

Department of Public Instruction,
THE
PRATĀPARUDRAYAS'OBHŪS

OF
VIDYĀNĀTHA

WITH THE COMMENTARY, RATNĀPANA, OF KUMĀRA
SVĀMIN, SON OF MALLINĀTHA,

AND

WITH A CRITICAL NOTICE OF MANUSCRIPTS INTRO-
DUCTION, CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
AND AN APPENDIX CONTAINING THE

KAVIĀLANKĀRA OF BHĀMAHA

BY

KAMALĀS ANKARA PRĀṆAŚ ANKARA TRIVEDI, B. A.,

HONORARY FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY, PRINCIPAL,

PREMACHAND RAIHAND TRAINING COLLEGE (FORMERLY

PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES SAMALADIAS

COLLEGE, BHAVANAGAR AND ACTING PRO-

FESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES,

ELPHINSTONE AND DECCAN

COLLEGES)

FIRST EDITION.

300 Copies

(Registered for copy-right under Act XXV. of 1867).

1909.

[All rights reserved]

Price Rs Eleven

SOLD AT

Government Central Press, Bombay

Bombay Sanskrit and Prakrit Series, No LXV.

श्रीः ।

श्रीविद्यानाथकृतं

प्रतापरुद्रयशोभूषणं

श्रीमन्मल्लिनाथसुतकुमारस्वामिचिरचित-
रत्नावणाख्यटीकया समेतं

राजनगरस्थशिक्षकशिक्षणालयस्य मुख्याधिकारिणा बी. ए. इत्युपाह्वेन मुम्बापुरीस्थ-
विश्वविद्यालयस्याकार्यवाहकयज्ञस्करपारिषद्यपदं प्राप्तेन मुम्बापुरीस्थएल्-
फिन्स्टनाख्यविद्यामन्दिरस्य पुण्यपत्तनस्थडेकनाख्यविद्या-
मन्दिरस्य च कादाचित्केन गौर्वाणभाषाध्यापकेन

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधितं

स्वनिर्मिताङ्गभाषाभूमिकाटिप्पणीभ्या च सनाथीकृतं

भामहालंकारयुक्तपौरेशिष्टसमन्वितं च ।

तच्च

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थमालाधिकारिणा

शके १८३१ वत्सरे १९०९ ख्रिस्ताब्दे

प्राकाश्यं नीतम् ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

(ग्रन्थस्यास्य विषये सर्वेप्रधिकाशा राजकीयग्रन्थमालाधिकारिणामेव ।)

मूल्यं रूपकैकादशकम् ।

मुम्बापुरी

तत्तु वविवेचकमुद्रायन्त्रालये मुद्रितम् ।

Contents.

Critical Notice of the Manuscripts of the
Pratāparudrayas'obhūshaṇa, the Ratnāṇa
and the Ratnas'āna.

I.-VI.

INTRODUCTION.

VII.-XXXVIII.

नायकप्रकरणम्	...	...	...	...	...	...	...	१-४२
महत्त्वम्	...	...	...	...	...	...	...	१-३
प्रत्यप्रयोजनम्	...	...	...	...	...	...	...	४-११
नायकगुणनिरूपणम्	...	...	...	...	...	...	...	१२-१७
नायकगुणाः	...	...	...	...	...	...	...	१२
महाकुलीनता	...	...	...	...	...	...	...	१२-१३
औज्वल्यम्	...	...	...	...	...	...	...	१३
महामाग्यम्	...	...	...	...	...	...	...	१३-१४
औदार्यम्	...	...	...	...	...	...	...	१४
तेजस्विता	...	...	...	...	...	...	...	१५-१६
वैदग्ध्यम्	...	...	...	...	...	...	...	१६
धार्मिकत्वम्	...	...	...	...	...	...	...	१६-१७
महामहिमत्वम्	...	...	...	...	...	...	...	१७
पाण्डित्यम्	...	...	...	...	...	...	...	१८-२०
नायकस्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	...	१८
यशःप्रतापाभ्यां सुमणत्वम्	...	...	...	...	...	...	...	१९
धर्मकामार्थतत्परत्वम्	...	...	...	...	...	...	...	२०
धुरीणता	...	...	...	...	...	...	...	२१
गुणाग्रत्वम्	...	...	...	...	...	...	...	२२
नायकविशेषाः	...	...	...	...	...	...	...	२२-२३
धीरोदात्तः	...	...	...	...	...	...	...	२३
धीरोद्धतः	...	...	...	...	...	...	...	२४
धीरल्लसितः	...	...	...	...	...	...	...	२४-२५
धीरसान्तः	...	...	...	...	...	...	...	२५

राजारविययनायकाः	...	...	...	...	...	...	...	२३-२६
अनुकूलः	...	...	...	...	...	...	...	२४
दक्षिणः	...	...	...	...	...	...	...	२४-२५
घृष्टः	...	...	...	...	...	...	...	२५-२६
शठः	...	...	...	...	...	...	...	२६
नायिकानुकूलने नायकसहायाः	...	...	...	...	...	...	...	२७
पौटमर्दः-विटः-चेटः-विदूयकः	...	...	...	...	...	...	...	
शृङ्गारनायिकाः	...	...	...	...	...	...	...	३७-३२
स्वाधीनपतिता	...	...	...	...	...	...	...	३८
वासकसज्जिका	...	...	...	...	...	...	...	"
विरहोत्कण्ठिता	...	...	...	...	...	...	...	३९
विप्रतज्ज्या	...	...	...	...	...	...	...	३९-४०
खण्डिता	...	...	...	...	...	...	...	४०
कलहान्तरिता	...	...	...	...	...	...	...	४१
प्रोषितमर्तुका	...	...	...	...	...	...	...	४१-४२
अभिधारिका	...	...	...	...	...	...	...	४२
नायिकानां नायकानुकूलने सहायाः-दूतः-दासी-सखी-काहः-वाञ्छेयी-प्राप्ति-								
प्रेक्षिनी-सिद्धिनी-सिलिनी	...	...	...	...	...	...	...	४३
नायिकाप्रकाराः	...	...	...	...	...	...	...	४३-४६
सुग्धा	...	...	...	...	...	...	...	४३-४४
मध्या	...	...	...	...	...	...	...	४४-४५
प्रौढा	...	...	...	...	...	...	...	४५
संग्रहश्लोकः	...	...	...	...	...	...	...	४६-४७
Appendix to नायकप्रकरणम्-संग्रहश्लोकविवरणम्	...	...	...	...	...	...	...	४८-४९
काव्यप्रकरणम्	...	...	...	...	...	...	...	४९-५१
वाच्यस्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	...	४९
शब्दार्थविभागः	...	...	...	...	...	...	...	४९
शब्दवृत्तयः	...	...	...	...	...	...	...	४९
अभिधा-रक्षण-व्यञ्जना	...	...	...	...	...	...	...	
गोणवृत्तिः-रक्षणप्रभेदः	...	...	...	...	...	...	...	४९

रीतिप्रकारः...	६३-६६
वेदभीरीतिः...	६४
गौडोरीतिः...	६५
पाञ्चालीरीतिः...	६६
शय्या...	६७
पाकः...	६७-६९
द्राक्षपाकः...	"
नारिकेलपाकः...	६९
काव्यविशेषाः...	७०-७३
ध्वनिः...	७०-७३
शुण्णीभूतव्यङ्ग्यम्...	७१
चित्रम्...	"
शब्दचित्रम्...	७२
अर्थचित्रम्...	"
उभयचित्रम्...	७३
ध्वनिविशेषाः...	७४-७९
अर्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनेरुदाहरणम्...	७९-८०
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वन्युदाहरणम्...	८०
अर्थशक्तिमूलस्य	
वस्तुना वस्तुध्वनेरुदाहरणम्...	८१
वस्तुनालंकारध्वन्युदाहरणम्...	८२
अलंकारेण वस्तुध्वन्युदाहरणम्...	"
अलंकारेणालंकारध्वन्युदाहरणम्...	८३
कविप्रादोक्तिसिद्धार्यशक्तिमूलस्य	
वस्तुना वस्तुध्वनेरुदाहरणम्...	"
वस्तुनालंकारध्वनेरुदाहरणम्...	८४
अलंकारेण वस्तुध्वनेरुदाहरणम्...	"
अलंकारेणालंकारध्वनेरुदाहरणम्...	८५
कविनिबद्धवक्तृप्रादोक्तिसिद्धार्यशक्तिमूलस्य	
वस्तुना वस्तुध्वनेरुदाहरणम्...	"
वस्तुनालंकारध्वनेरुदाहरणम्...	८६

दश रूपवाणि	१०१
वस्तु-प्रख्यातम्-उत्पाद्यम्-मिश्रम्	१०२
रूपकभेदकानि	१०३
रूपकसामग्री	१०४
सद्य विभागाद्य मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श-निर्वहण ...	
अर्धप्रकृतीना पद्यानामवस्थाना च समन्वय मधि	१०५
अवस्थापद्यकम्-	१०५-१०६
आरम्भ	१०५
प्रयत्न	११
प्राप्त्याशा	१०६
नियतासि	११
फलागम	११
बीजादिपद्यकम्	१०६-१०७
बीजम्	१०६
मिन्दु	११
पताका	१०७
प्रकरिका	११
कार्यम्	११
मुखसन्धेरक्षणम्	१०८
मुखसन्धेरज्ञानि	१०९
अङ्गनामानि तत्स्वरूप च	११
प्रतिमुखसन्धे स्वरूपम्	११
तदज्ञानि	१०९-११०
गर्भसन्धे स्वरूपमज्ञानि च	११०-१११
विमर्शसन्धे स्वरूपमज्ञानि च	११२
निर्वहणसन्धे स्वरूपमज्ञानि च	११२-११३
सधिप्रयोजनानि	११३
इतिहासविभाग-सूच्यमसूच्य च	११४
असूच्यप्रकारा-हृदय श्राव्य च	
सूच्यस्य सूचनाक्रमविभागा -	११
विश्वम्-चूला-अङ्गास्मिन् प्रवेश-अङ्गावतारणम्	
विश्वम्स्वरूपम्	११५

चूलिकास्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	११५
अङ्गास्यस्वरूपम्...	...	...	...	...	...	...	११६
प्रवेशकस्वरूपम्...	...	...	...	...	...	...	११
अङ्गावतारस्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	११
अङ्गस्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	११७
आमुखास्वरूपम्-प्रस्तावना	...	...	...	...	...	...	११८
आमुखाङ्गानि	...	...	...	...	...	...	११८-११९
कयोद्धातः	...	...	...	...	...	...	११९
प्रवर्तकम्	...	...	...	...	...	...	११
प्रयोगातिशयः	...	...	...	...	...	...	११
वीभ्यङ्गानि त्रयोदश	...	...	...	...	...	...	१२०
तेषां स्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	१२०-१२२
दशरूपकस्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	१२२
नाटकम्	...	...	...	...	...	...	१२२-१२३
नान्दी	...	...	...	...	...	...	१२३
प्रकरणम्	...	...	...	...	...	...	१२५
भाणः	...	...	...	...	...	...	१२
प्रहसनम्-शुद्धं वैकुण्ठं संकीर्णं च ।	...	...	...	...	...	...	१२६-१२७
डिमः	...	...	...	...	...	...	१२७
व्यायोगः	...	...	...	...	...	...	१२८
समवकारः	...	...	...	...	...	...	१२८-१२९
वीथी	...	...	...	...	...	...	१३०
अङ्गः	...	...	...	...	...	...	१३१
ईदामृगः	...	...	...	...	...	...	१३१
साङ्गनाटकोदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	१३१-१३८
प्रथमोऽङ्कः (कल्याणस्वप्नः)	...	...	...	...	...	...	१३१-१५७
नान्दी-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	१३१-१३२
रङ्गप्रस्थापनम्-	११	...	...	...	...	...	१३२-१३३
संग्राहकम्-	११	...	...	...	...	...	१३३
भारतीशक्तिः-	११	...	...	...	...	...	१३४
प्ररोचना-	११	...	...	...	...	...	१३६
प्रिगतम्-	११	...	...	...	...	...	१३७

छलनम्-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	१३८
नालिका-	११	...	...	...	...	...	१३९
अवर्गितम्-	११	...	...	...	...	...	१४०
उद्धात्यकम्-	११	...	...	...	...	...	१४१
प्रपञ्च -	११	...	...	...	...	...	१४२
वाक्केलि	११	...	...	...	...	...	१४३
अधियलम्-	११	...	...	...	...	...	१४४
गण्डम्-	११	...	...	...	...	...	१४५
अवस्थान्दितम्-	११	...	...	...	...	...	१४६
असंप्रदाय -	११	...	...	...	...	...	१४७
व्याहार -	११	...	...	...	...	...	१४८
सूदवम्-	११	...	...	...	...	...	१४९
प्रवर्तकम्-	११	...	...	...	...	...	१५०
प्रयोगातिशय -	११	...	...	...	...	...	१५१
प्रस्तावना-	११	...	...	...	...	...	१५२
उपश्लेष -	११	...	...	...	...	...	१५३
परिकर -	११	...	...	...	...	...	१५४
परिन्धास -	११	...	...	...	...	...	१५५
विलोभनम्-	११	...	...	...	...	...	१५६
युक्ति -	११	...	...	...	...	...	१५७
प्राप्ति -	११	...	...	...	...	...	१५८
समाधानम्-	११	...	...	...	...	...	१५९
विधानम्-	११	...	...	...	...	...	१६०
परिभाषा-	११	...	...	...	...	...	१६१
उद्देश -	११	...	...	...	...	...	१६२
भेद	११	...	...	...	...	...	१६३
मुखसधि -	११	...	...	...	...	...	१६४
द्वितीयोऽङ्क (निजमयात्राविलास)	...	...	...	...	...	...	१६५-१७४
विन्दु -उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	१६५
विलास -	११	...	...	...	...	...	१६६
परिसर -	११	...	...	...	...	...	१६७
प्रतिमुखसधि	११	...	...	...	...	...	१६८

सफेद -उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	१९३
विदय -	"	...	...	...	...	...	१९४.
दय -	"	...	...	...	...	...	"
शक्ति -	"	...	...	...	...	...	१९५
प्रवेशक -	"	...	...	...	...	...	"
श्रुति -	"	...	...	...	...	...	१९६
प्रसाद -	"	...	...	...	...	...	"
छलनम्-	"	...	...	...	...	...	१९७
व्यवसाय -	"	...	...	...	...	...	"
विरोधनम्-	"	...	...	...	...	...	१९८
प्ररोचना-	"	...	...	...	...	...	"
विचलनम्-	"	...	...	...	...	...	"
आदानम्-	"	...	...	...	...	...	१९९
पञ्चमोऽङ्क - (प्रतापरुद्रराज्याभिषेक.)	...	...	...	...	...	...	२००-२१८
अङ्गावतरणम्-	"	...	...	...	...	...	२००
निर्वहणसधि:-	"	...	...	...	...	...	"
सधि -	"	...	...	...	...	...	"
विरोध -	"	...	...	...	...	...	२०२
प्रयनम्-	"	...	...	...	...	...	२०३
निर्णय -	"	...	...	...	...	...	"
परिभाषणम्-	"	...	...	...	...	...	२०४
प्रसाद -उदाहरणम्-	...	...	...	...	...	...	"
आनन्द -	"	...	...	...	...	...	२०५
समय -	"	...	...	...	...	...	२०६
श्रुति -	"	...	...	...	...	...	२०७
आभाषणम्-	"	...	...	...	...	...	२०८
पूर्वभाव -	"	...	...	...	...	...	२०९
उपगूहनम्-	"	...	...	...	...	...	२१२
सहति -	"	...	...	...	...	...	२१७
प्रशस्ति:-	"	...	...	...	...	...	२१८
रसप्रकरणम्-	"	...	...	...	...	...	२१९-२५५
रसस्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	२१९

रसविशेषाः	...	...	...	...	...	...	...	२२१
रसाभिभावाः	...	...	...	...	...	...	...	२२
विभावः-आलम्बनः-उद्दीपनः	...	...	...	...	...	...	...	२२२
अनुभावः	...	...	...	...	...	...	...	२२
सात्त्विकाः-स्तम्भादयः	...	...	...	...	...	...	...	२२३-२२४
व्यभिचारिभावाः-निर्वेदादयः	...	...	...	...	...	...	...	२२५
शृङ्गाराभासः	...	...	...	...	...	...	...	२२६
व्यभिचारिभावानां चातुर्विध्यम्	...	...	...	...	...	...	...	२२८
रसाभिभावानां स्वरूपम्	...	...	...	...	...	...	...	२२९-२३७
रतिः	...	...	...	...	...	...	...	२२९
हासः	...	...	...	...	...	...	...	२३०-२३१
शोकः	...	...	...	...	...	...	...	२३१
क्रोधः	...	...	...	...	...	...	...	२३१-२३२
उत्साहः	...	...	...	...	...	...	...	२३२
भयम्	...	...	...	...	...	...	...	२३३
शृङ्गारः	...	...	...	...	...	...	...	२३४
विस्मयः	...	...	...	...	...	...	...	२३५
शमः	...	...	...	...	...	...	...	२३६-२३७
आलम्बनविभावः-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	...	२३८
उद्दीपनविभावः-	२२	...	...	...	...	...	...	२३८-२३९
अनुभावः-	२२	...	...	...	...	...	...	२३९
सात्त्विकाः-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	...	२३९-२४२
स्तम्भः-	२२	...	...	...	...	...	...	२३९-२४०
प्रलयः-	२२	...	...	...	...	...	...	२४०
रोमाञ्चः-	२२	...	...	...	...	...	...	२४१
वेपथुः-	२२	...	...	...	...	...	...	२४
स्वेदः-	२२	...	...	...	...	...	...	२४
विवर्णता-	२२	...	...	...	...	...	...	२४
अधु-	...	...	...	...	...	...	...	२४३
वैस्वर्ग्य-	२२	...	...	...	...	...	...	२४

व्यभिचारिभावा-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	२४२-२६०
निवृत्ति -	११	...	...	...	...	...	२४३
ग्लानि -	११	...	...	...	...	...	११
शङ्का -	११	...	...	...	...	...	२४४
असुखा -	१	...	...	...	...	...	११
मद -	११	...	...	...	...	...	२४५
धर्म -	११	...	...	...	...	...	१
आलस्यम्	११	...	...	...	...	...	२४६
दैव्यम् -	११	...	...	...	...	...	११
चिन्ता -	१	...	...	...	...	...	२४७
मोह -	११	...	...	...	...	...	२४८
स्मृति -	११	...	...	...	...	...	१-४९
धृति -	११	...	...	...	...	...	२४९
वीर्य -	११	...	...	...	...	...	१-२५०
स्वयत्ता -	१	...	...	...	...	...	२५०
हर्ष -	११	...	...	...	...	...	२५०-५१
आवेग -	११	...	...	...	...	...	२५१
जडता -	११	...	...	...	...	...	११
गर्भ -	११	...	...	...	...	...	२५२
विपाद -	१	...	...	...	...	...	२५३
आसुखम्	१	...	...	...	...	...	२५३-५४
निद्रा -	१	...	...	...	...	...	२५४
अपह्मर -	१	...	...	...	...	...	२५५
सुप्ति -	११	...	...	...	...	...	११
विषोष -	११	...	...	...	...	...	२५६
अमर्ष -	१	...	...	...	...	...	११
अवादिता -	११	...	...	...	...	...	२५७
उपपत्ति -	११	...	...	...	...	...	११
मति -	११	...	...	...	...	...	२५८
व्याधि -	११	...	...	...	...	...	११
उत्पाद -	११	...	...	...	...	...	२५९
मरणम् -	११	...	...	...	...	...	११

प्रासः-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	२६०
वितर्कः-	"	...	...	...	...	...	"
शृङ्गारचेष्टाः-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	२६२-२७०
भावः-	"	...	...	...	...	...	२६२
हासः-	"	...	...	...	...	...	२६३
हेत्या-	"	...	...	...	...	...	"
माधुर्यम्	"	...	...	...	...	...	"
धैर्यम्-	"	...	...	...	...	...	२६४
लीला-	"	...	...	...	...	...	"
विच्छिन्तिः	"	...	...	...	...	...	२६५
विलासः-	"	...	...	...	...	...	"
विभ्रमः-	"	...	...	...	...	...	२६५-२६६
किलकिञ्चित्	"	...	...	...	...	...	२६६
मोहायितम्	"	...	...	...	...	...	२६६-२६७
कुट्टमितम्-	"	...	...	...	...	...	२६७
विश्लोकः-	"	...	...	...	...	...	२६८
ललितम्-	"	...	...	...	...	...	"
कुतूहलम्	"	...	...	...	...	...	२६९
- चकितम्	"	...	...	...	...	...	"
विह्वलम्	"	...	...	...	...	...	२७०
हसितम्	"	...	...	...	...	...	"
शृङ्गारस्य द्वादशावस्थाः-	...	...	...	...	...	...	२७१-२७७
बधुःप्रीतिः-उदाहरणम्	...	...	...	...	...	...	२७१-७२
मनःसङ्गः-	"	...	...	...	...	...	२७२
सङ्कल्पः-	"	...	...	...	...	...	२७३
प्रलापः-	"	...	...	...	...	...	"-२७४
जागरः-	"	...	...	...	...	...	२७४
काश्यम्-	"	...	...	...	...	...	२७५
शरतिः-	"	...	...	...	...	...	"-२७६
म्रीडात्यागः-	"	...	...	...	...	...	२७६
उपरः-	"	...	...	...	...	...	"

मूर्च्छा-उदाहरणम्	२७७
शृङ्गारस्य प्रकाराः-	
सभोग -	२७७-७८
विप्रलम्भ-अभिलाषहेतुक-	२७८-७९
"-ईर्ष्याहेतुक -	२७९-८०
"-विरहेहेतुक -	२८०
"-प्रवासहेतुक -	२८१
रसाभास-उदाहरणम्	"
भावोदय-	२८२
भावशम -	"
भावसन्धिः-	२८३
भावशवलता-	"
शृङ्गारकृशसत्कर -	२८४
शैदवीभत्ससत्कर -	२८५
रसविषयको विचार-रसवश-	२८६-२९५
शलवारविचार....	
दोषप्रकरणम्-	२९६-३२१
दोषधामान्यलक्षणम्	२९६
पदगतदोषा -	"
तत्स्वरूपम्-	२९६-२९८
अप्रयुक्तम्-उदाहरणम्	२९८
अपुष्टार्थम्-	"
असमर्थम्-	२९९
अनर्थकम्-	"
नेपार्थकम्-	"
व्युत्पन्नस्वाम्	"
सादिग्यम्-	"
अप्रयोजकम्-श्लिष्टम्-	३००
गूढार्थम्-प्रान्थम्-अन्यार्थम्-	"
अप्रतीतिम्-	३०१
विशदमनिवृत्तम्-	"
अशैलम्-अमहान्तरम्-	"

ब्रीडाकरं-जुगुप्साप्रतीतिकरम्	...	...	...	...	...	...	३०१
परुषम्-	११	...	...	...	...	...	३०२
वाक्यदोषाः-स्वरूपम्-	११	...	...	...	...	...	३०२
शब्दहीनम्-	१३	...	...	...	...	...	३०२-३
क्रमप्रष्टम्-	११	...	...	...	...	...	३०३-०४
अप्यक्रमभङ्गः	११	...	...	...	...	...	११
शब्दक्रमभङ्गः	११	...	...	...	...	...	३०४
विसन्धि-	११	...	...	...	...	...	३०५
पुनराक्तिमन्-	११	...	...	...	...	...	११
ध्याकीर्णम्-	११	...	...	...	...	...	१३
वान्यसंकीर्णम्-	११	...	...	...	...	...	३०६
अपूर्णम्-	११	...	...	...	...	...	११
वास्यगर्भितम्-	११	...	...	...	...	...	३०७
भिन्नहिम्-भिन्नवचनम्	...	...	...	...	...	...	११
अधिकोपमम्-	११	...	...	...	...	...	३०८
न्यूनोपमम्-	११	...	...	...	...	...	११
भग्नच्छन्दः-	११	...	...	...	...	...	३०९
यतिप्रष्टम्-	११	...	...	...	...	...	११
अशरीरम्-	११	...	...	...	...	...	११
अरीतिरम्-	११	...	...	...	...	...	३१०
विसर्गलुचम्-	११	...	...	...	...	...	११
अपदस्वसमासम्-	११	...	...	...	...	...	३१०-३११
वाच्यवर्जितम्-	११	...	...	...	...	...	३११
समाप्तपुनरास्तम्-पतत्रप्रवर्णम्-	...	...	...	...	...	...	११
सयन्धवर्जितम्-	११	...	...	...	...	...	३१२
अधिकपदम्-	११	...	...	...	...	...	११
भग्नप्रक्रमम्-	११	...	...	...	...	...	११
अर्थदोषाः-स्वरूपम्-							
अपार्थम्-उदाहरणम्-	...	...	...	...	...	...	३१२
व्यर्थम्-	११	...	...	...	...	...	३१४
एवार्थम्-	११	...	...	...	...	...	११

विम्बप्रतिविम्बभावः	...	...	...	...	...	...	३३७
समस्तवस्तुविषया	१)	...	...	...	...	...	३६८
एकदेशविवर्तिनी	३)	...	...	...	...	...	३
मालोपमा	१)	...	...	...	...	...	३६८-३६९
अनन्वयः	१)	...	...	...	...	...	३६९
अपमेयोपमा	१)	...	...	...	...	...	३६९-३७०
स्मरणम्	१)	...	...	...	...	...	३७०-३७१
रूपकम्	१)	...	...	...	...	...	३७१-३७६
सावयवम्-							
समस्तवस्तुविषयम्	...	...	...	...	...	...	३७२
एकदेशविवर्ति	१)	...	...	...	...	...	३७२-३७३
निरवयवम्-							
केवलम्-	१)	...	...	...	...	...	३७४
मालारूपम्-	१)	...	...	...	...	...	३)
परम्परितम्	...	...	...	...	...	...	३७४-३७५
क्षिष्टकेवलपरम्परितम्-	१)	...	...	...	...	...	३७४-३७५
क्षिष्टमालापरम्परितम्-	१)	...	...	...	...	...	३७५
अक्षिष्टकेवलपरम्परितम्-	१)	...	...	...	...	...	३)
अक्षिष्टमालापरम्परितम्-	१)	...	...	...	...	...	३७६
अक्षिष्टमालापरम्परितं वैधर्म्येण	...	...	...	...	...	...	३)
परिणामः	...	...	...	...	...	...	३७७-७८
सामानाधिकरण्येन-	...	...	...	...	...	...	३७७-३७८
वैधधिकरण्येन-	...	...	...	...	...	...	३७८
संदेहः	...	...	...	...	...	...	३७८-३८०
शुद्धः-	...	...	...	...	...	...	३७८-३७९
निश्चयार्थः-	...	...	...	...	...	...	३७९
निश्चयान्तः-	...	...	...	...	...	...	३८०
भ्रान्तिमान्	...	...	...	...	...	...	३)
अपहृतिः	...	...	...	...	...	...	३८१
अपहृत्यारोपः	...	...	...	...	...	...	३)
आरोपापहृत्यः	...	...	...	...	...	...	३)
छटादिपदैरसत्यत्वप्रतिपादनम्	...	...	...	...	...	...	३)

अर्धालकारप्रकरणम्—	...	३५१-४७१
उपमा	...	३५१-३६५
उपमालक्षणम्	...	३५१-३५५
उपमाविभागा—पूर्णा—लुप्ता—	...	३५५-५६
वाक्यगा पूर्णा श्रौती—	खंदाहरणम्	३५७
समासगा पूर्णा श्रौती—	”	”
तद्धितगा पूर्णा श्रौती	”	”
वाक्यगा पूर्णा आर्थी	”	३५७-५८
समासगा पूर्णा आर्थी	”	३५८
तद्धितगा पूर्णा आर्थी	”	”
अनुक्तधर्मा वाक्यगा श्रौती	”	३५८-५९
अनुक्तधर्मा समासगा श्रौती	”	३५९
अनुक्तधर्मा वाक्यगा आर्थी	”	”
अनुक्तधर्मा समासगा आर्थी	”	”
अनुक्तधर्मा तद्धितगा आर्थी	”	”
अनुक्तधर्मेवादि कर्मव्यवा लुप्ता	”	३६०
अनुक्तधर्मेवादि राधारक्यवा लुप्ता	”	”
अनुक्तधर्मेवादि कर्मणमुत्पत्ता	”	३६०-६१
अनुक्तधर्मेवादि कर्तृणमुत्पत्ता	”	३६१
अनुक्तधर्मेवादि विद्या लुप्ता	”	”
अनुक्तधर्मावादि कर्तृव्यवा लुप्ता	”	३६२
अनुक्तधर्मेवादि कर्तृव्यवा लुप्ता	”	३६३
अनुक्तोपमाना वाक्यगा लुप्ता	”	”
अनुक्तोपमाना समासगा लुप्ता	”	३६३-६४
अनुक्तधर्मोपमाना वाक्यगा लुप्ता	”	३६४
अनुक्तधर्मोपमाना समासगा लुप्ता	”	”
अनुक्तेवादि समासगा लुप्ता	”	३६५
अनुक्तधर्मेवाद्युपमाना समासगा लुप्ता	”	”
साधारणधर्मोपात्तानविशया	...	३६६
धर्मस्य सङ्गतिर्देहा	...	३६७
वस्तुप्रतिबस्तुभावन द्विधा	...	”
निर्देश	...	”

विम्बप्रतिविम्बभावः	...	...	...	...	...	...	३३७
सप्तस्तवस्तुविषया	११	...	...	...	...	...	३६८
एकदेशविवर्तिनी	११	...	...	...	...	...	३६८-३६९
मालोपमा	११	...	...	...	...	...	३६९
अनन्वयः	११	...	...	...	...	...	३६९
अपमेयोपमा	११	...	...	...	...	...	३६९-३७०
स्मरणम्	११	...	...	...	...	...	३७०-३७१
रूपकम्	११	...	...	...	...	...	३७१-३७६
सावयवम्-							
सप्तस्तवस्तुविषयम्	...	...	...	...	...	...	३७२
एकदेशविवर्ति	११	...	...	...	...	...	३७२-३७३
निरवयवम्-							
केवलम्-	११	...	...	...	...	...	३७४
भालारूपम्-	११	...	...	...	...	...	३७
परम्परितम्	...	...	...	...	...	...	३७४-३७५
क्षिप्तकेवलपरम्परितम्-	११	...	...	...	...	...	३७४-३७५
क्षिप्तमालापरम्परितम्-	११	...	...	...	...	...	३७५
अक्षिप्तकेवलपरम्परितम्-	११	...	...	...	...	...	३७
अक्षिप्तमालापरम्परितम्-	११	...	...	...	...	...	३७६
अक्षिप्तमालापरम्परितम् वैधर्म्येण	...	...	...	...	...	...	३७७
परिणामः	...	...	...	...	...	...	३७७-३७८
सामानाधिकरण्येन-	...	...	...	...	...	...	३७७-३७८
वैयधिकरण्येन-	...	...	...	...	...	...	३७८
संदेहः	...	...	...	...	...	...	३७८-३८०
शब्दः-	...	...	...	...	...	...	३७८-३७९
निश्चयगर्भः-	...	...	...	...	...	...	३७९
निश्चयान्तः-	...	...	...	...	...	...	३८०
आन्तिमान्	...	...	...	...	...	...	३८१
अपहृतिः	...	...	...	...	...	...	३८१
अपहृत्यारोपः	...	...	...	...	...	...	३८१
भारोपापदवः	...	...	...	...	...	...	३८१
छलादिपदैरसत्यत्वप्रतिपादनम्	...	...	...	...	...	...	३८१

अतिशयोक्तिः	३९६-३९९
भेदेभेदः उदाहरणम्	३९७
अभेदे भेदः—	३९८
संबन्धेऽसंबन्धः—	३९८
असंबन्धे संबन्धः—	३९९
कार्यकारणयोः पौर्वापर्यरूपा	३९९
सहोक्तिः—	४००-४०१
विनोक्तिः—अरम्यता—रम्यता	४०१-४०३
समासोक्तिः—	४०३-४१०
श्लिष्टविशेषणेन	४०३-४०४
साधारणविशेषणेन	४०४-४०५
धौपम्यसामैविशेषणेन	४०५
व्यवहारसमारोपः—चतुर्विधः—	४०६
लौकिके वस्तुनि लौकिकव्यवहारसमारोपः—	४०६-४०७
लौकिके वस्तुनि आश्रयीव्यवहारसमारोपः—	४०७
शाश्रुये वस्तुनि आश्रयीव्यवहारसमारोपः—	४०८
शाश्रुये वस्तुनि लौकिकव्यवहारसमारोपः—	४०९
समासोक्तिरूपविशेषः	४१०
वक्रोक्तिः	४११
काव्य	४११
क्षेपेण	४११
स्वभावोक्तिः...	४१२
व्याजोक्तिः	४१२-४१३
मीलनम्	४१३
सहजोपपत्तिकतिरोधानम्	४१४
आगन्तुकेन सहजतिरोधानम्	४१४
सामान्यम्	४१४-४१५
तदुपः	४१५
अतदुपः	४१६
विरोधः	४१६-४२०
स्वरूपम्—प्रकारः	४१६-४१७

जातेर्जात्या क्रियाया च-उदाहरणम्	४१७
जातेर्गुणद्रव्याभ्याम्-	४१७-१८
क्रियायाः क्रियाया-	४१८
क्रियाया गुणद्रव्याभ्याम्-	४१
गुणस्य गुणेन	४१८-१९
गुणस्य द्रव्येन-	४१९
द्रव्यस्य द्रव्येन-	४१
अभेदेन विरोधः-	४१९-२०
विशेषः-प्रकारत्रयम्	४२०-२१
अधिकः-प्रकारद्वयम्	४२१-२२
विभावना-विशेषोक्तिः-	४२२-२४
असंगतिः	४२४
विचित्रम्	४२४-२५
अन्योन्यः	४२५
विषमः-प्रकारत्रयम्	४२६-२७
समः	४२७
तुल्ययोगिता-प्रकारद्वयम्	४२८-२९
दीपकम्-	४२९
आदिदीपकम्	४३०
मध्यदीपकम्	४३०
अन्तर्दीपकम्	४३०-३१
प्रतिबस्तूपमा	४३१-३२
साधर्म्येण	४३२
वैधर्म्येण	४३२
दृष्टान्तः	४३२-३३
साधर्म्येण	४३३
वैधर्म्येण	४३३
निदर्शना-प्रकारद्वयम्	४३३-३४
व्यतिरेकः	४३५-३६
श्लेषः	४३६-३८
केवलप्राकरणिकयोः-	४३७-३८

Contents.

xxiii,

अप्राकरिणिकयोः—	...	...	...	...	...	...	४३८
प्राकरिकाप्राकरिणिकयोः—	...	...	...	...	...	...	४३८-३९
परिकरः	...	...	...	...	...	...	४३९
आक्षेपः	...	...	...	...	...	...	४४०
उक्तविषये वस्तुनिषेधः...	...	...	...	...	...	...	"
उक्तविषये कथननिषेधः	...	...	...	...	...	...	४४१
वक्ष्यमाणविषये कथननिषेधः	...	...	...	...	...	...	"
अंशोक्तावसानान्तरस्य निषेधः	...	...	...	...	...	...	४४१-४२
आक्षेपास्तत्तम्	...	...	...	...	...	...	४४१
व्याजस्तुतिः...	...	...	...	...	...	...	४४१
निन्दया स्तुतिः...	...	...	...	...	...	...	"
स्तुत्या निन्दा	...	...	...	...	...	...	"
अप्रस्तुतप्रशंसा—	...	...	...	...	...	...	४४३-४४६
साकन्येण—	...	...	...	...	...	...	४४४
सामान्याद्विशेषप्रतीतिः	...	...	...	...	...	...	४४४-४५
विशेषाद्विशेषप्रतीतिः	...	...	...	...	...	...	४४५
कार्यात् कारणप्रतीतिः	...	...	...	...	...	...	"
कारणात् कार्यप्रतीतिः	...	...	...	...	...	...	४४६
पर्यायोक्तम्	...	...	...	...	...	...	"
प्रतीपम्—प्रकारद्वयम्	...	...	...	...	...	...	४४७
अनुमानम्	...	...	...	...	...	...	४४७-४८
काव्यालङ्कारम्	...	...	...	...	...	...	...
हेतोर्वाच्यगतत्वम्	...	...	...	...	...	...	४४८
हेतोः पदार्थगतायम्	...	...	...	...	...	...	४४९
अर्थान्तरन्यासः	...	...	...	...	...	...	४४९-५१
कार्यकारणभावेन	...	...	...	...	...	...	४५०
सामान्याद्विशेषसमर्थनम्	...	...	...	...	...	...	"
विशेषात् सामान्यसमर्थनम्	...	...	...	...	...	...	४५०-५१
यथासंख्यम्	...	...	...	...	...	...	४५१
अर्थापत्तिः	...	...	...	...	...	...	४५२
परिसंख्या	...	...	...	...	...	...	४५३-४५४
वाच्यदर्शनीया प्रत्यपूर्विका	...	...	...	...	...	...	४५३

आर्थवर्जनीया प्रप्रपूर्विका	...	...	...	...	...	...	४५३-४५४
शब्दवर्जनीया अप्रप्रपूर्विका	...	...	...	...	...	...	४५४
आर्थवर्जनीया अप्रप्रपूर्विका	...	...	...	...	...	...	४५४
उत्तरम्-प्रकारद्वयम्	...	...	...	...	...	...	४५४-४५५
विकल्प	...	...	...	...	...	...	४५६
समुच्चय-एक	...	...	...	...	...	...	४५६-४५८
शुणसमुच्चय भिन्नविषय	...	...	...	...	...	...	४५६
क्रियासमुच्चय भिन्नविषय	...	...	...	...	...	...	४५७
क्रियासमुच्चय एकविषय	...	...	...	...	...	...	४५७
शुणक्रियासामस्त्येन समुच्चय	...	...	...	...	...	...	४५८
समुच्चय -द्वितीय	...	...	...	...	...	...	४५८-४५९
समाधि	...	...	...	...	...	...	४५९
भाधिक	...	...	...	...	...	...	४६०-४६२
प्रत्यनीकम्	...	...	...	...	...	...	४६०-४६२
व्याघातः	...	...	...	...	...	...	४६३
पर्याय	...	...	...	...	...	...	४६४
सूत्रम्	...	...	...	...	...	...	४६५-४६६
उदात्तः	...	...	...	...	...	...	४६६-४६७
परिहृति	...	...	...	...	...	...	४६८-४६९
समेन समा	...	...	...	...	...	...	४६८
न्युनेनाधिका	...	...	...	...	...	...	४६८
अधिकेन न्यूना	...	...	...	...	...	...	४६९
कारणमाला	...	...	...	...	...	...	४६९
एकावली	...	...	...	...	...	...	४७०
स्थापनेन	...	...	...	...	...	...	४७०
अपोहनेन	...	...	...	...	...	...	४७०
मालादीपकम्	...	...	...	...	...	...	४७०
सारः	...	...	...	...	...	...	४७०-४७१
मिश्रालकारप्रकरणम्	...	...	...	...	...	...	४७२-४७८
संघट्टिः	...	...	...	...	...	...	४७२-४७३
शब्दशृङ्खलासंघट्टि	...	...	...	...	...	...	४७३

Contents.

xxv.

अर्थालंकारसंघट्टिः	४७३
उभयसंघट्टिः	"
संकरः	४७४
अज्ञाद्भिभावसंकरः	४७४-७५
विजातीयसंकरः	४७५
एकवचनानुप्रविष्टसंकरः	"
संदेहसंकरः	४७६-७७
रत्नदाणः	४७८-५३६
नायकप्रकरणम्	४७८-५०२
काव्यप्रकरणम्	५०३-५३६
Notes	१-९४
Nāyaka-Prakarana	१-१०
Kāvya-Prakarana	१०-२६
Nāṭaka-Prakarana	२७-४९
Rasa-Prakarana	५०-६८
Dosha-Prakarana	६९-७९
Guṇa-Prakarana	८०-८५
S'abdālankāra-Prakarana	८६-८७
Arthālankāra-Prakarana	८८-९३
Mis'rālankāra-Prakarana	९४
Appendix I. (Readings of T'' and T''' .) ...	९५-१४१
Appendix II. (Readings of V.)	१४२-१५१
Variants in Ratnāpaṇa	१४५-१५१
Appendix III.	
An Alphabetical List of the Kārikās and the verses occurring in the Pratāpa- rudriya	१५२-१६५
Appendix IV.	
Names of Works and Authors and other Proper Names worth noting, occurring in the Pratāparudriya, alphabetically arranged	१६६-१६७

Appendix V.

Quotations in the Pratâparudriya arranged alphabetically... .. १६८-१७०

Appendix VI.

Names of authors and Works found in the Ratnâpana alphabetically arranged १७१-१७३

Appendix VII.

Quotations in the Ratnâpana, alphabetically arranged १७४-२०८

Appendix VIII.

Containing Bhâmaba's work on Poetics (Kāvya-lankâra) is under. २०९-२३९

प्रथमः परिच्छेदः २०९-२१३

महत्त्वम्-कवित्वस्तुति-कवित्वहेतुः-काव्यस्योपादेयता-दुष्काव्य-
निन्दा-अकवित्वपुत्रकवित्वभेदः-सौशब्दम्-अर्थयुपतिः . . . २०९-२१०

काव्यलक्षणम्-तद्भेदाः-गद्यम्-पद्यम्-संगृह्यम्-प्राकृतम्-अप-
भ्रंशः-वृत्तदेवादिपरिनिःशेषि-उत्पादवस्तु-बलाधयम्-शास्त्रा-
धयम्-संगेयः-आभिनेयार्थम्-आभ्यासिका-कथा-अनिब-
धम्-गुणवन्धदित्त्वानि-वैधर्म्यम्-गोहीयम्— ... २१०-२१३

नेकार्थम्-कृष्टम्-अन्यार्थम्-अवाचकम्-अयुक्तिम्-गृह्यलक्ष-
निषणम्-न प्रयोग्यमानेनानि-एतन्मन्त्रानि सोदाहरणानि- २१३

वाग्दोषा-श्रुतिदुष्टम्-अर्थदुष्टम्-कथनदुष्टम्-श्रुतिवृष्टम्-लक्ष-
णेददृष्टानि— २१३

संनिवेशविशेषदुष्टमपि शोभाकरम्— २१३

द्वितीयः परिच्छेदः— २१३-२२३

मधुरम्-मृगाद-ओजः— २१३-१४

अनुनस-अम्भो-लट्-लृट्- २१४

धनम्-अदिवनम्-अप्यधनम्-अन्तर्धनम्-धनवादी-
धनमन्त्रधनम्- २१४-१५

धनमन्त्रम्-धनमन्त्रम्— २१५

प्रदेष्टु-प्रदेष्टु २१५

रूपकम्-समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च-	२१५
दीपकम्-आदिदीपकम्-मध्यदीपकम्-अन्तदीपकम्	२१५-१६
उपमा-प्रतिवस्तूपमा-	२१६
निन्दोपमा-प्रशंसोपमा-आचिख्यासोपमा-मालोपमा-एषां भेदानां निरर्थकता-	”

मेधाव्युदिता उपमादोषाः-हीनता-असम्भवः-लिङ्गचोभेदः-विष-

ययः-उपमानाधिकत्वम्-उपमानासदृशता-	२१६-१९
आक्षेपः-वक्ष्यमाणविषयः-उक्तविषयश्च-	२१९
अर्थान्तरन्यासः-व्यतिरेकः-विभावना-समासोक्तिः-	२१९-२२०
अतिशयोक्तिः-अनया विना नालंकारत्वम्-	२२०-२१
हेतुसूत्रमलेशानां नालंकारत्वम्-	२२१
वार्ता-ययासदृश्यम्-उत्प्रेक्षा-अतिशयोक्तिः-इत्थं स्वयवृत्तनिद- र्शनैरलंकाराभिधानम्-	२२२

तृतीयः परिच्छेदः- २२२-२२८

प्रेयः-रसवत्-ऊर्जस्विन्-पर्यायोक्तम्-	२२२-२३
उदात्तं द्विप्रकारम्-फिष्टम्-फिष्टरूपकयोर्भेदः-सहोक्तिनिर्दिष्टम्- उपमानिर्दिष्टम्-हेतुनिर्दिष्टम्-	२२३-२४
अपह्नुतिः-विशेषोक्तिः-विरोधः-तुल्ययोगिता-अप्रस्तुतप्रशंसा- व्याजस्तुतिः-निदर्शना-उपमारूपकम्-उपमेयोपमा-सहो- क्तिः-परिवृत्तिः अर्थान्तरन्यासप्रती-ससन्देहः-अनन्वयः- उत्प्रेक्षावयवः-संछटिः-भाविकत्वम्-तद्वैतव्यः-चित्रोदात्ताद्भु- तार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता शब्दानाकुलता च-आधोः-	२२४-२८

चतुर्थः परिच्छेदः- २२८-२३१

एकादशानां दोषाणां संकीर्तनम्-	२२८
पदलक्षणम्-वाक्यलक्षणम्-शब्दनिस्तानित्यत्वम्-	”
अपार्यम्-व्यर्थम्-एवार्थम् (अन्वयमते पुनरुक्तम्)-शब्दपुनर- क्तस्य भयादिषु न दोषवन्-संशयलक्षणम्-संशययम्- क्रमलक्षणम्-अपक्रमम्-शब्दहीनम्-यतिलक्षणम्-यतिश्रुतम्- भिन्नश्रुतम्-विसन्धि-देशविरोधि-कालविरोधि-वस्त्रविरोधि- लोकविरोधि-न्यायविरोधि-आगमविरोधि-	२२८-३१

पञ्चमः परिच्छेदः—	...	...	...	...	...	२३१-२३५
हेतुन्यायलक्षणेन साक्षाद्विभ्यत उपच्छब्दाय—	...	...	...	...	...	२३१
वाच्यवाच्यन्यायवर्तमानां वाक्याङ्गत्वम्—सत्त्वादीनां प्रमाणजत्वम्—	...	...	...	...	...	”
प्रमाणे—प्रत्यक्षम्—अनुमा—प्रत्यक्षलक्षणम्—अनुमानलक्षणम्—पदा-	...	...	...	...	...	...
लक्षणम्—प्रतिशालक्षणम्—	...	...	...	...	...	२३१-२२
प्रतिशालीन दुष्टम्—तदर्थविरोधिनी प्रतिज्ञा—हेतुविरोधिनी प्रतिज्ञा—	...	...	...	...	...	...
विद्वान्तविरोधिनी प्रतिज्ञा—सर्वागमविरोधिनी प्रतिज्ञा—प्रसिद्ध-	...	...	...	...	...	...
धर्मा प्रतिज्ञा—प्रत्यक्षवायिनी प्रतिज्ञा—	...	...	...	...	...	२३२
हेतुलक्षणम्—हेत्वाभास—दृष्टान्त—जानय—	...	...	...	...	...	२३२-३३
वाक्यगुणार्थ न्यायलक्षणम्—प्रतिशालक्षणम्—प्रतिशालाद्यनुविध-	...	...	...	...	...	...
त्वम्—परमसुप्रया—अर्थसुप्रया—कामसुप्रया—कोपसुप्रया—परम-	...	...	...	...	...	...
विरोधिनी—अर्थवायिनी—कामवायिनी—कोपवायिनी—इत्या-	...	...	...	...	...	...
हेतु—अज्ञानदृष्ट—संशयदृष्ट—विषयदृष्ट—दृष्टान्तः—दुष्टद-	...	...	...	...	...	...
ष्टान्त—अवोच्यनिमित्तधनस्य पदस्यागुप्यत्वम्—वक्ष्यपदशब्दोपे-	...	...	...	...	...	...
र्वाच्यमलकारत्वम्—अपरमत्वम्—	...	...	...	...	...	२३३-३५
षष्ठः परिच्छेदः—	...	...	...	...	...	२३५-२४०
आवरणलक्षणैव न निरूपणम्—वाच्यरत्नाधिगमार्थं तस्य पारम्प-	...	...	...	...	...	...
न्यस्यारम्पम्—वाच्यरत्नम्—वाच्यरत्ना प्रतीतिं मुख्यो न्याय—	...	...	...	...	...	...
अन्वेषणागुहादिना निन्दा—	...	...	...	...	...	२३५-३६
अन्वेषणे वाच्यरत्नम्—प्रत्यक्षदिना निन्दा—अन्वेषणस्य वाच्य-	...	...	...	...	...	...
र्थत्वमिति मतस्य निराकरणम्—	...	...	...	...	...	२३६
वाच्यतां यन्निषेधत्वम्—(इत्यन्तेनागुहितुमेतेन)—वाच्यता-	...	...	...	...	...	...
वाच्य—वाच्यरत्ननिन्दा—वाच्यगुहादिनिन्दा—	...	...	...	...	...	२३६-३७
वाच्ये न प्रत्यक्षवायिनी—अनुमानं दुष्टधर्मोपेक्षां—वाच्यमार्थ-	...	...	...	...	...	...
कामरत्नेन ईदृशविरोधेन न तन्मन्त्रस्यैव वाच्यत्वं	...	...	...	...	...	...
वा—	...	...	...	...	...	२३६
कामरत्नं धुतिगुणमर्थं वा वाच्यम्—	...	...	...	...	...	२३७
वाच्यरत्नरत्नान्तं हि वाच्यं न तु वाच्यविनाशम्—	...	...	...	...	...	”
विरोधदिना प्रत्यक्षे वाच्यम्—	...	...	...	...	...	२३७-३९

CRITICAL NOTICE

OF

THE MANUSCRIPTS OF THE PRATĀPARUDRA- YAS'OBHŪSHANA AND THE RATNĀPAṆA.

The present edition of Vidyānātha's Pratāparudrayaso-
bhūshana is based upon the following manuscripts.—

1 A manuscript in the Tanjore Palace Library. It is complete and correct and wants only a few lines at the end. It is a palm-leaf manuscript in Telugu characters and is neatly written on both sides. It contains 78 leaves. Some pages contain six, and some, seven lines. It was written about S'alivahana S'aka 1650. The colophon at the end is—
इति विद्यानाथमहोपाध्यायकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषण प्रतापरुद्रीय नामालंकारशास्त्रं समाप्तम् The palm leaves are about 20 inches in length and 1½ inches in breadth. Some of them are a little worm-eaten in the middle and much in the corners. There is an ornamental border on each side. It is designated T'.

2 A manuscript in the Ragbunatha Temple Library, Jammu, Kāshmir. A copy of this was secured for me by S'astri Gāṅgādhara P. Gokulchandra. It is a generally correct manuscript and gives very good variants. It is in Nagari characters and consists of 258 pages. Each page contains 7 lines and each line has 49 letters. The manuscript is dated Vikramasāmvat 1830. It is marked R.

3 Manuscripts in the Government Oriental Library, Madras. Six of them are collated.

1 A palm-leaf manuscript, written in Grantha characters in 238 pages of 6 or 7 lines each, and 52 letters to a line. It is by appearance about 70 years old. It is an original, correct manuscript, purchased for the library before 1893 A D. It is designated M

2 It is a paper manuscript, written in Telugu characters in 192 pages of 25 lines each and having about 22 letters in a line. It is copied for the library. It is not correct throughout, but it is complete. It is designated M₁,

3 It is a palm leaf manuscript in Telugu characters, of 141 years. Each page has 6 lines and each line 80 letters. It is incomplete and stops in the 8th Prakarana. The end of the manuscript is जयन्ति वीरद्रस्य रणप्राङ्गणेऽथ । एवमष्टाविधस्यापि वाक्यसमाप्तगते षोडशभेदाः॥ It is designated M₂.

4 It is a palm-leaf manuscript in Telugu characters. It contains 190 pages of 6 lines each. Each line has 75 letters. It is by appearance more than one hundred years old. It is an original and presented to the Library in 1893-94 A D. from the North Arcot District. It contains the following Prakaranas -

1, 2 (incomplete), 4, 5, 6, 7 and 8. It is designated M₃.

5 It is a palm leaf manuscript in Telugu characters in 93 pages of 7 lines each and 55 letters to a line. It is by appearance about 75 years old. It is a correct manuscript, but incomplete. On the first fly leaf it is stated that the manuscript belongs to Chakravarti Desikalu. It is designated M₄. It wants 1, 2, 7 and 8 Prakaranas.

6 A palm leaf manuscript in Telugu characters. It has 150 pages with 8 lines to a page and 50 letters to a line. It is by appearance about 50 years old. It is incomplete, 7 and 8 Prakaranas being wanting. It is designated M₅.

4. Two printed editions, a lithograph copy printed at Pooná, designated P. and a Telugu printed edition of the year 1883, designated T. The Telugu printed edition contains the Ratnāpāṇa also.

5. In addition to these, I have also consulted two other manuscripts of the Tanjore Palace Library and a manuscript lent to me by my friend S. P. V. Raṅganātha Swāmi of Vizagpattam. As copies from Tanjore were secured after the text was prepared and sent to the press, their variants are given in an Appendix. They are numbered 5348 and 5350 by Dr. Burnell.

No. 5348 is a paper manuscript, written on European paper in Nāgarī characters and contains 109 folios. Some pages contain 9, some 10 and others 11 lines. It was written about 1750 A. D. It is a carefully correct copy and gives many good readings. It is designated T'.

No. 5350 is also a paper manuscript, written on Goa or Venice paper and contains 128 folios. Each page has 7 lines till folio 16 and then 8 lines till the end. It was written about 1750 A. D. The copy seems to have been prepared in the northern parts. A few lines are injured by damp. It is designated T". It is written in Devanāgarī characters.

The manuscript, lent to me by my friend Śāstri Raṅganātha Swāmi of Vizagpattam, was also secured after a portion of the text was printed off. The variants in it are therefore given in an Appendix. The manuscript is a palm-leaf one of 161 leaves (362 pages) with 5 to 8 lines on each page and about 75 letters to a line. The characters are Andhrā. It is designated V.

The text of the Ratnāpāṇa is based upon the following manuscripts :—

1. A manuscript, numbered 10473, in the Tanjore Palace Library and two others in the same library, numbered 10474 and 10475. All the three manuscripts have been consulted. They are all written on palm-leaves in Telugu.

No 10473 consists of 152 leaves with 6 or 7 lines on each side. It is a little worm-eaten. It was written about 1700 A. D. It is marked t₁.

It begins thus :—

श्रीगणेशाय नमः । प्रतापरदीयम् । श्रीगणेशाय नमः ।
 ओं सीताभगवत्यै नमः । कल्याणानि तनीतु &c.

It ends as under :—

इति श्रीपद्मान्त्य &c श्रीअभयान्विते नमः ॥

प्रान्ततन्पुत्रनराचङ्गुलनक । तन्पुत्रेतिगिनेनितगिनयेड । वेदपुनध्वरमुत्तरसतो
 वेदुङ्गिदुर्गुलनवादसुत्तचिरमुगा ॥ मङ्गलमाह । श्री ताम्बमूर्तये नमः । श्री रामचन्द्राय
 नमः । श्री सरस्वत्यै नमः । शुभमस्तु । वेदव्यासाय नमः । श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्री...
 जियद् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

No. 10474 has 217 pages with 5 or 6 lines on each page. It is much worm-eaten in the beginning. It is designated t₁.

It opens thus —

श्री गणेशायनमः । श्री प्रतापरदीयम् । ओं सीताभगवत्यै नमः । कल्याणानि &c.
 and has the same end as No. 10473.

No. 10475 is a beautifully written manuscript, containing about 100 leaves with 7 lines on each side. It breaks off at the fourth Prakarana, near the end. The first leaf is numbered 64 and successive numbers are given to the following leaves, the last one being 160. It is certified to be a beautifully written manuscript of about 1650 A. D., much more correct than the others, by Dr. A. C. Burnell, in his classified index to the Sanskrit manuscripts in the library. It is marked t.

The last two manuscripts appear older than the first. The last is the oldest of all and is perfectly correct.

The dates, ascribed by Dr. Burnell to the first and the last, are C. 1700 and C. 1650 respectively.

No. 10473 is a true copy of No. 10474.

Doshaprakaraṇa and Guṇaprakaraṇa are not commented upon in Nos. 10473 and 10474.

2. Manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. They are three. The first is complete, but incorrect in many places, particularly in the beginning. It is designated m.

The second is a palm-leaf manuscript in Grantha characters. It contains 285 leaves and 7 to 10 lines on each side. It is marked m.

The third is also a palm-leaf manuscript in Grantha characters of 470 pages with 6 to 8 lines on each page. At the end of the third Prakaraṇa the copyist adds the following date:—

Sunday, the 17th of Śrāvaṇa month of Ānanda year. It appears thus to be 150 years old.

In addition to these manuscripts of the commentary, a printed Telugu edition, consulted for the text and marked T, as shown above, is also collated and another edition printed at Trivandrum, marked p.

Copies of the manuscripts from Madras were obtained through my friend P. Varadachāri in the Government Oriental Library, Madras, and those from Tanjore, through my friend Prof. A. Rādhākrishṇa Aiyer of Pudukotā. The Tanjore manuscripts were very carefully copied and compared by Mr. A. R. Tirumalachariar and his cousin Venkatachariar, B. A.

In addition to the above, the manuscript lent to me from his 'Arsha Library' by my friend, S'astri S. P. V. Ranganāthaswāmi of Vizagpattam, designated V. as shown above, was also consulted. It contains the commentary also. The variants in it are given in an Appendix.

The text of the Ratnasāsa, another commentary on the Pratāparudriya, is based upon a palm-leaf manuscript in Grantha characters, lent to me by my friend S. P. V. Ranganāthaswāmi of Vizagpattam. It goes only up to the end of the 2nd or Kavyaprakaraṇa. It is given at the end of the work.

INTRODUCTION.

The Pratāparudrayaśobhūṣana Its Contents—The *Pratāparudrayaśobhūṣana*, or the *Pratāparudrīya* as it is called in short, by *Vidyānātha*, is a work on poetics on the lines of the *Kāvyaśraṭṭāka* of *Mammata* and of the *Elāvalī* of *Vidyādhara*, published with the *Tarala* by me in the Bombay Sanskrit Series, No 63. It is divided into nine *Prakaraṇas*. The first *Prakaraṇa* deals with the qualities essential in the hero or *Nāyaka* of a work and is therefore called *Nāyaka-prakaraṇa*. The author justifies the production of his work by stating that though old writers on poetics have treated different branches of the subject, none of them have described a *Nāyaka* with it and that the greatness of compositions and their authors depends upon the representation of merits of the hero or the *Nāyaka* described in them*. It is on this account that the very first *Prakaraṇa* deals with the qualities essential in the hero of a work. Having mentioned them in general and described their characteristics with illustrations, the author divides the *Nāyaka* into *Dhīrodātta*, *Dhīroddhata*, *Dhīralalita* and *Dhīraśānta* and speaks of them with their subdivisions. Then follows the treatment of the *Nayikās* or heroines with their divisions and characteristics. The second *Prakaraṇa* is the *Kāvya-prakaraṇa*. It describes the nature of a *Kāvya* or poetry, treats of varieties of *Śabda* (word) and *Artha* (sense), the *Vṛttis* and the *Ritis* or styles of dramatic composition favourable to the development of different sentiments and prevalent in different parts of the country, the *Śayyā* or the repose of words in their mutual favourable ness, the *Paka* or the maturity or profundity of sense, divi

---

* *Vide* verse 60, pp. 36-37.

sions and sub-divisions of a *Kāvya* with instances of the chief of them, and varieties of compositions, such as *Ākhyāyikā*, *Kathā*, *Champū*, *Udaharana*, *Bhagavall* and others. The third *Prakarana* deals with the varieties of *Rūpakas* or compositions that can be represented on the stage, their characteristics and points of difference, takes up *Nāṭaka* (drama) which is the most important of them, divides its plot into five parts (*Sandhis*), treats of the *Sandhis* and their sub-divisions and gives a model drama illustrative of all its characteristics and describing *Pratāparudra*, how he ascended the throne and established himself firmly on it by the conquest of kings in different directions. The fourth *Prakarana* is the *Rasapraakarana*. It mentions *Rasas* or poetic sentiments, their theories, characteristics and divisions. The next two *Prakaranas* the *Doshapraakarana* and the *Guṇapraakarana*, deal with *Doshas* (demerits) and *Guṇas* (merits) in compositions with their varieties, while the last three *Prakaranas* describe *Alankāras* or figures, those of *Śabda*, *Artha* and both and are therefore called *Śabdāṅkārapraakarana*, *Arthāṅkārapraakarana* and *Mīrāṅkārapraakarana*. It will be thus seen that the work covers a wider range of subjects than the *Kāvya-prakāśa* and the *Ekāvalī*, since it deals with all the subjects of poetics and dramaturgy. A later work, *Sāhityadarpaṇa* of Viśvanātha, goes over the same ground as the present one.

The striking feature of the book is, as mentioned before, the glorification of *Pratāparudra*. All the instances, given in illustration of different points, therefore panegyrisé *Pratāparudra* and the work is appropriately designated *Pratāparudrayaśobhāśālana*—Adornment of the Glory of *Pratāparudra*. Its title is similar to that of *Naiṣṭharajayaśobhāśālana* of Narasimhaśaṅkara. The *Ekāvalī* and the *Alankāramanjusālā* of Purohita Devasaṅkara Nalinābhī of Rāncī are similar works, in which illustrations go to glorify the

Narasimha of Uthalá and the Peshwás, Mádhavaráo the first and his uncle Raghunátharáo respectively.

Works that quote the *Pratáparudrayaśobhāṣa*—The work is quoted very frequently by *Mallinātha* in his commentaries on the *Mahābhāṣya*, in his *Saṁjyōt on the *Kumārāsambhava* and the †*Meghadūta*, the †*Ghaṭōpātha* on the *Kirītārjuna*, the ‡*Sarvankashā* on the *Sīupālarodha*, the

* *Vide* the Nurnyavāgara Press edition of the *Kumārāsambhava*, p. 3 (where the definition of वृष्ययोगिना is quoted), p. 14 (where the definition of निर्दोषा is quoted), pp. 22 and 41 (where the definition of स्वभावोक्ति is quoted), p. 24 (अप्या, the reading there is वाच्य चैकपदोपमा for वाच्य चैक-दोषमा), p. 48 (अनिवस्त्रयमा), p. 124 (the definition of संज्ञेय Guna, the reading there is परिकीर्तित for परिकीर्तयते), and p. 143 (for सतिविक्रमाः the reading there is स्वप्नप्रत्ययरोमाश्वा for स्वप्न प्रत्ययरोमाश्वा).

† *Vide* Prof. K. B. Patbak's edition of the *Meghadūta*, p. 6 (where the definition of विषम is quoted), p. 9 (अर्वांतरयास), p. 30 (वातिक, the readings there are अविनाशयनं यत्र प्रत्यक्षत्वेन संपद्यते for अविनाशयत यत्र प्रत्यक्षे इव सन्ति), pp. 57-8 (अनुकूल्यापक and स्वधीनपत्रिका).

‡ *Vide* the Benares edition of the *Kirītārjuna* 1887, p. 6 (काव्यलिङ्ग), pp. 80 and 121 (अनिशोक्ति, the reading on p. 121 = विषयपुनरावृत्त्ये for विषयपुनरिष्यते), p. 44 (निशोक्ति, the reading there is तत्सामान्यमभिहित for तत्सामान्यमनुवर्तत), p. 81 (विपारता), p. 86 (पराधीन, the reading there is प्रस्तुतत्वेन सम्यक् for प्रस्तुतत्वेन सवद्वत्), pp. 64, 210 (स्वभावोक्ति, the reading on p. 64 is स्वभावोक्तिरुल्लङ्घनो for स्वभावोक्तिरसौ चार), p. 86 (निर्दोषा), pp. 98, 200 (तद्रूप, the readings there are "दयोः हृदयगुणाभ्याम्" and "दयोः हृदयगुणप्रदाः" for "दयोः हृदयगुणाद्वि"), p. 112 (अर्वापति, the variants there are अ यथा for अपयः and कैमुत्येन यत्र for कैमुत्ययायन), p. 127 (विषम, the variants are निरुद्धकार्योपपत्तिश्च and निरुपपत्त्या वा स्वात्, the text of the चतुर्थस्य there is in correct), p. 128 (सामान्य), p. 129 (मलिन), p. 116 (वृष्ययोगिना), p. 170 (पर्याय, the reading there is पर्यायलङ्घननिर्दिष्टा).

§ *Vide* pp. 25, 91 (विषम, v. 1 वा स्वात् for चासौ यत्रा for वित), pp. 52, 481 (अप्रस्तुतम्यसा, v. 1 सारुवादिनिपत्रिणा || 53 for सारुवादिनिपत्रिणा On p. 481 the quotation = exactly as in the text of the प्रथमश्लोके), || 57 (पर्यायोक्त, v. 1 सवद्वत् पर्यायोक्त स अर्थे for प्रस्तुतत्वेन सवद्वत् तत्र पर्यायोक्तगुण्यते), p. 72 (दीप्ति, v. 1 च for तु and सार्थे तु for सप्तम्ये), p. 78 (उपेक्षा, v. 1 अयदोषोपपत्तिश्च for अयदोषोपपत्तिश्च and प्रहने for प्रहर्), pp. 92, 272, 329,

Sarvāpāhina* on the *Bhāṭṭikāvyāṭ*. Nowhere in these numerous instances has *Mallīndha*, however, mentioned the name of the work or its author. It may be owing to the fact that the work and the author were very popular in the

389, 536 (सामाय), p 94 (तुल्ययोगिता), pp. 109, 504 (तदुप, v. 1 'दयो-
लृष्टगुणग्रह and 'दयोल्कृष्टगुणाध्याय), pp. 125, 294 (विभाक्ता), pp 152, 530
(परिवृत्ति), pp 182 and 294 (मीलन), pp. 189, 275 (कलहान्तरिता नायिका),
p 208 (भ्रातिमात्र, v. 1 विषये for विषये), p 213 (मय्या नायिका), p 214
(प्रौढा), pp 216, 291 (सुरा v. 1. लज्जापिहितममया for लज्जाविजितममया), pp.
219, 391 (सम, on p 391 it is called समान, the reading there is
समानाकृतियोग for सा समालकृतियोग), p 224 (अर्थोपति and पर्याय), pp 227,
320 (स्वभावोक्ति), p 238 (सदेह), pp 239, 409 (सहोक्ति, v 1 'रिहेष्यते for
'रितोष्यते), pp 246, 294, 413 (विद्योक्ति), p 270 (विरहोल्काशिता नायिका,
v 1 विर प्रयुक्तालोके for विरप्रत्यर्थक वाते), p 277 (प्रवर्त्तनीक), p 281 (सुखम),
p 291 (समुच्चय), p 310 (अम अनुभाव, v 1 आसस्वेदानिमू केहू for जात स्वेदानि
मू केहू), p 296 (पञ्चाशती, v 1 विषयकत्वकथन for विशेषणत्वकथन), p 300
(असमगति, v. 1 स्यादसमगति for सत्यसमगति), p 309 (अनुद्वेष, v 1 'वतद्वेष for
'वसद्वेष), pp 331 and 391 (उदात्त), p 331 (खण्डिता v 1 खण्डितेर्षाकपायिता
for कुपिता खण्डिता मता) p 352 (व्यतिरेक, v 1 अत्रिकाव्यत्व for आश्रयिकाव्यत्व),
p 381 (कुतूहल v. 1 परिकीर्तनम् for परिकल्पने), p 382 (विभ्रम, v 1 'विपर्यये
for 'विपर्यय), p 397 (दृष्टात, v 1 सामाययवचारयोके for सामाययमौ वाक्यशैः),
p. 418 (परिसङ्ख्या, v 1 'त्रैकया यदा for 'त्रैकदा यदि), pp. 421, 581 (सौम्य,
v. 1 'सकृद्वरूप for 'सजसवरूपत्व)

* Vide Appendix III and the foot notes there in my edition of the
Bhāṭṭikāvyāṭ, Bombay Sanskrit Series, No. LVII. The quotations there
are definitions of the figures, भाविक, निदर्शना विरोध, यथासक्य, भ्रातिमात्र, पर्यायोक्त
अपान्तरायाम, विशेषोक्ति, अपह्नुति, उपनेयोपमा, तुल्ययोगिता, सौपक, व्यतिरेक, दृष्टात,
पञ्चाशती अनेप, सदेह, सहोक्ति, सम, स्वभावोक्ति, and वाच्योक्ति, of the नायिकाः—
कलहान्तरिता, विप्रवृत्ता, खण्डिता, of the अनुभावः—विषाद, and सुखम, of सार्विक-
मात्र's and of सौभाग्य

† Works like the *Pratāparudriya* are thus condemned in साहित्यरत्नाकर of
चर्यसुरि—अत्रिषा पुरात प्रणीता प्रयोजिता काव्यन नायकेन । कैभितु कुञ्जिमिनि
नदा सोदीयसा काव्यन नायकन ॥ In the commentary on this by महादिल्लभनसुरि
the following is found—तद्वि सनायका प्रनापन्नोपादिप्रवृत्ता प्रयत पवेत्तासहक्या
कैभिदिनि । कुञ्जिमिनि हरोदरपूरके घनमात्रलोत्प्रेरित्यर्थः । कैभिद्विषायायादिभिस्तु सोदी
यसा भुवनरेष । नरनीहृत्कापानां तादृशरपटनमिदं तामायावि आहृदभादमाद्यतम् ।

southern parts of India and were widely known to the learned circle. Prof. M. Seshagiri S'āstrī, M. A., states that the work is even now very popular in southern India and is studied by every Sanskrit student.* The *Pratāparudrīya* is also quoted by *Viveśvara Paṇḍita* in the *Alaṅkāra-kauṣṭubha*† and by *Appa Dikshita* in the *Chitramīmāṃsā*‡. A verse in honour of *Vīrarudra* or *Pratāparudra* is found in the *Kuṇḍalāyānanda* of *Appayya Dikshita*—कलियदादिदलैः धूपं प्रयापात् कनक-गिरिः कृतदासरावसावः । इति सुदुष्पयसि चक्रवाकी वितरणशक्तिनि वीरद्वये ॥ given as an instance of संवन्धातिशयोक्ति.

Vidyānātha.—*Pratāparudrayaśobhāṣaṇa* is the only known work of the author. Dr. *Aulrecht* ascribes *Pratāparudra-kalyāṇa* also to him; but it is only a part of the *Pratāparudrīya*, comprehended in the third *prakaraṇa*§, and is simply a model drama composed to illustrate the characteristics of a *Nāṭaka*, its *Sandhis* and their divisions.

Vidyānātha's Age.—The age of the author is easily settled from the internal evidence that the work affords and from

* *Vide* Report on a Search for Sanskrit and Tamil Mss. for the year 1898, No. 2 of 1899, by Prof. M. Seshagiri S'āstrī, M. A., pp. 82 and 83.

† *Vide* the *Alaṅkāra-kauṣṭubha*, p. 12, where *Appayya Dikshita* is attacked and *Vidyānātha* justified by *Viveśvara Paṇḍita*. There the instance of द्रव्यसङ्गोपयोगेण—नित्यमस्मिन् परिपूर्णोति &c. is also quoted.

‡ *Vide* pp. 7 and 8 (where the propriety of सनः सिद्धेन in *विद्यानाथ*'s definition of *अप्या* is questioned), pp. 56–58 (where the definition of *परिणाम* is quoted, प्रवृत्तयोपयोगेति स्यात् is the reading there). The instance, पद्म-राज्यसि वसावो रागपादनिवेष्टया । कण्टकद्रुमद्वये वासस्तं रागवेत् कण्ठ ॥, ascribed to *Vidyānātha* on p. 58, is not found in the *प्रतापरुद्रोप*, p. 118 and p. 87, where *Vidyānātha*'s method of the division of *अप्येता* is mentioned.

§ *Vide* p. 139 of the text where the name of the *Nāṭaka* is given as *प्रतापरुद्रकल्याण*.

Gopānt and *Hanumadachala* were near the capital. *Durgādevī* is described as the tutelary deity of the *Kālāitya* family.* *Pratāparudra* is also called *Vīrarudra* or *Rudra*. He was son of *Mahādeva†* and *Munmuḍi‡* or *Munmadambā*. *Vidyānātha* states that he was called *Pratāparudra*, because he was as brilliant as the sun§ and *Vīrarudra*, because he was an incarnation of *Vishṇu||* being son of *Munmuḍi* in *Kaliyuga*, designated *Rāma* in *Tretā* and *Saṁsi* in *Dvāpara¶*. He encouraged learning§ and was himself learned.** His warriors are called *Andhrakṣamādhyaśikhāḥ*.†† He had a boar as a sign on his banner‡‡ and his enemies are described as propitiating him by wearing a mark of a boar on their bosom.§§ He is described as having borne the title of *Chalamartiga*¶¶.

* *Vide* p. 160.

† pp. 12 and 13 (v. 14), also p. 133 (v. 4).

‡ pp. 16-17 (v. 20). *Munmuḍi* is called *Munmadambā*, *Munmadīyā*, *Munmadambā* and *Munmadambā* in different Mss.

§ *Vide* p. 139 (v. 11).

|| *Vide* p. 139 (v. 12).

¶ *Vide* pp. 16-17 (v. 20).

¶ *Vide* p. 23 (v. 33) and p. 467 (v. 202). The *Rāmāyaṇa* is said to have been translated into Telugu in his time. *Vide* Report of Sanskrit Mss., India Office.

** *Vide* p. 17 (v. 21).

†† *Vide* p. 22 and many other places.

‡‡ *Vide* p. 50 (v. 10).

§§ *Vide* pp. 177 and 305.

¶¶ *Vide* p. 60 (v. 21), p. 66 (v. 33), p. 210 (v. 15).

The *śirūda* or title of *chalamartigaṇḍa* is also borne by *Vanapati*. *Vide* *Epi. Ind.*, Vol. IV., p. 314. The *Rāmāyaṇa* calls the *śirūda* *Chalamartiyagaṇḍa* and explains it as 'A big stone to those mortals who run away on battle fields—a brave prince who himself never retreated from the battle-field. *Vide* p. 512. On p. 39 we have *chalamartiyagaṇḍa*.

Further, the drama, called *Pratāparudralalyāna*, given as a portion of the *Natakaprakāraṇa*, supplies the following main points of information regarding *Pratāparudra* and the family of the *Kāśīya* kings — *Svayambhū* (S'iva)* is described as the family deity instructing all the members of the family in their duties† He is also described as having manifested himself in a dream to king *Rudra* who, though daughter of king *Ganapati*, was designated by *Ganapati* by a male name ‡ Her real name, as given by the commentator *Kumāravadīn*, was *Rudrāmbā* She succeeded *Ganapati* on the throne of *Elanā* She was, as mentioned above, called *Rudra* or *Rudradeva* and her greatness is shewn by the fact that her mother was *Umbā* herself, known among the people as *Somā*, and father God *S'iva* himself, *Ganapati*, Lord of *Pramathas* and other *Ganas* In the dream which *Rudradeva* had, God *S'iva*, manifesting himself, praised the greatness of *Pratāparudra* and advised *Rudradeva* to place the burden of the kingdom upon the shoulders of the prince, his grandson, who had been adopted by him as his son by His command § The prince then sets out for the conquest of directions before he is installed as *Yuvardja* or crown prince In his expedition of conquest he first sets out for the east and conquers the *Kalingas* ¶ He then goes southwards and vanquishes the *Pāṇḍyas* ¶ He next marches towards the west and conquers it Then crossing the *Narmadā*, he starts northwards. There the *Śāṅghas*, the *Vangas* and the *Mālavas* combine and oppose him The leaders of the

---

* Vide pp 152-53 (v 27)

† Vide p. 149 (v 22).

‡ Vide p. 149

§ Vide p. 153 (v 29).

¶ *Kalingas* corresponds to the modern Northern Circars

¶ The country corresponds to the modern province of Madras

§ The kingdom lay on the right bank of the Ganges, with the capital Champā, probably Bhagalpur.

army of *Pratāparudra* challenge them, speaking in derision of them.* Here are mentioned the *Gurjars*, the *Lampākas*, the *Vaṅgas*, the *Konkanis*, the *Hunast*† and the *Mahārāshtras*. Further on are named the following kings‡:—

Kings of *Chola*§, *Kāshmir*, *Nepāl*, *Suhma*¶, *Kamboja*¶¶, *Sevana*§, *Gandā*** , *Lalast*, *Sinhala*††, *Karṇāṭa*, *Bhoja*§§, *Kerala*||, *Pāñchāla*¶¶¶, *Kikāṭa*§§ and *Kāmpīla****.

Sevan‡, jewel of the kings of the *Yādava* family, all powerful and mighty as he was, is described as having run away on having heard the war-drum of *Pratāparudra*.††† He is in another place described as one whose retreats, when he was insulted by the soldiers of *Pratāparudra*, were known by

* *Vide* p. 186 (v. 14).

† A nomadic non-Aryan tribe that established itself in the Punjab and along the Indus.

‡ *Vide* p. 188 (verses 16, 17, 18).

§ The country of the *Cholas* corresponds to the modern province of Tanjor.

¶ *Suhmudeśa* lay to the west of *Vaṅga* or Eastern Bengal with its capital *Tāmrālipta*, identified with modern Tumlook.

¶¶ The name of a non-Aryan people in the north-west.

§ *Seunadeśa* was the name of the region extending from *Nāsik* to *Devagiri*, the modern *Daulatābād*. *Vide* Dr. R. G. Bhāṇḍārkar's 'Early History of the Dekkan', p. 76.

** The people of Northern Bengal.

†† Ancient name of central and southern Gujarat.

†† Ceylon.

§§ 'The *Bhojas* ruled over the country of *Vidarbha* or *Berar*' 'Early History of the Dekkan', pp. 8-9.

|| The country of the *Keralas* corresponds to *Malabār*.

¶¶ The people of the Gangetic Doab.

§§ Probably *Behar*.

*** *Kāmpīla* was the capital of the *Pāñchālas*.

††† *Vide* p. 40 (v. 70).

the *Gautamī* river * This means that the *Yādava* king had crossed the *Gautamī* river, near the capital *Elavilā*, beyond which his kingdom evidently lay, and was obliged by the commander of *Pratāparudra*'s army to cross it back. This *Yādava* king was *Rāmachandra* or *Rāmadeva*, 6th king of the *Yādavas* of *Devagiri*, whose dates are S'aka 1193 1231 A D (1271-1309) †

It is stated in the *Pratāpakalyāṇa* that *Gāṇapati* established an image of God *Gaṇīśvara* ‡

The genealogy of *Pratāparudra*, as shown by the drama under the *Nāṭakaprakāraṇa*, is as under —

- 1 *Gaṇapati* (married *Somā*)
|
- 2 *Rudrāmbā* (known as *Rudra*).
|
Mummadāmbā (married *Mahadeva*).
- 3 *Pratāparudra*.

The following additional information is supplied by the inscriptions of *Pratāparudra* and his ancestors —

(1) § The Conjeveram Sanskrit and Tamil inscription of *Pratāparudra* records that his general *Muppidi* installed a certain *Mānaitra* as Governor of *Āṇṇāṇṇi*. The inscription is dated S'aka era (1238 A. D. 1316). In 1316 Conjeveram was thus tributary to *Pratāparudra*, who is called *Kāṇṇṇi Mahāmandala Chakravartin* of *Ekavilāṇagar*.

(2) Another inscription of *Pratāparudra* is found at *Jambukesvara* temple near *Trichinopoly*. It mentions *Manma Gaṇḍigopāla* as his subordinate, whose latest known date is

* Vide p 439 (+ 156)

† Vide Dr. R. G. Bhan Larkar's 'Early History of the Deccan', p. 92

‡ Vide p 213 v. 21

§ Vide *Lpi Indica*, Vol. VII, Octo 1903, Part VIII, pp. 166-67

S'aka-saṃvat 1221 (A. D. 1299*) from an inscription at Nellore.

(3) Three other inscriptions of *Pratāparudra* are found at Bezvāda, Warangal and Palivela. They are dated respectively S'aka-saṃvat 1220, (A. D. 1298, 1235), (A. D. 1313 and 1239), (A. D. 1317)†

(4) ‡The *Anmalond*: Sanskrit and Telugu inscription of the *Kṛkatya Mahāmaṇḍaleivara Rudradeva*—His capital was *Anmalond*, at a short distance from Woraṅgal. The inscription is dated S'aka-saṃvat 1084 (A. D. 1162). Its object is to record that *Mahāmaṇḍaleivara Rudradeva* of the *Kṛkatya* or *Kṛkatya* family set up at his capital the images of God *Rudra*, the God *Vāsudeva* and the God *Sūrya*. The following is the genealogy furnished by the inscription :—

Tribhuvanamalla.

|
Prola or Proterāja.

|
Rudra Deva.

Prola is described in the inscription as having imprisoned in war §*Tailapaḍva*, ornament of the *Chalukyas*, defeated a king *Govinda* and given his kingdom to king *Udaya* and conquered *Gund*, lord of the city of *Mantrakūṭ*. In his time *Anmalond* was besieged by *Jagaddeva*, who was repulsed and put to flight. *Rudradeva* conquered a certain *Damma* and had a powerful opponent in king *Bhīma* who was

* (तत्राप्रभुत्वो मन्त्रो गङ्गाप्रीतलक्ष्मि । प्रतापरुद्रपुत्र प्रजापतिर्नृपः ॥). Vide Epi. Ind., Vol. VII., pp. 128-32.

† Vide Epi. Ind., Vol. VII., pp. 128-32.

‡ Vide Ind. Ant., Vol. XI., pp. 9-20.

§ Taila III, who reigned from S'aka 1072 (A. D. 1150) to S'aka 1084 (A. D. 1162).

defeated by *Rudradeva* and had to fly to a forest. His kingdom was bounded by **S'risaila* on the south, the kingdom of the Western *Chālu'ya*s on the west and the region of *Mā'jya-vān* on the north.

(5) †The *Ganapēivaram* Sanskrit and Telugu inscription of the time of the *Kākatīya Ganapati* is dated S'aka samvat 1153 (A D 1231). It is engraved on a pillar in front of the *Durgāmbā* temple at *Ganapēivaram*, a village in the *Masulipatam tālu'ka* of the *Krishna* district. Besides giving the information about *Prola* found in the *Anmakonḍa* inscription, it records that *Prola* married *Muppaladevi* and had two sons, *Rudra* and *Mahādeva*. *Rudra* succeeded his father *Prola* and was succeeded by *Mahādeva*. *Ganapati* was the son of the latter by *Bayyāmbikā*. He defeated the kings of *Chola*, *Kalinga*, *Sevana*, *Karṇāṭa* and *Lāta* and married *Nāraniā* (*Nārāmbhā*) and *Peramā* (*Peramāmbā*) the elder sisters of *Jāya* (*Jāyana*), chief of his elephant troop‡.

(6) The *Conjeveram* (*Ekāmraṇḍītha* temple) inscription of *Ganapati* and his minister and general, *Sāmanātha Bhoja*, is dated S'aka-samvat 1172 (A D 1250). The S'aiva temple of *Ekāmraṇḍītha* is the largest of all temples at *Kāñchi* (Conjeveram) and the inscription is engraved on its wall. In this *Ganapati* traces his descent from the sun, his successors that are mentioned being *Betmarāja* (*Tribhuvanamalla*), *Prodarāja*, *Rudradeva*, and *Mahādeva*. *Prodarāja* is stated to have constructed a lake which he called *Jagatīkēsari-tatṭka* after his surname *Jagatīkēsari* §. *Ganapati* is stated to

* A hill in the Karnal District, to the north-east of it. It is sacred, having the image of *Vallabharjuna*, a *Jyotirlinga* on it.

† Vide Ep. Ind., Vol. III, p. 84 and Plate.

‡ Vide Ind. Ant., Vol. XXI, pp. 197 et sequentia.

§ दिवदुपन्नदृश्यदिति मयकगतो निविशदय ममि भूयति प्रोहराम ।

प्रतिनिविशदपीना मच्चयन नोपगृहेहन जगति कल्प्यामया यस्तदात्म॥

V 2. of the inscription.

have conquered the *Yddava* king *Siṃhaṇa* and the *Kaliṅga* king and to have reduced kings of *Lāṭa* and *Gauḍa* to his submission.* *Siṃhaṇa's* (*Siṅghaṇa's*) father *Jaitrapāla* or *Jaitugi* is represented to have killed *Rudradeva*, *Gaṇapati's* uncle, as appears from the *Paithan* grant of the *Yddava* king, *Rdmachandra*, who ruled from *S'aka-saṃvat* 1193 to 1231, (A. D. 1271 to 1309) and also from an introduction to *Hemādri's* *Vratakhanda*.† The same *Paithan* grant shows that *Gaṇapati* was a contemporary of both *Jaitugi* I. and *Siṅghaṇa* II.

(7) †The *Yenamadala* fragmentary Sanskrit and Telugu inscription of the *Kākatya* Princess *Gaṇapāmbā* is dated *S'aka-saṃvat* 1172 (A. D. 1250). It gives *Mādhava* as the name of *Prola's* son. This *Mādhava* lost his life in a battle.‡ *Gaṇapāmbā* or *Gaṇapāmbikā* was the daughter of *Gaṇapati*.

* यदुदयकनकेनोरिखणः सिंहणो यच्चतुलमुपटपाटीदत्तमङ्कः कलिङ्गः ।

अपि च यदुपसेवाजीविनी छाटगौरी गणपतिनृपतेः कः (:) क्षापते विक्रमाय ॥

V. 14 of the inscription.

दीक्षित्वा रणरङ्गदेवयजने प्रोदस्तयस्त्वयः

श्रेणीभिर्जयतीपतीन् हृतवन्ता येन प्रतापानले ।

त्रैलोक्यापिपतेः परोक्षिगहन रौरव्य रौद्राङ्गनेः

कृत्वा पुरुषमेवययविधिना लब्धमीलोकीजय ॥ St. 41.

† Vide Dr. R. G. Bhāṇḍārkar's 'Early History of the Dekkan', pp. 82 and 113-4.

‡ Vide Epi. Ind., Vol. III., p. 94.

§ जानो मायवमूपनिर्गुणगिरिस्त्रस्यामहीवज्रमात्र

यस्तुष्ट्वा मुमहाद्वे गजवधुकुमद्वयस्योपरि ।

मह्यपाताम्बरसस्त्रनद्वयतटे मानोपि योयामणीः

लोके ह्यपानविरागनिर्मलपरा शीघ्रियामाभय ॥ V. 5.

Taylor states that '*Gaṇapati*, making war against the *Deragiri* ruler who had killed his uncle *Mahādera*, conquered that chief and took his daughter named *Rudramadevi* to be his wife.' Vide Ind. Ant., Vol. XXI, p. 197 B. But the Introduction to *Hemādri's* *Vrata-khanda* states otherwise. Vide r. 41 quoted above.

She married *Beta*, son of a chief. After the death of her husband she lived a pious life and built a temple *Beteivara* in memory of her lord. The inscription was made in the lifetime of her father *Ganapati*.

(8) *The last inscription worth noting is the *Chebrolu* inscription of *Jāya* in Sanskrit verse and Telugu prose. It is engraved on a pillar in the *Nāgeivara* temple at *Chebrolu* in the *Kṛishna* district. It gives the genealogy of king *Ganapati* whose descent is traced from the sun. Manu was son of the Sun, his son was *Ikshvāku* who was followed by *Sagara*, *Kakutsiha*, *Dilīpa*, *Dāśaratha* and *Rāmachandra*. In this family was born *Durjaya*, the earliest historical ancestor of *Ganapati*. Then follow the names of *Beta* (*Betma*), *Prota*, *Rudra*, *Mahādeva* and *Ganapati* who is described as having borne the *biruda* of *Chhālamattigaṇḍa*† *Jāya* or *Jāyana* was the chief of the elephant-troop of *Ganapati* and was presented by him with the city of *Shāṇmukha* or *Tāmprapuri*.

* *Vide* Epi. Ind., Vol. V, p 142.

† यदा करो रघूणां निनिपतिरमरदुर्जयः शौर्यकेलि-
रहस्यमद्रमा ततोऽमृतं प्रतिकरतिपटसातनो वेतराजः ।
यके विमतिश्चाहुस्तदनु वसुमतीपालनं प्रोत्तुभूष-
स्तत्पुत्रो रददेवस्तदुपरि च नृपोनसरत्ने वसूष ॥ ८ ॥
ततस्तत्सौदर्यं स्वभुजधृतसाम्राज्यमहिमा
महादेवक्षोभिरमण इति गीननिमुचने ।
अमृतं सेवानप्रक्षिनिपतिरिरोमण्डनमणि-
प्रभाविपत्यादानुसहमवरन्दव्यतिकर ॥ ९ ॥
अथ गणपतिदेव प्रावुरासीदमुष्मातु
सुरतस्तिव सिंहां स्यान्पविश्रायनश्रीः ।
विहरानि फणिमर्तुं श्वासस्वेदादपेता
सुरमिमल्यजार्द्रं यद्भजे मुन्यामी ॥ १० ॥
मन्त्री कार्पनिरूपणे प्रियसुहृद्विसमसमापणे
कान्याममित्री कविः सहचरः समीनभपादने ।
कर्ता शिष्यकलात्रावपिषये समेषणे किङ्करो
युदे पश्यत्प्रमत्तिगंडरूपनेरप्रेमो वचते ॥ १८ ॥

The genealogy of the *Kakatiya* kings gathered from the inscriptions is then as under :—

- 1 Betma, surnamed Tribhuvanamalla.
  - 2 Prola, surnamed Jagatikesarin, (married Muppaladevi).
3 Rudra. A. D. 1162	4 Mahadeva. 5 Gaṇapati or Gaṇapa. (married Nāramā and Peramā). A. D. 1231, A. D. 1250. Gaṇapāmbā or Gaṇapāmbikā, (married Beta). A. D. 1250.

The drama *Pratāparudrakalyāṇa* gives *Somā* as the name of Gaṇapati's wife and his daughter, who appears in the drama as *Rudradēva* is styled *Rudrāmbā** by the commentator

मधेन्द्रा दक्षिणदिक्छिनीयात्
विजित्य वीरो विनिवर्तमान ।
मण्येष्य ताम्रपुरीमयासी-
अचलपत्नीकां छलमतिगदः ॥ १९ ॥

It will be seen that the *biruda* here given is छलमतिगद. In the text it is found as चलमतिगद and in one place चलमत्येगद which is also the reading of the *Rasāṅga*. Vanapati bore the *biruda* चलमतिगद.

* "It was in her reign that Marco Polo, the Venetian, visited the east coast of India. He records (Yule's edit., ii. 295) not only that a woman had been reigning over that country for forty years, but that 'she had administered her realm as well as ever her husband (In the *Nātaka* she is called daughter) did or better; and as she was a lover of justice, of equity, and of peace, she was more beloved by those of her kingdom than ever was lady or lord of theirs before'. Vide 'Imperial Gazetteer of India', Vol. II., p. 341.

She married *Beta*, son of a chief. After the death of her husband she lived a pious life and built a temple *Beteśvara* in memory of her lord. The inscription was made in the life-time of her father *Gaṇapati*.

(8) *The last inscription worth noting is the *Chebrolu* inscription of *Jāya* in Sanskrit verse and Telugu prose. It is engraved on a pillar in the *Nāgeśvara* temple at *Chebrolu* in the *Kṛishṇa* district. It gives the genealogy of king *Gaṇapati* whose descent is traced from the sun. *Manu* was son of the Sun, his son was *Ikshvāku* who was followed by *Sagara*, *Kakutsha*, *Dilīpa*, *Datāratha* and *Rāmachandra*. In this family was born *Durjaya*, the earliest historical ancestor of *Gaṇapati*. Then follow the names of *Beta* (*Betma*), *Prota*, *Rudra*, *Mahādeva* and *Gaṇapati* who is described as having borne the *biruda* of *Chhālamattigaṇḍa*† *Jāya* or *Jāyana* was the chief of the elephant-troop of *Gaṇapati* and was presented by him with the city of *Shāpmukha* or *Tāmprapuri*.

* *Vide* *Epi. Ind.*, Vol V, p. 142.

† एषा वरो रपूणां सिनिपतिरमवृजेय शौर्यकेलि-

रहृर्माद्रमा ततोऽमृतं प्रतिकरिषदाशानो वेतराजः ।

चक्रं विना तेमाहुस्तदनु वसुमतीपालनं प्रोलभूय-

स्तम्भुषो रुद्रदेवस्तदुपरि च नृपोत्तरत्नं वभूव ॥ ८ ॥

ततस्तत्सौदर्यं स्वमुनधृतसाम्राज्यमहिमा

महादेवलोणीरमण इति गीतस्त्रिभुवने ।

व्यभूत् सेवानप्रसिन्निपतिविरोमण्डनमणि-

प्रभाभिरयादाम्बुहृद्भक्तन्दव्यतिवर ॥ ९ ॥

अथ गणपतिदेव प्राबुरासीदमुष्मान्

मुपतरिष सिंहां साम्यविश्राणनशीः ।

विहरति फणिमर्तुं सामखेदादपेता

सुरमिमलयगार्धं यद्भजे मृतागवी ॥ १० ॥

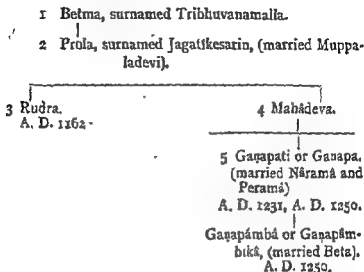
मन्त्री वार्यनिरूपणे प्रियमुहद्विषमसमाषणे

काव्यारमविधौ कविः सहचर सगीतसपादने ।

वत्ती तिस्यक्लावक्षपविषये समेषणे किदूरो

मुदे पदछठमतिगंदनृपनेरयेमतो वत्ते ॥ १८ ॥

The genealogy of the *Kakkaiya* kings gathered from the inscriptions is then as under :—

The drama *Pratāparudrakalyāṇa* gives *Soma* as the name of Gaṇapati's wife and his daughter, who appears in the drama as *Rudradeva* is styled *Rudrāmbā** by the commentator

अथैकदा दक्षिणदिक्छिनीकान्

विजित्य वीरो विनिवर्तमानः ।

अप्येष ताम्रपुमिपत्नी-

अचल्पनाकां छलमतिगडं ॥ १९ ॥

It will be seen that the *biruda* here given is छलमतिगड. In the text it is found as चलमतिगड and in one place चलयत्येवञ्च which is also the reading of the *Ratnāśīṅga*. Vanapati bore the *biruda* चलयतिगड.

* "It was in her reign that Marco Polo, the Venetian, visited the east coast of India. He records (Yule's edit., ii. 295) not only that a woman had been reigning over that country for forty years, but that 'she had administered her realm as well as ever her husband (In the *Nāṭaka* she is called daughter) did or better; and as she was a lover of justice, of equity, and of peace, she was more beloved by those of her kingdom than ever was lady or lord of theirs before'. Vide 'Imperial Gazetteer of India', Vol. II., p. 341.

Kumāravarman She thus becomes the 6th ruler and *Pratāparudra* her grandson, the 7th ruler of the *Kakṭhya* family.

6 Rudrāmbā (known as Rudra).

↓
Mummadambā, (married Mahādeva).

↓
7 Pratāparudra

A D 1316, A. D 1299,
A D 1298, A. D. 1313, A D 1317.

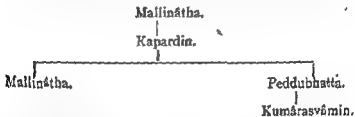
The dates assigned to *Pratāparudra* by Robert Sewell in his 'Sketch of the Dynasties of Southern India' are 1295 to 1323 A. D. In the Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the India Office, and in the Report on Sanskrit Manuscripts by M. Seshagiri Sastri the dates of his reign are 1268 to 1319 A. D.* In 1303 the Mehomedans invaded the kingdom of Warangal but were forced to retreat. In 1310 they invaded it again under Malik Kāfur and compelled *Pratāparudra* to pay tribute. But in 1316 he threw off the yoke and made himself independent. In 1321 Mahmud Taghlakh sent an army under his son Ulughkhan to conquer Warangal. This attempt was unsuccessful, but in 1323 another attempt was made and it succeeded. Warangal was captured and *Pratāparudra* was imprisoned and sent to Delhi. He was succeeded by his son *Krishna* who, though at first victorious in repulsing the Mehomedans from his kingdom with the help of other Hindu states, was finally defeated by the Mehomedans. In 1424 the king of Warangal was slain by Ahmad Shah Bahmani. In 1538 war broke out again. In this the Warangal Raja lost his son and between this year and 1543 the empire was incorporated in a Bahmani kingdom of the Kutub-Shāhi dynasty †

* In his letter dated 26th July 1901, T. Ganapati Sastri of Tiruvandrum writes to me as follows — शाहिशाहमराठान् प्रतापरुद्रदेवदोषप्रत्यपचाहे निषेधेन प्रख्याप्यते । तत्र वर्तमान प्रतापरुद्राब्द ६२४ तम इति लिखित ।

† Vide Robert Sewell's 'Sketch of the Dynasties of Southern India', p. 32 ff and W. W. Hunter's 'Imperial Gazetteer of India', Vol. XIII, p. 521, New Edition Vol. XXIV, p. 356.

The Commentator—the commentator is *Kumārasvāmin* *Somabhūta*, son of *Kolāchala Mallindītha* about whose date and works I have said fully in my Introduction to the *Bhaṭṭi-kāvya* and the *Ekdvalī*. The word '*Ratnāḍḍha*', as the commentary is called, is explained by the commentator himself as a market-place where are sold jewels of poetic sentiment, poetic merits, figures &c. collected together by *Vidyā-nātha* after they have been sharpened on the grindstone consisting of the expression of the merits of a *nāyaka* the very mention of whose name brings merit; and the appreciating and the fortunate are requested to purchase the gems by giving for them the price of their favour. The commentary bespeaks a very wide reading and knowledge on the part of *Kumārasvāmin*, though it does not show the critical acumen of his father. To the student of poetics, however, it is very useful; for it abounds with quotations and elucidates the text very well.

*Another genealogy of *Kumārasvāmin* is given in the Introduction to the commentary called *Padayojanā* by *Venkaṭanārdayana* on *Champūrāmāyaṇa*. It is as under:—

*कोलचलान्वयासीदुर्मलिनस्थो महावशा । सनाथरानविक्रयतः खरुद्रमिवर्षिनः ॥
 मल्लिनाथपुत्रः श्रीमान् कपदी मन्त्रकोविदः । अल्लिनाथौक्त्यस्य कारिकावलिमातनो ॥
 कपदिनमयो धीमान् मल्लिनाथपुत्रः स्मृतः । द्वितीयस्तनयो धीमान् पद्ममहो महोदयः ॥
 महोपाध्याय आख्यातः सन्देहेषु सर्वतः । मातुलेयहृनौ दिव्ये सर्वशेनाविवाहितः ॥
 गणानिपप्रसादेन प्रेषे कर्तव्यमान बहून् । नैव न्योनिषादिना व्याख्यातामृतमदुहः ॥
 वेदुनहसुतः श्रीमान् कुमारसवामिश्रितः । मन्त्राष्टदीयाख्येनन्याख्याना निवहमिव ॥

It may be noted that *Kolachala* is given here as the name of the family. The same word occurs at the end of each *Kāpadi* as 'इति श्रीमत्कोलचलान्वयः' &c. Vide 'Report of Sanskrit Manuscripts in Southern India' by Dr. E. Hultzsch, No. III., pp. 39-40.

This genealogy cannot be accepted in face of the one given by *Kumārasvāmin* himself in his introduction to the *Ratnāṇḍī*: *Venkatānḍīyana* was seventh in descent from *Kumārasvāmin* and his evidence cannot therefore be accepted to be as trustworthy as that of *Kumārasvāmin* himself.

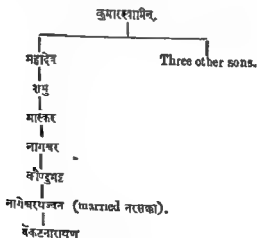
The *Ratnāṇḍī* is another commentary on the work I have been able to secure it on the first two *Prakaranas* only. It is more explanatory than critical and borrows much from the *Ratnāṇḍī*. The name of the author is not known, but he has composed another work called *Hemantatilakabhāṣā* *.

The English notes are explanatory and critical and avoid the ground already covered in my notes to the *Ekāvālī* to which references are made.

The Appendices are prepared with great care and will be useful to those engaged in research work. Quotations are verified as far as possible and their places with variants indicated in foot notes. The last appendix contains, as promised in my introduction to the *Ekāvālī* †, the work of *Bhāmaha*, an

* *Vide* p 521

† *Vide* p xxvi of the Introduction of the *Ekāvālī*, U.S.S. No 68

old *Alaṅkārika*, whose work is not still published. The text of the work of *Bhāmaha*, published in the last appendix, is based upon the transcript of a manuscript of the work in the Mahārāja's Sanskrit Library at Trivandrum, secured by me through my friends, Pandit Govindadās of Benares and S'āstri Gaṇapati, Principal, Mahārāja's Sanskrit College, Trivandrum, and upon another transcript secured from the Government Oriental Library of Madras. The latter seems to be a copy of the former. I tried very hard to secure another manuscript of the work from Kāshmir and other parts of India, but I could not get any. The foot-notes in this Appendix indicate the places, ascertained with great care, where quotations of *Bhāmaha*'s work are found. They will show how widely *Bhāmaha* is quoted. He is quoted in the *Kāvya-prakāśa* of Mammata, in the *Dhvanydōka* by Ānanda-vardhana, in the *Lochana* by Abhinavagupta, in the *Jaya-maṅgala* on the *Rāvanaradhā* or the *Bhaṭṭikāvya*, in the commentary on *Udbhaṭṭālaṅkārasaṅgraha* by Pratiṣṭhānandadāsa, in the *Sartapathina* by Mallinātha on the *Bhaṭṭikāvya*, in his *śīla* on *Kāvyaśūtras* by Hemachandra, in the *Chitrāmṛtānand* by Appayya Dīkshita, by Vallabha in the *Subhāshita-valī*, by Vidyādhara in his *Ekāvalī*,* in the *Alaṅkāra-kauṣṭubha* by Viśeṣvara Paṇḍita, in the *Yamakarānḍa-lara* (Introduction I. 33) by Śrīotsdīhāmīra,† in *Rājānaka-rūpyaka*'s *Alaṅkārasaṅgraha*, in the *Sūktikarṇa-*

नरसङ्काश्यवत्प्राप्तिं श्रितानिश्चयजनः ।
 नापयणेन पुत्रेण कोलवन्मात्रयेदुना ॥
 अपूनापयमापस्य प्रत्यक्षस्यापदार्पणः ।
 विहितः कियते प्रेम्णा ययामति समासत ॥

* यत् पुनरुल्लेखकोटिनिमित्तं वस्तुवनेरुदमावयन् भामहादपस्तदपि विचारयिष्याम् । p.30.

† This I have learnt from S'āstri A. Anantāchārya, Archaeological Department, Mysore Government.

‡ इह हि तादृशमहोदयपुत्रपश्चिन्ननालकाकापः प्रतीयमानस्य वाच्योपस्कारकतया वा-
 र्धन्यनिमित्तं सन्त्यते । p. 3.

mṛita*, in the commentary by *Namisādhva* on *Rudraṭa*'s *Kāvyaśāntarāṭ*, and in the *Arthadyotanikā* by *Rāgharabhaṭṭa* on the *Abhyūḍanāḍikantala*. In the last, however, quotations seem wrongly ascribed to *Bhāmaha*.† He is mentioned in the text also with reverence ‡

Udbhaṭa or *Bhaṭṭodbhaṭa*, who lived in the reign of king *Jayditya* (A. D. 779-813) has written a commentary called '*Bhāmahavivaraṇa*' on the work of *Bhāmaha* as appears from the commentary of *Pratāpārendurāja* on *Udbhaṭāśāntarāṭ*.

* *Vide* *Antrecht's 'Catalogus Catalogorum'*

† *Vide* p 2 'इन्द्रिमेधाविद्भामहादिकृत्नामि सत्त्वेनान्तराख्यानि, and 'भामहा-
दिवनेन तथा तस्यास्य च 'अथैवमस्य 'यस्य संज्ञांतरायास' इति तदीयलक्षणात्. p 116
The definition of *अन्तरायास* ascribed to *भामहा* is not, however, found as
given here in the work of *भामहा* *Vide* p 219, V. 11.

‡ The following quotations are found by me — 'क्षेम सर्वगुह्येते मगणो
मृदिदेव' इति भामहोक्ते । *Vide* p. 4, 'तद्वक्षणमुक्त भामहेन—'पयायोक प्रकरणेन
यद्येनमिषीयते वाच्यवाचककृत्तिभ्यां शूयेनागमात्मना ॥ इति । अथाह्न च इयमोवचनस्य
मद्यन्—यं मेव चिरन्तवापि निवासमीतिहन्तिना । मदेनैरावणमुखे बन्निन हृदय हरे ॥ इति'
Vide p 9 It may be noted that the definition of *पयायोक* as given by
Rāgharabhaṭṭa is found in *Udbhaṭāśāntarāṭ* with slight
verbal modifications (There it is—'पयायोक यद्येन प्रकरणेनाभिधीयते वाच्यवाचक-
कृत्तिभ्यां शूयेनागमात्मना) and that the instance 'यं मेव च' &c is found in the
Kavyaprakāśa,

'नोपमान निरुत्तेन इति भामहोक्ते । *Vide* p. 13

This quotation is not found in the text of *Bhāmaha* It is found in the
'*Kavyadūras*' 2 227 as व्याख्यानित (नोपमान निरुत्तेन यनिष्पातपादिना ॥)

In another place *Bhāmaha*'s work is called '*Śāntara*'. 'अत एव सर्वो
रकाराणाम् अन्तरायास इति नामाकरो दर्शितम्—'नात्कारोपना विना' इति । *Vide* p. 11

§ *Vide* p 2.

saṅgraha,* from the commentary on *Kāvyaśūtras* by *Hemachandra*† and from *Abhinavagupta's* *Lochana*.‡

A critical survey of *Bhāmaha's* work is out of place in this Introduction. When more manuscripts of the work are found, the text will be correctly settled and more light will be thrown upon many points on which at present nothing can be said with certainty. At present, it is sufficient to note that *Bhāmaha* is a very old *Ālaṅkārika* and his work shows that he was son of *Rakṛitlagomin*, that he has dealt with five topics by six *Parichchedas* or chapters in his work—(1) *Kāvyaśūtra* or the body of poetry (by sixty verses), (2) *Ālaṅkāras* or figures of speech (by one hundred and sixty verses), (3) *Doṣas* or demerits in composition (by fifty verses), (4) *Nyāyanirṇaya* or settling the logic of poetry (by seventy verses) and (5) *Śabdaiśuddhi*

* विशेषीकृतज्ञाने च भामहविवरणे भट्टोद्भटेन वक्तव्यमस्ति एव व्याख्यातो यथेहमा-
मिनिहपितः। तत्र विशेषीकृतज्ञानम्—एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंयुतिः । विशेषमपना-
पासी विशेषीकृतेति यथा ॥ इति १. This definition of विशेषीकृति is found in the
text of *Bhāmaha's* work. It is wrongly ascribed to *Uddhata* by Colonel
Jacob in his 'Notes on *Ālaṅkāra Literature*' Part I. p. 287 (Journal
of the Royal Asiatic Society, April 1897).

† एतेन रसवद्विषयस्य शृङ्गारादिसौन्दर्यम् । स्वराब्धस्यापि संचारविधायाभिनयस्य च ॥
इत्येतद्गारापानावसरे भट्टोद्भटेन 'संस्काररूपा रसाः' इत्युक्तम् । स्वराब्ध्याः शृङ्गारादेर्वाचकाः
शृङ्गारादयः सम्बन्धाः इत्युक्तं तस्मात्सिद्धम् । *Vide* हेम'स काव्यानु०, pp. 110-111.

The first half only of the verse रसवद्विषयः ॥ found in the text of
Bhāmaha printed in the Appendix, while the whole of it is found in
Uddhata's *Ālaṅkāraśāstra-saṅgraha*. The explanation of the verse quoted
from *Bhaṭṭajodhātā* is found in *Pratīkharandurāja's* commentary.

‡ भामहोक्तं 'सम्बन्धोद्देशविधानार्थं' इत्यभिधानस्य शब्दादेर्द्वयव्याख्यातुं भट्टोद्भटो वचनाम्—
"सम्बन्धानामभिधानमभिधान्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्च" इति । *Vide* मन्वा०, p. 10.

or grammatical purity (by sixty verses) and that he has named in his work *Rāmaśarman** and his work *Achyutollara*† *Medhavin*‡, *Sākhavardhana*§ and his work *Rajamitra*|| and *Ratndhara*¶. Of the authors and the works named by *Bhāmaha*, *Medhavin* alone is known, since he is named and quoted by *Namisādhu* in his commentary on *Rudrata's Ad vyākāra* |

From the materials at present available, it cannot be conclusively settled whether *Bhāmaha* was anterior or posterior to *Danḍin*, though Prof M. T. Narasimhaengar, D. A., has, in his paper on *Bhāmaha* published in the 'Journal of the Royal Asiatic Society' (July 1905), argued the priority of *Danḍin* to *Bhāmaha* and thinks he has made out a conclusively strong case in favour of the priority of *Danḍin* on the following grounds:—

(1) *Bhāmaha* criticizes *Danḍin*, though *Danḍin* is not expressly mentioned by him

(2) *Bhāmaha* follows *Danḍin*

(3) *Bhāmaha* quotes half of the verse given by *Danḍin* as an instance of *Praheṭikā*. The authorship of this verse is 'indubitable' *Sāragadhara* who is always very careful in

* Vide 2-58 2-19

† Vide 2 10, 2 38

‡ Vide 2-17

§ Vide 2-43, 3 10

¶ Vide 3 8 This seems to be the name of a work

| Vide p 2 and p 143

§ 'In his introduction to *Kaviraja-Marga* (p. 16) Mr Pāthak says that *Bhāmaha* is prior to *Danḍin*, but I believe we have conclusive evidence now to prove that the reverse is the case'.

tracing stanzas to their original sources, specifically ascribes this verse to *Dandin*. *Dandin*'s full verse is

विजितात्मभवद्वेषे गुरुरपादहतो जन ।
हिमापहामित्रधरैर्योऽपि व्योमाभिनन्दति ॥

Bhāmaha's verse is

हिमापहामित्रधरैर्योऽपि व्योमेत्यत्राचकम् ।
साध्यादहर्दं वाद्येऽयं नाभिधानं प्रतीयते ॥

Let us examine each of these arguments very carefully and it will be found that none of them is conclusive. There is so much borrowing in Sanskrit literature that it cannot be said who borrows from whom unless there are other arguments to support the contention. Had it not been, as shewn above, clear that *Udbhaṭa* flourished after *Bhāmaha*, it would have been doubtful to decide who has borrowed from whom; for most of the definitions of *Alaṅkāras* are almost the same in both these works.* Indeed, such instances of borrowing may be multiplied to any extent from Sanskrit literature. Moreover, a vast field of literature is still unpublished and difficult to find even. Nothing is for instance known about *Sākhavardhana* and *Rāmasarma*n and their works named by *Bhāmaha*. Both *Dandin* and *Bhāmaha* may have borrowed from some ancient writer. The points of similarity noted are for the same reasons no conclusive evidence. In some

* *Vide* the definitions of सप्तद्वे (My notes to the *Ekavallī* pp. 564-65), अपहृति (Vide My notes on the *Ekavallī*, p. 575), उपेक्षा (Notes on the *Ekavallī*, p. 585) अनित्ययोक्ति (Notes on the *Ekavallī*, p. 589), सहोक्ति (Notes p. 610), अप्रस्तुतप्रशंसा (Notes, pp. 631-32), पर्यायोक्ति (first half of the verse, notes, p. 633), आशय (Notes, pp. 647-48), विशेष (Notes, pp. 649-50), विमानना (Notes, p. 653), यथासङ्ग (Notes, p. 653). There are many other points of similarity in the two works as in the reasons assigned for the यारिक figure, two of which are the same in both (Vide Notes, p. 710), in considering रस and मान as expressed and not suggested (Notes, p. 712), in the omission of the treatment of प्रातिपद as an *Alaṅkāra* (Vide Notes p. 569) &c.

narrated by the hero alone). Similarly, the fact that गतोऽस्म-
मर्कः which is called bad poetry (किञ्चिद्व्यग्र) by *Bhāmaha* and
good poetry (सात्त्विक) by *Dandin* may by stretch of reasoning
be argued to prove that *Dandin* is criticizing *Bhāmaha* and
is thus posterior to him; while the probability is that the
verse is old and traditional, that old writers on poetics
who preceded *Bhāmaha* and *Dandin* have recognized it as
an instance of an *Alaiḍara* (वार्तामेवां प्रचक्षते), that some may
have called it bad poetry and that these people may have
been in the mind of *Dandin*.

It will thus be seen that the first two grounds on which
Dandin's priority to *Bhāmaha* is based by Prof. M. T. Nara-
simhiengar, B. A., do not afford any conclusive proof. Let
us now consider the last argument, the existence of half the
verse 'दिमापहानिद्वयैर्योऽस्मि ज्योत्स' in both the works, which Prof.,
Narasimhiengar remarks 'is by itself sufficient to conclu-
sively prove the posteriority of *Bhāmaha*' It is said that the
instances given by *Dandin* in his *Kāvyaḍḍarī* are generally
his own and that *S'rngadhara* ascribes the verse in question
to *Dandin*. Now दिम्पतीव तयोऽङ्गानि &c. in the *Kāvyaḍḍarī*
is evidently from the *Mṛicchhakaṭika* and thus shows
that all the instances in the *Kāvyaḍḍarī* are not
Dandin's own, unless we hold with Dr. Pischel that of
the three works ascribed to *Dandin* in the well-known verse
of *Rājasekhara*,* the third is *Mṛicchhakaṭika* itself. This is,
however, a bold assertion and is not generally accepted.
Indeed, it is doubtful whether *Dandin*, the author of *Daśa-
lūmḍracharita*, is the same *Dandin* that is the author of
Kāvyaḍḍarī; for the two works are widely divergent in style
and purity of language. It is also to be borne in mind that
a *Prahelikā* is an artificial and laboured composition and
instances of it are more likely to be borrowed from old

---

* तयोऽङ्गानवस्यो देहावयो देहावयो गुणा ।

तयो दृष्टिमप्यत्र त्रिषु लोकेषु विभुताः ॥

writers than composed by *Dandin* himself. Thus both *Bhāmaha* and *Dandin* may have borrowed the verse in question from an old work. Again, 'गतोऽस्मिन्महो वातीनुयान्ति वासाय पणि' found in the *Kāvyaḍāra* (2-244) is found also in *Bhāmaha* whose words 'वार्तामेना प्रचक्षते' show that the instance is from old works on poetics and that old writers call this *Vārta*. Thus, though the generality of instances in the *Kāvyaḍāra* is *Dandin's* own production, there are some instances which are not his. Further, to consider the verse विजितात्ममयद्वेषि^० as *Dandin's* production on the strength of *Sārngadhara's* having ascribed it to him in his collection is also not safe, because *Sārngadhara* is not faultless in tracing stanzas to their original sources, since the well-known stanza विजितानिगुह प्राप्ते दिपा यथैव तथा ऋते &c. which occurs in *Bhṛabhuṭi's Uttararāmaśharit* is ascribed by *Sārngadhara* to *Adiśa**. It will thus be seen that the evidence on which Prof. Narasimhaengar has settled the priority of *Dandin* to *Bhāmaha* is not conclusive and that the subject requires further materials before it can be conclusively and satisfactorily settled which of the two writers is prior to the other.

Though as shewn above it cannot be conclusively proved whether *Bhīmaha* is prior or posterior to *Dandin*, the following points afford a strong presumptive evidence in favour of the priority of *Bhīmaha* to *Dandin* —

(a) Old writers on poetics are mentioned as *भामहः*. *Bhāmaha's* work is called *Ālāra*, and the epithet *पूर्व* or *प्रारब्ध* is applied to *Bhāmaha* † There is only one case noticed by

* Vide S. Inaya/Karapadikate No 414, pp 61-62.

1. The पूर्वोक्त ब्रह्मादिपत्र in the text *Nyāyaprakāśa*: ब्रह्मादिपत्र in *Padyādhāraśaśāstra* p. 33 (यत्र पुनरुक्तं गन्विष्टं चतुष्टयं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मादिपत्रं विष्णुचर्यं ब्रह्मादिपत्रं). ब्रह्मादिपत्रं चतुष्टयं ब्रह्मचर्यं in *Alankāraśāstra* p. 116. ब्रह्मादिपत्रं in *Śāstraśāstra* p. 116, and यत्र यत्र ब्रह्मादिपत्रं विष्णुचर्यं ब्रह्मादिपत्रं दृष्टव्यं—ब्रह्मादिपत्रं विष्णुचर्यं in *Śāstraśāstra* by Nityakāśha on the *Alankāraśāstra*.

me in which *Dandin* is mentioned before *Bhāmaha* by *Rudraṭa**, but the prior mention of दण्डिन् by *Rudraṭa* is no conclusive evidence in favour of his priority to *Bhāmaha*; for it may be as well argued that the same author has भाम-
हादिमतेन in another place†, where the views of *Bhāmaha* and *Dandin* about *Arthdātaranyāsa* being the same, *Rudraṭa* might have said दण्ड्यादिमतेन, had he thought *Dandin* to be prior to *Bhāmaha*.

(b) *Dandin*'s numerous divisions of *Upamā*, *Rūpaka*, *Ākṣhepa* and *Vyativēka* as well as his detailed treatment of *S'abddānukīrtas* in a separate chapter lend colour to the presumption of his belonging to a later age than *Bhāmaha*, whose divisions of *Ālankāras* are not minute and who does not attach much importance to *S'abddānukīrtas*.

(c) A close comparison of the treatment of *Kathā* and *Ākhyāyikā* by *Bhāmaha* and *Dandin* shews clearly that a distinction between *Kathā* and *Ākhyāyikā* was acknowledged by writers prior to *Dandin* and as *Bhāmaha* acknowledges it, there is a possibility of his having lived before *Dandin*. Moreover, as the differentiating points between *Kathā* and *Ākhyāyikā*, attacked by *Dandin*, are the same as those given by *Bhāmaha*, there is a strong presumption of *Dandin*'s attacking *Bhāmaha* ‡

* Vide 'दण्डिमेषाविरुद्धभामहादिहस्तानि सन्देहालंकारशास्त्राणि' p. 3 *Kūryānu-
sāsana*.

† Vide भामहादिमतेन लघुलक्षणां पृ. p. 116.

‡ Vide p. 211 and *Kūryānukīrtas* I-23-28 and my notes, pp. 25-26.

In this connection the following verses deserve special attention :—

कथाहणमप्रापिप्रसन्नोदयादयः ।

सर्गकथसमा एव नेने वैशेषिका गुणाः ॥

कविमारहन् विद्वत्पथापि न दुष्पति । काव्या० १-१९-२०.

Here एव and अपि have been used pointedly and levelled against the distinctive characteristics given by *Bhāmaha*.

(d) In the beginning of the 4th *Parichchheda Bhāmaha* enumerates eleven *Doshas*. *Dandīn* enumerates the first ten *Doshas* in the same words and states that the *Doshas* are ten only, that the eleventh *Dosha* which is the same as mentioned by *Bhāmaha* is hard to judge and that there is no fruit in troubling one's self about it*. This too favours the presumption of *Bhāmaha's* priority to *Dandīn*.

(e) गतोऽस्तम्यं &c. which *Bhāmaha* calls bad poetry is called good composition by *Dandīn* by the words साध्वेय, which seem clearly aimed against those who call it असाधु, and as *Bhāmaha* calls it विहास्यम्, this is also a presumption in favour of the priority of *Bhāmaha* to *Dandīn*.

(f) The instance of the figure called शेष is the same in the works of both *Dandīn* and *Bhāmaha*, viz अथ या मम गोविन्द &c. It is highly probable that *Dandīn* has borrowed this from *Bhāmaha*, for while the former does not acknowledge the source where he has borrowed as in लिप्तीति तर्कोऽङ्गानि &c., the latter acknowledges the source where he has borrowed verses from others, as *Rājamitra*, *Achyutottara* &c. Moreover, *Bhāmaha* distinctly states at the end of the 2nd *Parichchheda* that the instances of the figures of speech given by him are his own composition†

(g) वाय्यान्यपि यदीमानि व्याख्यातव्यानि शास्त्रम् &c. (II. 20), found also in the *Bhāṭṭikā ya*, is ascribed to *Bhāmaha* by *S'riat-sālikanīśa* of the tenth century A D This places *Bhāmaha*

* इति दाया दशैवेन वया वायेषु सप्तमि ॥

यैरादेनुष्टानानिर्दोषो न वेद्यमौ ।

विचार करुण प्रायश्चित्तार्थेन किं वन्तु ॥ वाय्या १११६६-१७

† रायट्टैवे निदधनेनवा प्रकृत्या खलु वायण्डर्त ॥ १-१५

before *Bhaṭṭi*. Moreover, authors like *Ratnatarman* and *Sākhavardhana* and works like *Achyutottara*, *Ratndharana*, *Rajamitra* and *Aimalavāṇsa* are mentioned by *Bhāmaha*; but nothing is known about them, nor are they found quoted elsewhere. This would place *Bhāmaha* in very ancient times and justily the epithet of वृत् applied to him by old writers on poetics and the respect in which he was held by authors like *Mammaṣa* and *Abhinavagupta*.

Prof. K. B. Pāṭhak brought to my notice that he had found the reference alluded to by *Bhāmaha**, viz., the justification of the compound वृत्, in *Jinendrabuddhi's Kāśikāvivaraṇapāṇjikā* and that *Bhāmaha* is consequently posterior to *Jinendrabuddhi* who flourished about the eighth century of the Christian era. If this is proved, it would be a very strong ground in favour of the priority of *Daṇḍin* to *Bhāmaha*. I thereupon tried to verify the reference in question and am indebted to the learned S'āstrī A. Anantāchārya of the Archaeological Department, Mysore, for an extract from *Jinendrabuddhi's Kāśikāvivaraṇapāṇjikā*, in question, given in the foot-note, which shews that there is no reference to वृत् in it.† Moreover, a mere mention of

* Vide VI, 36-37.

विटप्रयोगमन्त्रेण न्यासकारभवेन वा ।

वृत्ता सत्यसमीक न कर्षाचक्षुदाहरेत् ॥

सुनञ्जायकयागेन वृत्तहन्ता यथोदिनः ।

†

श्रीः

एवमिदं जिनैन्द्रबुद्धिहृता काशिकाविवरणपञ्चिका

नृजकम्पाम्—भवतश्चायिका इत्यादौ भावे 'पयोपाहं चोत्पलियु प्लुत्' । यत्र इति (1)
'वर्तेत' इति (2) इति । कर्त्तरि षष्ठी । तस्ययोगे कर्त्तरि षष्ठी नास्ति तेनैव कर्त्तुं नैवित्वात् ।
विपर्ययं तर्हि वृत्तं वृत्तमिति । तस्मात् वृत्तमिति नैवित्वात् । इत्ययं विपर्ययः मे पारयसि इति ।

(d) In the beginning of the 4th *Parichchheda Bhāmaha* enumerates eleven *Doshas* *Dandīn* enumerates the first ten *Doshas* in the same words and states that the *Doshas* are ten only, that the eleventh *Dosha* which is the same as mentioned by *Bhāmaha* is hard to judge and that there is no fruit in troubling one's self about it*. This too favours the presumption of *Bhāmaha*'s priority to *Dandīn*

(e) गतोऽस्तमकं &c. which *Bhāmaha* calls bad poetry ■ called good composition by *Dandīn* by the words साध्वेय, which seem clearly aimed against those who call it असाधु, and as *Bhāmaha* calls it विराज्यम् this is also a presumption in favour of the priority of *Bhāmaha* to *Dandīn*

(f) The instance of the figure called श्रेय is the same in the works of both *Dandīn* and *Bhāmaha*, viz अथ वा मम गोविन्द &c It is highly probable that *Dandīn* has borrowed this from *Bhāmaha*, for while the former does not acknowledge the source where he has borrowed as in स्मिन्पत्नीय तपोऽङ्गानि &c, the latter acknowledges the source where he has borrowed verses from others, as *Rājāmitra*, *Achyutottara* &c. Moreover, *Bhāmaha* distinctly states at the end of the 2nd *Parichchheda* that the instances of the figures of speech given by him are his own composition†

(g) वाक्यायपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रान् &c. (II 20), found also in the *Bhāṭṭikāya*, is ascribed to *Bhāmaha* by *Srīaśaṅkara* of the tenth century A. D. This places *Bhāmaha*

* इति दाया दशैवेन वया वायेषु सूरिभिः ॥
मनिशहेतुदृष्टा नहानिर्देशा न वेदसो ।

विषाद वःशं प्रादमन-ईदेन वि-पन् ॥ वाक्याः ११११-१२

† १३३३-१३३३ निदगनेनवा प्रकृता खलु नामदृष्टि । १३-१३

the fifth century A. D. The title *Pūjyapāda* was given to him on account of his learning, his real name being *Devananda*. He was called *Jinendrabuddhi* on account of his having seen the Jain light. He is said to have written a treatise on surgery, another on *Yoga*, a *Nyāsa* on *Pāpini*, and an independent grammar called *Jinendrabuddhi-karāṇa*. A copy of this *Nyāsa* is reported to be available at Delhi.*

Bhāmaha was a Brahmin on the following grounds and not a *Bauddha* as represented by Prof. M. T. Narasimhiengar B. A. :—

(a) He was, as he himself tells us, son of *Rakṣita Gomin*. *Gomin* is explained by *Naighaṇṭukas* as a contraction of *Go-sūmin*, a caste designation added after the names of Brahmins throughout Kāśhmīr and northern India and corresponding to the *Āchārya* of the south.†

(b) Performers of *soma*-sacrifice are praised by him.‡

* For all this information on *Nyāsa* and on certain other points regarding *Bhāmaha*'s priority to *Dandin* I am indebted to the learned S'āstrī A. Anantācharya of the Mysore Archaeological Department who took great pains to supply me with all this information and to whom I take this opportunity of expressing my sincere thanks for his troubles on my account. 'जैनद्वयकारणकर्ता जिनैन्द्रबुद्धस्तु पूज्यपादापरनाम निर्वपपञ्चमरातक आसीत् । कर्णाटकसम्प्रदायसम्प्रदायान्तरान् जैनैन्द्रोऽपि "आरोग्यदेहो-चित्यन्तरं इकस्मादिति तच्छब्दे प्रायुक्तं मयमत्र देवन्द" इत्याह ॥

Vide *Mādhartya Dhātuscripts* Intro., p. १९. *Devamanda* is called *Devanandin* in *Ant. Ost. Cat.*

† This information was supplied to me by S'āstrī A. Anantācharya of Mysore.

‡ Vide IV. 49.

Nyāsakāra by *Bhāmaha* cannot place *Bhāmaha* after the time of *Jinendrabuddhi* or eighth century after Christ, for *Jinendrabuddhi* is not the only *Nyāsakāra*, many *Nyāsakāras* are mentioned in the *Dhātuvṛtti* of *Mādhavachārya* *—क्षेमे न्य्यास, न्यासोचोत बोधिन्यास, वृत्तिन्यास, शाकटावनन्यास A *Nyāsa* by one *Vinīlakṛit* is quoted by *Srīvaitsāṅkamiśra* of the tenth century A D in his *Yamakaratanākara*, *Āsvāsa* I Again, *Mādhava* in treating of the use of the root सति quotes the opinion of one *Jinendra* against that of *Bodhinnyāsa* † This opinion, when compared with that of *Jinendrabuddhi* in his *Kaukṛṣṭavarāṇapāṇijīhā*, as I learn from *S'āstrī Anantachārya* who has got a manuscript of the work with him, leaves room for the inference that the *Jinendra* of *Mādhava's* quotation must be different from the *Jinendrabuddhi* of *Vivaraṇapāṇijīhā* The same *S'āstrī* informs that there was another *Nyāsakāra* who lived in

पूर्ववत् प्लुट् । अथ इयुयद्वाङ् कृषावे कर्षणि पञ्ची । मे इति । कर्तरि कृषाङ् पञ्च । 'उभय प्राप्नो कर्षणि इयतत्र प्रवर्तते । अकारादयो प्रयोगे नेति वक्तव्यम्' । इति प्रतिदेशवचनात् ॥

कर्तरि च—इतरत्र व्यभिचारभावादिनि । वृत्तिर्भव्यं रूपनामव्यान् अकस्य विशेषणापत् । कर्तृग्रहणानियम इति । अन्वये व्यभिचारे (१) सति विशेषविशेष्यभावो भवति । न च वृत्त कर्तरि व्यभिचरति । तस्य कर्तव्यविधानात् । अकस्य व्यभिचरति । तस्य भावविनिगनात् । अतः सामर्थ्यात् तस्यैव कर्तृग्रहण विशेषण न तु च । अथा स्त्रोति । अपामिति कर्मणि पञ्ची । तद्वति ब्रह्मादिवृत्तेण वक्तव्यम् । 'सुनिर्देशोर्लक्ष्यवकीर्ति ('कीर्ति') अभावात् । ननु खेयादि धातुकादिषु पाठात् मयितव्येकात्र समासनेयविधाय । तत्त्वविशेषस्थेयादि । परिहार । पायव इति । आत्रो युक् । अथ किमर्थं सानुवन्वस्योच्चारणम् । वृत्तिनि वृत्ते निरूप्यर्थ । नैवदति । तद्योने न लोकाव्यपनिष्ठपादिना पञ्चीप्रतिषेधान् । पञ्च तय (हिं) तदेव ज्ञापक मविप्यति । तद्योने वृत्तिवृत्ति भवतीति । तन मयिप्य कुमाराणां मयसोक्तस्य इत्या इत्येवमादि सिद्ध मवति ।

* Vide Introduction to *Mādhavīya Dhātuvṛtti*, Mysore Government Oriental Library Series pp १० १०

† Vide *Mādhavīya Dhātuvṛtti* १२२—'बोधिन्यासवि—' सतिस्सुखे वर्तन इति । जिनेन्द्रादयो तु 'सातिर्देवस्य' इति ॥ '

अथ

श्रीविद्यानाथकृतप्रतापरुद्रयशोभूषणं

श्रीमल्लिनाथसुतकुमारस्वामिकृतरत्नापणोपेतम् ।

अथ काव्यप्रकरणम् ।

विद्याकैरवकौमुदीं श्रुतिशिरःसीयन्तमुक्तामणिं ।

दारान् पद्मभुवस्त्रिलोकजननीं वन्दे गिरां देवताम् ।

कल्याणानि तनोतु कश्चन पुमानर्चाद्गन्तावलो

गण्डाभोगविलोलुपानल्लिगणान् कर्णाञ्जलैश्चारुयम् ।

परपादाम्बुरुहावलम्बशरणाः पूर्वे पुमासस्त्रय-

ल्लोलोदयस्थितिसर्गसंहतिविधौ निर्विघ्नसिद्धोद्यमाः ॥ १ ॥

अस्तु कल्याणदं दिव्यं वस्तु नारीनरारमकम् ।

स्वोपशं वाङ्मयं यस्य विहारगृहवेदिका ॥ २ ॥

धौर्जीं काणभुजीमजीगणदवासासीद्य वैयासिकी-

मन्तस्तन्त्रमरंस्त पद्मगगवीशुम्भेषु चाजगरीव ।

वाचाभाषकरुद्रहस्यमसिलं यथाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूषदुपशमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ३ ॥

त्रिस्फन्धशास्त्रजलधिं चुलुकीकुस्ते स्म यः ।

तस्य श्रीमल्लिनाथस्य तनयोऽजनि सादृश ॥ ४ ॥

१ The Ms. l. begins with श्रीगणेशाय नमः । प्रनापस्तुतीयम् । श्रीगणेशाय नमः । ओ
मीनामगद्यै नमः ।, m has श्रीस्तु in the beginning; T, begins with श्रीस्तु ।
श्रीदयप्रीत्याय परब्रह्मे नमः । रत्नापणसहितप्रनापस्तुद्रप्रारम्भः । २ वरुणाय विनोदः
३ कल्याणाय M, m, ४ T, puts this verse in a parenthesis ५ मुम्भेषु m,
m, m, l, T, ६ यथाक्ष T, ७ चुलुके कुस्ते m; चुलुकीकुस्ते m,

(c) There are frequent allusions to the stories of the *Rāmdyana* and the *Mahābhārata*.*

(d) *Rāma*, *Siva*, *Vishṇu*, *Pārvatī*, and *Varuṇa* are mentioned in the work†.

(e) There is no reference to incidents in the life of *Buddha* or to *Bauddha* heroes. *Sarvajña*, mentioned by *Bhāmaha*, is not simply a synonym of *Buddha*, but is given by *Amara* as an epithet of *Siva* also‡.

(f) *Bhāmaha* rejects '*Anyāpoha*' as a *S'abddārtha*.§

(g) *Bhāmaha* mentions a person studying the Vedas like a Brahmin.¶

In conclusion, I trust that the great trouble taken in placing the work of an old *Ālankāriṇa* *Bhāmaha* before Sanskrit scholars, defective as it is, being prepared from only two manuscripts of it which were available, will be appreciated by them.

P. R. Training College,

Ahmedābād.

18th February 1909.

K. P. TRIVEDI.

* Vide III. 7, 11, 13 and V.

† Vide IV. 21, 28, III. 23, 31; VI. 32.

‡ Vide *Amara-kośa* ३११३ and ३११४.

§ Vide VI. 16.

¶ Vide II. 38.

इति स्मरणात् । ता एव कैरवाणि कुमुदानि तेषां कौमुदीं चन्द्रिकां मिलित-
विद्योह्यासकारणभूतामित्यर्थः । श्रुतीनां शिरांस्वुपनिषद् एव शिरांसि मूर्धानः ।
तत्र समिन्तमुक्तामणिं केशमार्गाभरणायमानां वेदान्तवेद्यामित्यर्थः । अथास्या-
लौकिकस्वरूपमाह । दारानिति । 'दाराः पुंसि चं भूर्भुव' इत्यभिधाना-
द्दुत्तुवं पुंस्त्वं च । अथवयो लोकत्रिलोकः । शाकपार्थिवादिन्यान्मध्यमपदलोपी
समासः । लोकत्रयसमुदायोऽत्र त्रिलोकशब्देन विवक्षितः । तस्य जननीमिति
पृथीसमासः । अन्यथा 'तद्धितार्थे—' इत्यादिना समाहारसमासे अकारान्तोत्तर-
पदत्वेन स्त्रीत्वात् 'द्विगोः' इतीकारे त्रिलोकीति स्यात् । अत एव 'द्विगोलुङ्ग-
नपत्ये' इत्यत्र "अथवा विद्या त्रिविद्या । तामधीते वेत्ति वै त्रिविद्यः । न तु तिलो
विद्या अधीत इत्यणप्रत्ययनिमित्तः 'तद्धितार्थे—' इत्यादिना समासः । अत
एवाणप्रत्ययस्य लुगभावः" इत्याह भगवान् भाष्यकारः । इत्थं नमस्कृतं न्य-
वेष्टाया वैशिष्ट्यमुक्त्या स्वप्नन्धारम्भोपयोगित्वेनेष्ट्वं सूचयति । यत्पादेति ।
पादाद्यङ्गे ह्येयुपमितसमासः । न तु पादावेवाङ्गे इति रूपकसमासः ।
तथा सत्यब्जयोः प्राधान्येन तत्रे नमस्कारायोगात् । सारस्वतप्रक्रियाः काव्य-
नाटकादिवाङ्मयविशेषास्तासां बीजं कारेणभूतः शक्तिप्रतिपाद्यापरपदायः
संस्कारविशेषः । तदेव बीजमङ्गुरकारणं तस्य न्यासभुवः भावाभूमयः ।
कवितामात्रस्यैकजीवातवो मुख्यजीवनौपधानि आविष्टेदहेतव इत्यर्थः । अत्रै
नमस्कारात् कविताकारणेभूतः संस्कारो जायते संप्रदायाविष्टेदम् भवतीति
भावः । नमस्कृत्या इति बहुवचनं तासां शक्तिप्रदातिशयपूर्वकत्वं द्योतयति ।
तथाविधानामेव श्रेयस्करत्वात् । तथा च श्रुतिः—'भूयिष्ठो ते नमस्कृति
विधेम' इति । अत्रोपमारूपकविशेषाणां तिलतण्डुलवत् परस्परनैरपेक्ष्यात्
संसृष्टिः । तदुभयनमस्कारस्वल्कारप्रकरणे व्यक्तीभविष्यतीत्युपरम्पते । प्रम्पादौ
धायुधीजस्य वकारस्य क्षेमकैरस्य मूदेयताकस्य मगजस्य घोषादानाद्गङ्गादि-
शुद्धिरस्येवेति सर्वमवदातम् ॥ १ ॥

१ इति मनुस्मरणम् m. २ m. omits उपनिषद् एव शिरांसि. ३ m. has तु for
च. ४ मणि च' m. ५ मध्यमपदलोपिसमास m., m., मध्यमपदलोपिसमासः m.,
६ इत एव m., m. ७ वेत्तीति वा m., m., m. ८ 'प्रत्ययस्वरूप m., M., ९ P.,
T, and L have च before सूचयति. १० m. omits तत्र. ११ वारणमनम् m.,
१२ तत्र m. १३ m. drops कविता १४ 'मूनसंस्तारो m. १५ 'प्रकाश' m., m.,
१६ m. drops क्षेमकरस्य, m. has क्षेमकरस्य.

यत्पादान्जनमस्त्रियाः सुकृतिनां सारस्वतप्रक्रिया-
बीजन्यासभुवो भवन्ति कवितानाथ्यैकजीवातवः ॥ १ ॥

कोलचलपेक्षार्यः प्रमाणपदवाक्यपारदश्या यः ।

व्याख्यातनिखिलप्राज्ञः प्रबन्धकर्ता च सर्वविद्यासु ॥ ५ ॥

तस्यानुजन्मा तदनुग्रहात्-

विद्योऽनवद्यो विनयावनम्रः ।

स्वामी विपश्चिहितनोति टीकां

प्रतापरुद्रीयरहस्यभेदीम् ॥ ६ ॥

पुण्यश्लोकगुणोक्तिशानकपणातुं चेज्जनां लम्बितं

संजग्राह रसादिरत्ननिधयं विद्याधिनाथः पुरा ।

सोऽहं तद्वधवहारहेतुमधुना कंचित् करोम्यापणं

तग्राजुंग्रहमूल्यतोऽभिलषितं क्रीणन्तु धन्या जनाः ॥ ७ ॥

यद्यस्मिन्मूलमखिलं शक्यता तत्तत् प्रकाश्यते ।

नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥

अथ तथैभवान् विद्यानाथनामा महाविरलंकारशास्त्रमारभमाणस्तस्या-
विश्वपरिसमाप्तये प्रचयगमनाय च 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि
शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यादि भगवद्भाष्यकारवचनम् 'आशीर्नमस्त्रिया वस्तु-
निर्देशो वापि सम्मुखम्' इत्यादीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणव्यतिपादक-
माचार्यदण्डिवाक्यं च प्रमाणयन् वृद्धाचारपरिप्राप्तं विशिष्टेष्टदेयतानैर्मस्कार-
लक्षणं मङ्गलमन्तेवास्यनुग्रहायादौ नियध्नाति । विद्येति । विद्या वेदवेदाङ्गादयः ।

'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमांसान्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या क्षेत्राश्चतुर्दश ॥'

१ तदनुग्रहात् P, T. २ विनयावनम्र m, m, ३ 'दुतेजमान् विन' m, 'दुते-
जनालम्बित m, 'दुतेजनां लम्बित m, ४ 'मूल्यतोऽभिमुखम्' m, t. ५ पुरात m,
६ T puts this verse in a parenthesis, m, and t. omit this verse.
७ तवमगशम् m, m, ८ m. drops अविम. ९ m, drops च. १० इत्यागमान् m, t.
११ 'वपनात्' m, m. १२ इत्याद्यादीराद्यनयमस्य m. १३ m, m, and m, omit
च १४ 'प्रमाण' m १५ मङ्गलमादौ निवध्नाति m, t. १६ p. and T. have
ग्रन्थ after 'मुग्रहायादौ' १७ वेदाङ्गादय m, m,

पुण्यश्लोकस्य चरितमुदाहरणमर्हति ।

न कथित्तादृशः पूर्वैः प्रबन्धाभरणीकृतः ॥ ६ ॥

प्रबन्धानां प्रबन्धूणामपि कीर्त्तिप्रतिष्ठयोः ।

मूलं विषयभूतस्य नेतृगुणनिरूपणम् ॥ ७ ॥

यथा रामगुणवर्णनं रामायणवल्मीकजन्मनोर्महाप्रतिष्ठाकारणं महा-
पुरुषवर्णनेन श्रेयस्करी प्रबन्धस्थितिः । यथा वेदशास्त्रपुरुषणादेर्हितप्रा-
तिरहितनिवृत्तिश्च तथा सदाश्रयात् काव्यादपि । इयान् विशेषः ।
काव्यात् कर्त्तव्यताधीः सरसान्यत्र न तथा । तथा हि

यद्वेदात् प्रभुसंमितादधिगतं शब्दमधानाच्चिरं

यद्यार्थप्रवणात् पुराणवचनादिष्टं सुहृत्संमितात् ।

अत एव प्रबन्धूणामेव्यपकर्षं इत्याह पुण्येति । चरितोदाहरणे कर्तृक-
मणी ॥ ६ ॥

तन्निरूपणे तु महानुभवेयामुत्कर्षं इत्याह । प्रबन्धानामिति । प्रबन्धूणां
प्रबन्धकर्तृणाम् ॥ ७ ॥

तत्र एष्टान्तमाह । यथा रामेति । उत्तमगुणवर्णनेनैव प्रबन्धनिर्माणमनेकश्रे-
योहेतुरित्याह । मंहापुरुषेति । अत एव उत्तमगुणवर्णनमवश्यकसंख्यमिति भावः । अयं
स्वप्नप्रतिपाद्यत्वेन वेदादिवत् पुरुषार्थपर्यवभाषितामाह । येथेति । सङ्गतमनायकं
आश्रयो वर्ण्यत्वेन यस्य तस्मात् । अभ्युद्यममाह । इयानिति । उत्तमर्थमुपपाद-
यति तथा हीत्यादिना । प्रत्यक्षाद्यविषयमिष्टप्राप्त्युपायं ज्योतिष्टोमादिकमनि-
ष्टपरिहारोपायं कर्त्तव्यमक्षणवर्जनादिकं च येन विदन्ति स वेदः । तदुक्तम्—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न दुर्ध्रियते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥'

१ नायस्य निरु M. २ कारे M. ३ महापुरुषगुणवर्णने M. ४ P., M., T. and
T. insert तथा before महापुरुष. ५ वर्णने हि M.; वर्णनेन हि T., T'; वर्णनेनैव
प्रायशः M. ५ 'पुराणादिभि' R.; 'पुराणार्थे' M. ६ काव्ये इत्यत्र विशेषः M. ७ काव्ये
M. ८ तथा न R. ९ संभवान् M. १० मपकर्ष P., M. ११ P. and T. have तथा
महापुरुषेति । १२ अत्र एतौतमपुरुषवर्णनमनेकश्रेयोहेतुर्वापि भावः P.; m. omits अत्र; T.
has एत after अत्र. १३ P. and T. have काव्यस्य after 'प्रतिपाद्यस्य. १४ यथा वेदेति
P., T. १५ वर्णने P. १६ वरम् P. १७ m. omits it. १८ विदन्ति m., m., m.,
१९ एत m., m., m.

पूर्वेभ्यो भामहादिभ्यः सादरं विदिताञ्जलिः ।

वक्ष्ये सम्यगलंकारशास्त्रसर्वस्वमंग्रहम् ॥ २ ॥

चिरेण चरितार्थोऽभूत् काव्यालंकारसंग्रहः ।

प्रतापरुद्रदेवस्य कीर्त्तिर्येन प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

रसप्रधानाः शब्दार्था गुणालंकारवृत्तयः ।

रीतर्यथेयती शास्त्रप्रमेयं काव्यपद्धतिः ॥ ४ ॥

यद्यप्यसौ प्रबन्धेषु प्राचा साधु निरूपिता ।

तथाप्यस्याः समं नेतुर्नोदाहरणमाहृतम् ॥ ५ ॥

अधालंकारशास्त्रप्रणेतृप्रमाणपूर्वकं वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिजानीते । पूर्वैभ्य इति । यद्यपि रसालंकाराद्यनेकविषयमिदं शास्त्रं तथापि छत्रिन्वायेनालंकारशास्त्रमुच्यते । तत्र सर्वस्व रसादिप्रमेयं संगृह्यते संक्षिप्यते येनासावलंकारशास्त्रं सर्वस्वसंग्रहं प्रारिप्सितो ग्रन्थस्तं सम्यगू विशदं वक्ष्ये इति योजना । संक्षेपवशाद्भाष्या रसादिसर्वप्रमेयप्रतिपादनात् सर्वात्कृष्टं स्वग्रन्थ इति सूचितं भवति ॥ १ ॥

सम्यगलंकारशास्त्रस्य लोकोत्तरवर्ण्यलाभेनोत्कर्षमाह । चिरेणेति ॥ ३ ॥

शास्त्रसर्वस्वसंग्रह इत्युक्तं तद्विभज्यते । रसेति । रसप्रधाना रसजीविता इत्यर्थः । यद्यपि वस्त्वलंकाररसामना त्रिविधस्यापि व्यङ्ग्यस्य जीवितत्वमुत्तरं वक्ष्यति तथापि स्वात्ममार्गविधान्तरत्वेन प्राधान्याद्गतस्यैव मुख्य जीवितत्वम् । वस्त्वलंकारार्थव्यङ्ग्ययोस्तु संबंधा रसपर्यवसानेनाप्राधान्यात् तदभावेऽपि बाध्यादुत्कृष्टत्वसौम्येनौपचारिको जीवितत्वव्यवहार इति न कश्चिद्विरोध इति ध्यनिलोचनरहस्यम् । गुणादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः । अनुक्तं समुक्षयार्थं शब्दं शय्यापाकावाक्येति ॥ ४ ॥

काव्यस्वरूपनिरूपणे सत्यप्युदाहरणार्हनायकनिरूपणाभावात् प्राचा प्रबन्धेष्वपकर्ष इत्याह । यद्यपीति । असौ काव्यपद्धतिः ॥ ५ ॥

१ 'अथ शास्त्रेऽस्मिन् प्रमेयं m २ एतस्या सद्यं किं तु नादा' R, M, M, M, एतस्या सद्यं किंचितोदा' M, ३ m and t drop अथ ४ m and m, have सम्प्रमाणपूर्वकं before वक्ष्यमाणमर्थं ५ यद्यस्मा' m ६ प्राग्विहितग्रन्थः m. ७ एतत् स सम्प्रतिविशदं वक्ष्यते इति m, ग्रन्थस्तन् सम्प्रतिविशदं वक्ष्यते इति m, ८ सूचितो p, T ९ सर्वेष्ट संगृहीतमित्युक्तं m, M, M, १० स्वामयानविधानिच m, m, m, ११ 'व्यङ्ग्यानां तु t, m १२ m and m, om t सर्वथा १३ 'साम्पादौपचारिका p, T

ष्टमभिरुचितं तस्मिन्नित्यध्याह्रियते । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् । कान्तासंमितया
यया । कवयते वर्णयतीति कविः । तस्य कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ्
प्रत्ययः । तच्च पद्मजादिवद्ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मसहितशब्दार्थसंघटनात्मकमेव न कर्ममात्रम् ।
तस्य श्रिया विलासेन । सरसतामापाय उत्कण्ठाजननेनाभिमुखीकृत्येत्यर्थः ।
कर्त्तव्ये गुवांशाकरणादौ । बुधो विद्वान् न तु पामरः । कुतुकी रागवान् विराचितः ।
उभयस्याप्यकारप्रभेदादकर्त्तव्ये परदारहरणादावकुतुकी द्वेषवांश्चेति लभ्यते ।
यथा कामिनी कदाक्षवीक्षणादिविलासरेव कामिनमावर्जयन्ती ममेदमभि-
रुचितं कुरु भर्तभिरुचितं मा कुर्वित्यनुक्तवैव सर्वं संपादयति तथा काव्यश्रीरपि
व्यञ्जनव्यापारमात्रपरत्येनोपसर्जनीभूतशब्दार्थतया शब्दार्थप्रधानाभ्यां प्रमुमु-
हुरासंमिताभ्यां वेदपुराणाभ्यां विलक्षणा सती सहृदयहृदयाह्लादकारिणा व्यञ्जन-
व्यापारेणैव रामादिवद्वर्त्तितव्यं न तु रावणादिवदिति पुंसः कर्त्तव्ये प्रवर्त्तयति
निवर्त्तयति चाकर्त्तव्यादित्यस्याः कान्तासंमितत्वमवगन्तव्यम् । पुंतेनास्याः सर-
सतापादनेन प्रवर्त्तकत्वाद् अथानुनयपुरस्सरं प्रवर्त्तकाम्यां वेदपुराणाभ्यां विशेषो
विवक्षित इति बोद्धव्यम् । अतस्तल्लक्षणाया प्रयत्नामह इत्याह । तस्यै स्पृहां
कुर्मह इति । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । पुतेन पुरपार्योपदेशः
काव्यस्य प्रयोजनं तद्युक्तं काव्यं विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनमुभयोः साध्यसाधन-
भावः संबन्धो जिज्ञासुरधिकारीत्यनुयन्धघनतुष्ट्यं सूचितम् ॥ ८ ॥

न ह्युक्तविशेष एवात्र प्रयोजनं किं तु कीर्त्यादिकमपि संभवतीत्याह । तत्
इति । ततः सप्रयोजनत्वात् बहुप्रयोजनसाधनत्वादुपादेयमिति भावः । अत्र
बृहत्संवादमाह । तथोक्तमित्यादिना । कृद्विद्युजशब्दाः भावे संप्रदादित्वात्
किञ्चिन्ताः । अत्र यशोऽर्थानर्थप्रतीकाराः द्वयोरपि । व्यवहारोपदेशो तु सहृदय-
स्यैव । निवृत्तिकाले कविरपि सहृदय एवेति निवृत्तिर्द्वयोरपि ॥

परिवर्द्धति ।

परिवर्धते विज्ञानं संभाव्यते यशो विसर्पन्ति गुणाः ।

धूयते मुंपुररपरितं किं तत्तेन न हरन्ति काव्यालपाः ॥

१ संमितया m. २ 'संप्रदाना' m. ३ विलक्षणा m. ४ t. omits अनयिन्मिति मा
कुरु. ५ व्यापारमात्रेणो m. ६ व्यञ्जनव्यापारेणैव p. ७ मनेनरा t, m. ८
कोद्वय p. ९ अतस्तस्यै m. १० 'त्यनुप' विचट्टय p, t, T. ११ ह्युपदेश-
विशेष' t, T. १२ तद्युक्तं t. १३ संप्रदादि विवता m, m. m. १४ यशोऽर्थयति
m, यशोऽर्थयते m. १५ सप्रयोजनं m.

कान्तासंमितया यया सरसतामापाद्य काव्यश्रिया

कर्त्तव्ये कुतुकी बुधो विरचितस्तस्यै स्पृहां कुर्महे ॥ ८ ॥

ततः काव्यं दृष्टादृष्टफलजनकतया बहूपयुक्तम् । तया चोक्तं काव्य-
प्रकाशे

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृत्तये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥

प्रसिद्धं चैतन्महाप्रयन्धेषु

परिवर्द्धं विष्ण्वाणं संभाषिञ्च जसो विसर्पति गुणाः ।

सुखं सुपुरुषचरित्रं किं तज्ज्ञेन न हरति कव्वांलावा ॥

यत्र पुनरुत्तमपुरुषचरितं न निवध्यते

इति । तस्मात् प्रभुसंमिताद्वाजतेत्यात् । कुतः । शब्दप्रधानात् वाङ्मात्रेण प्रभुरिव वेदोऽपि विधिनियेधयलेन पुंसां प्रवर्त्तको निवर्त्तकश्च । प्रभुर्विपक्षे दण्ड-
यति वेदस्तु प्रत्यवायं जनयतीति शब्दप्रधानत्वमिति भावः । प्रत्ययायजनकत्वं
च वेदस्य स्वरवर्णयोरन्यथोच्चारणेऽपि दुरितध्वनादम्ययानुष्ठानेऽनुष्ठाने वा
कैमुतिकेन्यायसिद्धम् । अध्ययनविधेः फलवदर्थबोधोपयन्तत्वादिति वेदि-
तव्यम् । चिरं मीमांसापेक्षया कृच्छ्रेणेत्यर्थः । यत् कर्त्तव्यकर्त्तव्यरूपमभिगतं
प्रमितम् । अर्थप्रवणादर्थवादवहुलत्वेनार्थप्रधानात् । पुराणादिकं न वेदवदर्थं
कुर्यादर्थं कुर्यादिति प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं वा विधिनियेधयलेन किं तु तन्मन्त्रकारेण
पूर्वपुरुषचरितस्तुतिमिन्दामुखेन रागाद्वैपाकुल्येण मिश्रयत् प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूत-
मतोऽस्वार्थप्रधानत्वमित्यवगन्तव्यम् । अतः सुहृत्संमितात् पुराणवचनाच्च यदि-

१ अतः P, M., अत्र M, २ बहूपकारम् R. ३ तज्ज्ञेन T., T'. ४ P and T.
have इति after the verse ५ छाया । परिवर्त्तने विज्ञान संभाव्यते यसो विसर्पति गुणा ।
श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तज्ज्ञेन न हरति कव्वांलावा ॥ P has मनो after तज्ज्ञेन T'.
has आर्पयन्ते for विसर्पति ६ परिवर्द्धं T ७ सुणियवर्द्धं M ८ सुपुरुषं P, T'.
९ P. has मनो after तज्ज्ञेन १० कव्वांलावा M, M, ११ 'रत्नमचरितं' M, R;
'रत्नमश्लेषचरितं' M, १२ 'ज्ञ्यादिति' p १३ m. and m, drop शब्दप्रधानत्वम्
१४ 'न्यापात्' m, १५ 'सिद्ध' p १६ 'पेक्षनय' m, m, m, 'पेक्षनया' t १७ 'बहुत्वेन'
M., m, १८ विधिनियेधयलेन प्रवर्त्तकं निवर्त्तकं वा । T. १९ 'श्रुपपाद्य' m.

‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्युपक्रममाणेन सूत्रकृता महर्षिणापि पुरु-

नामौपाधिकानां विद्यमानत्वात् । तदुक्तं पञ्चपादिकायाम् । ‘आनन्दो विप-
यानुभवो नित्यत्वं चेति तद्धर्माः’ इति । अथवा सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणो
निर्गुणस्यापि निर्दोषत्वमेव गुणः । यथाह माघः । ‘अपदोपतैव विगुणस्य
गुणः’ इति । तदेतदभिप्रेत्याह । किं बहुनेति । न चेद् माघवचनमब्रह्मप-
रमिति वचनीयम् । तथा हि

‘अविभाव्यतारकमदृष्टहिम-

धुतिबिम्बमस्तमितयानु नमः ।

अवसन्नतापमतमिस्रमभा-

दपदोपतैव विगुणस्य गुणः ॥’

इति । अत्र प्राकरणिकसन्धानमप्रतिपादनात् प्रतीयमानस्याप्राकरणिकस्य
‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्’, ‘को मोहः कः शोकः’ इत्याद्युपनिषदर्थ-
सनायस्याकाशपर्यायनभःशब्दार्थस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरन्यासेन निर्गुणस्य निर्दोष-
त्वमेव गुण इति विवक्षितत्वात् । पदार्थविवेचनप्रपञ्चः पुनरस्मन्महोपाध्याय-
‘विरचितमाध्याय्याग्नेस्तर्पकपात्र्याग्ने द्रष्टव्यः । निरीश्वरादिनामपि भीमांस-
कानां गुणधारेयधर्मप्रतिपादनादेव गुणवत्पुरुषवर्णनपर्यवमायित्वमित्याह । अथात
इति । अथ वेदाध्ययनानन्तरम् । अतो वेदस्य विवक्षितार्थत्वाद् धर्मस्य जिज्ञासा
कर्त्तव्येति संक्षेपतः सूत्रार्थः । महर्षिणा जैमिनिनेति शेषः । धर्मो नाम धेयः-
साधनभूतो यागादिरेव नापूर्वमात्मनिष्ठम् । तदुक्तम् ।

‘धेयःसाधनता यत्र द्रव्यादौ’ ‘विधितो भवेत् ।

तस्यैव धर्मता ज्ञेया धर्मस्तत्साधनं यतः ॥’

१ ब्रह्मजिज्ञासा M. २ ‘मोपाधिकानां L. ३ निर्निर्दोषे विद्यमानत्वात् m.
४ सति तदभाः L., m., T. ५ सच्चिदानन्दब्रह्मणो L., m., m. ६ यदाह m.
७ अविमलम् १. ८ m., omits it. ९ ‘तारक’ नेमा विदुनो माति वृनोऽयमीम तत्र m.,
१० ‘दृष्टमाध्याय्या’ m. ११ ब्रह्मदर्पान्तरं m. १२ ‘विधिने माघ’ m. १३ निरीश्वरादीना-
मपि m., अनश्वरादीनामपि m., अनश्वरादीनामपि m. १४ संक्षेप- M. १५ शिदेना m.

तत् परित्याज्यमेव । तन्मूला चैयं स्मृतिः काव्यालोपांश्च वज्रये-
दिति । न केवलं काव्यजातस्यायं पन्थाः शास्त्रजातस्यापि तदाश्रय-
त्वेन महान् लाकादरेः । तथा हि । वैशेषिकादेरीश्वरप्रतिष्ठापकतया
जंगत्पूज्यता । महोभारतादीनामपि महोपुरुषगुणवर्णनपरतयैव विश्वा-
तिशयित्वम् । किं बहुना । वेदान्ता अपि ग्रहप्रतिपादकतयैव परमु-
त्कृत्यन्ते ।

न हरन्तीत्यत्र मन इति शेषः । विद्वप्सन्ति गुणाः । 'अर्जविद्वप्यः' इति कर्मणि
विद्वप्पादेश इति त्रिविक्रमभोजरोजौ । किं बहुना । चतुर्वर्गेष्वुत्पत्तिरप्यत्रैव
भवतीति भावः । तथापि परनिवृत्तिरेवेह मुख्यं फलमिति रहस्यम् । अन्यथा
काव्यस्य कान्तासंमितत्वविशेषो न स्यात् । तदुक्तं लोचने । चतुर्वर्गेष्वुत्पत्ते-
रपि चानन्द एव रीर्यन्तिकं मुख्यं फलमिति । ननु 'काव्यालोपांश्च वज्रयेत्'
इति निषेधाद्विकलोऽय प्रपास इत्याशङ्क्य स्मृतेरन्वविषयत्वमाह । यत्र पुन-
रिति । अन्यथा शमावणादेरपि हेयत्वप्रसंगादिति भावः । काव्ये कैमुतिक्रिया-
येनोत्तमपुरुषवर्णनस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयितुं शास्त्रजातस्यापि तत्परत्वमाह ।
न केवलमिवादिना । ईश्वरप्रतिष्ठापकतयेति । अङ्कुरादिक सकलैकम् ।
कार्यत्वात् । घटवत् । इत्यादिप्रमाणैरिति भावः । अत्र 'कर्त्तार च' इति निषे-
धात् 'याजकादिभिश्च' इति पट्टीसमासो द्रष्टव्यः । तस्याकृतिगणत्वाद् । यद्वा
शेषपट्टीसमासः । तस्यैतन्निषेधाभावात् । एवमन्वत्रापि द्रष्टव्यम् । भारता-
दीनामपि चार्त्तनवाच्छास्त्रत्वेन निर्देशः । ननु चिदेकरसतया निर्धर्मकस्य ग्रहणः
प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु गुणत्रयपुरुषवर्णनं नास्तीति चेन्नैव शेषः । ग्रहणयानन्दादी-

१ P, T, and T' have काव्य after तत् २ M₂ has त्याज्यमेव for परित्याज्य-
मेव ३ तथा च T', M₂, M₄, ४ M₁ and M₂ drop इयम् ५ काव्यालोपांश्च R,
६ काव्यस्यापि P, T, and T' M₂, काव्यमात्रस्यापि M₂, ७ P, T and T'
have किं तु and M₁ अपि तु before शास्त्रजातस्यापि, किं तु शास्त्रस्यापि M₁, ८ M₁
drops तदाश्रयत्वेन, सदाश्रयेण M₂, सदाश्रयत्वेन T, महान् लोकादरत्नदाश्रयेण R,
सदाश्रयत्वेन तथा प्रायेण M₂, T' has तथा प्रायेण for तदाश्रयत्वेन महान् ९ M₁ has
सदाश्रयेण after it. १० For तथा हि M₁ and M₂ have यथा and T and T'
have तथा. ११ जगत्पूज्यत्वम् M₂, १२ तथा महा' T, T'. १३ महापुरुषवर्णनं P,
T, T', महापुरुषगुणवर्णनं M₂, १४ अग्रप्रतिष्ठापकतया P, T', अग्रप्रतिष्ठापकतयेव M₁,
१५ 'तथा M₁, T'. १६ 'भोजौ t, m १७ स्यादिति m₁, १८ आश्रयितक m. १९ 'लापान्
निसर्गयेत् m; 'लापान् विनश्येत् t. २० याजकान्वा' t, m, T. २१ निर्धर्मकत्वात् t, m.

दण्डिनापि प्रतिपादितम् ।

‘आदिराज्यशोविस्वमादर्शं प्राप्य चाङ्गमयम् ।

तेषामसंनिधानेऽपि न स्वयं पश्य नद्याति ॥’

सूक्तैव प्रतिपाद्यमहिम्ना प्रबन्धमहत्ता । तदुक्तं प्राचा भामहेन ।

‘उपश्लेषस्य माहात्म्यादुज्ज्वलाः काव्यसंपदः ।

इति । प्रतिपादितं चोद्भूतेन ।

‘गुणालंकारचारुव्युक्तमप्यधिकोज्ज्वलम् ।

काव्यमाश्रयसंपत्त्या मेरुणेवामरुद्रमः ॥’

इति । रुद्रंभट्टेनापि कथितम् । ‘उदारचरितनियन्धना प्रबन्धप्रतिष्ठा’

इति । प्रपञ्चितं च साहित्यमीमांसायाम् । ‘नायकगुणप्रथिताः
सुक्तिरुजः सुकृतिर्नामाकल्पमाकल्पन्ति’ इति ।

‘निरूपितं च भोजराजेन ।

‘कथेरल्पापि घाम्बृत्तिर्विद्वत्कर्णायतंसति ।

नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः ॥’

इति । तत्रैते नायकगुणाः ।

कैपपरप्रत्यमभ्ये लेखकदोषाल्लिपितं तत्तु ‘गौमीः कौमदुषा सज्जिः’ इत्येतत्प-
द्यपूर्वोत्तरलोकपद्यालोचनयास्मदुक्तार्थावधारणादुपेक्षणीयम् । अथ वर्ण्यमहिम्ना
प्रबन्धोपस्कारे भौमहादिसंवादमाह । सूक्तैवेत्यादिना । नायकेति । नायको
रामादिस्तरलक्ष । गुणाः दौषादयस्तन्तयश्च । आकल्पयदाचरन्ति आकल्पन्ति ।
‘सर्वप्रतिपदिकेभ्यः कित्वा वक्तव्यः’ इति किर । अनेन कर्णायतंसतिर्न्याय्यातः ।
पुनमवश्यं लोकोत्तरगुणो नायकः काव्ये वर्ण्य इत्युक्तम् । ते गुणाः क इत्याकाङ्-

१ दण्डिनोक्तम् R, M₁; दण्डिना च M₂, M₃ and M₄ have तथा च दण्डिनोक्तम् १;
तदुक्तं दण्डिना । T, T'. २ from दण्डिना to नद्याति not found in T'. ३ पुन्यप्रतिपत्त्य M₁,
४ ‘दुग्धला काव्यसंपदः’ P, T; ‘दुग्धला काव्यसंपदः’ M₁, ५ लोद्भूतेन R, ६ M₁, m, and
R, drop इति. ७ रुद्रेनापि M₁; श्रीरुद्रदेवेनापि M₁, ८ R. drops च. ९ ‘मारुप्यन्ते’ M₁,
‘मारुप्यन्ति’ M₁, M₂. १० P. has the verse ‘आदिराज’ introduced by दण्डिनापि
प्रतिपादितम् before निरूपितम् &c. in stead of in the place given in the text.
११ ‘गुणाश्रयः’ M₁. १२ R, M₁ and M₂ drop इति. १३ T. and T' have after
इति and before तत्रैते...the heading महाभारतवार्तादिनायकगुणाः । १४ ‘नपुं इत्यतः
परम्प’ m. १५ कथमुक्तं P. १६ कथादेनप्यम् T. १७ कथमादि' १. १८ सूक्तेरित्या-
दिना १.; सूक्तेरित्यादिना m, m₁, सूक्तेरित्यादिना m₂, १९ वर्णयोप M₁.

याश्रितस्य गुणेश्चेष्टस्य धर्मस्य जिज्ञासाद्वारा महापुरुषगुणवर्णनमेव
शास्त्रप्राणा इत्युरीकृतम् । तत्तद्व्यायनिरूपणपरस्यापि प्रबन्धराशेर्महा-
पुरुषगुणवर्णनं हेतुः परमामोदः । अतश्च

प्रतापरुद्रदेवस्य गुणानाश्रित्य निर्मितः ।

अलंकारप्रबन्धोऽयं सन्तः कर्णोत्सवोऽस्तु वः ॥ ९ ॥

काकतीयनरेन्द्रस्य यशो भूपयितुं कृता ।

विद्यानाथकृतिश्रेयं स्वयं तेन विभूष्यते ॥ १० ॥

इति । 'अपूर्वं च यागादेरवान्तरव्यापार इतिर्वा' इति भाट्ट । तन्मता-
श्रयणे धर्मस्यापूर्वद्वारा पुंरुपाश्रितत्वं गुणत्वं चौपचारिकम् । प्राभाकरास्तु
यागादिर्द्वैतिरिक्त स्थिरकार्यं लिङ्गादिष्वप्यमपूर्वमेव धर्म इति प्रतिपेदिरे ।
तन्मते पुनस्तस्यात्मनिष्ठत्वं गुणैव च सप्रतिपक्षमेवेति सुष्ठूक्तं पुरथाश्रितस्य
गुणेश्चेष्टस्येति । उरीकृतमहरीकृतम् । नन्वेतच्छास्त्रं न्यायनिरूपणपरं न पुरुष-
गुणवर्णनपरमित्याशङ्क्य तस्यापि पुरुषगुणधर्मनिरूपणार्थत्वात् तत्रैव पर्यवसान-
मन्यया वैफल्यमित्याशयेनाह । तत्तद्व्यायेति । उत्तमर्धभुपसहस्रं स्वप्नस्य
विद्वत्परिग्रहमाशास्ते । अंतश्चेति । वण्यप्रबन्धयोरभयोरकृष्टत्वादन्योन्यमुपस्का-
र्योपस्कारकभाव इत्याह । काकतीयेति । काकतिनाम दुर्गाशक्तिरेकशिला-
नगरेक्षराणां कुलदेवता सा शक्तिर्भजनीयास्येति काकतीय । 'वृद्धाच्छ' इति
दीपिकच्छप्रत्ययः । अत्र प्रबन्धमहिम्ना वण्योपस्करो वृद्धेसंबादमाह । तदुक्तं
द्विष्टिनेति । अत्र विर्म्यशब्दं कर्तृवाची । बाह्मयादर्शं कर्म । अत्र नलनहुषा-
घसनिधौनेऽपि तद्वतोविम्बप्रतिष्ठाया बाह्मयादर्शाधीनत्वोक्ते प्रबन्धमहिम्ना
प्रतिपाद्योत्कर्ष इति भावः । केपुचिन् कोशेष्वेतत् पद्यं प्रतिपाद्यमहिम्ना प्रबन्धो-

१ गुणस्य P, T, T २ जिज्ञासाद्वारेण P, T ३ महापुरुषवर्णनमत्र M ४ शास्त्रस्य
प्राणा P, T, शास्त्रस्य प्राण T, शास्त्रप्रमेय M, शास्त्रस्य प्राणान्याहुः M, ५ 'महापुरुष
वन्द्य M ६ ततश्च R, अतः for अतश्च M, अतः च M, ७ प्रतापरुद्रस्य गुणान् प्रणयानां
श्रिय R, M ८ वर्णयितुं R ९ माता m, m, १० पुरुषाप्रपत्य M, पुरुषाश्रितत्वगुण-
व m ११ 'व्यतिरिक्तस्थिर' T १२ सवय m, m, १३ m drops गुणत्वं १४ गुणस्यपि P
१५ भुपसहस्रं m १६ ततश्चेति L, m, १७ शक्तिमत्त्वाधनरीया m शक्तिं पूजनाया m,
१८ तत्र for अत्र L १९ 'सम' तमाह m २० द्विष्टिनेति m २१ आदिराजपद्योनिवद्य m,
२२ M, drops अपि

चपुष्मान् कामोऽयं जयति जगतीमाग्यविभक्तैः

प्रतापश्रीरुद्रः स्वयमिति मनीषा मृगदृशाम् ॥ १४ ॥

अथ महाभाग्यम् ।

विश्वंभराधिपत्यं यत्तन्महाभाग्यमुच्यते ॥

यथा

सेवानम्रनरेन्द्रमौलिविलसद्भ्रन्नांशुनीराजितं

राज्यश्रीप्रथमावतारपदवीमारुह्य सिंहासनम् ।

क्षोणीं रक्षति विक्रमैरनुपमैः प्रत्यर्थिपृथ्वीपति-

रुद्राघालह्वनजाद्विकैर्गुणनिधिः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ १५ ॥

अथौदार्यम् ।

यद्विश्राणनताच्छील्यमौदार्यं तन्निगद्यते ।

यथा

इति । उदाहरति । मुरारेरिति । महादेवान्महादेवनामकान्महाराजात् । अवनीभृद्विहतिरि राजपुत्र्याम् । ईश्वरात् पार्थिव्यामिति च ध्वन्यते । अत्र मदनल्योत्प्रेक्षया रूपसंपत्तिरुक्ता ॥ १४ ॥

महाभाग्यमाह । विश्वंभरेति । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा । 'संज्ञायां नृदृष्टिजि—' इत्यादिना लक्षप्रत्यये मुमागमः । तस्या आधिपत्यं सार्वभौमावमित्यर्थः । उदाहरति । सेवेति । प्रथमोऽवतारोऽवतरणम् । 'अवे दृष्टोर्धम्' इत्यत्र प्रायेणप्रहणानुवृत्तेरसंज्ञायामपि धनप्रत्ययः । सस्य पदवीं सिंहासनस्य राज्यलक्ष्मीप्रथमविद्वन्वादिति भावः । प्रत्यर्थिपृथ्वीपतीनां रक्षाया उत्कर्षस्य लहने । जहत्या चरन्तीति जाद्विकाः शीघ्रगामिनः । 'चरति' इति दृक् । दुष्टनिग्रहं शिष्टपरिपालनाभ्यामखिलक्षोणीसंरक्षणादस्य महामाग्यम् ॥

१ 'विमरात्' M., M₅; 'विमर' B., M₅. २ M₅ has ध्वन्यते after it. ३ Omitted in M₅. ४ 'द्वन्प्रथमामुं' B. ५ Omitted in M₅. ६ पार्थिव्यामिव ध्वन्यते m₁; पार्थिव्यामिवेति ध्वन्यते m₅; m₂ has पार्थिव्यामिव ध्वन्यते. ७ प्रथमावतारो ह. ८ 'पार्थिव्यामिव' m.

महाकुलीनतौज्ज्वल्यं महाभाग्यमुदारता ।

तेजस्विता विदग्धत्वं धार्मिकत्वादयो गुणाः ॥ ११ ॥

पूर्वशास्त्रानुसारेण कतिचित् कथिता इमे ।

प्रतापरुद्रदेवस्य गुणा वाचामगोचराः ॥ १२ ॥

अथैतेषां स्वरूपमुदाहरणं च । तत्रै

महाकुलीनता नाम कुले महति संभवः ।

यथा

तादृग्भूम्यमलोकभाग्यविमवादिन्द्रादिवृन्दारकैः

क्षोण्यां श्रीङ्गिणुमिच्छुभिश्चिरतरं संप्रार्थितः पद्मभूः ।

अत्यर्कैन्दुकुलप्रैशस्तिमसृजयं फाकतीयान्वयं

तस्मिन् संप्रति धीरुद्रद्यपुषा जागर्ति लक्ष्मीपतिः ॥ १३ ॥

अथौज्ज्वल्यम् ।

रूपसंपन्नदेहत्वमौज्ज्वल्यं परिकीर्त्यते ।

यथा

मुरारेयः पूर्वं जलनिधिसुतायामुदभव-

न्महादेयाज्जातः स पुनरथनीभृदुहितरि ।

क्षायां पूर्वशास्त्रानुसारेण कतिचन गुणान् गणयति । तत्रैत्यादिना । अथैतेषां
पयोदेशक्रमं लक्षणोदाहरणे प्रदर्शयति । महाकुलीनतेत्यादिना । 'महाकुलाद्-
ब्रह्मर्षी' । इत्यग्रान्यतरस्याग्रहणानुसृत्या स्वग्रन्थयः ॥ ११ । १२ ॥

उदाहरति । तादृगिति । अत्र भूलोकस्य स्वर्गातिशायि वैभवं फाकतीय-
नरेद्राणामिन्द्रादिसादृश्यं च व्यज्यते ॥ १३ ॥

औज्ज्वल्यमाह । रूपेति । कुण्डलमुक्ताहारनूपुराद्वदादिचतुर्विधभूषणाभावेऽपि
भूषितवदवभासमान आकारविशेषो रूपम् । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

‘आवेष्टारोप्यचिक्षेप्यबन्धनीयैरभूषितम् ।

यद् अभूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥’

१ विदग्धत्वार्थिक P २ यथा P. It is noticed in M, also. ३ अथैतेषां R.
४ R., M. and M, drop तत्र ५ 'प्रभूति' M ६ वर्णयति m. ७ न तत्रैत्यादिना m.
८ 'विक्षिप्य' m.

कृत्यवस्तुषु चातुर्यं वैदग्ध्यं परिकीर्त्यते ।

यथा

चातुर्यं किमु वर्ण्यते गुणनिधेः श्रीवीररुद्रप्रभो-
र्यत्रान्योन्यविरुद्धयोरपि महद्वाणीश्रियारोजयम् ।

दयोर्दशितपोः' इति खड्गप्रत्ययः । 'अरुर्द्विषत्—' इत्यादिना मुमागमः । 'उप-
पद्यति' इति समासः । अत्र नञः सूर्यकर्मिकया दशिक्रियया संबन्धो न तु
सूर्यस्थया सत्तया । अतोऽसूर्यमित्यसमर्थसमासः । तथापि साधुरेव । यदाह
भगवान् भाष्यकारः । 'अवश्यं कस्यचिन्नृत्समासस्यासमर्थस्य नम्रकस्य
साधुत्वं वक्तव्यमसूर्यपश्यानि मुत्तानीति' । तासामवधिगिरेः लोकालोक्तपर्वतस्य
पाश्चात्यदपदामप्रकाशप्रदेशवर्त्युपलानां प्रकाशान्युत्पत्तिः प्रकाशज्ञानम् । यद्वा ।
अयं प्रकाशशब्दवाच्य इति शृङ्गमाहिकया संप्रहः । अत्र सूर्यप्रकाशरहितगौरपि
देशकालयोरतिवेद्यप्रकाशजननाहोकोत्तरमस्य तेजस्वित्वमिति भावः ॥ १७ ॥

वैदग्ध्यमाह । कृत्येति । कृत्यवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु चातुर्यं प्रयोगकौशलम् ।
बदाहरति । चातुर्यमिति । यत्र विद्या न तत्र श्रीयत्र श्रीर्न सरस्वतीति न्यायेना-
न्योन्यविरुद्धयोरपि वाणीश्रियोर्यत्र वीररुद्रे महदाजवं सौहार्दमेकप्रायस्यानमिति
यावत् । अस्तीनि गम्यते । अस्तिर्भवन्तिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भौमाभाष्य-
कारवचनात् । उक्तन्यायस्तु वीररुद्रव्यतिरिक्तनिर्गुणभूपालविषय इत्यर्थः ।
आम्यां श्रीवाणीभ्याम् । सहेति शेषः । अत्र सहाविशब्दाप्रयोगेऽपि तदर्थगम्य-
तायां 'बृद्धो धूना' इति ज्ञापनोत्तुतीया । सरशैः स्वस्वशीलोचितैरुपचारैः
मियाचरितसत्कारविशेषैर्ललितां हृष्टामित्यर्थः । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

'उपचारो यथासत्त्वं स्त्रीणामल्पोऽपि हर्षदः ।

' महानप्यन्यथायुक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ॥'

इति । उपचारलक्षणमपि तत्रैव ।

'वासोऽङ्गरागाभरणमाल्यशय्यासनादिषु ।

यत्र यत्र स्पृहा तत्तद्देशकालानुबुध्यतः ॥

अत्यादरेण सत्कार उपचार इतीरितः ॥'

इति । आम्यामित्यत्राप्रधाने तृतीयाविधानेऽपि श्रीवाण्योः दाह्य एवोपसर्जन-

१ परिकीर्तितम् P. २ संगतिषु m, m₁, m₂. ३ m, m₁, अपरं m₂ drop आवे.
४ भाष्यकारेण m. ५ m, has नियतनात् for ज्ञापनात् ६ w, drop तदुक्तं भावप्रकाशे.

वदान्यो नान्योऽस्ति त्रिजगति समो रूद्रनृपते-
गुणध्रेणीश्लाघापिहितहरिदीप्तानयशसः ।

समन्तादुद्धूतेर्द्विरदमैदगन्धैः सुरभयः
क्रियन्ते तद्विद्वज्जनमेणिगृहप्रोक्षणभुवः ॥ १६ ॥

अथ तेजस्विता ।

जगत्प्रकाशकत्वं यत्तेजस्वित्वं तदुच्यते ।

यथा

सदा तेजोभानौ स्फुरति जयिनः काकतिविभो-
ररिहमाभृत्कान्ताचिकुरतिमिराहंकृतिमुपि ।
प्रकाशद्युत्पत्तिर्भयति जरदुहामतमसा-
मसूर्यपद्यानामवधिगिरिपाश्चात्यदपदाम् ॥ १७ ॥

अथ वैदगर्थम् ।

औदार्यमाह । यदिति । तच्छीलस्य भावस्ताच्छील्यम् । विश्राणने ताच्छी-
ल्यमिति शिषभागवत्तवत् समामः । उदाहरति । वदान्य इति । श्रयाणां
जगतां समाहारस्त्रिजगदिति 'सद्धितार्थे—' इत्यादिना द्विगुः । गुणध्रेणीश्ला-
घया गुणोत्कर्षेण पिहितं तिरस्कृतं हरिदीप्तानानां दिक्षुपतीनां वशो येन तस्य ।
अथ समुद्धवस्तुवर्जनादुदात्तालंकारः ॥ १६ ॥

तेजस्वितामाह । जगदिदंति । उदाहरति । सदेति । जयिनो जयशीलस्य ।
काकतिदेवतोपासको विभुः काकतिविभुः । मध्यमपदलोपी समासः । अरिहमा-
भृत्कान्ताचिकुराः शत्रुराजस्त्रीकुन्तला एव तिमिरं तस्याहंकृतिमुपि गर्वनि-
र्घोषके । प्रियवियोगेन तस्मिन्वर्तकत्वादिति भावः । तेजोभानौ सदा न दिवंब
स्फुरति सतीति भोवत्लक्षणा सप्तमी । जरन्ति 'जीर्णानि प्रकाशविरहाद् घनीभू-
तानीत्यर्थः । 'जीर्वतेरनृत्' इति भूते अनृत्प्रत्ययः । तान्युहामानि वेद्महेतुानि
तमांसि यासां तासां तयोक्तानाम् । न सूर्यं पश्यन्तीत्यसूर्यपश्याः । 'असूर्यलला-

१ 'पिहित' M. २ 'यसमा' R. ३ 'मदगन्धे' M. ४ 'मणिगण' M. ५ 'प्राकृत' R.
६ प्रकाशे व्युत्पत्ति' M. ७ विदग्धता R, M, M, विदग्धत्वम् M, ८ m. drops उदाहरति.
९ समुद्धवस्तु' m. १० 'लोपिमयम् m. ११ मावत्लक्षणसप्तमी m, m, m, १२ T.
has सदा after जीर्णानि. १३ वदन्ति P.

यत्नेतायां रघुपतिरभूद् द्वापरे शौरिरासीत्
त्रातुं क्षोणीं स जयति कलौ वीररुद्रावतारः ॥ २० ॥

अत्र गरुडचजात्मकतया महामहिमतोक्तौ ।

अर्थ पाण्डित्यम् ।

सर्वविद्याधिकत्वं यत् पाण्डित्यं तदुदाहृतम् ।

यथा ।

गोष्ठीभिः परितोपयन् बुधगणान् पद्दर्शनीसीमभिः

सत्सारस्वतमार्गदर्शनचणैः सूक्तैः कवीन् प्रीणयन् ।

संगीतोपनिषद्ग्रहस्यपिशुनैरातोद्ययोग्यक्रमै-

र्धिन्यन् संसदि वैणिकान् विहरते श्रीकाकतीन्द्रो नृपः ॥ २१ ॥

अदिप्रहणसंगृहीतेषु महामहिमत्वमाह । तदिति । उदाहरति । कौस्त-
ह्येति । कौस्तह्यस्यापत्यं छी कौस्तह्या । 'वृद्धेत्कोसलाजामन्यद्' इति
न्यद्प्रत्यये दाप् । तदेवकीत्वमनु पश्चाद् देवकीत्वानन्तरमित्यर्थः । 'अनुलक्षणे'
इति कर्मप्रवचनीयत्वात् तेषां द्वितीया । महिता पूज्यम ना । 'मतिबुद्धि—'
इत्यादिना वर्त्तमाने कः । अत्र विष्णवतारत्वेन देवतारमकत्वान्महामहिमत्वम् ॥ २० ॥

पाण्डित्यमाह । सर्वेति । उदाहरति । गोष्ठीभिरिति । पण्णां दर्शनानां पाणि-
न्यादिप्रस्थानानां समाहारः पद्दर्शनी ।

‘पाणिनेर्जीमिनेश्चैव व्यासस्य कपिलस्य च ।

कणादस्याक्षपादस्य दर्शनानि पठेव हि ॥’

इत्याहुः । द्विगुवांश् ङीप् । सा सीमा गोचरो यासां ताभिरुपेक्षाभिर्गो-
ष्ठीभिः शास्त्रप्रसङ्गैः । सत्सारस्वतमार्गस्य संस्कवितामार्गस्य दर्शनं प्रकाशनम् ।
उपोष्यन्ताहृत्तुः । तेन विस्तीर्तचणैः । 'तेन वित्तक्षुब्धपूचणपौ' इति चणप्प्रत्ययः ।
संगीतोपनिषद्ग्रहस्यपिशुनैरातोद्यवेद्मर्मोद्घाटकैः । आतोद्ययोग्यक्रमैस्तदादिवत्-

१ इति M. २ वता is omitted in M. ३ अप is omitted in M. ४ R omits
अप पाण्डित्यम्. ५ M. has तथा after पाण्डित्यम् ६ सूक्तैर्दत्तं R. ७ 'योगक्रमे. M.,
'गीतिक्रमे M., M. also notices नीतिक्रमे ८ निययते श्रीवीररुद्र ग्रन्थे M. M. notices
विजयने in place of विहरति, M. and M. have श्रीवीररुद्रो यः, विहरति 'T'. ९ आदि-
ग्रहणान् m, m., m., १० तद्योगान् m. ११ 'स्याक्षपादम् p. १२ पठेव M. m.,
१३ m omits इयाहु

किं चाभ्यां सदृशोपचारललितां तत्तादृशैरुत्सवै-

निःसापल्यमिमां भुवं स नृपतिर्धत्ते दिशां जित्वरः ॥ १८ ॥

अथ धार्मिकत्वम् ।

धर्मकायत्तर्चित्वं धार्मिकत्वमुदीर्यते ।

यथा ।

परिहासेऽप्यनौचित्यं स्वप्नेऽप्यन्यवधूकधाम् ।

शत्रावप्यगुणारोपं काकतीन्द्रो न मृष्यति ॥ १९ ॥

आदिग्रहणान्महामहिमत्वपोण्डित्यप्रभृतयः ।

तन्महामहिमत्वं स्याद्या पुनर्देवतात्मता ।

यथा

फौसल्यासीत् प्रथमजननी देवकी च द्वितीया

विष्णोर्मोता तदनुमहिता मुंमुडी वा तृतीया ।

भावो न स्वार्थः । सह शास्त्रया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रहरणे शास्त्राप्रस्तरयोरिव
तयोर्भुवश्च समप्रधानभावोपपत्तेः । अन्यभानौचित्यादिति रहस्यम् । भतस्ति-
स्योपि सदृशोपचारसंतुष्टा इति भावः । तां भुवम् । स नृपतिः । तत्तादृश-
ब्दयोः स्वरूपप्रकारस्मारकयोः खञ्जकुञ्जादिवद्विशेषणसमासः । वक्तुमशक्यैरि-
त्यर्थः । उत्सवैः हर्षोत्पादकव्यापारैः । 'उत्सवे हर्षमित्येव उत्सवः परिकीर्तितः'
इति तत्रैवोक्तेः । मिथो विरदानामेतायामन्योन्यानुरागजननेन वक्षीकरणाद्विद-
ग्ध्यमुक्तम् । वितरणविद्वद्गोष्ठीप्रचारज्ञानादिभिः 'श्रीवाण्यी धरणीं च' 'निर्विरोधं
पोषयतीति भावः ॥ १८ ॥

धार्मिकत्वमाह । धर्मेति । धर्मं चरत्वासेवत इति धार्मिकः । 'सकृत्कृतधर्मो
न धार्मिकः' इति वृत्तिकारः । तस्य भावस्तत्त्वम् । उदाहरति । परिहास
इति । अनौचित्यमन्यद्रव्याभिलाषानृतभाषणादिहेतुकमित्यर्थः । परिहासादाध-
प्यनौचित्यादिकमसहमानस्य धार्मिकत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

१ 'ललितेस्' P., सुल्लिता R. २ महीं P ३ 'वृत्तित्वं R, M. ४ धार्मिकत्वं तदुच्यते M.
५ 'पोण्डित्यादय R. ६ Omitted in M. ७ 'वैमर्क्या च ग्रन्थ' M. ८ सोम-
बाष्पा तृतीया M., सुम्यदीया M., सुम्यदम्बा T, M., सुम्यदम्बा T, M.
९ परिकीर्तने । १० श्रीवाणीचरणीनिर्दिष्ट P, T. ११ m, m, and m, drop निर्दिष्ट.
१२ तोषयतीति m, m. १३ अथ धार्मिकत्वं ।

छायेवास्य नभस्थली कुवलयस्यामेयमालोक्यते
तन्मन्ये नियतं प्रतापतपनस्तस्योपरि द्योतते ॥ २३ ॥

धर्मकामार्थतत्परत्वं यथा ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव स्थितः ।
कामस्ताविव तौ काम इव रुद्रनरेश्वरे ॥ २४ ॥

धुरीणता यथा ।

गायन्तीरनुमोदते निजवधूः शेषः शिरःकम्पनै-
लक्ष्मीं प्रीणयतेऽद्य कच्छपपतिर्चक्षस्वलीदर्शनात् ।
दिङ्नागाश्च करेणुकाशुचमपाकुर्वन्त्यनुमन्यया
दोष्या कर्कतिघोररुद्रनृपतौ विश्वभरां विभ्रति ॥ २५ ॥

प्रभूतम् । अत्र त्रिभुवनोद्धतिः कीर्तिमण्डलातपत्रस्योपरि प्रतापतपनः प्रका-
शत इत्युपेक्षणादर्शनीनसूर्यादिमहतां छायाध. सचित्तमणिगणवद्विभासमाहरत्
कीर्तिप्रतापयोश्चन्द्रसूर्याधिकृतं च व्यज्यते ॥ २३ ॥

धर्म इति । अत्र धर्मार्थयोः पर्यायेणोपमानोपमेयभावादुपमेयोपमालंकार
इति वक्ष्यति । एतेनानघोरन्योन्यमेव सादृश्यं न त्वेतत्सदृशोऽन्यः कोऽपीति
व्यज्यते । एवमुत्तरार्धेऽपि योज्यम् ॥ २४ ॥

धुरीणतेति । 'सः सर्वधुरात्' इत्यत्र 'सः' इति योगविभागात् सप्रत्ययः ।
गायन्तीरिति । स्वभर्तृभारावतरणसंतोषभराद्दीररुद्रकीर्तिमेवेति भावः । कच्छ-
पपतिरादिकूर्माक्षतारो हरिपोढभारत्वादाखिङ्गनार्थं बभूवस्थलीदर्शनात् । दशो-
र्ण्यन्ताल्ल्युद्ध । लक्ष्मीं प्रीणयते । प्रीम् तर्पणे हृष्यस्माद्धातोश्चोराविकाणिषि
'धूमप्रीजोर्नुग्वक्तव्य.' इति लुक् । अनुमन्यया इन्तुमनुधावनेन । 'व्रजयजो-
र्भावे क्यप्' इति क्यप् । करेणुकाशुचं विप्रलम्भजनितान् । अर्धेति सर्वत्र
संयध्यते । शेषादयो भुवं विभ्रति शेषादीस्तु कूर्मराज इत्यागमः । शेषादिभर-
णीयां विश्वभरां घोररुद्रो भुजेनैकेन विभ्रतीति विश्वभरातिशाधि धुरन्धरात्वम-
स्योक्तम् ॥ २५ ॥

१ 'मालक्ष्यते' II, M. २ धर्मापका P, धर्मकामार्थपारव W, ३ रुद्रनरेश्वर P, नरेश्वर.
M., ४ पुरन्धरत्वं P, R, M., ५ M., om ts यथा ६ सप्तनि घोररुद्र' M. ७ m,
has वस्तुन. after सादृश्यत्वं ८ सदृशोऽयोऽस्तीति p. ९ विश्वापिशाधि m, T.

अथ नायकगुणनिरूपणानन्तरं नायकस्वरूपं निरूप्यते ।

यशःप्रतापसुभगो धर्मकामार्थतत्परः ।

धुरंधरो गुणाढ्यश्च नायकः पौरिकीर्तितः ॥ २२ ॥

यशःप्रतापाभ्यां सुभगत्वं यथा ।

धर्मात्म्यसमुच्चितां त्रिभुवनस्यैकातपत्रधियं

धत्ते काकतिवीररुद्रनृपतेः स्फारं यशोमण्डलम् ।

विंशर्वाचोचितपरिपाटीभिः । वीणा शिल्पमेपां वैणिका । तान् धिक्स्वप्नं प्रीणयन् । अत्र विमोः सर्वविद्याविशारदस्यादख्येष्टं पाण्डित्यमिति भावः । प्रकृति-ग्रहणाद्विनीतत्वादयो ये दृशरूपकोक्तास्ते तत्रैव द्रष्टव्याः । यथासंभवमेतैः कौपुंससाधारणा गुणाः पुरुषमाश्रित्यतात्त्विक्येऽपि शोभादयः । तदुक्तम् ।

‘शोभा विलसो मायुर्गं गाम्भीर्यं स्थिरं तेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सात्विका, पौरुषा गुणाः ।’ इति ॥ २१ ॥

तेऽपि तत्रैव द्रष्टव्या इत्युपेक्ष्य नायकलक्षणं प्रतिजानीते । अथेति । लक्षयति । यश इति । गुणैः पूर्वोक्तैः साधारणैर्महाकुलीनतादिभिर्साधारणैः शोभादिभिश्चाढ्य इत्येतावदेव सामान्यलक्षणम् । नयति प्राप्नोति वृत्ते फलं चेति नायक इति व्युत्पत्त्या प्रबन्धव्यापी फलवानित्यपि विशेषो द्रष्टव्यः । यथा-‘दोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तंभुक्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधो नायक इतीमं विभागमार्कयति । तेनोक्तसकलगुणसंपन्नः प्रबन्धव्यापिफलशिरस्कव्यापार उत्तमः । कतिपयगुणहीनो मध्यमः । बहुगुणहीनोऽधम इति विवेकः । अत्र धार्मिकत्वादय इत्यादिग्रहणसंगृहीतानां यशःप्रतापादीनां गुणाढ्यपदेनैवोपात्तानामपि पुनरुपादानमेतेषां सर्वेष्वपि नायकैष्वावश्यकरवमभिव्यञ्जयितुमिति रहस्यम् । सत्समाख्या यशः । कोशदण्डजं तेजः प्रतापः । धर्मोदयः प्रसिद्धाः । भूतेश्वरा । ‘तामन्तर्यं हलन्तानाम्’ इति वचनाद्व्याप्तं । तां धारयतीति धुरन्धरा । ‘संज्ञायां भृष्टवृत्ति—’ इत्यादिना स्वप्नप्रत्ययः । ‘स्वित्यनभ्ययस्य’ इति ह्रस्वः । ‘अर्द्धिपद्—’ इत्यादिना मुंभागमः ॥ २२ ॥

तत्र यथामोगमुदाहरति । धर्मेति । धर्म एवात्मनो दण्डमस्मिन् समुच्चितां विभारिताम् । त्रिभुवनम्वेति समाहारद्विगुः । पात्रादित्वाच्च स्वीकृतम् । स्फारं

१ Omitted in M₁. २ ‘गुणस्वरूप’ M ३ नायक स्वरूपते M, नायकस्य स्वरूपं निरूप्यते M₁ and M₂, नायकस्वरूपनिरूपणम् T. ४ T. and T’ have after this नायकस्वरूपनिरूपणम् as a heading. ५ परिक्लृप्तये M ६ ‘नायकोक्ति’ m₁. ७ ‘दण्डपण्डित्य’ m₂. ८ ‘रमारणीय’ p. ९ m₂ omits सन्. १० ‘मायुर्गं’ m₁. ११ म₁ m₂ m₃.

यदासत्त्वोऽतिगम्भीरः कृपावानविकत्यनः ।

प्रतापरुद्रवद्दीरो धीरोदात्तः स संमतः ॥ २८ ॥

येथा

संदिग्धे कृपया मृदुः क्षणमरीन् हन्तुं धृतासिः पुरः

शौर्यश्रीप्रणयप्रशंसिषु नमस्कूलज्जते वन्दिषु ।

आकारान् सुखरोपहर्षपिशुनान् वक्त्रे न घत्से मनाक्

त्रैलोप्यातिशयालुकीर्त्तिर्लुभगः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ २९ ॥

अत्र धीरोदात्तादीनां सर्वरससाधारण्येऽपि यथाक्रमं वीररौद्रशृङ्गारशान्त-
प्रधानत्वं वक्ष्यमाणविशेषलक्षणपर्यालोचनया विज्ञेयमिति रहस्यम् । तत्र धीरो-
दात्तमाह । महासत्त्व इति । क्रोधाघनभिभूतान्तःकरणो महासावः । अय-
मेव धीर इत्याहुः । अत्रत्यधीरशब्देन तु उद्योगादेरवलितत्वलक्षणः स्थिरः
शास्त्रचक्षुर्बोभिधीयते इति न र्यानवक्तव्यम् । सत्यपि विकारे सावहित्यो गम्भीरः ।
परदुःखापहरणेऽप्युः कृपावान् । आत्मश्लाघाविहीनोऽविकत्यनः । 'अनुदात्ते-
तश्च ह्लादेः' इति युष् । एवंगुणको यः प्रतापरुद्रवद्वर्त्तते स धीरोदात्त इति
योजना । एवं च सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदार्यमिति फलितम् । अत्र स्वैर्यादिसामा-
न्यगुणानां विशेषलक्षणपूपादानं तत्रावरयकरवसूचनार्थम् । उदाहरति ।
संदिग्ध इति । कृपया मृदुर्न तु कातर्येणेत्यनेन महासावसोच्यते । क्षणमल्प-
कालमेव । पश्चात् हन्त्येवेति स्वैर्यम् । पुरः स्थितामरीन् न तु पलायितानिति
धार्मिकत्वम् । शौर्येति । वन्दिषुविहितप्रशंसाकर्णनेनैव लज्जमानस्यात्मश्लाघा
तु दूरत एवेत्यविकत्यनत्वम् । नमस्कूलं लज्जानुभावः । इष्टानुभवजन्य आनन्दः
सुखम् । सापराधविषयोऽमर्षो रोषः । इष्टलभजन्यो मनःप्रसादो हर्षः ।
तेषां पिशुनान् सूचकानाकारानक्षिणीमोलनश्रुदिमुखरागादीन् वक्त्रे मनागी-
पदपि न घत्से इत्यवहित्यया गम्भीर्यम् । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यं तदतिशयालु-
रिति मधुपिपासुप्रमृत्तित्वात् द्वितीयासमासो द्रष्टव्यः । शीघ्रो वक्तव्यादालु-
भत्वम् । अत्र स्वैर्यधार्मिकवर्त्तनैः साधारण्य गुणैः कृपादृष्टुं विशेष-
इति विवेकः ॥ २८।२९ ॥

[Omitted in M₂. २ नाकारत्वं R, M. ३ वक्त्रेण घत्से R, M. ४ 'विमर P.
५ 'शाति' P. ६ पदं लप्रहारेऽप्यु ६; परमदुःखप्रहारेऽप्यु M. ७ आत्मश्लाघाहीनो M.
८ सर्वोत्कर्षाति' M. ९ इत्यय इति M.

गुणाढ्यत्वं यथा ।

मुखैः सहस्रेण फणी वदेच्चेत्

कैरैः सहस्रेण लिखेद्विवस्वान् ।

नेत्रैः सहस्रेण हरिश्च पश्येत्

स्थाने गुणान् कांक्षतिवंशभर्तुः ॥ २६ ॥

अथ नायकविशेषा निरूप्यन्ते ।

उदात्त उद्धतश्चैव ललितः शान्त इत्यपि ।

धीरपूर्वा इमे पूर्वैश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ २७ ॥

तत्र सर्वरससाधारणाश्चत्वारो नायकाः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरल-
लितधीरशान्ताः । तेषां स्वरूपमुदाहरणं च ।

मुखैरिति । कैरित्यप्रांशुहस्तयोर्भेदाप्यवसायाहोस्रससाधनत्वं विशेषम् ।
वदेदित्यादी 'अहं कृत्यतृचञ्च' इत्यहोर्धे लिङ्प्रत्ययः । शेषादय एवास्य गुणा-
नामभिन्नदनादीभ्यर्हन्ति । तथा चेतुषमिति वाक्यार्थः । असंख्येया गुणा इति
भावः । सहस्रेणेत्यत्र संख्येयमाहुल्येऽपि 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्ये-
यसंख्ययोः' इत्यमरवचनादेकत्वमवगन्तव्यम् ॥ २६ ॥

अथ धीरोदात्तादयश्चत्वारो नायकाः सर्वरससाधारणास्तेषामेव द्वावप्य-
सयानुकूलादिभेदेन प्रत्येक चतुर्विधानामुत्तमादिभेदेन पुनः प्रत्येकं त्रिविधे
र्भेदाच्चत्वारिंशद्भेदाः । धीरोदात्तादिशब्दाश्च महाधीरश्चरितादिमहाप्रबन्धेष्वे-
कस्यानेकरूपाभिधानेन वस्तुनृपभमहोक्षादिशब्दवदवस्थावाचिनो न जातिवा-
चिन इति प्रतिपादितं दंशरूपके । तत्र कतिचिद्विशेषाणां उदाहरणान्त्वां प्रदर्शयन्ते ।
अधेत्यादिना । उद्धात्त इति । धीरपूर्वा उदात्तादय इत्युक्तेर्धीरशब्दपूर्वा
उदात्तादिशब्दा इत्युक्तं स्यात् । अतोऽथ शब्दपरेणार्थलक्षणा कथंचित्
करुष्या ॥ २७ ॥

१ कानिचिद्वर्तु M, T, T'. २ अथ M. ३ धीरोदात्त धीरोद्धत धीरललित
धीरशान्त M, v R. and M, have इति after धीरोदात्ता ५ तेषां T. ६ 'व्यवसायात्
तेषु साधनान्च' ॥ ७ लिङ् m ८ वचनादवगन्तव्यम् M. ९ 'मूलमस्यमाधमभेदेन T.
१० अष्टवर्गारिंशद्भेदा P. ११ दशरूपकेन m. १२ अथ m. १३ धीरोदात्त इति P.

धीरोऽयं युवराज पैप वहति श्रीवीररुद्रो धुरं
सर्वामित्यनुमोदते प्रतिकलं श्रीकाकतीन्द्रो विभुः ॥ ३२ ॥

धीरः शान्तः प्रसन्नात्मा धीरशान्तो द्विजादिकः ।

यथा ।

वीरं रुद्रनृपालरत्नमभितः प्राप्तोदयं मोदते
संख्याचक्रण एव पूषणमिव प्रत्यग्रमभ्याकरः ।
उन्मीलितकमलाविहारवसतिर्भूत्वा विकासैर्निजै-
र्विध्यामोदमुदञ्चयन्नविरतं दोषावसानोत्सुकः ॥ ३३ ॥

अत्र विप्राणां धीरशान्तत्वम् ।

अथ शृङ्गारविषयाश्चत्वारो नायका ईमे ।

अनुकूलो दासेणश्च धृष्टः शठ इति संप्रताः ॥ ३४ ॥

नगलश्रीयादिभिर्दिवानुकूल्येन युवराजपुरन्धरत्वेन च निश्चिन्तः सकलकला-
सुखमनुभवतीति वीररुद्रकुलज्येष्ठस्य धीरललितत्वम् ॥ ३२ ॥

धीरशान्तमाह । धीर इति । विवेचकः क्लेशसहिष्णुर्वा धीरः । शमप्रधानः
शान्तः । हृष्टान्तःकरणः प्रसन्नात्मा । द्विजादिक इत्यादिग्रहणाद्विद्वत्सचिवौ
विवक्षितौ । 'सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः' इति केचित् ।
उदाहरति । धीरमिति । संख्या ज्ञानं तद्वत्तं विदुषां गणः 'संख्याचक्रणः ।
प्राप्त उदयोऽभिष्टुद्धिरन्यत्रोदयाचलो येन तं तथोक्तम् । प्रत्यग्रमुभयप्राभिनयम् ।
उन्मीलितस्या बहुसन्त्याः कमलायाः संपत्तेरन्यत्र लक्ष्म्या विहारवसतिः । विका-
सैरसवादिभिरन्यत्र दलविल्लेयैः । विश्वस्यामोदं हर्षमन्यत्र गन्धविशेषमुदञ्च-
यन् उद्बोधयन् । दोषावसानं पापोपशमः । अन्यत्र दोषाया रात्रेरवसानं प्रभा-
तम् । 'दोषा रात्रिमुखे रात्रावप्रानन्यप्रमत्तसौ' इति विश्वः । तत्रोरसुक
इति । अत्र दोषावसानेत्पादौ धैर्यशान्तयोर्विध्यामोदमित्यादौ प्रसादादेश्च प्रति-
पादनात् विप्राणां धीरशान्तत्वम् ॥ ३३ ॥

अथ शृङ्गारनायकानां यथाक्रममुद्देशालक्षणोदाहरणानि दर्शयति । अथेत्या-
दिना ॥ ३४ ॥

१ वीरो M. २ एव T. ३ श्रीवीररुद्रो M ४ नृप P. T. M. T'. M. ५ द्विजी-
त्तमः P. T. ६ 'नृपाल्येन' M. ७ संख्याचक्रणमेव P. ८ R. and M. drop इमे.
९ यतो धृष्ट M. १० यतः R. M. M. ११ t. omits संख्याचक्रणम्.

दर्पपात्सर्यभूयिष्ठश्चण्डवृत्तिर्विकत्यनः ।

मायावी सुलभक्रोधः स धीरोद्धत उच्यते ॥ ३० ॥

यथा

रे रे गुंजर जर्जरोऽसि समरे लम्पाक किं कम्पसे

घङ्ग त्वङ्गसि किं मुधा यलरजःकीर्णोऽसि किं कोङ्कण ।

हूण प्राणपरायणो भव महायष्टापराष्ट्रोऽस्यमी

योद्धारो वयमित्यरीनमिमयन्त्यन्धक्षमामृद्भटाः ॥ ३१ ॥

अत्र भटानां धीरोद्धतत्वम् ।

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।

यथा ।

शौर्योष्मा निरयग्रहः प्रतिनृपाः सर्वेऽपि नर्त्तयताः

पातिमत्यमुपैति भूरियमयं नाथः स्वयंभूः शिवः ।

धीरोद्धतमाह । दर्पेति । दर्पः शौभोदिमदः । मारसंयमसहनमसूयेति यावत् । ताभ्यां भूयिष्ठश्चण्डवृत्तिः रौद्रः । विकत्यन आरमस्थायापरः । मन्त्रादिबलेनाधिमानवस्तुप्रकाशकः केवलवद्धको वा मायावी । उदाहरति । रे रे इति । 'हीनसंबोधने तु रे' इत्यमरः । तस्य प्रतिवाक्यमर्थव्यमानस्य 'वाक्यादेरामन्त्रितस्यास्यासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' इति यथायोगमसूयायर्थेषु द्विर्भावः । अत्र 'स्वरितमात्रेणिते—' इत्यादिना प्राप्तस्य प्लुतस्य सर्वतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्येति पाक्षिकः प्रतिषेधः । शास्त्रत्यागः साहसमिति हरदत्तः । अत्र गुंजरदिवाक्येषु यथायोगमुद्रावितैर्दर्पमारसयोर्दिभिर्योद्धारो वयमित्यामरुद्राघया चान्ध्रक्षमामृद्भटानां धीरोद्धतत्वम् ॥ ३०।३१ ॥

धीरललितमाह । निश्चिन्त इति । सुतसचिवादिवैनिहितयोगक्षेमतया चिन्ताविरहितो निश्चिन्तः । अत एव कलामु गीतादिप्यासक्तः । सुखी भोगप्रवणः । गुंजारप्रधानत्वात् मुकुमारकारो मृदुः । उदाहरति । शौर्येति अत्र-

१ गुंजर T. २ लम्पाक P. ३ कम्पाक K. ४ मुनेकम् P., T., M., M., T.
५ भावसमानस्य ६ ७ सर्वं प्लुत साहस P., T. ८ चान्ध्रक्षमामृद्भटानां M.,
M., M. ९ विहित M., M., M. १० वलमर्गतादिप्या M., M., M. ११ मुकुमारो P.

यंथा

नर्मोक्तेन निमन्त्रिता सैरकलाकेलीषु काचिन्मया
साकृतेन विलोकनेन हृदयं कस्यैचिदाविष्कृतम् ।
कस्याश्चित् प्रहितः प्रसाधनाविधिर्दूतीकरणे क्व वा
गच्छामीत्यनुचिन्तयैव नृपतेरसीत् प्रभाता निशा ॥ ३६ ॥

तंथा च

घाणीं मुखेन नेत्राभ्यां श्रियं दोष्णा च मेदिनीम् ।
मानयंस्तुल्यतां धत्ते तासु रुद्रनरेश्वरः ॥ ३७ ॥

व्यक्तापराधो गतभीः स धृष्ट इति कथ्यते ।

यंथा

दक्षिणमाह । तुल्य इति । जेहेनानुवर्तते ताव्यल्येन जेहानुवर्त्ता । उदा-
हरति । नर्मैति । अप्राम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म । केलीष्विति
विषयसप्तमी । स्वाभिमतभावप्रकाशको दृष्टिकार आकृतम् । तदुक्तम् ।
'आकृतं तद्यत्र भावः सोऽप्यभीष्टो विभाव्यते' इति । प्रसाधनविधिः सङ्-
खन्दनाभरणादिः । प्रभातेति । प्रभातप्रायेत्यर्थः । अत्र वाक्यत्रये यथाक्रममु-
क्तिविशेषेण कलाविमोदस्य विलोकनविशेषेण वक्षस्स्थलाविष्करणस्य करण-
यशीकरणस्य च सूचनाद्वाणीलङ्घनीवसुन्धराः प्रतीयन्ते । अत्राप्रभातमनि-
श्चितगन्तव्यतया चिन्ताकुलत्वेनास्य समानुरागत्वप्रतीतिर्दक्षिणोऽयं नायकः ॥ ३६ ॥

उदाहरणान्तरमाह । घाणीमिति । अत्र वाण्यादीनां वाच्यत्वानुसूत्रादि-
शब्देर्नर्मोक्तादीनां प्रतीयमानत्वाच्च पूर्वोदाहरणाद् भेदः । स्त्रीलिङ्गमहिम्ना
प्रतीयमानलौकिकनायिकाभेदाध्यवसायेन वाण्याद्यनुरागेऽपि न शृङ्गारनायक-
त्वमत्र प्रसङ्गः ॥ ३७ ॥

१ M, drops यथा. २ नर्मोक्त्यैव T. ३ प्रियतमाकेलिषु M. ४ प्रसादनं M
५ गतसीम् T, M, T' ६ Omitted in M, ७ वीरनरेश्वर M. ८ व्यक्ताणा
गतमभिष्टं P, T ९ P and T. have स्पष्टम् before यथा; M, omits यथा
१० दृष्टिकार आकृतम् t, m, m, m, ११ साकृत t., m, m, १२ स्पष्टेऽयं
विभाव्यते m, १३ पूर्वोदाहरणाच्च P.

येषां स्वरूपमुदाहरणं च^१ ।

एकैकयोऽनुकूलः स्यात्

एकस्यां नायिकायां विशेषानुरक्तोऽनुकूलो नायकः ।

यथा ।

किं नामाचरितं तपः सखि भुवा यस्याः पतिर्गीयते

वीरो रुद्रनृपः क तत् सुचरितं तस्य प्रिया स्यां यतः ।

आने मानिनि मा विपीद पुरतः प्रहयाप्य नाम स्थितं

त्वां रत्नाकरमेखलां त्वयि सैदा सक्तं विधास्ये नृपम् ॥ ३५ ॥

अत्र प्रतापरुद्रस्य क्षोण्यां विशेषानुरागो व्यज्यते येन यथा स्थिरा रत्नाकरमेखलेति तन्नामग्रहणेन स्नेहप्रख्यापनं क्रियते ।

तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः ॥

अनेकास्तु नायिकास्तु अथैकस्येण स्नेहानुवर्ती दक्षिणो नायकः ।

तत्रैकानुकूलमाह । एकेति । सम्बन्धि नायिकान्तरेष्विति शेषः । तदेवाह । एकस्यामिति । एकजानिरेवानुकूलो यथा रामादिरित्यन्ये । उदाहरति । किमिति । नायिकावाक्यमेतत् । भुवा कयाचिन्नायिकाया । नामेति संभावनायाम् । यतः सुचरितात् । अथ सखी नायिकामाह । आने इति । नायकघटनोपायमिति शेषः । 'अनुपसर्गात् नः' इत्यात्मनेपदम् । नामेति कुत्सायाम् । अनुरागोत्पादनार्थं सपत्नीनामसाम्येन नायिकाप्रकाशनस्य कुत्सितत्वाद् 'नाम प्रकाश्य-संभान्यकुत्साभ्युपगमेषु च' इति विश्वः । अत्र राज्ञो भूमौ विशेषानुरागोऽन्यत्र न तथेत्यानुकूल्यम् ॥ ३५ ॥

१ तेषां M, २ T. has रुद्राणामप्यत्र निरूप्यते as a heading after this.
३ M. has तत्र before वर्याणो ४ 'नुकुत्सायक' M ५ Omitted in M, ६ प्रकृतं M,
७ समासक M ८ प्रतापरुद्रदेवस्य M, ९ M, omits तन्नामग्रहणेन. १० मन्त्रं M,
११ M. drops नायिका १२ दक्षिणायक M १३ It, drops नायक । यथा. and
M, and M, drop नायक १४ अनातु m, १५ & drops यथा.

अत्र तत्तन्नायकविषयतया काकतीश्वरानामुदाहरणेन वीररुद्धस्यैव
वर्णनम् ।^१

एषां नायिकानुकूलने पीठमर्दविटचेटविदूषकाः सहायाः ।^२

किञ्चिद्नः पीठमर्द एकविधो विटः स्मृतः ।

संधानकुशलश्रेयो हास्यप्रायो विदूषकः ॥ ४० ॥

संश्लेषेणामुदाहरणम् ।

अंथाष्टविधाः शृङ्गारनायिकाः ।

स्वाधीनपतिका चैव तथा वांसकसज्जिका ।

विरहोत्काण्डिता चैव विमलव्या च खण्डिता ॥ ४१ ॥

कलहान्तरिता चैव तथा प्रोपितमर्तुका ।

तैथाभिसारिका चेते क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥ ४२ ॥

वीररुद्रगुणवर्णनप्रतिज्ञामङ्गं परिहरति । अत्रेति ॥ अथ शृङ्गारनायकस्य
नायिकासंबन्धनियमात् तदनुकूलने सहायानाह । एषामिति । क्रमेणैषां लक्ष-
णमाह । किञ्चिदित्यादि । प्रधानेतिवृत्तनायकादीपश्यूनगुणः प्रासङ्गिकेतिवृत्त-
नायकः किञ्चिद्नशब्देन विवक्षितः । तदुक्तम् ।

‘पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवानुचरो भक्तः किञ्चिद्नस्तु तद्वृणैः ॥’

इति । स च सुग्रीवमकरन्दादिः । नायकोपयोगिगीतादिविद्यानामेकविद्याभिज्ञो
विटः कलर्हमादिः । वाक्याङ्गवेषविकारादिना हास्यकारी विदूषकः ॥ ४० ॥

अथ संभावितनायकसामान्यगुणयोगिनी नायिकेति सामान्यलक्षणे निह-
तकृत्य तद्विशेषाः कतिचित्तत्त्वणोदाहरणान्यां निरूप्यन्ते । अथेत्यादिना ॥

४१-४२ ॥

१ अत्र तु तत्रापकपत्रतया M, अतस्तत्रायं M₂, अत्र तत्रापकविषयपत्रतया M₃; अत्र
तत्रापकपत्रतया M₄; २ विशेषतया M₅; ३ मुदाहरणे P ४ इत्यर्थे M₆; ५ P. has तस्य
हाया पीठमर्दविटचेटविदूषका after this. ६ तेषां P = ‘विदूषकनामान T, T’, ८ P.
T. and T.’ have तेषां स्वरूपं निरूप्यते after this ९ हास्यकारी M. १० एतेषामुदाहरणं
सप्तम् M, ११ अथाल्लक्षणमुदाहरणं R, M. १२ वांसकसज्जिका M. १३ अथा M₂.
१४ अत इति t, m, m₁, m₂; १५ इदम P

राज्यश्रीपरिभोगशंसि भवतः सर्वाङ्गमालोक्यते
 कस्तत्राविनयोऽस्ति साहसमिदं तन्नाम मेव्यर्पितम् ।
 जाने त्यां बहुवल्लभं किमपरं वक्तव्यमल्पा घयं
 तस्यां प्रेम तवाधिकं वसुमतीया नाम किं जल्पितैः ॥ ३८ ॥
 गूढविमियकृच्छठः ।

नायिकामाप्रविदितविप्रियकारी शठः ।

यथा ।

दृष्ट्वा पश्यसि केवलं न मनसा वाचा प्रियं भाषसे
 नो भावेन भुजान्तरं प्रकृत्यस्यग्रे न चाभ्यन्तरम् ।
 शार्त काफतिनाथ भूस्तव परं प्राणेश्वरी ध्यायतो
 मादक्षेपु विडम्ब्यन्ते तदलं व्यर्थंर्याहिःसंभ्रमैः ॥ ३९ ॥

छट्माह । व्यक्तेति । उदाहरति । राजयेति । राज्यश्रीस्तद्वाङ्गी काविद्या-
 यिका राज्यलक्ष्मीश्च । तत्पक्षे सर्वाङ्गं ससाङ्गानि । अल्पा दरिद्राः । नामेति
 प्रसिद्धौ । जल्पितैः किं जल्पितसाध्यं नास्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनक्रिया-
 पेक्षया करणत्वात् तृतीया । 'न केवलं धूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकभावस्य
 अपि तु गम्यमानावि' इति न्यासोच्योक्तवचनात् । बहुश्रद्धितदुक्तं सातपादैः संजी-
 विन्यादौ । धनपरा राजानो च बाह्यमपरा इति नायिकाभिप्रायः । अतः
 ह्यन्तरसंभोगप्रकाशनाद् गोत्रस्खलनाच्चापराधाभिव्यक्तिर्निभीकत्वं चैत्यस्य
 छटत्वम् । अम्यसंभोगचिह्नः कुपितत्वादिभ्यं खण्डिता । 'अधीरा परपेर्वाक्यः
 खेदयेद्बल्लभं रुपा' इति लक्षणादधीरा च ॥ ३८ ॥

शठमाह । गूढेति । उदाहरति । दृष्ट्येति । अत्र दर्शनप्रियमापणयोश्च-
 शुवांगिन्द्रियकरणम्याग्यमिचारादेर्व सिद्धेदृष्ट्या वाचेति च पुनरुपादानस्य
 सात्पर्यनिपेधार्थं कृत्याद्य पौनरुक्त्यम् । भू परं भूरेव । ध्यायतश्चिन्तयतोऽन्या-
 सक्तत्वोत्पत्त्यर्थः । मादक्षेपु जनेष्विति शेषः । दृशोः कर्मप्रत्ययो वक्तव्यः । अत्र नायि-
 कामाप्रविदितभावश्च न्यदर्शनादिविधानादस्य शठत्वम् । नायिका स्वधीर-
 मप्या ॥ ३९ ॥

१ मप्यन्ते M, M₁, T. २ वसुमती यत्राम M (M. notices the reading in the text also) ३ 'विदितप्रियकारी' M₁ ४ शटनाद्व M₁ नायकः शठः M₁
 ५ 'उपमस्वत्तत्तादौ P, T. ६ 'समोक्तवचने m₁ = मेदयेद् m₁, m₂ ८ 'देनसिद्धे'
 ९ वक्तव्यत्वात् P, T.

चिरयत्यधिकं कान्ते विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ।

यथा

न शङ्कान्या तादृग्गुणपरिमले रुद्रनृपतौ

कया वा गोष्ठ्यासौ चिरयति सखीभिर्न सुलभः ।

समानेतुं कान्तं व्रज मदनवैद्योऽञ्जलिरयं

यतो विष्वद्रीचः किरति किरणांस्त्वत्प्रियसखः ॥ ४६ ॥

क्वचिद् संकेतमावेद्य दयितेनाथ वञ्चिता ।

स्मरार्त्ता विप्रलब्धेति कलाविद्धिः प्रकीर्त्यते ॥ ४७ ॥

यथा

गच्छाप्रे सखि का प्रियागमकया प्राप्तो निशीथः परं

संकेतालय मोक्ष्यसे मम घृथा जातोऽश्रुभिः पङ्किलः ।

‘उदात्ता केशवासोऽङ्गमाव्यभूपासु सादरा ।

शय्याभवनसंस्कारपरिवर्हसमेधिनी ॥’

इति ॥ ४४-४५ ॥

विरहोत्कण्ठितामाह । चिरयतीति । अव्यलीक इति शेषः । अत एव
‘चिरयत्यव्यलीका तु’ इति धनिकेनोक्तम् । अनपराधप्रियविलम्बेनोन्मना
विरहोत्कण्ठितेत्यर्थः । उदाहरति । नेति । अन्या शङ्का नायिकान्तरासक्तिरूपे-
त्यर्थः । अत एवानपराध इति भावः । तादृगिति । ‘त्यदादिषु—’ इत्यादिना
किन् प्रत्ययः । ‘आ सर्वनाम्नः’ तद् आत्वम् । अत्र दृश्यर्थाभावेनासम्प-
द्यवार्थे नैलपायिकादिवत् व्युत्पत्तिर्दृष्ट्या । अत एवाह घृत्तिकारः । ‘तादृशा-
दयो रुद्धिशब्दाः’ इति । माप्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दाशिता । ‘समिव
पश्यन्ति जनाः सोऽयं स इव दृश्यमानममिवात्मानं पश्यति’ इति । गोष्ठ्या
संगीतादिप्रसङ्गेन । अत एवासौ धीरललितो नायकः । स्वप्रियसखश्चन्द्रः ।
विष्वद्रीचः सर्वतोदिकम् । ‘क्वचिद्—’ इत्यादिना किन् प्रत्यये ‘विष्वदे-
वयोः—’ इति देव्यादेशः ॥ ४६ ॥

विप्रलब्धामाह । क्वचिदिति । उदाहरति । गच्छेति । आगमनसमय इवा-

१ चिरयत्यव्यलीकेऽपि R. २ ‘उत्कण्ठिता यता M. ३ वद्वान्जलि M., M., ४ सखिभि-
परिवर्तिता M. ५ प्रवर्तिता M. ६ घृथा M. ७ p. omits तु. c m, m., and
m., omit प्रत्यय.

प्रियोपलालिता निसं स्वाधीनपतिका मता ।

यथा

प्रियां सर्वसहां तैस्तैर्विशेषैरुपलालयन् ।

प्रतापरुद्रनृपतिः प्रतिक्षणमवेक्षते ॥ ४३ ॥

प्रियागमनवेलायां मण्डयन्ती मुहुर्मुहुः ।

केलीर्गृहं तथात्मानं सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ ४४ ॥

यथा

स्वतेजसा परिप्लुत्य प्रधानागारमुत्कया ।

श्रियाभिषेकवेलायां चौरुद्रः प्रतीक्षितः ॥ ४५ ॥

तर्हि स्वार्धनपतिकामाह । प्रियेति । अभ्युपरि इनः स्वामी यस्यासावधीनः आयत्तः । 'अधीनो निम्न आयत्तः' इत्यमरः । स्वस्मिन्वर्धनः स्वाधीनः । यद्वा स्वस्मिन्वर्धितमधीति वा विगृह्य 'सप्तमी शौण्डैः' इति समासः । 'अप-
क्ष-
क्ष—' इत्यादिना अभ्युत्तरपदाश्रित्यः खप्रत्ययः । सुरतसुखास्वादलोभेनास-
हावाद् स्वाधीन आयत्तः पतिर्यस्याः सा तथोक्ता । उदाहरति । प्रियामिति ।
सर्वं सहत इति सर्वसहा नाम काचिन्नायिका । 'संज्ञायाम्—' इत्यादिना लक्ष-
प्रत्यये सुभागात् । विशेषैर्वासोऽङ्गरागादिभिरुपलालयन्नवेक्षत इत्यनेनासन्नाय-
त्तरमणत्वप्रतीतेरियं स्वाधीनपतिका । नायकस्त्वनुपलः । भूपरिपालने नित्य-
जागरूकोऽयमित्येव गम्यते ॥ ४३ ॥

वासकसज्जिकामाह । प्रियेति । वासके वासवेदमनि भोगोपकरणैः सज्जा
सज्जद्धा सैव वासकसज्जिका । 'स्त्रीणां वारस्तु वासकः' इति पक्षे वासके
चौरदिवसे सज्जयति सज्जीकरोति 'हर्षेण केलीर्गृहादिकमिति वासकसज्जिका ।
अयमेव पथो विद्यानाथस्य विवक्षितः । उदाहरति । स्वेति । परिप्लुत्यालंकृत्य
उत्कयोन्मनसा उत्कण्ठितयेत्यर्थः । 'उत्क उन्मनाः' इति निपातनात् साधु ।
अत्र श्रीढागारपेरिष्कारादिभिरियं वासकसज्जिका । अन पृवोदात्तापि । तदुक्तम् ।

१ 'गृहमपत्यमान P., M., २ वा स्याद्वासकसज्जिता M. ३ प्रतीक्षते M., ४ m.
omits तत्र ५ इति स्वप्रत्यये T, m, m., ६ 'मिति च गम्यते m, m, m.,
• m, m, and m, have सह before सज्जा ८ सज्जद्धा सा वासक' t, सज्जद्धासो वासक'
m., m., m., ९ वासके दिवसे m, m., m., १० p. omits हर्षेण ११ 'परिप्लुत्या-
दिभि' m, m, m.

कोपात् प्रियं पैराणुय पश्चात्तापसमान्विता ।

कलहान्तरिता नाम सूरिभिः परिकीर्तिता ॥ ५१ ॥

यथा

तह तह अणुणअतो पिओ तुए हिअअरोसकलुसेण ।

अवहीरिदो णं मुंणिओ रापति विओअवेअणं सहसु ॥ ५२ ॥

देशान्तरगते कान्ते खिन्ना मोपितभर्तृका ॥

यथा

त्रैलोक्यप्रथमानकीर्तिर्महसः श्रीवीररुद्रप्रभोः

सेवार्थं चिरयत्सु काफतिपुरे भूपेषु यद्योपितः ।

कलहान्तरितामाह । कोपादिति । प्रियं प्रणामादिना प्रसादनपरमित्यर्थः ।

तदुक्तम्—

‘सत्यवागार्जवरतिरूपकुर्वन् प्रियं वदन् ।

भजते यः स्वयं प्रीतः प्रियः स भवति खियाः ॥’

इति । कलह इति सुखेनान्तरिता कलहान्तरिता । उदाहरति । तद्देति ।

‘तथा तथा अनुनयन् प्रियस्त्वया हृदयरोषकलुषेण । अवधीरितो न ज्ञातो राजेति वियोगवेदना सहस्र ॥’ मुणं इति । ‘जाणमुणो ज्ञः’ इति जानातेमुणा-
देशः । विसृणामिति खिदेर्विसृ इति विसृतादेश इति कोशान्तरे । तथा तथे-
त्यनेन पुनः पुनः प्रणामादिद्योत्यते । अत्र तादृशं राजानं प्रियमनादस्य किमर्थ-
मधुना दूयम् इति हृदयोपालम्भादियं कलहान्तरिता । नायकस्तूतमः । ‘काम-
सम्प्रेषु निपुणः क्रुद्धानुनयकोविदः’ इत्यादिलक्षणात् ॥ ५१।५२ ॥

मोपितभर्तृकामाह । देशेति । कान्त इति ।

‘कथाभिः कमनीयाभिः काम्यैर्गौतैश्च सर्वदा ।

उपचारैश्च रमयेद्यः स कान्त इतीरितः ॥’

१ रोपात् R २ कान्त P, M₁, M₂, M₃, T. ३ परामृष M. ४ क्षतिभिः परिकी-
र्यते R, कविभिः परिकीर्तिता P. ५ Omitted in M₁. ६ क्षया । तथा तथा अनुनयन्
प्रियस्त्वया हृदयरोषकलुषेण । अवधीरितो न ज्ञातो राजेति वियोगवेदना सहस्र ॥ ७ अणुणयन्तो
M₁, अणुणतो R. ८ अवहीरिओ P., M₁, M₂, मोहिरियो M. ९ ण हि मुणओ M₁;
ण मुणिअ M₂, ण मुणओ रापति T. १० उण भागजदि P. ११ विमद R; विह
P. १२ सहस्र M₁; सहस्र T, सहस्र T. १३ देशान्तरं गते R. १४ विमत् P.
‘महत. R १५ वियोगवेद m, m₁, m₂. १६ मुणिअमिति T.

यद्वा रुद्रनरेश्वरे प्रियतमे राज्यधियो बलमे

भारत्या दयिते भुवः रत्नपदाः प्रायो वयं वञ्चिताः ॥ ४८ ॥

नीत्वा न्यत्र निशां प्रातरागते प्राणवल्लभे ।

अन्यासंभोगचिह्नैस्तु कुपिता खण्डिता मता ॥ ४९ ॥

यथा

रात्रिर्यामत्रयपरिमिता बलभास्ते सहस्रं

मार्गासक्त्या मम गृहमपि प्रातरेवागतोऽस्ति ।

किं कर्तव्यं यद् नृपतिमिच्छणीया हि सर्वाः

को वा दोषस्तव पुनरहं काममायासायित्री ॥ ५० ॥

धुना पुरो गन्तुमशक्ताह । अत्रे गच्छ इति । निशीथः परमर्धरात्र एव प्रातः । न तु प्रियः । हे संकेतालय एवं मोक्ष्यसे । नाद्यापि संकेतस्थानं मोक्षुं शक्नोमीति भावः । अश्रुभिर्न तु सुरतध्रमजलादिना पङ्क्ति इत्यनेन द्वारदेशं प्रति यातायाते सूर्येते । अन्यथा पङ्क्तित्वाभावात् । अथ प्रियमुद्दिश्य न चायं तवापराधः किं तु बहुवल्लभे त्वय्यासक्ताया ममैवेत्याह । यद्वेति । नाहमेकैव त्वया वञ्चिता किं एवमुन्न्तारः सत्यादयः सर्वेऽपि मदीया इत्याह । वयमिति । अत एव न ममेत्येकवचनप्रक्रमभङ्गः । अत्र भारत्या दयिते भुव इति पाठः साधीयान् । क्षितिनायक इति समासपाठे व्यासप्रक्रमभङ्गः । अत्र संकेतमावेश दयितेन वञ्चिता सती कामातुरेतीयं विप्रलब्धा ॥ ४७।४८ ॥

खण्डितामाह । नीत्येति । उदाहरति । रात्रिरिति । आद्यस्तयामार्धयोरकुपितसंचारत्वेनाराग्रित्वाभिमानात् श्रियामेति व्यवहारः । सहस्रमिति 'विंशः स्यादाः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इत्येकत्वम् । तथापि मार्गासक्त्या न तु मदुद्देशेन । प्रातरेव विहारानर्हसमय एवेति भावः । अत एवागमनप्रयोजनं पृच्छति । किमिति । यद्वा नैवान्यत् प्रयोजनं प्रजापालनपराणां नृपाणामित्याह । नृपतिमिरिति । किं त्वैवं प्रयासजंननात् कियद्वा पापं ममैव जीवन्त्या इति चिन्तयामीत्याह । 'को' वेति । तत्र प्रातरागतस्य प्रेयसो अन्यासङ्गविकारदर्शनात् कुपितेयं खण्डिता । 'वक्तिः सोऽग्रासवकोवत्या धीरमध्याहृतागमम्' इति लक्षणात् धीरमध्याह्न । नायकस्तु पृष्ठः ॥ ४९।५० ॥

१ नरेशप्रियतमे M २ क्षितिनायके R ३ कथ्यासमो M, ४ वयमिति प्रेक्षणीया R ५ सर्वे M, ६ संकेतालय त्व ७ त्वं अथ प्रियमुद्दिश्य ८ प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गात् P, T. ९ परिजननात् M, m, m, १० कोऽपीति t, m, m, m, ११ अथ t.

एतासां नायकानुकूलने सहायाः

दूत्यो दासी सखी कौरुर्धात्रेयी प्रातिवेशिनी ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वा च सहायाः परिकीर्त्तिताः ॥५५॥

एतासां स्वरूपमुदाहरणं च स्पष्टम् । कामशास्त्रप्रसिद्धाः पद्मिनी-
चित्रिणीप्रभृतयो जातिविशेषाः ॥^१

संक्षेपेण नैयिका त्रिविधा । मुग्धा मध्या^३ मौढा चेति ।

उदययौवना मुग्धा लज्जाविजितमन्मथा ।

लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमोदितयौवना ॥

स्मरमन्दीकृतव्रीडा मौढा संपूर्णयौवना ॥ ५६ ॥

अथासौ वृत्तीराह । दूत्य इति । दासी कर्मकरी । सखी स्नेहनिबन्धना ।
कारु रजक्यादिः । धात्रेयी उपमातृसुता । प्रातिवेशिनी समीपगृहवसिनी ।
लिङ्गिनी परिमाजिका । शिल्पिनी चित्रकारादिकी । स्वा स्वयं चेति दूत्यः सहाया
नायकानुकूलने इति शेषः । स्वा चेति स्त्रीलिङ्गे मूलं मुग्धम् । 'स्वो ज्ञाता-
वाग्मनि स्वं त्रिष्वामीये स्वोऽस्त्रियां घने' इति नपुंसकत्वेनाभिधानात् ।
अथवा स्वा स्वकीया बान्धवस्त्रीति यावत् । तदुक्तं सर्वज्ञसोमेश्वरेण ।

अग्निनी, स्वालिका वापि मानुलस्याथवा सुता ।

एता भवन्ति दूत्यसु बान्धवस्त्रीति संज्ञिताः ॥

इति ॥ ५५ ॥

पद्मिन्यादीनां जातिवाचिरवं न मुग्धादिवदवस्थावाचिर्वर्तितयाह । पद्मि-
नीति । प्रभृतिप्रहणाच्छङ्किनीइतिव्यी गृह्यते । लक्षणादिकमेतासां कामशास्त्र
एव द्रष्टव्यम् । इत्थं स्वाधीनपतिकायवस्थाएकमुक्त्वा तदाश्रयभूतानेकनायि-
कामध्ये मुग्धादित्रयं लक्षणोदाहरणाम्यां प्रदर्शयति । संक्षेपेणेत्यादिना ॥

१ तासां M, M_{II} तासां T, T'. २ वृत्ती P, M, T, T'. ३ चैत्र धात्रेयी P, M,
चेटी धात्रेयी T; चेटी धात्रेयी T'; कामा धात्रेयी M_{II} R. notices वास्धात्रेयी also.
४ प्राहर्निवेशिनी M. ५ चैत्र P. ६ तासां M₅ • M₅ and M₅ omit च. ७ 'प्रसिद्धम्' M,
प्रसिद्धा M₅. ८ P, T, and T' have ज्ञानम्या after this. ९ नायिकात्रिविधा,
M₅ T'. ११ मध्यमा M, M₅. १२ प्रगल्भा चेति R₅ प्रगल्भेति M₅. ११ 'विहित' R.
१४ 'प्रद' M. १५ इतिकामाह M.

द्वारासक्तदशो नयन्ति दिवसान् व्युष्टाश्रया च क्षणा-
स्तद्वचनप्रतिपदसाम्प्रदायपुलकश्रीकामेपवः ॥ ५३ ॥

कान्ताभिसरणोद्युक्ता स्मरार्ता साभिसारिका ॥

येथा

संभ्रमैरलमल्पे प्रेयानस्तु महीपतिः ।

करेणुस्यां न पश्यामि न शृणोभ्यभिसारिकाम् ॥ ५४ ॥

इत्युक्तलक्षण इत्यर्थः । उदाहरति । प्रेयोऽप्येति । व्युष्टं प्रभातम् । तद्वचन-
प्रतिपदाः प्रियचिन्ताप्रसूदाः साम्प्रदायपुलका एव न्याकीर्णकामेपवः क्रीलितका-
मणाणां यामां तास्तथोक्ताः । अत्र चिन्ताजागरादिप्रतिपादनत्वात् लिखत्वेनेव
प्रोपितभर्तृका ॥ ५३ ॥

अभिसारिकामाह । कान्तेति । कान्तस्य कर्मणो भर्तुर्विभिसरणे उमुक्ता ।
अत एवोक्तम् ।

‘स्मरार्ताभिसरेन् कामं सारयेद्वाभिसारिका ।’

इति । सारयेदिति दूयादिमुन्वेनेति शेषः । उदाहरति । संभ्रमैरिति । कान्ता-
भिसरणां करेणुमानयेति कथाविदुक्ते सख्या वचनमेतत् । अथवा नैव करेणु-
स्याभिसरणं दृष्ट्वरं श्रुतचरं वेत्याभाणकमुनेन सखी नायिकायाः प्रकटाभिस-
रणं वारयति । अल्पं जानाम्यल्पे मुग्धे । अत्र ‘आनोऽनुपमर्गं कः’ इति
कप्रत्ययो न तु ‘इयुपपञ्चाप्रीकिरः कः’ इत्यादिना । अत एवाह भागवत्
कात्यायनः । ‘आकारादनुपपन्नात् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन’ इति । एतच्च
संजीविनीसर्वज्ञपादावसरुहुकं तातपादैः । अत्र कान्ताकर्मकाभिसरणमुक्तम् ।
एवं कान्तकर्तृकाभिसरणेऽप्युदाहार्यम् । एतासां च

चिन्तानिवाससेदाधुर्वैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।

युक्ताः पदन्या द्वे चाद्ये क्रीदोऽम्बल्यप्रहर्षितैः ॥

इत्युक्तदमाधिकारा द्रष्टव्याः ॥ ५४ ॥

सत्यः पश्यत काकतीयनृपतौ भावानुबन्धोज्ज्वलः

कोऽप्यस्यास्तरलमुवो विजयते शृङ्गारनाट्यक्रमः ॥ ५८ ॥

इति । लीलाविभ्रमाणामयलब्धविलासानां पूर्वरङ्गं तारुण्यस्य विलासहेतुवेन तत्पूर्वभावितात् पूर्वरङ्गत्वेन रूपणम् । यद्वा लीलाविभ्रमा एव पूर्वरङ्गो यस्य तन् तारुण्यमेव रङ्गस्थलमिति गम्यते । अपैव नेपथ्यं नीहारावरणसदृशी यवनिका । अत एव तस्यान्तरे विम्बिता स्मरकला कामोदीपनं सैव लास्यप्रपञ्चधीर्यस्यास्तपोकाया लज्जामन्मथमध्यस्थाया इत्यर्थः । लास्यलक्षणं तु संगीतच्युडामणौ ।

‘शृङ्गाररसभूयिष्ठैर्भूरिभावतरङ्गितैः ।

अद्वैतरङ्गसर्वस्वैः शोभातिशयशालिभिः ॥

अन्वितो नृत्तभेदो यस्तस्मात्समिति कथ्यते ॥’

इति । विन्दप्रहणोचितनेपथ्यं तदन्तरे नर्तनं च । तत्रैवोक्तं कुण्डलिनृत्तप्रस्तावे

‘नीरञ्जना तत्र कर्तव्या जिग्था यवनिकादिमा ।

अपरे द्वे यवनिके नीहारावरणोपमे ॥

प्रेक्षकाणां वितन्वाना नयनानन्दकन्दलम् ।

नेपथ्यान्तरिता भूत्वा नर्तकी भृशमाचरेत् ॥’

इति । भावस्य रत्याध्यस्यायिभावस्यानुबन्धो विच्छेदाभावः । सजातीयविजातीयैरतिरस्कार इत्यर्थः । अथवा भावानां सात्त्विकसंभारिणामनुबन्धः कलोलबदसकृदनुवर्त्तनं तेनोज्ज्वलो मनोहरः नाट्यपक्षे भावो नाम व्यापारविशेषः । तदुक्तम् ।

‘वागद्वसत्वायिनयैर्मुखरागोपशोभितैः ।

भावपञ्चान्तरं भावं व्याप्राप्ते भावं इष्यते ॥’

इति । कोऽप्यनिर्वचनीयशृङ्गार एव नाट्यं नर्तनं तस्य क्रमः । पश्यतेत्यस्य चावयार्थः कर्म ॥ ५८ ॥

यथाक्रममुदाहरणानि ।'

मुग्धे यन्मनसोऽपि गोप्यमखिलं तन्मह्यमावेद्यते
किं यां काचिदहं तव प्रियसखी प्रच्छाद्य किं ताम्यसि ।
आसक्तिस्तव धीरुद्धनृपतावाशास्यते किं भवे-
दित्याल्यां प्रणयैकवाचि सुतनुर्दत्तोत्तरा मीडया ॥ ५७ ॥

मध्या यथा

लीलाविभ्रमपूर्वरङ्गमुदितं तारुण्यमेत्य त्रया—
नेपथ्यान्तरविम्वितस्सरफलालास्यप्रपञ्चश्रियः ।

तत्र मुग्धामुदाहरति । मुग्ध इति । या काचिदनासा किम् । नेत्यर्थः ।
अनुक्तेऽपि तव मनोरथं जानामीत्याह । आसक्तिरिति । अस्तीति शेषः । आशा-
स्यत इत्येकं वाक्यम् । यः सर्वाभिरभिलष्यत इत्यर्थः । यद्वा रुद्धनृपती तवा-
सक्तिराशास्यते अस्माभिरपेक्ष्यत इत्यर्थः । आहः ज्ञासु इच्छायामित्यस्माद्भातोः
कर्मणि घञ् । किं भवेदिति संप्रभे लिङ् । अत्राभिरूपादिगुणयोगसूचकेन सुत-
नुशब्देन मयमयौघनस्य दत्तोत्तरा मीडया इत्यनेन लज्जाविजितमन्मयावस्य च
प्रतीतिरियं मुग्धा ।

‘आभिरूप्यमकाटिन्यमहानां चातिमार्दवम् ।

पृथमादिगुणावस्था प्रथमे यौवने भवेत् ॥’

इत्युक्त्या ‘कृताघराहमस्कारा सखीकेलीषु कालसा’ इत्यादिना तच्चेष्टा-
श्लोकाः । तंवास्त्यां प्रणयैकवाचीत्यनेन सूच्यते ॥ ५६-७.

मध्यामुदाहरति । लीलेति । पूर्वरङ्गो नाम नाट्यादी कर्तव्यो रत्नप्रसाध-
नाख्यः कर्मविशेषः । तदुक्तम्—

‘यथाव्यवस्तुनः पूर्वं रत्नविप्रोपशान्तये ।

कुर्त्तालवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स कीर्तितः ॥’

१ P, M, and T. have मुग्धा यथा after this. २ यमस्य M. ३ वा M, P.,
M, M, T. ४ रुद्धनृपता P, T. ५ तंवास्त्या R, M. ६ मय्यमा यथा R, M.,
M, T. ७ m. has अथवा अनुकूलैत्यर्थः before अनुक्तेऽपि. ८ विजितेत्यनेन लज्जा-
विजितमपत्यस्य m. ९ इत्याद्यां L. १० मय्यमायुं m.

तयोरप्युन्मेषः स्रवदमृतमाधुर्यसुभाः

परं पुण्यश्लोकं चरितमनुवध्नन् विजयते^१ ॥ ६० ॥

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे नायकप्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

‘स्वान्या साधारणा चैव मुग्धा मध्या मगस्मिका ।

मायैकधा त्रिधान्ये द्वे क्षीराधीरोभयात्मना ॥

ज्वेष्टा कनिष्ठा भेदेन ते एव द्विविधे पुनः ॥

अन्या कन्या परोढा च चेरया त्वेकेति षोडश ॥

स्वाधीनपतिकाग्रष्टावैस्याभिस्ताः समन्विताः ॥

प्रत्येकमष्टधा मुल्या मध्या हीनेति ताक्षिणा ।

इत्येवं नायिकावस्थाः समुद्राष्टाभिः (३८४) सम्मिताः ॥

विराहोऽपि षड्विधः विप्रलम्भाभिसारिका ।

इत्यष्टस्याग्रं प्राहुः केचित् कन्यापरोढयोः ॥

चतुःषष्ठाशदधिकत्रिंशत्वासां तत्रा भवेत् ॥’

इत्थं प्रसक्तमनुप्रसक्तं च परिसमाप्य परमप्रकृतं पुण्यश्लोकगुणवर्णनमुपस्कृत्वा-
नुपसंहरति । गुणेति । पुण्यः श्लोको यतो यस्मिंस्तत् पुण्यश्लोकम् । ‘पदे
यशसि च श्लोकः’ इत्यमरः ॥ ६० ॥

इति षट्काव्यप्रमाणपारावारपारीणभीमैहोपाध्यायकोलचलमालिनाथसू-
रिमुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वद्भ्योः वेदेयार्थस्यानुजेन कुमारस्वामिसोमैषी-
थिना विरचिते प्रतापरुद्रीयम्याख्याने रत्नापणारयाने नैयकनिरूपणं नाम
प्रथमं प्रकरणम् ।

१ ‘श्लोकाचरितं’ P. २ Here ends the नायकप्रकरण of R., T., M., M., M.,
३ विद्यानाथकृतौ M., M., ४ ‘यस्योद्गुणालं P., T., T. ‘यस्योद्गुणालंकरे R. ५ R.
omits समाप्तम्, ६ च स्वा t., T. ७ ‘वस्थाविश्व m. ८ इ भेदस्तु P.; तथा मनेत् m.
९ P. and T. have. उपस्कारहेतुनामित्यादिप्रतिष्ठापकारणमित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु कोशेषु
न ह्ययमेव नापि व्याख्यातः कुमारस्वामिसोमैषीथिना । १० P. omits. रत्नापणारयाने ११ वेद-
याचार्यस्य M., १२ सोमयज्ञेन m., m., १३ P. omits रत्नापणारयाने १४ नायक-
प्रकरणं नाम P. १५ has समाप्तम् after प्रकरणम्.

प्रौढा यथा

सहेलं पश्यन्त्याः प्रकृतिसुभगं रुद्रनृपतिं
 सैदात्वप्रत्युद्यन्तिविधललिताटोपमधुरम् ।
 रसप्रादुर्भावाद्युगपदुदयत्सात्त्विकमहो
 मृगात्स्थास्तारुण्ये कुसुमशरशिल्पं विजयते ॥ ५९ ॥

भेदान्तरं यथासंभवमुदाहार्यम् ।

गुणालंकाराणां रसमहति काव्ये विलसितं
 स्फुरच्छब्दार्थाभ्यां तदपि हृदयानन्दि भवति ।

प्रीतामुदाहरति । सहेलमिति । प्रकृत्या मधुरं प्रियदर्शनम् । व्यक्तशृङ्गारसू-
 चकोऽन्तःकरणविकारो हेला । तत्सहितं यथा भवति तथा पर्ययन्त्याः अत एव
 तद्वाक्ये ताकाले प्रियदर्शनसमय इत्यर्थः । प्रत्युद्यन्ति उत्पद्यमानानि विविधानि च
 ललितानि कर्णकण्ठयनकुचविमर्दनादिकोमलाङ्गविन्यासाः ।

‘मुकुमाराङ्गविन्यासो ललितं परिकीर्त्यते’

इति लक्षणात् । तेषामाटोपेन मधुरमिति स्मरमन्दीकृतप्रीडावमुच्यते ।
 रसस्य शृङ्गारस्य प्रादुर्भावादुदयानुभावादित्यर्थः ।

‘उत्पन्ना रतिरेकत्र प्रथमं दर्शनादिभिः ।

हृदारम्भानुभावेन शृङ्गारं विशिष्यति सा ॥’

इति वचनात् । कुसुमशरशिल्पं कामकलाकौशलम् । अत्र दयितावलोकन-
 काले भङ्गादौ सातिशयविशेषकथनाद्विरासः ।

‘तत्कालीनो विशेषस्तु विलसोऽङ्गव्यादिषु ।’

इति लक्षणात् ॥ ५९ ॥

विस्तरमयादस्माभिरुपेक्षितानां घोरपक्षस्थानामुदाहरणानि स्वयमेव द्रष्ट-
 व्यानीत्याह । भेदान्तरमिति । अत्रायं भाषिकासंहः ।

हरिर्नास्तीति व्यज्यते । अनेन पुरुषोत्तमः प्रतापरुद्ररूपेण काकतीयकुले
वर्तत इति वस्तु व्यज्यते । इति त्रिविधं व्यङ्ग्यमाधान्यम् ॥

काव्यं समाधित्य गुणालंकाराणां विलासः । तच्च काव्यं शब्दस्फुरणे-
नार्थस्फुरणेन तदुभयस्फुरणेन च सहृदयहृदयानन्दि भवति ॥

शब्दस्य स्फुरणं नाम प्रौढवैन्धस्य डम्बरः ।

यो वैन्धाडम्बर आरमट्यां प्रतिपादयिष्यते तच्छब्दस्फुरणम् ।

यथा

क्षोणीरक्षणदक्षिणाः क्षतजगत्क्षोमाहुरीक्ष्यक्रमाः

क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधौ प्रोत्क्षिप्तकौक्षेयकाः ।

उद्दामोद्यमनस्य रुद्रनृपतेर्दोर्वण्डयोश्चण्डयो-

गर्जर्जुर्जनगवंपर्वतभिदादम्भोलयः केलयः ॥ ६४ ॥

अचुम्बितार्थसंपत्तिरर्थस्फुरणमुच्यते ॥

यथा

क्षमो जुञ्जविजिम्भिष रिबुमहीणाहांजलिं विविभं

पेन्त्रतो जंभलच्छिवासकमलं मण्णति विण्णाणिणः ।

मण्णे वीरपभावरुद्रविहुणो जण्णेसु घेत्तुं उणो

सिद्धिपिं रिबुंजीविभाइ विहिणो पंतस्य पीठनुअम् ॥ ६५ ॥

उभयस्फुरणं यथा

उद्यद्वद्वितगर्जितैर्द्विपद्यत्कादम्बिनीडम्बरैः

क्षोणीभृत्कटकोपरोधपटुभिः सद्यः स्फुरद्विक्तदाः ।

प्रावृट्संभ्रमशंसिनो रिपुवधूवांप्पोद्भवं दुर्दिभं

कुर्वन्तश्चलमर्त्यगण्डनृपतेर्जैत्रप्रयाणोद्यमाः ॥ ६६ ॥

१ काव्यमाधित्य P., T. २ उद्यमं M., ३ वैन्धस्यडम्बरं M., ४ वैन्धस्य P.,
शब्दाडम्बर T. ५ प्रतिपाद्यते P. ६ 'दुर्ज'पर्वपर्वतं M., ७ विच्यते P., T.

८ छाया—सङ्गे युद्धविजृम्भिते रिपुमहीनापाजलिं विविभं

प्रेक्षन्ती जयलक्ष्मिवासकमलं मन्यन्ति विज्ञानिनः ।

मन्ये वीरप्रतापरुद्रविभोजन्येयं यदीतं पुनः

सृष्ट्यै रिपुजीवितानि विधेः प्राप्तस्य पठिअञ्जम् ॥

९ रिपुं T. १० जयलक्ष्मिं T. ११ सिद्धिपिं T. १२ रिपुं T. १३ जयस्य P. १४ 'जिने
करिपटा P., T., १५ 'वाणोद्यमैर्दुर्दिने M., १६ वर्तते चलं M., १७ 'वर्तगण्ड' T.
१८ तत्पश्ये M.

Appendix to नायकप्रकरण ।

(Giving the portion found in M., P. and T.)

एष संग्रहश्लोकः । उपस्कारहेतूनां गुणालंकाराणां सदृशोऽलंकार्ये
सति चरितार्थत्वम् । यस्यालंकाराश्रयत्वं तदेव लोकन्यायेनालंकार्यम् ।
तेन गुणालंकाराणां काव्यमेधाश्रयभूतमिति तदेवालंकार्यम् । रसादेर-
लंकार्यत्वोक्तिः प्राधान्येनात्मन इव हारनृपुराद्यलंकार्यत्वम् । जीयितभू-
तत्वाद्रसादेः काव्यात्मता । कचिद्वसस्य प्राधान्यम् । कचिदलंकारस्य
प्राधान्यम् । कचिद्वस्तुनः प्राधान्यं च ।

रसप्राधान्यं यथा ।

ईपदङ्कुरितयिम्नमचारौ

देहपल्लवितकान्तिनि तन्व्याः ।

यौयने मुकुलितस्तनमात्रे

पुष्पितश्च फलितश्च मनोभूः ॥ ६१ ॥

एतत् कचिद्वालामालोनय सस्पृहस्य प्रतापरुद्रस्य यचनम् । अत्र
शृङ्गाररसो व्यज्यते ॥

अलंकारप्राधान्यं यथा ।

कीर्त्तीं प्रतापरुद्रस्य विहरन्त्यां दिगन्तरम् ।

लोकालोकतटाः शश्वद्भ्रमन्द्रोपलाङ्किताः ॥ ६२ ॥

अत्र चन्द्रकान्तकुट्टिमानां लोकालोकतटानां रुद्रदेवकीर्त्ती चन्द्रिका-
युद्धया शश्वद् द्रव्योऽभूदिति भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते । व्यङ्ग्याद्य-
स्थायामलंकारस्यापि प्राधान्यमस्त्येव ॥

वस्तुप्राधान्यं यथा ।

अवतरति घोररुद्रे काकतिर्वशे त्रिलोकमहनीये ।

त्यक्त्वा दुग्धपयोर्वि तल्पफणीदाः स्वमन्दिरं प्राप्तः ॥ ६३ ॥

अत्र तल्पफणीदाः दुग्धार्घ्यं विहाय स्वगृहं प्राप्त इत्यनेन क्षीरसमुद्रे

१ M, drops मत्र शृङ्गाररसो व्यज्यते २ दिगन्तरे P, T. ३ लोकालोकाद्यन्तरानां T.
४ चन्द्रबुद्ध्या M., ५ रसो P. ६ 'मन्दिरस्य P. ७ 'वस्तु त्रिलोकमहनीये P.
८ दुग्धपयोर्वि T.

एवंविधशब्दार्थस्फुरणाभ्यां काव्यस्य चारुत्वम् । शब्दार्थयोरपि पुण्यश्लोकानुवर्णनेन सहृदयहृदयानन्दित्वम् । अतो नायकस्यैव काव्ये प्राधान्यम् ।

कुलाचारयशःशौर्यश्रुतश्रीलादिवर्णनम् ।

क्रियते नेतुरेवं यत्तच्चत्र बहुसंमतम् ॥ ६७ ॥

अथवा प्रतिपक्षस्य वर्णयित्वा बहून् गुणान् ।

तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च क्वचिन्मतम् ॥ ६८ ॥

पथाक्रममुदाहरणम् ।

तत्त्वं यस्य परः पुमानवतरो यस्यान्वयः कारुति-

हमापानां चरितं च यस्य भुवनक्षेमकप्रक्रमम् ।

श्लाघा यस्य लघूकृतामरतरुस्वर्धेनुचिन्तामणिः

सोऽयं विश्वधुरंधरो विजयते श्रीवीररुद्रो नृपः ॥

यत्तेजः प्रतिपक्षभूषविहृद्वर्णान्धकारातपो

यद्दोरगलविक्रमस्त्रिजगतीशुद्धान्तदौधारिकः ।

सोऽप्यासीद्युधि सेव्येणक्षितिपतिः सन्नाहमेरीर्चनिं

श्रुत्वा रुद्रनरेभ्यस्स महतो भीतः प्रलापाकुलः ॥ ७० ॥

एवंविधवर्णनमुत्पाद्यनायके न घटते । तस्य संवलोकप्रसिद्धपथं कुल-
व्यपदेशादयो ” वर्णयितुमेवोचिताः । स्वतःसिद्धे तु नायके द्वैविध्यमपि
संभवति । तस्य कुलव्यपदेशादीनां लोकप्रसिद्धत्वात् कचिभिर्बलवत्-
प्रतिपक्षविजयवर्णनं युक्तम् । स्वतःसिद्धोत्पाद्यत्यमेदेन नायकं द्वैविध्य-
मपि संभवति । तेन

धीरोद्धते यथा रौद्रो वर्ण्यते बाह्यसंभ्रमैः ।

यथा च धीरललिते गृङ्गारो बहुभावकृत् ॥ ७१ ॥

न धीरोदात्तविषये तथा वर्णनाभिप्यते ।

कार्यतो रससंपूर्तिस्तस्मिन्नप्युचितक्रमा ॥ ७२ ॥

हास्यादीनां तथान्येषां रसानामपि वर्णनम् ।

मन्दोद्यमानुभावं स्याद्धीरोदात्ते तु नेतरि ॥ ७३ ॥

सर्वनायकातिशयत्वाद्धीरोदात्तस्य तद्विषयत्वाद्धि प्रबन्धानामेति-
श्लाघ्यारूपवत्त्वम् ॥

एवंविधशब्दार्थस्फुरणाभ्यां काव्यस्य चास्तित्वम् । शब्द
पुण्यश्लोकानुवर्णनेन सहृदयहृदयानन्दित्वम् । अतो नायकस्य
प्राधान्यम् ।

कुलाचारयशःशौर्यश्रुतशीलादिवर्णनम् ।

क्रियते नेतुरेवं यच्चैद्यत्र बहुसंमतम् ॥ ६७ ॥

अथवा प्रतिपक्षस्य वर्णयित्वा बहून् गुणान् ।

तज्जयान्नापकोत्कर्षकथनं च क्वचिन्मतम् ॥ ६८ ॥

पथाक्रममुदाहरणम् ।

तत्त्वं यस्य परः पुमानघतरो यस्यान्वयः काकति-
क्ष्मापानां चरितं च यस्य भुवनक्षेमकरप्रक्रमम् ।

श्लाघा यस्य लघूकृतामरतरुस्वर्धेनुचिन्तामणिः

सोऽयं विम्बधुरेणरो विजयते भीवीरुद्रो नृप

धत्तेजः प्रतिपक्षभूपविहृत्प्रधानधकापातपो

यद्दोरगलविक्रमस्त्रिजगतीशुद्धान्तदौवारिकः ।

सोऽप्यासीष्टुधि सेवणक्षितिपतिः सद्गाहमेरीर्ष्य

श्रुत्वा रुद्रनरेभ्यस्स महतो भीतः प्रलापाकुल

एवंविधवर्णनमुत्पाद्यनायके न घटते । तस्य संवल्लोप
व्यपदेशादयो^१ वर्णयितुमेवोचिताः । स्वतःसिद्धे तु न
संभवति । तस्य कुलव्यपदेशादीनां लोकप्रसिद्धत्वात्
प्रतिपक्षविजयवर्णनं युक्तम् । स्वतःसिद्धोत्पाद्यत्वमेवेन
मपि संभवति । तेन

१ पुण्यश्लोकानुवर्णनेन P, पुण्यश्लोकचिन्तितवर्णनेन T. २ नायकः ।

३ 'तदेव P, T. ४ नृपार बहून् T. ५ 'वर्णनं T. ६ मनं कथितम् ।

लिनिवर्ति P. ८ पलाप्याकुलः T. ९ वनं वर्णनं P. १० सरं is dr
and T. ११ T. has बहुधा after it १२ 'वर्णना युक्तः P. १३
have एव before it. १४ द्वैविध्यम् P, T. १५ तत्र च P, T.

वाचकलक्षकव्यञ्जकत्वेन त्रिविधं शब्दजातम् । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेनार्थजातमपि त्रिविधम् । तात्पर्यार्थो व्यङ्ग्यार्थ एव न पृथ-

अथ यथायोगं विवेचयन् आदौ तावच्छब्दार्थो विभजते । वाचकेत्यादिना । क्रमेणाभिधालक्षणाव्यञ्जनाभ्यापारैरर्थान्वयोधकाः शब्दा वाचकलक्षणिकव्यञ्जकाः । तैरेव बोध्या अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या इति विवेकः । ननु चतुर्थे तात्पर्यार्थे आप्रति कथमर्थत्रैविध्योक्तिरित्याशङ्क्य तस्य तृतीयेऽन्तर्भाव इत्याह । तात्पर्यार्थ इति । अथ पक्षुबुद्धिसंनिधापितो वाक्यावगम्यो वाक्यार्थो रसादिरूपस्तच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् परास्तपरास्तदासक्तास्तद्विषया इत्यर्थः । तेषां भावस्तात्पर्यम् । नन्वभिहितानां पदार्थानामर्थोभिधायिनां वा पदानां विशिष्टार्थप्रत्यायनशक्तित्वात्पर्यमिति मतभेदेन मीमांसका वर्णयन्ति । अतस्तन्मते देवदत्त गामानवेत्यादी देवदत्तकत्तृङ्गोर्कर्मकानयनरूपो विशिष्टार्थ एव व्यङ्ग्यत्वविधुरस्तात्पर्यादवगतत्वात् तात्पर्यार्थ इत्युच्यते कथमस्य व्यङ्ग्येऽन्तर्भाव इति चेत् सत्यम् । न हि तावन्मात्रे कविसंरम्भविधान्तिः । काव्यशब्दानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूतस्य प्रधानस्य प्रयोजनान्तरस्यासम्भवात् । किं तु तदर्थन्यरूपकारेण प्रतीयमाने सामाजिकानन्दास्वादफले रसादावर्थान्तरे । अतः स एव तात्पर्यार्थः । तत्प्रत्यायकपदार्थशक्तिरेव तात्पर्यमिति कविसमये । तच्च नाभिधा । स्वार्थे संकेताभावात् । नापि लक्षणा । मुख्यार्थबाधाद्यभावात् । अतो वक्ष्यमाणलक्षणस्य व्यञ्जनस्यैवैदं नामान्तरकरणमिति तदर्थस्य व्यङ्ग्यार्थत्वमेवेति भावः । तद्वन्न संसंगरूपो वाक्यार्थः कथं प्रतीयत इति चेत् तार्किकाणामिव वाक्यमहिम्ना न पुनस्तात्पर्येणेति द्रुमः । अत एव ते वर्णयन्ति । आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदानां पदार्थानां वा समन्वयशक्तिर्बोध्यं तद्वलायातो वाक्यार्थः । तात्पर्यार्थस्तु परिणतिविरसं पनसफलं परिणतिमुरसमाश्रयफलमित्यादि निन्दाप्रशंसादिवाक्येषु

१ शब्दजात त्रिविधम् M_1 . २ M_1 $धृष्ट$ अर्थः. ३ तात्पर्यार्थोऽपि T , M_2 . ४ व्यङ्ग्यार्थप्रत्ययत एव M_1 , व्यङ्ग्यत्वमर्थत एव M_2 . ५ न पुनः पृथं R , M_2 , T . ६ देवदत्तकत्तृङ्गोर्कर्म P , T . ७ 'सादे पले m , ८ T . $drope$ सति. ९ संकेतितानाम्. १० m . ११ 'मिति निन्दा' p .

अथ कौव्यस्वरूपं निरूप्यते ।

गुणालंकारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ।

गद्यपद्योभयमयं कान्यं काव्यविदो विदुः ॥ १ ॥

अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यमिति काव्यसामान्य-
लक्षणम् ।

शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवेभवम् ।

हारादिवदलंकारास्तत्र स्युरूपमादयः ॥ २ ॥

श्लेषादयो गुणास्तत्र शौर्यादय इव स्थिताः ।

आत्मोत्कर्षावहास्तत्र स्वभावा इव रीतयः ॥ ३ ॥

शौभार्मोहार्यकीं प्राप्ता वृत्तयो वृत्तयो यथा ।

पदानुगुण्यविश्रान्तिः शय्या शय्येव संमता ॥ ४ ॥

रसास्वादप्रभेदाः स्युः पाकाः पाका इव स्थिताः ।

प्रख्याता लोकवदियं सामग्री काव्यसंपदः ॥ ५ ॥^४

अथ प्रासङ्गिकं मायकस्वरूपं निरूप्य प्रकृत काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजा-
मीते । अथेति । काव्यसामान्यलक्षणमाह । गुणेति । अत्र गद्यपद्योपादिना
काव्यस्य त्रैधा विभागो दर्शितः । शेषं लक्षणम् । अवस्तवेव निष्कृष्याह ।
अदोषाविति । अत्र सूत्रे प्रथममनुपात्तस्यापि दोषवर्जनद्वयादौ व्याख्यानमन्वयो-
ऽपि दोषः प्रमादादिनाप्यनुपेक्ष्य इति द्योतयितुम् । तदुक्तं दण्डिना—

‘तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।

स्याद्रूपः सुन्दरमपि शिथिलैकेन दुर्भेगम् ॥’

इति । ‘एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विषाङ्कः’ ॥ इति
५ काव्यव्यतिरिक्तविषयमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ वक्ष्यमाणलक्षणशब्दार्थादिकाव्यसामग्र्यं शरीरादिलोकसामग्रीमारोप-
यति । शब्दार्थावित्यादि । स्वभावा जातिप्रयुक्तधर्माश्रयादयः । आहार्यकीं
कृत्रिमाह । वृत्तयो यचनानि । पदानामानुगुण्यं पदविनिमयासहिष्णुत्वम् ।
रसः सूक्ष्मादिशास्त्राद्यते येन गाम्भीर्येण तस्य विशेषाः रसास्वादप्रभेदाः २-५॥

{ T^v has काव्यप्रकरणम् । काव्यस्वरूपनिरूपणम् before अथ २ काव्य M, M₁,
१ शौभासादायकं M, ४ शौर्यादिकीं P, T, ५ स्मृता M, ६ This latter half of
the verse is omitted in P. = M, has इति after संपदः. ८ दुर्भेगम् to
९ वाद-यम् M, वाद-यम् m,

वाचकलक्षकव्यञ्जकत्वेन 'विविधं शब्दजातम् । वाच्यलक्ष्यव्यङ्-
म्यत्वेनार्थजातमपि त्रिविधम् । तात्पर्यार्थो व्यङ्ग्यार्थ एव न पृथ-

अथ यथायोगं विवेचयन् आदौ तावच्छब्दार्थो विभजते । वाचकेत्यादिना ।
क्रमेणाभिधालक्षणाव्यञ्जनाभ्यापारैरर्थावबोधकाः शब्दा वाचकलक्षणिकव्य-
ञ्जकाः । तैरेव बोध्या अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या इति विवेकः । ननु चतुर्थं तात्प-
र्यार्थं जायते कथमर्थेयैर्विध्योक्तिरित्याशङ्क्य तस्य तृतीयेऽन्तर्भाव इत्याह ।
तात्पर्यार्थ इति । अत्र वक्तृबुद्धिसंनिधापितो वाक्यावगम्यो वाक्यार्थो रसा-
दिरूपस्तच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् परास्तपरास्तदासक्तास्तद्विषया इत्यर्थः ।
तेषां भावस्तात्पर्यम् । नन्वभिहितानां पदार्थानामर्थाभिधायिनां वा पदानां
विशिष्टार्थप्रत्यायनशक्तित्वात्पर्यमिति मतभेदेन र्मासांशका वर्णयन्ति । अतस्त-
न्मते देवदत्त गामानयेत्यादौ देवदत्तकतृकगोकर्मकानयनरूपो विशिष्टार्थ
एव व्यङ्ग्यत्वविधुरस्तात्पर्यादवगतत्वात् तात्पर्यार्थ इत्युच्यते कथमस्य
व्यङ्ग्येऽन्तर्भाव इति चेत् सत्यम् । न हि तावन्मात्रे कविसंरम्भविभ्रान्तिः ।
काव्यशब्दानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूतस्य प्रधानस्य प्रयो-
जनान्तरस्यासम्भवात् । किं तु तदर्थन्यङ्कारेण प्रतीयमाने सामाजिकानन्दा-
स्वादफले रसादावर्थान्तरे । अतः स एव तात्पर्यार्थः । तत्रस्यायकपदार्थशक्ति-
रेव तात्पर्यमिति कविसमये । तच्च नाभिधा । स्वार्थे संकेताभावात् । नापि
लक्षणा । मुख्यार्थवाचाभावात् । अतो व्यङ्ग्यमात्रलक्षणस्य व्यञ्जनस्यैवदे
नामान्तरकरणमिति तदर्थस्य व्यङ्ग्यार्थत्वमेवेति भावः । तद्यत्र संसर्गरूपो
वाक्यार्थः कथं प्रतीयत इति चेत् तार्किकाणामिव वाक्यमहिम्ना न पुनस्तात्प-
र्येणति द्रुमः । अत एव ते वर्णयन्ति । आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदानां पदा-
र्थानां वा समन्वयशक्तिर्वाक्यं तद्वलायातो वाक्यार्थः । तात्पर्यार्थस्तु परिण-
तिविरसं पनसफलं परिणतिसुरसमाश्रयफलमित्यादि निन्दाप्रशंसादिवाक्येषु

१ शब्दजात त्रिविधम् M₁. २ M, drop अपि . ३ तात्पर्यार्थोऽपि T, M₂. ४ व्यङ्-
ग्यार्थान्तर्गत एव M₁; व्यङ्ग्यार्थान्तर्गत एव M₂. ५ न पुन प्र० R, M₂, T. ६ देवदत्तकतृ-
कदण्डकरणकगोकर्म P, T. ७ 'श्वादे फले' m. ८ T, drop इति. ९ संकेतनामा-
वात् m. १० 'स्तात्पर्यं नीमोमकानामिवेति P, T ११ 'मिति निन्दा' p-

भूतः । अमिधालक्षणाव्यञ्जनाख्यास्तिस्रोः शब्दवृत्तयः । गौणवृत्ति-

हानोपादानादिरूप एव नान्य । तात्पर्यमिति भावाभिप्रायाद्यपरपर्यायम् । उद्देशो नाम वक्तृधर्मा न भीमासकानामिव वाक्यधर्म इति । तदेतदुदय-
नाचार्ये. कुमुमाञ्जलौ 'उद्देश एव तात्पर्यम्' इत्येतच्छ्लोकव्याख्यानस्यै
प्रतिपादितम् । यद्वा वैयासिकदेवताधिकरणे अर्थान्तराभावे ससर्ग एव तात्प-
र्यायं तत्सन्नावे तत्रैव प्रतीतिविधान्ते स एव तात्पर्यार्था न संसर्ग इति प्रति-
पादितं तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । काव्ये ससर्गमात्रविधान्तिर्न सम्भवतीत्युक्तम् ।
तर्हि 'अन्यङ्ग्यमपर स्मृतम्' इति काव्यप्रकाशवचनस्य का गतिरिति चेन्नैष
दोषः । अन्यङ्ग्यमित्यत्रानुदरा कम्बेतिवक्षणीपदार्थत्वेनास्फुटन्यङ्ग्यावस्य विव
क्षितत्वात् । तदुक्तमलङ्कारसुधानिधौ—

‘अनुत्पन्नात्वाद्व्यङ्ग्यानामन्यङ्ग्य चित्रमीरितम् ।

व्यङ्ग्यस्यात्यन्तविच्छेद काव्ये कुत्रापि नेष्यते ॥’

इति । एव ॥ सति प्राधानालङ्कारशास्त्रकाराणां ससर्गरूपवाक्यार्थस्य तात्पर्य-
ार्थत्वेन प्रतिपादनं भवान्तराभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे
‘तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्’ इति । उक्तं च सुधानिधौ । ‘अस्मिन्मते तात्पर्य-
व्यापारापेक्ष न भवति’ इति । विद्याधरेणाप्युक्तम् । ‘तात्पर्यं नाम व्यापारा-
न्तरं परस्परमुपगतम्’ इति । तस्माद्व्यञ्जनापरपर्यायमेव तात्पर्यं कौबभिरङ्गी-
कृतं नान्यदिति सिद्धम् । अत एवोक्तं भावप्रकाशे—

‘अतो ध्वन्यास्यतात्पर्येणैवम्यमानस्यत इत्यतः ।

काव्ये रसालक्रियादिर्वाक्यार्थो भवति स्फुटम् ॥

इति । उक्तं च ध्वन्याचार्ये । ‘यत्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दाभांभ्या
प्रकाश्यते तद्वदिति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाश्यमानम्’ इति । वृत्तयोऽपि
त्रिविधा इत्याह । अमिधेति । गौणवृत्तिर्लक्षणातो भिद्येति प्रेमाकटा ।
तदुक्तम् । तस्या लक्षणाग्रमन्तर्भावादित्याह । गौणवृत्तिरिति । गुणनि-

१ 'विज्ञो इत्य R २ गौणवृत्तिर्लक्षणा' R, M ३ नाप्यने । ४ 'अन्यमानं D
तस्य तत् ॥ ५ प्रभाकरा १, ३५

रपि लक्षणाप्रमेद एव । संवन्धानुपपत्तिमूलत्वात् । यथाग्निर्माणवक
इत्यत्राग्निसादृश्यविशिष्टमाणवकप्रतिपत्तिर्विवक्षिता । तथैव गङ्गायां
घोष इत्यत्र गङ्गासंवन्धविशिष्टतीरप्रतिपत्तिर्विवक्षिता । गङ्गासंवन्ध-
स्योपलक्षणत्वे घोषगतपवित्रत्वाद्यसिद्धेः । अत एव सादृश्यनिबन्धना
मिता वृत्तिर्गौणवृत्तिरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह । संवन्धेति । लक्षणाया अपि
समावादिता भावः । मुख्यार्थयोगः संवन्धः । तद्वाधोऽनुपपत्तिः । अग्निर्मा-
णवक इत्यत्राग्निलक्षितपङ्कगत्यादिगुणसामान्ययोगः संवन्धः । अनग्नावाग्निसद्व-
प्रयोगोऽनुपपत्तिः । अत्रोभयनिष्ठस्य गुणसामान्यरूपस्य गुणविशेषरूपस्य वा
सादृश्यस्य संवन्धरूपत्वम् । तस्य चोभयनिरूपणीयत्वसाधर्म्येणोपचारात् ।
तदुक्तं दार्ढ्यपदीये—

‘सादृश्यमात्रं सामान्यं द्विष्टं कैश्चित् प्रतीयते ।

गुणभेदोऽप्यभेदेन द्विवृत्तिर्वा विवक्षिताः ॥’

इति । ननु गौणत्वं यथा संवन्धस्य लक्ष्यविशेषणत्वेनान्वयो न तथा लक्षणा-
याम् । अतः कथमनयोः संवन्धमूलरूपत्वसाम्यमित्याशङ्क्य लक्षणायामपि
संवन्धस्य विशेषणत्वं सप्रष्टान्तमाह । यथाग्निरिति । अत्र सादृश्यस्य माणव-
कनिष्ठत्वात् तस्य तद्विशिष्टत्वम् । अन्यत्र गङ्गासद्वधोप्यत्वहेतुकप्रवाहप्रतीति-
विपयत्वमेव तीरस्यापि गङ्गासंवन्धविशिष्टत्वम् । एवं च स्रोतस्तीरयोरैकशब्द-
योध्यत्वेन तादाल्म्यप्रतीतिः स्रोतोधर्मा अत्यन्तपावनत्वादयस्तीरे प्रतीयन्त इति
प्रयोजनसिद्धिः । एवमनङ्गीकारे तदसिद्धिरेव याचिकेत्याह । गङ्गासंवन्ध-
स्येति । उपलक्षणत्वं इति नेदं समुद्राद्वितीरं किं नु गङ्गातीरमिति गङ्गासंव-
न्धमात्रप्रतीतावित्पथः । घोषगतेति । तीरद्वारेति भावः । तथा सति गङ्गा-
तीरे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणाया भेदो न स्यादिति हृदयम् । न
च मा भूजेद इति वक्तुं युक्तम् । तथा सति मुख्ये संभवति गौणस्याभ्यास्य-
त्वात् सर्वसंप्रतिपन्ना लक्षणैवोत्तीरेदिति । अनेन संवन्धानुपपत्तिप्रयोजनार्थं
ग्रंथानां लक्षणाधीनत्वमुक्तम् । तस्या विभागमाह । अत एवेति । निमित्तभे-

१ सवन्धानुपपत्तिमूलकत्वात् P., T., M., M., T.; सवन्धानुपपत्तिप्रयोग इत्युक्तत्वात्
M., २ M. drops अत्र. ३ घोषः प्रतिपत्तिर्वापि M., M., ४ ‘स्योपलक्षणत्वे R.
५ सादृश्ययोगः m. ६ वरदाशये for वरदपदीये m. ७ ‘प्रवाहात्मकत्वप्रतीति’ p.
८ सवन्धस्येति for गङ्गासंवन्धस्येति । p. ९ ‘सर्वसंप्रतिपत्ति’ p. १० ‘प्रयोजनार्थमपि L.
११ प्रयोजनार्थमपि m. १२ p. omits लक्षणा.

संवन्धनिबन्धना चेति द्विविधा लक्षणा । संवन्धनिबन्धनो जहद्वा-
ध्याजहद्वाच्या चेति द्विविधा । सादृश्यनिबन्धना सारोपा सांध्य-
साया चेति द्विधा । एवं लक्षणां चतुर्विधा । कैशिम्यारभरीसात्वती
भास्ती चेति रत्ननाश्रितत्वेन रत्नावसानसूचकाश्चतस्रो वृत्तयः ।
तथोक्तं दशरूपके

दादितयं । अत्र सादृश्यशब्देनारोपार्थीयवसायहेतवोऽन्येऽपि कार्यकारणभावा-
दयः सपन्था उपलक्ष्यन्ते । सवन्धशब्देन तद्वगविरिक्ता गोबलीवदैन्यायेनो-
च्यन्ते । द्वयोरपि प्रत्येकं द्विविध्यमाह । संवन्धेत्यादि । अत्र यद्यपि सारोपसौ-
ध्यवसाययोः सादृश्यनिमित्तत्वे गौणत्वं गौर्वाहीको गौरवमित्यादौ कार्यकारणभा-
वादिसवन्धान्तरनिमित्तत्वे तु शुद्धस्वमायुर्धृतमायुरेवेदमित्यादौ एव चातुर्विध्ये
जहद्वाजहद्वाक्षणाभ्या सह षोडश लक्षणेभिः काव्यप्रकाशकारस्तथापि मुष्याधंस्य
हानोपादानारोपाध्यवसायलक्षणापाधिवशाच्चातुर्विध्यमेव लक्षणायाः । आयुर्ध-
ृतमायुरेदमित्यादावपि गौणवत्त्वं सुफलत्वाच्च । तदुक्तमलंकारण्युद्धा-
मणौ । 'यत्र वस्तवन्तरे वस्तन्तरमुपचर्यते स गौणोऽर्थः । यत्र न तथा स
लक्ष्य इति विवेकः' इति । पुनरुक्तप्रधानादिशब्दानां तु साक्षात् सकेतविपर्ययेन
मुष्पतवाद्य रुद्धिहेतुकार्यं लक्षणाया इत्याचार्यहेमचन्द्रः । रुद्धिपक्षाप्रयत्ने तु
प्रयोजनलक्षणापेक्षं चातुर्विध्यमिति विज्ञेयम् । ननु कैशिम्यादिश्रुतीनां विष-
मानत्वान् कथं तिस्रः शब्दवृत्तय इत्याशङ्क्य शब्दसंज्ञाभिधितत्वात्तासाम-
शब्दवृत्तित्वमित्यभिप्रायेणाह । कैशिकीति । रत्नाद्यनुगुणत्वेनाचार्यदयानर्थाव्या-
पारः कैशिक्यादिः । तादृश एव शब्दम्यापासे वेदभ्यादिः । तदुक्तं धर्म्या-
चार्यः ।

‘रत्नाद्यनुगुणात्वेन व्यवहारोऽर्थसाध्योः ।

‘आचिन्यवान् यस्मा एव वृत्तयो द्विविधाः स्थिताः ॥’

इति । एव कैशिक्यादीनामर्थप्राधान्येऽपि नान्तरीयकानां शब्दानां वयायोगं

१ मन्वन्तरनिबन्धना R, M २ लक्षणा द्विविधा M ३ यवन्ता नृनिबन्धना R-
M ४ T, T' insert ५ after ५ द्विविधा is omitted in R, M, M₂ ६ माय
वसाना M₂ ७ द्विगुण is omitted in R, M, M₂, T, and T' have द्विविधा ८ वृत्तयः
९ M₂ १० R omits इति १० मय शब्दसूचका ११ ११ तथा पाठं T, T', M₂, T
१२ एवमप्युक्तं in १३ 'मन्वन्तरनिबन्धना' in १४ it is omitted in R and T.
१५ अंगव दशरूपका पन्था in.

कैशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा ।

चतस्रो वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थानसूचकाः ॥

इति । रचनाया अपि रसव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धम् । रसानुगुणवर्णर-
चनाया दोषत्वमुक्तम् । वैदर्भीप्रभृतयो रीतिविशेषा न वृत्तिष्वन्त-
र्भूताः । तेन संकेतितार्थगोचरः शब्दव्यापारोऽभिधा । सा द्विविधा
रूढिपूर्विका योगपूर्विका चेति । रूढिपूर्विका यथा ।

वैदर्भ्यादिसापेक्षत्वस्य ध्वनिकादिभिः प्रतिपादनादृचनाधित्वमित्यनुसंधेयम् ।
कैशिक्यादीनां रसव्यञ्जकत्वस्य रचनाधीनत्वात् तस्यास्तथात्वमन्वयव्यतिरे-
काभ्यां दर्शयति । रचनाया अपीति । प्रसिद्धमिति । कल्प्यादाविति शेषः ।
तदुक्तम् ।

‘यस्त्वलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु ।

वाक्ये संघटनायां च स प्रवन्देऽपि क्षीप्यते ॥’

इति । यद्यपि विभावादीनामेव रसव्यञ्जकत्वं रचनादीनां तु विभावादिसहका-
रित्वमेव अत एवोक्तं लोचने । ‘सहकारित्वमेवाभिधातुं संघटनायामित्यादौ
सप्तमीनिर्देशः’ इति तथाप्यौपचारिकं रसव्यञ्जकत्वमिति बोद्धव्यम् । दोषत्व-
मिति ‘रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्त्यनीचित्वमेव च’ इति वचनाद्भ्रमहेतुत्वा-
दिति भावः । अथ प्रसंगाद्वैदर्भ्यादीनां वक्ष्यमाणं कैशिक्याद्यनन्तर्भावज्ञपुना
प्रतिजानीते । वैदर्भीप्रभृतय इति । अयोदेष्टरुमानुसारेणाभिधालक्षणमाह ।
तेनैति । संकेतः शब्दार्थयोः संबन्धावधारणं स कृतो यस्य स संकेतितोऽर्थो
जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकः केवलजातिर्जात्यालिङ्गितव्यक्तिरन्यापोहो वा मतभे-
दात् । सार्वपथीनाः खलु कवयो भवन्ति । विशेषणद्वयेन व्यञ्जनचेष्टयोः क्रमेण
श्रुदासः । लक्षणायास्तु द्वयोरन्यतरणेति विवेकः । लक्ष्येऽपि संकेतोऽस्तीत्यन्वि-
ताभिधानवादिनः । तन्मते शब्दव्यापारपदेनैवेति विशेषः । अशब्दव्यापारो
लक्षणेति वक्ष्यते । अभिधां विभज्यते । सेति । रूढिरभक्त्यादिवदवयवार्थाभा-
वेन समुदायप्रसिद्धिः । तदुक्तमाचार्यैः ।

१ सात्विकी M, M₁, M₂. २ इति is dropped in M₁, M₂, M₃, M₄. ३ रच-
नायामपि R. ४ रसानुगुणरूपवाया दोषत्व M, M₁, M₂ रसानुगुणवर्णनेन रचनाया
M₁. ५ अत्र R, M₁. ६ तत्र रुढिर्वा R; रुढिर्यथा M₁, M₂, M₃. ७ ध्वनिसार-
दिभिः ८ काव्यालोकादा ९ T; काव्यलोकारो m. १० निवृत्ते m₁. ११ अथेति L,
m, T. १२ ध्वज जाति m, T. १३ स्वपथीनाः m₁.

तपोविशेषेः प्रथितैः प्रजानां

शुभैश्चरित्रैर्जगतीमहिष्याः ।

भाग्यैः प्रभूतैर्भुवनस्य चास्य

विभर्ति राज्यं वरचीररुद्रः ॥ ६ ॥

अत्र सर्वे शब्दा रूढाः । योगपूर्विका यथा ।

राशि रुद्रनराधीशे रत्नयत्नखिलाः प्रजाः ।

भूतन्वर्था वसुमती रत्नगर्भा स्थिरिति च ॥ ७ ॥

अथ वसुमतीरत्नगर्भेत्येवमादयो यौगिकाः ।

‘असत्सवयवार्थेषु योऽन्येनार्थे प्रयुज्यते ।

तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति ।’

इति । योगः प्रोक्षणयादौ प्रकृष्टोक्षणकरणात्वादिवदवयवप्रसिद्धिः । आपामुदाह-
रति । तए इति । तपोविशेषे, कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । जगतीमहिष्या भूका-
न्तायाः शुभैश्चरित्रैः पुरन्ध्रीसाध्यगौराद्यताविभिरस्य भुवनस्य मध्यमलोकस्य
भाग्यैरदृष्टपरिपाकैः । अत्र तपःप्रभृतिनिमित्तभेदाद्विच्छित्तिविशेषे वक्तुं मध्यम-
लोक एव समष्टिव्यादिष्यमाश्रितः प्रजापृथिवीव्यतिरिक्तमध्यमलोकासंभवा-
दिति दृष्टव्यम् । अत्र तपःप्रभृतीनामवयवार्थाभावादूहारे न कोऽपि विवादः ।
प्रजादिशब्दानामवयवार्थसंज्ञात्वेन यौगिकत्वेऽपि रुद्रियोगमपहरतीति शब्द-
कृत्स्वाभाव्यादर्थान्तरे प्रयोगनिवारणाद्विर्मध्यपदज्ञादिवद्दूढावयवनिमित्तमेवेत्या-
शयेनाह । अत्र सर्व इति ॥

द्वितीयामुदाहरति । राक्षीति । अथ वसुमत्यादिशब्दानां धनवताप्रवयवा-
र्थसंज्ञावासीगिकत्वमित्याह । अत्रेति ॥

लक्षणां लक्षयति । वाच्येति । वाच्यार्थानुपपत्त्या मुख्यार्थवाधेन हेतुना
तत्संबन्धिनि मुख्यार्थसंबन्धे विषये आरोपितः शब्दव्यापारो लक्षणेति । अत्र

१ न्यत्र M, M. २ रत्नगर्भा वसुमतीत्येवमादयो R, M. रत्नगर्भादयो M, M. M.
३ ‘यवार्थः प्रपु’ P. ४ ‘रुद्रैः परिपाके’ M. ५ ‘विशेषक’ M. ६ ‘यौगिकत्वेन’ P.
७ ‘धनवता’ P. ८ लक्षणा P.

वाच्यार्थानुपपत्त्या तत्संवन्धिन्यारोपितः शब्दव्यापारो
लक्षणा ।

तत्र जहल्लक्षणा यथा ।

जेतुः काकतिभूमर्त्तुराकर्ण्य पटहध्वनिम् ।

सामन्तनगराण्युच्चैराक्रोशन्ति समन्ततः ॥ ८ ॥

अत्र नगराण्याक्रोशन्तीति वाच्यस्यानन्वयः । अचेतनानामाक्रोशासं-
भवात् ।

अजहल्लक्षणा यथा ।

पत्युः काकतिनाथस्य पादपीठीमनारतम् ।

स्फुरद्गलप्रभाजालैरलंकुर्वन्ति मौलयः ॥ ९ ॥

यद्यपि स्वार्थं प्रत्याभ्योपरतव्यापारस्य शब्दस्य पुनर्व्यापारान्तरायोगादर्थ एव
लक्षक इत्यर्थव्यापारो लक्षणा तथापि वाच्यधर्मो वाचक उपचर्यते इति लक्ष-
णायाः शब्दवृत्तिव्यवहार इति विज्ञेयम् । अत्र तौवत् पूर्वोक्तविभागक्रमेण
जहल्लक्षणामुदाहरति । जेतुरिति । अत्राक्रोशसिद्धयर्थं नगरशब्दः स्वार्थं हित्वा
तद्वासिनः प्राणिनो लक्षयतीत्येषा जहल्लक्षणा । तत्रत्यप्राणिमात्रभयप्रतीतिः
प्रयोजनम् । मुख्यार्थबाध व्यनक्ति । अत्रेति ॥

अजहल्लक्षणामुदाहरति । पत्युरिति । पादपीठीमिति । अल्पं पीठं पीठी ।
गौरादित्वात् ङीप् । अत एवोक्तममरकोशे ।

‘स्त्री स्यात् काचिन्मृणाव्यादिर्विवक्षापचये यदि ।’

इति । बाहुल्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति । नृपतय
इति । मौलिसहिता एवेत्यर्थः । एवं चात्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विनिष्टार्थान्तरल-

१ वाच्यानुपपत्त्या M., M., M., २ ‘रोपितशब्द’ M., ३ अत्र M., ४ अत्र is
omitted in M., ५ नगराण्युच्चैराक्रो T. ६ वाच्यापस्या R. ७ ‘माक्रोशस्याम
मरात् P, T. ८ After this M., has तत्रत्या जना इत्यर्थ and M., तत्रत्या जना
लक्षयते. ९ पादपीठ’ M., M., M., M., १० यद्यपि is omitted in t. ११ तत्रत्य
is omitted in p. १२ एव is omitted in m.

अत्रालंकरणसिद्धयर्थं मौलिमिराश्रयभूता नृपतयो लक्ष्यन्ते ।
सारोपलक्षणा यथा ।

मन्थानाचलमूलमेचकाशिलासंघट्टनश्यामिका-

कारं यत्तुहिनशुतौ स्फुरति तत् सारङ्गमाचक्षते ।

मन्ये नन्विह वीररुद्रनृपतेः कीर्तिश्रिया निर्जित-

स्तन्मुद्राङ्गवराहमिन्दुरुरसा विभ्रत् समुज्जृम्भते ॥ १० ॥

क्षणेति सिद्धम् । स्थायां परिख्याये तु स्थायांशेऽभिधा अंशान्तरे तु लक्षणा
चेत्पेकस्य अन्त्यैकदा वृत्तिद्वयापत्तेः । तर्हि जहदजहलक्षणयोरभेद इति चेत्
सत्यम् । किं त्वत्राभिधातः प्रख्याप्य स्वार्थस्यापि लक्ष्यत्वेन स्वीकारादजहत्स्वा-
येति व्यपदेशः । अन्यत्र तु तदपि नास्तीति जहत्स्वार्थेति । तदुक्तं तातपादै-
रेकावलीतरले तन्प्रवासिकम्याख्याने सिद्धाजने च—

‘स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा ।

यन्मेमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु यं विना ॥’

इति । नन्वर्थ एव लक्षक इत्युक्तं तथा सत्यजहत्स्वार्थायाः स्वार्थांशे वृत्तिवि-
रोध इति चेन्नैष दोषः । केवलस्वार्थस्य लक्षकत्वं तत्सहितस्यान्यस्य लक्ष्यत्व-
मिति भेदसङ्गावादित्येतदपि तत्रैवोक्तमित्यलमावालयमुक्तम् । प्रसङ्गे ॥

सारोपलक्षणमुदाहरति । मन्थानेति । मन्थानो मन्थदण्डस्तदचलो मन्था-
नाचले मन्दरादिरित्यर्थः ।

‘मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा च वामुकिम् ।’

इति विष्णुपुराणात् । तस्य मूलोपलेषु संघट्टनेन वामुकिस्तघोरणेन वा श्यामिका
कालिमा तदाकारमतिनीलमित्यर्थः । तन्मुद्रेति । वराहभ्यक्तत्वात् काकतीश्वर-
स्येति भावः । लोके केनचिज्जितस्तन्मुद्रामुरसा विभर्तीति प्रसिद्धिः । अत्र
कुरास्य वराहात्मकत्वं प्रतीयते । अत्र विषयविषयिणी विविधवारोपं दर्श-
यति । अत्रोक्तं ॥

१ अनालवापसिद्धयर्थं P., T., T'. २ मौलिमिराश्रयभूता T., T'. ३ 'राश्रयभूता
P. ४ नृपा R. ५ सारोपा लक्षणा R. ६ 'स्थायायां m. ७ इत्यावालयमुलमे प्रसङ्गे-
रन् m. ८ सूत्र m. पाठ P., T. ९ वामुकीय m. १० पूरणात् T., m. ११ वामुकी-
य m. १२ & omits वामुकि. १३ तत्र m. १४ वराहात्मकत्वं m.

अत्र चन्द्रस्य कलङ्करूपे कुरङ्गे वराहत्वमारोप्यते ।

विषयविषयिणोरभिहितयोरभेदप्रतिपत्तिरारोपः ।

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः ।

साध्यवसानलक्षणा यथा ।

काकतीयकुलाम्भोधेः प्रभवत्येष चन्द्रमाः ।

कृतः कुवलयोल्लासो येनोदयमुपेयुषा ॥ ११ ॥

अत्र प्रतापरुद्रश्चन्द्रतयाध्यवसीयते । काकतीयकुलाम्भोधेरित्यारो-
पश्च ॥

भेदान्तरसांकर्यशङ्कानिरासार्थमारोपलक्षणमाह । विषयेति । विषयः प्रकृतो
माणवकादिः । विषय्यप्रकृतो वङ्गवादिः । तयोरभिहितयोरपङ्क्तभेदतया सामा-
नाधिकरण्येनोक्तयोरित्यर्थः । एतेनाध्यवसायान्नेद उक्तः । प्रसङ्गात् तस्यापि
लक्षणमाह । विषयेति । विषयस्य निगरणमल्पन्तापलापस्तेनाभेदप्रतिपत्तिर्वि-
षयिण इति सामर्थ्याल्लभ्यते । न चायं जहल्लक्षणाभेदः । अत्र सादृश्यादिनि-
बन्धनस्य वस्तवन्तरे वस्तवन्तरोपचारस्य विद्यमानत्वात् । साध्यवसायलक्षणा-
मुदाहरति । काकतीयेति । उदयमभ्युदयं पूर्वपर्वतं चोपेयुषा प्राप्तवता । कुव-
लयोल्लासो भूमण्डलाद्वादः कैरवविकासश्च । अत्रैव चन्द्रमा इत्येतच्छब्देन चन्द्र
एव पुरोवर्त्यभेदाध्यवसायेनेदन्तया विशिष्यते । न तु राजा विवक्ष्यते । अन्यथा
सारोपावप्रसङ्गात् । अतस्तादृशचन्द्र एव निगीर्णविषयतया ऐकरस्येन प्रती-
यते । सर्वमेतन्मनसि निधयाह । अत्रेति । लक्षणान्तरयोगे विच्छिन्नविशे-
योऽस्तीत्यभिप्रायेणाह । काकतीयेति ॥

१ चन्द्रकलङ्कं P., T., T'. २ कुरङ्गरूपे कलङ्के M'. ३ 'रूपकुरङ्गे R. ४ साध्य-
वसायं R., T., T' ५ 'इतिवन्तोप R. ६ च is omitted in P., T., T'. ७ p.
dropt सौकर्य. ८ रूपतया T'. ९ रूपतया कपचन m.

अथ व्यञ्जनावृत्तिः ।

अन्वितेषु पदार्थेषु वाक्यार्थोपस्कारार्थमर्थान्तरविषयः शब्द-
व्यापारो व्यञ्जनावृत्तिः ।

सा त्रिविधा । शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन ।

तत्र शब्दशक्तिमूला यथा ।

वाहिन्यः काकतीन्द्रस्य सर्वतोमुखसंभ्रमाः ।

कुर्वन्नुद्यत्कवन्धालं प्रतिपक्षयलार्णवम् ॥ १२ ॥

व्यञ्जनावृत्तेर्लक्षणमाह । अन्वितेष्विति । पदार्थेषु पदैरभिहितेषु । अन्वितेषु
वाकाङ्क्षादिवशाग्निमधः संवहेषु सत्सु । समन्वयशक्त्या वाक्यार्थं प्रतीत
इत्यर्थः । यद्वाच्यप्रकरणादिना प्राकरणिष्ठार्थपदव्यसितेष्वित्यर्थः । एतेनाभिधान्व-
यशक्त्योः सति संभवे लक्षणायाश्चान्तरभावी व्यञ्जनाव्यापार इति सूचितम् ।
लक्षणा तु समन्वयशक्तिसमर्पितान्वयविधुरीकरणधुरीणत्वादन्वयशक्त्यनन्तरभा-
विन्येवेत्यवोचन्नभिनयगुमाचार्यपादाः । वाक्यार्थस्य काव्यशरीरभूतस्योपस्का-
रार्थं शोभार्थं व्यङ्ग्यरहितस्य काव्यस्यानौत्तमकशरीरवद्वारुत्पादिति भावः ।
वाच्यलक्ष्याभ्यामन्योऽर्थोऽर्थान्तरं व्यङ्ग्यं तद्विषयः शब्दव्यापारः । अत्र शब्द-
ग्रहणमर्थस्याप्युपलक्षणार्थम् । अज्ञातार्थस्य शब्दस्य विशिष्टस्य शब्दानभिधे-
यस्य चार्थस्य व्यञ्जकत्वायोगादुभयव्यापारत्वाभ्युपगमात् । किं तु शब्दार्थशक्ति-
मूलयोर्द्वयोयोगमकस्य प्राधान्यमितरस्य सहकारित्वमुभयशक्तिमूलेऽपि तत्तद्व-
शयोरेवमेव विभागो द्रष्टव्यः । व्यञ्जनावृत्तिं विभजते । सा त्रिविधेति ।
अग्रानेकार्थस्य शब्दस्वार्थप्रकरणादिभिरप्रकृतार्थवाचकस्ये निधारितेऽपि तत्त्व-
तीतिर्यत्प्रसादलन्धा सा शब्दशक्तिमूला । वक्तृबोदव्यादिवशात् सहृदयानाम-
र्थान्तरप्रतीतिहेतुर्वाच्यार्थव्यापारोऽर्थशक्तिमूला । उभयसंयन्धे तूभयशक्तिमू-
लेति विवेकः । तत्र शब्दशक्तिमूलमुदाहरति । वाहिन्य इति । नदीपक्षे सर्व-
तोमुखस्योदकस्य संभ्रमो यासां ता इति व्यधिकरणे बहुव्रीहिः । अर्शआदि-
त्वाद्वा मत्वर्थोऽप्यप्रत्ययः । सर्वमन्यत् स्वयमेव व्याचक्षणां व्यञ्जनावृत्तेः शब्द-

१ त्रिवि P. २ 'मूत्रकत्वेन M, T, T. ३ 'मूलकत्वे M. ४ 'नामशरीर' P, M.
५ त्रिविधेति P, m, m₂. ६ अत्र m. ७ व्यञ्जनावृत्तेः P, m, m₂, m₃.

अत्र वाहिनीसर्वतोमुखकवन्धशब्दानामर्थप्रकरणादिना सैन्यसर्व-
व्यापित्वलूनमस्तकदेहपराणां वाचकत्वे नियन्त्रितेऽपि शब्दशक्तिमूला
नदीजलप्रतिपत्तिर्यथा जायते सा व्यञ्जनावृत्तिः । प्राकरणिकार्थपर्यव-
सितामिधा न शङ्कोत्यप्राकरणिकार्थप्रतिपत्तिं कर्तुमप्राकरणिकार्थस्या-
पि वाक्यार्थशोभार्थं वक्तुर्विवक्षितत्वात् । अन्यतस्तदप्रतीतिर्व्यञ्जनाख्यं
व्यापारान्तरं शब्दस्यैव कल्प्यते । नात्र लक्षणावृत्तिः संभवति । वाच्या-

शक्तिमूलत्वं विविनक्ति । अत्रेत्यादिना । वाहिनीसर्वतोमुखकवन्धशब्दाना-
मिति । अनेकार्थानामिति शेषः । अर्थः प्रयोजनम् । प्रकरणं प्रस्तावः । आदि-
ग्रहणार्थनिर्णायकाः संयोगादयो गृह्यन्ते । तदुक्तं वाक्यपदीये ।

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देवाः कालो व्याक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’

इति । पुतेपामुदाहरणप्रपञ्चः काव्यप्रकाशिकादौ द्रष्टव्यः । वाचकत्वेऽप्रकृत-
नदीजलवाचकत्वे इत्यर्थः । नियन्त्रिते निवारिते सत्यपि यत्तत्प्रतिपत्तिर्जायते
सा शब्दशक्तिमूला व्यञ्जनावृत्तिरिति योजना । अन्ययोद्देश्यविधेयभाववैपरी-
त्यापत्तेः । नन्वमिधा लक्षणा वा प्रसिद्धेवाप्रकृतेऽर्थान्तरेऽपि प्रवर्ततां किमप्र-
सिद्धेन । व्यञ्जनाव्यापारेणेत्याशङ्क्य क्रमेण दूषयति । प्राकरणिकेत्यादिना ।
ननु मा भूदप्रकृतार्थप्रतीतिर्यदर्थं व्यापारान्तरकल्पनेत्यत आह । अप्राकरणि-
केति । व्यङ्ग्यरहितस्य काव्यत्वस्यैवाभावादिति भावः । शब्दान्वयव्यतिरेका-
नुविर्धायकत्वात् शब्दस्यैवायं व्यापार इत्याह । अन्यत इति । अन्यतः शब्द-
व्यतिरिक्तवित्यर्थः । अथ लक्षणां प्रतिक्षिपति । नात्रेति । तत्र मुख्यार्थवाधा-
भाव एव हेतुरित्याह । घाच्येति । नन्वेकस्मिन् वाक्ये व्यापारभेदेनानेकार्थप्र-

१ तत्र T'. २ शब्दादीनां मुद्रप्रकरणां M. शब्दानां मुद्रप्रकरणां T'. ३ T' has सर्व-
तोमुख for सर्वव्यापित्व ४ प्रतीतिः M. ५ प्रतिपत्तिर्यां जायते P, T, T', प्रतिपत्ति-
जायते R, M.; प्रतिपत्तिरतो जायते M. ६ प्राकरणिके न पयसि M. ७ पर्यवसा-
यिना M. ८ तामिधायिकः T'. ९ न रात्राप्रकं P, M., रात्रा नेत्यप्राकं M.
१० प्रमिनि M., प्रतीति M. ११ तदप्यत R. १२ 'यत प्रमाणात्तद्' M., 'यतस्त-
स्तद्' M. १३ व्यञ्जनाव्यापारं P. १४ इति is omitted in R, M, T, T'.
१५ प्रस्ताव. प्रकरणम् P. १६ काव्यप्रकाशादौ M. १७ व्यञ्जनं M. १८ वाक्यवाक्य-
त्वस्यैव L, काव्यस्यैव M. १९ विधायिकं L.

नुपपत्त्यभावात् । नात्र व्यापारद्वयेनार्थप्रतिपादने वाक्यभेदः । प्रयो-
क्तुर्विदक्षापरतन्त्रत्वाल्लोकिकवाक्यानाम् ॥

तिपादने वाक्यभेददोष स्यादित्यत आह । नात्रेति । अत्र हेतुमाह । प्रयोक्तु-
रिति । पौरुषेयवाक्यानां प्रयोक्तृपरतन्त्रत्वाच्चेतो धावतीत्यादिवदनेकार्थत्वं न
दोषायेति भावः । ननु शब्दशक्तिमूले ध्वनौ प्रकृताप्रकृतौ द्वावप्यर्थौ वाच्यौ ।
तत्राप्रकृताधाभिधाने वाक्यस्यासंबन्धाधाभिधायित्वं मा प्रस्तावक्षीदिति प्रकृत-
स्याप्रकृतेन सहोपमारूपणादिकं व्यङ्ग्यतया कल्प्यते । तच्च व्यङ्ग्यमन्यथासिद्ध-
चेच्छेष एव । यथा

अमिमरतिर्मलसहृदयता प्रलयं मृच्छां तम शरीरसावम् ।

मरणं च जलदभुजगज प्रसङ्गं कुरुते विष वियोगिनीनाम् ॥

इत्यत्र जलवाचिना विषशब्देनाप्रकृतगरलार्थाभिधाने यदसंबन्धाधाभिधायकत्वं
सजलदभुजगेति वाच्येन रूपकेणैव निराकृतमिति व्यङ्ग्यस्यावकाशाभावा-
च्छेष एवायमित्युक्तं ध्वन्याचार्यैः । तद्वदत्रापि बाहिन्यादिशब्दानामर्थान्तरा-
न्निधाननिबन्धनस्य प्रतिपक्षबलाण्यमिति रूपकेणैव निराकरणाच्छेष एव
युज्यते । किं चालंकारस्वरूपस्वकारोऽपि विद्वन्मानसहस्रो वीर इत्यत्र राशौ
हस्तावेन रूपेण मानसमेव मानस सर इत्यर्थद्वयप्रतिपादकस्य श्लेषस्य निमित्तम् ।
अतोऽत्र रूपकमेव । अमिमरतिमित्यादौ तु विषशब्दस्य गरलार्थाभिधानं ध्वन्या-
दिकार्याएकनिबन्धनं न पुनर्जलदभुजगेति रूपकहेतुकम् । अतः श्लेष एवायं न
रूपकमित्यवोचत् । अत एवोक्तं तद्व्याख्याने चमरार्तिना—

‘रूपकं पूर्वसासिद्धं श्लेषमुधापयेद्यदि ।

तदा रूपकमेव स्यादन्यथा श्लेष इत्यन्ते ॥’

इति । सम्मतावलम्बने तु बाहिन्यादिशब्दानामर्थान्तराभिधाने निमित्तान्तरा-
भावाद्रूपकहेतुत्वाच्च रूपकालंकारत्वोचिता । अतः पक्षद्वयेऽपि न पूर्वनिर्वाहोदाह-
काश इति चेत् सत्यमप्रकृतार्थस्य तेन सहोपमादेरलंकारस्य च व्यङ्ग्यत्वमिति
केचित् तदुक्तं काव्यप्रकाशे । ‘शब्दशक्तिमूले तु अभिधाया नियन्त्रणेन निमित्त-
स्थायान्तरस्य तत्र सहोपमादेरलंकारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम्’ इति । अतः
एवासाविदमैवोदाहरणं प्रयुज्य व्यङ्ग्यभाविनोरर्थान्तरालंकारयोर्मध्ये लंकारस्य

१ ‘प्रतिपादनवाक्यभेद M, M₂ २ प्रयानृत्तज्ञ P, M, T, T’ १ ‘मूलध्वनी ।
४ ‘मलमरता T ५ ‘हालकाह’ P ६ m. dron ७ एव ८ ‘पूषवर्च m ९ ‘निरद्वि’
१० ‘तद्व्याख्यानावयव m. १० मरदहय P, T.

अर्थशक्तिमूला व्यञ्जनावृत्तिर्यथा

श्रुत्वा काकतिभूमर्तुः क्षोणीपाणिग्रहोत्सवम् ।

अङ्गुष्ठेनालिखन् भूपाः पादपीठं नताननाः ॥ १३ ॥

जलदभुजगेति रूपकेणाभिहितत्वादप्रकृतगरलार्थेऽभिधायाः कुण्ठीभावाद् व्यञ्जनाव्यापारविषयत्वेनार्यान्तरमेव व्यङ्ग्यम् । तच्च वाच्यस्य जलदभुजगेति रूपकस्य साधकत्वाद्वाच्यसिद्धयन्तं नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यवोचत् । तद्वदपि घाहिन्यादिशब्दगम्यस्य नचाग्रथान्तरस्य प्रतिपक्षवलाजंयमिति रूपकसाधकत्वात् पूर्वोक्तमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यं भविष्यतीति न दोषः । नन्वेवमपि ध्वन्युदाहरण-प्रस्तावे मध्यमकाव्योदाहरणं किमर्थं कियत इति चेदस्तु तद्वा तादृग्वा कोऽन्यत्र विशेषः । व्यङ्ग्यसामग्रीमात्रप्रदर्शनपराणामस्माकमुभयत्र प्रयोजनसिद्धेः । उक्त-ममध्यमविवेकः पुनरुत्तरत्र भविष्यति । नन्वेवमपि शान्तिकर्मणि वेतालोदयः यदत्र द्वयोरप्यर्थयोः प्राकरणिकत्वेनाप्राकरणिकत्वेनोभयविधत्वेन च त्रिविधः श्लेषः । तत्र तृतीयं भेदमनङ्गीकुर्वतः काव्यप्रकाशकारस्य मतेऽर्थान्तरमस्तु व्यङ्ग्यम् । अभिमतोभयश्लेषस्य भवतः पूर्वापरविरोधः स्यात् । यदुत्तरत्र भवा-नेव प्रवीति ।

नीराजयन्त्यनभ्रपूरीरमण्यः

प्रदीपजालैर्वरवीररुद्रम् ।

चन्द्रानना गोत्रपति रजन्-

स्वारागर्भैरमिव स्फुरन्निः ॥

इत्यत्रोभयश्लेष इति । न च शब्दशक्तिमूलध्वनेरनवकाशत्वम् । यत्र विरोध-स्यापि छिद्यत्वं तत्र तस्यावकाशसम्भवात् । यथा

राजमौलिरसौ भाति रुद्रदेवो जगत्पतिः ।

इति । एवं च सतीहान्यथोदाहरणं परीक्षकप्रतिभापरीक्षार्थमेवेत्यलमतिप्रसङ्गं ॥

अर्थशक्तिमूलामुदाहरति । श्रुत्येति । अत्र नताननत्वादेरनुभावस्थानेऽकार-

१ 'मून्यन्नना' M₁ २ 'मून्यन्नना' M₁, M₂, dro₁ ३ 'मून्यन्नना' १ R. dro₁ ४ 'ति' ५ पादपि M₁, M₂, M₃ पादपि M₄

अत्र भूपा विषण्णा इत्यर्थशक्त्या व्यज्यते । न चार्थशक्तिमूले व्यञ्जनेऽनुमानशङ्का । व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरविनाभावाभावात् । नग्नाननत्वादि-कार्यस्थानेकारणरूपात् । नियतकारणप्रतीतिर्विवेक्षानुगृहीताच्छब्दादेव । किं चेकस्मादेव व्यञ्जकात् तत्तत्प्रतिपत्तुर्विवेक्षानुसारेणानेकव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरनुमानपरिपाटीविरुद्धा । न चाभिधावृत्तिः सकृत्तितार्थं

णकत्वसमाधनया क्षतिरिति कारणविशेषाप्रतीतौ वीररुद्रविभोर्धरणिपरिणयध्वनानुसारेण विपाद एव विधान्तेत्यस्य सलङ्घ्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम् । शब्दनिर्दिष्टमानपेक्षणादर्थशक्तिमूलत्वं चेत्प्रामाण्यानाह । अत्रेति । तद्वत्सलङ्घ्यक्रमव्यङ्ग्यो रसाधिध्वनिरित्यस्य का गतिः । अत्र स्थायिभावव्यभिचारिभावविभाधानुभाववशादाद्युभाविनी रसाभिव्यक्तिः सैव गतिरिति रहस्यम् । तदुक्तमभिनयगुप्ताचार्यैः । 'यद्यपि रसभावादिरथो ध्वन्यमान एव भवति न वाच्यं कदाचिदपि तथापि न सर्वोऽसलङ्घ्यक्रमस्य विषयः' इत्यादिना । अत एव ध्वनिकारोऽपि

‘एवमादिनि देवर्षी पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

छात्वाकमलपत्राणि गणयामास पार्यती ॥’

इत्यत्रोदाहरणे लज्जाप्य व्यभिचारिभावमनुरणनव्यङ्ग्यवैनायोऽत्र ॥

व्यञ्जनव्यापारस्यानुमानरूपमद्विचकार महिममद्वैतमन्त्रं कूपयति । न चेति । अर्थशक्तिमूल इति । अर्थोऽभिधेयः स च वस्त्वलकारध्वन्योर्वस्वलकाररूपो रसाधिध्वनी तु विभाषादिरूपश्चरति विवेकः । तन्मूले तत्सामर्थ्याक्षिप्त इत्यर्थः । अतः प्रयोक्तुं लोचने । ‘योऽप्यसामर्थ्याक्षिप्त इति भेदत्रयव्यापकं नामान्वलक्षणम्’ इति । अनुमानव्याभावे व्याख्यभावो हेतुरित्याह । दृग्दृश्येति । तत्रापि हेतुमाह । नम्रैरिति । नग्नाननत्वादिहतोर्गुरुनमस्कारादावनेकान्तिकरत्वाद् व्याख्यभाव इति भावः । तद्वत्प्रतिपादकविषयप्रतीतिः कुत इत्यत आह । नियतेति । शब्दस्वरूपप्रकाशनञ्चा शब्देनार्थप्रकाशनेच्छा चेति द्विविधा त्रिविधा । वाच्यो व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः प्रतिपाद्यः । अनुष्ठेयश्चेदं शब्दानां त्रिविधः । तत्र त्रिविधाः त्रयमनुमेयम् । प्रतिपाद्यद्वयं शब्दमिति विवेकः । तदेतन् मयि ध्वन्याचार्यैः

१ ‘व्यङ्ग्यध्वने R. २ व्यञ्जनया M, ३ नग्नानन’ P ४ अर्जनयत्’ P ५ तत्र तत्र’ T ६ तत्तत्प्रतीतिवृत्तं M, M, तत्तत्प्रतीतिवृत्तं B, तत्तत्प्रतीतिवृत्तं प्रतः ‘तत्तत् प्रतीतिवृत्तं’ सत्प्रतीतिवृत्तं । इत्यनेन P, T P has the same reading, but it drops इत्यनेन । इत्यनेन P, T P has the same reading, but it drops इत्यनेन । ७ ‘प्रतिपाद्यद्वयं’ P T, T ८ वक्ष्यामि M, ९ ‘तत्तत्प्रतीतिवृत्तं’ P १० अथपुनः L, M ११ वा यः १२ अत्रापि E १३ विवक्षितं M

एव तस्याः परिचय इति गमनिका ।

उभयशक्तिमुला यथा ।

प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् । 'द्विविधो हि विषयः शब्दानामनुमेयः प्रतिपाद्यश्च' इत्यादिना । तत्र शब्देनार्थप्रकाशनेच्छालक्षणाया विवक्षयानुगृहीतात् 'तत्सहायादित्यर्थः । शब्दादिति । व्यञ्जकादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह । किं चेति । यथास्तमेति गभस्तिमानित्युक्ते संध्यावन्दनविक्रयवस्तूपसंहरणाभिसरणाद्यनेकार्थप्रतीतिर्यथाक्रमं विप्रवर्णिकं कामुकादीनामुपपद्यते तथा बह्विमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वादित्युक्ते न कस्याप्यर्थान्तरप्रतीतिरिति व्यङ्ग्यानुमेययोर्विलक्षणात्वादनुमानत्वं व्यञ्जनस्य विरुद्धमिति भावः ॥

मीमांसकाः पुनरभिधेयं प्रतीयमानेऽपि प्रवर्त्तत इत्याहुस्तन्मतं दूषयति । न चेति । कुत इत्यत आह । संकेतितेति । आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां प्रतिव्यक्ति संकेतानुपपत्तेः सामान्यरूपाणां केवलपदार्थानां संकेतगोचरत्वम् । तत्तत्स्वभावाकाङ्क्षाविवक्षात् मिथोऽन्वये तत्संसर्गरूपो वाक्यार्थो लक्ष्यमाणः समुल्लसतीति भावः । तदुक्तम् । 'तस्मात् पदैरभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते' इति । अतस्तन्मतेऽपि स्वार्थसंसर्गरूपतया संनिकृष्टवाक्यार्थाभिधानेऽप्यसमर्थानां पदानामर्थान्तरत्वेन विप्रकृष्टस्य व्यङ्ग्यस्याभिधानं दूरापास्तमिति व्यञ्जनोपादानमेव समञ्जसमिति भावः । तदुक्तम् ।

‘विशेषरूपं वाक्यार्थमपदार्थमपीच्छता ।

व्यक्तिरिष्टाभिधातोऽन्याभिहितान्वयवौदिता ॥”

इति ।

प्राभाकराः पुनरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य वाक्यस्यैव प्रयोगयोग्यत्वात् तदन्तर्वर्त्तिनामेव पदानां पदार्थविशेषान्वितस्वार्थसंकेतपक्षे प्रतिवाक्यं स्वार्थस्य विशेषरूपत्वाद्वाक्यान्तरेष्वस्वार्थस्यैतद्वाचकमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः पदार्थान्तरसामान्यान्विते स्वार्थे संकेतः । विशेषच्युत्पत्तिस्तु संयद्धानां पदार्थानां विशेषरूपत्वात् भविष्यतीत्याहुः । तन्मतेऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनो वाक्यस्य स्वार्थसंनिकृष्टपदार्थाभिधानेऽप्यसमर्थस्य कुतो विप्रकृष्टार्थान्तराभिधानशङ्का । अतस्तेषामपि व्यञ्जनसुवच्यमेष्टव्यमिति भावः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

विजितारिपुरो मूर्त्तौ विलसत्सर्वमङ्गलः ।

राजमौलिरसौ भाति रुद्रदेवो जगत्पतिः ॥

अत्र विजितारिपुर इत्यर्थशक्तिमूलत्वं विलसत्सर्वमङ्गलो राजमौलिरिति शब्दशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम् । अत्र प्रतापरुद्रशङ्करयोरुपमालंकारध्वनिः ॥

अथ कैशिक्यादीनां स्वरूपं निरूप्यते ।

अस्यसुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी मता ।

अत्युद्धतार्थसंदर्भा वृत्तिरारभट्टी स्पृता ॥ १५ ॥

“ईपन्मृद्वर्थसंदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते ।

ईपत्प्रौढार्थसंदर्भा सौत्वती वृत्तिरिष्यते ॥ १६ ॥

तथै

अत्यन्तसुकुमारौ द्वौ शृङ्गारकरुणौ मतौ ।

अत्युद्धतरसां सौदवीभक्तौ परिकीर्त्तितौ ॥ १७ ॥

हास्यशान्ताद्भुताः किञ्चित्सुकुमाराः प्रकीर्त्तिताः ।

ईपत्प्रौढौ समाख्यातौ रसां वीरभयानकौ ॥ १८ ॥

यत्र शृङ्गारकरुणावनिकोमलेन 'संदर्भेण' व्यप्येते तत्र कैशिकी^१ ।

‘अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये पदार्थान्तरमात्रेणानितस्त्वन्विताभिधानेऽन्वित-
विशेषस्त्ववाच्य एतेत्युभयमनेऽप्यपदार्थ एव वाच्यार्थः’ इत्यादि तत्रे गमनि
निधायाह । इयतीति । गमनिका गम्यते ज्ञायतेऽनयेति गमनी गतिः । अस्या
गमनी गमनिका । करणे ह्युटि टिप्तात् टीपि “अल्पे” इति कनि च
“केश्यः” इति ह्रस्वः ॥

उभयशक्तिमूलामुदाहरति । त्रिजितेति । अत्र प्रकृते विजितारातिनगरोऽ-

१ M. omits जन. २ M₂ omits अत्र ३ राजमौलिरसौ भाति M₂ ४ 'मृत्ता'
M₂, M₃ ५ अत्र is dropped in M₁, M₂, M₃, M₄ ६ T¹ has वैशिष्ट्यादिनाप-
लतरे नर • निगद्येते R & B has नर अत्र निरुद्ध ७ अत्र M₁, १० मता P,
T¹ ११ The order of the two datacl's is reversed in P. १२ सान्वितौ M₁
१३ नर omitted in P, M₁, T, T¹, नर M₂ १४ मदर्भेण M₁ १५ M₂ has
इति after it.

यत्र रौद्रवीभत्सावतिप्रौढेन संदर्भेण प्रतिपाद्येते तत्रारभटी । यत्र नातिसुकुमारा हास्यशान्ताद्भुता नातिसुकुमारेण संदर्भेण संग्रह्यन्ते तत्र मारुती । यत्र नातिप्रौढौ वीरभयानकौ नातिप्रौढेन संदर्भेण निर्वाह्येते तत्र सात्वती ।^१

“कैशिकी यथा ।

जितमदनविलासं काकतीयान्वयेन्दुं

नरपतिर्मनिमेषं द्रष्टुमाशंसिनीनाम् ।

सपदि विरचितार्त्तादङ्गनानामपाङ्गै-

र्विचि कुवलयदामश्यामला तोरणश्रीः ॥ १९ ॥

न्यत्र त्रिपुरान्तकः । मूर्त्तौ विलसत्सर्वमङ्गलः कल्याणमूर्त्तिरित्यर्थः । अन्यत्र पार्वतीपरिच्छिन्नार्धदेह इत्यर्थः । राजमाली राजोत्तमः । अन्यत्र चन्द्रशेखरः । अर्थशक्तिमूलत्यमिति । शब्दपरिवृत्तिसहिष्णुत्वादिति भावः । अत्र प्रतीयमानेनाप्रकृतेन शङ्करेण प्रकृतस्य राज उपमानोपमेयभावो यथेवादिवाचकाप्रयोगात् गम्यत इत्याशयेनाह । प्रतापेति ॥

अथ संग्रहकारिकोद्देशक्रमप्राप्तौ गुणालंकारौ बहुवक्तव्येनोपेक्ष्य सूचीकटाहन्त्यायेनादौ तावद्वृत्तिशब्दवाच्यत्वंसाम्यात् शब्दवृत्तिनिरूपणानन्तरं कैशिक्यादिस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेत्यादिना । गतार्थमेतत् ॥

कैशिकीमुदाहरति । जितेति । जितमदनविलासमित्यनेन सूचितैर्लोकोत्तररूपयौवनाद्युद्दिष्टविभावैर्नरपतिमङ्गनानामिति चालम्बनविभावैरनिमेष द्रष्टुमाशंसिनीनां कामिनीनामित्यात्सुक्यादिव्यभिचारिभावैर्विचि कुवलयेत्युपमानूपि-
तैरपाङ्गैरित्यनुभावैश्चासंयुक्तो मूलवर्णसंदर्भसहकृतः प्रतीयमानो रससार्धभोगः शृङ्गारः काकतीयान्वयेन्दुं नरपतिं चेति विशेषणद्वयसूचितमहाकुलीनतादिगुणगौरिमगम्भिरिविदग्धनायकविषयतया परिपोषातिभूमिमनुभवतीत्यत्रेयं कैशिकी ॥

१ The sentence defining मारुती follows that defining सात्वती in P. २ प्रतिपाद्यन्ते R, समप्यन्ते M, M₂, M₃, वप्यन्ते M₁, ३ नातिप्रौढेन संदर्भेण नातिप्रौढौ वीरभयानकौ M, M₂, ४ अनतिप्रौढेन M₂, ५ प्रतिपाद्यन्ते M, ६ M₁ has इति after this ७ तत्र कैशिकी P, T', तेषु कैशिकी M₂, ८ 'मनिमेष' त M, ९ राजन्तम. M. १० समप्यन्ते M.

आरभटी यथा ।

खंड्वाघातनिरुत्तशान्नघशिरोनिष्ठयूतरक्तच्छट्टा-
जालैरुद्भटशस्त्रघट्टनभवत्स्फारस्फुलिङ्गोत्करैः ।
स्त्यानासृक्पिशितास्थिखण्डविकेटस्थूलोज्ज्वलाङ्गारकै-
रुच्चण्डश्चलमर्तिगण्डनृपतेः क्रोधाशिरायोधने ॥ २० ॥

भारती यथा ।

औघ्नस्य महदन्यदेव महितः कोऽप्येव गंभीरिमा
काप्यन्या सरणिः प्रतापयशसोरन्यैव बाह्वोः प्रथा ।
सर्वे नूतनमेव रुद्रनृपतेर्जाने न तन्निर्मितौ
सामग्री चतुराननस्य कियती कीदृक्क्रमा कल्पिता ॥ २१ ॥

आरभटीमुदाहरति । खड्गेति । अत्र लालादिनिरसनवाशिना निष्ठगूतशब्दे-
नोपचाराभिर्गमनमात्रमुच्यते इति चारुबातिशयः । तदुक्तं दण्डिना ।

‘ निष्ठयूतोद्गीर्णचान्तादि गीणवृत्तिन्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र मान्यकह्स्यां विम्राहते ॥’

इति । स्त्यान घनीभूतमसृक् येषां पिशितास्थिखण्डानामिति बहुमीहिः । चल-
मर्तिगण्डेति क्षीर्योतिशयसूचकं विरदनाम । अत्र खड्गादिशस्त्रोल्लासादिसूचितो
रौद्रो रक्तमांसादिसूचितो यीभस्तश्च परस्परं प्रधानोपसर्जनभावमापद्यौ पर-
वर्णविकटबन्धेन प्रतिपाद्येते ॥

भारतीमुदाहरति । औघ्नस्यमिति । अत्र सर्वत्र यथाक्रमं किमन्यशब्दाद्यनि-
र्वचनीयत्वलोकोच्चरत्वप्रतिपादकौ । अत एव रुद्रनृपतेः सशब्धि सर्वमौघत्पादिकं
नूतनमेव सामग्रीति व्याख्यादिप्यग्रन्तात् सामग्र्यशब्दात् स्त्रियां दीप्प्रत्ययो वक-
स्त्रिकः पित्करणसामर्थ्यालुभ्यते । तदुक्तं वामनेन । ‘प्यजः पित्करणादीकारो
बहुलम्’ इति । जाने इति । ‘अनुपसर्गात्पुनः’ इत्यात्मनेपदम् । अत्र
संयुक्तमृदुवर्णबन्धेनाधुतरसप्रतिपादनात् भारती ॥

१ खड्वाघात° M. २ ज्वाले° M. M. M. M. ३ विकटेः R. ४ खड्गवल्
T. ५ यपा is dropped in M. ६ बाह्वो P., R. ७ चतुरानन T. ८ कीदृक् क
या P., T. कीदृक्क्रमा कल्पिता M.

सात्वती यथा ।

दूरादाकर्ण्य विश्वप्रसृमरमहसो वीररुद्रस्य जैत्र-

प्रस्थानारम्भमेरीनिनदमरिनुपाः पूर्णकर्णज्वरार्त्ताः ।

आरुह्याद्रीन् विशन्तो गहनमतिमहत्कण्टकांकुष्टकेशा-

स्त्रायध्यं मुञ्चतेति प्रतिनृपतिधिया पादपान् प्रार्थयन्ते ॥ २२ ॥

मध्यमारभटी त्वन्या तथा मध्यमकौशिकी ।

वृत्ती इमे उभे सर्वरससाधारणे मेते ॥ २३ ॥

मृद्वर्थेऽप्यनतिमौढवन्धा मध्यमकौशिकी ।

शृङ्गारकरुणयोरतिसुकुमारयोरल्पप्रौढत्वं न दूष्यते । किं त्वतिप्रौढ-
संदर्भो नेप्यते । प्रतिकूलवर्णरूपदोषापत्तेः ॥

मध्यमारभटी प्रौढेऽप्यर्थे नातिमृदुक्रमा ॥ २४ ॥

अतिप्रौढयोरपि रौद्रवीभत्सयोरपि मृदुवन्धो न दूष्यते । अतिमृदु-
संदर्भस्तु विरुद्धः ।

सात्वतीमुदाहरति । दूरादिति । विश्वप्रसृमरमहसो विश्वव्यापितेजसः ।
“सुखस्पदः करघ” । जैत्रयात्रारम्भमेरीसाङ्गराकर्णनेनैव कान्दिशीकानाम-
रिभूपतिनां दूरत एव समरकथेति भावः । अत्र विकटवन्धपरुषर्षणसंदर्भेण
भयानकप्रतिपादनात् सात्वती ॥

अथ मतान्तरानुसारेण सर्वरससाधारणं वृत्तिद्वयमाह । मध्यमेति । अनयोः
क्रमेणैकमेकमेपरप्रौढयोरतिप्रौढातिकोमलरसानुभवेशो न विरोधावेति व्युत्क्र-
मेण प्रतिपादयति । मृद्वर्थ इत्यादिना । न दूष्येत इत्येतदध्याहृत्य व्याचष्टे ।
शृङ्गारेति । किं तर्हि दुष्टमित्याकाङ्क्षायामाह । किं त्विति । विपक्षे दण्ड-
माह । प्रतिकूलेति । रसानुगुणत्वं प्रातिकूल्यम् । एतद्वैपरीत्यं मध्यमारभट्या-
मित्याह । मध्यमेति ।

१ सात्विकी M., M₂. २ “कद” R. ३ कौशिकी मध्यम त्वन्या मध्यमारभटी तथा । P.
४ उभे वृत्ती इमे M., M₂, M₃. ५ स्पृते M., M₂. ६ After this अनयोः स्वरूप in
P. आसा स्वरूप in T., T'. ७ प्रौढसंदर्भतो न M. ८ “संदर्भतो M. ९ न दुष्यति
R. १० प्रतिकूलसंदर्भवर्णरूप” P. ११ दुष्यति R., P. १२ किं त्वति” M₂. १३ After
विरुद्धः P., T', and T. have यथाक्रममुदाहरणानि । “२४ दूष्यतीत्ये” M.

मध्यमकेशिकी यथा ।

आसन्नेऽपि महोत्सवे कथमितस्त्यक्त्वा प्रवासं ग्रजे-
धिग् धिक् साहसमावयोविघटनं को वा विधिः कांक्षति ।
इत्थं स्वप्ननिवारितप्रियतमप्रस्थानबुद्धिस्ततो
शुद्धा मूर्च्छन्ति काकतीयनृपते त्वद्वैरिनारीजनः ॥ २५ ॥

मध्यमारभटी यथा ।

मांसकीकसंसंकीर्णाः प्रसरंष्टुधिरापगाः ।
वसाकर्दमिता युञ्जे भुवोऽन्धसुभटे कृता ॥ २६ ॥

एवं रसान्तरेष्वप्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥

वैदर्भ्यादिरीतीनां शब्दगुणाश्रितानामर्थविशेषेनिरपेक्षतया वैचल्यं

मध्यमकेशिकीमुदाहरति । आसन्न इति । त्यक्त्वा महोत्सवमिति शेष ।
इतः सर्वसौभाग्यनिधेर्निवासादित्यर्थः । कथं प्रवासं ग्रजे । गर्हितमतदिति भावः ।
“ विभाषा कथमि लिङ् च ” इति गर्हाया लिङ् । धिग्धिगिति “ नित्यवी-
प्सयो ” इत्याभीक्ष्ये द्विरक्तिः । को वा विधिरिति । न त्वमेव साहसिक-
इति भावः । त्वद्वैरिनारीजनस्तयया वियोजितभर्तृक इति शेषः । अत्रेपस्रो-
तदर्भेण शृङ्गारसंकीर्णं करणो रसः प्रतिपाद्यते ॥

मध्यमारभटीमुदाहरति । मांसेति । अत्रेपत्सृष्टुसदर्भेण बीभत्सः प्रतिपाद्यते ॥

अथ वैदर्भ्यादीनां मतभेदेन वृत्तिशब्दवाच्य वसाम्यान् कैशिकयाचनन्तर-
तत्रिरूपेण चिकीर्षुं प्रथमं तावत्तदन्तर्भावः धारयति । वैदर्भ्यादीति । तत्सर्व-
पमाह । शब्दगुणाश्रितानामिति । माधुर्यादिपरतन्त्राणामित्यर्थः । यद्यपि सहृद-
यहृदयानामाह्लादकः शृङ्गारादिधर्मो माधुर्यं चित्तविन्ताररूपदास्तिजनरो रीति-
दिधर्मं बीजं शुष्केन्धनानलवदमलजलवद्वा यथायोगं संहसा सहृदयहृदयग्यापी
सर्वरसधर्मं प्रसादमथापि तेषां शब्दगुणत्वमामधर्मस्य शोयादेरासारधर्मव

१ तत्र मध्यमः P T T २ मध्यमा कति M, M, M, ३ जनट P, M,
M, M, ४ वसाम्यान् P ५ काङ्क्षन् B ६ संकीर्णप्रसरः M, M, ७ प्रसरंष्टु
B, P ८ शुद्धुचो B, M, ९ रसांतरेऽप्यु* L, M, M, १० स्रग-दं M, M,
११ 'नित्ये' वन M १२ M. om ts सहसा

दर्भसौकुमार्यप्रौढत्वमात्रविषयत्वात् कैशिक्यादिभ्यो भेदः । संदर्भ-
स्यातिमृदुत्वमसंयुक्तकोमलवर्णबन्धत्वम् । अतिप्रौढत्वं परुषवर्णविक-
टबन्धत्वम् । संयुक्तमृदुवर्णेष्वीपन्मृदुत्वम् । अविकटबन्धपरुषवर्णेष्वी-
पत्प्रौढत्वम् ॥

अथ रीतीनां स्वरूपमुदाहरणं च ।

रीतिर्नाम गुणाश्चिष्टपदसंघटना यता ।

सा त्रिधा । वैदर्भी गौडो पाञ्चाली चेति ।

मिथौपचारिकम् । तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः । ‘शब्दधर्मत्वं चैषामन्याश्रितत्वेऽपि
शरीराश्रितत्वमिव शौर्यादीनाम्’ इति । तदाश्रितत्वं त्रैसां काव्यप्रकाशे

‘माधुर्यव्यञ्जकैर्धर्मेणैरूपनागरिकेप्यते ।

ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु यस्या कोमला परैः ।

केषांश्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो भताः ॥’

इति । फलितमाह । अर्थचिद्विशेषेति । माधुर्यादिपर्यवसितत्वेन शृङ्गारादिनिर-
पेक्षत्वादित्यर्थः । वैदर्भ्यादीनां रसाश्रितमाधुर्यादिशब्दधर्मपरत्वं कैशिक्यादीनां
तु साक्षादेव रसपरत्वमिति महान् भेद इति भावः । तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः ।

‘शब्दतत्त्वाश्रयाः काश्चिदर्थतत्त्वाश्रयाः पराः’

इति ।

टवर्गवर्जिताः स्पर्शाः स्वस्वगान्धशेखराः ।

लघुरेफणकारौ च कोमलाः परिकीर्त्तिताः ॥

रेफेण यस्य कस्यापि योग आद्यद्वितीययोः ।

स्रोत्तराभ्यां तुल्ययोर्बा परेपाष्टगणः शपौ ॥

इति । कोमलवर्णपरुषवर्णसंग्रहः । यद्वा शब्दः पदरचनात्मकः । तद्गुणा ओजः-
प्रसादादयः । यदाह वामनः । ‘ओजःप्रभृतयो बन्धगुणाः’ इति ॥

अथ रीतिसामान्यलक्षणमाह । रीतिरिति । गुणाश्चिष्टपदसंघटना माधुर्यादि-
परतन्त्रशब्दसंदर्भ इत्यर्थः । यद्वा ओजःप्रसादादिविशिष्टपदरचनेत्यर्थः ॥

१ ‘विषयकत्वात् T’ २ पदसंदर्भस्य R. ३ अतिविकट M., M., M., M., M.
४ वन् १ is omitted in P., T., T’. ५ T., T’. have अथ वैदर्भ्यादिरित्यर्थः before this.
६ ‘वर्णसंघटना M., M., M., M., M. ७ संदर्भनामिता R; संघटना मना P., M., ८ सा त्रिधा
is omitted in M., M., M., M., M. ९ विविधा T’. १० चामा T. ११ ‘वर्णसंघटना
माधुर्येप्यते m. १२ कोमलादयैः m. १३ कोमलौ परिकीर्त्तितौ m, कोमलत्वेन कीर्त्तिता. m.
१३ परेपाष्टगणाः m. १४ ‘संघटना’ m.

वन्धपारुष्यरहिता शब्दकाटिन्यवर्जिता ।

नातिदीर्घसमासा च वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥ २७ ॥

यथा

काकतीयनरेन्द्रस्य कीर्त्तिचन्दनचर्चनम् ।

दिगङ्गना चितन्वान्ति वतंसीकृततद्गुणाः ॥ २८ ॥

यथा वां

वितरणगुणलीलातोपिताशेषलोके

विभवति नरनाथे काकतीयान्वयेन्दौ ।

विदर्भादिदेशीयविदग्धजनपरिमहेण वैदर्भादिसञ्ज्ञकानामेतासां विशेषलक्षणानि विषयव्याख्यर्थं प्रलेफमुदाहरणद्वयं च क्रमेणाह । वन्धेति । वन्धपारुष्यदुःसन्धिकृतं शब्दकाटिन्यं परुषवर्णारब्धम् । नश्यस्य नशब्दस्यातिदीर्घसमासेत्यनेन “सुप्रसुपा” इति समासः । एतेनात्रासमासा मध्यमसमासा च विवक्षितेति बोद्धव्यम् । तदुक्तम् ।

‘अवृत्तिर्नष्पृष्टिर्वा माधुर्यं घटना तथा ।’

इति । उदाहरति । काकतीयेत्यादि । वतंसीकृतेत्यत्र

‘यदि भागुरिरहोपमवाप्नोत्परसंगयोः’

इति वचनादकारलोपः । वितरणेति । विभवति प्रभौ सति । क्षितिमुरजनाप्राज्ञजनसत्तेषां समूह इति जनसङ्घदान्तात् “ग्रामजम्—” इत्यादिना तदप्रत्ययः । “एणिङकादिभ्यश्च” इत्यत्र सामूहिकेषु वदन्त्वविधिरस्तीति धारणात् । अप्रोदाहरणद्वयेऽपि कोमलवर्णैरल्पसमासैर्मदुबन्धेन च कीर्त्त्यादायां मुद्रांपनविभावप्यरूप्यशृङ्गारगताढ्यादकावलयक्षणमाधुर्यप्रतिपादनाद् वैदर्भी रीतिः । अत्र यद्यपि कीर्त्तिचन्दनचर्चनमिषादी रेफसंयोगः तोपिताशेषेत्यादौ शकारपकारौ चेत्येवमस्पर्शाः परुषवर्णाः सन्ति तथापि न माधुर्यभक्तः । अत एवानन्द्यर्चनाचार्यैः

‘नपौ च रेफसंयोगवर्गोऽपि भूयसा ।

विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा रसच्युताः ॥’

इत्यत्र भूयसोपुक्तम् । एवमुत्तरप्राप्नुहनीयम् ॥

सुरतरुगणनायां कामधेनुप्रसंगे

क्षितिसुरजनतेयं धीतकौतूहलासीत् ॥ २९ ॥

ओजःकान्तिगुणोपेता गौडीया रीतिरिष्यते ।

यथा ।

प्रचण्डतरदोर्दण्डखण्डितायतिमण्डलः ।

विभस्युर्वीधुरां गुर्वी प्रभवन्नान्ध्रभूपतिः ॥ ३० ॥

यथा वा ।

उद्यद्गोःस्तम्भखड्गशुद्धरिमुकुटाद्योपसंजातराहु-

भ्रान्तिभ्रद्यत्पतङ्गाभयकरणचणस्कारनासीररेणुः ।

आन्ध्रश्चाभर्तुरासीदधिकरणधुरा भिन्नमत्तेभकुम्भ-

प्रोद्यन्मुक्तौघतारानिकरपरिवृताः सर्वधूयक्रचैन्द्राः ॥ ३१ ॥

गौडीयामाह । ओज इति । ओजशब्देन समासभूयस्त्वेन श्रूयते । कान्ति शब्देन चोद्गदपदत्वम् । उदाहरति । प्रचण्डेति । उर्वीधुरां भूभारम् । “क्रूर-
पुरम्भूद—” इत्यादिना समासान्तोऽचप्रत्ययः । उद्यदिति । अत्र खड्गोत्कृत्-
प्रतिभटमुकुटेषु स्वर्भानुभ्रान्त्या कान्दिशीकस्य भागोरभयकरणचणत्वं नासीर-
रेणोरुपेक्ष्यते । तेनास्य सूर्यास्त्रमयप्रतीतिजनकं तन्मण्डलावरणं गम्यते ।
ततश्च वीरवरणोत्सुकतया समागताप्सरोमुक्तानां चन्द्रत्वेन धूलितेभकुम्भयुग-
होद्गलितमौक्तिकानां तारात्वेन च रूपणाद्रणधुराया रजनीत्वं गम्यते । न चाने-
कनिशानाद्यकथने दोषाय वीररुद्रविक्रमविद्वलीकृतचेतसां तद्वैरिवीराणां तथात्वेन
प्रतीतेः । अत्र परुषवर्णसदृशेण समासभूयस्त्वेन च रौद्ररसगतदीपकत्वलक्षणो-
जप्रतिपादनाद्गौडीया ॥

१ नातिकौतूहला° M, M₂, M₃, M₅. २ पुरं P. ३ “क्रूरं” P., R., T., T.
४ किं च P, यथा च II., यथा वा omitted in T. ५ अन्ध्रं P., T., R., T.
६ परितः P. ७ “वन्ध्र” P. ८ उर्वीधुरं L, m. ९ दारिद्र्यं m.

पाञ्चाली रीतिर्वेदभोगौडीरित्युभयात्मिका ॥

यथा ।

जेतुः काकतिवीररुद्रनृपतेर्जैत्रप्रयाणोत्थिते
 क्षोणीरेणुभरे नैमस्यतिभृशं भूविभ्रमं विभ्रति ।
 जाता मस्यनदी चिशंकटर्तटी दीर्घा धियदीर्घिका
 गाढं गूढतमा च गौतमनदी पातालगङ्गायते ॥ ३२ ॥

यथा च ।

स्थाने तच्चलमर्त्तिगण्डनृपते त्वत्खड्गभोगी द्विपत्-
 प्राणैर्यत् परितोपमेति सततं किं त्वेतदत्यद्भुतम् ।
 पीतेन प्रतिपक्षपार्थिवयशःक्षीरेण गौरस्त्वपं
 यत् संचर्धयति त्रिलोकभरितां त्वत्कर्त्तिलक्ष्मीसुधाम् ॥ ३३ ॥

पाञ्चालीमाह । पाञ्चालीति । उदाहरति । जेतुरिति । नभस्यन्तरिक्षे भूवि-
 भ्रमं भूभावं विभ्रति सति । धियदीर्घिका मन्दाकिनी विशङ्कदाभ्यां विशालाभ्यां
 तटीभ्यां दीर्घा सती मस्यनदी भागीरथी जाता । तथा गूढतमा रजोमयभूमे-
 रधो वर्त्तमाना गौतमनदी पातालगङ्गायते भोगवती भवतीत्यहो महदद्भुतमिति
 भावः । स्थान इति । सपांशां वाताहारत्वात् खड्गोरगस्य द्विपद्मपरिपुष्टवं
 नाद्भुतमिति भावः । तर्हि किमद्भुतमित्याकारुक्षायामेतदित्याह । पीतेनेति ।
 'पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विपद्भये' इति लोकप्रसिद्धम् । अत्र पुनरधिकत-
 रसुधानृद्धय इति महदद्भुतमिति भावः । त्रिलोकभरितामिति । भवयवो
 लोकस्त्रिलोकः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासो न द्विगुरिति प्रति-
 पादितं ग्रंथमश्लोके त्रिलोकजननीमित्यत्र । अत्रोदाहरणद्वयेऽपि पूर्वोक्तरीतिसाङ्ग-
 यैणाद्भुतरसप्रतिपादनात् पाञ्चाली ॥

१ पाञ्चाली P, पाञ्चाल T. २ 'वेदभोगौडी' R. ३ नभस्यन्तरिक्षे B. ४ 'तदा P.
 ५ यथा वा M, तथा च M. ६ 'महिना M. ७ अथ पाञ्चाली' U. ८ पाञ्चालेति t; m.
 T. ९ मस्या नदी t. १० वाताहरत्वात् t, m. ११ त्रिलोकजननीमित्यत्र प्रथमश्लोके P, T.

अथ शय्या ।

या पदानां परान्योन्यमैत्री शय्येति कथ्यते ।

यथा ।

द्योतु काकतिवंशमण्डनमणेर्नि सीमविश्राणन-
 स्नाघालङ्कितकल्पपादपगुणप्रौढेरनाथौजसः ।
 विभ्रच्छारदकौमुदीपरिमल सामन्तसीमन्तिनी
 गण्डाभोगनिरुद्धपाण्डिमधुरां धत्ते यशः प्रायशः ॥

अत्र पदविनिमयासाहिष्णुत्वाद्बन्धस्य पदानुगुण्यरूपा शय्या ॥^१

अथ पाकः ।

अर्थगम्भीरिमा पाकः स द्विधा हृदयंगमः ।
 द्राक्षापाको नौरिकेलपाकश्च र्भस्फुट्यन्तरौ ॥ ३५ ॥
 द्रौक्षापाकः स कथितो वहिरन्तःस्फुरद्रसः ।

अथ रीतयश्चेत्यर्थात्त्रय चशब्दसमुच्चितयो शय्यापाकयोर्मध्ये शब्दधर्मवत्सा-
 म्यात् रीत्यनन्तरं शय्यामाह । या पदानामिति । परा वक्तृष्टा र्भन्याोन्यमत्री
 विनिर्मयासाहिष्णुत्वमित्यर्थः । अत एवास्य रीतिभ्यो भेद इति भावः । उदाह-
 रति । वातुरिति । गतार्थमेतत् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति ॥

परिधेपात् पाकमाह । अर्थेति । अर्थस्य शृङ्गारादेर्गम्भीरिमा आस्वाद्यमान-
 वाविशेष इति पृष्टिसमाप्तः । “ पूरणगुणः—” इत्यादिना विधेयस्तु “ तद्-
 दिव्य सज्ञाप्रमाणत्वात् ” ‘ तत्त्वज्ञगौरवं प्रसज्येत ’ इत्यादि पाणिनिशर-
 स्वाभिप्रमुखमहापुरुषप्रयोगदर्शनादनित्य इति पदमञ्जरीकारः ।

१ पातु R, जुनु M, २ ‘निम्न’ P, R ३ ‘पु’ P, T, T’ ४ T’ has अप
 द्रावादिपाक, T’ has अप द्रावादिपाका ५ नारिकेल’ T, नातिकेल’ T’ ६ प्रस्तुगधक
 M, ७ P has before this दशमम स्वरूपमुदाहरणम् and T, and T, दशममे
 स्वरूपमुदाहरणं च ८ अया यस्य P, T, ९ ‘मयाप्रदत्त’ M.

यथा ।

स्मरस्मेरान् मन्दस्मितमधुरसौरभ्यमुभगान्
मनाग्रीडाजौड्यान् प्रणयरसकलोलभरितान् ।

द्राक्षापाकमुदाहरति । स्मेरेति । विषयमाश्रयविधान्तिविरहिणो विशृङ्खल-
मृत्तित्वमदमन्धरत्वादिगुणशीलाः स्मेराः । तदुक्त भावप्रकाशे—

‘अपरिच्छिन्नविषय मदमन्धरमीलितम् ।

स्फुरद्भूपक्षमतारं यत् तत् स्मेरमिति कथ्यते ॥’

इति । ते च स्मरप्रधानाः स्मरस्मेराः मन्दस्मिता हासगर्भाः संभोगौत्सुक्यवृ-
त्तकाः मधुराः संतापहराः सौरभ्येण पद्मिनीजातेरस्याः स्मितनिमित्तेन सुभगाश्च
ये तथोक्ताः

‘कटाक्षैर्हासगर्भस्तु संभोगौत्सुक्यभावना ।

शीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम् ॥’

इति चोक्तेः नायिकायाः प्रौढत्वान्मनागल्पं ग्रीडाजौड्यं येषां ते तथोक्ता अत
एव स्वानुकूल्यप्रकाशकाः । तदुक्तं

‘समीडालोकनेनैव स्वानुकूल्यप्रकाशनम्’

इति ।

‘विस्तम्भे परमां काष्ठामारुढे दर्शनादिभिः ।

पेनान्तरङ्गं द्रवति स खेह इति कथ्यते ॥’

इत्युक्तलक्षणः खेहः प्रणयदान्देन विवक्षितः । स एव रसो द्रवद्रव्यं तस्यान्तर-
ङ्गवारिधिवास्तव्यकल्लोलैर्महोर्निभिर्भरिताः प्रेमदायिन इत्यर्थः । ‘द्रवीभूत मनोयत्र
दर्शने प्रेमदायिनः’ इति लक्षणात् । कृतानेकस्कन्धाः प्रियदर्ष्टिप्रतिघातेर्नामुप-
भरेण च यथाक्रममासारप्रसाराभ्यामङ्गीकृततरङ्गभाङ्गिका इत्यर्थः । अत एवैते
सोऽसुकास्तरङ्गिताश्च । तदुक्तम्

‘सोऽसुकं तद्यदालोक्य भूयो भूयोऽवलोकनम् ।

कलोल इव यः कान्तिविच्छेदस्तत् तरङ्गितम् ॥’

इति । मनसिजसहस्राणि सृजतः विरक्तस्यापीति भावः । ‘यदर्शने विरक्तोऽपि
क्षुभ्यते तत् समन्मथम्’ इति लक्षणादेते समन्मथा उच्यन्ते । एवंविधान्

कृतानेकस्कन्धान् मनसिजसहस्राणि सृजतः

कटाक्षान् वामाक्षी किरति परितो रुद्रनृपतिम् ॥ ३६ ॥

स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गूढरसोदयः ।

यथा ।

लीलाविभ्रमपूर्वैरङ्गमुदितं तारुण्यमेत्य त्रपा-

नेपथ्यान्तरयिष्वितसरकलालास्यप्रपञ्चश्रियः ।

सख्यः पश्यत काकर्तायनृपतौ भावानुबन्धोज्ज्वलः

कोऽप्यस्यास्तरलध्रुवो विजयते शृङ्गारनाट्यक्रमः ॥ ३७ ॥

अत्र न द्वागर्थप्रतीतिः । एवं वस्त्वलंकारप्रतीतावपि द्रष्टव्यम् ।
पाकान्तराणि यथासंभवमूह्यानि ॥

कटाक्षान् वामाक्षी मनोहरनयना रुद्रनृपतिं परितः सर्वतः किरति । " अभितः
परितः—" इत्यादिना द्वितीया । कटाक्षलक्षणं तु संगीतरत्नाकरे

‘ यद्गतागतविभ्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥ ’

इति । अत्रैवं सम्मर्दसहिष्णोः शृङ्गारस्य पादसमयेऽप्यास्ताद्यमानत्वादन्तर्व-
हिष स्फुरणं द्रष्टव्यम् ॥

नारिकेलपाकमुदाहरति । लीलेति । विस्तरेण व्याख्यातमेतन्नायिकामकरणे
मध्यमोदाहरणप्रस्तावे । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति । एवं व्याप्यमानसा-
पेक्षत्वाच्च हुंतमर्थप्रतीतिरित्यर्थः । द्वाक्षापाकनारिकेलपाकावयवेऽपि हुतविलम्बित-
प्रतीत्योः परां कोटिमारुढौ । अतस्तदन्तरालवर्तिन्या मध्यप्रतीतेरनेकविभङ्गात्
तदनुसारेण कदलीरसालादिपाकाः स्वयमूह्या इत्याह । एवमिति ॥

१ नालिकेरं T'. २ 'पञ्चमिन्यादि R, M, M, M, M. ३ प्रतिपत्ति- M, P, T' and T. have मधुसूतादीनि after this. ४ 'मुदाहापानि P, M, T'. ५ 'त्वत् तदन्त' R. ६ 'इतरमर्थ' P. ७ 'मध्यम' P.

अथ कान्यविशेषाः ।

व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्फुटत्वेन च त्रिविधं काव्यम् ।
व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये उत्तमं काव्यं ध्वनिरिति व्यपदिश्यते । अप्राधान्ये
मध्यमे गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति गीयते । व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्वेऽधमं काव्यं
चित्रमिति गीयते ।

ध्वनिर्यथा ।

स्वामिन् गोत्रमहीधरान् किमधुना नीचैर्विधत्से कुतो
गाधानम्युनिधीन् करोपि कुरुपे किं दिक्पतीनल्पकान् ।
इत्थं पार्श्वचरानुलापमखिलं न्यक्कृत्य धर्मेपिणा
सृष्टः पद्मभुवा गुणैकवसतिः शीर्षीरुद्रो नृपः ॥ ३८ ॥

इत्थं काव्यसामग्रीं निरूप्य तद्वेदा निरूप्यन्ते । अथेत्यादिना । तेषां सामा-
न्यतः स्वरूपनिरूपणपूर्वकं विभक्तमाह । व्यङ्ग्यस्येति । प्राधान्यादिनिमित्त-
वशादुत्तमादिकौष्यानां ध्वन्यादिसंज्ञाप्रवृत्तिरित्याह । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्य
इत्यादिना । यथा लोके कस्यचिद् वस्तुनः सत्त्वानार्थं प्रदीपादाविव व्यङ्ग्यार्थ-
मेव वाच्यवाचकव्यभिचारी महाकविप्रवृत्तेष्वङ्ग्यस्य मध्ये विभ्रान्तिविरहेण
स्वपर्यन्तं सहृदयहृदयाकर्षणाच्च तस्य प्राधान्यमित्यनुसन्धेयम् । तद्विरुद्धमप्रा-
धान्यम् । तच्च व्यङ्ग्यस्य चारुवापकर्पोपाधिकृतं न स्वाभाविकमिति गुणी-
भूतव्यङ्ग्यमित्यत्र ध्विप्रत्ययेन सूच्यते । अधमकाव्यस्यास्फुटव्यङ्ग्यत्वेन नीर-
सत्वात् केवलवाच्यवाचकवैचित्र्याश्रयत्वेनालेख्यप्रत्यत्वाच्चित्रशब्दवाच्यत्वम् ।
तच्च शब्दार्थालंकारयोर्व्याससमासाभ्यां निबन्धने शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयवि-
धमिति त्रेधा विभिक्षते ॥

तत्र ध्वनिमुदाहरति । स्वामिन्निति । अल्पकान्त्यल्पान् । अनुलापं मुहुर्भा-
षामसहृदकथनमिति यावत् । धर्मेपिणा न नु कुलाचलाद्योपमेपिणा । गुणैक-

१ T has काव्य after मध्यमे २ कथ्यते M, M₁, M₂, M₃, M₄, M₅ ३ 'कान्यादीनां ६
४ 'मुभयविधमिति p, T. ५ विधा m. ६ मिथन m. • मुहुर्भाषणम् p, T. ८ 'वापक-
मिणा t.

अत्र प्रतापरुद्रस्य कुलशैलातिशायिसमुन्नतत्वमतिर्मुद्रगाम्भीर्यं
लोकपालाधिकमैश्वर्यं च व्यज्यते । तथा कुलशेखरिपयोधिलोकपाल-
निर्माणसंरम्भातिशायी सर्वविलक्षणकाकतीयनिर्माणविभवं इति च
व्यज्यते ॥^१

गुणीभूतव्यङ्ग्यं यथा ।

प्रत्यग्रप्रसरत्प्रतापविभवव्याप्ताखिलाशान्तरे

विश्वत्रातरि वीररुद्रनृपतौ सिंहासनाभ्यासिनि ।

आस्थानीं समुपागतैर्नृपैतिभिस्तास्तास्तथा दर्शिता-

श्लेष्टा याभिरमुष्य काकतिविमोदंष्ट्रिः कृपार्द्राकृता ॥ ३९ ॥

अत्र प्रतापभिषेकमहोत्सवस्य प्रतापरुद्रमहाराजस्याग्रे शरणाधिनां
पाधिवानां तैर्धाविधकार्पण्योक्तिपुनःपुनःप्रणामादि व्यङ्ग्यं तास्ता-
श्लेष्टा दर्शिता इति वाच्यादनतिशायि इति^२ गुणीभूतव्यङ्ग्यता ।

चित्रं त्रिविधम् । शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रं चेति ।

वसतिर्न पुनरचलादिवदेकैकगुणाधारः । अत्रौचस्यादिव्यङ्ग्यस्यागूढत्वाद्यपकर्ष-
निमित्ताभावात् प्राधान्येनोत्तमकाव्यत्वमेवेत्यभिप्रायेणाह । अत्रैति ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्यमुदाहरति । प्रत्यग्रेति । अत्र कार्पण्यवचनादिचेष्टाविशेषरू-
पव्यङ्ग्यस्य याभिरमुष्येत्यादिवाक्येनोक्तप्रायत्वादगूढत्वेन न चारुवातिशय
इत्याह । वाच्यादनतिशायीति ॥

१ 'शैला' P. २ समुद्रे गाम्भीर्यं R. ३ R. drops च. ४ व्यज्यते T'. ५ शैल
for शिखरि in M₁ and T. ६ 'पयोनिवि' M₂, T., T'. ७ R. drops सर्वं.
८ 'विलक्षण. T., T'. ९ 'वैभव T., T'. १० च is omitted in R., T., T'. ११ The
sentence beginning with तथा and ending in व्यज्यते is dropped in P., M₁,
and M₂. १२ 'नृपतौ' P., T., T'. १३ कृतानिषेकं P. १४ प्रतापरुद्रदेवमहाराजं
T'. १५ महादेवं P. १६ सरण्यर्थितानां M., M₂, M₃. १७ तथातिकापं P., R.
१८ पुर सर for पुनः पुनः M₁, M₂, M₃, M₄. १९ प्रणामादिक T., T'. २० व्यङ्ग्यादयः
M., M₂, M₃, M₄. २१ T' has दर्शिता after इति. २२ 'व्यङ्ग्यम्' M₂. २३ Omitted
in P., R., M₁, M₂, M₃; M₄ has सन्दापोमपचित्रमेवेति after त्रिविधम् T'.

शब्दचित्रं यथा ।

क्षोणीरक्षणदक्षिणाः क्षतजगत्क्षोभा दुर्रीक्ष्यक्रमाः
क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधौ प्रोत्क्षिप्तकौक्षेयकाः ।
उद्दामोद्यमनस्य रुद्रनृपतेर्दोर्दण्डयोश्चण्डयो-
र्गर्जहुर्जनगर्वपर्वतमिदा दम्भोलयः केलयः ॥

अर्धचित्रं यथा ।

खगो जुज्जविजिम्भिष रिबुमहीणाहांजलिं विविधं
पेनेखंतो जंबलच्छयासकमलं मण्णति विण्णाणिजं ।
मण्णे वीरपभाचरुहविहुणो जण्णेषु घेत्तु उणो
सिंहिय रिबुजीविआइ विहिणो जत्तस्स पीठंयुअं ॥ ४१ ॥^१

शब्दचित्रमुदाहरति । क्षोणीति । दुर्रीक्ष्यक्रमा अभ्यासजनितलाघवाति-
शयेन दुरवबोधायुधप्रयोगपरिपाटीका । क्षुद्रक्षत्रियपक्षो राजपार्श्वबलम् । कौक्षे-
यक खड्ग । “कुलकुक्षि—” इत्यादिना शैपिको दकम्प्रत्यय । पदैतत्सूत्र-
भाष्यकारो न सम्यगे तदा “दत्तिकुक्षि—” इत्यादिना दञ् । स्वाधिक कप्र-
त्यय । अत्र दोर्वण्डकीडानामशानित्वरूपेण गर्वाणा पर्वतत्वरूपेण हेतु । अत-
परस्परित रूपकम् । तस्मिन् सत्यपि कवेर्बुध्यनुप्रास एवाभिनविदेशाच्छब्दचित्र-
स्यैव प्राधान्यमर्थचित्रस्थ तु गुणभाव एवेति बोधयचित्रत्वमस्येति भावः ॥

अर्धचित्रमुदाहरति । खड्गेति ।

खग्रे युद्धविजृम्भिते रिबुमहीनाथाञ्जलिं विविधं
पेनेखन्तो जयलक्ष्मीवासकमलं मन्वन्ते विज्ञानिनः ।
मन्ये वीरप्रतापरुद्रविभोजन्येषु ग्रहीतुं पुनः
सूहये रिबुजीवितानि विधेर्यातस्य पीठाम्बुजम् ॥

जन्येषु युद्धेषु यातस्य गच्छत । पत्तस्येति पाठे प्राप्तस्येति छाया । लच्छिवादे-
स्यत्र लक्ष्मीशब्दस्य ‘दिही मिथ ॥’ इति पाक्षिको द्वस्व । घेत्तु उणो इत्यत्र

१ T, T, insert तत्र before शब्दचित्रं. R, M, M₂ and M₃ have चित्रं यथा
for शब्दचित्रं यथा २ दुर्गि^१ R, दुर्गि^२ T, “दुर्गस्य” T ३ विजिम्भिष T, “विजुम्भिष” T,
विजिम्भिष M ४ रिबु^१ M, T, T ५ पेनेखन्तो T ६ जय^१ T, T ७ “वरुदवि” T ८ सिद्धि^१
T, सिद्धि^२ M, सिद्धि^३ T ९ रिबु^१ T, रिबु^२ T, रिबु^३ M १० विहुण^१ M ११ T has
after this अन्य एवाया । खड्गे &c as given in the commentary. १२ दुर्गि^१ T,
m., T १३ प्रज्जत^१ p. १४ मादहो L.

उभयचित्रं यथा ।

विद्यासमुद्रे भुवनैकभद्रे

प्रतापरुद्रे जितवेरिभद्रे ।

रक्षाधिनिद्रे धृतशौर्यमुद्रे

कान्तेव पृथ्वी रमते गुणार्द्रे ॥

‘तुमुन्तस्यस्वास्तु ग्रहेः’ इति तुमुन्प्रत्यये ग्रहेर्घैरादेशे चेतुमिति सिद्धम् । तस्योत्तरपदेन सन्ध्यभावः । ‘पदयोः सन्धिर्वा’ इति विकल्पितत्वात् । वीर-
पभावेत्यत्र ‘वा समासे’ इति समासे विकल्पाद् द्वित्वाभावः । जतस्सेति वर्तमा-
नापदेशेन परासुवेरिप्राणसंग्रहणलम्पटस्य कमलमुवः कमलोपवेशनावकाशा-
भावः प्रतीयते । अत्र प्रतापरुद्वस्त्रप्रतिबिम्बिते रिपुनृपाञ्जलौ लयलक्ष्मीवास-
कमलत्वमारोप्य तदपह्वेनार्थसिद्धेन ब्रह्मासनकमलत्वप्रतिपादनादपह्णवाल-
ङ्कारः । अत्रैव कवेरभिनिवेशादस्यार्थचित्रत्वम् । वृत्त्यनुप्रासे ॥ गुणभाष एवेति
नाम्राप्सुभयचित्रत्वमिति भावः ॥

उभयचित्रमुदाहरति । विद्येति । अत्रोभयत्र कवेरभिनिवेशादुभयचित्रत्वमित्य-
भिप्रायेणाह । अत्रेति । यद्यप्येतत् प्राचीनालंकारकारैर्बोद्धव्यं तथाप्यन्यतरप्रा-
धान्येनेतरभेदद्वयबहुभयप्राधान्येनास्यापि सुवचत्वादविरोधः । किं च

‘पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मधु-

मञ्जीरशिश्रितमनोहरमम्बिकायाः ॥’

इत्यत्रोपमानुप्रासयोरन्योन्यनिरपेक्षत्वेन समप्रधानभावयोः संसृष्टिमङ्गीकुर्वाणैः
पूर्वैरेवोभयचित्रमप्यङ्गीकृतमिति विज्ञेयम् । नन्वेष्टुदाहरणेषु यथायोग्यविभावा-
नुभावविशेषकथनेन वीरशृङ्गारयोः पर्यवसानात् कथमधमत्वम् । सत्यम् ।
शब्दार्थालंकारयोरेव कविविवक्षाविषयत्वाद् विद्यमानोऽपि रसो दिवा चन्द्र-
प्रकाशवन्न प्रतीयते । तदुक्तं काव्यालोके

‘रसभावादिविषयविवक्षाचिरहे सति ।

अलंकारनिबन्धो यः ॥ चित्रविषयो मतः ॥’

इति ।

१ विजितारिभद्रे M, M₂ २ कमलोपवेशनावकाश M ३ मुवचत्वाद् M. ४ प्रकाश
is omitted in P. ५ निबन्धो M.

अत्रानुप्रासोपमाभ्यां चित्रता ॥

अथ ध्वनिविशेषा^१ निरूप्यन्ते ।

अथ ध्वनेर्लक्षणाभिधामूलत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवा-
च्याख्यौ प्रथमं द्वौ भेदौ । अविवक्षितवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमिता-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यतया द्विविधस्य वाक्यपदगतत्वेन द्वैविध्ये चातु-
र्विध्यम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यासंलक्ष्यक्रमव्य-
ङ्ग्यतया द्वौ भेदौ । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये शब्दशक्तिमूले वस्त्वलंकार-
रूपतया द्वैविध्ये वाक्यपदगतत्वेन चातुर्विध्यम् ।

एवं त्रिविधमपि काव्यं सामान्यतो निरूप्य तन्नोत्तमकाव्यं प्रपञ्चयितुं प्रति-
जानीते । अथेति । विभजते । अथेति । अविवक्षितं व्यङ्ग्येन न्यग्भावितं
वाच्यं यत्र सोऽविवक्षितवाच्यः । अन्यपरं व्यङ्ग्यपरं राजतात्पर्येण राजपुरुष-
सैर्धनवद् व्यङ्ग्यपरत्वेनैव विवक्षितं विवक्षितान्यपरं तथाभूतं वाच्यं यत्र स
विवक्षितान्यपरवाच्यः । तत्र लक्षणामूलं चतुर्धा विभजते । अविवक्षितेति ।
तथाथान्तरसंक्रमितवाच्ये वाच्यस्योपपत्तमानत्वेऽपि तावत्तानुपयोगादजहल्लक्ष-
णामूलत्वम् । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये वाच्यस्यानुपपन्नत्वात् जहल्लक्षणामूलत्व-
मिति विवेकः । संक्रमितेति गिना व्यञ्जनसहकारिवर्गस्यायं प्रभाव इति सूच्यते ।
अभिधामूलं विभजते । विवक्षितेति । संलक्ष्यः स्फुटसवेद्यः क्रमो व्यङ्ग्यव्य-
ञ्जकयोर्वैद्यः स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र व्यञ्जकस्य विभावादेर्व्यङ्ग्यस्य च
रसादेः सद्यपि क्रमो निश्चितसूच्या शैतपत्रपत्रपत्रतबोधवदाशुभाविवाद्य लक्ष्यते
सोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । तत्राद्यस्य शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन त्रैविध्यं सिद्ध-
कृत्याद्यं चतुर्धा विभजते । संलक्ष्येति । जातिगुणादिस्पोऽर्थो वस्तु । तदेव

१ R. omits अथ, अत्रोपमाप्रासाभ्यामुपमचित्रता M₂, अत्रानुप्रासोपमायां M, M₁,
२ T has अथ ध्वनिविशेषा as a heading before it. ३ कथ्यन्ते निरूप्यन्ते M₁,
४ अप M, M₁. ५ भेदौ द्वौ P, T. ६ व्यङ्ग्यस्य M, M₁, M₂. ७ मूलत्वे R.
८ भेदेव M. ९ उपपन्नत्वात् L. १० यतपत्रपत्रपत्रतबोधवदाशुभाविवाद्य M.

अर्थशक्तिमूले संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽर्थस्य स्वतःसंभावित्वेन कैविप्रौ-
ढोक्तिसिद्धत्वेन कविनिर्वद्धोक्तिसिद्धत्वेन च त्रैविध्यम् । त्रिविधस्य
वर्गस्त्वलंकाररूपतया द्वैविध्ये पङ्क्तिधत्वम् । पङ्क्तिधस्यापि व्यङ्ग्यव्यञ्ज-
कतया द्वैविध्ये द्वादशविधत्वम् । द्वादशविधस्यापि प्रबन्धगतत्वेन वाक्य-
गतत्वेन पदगतत्वेन च त्रैविध्ये पदत्रिंशत्प्रकारोऽर्थशक्तिमूलोऽनुरणन-

विच्छित्तिविशेषयुक्तमलंकारः । द्वितीयः पदत्रिंशत्प्रकार इत्याह । अर्थशक्ति-
मूल इत्यादिना । अर्थस्य मूलभूतस्य व्यञ्जकस्येत्यर्थः । यो न केवलं साहित्य-
मात्रसिद्धः किं तु लोकेऽप्यौचित्येन संभाव्यते स स्वतःसंभवी । यः पुनरस-
न्नपि लोके कविना प्रतिभाभावेण संभाव्य संपाद्यते स कविप्रौढोक्तिसिद्धः ।
कविनिर्वद्धवत्प्रौढोक्तिसिद्धस्तु कविनिर्वद्धोक्तिसिद्ध इति त्रयाणां विवेकः ।
पङ्क्तिधस्येति । व्यञ्जकस्येति भावः । व्यङ्ग्यव्यञ्जकतयेति । व्यङ्ग्ययोर्वस्त्व-
लंकाररूपयोर्व्यञ्जकतयेत्यर्थः । तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे

‘अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ।

प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोदितस्य वा ॥

यस्तु कालंकृतिर्वैति पदभेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ।

यस्त्वलंकारमयवा तेनार्थं द्वादशात्मकः ॥’

इति । हेमचन्द्रस्तु प्रौढोक्तिमन्तरेण स्वतःसिद्धस्याप्यकिंचित्करत्वात् सिद्धत्व-
मेव सर्वमेति स्वतः संभावित्वादिभेदत्रयं नाङ्गीचकार । अनुरणनेति । षण्मादेः
प्रथमस्यनान्तरभावी सिग्धः स्वतोऽनुरणनम् । तत्सादृश्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
व्यञ्जिविशोऽप्यनुरणनध्वनिरुच्यते । तत्र

‘विच्छित्तिशोभिर्नैकेन भूषणेनेव भासिनी ।

पदद्योलेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥’

इति ध्वन्याचार्यवचनात् पदगतेष्वपि रम्यत्वमस्तीति वेदितव्यम् । तृतीय-

१ व्यङ्ग्यस्य M. २ संभावित्वेन M. ३ R. drops कवि. ४ ‘निर्वन्धनोक्ति’ T.,
TV, ‘निर्वद्धवत्प्रौढोक्ति’ P. ५ त्रैविध्ये M. ६ वस्त्वलंकारतया R. ७ पङ्क्तिधम् M., M.
८ व्यञ्जकभेदतया M., M., M. ९ च is omitted in P. and R. १० कविनिर्वन्ध-
नोक्ति’ t., p. ११ सिद्धमेव p. १२ समन्ता P., pp., १३ प्रथमध्वनानन्तर’ p.
१४ सिग्धस्वनो’ p.; सिग्धस्वनानन्तरमाश्री T. १५ विदितव्यम् p.

ध्वनिः । उभयशक्तिमूलो वाक्यगतत्वेनैकविध एव । एवं संल-
क्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरेकचत्वारिंशद्भेदाः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसा-
दिध्वनिः प्रबन्धवाक्यपदपदैकदेशरचनावर्णगतत्वेन पङ्क्तिः । एवं
विवक्षितान्यपरवाच्यध्वने सप्तचत्वारिंशद्भेदाः । अविवक्षितवाच्यभेदै-
श्चतुर्भिः सह ध्वनेः प्रथम शुद्धा एकपञ्चाशद् भेदाः । तेषां प्रत्येकमेकै-
कस्यैकैकेन संवन्धे प्रथमभेदस्यैकपञ्चाशद् भेदाः । द्वितीयस्य पञ्चा-
शद् भेदाः । तृतीयस्यैकोनपञ्चाशद् भेदाः । अनेन क्रमेणोत्तरोत्तरस्यै-

माह । उभयशक्तीति । एकायध एवति । प्रकारवैचित्र्यकल्पनस्य तु शकत्वा-
दिति भावः । अनुरणनध्वनिभेदान् क्रीडीकृत्याह । एवमिति । एकश्च चत्वारिं-
शच्च एकचत्वारिंशदिति द्वन्द्वः । 'सर्वो द्वन्द्वो विभापयैकवज्रवति' इत्येकवज्राव ।
'लिङ्गमक्षिप्य लोकाभयत्वाङ्घ्रिस्थ' इति भाष्यकारवचनाज्जनपदादिशब्दवज्र-
पुसकत्वाभावः । नापि भेषलिक्रमवत् । विज्ञात्वादीनां नवत्यन्तानाममरकोटो
'तासु चानवते स्त्रिय' इति नियमेन खीलिकृताभिधानात् । यद्वा एकोत्तरा
चत्वारिंशदिति मध्यमपदलोपी समासः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । द्वितीयम-
भिधामूलध्वनिं विभजते । असंलक्ष्येति । रसादीनामानन्त्येन सद्भेदकल्पनस्या-
शक्यत्वात् सद्द्योतकप्रबन्धादिकृतो रसादे षोढा विभाग इत्याह । प्रबन्धेति ।
सर्वानपि ध्वनिभेदान् सकलप्याह । एवमिति । शुद्धा ध्वन्यन्तरासयद्वा
इत्यर्थः । मिश्रभेदानाह । तेषामिति । तेषां शुद्धानामित्यर्थः । ननु लक्षणामू-
लध्वनेरभिधामूलध्वनिसंबन्धे यथैको मिश्रभेदस्तथैवाभिधामूलध्वनेर्लक्षणामूल-
ध्वनिसंबन्धे भेदान्तरं भविष्यति । एवमेकपञ्चाशतोऽपि भेदानां विचार्यमाने
एकोत्तरशतपदकाधिकसहस्रद्वयसंख्याकमिश्रभेदसमवादैकैकन्यूनताध्ययेन प-
ङ्क्तिशतुत्तरशतत्रयाधिकसहस्रसंख्यावलम्बनमयुक्तमिति चेत् सत्यम् । भेदद्वयेऽ-
पि तस्यामुना संबन्धोऽमुष्य वा तेनेति संबन्धिप्रतिसंबन्धनोरुच्चारणव्यत्यास-
मात्रं न पुनश्चमत्कारविशेषः । अतस्तेषां यथायोगं मिथोऽन्तर्भाव एवेति युक्तमे-
वोक्तम् । तदेतदाह । अविवक्षितवाच्यस्येति । विषयव्याप्त्यर्थं ध्वन्यन्तरेऽप्य-
न्तर्भाव दर्शयति । अनेनैवेति । भूयो विभागमाह । तस्यापीति । ध्वन्यो संदेहा-

१ व्यङ्ग्ये R M, २ M om is this sentence ३ द्वितीय R, द्वितीयभेदस्य M
४ तृतीये R तृतीयभेदस्य M ५ अनन्तैव M M, M, M, ६ 'चोत्तरोत्तरपरित्यागे
M, M, M, ७ इत्यस्य वा m, इत्यस्य वा m, ८ तद्वत् तत्र प्रवर्गं p

कैः कृतेऽपरित्यागे पङ्क्तिशत्युत्तरशतत्रयाधिकसहस्रसंख्याका मिश्र-
भेदाः । अविधितवाच्यस्य विधितान्यपरवाच्यसंबन्धे यो भेद-
स्तां संश्लेषान्तर्भूतो विधितान्यपरवाच्यस्याविधितवाच्यसंबन्धे भेदो
न पृथग्भूतः । अनेनैव क्रमेण चस्तुब्धनेरलंकारध्वनिसंबन्धभेदोऽप्यलं-
कारध्वनेर्वस्तुध्वनिसंबन्धाच्च पृथग्भूत इति पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरसंबन्धे
एकैकभेदन्यूनता ज्ञेया । तस्यापि मिश्रणस्य त्रिरूपेण संकरेणैकरूपया
संस्पृष्टा च पुनश्चतुर्थायोजने चतुदत्तरशतत्रयाधिकपञ्चसहस्राणि
भेदाः ।

शुद्धाश्चन्द्रशरा मिथ्या ऋतुनेत्रानलेन्दवः ।

संस्पृष्टिसंकरायत्तास्त्वन्धिस्राग्निशराभिधाः ॥

तत्र शुद्धानामेकपञ्चाशद्भेदानां नामधेयानि कथ्यन्ते । पदगतार्थान्तर-
संक्रमिताविधितवाच्यध्वनिः । १ । वाक्यगतार्थान्तरसंक्रमिताविध-
तवाच्यध्वनिः । २ । पदगतत्यन्ततिरस्कृताविधितवाच्यध्वनिः । ३ ।
वाक्यगतत्यन्ततिरस्कृताविधितवाच्यध्वनिः । ४ । पदगतशब्दशक्ति-
मूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः । ५ । पदगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकार-
ध्वनिः । ६ । वाक्यगतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः । ७ । वाक्य-
गतशब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः । ८ । पदगतस्वतःसिद्धार्थ-

स्वरत्नेनानुमाद्यानुयाहकभावेनैक्यञ्जकानुप्रवेशेन च द्विरूपेणैक्यम् । संकरवद्
सापेक्षत्वाभावात् संस्पृष्टैरेकरूपत्वं द्रष्टव्यम् । कलितां संख्यामाह । चतुदत्त-
रेति । न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थमुक्तमेव संख्यां संकेतभाषया कोटीकृत्वाह ।
शुद्धा इति । अथाङ्गप्रस्तारो न्युक्तेन द्रष्टव्यः । चन्द्र एकः । शराः पञ्च ।
भक्तवः पद । नेत्रे द्वे । अनलास्रयः । इन्दुरेकः । अन्धवध्वन्धारः । तं धून्
विन्दुरित्यर्थः । अश्रवस्त्रयः । शराः पञ्च । तर्हि किमिति काव्यप्रकाशकारोऽ-
न्तर्भावयातयामानपि कतिचिद् भेदान् संगृह्य चतुदत्तरचतुःशतीयुतायुतसंख्या-

१ 'वाक्यस्य सङ्घे R.; 'वाक्यस्य' सङ्घे M., M., M., २ 'वित्तशब्दसंबन्धभेदः
M., M., M., M.; 'वित्तस्य सङ्घोऽपि M., ३ 'सङ्घेऽप्य' R. ४ सङ्घभेदो R.
५ After this M. and M., have सदेहस्वपदत्वेनानुमाद्यानुयाहकाभावेनैक्यञ्जकानुप्र-
वेशेन इति. ६ After this M., has अनुमाद्यानुयाहकभावात् सदेहस्वपदत्वेनानुमाद्यानु-
प्रवेशेन तु सङ्करभेदा- ७ अथ P., M., ८ 'अन्धवध्वन्धारस्तु' M., ९ p. ७१० सख्या

शक्तिमूलो यस्तुना यस्तुध्वनिः । ९ । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो
यस्तुनालंकारध्वनिः । १० । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारे-
णालंकारध्वनिः । ११ । पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण यस्तु-
ध्वनिः । १२ । वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुना यस्तुध्वनिः । १३ ।
वाक्यगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुनालंकारध्वनिः । १४ । वाक्य-
गतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । १५ । वाक्यगतस्वतः
सिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण यस्तुध्वनिः । १६ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थ-
शक्तिमूलो यस्तुना यस्तुध्वनिः । १७ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलो
यस्तुनालंकारध्वनिः । १८ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंका-
रेणालंकारध्वनिः । १९ । प्रबन्धगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण
यस्तुध्वनिः । २० । पदगतरूपिप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुना
यस्तुध्वनिः । २१ । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुनालंका-
रध्वनिः । २२ । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकार-
ध्वनिः । २३ । पदगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण यस्तुध्व-
निः । २४ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुना यस्तुध्वनिः ।
२५ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुनालंकारध्वनिः ।
२६ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः ।
२७ । वाक्यगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण यस्तुध्वनिः ।
२८ । प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुना यस्तुध्वनिः । २९ ।
प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो यस्तुनालंकारध्वनिः । ३० ।
प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । ३१ ।
प्रबन्धगतकविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण यस्तुध्वनिः । ३२ ।

अन् समुहितकदायचमदानजगण् । को वेद किं वेद्यं निमित्तं तत् पुनश्च
पृथ तत्रभवन्तो विदाकुर्वन्तु । अस्मानिन्मु 'पुष्टियुक्तं वचो प्राद्य न मु १२४-
गौरवान्' इति व्यासमरानुमरणायेति विद्योनाथद्वयम् ॥

१ 'दूत' M₁, २ 'दूत' M₂, ३ 'दूत' M₃, ४ 'दूत' M₄, ५ 'दूत' M₅, ६ 'दूत' M₆, ७ 'दूत' M₇, ८ 'दूत' M₈, ९ 'दूत' M₉, १० 'दूत' M₁₀, ११ 'दूत' M₁₁, १२ 'दूत' M₁₂, १३ 'दूत' M₁₃, १४ 'दूत' M₁₄, १५ 'दूत' M₁₅, १६ 'दूत' M₁₆, १७ 'दूत' M₁₇, १८ 'दूत' M₁₈, १९ 'दूत' M₁₉, २० 'दूत' M₂₀, २१ 'दूत' M₂₁, २२ 'दूत' M₂₂, २३ 'दूत' M₂₃, २४ 'दूत' M₂₄, २५ 'दूत' M₂₅, २६ 'दूत' M₂₆, २७ 'दूत' M₂₇, २८ 'दूत' M₂₈, २९ 'दूत' M₂₉, ३० 'दूत' M₃₀, ३१ 'दूत' M₃₁, ३२ 'दूत' M₃₂.

पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । ३३ ।
 पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । ३४ ।
 पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । ३५ ।
 पदगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः । ३६ ।
 वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । ३७ ।
 वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । ३८ ।
 वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । ३९ ।
 वाक्यगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः । ४० ।
 प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिः । ४१ ।
 प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकारध्वनिः । ४२ ।
 प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेणालंकारध्वनिः । ४३ ।
 प्रबन्धगतकविनिबद्धोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः । ४४ ।
 प्रबन्धगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४५ । वाक्यगतासंलक्ष्य-
 क्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४६ । पदगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादि-
 ध्वनिः । ४७ । पदैकदेशगतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४८ ।
 रचनागतासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ४९ । वर्णगतासंलक्ष्यक-
 रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । ५० । वाक्यगतोभयशक्तिमूलो ध्वनिः । ५१ ।

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

अर्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिर्यथा ।

मूर्धानो र्ययमासाकाः किमित्यौघत्वमिच्छथ ।

इति प्रतापरुद्रस्य प्रणताः प्रतिपार्थिवाः ॥ ४३ ॥

अथ प्रतिपत्तिलौकर्यार्थं शुद्धभेदानां प्रतिज्ञापूर्वकं नामानि कथयति ।
 तत्रेति । गतार्थमेतत् ।

अत्र कतिपयोदाहरणप्रदर्शनेनेह कुशलानां भेदान्तराणि सुबोधनीत्यभिप्रा-
 येणाह । तत्र दिङ्मात्रमिति । उदाहरति । मूर्धान इति । आसाका अस्म-

१ निबद्धवत्प्रौढोक्तिसिद्धा M, M., "निबन्धनोक्ति" M, "निबन्धार्थशक्ति" M. २ रस-
 ध्वनि. M, M. ३ पदपदैकदेशमेदेन रचनागतासंलक्ष्यक्रम (for ४०-४८-४९) M.
 ४ अत्र M, अथ M, तत्र is omitted in M. ५ पदगतासंलक्ष्यक्रम M. ६ व्युत्पत्त्या
 M. ७ यौगत्वमिति M. ८ M. notices देवस्य for रुद्रस्य. ९ सुबोधनीत्याह P.

अत्र आस्माका इति सर्वदैर्न्यभूमयो वयमीदृशानामस्माकं संबन्धिन इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यता ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथा ।

विशदिमविलिप्तवियतो धवल्लिमपरिपूरिताखिलादान्ता ।

विहरन्ति यशःपूरा गौराः श्रीकाकतीन्द्रस्य ॥ ४४ ॥

अत्र विशदिमविलिप्तवियत इत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम् । अनेनैव क्रमेण वाक्यगतत्वेनाप्युदाहार्यम् ।

दीया । “युष्मदस्मदौ ” इत्यण्प्रत्यये “तस्मिन्नाणि च ” इत्यास्माकदेश । अत्रास्माकप्रकृत्यासच्छन्देनास्मदर्थमहित्वैव तावदानुपयोगाद् दैन्यविशिष्टोऽस्मदर्थ सामान्यविशेषभावसम्बन्धेन लक्ष्यत इत्याह । सर्वदैर्न्येति । च्छब्दस्य पुनर्वीररुद्रवैरिणा जैनतेयसनिधाने वाताशिनामिव विक्रमविमुखस्वमित्येतदभिसंधायाह । अत्रेति ॥

विशदिमेति । अत्र विशदिमधवल्लिम्नोर्विषयभेदान्निर्देशो न पौनरुक्त्यम् । अतयोर्यियद्विलेपनदिगन्तपरिपूरणविधानार्थत्वेनानुवाचत्वाद्विधेयेन गौरा इत्यनेनापि न पौनरुक्त्यमिति विज्ञेयम् । अत्र विलिप्तपद मूर्धोच्चितस्य विलेपनस्यामूर्त्ते वियत्यनुपपद्यमानत्वात् स्वार्थपरित्यागेनोपरत्ननातिशय कार्यकारणभावसम्बन्धेन लक्ष्यदाकाशे प्रकाशाधिक्य व्यनक्तीत्यभिप्रायेणाह । अत्रेति । अनेनै

१ अत्रास्माकमिति M_2 , २ M_2 omits सव ३ ‘दैयविश्रान्तिमूना ये वय M_1 ४ यय ताद्यानां P. ५ सर्वविनो पूयमियथा P, T, T' ६ ‘सकामताववलितवाच्यता T, T' ७ ‘वाच्ये M, ‘वाच्यध्वनियथा M_2 , ‘तिरस्कृताविलितवाच्यता M_{23} ‘वाच्यव M_{24} वाच्यता R, ‘वाच्यो ध्वनियथा T, T' ८ भवत्य M ९ ‘तिरस्कृताविलितवाच्यता M_1 १० ‘वाच्यम् T, T', M_{21} , M_{22} ११ ‘स्मदर वतरस्यो खञ्ज च P, T. १२ मिथा is omitted in P.

अथार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा ।

अञ्चानुत्तन् विना मासान् शुक्लपक्षान् विना तिथीन् ।

रात्रीर्धिनोपि कौडक्षन्ते कौकतीयरिपुस्त्रियः ॥ ४५ ॥

अत्र ऋतुप्रभृतीनां मन्मथोद्दीपकत्वात् तद्भावो रिपुस्त्रीभिराकाङ्क्ष्यत इति प्रतीयते । तेन तासां प्रियविद्योगरूपं वस्तु व्यज्यते । अनेन प्रतापरुद्रस्य सर्वे शत्रवा निहता इति वाच्यादतिशयः । तथा प्रियविरहविधुराः शत्रुस्त्रियः कतिपयवैत्सरान् जीविताशया प्रथममृतूनामैवाव वाञ्छन्ति । अनेन्तरं तानपि गमयितुमशक्ताः कतिपयमासेषु

वेति वाक्यगतत्वमेवात्र भेदकमिति भावः । अत्र जहदजहदुक्षणयोर्वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यम् । तच्च शब्दैकव्यापाराद् व्यञ्जनादेव । अन्यथा लक्षणाया एवानुपादेयत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे-

‘यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनापरा क्रिया ॥’

इति ।

शब्दशक्तिमूलापेक्षया भेदबाहुल्येन बहुवक्तव्यत्वादर्थशक्तिमूलानादावुदाहरणमाह । अथेति । अञ्चानिति । अत्र ऋत्वाद्यभवाकाङ्क्षाया वाक्यत्वेऽपि तस्याः कामोद्दीपकत्वहेतुकत्वं व्यङ्ग्यमेवेत्यभिप्रायेणाह । अत्रेति । तस्य व्यङ्ग्यमाह । तेनेति । तेनानन्तरोकव्यङ्ग्येनेत्यर्थः । तस्यापि व्यङ्ग्यमाह । अनेनेति । प्रियविद्योगेनेत्यर्थः । व्यज्यत इत्यनुपज्यते । एवमुत्तरोत्तरव्यङ्ग्य एव कविसंभ्रमविभ्रान्तेस्तस्य वाच्यादुत्कर्षो येनास्य ध्वनिव्यपदेश इत्याह । इति वाच्यादिति । किं च प्रथमकक्ष्यायां प्रतीयमानस्य ऋत्वाद्यभवाकाङ्क्षालक्षणस्य वस्तुनो व्यञ्जकवस्तुत्रैविध्यात् त्रैविध्यमित्याह । तथेत्यादिना ॥

- १ अतः स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलो M_1 २ तिथीः M, M_1 ३ ‘विना च M, M_1, M_2 ४ काङ्क्षति P ५ कौकतीयरिपुः M, M_1, M_2 ६ कामोद्दीपकत्वात् P, T, T_1 ७ ‘राकाङ्क्षित R ८ ‘रूपवत् M_1 ९ सर्वत्रापि M, M_1, M_2 सर्वशत्रो M_1 सर्वे is omitted in M_2 १० वाच्यातिशय M, M_1, M_2 ११ तथा हि M_1 १२ ‘वैत्सरर्जविनेच्छया R ; ‘वैत्सरर्जविताशया M (M notices वत्सर), ‘सर्वशत्रो M_1 १३ ‘ममात्र M, M_2 १४ आकाङ्क्षति M_1 १५ तदनन्तरं M_1 १६ मृतमशक्ताः R

अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा ।

काकतीयविभोः कीर्त्तिपुण्डरीके विजृम्भिते ।

धत्ते मधुकरक्रीडां तमालश्यामलं नमः ॥ ४८ ॥

अत्र कीर्त्तिपुण्डरीके नभोन्नमरक्रीडां धत्त इति निदर्शनालंकारेणा-
श्रयाश्रयिणोरनानुगुण्यरूपोऽधिकालंकारो व्यज्यते । आश्रयस्य कीर्त्ति-
पुण्डरीकस्य वैपुल्यं भ्रमरसादृश्यप्रतिपादनेनाल्पत्वं नभसः प्रतीयते ।
एषु स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलत्वम् ।

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा ।

भ्रावं भ्रावं खुरलिबिहरत्कार्तिकेयेपुञ्जात-

छिद्रच्छदध्रुवणपदवीचारिणीं चारणौघैः ।

शश्वद्रीतां भुवनमहितां फांकतीन्द्रस्य कीर्त्तिं

क्रौञ्चमाभूद्रवति महतो विस्मयान्निश्चलाङ्गः ॥ ४९ ॥

काकतीयेति । पूर्वबन्धिशेनालंकारः । अनानुगुण्यरूप इति । आधारस्य
नभसोऽस्पर्खादाधेयस्य यशसोऽधिकत्वाच्चेति भावः । तच्च व्यज्यत इत्याह ।
आश्रयस्येति । एषु स्वतः सिद्धेति । व्यञ्जकस्य लोकासिद्धार्थत्वादिति भावः ॥

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति । भ्रावं
भ्रावमिति । भ्रावं भ्रावं पुनः पुनः श्रुत्वेत्यर्थः । “आभीक्ष्ये नमुलि नित्यवी-
पस्योः” इति द्विर्भावः । खुरलिमंहादिसाधनशाला । तत्र बिहरतः क्रीडतः
कार्तिकेयस्य कृत्तिकापर्यस्य स्कन्दस्येपुणा शरेण जातं यच्छिद्रं नस्य छपना
व्याजेन या ध्रुवणपदवी । बहिर्निर्गतं वाणरन्ध्रमेव ध्रुवणसरणिर्वभूवेति भावः ।
तत्र चरति ठाच्छीत्येन तां तथोक्तम् । पुरा किल कार्तिकेयः खुरलीबिहरणवे-
लायां परशुरामस्पर्धया क्रौञ्चगिरिं वदारेति प्रसिद्धिः । भुवनानां महितां पूज्य-
मानामिति शेषपष्ठ्या निष्पन्तेन समासः । अत एव “केन च पूजयाम्”
इत्यादिषु कारकपष्ठ्या एव समासनिषेध इति हरदत्तः । अत्र क्रौञ्चादेर्निश्च-

१ ‘रूपाधिका’ P. २ ‘विकोञ्चकारो R. ३ एष स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलश्च R. ४ अथ
is omitted in R., M., M., M., M., M., has पुन for अथ. ५ मूलत्वेन M.,
M., मूलत्वं यथा R., M., M., ६ जात- R., M., M., M., M., * काकतीयस्य
M., M., M., M., ८ कुब्ज° M. ९ महितौ R.

अत्र प्रतापरुद्रस्य कीर्तिः स्थावराणामपि विस्मयकारिणीति वस्तु
व्यज्यते ॥

वस्तुनालंकारध्वनिर्यथा ।

वीररुद्रभट्टान् दृष्ट्वा जयलक्ष्मीवृत्तान् रणे ।

कर्पन्त्यरिवधूकेशान् कानने कण्टकिद्रुमाः ॥ ५० ॥

अत्र जयलक्ष्मीसंमालिङ्गितान् वीररुद्रभट्टान् दृष्ट्वा समदना इव कण्ट-
किद्रुमाः शत्रुवधूकेशान् कर्पन्तीवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ।

अलंकारेण वस्तुध्वनिर्यथा ।

ओसरइ सहीहि समं लज्जा बहुआए सिटिलमाणाए ।

अपेणाहणभयेण धे सविहण मनोहरे दइए ॥ ५१ ॥^{१५}

लज्जादेवि विस्मयादिवेति हेतोरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालंकारो व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्यः ।
पूर्वमलंकारे सत्यपि कौशिक्षमाभूदिति वस्तुवैव स्थावराणामपि विस्मयकारिणी
कीर्तिरिति वस्तु व्यनक्ति न पुनरलंकारभागः । अतो वस्तुना वस्तुध्वनेरवेद-
मुदाहरणम् ॥

वीररुद्रेति । निगदव्याख्यानमेतत् ॥

ओसरइति । त्वोदवापोता इत्यपञ्चदस्यौकारः ।

अपसरति सर्लाभिः समं लज्जा बध्वाः शिथिलमानायाः ।

आत्मग्रहणभयेनैव सविधगते मनोहरे देयिते ॥

भयेण वेद्यत्र 'इवस्य पिवमिवतिवद्वा' इति वक्षन्त्यस्य केवलो वकारो
हेतुत्प्रेक्षान्वञ्जकः ॥

छाया ।

अपसरति सर्लाभिः समं लज्जा बध्वाः शिथिलमानायाः ।

आत्मग्रहणभयेनैव सविधगते मनोहरे दयिते ॥

१ प्रतापरुद्रकीर्तिः M₁, M₂; श्यामतो निमग्नानुत्प्रेक्षा वस्तुना स्थावराणामपि विस्मयकारिणी
कीर्तिरिति M₁. २ वस्तु is omitted in M₂. ३ जयधिया M₁. ४ M₂ has समानान्
for इतान् रणे. ५ वृत्तान् M₁, समानान् M₂. ६ वीरभट्टान् M₂. ७ शत्रुवधू is omitted
in M₂. ८ इव is omitted in M₂. ९ अपसरइ P. १० लज्जा T, R. ११ अपगहण
T, अपगहण R. १२ मरण M. १३ च P, M. १४ मनहरे R. १५ छाया is omitted
in T. and p. १६ भयेनेत्यत्र १.

अत्रोत्प्रेक्षयालिङ्गनं वस्तु व्यज्यते ॥

अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा ।

अभयं याचमानानां काकतीयेन्द्रविद्विषाम् ।

रक्षां नाङ्गीकरोतीच वनं शौखाग्रकम्पनैः ॥ ५२ ॥

अत्र नाङ्गीकरोतीचेत्युत्प्रेक्षया प्रतापरुद्रशत्रुभ्यो रक्षणं कर्तुं वनमपि विभेतीचेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥

कविनिबद्धचकृमौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनिर्यथा ।

जह तेह वं होदु अँजा णरणाह कोहि रक्खणं ससिणो ।

जं ताए कंडखुका ओणत्ता तं मसीकादुं ॥ ५३ ॥

अत्र विरेहातुरा आर्या चन्द्रिकामसहमाना "रौपोज्ज्वलितया कटाक्षोलकया चन्द्रं मपीकरोति सँ रक्षणीय इत्यनेन वस्तुना इतः परं सौ जीवितं धारयितुमशर्काद्युनैव त्वया समागन्तव्यमिति वस्तु व्यज्यते ॥

अभयमिति । अत्र क्रियोत्प्रेक्षयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्याह अत्रेति ॥

अथ कविनिबद्धचकृमौढोक्तिसिद्धार्थेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति । अँह तेह वेति । 'नर्षाच्ययो दातादी' इति ह्रस्वः । यथा तथा वाभवत्वार्या नरनाथ कुट रक्षणं शशिनः । यतया कटाक्षोलका आज्ञापिता तं मपीकर्तुम् ।^{१२} विलम्बितागमनं प्रियं प्रति विदग्धद्वैतीवचनमेतत् ॥

छाया ।

यथा तथा वा भवत्वार्या नरनाथ कुट रक्षणं शशिनः ।

यतया कटाक्षोलका आज्ञाता तं मपीकर्तुम् ॥

१ 'लिङ्गनरूप वस्तु T, R, T, 'लिङ्गनादिक M, M, M, M, 'लिङ्गनस्वरूप M, २ शाखाया M, ३ वनमपि is dropped in R, ४ कविनिबद्धाप्रशक्तिमूलत्वेन यथा R, कविनिबद्धनोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलत्वेन M, कविनिबद्धनाप्रशक्तिमूल यथा M, कविनिबद्धाप्रशक्तिमूल यथा M, ५ जह R ६ वा T, T, ७ अजा R ८ कोहि णरणाह M, ९ कंडखोका M, कंडखुका T, १० आविता (छाया आज्ञाता) M, ११ विरेहाता M, १२ रौपोज्ज्वलितया M, १३ सा रक्षणीया M, M, M, M, M, १४ वस्तुना is omitted in M, १५ सा omitted in P, १६ कावुना M, १७ तयागन्तव्य M, M, M, M, M, १८ वस्तु omitted in M, १९ अभयमिति is omitted in p, २० जह तेति p, २१ नर्षाच्य P, २२ छाया is omitted in p, and T, २३ द्वैती is omitted in t-

चस्तुनालंकारध्वनिर्यथा ।

कस्त्यं शुभ्राखिलाङ्गश्चरसि ननु यशो धीरुद्रस्य 'वसै
कोऽयं ते दीप्तदेहः स्फुरति परिसरे मत्सुहृत्तत्प्रतापः ।
प्रच्छाद्यालं स्फुरद्भिः कुमुदसरसिजैः ख्यापितं वः स्वरूपं
सोमार्कं स्वागतं वामवधिरिहं कल्पितो निस्तमस्कः॥५४॥

अत्र प्रतापरुद्रयशःप्रतापयोः सोमार्कसादृश्यप्रतीतिरूपमा व्यज्यते ॥
अलंकारेणालंकारध्वनिर्यथा ।

उचह हला वहुआप तंह आरुढो वि णिभरये माणो ।
णिवरसेमाअमसंभमसंजाअभेण्व ओसरइ ॥ ५५ ॥

कस्त्यमिति । अत्र प्रथमार्धे लोकालोकधीरुद्रयशसोः प्रभोत्तरवाच्यानि
चावारि । द्वितीयार्धमेकं लोकालोकवाक्यं मत्सुहृदिति । उभयोरेकजन्यत्वादिति
भावः । मे सुहृदिति क्वचिदपपाठो लेखकदोषात् । युष्मदस्मदादेशानां पदात्
परत्वनियमात् । अत्र तु वाक्यादित्वेन तदभावादिति । अत एवोक्तम् । 'समा-
नवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति । प्रच्छाद्यालमिति । न प्रच्छा-
दनीयमित्यर्थः । "अलंसत्त्वोः—" इति क्त्वाप्रत्यये व्यवादेशः । ख्यापितं च
इत्यत्र द्विरवेऽभिधेये च इति पाक्षिकं बहुवचनम् । 'युष्मदि गुरावेकेषाम्'
इति जयादित्यवचनात् । निस्तमस्को बाह्यभागेऽपीति भावः ॥

उचहेति । उचहेति पश्यतेत्यर्थेऽव्ययम् । इलेति च सख्याह्वाने । 'वा सरय्यामामि
हलाइल' इति । अभोऽन्वत्यत्र 'मिवतिवचिचन्वल इवार्थे' इतीवार्थे द्वित्वं प्राप्नोति

छाया ।

पश्यत हल वध्वास्तथास्तोपि निर्भरो मानः ।

नृपतिसमागमसंभ्रमसंजातभय इवापसरति ॥

१ कीर्ति M. २ दिव्यदेह T, T., दीप्रदेह R. ३ मे मुद° M. ४ दृष्टाद्याल M;
आच्छाद्याल T, R, M., M., P. ५ वा P., M., M., त्वत्स° R. ६ एव R.
७ साम्यात् त्रस्यप्रतीति° M. ८ उचवह R, ऐक्य M, M., अवह M. ९ ओ बहुव R,
M., M. १० तमहास्तो R. ११ समागम M. १२ मन्त्रेण T, मन्त्रेण M, M., M.

अत्रोपेक्षया प्रियप्रार्थनां विनैव मानिनीमनः प्रसन्नमिति विभावना-
लंकारो व्यज्यते ॥

अलंकारेण वस्तुध्वनिर्यथा ।

अप्राप्य सेवावसरं नाथ कान्तावृतस्य ते ।

त्वत्कीर्तिं सेवमानेव श्यामा सर्वाङ्गपाण्डुर ॥ ५६ ॥

अत्र सेवमानेवेत्युपेक्षया सर्वथा स्वीकार्यत्वादिरूपं वस्तु व्यज्यते ॥
एवं प्रयन्धादिगतत्वेन यथासंभवमुदाहरणानि द्रष्टव्यानि विस्तरम-
यादिह नोक्तानि ॥

अथ शब्दशक्तिमूलध्वनिः । स च वस्त्वलंकारगतत्वेन द्विविधः । तथा
चोक्तम्

धकारः । पश्यत हला वध्वस्तया स्त्रोऽपि निर्भरो भावः । नृपतिसमागमसं-
भ्रमसंजातभय इवापसरति ॥ ' विभावनालंकार इति । अकारणकार्योत्पत्ते-
स्त्वलक्षणत्वादिति भावः ॥

अप्राप्येति । श्यामा यौवनवतीति । अथ विरहपाण्डुरः कीर्तिसेवाहेतुकत्व-
मुपेक्ष्यते ॥

अवशिष्टा अर्थशक्तिमूला अन्यत एव द्रष्टव्या इत्याह । ध्यमिति । अथा-
मुक्तौ हेतुमाह । विस्तरेति । उक्तोदाहरणावहितचेतसामुदाहरणान्तरावगमस्य
सुलभत्वात् पुनस्तदुपादानं ग्रन्थगौरवमेवावहेदिति शब्दप्रपञ्चपरं विस्तरशब्दं
प्रयुज्जानस्य हृदयम् । ' प्रथमे वावशब्दे ' इति ध्वनिप्रतिषेधादप्रत्ययः । ' स तु
शब्दस्य विस्तरः ' इत्यमरः ॥

शब्दशक्तिमूलध्वनेर्द्विविधे वृद्धसंवादमाह । तथा चोक्तमिति । यद्यप्यलं-

१ मानिनीजनः प्रसन्न इति R₁, मानिनीमानः प्रसन्न इति M₁, M₂, M₃. २ त्वत्कीर्तिः
सावमानेव P. ३ सावमानेवे P. ४ स्वीकार्यत्वं वस्तु M₁, M₂. ५ वस्तु is omitted
in R₁. ६ 'मूलो ध्वनिः' M₁. ७ 'मूलत्वेन P₁, T₁, लंकारत्वेन M₁. ८ This वाया
is omitted in p. and T.

‘अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन सं ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भयो द्विधा ॥’

शति । तत्रालंकारध्वनिर्यथा ।

एसो संचं रांआ सामा खु तुमं सेमाअमो दोण्णं ।

किं उण ण पदोसकहा दोसइ पेदं खु अंचरिअं ॥

अत्र प्रकरणेन कान्तानुपवाचकाभ्यां श्यामाराजशब्दाभ्यां निशाच-
न्द्रप्रतीतिरूपमा व्यज्यते ॥

कारोऽपि वस्त्वेव तथाप्यलंकारो विचित्रं वस्तु इतरस्तु शुद्धमिति प्रतिपादयितुं
वस्त्वेवेत्येवकारः ॥

एष सत्यं राजा श्यामा खलु त्वं समागमो द्वयोः ।

किं पुनर्न प्रदोषकथा दृश्यते एतस्त्वन्वाश्रयेम् ॥’

एसो इति । नायिकां प्रति सखीवाक्यमेतत् । समागम इति । युज्यते
इति शेषः । प्रदोषो ‘दोषः कालविशेषश्च । अत्र श्यामाराजशब्दाभ्यामप्ययोः
कान्तानुपयोः’ प्रकृतयोरप्रकृतनिशाचन्द्राभेदाभ्यवसायेन प्राप्तस्य प्रदोषस्य काल-
विशेषलक्षणस्य प्रतिषेधेन विरोधः प्रतीयते । तदेवोक्तमाश्रयपदम् । परिहा-
रस्तु दोषनिषेधादिति विरोधाभासोऽलंकारः । व्यङ्ग्यं विविनक्ति । अत्रेति ।
अनेकार्थपदगुम्फनमहिम्ना कवेरर्थान्तरं विवक्षितमेव प्रतीयते । तस्यासंबन्धत्व-
परिहाराय प्रकृतेनोपम्यं कल्पनीयम् । तेन व्यङ्ग्यस्योपमालंकारस्य श्लिष्टतत्वा-
न्वयव्यतिरेकानुविधायावाच्छब्दशक्तिमूलत्वमिति भावः ॥

छोया

एष सत्यं राजा श्यामा खलु त्वं समागमो द्वयोः ।

किं पुनर्न प्रदोषरूपा दृश्यते एतत्त्वन्वाश्रयेम् ॥

१ विशेष R, सञ्ज्ञेय M, २ अत्रा° M, M₁, M₂, M₃, M₄. ३ स च T', स च R. ४ राजा P, रायां T, T. ५ समागम दोण्ण M₁. ६ दोह R, दार M, दुण्णम् and दुण्णम् M₁. ७ किं ण M₁. ८ णपभोस R, M, M₁, णपदास T. ९ ए म for एद तु M. १० अपरिअ R. ११ This छोया is omitted in T and, P, in- gives it after एसो इति. १२ प्रदोस दाप M₂. १३ तदितोषसूचक° M. १४ M. has नित्य राजा in छोया. .

कान्तारवाससंतप्ताः संशृणुध्वं हितादितः ।

कुरुध्वमधुना राजपादसेवां नरेश्वराः ॥ ५८ ॥

अत्र राजपादसेवामिति शब्दशक्त्या प्रकृतस्य प्रतापरुद्रस्य प्रतीतिः प्रकरणाज्जायते । अनेन प्रतापरुद्रस्य सेवा कर्त्तव्या किमरण्यवौसेन सं-
तप्ता इति वस्तु व्यज्यते ॥

उभयशक्तिमूलध्वनिर्यथा ।

जिष्णुरेव भुजस्तम्भजृम्भमाणाद्भुतायुधः ।

मुञ्चन्तु क्षमाभृतः सर्वे निजपक्षविजृम्भितम् ॥ ५९ ॥

अत्र क्षमाभृतो निजपक्षविजृम्भितं मुञ्चन्तु जिष्णुरेव इत्यत्र शब्द-
शक्तिमूलता । भुजस्तम्भजृम्भमाणाद्भुतायुध इत्यत्रार्थशक्तिमूलता ॥

कान्तारेति । हितावाप्तादितोऽस्मान् मच्च इत्यर्थः । 'संशृणुध्वमित्यत्र क-
र्मणो हितोपदेशस्याविवक्षितत्वादकर्मकत्वम् । तदुक्तम्—

‘धातोर्थान्तरे कृतेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥’

इति । अत एव “समो गम्यच्छि—” इत्यादिनात्मनेपदम् । अत्र प्रकरणाद-
नुगृहीतस्य राजपदस्य महिम्ना प्रतापरुद्रसेवा कर्त्तव्या तैवं दुःखननुभवितव्य-
मिति वस्तु व्यज्यत इत्याह । अत्रेति ॥

जिष्णुरिति । जिष्णुर्जयशील इन्द्रश्च । भुतायुधं स्रग्नादिकं वज्रायुधं च ।
क्षमाभृतो राजानः पर्वताश्च । पक्षा यजानि गस्तश्च । शब्दशक्तिमूलतेति ।
शब्दपरिवृत्तिसहिष्णुत्वाभावादिति भावः । अर्थशक्तिमूलतेति । तत्सहिष्णु-
त्वादिति भावः । अयं तु वाक्यगत एव ॥

१ हितादिभिः P., हितानि व M., २ पादसेवामिति M., ३ 'निरासेन B., 'सेवासतप्ता
M., ४ 'मूलो ध्वनि' M., ५ 'माघोदतायुध' P., ६ मुञ्चत M., ७ अत्र जिष्णुरित्यत्र M.,
८ मुञ्चत M., ९ हितादिभि इति पाठपत्रम् is inserted before it in p. and T.
१० प्राप्ते m., कृते पाठ' p., T.

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिध्वनिः । तथा चोक्तं शृङ्गारतिलके ।

‘रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः।

भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥’

इति । रसभावोदाहरणस्वरूपनिरूपणप्रपञ्चो रसप्रकरणे भविष्यति ॥

गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यमष्टविधम् ।

तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे

‘अगूढमपरस्याहं वाच्यसिद्धयङ्गमस्फुटम् ।

संविन्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिसमसुन्दरम् ॥’

इति । कामिनीकुचफलशयङ्गदस्यैव चमत्कारित्वाद्गूढव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यम् । यथा

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसादिध्वनित्वे संमतिमाह । रसभावेति । तदाभासा रसभावाभासाः । आदिग्रहणेन भावोदयभावसंधिभावशतवर्तमानि गृह्यन्ते । अक्रमः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः । न चात्र रसवदाद्यलंकारशङ्का कार्यत्वाद् । भिन्न इति । तत्र हेतुमाह । अलंकार्यतयेति । प्रधानतयेत्यर्थः । रसादीनामङ्गभाव एवालंकारत्वात् । तदुक्तम् ।

‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यथाहं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्प्रलकारे रसादिरिति मे मतिः ॥’

इति । उदाहरणमुत्तरत्र भविष्यतीत्याह । रसेति ॥

अथ मध्यमकाव्यस्योक्तलक्षणत्वादिभागमाह । गुणीभूतेति । संवादव्याजो नोदिताति । अगूढमित्यादिना । गूढस्यैवेति । ‘सर्वमभ्यर्हितं द्रव्यं प्रज्ञादभमपेक्षते’ इति न्यायादिति भावः । व्यङ्ग्यस्य द्रुतप्रतीतावगूढत्वं मध्यमप्रतीता गूढत्वं विलम्बितप्रतीतावस्फुटत्वम् । तत्राद्यन्तयोर्मध्यमत्वं मध्यमस्योत्तमत्वं चेति विवेकः ॥

१ रसजानि R. २ दाहरण P, ‘दाहरणतत्पर्य’ T., ‘स्वरूप रस’ M., ‘दाहरण तत्पर्य’ T. ३ रसे प्रकरणे R, रसभावप्रकरण M. ४ Before this गुणीभूतव्यङ्ग्यमष्टविधं निरूप्यते in T, T. ५ मध्यमकाव्य M. ६ वाक्यप्रकारे is omitted in M. ७ ‘कुपयद्’ M. ८ चमत्कारकात्त्वान् R, M, T. ९ गूढव्यङ्ग्यं यथा R.

औन्नत्यं यदि वर्ण्यते शिखरिणः कुक्ष्यन्ति नीचैः कृता
गाम्भीर्यं यदि कीर्त्यते जलधयः क्षुभ्यन्ति गाम्भीर्यकृताः ।
तत्त्वां वर्णयितुं विभेमि यदि वा जातोऽस्म्यगस्त्यः स्थित-
स्त्वत्पार्श्वे गुणरत्नरोहणगिरे श्रीवीररुद्रप्रभो ॥ ६० ॥

अत्र यदि वा जातोऽस्म्यगस्त्यः स्थित इत्यनेन जलनिधिपर्वतेभ्यो न
विभेमोति व्यङ्ग्यमत्रागूढम् ॥

अपरस्याङ्गं यत्र रसादे रसादिरङ्गं तदपि गुणीभूतं व्यङ्ग्यमेव ।

यथा ।

वीतवीर्यमपास्तमौनमुदयद्वैस्वर्यमाविर्भवत्-
'स्वेदं निर्भरगात्रवेपथुमिलन्मूर्च्छं गलद्वाष्पकम् ।
संजातप्रलयं च काकतिमहीनाथ स्मरोद्वेजिता
भूपाः शैलगुहान्नु यान्ति विजनं भीत्या समालिङ्गिताः ॥ ६१ ॥

अगूढमुदाहरति । औन्नत्यमिति । वामनीकृतविन्ध्याचलक्षुलुकीकृतसिन्धु-
सलिलश्च कुम्भसंभव इति महती प्रथा । अतोऽगस्त्योऽस्तीत्यनेन शैलसमुद्रेभ्यो
न विभेमोति व्यङ्ग्यस्य वाच्यायमानत्वादगूढमित्याह । अत्रेति ॥

अपरस्याङ्गमिति । अनयोर्विवक्षितावयौ क्रमेणाह । यथेति । अत्र प्रथमा-
दिशब्देन भावादयो वाक्यार्थोभूतो वाच्यश्च गृह्यन्ते । द्वितीयादिशब्देन च
भावादयोऽनुरणनं च गृह्यन्ते । तेन यत्राद्विनो रसभावादेर्वाच्यस्य वा रसभा-
वादिरनुरणनं वाङ्मत्वेन निबध्यते तदपराङ्गमित्यर्थः । उदाहरति । वीतवीर्य-
मिति । एकत्रोक्तोदानादन्धत्रालोपाच्च मौनत्यागः । वैस्वर्यं गद्गदभाषित्वम् ।
मूर्च्छा द्युन्येन्द्रियत्वम् । प्रलयो नष्टचेतता । शैलगुहास्त्वियत्रापिशब्दोऽनुक्तोऽपि
सामर्थ्यालभ्यते । अतस्तत्रापि विजनं कञ्चन कोणप्रान्तं प्रविशन्तीति भावः ।

१ किमु M. २ नीचैः कृता M, M_p M_r. ३ वर्ण्यते R., M_p M_r. ४ 'गिरे M.,
M_p M_r. ५ उभयत्र R, अत्र ३ omitted in M_r. ६ 'गस्त्य इत्यनेन II, M., M_r.
'गस्त्य स्थित. M_r. ७ जलवि' M. ८ व्यङ्ग्यमगूढम् M., M_r. ९ 'रङ्ग मवति M_r.
१० 'मून P. ११ 'प्रपास्तमान' P., T. १२ 'याविमवेत् P, R. १३ 'स्ताद् M.
१४ 'लापनाश्च M.

अत्र शृङ्गारसस्य भयंरसाङ्गत्वम् ।^१

वाच्यसिद्धयर्थं यथा ।

करालः काकतीन्द्रस्य करवालनेवाम्बुदः ।

धारया शमयत्युग्रं प्रतापज्वलनं द्विषाम् ॥ ६२ ॥

अत्र जलधारा व्यङ्ग्या सा च करवालनवाम्बुद इत्यत्र धाच्यभू-
तस्य रूपकस्य सिद्धिरिति गुणीभूतम् ॥

अत्र प्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुतवाक्यकधर्मप्रतीति समासोक्तिः । अत्रान्यपो-
पक्षत्वेनाङ्गस्यापि शृङ्गारस्य वर्ण्यमानत्वेन प्राधान्यात् तद्वशेन गुणीभूतव्यङ्ग्य
मित्येव व्यपदेशो न पुनरङ्गीभूतभयानकरसापेक्षया ध्वनिरिति । अत एवोक्त
कारण्यप्रकाशे । ' कश्चित् केनचिद् व्यवहार ' इति । एवमपराङ्मान्तरमुदाहा-
र्यम् ॥

तृतीय भेदमाह । वाच्येति । वाच्यस्य सिद्धेरत्यन्तेरङ्गमिति व्युत्पत्त्येव स्वत-
सिद्धस्य वाच्यस्योपोद्बलकादपराङ्गादस्य भेदो दर्शित इति वेदितव्यम् । उदाह-
रति । कराल इति । अत्र जलधारा व्यङ्ग्येत्यभिधाय प्रकरणात् खङ्गधारा-
यामेव नियन्त्रणादिति भावः । अत एव न श्लेष इत्युक्तः । बाहिन्य काकती-
न्द्रस्येत्येतद्व्याख्यानावसरे । रूपकस्य सिद्धिरिति । यतो रूपक स्वनिर्वा-
ह्य प्रतीयमानजलधारामपेक्षते । अन्यथा करवाल एव नवाम्बुद करवालो
नवाम्बुद इवेति वा रूपकोपमितसमासयो सदेह स्यात् । न चात्र प्रयुज्यमा-
नस्य करालत्वस्योपमितसमाससाधकत्वम् । केवलकरवालविशेषणवाङ्गीकारेण
समानधर्मत्वाभावात् । न चास्तु नाम सदेह इति वाच्यम् । साधकसाधकाभाव
एव तस्यालंकारत्वादिति ॥

१ शृङ्गारस्य P, T, T' २ मयरसासाधनम् M, M₂, M₃ ३ M₁ has after
th s, मयरसस्य प्राधाय प्रतापरुद्रस्याधिक्यं प्रतिपाद्य तच्छृङ्गा मयप्रतिपादननेति M₂
has मयरसस्य प्राधाय प्रतापरुद्रस्याधिक्यं प्रतिपाद्यम् । तत्र शृङ्गा मयप्रतिपादननेति ।
४ वाच्यसिद्धयर्थं B ५ नवाम्बुदा M (नवाम्बुद is also not ced) ६ शमय-
M (शमययु) also as noticed ७ द्विषा B ८ जय च P ९ इत्यस्य R, T, T'.
१० वाच्यस्य रूपकस्य M, M₂, M₃, M₄ वाच्यमूलरूपकस्य R ११ गुणीभूत M. गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वम् R, गुणीभूत पदव्यम् T, T

अस्फुटं यथा ।

वीररुद्रकृपाणस्य महिमा कोऽप्यनकुशः ।

प्रसूते कीर्त्तिर्गङ्गां यः पीत्वा ह्रिपदसङ्गदीम् ॥ ६३ ॥

अत्र कृपाणस्य जहोराधेभ्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकः परमस्फुटः प्रतीयते ॥

संदिग्धं यथा ।

काकतिश्चापतेर्द्यष्टिरनुरागतरङ्गिता ।

लज्जा कल्हारमालेव वच्चास्तुहे कुर्वद्वये ॥ ६४ ॥

अत्रालिङ्गनेच्छायां चाप्यविधान्तिरधवा स्तनमण्डलालोक एवेति संदेहः ॥

तुल्यप्राधान्यं यथा ।

नृपाः प्रतापरुद्रस्य निपेवध्वं पदाम्बुजे ।

अन्यथास्य मनस्तादृक्प्रसादं कलुपायते ॥ ६५ ॥

अस्फुटमुदाहरति । वीररुद्रेति । अङ्कः पीतामेव बर्वा पुनरजीवनद्वयं पुनरन्य-
येत्युपमानादुपमेयस्याधिस्यलक्षणस्य व्यतिरेकस्य विकल्मेन प्रतीतिरस्फुटमि-
त्याह । अत्रेति ॥

संदिग्धप्राधान्यमुदाहरति । काकतीति । अत्रालिङ्गनेच्छारूपव्यङ्ग्यस्य चम-
त्कारकारित्वात् प्राधान्यमुत वाच्यस्येति संदेहात् संदिग्धप्राधान्यमत्रेत्याशयवा-
नाह । अत्रालिङ्गनेति ॥

तुल्यप्राधान्यमुदाहरति । नृपा इति । अकलुषं कलुषं भवति कलुषास्ते ।
छोदितादित्वात् क्यप्रत्ययः । “ वा क्यः ” इत्यात्मनेपदम् । सर्वत्र कविना
अजनैकप्रयणेन भाव्यम् । अथ तु वाच्यस्य व्यङ्ग्येन सह समप्राधान्यसंपाद-
नात् गुणीभाव इति भावः । प्राधान्यस्य संदेहसादृश्ययोः सहदप एव ममा-
णम् । उद्धतैरन्यथापि वक्तुं शक्यत्वादित्युक्तं महामोपालेन ॥

१ 'प्यनन्तक T. २ 'गङ्गां M. गङ्गाय R. ३ नदी R. ४ 'रात्रिके M.
५ प्रसूते M. ६ सदिग्धप्राधाय M. ७ 'श्चापदो छष्टि P. काकतीविमोहोष्टि P.
८ कुर्वद्वये R. ९ मण्डलानलोकन एव R., M., M., M. १० एवेति वा M., M.,
M., M. ११ पदाम्बुज R. १२ प्रसवे M. १३ p. drops ३

अत्र प्रतापरुद्रस्य पौदसेवा यदि त्यज्यते तदानीं नैगेणु घासो दुर्लभ इति व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यस्य च सैमं प्राधान्यम् ॥

असुन्दरं यथा ।

‘एअसिलामहिलाणं सौऊण णरेददंसणामोअं ।

गुरुअणनिअतिआप बहुआप सामल वअणं ॥ ६६ ॥

अत्र नरेन्द्रदर्शननिमित्तं हर्षमुत्पश्यन्त्या वध्वा मुखं श्यामलमिति वाच्यस्यैव चारुत्वम् । गुरुजननियन्त्रिताहं ‘नरेन्द्रं द्रष्टुं न गत-
वत्यस्मि इति व्यङ्ग्यार्थस्याचारुत्वम् ॥

येन काकार्थान्तरमाक्षिप्यते तदैपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव ।

सप्तममुलङ्घ्य शुद्धिस्थत्वावष्टम भेदमुदाहरति । असुन्दरमिति । एतेनेते पामुदेशकनो न विवक्षित इति सूच्यते । एअसिलेति ।

एअसिलामहिलानां श्रुत्वा नरेन्द्रदर्शनामोदम् ।

गुरुजननियन्त्रिताया वध्वा श्यामल वदनम् ॥^{१३}

अत्र गुरुजनपराधीना काचिदेकशिलामहिलानां नरेन्द्रसदर्शनसतोपमहात्मा भूत्वा मलिनमुद्राभूदिति वाच्यस्यातिचारत्वादात्मनस्तद्वत्ताभरूपस्य व्यङ्ग्य-
स्यासुन्दरत्वमिवाह । अत्र नरेन्द्रेति ॥

अवशिष्ट भेदमाचष्टे । यत्र काकिति । काकुनां शब्दधर्मं । तद्वयोमे सर्वत्र शब्दसृष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणाभाव एव । तदुक्त एवेत्यने । ‘काङ्कयोज-
नाया सर्वत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यतैव’ इति । काव्यप्रमाणकारस्तु ‘गुर स्तेद

छाया ।

एअसिलामहिलानां श्रुत्वा नरेन्द्रदर्शनामोदम् ।

गुरुजननियन्त्रिताया वध्वा श्यामल वदनम् ॥

१ सेवा P पादपूजा M V, V₂ यदि पादपूजा त्यज्यते M, M₁, V₂ पादसेवा
यदि त्यज्यते M₂ २ तदानीं P ३ नगरेवासो M, V₂, M₂ ४ व्यङ्ग्यस्य V, V₂,
M₂ ५ समप्राकायम् R ६ M₂ 129 अमुदर यथा 10 चारुत्वम् before निवृत्त वाच्य
६८ ७ सोऊण T ८ नरेन्द्र P, णरेद V, M₁, V₂, M₂, M₂ ९ निमित्तद्वारा
M, M₁, M₂, M₂, V₂ १० नरेन्द्र प्रानद्रष्टु R ११ अत्र M₂ १२ तथा V, M₂,
M₂, V₂ १३ The जया is not given in P and T १४ द्रष्टु M₂

यथा ।

पिअसहि कहेहि अहिया खोणी लच्छी सरस्सई मज्झा ।

जां बहु मण्णइ सो णरणाहो गुणविसेसणो ॥ ६७ ॥

अत्र क्षोणी मेदधिकेति काकुक्कल्पनयाधिका न भवतीति व्यज्यते ॥

चित्रं तु काव्यं शब्दार्थालंकारचित्रतया बहुविधं तत्प्रपञ्चोऽप्यलंकार-
प्रकरणे भविष्यति ।

लिखे मयि भजति नाद्यापि कुरुषु' इत्यादौ कचित् काकोः प्रश्नमात्रपर्यवसा-
नाद् व्यङ्ग्यस्य मयि न योग्यः खेदः कुरुषु योग्य इत्येव रूपस्य गुणीभावानौ-
चित्येन प्राधान्यात् ध्वनित्वमप्यङ्गीचकार । उदाहरति । पिअसहीति ।

प्रियसखि कथयाधिका क्षोणी लक्ष्मीः सरस्वती मत्तः ।

यां बहु मन्यते स नरनाथो गुणविशेषज्ञः ॥

'मद्मममहमज्जसौ' इति पञ्चम्येकवचनेऽस्मदो मज्झादेशः । 'उसेलुं' इति वैकल्पिको लुङ् । शिवात् पूर्वस्य दीर्घः । अत्राधिक्यनिषेधस्य वाचका-
भावात् केवलवाच्यसामर्थ्यलभ्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वम् । तस्य च कोकुसंस्पर्शाद्
गूढत्वकृतचारुत्वातिशयभङ्गेन गुणीभूतत्वमेव । तदेतत् सर्वं मनसि निधायाह ।
अत्रेति ।

अधमकाव्यप्रपञ्चोऽलंकारप्रकरणे भविष्यतीत्याह । चित्रं त्विति ॥

छाया ।

प्रियसखि कथयाधिका क्षोणी लक्ष्मीः सरस्वती मत्तः ।

यां बहु मन्यते स नरनाथो गुणविशेषज्ञः ॥

१ यज्ज P. २ या M., अ T, नाथो M, M., M., M., M., ३ सोज P.
४ विण M., M., ५ समधिकेति M ६ वस्तु व्यन्यते T., T ७ रुद्रालंकार T, T'.
८ व्यतीभविष्यति T, T'. ९ This छाया is omitted in P., T. १० लभ्यन्त्यवत्वत् ८
११ काकुसस्पथाद् P, काकुसस्पथनाद् M., १२ विद्येयहाम् M.

अथ महाकाव्यादयः प्रबन्धा निरूप्यन्ते ।

नगरार्णवशैलर्चुचन्द्रार्कोदयवर्णनम् ।

उद्यानसालिलक्रीडामधुपानरतोत्सवाः ॥

विश्रलम्भो विवाहश्च कुमारोदयवर्णनम् ।

मन्त्रद्युतप्रयाणानि नायकाभ्युदया अपि ॥

एतानि यत्र वर्ण्यन्ते तन्महाकाव्यमुच्यते ॥

एतेषामष्टादशानां वर्ण्यानां यैः कैश्चिदूनमपीष्यते । तत्त्रिविधम् ।
गद्यमयं पद्यमयमुभयमयं चेति ।

अपादः पैदसंघातो गद्यं पद्यं चतुष्पदम् ।

गद्यकाव्यं कादम्बर्यादि । पद्यकाव्यं रघुवंशादि ।

असर्गबन्धमपि यदुपकाव्यमुदीर्यते ।

असर्गबन्धरूपं सूर्यशतकादि ।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ।

वक्रं चापरवक्रं च सीच्छासत्वं च भेदकम् ।

वर्ण्यते यत्र काव्यज्ञैरसावाख्यायिका मता ॥

पूर्वं प्रबन्धानां ध्वन्याश्रयत्वमुक्तं तत्स्वरूपस्य लक्षणमन्तरेण कुर्वेयथावत्
तन्निरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । तत्र महाकाव्यलक्षणमाह । नगरेत्यादिना ।
एतच्च सर्गनिबन्धचतुर्वर्गफलचतुरोदात्तनायकत्वादीनामुपलक्षणम् । तद्व्यपन्नं
काव्यादर्शं द्रष्टव्यः । चम्पूरुकाव्यं दमयन्त्यादि । आख्यायिका नाम गद्यकाव्य-
विशेषः । तल्लक्षणमाह । वक्रमिति । उच्छासः सर्गादिरिव परिच्छेदभेदः ।

१ T. has महाकाव्योपकाव्यादिप्रबन्धनिरूपणम् as a heading before अथ &c.
२ 'रतोत्सवः' M., M₂. ३ 'प्रयाणादि' M., T₂, 'प्रयाणादि' M₂. ४ 'निष्यते' M. ५ एषा
M., T. ६ पदमरोहो R. ७ रायापणादि M₂. ८ उच्छास एव M. ९ छारसाख्यायिका
मता P. १० इति नान्वत् m.

येषु वक्रापरवक्रनामानौ वृत्तविशेषौ वर्ण्येते सोच्छ्वासपरिच्छिन्ना-
ख्यायिका हर्षचरितादि ।

अथ क्षुद्राः प्रबन्धा निरूप्यन्ते ।

येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् ।

जयत्युपक्रमं मौलिन्यादिप्रासविचित्रितम् ॥

तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टकसंयुतम् ॥

तत्रादौ जयत्युपक्रमं मौलिन्यादिवृत्तरस्य पद्यं निवेद्यते । अनन्त-
रमपि जयत्युपक्रमान्यष्टाव्यानि सप्रासानि सतालानि प्रतिविभक्ति
नियम्यन्ते । अनन्तरं विभक्त्याभासास्तदुदाहरणम् ।

भेदकमिति । कथाया इति शेषः । तदुपक्रममिनवगुप्ताचार्यैः । 'आख्यायि-
कोच्छ्वासादिना वक्रापरवक्रादिना युक्ता । कथा तु तद्विरहिता' इति । वृण्डिना
पुनरुभयोर्नाममात्रभेदो न जातिभेद इत्युपपादितम् । 'सकथाख्यायिकेत्येका
जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता' इत्यादिना । वक्रं नामाष्टाक्षरपादो मायावृत्तविशेषः ।
अपरवक्रमर्धसमवृत्तभेदः । उभयोर्लक्षणं तु वृत्तरत्नाकरे ।

'वक्रं नाद्याक्षसौ स्यात्तामन्धेयानुपुभि स्यात्तम्'

'अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्रमिदं नजी जरी ॥'

इति ।

अथ क्षुद्रप्रबन्धोदाहरणस्य लक्षणमाह । येन केनेति । तालेन चन्द्रपुटादिना
गद्यैः क्रमेण कलिकोरकलिकापरपर्यायैर्विभक्तिविभक्त्याभासाङ्कितैर्वाक्यैः पद्यैः
प्रतिवाक्यमादौ तत्तद्वाक्यसमानविभक्तिकनायकनामाङ्कितैः श्लोकैश्च समन्वितम् ।
मालिनी नाम वृत्तविशेषः । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिश्लोकैः' इति लक्ष-
णात् । अत्र लक्षणस्य स्थूलत्वाद्वर्चमानपदानां च संकीर्णत्वादुभयं वारयन्
व्याचष्टे । यत्रेत्यादिना । तत्र संबोधनविभक्तिरष्टमी । प्रबन्धान्ते सर्वविभक्त्य-
ङ्कितो नवमश्लोकश्चेत्यादिविशेषाणां साक्षिश्लोकाः साहित्यचिन्तामणौ दृष्टव्याः ।
अन्ते कविप्रबन्धनामाङ्कितं पद्यविशेषं कुर्यात् । तदुपक्रमं

१ The portion within १ and १ is omitted in P, T, T² २ T has पुद्रप्रब-
न्धनिरूपणम् as a heading before this ३ पुद्रप्रबन्धा M, ४ जयत्युपक्रम M, M₁,
M₂, M₃, M₄ ५ मौलिनासादिप्रासविचित्रितम् M ६ विभक्त्यष्टकसंयुतम् M, विभक्त्य-
ष्टकसंयुतम् M₂, विभक्त्यष्टकं P, विभक्त्यष्टकं R ७ यत्र जयत्युपक्रम M, यत्रादौ T.
८ M drops इति ९ नियमने R, M. १० तदनन्तरं M. ११ विभक्त्याभासं P, R.

संशोधनविभक्ता यत् प्रचुरं पद्यपूर्वकम् ।
 विभक्तपुनराकृष्टशब्दं स्याच्चक्रवालकम् ॥
 आद्यन्तपद्यसंयुक्ता संस्कृतप्राकृतात्मिका ।
 अष्टभिर्वा चतुर्भिर्वा वाक्यैः स्कन्धसमन्विता ॥
 प्रतिस्कन्धं भिन्नवाक्यरीतिर्देवनृपोचिता ।
 सर्वतो देवशब्दादिरेषा भोगावली मता ॥
 वर्ण्यमानाङ्गविरुदवर्णनप्रचुरोज्ज्वला ।
 वाक्याढम्बरसंयुक्ता सा मता विरुदावली ॥

‘अन्तेऽनुष्टुभमार्या वा कविकृत्याख्ययान्विताम् ।

कुर्याच्चादुप्रबन्धानामयं साधारणो विधिः ॥’

इति ।

चक्रवाललक्षणमाह । संशोधनेति । पद्यपूर्वकमित्यनेन गद्यानां कलिकावे-
 नानुप्रवेश उक्तः । विमुक्तः सन् पुनराकृत्यो विमुक्तपुनराकृत्यः । द्वातानुलिप्ता-
 दिवत् पूर्वकालसमाप्तः । तथाभूतः शब्दो द्विधाक्षरपदं यस्य तत् तथोक्तम् ।
 झङ्किततदलाद्यन्तपदमित्यर्थः । अत्र गद्यपद्ययोरानुवृत्त्यादिकमन्यतो द्रष्टव्यम्
 तदुक्तम् ।

‘भोजस्त्रिपदभूविष्टमराधन्तादी-समन्वितम् ।

चतुर्धो वाष्टधा वृत्त चक्रवालं प्रचक्षते ॥’

इति ।

भोगावलीमाह । आद्यन्तेति । स्कन्धः परिच्छेदभेदः । अत्र भोगोपकरणो-
 धानवसन्तनायकगुणादिवर्णनं प्रायेण कर्त्तव्यम् ॥

विरुदावलीमाह । वर्ण्यमानेति । अत्र स्वविक्रमकुलक्रमागतविरुदवर्णनार्ति-
 रिकं भोगावलीयत् द्रष्टव्यम् ॥

ताराणां संख्यया पदैर्युक्ता तारावली मता ।

एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धाः श्रुद्धाः प्रवन्धा यथासंभवमूहाः । भक्षेया-
मुदाहरणानि विस्तरभयादिह नोक्तानि ॥

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे काव्यप्र-
करणं समाप्तम् ॥ २ ॥

तारावलीमाह । ताराणामिति । संख्यया सप्तविंशत्येत्यर्थः ॥

नन्वन्येऽपि षतुश्चतुर्ष्वभ्यादिषादुप्रवन्धाः किमिति न लक्ष्यन्ते इत्यग्राह ।
एवमिति । उदाहरणानुक्ती हेतुमाह । अथेति ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणभीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिर्त्तु-
नुना विभजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः पेर्यार्यस्यानुजेन कुमारस्वामिसौमर्षाभिना
विरचिते प्रतापरुद्रीयव्याख्याने रत्नापणाख्याने काव्यस्वरूपनिरूपणे नाम
द्वितीयं प्रकरणम् ॥^{१२}

{ पुनः पदेरतां M., M₂, M₃, M₄, M₅. २ शुद्धप्रवन्धा M., M₁, M₂, M₃,
निर्वाणः प्रवन्धा M₄. ३ अर्धेनेषां P., T., T. ४ यो is omitted in B., T., T.
M., M₂. ५ विरचिते T., P. ६ 'पुनःपारावार' B. ७ समाप्तम् is omitted in B.,
M., M₂. 8 काव्यप्रकरणं नाम द्वितीयं प्रकरणं त्वयान्, M₂ has इति काव्यप्रकरणम्,
B. has द्वितीयं before समाप्तम्. C 'एते' T. ९ 'भवनं' in. १० p. om. in B. 11
पराख्याने. ११ द्वितीयप्रकरणं समाप्तम् T. १२ M., has समाप्तं after प्रकरणम्

अथ नाट्यप्रधानाः प्रबन्धा निरूप्यन्ते ।

तत्र नाट्यस्वरूपं निरूप्यते ।

चतुर्विधैरभिनयैः सात्त्विकादिकपूर्वैकैः ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानुकृतिर्नाट्यं रसाश्रयम् ॥

अथ भाष्यप्रबन्धनिरूपणानन्तरं नाटकादिदृश्यप्रबन्धनिरूपणं प्रतिजा
अथेति । अभिनयत्वेनाभिनयनक्ति पदार्थानित्यभिनयः । पञ्चाद्यजन्तः ।

‘अभिपूर्वस्तु नीम्बानुराभिमुष्यार्थनिर्णये ।

यस्मान् पदार्थान् नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥’

इति । तैश्चतुर्विधैः । तत्र परगतसुखदुःखभावनया भावितान्तःकरणत्वं स
ततो भवा भावाः सात्त्विकाः शम्भादयः । तदभिनयोऽनिमेषनयनव
भङ्गं हस्तादि । तद्व्यापारः पताकादिराज्जिकाभिनयः । पूर्वशब्देन वाचि
र्थाभिनयौ गृह्येते । अत्र पाठ्यापरपर्यायं काव्यनाटककृतं वाचिकम् ।
नयो रसोचितरागानुपङ्गादिः ।

‘आहार्याभिनयो नाट्योचितालंकारधारणम् ।’

अभिनयादिलक्षणं तु संगीतचूडामणौ ।

‘अभिव्यजन् विभावानुभाषादीन् नाटकाध्यान् ।

रूपादयन् सहृदये रसज्ञान निरन्तरम् ॥

अनुकृतं स्थितो योऽर्थोऽभिनयः सोऽभिधीयते ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव सात्त्विकाहार्यकाविति ॥

स चतुर्धा कृतस्तज्ञैराङ्गिकोऽङ्गक्रियोच्यते ।

रागानुपङ्गि यद्वाक्यं नाट्ये तद्वाचिकं स्मृतम् ।

सत्त्वक्रिया सात्त्विकं स्यादाहार्यो भूषणादिकम् ॥’

इति । धीरोदात्तादिनायकानामवस्था धीरोदात्तादयः । अनियतत्वादवस्थ
तेषां च जातित्वमित्युक्तं नायकप्रकरणे । तासामनुकृतिरनुकरणं चतुर्वि
धेनाभिनयेतादात्म्यापत्तिरित्यर्थः । रसाश्रयमिति । वक्ष्यमाणक्रमेण वा
भूतरसविषयमित्यर्थः । अतोऽत्र वाक्यार्थाभिनय इति वेदितव्यम् । न

१ T. has प्रतापरुद्रीये सव्याख्याने नाटकप्रकरणम् and T' has नाटकप्रकरणम्
fore thus. २ प्रधानका. M., M., १ मय M., ४ कथ्यते T', M., M., ५
B., T., T'. ६ काव्य p, m. ७ 'ति व्यनक्ति m. ८ सात्त्विकः p, T.

भावाश्रयं तु नृत्तं स्यान्नृत्यं ताललयांन्वितम् ।

एया दशरूपकोक्ता प्रकिया । नृत्तनृत्ययोर्नाटकाद्यङ्गत्वादिह स्वरूप-
निरूपणं कृतम् । तथोक्तं दशरूपके

मधुरोद्धतभेदेन तद्वयं द्विविधं पुनः ।

लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥

तेन नाट्येन दश रूपकाणि भवन्ति ।

स्पन्दन इत्यसादातोरीफचलनार्थाण्यद्यस्ये नाट्यमिति न्युत्पत्त्या सात्त्विकाभि-
नययाहुल्यं सूच्यते । प्रसङ्गाभृत्यनृत्तयोर्लक्षणमाह । भावेति । भावाः पदार्थो-
भूता विभावाया आभया विषयत्वेन यस्य तद् भावाभयम् । अत एवात्र पदा-
र्थोभिनयो द्रष्टव्यः । नृतेर्गात्रविक्षेपवाचिनो निष्ठान्तादर्हाधे यति नृत्यमिति
न्युत्पत्त्या आङ्गिकाभिनययाहुल्यं सूच्यते । अत एव नाट्याङ्गेदद्योतकस्तुशब्दः ।
रसविषयं सात्त्विकबहुलं नाट्यम् । भावविषयमाङ्गिकबहुलं मार्गापरपर्यायं नृत्य-
मिति विवेकः । नृत्तमिति । गीतादिपरिमाणावच्छेदः । कालविशेषस्तालश्रब्दपु-
रादिः । तनुक्तम् ।

‘कालो लज्जादिमितया क्रियया संमितो मितिम् ।

गीतादेर्विदधत्तालः स च द्वेधा बुधैः स्मृतः ॥

इति । लयोऽपि

‘तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लयनालयः ।’

इत्युक्तलक्षणः कालविशेषः । एतदुभयाभयं देव्यापरपर्यायं नृत्तमित्यर्थः ।

अस्य स्वकपोलकल्पितत्वं परिहरति । एवेति । नृत्येति कश्चिद्वान्तरपदार्थो-
भिनयेन शोभाहेतुकत्वेन च नाटकादाद्युपयोगात्तदङ्गरथमिति विज्ञेयम् । तदेतः
संवादव्याजेनानयोः पुनर्द्विविध्यमाह । मधुरेति । मधुरं लास्यमुद्धतं ताण्डव-
मित्यर्थः । तेनेति । नृत्यनृत्तीपकृतेनेत्यर्थः । दश रूपकाणीति । नाटिकासह-
कादीनामग्रेवान्तर्भावमिति भावः । तत्प्रकारस्तु दशरूपके द्रष्टव्यः ।

१ ‘तथाश्रयम् T’, ‘लयाभितम् M., M₁, M₂, M₃, M. notices तथाश्रयम् also.
२ एषा M., M₂. ३ नृत्यनृत्ययो M., M₁, M₂; कृपनर्तनयो M₂. ४ नाट्याद्य P.;
नाट्यकाङ्गत्वा M., M., M., M₂, M₃. ५ स्वरूप is omitted in P.; उभयस्वरूप
M., M₁. ६ भेदेन M., M₂. ७ नाटकानि दशरूपाणि B. ८ ‘नृतेपयोगिनेत्यर्थः m.

नाटकं संप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ २ ॥

नाट्याश्रयत्वेनाभेद इति शङ्का न युज्यते ।

वस्तुनेनूरसास्तेषां रूपकाणां हि भेदकाः ॥ ३ ॥

वस्तु त्रिविधम् । प्रख्यातमुत्पाद्यं मिथ्रं चेति । तथोक्तं दैशरूपके

‘प्रख्यातोत्पाद्यमिथ्रत्वभेदात् तत्रिविधं मतम् ।’

इति ।

नाट्याभेदेऽपि वस्वादिभेदाद्रूपकभेद इत्याह । नाट्याश्रयत्वेनेति ।
कथाशरीरम् । तस्येतिवृत्तमिति नामान्तरम् । तदुक्तं भाष्यप्रकाशे ।

‘वस्तु यत् स्यात् प्रबन्धस्य शरीरं कविकल्पितम् ।

इतिवृत्तं तदेवाहुर्नाट्याभिनयकोविदाः ॥’

इतिहासनिबन्धनं प्रख्यातम् । कविकल्पितमुत्पाद्यम् । संकरायत्तं मिथम् । पञ्चमादिद्यस्तुभेदाच्चायकभेदाद्रूपकाणां परस्परं भेदः । तथा हि । नाटके प्रख्यातमिति वृत्तम् । धीरोदत्तो नायकः । शृङ्गारवीररस-
योरेत्यतरस्य प्राधान्यम् । अन्येषां रसानामङ्गत्वेनानुप्रवेशः । प्रकरण
उत्पाद्यमिति वृत्तम् । धीरशान्तो नायकः । शृङ्गारस्यैव प्राधान्यम् । भाणे धूर्तविदो नायकः । उत्पाद्यमिति वृत्तम् । शृङ्गारवीरयोः सूचना-
मात्रसारता । प्रहसने कल्प्यमिति वृत्तम् । पाण्डुप्रभृतयो नायकाः । होस्यरसः प्रधानम् । डिमे प्रख्यातमिति वृत्तम् । देवगन्धर्वरोक्षसपि-
शाच्चादयो 'धीरोदत्ता नायकांस्ते' षोडश । रौद्ररसः प्रधानम् । होस्य-
शृङ्गारयोरनुप्रवेशः । व्यायोगे प्रख्यातमिति वृत्तम् । धीरोदत्तो नायकः ।
वीररसः प्रधानम् । सैमधाकारे देवासुरादयो द्वादश नायकाः । वीर-
रसः प्रधानम् । कल्पितमिति वृत्तं प्रसिद्धं वा । वीर्यां कल्पितमिति-
वृत्तम् । 'धीरोदत्तो नायकः । शृङ्गाररसस्य सूचनामात्रसारता । अङ्के

मिमेत्याह । पञ्चमादिद्यस्तुभेदादिति । दिव्यमर्थोभयात्मना वस्तुनः पुनरपि
त्रैविध्याङ्गीकारे तद्वदन्येऽपि बहवो भेदाः कल्पयितुं शक्यन्त एव । लक्ष्येषु ते
स्वयमेवोद्गीता इति विस्तरमिषा नेह प्रयज्युत्पाद्यन्ते ।

वस्त्वादयो रूपकभेदका इत्युक्तम् । तद्विविक्तम् । तथा हीत्यादिना ।
स्पष्टोऽर्थः ।

* १ मित्रं चेति T, T₁. २ 'भेदादसभेदाच्च M, भेदादसभेदात् M₁. ३ धीरोदत्तो M.
४ 'एतत्प्राप्तयम् M₁. ५ 'तेन प्रवेश M. ६ शृङ्गाररसस्यैव T. ७ नाणे व्याद्यमिति वृत्तं
भूतं T, T'. ८ कल्पितमिति M, M₁. ९ पाण्डुप्रभृतयो M; पिशाच्चादयो
धीरोदत्ता नायकाः T, T'. १० हासरसप्राधान्यम् M₁; हासरसस्य प्रधान्यम् R.
११ पिशाचपञ्चादयो P, राक्षसपिशाचप्रभृतयो M. १२ P. drops धीरोदत्ता, M₁
has चोत्पात्ता १३ M, M₁, drop ते. १४ शृङ्गारवीरयो P., T., T'. १५ सव-
धकारे M₁. १६ प्रसिद्धं वा is omitted in M, M₁. १७ धीरोदत्तो नायक dropped
in II, M₁. १८ M₁ omits शृङ्गाररसस्य सूचनामात्रसारता १९ अङ्के इति प्रख्यातम्
M, M₁, M₁. २० पञ्चमादिभेदादिति P. २१ विस्तरम्यात्रेह P.

प्रस्थातमिति वृत्तम् । आकृतजनो नायकः । कण्ठरसः प्रधानम् । ईश-
मृगे मिश्रमिति वृत्तम् । धीरोद्धतो नायकः । शृङ्गाररसस्याभासत्वम् ।

अथैतेषां सामग्री निरूप्यते । तत्र पञ्च सन्धयः । तथोक्तं दश-
रूपके ।

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोपसंहतिः ।

इति ।

संधिर्नामैकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथानामवान्तरप्रयोजनसंबन्धः ।
तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसंधिः । यत्नयिन्दुसंबन्धः प्रतिमुखसंधिः ।
प्रस्थाशापताकयोः संबन्धो गर्भसंधिः । नियतासिप्रकरणयोः संबन्धो

वस्त्वादिभेदाद्रूपकभेदो निरूपितः । अधुना वस्त्वेकदेशविशेषभूतसंख्यादि-
स्वरूपं निरूपयति । अथोत्पादिना । तत्र संमतिव्याजेन संधीनां विभागमाह ।
मुखमिति । सावमर्शो अघमर्शसहिता उपसंहतिर्विमर्शो निर्वहणं चेत्यर्थः ।
पृथेका सामान्यलक्षणमाह । सन्धिरिति । प्रयोजनमत्र त्रिवर्गरूपं फलं तच्च
धर्माधिक्यमेवैकैकस्य स्वम्यतिरिक्ताभ्यां द्वाभ्यामुपसर्जनाभ्यां व्यासेन समासेन
च संबन्धे कैवल्ये च द्वादशविधम् । तदुक्तम् ।

‘फलं त्रिवर्गसंख्यद्वयमेकानेकानुबन्धि च’

इति । तेनैकेन मुख्येनान्वितानामिति वृत्तखण्डानामवान्तरैकप्रयोजनसंबन्धः सं-
धिरित्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘एककार्यान्वितेष्वत्र कथांशेषु प्रयोगतः ।

अवान्तरैककार्यस्य संबन्धः संधिरिष्यते ॥’

इति । अथावस्थार्थप्रकृतिसंबन्धे मुखादिसंघयो जायन्त इत्याह । तत्रेति ।
अत्र संमतिमाह । अर्थेति । अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतव इति केचित् ।
कथाशरीरकारणानीति भोजराजादयः । तद्विशेषाः पूर्वोक्ता बीजादयः पञ्च ।
फलसिद्धये स्त्रीक्रियमाणस्य नायकव्यापाररूपस्योपायस्य पूर्वोक्ता आरम्भादयः
पञ्चावस्था भवन्ति । तदुक्तम् ।

१ शृङ्गारस्याभासत्वम् R. २ तथा चोक्त P, T, तदुक्त M, १ P. omits इति. ४ प्रयो-
जनेन संबन्धः P. ५ प्रयत्न P, T. ६ वस्त्वेकविशेष P. ७ अनेति M. ८ बीजे P, T.
९ भोजराज-

विमर्शसंधिः । फलागमकार्यसंबन्धो निर्वहणसंधिः । तथा चोक्तं
दशरूपके ।

बीजयिन्दुपताकार्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥
अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।
यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च संधयः ॥

इति ।

आरम्भादीनां लक्षणं निरूप्यते ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

प्रयत्नस्तु फलप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ४ ॥

‘ अवस्थाः पञ्च कार्यस्य आरम्भस्य फलोर्धिभिः ।’

इति । तदेतदुभयसंबन्धे पञ्च संधयो जायन्ते इत्यर्थः । तत्र साधनत्वाद् बीज-
स्यादावुपक्षेपः । साध्यत्वात् कार्यस्यान्ते । अविच्छेदार्थं बिन्दोस्तयोर्मध्ये । पता-
काप्रकार्योस्तु बीजकार्ययोर्मध्ये यथायागं निवेश इति विशेषम् । तत्र पताकाया
धिकल्पमाह कौहलः । तन्मते पताकास्थाने

‘ अपताके निवेशः स्यादिन्दोर्बीजस्य वा क्वचित् ।’

इति भावप्रकाशोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । अवस्थानामुरेशक्रमः सामर्थ्यलब्धः
स्पष्ट एव ।

‘ अवस्थापञ्चकं क्रमेण लक्षयति । औत्सुक्येति । कालाक्षमत्वलक्षणोऽभिलाष-
प्रकर्षं भांमुत्पन्नम् । मात्रशब्दो वक्ष्यमाणप्रयत्नादिभ्यवच्छेदकः । फलस्य विध-
नैरूपस्य लाभाय न पुनः क्षुद्रस्य । अत्र फलगतं भूयस्त्वं लाभं उपचर्यते । नाय-
कव्यापारस्य स्वरूपात्किञ्चिदुत्तूलनत्वमारम्भ इत्यर्थः । आरम्भादीनां सर्वेषां
नाटक एवोदाहरणं भविष्यतीति लक्षणमात्रमत्र परीक्ष्यते । प्रयत्नस्तिथिः ।
फलप्राप्ताविति सतिसप्तमी । फलप्राप्ताविति पाठे विषयसप्तमी । कार्यसंपाद-

१ कार्ययोः संबन्धो T, T. २ यथोक्त R; तथोक्त M, M₁, M₂. ३ काश्याः T,
T. ४ फलप्राप्तौ P, फलोत्पत्तौ M₂ ५ फलार्थिनः P. ६ शोल. ७.

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशाकार्यसंभवः ।

अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियताप्तिका ॥

समग्रफलसंपत्तिः फलागम उदाहृतः ॥ ५ ॥

अथ बीजादिपञ्चकं निरूप्यते ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुर्वीजं विस्तार्यनेकधा ।

अवान्तरार्थविच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणम् ॥ ६ ॥

नयोग्यता प्रयत्न इत्यर्थः । उपायेति । उपायेनापायशङ्कया च कार्यस्य संभवः । संभावनाप्रतिबन्धकोपनिपातेन दाह्यमानत्वं प्राप्त्याशेत्यर्थः । नियताप्तिं लक्षयति । अपायेति । प्रतिपक्षनिवृत्त्या कार्यनिश्चयो नियताप्तिरित्यर्थः । समप्रेति । बाधकबाधनेन फलपर्यन्तत्वाद्वाध्यं फलागम इत्यर्थः ।

अपार्थप्रकृतिपञ्चकं क्रमेण लक्षयति । स्तोकेति । स्तोकोद्दिष्टः स्वस्वोपक्षिप्तः अनन्तरमनेकधा मूलस्कन्धशास्त्रापलाशादिविधायकोपनायकप्रतिनायकभेदेन वहुधा विस्तारी कार्यस्य त्रिवर्गरूपस्य फलस्य यो हेतुस्तद्बीजमिव बीजम् । तच्च क्वचिदात्माधीनसिद्धेर्नायकस्यात्मोत्साहात्मकं क्वचिदमात्माधीनसिद्धेर्बहुत्वाहात्मकं क्वचिदुभयाधीनसिद्धेरुभयोत्साहात्मकं चेति द्रष्टव्यम् । अग्रामात्यगतोऽप्युत्साहो याजकव्यापारो यजमानस्येव नायकस्यैव फलं जनयतीति बोद्धव्यम् । अवान्तरेति । अवान्तरार्थैरवान्तरप्रयोजनैर्विच्छेदसामर्थ्यात् परमप्रयोजनस्येति भावः । तद्विच्छेदकारणं विन्दुः । तदुक्तं भाष्यप्रकारे ।

‘ फले प्रधाने विच्छिन्ने बीजस्यावान्तरेः फलेः ।

तस्याविच्छेदको हेतुर्विन्दुरित्याह कोहलः ॥

प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात् पताकाव्यापिनी कथा ।

अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वाहकत्वे फले ॥ ७ ॥

इति । प्रतिपाद्येति । प्रतिपाद्यकथायाः फलोद्देशप्रवृत्तत्वेन प्रधानभूताया रामा-
दिनायकव्यापाररूपाया अङ्गं तत्संबन्धित्वादिति भावः । तदुक्तमाचार्यैः

‘ प्रधानं फलसंबन्धि तत्संबन्ध्यङ्गमिष्यते ।’

इति । तथाभूता कथा सुग्रीवाद्युपनायकव्यापाररूपा पताका व्यापिनीत्यनेन
प्रकरीष्यच्छेदः । ननु पताकायामपि पृथक्फलमिच्छन्ति शास्त्रातनयादयः ।
सुग्रीवादीनां तथा दर्शनात् । नैतद्वयायसहम् । अङ्गानां प्रधानफलेनैव फलव-
त्त्वमियमादिति चेन्नैष दोषः । दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादावङ्गभूतानामपि दध्यादीनां
फलसंबन्धाङ्गीकारात् । नन्वङ्गप्रधानफलयोरेकाभयत्वं दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके तु न
तथेति वैषम्यमिति चेन्नैवम् । फलसंतुष्टस्यैवानुचरस्यार्थक्रियाकारित्वेन तत्फल-
स्यापि स्वामिफलत्वाभिमानात् । अव्यापिनीति । लघुः प्रकरः प्रकरी । गौरा-
दिस्वाद् जीप् । तदुक्तम् ।

‘ स्त्री स्यात् कानिन्मृणास्यादिर्विवक्षापचये यदि ।’

इति । यथा पुष्पादिप्रकरः परेषामेव वेदिकादीनां शोभायै भवति एवमृतुवर्णन-
जटायुधमणादिवृत्तान्तरूपा प्रकर्यपि प्रधानस्यैव फलं जनयति न पुनः स्वस्येति
ग्रन्थान्तरोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः । अव्यापिनीति । विशेषनिषेधस्तु पताकोक्तप्र-
तिपाद्यकथाङ्गत्वमात्राभ्यनुज्ञापर इति द्रष्टव्यम् । कार्यमिति । प्रधानफलनिर्वा-
हकोऽन्तिमः कथावयवः कार्यमित्यर्थः ।

इत्यमरव्याख्या अर्थप्रकृतयश्च निरूपिताः । तदुभययुगलपञ्चकसमन्वयसंभूतस-

अथ मुखं निरूप्यते ।

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ ८ ॥

धिपञ्चकलक्षणं क्रमेणाह । मुखमित्यादिना । एतदेव लक्षणं दशरूपकावाच-
प्युक्तम् । तत्र नानाभूतानामर्थानां प्रयोजनानां रसानां च हेतुर्बीजसमुत्पत्तिर्मु-
खसंधिरिति कश्चिद् व्याचष्टे । नानार्थशब्दस्य रसविशेषणत्वमङ्गीकृत्यानेकप्रका-
रप्रयोजनरसहेतुरित्यभ्यः । अतद्वयेऽपि सर्वेष्वपि रूपकेषु लक्षणानुगतिरालाभाया-
र्थशब्दस्य त्रिवर्गस्यातिरिक्तं प्रयोजनजातं विवक्षितम् । अत एवोक्तमुभाभ्यां
तेनात्रिवर्गफले प्रहसनादौ रसोत्पत्तिहेतोरर्थे बीजत्वमिति । भावप्रकाश-
कारस्तु

‘यथा कामोपयोग्यश्च शृङ्गारो दृश्यते रसः ।

अर्थोपयोगी वीरः स्याद्भौद्रोऽपि स्यात् कश्चित् कश्चित् ॥

रक्षारूपेण धर्मार्थोपयोगी करुणो भवेत् ।

अद्भुतोऽपि मनःप्रीतिप्रदत्वात् काम्यमाहङ्कृत् ॥

ते भयानकर्याभरतहास्याः काव्येषु योजिताः ।

तत्तद्वैतमनोवृत्तिवशात् प्रायस्त्रिवर्गगाः ॥’

इत्यनेन शृङ्गारदीनां यथायोगं त्रिवर्गोपयोगित्वमङ्गीचकार तच्च । तन्मतेऽनेक-
विधत्रिवर्गलक्षणप्रयोजनकररसहेतुत्वं विवक्षितम् । लक्षणानुगतिरपि सुलभैव ।
यदत्र युक्तं तद् ग्राह्यम् । अङ्गानामुत्पत्तिमाह । अङ्गानीति ।

१ M, has अप मुखादि पञ्च सन्धीनामङ्गानि निरूप्यन्ते ।

नानार्थरसनिष्पत्तिहेतुर्मुखमिति रितम् ।

बीजरम्भाद्युपपन्नेन द्वादशाङ्गानि तस्य तु ॥ for

अथ मुखं निरूप्यते—प्रयोक्तव्यानि

२ तन्मते नैकं m ; ‘तेनैकविधं’ p.

वीजारम्भानुगुण्येन मुखसंधेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावनम् ॥

उद्देदभेदकरणान्यन्वर्थानि यथाक्रमम् ॥ ९ ॥

यथाक्रममेपां स्वरूपं निरूप्यते ।

वीजन्यास उपक्षेपः । वीजस्य बहुपकरणं परिकरः । वीजनिष्पत्तिः परिन्यासः । वीजगुणवर्णनं विलोभनम् । वीजानुकूलसंघटनप्रयोजन-विचारो युक्तिः । वीजसुखागमः प्राप्तिः । वीजसंनिधानं समाधानम् । वीजसुखदुःखहेतुविधानम् । वीजविषयाभ्यावेशः परिभावनम् । गूढ-वीजप्रकाशनमुद्देदः । वीजानुगुणप्रोत्साहनं भेदः । वीजानुगुणप्रस्तुत-कार्यारम्भः करणम् । एतानि द्वादश मुखसंधेरङ्गानि । एतेषां मध्ये उप-क्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्तयुद्देदसमाधानानामावश्यकत्वम् ।

अथ प्रतिमुखम् ।

लक्ष्यालक्ष्यस्य वीजस्य व्यक्तिः प्रतिमुखं मतम् ।

विन्दुमयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ १० ॥

नदिनात्युपक्षेप इति । अन्यर्थानीति । न धृक् लक्षणापेक्षेति भावः ।

तथापि मन्वद्वद्वयनुग्रहार्थमुपक्षेपादीनां क्रमेण लक्षणं प्रतिजानीते । यथा-क्रममेपामिति । कण्टकशोधनमङ्गलक्षणानां यथायोगमुदाहरणप्रदेश एव करिष्यामः । मिथः प्रयोगक्रमो न विचक्षित इति वक्ष्यामः ।

अथ सार्द्धं प्रतिमुखसंविमाह । लक्ष्येति । केनचिदंशेन लक्ष्यत्वमपरेणांशे-नालक्ष्यत्वं चेत्यर्थः । प्रत्यङ्गनिबद्धकार्यानुकूलानेकप्रयोजनमध्ये कतिपयनिष्पत्ति-

१ परिन्यासोऽपि लीयनम् M (M. also notices the reading in the text).
२ 'न्यङ्गानि दादयन्मम्' M. (M. also notices the reading in the text). ३ एतेषां M, I. ४ बहुलिकरण M, II, II₁, बहुलनम् M₂. ५ 'कूलवपटन' T, 'कूलप्रपो-जनप्रदना' K M, M₂. ६ विषय आभ्यास M, M₂, M₃. ७ परिपादन P.
८ कारणम् M, M₂, M₃. ९ प्रतिमुखभावे T, T₁, M₂. १० 'न्यय' P, M₂.
११ एतेषामिति for यथाक्रममेपामिति T, P.

विन्दुप्रयत्नानुगुण्येन प्रतिमुखसंधेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।

नर्मद्युतिः प्रगमनं विरोधः पर्युपासनम् ॥

वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यापि ॥ ११ ॥

पैपां स्वरूपं निरूप्यते ।

संभोगविषयमनोरथो विलासः । दृष्टनष्टपदार्थानुसरणं परिसर्पः । अनिष्टवस्तुविक्षेपो विधूतम् । अस्त्युपशमनं शमः । परिहासवचनं नर्म । अनुरागोद्धाटनोत्था प्रीतिर्नर्मद्युतिः । उत्तरोत्तरवार्धरनुरागवीजप्रकाशनं प्रगमनम् । छद्मनाहितागमननिरोधनं विरोधः । दृष्टानानुनयः पर्युपासनम् । प्रमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम् । अनुरागप्रकाशनविशिष्टवचनं पुष्पम् । अनुरागहेतुवाक्यरचनोपन्यासः । चतुर्वर्णनिवर्णनं वर्णसंहारः । पैतेयां मध्ये परिसर्पप्रगमनं वज्रापन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम् ।

अथ गर्भसंधिः ।

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्यान्वेपणं मुहुः ।

अस्यास्याशापताकानुगुण्येनाङ्गोपकल्पनम् ॥ १२ ॥

लक्ष्यत्वं फतिपयानिष्पत्तिरलक्ष्यत्वं चेति मतान्तरम् । द्वादशस्य बीजस्य व्यक्तिः प्रकाशनं प्रतिमुखमिति ।

अथ साङ्गं गर्भसन्धिमाह । गर्भं इति । प्रतिमुखसन्धी लक्ष्यालक्ष्यतया दृष्टनष्टस्य बीजस्यापायशङ्कानुवृत्त्या विच्छेदानुवृत्तेर्मुहुः बीजः पुन्येनान्वेपणं गर्भसंधिरिति । अत्र पताकया वैकल्पिकत्वात् तदभावपक्षेऽपि प्राह्याशा निर्यतव । पताकास्थाने ॥ बीजविन्दोरन्यतरस्य निवेद्य इत्यनुपदमेवोक्तम् ।

१ निरोधः M, M₁, M₂, २ पुष्टमुप^० R, ३ पैतेयां M, M₁, M₂, ४ विषये R, ५ विधूतनम् M, R, ६ 'समोद्धाटनं प्रीति' M₁, M₂, ७ प्रगम, M, R, ८ निरोधः R, M₁, M₂, ९ प्रतिमुख^० P, १० M and M₁ drop विशिष्ट ११ पुष्टम् R, १२ चतुर्वर्णनं P, १३ एषां R, १४ 'प्रगम' R, M, १५ अस्याप्याशा R, M, drops the whole line,

पताकाप्राप्त्याशानुगुण्येन गर्भसंघेर्द्धानि कल्पनीयानि ।

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणक्रमाः ।

संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥

उद्वेगसंभ्रमाक्षेपाद् द्वादशाङ्गान्यनुक्रमात् ॥ १३ ॥

एषां स्वरूपं निरूप्यते ।

प्रस्तुतोपयोगिष्ठमाचरणमभूताहरणम् । तत्त्वार्थानुकीर्तनं मार्गः ।
वितर्कप्रतिपादनवाक्यं रूपम् । प्रस्तुतोत्कर्षाभिधानमुदाहृतिः । 'संचि-
न्तितार्थप्राप्तिः क्रमः । प्रस्तुतोपयोगिसामदानवचनं संग्रहः । लिङ्गा-
दभ्युहनमनुमानम् । रोपसंभ्रमवचनं तोटकम् । इष्टजनाभसंधानमाधि-
बलम् । अपकारिजनाद् भयमुद्वेगः । दाकाप्राप्तौ च संग्रमः । इष्टार्थो-
पायानुसरणमाक्षेपः । एतेषां मध्येऽभूताहरणमार्गतोटकाधिवलाक्षेपाणां
प्राधान्यम् ।

अथ विमर्शसंधिः ।

गर्भसंधौ प्रसिद्धस्य वीजार्थस्यावमर्शनम् ।

अथ साङ्गं विमर्शसंधिमाह । गर्भसंधाविति । येन केनापि हेतुना क्रोधव्य-
सनादिनार्थस्यावमर्शनं पर्यालोचनं क्रोधव्यसनादिजन्यो गर्भनिर्भिन्नवीजार्थसं-
बन्धः फलप्राप्त्यवसायारम्भे विचारनिर्णयो विमर्श इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘गर्भनिर्भिन्नवीजार्थसंबन्धो व्यसनादिजः ।

विचारनिर्णयो यस्तु स विमर्श इति स्मृतः ॥’

इति ।

१ 'शान्तिगमाद् M, M, M, २ 'द्वानि द्वादश परिकल्पनीयानि II. ३ प्रयो-
क्तव्यानि T, M, M, M, ४ प्रस्ताहरणं M, ५ 'हरणे क्रमः M, M, 'हरण क्रमाः
B, ६ तोटकाधिवले M, ७ एतेषां M, तेषां M, ८ तत्त्वानुकीर्तन R, T, M,
९ 'पादक वाक्य B, 'पादन रूपम् T, १० प्रस्तुतोत्कर्षाभिधान T, ११ उदिनापेक्षाति,
M, M, १२ समाधानवाक्य M, १३ 'वाक्य P, T, १४ 'अङ्गादभ्यु' M,
१५ 'नातिसंधानम्' T.

हेतुना येन केनापि विमर्शः संधिरिष्यते ।

नियताप्तिप्रकर्षुक्तेरङ्गान्यत्र त्रयोदश ॥ १४ ॥

नियताप्तिप्रकर्षानुगुण्येन विमर्शसंधेरङ्गानि प्रयोक्तव्यानि ।

तत्रापवादः संपेदो विद्रवद्रवशक्तयः ।

द्युतिः प्रसङ्गश्चलनं व्यवसायो निरोधनम् ॥

प्ररोचनं विचलनमादानं तु त्रयोदश ॥ १५ ॥

एतेषां स्वरूपं निरूप्यते ।

वोषप्रख्यापनमपवादः । रोषसंभाषणं संपेदः । बन्धवन्धादिकं विद्रवः । गुरुतिरस्कृतिद्रवः । विरोधशमनं शक्तिः । तर्जनोद्वेजने द्युतिः । गुरुकोर्त्तनं प्रसङ्गः । उर्पमानं चलनम् । स्वशक्तिप्रशंसनं व्यवसायः । क्रोधसंरन्धानामन्योन्याविक्षेपो निरोधनम् । सिद्धवद्भाविश्रेयःकथनं प्ररोचनम् । स्वगुणाविष्करणं विचलनम् । कार्यसंग्रह आदानम् । अथ निर्वहणसंधिः ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थ्यमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ १६ ॥

फलाप्तिकार्यानुगुण्यादङ्गान्यस्य चतुर्दश ॥

फलाप्तिकार्यानुगुण्येन निर्वहणसंधेरङ्गानि चतुर्दश प्रतिपादनीयानि ।

अथ सांज्ञं निर्वहणसंधिमाह । बीजवन्त इति । संसर्गं मतुप । बीजयुक्ता इत्यर्थः । यथायथं यथास्व विप्रकीर्णो निजस्थानेपूपन्यस्ता इत्यर्थः । एको मुख्योऽर्थः प्रयोजनं येषां तेषां भावस्त्वयम् । यत्र बीजयुक्ता मुख्यसंध्याद्यर्थाः परमप्रयोजनसंगन्ध लभन्ते स निर्वहणमधिरित्यर्थः । अत्रोपक्षेपादिषु यत्र कचन कार्यकारणभावसद्भावस्त्रय क्रमोऽङ्गीकृत्यो न त्वन्यत्र । वस्तुस्वरूपविचारे श्रमाङ्गीकारे कारणाभावाहस्येषु व्युत्क्रमदर्शनराच । तदुक्तम् ।

१ 'यस्य M. २ सत्तेट T', समेदो M, सपाटो M, ३ विरोधनम् M, M, ४ प्ररोचना M, ५ च M, M, ६ समद M; सपाट M, ७ पदवचा P विरिचवा M, ८ अश्मानन चलनम् M ९ विरोधनम् M, १० 'सद्वहण M. ११ 'यत्र M, १२ M has एतेषां स्वरूपं निरूप्यते for प्रजाति—प्रतिपादनीयानि १३ सङ्ग M द्रव्य M १४ पदप्रयोजनं M,

संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

प्रसादानन्दसमयाः कृताभापोपगूहनम् ॥

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दशं ॥ १८ ॥

एतेषां स्वरूपं निरूप्यते ।

‘वीजोपशमनं संधिः । कार्यमार्गणं विरोधः । कार्योपक्षेपणं ग्रथनम् । वीजानुगुणकार्यप्रव्यापनं निर्णयः । मिथोजल्पनं परिभाषा । पर्युपासनं प्रसादः । चाङ्गितार्थप्राप्तिरानन्दः । दुःखप्रशमनं समयः । लब्धस्थिरीकरणं कृतिः । प्राप्तकार्यानुमोदनमाभाषणम् । अद्भुतार्थप्राप्तिरुपगूहनम् । इष्टकार्यदर्शनं पूर्वभावः । कार्यार्थोपसंहृतिः संहारः । शुभशंसनं प्रशस्तिः ।

एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः पञ्च सन्धयः प्रतिपादिताः । एतेषां पदप्रयोजनानि संभवन्ति । विवक्षितार्थप्रतिपादनम् । गोप्यार्थगोपनम् । प्रकाशयार्थप्रकाशनम् । अभिनयरागसंमृद्धिः । समत्कारित्वम् । इति-

‘वस्तुनेतुरसादीनामानुगुण्येन योजयेत् ।

विवक्षितोऽत्र नाङ्गानां ह्यन इत्येव निर्णयः ॥’

इति । न च तेषां प्रधानवस्तुसंबन्ध एव नियन्धनीय इति वाच्यम् । अन्यथापि दोषाभावात् । तदुक्तं नाटकप्रकाशे

‘उपक्षेपादयः प्रसन्धेष्वाधिकारिका वा प्रासङ्गिका वा प्रयोक्तव्या यथा संदर्भस्य शोभायै भवन्ति’ इति ।

विभज्यं लक्षितानि संख्यङ्गानि संख्यया संकल्योपसंहरति । एवं चतुःषष्टीति । तत्राङ्गानां प्रयोजनमाह । एतेषामिति । अभिनयरागसंमृद्धिरिति । अभिनयदर्शनेन सामाजिकमनोरञ्जनसंमृद्धिरित्यर्थः । नन्वेतेषां प्रयोजनकय-

{ परिभाषणम् P. २ इतिमार्गोपगूहने M., M., M., M., १ पूर्वभाषानुसंहारौ M., M., M., M., ४ M. has इति after चतुर्दश and drops एतेषां स्वरूपं निरूप्यते. ५ वीजोपशमनं M., ६ विरोधः कार्यमार्गम् M. ७ ‘म. इति भाषणम् P. ८ वात्सर्पार्थो’ P. ९ प्रशस्ति for संभवति P. १० ‘संधिः P.

वृत्तविस्तरश्चेति । तत्रेतिवृत्तं सूच्यमसूच्यं चेति द्विविधम् । असूच्य-
मपि द्विविधम् । दृश्यं श्राव्यं च । तत्र सूच्यस्य सूचनाक्रमः पञ्चविधः ।
तथोक्तं दशरूपके

‘चिष्कम्भचूलिकाङ्कास्यप्रवेशाङ्कावतारणैः ।’

इति ।

नमनुपपन्नम् । अङ्गानां प्रधानफलैर्नैव फलवत्त्वनियमादिति न वाच्यम् ।
तस्यादृष्टफलैर्वारवे नियतत्वात् । एतत्तु दृष्टं फलम् । तदुक्तं शृङ्गारप्रकाशे

‘अङ्गानां पङ्क्तिं ह्येतत् दृष्टं शाले प्रयोजनम् ।’

इति । प्रयोजनानामेतेषां लक्ष्येष्टाद्वरणमूहनीयमित्युपेक्ष्य पुनरपि वस्तुनो द्वेधा
विभागमाह । तत्रेतिवृत्तमिति । द्वितीयं द्वेधा विभजति । असूच्यमिति ।
सम

‘नीरसोऽनुचितस्तत्र संसूच्यो वस्तुविस्तरः ।

इयस्तु मधुरोदात्तरसभावानिरन्तरः ॥’

इत्याद्यभोर्ध्ववस्था दृष्टव्या । श्राव्यं चेत्तत्र चक्षुः श्राव्यगतावान्तरभेदान्-
नुक्तमश्राव्यभेदं च समुचिनोति । श्राव्यं च सर्वश्राव्यं नियतश्राव्यं चेति द्विधा ।
एतेषां ‘द्वितीयं च जनान्तिकमपवारितं चेति द्विधा । एतेषां लक्षणं तु

‘सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यादश्राव्यं स्वगतं मतम् ॥’

‘त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्वर्णं यत् स्यात्तज्जनान्ते जनान्तिकम् ॥’

‘रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परान्वयापवारितम् ।’

इति । त्रिपताकग्रहणं पताकस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदुक्तं तद्वेदिभिः ।

‘त्रिपताकः पताकश्च गण्डश्चोत्र गतः करः ।

जनान्तिके रहस्ये च दोषे श्रवसि कीर्तितः ॥’

इति । लक्षणं स्वनयोः संगीतरत्नाकरे ।

१ M. has च instead of चेति द्विविधम्. २ M. drops अपि. ३ अथ P.
४ तदुक्तं M. ५ ‘फलविषयत्वम्’ M. ६ P. drops त्रितीयं—द्विधा. ७ त्रिपताका P.
८ त्रिपताका P. ९ लक्षणम् P.

एतेषां स्वरूपं निरूप्यते ।

वृत्तवर्चिष्यमाणानां कथांशानां निर्देशकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रमयोजितः ॥ १९ ॥

स द्विविधः । शुद्धः संकीर्णश्चेति । केवलसंस्कृतप्रायः शुद्धः । संस्कृतप्राकृतमिश्रितः संकीर्णः ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्पंचनिकासंस्थैश्चूलिकार्थस्य सूचना ॥ २० ॥

यत्र नेपथ्यगतैः पात्रैरर्थः सूच्यते सैवं चूलिका ।

‘तर्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत् ।

पताकः संहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः ॥

स एव त्रिपताकः स्माद्रुक्त्वानामिकाङ्गुलिः ॥’

इति । विष्कम्भेत्यादि श्लोकशेषः पुनः

‘अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।’

इति । प्रथमाङ्के प्रस्तावनानन्तरं विष्कम्भं कुर्यादिति भोजराजः । अन्यग्राहकद्वय-
मध्ये इत्यन्ये । मतद्वयमप्यङ्गीकृत्य सहक्षणमाह । वृत्तेति । वृत्तवर्चिष्यमाणानां
कथांशानां निर्देशकः भूतभाविकथासूचक इत्यर्थः । संक्षेपार्थः संक्षेपैकप्रयोजनः ।
मध्यपात्रेणैकेनानेकेन वा प्रयोजितः । तत्रैकमध्यपात्रोऽनेकमध्यपात्रश्चेति शुद्धो
द्विविधः । ‘नीचमिश्रस्तु संकीर्णं एकविधः । तदुक्तम् ।

‘एकानेककृतः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमैः ।

इति । तत्र संकीर्णोऽपि मध्यपात्रसंभवात् तद्व्ययोजितत्वं न विहिन्यते । अत एव
नायकपात्रप्रयेना इति वेदितव्यम् ।

चूलिकां लक्षयति । अन्तरिति । अन्तःप्रधाना पंचनिका अन्तर्पंचनिका
तत्र संस्था येषां तैवपंचनिकान्तर्वर्तिभिरप्रविष्टरङ्गैरित्यर्थः । विशेष्यमप्याहृत्य
व्याचष्टे । यत्रेति ।

१ एषा P, M, २ प्रदर्शकः M, ३ प्रयोजनम् M, ४ केवलं T, ५ ‘मिश्रः M,
M,, M,, मिश्रस्तु M, ६ ‘जयनिका’ p. ७ छा इति M, T. ८ p. omits
this line. ९ वाचि चोदितः M. १० शुद्धो is omitted in p. ११ p. drops
नीच—एकविधः. १२ एवं नाम नायकं T.

अथाङ्कास्यम् ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्यसूचना ॥ २१ ॥

यत्र पूर्वाङ्कान्तपात्रैरुत्तराङ्कार्यः सूच्यते तदङ्कास्यम् ।

अथ प्रवेशकः ।

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदेशकः ।

प्रवेशकस्तु नाद्येऽङ्के नीचपात्रप्रयोजितः ॥ २२ ॥

नीचपात्रप्रयुक्तः प्रवेशकः आद्येऽङ्के न युक्तः

अथाङ्कावतारः ।

यत्र स्यादुत्तराङ्कार्यः पूर्वाङ्कार्यानुसंगतः ।

असूचिताङ्कपात्रं तदङ्कावतरणं मतम् ॥

एभिः सूच्यं सूचयित्वा दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ २३ ॥

अङ्कास्यं लक्षयति । अङ्कान्तेति । यत्र कुप्राप्यङ्कान्तपात्रैरिति शङ्काङ्कमु-
त्पादयन् व्याचष्टे । यत्र पूर्व्वेति ।

प्रवेशकं लक्षयति । वृत्तेति । नीचपात्रैश्चेटीप्रमुत्तरकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा
मध्यमासंकीर्णवृत्तवर्त्तिष्यमाणानां पूर्व्वोत्तराङ्कशेषाणामेवेत्यर्थः । अत एवास्य
विष्कम्भवत् प्रथमेऽङ्के न प्रवेश इत्याह । नाद्येऽङ्के इति ।

अङ्कावतारं लक्षयति । यत्र स्यादिति । पूर्व्वोत्तराङ्कार्ययोर्विष्कम्भनादिविष्टे-
देन न भाव्यमिति भावः । असूचितेति । पूर्व्वोत्तरवर्त्तिष्यमाणमेव पात्राणामप्राप्तुप्रवे-
शाच्च तत्सूचनमिति भावः ।

अङ्काम्यन्तरभाविस्वमङ्कास्याङ्कावतारयोः ।

भवेदङ्कवर्त्तिर्भावो विष्कम्भे च प्रवेशके ॥

उभयं चूलिकायां तु यथायोगमिति स्थितिः ॥

इति ।

१ 'राङ्कस्य सूचना' M, M₁, M₂ २ 'द्वयतपात्रे' M₁ ३ 'धस्य सूचना' P.
४ 'प्रवेश' M₁ ५ 'प्रदर्शक' M₁ ६ 'नाद्ये' P. ७ 'प्रवेशकः आद्ये न प्रयोक्तव्य' P.
'युक्तप्रवेशकः आद्ये न प्रयुक्त' M, M₁, M₂, M₃ ८ 'अङ्कान्तपात्रैरिति' m. ९ t.
omits इति.

अधामुखं निरूप्यते ।

सूत्रधारो नदीं ब्रूते मारिपं वा विदूषकम् ।

स्वकार्यप्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्ता यत्तदामुखम् ॥ २५ ॥

प्रस्तावना वा तत्र स्यात् कथोद्धातः प्रवर्त्तकम् ।

प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यङ्गान्यामुखस्य हि ॥ २६ ॥

तल्लक्षणं प्राचीनालंकारमार्गेण तत्रैव भविष्यतीत्युपेक्ष्याल्पवक्तव्यां प्ररोचनामु-
दाहरणसमय एव दर्शयिष्यन् संप्रति साङ्गस्यामुखस्य स्वरूपनिरूपणं प्रति-
जानीते । अथेति । तत्र पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतप्रधानो वाग्व्यापारो
भारती । प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन ओष्णां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना । तदुक्तम् ।

‘ भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नैराश्रयः ।

उन्मुखीकरणं सत्र प्रशंसातः प्ररोचना ॥’

इति । आमुखविशेषः प्रस्तावनेति केचित् । प्रस्तावनाविशेष आमुखमित्यपरे ।
अस्यैव पर्यायः प्रस्तावनेति दशरूपककारः । तन्मतानुसारेण लक्षणमाह ।
सूत्रधार इति । द्वावपि सूत्रधारौ । एकः पूर्वैरङ्गविधायकः । इतरस्तु नटस्या-
पकाद्यपरपर्यायः पूर्वसूत्रधारसदृशगुणाकृतिः प्रस्तावनाप्रवर्त्तकः । अत्र तु नदी-
मारीपादिसंभाषणादयमेव विवक्षितः । अस्य गृहिणी नदी । मारीपः पारिपा-
थिकः । नर्मसचिवो विदूषकः । एतेषां लक्षणानि भावप्रकाशे ।

‘ आसूत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वस्तुनः ।

रङ्गप्रसाधनप्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥

चतुरातोद्यमेदक्षा वल्कलासु विशारदा ।

करणाभिनयज्ञा च सर्वभाषाविचक्षणा ॥

नटानुयोक्त्री कृत्येषु नटस्य गृहिणी नदी ।

भरतेनाभिचीतं यो भावं नानारसाधयम् ॥

परिष्करोति पार्श्वस्थः स भवेत् पारिपाथिकः ।

तदात्वप्रतिभो नर्मचतुर्मेदप्रयोगवित् ॥

वेदविघ्नमवादी यो नेतुः स स्याद्विदूषकः ॥’

एयामङ्गानां स्वरूपं निरूप्यते ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।

गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥ २७ ॥

प्रस्तूयमानकालस्य गुणवर्णनया स्वतः ।

प्रविशेत् सूचितं पात्रं यत्र तत् स्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ २८ ॥

एषोऽयमित्युपश्लेषात् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रार्थं प्रयोगातिशयो मतः ॥ २९ ॥

इति । स्वकार्यमभिमतरूपकप्रयोगेण परिपदारथनात्मकं प्रस्तुतं काम्यार्थरूपं वस्तुवादिचतुष्टयं तदाक्षेपिण्या उभयप्रतिपादिकयेत्यर्थः । अत एव चित्रोक्त्वा नाट्यादिकं यद् दृष्टे तदामुलमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे चिनिगंते ।

प्रविश्य तद्द्वपरः काव्यार्थं स्थापयेद्यतः ॥

दिव्यमोक्षे स तद्रूपो मिथ्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु धीर्ज्ञं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥’

इति । स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मार्त्यं वस्तु मार्त्यो भूत्वा मिथ्रं वस्तु-
भयोरन्यतरो भूत्वा सूचयेदित्यर्थः ।

अथामुक्ताङ्गप्रये कथोद्घातं लक्षयति । स्वेति । पात्रं कर्तुं । सूत्रिणः सूत्रधा-
रस्य वाक्यमर्थं वाक्यार्थं वा । प्रवर्त्तकं लक्षयति । प्रस्तूयमानेति । कालस्य
कर्तुं कंचिदुपादायेति वचनप्राप्तस्य शरद्वसन्तादेर्गुणवर्णनया भासन्नप्रवेशपात्र-
साम्येनेति भावः ।

‘प्रकटितरामाभोजः कीर्तिकवाग्लक्ष्मणानन्दी ।

सुरचापनमनहेतोरयमवतीर्णः शरत्समयः ॥’

इत्यत्र रामलक्ष्मणविधामित्राणां शरद्वर्णनसाम्येन प्रवेशक्यनात् प्रवर्त्तकम् ।
प्रयोगातिशयं लक्षयति । एष इति । एतदिदमोरन्यतरान्प्रयोगेणोपश्लेषादि-
त्यर्थः ।

वीध्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्र स्वभावतः ।

उद्भासकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ॥ ३० ॥

वाक्केल्याधिवले गण्डमैवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापन्याहारमृदवानि त्रयोदश ॥ ३१ ॥

पपां स्वरूपं निरूप्यते ।

गूढार्थपदपर्यायमालारूपेण प्रश्नोत्तरमालारूपेण बोद्धव्यत्वं द्विविधम् । अवलगितमपि द्विविधम् । अन्यकार्यच्छसना अन्यकार्यकरणम् । अन्यकार्यप्रसङ्गात् प्रकृतकार्यसिद्धिश्च । असद्भूतं मिथः स्तोत्रं प्रपञ्चः ।

नन्वनन्तरमुद्भासकादीनि वीध्यङ्गान्युच्यन्ते कथं तेषामामुखे संगतिरित्याशङ्क्योभयेषामङ्गानामभेदादविरोध इति संगमयत्नाह । वीध्यङ्गानीति । न चैवं वीध्यामुखयोरङ्गिनोर्नाममात्रभेद इति शङ्कनीयम् । वीध्या कथोद्भासदिविशेषाद्भविष्यत्त्वं सूत्रधारादिसबन्धवैधुर्यमुद्भासकादिसर्वाङ्गावश्यकत्वं पाक्षिकप्राधान्यं च । आमुखे पुनरेतद्वैरूप्यमित्यनयोरेत्यन्तविलक्षणत्वाद् । अथ साधारणाङ्गान्युद्देशपूर्वकं लक्षयति । उद्भासकेत्यादिना ।

अन्योन्यालापो गूढार्थपदं ततः पर्यायश्चेत्येवमेका माला । प्रश्नोत्तरं चेति द्वितीया । द्वेधावलगितमित्याह । अन्यकार्येति । पूर्वत्र प्रकृतकार्यसिद्धेः प्रत्यनपूर्वकत्वमुत्तरत्र प्रासङ्गिकत्वं चेत्यर्थः । असद्भूतं पारदार्थादिप्रसंगेन बुद्धम् । पूर्वाचार्यास्तु 'स्तोत्रं हास्येन विनिश्चयन्ति ।

. १ 'उच्यन्ते तन्मावत P. २ 'मवस्थादित' M. ३ 'माएवानी P. ४ प्रश्नोत्तररूपेण चो' M. ५ बोद्धव्यत्वं T. ६ Before this T. has यत्रैकत्र समारेणान् कापमपत्र सिद्धयति । वस्तुनोऽप्यत्र वा यस्याद्विधावलगितं मतम् । ७ 'T' drops काप ८ प्रसङ्गः प्रकृत' M. ९ 'चेति P. १० प्रपञ्चम् M. ११ ६ drops अत्यन्त १२ द्वितीया माला १३ ६ drops स्तोत्र

पूर्वरङ्गे नटादिसङ्घापोऽत्र तु साम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतम् । प्रियस-
हशैर्वाक्यैरेप्रियैर्विलोभनं छेदम् । साकाङ्क्षस्यापि वाक्यस्य निवर्तनमु-
क्तिप्रयुक्तिर्वाक्केलिर्द्विधा । स्पर्धयान्योन्यवान्याधिक्यमधिबलम् । सह-
सोदितं प्रस्तुतविरोधि गण्डम् । रसवशादुक्तान्यथान्यास्यानमवस्य-
न्दितम् । सोपहासनिगूढार्थग्रहेलिका नालिका । असंवन्धकंथाप्रायः-

‘ असद्गत मिथः सोऽत्र प्रपञ्चो हासकृन्मतेः ।’

इति । त्रिगतं द्विविधम् । तत्रैकं पूर्वरङ्गाङ्गमेपरमासुखाङ्गमेति विविचक्षणभयोः
क्रमेण लक्षणमाह । पूर्वरङ्ग इति । नटादिसङ्घाप इत्यत्रादिप्रहणाम्भारिपसूत्र-
धारो गृह्यते । तदुक्तं भाष्यप्रकाशे पूर्वरङ्गप्रस्तावे ।

‘ सूत्रधारो नटश्चैव तथा वै पारिषाधिकः ।

सङ्घापं यत्र कुर्वन्ति तदेव त्रिगतं स्मृतम् ॥’

इति । अत्र त्र्यति प्रस्तावनायाम् । साम्यादिति । सत्साम्यादित्यर्थः । तदुक्तं
वृक्षरूपके ।

धृतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।

नटादिप्रितपालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ॥’

इति । उक्तं व्यक्तम् । साकाङ्क्षस्येति । निवर्तनमुपरि प्रस्तुतमोक्षनः शिवा-
येतिवदिति भावः । उक्तेः प्रयुक्तिरुक्तिप्रयुक्तिः । अत्र द्विधिरिति शेषमात्रः
पूरयन्ति । अन्योन्यवान्येति । परस्परसामर्थ्यप्रकाशकवाक्याधिक्यमित्यर्थः ।
सहसोदितमविमृश्योक्तं प्रस्तुतविरोधि गण्डम् । अर्थभेदेन प्रस्तुतोपयोगि गण्ड-
मिति कंचिद् । तदुक्तम् । ‘ गण्डः प्रस्तुतसवन्धि भिन्नार्थे सहसोदितम् ’ इति ।
रसवशादित्युक्तेन सम्यच्यते न तु व्याख्यानं । सोपहासेति । निगूढो गोपितो

‘ नटादिभिः साम्यादनेकाः M; नटादिष्वप्यसाम्यादनेकाः M. १ P. has पूर्वरङ्गाङ्ग
प्रस्तावनाङ्गमिति तद् द्विविधम् before it and T. notices in a bracket (त्रिगतं
द्विविधं पूर्वरङ्गाङ्गं प्रस्तावनाङ्गं चेति). १ ‘प्रियवर्तिनं M. ४ चलनम् M; छननम् T.
२ ‘प्रयुक्तिरूपेण T, T. ३ ‘शिष्या M. ४ ‘महर्षादिनम् P, M; ‘महर्षादिनम्
M. ८ ‘निगूढाया M, M, M, M. ९ ‘कपाशापो P; कपाशापोऽप्यल्लापः M;
कपाशिष्यापोऽप्यल्लापः M. १० ‘इत्थं तत्र परमपुत्राङ्गं ८, M. ११ P. has th. —

‘ इत्युक्तोद्भूतं कुमारमेकं वृद्धमभैरवपारणोन्मुखाध्याम् ।

उपहृत्य वृत्तादरे पितृन्वापुपरि प्रस्तुतमानयः शिवाय ॥

११ महर्षानन्दे

प्रलापोऽसत्प्रलापः । अन्यार्थं हास्यलोभकैरं चचनं व्याहारः । दोषाणां गुणत्वप्रतिपादनं सूदृढम् । एतेषां मध्ये यथासंभव कोनचित् प्रस्तावनायां प्रयोक्तव्यानि ।

अथ देशरूपकाणां स्वरूपं निरूप्यते । तत्र

साङ्गैर्मुखमतिमुखगर्भमशोपसंहृतैः ।

पूर्व प्रकृतिरन्येषामाधिकारिकवृत्तवत् ॥ ३२ ॥

बाह्य आभ्यन्तरो वा मुख्यार्थो यत्र सा नथोक्ता । अत एव अन्तर्लापा बहिर्लापा चेति द्विविधा प्रहेलिका । तदुक्तं विदग्धमुखमण्डने ।

‘ व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।

यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥’

इति । प्रलाप इति रसस्वप्नोन्मादशैशवादिप्रयुक्त इति शेषः । अत एव नायकसंगतिर्नाम वाक्यदोषः । अन्यार्थमित्यर्थान्तरोद्देशेन हास्यप्रलोभकारीत्यर्थः । दोषाणामिति । वेपरीत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । तदुक्तम्

‘ दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मुदव हि तत् ’

इति । एतेषामङ्गानां कारस्व्येन प्रयोगनिर्वन्धो नास्तीत्याह । एतेषामिति ।

रूपकोपादातरूपां प्रस्तावनां निरूप्य संप्रति रूपकस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अर्थेति । तत्र सर्वप्रकृतिस्त्वेन प्रधानस्य नाटकस्य स्वरूपमाह । साङ्गैरिति । यत्रैवमिदं कर्तव्यमिति कृत्स्नाङ्गसमेतप्रधानोपदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादिः । कृत्स्नाङ्गोपदेशाभावेऽन्यतः सिद्धाङ्गाकाङ्क्षायां तद्वदिदं कर्तव्यमिति अतिदेशेन यथानुपादिष्टाङ्गपरिपूरणं सा विकृतिः । यथैन्द्राग्रादिः । तद्वदत्रापि संधिपञ्चकाङ्गादिकृत्स्नोपदेशेन परिपूर्णत्वादातिदेशिकाङ्गयोगेन विकृतिभूतानां प्रकरणादीनां नाटकं प्रकृतिः । तदेतदाह । प्रकृतिरन्येषामिति । फलस्वाभ्यमधिकारः । तद्वानधिकारी । अधिकारेणाधिकारिणा वा निर्वृत्तमाधि-

१ अ'पा'हास्य° M., M., अन्यारस्य M., २ 'कारणवचन' M., M., 'वरण वचन' M., ३ 'मृदुत्व' P. ४ एषां M., ५ वनिषण T. ६ अथ P. ७ T' and M., drop दृष्ट ८ रसस्वरूप M., ९ 'गणामशो' P. १० 'स्वरूप' L.

वीरशृङ्गारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते ।
प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम् ॥ ३३ ॥

तत्र नान्दीस्वरूपं निरूप्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि यैनाक् कान्यार्थमूचनम् ।
यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥
द्वाविंशत्या पदैर्वापि सा नान्दी परिकीर्त्यते ॥ ३४ ॥

कारिकं प्रधानम् । वृत्तशब्देनात्र प्रख्यातमुचितं चेति वृत्तं विवक्षितं तद्युक्तमि-
त्यर्थः । प्रधानमित्यनेन रसान्तराणामङ्गत्वेनानुप्रवेशः सूच्यते । प्रख्यातो रामा-
यणादिप्रसिद्धः नायको धीरोदात्तो राजर्षिर्दिव्यो वा । तदुपेतं नाटकम् । एवमे-
वोक्तं वृत्तरूपके ।

‘ अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
कीर्तिकामो महात्साहस्रदयास्त्राता महीपतिः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ।
तत् प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमग्राधिकारिकम् ॥
यत्तद्वानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥’

इति ।

पूर्वरङ्गो नाम नाटकादौ कर्तव्यः प्रयूहपरिपन्थी कर्मविशेषः । तद्वृत्तम् ।

‘ यथाव्यवस्तुनः पूर्व रङ्गविप्रोपशान्तये ।
कुर्तालयाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः सै कीर्तितः ॥’

इति । तस्य प्रथाहाराद्वर्तनं द्वाविंशतिरङ्गानि तन्मध्येऽवश्यं कर्तव्या नान्दी ।
तदुक्तं यादवरायणेन

‘ यथाप्यङ्गानि भूयानि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।
तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विप्रोपशान्तये ॥’

नाटकादिरूपकाणामादौ 'विहितं पद्यं नान्दीत्युच्यते । वेणीसंहा-
रेऽष्टादशपदा नान्दी । अर्धराघवे द्वादशपदा । चालरामायणे द्वाविं-
शतिपदा । कैश्चिन्नान्द्यां पदनियमो नाभ्युपगतः । नान्द्यन्तरं प्रविष्टेन
सूत्रधारेण रङ्गप्रसाधनपुरःसरं भारतीवृत्त्याश्रयणेन श्लोकैः काव्यार्थः
सूचनीयः । तथोक्तं दशरूपके

‘ रङ्गं प्रसाध्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

श्रुतुं कंचिदुपादाय भारती वृत्तिमाश्रयेत् ॥’

इति ।

एषा प्रक्रिया नाटकस्यैव मुख्या ।

इति । अतस्तत्स्वरूपं निरूप्यत इत्याह । तत्र नान्दीति

‘ चन्द्रनामाङ्किता प्रायो मङ्गलार्थपदोज्ज्वला ।

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा प्रकल्प्यते ॥’

इत्यादि विशेषोऽप्यत्र द्रष्टव्यः । असाधारणत्वमस्या निवारयन् व्याचष्टे । नाट-
कादीति । स्पष्टमन्यत् ।

अनन्तरकतव्यमाह । नाद्यन्तरमिति । सूत्रधारेण द्वितीयेन । रङ्गप्रसाधनं
नाम सभापतायुपविष्टे रङ्गप्रविष्टसाम्प्रदायिकसंपादितो ध्वनिकापगमाविर्भूतपात्र-
विशेषप्रकीर्णपुण्याञ्जलिपरिष्कृतो नृत्तगीतवाद्यविशेषप्रयोगः ‘ केवलगीतवाद्य-
विशेषप्रयोगो गीतादेरेकैकशः प्रयोगो वा । पृतञ्च

‘ सगीतर्शुर्धुपैः सार्धं नायके प्रेक्षके स्थिते ।

प्रविश्य रङ्गभूमिं ते तिष्ठन्तः साम्प्रदायिकाः ॥’

इत्यादिना संगीतरत्नाकरे प्रपञ्चितम् । तदपेक्षायां तत्रैव द्रष्टव्यम् । भारत्या
लक्षणमुक्तम् । अयार्थं संवादमाह । रङ्गमिति । अत्र स्वोक्तिसंवादवाक्यगतयोः
काव्यार्थसूचनभारतीवृत्त्याश्रयणयोरुद्देश्यविधेयभाववैकल्प्यं फलभेदाभावात् दो-
षायैति द्रष्टव्यम् ।

‘ नाटकेऽङ्का न कतव्याः पञ्चम्यूना दशाधिकाः ।’

इति । अस्याः साम्प्रत्या असाधारणत्वमाह । एषेति । मुख्या नियतेत्यर्थः ।

१ पद्यं विहितं P. २ दृष्टपदा नादी T. ३ अनर्ण्यपण्डे P ४ नापेति M. M.
५ भारतीप्रत्याश्रयेण M. ६ P. omits इति. ७ प्रतिपादितम् L C रङ्गमिति ८
dropped in the original.

अथ प्रकरणम् ।

।

उत्पाद्येनेतिवृत्तेन धीरशान्तप्रधानकम् ।

। शेपं नाटकतुल्याङ्गं भवेत् प्रकरणं हि तत् ॥ ३५ ॥

अथ भाणः ।

भारतीवृत्तिभूयिष्ठं शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ।

सूच्येते वीरशृङ्गारौ विटेन निपुणोक्तिना ॥ ३६ ॥

कल्पितेनेतिवृत्तेन धूर्तचारित्रवर्णनम् ।

एकोऽङ्को मुखनिर्वाहौ यत्र भाणः स संमतः ॥ ३७ ॥

प्रकरणं लक्षयति । उत्पाद्येनेति । इति वृत्तेनोपलक्षितं 'शेपं वस्तु । नाटकतुल्यान्यङ्गान्यामुखादीनि यत्र तत् तथोक्तम् । अयमतिदेशो यथायोगमुत्तरप्राप्य-
लुपजनीयः । धीरशान्तप्रधानकमित्यत्र प्रधानग्रहणमुद्देश्यधर्मान्तरसूचकम् ।
तानि च दशरूपके

- 'अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।
अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥
धीरप्रशान्तं सापाय धर्मकामार्थतत्परम् ।
शेपं नाटकवत् संधिप्रवेशकरसादिकम् ।'

विपदन्तरितार्थसिद्धिः सापायः । किं च

- 'प्रेधात्र नायिका त्रेया कुलस्त्रीगणिकोभयम् ।
तद्वशाद्रूपकं प्रेधा तृतीयं भूतसंकुलम् ॥
गणिका प्राकृतं प्रवे कुलस्त्री संस्कृतं तथा ।'

इति । विहृत्यन्तरापेक्षया संध्यादीनां प्रकर्षेण करणात् प्रकरणम् ॥

भाणं लक्षयति । भारतीति । शौर्यसौभाग्ययोः संस्तवैः धूर्तौ वृत्तकारादय-
स्तेषां चारित्र्यं स्वनाम्नेन वातुभूतमिति शेपः । स्पष्टमन्यत् ।

अथ प्रहसनम् ।

यत्र सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गवर्णनं भाणवन्मतम् ।

हास्यो रसः प्रधानं स्याद्भवेत् प्रहसनं हि तत् ॥ ३८ ॥

तत् त्रिविधम् । शुद्धं वैकृतं संकीर्णं चेति । तत्र शुद्धम् ।

पापण्डविप्रप्रभृतिचेटीचेटसमाकुलम् ।

वेषभापादिसहितं शुद्धं हास्यवचोऽन्वितम् ॥ ३९ ॥

‘युक्ताग्रप्रयोज्येऽस्मिन्कुर्यादाकाशभाषितम् ।

अन्येनानुक्तमप्यन्यो वचः श्रुत्वेव यद्भवेत् ॥

इति किं भणसीत्येतद् भवेदाकाशभाषितम् ।

लास्याङ्गवचकं चात्र योज्यं गेयपदादिकम् ॥

भावप्रकाशिकाद्येषु तत्प्रपञ्चः परीक्ष्यताम् ।

अत्रोपरम्यतेऽस्माभिरिति विस्तरभीरुभिः ॥

यत्रैक एव विटः स्वकृतं परकृतं वा भारतीवृत्तिभूयिष्ठं भणति स भाणः ।

प्रहसनं लक्षयेति । यत्रेति । हास्यवचःप्रचुरत्वादिद् प्रहसनमुच्यते । तत्र शौक्यभ्रोत्रियादिवेषभाषाविशिष्टं शुद्धम् । विटकामुकनृदकञ्चुकिप्रमुखवचोवेषा-
नुकारि वैकृतम् । वीध्यङ्गविशिष्टं धूर्त्तचेष्टितसंकुलं संकीर्णम् । तदेतत् त्रिविधं
विभज्य क्रमेण लक्षयति । तथ्येत्यादिना । तत्र शुद्धमाह । पापण्डेति । पापण्डाः
ज्ञानयादयः । विप्रा जातिमात्रोपजीविनोऽन्यन्तमृजवो वा । प्रभृतिपदेन तादृशा
एव वैद्यादयो गृह्यन्ते । चेत्यादयो लक्षितचराः प्रधानभूतहास्यरसविभावभूत-
रैतैः समाकुलम् । वेषभापादिसहितमिति । अर्थादेतन्नामचेति गम्यते । विट-

१ ‘लास्याङ्ग’ M. (M. notices ‘वृत्त्यङ्ग’ also). २ विटत M. ३ तत्र M.
४ पाण्ड P. ५ नटचेष्टविटकुलम् P., चेष्टचेष्टविटकुलम् M, नटचेष्टविटकुलम् M.
६ भुवेत् t. m. ७ प्रनोऽपताम् t. m. ८ ‘मानिभि- t. ९ t. droj्वा हास्य.
१० पाण्ड P. ११ पाण्ड P.

अथ वैकृतम् ।

कामुकादिवचोवेषैः पण्डकभुकितापसैः ।

प्रहासाभिनयप्रायं वैकृतं तत् प्रकीर्त्यते ॥ ४० ॥

अथ संकीर्णम् ।

यद्वीथ्यङ्गैः समाकीर्णैः संकीर्णं धूर्तसंकुलम् ॥ ४१ ॥

अथ डिमः ।

यत्र वृत्तं प्रसिद्धं स्याद्भूतयः कैशिकीं विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ४२ ॥

भूतमेतपिशाचाद्याः षोडशासन्तमुद्धताः ।

हास्यगृङ्गाररहिता रसा रौद्रप्रधानकाः ॥ ४३ ॥

चत्वारोऽङ्का संधयश्च चत्वारो मर्शवर्जिताः ।

मायेन्द्रजालसंग्राममूर्यचन्द्रग्रहादयः ॥

शेषं नाटकवत् सर्वं स डिमः परिकीर्त्यते ॥ ४४ ॥

तमाह । अथेति । कामुकादयो भुजङ्गाद्याः । तेषां वचोवेषो येषां तैस्तथोक्तैः । तथा पापपण्डकभुकितापसैस्तद्वेषभाषायुक्तैरेवान्वितमिति शेषः । संकीर्णमाह । यदिति । वीथ्यङ्गलक्ष्यकादिभिः । धूर्तांश्चोत्तकरादयः ।

डिमं लक्षयति । यत्रेति । प्रसिद्धं वस्तु^१ त्रिपुरदाहादयः । भूतयः कैशिकी-
वर्जास्तिस्रः रसादीना एव । अत एवोक्तम् ।

‘शृङ्गारहास्यविधुरै रसैर्दीप्तैर्निरन्तरः’

इति । अतः दान्तरसस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । रौद्रः स्थायित्वेन प्रधानं
येषां ते रौद्रप्रधानकाः । मर्शो विमर्शः । मायादयोऽनुभावाः । तत्र मायेन्द्रजा-
ल्योर्लक्षणं भावप्रकाशे

१ विकृतम् M. २ कामकोटवचोवेषैः P, कामुकानां वचोवेष M, M. ३ विकृत M.
४ समाकीर्ण M, M. M. M. T. ५ संकीर्णैः P. ६ वस्तु T., M, M. M. M.
७ नाट्य for रौद्र M. ८ महेन्द्र P., M. ९, प्रहोदया. M. १० डिमः G. R.

अथ व्यायोगः ।

येत्र ख्यातेतिवृत्तं स्यादुद्धतो नायको मतः ।

गर्भावमर्शराहिसं डिमवद्रसपोपणम् ॥

एकवासरकार्यं च स व्यायोगो महारणः ॥ ४५ ॥

अथ सैमवकारः ।

यथामुखं नाटकवत् संधयो मर्शवर्जिताः ।

नेतारो द्वादश पृथक्फला देवासुरादयः ॥ ४६ ॥

‘सद्रूपोद्भाविना भाया स्वत एवासतः पुरा ।

अथवाभ्यपदार्थानामन्यथा कृतिरेव वा ॥

अदेशकालपारोक्ष्यं परोक्षस्यैव वस्तुनः ।

मन्त्रीपधादिभिः सोऽयमिन्द्रजाल इतीरितः ॥’

इति । चन्द्रग्रहादय इत्यादिशब्देनोल्कानिर्घातादयो गृह्यन्ते । गतमन्यत् ।

विमः सङ्घात इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वात् विम इति धनिकः ।

व्यायोगं लक्षयति । यत्रेति । शान्तशृङ्गारहास्यरहिता रौद्रप्रधानकाः पद-
रसाः कैशिकीवर्जमितरवृत्तयश्चेत्येतद्दिमवद्रसपोपणमित्यतिदेशेन लभ्यते । अक्षी-
निमित्तोऽत्र महारणः । तदुक्तम् ।

‘अक्षीनिमित्तसंग्रामो जामदग्न्यजयोर्यथा ।

इति । व्यायुज्यतेऽस्मिन् वहवः पुरुषा इति व्यायोगः ।

सैमवकारं लक्षयति । यत्रेति । शेषं नाटकतुल्याङ्गमित्यतिदेशानुपपन्नादेवानु-
पदिष्टा मुखाद्यस्तिलाङ्गलाभेऽप्यत्रामुख नाटकवदित्यतिदेशो रूपकाणामिदमाव-
श्यकमिति सूचनायेति द्रष्टव्यम् । एककार्याणामपि नायकानां पदोधिमधने
मुखाद्यस्मीर्मुखफलभेदं दृष्ट्वाह । नेतार इति । वीरप्रधाना इत्यनेन शृङ्गारदी-

वीरप्रधानाश्च रसास्त्रयोऽङ्कास्तेषु च क्रमात् ।

वस्तुस्वभावदैवादिकृताः स्युः कपटास्त्रयः ॥ ४७ ॥

पुररोधरणाभ्यादिनिमित्ता विद्रवास्त्रयः ।

धर्मार्थकामानुगुणास्तिष्ठः शृङ्गाररीतयः ॥ ४८ ॥

प्रथमेऽङ्के निवद्धव्या कथायामत्रयावधिः ।

यामावधिर्द्वितीयेऽङ्के तृतीयेऽङ्केऽर्धयापिका ॥

असौ समवकारः स्याद्वीथ्यङ्गैः कैश्चिदन्वितः ॥ ४९ ॥

नामङ्गत्वेनानुप्रवेशः । अत एवात्र मन्वकैश्चिष्यो वृत्तयश्चेति गम्यते । त्रयोऽङ्का इति । प्रथमेऽङ्के मुखप्रतिमुखयोर्द्वितीये गर्भस्य तृतीये निर्वहणस्य च नियन्धो द्रष्टव्यः । अङ्कत्रये कपटविद्रवशृङ्गारत्रिकाणां त्रयाणां क्रमेण नियन्ध इत्याह । तेषु च क्रमादिति । कपटो नाम मोहः । तदुक्तं भावप्रकाशे

‘कपटस्य स्वरूपं तु भ्रमो मोहामकः स्मृतः’

इति । स च निमित्तानुरोधेन त्रिविध इत्याह । वस्तुस्वभावेति ।

‘वस्तुस्वभावकपटः कूरसखादिसंभवः ।

दैविकः कपटो षड्विधवर्षातादिसंभवः ॥

शत्रुजः कपटस्तत्र संग्रामादिसमुद्भवः ॥

कपटजन्मं पलायनं विद्रवः । सोऽपि कपटवत् त्रिविध इत्याह । पुररोधेति । पुररोधरणादिनिमित्तोऽरिकृतो विद्रवः । अभ्यादिनिमित्तो दैविको विद्रवः । व्यालव्याघ्रादिनिमित्तो वस्तुस्वभावकृतो विद्रवः । प्रतादिजनितः कामो धर्म-
शृङ्गारः । महाराज्याचर्यप्राप्तिहेतुरर्थशृङ्गारः । परदारसुरापानादिसुखललितः
कामशृङ्गारः । अङ्कत्रयवर्त्तिनो वस्तुनः कालनियममाह । प्रथमेऽङ्के इत्यादि ।
यथालाभमुद्रात्यकादीनामनुप्रवेश इत्याह । वीथ्यङ्गैरिति । समन्तादवसीर्यन्तेऽ-
स्मिन्नर्थे इति समवकारः । शेष स्पष्टम् ॥

अथ वीथी ।

यत्र भाणवदङ्गानां कृत्तिर्घृत्तिस्तु कैशिकी ।

शृङ्गारः परिपूर्णत्वात् सूचनीयोऽतिभूयसा ॥

उद्भासकादीन्यङ्गानि सा वीथी वीथिवन्मता ॥ ५० ॥

अथाङ्कः ।

यत्रेतिवृत्तं प्रख्यातं प्रधानं करुणो रसः ।

स्त्रीणां विलासो वाग्युद्धं नेतारः प्राकृता नराः ॥

भाणवत् साधिवृत्त्यादि स उत्सृष्टोऽङ्कसंज्ञितः ॥ ५१ ॥

वीथीं लक्षयति । यत्रेति । एकोऽङ्को मुखनिर्वाहाविस्त्रादिको भाणवदित्यति-
देशलभ्य । विशेषमाह । घृत्तिरित्यादिना । शृङ्गारोऽतिभूयसा सूचनीय इत्य-
नेन रसान्तराणामत्यस्पर्शा सूचनं गम्यते । उद्भासकादीनि प्रस्तावनायामुक्तानि ।
यत्रैव सामग्री सा वीथी । 'वीथिवदङ्गानां भाणवत् पङ्क्तिवद्भा मता । एकपात्रेण
पात्रद्वयेन वा योगोऽभ्रान्यतोऽवगन्तव्यः । इदमप्यत्रानुसंधेयम् ।

‘अस्यां प्रायेण लास्याङ्गदशकं योजयेत् वा ।

सामान्या परकीया वा नायिकात्रानुरागिणी ॥

वीथ्यङ्गप्राणवस्तुत्वालोचिता कुलपालिका ।

लक्ष्यमस्यास्तु विशेष माधवीवीथिकादिकम् ।’

इति ।

अङ्कं लक्षयति । यत्रेति । इतिवृत्तं प्रख्यातमुत्पाद्य वेति केचित् । प्राकृता
दिव्यतिरिक्ता अत एव शारदातनयेनोक्तम् ।

‘दिग्दैर्युक्तं पुरुषं शैपरन्यैः समन्वितम् ।’

इति । सुगममन्यत् । य एवविधं सोऽयं पुत्रादीनामिव प्राकृतनायकादीनामा-
श्रयत्वादङ्क इति सञ्ज्ञितः । अयमङ्को नानाप्रकारेति लक्षणमुल्लङ्घ्य सृष्टत्वादुत्सृष्ट
इत्युच्यते । अत एवोत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थमिति धनिको
व्याचष्ट ।

अथेहामृगः ।

मिश्रमीहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसन्धिकम् ॥

मर्त्यदिव्यौ च नियमान्नायकप्रतिनायकौ ॥ ५२ ॥

धीरोद्धतौ स्त्रियं दिव्यां ईर्त्तुकामौ च कौमुकौ ।

अवधं युद्धमन्योन्यमाभासरसयोस्तयोः ॥ ५३ ॥

एषा प्रक्रिया दशरूपकोक्तरीत्यनुसारेण ।

तत्र सार्द्धं नाटकमुदाह्रियते ।

भद्रां कौतुकवेदिमागतवतोरन्योन्यमाखेदुयोः

शैलेर्महामाचलप्रभृतिभिर्देवैर्हरिन्द्रादिभिः ।

व्यातां पार्श्वयुगे पुरोऽन्वुजभुवा पश्चाच्च मेनाविभिः

साध्वीभिः शिष्योरपाङ्गसरणिर्वैवाहिकी पातु वः ॥ १ ॥

इहामृगं लक्षयति । मिथमिति । गर्भावमशरहितास्त्रयः संधयो यस्मिस्तत् त्रिसन्धिकम् । आभासरसयोरनुरागद्वन्द्वनायिकाचुरकत्वादिति भावः । अत एवोक्तं दशरूपके

‘दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहरादिनेच्छतः’

इति ।

अवधं युद्धमजायुद्धकल्पमित्यर्थः । गतमन्यत् । मृगवद्वर्णा नायिकां नायकोऽस्मिन् ईहते इति ईहामृगः । अस्या रूपकसंज्ञायाः स्वोन्मेषमूलत्वं वारयति । एषेति ॥

केवलोद्देशलक्षणाभ्यां रूपकसामग्र्या दुर्ग्रहत्वाद्रूपकान्तराणामेतदुदाहरणेनोदाहृतकल्पत्वं इति निषाय जिज्ञासुजनानुग्रहार्थं नाटकमात्रमत्रोदाह्रियत इति प्रतिजानीते । तत्रेति ।

अथ सार्द्धं नाटकमुदाहर्त्तुमारभमाणो विद्यानाथस्तत्प्रत्यूहपरिपन्थिनः पूर्ववत्प्रधानाङ्गमूलाभासीरूपमङ्गलान्वितां नान्दीमौदाबुदाहरति । भद्रामिति । भद्रां

१ चतुरङ्गत्रिसन्धिकम् T. २ त्रिसन्धिकम् M. ३ मेष्णा M. ४ ईर्त्तुकामौ M. ५ कौमुकीम् M. ६ प्रक्रियानुसारेण कथिता M. ७ T and T' have नाटकोदाहरणप्रारम्भः before this. ८ साङ्गनाटकं M. ९ प्राप्ताम् M.; व्याप्ता B. १० न. M. M. ११ सान्द्रा रसोन्मेषं p. १२ Dropped in p'. १३ Dropped in t.

एषा द्वाविंशतिपदा नान्दी । अस्यां विवाहप्रवृत्तयोः शि-
वयोः वर्णनया सकलनरेन्द्रपरिवृतस्य प्रतापरुद्रस्य कौकतीयल-
क्ष्मीमाप्तिर्नाटकप्रयोजनरूपा किञ्चिदर्थशक्त्या सूच्यते ।

‘देयात् सिद्धिं महालक्ष्मीर्जगद्रक्षाधुरन्धरा ।

विष्णुवक्षःस्फुरन्मालाविहितालयतोरणा ॥ २ ॥

एषा च नान्दी प्रतापरुद्रराज्यलक्ष्मीमङ्गलविधिलक्षणा ।

नान्द्यन्ते सूत्रधारः । (समन्तादवलोक्य सहर्षम्) ।

कथमासूत्रित एव समन्ततो रङ्गमङ्गलविधिः ।

विचित्रवित्तानमणितोरणादिपरिष्कारेण मङ्गलम् । पार्श्वयुगे वधूवरप्रत्यासर्पे-
रहरिप्रभृतिभिर्व्यासाम् । पुरोभागेऽम्बुजभुजा याज्ञिकेन ब्रह्मणा । तदुक्तं श्रीक-
ण्ठलीलायां कन्याणकाण्डे

‘दाता महीभृतां नाथो होता देवश्चतुर्मुखः ।

वरः प्रमुपतिः साक्षात् कन्या विश्वारणिस्तथा ॥’

इति । मेना हिमाचलमहिषी । तदादिभिः साध्वीभिः पुरन्ध्रीभिः पञ्चाङ्गा-
म्यासां कौतुकवेदिं विवाहोत्सववितर्दिकामागतचतारः प्रासयोरन्योन्यमासेदुपो-
यंथा मिथः संस्पर्शस्तथासंनयोरित्यर्थः । यथास्थानमुपविश्यान्वारब्धायामित्या-
पस्तम्भस्मरणान् । शिवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः । ‘पुमान् स्त्रिया’ इत्येकशेषः ।
विवाहे भया वैवाहिकी । अपाङ्गसरणिर्नन्योन्यदर्शनमित्यर्थः । इदमपि तद्वचोक्तम् ।

‘देवाऽपि देवीमालोक्य सलज्जां हिमदीलजाम् ।

न नृप्यति नतापाङ्गी सा च देव मृपप्यजम् ॥’

इति । स वः पात्विति संबन्धः । लक्ष्येण लक्ष्मणं योजयत्येवमिति ।

नान्द्यन्त इति । नान्दी प्रयुज्य पूर्वसूत्रधारे विनिर्गत इत्यर्थः । सूत्रधार
इति द्वितीयो नटाक्षय इत्यर्थः । रङ्गप्रविष्ट इति शेषः । इदमनुपदमेव रङ्गं प्रमा-
ध्येत्यादिना तत्कृत्यमुक्तं तदाह । समन्तादिति । सहर्षं सूचनमाग्रादेव साप्र-

१ °पदी R. २ M. drops विशद. ३ °महाशिवयो M. ४ °पारिवरस्य T. १'.
५ कार्त्तवीर्यान्पल्लवी T. ६ सूत्रिया M, M. ७ The portion from देयात् to
रत्ना is dropped in R, M., M., M.; M has दीपात्. ८ समन्तात् M.
९ प्रमुपति 1'.

तथाहि

आविष्कुर्वन्ति मुरजाः सर्वतः शब्दमाधुरीम् ।
सङ्गीतोपनिषद्विद्यां वीणाः प्रस्तावयन्त्यमूः ॥ ३ ॥

एतद्रङ्गप्रसाधनम् ।

संप्रार्थनम्—

भूभृत्सुतामहादेवौ पितरौ यस्य विश्रुतौ ।
नरनागाकृतिः श्रीमान् स देवः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ ४ ॥

वायिकैः सङ्गद्गमान्नादिकमिति सप्रसादमिन्वयः । त्रिविधं रङ्गप्रसाधनमुक्तम् ।
तत्र द्वितीयमुदाहरति । आविरिति । शब्दानां वाद्यविशेषाणां माधुर्यं श्रोत्रप्रि-
यत्वं । माधुर्यशब्दात् प्यजन्तात् ङीष्प्रत्यये 'यस्य' इति यलोपे माधुरीति
सिद्धम् । अत एवाह घामनः । 'प्येङः पित्तरणादीकारो बहुलम्' इति ।
सङ्गीतोपनिषत् संगीतरहस्यम् । तामेव विद्याम् । उभयत्र सौरजिका वैजिकाश्च
लक्ष्यन्ते ।

अथ श्लोकैः काम्यार्थसूचकैरित्यादिना मारतीवृत्त्याश्रयणमुक्तम् । तदुदाह-
रति । भूभृदिति । यस्य देवस्य भूभृत्सुतामहादेवौ पावंतोपरमेश्वरौ पितरौ
मातापितराविति विश्रुतौ । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । कदाचिह्निक्रिया गौरी-
गिरीशौ गजाकारेण विहरमाणौ गजाननमजीजनताम् । तदुक्त स्कन्दपुराणे ।

'प्रशस्तमत्तमातङ्गवपुर्भूत्वाध भूतपः ।

भ्रममाणो वने तस्मिन् क्रीडां स्वीकृतवान् विभुः ॥

तामालोक्य महादेवी महेशेष्ठानुवर्तिनी ।

करिणीरूपमाख्याय तेन सा विचचार ह ॥'

इत्यादिना । एकस्मिन्नर्थे नरसेत्तरस्मिन् करिणाकृतितिर्यस्य सोऽयं नरनागाकृतिः ।
तथापि श्रीमान् रमणीयः । स देवो गणेशो वः सामाजिकानां श्रेयसेऽस्त्विति
वाच्यार्थः । सूच्यार्थस्तु यस्य कथानायकस्य-भूभृत्सुता राजपुत्री मुम्मदम्या
महादेवस्यज्जामको महाराजः पितराविति विश्रुतौ नरनागा नरश्रेष्ठाः । 'सिद्ध-

१ दिवा R, M., M. २ प्रसाधनसमर्पणम् R. ३ Dropped in R, P. has
सदृशम्, M. and T. have सप्रदृशम्. ४ प्यजि पित् P. ५ वाप्योऽप्ये P, m.
६ अरुणस्तु P. ७ मुष्मदीया P. T. M.

(ऊर्ध्वमवलोक्य)—चिरादनुकूलेन कालेनापगतदुर्दिनानि दिश्य-
खानि । यतः ।

विहरद्राजहंसश्रीर्विलसन्मित्रमण्डलः ।

प्रेसाधयति सन्मार्गं प्रसन्नः शरदागमः ॥ ५ ॥

काव्यार्थसूचकाभ्यां श्लोकाभ्यामृतुसमाश्रयणेन संस्कृतमाय-
नराश्रितवाङ्मयवहाररूपा भारती वृत्तिः कथिता ।

शार्दूलभागाद्याः पुंसि श्लेषार्थगोचराः' इत्यभिधानात् । उपमितसमासः । तदा-
कृतिः नलननुपादिणीपादिसप्तः इत्यर्थः । स देवो राजा । 'देवः सुरे धने
राशि' इति विश्वः । अत्र द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वाभावाच्च श्लेषः । नापि शब्दश-
क्तिमूल उपमालंकारध्वनिः । संयन्धान्तरे संभवति सादृश्यमूलकत्वकल्पनानि-
पेक्षणात् । किं तु सूचकत्वसंयन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । अत एवो-
क्तमलंकारसर्पस्वे श्लेषालंकारप्रस्तावे । 'यत्र सूचनव्यापारोऽस्ति तत्र शब्दश-
क्तिमूलो वस्तुध्वनिर्बोद्धव्यः' इति ।

अतुं कंचिदुपादायेतीममंशमुदाहरत्यूर्ध्वमित्यादिना । विहरन्ती राजश्रमश्र-
हंसानां च धीर्यत्र स तथोक्तः । अन्यत्र राजहंसा राजश्लेषाल्लहरीविहारभूमि-
त्यर्थः । विलसत् प्रकाशमानं मित्रमण्डलं सूर्यमण्डलमन्यत्र मुद्रासमूहो यत्र
स तथोक्तः । प्रसन्नः एकत्र मेधापगमादन्यत्र स्वभावाच्चेति भावः । सन्मार्गं
नक्षत्रमार्गमन्यत्र साधुमार्गम् । प्रसाधयति भूषयति । अत्र प्रस्तुतदारद्रिरोप-
साम्पदेनाप्रस्तुतराजसूचनात् समासोक्तिः । अत एवेदं गुणीभूतव्यङ्ग्यं न पुनः
पूर्ववद् ध्वनिरिति बोद्धव्यम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । काव्यार्थेति ।

१ प्रसादयति B. २ वाव्यापारं M₁. ३ Dropped in M. ४ दिलीप is dropped
in L. ५ सुरेश्वरे L. ६ नपेक्षमाप्तवान् L. ७ धृष्ट P.

सविनयमुपसृत्य सभामिमुखमञ्जलिं वद्धा ।

भो भो मध्यमभुवनभागधेयविवर्त्तस्यैकशिलानगरपुण्यराशेः काक-
तीयकुलदेवतायाः स्वयंभूदेवस्य सेवार्थं सततमहोत्सवमासेद्विचांसो
विद्वांसः कलार्णवनाट्यवेदाचार्यस्य पुत्रमभिनयदर्पणं मामभिमत-
रूपकप्रयोगानुश्रया परमनुगृहीत ।

(आकाशे कर्णे दत्त्वा) किं ब्रूय ।

यस्मिञ्जगन्मङ्गलमस्ति वस्तु

यस्यै स्वयंभूः स्पृहयत्यञ्जलम् ।

तच्छ्रोत्रयोर्लोचनयोः पंथाभः

शृङ्गाटकं नाटकमाधिरस्तु ॥ ६ ॥

इति ।

(सहर्षम्) असन्मनोरथसंवाद्येव परिपदादेशः । यत् प्रतापरुद्रश्च-

अथ सामाजिकानुग्रहमाज्ञाते । सविनयमित्यादिना । भागधेयविवर्त्तस्य
भात्यपरिपाकस्य । कलार्णवो नाम नाट्यवेदाचार्यः ।

आकाशभाषितेन तदीयमुत्तरमाह । आकाश इति । तद्वक्ष्यं तु

‘ किं प्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं प्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवानुक्तमप्येकसत् स्वादाकाशभाषितम् ॥ ’

इति । यस्मिन्निति । स्वयंभूरीश्वरो यस्यै वस्तुने अञ्जलं स्पृहयति । ‘ स्पृहेरी-
प्सितः ’ इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । जगन्मङ्गलं तद्वस्तु यस्मिन्नाटकेऽस्तीति बो-
जना । वाचिकामिन्द्रेण भाव्यत्वादितराभिनयेन इत्यत्रावाह । श्रोत्रयोरि-
त्यादि । शृङ्गाटकं चतुष्पदं तच्चाटकमाधिरस्तु । इतिशब्द उत्तरसमाप्ती ।

संवादेन संतुष्यन्नुत्तरार्धमुद्धाटयति । सहर्षमित्यादि । अघटमानघटकं देवा-

१ भो मध्यम° R. २ ‘विवर्त्तनस्य’ P. ३ ‘देवस्य साम्बस्य सततमहोत्सवसेवार्थं समासे
द्विचांसो M., M₁, M₂, M₃ follows the same except साम्बस्य which is omitted.
४ T’ and M₁ omit सेवार्थ. ५ कलार्णव° P.; कलार्णवस्य नाट्य° M. ६ ‘वेदाचार्या-
चार्यस्य M. ७ आस्थिव M., M₁, M₂. ८ यस्मिन् स्पष्टम् B. ९ प्रपानम् M₁. १० P.
and R. omit इति. ११ ‘विवर्त्तनस्य M.

रितानुबन्धः सामाजिकानां मनसि वर्तते । अहो सर्वं सुधदितमनुवि-
धात्रा विधात्रा । यतः

सभा स्वयंभूपरमेश्वरस्य

प्रतापरुद्रस्य गुणा महाघाः ।

अहं च नाट्यश्रुतिपारदश्वा

सुधामुचस्तस्य कवेश्च वाचः ॥ ७ ॥

प्रशंसयाभिमुखीकरणरूपा भारतीवृत्तेरङ्गं प्ररोचना ।

(संचिमर्शम्) कथमस्मत्प्रेयसी संगीतशारिका चिंतयति ।

प्रविश्य नदी—(पुंरोऽवलोक्य) सस्पृहम्—

किं भारद्वाजं सुंयह मंजीररवो संहोप विहरंतीष । अहं संगीतमु-
न्वा विणेणार्दं णट्टप्पमुहत्तरेण्णिणोदो ।

मुद्रस्यं जातमित्याह । अहो इति । सभा गुणग्राहिणीति भावः । महाघां महा-
मूल्याः । नटानामाग्रायो नाट्यम् । ‘छन्दोगौक्थिक’ इति म्यप्रत्ययः । तस्य
श्रुतिशब्देन वृत्तवृक्षादिवत् समानाधिकरणसमासः । तस्याः पारं दृष्टवान् नाट्य-
श्रुतिपारदश्वा । दशोः कनिष् । सुधामुचोऽमृतवर्षिण्यः । प्ररोचनामुदाहरणे योज-
यति । प्रशंसयेति । प्रस्तुतार्थस्येति शेषः । अभिमुखीकरणरूपेति । सामा-
जिकानामिति शेषः ।

‘प्रेक्षकाद्यनुमुखीकारः प्रस्तुतार्थप्रशंसया प्ररोचना’

इति लक्षणात् ।

किमिति । भारद्वाज इत्यत्र एकारस्य ‘एदोतोः कचित् स्वरूपेण ह्रस्वः’ इति
ह्रस्वः । पूर्वमन्यत्रापि वृत्तानुसारेण द्रष्टव्यम् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । एव-
दिति । प्रस्तावनाङ्गमित्यनेन पूर्ववद्भावात्प्रिगतव्यवच्छेदः ।

छाया ।

किं भारत्याः श्रूयते मंजीररवः सभायां विहरन्त्याः । अथ संगीतश्रुतिर्वा । विहा-
तम् । नाट्यप्रमुक्तनुर्यभिनादः ।

१ ‘बन्ध प्रबन्धः R, T', M., ‘बन्ध प्रबन्धः M., २ सपठित P. ३ पात्रा P, R:
४ पत्रा प्रव P, M., T'. ५ ‘सनाभिमुखी’ P. ‘छाया भाषि’ M., ६ रूपया M.,
M., ७ प्ररोचना कथिता M., ८ सविमपन् R, सविस्मपन् P. ९ ‘सारिका P. १० ना-
पति T', M., ११ प्रवृत्तलोक्य M. १२ भारदीय P. १३ मुद्रा P. १४ ‘रमो T'.
१५ मयार M. १६ महेश M. १७ च विनाद M. १८ वृत्त M., वृत्त R; १९ M.
१९ ‘रमा P. २० प्यह T' २१ प्रथमयो L. २२ प्ररोचना is dropped in P.

एतत्साम्यादानेकार्थयोजनरूपं त्रिगतं प्रस्तावनाद्गम् ।

(उपसृत्य) — 'अञ्ज इअंम्हि आणवेदु को णिओओ अणुचिद्धिअहु त्ति ।

सूत्रधारः — आर्ये

यद्वेहे कलकण्ठनादमधुरं गास्यामि गीतिं भुवां
लास्यं चारुभिरङ्गहारललितैराविष्कारिष्यामि यत् ।
नाट्यं यत् किल रङ्गमङ्गलविधिं संपादयिष्याम्यहं
प्रागित्युक्तवती तदद्य निपुणे निर्व्यूढमेवं त्वया ॥ ९ ॥

एतत् प्रियसदृशैरभियैर्वाक्यैरुपालम्भनाच्छूलनम् ।

नटी — (सभयम्) 'णट्टसामग्गिं सेंमग्गीकादुं विलविअं । सज्जीकिआ
फल्लुं यसा केण उण रुंवेएण पओओ उअंक्कमीअहु ।

इयमस्मि आज्ञापयतु को नियोगोऽनुशीयतामिति ।

सूत्रधारो विलम्बयती नटीमुपालभते । यदिति । धुवालक्षण वक्ष्यामः ।
माधुर्यं गायनीविशेषगुणः । तदुक्तं शार्ङ्गदेवेन ।

' रूपयौषनशालिन्वो गायन्वो गातृवन्मताः ।

माधुर्यं धुर्यध्वनयश्चतुराश्चतुरप्रियाः ॥

इति । चारुभिः प्रियदर्शनेः अङ्गहारेषु ललितैः ललितादिसुकुमाराङ्गहारैरित्यर्थः ।
' सप्तमी शीण्डैः ' इति यदुवचनेनाद्यर्थलाभः । लास्यं मृदुनर्तनम् । ' लास्यं तु
सुकुमाराङ्ग मकरध्वजवर्धकम् ' इति लक्षणात् । गास्यामीत्यादीनां स्थानिनोऽ-

छाया ।

१ आर्ये इयमस्मि आज्ञापयतु को नियोगोऽनुशीयतामिति ।

२ नाट्यसामर्थी समर्थीकृतं विलम्बितम् । सर्वज्ञाहता खलु एषा येन पुनः रूपकेण
प्रयोग उपरुम्पताम् ।

१ 'प्रयोजन' M, २ आणवेदु अन्तो P, II drops आणवेदु ३ अणुचिद्धिअहु नि M,
P ४ कण्ठस' R, M, ५ मधुरां M. ६ एवे R, M. T ७ 'पय' P ८ सदृश-
वाक्यैरभियै' M, M, R. drops अभियै. ९ 'रूपान्नाट्य' M, 'तन्म' P, M,
१० 'ध्वनम्' T, M, T. ११ सज्जीका P, M, सवङ्गोकासम् M, १२ तु T, M.
१३ सदन T, M. १४ अ' M, अ' T, M.

सूत्रः—नेन्विदमेव रूपयत्विति पत्रिकां ददाति ।

नटी—(गृहीत्वा संस्मृतमाश्रित्य वाचयति) ।

तेजःपर्यायहरयोः किं किं संशोधनं मतम् ।

किमाशीर्वादधिपयो विद्यानाथकृतिश्च का ॥ १० ॥

सदोऽहमिति विशेषणं ध्रुवागानादीनामविलम्बसूचनार्थम् । अत्र ध्रुवागानादिकं सर्वं निर्वहामीति प्रागुक्तवत्या भवत्या सर्वमेवं निर्व्यूढमिति विपरीतलक्षणाया न निर्व्यूढमिति लभ्यते । अत्र नर्त्तनोपयोगिकरपादादिकमंविशेषः करणं पुष्पपटादि । तदुक्त संगीतरत्नाकरे ।

‘ स्यात् क्रिया करपादादेर्विलासेनानुदवसा ।

करणं नृत्तकरणं भीमवद्भीमसेनवत् ॥’

इति । तत्समुदायसाध्यो नर्त्तनप्रयोगविशेषः । अज्ञानामुचितदेशप्रापणेन हरिप्रियाङ्गप्रयोगत्वेन बाङ्गहार इत्युच्यते । तदुक्तम् ।

‘ अज्ञानामुचिते देशे हरणं सविलासकम् ।

भनेककरणोरपाद्यमङ्गहारोऽभिधीयते ॥

यद्वा हारो हरस्यायं प्रयोगोऽङ्गैरिति स्मृतः ॥’

इति ।

ललितादिलक्षणं बहूपेक्षमिह विस्तरभयाच्च लिख्यत इत्युच्यते द्रष्टव्यम् ।

नाट्यसामग्रीं समग्रीकुर्वन् विलम्बितम् । सतीकृता राखेया । केन पुनरूपकेण प्रयोग उपक्रम्यताम् ।

संस्मृतमाश्रित्येति । पत्रिकागतस्य स्वभाषितत्वाभावात् । वाचयति पठति । वचिरयं चौरादिकः । नालिकाख्यमङ्गं वक्त्रं बहिर्लयां प्रहेलिकामाह । तंज

नट्टी—(समन्दस्मितम्)—'णिगूढत्वं खु पदं छोभाणं वअणं पंडि-
भादि कीरिसं उत्तरं णिरुवेदु वज्जो ।

सूत्र०—अयि मुख्यकमेतत् । प्रतापरुद्रकल्याणमिति प्रतीयत एव ।

एषा निगूढार्था नालिका ।

नट्टी—'कहं कहाणाअवणामहेआणुबंधमणोहरं वखु नांदअम् । पआ-
घोवेवदंकिअं तस्स रण्णो णाम कहं जाअंति पुच्छीअदि ।

सूत्र०—प्रिये श्रूयताम् ।

तं सुजातं समुद्धीष्य क्षोण्यां यधिमिवोदितम् ।

प्रतापरुद्र इत्यास्यामकपेत् काकतीश्वरः ॥ ११ ॥

अन्यथ ।

विष्णोर्विश्वैकवीरस्य कारुतीयकुले सितम् ।

अवतारममुं क्षात्या वीररुद्रं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

इति । नालिकालक्षणे सौपहासलक्षणं कृताकृतमिति हृदयम् । अत एवोक्तम् ।
एषा निगूढार्था नालिकेति ।

णिगूढत्थमिति । छेका विदग्धाः ।

कथं कथानायकनामधेयानुबन्धमनोहरं खलु नाटकम् । अत्र कथमित्याश्रये ।
प्रतापोपपदाङ्कितं तस्य राज्ञो नाम कथं जातमिति पृच्छयते । अत्र कथशब्दः
कारणयाची । 'कारणेऽपि कथं तर्के विस्तरे संपदुद्भवे' इति भावप्रकाशवच-
नान् । सूर्यसरशाखात् प्रतापरुद्र इति संज्ञा सजातेषुचरमाह । तमिति ।

वीरावतारत्वात् वीररुद्रसंज्ञापि समभूदित्याह । विष्णोरिति ।

छाया ।

१ निगूढार्थं मत्प्रेतज्जोस्य वचनं प्रतिभाति कीदृशमृतरं निरूपयत्सायं ।

२ कथं कथानायकनामधेयानुबन्धमनोहरं खलु नाटकम् । प्रतापोपपदाङ्कितं तस्य
राज्ञः कथं नामकं जातमिति पृच्छयते ।

१ निगूढं तु P २ छेमानं R, com. ३ पंडिहं T₂, पंडिहं M. ४ संबोपपदं P.
५ 'मदुहरं' P. ६ नादअम् M. ७ 'वपद' T₂, M., J. ८ वदं तस्स रण्णो णाम गमं
M. ९ पुगीअदि T, पुगीअदि P १० 'विषेपप' ६.

नटी—'लोआणं कण्णजुअलस्स भोअहेएण एदं णामजुअलं सुणी-
अदि । चिरस्स णट्टविज्जाणुवट्ठणं फल्लिअं जेण लोअमंगलं काकइणरि-
दचरिअं अंभिणिज्जइ ।

एतन्नाट्यप्रसङ्गेन प्रकृतकार्यालङ्कारनादवलगितम् ।

सूत्र०—अहो प्रज्ञासंवादोऽयमायुष्मत्याः यदियं कवीनां प्रशोत्तर-
मालिका । यथा किल

किं लोकश्रवसोर्भाग्यं मंगलश्रवणं मुहुः ।

किं मंगलं प्रतापाङ्गरुद्रस्य चरितानुतम् ॥ १३ ॥

एतत्प्रशोत्तरमालारूपमुद्धात्यकम् ।

नटी—'अज्जपंरिवट्ठणेण सव्वं संधट्ठिअदि ।

सूत्र०—आर्ये

त्वया दारैरुदारश्रीर्नाट्यसंपदियं मम ।

प्रयन्धलक्ष्मीरीत्येयं विदर्भमणितिस्पृष्टा ॥ १४ ॥

लोकानां कर्णयुगलस्य भागधेयेनैतन्नामयुगलं ध्रूयते । अथावलगितस्य द्वि-
तीयं भेदमुदाहरति । चिरस्सेति । प्रकृतकार्यं नाटकप्रयोगरूपम् ।

अहो इति । प्रतापोऽङ्गशिवं यस्य रुद्रस्य तथोक्तस्य द्वितीयं उद्धात्यकभेदोऽ-
यमित्याह । एतदिति ।

मियः स्तोत्रमात्रमपि प्रपञ्चलक्षणं मत्वाह । आर्येत्यादिना । आर्यपरिवर्त्तनेन
सर्वं संघट्यते । त्वयेति । दारैः कलत्रेण 'भार्या जायाथ पुंभूति दाराः' इत्य-
मरः । विदर्भकविप्रिया मणितिर्विदर्भमणितिः 'तैत्तिर्युक्ता रीत्या विदर्भ्याः ।

छाया ।

१ लोकानां कर्णयुगलस्य भागधेयेन एतन्नामयुगलं ध्रूयते । चिरस्य नाट्यविद्यावर्त्तनं
फलितं येन लोकमङ्गलं का कृतिनरेन्द्रचरितमभिर्नायते ।

२ आर्यपरिवर्त्तनेन सर्वं संघट्यते ।

१ माअहेआइ P., माअपेण M. २ अभिणिज्जइ P., अदिणिज्जइ T. ३ R. omits
एतन्नाट्य—गितम्. ४ 'लम्बनाद' P. ५ 'रगितं द्वितीयम्' T., T'. ६ टांके अत्रमो
माग्य M, R. ७ प्रतापाङ्गरुद्रस्य M. ८ चरितं शुभम् M. ९ 'माल्वारूप' M. १० परि-
भजेण M, पण्णसणेण P. ११ सपदीमदि P. १२ P. om ts आर्ये. १३ दारा. पुंभूति च
मभ्येन t. १४ t' has प्रयन्धलक्ष्मीरेव after 'मणितिः'.

एष मिथःस्तोत्ररूपः प्रपञ्चः ।

नट्टी—एकारिसगुणमहर्ष्यपवारुद्धारिभं अहिकरिभंतो तस्स क-
इणो संपुण्णो सरस्सईयसादो ।

सूत्र०—आर्ये एवमेव नन्वेया कविभारत्योर्वाक्केलिः । यथा किल

मातरि रतिं वत्स किं तव कृपां याचेऽद्य किं प्रस्तुतं
जिह्वा काकतिवीररुद्रनृपतेः स्तोत्राय सद्यश्चति ।
ज्ञातं ते विहरन्तु वाग्लहरयः संध्यानटद्भूर्जटि-
त्वङ्गन्मौलितरङ्गिणीकलकलारम्भमिप्रियंभावुकाः ॥ १५ ॥

एतादृशगुणमहाधर्मतापरुद्धारितमधिकुर्वन्तस्तस्य कवेः संपूर्णः सरस्वतीप्रसादः ।

कविभारत्योश्चिप्रत्युक्त्योच्चिरावृत्तिरूपां वाक्केलिमाह । मातरिति । अत्र
मातृशब्देन कवेर्भारत्यां भक्तिविशेषो वत्सलशब्देन तस्यास्त्रासिन् यास्तस्यातिश-
यश्च सूच्यते । कविमाह । तवेति । भारती प्रयोजनं पृच्छति । अद्येति । कवि-
स्तदाह । जिह्वेति । भारतीस्मरणमभिनीयैवाह । ज्ञातं ते इति । प्रार्थनानि-
मित्तमिति शेषः । संध्यानटद्भूर्जटित्वङ्गन्मौलितरङ्गिणीकलकलारम्भस्य संध्या-
ताण्डवप्रवृत्तखण्डपरमुदीभूयमानजटाजूटविनूम्भमाणजाह्नवीकलोलकोलाहलस्य
प्रियाभवन्तीति प्रियंभावुकाः । तत्कल्पा इत्यर्थः । 'कर्त्तरि भुवः' इति
सुक्लप्रत्यये भुमागमः । वाग्लहरयो वाग्वैराग्ये । विहरन्तु प्रवर्त्तन्तान् । यदि
ज्ञातमित्येकं वाक्यं तदा 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्माददेशा वक्तव्याः' इति
नियमाद् वाक्यान्तरवर्त्तिपदस्य निमित्तत्वायोगात् पदान् परस्य युष्मदो विधी-
यमानः 'तेमयावेकवचनस्य' इति तयादेशो न स्यात् ।

छाया ।

एतादृशगुणमहाधर्मतापरुद्धारितमधिकुर्वन्तस्तस्य कवेः संपूर्णः सरस्वतीप्रसादः ।

१ एष कविमिथः R. २ 'महर्ष्ये' P, B. ३ 'चाति' P, B. ४ भवित्तस्त P, B;
भवित्तस्त M. ५ 'वृज्जटि' P. ६ वाग्लहयः ६. ७ वाग्वैराग्य P.

एपान्योन्यसंलापरूपा वाक्केलिः ।

नटी—'अम्हाणं ऐआरिसणरिदचरिआणुऊलो णट्ठाडंवरौ होइ ण वे
त्ति सैज्जसेण वेवइ मे हिअअम् ।

सूत्र०—(किंचित् सासूयम्) आः किमुच्यते । निरवद्या ननु म-
घाट्यविद्यासामग्री । कीदृशी पुनस्तव गीतयोग्यतया भविष्यति ।

नटी—'संगीतसारस्स मंहण्णवो उब्बेलिज्जइ । अंवहाणजाणयत्तं
ओरोहत्तु अज्जो ।

एतदन्योन्यवाक्याधिक्यादधिवलम् ।

सूत्र०—चिरमवहितं पंचास्मि । नन्वियमुपक्रम्यते ध्रुवा ।

नटीकर्तृक ध्रुवागानप्रतिज्ञावचनं संभ्रमोदितमिति गण्डम् ।

अम्हाणमिति ।^१

सूत्रधारः स्वसामर्थ्यमाधिष्कुर्वन्प्राह । किंचिदित्यादि । आः कोपे । अनुरव-
धारणे । योग्यतया सामर्थ्येन कस्यां ।

नटी स्वसामर्थ्याधिक्यमाविष्करोति । संगीतेति । संगीतमारस्य महार्णवं
उद्देह्यते प्रवर्धयते । अवधानयानपात्रमारोहन्वार्थः । अवहितो भवेत्यर्थः ।
अत एवाधिवलमिदमित्याह । एतदिति ।

^२चिरमित्यादि गण्डान्तं स्पष्टम् ।

सूत्रधारवाक्यं विडम्बयति सस्मितमिति । कथमायौ ध्रुवा गायति ।

छाया ।

१ अस्माकमेतादृशनरेन्द्रचरितावुल्लो नृत्याडम्बरो भवति न वेति साधसेन वेपते
मे हृदयम् ।

२ संगीतसारस्य महार्णवं उद्देह्यते । अवधानयानपात्रमारोहन्वार्थः ।

१ शिमणरेद T, T'. २ हाई P ३ ससङ्गत P; सदेहेण M. ४ P. comit किं
चित्. ५ मे ननु नाय' M, ननु मम नाय' R, P. drops विद्या ६ गीतयोग्यतया P.
७ भविष्यते R, M ८ महण्णवो P. ९ उब्बेलइ T, M १० अहमाजाणयत्त P.
११ ओरोहत्तु P. १२ पहाइवस्मि R. १३ नट्टन' P. १४ किय R १५ ८ has after
it अम्हाणमाइयनेन्द्रचरितानुऊला नाट्याडम्बरा भवति न वेति साधसेन वेपन हृदयम् ।
१६ भिगवदित्यादि ८

नट्टी—(सस्मितम्) 'कहं अज्जो धुवां गावइ ।

सूत्र०—अयि कथमर्थोक्त एव त्वरा नाट्यविद्येति शेषं न जिघ्रति ।

एतदुक्तस्यान्यथायोजनरूपमवस्यन्दितम् ।

आर्ये नूनं धुवागानोत्सुकं तव चेतस्तदारभ्यतां गीतिः ।

नट्टी—(तथा करोति)

'लच्छी सरस्सई अ धवलअभुवणंतरा विराजंती ।

चिलसंतकुवलअसिरी राअस्स पसाहणं कुणइ ॥

धुवा नाट्यविद्येति मे विवक्षितम् । तदर्थोक्तमेव त्वमन्यथा मन्यस इत्याह ।
अयीति । त्वरा कर्त्री । धुवागानोत्सुकमिति । अन्यथा तन्मयि नारोपयेरिति
भावः ।

नट्टी राज्यलक्ष्मीं शरत्कालसरसीं च प्रस्तुत्य प्रवृत्तां धुवां गायति । लं-
च्छीति । इमा इय लक्ष्मीः । शौर्वेल्यनिमित्तध्वनिबन्धनेन यशसा धवलितानि
भुवनान्तराणि लोकान्तराणि यस्याः सा तथोक्ता । विलसत्कुवलयध्रीः उल्लस-
दुर्वीमण्डलशोभा च राज्ञो नृपस्य प्रसाधनं करोति । अन्यत्र इयं सरसी धव-
लितं कालुष्यापगमेन निर्मलीकृतं भुवनान्तरमुदकमध्यं यस्याः सा तथोक्ता ।
विलसत्कुवलयध्रीदल्लसद्बीलोत्पलसंपत्तिश्च । राज्ञश्चन्द्रस्य प्रसाधनं करोति ।
रूपकेषु तावन्मार्गाभिनयेन प्रावेशिकीप्रभृतयः पञ्च धुवाः प्रयोक्तव्याः ।
तदुक्तम् ।

'धुवाः पञ्च प्रयोक्तव्य रसाभिनयसिद्ध्ये'

इति । तत्रेयमन्तरा नाम धुवा । तल्लक्षणं तु भावप्रकाशे ।

'सर्वासामन्तरा वस्तुरसादिवशकल्पिता ।

अन्तरा सा धुवा ज्ञेया नाट्याभिनयरत्निनी ॥'

इति ।

उत्तरा ।

१ कपमार्यो धुवां गायति ।

२ लक्ष्मीः सरस्वती च प्रगलितभुवनान्तरा विराजन्ती ।

विलसत्कुवलयध्रीं राज्ञः प्रसाधनं कुरुते ॥

१ धुवां T, T'. २ मन्तरा M. ३ भवस्वन्दितम् M. ४ संगीतिः R. ५ सरसी च
इय M. ६ विराजन्ती M. ७ विजसिमं M. ८ कुस्प M. ९ तदर्थोक्त एव L. १० इत्येति L
११ लोकेषु for योभ्य L

सूत्र०—(आकर्ष्य सरसावेशम्)

गाढालिङ्गनसंमर्दप्रत्यक्षरगलत्सुधाम् ।

ध्रुवां करोमि सर्वाङ्गे धोत्रैकामृतवर्षिणीम् ॥ १७ ॥

एष रसवशादसंगतार्थव्याहाररूपोऽसत्प्रलापः ।

नटी—(सोपहासम्) 'सुउमारा कयु एसा अज्जस्स, णिद्वालिङ्गण-
वेल्हणं ण सहइ ।

एष हास्यलोभकरो व्याहारः ।

सूत्र०—(समीडम्)

रसास्वादेन तरला ये माद्यन्ति विपश्चितः ।

त एव भावुका लोके भवन्ति हृदयालयः ॥

एतद्दोषस्य गुणत्वारोपान्मृदवम् ।

नटी—^१अज्जो अणंतरकरणिजं णिस्सेवु ।

विशेषान्तराणि तत्रैव द्रष्टव्यानि । विस्तरभयादत्र न लिख्यन्ते ।

रसप्रयुक्तं प्रलापमुदाहरति । गाढेति । पूर्वं धोत्रयोरेकं मुख्यममृतं वर्णति
ताच्छील्येन तां तथोक्ताम् । संप्रति गाढालिङ्गनसंमर्देन प्रत्यक्षरं द्राक्षासदृश-
दशोषादपि वर्णात् गलत्सुधां सर्वां ध्रुवां सर्वाङ्गे करोमि ।

सूत्रिणोऽसत्प्रलापमुद्घाटयितुमाह । सोपहासमिति । सुउमारा खल्वेषा-
यस्य कर्तुं निर्दयालिङ्गनस्य वेल्हणं क्षेपणं प्रेरणं प्रयोगमिति यावत् । न सहते ।
क्षिप प्रेरणे इत्यस्य धातोः 'क्षिपेर्बलः' इत्यादिना वेल्हादेशः ।

दोषं गुणीकरोति । रसेति । तरला रसलोला ये विपश्चितो विदग्धा रसा-
स्वादेन माद्यन्ति परवशा भवन्ति त एव लोके भावुकाश्चर्चणनिपुणाः सम्यो
हृदयालयः सहृदया भवन्ति । 'हृदयादालुबन्धतरस्याम्' इत्यालुप्रत्ययः ।

छाया ।

१ सुउमारा पन्नेपायस्य निर्दयालिङ्गनवेदनं न सहते ।

२ आयं अनन्तरकरणीयं निरूपयतु ।

१ 'भ्यवहात्' M. २ 'पी.दिभ' P, 'पसण' M. ३ व्यवहार M. ४ णिस्सेवु P. ५ दि
६ १४३ गं ६, ७ omitted in ६, ८ अन ६.

सूत्र०—नन्ययमिदानीं सभापतिर्देवंः स्वयंभूरुपश्लोक्यते ।

सर्वाङ्गविलसत्सर्वमङ्गलालंकृताकृतेः ।

रुद्रस्य महिमा भाति विश्वानुग्रहकारिणः ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये) । भोः सत्यं सत्यम् । सर्वाङ्गविलसत्सर्वमङ्गलालंकृतिरेवायं रुद्र इति ।

सूत्र०—(संहर्षम्) कथमुपक्रान्तमेवासदृशान्यानुगुण्येन प्रस्तुतस्यानुगुणं कुशलैः कुशीलवैः येतः काकतीश्वरगुणवर्णनयोग्यतया वचनमियोपक्षिप्यते ।

अयं कथोद्घातः । इदमेव गुणवर्णनात् प्रवर्त्तकम् ।

(पुरोऽवलोक्य) कथमेतौ घैतालिकावित एवाभिघर्तते ।

येषां काव्यानुशीलनाभ्यासपश्चाद् विसदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयेतन्मयीभवन्योग्यता अत एव हृदेयसंवाद्भाजः सहृदया इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

आर्योऽनन्तरकरणीयं निरूपयतु ।

सूत्रधारोऽनन्तरकचञ्चं प्रतिज्ञापूर्वकमाचरति । नन्दिन्यादिना । सर्वाङ्गविलसन्त्या सर्वमङ्गलया पार्वत्या अलंकृताकृतेरर्थाङ्गजानेरित्यर्थः । अत्र सर्वाङ्गव्यापिसमस्तमङ्गलालंकृतावलक्षणस्य धीरुद्रविषयार्थान्तरस्यानुगुणं सूत्रधारवाच्यमवलम्ब्य वचनमुपक्षिप्यते । नेपथ्य इति ।

उक्तमर्थमुद्घाटयति । कथमिति । कुशीलवा नटविशेषाः ।

‘भूमिकाभिरनेकाभिः कर्मबागद्वयेष्टितैः ।

येषामप्रकृतिसंधानकुशलास्ते कुशीलवाः ॥’

इति लक्षणात् । अत एवायं कथोद्घातभेद इत्याह । अयमिति ।

एतच्छब्दोपक्षेपेण प्रयोगातिशायमुदाहरति । कथमेताविति ।

घैतालिकलक्षणं तु भावप्रकाशे

१ M. omits देवः. २ सर्वाङ्गविलसन्त्या B. M. M. M. ३ वारद M. ४ आगम्य महर्षम् M. ५ अतः B. ६ काकतीश्वरगुण B. ७ काकतीश्वरगुण M. ८ ‘वचने योग्य’ B. ९ वचनापोक्षितयोर्वैतालिकयोः वचनमिदं उपक्षिप्यते P. ८ B. drops from इदमेव—प्रवर्त्तकम् ९ प्रवर्त्तकम् P, प्रवर्त्तक M. १० सत्यम्. ११ रुद्रस्य M. १२ यम् M. १३

एयोऽयमित्युपक्षेपात् प्रयोगातिशयः प्रस्तावनाङ्गम् ।

तदेहि । आवाप्यनन्तरकरणीयाय सर्जीभवावः (इति निष्पन्नौ)

इति संमग्राङ्गा प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशतः कांपिल्यकलूतकौ वैतालिकौ) ।

प्रथमः—(सहर्षम्)

योऽयं जातस्त्रिलोकीप्रथितसुचरिते कांकतीयान्यवाये
यस्मै श्रेयांस्यजघ्नं वितरति भगवान् देवदेव स्वयंभू ।

यस्याज्ञा सर्वपृथ्वीपतिमुकुटमणिश्रेणिकेलीधर्यस्या

सोऽयं भूपालमौलिर्जयति गुणमहान् रुद्रदेवो नरेन्द्रः ॥ २० ॥

स्वयंभूदेवश्रेयोवितरणरूपवीजन्यासादुपक्षेपोऽङ्गम् ।

‘ तत्तत्प्रहरकयोग्ये रागैस्तत्कालवाचिभि स्तोके ।

सरभसमेव विताल गायन् वैतालिको भवति ॥’

इति । इति प्रस्तावना ।

कथादौ विष्कम्भ कुर्यादिति मतमवलम्ब्य प्रस्तावना । वृत्तस्य वर्त्तिष्यमाणस्य
च वीररुद्रचरितस्य निदर्शकं मध्यपात्रद्वयप्रयोजितं शुद्धविष्कम्भमुदाहरति ।
ततः प्रविशत इत्यादिना । इतः स्वप्नोपदेशपर्यन्तो वृत्तकथाभागः । तत्रोपक्षे-
पमुदाहरति । योऽयमिति । मणिमुकुटश्रेण्या केलीधर्यस्या म्रीढासत्त्वी । सर्व-
रपि भूपालेरस्याज्ञा क्षिरसा धारयत इति भावः । योऽयमित्यप्रेदशब्दः प्रसिद्धि-
मात्रपरो न तु यच्छापेक्षितार्थबोधकः । अन्यथोत्तरवाक्ये तच्छब्दप्रयोगानुप-
पत्तेः । यतोऽनुवाचवाक्यगतयच्छब्दसनिहितानां तदेतादिदमदसां प्रसिद्धिपरत्वम् ।
एव विधेयवाक्यगततच्छब्दसनिहितानामेतादिदमदसामपि । तथैव, लोकैर्देवो
प्रयोगदर्शनादित्यादि बहुधा प्रपञ्चितमस्मन्महोपाध्यायमहिनाथचरित्रेणाय-
लीतिरले । अतः सोऽयमित्यत्राप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।

१ पनाविपुषः M २ आवाप्यनन्तरं T; अनन्तरं M. ३ सदा P, साङ्ग M
४ विदितं M. ५ वाकर्तृवाक्येऽस्मिन् P ६ यस्या R, M ७ यथा उपक्षेपोऽङ्गः B
८ राधेः omitted in t, ९ पात्रद्वयपानि t, १० Omitted in t, ११ कलूतकौ

द्वितीयः—

यो रुद्रो रजताचले स्थितिमगादर्धाङ्गनारिः पुरा १

सोऽयं संप्रति काँकतीश्वरकुले सर्वाङ्गनारिः स्थितः ।

स्थाने यद्विपमावलोकनकलामात्रेण मस्तीकृता—

न्यासन्धैरिपुराणि चित्रमधुना खड्गे विषं धार्यते ॥ २१ ॥

प्रथमः—सखे साधु समर्थितम् । अन्यथा कथमस्य महाराजाय स्वमे
कुलगुरुसदृशः स्वयंभूदेवस्तादृशीं धैर्यःसंग्रहकारिकामुपदिष्टवान् ।

स्वयंभूदेवमसादरूपस्य वीजस्य बहूपकरणात् परिकरः ।

पुरा किल काकतिकुलसंभूते गणपतिनाम्नि महाराजे दुहितृमात्रसंताने कदा-
चिद् वैद्ययोगेन कालपरिपाकमुपेयुषि तन्महिषी रुद्रदेवी नाम राज्ञी बहूनि
वर्षाणि तद्राज्यमकण्टकं परिपाल्य परिणता सती दौहित्रे प्रतापरुद्रे राज्यपुरां
निदधे । तामिमां कथां मनसि निधायाह । यो रुद्र इति । अर्धाङ्गं नारी
यस्मात्सार्वाङ्गनारिः । समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनाद् ‘नशृतश्च’ इति
कवभावपक्षे ‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’ इति ब्रूतः । सर्वाङ्गेण नारी सर्वाङ्गनारी
रुद्रदेवीरूपेण स्थित इत्यर्थः । तत्पुराणत्वात् परबहिर्ज्ञता । अथवात्रापि बहु-
व्रीहिः । प्रक्रियापि पूर्ववदेव । अवतारभेदादाकारभेदेऽपि तास्मिन् रुद्रे पीरुपमे-
वाभावो नाश्वर्यावह इत्याह । स्थाने इति । यद्यतः विपमावलोकनं तृतीयदृष्टिः ।
अन्यत्र क्रोधदृष्टिः । तस्य कलामात्रेणांशमात्रेण धैरिपुराण्यसुरनगराणि ‘स तिष्ठः
पुरो भिर्विभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत’ इति श्रुतेरिति भावः । अन्यत्र शत्रु-
नगराणि । स्थाने युक्तमित्यर्थेऽन्यथम् । कैलासवासिनो रुद्रस्य कण्ठे विषं काक-
तिकुलवासिनस्तु स्त्रीरूपस्य खड्गे विषमिति महदेवतद्व्युत्पत्त्याह । चित्रमिति ।
‘गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः’ इति भावः । अथ यत्तिष्ठ-
माणकथाभागे परिकरमुदाहरति । सख इत्यादिना । संग्रहकारिका संग्रह-
श्लोकः ।

१ सखे किमुपपत्ते before the verse P, M. २ काकतीन्द्रमन्त्रे R. ३ नारी M.
४ मद्रिय R ५ भीमते P. ६ सदृश noticed by M. ७ श्रियः P. ८ मुषादिष्टवान्
M. ९ बहुलिकरणान् P, बहुकरणान् M. १० तस्याः P. ११ श्लोकम् L, P.

द्वितीयः—(सविमर्शाश्चर्यम्) कथमवगतं राजरहस्यं वयस्येन ।

प्रथमः—सखे कस्य वा न विदितम् । यत् सर्वेस्मिन्नपि निजनगरे महोत्सवमादिशता रुद्रनरेश्वरेण कुलदेवतायाः स्वप्नोपदिष्टाः प्रसादविशेषाः प्रख्याप्यन्त एव ।

कुलदेवताप्रसादरूपस्य बीजस्य प्रख्यापनेन परिनिष्पत्तेः परि-
न्यासः ।

द्वितीयः—अहो निरन्तरप्रसादोन्मुखता देवस्य । यथा काकतीय-
प्रसवेषु श्रेयांस्युत्तरोत्तरमनुवध्यन्ते ।

बीजस्य श्रेयोनुबन्धरूपगुणख्यापनाद्विलोभनम् ।

तदस्मिन्नेव महीयसि महे महीमण्डलाखण्डलं चलमर्त्तिगण्डमुप-
श्लोकयितुमां वयोरयमेवावसरः । तदेहि राजकुलं प्रविशायः ।

प्रथमः—वयस्य सांप्रतं पुरोधःप्रमुखानमात्यवृद्धानेपि पुरस्कृत्य क-
ल्याणस्य प्रक्रमं भीमांसमानो नृपंतिरभ्यन्तराखानीमधितिष्ठति । तदा-
यामपि तावदितो गत्वा यथावसरं प्रतीक्षावहे ।

(इति निरान्तो) ।

अयं शुद्धविष्कम्भकः ।

रुद्रनरेश्वरेण रुद्रदेव्या स्त्रीव्यक्तावपि पुंसत्वेन निर्देशो स्वयमेवोपपत्तिं वक्ष्यति ।
काकतीयप्रसवेषु काकतीयसन्तानेषु । अनुवध्यन्ते अविच्छेदेन सवध्यन्ते ।
महीयसि महे महोत्सवे । उद्गण्डपुरुषखण्डको वीरप्रकाण्डकश्चलमर्त्तिगण्ड इति
विरुद्धशब्देनोच्यते ।

वयस्येति । भीमांसमानो विचारयन् ।

इति शुद्धविष्कम्भः ।

१ विदितविदम् T. २ अपि = dropped in P. ३ 'नरेन्द्रेण M. ४ प्रसादनविशेषा
R. ५ 'रूपकीरस्य M. ६ निष्पत्ते. M, R. ७ 'मुष्णख्यानात् R, M. ८ महान्तं P.
९ मत्पंमण्डलं M. १० M. drops आवयो. ११ R drops अपि १२ 'प्रसी-
मांसमानो M. १३ नरपति M. १४ प्रतीक्षाः P; प्रयतिप्यावः R; प्रयतिप्यावहे M.
प्रतीक्षावहे M. १५ P. drops अपय.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टवेणो राजा चामरग्राहिणी च) ।

राजा—(सहर्षातिशयम्) अहो प्रसादातिशयः परमेश्वरस्य ।

सोमार्काभिजनं तमद्य जयति श्रीकाकतीयान्वयः

पातिवत्यमुपैति सांप्रतममीप्ससासु विष्वभरा ।

अस्माभिर्निजदोःप्रसूतिमधुना घन्यामजो मन्यते

यत्कत्तव्यमुपादिशत् कुलपतिर्देवः स्वयंभूः स्वयम् ॥ २२ ॥

पुरोधसः—महापुत्र भवादृशा एव परमर्हन्ति तादृशमहिम्नो देवस्य
हितोपदेशान् । अथवा । किमत्राभिनवम् । पुत्राणां हितोपदेशाधिकारः
पितुरेव । यदित्थं कथयन्ति तैद्विदः ।

सैवोमा चेति निर्दिष्टा सोमा चेति प्रथामगात् ।

तव माता शिवा साक्षादेवो गणपतिः पिता ॥ २३ ॥

मन्त्रिणः—एवमेवैतत् । अन्यथा कथमीश्वरप्रसादादृते निरङ्कुशं स्त्री-
व्यक्तिविशेषस्य लोकाधिपत्यम् । एवं मानुषशंभुना गणपतिमहाराजे-
नाभ्यन्तरस्यानुभवमहिम्नः सदृशमप्य पुत्र इति व्यवहारः कृतः । तदनु-
गुणा च रुद्र इत्याद्या ।

अङ्गमारभते । तत इति । हर्षानुभावं प्रियभाषणमाह । सोमेति । अभि-
जनो वंशः । ते प्रसिद्धम् । अमीप्सेवमनुग्रहपात्रेष्विति भावः । अजो ब्रह्मा ।
निजदोःप्रसूतिं क्षत्रजातिम् । राजन्यो मनुष्याणामिति तस्या बाहुजत्वधृषणात् ।
कृत इत्यत आह । यदिति ।

रुद्राभ्यायाः पितरौ सोमाभ्यागणपतिदेवौ तयोस्तुमहेश्वरात्मकारणं लोकवि-
दितं ततः स्वयंभूमहाराजयोः पितापुत्रभावोऽस्ति अतो हितोपदेशो पुन्यत एव
इत्याह । अथवेत्यादिना । सैवेति । सैव तव माता ब्रमा चेति निर्दिष्टा सती
लोकैरिति शेषः । सोमा चेति प्रथां प्रसिद्धिमगात् । परस्परसमुच्चयार्थं चकारी ।
पिता गणपतिस्तु साक्षाद् प्रमथाधिपः शिवो देव इति सत्पित्रोः शिवयोश्च
तादात्म्यमिति भावः ।

अथामुप्या भविष्यति निरङ्कुशः प्रभाव इति विभोऽयं महाराजो दुहितरं पुत्र
इति ज्यैष्ठ्यवान् इत्याह । एवमिति । अभ्यन्तरस्यानुभवमहिम्नः दुहितृभावि-

१ T' has अकारम् before ततः प्रविशति. २ यथानिर्दिष्टो R., M., M., M.
३ तद्व P., M. ४ महामहिम्नो R. ५ हितोपदेशाय M. ६ हितोपदेशः P. ७ तत्त्वविदः
P., R. ८ भावस्य P. ९ इति समाख्या R., M. १० स्यात् ८ ११ न्ययद्वतवान् ८

पुरो०—(संकौतुकम्) कीदृशी देवस्य स्वप्नोपदेशपरिपाटी ।

राजा—(सादरम्) इदं निवेद्यते ।

कदाचित् कल्याणे रजनिसमये स्मेरवदनं

पुर. प्रादुर्भूत सयुवतिवपु. साक्षनिटिलम् ।

स्रवन्तीचन्द्राभ्यां महितमुकुट प्रेक्ष्य किमपि

स्वयभूदेयोऽसायैहमिति हठोत्थानमभजम् ॥ २४ ॥

माहात्म्यगोचराया भन्त करणवृत्तेरित्यर्थ । अतः पुवाह तत्रभवान् कविकुलशि-
रोमणि काशिदास । 'सता हि सदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृ-
त्तयः ।' इति । अत्र दुहितरि । तदनुगुणा व्यवहारानुगुणा । रुद्र इति पुस्तकेन
समाख्येयार्थः । प्राष्ठाभ्यां चैव यदयं चैवत्यस्येव निर्देश इति । यथा स्त्रीव्यक्ती
शिक्षण्येति पुस्तकेन व्यवहारः । यथा 'चेन्म पुमासमपि श्रुतिरेव सुप्रहण्येति
स्त्रीत्वेन निर्दिशति । तथा च पाँडिशमाहणम् । 'सुप्रहण्यो सुप्रहण्यो सुप्रहण्यो-
मिति छियमिव त्रिराह' इति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

स्वप्नोपदेशक्रममादर्यदात् प्रतिशापूर्वकं निवेद्यति । राजेति । कदाचि-
दिति । कल्याणे शुभग्रहयोगादिना मङ्गले रजनिसमये स्मेरवदनं प्रसादोन्मुख-
त्वात् । स युवतिवपुर्धार्ज्जुनिरित्यर्थः । साक्षनिटिलं भालरूपेणसहितमि-
त्यर्थः । उभयत्र बहुमीहिगर्भो बहुमीहि । 'बहुमीही सख्यक्ष्णो' इति
पनन्त साक्षशब्दः । स्रवन्ती मन्दाकिनी । किमपि वक्तुमशक्य वस्तु प्रेक्ष्य ईर्ष-
्यादेन चिरन्तनतटाकोदकाच्छादितहरितद्रव्यमुच्यते तदुत्सार्यमाणमपि स्वच्छ-
न्दतो मुहुरुदकमाच्छादयतीति स्वच्छन्दव्यवहारो लक्ष्यत इत्युक्तमाचार्यैरुक्ति-
वधिकरणे । एवमत्र सभ्रमेणाप्याच्छादनसमवात् सभ्रमो लक्ष्यत इति यदाम-
तेन हठोत्थानं सभ्रमोत्थानमिति वेदितव्यम् । स्वप्ने देवतादिदर्शने फलं दैव-
शक्त्यनुभवे ।

१ अवलोक्य संकौतुकं B २ इदानीं T' ३ साक्षि B. ४ निटिलं T ५ 'वपुमिति' T'
६ तिङ्गव्यपासेन t ७ चेदु p. ८ रजनिसमये यासगादी t, रजनिसमये गोगमादी t
९ 'जानादयः t १० हठ इत्यनेन t, t,

अनन्तरं स्वप्न एव

वपुषा तं नमस्कृत्य स्तुवन् सूनृतया गिर ।

स्वामिने कांकतीयानां रत्नासनमुपाहरम् ॥ २५ ॥

चामरग्राहिणी—अहो देवस्स अणुसंधाणं जं सिंघिणे वि कुलसा-
मिणो समाराहणम् ।

पुरो०—किमुच्यते । आविष्टभक्तयः खलु स्वयंभूदेवे कांकतीयनर-
देवाः । ततस्ततः ।

‘ सुगन्धपुष्पाक्षतपूर्णकुम्भ-

शक्रध्वजच्छत्रमहीपतीनाम् ।

उद्यद्दिनेशेन्दुसुहसुराणां

सितद्विजादशमुवासिनीनाम् ॥

सुवर्णधान्याम्भ्रफलेग्रहीणां

भक्ष्यान्नरत्नाम्बरवाहनानाम् ।

संदर्शनं श्रेष्ठमुशन्ति सन्तः

स्वप्ने मृतानां च सुचेष्टितानाम् ॥’

इति । अभजमित्यनघत्तने लङ् । तेन चतुर्थयामादवांशीनः स्वप्न इति सूच्यते
तत्फलस्य राज्यलक्ष्मीप्राप्तिरूपस्य विजययात्रया द्वित्रमासविकल्म्वसम्भवात् । त-
दुक्तं बृहस्पतिमते स्वभाष्याये ।

‘ स्वप्नस्तु प्रथमे याने वत्सरेण विपच्यते ।

द्वितीये चाष्टभिर्मासैस्त्रिभिर्मासैस्तृतीयके ॥

अष्टणोदयवेलायां वैशाखेन फले भवेत्

गोविसर्जनवेलायां सद्यः स्वप्नफलं भवेत् ॥’

इति । वपुषा नमस्कृत्य साष्टाङ्गं प्रणम्येत्यर्थः । ‘ सद्यः प्रियं च वचनं यत् तत्
सूनृतमुच्यते ।’ नृतेर्मूलविभुजाद्विरवाद् कप्रत्ययः । ‘ अन्येषामपि ’ इति
सोर्दीर्घः ।

आविष्टं भक्तिर्वैयामिति छिन्नसामान्ये न्युसङ्गवैयदो बहुव्रीहिः । श्रीपूर्व-
छाया ।

अहो देवस्यानुसंधानं यत् स्वप्नेऽपि कुलस्वामिनः समाराधनम् ।
१ कांकतीयानां M. २ स्वप्ने ति P. ३ व्यपन्नररेरे M. ४ साहसं t.

राजा—

शय्याशिरस्थानकृतस्य पूर्ण-

कुम्भस्य तोयैः परिकल्प्य पाद्यम् ।

अतीन्दुसारैर्मणिभिः किलाह-

मपूजयं दैवतमस्मदीयम् ॥ २६ ॥

अथ च

विभुः सूर्यभूरवदच्छुचिस्मितां

गिरं स्वयामार्धवधूपलालिताम् ।

दत्त्वे भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठो 'अप्रियादिषु' इति निषेधेन 'स्त्रियाः पुंवद्' इत्यादिना पुवन्नावप्रतिषेधप्रसङ्गात् । अत एवाह वृत्तिकारः । 'इदमभक्ति-
स्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदावस्याविबक्षितत्वात् समाधेयम्' इति । भोजराजस्य
'कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठो न भावसाधनस्य । इदमभक्ति-
त्यादौ तु भावसाधनत्वाच्च कश्चिद्विरोधः' इत्याह । प्रपञ्चितं चैतत्तात्पर्यैः
संजीविन्यादौ तत्र तन्नेत्यस्माभिरुपरम्यते । तस्मादत्रापि स्त्रीपूर्वपदो वा बहु-
मीहिरनुसंधेयः ।

शय्याशिरःस्थाने पूर्णकुम्भस्थापनं मङ्गलार्थम् । तदुक्तं स्मृतिरत्नायल्याम् ।

'माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं तु शिरःस्थाने निधाय च ।

वैदिकैर्गारुडैर्मणै रक्षां कृत्वा स्वपेक्षितं ॥'

इति । अतीन्दुसारैरस्युग्गवलैः । स्वप्ने देवतार्चने 'सुरपूजोत्सवसेवा नैवेद्यं नृत्त-
गीतवाद्यं च' इत्यादिना दैवश्रवस्तुभोगं महाफलं दृष्टव्यम् । मणिपूजाफलं च
पुष्पसारसुधानिधौ ।

'सुपर्णकुमुदैर्दिव्यैर्मणिविद्रुमविस्तृतैः ।

राजतं रत्नसंभूतैर्यथा चित्रवस्त्रकैः ॥

येऽचंचन्ति हरं भक्त्या नरास्ते स्युर्महेश्वराः ॥'

इति ।

पूजानन्तरं वृत्तमाह । विभुरिति । स्वयामार्धवधूपलालितां पार्वत्यानुमोदि-
ताम् । अभयदानशालिना प्रसादसूचकेनेत्यर्थः ।

स्पृशन् करेणाभयदानशालिना

कृताञ्जलिं मां विनयानताननम् ॥ २७ ॥

येत् किल

उन्मस्तकैर्मध्यमलोकमाग्यै-

स्तपोविशेषैरनघैः पृथिव्याः ।

सम्यक्फलेः सञ्चरितैः प्रजानां

प्रतापरुद्रोऽयमिहावर्तारणः ॥ २८ ॥

वत्स काकतीयकुलप्रदीप

स्वीकृते पुत्रभावेन दौहित्रे प्राङ् ममराज्ञया ।

अस्मिन्निधेहि धौरेये गुर्यामुर्वाधुरामिति ॥ २९ ॥

पुरो०—(सप्रमोदम्) महाराज काकतीयकुलयोगक्षेमविधानर्द्ध-
क्षेण दाक्षायणीपतिना साक्षादेधमादिष्टम् । तवाप्ययमेव मनोरथः ।
प्रियंकरश्चायं महोत्सवः प्रजानाम् । तदारोहतु प्रागतिस्पृष्टयौवराज्यस्य
प्रतापरुद्रस्य भुजशिखरं सागरमेखला ।

उन्मस्तकैरुत्तुहितशिरस्कैरतिप्रभूतैरित्यर्थः । मध्यमलोकस्य भाग्यैरहप्रपरि-
पाकैस्तपोविशेषैः कृष्टचान्द्रायणादिभिः । सञ्चरितैः स्वस्ववर्णाश्रमोचितव्या-
पारैः । अत्र भाग्यादिनिमित्तभेदात् विच्छिन्नविशेषं यत्तु मध्यमलोक एव सन्-
ष्टिष्यष्टिभ्यामाश्रितः । प्रजापृथिवीव्यतिरिक्तमध्यलोकासम्भवादिति द्रष्टव्यम् ।
एवं चास्मिन् राज्यं शासति सत्याकरादिसंपत्तिः प्रजासमृद्धिश्च प्रभवतीति
फलितम् ।

वत्सेति रुद्राभ्यायाः पुंस्त्वेन संबोधनम् । प्राग् 'जन्मकाले । पुरं वहतीति
धौरेयो धुरन्धरः । 'पुरो यदृकजा' इति ङङ् । 'कृष्ण'— इत्यादिना समा-
सान्तोऽप्रत्ययस्ततश्चाप् ।

सप्रमोदमिति । आसिन्नार्थं विप्रतिपत्तेरभावादिति भावः । तदुक्तं बृहस्प-
तिमते ।

१ तत् किल M, २ पृथिव्याम् M, ३ 'पुरामिनाम्' M, ४ 'दक्षिणेन' P, ५ सर्वप्रकृती-
नाम् R, ६ महोत्सवभाष्य सप्रमोदनाम् M, ७ 'मध्यम' L

इयं प्रयोजननिर्धारणरूपा युक्तिः ।

ततस्ततः ।

राजा—तद्वचनमाकर्णयन्ती निर्भरहर्षविकस्वरलोचना मेदिन्यापे
देवस्य पाश्वे दृष्ट ।

चामर०—महाराजस्व हिअमणुवट्टमाणाए १ वसुंधराए उइदो खु
हरिसाविभभावो ।

एषा स्वयंभूदेवस्य वचनाकर्णनेन मेदिन्याः सुखागमेन प्राप्तिः ।

राजा—काकतीयकुलश्रेयसां देव एव प्रमाणमिति तस्याज्ञा मया
शिरसि धृता । देवोऽपि सप्रसादातिशयमवलोक्यान्तर्हितोऽभूत् ।

इदं मेदिनीप्राप्तिहेतोर्वाजस्य स्वयंभूदेवस्योपदेशाङ्गीकरणात् स-
माधानम् ।

मन्त्रिणः—विश्वप्रियंकरः स्वप्नप्रत्ययः । किं तु काकतीयनरेन्द्रवृद्धो-
चितमाचारमनुवर्त्तमानस्य देवस्य नगरनिवासवैमुख्यं तथा कुलधुरं-

‘देवताश्च द्विजा गावः पितरो लिङ्गिनस्त्वा ।

यद्वदन्ति नरं स्वप्ने तत्तथैव विनिर्दिशेत् ॥

इति । प्रियं करोतीति प्रियंकरः । ‘क्षेमप्रियमद्रेऽणू च’ इति स्वप्नप्रत्ययः ।
अतिसूष्टं वृत्तम् ।

स्वप्नशेषमाह । तद्वचनमिति । महाराजस्य हृदयमनुवर्त्तमानाया वसुंधराया
उचितः खलु इषाविभावः ।

स्वप्ननिवेदनं निगमयति । काकतीयेति ।

विश्वेति । प्रियंकरादिशब्दा अनुपदमेवोक्ताः । धुरंधरशब्दस्तु नारकप्र-
करणे । कुलमात्यमुख्येनेव पार्वतीवल्लभेनैवमुपदिष्टम् ।

छाया ।

महाराजस्य हृदयमनुवर्त्तमानाया वसुंधराया उचितः खलु इषाविभावः ।

१ मेदिनी P. २ वचिओ P. ३ विभावो P. ४ मुखागमनेन R ; मुखागमनप्राप्ते. T ;
मुखागमात् प्राप्ते M. ५ शेषेति P. ६ शिरसि मया R. ७ हेतुद्वयस्य M. ८ समाधानम् M.
९ ‘नरेवर’ M. १० ‘वैमुख्यं च तथा’ M ; P. drop तथा. ११ १ and १, drop विभक्ति-

घरस्य । वीररुद्रस्य विश्वरक्षाक्षमबाहुपरिधे राज्यधुराविश्रान्तिरिति वि-
यादहर्षयोः सीमानं स्पृशत्यस्माकं मनः ।

एतत्सुखदुःखहेतुभूतं विधानम् ।

चामर०—अद्यरिअं अद्यरिअं कुलामच्चमुहेणेज्ज पव्वंवल्लहेण पय-
मुचदिदुम् ।

इयं बीजविषयाश्चर्यरूपा परिभावना ।

राजा—(संहर्षातिशयम्) (अस्मात्यान् प्रति) ।

अयं काकतीयकुलश्रेय कल्पलताप्ररोहः स्वयंभूदेवानुग्रहः सर्वेषां
मपि श्रवणमहोत्सवः मित्यताम् ।

एष बीजप्रकाशनादुद्भवः ।

मन्त्रिणः—यद्वाक्पापयति परमेश्वरः ।

राजा—किमिदानीं कर्तव्यम् ।

पुरो०—महाराज किमन्यत् । सजीक्रियतां प्रेतापद्वेवस्य राज्या-
नियेकसंभारः ।

एष बीजानुगुणप्रोत्साहनरूपो भेदः ।

मन्त्रिणः—दिन्विजययात्रायदीकृतानां सर्वपार्थिवानां वर्गेणानातिः

अयं काकतीयैत्यादि । स्पष्टम् ।

पट्टिधानि मौलाविरूपाणि बलानि । 'मौल मूले सुदृष्टेणी द्विपदादिकं
चलम्' इत्यमरकोशाभिधानात् । अत्र विष्कम्भादौ वैतालिकवाचोपक्षितस्याङ्ग-

छाया ।

आश्रयेमाश्रयेम् । कुलामात्यमुखेनैव पार्वतीवल्लभेनैवमुपदिष्टम् ।

१ मत्पदस्य W, २ कवे P, ३ 'पस्पृशति' M, ४ 'हेतुमन्',
मिथानम् M, ५ मुखेणेज्ज, ६ सङ्घातिशय M, ७ मित्यतामिति P, ८ काकतीयपरमेश्वर,
R, काकतीयकुलेश्वर M, ९ P and R omit यद्वापत्र, १० Omitted in M,
११ मत्पदस्य R, M, १२ यत्ता for स्वपार्थिवम् M, १३ मौलपूत t, १४

सकलतीर्थसलिलैः प्रकाशितं स्वयंभूदेवप्रसादं महाभिषेकमनुभवतु
राजपुत्रः ।

पुरो०—उचितमनुमन्वितं मन्त्रिभिः ।

राजा—तर्हि जैत्रयात्रासाधनानि सज्जीकियन्तां पट्टिधानि वलानि ।
अहमपि संजो भवामि ।

एष आरम्भः । ईदं वीजानुर्गुणारम्भरूपं करणम् । एवमार-
म्भबीजसंवन्धरूपः सांज्ञो मुखसंधिः ।

(नेपथ्ये) घैतालिकौ—सुखाय माध्यन्दिनी संध्या भवतु देवस्य ।
यंदिवानीं

लोकालोकगिरीन्द्रकन्दरत्नमःसंदोहदर्पापहं

त्वत्तेजःपटलं कियन्ति भुवनान्याक्रम्य संकीडते ।

इत्यालोकनकौतुकीव शिथिलस्वीयाधिकारभ्रमो

भासानेप समग्रदीप्तिरधुना व्योमाग्रमार्गेहति ॥ ३० ॥

अपि च ।

उद्गायन्ति शरप्रिशाकरकरस्तोमन्विपस्त्वद्गुणान्

क्रीडन्त्यो मलयाद्रिचन्दनलताकुजे भुजङ्गाङ्गनाः ।

वशादनुवर्त्तमानस्य बीजस्य नायकव्यापारस्य स्वरूपात् किञ्चित्पृच्छूनत्वरक्षणा-
रम्भसंबन्धान्मुखासधिरायाह । एवमिति ।

मध्याह्नवर्णनमारभते । सुरायेति । लोके यत् किञ्चन विप्रकृष्ट वस्तु वि-
क्षयो वृक्षप्रमद्विशृङ्खलारोहन्ति तत्समाधिमावर्त्तनविकर्त्तनस्याह । लोकालो-
कैति । सर्काङ्गते । 'क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च' इत्यात्मनेपदम् । स्वीयाधिनास्त-
मोपहतत्वरक्षणस्तथिमिच. भ्रमः शिथिलो यस्य स तथोक्तः । एतच्च राजतेजस-
एव तद्भारोद्वहनादिति वेदितव्यम् । अत एवालोकनकौतुकीवेत्युपेक्ष्यते । तत्र
निमित्तमुपादत्ते । अधुनेति ।

उद्गायन्तीति । मलयाद्रिचन्दनलताकुजे दिवा विहारदेते इत्यर्थः । तदुक्तं
भावप्रकाशे

१ प्रकाशितं M. प्रमादित R. २ सज्जीभवामि R. ३ १६१९ omitted in M.

४ गुणानुरूप R. ५ साङ्गो is omitted in R. ६ T' omits यदिदानीम् च 'नमो M.

पीत्वा तत्तदुदीर्गवर्णगलितां प्रत्यग्रधारां सुधां
वाताहास्तया प्रभूतमयशः प्रक्षालयन्त्यो निजम् ॥ ३१ ॥

इदानीं खलु

आघ्राय किरणान् भानोर्यजुरामोदमेदुरान् ।
यतन्ते कृतिनः सर्वे कर्तुं माध्याह्निकीः क्रियाः ॥ ३२ ॥

राजा—(आकर्ण्य सर्वान् प्रति) साधयत यूयमभिमतचरणाय ।
अहमपि तावदभ्यन्तरं प्रविशामि ।

(यथोचितमुत्थाय परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति कल्याणस्वप्नो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

‘सरितं पुलिने वेला कान्तारारामभूयराः ।
लतागृहाणि चित्राणि शब्दाः किसलयोद्भिता ॥
दिवा विहारवेशाः स्युः ।’ इति ।

क्रीडन्त्यः निजरमणेरिति शेषः । तत्तदिति वीप्सयां द्विर्भावः । उदीर्गवर्णादु-
च्चारिताक्षरात् । गलितां गलन्तीमित्यर्थः । ‘सतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च’ इत्यत्र च-
शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । अत एवाह वृत्तिकारः । ‘सुसंशयितेत्येवमादयो
वर्त्तमाने द्रष्टव्याः’ इति । इदमेव कवेर्विवक्षितम् । यदन्यत्र प्रत्यक्षरगलसुधा-
मित्यवोचत् । अत एव प्रत्यग्रधारामतिरसामित्यर्थः ।

आघ्रायेति । यजुरेवामोदः परिमलविशेषः तेन मेदुरांस्तन्मयानित्यर्थः । ‘यजु-
र्वेदे विद्यति मध्येऽङ्कः’ इति श्रुतेः । ‘अक्षभासमिदो घुरश्च’ । एतेन भानुकिर-
णानां पुण्यसमाधिर्मिदं शब्देत्यस्मिन्नर्थे आघ्राय इति पदं बोद्धव्यम् । सभ्याङ्के
कर्त्तव्या माध्याह्निकी । ‘कालादुह’ इति शैषिककृतप्रत्ययः ।

इति नाटकप्रकरणे प्रथमोऽङ्कः ।

१ यदिदानीं खलु M, २ M. omits it ३ माध्याह्नीं क्रियां P, M, माध्याह्नि-
की क्रिया M. ४ प्रविशामीति P, M, ५ सर्वे यथोचितमुत्थाय परिक्रम्य निष्क्रान्ताः R,
M. ६ इति is dropped in P, T. ७ ‘सिद्धे t, t, c t, and t, drop इति
नाटकप्रकरणे,

(नेपथ्ये) इदो इदो अञ्जो ।

(ततः प्रविशति वृद्धकञ्चुकी)

कञ्चुकी — (सहर्षम्) चिराय यौवनमतिशयानया चरितार्थया जर-
यानया संचरे । यथा दीर्घायुषा प्रतापरुद्रमहाभिषेकमहोत्सवमनुभ-
वितास्मि ।

एष मध्याह्नवर्णनया विच्छिन्नस्य प्रकृतार्थस्य पुनरवमर्शाद्भिन्दुः ।

अपि च

पदे पदे स्खलन्तं मां वाचा गंत्याथ चेष्टया ।

अवलोक्य हसन्नास्ते स्वामी रुद्रनरेश्वरः ॥ १ ॥

(सविमर्शाश्चर्यम्)

काकतीपनरेन्द्रस्य राज्यश्रीमूलवेश्मनः ।

युवराजगृहानद्य गवाक्षैः स्थैरमीक्षते ॥ २ ॥

एष राजलक्ष्म्याः प्रतापरुद्रगताभिलाषाद्विलासः ।

(पुरोऽवलोक्य)

कथमयं राजपुत्रपरिचारको दारकः ससंभ्रमं मांमभिवर्त्तते ।

चूलिकामुदाहरति । नेपथ्य इत्यादिना । ईत इत आर्यः । ततः प्रविश-
तीति । नेपथ्यमेव न रुद्रमन्वथा चूलिकालक्षणभङ्गप्रसङ्गात् । यौवनमतिश-
यानयेति । अथैव पुरुषार्थलाभादिति भावः । जरया संचर इति । 'सम-
स्तृतीयायुक्तात्' इत्यात्मनेपदम् । पुरुषार्थमाह । ययेति । अनुभवितास्मि ।
अनद्यतने लुप्तः । बिन्दुं योजयति । एष इति । इतोऽपि जरायाः श्लाघ्यत्व-
मेवेत्याह । पदे पद इति ।

आर्यं प्रणमामि । कथं कथमप्यनुमतम् ।

छाया ।

इत इत आर्यः ।

१ सेचके M २ 'महाभिषेकोत्सव' M. ३ गत्या च R. ४ सविमर्षम् M. ५ 'कुले-
न्द्रस्य' M. ६ लक्ष्म्या P. ७ माम् is omitted in M. and T. ८ There is one इतः
in T. ९ अनुभवितास्मि T.

(प्रविश्य) दारकः—'अञ्ज प्रणमामि ।

कञ्चुकी—भद्र कल्याणास्पदं भूयाः । किमनुमतं राजपुत्रस्य दिग्विजयप्रस्थानं रुद्रनरेश्वरेण ।

दारकः—'कहं कहं वि अणुमदम् ।

कञ्चुकी—स्वनामानुगुणमिदं राजपुत्रस्य यत् सञ्जीकृतसाधनं महाराजं संपादोपग्रहणं निवार्य स्वयमेव जैत्रयात्रायामुत्तिष्ठते ।

दारकः—'अञ्ज अणुहृदञ्जुश्शपरिस्समो जुवराओ । दुक्करो छु दिअंतजओ कहं भँचिस्सदि ।

कञ्चुकी—भद्र निरङ्कुशाः स्वयंभूदेवस्य प्रवृत्तयः । विष्णोरवतारः खैल्यं वीररुद्रोऽप्यचिन्तितमहिमा ।

एष दृष्टनष्टवीजानुसरणरूपः परिसर्पः ।

अत्र स्वमवृत्तान्तरव्यापनाद्वक्ष्यस्य दिग्विजययात्रोद्यमेनालक्ष्यस्य बीजस्योद्भेद इति प्रतिमुखसंधिरयम् ।

संपादोपग्रहमिति । सध्यदक्षिणपाणिभ्यां सध्यदक्षिणपादोपस्पर्शरूपो गुरु-
नमस्कारः पादोपग्रहः । तदुक्तं मनुना ।

‘ व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सध्येन सध्यः स्मष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥’

इति । उत्तिष्ठते उद्युक्ते । ‘ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ’ इत्यात्मनेपदम् ।

आर्य अननुभूतपुद्गपरिभ्रमो जुवराजः । दुक्करः खलु दिगन्तजयः कथं भविष्यति ।

भद्रेति । भद्र पूर्वाङ्के स्वमदृष्टस्य मध्याह्नवर्णनया नष्टस्य च बीजस्य स्वयंभू-
देवप्रसाररूपस्य भद्र निरङ्कुशा इत्यनेनानुसर्पणात् परिसर्पे इत्यर्थः । अत एवायं
प्रतिमुखसंधिरित्याह । अत्रेति । उद्भेदः प्रकाशनम् । भद्रेत्यादिवाक्येनेति भावः ।

उत्था ।

१ आर्यं प्रणमामि ।

२ कथं कथमपि अनुमतम् ।

३ आर्यं अननुभूतपुद्गपरिभ्रमो जुवराजः । दुक्करः खलु दिगन्तजयः कथं भविष्यति ।

१ संपादोपग्रहं M. २ 'मुपसंग्रहे' P. ३ अणुहृदं M. ४ प्रविश्य T. ५ 'देवप्रतिपदा'
T. ६ प्रसन्नय M, T. ७ तन्नेष M. ८ 'पविश्य' T, M. ९ 'साधना' M.
१० दानस्यात्पादनाद्भेद P., बीजस्य व्यक्ति M.

दारकाः—'पत्यं पदम् । अमाणुसो खु सो पहाचो ।

कञ्चकी—कुत्रेदानीं राजपुत्रः ।

दारकः—'कावईअकुलदुग्गादेवीसमाराहणेण विअअपत्थाणमंगलं
काऊण तत्थ हँणुमदअलपेत्तवहिर्हञ्जाणे णिवेसिअखंधाचारो अमच्च-
पेरिखुदो जुंवरओ चिहई तां अणुजानीहि मम तत्थ पत्थाणम् ।

कञ्चकी । भद्र साधय । अहमपि राजकुलं प्रविशामि ।

(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्तौ)

इयं चूलिका ।

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः प्रतापरुद्रो मन्त्रिणः परिजनश्च) ।

प्रता०—

किं राज्येन शमोन्मुखं रचयता तातं कुलालम्बनं

किं चास्मिन् समुदाहरन्ति महतो दोषान् बहून् सूरयः ।

एवमेतन् । अमानुषः खलु स प्रभावः । काकतिकुलदुर्गादेवीसमाराधनेन
विजयप्रस्थानमङ्गलं कृत्वा तत्र हनुमदचलपर्यन्तवहिरुद्याने विनिवेशितस्कन्धा-
चारोऽमात्यपरिवृतो युवराजमिच्छति । तदनुजानीहि मम तत्र प्रस्थानम् । एवमेत-
दित्यादि स्पष्टम् । इयं चूलिका ।

किमिति । तातं शमोन्मुखं विरक्त रचयता राज्येन मय्यपितेन 'मतेति
शेषः । किं न मे किञ्चित् सांध्यमस्तीति भावः । न केवलमास्मिन् राज्ये पिशुवि-
योगादिदृष्टहानिरनेकमहादोषसंभवादनर्थप्राप्तिश्चेत्याह । किं चेति । अत एवोक्तं
महाभारते शान्तिपर्वणि भीम प्रति युधिष्ठिरेण ।

ऊया ।

१ एवमेतन् । अमानुषः खलु स प्रभावः ।

२ काकतीयकुलदुर्गादेवीसमाराधनेन विजयप्रस्थानमङ्गलं कृत्वा तत्र हनुमदचल-
पर्यन्तवहिरुद्याने निवेशितस्कन्धाचारः अमात्यपरिवृतो युवराजमिच्छति तदनुजानीहि
मम तत्र प्रस्थानम् ।

१ एवमेतन् P. २ अमानुसो M. ३ पहाओ P. ४ कावईकुल M. ५ 'दुग्गादे' P.
'दुग्गादेशे' M. ६ 'पट्टाण' P. ७ 'हणुमन्नालय' M, हणुम ताअल P. ८ 'रहमाणे P.
९ णीवेनिअ M. १० परिखुअ P. ११ डुराम P. १२ ताणुजानीहि P. १३ तत्थ M,
T'. १४ पप्पाणम् M, T'. १५ P. drop इव चूलिका १६ R, and M drop प्रवेशक.
१७ राजा M. १८ कुलालम्बिन M. १९ t. drop सना २० सांध्यमिति L

धर्माध्या च खिलीकृतोऽयमधुना कः संचरेदस्वलं-

स्तथोष्टं किल यौवराज्यमपि मे वाल्योत्सवे कीडतः ॥ ३ ॥

तद्वयं महाराजभुजपरिधमं सृणितेषु दिगन्तेषु विजययात्राविनादेन
विहरामहे ।

‘असंतोपोऽप्रमोदश्च मदो रागोऽप्रशान्वता ।

बलमोजोऽभिमानश्च समुद्देगश्च सर्वतः ॥

धूमिः पाप्मभिराविष्टं राज्यं त्वमभिकाक्षसि ॥’

इति । नन्वेवं सति

‘यदहं कुरुते कर्म प्रजा धर्मेण पालयन् ।

यशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत् फलम् ॥’

इत्यादिना राज्ये महाफलप्रतिपादकमन्वादिवचनविरोधः स्यादित्याशङ्क्य तस्य
गुणान्तरविपर्ययाच्च विरोध इत्याशयेनाह । धर्माप्येति । अयं यज्ञदानतपोज्ञा-
नलक्षणः खिलीकृतः संप्रति पादमात्रावशिष्टत्वादिति भावः । अत एवोक्तं सूर्य-
सिद्धान्ते ।

‘कृतादीनां व्यवस्थेय धर्मपादव्यवसया ।’

इति । आदिपुराणेऽप्युक्तम् ।

‘न विद्वद्वा न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिर्मानसः कली’

इति । भुना कलिकाले अस्वलप्रमत्तः कः संचरेत् । न कोऽपि संचरितुं
शक्नुवादित्यर्थः । ‘शक्ति लिह च’ इति लिह । कृतीयाभावाच्चाननेपदम् ।
तयौवराज्यमपि नेष्टं किल किमुत दुष्टं राज्यमिति भावः । ससृणितेषु निष्कण्ट-
कीकृतेषु अत एव स्वस्य न प्रयास इति विनोक्तिः ।

एतद्राज्येऽनिच्छाभिधानाद्विद्वृतम् ।

मन्त्रिणः—राजपुत्र सर्वपथीनया काकतीयान्वयभाग्यसंपदा त्वां धुरंधुरं लब्ध्वा नरेन्द्रश्चिरमासक्तां धुरं शिथिलयितुमध्यवस्यति । आचारश्चायं काकतीयश्वराणां यद्वैरेये पुत्रे शमोन्मुखत्वम् । कुलस्वामिना स्वयंभुवाप्येवमेवानुशिष्टम् । अनतिक्रमणीया राजपुत्रेण गुर्वोर्गरीयसी खल्वज्ञा । कलिकालदोषशिथिलधर्ममतिष्ठां निर्वोदुं घोदुं च महतीं महीधुरमवतीर्णस्य काकतीयविष्णोस्तंवासाम्प्रतं प्रत्याख्यातुम् ।

प्रताप०—स्वयंभूस्तात इत्येतावीश्वरौ दिव्यमानुषौ ।

तयोरन्यतरो राजा युवराजोऽस्मि सर्वथा ॥ ४ ॥

मन्त्रिणः—राजपुत्र साधारणोऽयं विनयः काकतीयश्वराणां स्वयंभुवि महाराजे ।

राजपुत्रेति । सर्वान् पथो व्यामुवन्त्या सर्वपथीनया । 'तस्सर्वादः' इति लक्षणम् । आचारश्चेति ।

'धर्मं धर्मेति सस्थाप्य प्रजा वर्त्तत धर्मवित् ।

पुत्रसंक्रामितश्रीश्च बने वन्येन वर्त्तयेत् ।'

इति व्यासस्मरणात् । गुर्वोर्दिव्यमानुषयोर्गरीयसी गुरुतरा पूर्यतमेति यावत् । 'प्रियस्थिरः—' इत्यादिना गुरोर्गारादेशः । किं च धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णल विष्णुमूर्त्तस्तवेदं दुष्परिहरमित्याह । कलिकालेति । प्रत्याख्यातुं परिहर्तुम् ।

तर्हि तावत् स्वयंभूदेव एव महाराजोऽस्तु पूर्ववदेवाहं युवराज एवेति ध्वनन् भङ्गया राज्यमङ्गीकरोति । स्वयंभूरिति । अस्त्युपशमाद् विषयद्वेपनिवृत्तेः । काकतिकुलवीरस्तत्रभवान् स्वयंभूदेवो धुरं धारयतु राजपुत्रः पुना राज्यश्रियमङ्गे

१ 'द्राग्येऽनिलया' R, M. २ 'द्विभूतम्' M₁, M₂. ३ सर्वपथीनायाः M. ४ 'त' पद M. ५ 'पितृ व्यवस्थानि M₁, 'पितृ व्यवस्थते T' ६ काकतिश्वराणां M₁, काकतीयानां M₂. ७ 'मैरोपदिष्ट R. ८ P. drops खलु. ९ 'शिथिला R. १० 'नम' M₁ ११ कलिकतीयस्य P. १२ 'स्तव न साम्न P, 'स्तव साम्प्रत M १३ सर्वदा R, M. १४ निषमः M. १५ स्वयंभुवि च M. १६ t. and t₁ drop राजपुत्रेति.

एष प्रकृतविषयारत्युपशमाच्छमः ।

परिजनः—'कौकडं कुलस्थविरो तत्तमैवन्तो सत्रं भूदेवो धुरं धार-
द्दु राभउत्तो उण रज्जसिरिं अंके आरोवेदु ।

प्रताप०—(संमन्दसितं परिजनमवलोकयति)

एतत् परिहासवचोरूपं नर्म ।

परि०—'चिरेण चरित्वा मेदिनी संवृत्ता । गोत्रगिरिसिहरणिट्टरवि-
अंडसिलावसद्वयव्यरंगीष खोणीष होदुं वासो बाहुम्मि पभापरदस्य ।
जह हरिचंदस्स भुप जह रहुणाहस्स बाहुफलथम्मि काभइलच्छीपे-
इणो बाहुम्मि तेहा मही रमेदु ।

प्रता०—(सबाहुस्फुरणमधोमुखस्तिष्ठति)

एषा परिजनवचोस्था प्रीतिर्नर्मद्युतिः ।

मन्त्रिणः—राजपुत्रकाकर्ताय पुरुषोत्तमस्य तैव पाणिग्रहणाय स्पृह-
यन्ती राजलक्ष्मीर्विलम्बनं न सहते ।

आरोपयतु । चिरेण चरितार्था मेदिनी संवृत्ता । गोत्रगिरिसिहरणिट्टरविह्वलशिला-
वसतिमर्बराहृग्याः क्षोण्या भवतु वासो बाहौ प्रतापहृदस्य । यथा हरिभन्द्रस्य
भुजे यथा रघुनाथस्य बाहुफलके काकतिलक्ष्मीपतेर्बाहौ तथा मही रमताम् ।
एष समः ।

सबाहुस्फुरणमिति । पुंसो दक्षिणबाहुस्फुरणं शुभनिमित्तमिति वक्ष्यते ।
नर्मवचनमनुरागबीजादुपाटनम् ।

उवाच ।

१ काकर्तायद्गुलस्थनिरस्तत्रभयान् स्वयंभूदेवो धुरं धारयतु राजपुत्रः पुनरा राज्य-
भियमकुं आरोपयतु ।

२ चिरेण चरितार्था मेदिनी संवृत्ता । गोत्रगिरिसिहरणिट्टरविह्वलशिलावसतिमर्बरा-
हृग्याः क्षोण्या भवतु वासो बाहौ प्रतापहृदस्य । यथा हरिभन्द्रस्य भुजे यथा रघुनाथस्य
बाहुफलके काकतिलक्ष्मीपतेर्बाहौ तथा मही रमताम् ।

१ परिचाराः M, २ कामाङ्गुलं R, M. १ 'कुलस्थो वृत्त' P. २ 'हस्तो M.
पभावेदु T'; भाइ M. ३ हृद. M. ४ वन्दल्लिख M, ८ R. drop रूपम्. ९ चरितम्प्या R;
चरितम्प्या M. १० M. omits गिरि. ११ विमल R.; विह्वल M. (विह्वल). १२ होऽ R.
१३ 'वसन्तो M. १४ वृह M. १५ पय M. (रमे). १६ 'नर्मवचनेषा M, १७ P.
drop; दव. १८ 'विलम्ब M, R. न विलम्ब M.

परि०—'विज्ञावह्णं अहिं दहूण पंश्मि पणयविस्संमं ।
खोणी लच्छी अ क्हं विलंविभं संहउ जुंवरण ।

मन्त्रिणः—इत्थमेव ।

स्यतेजसा परिष्कृत्य प्रधानागारमुत्सुका ।

प्रतीक्षतेऽथ राज्यधीर्युवराजसमागमम् ॥ ७ ॥

एतस्मिन् मन्त्रिणां परिजनस्य च वास्यैर्वीर्जानुरागप्रकाशनात्
प्रगम ।

परि०—'कहं अंतरिओ खु एसो मंहसओ दिसाविजभजत्ताय ।

एतदिगन्तयात्रया प्रकृतकार्यविलम्बनान्निरोधः ।

मन्त्रिणः—(सावज्ञम्) कथं चिरयन्त्यन्ध्रचमूपतयः । अथवा किं
तैः । ययमपि न केवलं मन्त्रशस्त्राः किं तु बहुशः संमरादापाधितस्या-
मिन एव ।

विज्ञेति । विज्ञावध्वा अधिक दृष्ट्वा पत्यौ प्रणयविस्रम्भम् । खोणी लच्छी
कथं विलम्बित सहता युवराज ॥ वधूना भसृषालुभ्यसदलोक्य सपत्न्यः ससु-
त्सुका भवन्तीति भावः ।

राज्यधियो वासकसज्जिकासमाधिमाह । स्यतेजसेति । गतार्थमेतत् ।

कहमिति । कथमन्तरित स्वल्पे महोत्सवो दिग्विजययात्रया । निरोध-
लक्षणे छद्मनेयुक्तं तत् कारणमात्रोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् ।

सावज्ञमिति । समरमेवापदानमद्भुतकर्म तेनाराधित स्वामिनः प्रसादिते

छाया ।

I विज्ञावध्वा अधिः दृष्ट्वा पत्यौ प्रणयविस्रम्भम् ।

खोणी लच्छी कथं विलम्बित सहता युवराजे ॥

II कथमन्तरित स्वल्पे महोत्सवो दिग्विजययात्रया ॥

१ वदन्ति M २ सहउ M ३ जुमरण P ४ 'सुक्या M ५ Omitted in T
६ 'वीरानुगुणं M ७ 'प्रकाशात् M, T ८ अतरिण P, अतरिओ M, अदरिओ T
अनारतो क्व M, ९ महामहसज P, महसजो M १० मन्दराज्य R, M ११ समरण
दान'पाठित' T. १२ t and t, om t सावज्ञमिति

एतन्निष्ठुरवचनरूपं वज्रम् ।

(प्रविश्य) दौवारिकः । 'जेदु जेदु जुंअराओ । एदं खु चमूपेइणो पडिहारभूमिभांअम्मि सज्जीकिअचउरगवला वट्टन्ति ।

मन्त्रिणः—अचिरं भो प्रवेशय ।

दौवा०—तथा (इति निष्क्रम्य सेनाधिपतिमि पुनं प्रविष्टः) ।

सेना०—(यथोचितं प्रणम्य) स्वामिन् काम्तीयकुलतिलक सर्वतो-
मुखादोषा बाहिन्यः शौर्योदन्वन्तं भवन्तमनुप्राप्ता एव तदनुग्रहया-
लुना कटाक्षेण निरीक्ष्यन्ताम् ।

एतदनुनयवचनरूपं पर्युपासनम् ।

मन्त्रिणः—राजपुत्रं तर्हि समारक्षतां प्रतिपक्षनिवारणो धारणः ।

श्वराः । वज्रलक्षणे प्रत्यक्षग्रहणं केवलस्याप्युपरक्षणमित्याशयेनाह । एतन्नि-
ष्ठुरेति ।

द्वारे नियुक्ते दौवारिको वेत्रधरः । 'तत्र नियुक्तः' इति उक्तं । 'द्वारादीना-
म्' इत्येजागमः ।

स्वामिश्रितिति । जयतु जयतु युवराज । एते सन्तु चमूपतयः प्रतिहारभूमि-
भागे सज्जाकृतचतुरङ्गवला वर्त्तन्ते । सर्वतोमुखादोषा सर्वतोदिक्क्षेत्रमा बा-
हिन्यः सेना । शौर्योदन्वन्तमिति । रूपकपलादुदकसंभववत्प्रयोगो नष्टश्चेति ल-
भ्यते । अनुग्रहयालुनानुग्रहीना कटाक्षेण अनुग्रहदृष्टयेत्यर्थः । ग्रहः ग्रहणे इत्य-
स्मादातोरदन्ताभिरादिभिर्वि 'दृष्टिग्रहि—' इत्यादिनालुचमप्ययः । अतो
लोपस्य स्थानिवत्वाच्च लघूपधगुणः ।

राजपुत्रेति । परिपन्थिप्रमाथिन्यः शत्रुघातिन्यः वरूथिन्यः सेना । प्रसूय-
सामिति प्रस्थानारम्भः पूव नासारे सामन्तनगराण्यप्यग्रम्यन्त इति सेनाबाहुस्य
सूच्यते ।

जरा ।

१ जयतु जयतु युवराज । एते सन्तु चमूपतयः प्रतिहारभूमिभागे सज्जाकृतचतुर-
ङ्गवला वर्त्तन्ते ।

१ एतन्निष्ठुराणि T २ वज्रमय P ३ 'सर्वतो R, M ४ 'मन्त्र M, ५ 'पला न
सह M, ६ P द्वाराद पुनः ७ एतदनुग्रहवत् M, ८ M द्वाराद रात्रिपुनः ९ प्रातः
पराजो M १० प्रतिपक्षनिवारणं L; प्रतिपक्षनिवारणं T.

ओलोक्यन्तां निरन्तरैरपि पन्थिप्रमाथिन्यो बरुधिन्यः । प्रस्तूपन्तां
सेनापुरःसराकान्तसकलसामन्तनिजस्थानं प्रस्थानम् ।

प्रताप०—यथाभिरुचितममात्येभ्यः। (इति गन्धर्गजाभिरोहणं नादयति)

मन्त्रिणः—

करोदग्रेण महसा विष्वर्गाक्रमितुं दिशः ।

आरोहति गजं धीरैरुद्रो भास्वानिवोदयम् ॥ ८ ॥

एतत् प्रकृतानुगुण्येन विशेषसंवन्धवचनं पुष्पम् ।

सर्वे युधराजहस्तिनं पुरस्कृत्य ससंवाधं किञ्चित् परिक्रामन्ति ।

सेना०—(सोत्साहप्रणामम्) स्वाभिन्नितो दीयतां दृष्टिः ।

यथेति । गन्धोपलक्षितो गजो गन्धगजः । यद्यपि गजसास्त्रे त्रैवर्णिकजाति-
गजेषु गन्ध उक्तस्तथाप्यौचित्यादयं क्षत्रियजातिरुच्यते । तदुक्तं

‘भद्रभीहरितालमुगुलुशिलागम्भोऽतिशूरो रणे
नानाशस्त्रनिपातवेगसहजः सम्बरमः क्षत्रियः ॥’

इति । अत्र शुभाशुभगन्धविभागस्तदभिन्नितस्थानं च तद्वचोक्तम् ।

‘स्वदे द्वारमले शुभाशुभकर गन्धं सुधीर्लक्षयेत्
संख्यो भूरहलाजपारलपूतप्रस्यः प्रशसाह्वयः ।
एतस्मादपरेः शुभोऽयमुदितः सखेन रूपेण यो
युक्तः सोऽपि मतङ्गजः समुचितः कल्याण इत्युच्यते ॥’

इति ।

करोति । करोदग्रेणोदतेन महसा तेजसा भुजबलेनेत्यर्थः । अन्यत्र क्रीः
किरिणः । उदयं पूर्वपर्वतम् । अत्र मन्त्रिणां वीररुद्रं प्रति रागप्रकाशविशिष्टवच-
नान् पुष्पं नामाङ्गमित्याह । एतदिति । प्रकृतानुगुण्येन वीजानुकूल्येनेत्यर्थः ।
विशेषबन्धो रामविशेषबन्ध इत्यर्थः ।

१ निरीक्षन्तां M. २ परिपन्थिन्यो बरुधिन्यः M. ३ ‘पुर सरसकान्त’ M. ४ M.
omits प्रस्थानम्. ५ रुद्र M. ६ ‘गाकापिपुदित’ M. ७ रुद्रदेवो M. ८ विधेयवद्भवत्
B. विशेषवद्भवत् M. ९ प्रयत्नस्तथा ६. १० ‘दपरो शुभो ६.

धावत्पादात्पादाहतिदलितमहीरन्ध्रनीरन्ध्रनिर्यद्-

धूलीजालाम्बुदान्तर्विलसदसिलताविद्युद्दामदीप्ताः ।

उद्यन्निस्साणरणस्तनितपटपटदिकटाः प्रारभन्ते

प्राग्दलर्ह्यो ध्वजिन्यः करिकरटतटस्यन्दिदानाम्बुधाराः ॥९॥

अन्यतो निरूप्य)

बले चलति संभ्रमं प्रतिभये धिजेतुं दिशः

पुरन्दरहरिजयव्यवसिताः सहायोदताः ।

चलन्ति चिरमत्सराः शिखरिणौ यथा दन्तिनो

भरायनमदुभ्रमद्भुजगराजर्ककफणाः ॥ १० ॥

परि०—(विलोक्य साक्षर्यम्) महंतो खु एसो तिल्लंगसुभडाण-
मुट्टाहो ।

(संस्कृतमाधित्य)

धावदिति । पदातीनां समूहः पादातम् । भिक्षादिखादणूप्रत्ययः । निस्सा-
णराणो निस्साणध्वनिः । राण इति । यद्यपि 'वक्षिरण्योरुपसंख्यानम्' इति
कर्मभावे घञ् बाधितः अत एवोक्तप्रमरकोशे 'रणकणः' इति तथापि श्रौवा-
दिवत् बाहुलको घञ् द्रष्टव्यः । पटशब्दादव्यक्तानुकरणात् 'नित्यधीप्सयोः'
इति द्विभावे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इत्याचारे किर कंधंचित् कल्पनीयः ।
ततो लटः शप्रादेशः । पटद्विरत्यस्यैवानुकरणत्वे पूर्वावयवस्य तकाराभावश्चिन्त्यः ।
करटतटं गण्डस्थलम् ।

सेनाश्रेणु मतद्भुजसंघोहमाह । चल इति । चिरमत्सराः पक्षच्छेदात् प्रभृति
प्रसूववेराः अत एव पुरन्दरहरिजयव्यवसिताः प्राचीविजयोयुक्ता इत्यर्थः ।
इत्यन्तं कालं तूष्णीं स्थित्वेदानीं वैनिरियोतने हेतुमाह । सहायोदता इति ।
यथा कल्पचिद्रस्तुनो भाराकान्तः कश्चन भागो नमति भागान्तरं तु न नमति ।

छाया ।

१ महान् सलोपं त्रिलिङ्गसुभदानामुत्साहः ।

१ 'माण' P. २ सहायोदुष्ट P. ३ 'मास्तकणाः' M. ४ 'तेलग' P. ५ 'पुराणं'
T. ६ 'मुत्साहो. ७ M. has वाचयति after सहस्रन्याधित्य. ८ अपायावे ९. ९ सावा-
दिनाम् P. १० Dropped in १. ११ समप्रसाह ६.

उद्यत्तोपरडामराः प्रतिपदप्रोक्षितकौक्षेयकाः

स्वैरोद्ग्रीर्णमुसुण्डयः पटुतराकृष्टच्यनत्कार्मुकाः ।

भ्राम्यद्रीमगदाः समग्रविहरत्प्रासाः स्फुरत्पट्टसाः

खेलन्त्यन्धचमूभटाः सवपुषो रौद्रप्रकारा इव ॥ ११ ॥

मन्त्रिण — अहो तुरङ्गतुरङ्गास्त्रिलिङ्गाधिपते ।

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य पादौ रवितुरगाशिरस्ताडनायेव पूर्वौ

पाश्चात्याभ्या पदभ्यामपि धरणिमवष्टभ्य 'सरम्भनुज्ञाः' ।

तद्वदन्तिभौराक्रान्तभूतलद्वारा भुजगराजस्य केषाचित् कणानामवनमनमितिरे-
षामुन्नमन द्रष्टव्यम् । फक्कनमत्र संकोचः । फक्क नाचैगतायित्यस्माद्धातोर्लट-
धात्रादेशः । अत्र यथा शब्दमाहारम्याद्यद्युपमा प्रतीयते तथाप्युपमानभूतानां
विशिष्टशिखरिणामुपमेयदन्तिरूपेतयाभ्यवसानादुत्प्रेक्षायाः पर्यवस्यतीत्युपमोप-
क्रमोत्प्रेक्षेयम् ॥

महान् सखेषु त्रिलिङ्गमुभटानामुत्साहः ।

'पत्तिलपत्तिमाह । उद्यदिति । तोमरा दण्डविशेषास्तेडामरा भयकरा कौ-
क्षेयका खट्वाः । 'कुलकुक्षि—' इत्यादिना दंकेन प्रत्ययः । स्वैरोद्ग्रीर्णमुसुण्डयः
स्वेच्छोद्यतदारमयाधुधविशेषाः । कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकं धनुस्तद्विशेषो वा ।
गदा प्रसिद्धा । प्रासा कुन्तापरपर्याया क्षपणीया आधुधविशेषाः । तदुक्तं
वृत्तिकारणेन । 'अकत्तरि च कारके सज्ञायामित्यत्र प्रास्यत इति प्रासः' इति ।
रौद्रप्रकारा रौद्रभेदाः । तोमरादीनामभिधानं वेजयन्त्याम् ।

'तोमरोऽस्त्री लाहर्दुलदण्ड कासूश्च सवटाः ।'

'हुल द्विफलपत्राग्रम् ।' 'मुसुण्डी स्याद् दारमयी वृत्ताय कलितचिता ।' 'का-
र्मुकं तु चतुर्हस्तम् ।' 'पट्टसो लाहवण्डो यस्तीक्ष्णधार क्षुरोपमः' इति ।

तुरङ्गसामग्रीमाह । उत्क्षिप्येति । पश्चिमपादाभ्यां भुवि स्थित्वा सुदुरग्रा
दोत्क्षेपणमन्थानां पुरुषाभ्यस्थानभेदः । तदुक्तम् ।

'सुदु पश्चिमपादाभ्यां भुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।'

ऊर्ध्वं प्रेरणया स्थानमन्थानां पुरुषः स्मृतः ॥'

इति । अत्र पूर्वपादोत्क्षेपणस्य सूर्यांशशिरस्ताडनफलकचमुत्प्रेक्षयते । उत्क्षि-
प्येति । 'नित्यवीप्सयो' इति द्विर्भावं । पश्चाद्ग्रीवौ पाश्चात्यौ । 'दक्षिणाव-

१. स्वैरोद्ग्रीर्ण' M २. स्वन' M ३. 'मुसुण्डय' P ४. पट्टसा' P ५. तुरङ्गप्रकारा' M
६. सरम्भनुज्ञा' T ७. 'मरा' ८. ८. ८. has गजस्य for भुजगराजस्य ९. मपर' P
१०. च द्रष्टव्यम् ११. 'रूपन्याङ्गनाड' P १२. नाटसपति १३. ३३ १४. 'हुल'
१५. सुदुरा ।

वालैर्न्याधूयमानैः प्रतिनृपतिहयोत्साहमुन्मार्जयन्तः

कामन्त्यश्वाः सहेलक्रमणपरिणमतपञ्चधापप्रश्चरः ॥ १२ ॥

मन्त्रिणः (विलोम्प)—अहो विदलितपरचलमनोरथानां रथानां
संभ्रमः । तथाहि

रथाः सरभसभ्रमन्निविडहेमनेमिक्षत—

क्षमातलसमुच्चलद्वेहलघूलिजांलाम्बुदैः ।

तिरोहितमसूययां सपदि भानवीयं रथं

विधाय मुखपीभवन्त्यनिभृताक्षभूनिस्वनाः ॥ १३ ॥

श्वात्पुरसस्यद् १ । संख्या संरम्भविषयीभूता सती नुचेत्यसंदग्धे संयन्धरूपा-
तिशयोक्तिः । तां धरणिमबष्टम्यालम्ब्याचलन्त्य तत्र स्थित्वेत्यर्थः । सहेलक्रमणेन
विनोद्गत्या परिणमन्तः प्रयानं विना प्रवर्त्तमाना इत्यर्थः । धारा नामास्कन्दि-
तादयो गतिविशेषाः पञ्च । तदुक्तं वैजयन्त्याम् ।

‘अश्वानां तु गतिधारा विभिन्ना सा च पञ्चधा ।

इति । ‘आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वलितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पञ्च धाराः
इत्यमरश्च । एतासामेवाश्वरात्रे संज्ञान्तरेणोक्तानां प्रत्येकं त्रयिष्ये पञ्चदशवि-
धवन् । तदुक्तम् ।

‘गतिः पुला चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा ।

पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः प्रकीर्तिताः ॥

एकैका त्रिविधा धारा इयक्षाविधौ मता ।

लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वेता योजयेद् क्रमान् ॥’

इति । तदेतन्मनसि निधायाह । पञ्चधाराप्रपञ्चा इति ॥

लोके कश्चिद्दीरभटः प्रतिभटमभिभूय गर्जनि तासमाधिमत्र मानुरयाभिभा-
विता वीरद्वरपानामाह । रथा इति । असूयया स्वर्धयेत्वेत्यर्थः । अश्वाणां

१ संज्ञा B., M., संज्ञा M., २ ‘परिणत’ P., ३ M. omits अहो. ४ ‘विहित’
M., ५ ‘सूय’ M., ६ ‘अश्वाणां’ B., M., ७ ‘निक्षिप्तः’ M., ८ ‘मन्त्रिणः’ t.

प्रेताप०—(सर्वतोऽवलोक्य सप्रमोदम्) कथं समग्रसाधनानि
सैन्यानि ।

बृंहमाणगजाकीर्णा हेपमाणहयाकुलाः ।

संक्रोडत्स्यन्दनाः क्ष्वेडाः सुमटाः सैन्यसंपदः ॥ १४ ॥

मन्त्रिणः—युवराजावलोकनादुद्वेलः सैन्यसागरे वर्तते ।

अभ्यापतन्तीरभितो महीभृद्वाहिनीर्यदुः ।

काकतीयकुलाम्मोधिरेय स्वैरं त्रैसिप्यते ॥ १५ ॥

अकाधारकाष्ठानां धुरोऽग्राणि भक्षधुरः । 'अक्षं रथाङ्ग आधारे' इति वैजयन्ती ।
अभक्ष इति निषेधात् 'ऋक्षधुर—' इत्यादिना न समासान्तः । निभृतो निक्षलो
न भवतीत्यनिभृतो नित्यमवृत्त इत्यर्थः । तथाभृतोऽक्षधूर्निस्वनो येषां ते
तथोक्ताः ।

बृंहमाणेति । बृंहमाणा बृंहणशीलाः । ताच्छील्ये चानघ् प्रत्ययः । न उ
शानप् । वृहि शब्द इत्यस्य धातोः परस्मैपदित्वात् । अत एव भट्टमहोः ।

'हेपते हेपतेऽभानां इस्तिनां बृंहतीति च'

इति । संक्रोडत्स्यन्दनाः कूजद्रथाः । 'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' इत्यय 'समोऽक्ष-
जने' इति नियमात् परस्मैपदम् । अत एवोक्तम् । 'उत्सर्जति संक्रीडत्येतौ
शकटकूजने' इति । क्ष्वेडन्ते सिंहनादं कुर्वन्तीति क्ष्वेडाः । निक्षिपदा घेहन-
मोचनयोरित्यस्माद्भातो. पचाचप् । पृषोदरादित्वाद्ङकारस्य ङकारः । कविकल्प-
द्रुमकारस्तु ङान्त एवायं धातुरित्याह । धाम्नामनेकार्थत्वादुक्तार्थलाभः ।
अत एव 'क्ष्वेडा ऽ सिंहनादः स्यात्' इत्यमरः । क्ष्वेडदिति क्वाचित्कः शत्र-
न्तपाठोऽस्य धातोरनुदात्तेत्वादुपेक्षणीयः ।

अभ्यापतन्तीरिति । महीभृद्वाहिनीः शत्रुभूपालसेवाः । अन्यत्र पर्वतप्र-
भवा नदीः । तदुक्तं मानसोल्लासे ।

१ ३४ R. २ सर्वतो विलोक्य B. ३ हेपमाण R. M. ४ क्ष्वेडत् P., क्ष्वेत्सुप्रदा. M.
५ 'उद्वेगः' M. ६ बलाग्मोवि P. ७ ग्रहिष्यते P. ८ p. omits the portion from
अत एव १० अमरः.

सेनापतयः—यथादिशन्त्यमात्याः इति । (सप्रणामं) विजययात्रा-
कुतूहलिन्यो ध्वजिन्यः सांप्रतं युवराजस्याहां प्रतिपालयन्ति ।

प्रताप०—(संप्रसादममात्यानालोकयति) ।

मन्त्रिणः—(सोत्साहम्) प्रतिष्ठन्तां प्राचीं प्रति सैन्यानि ।

सेना०—यथादिशन्त्यमात्याः । (इति प्रस्थाननाटितकेन समन्ता-
दवलोक्य सहर्षातिशयम्)

पद्मेनानुकूलेन प्रसारितपटाञ्चलाः ।

उद्युञ्जन्त इषाकपुं ध्वजाः सौत्रामणीं दिशम् ॥ १६ ॥

(सर्वे सुशकुनमभिनन्दन्ति) ।

एष प्रस्थानानुगुणशैकुनकथनादुपन्यासः ।

‘ प्रवेद्विषिर्विषोऽभ्यो निगिरैश्चैरिवाहिनीः ।

ध्वराणां सिंहनादैश्च हेचारावैश्च याजिनतम् ।

सहस्रधमहाभ्यानैर्मातङ्गघनगजितैः ।’

इति ।

सूत्राभ्य इन्द्रसेमां सौत्रामणीं दिशं प्राचीं सुशकुनं शुभनिमित्तम् । ‘ शकु-
नस्तु शुभाशंसिनिमित्ते शकुनः खगः ।’ इति विभ्वः । अनुकूलवायोः शुभ-
निमित्तत्वं च तत्रैव ।

‘ दक्षिणाक्षिपरिस्पन्दात् दक्षिणस्य भुजस्य च ।

भ्रमसञ्च प्रसादेन स्वानुकूलानिलेन च ॥

एवं निमित्तैर्निश्चित्य विजयं भूषतिर्वजेत् ॥’ इति ।

उपन्यासाख्यमङ्गं लक्ष्ये योजयति । एष इति । उपन्यासलक्षणेऽपि प्रकृ-
तानुगुणमेनेत्येतदनुपपन्न इत्याशयेनाह । प्रस्थानानुगुणेति । बीजोपयोगित्वाद्

१ R. and M. drop यथादिशन्त्यमात्याः इति. २ परिपालयन्ति P.; पालयन्ति M.
३ इन्द्रः M., T, M., R. ४ ‘प्रवेद’ P. ५ प्रेव्यन्ता P. ६ यदा R., P. ७ सौत्रामणी
M.; सौत्रामणी दिशः R. ८ खगो R. ९ शकुनं P. १० प्रस्थानाङ्ग P. ११ ‘सुशकुनं’ M.
‘सुशकुनगुणं’ P. १२ ‘शकुनो’ t., t., ॥ विधित्परिवाहिनीन् t., t., १३ ‘गुण इति P.

प्रताप०—(पुरोऽवलोक्य) कथं कराभ्यामुत्क्षिप्तसाक्षतकनकपात्रं
समागत एव विप्रवरः ।

विप्रः—(सविनयमग्रतः स्थित्वा प्राध्व दक्षिणभुजमुद्यम्य) विजं
यतां विजयतां वीररुद्रः । राजपुत्र स्वयम्भूदेवमहोत्सवाद्यनन्तरमेही
सुरयराशीर्वादवासिताः काकतीयमहाराजेन प्रेषिताः खल्विमे मङ्ग-
लाक्षता ।

प्रताप०—(सप्रणामादरं गृहीत्वा तांन् निजोत्तमाङ्गे गजमूर्धनि च
निधाय)

प्रस्थानस्य प्रकृतत्वम् । तदनुगुणस्य वाकुनस्यानुरागहेतुभूतस्य कथनावुपन्यास
इत्यर्थः ।

विप्रविशेषप्रवेश सूचयति कथमिति ।

सविनयमिति । प्राध्वमाशीर्वादानुकूल्येनोचम्य 'भानुकूल्यार्थकं प्राध्वम्'
इत्यमरः । मकारान्तमध्यय चैतत् । ननु शराया कनकपात्रादिमङ्गलद्रव्यदर्शनं
कार्यसिद्धिकरमस्तु । किं त्वेकस्मिन् ब्राह्मणे दृष्टे कार्यहानिरिति किंयदस्या
का गतिरिति चेन्नैव दोषः । तस्या कृपणब्राह्मणविषयत्वात् । विशिष्टब्राह्मण-
दर्शने महाफलसंरणात् । इदमपि तत्रैवोक्तम् ।

‘पूर्णकुम्भे तथादर्शो दग्नि मये तथामिषे ।

मीने शङ्खे ध्वजे च्छत्रे चामरे चारयोपिति ॥

चापे मृगे भरद्वाजे फलपुष्पाक्षतेषु च ।

वृषभे समदे नागे सिर्तेवाहे द्विजोत्तमे ॥

सुवर्णे दिव्यरत्ने ॥ कीणाया पटहेऽपि च ।

वदे चैकपत्नी दृष्टे यात्रा भवति सिद्धिदा ॥’

इति ।

१ रुद्र M २ प्राणय विप्र R., T' ३ मये P ४ जयतां M., ५ 'महामुखा'
शरं M., ६ M has for this राजपुत्र स्वय सप्रणामा ७ तां पुत्रमाङ्गे M., ८ मूर्धनि
M ९ 'विदूषकं' for 'वदुष' m. t. १० विष्टं for 'विष्टि' ११ शिवे वदे t. १२

आमूलात् फलिता प्रसत्तिलतिका पत्युः स्वयंभूप्रभो-

राहा क्षत्रियमौलिमण्डनमणेस्तातस्य सानुग्रहा ।

विप्राशीर्वचनानि मन्त्रसुरभीण्याकाङ्क्षितान्यन्वहं

पौराणां च जयोत्तराणि तदमूरीपञ्चयाः स्युर्दिशः ॥ १७ ॥

एष ब्राह्मणक्षेत्रियादिवर्णकीर्चनाद्वर्णसंहारः ।

मन्त्रिणः—राजपुत्र स्वभावनिर्गलस्य तव भुजार्गलयोरोजायितस्य
कियती भूतलविजयविडम्बना ।

परि०—‘विभ्रमलच्छीपाणिमहणसमग्रदिष्णा विंश मङ्गलप्लवा कुं-
धरावत्स सासे दीसेदि ।

यसन्तराजीयेऽप्युक्तर ।

‘घृतातपन्नः शुभशुक्लवासाः

पुष्पाचिंतश्चन्दनचर्चितः ।

विप्रः शिलावान् कृतभोजनश्च

ददाति दृष्टः पयि सर्वसिद्धिम् ॥’

इति । महोत्सवादीत्यादिनाब्देन धेन्वादिदानं गृह्यते । तदुक्तं मानसोद्भासे ।

‘ततः कृत्वा महापूजामुद्दिश्य कुलदेवताम् ।

धेनुं भूमिं हिरण्यं च विप्रेभ्यो विधिनापयेत् ।

तदाशियः समादाय नीराजितहयद्विपः ॥’

इति ।

आमूलादिति । संपूर्णः स्वयंभूप्रसाद इत्यर्थः । पौराणामाकाङ्क्षितानि म-
नोरथाः । नपुंसके भावे कः । जयोत्तराणि जयप्रधानानि । तत्तस्मादमूधतप
पृथ दिशः ईपञ्चयाः सुलभजया इत्यर्थः । ‘ईपदुर—’ इत्यादिना खदप्र-
त्ययः । दिग्दिग्जये देवताप्रसादादिकं वृहतीफलभजने महोपलप्रयोगमनुकरोतीति
भावः । अङ्गं योजयति । एष इति ।

जाया ।

१ विजयलक्ष्मीपाणिमहणसमग्रदिष्णा इव मङ्गलप्लवा युराजस्य धर्मो दुरन्ते ।

१ प्रसक्तं R., M. २ क्षत्रियादिवर्णनाद P, क्षत्रियवर्णनात्तन्त्र M.; क्षत्रियादिवर्ण-
नात्तन्त्र M. ३ राजपुत्रस्य P., R. ४ निर्वर्ण M. ५ इति M. ६ उमप्लव
P. ७ दीपति R., M. ८ धेनुर्धनं R., M. ९ इत्यादिना R., P. १० ‘मन्त्रप्राप्तौ’ R.,

विप्रः—राजपुत्र तत्तद्विजययान्नावाचार्त्ताहारिणः पुरुषा नातिविप-
देव प्रेपणीया इति महाराजस्याज्ञा ।

प्रताप०—शिरसि कृतस्तातस्य नियोगः । (अमात्यान् पति) कति-
चन यूयं कौकतीश्वरसेवार्थं निवर्त्तध्वम् । कतिपये विजययानापणः
प्रवर्त्तध्वम् ।

अमात्याः—(सप्रणामम्) यदाज्ञापयति युवराजः ।

विप्रः—स्वस्ति विजयाय शिवाः पन्थानः सन्तु राजपुत्राय ।

प्रताप०—(सप्रश्रयम्) भगवन्ननुजानीहि । वयमिति प्रतिष्ठामहे ।
(इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति विजययानाविलासो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

राजपुत्रस्येति । भोज.शब्दो वृत्तिविषये सद्भवति वर्त्तते इति पदमञ्जरी-
कारः । भक्तसङ्गतः सिंहसादृशादेरिवाचरितमोज्ञायितं बलमित्यर्थः । 'कपु-
प्यह सलोपश्चेति वयवन्ताद् भावे क्तः । 'भोजसोऽप्सरसो नित्यम्' इति
निरयः सलोपः ।

स्वस्तीति । विजयलक्ष्मीपाणिग्रहणसमयदत्ता इव मङ्गलक्षता युवराजस्य
शीर्षे दृश्यन्ते । विजयायेति क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । राजपुत्रायेति स्वस्तिप्राये ।

सप्रश्रयमिति । प्रतिष्ठामह इति । 'समवयविभ्यः श्यः' इत्यात्मनेपदम् ।

इति नाटकप्रकरणे द्वितीयोऽङ्कः ।

१ प्रेपयितव्या R २ इति M, राजा M, ३ कावतिनाथ P. ४ कतिचन M,
५ इति is dropped in P. 1' adds नाटकप्रकरणे after इति. ६ द्वितीयोऽङ्क =
and ६.

(ततः प्रविशतो लेखहस्तौ जाद्विकौ) ।

एतत्पूर्वाङ्कान्तेन पात्रेण विप्रेण निर्दिष्टयोः पात्रयोरुत्तराङ्के प्रवेशादङ्कास्यम् ।

प्रथमः—(सौतुवन्धाश्चर्यम्) अहो प्रतापरुद्रस्य महिमानुभावः । यस्य विजयमात्रासंभ्रमेणैव व्याकुलीकृतानि द्वयानामपि भूभृतां कटकानि ।

द्वितीयः—अयस्य किमुच्यते ।

काकतीयप्रदीपोऽयमंशश्चातुर्भुजः स्वयम् ।

यद्वज्रकवचायन्ते प्रसादाश्च स्वयंभुवः ॥ १ ॥

एष स्वयंभूदेवप्रसादरूपस्य बीजस्यान्वेषणाद् गर्भसंधिः ।

प्रथमः—(अचकलममभिनीय पुरोऽयंलोस्य) प्राप्तेयमंभ्रनगरी । (किञ्चित्प्रवेशनोदितकेन समन्ततो निरूप्य) अहो निरतिशयमौदार्यं रुद्रनरेश्वरस्य । यदेते वैतालिकाः सर्वे भोगावलीप्रमुखाश्चाटुप्रयन्धान् पठन्तः स्वभावरमणीयाः प्रतिरचेण पाठयन्तीव ककुभः ।

तत इति । जङ्घया चरत इति जाद्विकौ वार्त्ताहरौ । अङ्कास्यं योजयति । एतदिति । महिमानुभावो महिमातिशयः । द्वयानां पर्वतानां राज्ञां च । कटकानि पर्वतनितम्बप्रदेशा राजधान्यश्च । 'कटकं बहये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इति विश्वः ।

काकतीयेति । चातुर्भुजो वैष्णवः । वज्रकवचायन्ते वज्रकवचपदाचरन्ति । 'कर्तुः कपटं सलोपश्च' इति क्यट्प्रत्ययः । श्रित्वादारमनेपदम् । गर्भसंधिं योजयति । एष इति । बीजस्येति । प्रतिमुखसंधौ लक्ष्मालक्ष्यतया दृढनष्टेति शेषः । एतस्यान्वेषणादित्यनेन लेभ्यते ।

वैतालिकभोगावलीप्रमुखा उक्लक्षणाः । पाठयन्तीति प्रतिदिशं प्रतिध्वनिरूपयत इत्यर्थः ।

१ दन्तदस्ते B. २ दन्तदस्ते P. पूर्वाङ्कप्रकरणे M. ३ सात्रुसंक्रान्तपदं T. ४ देयामपि B. ५ महोभुजा M. ६ कटावली M. ७ कवचापनि P. ८ देस्य B. M. ९ बलोऽयं च B. १० 'मप' M. ११ नाटिकेनात्मतजो B. १२ पठति ते B. १३ एतान्तो P. T. १४ पाठयति च B. पाठयति M. १५ एतदेव P.

द्वितीयः—(सम्यङ्निर्वर्ण्य संप्रत्यभिज्ञाश्चर्यमपवार्य) सधे पश्य
पश्य ।

सम्यङ्मागधवेपधारणतिरोभूता अपि क्षमांभुजः
सृच्यन्ते प्रभुतारहस्यपिण्डनैराविष्टतैलक्षणेः ।
हस्ताग्रैर्ध्वजचक्रलाञ्छिततलैर्वैक्षस्यलैर्विस्तृतै-
राकारैरमनुष्यमात्रसुलभैर्वृत्तैरनाचैरपि ॥ २ ॥

अपवार्येति । रहस्यकथनार्थमिति भावः । सम्यगिति । मागधलक्षण-
मुक्तम् ।

‘राज्ञः पुरजनेस्यापि मङ्गलाचारशंसिनः ।

मान्यैर्मागधिकागीतैर्मागधा इत्युदीरिताः ॥’ इति ।

प्रभुतैव रहस्यं गूढं वस्तु मागधवेपतिरोहितत्वात् तेषामिति भावः । ध्वजचक्र-
ग्रहणं राज्यसूचकरेखोपलक्षणार्थम् । तदुक्तं यथारहसंहितायाम् ।

‘चक्राक्षपरशुतोरणशक्तिवतुःकुम्भसन्निभा रेखाः ।

कुर्वन्ति चमूनाथं मकरध्वजसन्निभा महीपालम् ॥’

इति । वक्षोविस्तारफलमपि तत्रैव ।

‘उरो ललाटं वदनं च पुंसां

विस्तीर्णमेव त्रितयं प्रदास्यम् ।’

इति । वृत्तैर्जङ्घादाविति शेषः । ‘गृत्तजङ्घो भवेद् भूपो वृत्तलिङ्गो भवेदनी ।’ इति
वचनात् । अनीचैरुन्नतैः वक्षःप्रभृतिषु दीर्घैर्वाहनप्रभृतिषु । तदपि तत्रैवोक्तम् ।

‘वक्षोऽथ कक्षौ नखनासिकास्यं

कृकाटिका चेति पशुधृतानि ॥

हनुलोचनबाहुनासिकं

स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम् ।

अतिदीर्घमिदं तु पञ्चक

न भवत्येव नृणामभ्युत्थताम् ॥’

इति । अत्र एवामनुष्यमात्रसुलभैः भूपतिव्यतिरिक्तदुर्लभैरित्यर्थः ॥

१ सर्व सम्यङ् T. २ संप्रतिज्ञाश्रय R. ३ अपवार्य is omitted in P. ४ पश्य for परप परप T. ५ क्षमाभुजः R. ६ मागध is omitted in t, and t, ७ ‘पञ्चक’
मापम् P.

प्रथमः—नूनमेते प्रेतापरुदसमरपराङ्मुखा वक्षःशल्विरचितधराह-
लक्ष्माणः प्राणघाणार्थमनया रीत्या काकतीयमहाराजं प्रसादयितु-
मध्यवस्यन्तीति तर्कयामि ।

एतत् प्रस्तुतोपयोगिप्रतिराजच्छाचरणादभूताहरणम् । जाह्न-
केन पुनस्तैलक्षणेनैश्वराभ्यूहनादनुमानं च ।

द्वितीयः—अहो विजययात्राश्रयणविशेषकुतूहलिता पौराणाम् । यदा-
वामनुसरन्ति पुनः पुनः प्रथमालाविधेयास्तत् सखे प्रकाश्यतां प्रेताप-
रुद्रस्य भुजयोर्विजयोदाहरणम् ।

प्रथमः—(किंचिदुच्चैः) भो भोः श्रूयतां काकतीयकुलश्लाघाकान-
धेनुः प्रियोदन्तः ।

जेन्ना काकतिवीररुद्रपिभुना सर्वा दिशो निर्जिताः
क्षमापालाः करदीकृताः कृतमिदं निर्वारिमुर्वीतलम् ।
यस्याद्यद्भुजधैमवं सरंभसारोहद्विपर्यंकामिनी-
मज्जारध्वनिपूर्णकन्दरमुंचैर्ध्याकुर्वन्ते पर्वताः ॥ ३ ॥

सूचितमर्थं वदयति । नूनमिति । अस्या अपि रीतेर्दास्यावान्तरभेदत्वादिति
भावः । यदाहुः—

‘पथमङ्गुलिविच्छेदमुरोविन्यस्तमक्षरम् ।
तन्नामकरणं चेति दास्यमेतच्चतुष्टयम् ॥’

इति । शिष्टं स्पष्टम् । प्रियोदन्तः प्रियवार्त्ता । जेन्नेति । करदीकृताः यलि-
प्रदाः कृताः । अभूततन्त्रावे निप्रत्यवेनेयन्तं कालमजय्या अपि जिता इति
छभ्यते । निर्वारिं प्रतिवीरराहितम् । ये करं न प्रयच्छन्ति ते प्राणैरेव वियोजिता
इत्यर्थः । ततः किं जातमत आह । ग्रस्येति । व्याकुर्वन्ते व्याचक्षते ।

{ प्रेतापरुद्रेत्य P. २ “लिखित” M. १ प्रसादयितुं is dropped in P. ४ रितकं-
यामि M. ५ “लैलीलखण” R. १ विशेष is omitted in P. २ यदाहानुपनन्ति R ;
यतोऽनुसरति M. ८ प्रप्रमाण्या T, प्रप्रोत्तरमानया R. ९ प्रतापश्रुतयो P.
१० प्रतापश्रुतयो R. ११ प्रियोदातः M. १२ सरंभसारोह M. १३ यामिनी for कामिनी
M. १४ “युया M.

एष तत्त्वानुकीर्त्तरूपो मार्गः ।

द्वितीयः—सखे नूनमेषु दिवसेषु काकतीयमहाराजो निरन्तरं पुर-
स्कृतपुरोधःप्रवरामात्यवृद्धो युवराजविजयभाशंसमानो गमयति वा-
सराणि ।

प्रथमः—उचितमाचिन्तितं वयस्येन ।

द्वितीयः—(पुरोऽवलोक्य सहर्षम्) । कथमस्मदीयं यवनमाकर्ण्य
नूनं महाराजाय निवेदयितुममात्यपुत्रः सहर्षसंभ्रमं राजकुलाभ्यन्तरं
प्रविशति । तदावामपि प्रतोहारभूमिमध्यास्य काकतीध्वरायसरं प्रति-
पालयिष्याचः । (इति परिक्रामतः)

एतद् वितर्कप्रतिपादनादूपम् ।

(ततः प्रविशत्यमात्यपुत्रः ।)

अमा०—(सम्प्रमोदम्) अहो मम धन्यता यदीदृशानां महोत्सवानां
निवेदयितासि संवृत्तः । यन्मया विशापितैः श्रवणप्रियंकैर्वात्तामृतैः
स्वप्नसाक्षात्कृतादपि स्वयंभूदेवप्रसादात् प्रमोदयिष्यते काकतीयवृषा ।

ऐषोत्कर्षरूपोदाहृतिः ।

(पुरोऽवलोक्य) कथमयं महाराजः पुरोहितैरमात्यैरन्येन परिजनेन
च परितृतो महास्नानमधिरोहति । तदहमुपसर्पामि । (इति परि-
क्रामति)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा मन्त्रिणश्च पुरोधसश्च) ।

राजा—(सर्वमर्शश्चर्यम्) (अमात्यान् प्रति)—अहो दौशयेऽप्यु-

अप्रियाणि प्रियाणि क्रियन्त णभिरिति प्रियंकराणि । 'आर्यमुभय—'
इत्यादिना ह्युन्यत्यये मुसागमः । काकतीयवृषा काकतीन्द्रः ।

१ तत्त्वानुकीर्त्तनो M, २ वृद्धार्थो M, ३ मनुचिन्तितं M ४ मन्त्रपोत्त्व T.
५ महोत्सवानामप्यभिविज्ञाति T, ६ P. drops मन्त्रिणश्च पुरोधसश्च. ७ परिजनश्च B.
८ विमर्शो B.

चितकारित्वं येत्सवीरुरुद्रस्य । यदस्मदनुयेधार्थमिमानमात्यान् नि-
वर्त्य स्वयमेव प्रस्थितः ।

मन्त्रिणः—(सवहुमानम्) महाराज भवता खलु पितृमान् स
कुमारः ।

पुरो०—विजयप्रस्थानात् प्रभृति नक्तन्दिवमुन्मिषन्ति कल्याणानि
निमित्तानि । तद्विजिता एव दिशो राजपुत्रेण ।

राजा—भर्षदाशिष एव काकतीयकुलधेयांसि स्वयं प्रदुहते ।

परि०—'काकतीयकुलस्स किं पुं न संपुणं पुण्येण जस्सि अंबुण्णो
भुंयणेकभेदो पभावरुदो ।

राजा—(सौत्सुक्यम्) कथं चिरयति चत्सस्य विजैयधवणम्
होत्सवः ।

अमात्यपुत्रः(सौचिनयं ससंभ्रममुपसृत्य सप्रणामम्)—देव मध्यम-
लोकपाल युवराजप्रेषितो विजैयधार्ताहारिणौ प्रघाणधौङ्गणमधिवसतः ।

भवता खलु पितृमानिति कारणगुणानां कार्यं संकान्तिरर्चित्वेति भावः ।

नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । 'अचतुर—' इत्यादिना सप्तम्यधंष्टयोरन्य-
योर्द्वन्द्वसमासो निपात्यते । कल्याणानि शुभनिमित्तानि उन्मिषन्त्युद्भवन्ति ।

प्रदुहते । दुहतेः कर्मकर्त्तरि सङ् । 'न दुह—' इति यङ्प्रतिषेधः । काकति-
कुलस्य किमु न संपूर्ण पुण्येन यस्मिन्नवतीर्णो भुवनैकभद्रः प्रतापरुद्रः ।

प्रघाणो धहिद्रांरप्रकोष्ठकः । अगारिकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च निपातितः । सत्
प्राङ्गणमधिवसतः । 'उपान्वध्याह्वसः' इति सकर्मकधम् ।

छाया ।

१ काकतीयकुलस्य किमु न संपूर्ण पुण्येन यस्मिन्नवतीर्णो भुवनैकभद्रः प्रतापरुद्रः ।

१ कसस्य शी^० M. २ M. omits अमहयत् ३ विगीपुः प्रस्थितः T. ४ स is
dropped in P. and T. ५ कल्याणनिमित्तानि P. ६ मध्वान्वधिव P. ७ T.
८ प्रादुर्भवति M. ९ कामातुलस M. १० मवणो P. ११ 'वतो' P.
१२ विजयपात्रा P. T. १३ कतिनयसंभ्रम M. १४ विजयपात्राक्त^० P. १५ 'मात' M.

एष संचिन्त्यमानार्थभाप्तिरूपः क्रमः ।

(सर्वे सहर्षातिशयं रूपयन्ति) ।

मन्त्रिणः—भद्र शीघ्रं प्रवेशय ।

अमात्यः—येदादिशान्तिं महामन्त्रिणः (इति निष्क्रम्य सह ताभ्यां पुनः प्रविष्टः)

पुरुषौ (प्रणमन्तावुपसृत्य)—देव विश्वैकविजयिना पुत्रेण वर्धसे बादमप्रमेयमहिमा प्रतापरुद्रभुजस्थेमा यच्छैशवेऽप्यतिशयिततर्हणका कर्तायपराक्रमस्तस्य विक्रमः ।

राजा—(संहर्षातिशयममात्यान्वलोक्य) मनोरथाभ्यामविचिन्तितोपगताभ्यां महार्थं पारितोषिकं प्रतिपाद्यताम् । द्विगुणीकृतहर्षयोः स्तयोर्मुखाद्वत्सस्य विजयलक्ष्मीर्षेणिग्रहणवृत्तान्तश्रयणमहोत्सवेन चरितार्थयामः श्रोत्रघृत्तिम् ।

मन्त्रिणः—यदाज्ञापयति देवः (इति भौरिकमुखात् तथा कुर्वन्ति)

एष सौमदानाचरणः संग्रहः ।

(पुरुषौ सप्रणामं गृहीत्वा मूर्ध्नि निधाय महाराजप्रसादमभिनन्दतः ।)

भूरि सुवर्णं तत्र नियुक्तो भौरिकः कनकाप्यक्षः ।

नीराजना नाम राष्ट्रसमृद्धये शरत्कारुकर्त्तव्यः शान्तिकर्मविशेषः । स च गमप्राधान्येर्नीशप्राधान्येन च द्विविधः । तदुक्तं शौनकेन—

‘ नवम्यामाश्वयुद्धमासे कार्तिकायामथापि वा ।

इस्तिनीराजनं कुर्याद्वाजा जनसमृद्धये ॥

अथनीराजनं कुर्याद्धानां हितकाम्यया ।

तद्वैश्वामित्रयुद्धमासे पूर्वपक्षे नृपोत्तमः ॥’

१ चिन्त्यमाना° P. २ रूपक्रम. R. ३ सर्वे सहर्षातिशयं रूपयन्ति is omitted in M, सर्वे सहर्षातिशयम् R. ४ निरूपयन्ति T'. ५ यथादिशन्ति M. ६ मन्त्रिण. R. ७ ताम्या सह प्रविष्टः P. ८ प्रतापरुद्रस्य M. ९ पुराण° M, तरुणकावर्तीय is dropped in M. १० P. drops सहर्षातिशयम्. ११ महार्थम् R, M, महार्थम् T'. १२ द्विगुणित° R. १३ ग्रहणयो° M. १४ 'परिग्रह' M. १५ सामदानरूपः M, सामदानाचरणरूप. T', स माधानाचरणरूप M. १६ 'न वाजि' L. १७ शौनके L.

मन्त्रिणः—भद्रावित एष्य युवराजविजयविहृतयः पराक्रमपल्लविता
महाराजसदसः कर्णपुरीक्रियन्ताम् ।

पुरुषौ—सावधानमवधारयतु महाराजः ।

प्रथमः—देव देवस्य प्रसादेन वाजिनीराजनासमिध्यमानस्य वीति-
होत्रस्य विजयप्रदानेन द्विगुणीकृतोदग्रप्रतापे प्रतापरुद्रे प्रतिष्ठमाने

यात्रारम्भमहेष्वहं प्रथमिकानिर्यच्चभूडम्बर-

क्षुण्णक्षोणितलोत्थितेतिबहुले पांसौ विषेद्वचापिनि ।

जेतव्याः सकला दिशः स्वविभुतामन्तः पिधायाधिक-

र्वासात् कापि पलायिता इव दशां नैवाभयन् गोचराः ॥ ४ ॥

अनन्तरं च ।

उद्वेलच्चतुरर्णवीकलकलो नायं चमूडम्बरो

नेदं दुग्दुभिर्गाजितं त्रिपुरजित्कल्पान्तदङ्कैरवः ।

इत्याटोपपटीयसीषु पुरतो धाटोषु भारानम-

च्छेपाटोपफणासु विस्मितमथ वस्तं दिगीशैरपि ॥ ५ ॥

इति । तत्र द्वितीयं प्रत्याह । वाजिनीराजनेति । वीतिहोत्रस्य हुतभुजः ।

यात्रेति । महेष्टसर्वेषु । अहं प्रथमोऽहं प्रथम इति यस्यां क्रियायामसावर्हप्रथ-
मिका । मयूरम्बसकादिस्वात् समासः । स्वार्थे कप्रत्ययः । स्वविभुतां निजव्याप-
कत्वम् । अप्रानुपहितदिग्गतं विभुत्वं चोपहितास्वपि प्राच्यादिपूषचर्यते । अत्र
सैनारजोव्याप्तिनिमित्तस्य दिशामदर्शनस्य भयनिमित्तपलायनहेतुकारणोपेक्षणादु-
पेक्षालंकारः ।

उद्वेलदिति । परितो धाटोषु

‘शत्रुदेशावमर्दाय सद्यः सुभटघोटकैः ।

विजिगीषोः प्रवृत्तिषां सा धाटोति निगद्यते ॥’

शत्रुकलक्षणासु । आटोपपटीयसीषु संरम्भपटुतरासु सर्वतोमुखसंभ्रमास्त्वित्यर्थः ।
इति विस्मितमित्यन्वयः । उद्वेलार्णवीकोलाहलकल्पान्तपटहप्रणादकवयोद्यममूर्ध-

१ ‘विन्दयः M ; ‘न्यादनयः B. २ B. has यथेष्टिदुपतिन्य after प्रदयः-१ विज-
ययात्राप्रदानेन B.; विजयप्रसादेन M.; विजयप्रदानाद् M. ४ द्विगुनिवृत्तान्त्राते B.
५ जगद्व्यापिनि B. ६ शक्तिः M. • वक्ष्यते M.

पुरोधसः—अहो निरङ्कुशमोज्ञायितमन्त्रचमूपतीनाम् ।

द्वितीयः—अथ युवराजाज्ञया प्रथमं माघवर्णी दिशं प्रचलितानि
सैन्यानि ।

रथेनाभिमुखं यान्तं वीररुद्रो विलोक्य माम् ।

मृष्यते नायमित्यर्कः सैन्यरेणो तिर्योहितः ॥ ६ ॥

मन्त्रिण —ततस्ततः ।

द्वितीयः—अनन्तर सेनाग्रगैरेव पौरस्त्यान् क्षुद्रक्षत्रियान् निर्जितं
सर्वपथीनेनाटोपेन पेटोयसि तस्मिन् महति घले प्रचलति

युद्धाय समनह्यन्त कलिङ्गाः स्फुटपौरयाः ।

माघद्विपघटोद्दामसंभ्रमाङ्ग्यरोद्धता ॥ ७ ॥

तैः सार्धमन्त्रचमूपतीनां पराक्रमधने महत्यायोधने

पीत्वा मांसोपदश द्विरदगलगलद्रक्तमैरेयधारां

मत्तो मस्तिष्कलघैर्दलितनृपचपु कीकसे स्पष्टदृष्ट् ।

विभ्रद्रोद्रान्नमालां जनितजनभयो भेरवाकारघोरः ।

सप्रामोर्न्याः कलिङ्गैर्वलिचिधिमकरोद्गीररुद्रस्य खड्ग ॥ ८ ॥

अमदुन्दुभिगजितघोरभूतपूर्वयोरनुभवाद्भुतमभूदित्यर्थः । अथ सैनिकाभिति
वेशवर्शनागन्तर दिगीशैर्हिन्द्रादिभिरपि उक्ता किमुताम्यैरन्तरालप्रतिभिरिति
भावः । उभयत्र भावे क ।

मवो न इन्द्रसेना मौघवर्णी दिशं प्राचीम् । सैन्यरजसा मूर्धं तिर्योहिते
सत्युपेक्ष्यते । रथेनेति । मामर्कमर्थं वीररुद्रो न मृष्यते न सहते परिपन्थि-
बुद्धयेति भावः ।

पौरस्त्यान् प्राच्यान् सर्वान् पथो ज्ञामुचता सर्वपथीनेन ।

युद्धायेति । माघद्विपाना घटा सप्रामादौ सञ्जनानि । 'करिणा घटना घटा'

इत्यमरः । तस्मादुद्दामसंभ्रमेणाधिकाटोपेन दम्बरेण सप्रामपट्टहमणाद्दोद्धता ।

युद्धे वीरैरुद्धस्य खड्गस्य कौलभैरवसमाधिमाह । पीत्येति । मासेनोपदश्य

१ पुरोहित R २ निरन्तर M ३ 'म' अक्षरमुपतान्नायादितम् M, R ४ त्रिजय
R, विच्छिन्न M ५ P drops पत्रायति ६ चलति P, प्रचलिते R ७ 'म' अक्षर M.
८ 'प' नमहया R ९ घट्ट T १० 'नु' यावाद् T ११ मापत्ता T १२ सञ्जने R.
१३ वीरैरुद्धस्य T, T, १४ T, drops काल

पुरो०—मानुषवेपंतिरोहितेनापि काकतीयविष्णुना किञ्चिदाविष्कृतो निजप्रभावः ।

मन्त्रिणः—(सहपातिशयाद्भुतम्) अहो पराक्रमातिभूमिः प्रताप-
रुद्रस्य ।

परि०—'सरिसं खु पदं जं महाराबरुणैरेसरणंदणेण किंदेव्यं जं
काअइकुलप्पसघाणं समं जं कुलदेवदाए सअंभूदेवस्स प्पसत्तिविसे-
साणं जुत्तं तं खु किअं जुवराएण ।

राजा—(संप्रमोदगद्गदम्) ततस्ततः ।

प्रथमः—अनन्तरं

छिन्नोद्यद्वैरिवीरप्रतिमटमुंकुटाटोपसंज्ञातराहु-

भ्रान्तिर्नश्यत्पतद्भ्राभयकरपृतनारेणुबद्धान्धकारा ।

मांसोपदंश मांसमुपदंशं कृष्येत्यर्थः । 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इति णमुल्लाप्यः ।
मांसस्य दंशकक्रियाकर्मत्वेऽपि पानक्रियाकरणवात् तृतीयोपपदत्वम् । 'तृती-
याप्रभृत्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पादुपपदसमासः । मस्तिष्कं नाम मस्तक-
स्थितो गोर्वापरपर्यायो मेदोविशेषः । तल्लभेः कीकसैरास्थिभिः स्पृष्टदृष्टः ।

सदृशं खल्वेतत् यन्महाराजस्दनरेश्वरनन्दनेन कर्त्तव्यं यत् काकतिकुलप्रस-
क्तिविशेषाणां युक्तं तत्सल्लु कृतं युवराजेन ।

छिन्नेति । प्रतिभयेन भयंकरेण मुकुटाटोपेन संज्ञातया राहुभ्रान्त्या भ्रश्यतः
क्लिश्यमानस्य पतद्गस्य सूर्यस्याभयकरेणाभयसाधनेन । मुकुटाच्छादकतया
राहुभ्रान्तिनिवर्त्तकत्वेनेति भावः । चमूरेणुना बद्धान्धकारा भवत एव संप्रामवे-
लाया रात्रित्वं प्रतीयते । तत्रैककुम्भनिर्गता मुक्ता एव ताराः । अप्सरोमुखमेव
चन्द्रोऽभूदित्याह । विहरदिति ।

छाया ।

१ सदृशं खल्वेतत् यन्महाराजस्दनरेश्वरनन्दनेन कर्त्तव्यं यत् काकतिकुलप्रसवानां
धर्मं यत् कुलदेवतायाः स्वयंभूदेवस्य प्रसक्तिविशेषाणां युक्तं तत् सल्लु कृतं युवराजेन ।

१ तिरोप्रनेनापि M. २ सहपातिशयम् P.; सहपातिशयाद्भुतः II.
३ °पोरु° P., R. ४ कादन्त्य M- ५ सयोदगद्गदम् M. ६ °वैरिपू° M. ७ °मकुटा-
टोप° M. ८ प्राच्या P. ९ °अस्यत्° M.

आसीत् संग्रामवेला त्रिहर्दसिलतोद्भिन्नमस्तेमकुम्भ-
मोघन्मुक्तौघतारानिकरपरितृतस्वर्धूवक्रचन्द्रा ॥ ९ ॥

अनन्तरं युवराजाज्ञया

वृत्रारातिदिगन्तरालविजयपथ्यातविकान्तयः
पारेपूर्वपयोधिकल्पितजयस्तेम्मा. स्फुरत्तेजसः ।
बेलाकाननवासिर्गतिविभव देवस्य हार्दिकम्
मृण्वन्तो मुहुर्गन्धसैन्यपतय प्राप्ता दिशं दक्षिणाम् ॥ १० ॥

तत्र च

मुनौ लोपामुद्रामुहदि निकटस्थेऽपि महता
भयन्त्येता नद्यः कलुषपयसः सैन्यरजसा ।
इतीव व्योमाग्रे मलयपवनान्दोलितशिखाः
पताका सोप्रासा प्रतिपवमनृत्यघातितराम् ॥ ११ ॥

अनन्तरं पाण्ड्यप्रमुखान् दाक्षिण्यात्यान् शितीश्वरान् कैकतीयवीर-
स्वचमूपतिनिर्दिशेष सभाभ्य ते. सह प्रतीर्चा दिशं प्रेचलित ।

वृद्धेति । वृत्रारातिरिन्द्र । तस्य दिक् पाची । पार पूर्वपयोधे पारेपूर्व-
पयोधि । 'पारेमध्ये पद्मया वा' इत्यलयाभाव ।

मुनायिति । लोपामुद्रामुहदि मुनावगस्थे निकटस्थे समीपस्थेऽपि आ-
स्योदये नद्यो निर्मला भवन्ति । तदुक्तं वराहसंहितायाम् ।

'उदये च मुनेरगस्त्यनाम्न

कुमुमायोगमलप्रदूषितानि ।

इदयानि सत्तामिव स्वभावात्

पुनरम्बुनि भवन्ति निर्मलानि ॥'

इति । कालुष्यमिति । विरोधद्योतकोऽपि सन् । सोप्रासा सोपहासा । व्योमे
कश्चित् प्रबल कंचन विनित्य सोपहासमुद्यतस्थले चलच्छित्तो नरीनति । तद-
दिति भावः ।

१ 'दक्षिणतोद्भिन्' P २ 'मकु' P ३ 'सम्मा रसु' M ४ तत्रापि ५ I ५
इति ता P, यद्व्यत्य M ६ वृत्रा R ७ साक्षा M ८ वाक्योप for निरुद्ध
R ९ P and R have अण्युपपन्न before वाक्योपपन्न . १० 'वराह' M
११ प्रतिच्छित्त P

मन्त्रिणः—सोधु समाचरितमात्मनीनं पाण्डुरैर्यत् पूर्वमेव देवस्य
चरणमूलं प्राप्ताः । ततस्ततः ।

द्वितीयः—तत्र च

पाश्चात्यानां ध्वजेषु स्थितमधिकभरंस्तदण्डेषु गृध्र-

प्रातैर्यश्चण्डतुण्डादिति विहृतपटेष्वोहतक्षिप्तपक्षैः ।

अस्त्रं गारुत्मतं तत् समजनि विजयप्रार्थिनामन्धसैन्य-

प्रंष्टानां जन्यमैन्यभिजनिविडमुजादण्डकण्डूविडम्बः ॥ १२ ॥

अनन्तरं

जित्वा प्रतीचीमथ चीररुद्रः

प्रत्यर्धिनारीनयनाम्बुपूर्णाम् ।

रेवां समुत्थार्य गजानुबन्ध-

सेतुं विजेतुं गतवानुदीचीम् ॥ १३ ॥

तत्राङ्गवङ्गकैलिङ्गमालयप्रभृतयः सर्वे भूपाला मिलित्वा युद्धाय यज्ञा-
वराः पुरतः प्रादुरभवन् ।

साध्विति । आत्माने हितमात्मनीनम् । 'आत्मनूविधजन—' इत्यादिना
खप्रत्ययः ।

पाश्चात्यानामिति । पश्चाद्भवाः पाश्चात्याः । 'वक्षिण्यापश्चानपुरसस्यक्' ।
तेषां ध्वजेषु गृध्रप्रातैः स्थितमिति यत्तदेव गारुत्मतमस्त्रं समजनि । युद्धेनात्
पूर्वं गृध्रेणैव तत्फलं कृतमिति भावः । तदुक्तं वराहसंहितायाम् ।

'क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्कः

केतुस्त्रिर्तर्महदुशान्ति भय वृषस्य ।'

इति । अत्र क्रव्यादा गृध्रादय इति तद्व्याख्यातोत्पलपरिमलकारः । तर्हि पुन-
र्युद्धस्य किं फलमत आह । धिजयेति । प्रष्टानामग्रगामिनाम् । 'प्रष्टोऽग्रगा-
मिनि' इति निपात्यते । जन्यं युद्धम् । कण्डूविडम्बः कण्डूयापनयनम् ।

जित्वेति । क्त्वाप्रत्ययेनैवानन्तर्ये सिद्धे अवशज्जो विलम्बाभावाच्चनार्थः ।
नयनाम्बुपूर्णां दुस्तरामित्यर्थः । तरेणोपायमाह । गजानुबन्धसेतुमिति । रेवां
नर्मदाम् ।

१ सोधु सोधु P. २ प्राप्ता P. ३ भय M. ४ जस्त P. ५ ध्वातत T. ६ प्रेक्षना P.
• भय निज M. ८ पूर्णा M. ९ गजानुबन्ध R. गजानुबन्ध M. १० P drops कलिङ्ग.
११ सर्वेषां R; M. १२ भूपा P. १३ प्रादुरभवन् R. १४ युद्धे तत्पर्यं t. १५ तारेणो t.
२४

मन्त्रिणः—अहो परमनात्मवेदितोदीच्यानां यत्प्रतापहृदस्यापि पौर-
पन्थिनो भवन्ति ।

राजा—ततस्ततः ।

प्रथमः—अनन्तरं सैममनीकिनीभिरोपतन्तीभो राजकानि विलोक्य
सगर्वमेवमुक्तं सेनापतिभिः

‘रे रे गुर्जर जर्जरोऽसि समरे लम्पाक किं कम्पसे

चङ्ग त्वङ्गसि किं मुघा बलरजःकाणोऽसि किं कोङ्कण ।

हूण प्राणपरायणो भव महाराष्ट्रापराष्ट्रोऽस्यमी

योद्धारो वयमित्यरीनभिभवन्त्यन्धक्षमाभृद्भटाः ॥ १४ ॥

एतद्रोपसंरब्धवचनरूपं तोटकम् ।

परि०—‘साहु साहु चमूवर्णं वभणं । एदं भणिअ उण कीरिसं उंवे-
कंदं तेहिं ।

प्रथमः—किं कथ्यते । सैनिकानां निरुपमः पराक्रमः ।

यस्तत्राभवदाहवस्तमखिलं जानाति भागीरथी

यात्याक्षीरसुरभूयकारणनिजाहंकारमुच्छङ्खलम् ।

आराद्धीक्ष्य समग्रमैभ्रसुभटप्रोद्गर्णखङ्गावली-

धारातीर्थमुपेत्य दिव्यनगरिमारोहतो भूपतीन् ॥ १५ ॥

सममनीकिनीभिः सेनाभिः सह । राजकानि राजसमूहान् । ‘गोत्रोक्षा—’
इत्यादिना पुन्रस्तययः । रे रे इति । व्याख्यातं नायकप्रकरणे । रोपसंरब्धव-
चनरूपमिति । रोपसंरब्धसंभ्रमवचनरूपमित्यर्थः ।

साधु चमूपतीनां वचनम् । एतद् भणित्वा कीदृशमुपक्रान्तं तैः ।

स्वात्मनि तनुत्यजामन्ते स्वयमेव दिव्यत्वं संपादयामीति स्वगंङ्गाया योऽयं
महानहंकारस्तस्मिन्वारकोऽयं महाहवस्तदतिशायिमहिमेत्यनुपमः सैनिकपराक्रम
इत्याह । यस्तत्रेति । सुराणां भावः सुरभूयम् । ‘शुबो भावे’ इति रूपम् ।
अत्याक्षीत् त्यक्तवती । आरात् समीपे ।

छाया ।

१ साधु साधु चमूपतीनां वचनम् । एतद् भणित्वा पुनः कीदृशमुपक्रान्तं तैः ।

१ इदस्य P. २ परिपन्थीयवति B., M. ३ जनीकीभिः समापततो राजलोचन
M., M. ४ रापतति T. ५ M. drops एवम्. ६ रे रे गुर्जर जर्जरोऽस्य इत्यादि B., रे रे
पुनरेव वपमानैवेत्यमुमटा. प्रत्यभिदावानलाः M. ७ पुनरेव T. ८ सन्धवचनम् T. ९ M.
omits रूपम् १० मणि M. ११ अहवस्त M. १२ किमुच्यते B. १३ ‘महा’ M.
१४ जिपातको १५

अनन्तरं तत्र तेन प्रलीनात्मनः प्रतिपक्षभूपादानन्वैपुल्यमास्त्रिलिङ्गसैनिकास्तत्तद्देशवेपभाषादिकमाविष्कुर्वाणाः सर्वतः पर्यटन्ति स्म । जीवग्राहं गृहीत्वा समानयन्ति स्म युवराजान्तिकम् ।

मन्त्रिणः—सार्धत्यान् खलु सैनिकानामुद्यमः ।

एतत् प्रकृतोपयोगित्वेन वचनादधिवलम् ।

राजा—ततस्ततः ।

द्वितीयः—अनन्तरं नरपतयो निजपरिजनेष्वप्यकृतविश्वासाः प्रतापवद्रस्य पादभूलमेव शरणमुपगताः ।

परिजनः—'अहो गेरघट्टं जुंझकाभरत्तणं ।

एष भयप्रतिपादनादुद्वेगः ।

भयेन प्रच्छन्नवृत्तीन् पार्थिवाश्च प्रच्छन्नमार्गेणैवासाधयश्चिरयाह । अनन्तरमिति । जीवग्राहं गृहीत्वेति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । जीवन्तं गृहीत्वेत्यर्थः ।

‘न च हन्यात् स्थलारूढं न ह्रीवं न कृताञ्जलिम् ।

न भीतं न परानृप्तं सतां धर्ममनुसरन् ॥’

इति भीतवधे निषेधस्मरणादिति भावः । ‘समूल—’ इत्यादिना णमुत्प्रत्ययः । कपादित्वादनुप्रयोगः ।

इष्टजनातिसन्धानमधिबलक्षणम् । तत्रेष्टं प्रकृतोपयोगि । जनातिसंधानं वञ्चनमित्येवमर्थं मत्वा योजयति । एतदिति । प्रकृतोपयोगि छान्नाचरणमात्रमभूताहरणं तेन परवञ्चनमधिबलमित्यनयोर्भेद इति दृष्टव्यम् ।

अहो नरपतीनां साध्वसकातरत्वम् ।

एष इति । भयप्रतिपादनादिति । अपकारिकृतभयप्रतिपादनादित्यर्थः ।

छाया ।

१ अहो नरपतीनां युद्धकातरत्वम् ।

१ P. drops it. २ अन्वेष्टु M. ३ मिलित्वापिपतिसैनिका P. ४ देशिका M. ५ R. omits पर्यटन्ति स्म. ६ ग्राहयित्वा P. ७ बलसैनिकानाम् M. ८ परिजनेष्वहनं T. ९ अरुहे M. १० परपक्षध्वस्त M. ११ सद्यश्च M. १२ adds मनुज after भीतवधे १३ धर्मं L.

प्रथमः—किमुच्यते कातर्यमिति ।

अङ्गाः संगरभीरवः समभवञ्चोलाः पलायाकुलाः

काश्मीरः स्तरणीयविक्रमकथा हूणा निरीणश्रियः ।

लम्पाका भयकम्पमानवैपुषो वङ्गा निरङ्गीकृता

नेपालाः परिपालनव्यसनिनः सुहृन्नाश्च नीरहसः ॥ १६ ॥

अपि च

काम्योजाः क्षतकुम्भिनीपरिचयाः प्राप्तव्रणाः सेवणा

गौडाः पीडितविग्रहाः श्रितकुलप्रोवाङ्गणाः कौङ्गणाः ।

लाटाः पाटितमूर्त्तयः परिलसद्भीविह्वलाः सिंहलाः

कर्णाटाः परिपूर्णवैपथुभृतस्तन्द्रालयो मालवाः ॥ १७ ॥

किं च

भोजा व्यर्थभुजायुधाः क्षतनिजस्त्रीकेलयः केरलाः

पाण्ड्याः खण्डिताविक्रमाः प्रकटितहीजर्जरा गुर्जराः ।

पाञ्चालाः प्रणतिप्रपञ्चितभिर्धन्वाद्भूतकटाः कीकटाः

कौम्पिह्याः शितैपल्लवः कृतयशोभङ्गाः कलिङ्गा अपि ॥ १८ ॥

सर्वे हर्षोतिशयं नाटयन्ति ।

कातर्यमेव राज्ञां श्लोकत्रयेणाह । अङ्गा इत्यादिना । पलायाः पलायनम् । तत्राकुलाः । 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम् । निरीणश्रियो गतसंपदः । रीणाः वेष्टादिवाञ्छिष्टानवम् । निरङ्गीकृता. निरवयवीकृताः । नीरहसो निर्वेगाः ।

काम्योजा इति । कुम्भिनी भूमिः । तन्द्रालवोऽलसाः निरघोरा इत्यर्थः । 'सृष्टिगृहि—' इत्यादिना आलुचप्रत्ययः ।

भोजा इति । चाटूनि त्रायस्वेत्यादीनि प्रियवाक्यानि तैलकटाः । श्रितपल्लवः प्रहास्यमानाः ।*

१ पलायाकुला P. २ तनवो for वपुषो M. ३ सिंहला T; सिंहला is noticed by M. which has मुह्यला. ४ 'गिरि' M. ५ 'प्रावाङ्गणा' P. ६ परितन्त्री M. ७ सिंहला P. ८ विग्रहा P. ९ पूजरा T. १० 'विष' R. ११ 'अद्वय' P. R. १२ कर्णाटि M, काम्पिण्या T. १३ श्रितपल्लव P. १४ सद्योतिशय M.

परि०—'अहो वीररुद्रस्स अहसइदतिभुवणाई सुइहावदानाई ।

राजा—(सहर्षम्) महतीं प्रतिष्ठामारोपितं खलु काकतीयकुलं विश्वैकविजयिना वत्सेन ।

पुरोहितः—आमूलचूडं फलिताः प्रसक्तयः काकतीयान्वयदेवतानाम् ।

राजा—ततस्ततः ।

प्रथमः—अनन्तर सकलदिग्विजयसमुत्तेजिततेजोविलासः सर्वनरेश्वराणां तानि तान्युपायनानि स्वीकृत्य संप्रसन्नैः संप्रसन्नैर्हामृद्गैराधितेन महता यत्नार्णवेन न्यवर्त्तत विश्वैकवीरो वीररुद्रः ।

मन्त्रिणः—(सहर्षम्) कुबेदानीं राजपुत्रः ।

द्वितीयः—संप्रति किंकुर्वाणराजलोकः सर्वानपि सेनापतीन् नगरं प्रस्थान्य कतिपयमौलपरिवृतः काकतीयवीरः स्वैर गोदावरीपरिसरारण्येषु मृगयाकुतूहली विहरते ।

मन्त्रिणः—(सविमर्शम्) महाराज नूनं त्वमप्येव शासति वसुमतीं यौवराज्यमेव बहुमन्यते राजपुत्रः ।

एषा प्राप्स्याशा । दिग्विजयाकृष्टनरेश्वरवृत्तान्तस्य व्यापित्वात् पताका निरूपिता ।

अहो वीररुद्रस्स अतिशयितविभुवनानि सुदावदानानि । आमूलचूडमामूलमम् ।

किंकुर्वाणराजलोकः किङ्करीभवद्राजवर्गः । मौलं मूलबलम् ।

एषा प्राप्स्याशेति । राज्याभिषेकस्य मृगयालक्षणप्रतिबन्धकोपनिपातेन दाहक्यमानत्वादिति भावः । पताका योजयति । दिग्विजयेति ।

अथा ।

१ अहो वीररुद्रस्यातिशयितविभुवनानि सुदावदानानि ।

१ अहो M. २ 'हुवणाइ' 1', M. ३ R. omits सहर्षम्. ४ विश्वैक M. ५ प्रसक्तयः P. ६ काकतीयान्वयकुलदेव M., काकतीयकुल M. ७ संप्रसन्नैः P. ८ स्ते H., स्ते M. ९ पताका P.

राजा—तदचिरमेव युष्माभिरेवानेतव्यो वत्सः अनुनेतव्यश्च राज्या-
भिषेकाय ।

मन्त्रिणः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्ताः)

नेपथ्ये—(ससंभ्रमम्) भो भो नागरिकाः सत्वरम्पसरत दूरम् ।
यदिदानीं

आलानं तरसा निपाट्य निगलान्युच्छिद्य धूताकुशो

वेगोत्पादितधूर्गतः कटतरीनिर्यन्मदाम्बुस्रुतिः ।

भ्रदयत्पण्यपथं चेलद्रजहयं विभ्यज्जनौघं पुरं

विष्वङ्म्याकुलयत्यमन्दरंभसः सैरं करिग्रामणीः ॥

एष शङ्खनासरूपः संभ्रमः ।

राजा—(आकर्ष्य ससितम्) कथं व्याकुलयति कटकं करीन्द्रः ।

पुरुषः—महाराज नृनपिदानीं नगरं प्रविशतां नरेश्वरोपायनानां
द्विपानां गन्धानिलेन संकुध्यन् निर्गलो जातः प्रधानहस्ती ।

पुरो०—

पित्रा स्वर्णभूपतिनोपदिष्टं

प्रतापरुद्रस्य महाभिषेकम् ।

आलानमिति । आलानं बभ्रस्तम्भः । निगलानि शृङ्खलानि । पातितध-
र्गतः पातिताघोरणः करिग्रामणीः राजप्रियो गाणपतिनाम गजधेष्टः । भ्रदय-
त्पण्यपथमित्यादौ शङ्खाग्रासयोर्निरूपणात् संभ्रम इत्याह । एष इति ।

कटक नगरम् ।

पित्रेति । गजास्यो गणेन्द्रः । अवेष्टार्थस्य महाभिषेकस्य निर्विघ्नमित्यनेन गणे-

निर्विघ्नमापादयितुं गजास्यः

करेणुराजाकृतिरभ्युपैति ॥ २० ॥

एष गर्भवीजोद्भेदनादाक्षेपः ।

राजा—(सहर्षम्) तर्हि वयमपि प्रेमदवनद्वाराप्यासादमांस्वद्य गजे-
न्द्रमवलोकयिष्यामः (इत्युत्थाय पेरिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

वीरेन्द्रविजयो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

प्राप्ताद्वरूपोपायानुसरणादाक्षेपः । इष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेप इति लक्षणात् ।
अत एवात्र गर्भवीजोद्भेदनादित्याह । तस्य प्राप्त्याशप्तसद्विधात्वेनैवविधात्वा-
दिति ।

अन्तःपुरोचितं राज्ञोपवनं प्रेमदवनम् । 'अथापोः—' इति द्रुत्वः ।

इति तृतीयोऽङ्कः ।

---

१ 'वीजोपादानं' P, वीजाक्षेप M. २ प्रेमदावनं R ३ 'मयि' R. ४ परिक्रम्य
omitted in R. and M. ५ वीर is omitted in R. and M.

ततः प्रविशति घात्री चेटी च ।

घात्री—(सरोपम्) 'हजे एमारिससंहस्सकज्जपेज्जाउले रौअउले महुसवे वि सअला वि रअणी केण समं तुण णीदा । ईरिसमंहग्वाई भूस णाई कुंदो चोरिआई । कह ण ज्ञाणिअं तुण दांसीए उंत्तीए । संअण दिसो जेऊण चउरतसौमतपरिवारो पआवरुहो णअरं पविहो कुल देवदाए पसत्तीए महाराअस्स अंण्णाए पुरोहिदाणं अणुरोहेण अम चाणं अंणुवट्ठणेण पआणं भाअहेणण खोणीए तंवाविसेसेण अम्हारि सस्स परिअणस्स मुंकअपरिपाएण अम्भुपगअमहारंजाहिसेओ जुवराओ 'सजाओ । एव वि एआइणीं म महुसवाउलिअं मोत्तुण कहं डिदा ।

नीचाग्रद्वययुक्त प्रवेशक प्रारभते । तत इति । तत्र प्रतिहारप्रवेशात् एवं कथाभाग पूर्वाङ्गोपेतया वृत्त । उत्तरस्तूत्तराङ्गोपेतया वृत्तिष्यमाण इति व्रष्टव्यम् । 'हजे चेटी । 'हजे हजे हलाहाने नीचा चेटीं सखीं प्रति ।' इत्य मर । 'ईरिसेति । महार्थाणि महामूल्यानि । दास्या पुत्र्या । 'पुरेअन्तर स्याम्' इति विकल्पावलुङ्ख । सकला दिशो जित्वा चतुरन्तसामन्तपरिवार प्रतापरुद्रो नगर प्रविष्ट कुलदेवताया प्रत्यासत्या महाराजस्याज्ञया पुरोहि,

छाया ।

१ हजे एतादृशसहस्रवार्यपयांउले राजकुले महोत्सवेऽपि सकलापि रजनी केन सम त्वया नीता । ईदृगमहार्थाणि भूषणानि कुतश्चोरितानि । कथं न ज्ञाते त्वया दास्या पुत्र्या । सकला दिशो जित्वा चतुरन्तसामन्तपरिवार प्रतापरुद्रो नगरे प्रविष्ट कुलदेवताया प्रसत्या महाराजस्याज्ञया पुराहितानामनुरोधेनामात्यानामनुवर्तनेन प्रजाना भागधन धोण्यास्तपोविशेषेणस्मादृशस्य परिजनस्य छत्रपरिपात्रेनाभ्युपगतमहाराजाभि पेक्षो युवराज सजात । एवमप्येकादिनीं मा मधूत्सवाङ्कित्वा युक्त्वा पथ स्थिता ।

१ 'कज्जसहस्स' M २ 'पज्जाअल्लरामअल्लमहु' T'. ३ रामअल्ल वि M ४ णिदा P ५ महग्घाई M M, महग्घाई P, महग्घाई T'. ६ भूसणाई P, भूसणाई T' • वत्तो P ८ चोरिआई P, चोरिआई T' ९ मुणिअ M, विण्णाई T' १० दासापुत्ताय M, ११ पुत्तीए M, M, १२ सजसजाओ दिसाओ M, M, १३ सामद M, M, १४ आणाए M १५ अणुवट्ठणेण P. १६ माअपेएण M १७ तपो' M, १८ सकदिअपरिपाएण T', मुअम्परिपाएण M, १९ 'एज्जाहिसेअ P, एज्जाहिसेअ M २० जुवराअ P २१ सजाअ P २२ एआइणिं P. २३ अहवा' M. २४ माहुण M २५ काई M २६ डिआ M, थिदा M, २७ अयकपा १ २८ थेअकपा १ २९ १ and t, have before हजे हजे चेटी. ३० १ and t, have before thus ईदृगमहार्थाणि भूषणानि कुतश्चोरितानि । कथं न ज्ञात त्वया ।

अनेन रोपवशान्नियतातिप्रदर्शनमुखेन वीजस्यावमर्शनाद्विमर्श-
संधिः । चेटीगतदोषप्रख्यापनादपवादोऽङ्गम् ।

चेटी—‘सामिणि अवराहं सहस्स (इति पादयोः पतति) ।

धात्री—(सम्भ्रमङ्गम्) ‘दासीप उंत्ति पटंचलेण सप्पदंसणं पंडिम-
ज्जेसि जं पणामेण ईरिसापराहं सिद्धिब्बेसि ।

एष ‘रोपसंभाषणरूपः’ संपेदः ।

चेटी—‘ईरिसंहोषेव तुमं । ता निष्कारणकोविणीं होदीं अंणुव-
ट्ठिं अहं णं पज्जत्ता ।

धात्री—(सरोपशिरःकम्पनम्) ‘वक्कशीलंदुल्ललिप लूणकण्णंगासं

तानामनुरोधेनामात्यानामनुवत्तनेन प्रजानां भागधेयेन क्षोण्यास्तपोविशेष-
णास्मादशस्य परिजनस्य सुकृतपरिपाकेनाभ्युपगतमहाराजाभिषेको युवराजः
संजातः । एवमप्येकशकिनीं मां महोत्सवाकुलितां मुक्ता कुत्र स्थिता ।

विमर्शसंधिं योजयति । अनेनेति । अनेन ग्रन्थसंदर्भेणेत्यर्थः । प्रतिपक्ष-
नियुक्त्या कार्यनिश्चयो नियतातिः तस्याः प्रदर्शनमुखेन वीजस्य गर्भसंधौ
प्रसिद्धस्यावमर्शनात् पर्यालोचनात् ।

स्वामिण्यपराधं सहस्वेति । दास्याः पुत्रि पटाग्रलेन सर्वदशनं परिमार्जयति
यत् प्रणामेनेदृशापराधं शिथिलयति । ईदृशस्वभावेन एवं तन्निष्कारणकोपिनीं

छाया ।

१ स्वामिनि अपराधं सहस्व ।

२ दास्याः पुत्रि पटाग्रलेन सर्वदशनं परिमार्जयति यत् प्रणामेनेदृशापराधं शिथि-
लयति ।

३ ईदृशस्वभावेन त्वम् । तत् निष्कारणकोपिनीं भवतीमनुवर्तितुयद् न पर्याप्ता ।

४ वक्कशीलदुल्ललिते लूणकण्णंगामां त्यां वक्का कारावृद्धभाजनं करोमि ।

१ रोपवशम् M. २ ‘दशनं’ for ‘प्रदर्शनं’ B., M. ३ ‘दपकादोऽपम्’ M. ४ सहे-
मिनि P., M. ५ उती T. ६ पटचलेण T. ७ पटिमुज्जेसि M. ८ ‘सापराधम्’ M.
९ सिद्धिब्बेसि P. १० सपेयभाषणरूपः M. ११ समेदः M. १२ समारेज्ज M.
१३ कोविणी M. १४ मोदी P. १५ अनुवट्ठि T., अनुवत्तिदु M. १६ न T.
१७ ‘काप’ T. १८ ‘वीजं’ T. १९ ‘प्राप्तिम्’ T. २० ‘पारेन गमिनं’ L

तुमं येन्धिऊण काराघरभाअणं करोमि । (इति बाहुवन्धनं नाटयति)

एष वन्धनरूपो विद्रवः ।

चेटी—(सभयकम्पम्) 'सामिणि रक्खेहि रक्खेहि असरणं णिर-
वराहं इमं जणं । तुह अत्तिआण हिडिंवास्समं गच्छंतीण अहं बल-
कारेण णीदा । तत्थ पडिऊलं देव्यं प्रसादअंतीण विलंबिदं किं करोमि ।

धात्री—(सरोपहुङ्कारम्) 'एवारिसं राअडलमहुसअं उज्झिअ हि-
डिंवाअगंडसेलेसुं किंत्ति मत्तअं तांडिस्सद मंदभाइणी ।

एष गुरुतिरस्काररूपो द्रवः ।

चेटी—'सामिणि सहहि विलंबिअं । तुए कादव्यं मंगल्येवभारं

भवसीमनुवर्त्तिनुमहं न परीक्षा । वक्रशीलदुर्ललिते लूनकणेनासां त्वां दध्वा
कारागृहभाजनं करोमि । स्वामिनि रक्ष रक्ष अघारणं निरपराधमिमं जनम् ।
तव अत्तिकया ज्येष्ठभगिन्या । 'अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा' इत्यमरः ।
हिडिम्याभ्रमं गच्छन्त्याहं बलारकारेण नीता । तत्र प्रतिकूलं देव प्रसादयन्त्या
विलम्बितं किं करोमि । एतादृशं राजकुलमहोत्सवमुज्जित्वा हिडिम्यालयग-
ण्डशैलेषु किमिति मस्तकं ताड्यते मन्दभागिन्या । स्वामिनि सहस्व सहस्व
विलम्बितं त्वया कर्त्तव्यं मङ्गलोपचारं शीघ्रं निर्वर्त्तयामि । इत्थे उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ।

छाया ।

१ स्वामिनि रक्ष रक्ष अघारणं निरपराधमिमं जनम् । तवात्तिकया हिडिम्याभ्रमं ग-
च्छन्त्याहं बलारकारेण नीता । तत्र प्रतिकूलं देव प्रसादयन्त्या विलम्बितं किं
करोमि ।

२ एतादृशं राजकुलमहोत्सवमुज्जित्वा हिडिम्यालयगण्डशैलेषु किमिति मस्तकं ताड-
यिष्याति मन्दभागिनी ।

३ स्वामिनि सहस्व विलंबितम् । तव कर्त्तव्यं मङ्गलोपचारं शीघ्रं निर्वर्त्तयामि ।

१ वादिऊण M. २ सक्कयन् P. ३ हिडिम्बस्सम T. ४ वीलविदं P. ५ यडम P.
मव्यन M. ६ ताडिज्ज M. ७ मन्दभाअणी P, मन्दभाइणी M. ८ 'निररति P.
९ विद्रवः T. १० मवल्यभारं P.

सिद्धं निवेत्तेमि । (इति वधुषा प्रणमति)

धात्री—(सप्रसादम्) 'हंजे उँठेहि ।

एषा विरोधशमनरूपा शक्तिः ।

चेट्टी—(सहर्षमुत्थाय हस्तार्चलम्बनं दत्त्वा) 'इदो इदो तँसहोदी ।

धात्री—(किञ्चित् परिक्रम्य पुरोऽवलाक्य च) कैहं एसो पडि-
हारपेवरो ससंभमं निगमो तां पद्यासण्णो विअ महाहिसेअसंभमो ।
तेण राअउत्तस्स मंगलणीराअणदीवंरिञ्छोलि निवेत्तिदुं अम्मंतरं पेवि-
सामो ।

इति निष्क्रान्ते ।

प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति प्रतीहारः ।

प्रति०—(साद्वोरं परिक्रम्य द्वारि नरपतिकुलकलकलमसहमानः
साधमानं केनकवेअलतामुद्यम्य)

इत इतस्तत्रभवती । कथमेव प्रतीहारप्रवरः वृद्धप्रतीहारः ससभमं निर्गतस्तस्मात्
प्रत्यासन्न इव महाभिपेक्षमयः । तेन राजपुत्रस्य मङ्गलनीराजनदीपरिञ्छोलि
दीपपेङ्गि निवर्त्तयितुमभ्यन्तरं प्रविशाम ।

छाया ।

१ सखि उत्तिष्ठ ।

२ इत इतस्तत्रभवती ।

३ कथमेव प्रतीहारप्रवरः ससंभमं निर्गतः तन् प्रत्यासन्न इव महाभिपेक्षमयः ।
तेन राजपुत्रस्य मङ्गलनीराजनदीपरिञ्छोलि निवर्त्तयितुमभ्यन्तरं प्रविशाम ।

१ निवेदमि T, २ उँठेहि उँठेहि M, ३ 'कल्म' P., M, ४ तस्यहोदि M, ५ पवरो
P, ६ निगम्य P, निगम्य M, ७ तं P, ८ महाभि' M, ९ सभम P, १० रिञ्छोलि
P, ११ निवृत्तेडु M, निवृत्तेडु T, १२ पविशाम P, १३ वरकनक M, १४ दीपपदी P.

रे रे नरेवराः^२

दन्तिव्यूहमुपायनीकृतममुं कुर्वन्तु पुर्या वदि-
यस्योद्यद्वनद्वंद्वितैर्न यदिकाघण्टाध्वनि श्रूयते ।
दूरे चास्तु रथाश्वमेतदखिलं यस्यातिसंमर्दतो
निष्कामत् प्रविशथ नागरकुलं न स्वेरमान्विष्टे ॥ १ ॥

एषा तर्जनोद्देजनरूपा द्युतिः ।

(किंचिदुच्चैः) भो भो कुलामात्यशृद्धाः प्रधानाधिकारिणो परिजनाः
पौराश्च शृणुध्वम् । एषा रुद्रदेवमहाराजस्याद्या । यथा किल

पूर्वैः कारुतिवंशजैर्नृपतिभिः सम्पग्धृता या चिरं
यस्या मानुषशम्भुना गणपतिक्षोणीभुजाभूत् प्रथा ।
येयं मद्भुजया कुलाद्रिवर्साति विस्मारिता मेदिनी
सेयं संपति धीरुद्रभुजयोर्यातु प्रतिष्ठां स्मिराम् ॥ २ ॥

एष स्ववंशजानां कीर्तनादुरुकीर्त्तनरूपः प्रसङ्गः ।

(पुनः सादोषं परिक्रम्य) अधिष्ठताः किमिदानीमार्त्तमध्यम् । किमु-
पक्रान्तः स्वयंभूदेवसमाराधनविधिः । कश्चिदत्ताः पुरदेवताभ्यो धलयः ।
किमभ्याचिताः सर्वे वैण्टशृद्धाः । कश्चित् प्रसाधिता महाभिषेकवेदिः ।

तत इति । दन्तीति । रथाश्वमिति । सेनाहत्यादेकवद्भावः । नागरकुलं
पौरसमूहः । स्वेरमसंवाधेन ।

संशृणुध्वमिति । सपूर्वाच्छृणोतेरविचक्षितकर्मकात् 'समो गम्भीरः—'
इत्यादिनामनेपदम् । कारुतिमूषतीना भूपरिपालनमुदितोदित भवतीत्याह ।
पूर्वैरिति । विस्मारितेत्यत्र 'गतिबुद्धिः—' इत्यादिनामि कचुः कर्मत्वम् । तस्मि-
न्निधये कर्मणि क्तः । 'व्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इति वचनान् ।

१ नपयत्त M. २ P has शृणुध्वन् after this. ३ इति M ४ पगर P
५ बल M ६ जना for परिजना P. ७ शृणुध्वम् M ८ रुद्रदेवस्याद्या T, रुद्रदे-
वस्याद्या M ९ सम्पग्धृता M १० चिताम् M ११ मारमभ B, T १२ विमर्दिता
P. १३ M also has वण. १४ महादिता B.

किं सज्जीकृतानि कनककलशेषु तीर्थसलिलानि । कचिदभ्यर्णमुपनी-
तान्युत्तमोपकरणानि । किं मङ्गलमुद्गृह्ये कृतावधाना ज्योतिर्विन्दः । क-
चिदलंकृतास्त्रिलिङ्गनगरी कुरङ्गीदृशश्च । यदिदानीं वसुमतीपाणिग्र-
हणोचितमङ्गलाचारवेषः प्रतापरुद्रः काकतीयमहाराज्यलेदमीमहान्तःपुरे
घर्त्तते । तत्स्वरध्यम् । (अन्यतो गत्वा समुद्रक्षेपमवलोक्य) कथं रा-
जानां न विरमन्ति । (किंचिदुपसृत्य) भो भो भूपाला यथासुखमा-
ध्यम् । सर्जिकुरुध्वमुपायनजातम् । न दृथा संमर्दं सहते मम वेङ्ग-
यष्टिः ।

एतदवमानरूपं छलनम् ।

(समन्तादवलोक्य सगर्वातिशयम्) महो तृणीकृतजगतां क्षिति-
भृतामुद्वेलं संमर्दं निवारयतां मेम प्रभावः । अथवा काकतीयदौवा-
रिकाणां लिखितपण्डितमेव राजनिवारणम् ।

एष स्वशक्त्याविष्करणरूपो व्यवसायः ।

(प्रविश्य पटाक्षेपेण दौवारिकः)

दौवारिकः—(साक्षेपम्) अरे केन स्वस्वसमयविदो भूपतयो निवा-
रिताः । मंहोत्सवदिदृक्षवः सैवे प्रविशन्तु ।

प्रथमः—(सरोपम्) अरे काकतीयकुलवृद्धप्रतीहारं मामसमयवेदि-
नमुदाहरसि ।

उत्तमोपकरणानि छत्रचामरादीनि । अभ्यर्णमन्तिकम् । उपनीतानि समर्पि-
तानि । लिखितपण्डितमायात्पादम्यस्तौ न नूतनं भवतीत्यर्थः । छातानुलिप्तादिष्व
' पूर्वकाल—' इत्यादिना समासः ।

पटाक्षेपेण नेपथ्यापसरणेन सूचनं विनैव प्रविश्येत्यर्थः ।

१ पुण्यतीर्थं P २ कुरङ्गीदृशश्च P. ३ परिग्रहणसमयोक्तिं M. ४ मङ्गलाचरणं M.
५ लक्ष्म्या मन्तं पुरे M. B. ६ VI drops तत्स्वरध्यम् ७ गुणा M. ८ दधावकातं T.
M. ९ माण्डवम् T. १० क्षितिभृताम् M. ११ M. drops मम १२ परिचितमेव
M. १३ विज्ञात M. १४ महो R. १५ P. १६ विदुषा H. १७ महोत्सव दिदृक्षमाणा.
B. M. १७ सर्वद्वि R.

पुरो०—राजपुत्र सजीकृतेयं महाभिपेकसामग्री काकतीयनरेश्वरा-
धिष्ठितं भद्रासनं भवदधिरोहणं प्रतीक्षते । तत् परिपालय स्वयंभूदे-
वानुगृहीतां महाराजस्याञ्चाम् ।

एतत् कार्यसंग्रहरूपमादानम् ।

प्रताप०—तर्हि कुलदेवतां स्वयंभूदेवं नमस्कृत्य गुंवांशां वोढुमि-
च्छामि ।

पुरो०—सदृशोऽयमाचारः काकतीयकुलप्रदीपस्य भवतः । किं तु
प्रत्यासीदति महाभिपेकसमयः । तद्विरेणैव विहितकर्तव्येन राजपुत्रे-
णागन्तव्यम् । वयमितः करणीयशेषं परिपालयामः ।

प्रताप०—यथादिशन्ति काकतीयकुलप्रदाययितारः । (इत्युत्थाय
यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति त्वरितमहोत्सवो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

राजपुत्रेति । भद्रासनमभिपेकोपयोगी पीठविशेषः । तदुक्तं वास्तुशास्त्रेः

‘क्षुण्णं पङ्क्तुलोत्सेधं षोडशाङ्गुलविस्तृतम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलायामं क्षीरदारुसमुद्भवम् ॥

पञ्चाङ्कितं भवेद् भद्रपीठं स्तपनकर्मणि ॥’

इति । एतत् सिंहासनमिति” वशिष्ठादयो व्यवहरन्ति ।

प्रत्यायितारो विश्वासयितारः स्वाधीनत्वसम्प्रादका वा । पक्षद्वयेऽपि
प्रासवाच इत्यर्थः । प्रतिपूर्वादिणो व्यन्तात् तृप्तस्यः । ‘प्रत्ययोऽधीनशपयज्ञा-
नविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । सर्वमन्यत् सुगमम् ।

इति नाटकप्रकरणे चतुर्थोऽङ्कः ।

१ ‘नरेश्वरमा’ P २ ‘देवपरिगृहीताम्’ B. ३ ‘मादानम्’ P. ४ ‘सुगममेतम्’ M.
५ M. drops विहितकालेन ६ यथादिशति P. ७ ‘प्रत्यायितार’ P, ‘कुशान्वयमत्याय-
यितार’ T, M ८ P. drops इति, T. adds नाटकप्रकरणे after M. ९ द्विष्टाङ्गु
P. १० मित्याप १, १२

ततः प्रविशन्ति ज्योतिर्विन्दः ।

ज्योतिर्विन्दः—(सप्तमम परिक्रम्य) मो मो त्वरधम् । कुत्र पुरोधस, कुत्र वा मन्त्रिणः । समानीयतां स्वयंभूदेवसमाराधनासकचित्ततया वि लम्बमानो राजपुत्रः । येन प्रत्यासन्नतया वर्तते महाभिषेकमुद्घर्तः ।

एतदुत्तराङ्गस्य पूर्वोद्धार्यानुसंगतत्वादङ्गावतरणम् ।

(सन्निपर्शाध्वर्यम्) अहो विश्वतिशायिनी काकतीयकुलप्रतिष्ठा ।

यतः

आदेष्टा कुलदेवता स भगवान् यस्य स्वयंभूः शिवो

यं सज्जीकुरुते पराक्रमजितः क्षोणीपतीनां गणः ।

यस्यै च स्पृहयत्यशेषजगती तं वीरकटाकृते-

विष्णोर्वीरस्य महाभिषेचनविधिं नन्दन्ति सर्वे जनाः ॥ १ ॥

एष स्वयंभूदेशोपदेशनरेश्वरविजयप्रमुखसंध्यादिबीजायानां महाप्रयोजनीभूतमहाभिषेकार्थतया योजनानिर्वहणसधिः ।

नैनमिदानीं

स्वप्नेऽप्यासूचितामाशां पालयन्तं कुलोद्बहम् ।

न मान्द्यन्तमुदः शंभोर्विभोरव्यभिनन्दतः ॥ २ ॥

एष मुखसंधौ प्रसिद्धस्य स्वप्नोपदेशरूपस्य बीजस्योपगम-
सनात् संधिः ।

तत इति । ज्योतिर्विन्दो मौहूर्तिका । अत्र पूर्वोद्धार्याभिर्भीहूर्तिर्भूतस्त्वित् रैर्वात्रानुप्रविष्टैरभिहितस्याङ्गार्थस्य पूर्वोद्धार्यानुगतत्वादङ्गावतरणमित्याह । एतं वृत्तरेति । आदेष्टेति । अत्र बीजयुक्तानां मुखसंध्यासंध्यानां परमप्रयोजनस्य भलाभात् निर्वहणसधिरित्याह । एष इति ।

स्वप्न इति । आसूचितां सूचितामप्याशां पालयन्तमभिनन्दतोऽनुमोदमा-
नस्य शंभोर्विभोरव्यभिनन्दतोऽनुमोदो न मान्ति । अप्रमेयो विचित्रो हर्षोऽनू-
त्ययः । संध्याख्यमङ्गं योजयति । एष इति । उपगमात् पुनरुपगमनादित्ययं ।

1 P drops चित्त २ पृथाङ्गानुगतं P, पृथाङ्गानुगतं M, पृथाङ्गानुगतं M,
पृथाङ्गानुगतं B ३ देवनेपरं B ४ प्रमुखमुखं M, ५ M दीप्यमानं ६ (म. ५. ५)
यदिदानीम् P, M, ७ 'पवित्र' दिन M ८ कावस्थापयमानं P, B ९ १, दीप्यमानं

('किंचिदुच्चैः)

कल्याणी सकलापि भूतसरणिः क्षेमप्रदा देवताः

ऋहपञ्चवनिर्मेरा द्विजनुयामाशीर्गिरो जायति ।

आरूढाः पदमुन्नतं ग्रहगणाः श्रेयान् मुहूर्तः शुभो

नक्षत्राणि शिवंकराणि शुभदाश्चान्ये निमित्तोदयाः ॥ ३ ॥

तद्वयमेव राजपुत्रानयनाय प्रयतिष्यामहे ।

कल्याणीति । भूतसरणिः दृष्टिव्यादिभूतसमूहः । कल्याण्यप्राप्तविकारतया शुभशंसिनीत्यर्थः । श्रेयःप्रसवेन श्रेयःसंपादनेन निर्भराः द्विजनुपां द्विजानामाशीर्गिरो जायति नित्यं प्रवसन्त इत्यर्थः । ग्रहगणाः सूर्योदयः । उन्नतं पदमुन्नतं स्थानम् । तदुक्तं वैराहमिहिराचार्यैः ।

‘ भजद्वयभमृगाङ्गनाकुलीरा क्षपणजौ च विवाकरादितुङ्गाः । ’

इति । आरूढाः प्राप्ताः । एतत्फलमुक्तं दृष्टवसिष्ठसंहितायाम् ।

‘ वराहदोषादिविवर्जितेऽङ्घ्रि

नक्षत्रिपानामभिपेक इष्टः ।

मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्र-

गृहस्थितैवांथ तदंशसंस्थैः ॥

शुभे विद्यते सततं ‘ग्रहेन्द्रा

दिशन्ति लक्ष्मीं विपुलां च कीर्तिम् ॥ ’

इति । मुहूर्तशान्देनात्र पञ्चगूरूपः कालविशेषो विवक्षितः । ॥ च क्रूरसौम्य-
ग्रहसंबन्धवशाद् द्विविधः । तदुक्तम् ।

‘ लघ्नमर्धं तृतीयांशो नवांशो द्वादशांशकः ।

त्रिंशांशश्चेति पञ्चगूरुः क्रूरसौम्यवशाद् द्विधा ॥ ’

इति । सत्रायं सौम्य इत्याह । श्रेयानिति । शुभैः सौम्यग्रहैः श्रेयानतिप्रशस्त इत्यर्थः । तदपि तत्रैवोक्तम् ।

‘ पञ्चगूरौ भवति सदा शुभस्तचरसमुद्भवः शुभदः ।

पापसमुत्पत्त्यस्वशुभस्तस्याद्वास्तु सौम्यपञ्चगूरुः ॥ ’

इति । नक्षत्राणि रोहिण्यादीनि रोहिण्याद्यन्वतमनक्षत्रमित्यर्थः । एकदा बहु-
नामसंभवाद् । शिवंकराणि क्षेमंकराणि । यद्यपि ‘ मेघचिभयेषु रुजः ’ इत्यत्र

१ T omits किंचिदुच्चैः. २ मुहूर्तः शुभेः M. ३ शुभकारिणि R. ४ तत्सन्तमेन T.
५ द्विगुण्यनामां ६, ७, ८ ६ शुभक स्थानम् ६, ७, ८ वराहसंहितायाम् ६, ८ ग्रहेणा ६, ८

एष प्रकृतकार्यपार्श्वणाद्विरोधः ।

(सत्वरं परिक्रम्य पुरोऽवलोक्य च सहर्षसंभ्रमम्) नन्वागत एव
प्रतापरुद्रः ।

विप्रैर्मङ्गलसूक्तपाठमुखरैरालोक्योद्बोध्यतै-

भूपातैः करसंभृतोपकरणैरातुरपात्यात्मजैः ।

श्लाघ्यैर्वन्दिजनैर्दंगन्तर्विजयश्वाघासपुद्गोवैजैः

स्त्रीवर्गैश्च यथोचितं परिवृतो नीराजनोद्योगिमिः ॥ ४ ॥

तद्वयं चास्मानमेव गत्वा समुचितमाचरिष्यामः (इति परिक्रामन्ति)
(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः प्रतापरुद्रो मन्त्रिष्वथ ।)

मन्त्रिणः—(सविनयमग्रतो भूत्वा) काकतीयकुलतिलक इत इतः ।
इदं राज्यलक्ष्मीशुब्धान्तं प्रणानागारं प्रविशतु स्वामी । न विलम्बाहं
कुलवेवताया मनोरथाः ।

शिवंकरशब्दश्चन्द्रसेव न भाषायामित्याह 'पदमञ्जरीकारः तथापि 'क्षेमं
करोऽभिरुहतातिः शिवतातिः शिवंकरः' इत्यमरकोशमूलोऽयं प्रयोग इत्यनुसंधे-
यम् । निमित्तोदयाः दिक्प्रसादादयः ।

विप्रैरेति । मङ्गलसूक्तानि 'कविकव्यनुपं ममाग्रे वर्षी विहवेपु' इत्येवं-
मादीनि । आलोकशब्दा जवजयेत्येवमादयः । 'आलोको बन्दिभाषणम्' इति
चिन्मः । भूपा अपि बन्दिभ्रमभूमयो बभूवुरिति भावः । उपकरणानि उग्रपा-
मरादीनि । बन्दिजनाः 'बन्धभूभृद्गुणोत्कर्षावकाः बन्दिनः स्मृताः' इत्यु-
पलक्षणाः ।

शुब्धान्तप्रणानागारमन्तःपुरप्रधानगृहम् ।

१ इतकर्म P.; कृतकार्यानुसार्यणम् R. २ R. and M. omit च. ३ वराय वीरः
M. ४ 'यथोदिती. R. ५ सर्वेवदि' M. ६ विजयो R. ७ M. drops मन्त्रिष्वथ. ८ मन्त्र
M. ९ 'शुद्धस्तद्वारम् M. १० प्रधानम् R. ११ इत्याद्यानकमुत्तमं L, १२.

एतत् पट्टबन्धरूपकार्यस्योपक्षेपणाद्ग्रथनम् ।

ज्योतिः—(किंचिदुच्चैः) भो भो कुलामात्याः

सन्नद्यध्वमुपाहरध्वमुचितद्रव्याण्युपाध्वं सुरान्

संप्राप्तः सुपुहूर्त्त एव विजयी कल्याणसंपत्त्वनिः ।

यस्मिन् प्राप्य महाभिपेकविभवं क्षोणो पलीनाखिल-

क्षमापलां चिरमन्वशाद्गणपतिर्भूत्कुलप्रामर्णीः ॥ ५ ॥

एव ज्योतिर्विद्भिरेतुभूतार्थख्यापनाच्चिर्णयः ।

परि०—'कहं पञ्चासण्णे वि मुहूर्त्ते किं विलंबिभदि महामच्चेहि ।

मन्त्रिणः—(उपसृत्य) नाथ किं विस्मृता गुर्वाङ्गा नायमवसरो नरे-
श्वरविज्ञापनावर्णनस्य । मर्हास्थान्यामेवानुगृह्यन्ताममी ।

प्रताप०—शिरसि धृतैव खलु तातस्याङ्गा । किं तु नोपदिश्यते पुन-
रनन्तरकरणीयम् ।

पुरा खलु गणपतिमहाराजो यस्मिन् मुहूर्त्तेऽभिपेकमनुभूय समक्षां भुवमे-
कातपत्रां धुंभुजे एतादृशोऽयं मुहूर्त्तः संप्राप्तः । अतोऽवधानेन देवताराधना-
दिकं कर्त्तव्यमित्याह । सन्नद्यध्वमिति । सन्नद्यध्वं मुहूर्त्ते सावधाना भवते-
त्यर्थः । उचितद्रव्याणि तीर्थकलत्रादीनि । सुरानुपाध्वमर्चयध्वम् । अग्रेदं पित्रा-
दीनामप्युपलक्षणम् । यथाह रुद्रवसिष्ठः ।

‘ आशिषो वाचनं कृत्वा पूजयेच्च सुरान् पिदन् ।

आयुधानि च पटं च विप्रान् गन्धादिनार्चयेत् ॥ ’

इति । अन्वशात् । साखेलं । अनुभूतार्थख्यापनादिति । अनुभूतस्य बीजा-
नुगुणस्यार्थस्य ख्यापनादित्यर्थः ।

उत्तरा ।

१ कथं प्रत्यासन्नोऽपि मुहूर्त्ते किं विलम्ब्यते महामात्यैः ।

- १ 'कार्यस्य क्षेपणं' P.; 'कार्यस्योपक्षेपणं' M.; 'कार्यपक्षेपणं' R. २ व्याप्त्य R.
१ 'निर्णयताप' M. ४ 'ज्ञापनात्' P. ५ M. has *सुखा* before this as stage direction.
६ विलम्बिभदि P. ७ किंचित् स्मृता P. ८ महास्थान्याम् M., P. ९ इत्येव M.
१० P. drops *खलु*. ११ नाथस्य M., १२ गुणोऽयं L, P. १३ अनुभूतव्यापनादिति L, P.

एतत् प्रकृतानुगुण्येनान्योन्यपरिभाषणात् परिभाषणम् ।

पुरो०—(सविनयसंभ्रममुपसृत्य) स्वीकृतमहाभिषेकवेपः कनकवे-
दिकामारोहतु प्रतापरुद्रः । देवं महाराजपर्यायेण भवद्भुजशिखर्यापे-
हतु मेदिनी ।

प्रताप०—तथा भवतु (इति वेदिकामारोहति)

नृपाः—(सप्रणामं मङ्गलवेदिकां परिवार्य) विजयतां विजयतां
काकतीयकुलस्यामी ।

एष नरेश्वरपर्युपासनात् प्रसादः ।

परि०—(विलोक्य संमोदकौतुकम्) 'पुष्पपञ्चभक्तेण्यसापुं सह-
स्सरस्सि' धिअ सुमेरुकुण्ठगतं महेन्द्रो विअ पक्षिचक्रवर्तिणं चक्र-
धरो विअ कणअवोद आरुढो पञ्चाचरुहो ।

मन्त्रिणः—काकतीयेश्वर समारुह्यतो भद्रासनम् । अमी पुण्येधतो
महाभिषेकाय तीर्थसलिलपूणान् कनककलशान् धारयन्ति ।

प्रताप०—तथा भवतु (इति स्वयंभूदेवं काकतीयकुलवृद्धांश्च प्रण-
मन् सिंहासने समुपविशति)

कथं प्रत्यासन्नेऽपि मुहूर्ते किं विलम्ब्यते महामात्यैः । पूर्वपर्वतकनकसातुं सह-
शरश्मिरिव सुमेरुकनकतटे महेन्द्र इव पक्षिचक्रवर्तिनं चक्रधर इव कनकवे-
दिकामारुहः प्रतापरुद्रः । शयीसमन्विमप्रणसुरभीकृतसलिकान् वेदप्रदानिम-
क्षितोदकानिस्पर्शः । अभिषेकमुहूर्तसूचकं जयघण्टिकास्वनिमाश्रीवांससाधुवादा-
विरूपतया सभावयति । प्रतापेत्यादि ।

छाया ।

१ पूर्वपर्वतकनकसातुं सहशरश्मिरिव सुमेरुकनकतटे महेन्द्र इव पक्षिचक्रवर्तिनं
चक्रधर इव कनकवेदिकारुहः प्रतापरुद्रः ।

१ 'गुणेन M. २ 'कथनान् M. ३ 'महाभिषेकां चितवेपः B. ४ रुद्रः B, रुद्रैः M.
५ देव &c., is given in P. as the speech of नृपा. ६ 'पञ्चापस्य M. ७ 'तद्रुत'
M. ८ 'भविष्यति P. ९ B. gives विजयताम् once. १० 'समोद' M. ११ 'पञ्चद'
M. १२ 'कथनं' P. १३ च P. १४ 'कणिम M. १५ 'महिरो च P; महरो विम
M. १६ 'पति' P. १७ 'वह्निं T', वह्निं M. १८ 'चक्रधरं' P. १९ 'पूजकनक' P;
B. २० B. and M drop वृत्त.

पुरोऽ—(श्रयीसंमभिमन्त्रणसुरमीकृतसैलिलान् कनककलशानमा-
त्यहस्तेष्वपि निधाय सादरम्)

प्रतापरुद्रनृपते काकतीयकुलोचितैः ।

प्रजानुरञ्जनैः क्षोणीं पालयाचन्द्रतारकम् ॥ ६ ॥

(इत्याशीर्वादसाधुयादायमानं पाणिग्रहणकौतुकत्वरमाणमहाराज्य-
लक्ष्मीमञ्जीरशोर्जितानुमोदितं स्वयंभूदेवप्रमोदाद्दृष्ट्वालोपवृंहितं काकती-
यकुलध्वजःप्रस्तावनादिण्डिमं चिराचलम्बितधरणीभाषस्त्रिधानां पाणि-
र्पतिप्रभृतीनां प्रहर्षस्वेडाविडम्बनं धर्मप्रतिष्ठामङ्गलकाहलीकोलाहल-
मनोहरं प्रह्लाभिपेकमुद्धर्त्तप्रशंसितं कनकजयघण्टिकानिनादमनुसन्ध-
धानाः सत्वरं प्रतापरुद्रमभियञ्चन्ति)

एष वाञ्छितार्थमाप्तिरानन्दः ।

एकतो वैतालिकाः—(सहर्षातिशयपुञ्जैः)

हे लोकाः पियत श्रवःप्रसृतिभिः कल्पानवार्त्तामृतं

जातः काकतिवीररुद्रनृपते राज्याभिषेकोत्सवः ।

भयारभ्य कलिः कृतः कृतपुगं राजन्वती मेदिनी

देवाः पूर्णहविर्भुजस्तदधुना यूयं कृतार्थाकृताः ॥ ७ ॥

अथ विश्वातिशायिमहिम्नो वीररुद्रस्य राज्याभिषेकमहोत्सवो विश्वप्रियंकर
इत्याह । एकत इति । एकतः पुरत इत्यर्थः । श्रव.प्रसृतिभिः श्रवणचुलुकैः ।
कलिः कृतपुगं कृतः परिपूर्णधर्मत्वादिति भावः । कृतः । राजन्वती सुरादी ।
' राजन्वान् सौराज्ये ' इति निपाठनात् साधुः । मेदिनीति ' राजा कालस्य
कारणमिति भावः ' । पूर्णहविर्भुज इति । ' यजेत राजा ऋतुभिर्विधिधरासद-
क्षिणैः ' इति विहितेनुष्ठानादिति भावः ।

१ मन्त्रेण P., M., M. २ 'कलितजम् R. ३ 'इत्येषु P.; इत्येष्वेव M. ४ P. drops
महा. ५ 'सिद्धिता' P., R. ६ 'तामोदितम् P. 'तानुमोदिन M. ७ 'प्रमोदाद्' T.;
'प्रमोदोपवृंहितम् M. ८ M. drops पठि. ९ विदम्बितम् M.; 'विदम्बितम् T. १० R.
and M. drop कोलाहल. ११ श्रवण' P., M. १२ प्रसृतिभिः P., R. १३ कृतपुगो M.
१४ कृतपुगः t., t. १५ निपाठानुष्ठाना' t., t.

अन्यतो वैतालिकाः—

आरूढे वीरवीररुद्रनृपतौ सिंहासनं शासितुं
तस्याश्वा क्षितिपालमौलिबलमीः स्वच्छन्दमारोहति ।
लोकांस्त्रीनधिरोहतो निरवधी कीर्त्तिप्रतापौ हठा-
दारोहन्ति च विन्ध्यभूधरतटान् प्रत्यर्थिनः पार्थिवाः ॥ ८ ॥

दक्षिणतो वैता०—

गायन्तीरनुमोदते निजवधूः शेषः शिष्टकम्पनै-
र्लक्ष्मीं प्रीणयतेऽथ कच्छपपतिर्वक्षस्पलीदर्शनात् ।
दिङ्नागाश्च करेणुकाशुचमपाकुर्वन्त्यनुव्रज्यया
दोष्णा काकतिवीररुद्रनृपतौ विश्वंभरां विभ्रति ॥ ९ ॥

उत्तरतो वैतालिकाः—

प्रसेभ्यः कुलभूभृतामपि हरिर्हन्तावलासां महा-
कुम्भेभ्योऽपि फणाभृतामपि पतेर्मूर्धां सहस्रादपि ।
कुर्मेन्द्रस्य च कर्परादपि जगद्विख्यातसारोव्रतौ
वाहौ संप्रति वीररुद्रनृपतेः प्राप्तर्पतिष्ठा मही ॥ १० ॥

एष सर्वदुःखशमनात् समयः ।

अन्यत इति । पश्चादित्यर्थः । आरूढ इति । स्वच्छन्दमनंगलम् । भवेनास्य
राज्ञः प्रभुशक्तिरुक्ता । तदुक्तं धानसोल्लासे ।

‘आज्ञारूपेण वा शक्तिः सर्वेषां मूर्धनि स्थिता ।

प्रभुशक्तिर्हि सा ज्ञेया प्रभावमहितोदया ॥’

इति । निरवधीति । सूर्याचन्द्रमसोः सीमाच्छ इव कीर्त्तिप्रतापयोरवधिभूतः
कोऽपि नास्तीत्यर्थः । हठादौ व्याख्यातः । वीररूढे सिंहासनमेकमारूढे सति
तदाज्ञायास्तत्कीर्त्तिप्रतापयोस्तत्परिपन्थिनां च ततोऽप्युद्यतानि बहून्यारोहणस्या-
नानि बभूवुरिति महदेतदद्भुतमिति भावः ।

गायन्तीरिति । व्याख्यातमेतत् ।

{ सति M. २ शासितुस्तस्या P., M. १ वन्धिसवच्छन्द M. १ उरोरुद्र
B. १ नभसि च विनोद ॥ १ इतावलीनाम् B. २ कूर्परा P. ८ मतिङ्गम् B. ९ M.
drops सह. १० L. and t., have before thus न वन्धिसवच्छन्दो मूर्धनि स्थिता इति भावः ।

मन्त्रिणः—अहो प्रभावः काकतीयान्वयस्य । यदिदानीं

प्रतापरुद्रस्य महाभिषेक-

पयःकणा ये निपतन्ति राश्याम् ।

प्रणामनक्षेषु शिरःसु तेषां

तैः कल्पितः स्वस्वपदैर्भाषिकः ॥ ११ ॥

पुरे०—काकतीयकुलोत्तंस राज्यलक्ष्मीसंवरणक्षगियमुत्तंसीक्रिय-
ताम् (इति पट्टबन्धमोचरन्ति)

सर्वे—(संप्रमोदातिशयम्) प्रियं नः प्रियं नः ।

एषा प्रकृतकार्यस्थिरीकरणात् कृतिः ।

मन्त्रिणः—(सर्वतोऽवलोक्य) कः कोऽत्र भोः । आनीयतां छत्रं
चामरयुगलं च ।

(प्रविश्य प्रधानप्रतीहारः)

प्रती०—यदाज्ञापयन्ति महामात्याः (इति परिक्रम्य तान्युपान-
यन्ति । प्रान्तवर्त्तिनो नरपतयोऽभ्येत्य तानि सादरं गृहीत्वा यथोचि-
तमाचरन्ति)

प्रस्येभ्य इति । प्रस्येभ्यः सानुभ्यः । कर्परात् पृष्ठास्थिकपालात् ।

प्रतापेति । शरणागता महीपतयः महाभिषेकसमये स्वस्वपदेषु स्थापिता
इति भावः ।

वत्तंसीक्रियतां शिरोमूषणं क्रियताम् ।

‘ शुक्रमाख्याम्वरभृतः प्राङ्मुखस्य महीपतेः ।

पदं शिरसि बध्नीयात् सिंहासनगतस्य च ॥ ’

इति वसिष्ठस्मरणात् । पट्टसु ।

‘ राज्ञा मध्याङ्गुल्यामो मध्येऽष्टाङ्गुलविस्तृतः ।

चतुरङ्गुलविस्तारपार्श्वः स्वर्णमयः शुभः ॥

पट्टः पञ्चदशो राज्यप्रजासौख्यमसृद्भवे । ’

इत्याद्युक्तलक्षणो द्रष्टव्यः ।

कस्क इति । स्वन्तस्य किमो धीप्सायां दिवंचनम् । कस्कादिवात् सत्वम् ।

१ कल्पिताः R. २ ‘पदैर्भाषिका R. ३ ‘वरण’ P., ‘स्वयवरण’ M. ४ ‘वत्तंसी-
क्रियताम् R. ५ ‘भारवर्त्तिनो R. ६ ‘प्रमोदातिशयम् P. ७ R. gives प्रिय नः once, ८ ता-
न्युपानयति P. ९ प्राङ्मुखस्य P. १० ‘पदाङ्गु’ t., t. ११ कर्णमय. t., t.

पुरो०—(सहर्षातिशयम्)

धूपन्ते बहवो महानृपतयः किं तैरनोदकक्रमै-
रीदृग्विभजनीनशौर्यंगरिमा जागर्ति कः स्मातले ।

बाल्यकीडितदिग्जयस्त्रिभुवनक्षेमंकरप्रक्रियः
किंकुर्वाणसमस्तभूपतिगणः श्रीवीररुद्रो यथा ॥ २ ॥

एतदखिलातिशायित्वमुखेन प्रकृतकार्यानुमोदनादाभाषणम् ।

तदिदानीं खलु

यत् काकतीयनृपराज्यविलासचिह्नं
यच्छायया वसुमती विजहाति तापम् ।

छत्रेण तेन कृतलक्ष्मणि वीररुद्रे

मुक्तातपत्रविभवाः सुहृदो द्विपञ्च ॥ १३ ॥

धूपन्त इति । महानृपतयो नरनहुपादयः । इदं कर्मां वीररुद्रसंज्ञप-
रिपाटी तद्विहितैरनीकक्रमैः । तत् कथमित्याशङ्क्य वीररुद्रे विशेषमाह । इदं
गिति । विश्वस्य जनाय हितो विश्वजनीनः शौर्यंगरिमा यस्य स तथोक्तः नीति-
पुरस्कृतपराक्रम इत्यर्थः । शौर्यंगरिमाणमाह । यावयेति । त्रिभुवनक्षेमंकर-
प्रक्रियः सम्यक्परिपालनेन प्रजाहितस्वभाव इत्यर्थः । यथाह भानुः ।

‘संमामेवनिवर्षित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।

शुश्रूषा माह्वणाभां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥’

इति । न केवलं पराक्रमेण किं तु सामादिभिरपि विभिरुपायैः सर्वोऽपि राज-
लोको वशीकृत इत्याह । किंकुर्वाणेति । तदुक्तम् ।

‘एवं विजयमानस्य यस्य स्युः परिपन्थिनः ।

तानानयेद्दशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥’

इति ।

छत्रधारणं विशिनष्टि यदिति । यत् काकतीयकुलक्रमागतमित्यर्थः । यच्छ्र-
ययेति । दुष्टनिमग्नशिष्टप्रतिष्ठापनयोरुपलक्षणम् । तेन सुहृदो मुक्तातपत्रविभवाः
द्विपासु त्यक्तातपत्राधेत्युभयोपपादनम् ।

एष राज्यप्राप्तिहेतुभूतच्छत्रारोपणरूपकार्यदर्शनात् पूर्वभावः ।

मन्त्रिणः—(सविनयमुपसृत्य) नाथ काकतीयकुलक्ष्मीपते सनाथाः
सर्घाः प्रकृतयः सुराजानं त्वां दिदृक्षन्ते । तत् सांप्रतं महास्थानीं प्रसा-
धयतु देवः ।

पुरो०—आचारोऽयं कौकतीश्वराणां यन्महामिपेकानन्तरं प्रजानां
योगक्षेमपरीक्षणम् ।

राजा—यदाज्ञापयन्ति पर्यविदः (हेतुसिद्धति)

काकतीयकुलवृद्धाः—(ससंभ्रममुच्चैः)

प्रक्रान्तपुंर्वापतिमौलिरत्नैः

कुर्वन्तु नीराजनमनुजास्यः ।

प्रतापसूद्रस्य जंगमप्रदीप-

प्रतापनीराजितदिङ्मुखास्य ॥ १४ ॥

नृपतयः (शिरैस्वज्जलि यंदुः) अहो चरितार्था सांप्रतमास्माकी
बहुभ्रमता यया खल्वीदमनुभूयते । यतः

नाथेति । सुराजानमिति । ' न पूजनात् ' इति न समासान्तः ।

भाचार इति । भल्लरुलाभो योगः । लब्धपरिपालनं क्षेमः । तयोः । परी-
क्षणं विचारः ।

अभिपेकानन्तरकर्तव्यं नीराजनमाह । काकतीयकुलवृद्धा इति । भन्तु-
जाक्षीविशेषणमेतत् । उच्चैरुन्नतम् । ' अधः प्रवर्तयेद्दूषं दीपमूर्ध्वं प्रवर्तयेत् ' इति वचनादिति भावः । उर्वीश्वरमौलिरत्नैः प्रक्रान्तमिति । राज्ञां प्रणामा-
नन्तरमित्यर्थः । प्रताप एव प्रदीपः तेन नीराजितानि दिङ्मुखानि येन तयो-
क्तस्य अत एव तत्फलं नीराजनमिदं चानुभूयते इति भावः ।

१ 'ध्वजोपकरणं' R, M, २ 'कायरुषदत्तं' M. ३ काकतीयेश्वराणां M. ४ परि-
क्षणम् T. ५ इत्युपतिष्ठति R. ६ P. omits कुल. ७ 'पुंर्वाप' R. ८ 'मन्त्रुना' I
९ जगत्पतिश्च M.; P. has जगत्पतापप्रदीपः. १० P. has शिरस्यश्च निम्. ११ निरा-
M. १२ सविनयमु^० M.

तीराजयन्त्यन्ध्रपुरीरमण्यः

प्रदीपजालैश्चलमर्तिगण्डम् ।

चन्द्राङ्गना गोत्रपतिं रज्जन्य-

स्तारागणैर्मैरुमिव स्फुरद्भिः ॥ १५ ॥

सर्वे जयशब्दं कुर्वन्ति ।

मन्त्रिणः—महाराज कौकतीश्वर सज्जीकृतं सिंहासनं सर्वतः परि-
प्लुतमिदं महास्थानमण्डपं सनार्थक्रियताम् ।

प्रती०—(ससंभ्रमं पुरोभूत्वा) देव इतं इतः ।

(राजा सगौरवं परिक्रम्य महास्थान्यां सिंहासनमारोहति । सर्वे
प्रणम्य यथार्हपुपविशन्ति)

प्रती०—(समयोचितं परिक्रम्य साभिमानं मूर्धाभिषिक्तान् कनक-
वैद्यलतया निर्दिशन्)

फालिङ्गाग्र निपीद कोङ्कणपते दूरे भयाङ्गेश्वर

प्रान्तं संश्रय मालवेन्द्र शनकैः स्योपायनं प्रापय ।

पाण्डपाग्रे भय सेवणक्षितिपते पञ्चान्द्रयाद्यैश्च यः

स्वामी 'संप्रति धीररुद्रनृपतिः सर्वान् भैमादीक्षते ॥ १६ ॥

अस्माकमियमाकाशकी । 'युष्मदस्मदोः' इत्यणप्रत्यये 'तस्मिन्नणि च' इत्य-
स्माकादेशः । चन्द्राननाः चन्द्रसदृशाननाः । अन्यत्र चन्द्र एवाननं यातां सान्-
धोक्ताः । गोप्रस कुलस्य पतिम् । अन्यत्र गोप्राणां पंचतानां पतिम् ।

परिप्लुतं विषयवितानमुपयन्कुलशादिना भूषितम् । सिंहासनलक्षणं मान-
सोद्भाते ।

'रुचिरेण सुवर्णेन निर्मितं रत्नराजितम् ।

अष्टभिः स्रष्टाटिकैः सिद्धमूर्तिं तत् सुविराजितम् ॥

अथः काञ्चनविन्यस्तारलेवेदिशयान्वितम् ।

आस्थानमण्डपे राज्ञां सिंहासनमिदं परम् ॥' इति ।

१ 'दूरी रम्यः' R. २ P. has प्रशस्तनाभिरवराक्षरम् ३ 'परिक्रम्य' M. ४ 'कदा
उता' P. ५ राजनीयेश्वर R. ६ 'कुलदिना' R. ७ R. has इत्युत्तरं ८ 'यथावत्पुत्र'
R. ९ 'युगविपिक' सविमान् T. १० पञ्चान्द्रयादेव R. ११ 'रम्य' राजनीयेश्वर
R. M. १२ 'कदा' उता R. M.

नृपतयः प्रणम्य यथार्हमुपविशन्ति ।

पुरो०—स्वस्ति काकतीयकुलावतीर्णाय सुपर्णकेतनाय महामहिम्ने ।
अद्य सुप्रजसा काकतीयान्वयेन सनाथानि त्रीण्यपि जगन्ति ।

शासितर्षविनीतानां नरेन्द्र त्वयि शसति ।

मध्यस्थतास्य लोकस्य चिरेणान्वर्थता गता ॥ १७ ॥

राजा—(सचिनयम्) स्वयम्भूदेव भोगाकुलानां भवदाशीर्वादानां
फलमिदं काकतीयकुलं यद्वर्जते ।

मन्त्रिणः—राजन् प्रतापस्त

पूर्वेषां काकतीयानां भागधेयविभूतयः ।

एवंरूपा विवर्तन्ते यत्कुलालम्बनं भवान् ॥ १८ ॥

पुरो०—न केवलं काकतीयानामेव पुण्यपरिपाकः अपि तु सर्वैसा-
मपि प्रजानाम् ।

(प्रविश्य प्रतीहारः)

प्रती०—देव सर्वाः प्रकृतयो वर्णवृद्धान् पुरस्कृत्य प्रतीहारमध्या-
सते ।

मन्त्रिणः—शीघ्रं प्रवेश्यन्ताम् ।

सौवर्णकेतनाय महिम्ने गरुडभजावतारायेत्यर्थः । सुप्रजसा शोभनसंतानेन ।
'नित्यमसिष् प्रजामेधयोः' इत्यसिष्प्रत्ययः । शासितरीति । अविनीतानां
दुष्टानां मित्राणामभिघ्राणां चेति भावः । अत एवेत्यन्तं कालं स्वर्गपातालमध्य-
वर्तिन्येन, मध्यस्थस्य मध्यमलोकस्य । संप्रति पक्षपातराहित्येन माध्यस्थ्यमित्य-
न्वर्थतामित्यर्थः ।

सर्वेषामिति । भागधेयविभूतयो भाग्यसंपदः । एवंरूपाः वीररुद्ररूपाः ।
विवर्तन्ते परिणमन्ति ।

१ सोपपन्नं T, सौवर्ण्यं M. २ राजति M. ३ देवानुकूलनाम् B, 'देवानुकूलनाम्
T. ४ यत्काकतीयमभिघ्राणं यद्वर्जते T, काकतीयघ्नेन यद्वर्जते B., ५ काकतीयपदान् रथते
M, काकतीयज्ञानं यद्वर्जते M. ६ सर्वेषां B, P. ६ विवर्तन्ते B, ७ सयसा प्रजानामपि
P. ८ प्रविश्य जग् B.

प्रती०—येदाज्ञापयन्त्यमात्याः (इति निष्क्रम्य ताभिः सह प्रविशति)

(ततः प्रविशन्ति वर्णवृद्धाः ।)

वर्णवृद्धाः—(सहर्षं राजानमवलोक्य)

वरः प्रतापरद्रोऽयं वधूरेषा वसुंधरा ।

तयोर्घटयिता देवः स्वयंभूः सदैशक्रमः ॥

एष स्वयंभूस्वयंसंधानृत्वादद्भुतमूर्तिरूपगूढनम् ।

(साधिनयमुपसृत्य) स्वामिन् विभ्वभरावल्लभ प्रतापरद्र

सर्वांगीःफलविभ्रमैकवसतेः किं वा तयाशास्त्रहे

यद्वा विभ्वविभौ स्वयंभुवि शिवे नस्तन्यतामाशिपः ।

किं चित्रं स विभुर्भयानापि संमो गौरीश्रियोर्वल्लभा-

याचन्द्रार्कमिमां क्षेमां कृतयशोरक्षौ युवां रक्षतम् ॥

मन्त्रिणः—स्वामिन्नेते स्वायंमुवाः सुंधिपः ।

(राजा सादरं प्रणमति)

वर इति । अत्र वसुभरावीररद्रयोर्वधूरयोः स्वयंभूदेवः स्वयमेव संधातेति
अनुरूपघटनाद्भुतमिति भावः ।

अथ स्वयंभूदेवे विदुषामाशीर्वादमाह । स्वामिन्निति । सर्वांगी, बलाना-
मैश्वर्यादीनां विधमेण संकोर्चनकवसते मुत्स्याधारस्य सर्वाणि श्रेयानि प्राप्तव-
त्सत्वाशास्य नास्तीत्यर्थः । तथाप्यवाप्तसमस्तकामे स्वयंभुवि शिवेऽपि देवस्तान-
न्तभोगोऽस्त्वित्येवमादिषः प्रयुक्तानानामस्माकं तारक्षे त्वय्यपि नैतदाश्रयामि-
त्माह । यद्वेति । आशीर्वादप्रकारमाह । स विभुरिति ।

१ यथाज्ञा^१ M. २ वृत्त- प्रविशति P. ३ सर्वांगी प्रयाग M. ४ सदृश क्रम M.
५ सप्तदशत्य B, M. ६ विभ्वं P. ७ 'प्रतिरूप' B, P. ८ 'विभ्वं' T,
M. ९ विषयुक्ति T. १० समो M. ११ P. and B. have मय. १२ रक्षतम् P.
१३ यत्न M.

अन्ये—(सहर्षातिशयमग्रतः स्थित्वा) महाराज काकतीश्वर
यस्त्वद्गोत्रमहत्तरस्य जगतां ज्ञातुः स्वयंभूविभो-
स्तत्तादृक्चपिताद्भुतैर्माहिमभिः स्वीयैर्द्वितीयोऽभवत् ।
देवोऽसौ गणपेश्वरः प्रतिकलं स्फारयसादोन्मुखो
नमुस्ते कुलमण्डनस्य महतीं पुण्यातु राज्यधियम् ॥ २१ ॥
पुरो०—राजघ्नेते गणपतीश्वराः सूरयः ।

(राजा सादरं नमस्करोति ।)

अपरे—(सप्रथयप्रमोदम्) स्वामिस्त्रिलिङ्गदेशं परमेश्वर
यैर्देशस्त्रिभिरेव याति महतीं ख्यातिं त्रिलिङ्गाख्यया
येषां काकतिराजकीर्तिभिर्भवैः कैलासशैलाः कृताः ।
ते देवाः प्रसरत्प्रसादमधुराः श्रीशैलकालेश्वर-
द्राक्षारामनिघासिनः प्रतिदिनं त्वच्छ्रेयसे जायतु ॥ २२ ॥

पुरा खलु काकतीश्वरानां पूर्वो गणपतिमहाराजो स्वनामाङ्कितं गणपेश्वर नाम
महेश्वरं प्रतिष्ठाप्य तस्य स्वकुलदेवतया स्वयंभूदेवेन समं नानाविधवैभवं वि-
धाय तत्र विद्वांसो यहवः स्थापिताः तेषामांशीर्वादमाह । महाराजेति । यो
गणपेश्वरस्तत्तादृक्चरितैरभिलपितप्रदानादिभिरद्भुतैः स्वीयमहिमभिः सामर्थ्यैस्त्व-
द्गोत्रमहत्तरस्य त्वत्कुलदेवतायाः स्वयंभूदेवस्य द्वितीयोऽभवत् । द्वावपि देवौ
काकतिकुलयोगक्षेमपुरीणावित्यर्थः । असौ देवः । प्रतिकलं प्रतिकल्पम् । स्फारय
प्रभूतस्य प्रसादस्योन्मुखः सन् राज्ञो देवस्य चाभेदोपचाराद्विरुद्धस्य नन्वुत्प-
न्नव्यवहारः । तस्य ते राज्यधियं पुण्यात्विति संबन्धः ।

अथ नगरवासिनां विदुषामाशीर्वादमाह । यैरिति । त्रयो लिङ्गरूपाः श्रीशैल-
नाथादयो देवा यस्मिन् देशे स त्रिलिङ्गोऽग्न्यदेश इत्यर्थः । द्राक्षारामोति । तत्र-
त्यानामारामाणां तद्भयिष्ठत्वादिति प्रौढोक्तिः । वस्तुतस्तु दक्षसंबन्धित्वाद् द्राक्षा-
राम इति तन्नाम । तदुक्तं स्कन्दपुराणे भीमेश्वरखण्डे ' दक्षस्थारामभूमित्वाद्
द्राक्षारामोऽभिधीयते ' इति ।

१ सहर्षाद^० B. २ P. drox = महाराज. ३ प्रतिकलस्फार^० T. ४ चण्डलस्य R.
५ राज्यधिये R. ६ तीर्थस्वरूपः T. गणपेश्वराः R. = M. drops देश. ८ प्रतिदिनम्
R. M. ९ Dropped in p. १० Dropped in p. ११ 'माशीर्वादिप्रकार' १, १,
१२ स्फाद^० १, १, १.

पुरो०—राजत्रेकशिलानगरवासिनो मेहाद्विजास्त पते ।

(राजा यथोचितं वन्दते)

मन्त्रिणः—सौधीयान् श्रीमतो वन्दनक्रमः (इति सर्वानुपवेशयन्ति)

पुरो०—(सोह्तासम्) राजत्रेकशिलानगरवल्गुम

साहस्रांशवमैन्दवं च महती ये द्वे कुले विद्युते

ते जाते लघुनी गुणैर्विजयिनि श्रीकाकतीयान्वये ।

भूपालेषु भवत्प्रतापयशसोः पूर्णाङ्कचन्द्रश्रियोः

प्राप्यानुग्रहमूर्जितेषु पुनरप्येते लभेते स्थितिम् ॥ २३ ॥

(राजा सर्वान् पश्यति) (पुरोहिता यथार्हं सर्वानुपवेशयन्ति)

प्रकृतयः—विजयतां विजयतां प्रेतापरुद्रमहाराजः ।

भूपाः सन्तु चिराय संशृणुमहे भास्वत्कुलालंरुती

रामोऽयं न जगाम लोचनपथं तेनैव खिन्ना वयम् ।

अद्य त्वां वर धीरुद्रनृपते तस्यावतारान्तरं

धीस्थैर्धं चरितार्थतां मुमहतीमहाय गाहामहे ॥ २४ ॥

साहस्रेति । निर्मिते ब्रह्मणेति शेषः । लघुनी जाते वि.तारे अभूताम् ।
अधुना भवत्प्रतापयशसोः पूर्णाङ्कचन्द्रश्रियोः सतोः भूपालेष्वनुग्रहं प्राप्य प्रबल-
विरोधजीवनस्य दुर्लभत्वं मत्वेति भावः । उर्जितेषु समृद्धेषु सामु । तामन-
भिव्याहारादेते सोमसूर्यकुले पुनरपि स्थितिं प्रतिष्ठां लभेते । मदनुग्रहस्य हिम-
साध्यमिति भावः ।

भूपा इति । सन्तु नाम भूपाः किं तैरसर्वगुणाढ्यैरिति वाक्यतोषः । न चाप्र-
विप्रतिपत्तिरित्याह । चिराय संशृणुमहे इति । 'समो गम्यच्छिन्ना' इत्यादि-
नात्मनेपदम् । सर्वगुणाढ्योऽपि रामो न लोचनगोचरं गत इति खेदो रामाव-
तारस्य तद्य दर्शनाच्चिबृच इति धन्यतामनुभवाम इत्याह । भास्वदिति ।

अहंण्या पूजया ।

१ महाद्विजास्ते T'. २ सौधीयानायादाक्रम. R, T'. ३ पुरोवस. T', मन्त्रिण. पुरो-
सोऽय M. ४ यथोचितम् R, M. ५ प्रतापरुद्रमहाराज M. ६ दाना M. ७ मुमहती. ८
R, M. ९ विरोधे L, T'. १० भूपाला इति L, T'. ११ भूपाला L, T'.

मन्त्रिणः—स्वामिन् सांप्रतं यथार्हमर्हण्या प्राप्तानीयाः पौराणां श्रेणयः ।

राजा—(सानन्दौदार्यम्)

जागर्तुं राजशब्दोऽयं यमैवाज्ञाफलैकभूः ।

राज्योपभोगविभवः सर्वसाधारणो हि नः ॥ २५ ॥

सर्वे—(सप्रमोदम्) सदृशोऽयं प्रसादः काकतीयकुलतिलकरूप भवतः ।

राजा—प्रसीदतु भगवान् स्वैर्यभूदेवः (इति पुरोहितावजितकनक-
कलशसलिलधारापुरःसरं सकलभोगसमग्रान् ग्रामान् सप्रथयादरस-
त्कारं विप्रसात् करोति । अन्येषामपि नगरवासिनां यथाप्रभावं संभा-
यनामाचरति)

जागर्त्सिति । आज्ञा प्रभुशक्तिः निग्रहानुग्रहादिसामर्थ्यमित्यर्थः । तत्फल-
स्यानुग्रहादेरेकभूमुप्यनिपातः राज्ञ एवाज्ञाभषाचादिति भावः । तदुक्तं मान-
सोल्लासे

‘ अनुग्रहे निग्रहे च दाने चादानकर्मणि ।

प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च ग्रहणे मोक्षणे तथा ॥

स्वयं समर्थो यः सोऽयं राजा साक्षा निरर्गला ॥ ’

इति । पृथग्ज्ञो भिन्नक्रमः । ममायं राजदानं एव जागर्त्सिति संबन्धः । राज्ञः
कर्म राज्यम् । पुरोहितादिवाच्यत्वस्य । आज्ञामात्रमेव मे भूयादनुभवः पुनर-
स्माकं सर्वेषामिति वाक्यार्थः ।

अथ दृग्निध्यादिदानमाह । राजेति । प्रसीदतु भगवामिति परमेश्वरप्रीणना-
भैत्यादिमलं नाम चतुर्थमिदं दानमिति द्रष्टव्यम् । यथाह व्यासः

‘ ईश्वरप्रीणनार्थत्वात् मह्यवित्तु प्रदीयते ।

चेतसा भक्तियुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥ ’

इति । सलिलधारापुरःसरमित्यप्रापस्तम्बः ‘ सर्वोऽप्युदकपूर्णानि दानानि ’

इति । सकलभोगेति । भोगोपकरणसमग्रानित्यर्थः । प्रभवो विनयः । आदरः
सत्कारः । वासहितं सगर्वकमित्यर्थः । तदुक्तं व्यासेन ।

१ T drop संप्रत्ययः २ सप्तमूलायः T, M. ३ सप्त M. ४ पुर पुरा P. ५ दया-
प्रदानम् T; दयास्तनम् M. ६ पदसंज्ञा ६ ७ ६ and ६ drop M. ८ प्रीत्यर्थं
पदसंज्ञा ६, ६

नृपतयः—(सामात्यानुरोधमुत्थाय महार्थाणि गजतुरगरथामरण-
विशेषरूपाण्युपायनानि यथावकाशमुपनीय विरचिताञ्जलयः) स्वामिन्
काकतीयमहाराज

प्रायस्येत्यनुवाद एव भुवनत्राणैकवद्भवते

त्वद्भृत्या इति सिद्धसाधनमिदं विश्वैकनाथे त्वयि ।

त्वद्भर्मे वसतिं गताः स्म इति च स्पष्टार्थमंशे हरेः

कुक्षिस्थाखिलविष्टं पश्य सदृशं किं यात्र विश्राप्यते ॥ २६ ॥

(राजा सप्रसादममात्यानवलोकयति)

मन्त्रिणः—राजघ्नेते सोमार्कवंश्या नरपतयो महतीमर्हणामर्हन्ति तेन
स्वेषु स्वेषु पदेषु प्रतिष्ठापनीयाः प्रस्थापनीयाश्च ।

राजा—तथा (इति यथोचितं नरपतीन् संभाव्य प्रश्नानमादि-
शति)

(राजानः सहर्षातिशयं प्रणम्य काकतीश्वरकृपावलोकननिर्वर्त्तितप्र-
याणमङ्गला दिगन्तविहरणोद्यतया तदाज्ञया कृतसाहाय्या निष्क्रान्ताः)

प्रभृतयः—चिरमनुवर्त्तयितव्या काकतीयनरेश्वरपरिपालनपरिपाटी
महाराजेन (इति निष्क्रान्ताः)

‘ दातव्यमिति यद्दान दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ ’

इति । ग्रामान् विप्रसाद् बाह्यणार्थानान् करोति । ‘ दूये प्रा च ’ इति सात्वि-
प्रत्ययः ॥

प्रायस्येति । भुवनत्राणपरायणे त्वयि भुवनान्तपातिनामस्माकं परिव्राण-
प्रार्थनं पुनरुक्तमेवेत्यर्थः । त्वद्भृत्या इति । विश्वैकनाथे त्वयि विश्रान्तवर्त्ति-
नामस्माकं भृत्या इति वचनं चर्वितचर्वणमेवेत्यर्थः । त्वद्भर्मे इति स्पष्टार्थम् ।
न्युत्पन्नं प्रति स्फीतालोकमप्यवर्त्तिनः कलशस्य कलशोऽयमिति कथनवदिति
भावः । सदृशमुचितम् ।

तदाज्ञया कृतसाहाय्या इति । तदाज्ञाकरा इत्यर्थः ।

१ ‘ विशेषाण्युपायनानि R. २ ‘भक्तो P. ३ ‘निष्ठस्य R. ४ नृपतीन् यथोचितं समान्य
P., M. ५ ‘मङ्गलया R. ६ ‘साहाय्यका R. ७ ‘मनुसूतव्या M, R. ८ ‘काकतीश्वर’
R. ९ P. १० ‘परिपालन’.

पुरो०—(साश्वयंप्रत्यभिज्ञानम्)

चिह्नान्यस्य पदाब्जयोः पिशुनयन्त्युर्वीश्वरोपास्यतां
पाणी सूचयतः सचापकुलिशाबुद्धाहलीलां भुवः ।
नेत्रे शारदपुण्डरीकचिह्ने लीलावतारं हरे-
राख्यातस्तंदतीह सिद्धवचनं प्रत्यक्षमीक्षामहे ॥ २७ ॥

राजा—(सविनयवीडम्) किमसाध्यं स्वयंभूदेवमूर्त्यन्तराणां भूदे-
वतानां भवतामनुग्रहस्य ।

पुरो०—(सांदरम्) महाराज काकतीश्वरकुलवासनावासितया भव-
दुपासनया परं प्रसेदिवान् परसहस्रप्रदानप्रमोदनमुखः स्वयंभूनाथः
किं ते भूयः प्रियमुपकरोतु ।

एषा वैक्यसमाप्तिरूपा संहतिः ।

चिह्नानीति । पदाब्जयोश्चिह्नानि मांसकत्वादीनि । उर्वीश्वरोपास्यतां पिशुन
यन्ति सूचयन्ति । उदुक् सोमेश्वरेण ।

‘ मासलौ गृहगुल्फौ च कूर्मपृष्ठसमावपि ।
भवेता चरणौ यस्य ॥ भवेत् पृथिवीपतिः ॥ ’

इति । पाणी सचापकुलिशौ धनुर्वज्ररेखासहितावित्यर्थः । तदप्युक्तम् । ‘ वक्रा-
सिचापवज्राभा रेखाः कुर्वन्ति भूपतिम् । ’ इति । शारदपुण्डरीकरुचिनी नेत्रे
पुण्डरीकाक्षवतारमाख्यातः कथयतः इति यत् पूर्वोक्तं सिद्धस्य कस्यचिद-
भागतविदः पुरुषस्य वचनमधुना प्रत्यक्षमीक्षामहे ।

काकतीश्वरकुलवासनया वासितया कुलधर्मत्वेन प्राप्तयेत्यर्थः । भवदुपासनया
परं प्रसेदिवानतिप्रसन्नः । अत एव परे सहस्रात् पर सहस्राः । ‘ पद्ममी—’
इति योगविभागात् समासः । राजदन्तादित्वात् सहस्रशब्दस्य परनिपाते पार-

१ ‘रुचिनी R, M. २ ‘सदती P. ३ ‘अनदम् R. ४ कुलवासनया परं प्रसे’ R.
५ ‘प्रसादप्रदानो मुखः B ; T omits प्रदान, ‘प्रमोदप्रसादो मुखः M,, ‘प्रसादनप्रदानो मुखः
M,, M. has पुरो०—एषा सविनयप्रसादो मुखः स्वयंभूनाथः किमयमत्र परं प्रियमुपादत्तु.
६ ‘मुपकरोतु R. ७ वाक्यार्थः R. ८ सम्पन्नि . ९ ‘गुल्फौ B, १५.

राजा—(सप्रणामादरम्) काकतीयधुरायामैवहितमेव स्वयंभू-
वेन ।

तथार्पादमस्तु ।

भूरस्तु संपन्नसमस्तसस्या
भूदेवताः पूर्णमनोरथाश्च ।
भूपाश्च धर्मप्रवणेकचित्ताः
सर्वे जनाः सन्तु निरामयाश्च ॥

येषां शुभशंसनरूपा प्रशस्तिः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)^१

इति प्रतापरुद्रराज्याभिषेको नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे नाटक-
करणं समाप्तम् ।

स्करादिवात् मुदागमः । तस्याविभक्तिवात् विसर्जनीयभावान् सख्यमेवेति
दशटीकासर्वस्वकारः । 'परश्चताद्यास्ते येषां परा संख्याः क्षताधिक्य'
इत्यमरः । केवतां प्रसाधनानुमुखः स्वयंभूनाथः ।

प्रशस्तिसंज्ञकं मङ्गलमाह । भूरस्त्यति । सर्वमन्यद् मुगमम् ।

इति नाटकप्रकरणे पञ्चमोऽङ्कः ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलनालि-
नाथसूरिसूनुना विभजनीनविद्यस्व विद्वन्मणेः पेद्यायस्या-
ञ्जेन कुमारस्वामिसोमपीप्पिना विरचिते प्रताप-
रुद्रीयव्याख्याने रत्नापणाख्याने नाटकप्रकरणं
नाम तृतीयं प्रकरणम् ॥

१ 'राज्यधुर' M, 'राज्यधुरायामहितमेव' M. २ M, drops एव. ३ 'मस्तु मस्तु' कपय M. ४ P. has this before तथार्पादमस्तु. ५ After this R and M. have पर साङ्ग नाटकमुदाहृतम् ६ T drops श्री. ७ मपणालकारे B. ८ तृतीयम् B. ९ म-
ताम् P. १० रूपकनिरूपणम् ६, ६.

अथ रसप्रकरणम् ।

अथ सर्वेषां प्रवन्धानां जीवितभूतस्य रसस्य स्वरूपं निरूप्यते ।
विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिसामग्रीसैमुल्लसितस्थायिभावो रसः ।
तथा चोक्तं दशरूपके

‘विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्ब्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ।’

इति ।

इत्यश्राव्यभेदेन द्विविधा अपि प्रबन्धा निरूपिताः । तेषामात्मभूतस्य रसस्य स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । रसस्यामान्यलक्षणमाह । विभावैति । वक्ष्यमाणलक्षणा विभावादय एव सामग्री तथा सरसकाव्यसंगृहीतया निपुणनट-प्रदर्शितया वा सामाजिकभाव्यमानया समुल्लासित आस्वाद्यमानो निर्भरानन्दः संविद्रूपतां नीयमानः सन्नित्यर्थः । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

‘प्रकाशानन्दचिद्रूपां रसतां प्रतिपद्यते ।

प्रकृप्यमाणो यो भावः स स्थायीति निगद्यते ॥’

इति । एवंविधः सामाजिकनिष्ठो रत्यादिस्थायिभावो रसते स्थायत इति ह्यु-त्पत्त्या रस इत्युच्यते । तदुक्तम् ।

‘रसतेः स्वादनार्थत्वाद्रस्यन्त इति ते रसाः ।’

इति । उक्तार्थं वृद्धसंमतिमाह । विभावैरिति । व्यञ्जनाविर्लभ्यावृद्धस्येव वि-भावादेसमाश्रयणेन स्थायिभावस्यापि स्वादुत्वमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘व्यञ्जनौपधिसंयोगो यथाहं स्वादुतां नयेत् ।

एवं नयन्ति रसतामितरे स्थायिनं धिताः ॥’

इति । अयं च रसोऽनुकार्यं रामादाद्युत्पद्यो रामाद्यभेदभावनया नटे प्रती-यत इत्युत्पत्तिवादिनां भट्टमल्लादयः । तादृशो नटे विभावादिभिरनुमितः सामाजिकैश्वर्यत इत्यनुमितिवादी श्रीशङ्करः । नटादिगतत्वपरिहारेण साधा-रणतयानुसंधीयमानः प्रकाशानन्दसंविद्रूपेण भोग्यापरनाम्ना भावकव्यापारेण भु-ज्यत इति भुक्तिवादी भट्टनाथकः । वक्ष्यमाणप्रकारेण सामाजिकाश्रयोऽभि-व्यज्यत इत्यभिनवगुप्तादयः । अयमेव पक्षो यथायोगं पक्षान्तरनिराकरणपूर्व-कमुत्तरत्र सिद्धान्ताकरिष्यते ।

१ P. drops अथ रसप्रकरणम् २ जीवितस्य M. ३ समुल्लासित H. ४ ‘स्थायी’ P.
५ ‘लक्षणविभावा’ P. ६ पराविन्यासाजिक’ L. ७ ‘स्थायी’ P. ८ भावव्यापारेण P.

भावस्य स्थायित्वं नाम सजातीयविजातीयानभिभूततया यावद-
नुभवमवस्थानम् ।

अथ स्थायिभावस्य लक्षणमाह । भावस्येति । इदमत्रानुसंधेयम् । कञ्च-
भाभिन्नेन वा निवेद्यमात्ररामादिसुखदुःखाद्यनुभवजनितवासनारूपः संस्कारा-
रण्यायः सामाजिकमनोविकारो भावः । तदुक्तम् ।

‘सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्’

इति । तस्य भावकस्य भावभित्तं तस्य भावनं चासितत्वं तद्भावभावनम् । स
तावद् द्विविधः । सांनिहितो व्यवहितश्चेति । तत्राद्यः पटं प्रति तन्नुवद्रसं प्रति
भाकारमाश्रयवहितः स्थायिभाव इत्युच्यते तस्य साक्षाद्रसभावप्रतिपादनात् ।
तदुक्तम् ।

‘प्रकृष्यमाणो यो भावो रसतां प्रतिपद्यते ।

स एव भावः स्थायीति भरतादिभिरुच्यते ॥’

इति । द्वितीयस्तु कुविन्दादिवद्भावान्तरव्यवहितो विभावादिः । तस्य स्थायि-
द्वारा रसोह्लासकत्वसमर्थनम् । एतेन सामाजिकमनोविकारविशेषोपाधिको
प्रह्वानन्दसमग्रधारिणो रसस्य संचिहितपूर्वावस्थाविशेषः स्थायिभाव इति फलि-
तम् । अत एवोक्तमभियुक्तैः । ‘शङ्कराद्यनुभवयोग्यतया यदारमणः सर्वं स
भावः’ इति । न च भेदमाश्रयकालकलङ्कारहितस्य निरुपाधिकस्य सन्माश्रया-
वस्थासंयमः कथमिति शङ्कनीयम् । गगनमध्यमध्यासीनस्य सुधानिर्भरदक-
शुपाधिसंयमनिबन्धनवाञ्छत्यादिषदुपपत्तेः । एवविधस्य भावस्येत्यर्थः । कक्षा-
चित्रादिकायामनुरागस्य नायिकान्तरविषयानुरागः सजातीयः । नेत्र बीभासा-
दिर्जिजातीयः । तेरनभिभूततयातिरस्कृतवेभाविरूढत्वेनेति यावत् । एतच्च बृह-
त्कथामालतीमाधवादी द्रष्टव्यम् । यथा लवणोदः स्वानुप्रविष्टं मधुरमपि नावे-
षमुदकं लवणयत्नेवमन्यानप्यारम्भेन नयतः स्थायिभावस्य कुतश्चैः सह विरो-
धवर्तितेति भावः । तदुक्तम् ।

‘विरुद्धैरविरुद्धौ भावैर्विच्छिद्यते न यः ।

आममभावं नयत्यन्यान् स्थायीव लवणाकरः ॥’

इति । यावदनुभवयिति । संस्कारामनोऽस्य भावस्य सिततं चिन्तादिषतेन

१ ‘विजातीयरहिततया ॥ २ यावदनुभवस्थानम् ॥ ३ संचिहितापरावस्था’ ॥ ४ न च रसो
वेद’ ॥ ५ ६ drops मय ६ विषयवर्ततेति भावः ६ ७ संस्कारावनाशाय ८ संतुष्टिर्भावा ९

तथा चोक्तं दशरूपके

‘सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् ।
यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायीभाव उदाहृतः ॥’

अथ रसविशेषाः ।

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतशान्ताश्च रसाः पूर्वैः प्रकीर्तिताः ॥

एषां स्थायिभावाः ।

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रौधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावा नव क्रमात् ॥

प्रयोधावुत्पद्यमानो विजातीयप्रत्ययासंबलितः प्रियतमादिस्मृतिसंतानो विभा-
वादिमहिम्ना यावत्तन्मयमिव करोति तावद्रवस्थानमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘भवस्थिताधिर धिते संबन्धानुयन्त्रिभिः ।
वर्धिता ये रसात्मानस्ते स्मृताः स्थायिनो बुधैः ॥’

इति ।

‘शृङ्गार एव पुन रसः’ इति शृङ्गारप्रकाशकारः । ‘शान्तवर्जमद्यौ रसाः’
इति धनिकादयः । ‘शान्तयत्सलसहिता दत्ता’ इत्यन्ये । पुनमादिविप्रतिप-
त्तिलब्धन्यूनधिकसंस्थानिवारणाय रसविभागमाह । शृङ्गारेति । पूर्वैरभिनय-
शुभाचार्यादिभिः । अत्र चतुर्वर्गमध्ये सर्वप्राणिमुलभस्य कामस्य सर्वहृदयंगम-
त्वात् प्रथमं शृङ्गारः । ततस्तत्रन्यत्वेन हास्यः । ततस्तद्विरोधिभावात् करुणः ।
ततस्तद्विभिन्नभूताऽर्थप्रधानो रौद्रः । ततरेऽर्थकामयोधर्ममूलत्वात् धर्मप्रधानो
वीरः । तस्य भीतामयप्रदानसौख्यात्तदनन्तरं भयानकः । ततस्तत्कारणभूतो
वीभत्सः । वीराक्षिप्तभयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽद्भुतः । श्रियर्गफलकर-
त्वात्तन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देशक्रमोपपत्तिः ।

१ तथेवम् B., M तदुक्तम् M., २ B. has अत्रैव स्थायिभावः । रतिहासप्र—स्थायि-
भावाः प्रकीर्तिताः । शृङ्गारहास्य° ३ ‘कठणरौद्र’ M. ४ पूर्वैरदभुताः P. ५ स्थायिभावा P.
६ स्थायिभावा P. ७ ‘रस’ B. ८ ‘फल’ ९ १ श्रियरस B.

अथ विभावः ।

विभावः कथ्यते तत्र रसोत्पादनकारणम् ।

आलम्बनोदीपनात्मा स द्विधा परिकीर्त्यते ॥

रससमवायिकारणमालम्बनविभावः । इतरत्कारणजातमुदीपनविभावः । स चतुर्विधः । तथा चोक्तं शृङ्गारतिलके ।

‘आलम्बनगुणश्चैव तच्चेष्टा तदलंकृतिः ।

तदस्थश्चेति विज्ञेयश्चतुर्थोदीपनक्रमः ॥

आलम्बनगुणो रूपयौवनादिस्वादृतः ।

तच्चेष्टा यौवनोद्भूतहोवभावादिका र्मतः ॥

नूपुराङ्गदहारादि तदलंकरणं मतम् ।

मलयानिलचैन्द्राद्यास्तदस्याः परिकीर्तितः ॥’

अथानुभावः ।

कार्यभूतोऽनुभावः स्यात् कटाक्षादिः शरीरजः ।

अथ रससामग्र्यां विभावस्य विभागं दर्शयन् लक्षणमाह । विभाव इति । तत्र विभावाद्विचतुष्टयमप्य इत्यर्थः । तत्र रसशब्देनात्र लौकिको रसादिभावः ओदमं पचतीत्यादिबद्धाविर्भावी वृत्तिमाश्रित्य व्यवह्रियते । मुख्यरससोपस्थभाषात् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । लोके नायकाद्यालम्बनकारणं विविष्टदेशकालानुदीपनकारणं च काव्यनाटकव्यापारजनितेन भाव्यत ज्ञायत इति मुख्यस्या लभ्यते । तदुक्तम् ।

‘ज्ञायमानसया यत्र विभावो भावपोषकृत् ।’

इति । शिष्टमुदाहरणसमये स्पष्टं भविष्यति ।

अनुभावं लक्षयति । कार्येति । ननु कार्यत्वं नाम नियतोत्तरभावित्वं तथानुभावस्य किं रसापेक्षयोः स्थाव्यपेक्षया । नायः । विभावरनुभावेति करणत्वं

१ M. drops विभाव २ कारक. P. ३ R. drops स चतुर्विधः. ४ उदीपनः प्रज्वल M. ५ १११० M. ६ मया P. ७ ०५ श्रावो P. ८ इति विभाव इति ९ ९ रसादिभावा १० ६

परगतसुखादुःखभावनया भावितान्तर्द्वरणं सत्त्वं ततो भवाः
सात्त्विकाः ।

तीयया तस्य पूर्वभाविप्रतीतिः । नित्यपूर्ववर्तिवद्वर्णकारणविशेषत्वात् कर-
णस्य । न चात्र तृतीयायाः कर्त्राचार्यान्तरं संभाव्यते । एवं चानुभावे सति रसो
रसे सत्यनुभाव इत्यन्योन्याध्ययप्रसङ्गः स्यादिति । अत एव न द्वितीयः । न हि
भावकमनोवस्थापिनः स्थापिनः पूर्वभावानां कामिनीकटाक्षभ्रूविक्षेपादीनां त-
त्कार्यत्वमिति । अतः स्थापितवयोऽस्य लौकिकस्य रत्यादेः कार्यभूतो योऽयं
कटाक्षादिभिनयादिद्वारा भावकमनःप्रतिचिम्बितः सहृदयद्वयस्थितं रत्यादि-
भावमनुभावयति सोऽनुभाव इत्युच्यत इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘भ्रूविक्षेपकटाक्षादिविकारो हृदयस्थितम् ।

भावं व्यनक्ति यः सोऽयमनुभाव इतीरितः ॥’

इति ।

अथ सात्त्विकानामपि कार्यभूतानां कटाक्षादिवत् भावसंस्मृचनारमकावेनानु-
भावत्वे सिद्धेऽपि तेषां आक्षेपपरिमाजकन्यायेन पृथगुपादानेऽसाधारणकारण-
माह । परगतेति । अभिनयादिमुखेनान्यगतमुखदुःखादिभाषनापामन्तःकर-
णस्यात्यन्तानुकूलत्वं सत्त्वमित्यर्थः । प्रत्ययार्थमाह । तत इति । सत्त्वेन निवृत्ता
भावाः सात्त्विका इत्यर्थः । अनेनैवंविधेनैवान्तःकरणेन कटाक्षादयो भाव्यन्त
इति तेषामनुभावत्वेन न सात्त्विकत्वमिति भावः । तदुक्तं भावप्रकाशे

‘परस्य सुखदुःखादेरनुभावेन चेतसः ।

अत्यन्तेनानुकूलत्वेन येन तद्भावभावनम् ॥

तत् सत्त्वं तेन निवृत्ताः सात्त्विका इत्युदीरिताः ।

अनुभावयसामान्ये सत्यप्येषां पृथक्तया ॥

लक्षणं सत्त्वजायादि ते च सम्भादयः स्मृताः ॥’

इति । अत्र तद्भावभावनं नाम तन्मयात्वेनावस्थापनम् । तदुक्तम् ।

‘रामायाम्भितदुःखादेरनुभूतर्तदात्मनः ।

सामाजिकस्य मनसो भावस्तद्भावभावनम् ॥’

१ T has अथ सात्त्विकमात्रा before this, २ ‘मृतादि’ P. ३ ‘पापना’ P. ४ विना-
शिता for भाविता ॥ ५ ‘अ-करणत्वम्’ T; M. ६ स्थापिमात्र १. • तद ६
८ ‘संशयना ६.

सम्भः प्रलयरोमाञ्चौ स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ।

अश्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥

इति । एवं च विभावादिदर्शनजन्या अनुरागनिर्वेदादिमनोवृत्तयो विभावादि-
तन्मयीभयरूपेण सत्त्वशब्दाभिधेयेन सामाजिकमनसोऽत्यन्तानुकूल्यजन्येना-
साधारणकारणेनाचस्थान्तरमापन्नाः सम्भादयो भावाः सात्त्विकभावा भवन्ति ।
ते च स्वकार्यभूतैरत एव सात्त्विकपदप्रतिपाद्यैर्बाह्यैर्जडैर्भौतिकैः शारीरैः सम्भा-
दिभिरनुभावैः सूच्यन्ते । तथा च रतिनिर्वेदादिभावा एव सूचिता भवन्तीति
फलितम् । तदुक्तमाचार्यहेमचन्द्रेण । 'बाह्यास्तु सम्भादयः शरीरधर्मा अनु-
भावास्ते चान्तरालिकान् भावान् गमयन्तः परमार्थतो रतिनिर्वेदादिगमका इति
स्थितम्' इति । एवं च स्थायिसंचारिसङ्घ एव जीवस्य मनोमयापक्षो प्राप्य
कार्यकारणरूपेण द्विविधं बाह्यमन्तरं च सात्त्विकगणं संपादयतीति रहस्यम् ।

केचिदयं मनोमयवर्त्ती रत्यादिगणः पञ्चभूतात्मकाश्चैवमपक्षोभकतया मनो-
मयतादात्म्यापन्नं सीदत्यस्मिन् मनोमय इति व्युत्पत्त्या सरवगुणोत्कृष्टां साधु-
त्वाच्च सत्त्वशब्दाभिधेयं प्राणमयं प्रविष्टः सात्त्विकरवमनुभवति । तच्च प्राणस्य
भूभागानुग्रहे सम्भः जलभागानुग्रहे वाप्यः क्षीयतेजोनुग्रहे स्वेदः वैपरीत्ये वैव-
र्ण्यमाकाशानुग्रहे प्रलयः । भविलानुग्रहस्य मन्दमग्न्यसोरुद्धतया द्विविधे क्रमेण
रोमाञ्चवेपथुर्वस्वर्याणीति चदन्ति । केचित् भावान्तरनिरपेक्षेण रसापरोक्षीक-
णत्वलक्षणो षष्ठविशेषः सत्त्वं तज्जन्याः सात्त्विका इत्याहुः । अन्ये पुनरत्रमय-
प्राधान्येनाभिव्यक्तं च लक्षणसत्त्वजन्यत्वोपाधेः कटाक्षादिसाधारण्येऽपि पञ्चजा-
दिवद् योगरूढत्वेन सम्भादय एव सात्त्विका इत्याहुः । केचित्तु कणादशास्त्र-
सिद्ध्या द्रव्यादित्रयवाचकार्यशब्दवदलंकारशास्त्रप्रसिद्ध्या सम्भादिष्वेव सात्त्व-
िकव्यवहार इति वर्णयन्ति । एवं प्राचामालंकारिकाणामनेकधा पारिप्लवं वर्तते ।
तद्यथा तथा यास्तु न तत्रास्माकमाग्रहः । किं नु सम्भादीनामनुभावान्तर्भा-
वेऽपि केनचिद्विशेषेण पार्थक्यमित्येतदेवापहृत्य इति । विशेषान्तराणि नरह-
रिसूरिविरचिते रसनिरूपणे द्रष्टव्यानि । विस्तारभीरुभिरस्माभिरुपरम्यते ।

१ 'मायन्तरं च ६. २ 'त्राय' ६. ३ तस्य ६. ४ 'वरणलक्षणे १. ५ 'प्रसिद्धा १.

६ 'स्वेदरोमाभिधेयेष्वयम् ६.

अथ व्यभिचारिभावाः ।

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथामूयामदश्रमाः ।

आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्हीनः ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।

गर्वो विपाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥

सुप्तिर्विवोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा भरणमेव च ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भावा रसस्य सहकारिणः ॥

तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘कारणान्यथ कार्याणि सहकारिणि यानि च ।

इत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चन्द्राट्यकाव्ययोः ॥

विभाषाश्चानुभाषाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ॥’

इति ।

‘विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।’

इत्युक्तदिशा व्यभिचारिशब्दव्युत्पादयैव निर्वेदादीनां सामान्यलक्षणं सिद्धमिति भावा तेषां केवलं सामान्यतो विशेषतश्चोद्देशमाह । अथेति । रसस्य सहकारिण इति । कलोलः सागरत्वेव इत्यादेर्लीङ्गिकस्य परिपोषकतया सहकारिणः सन्तो नाकादौ व्यभिचारिण इत्युच्यन्ते इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कलोलाले यथार्णवे ।

तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि ॥

तथा स्थायिनि निर्ममा द्रुमममा व्यभिचारिणः ।

गुण्यन्ति स्थायिन स्थाश्च तत्र यान्ति रसगमताम् ॥’

इति । उक्तेऽप्येऽभिमुख्यसादमाह । कारणानीति । स्थायिनः स्थायिरवयवो-
ग्यस्येत्यर्थः । अनुभावा रमयेऽपि गृह्यन्ते । ननु चेष्टालक्षणोदीपनविभाषायां

लोके कार्यकारणसङ्कारिद्रव्यत्वाच्या नायिकानायककटाक्षभुजाक्षे-
पनिर्वेदादयः काव्यनाट्ययोस्तु विभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यप-

भावहावादीनां शृङ्गारकार्यतयानुभवत्वं प्रतीयते । कटाक्षभ्रविक्षेपादीनामनु-
भावानामनुरागजनकत्वेन समवस्थेव विभावत्वम् । उत्तमानुभयेषां कठोलाय-
मानतया रसपरिपोषणात् संचारितापि । समस्तसंचारिणामपि चिन्तादीनामनु-
रागकार्यतयानुभावत्वं । तद्वर्तनश्रवणाभ्यामनुरागातिशयजननादिभाषणं वा-
नुच्यते । तदुक्तं भाष्यप्रकारे ।

‘विभावोऽप्यनुभावः सादनुभावोऽपि भाववत् ।

तौ पुनश्चारिणौ स्यातां ते च तौ स्युः परस्परम् ॥’

इति । अत्र परस्परशब्देन संचारिणामेव मिथोऽनुभावत्व चेत्यादि ग्रहणम्
अतः कथं पूर्वोक्ता विभावदिध्यवस्थेति चेत् सत्यम् । कस्याश्चिदनुरागव्यक्त्यानि
कार्यकारणसङ्कारिणि तानि तौ प्रति तथैव न किंचिदपि साङ्ग्यमस्ति । व्यक्त-
स्तरापेक्षया तस्या एकाकारभेदापेक्षया बाम्यथाभावे को वितोषः । यद्येकस्य
पुत्रापेक्षया पितृत्वं विग्रपेक्षया पुत्रत्वं च ध्यवतिष्ठते । अतो विभावदीनामपि
प्रतियोगिभेदादिभिः कल्पिताकारान्तराणां साङ्ग्यशङ्कानवकाङ्क्षादिभाषादिरू-
पता निवर्तयेति सिद्धम् । एवं च विभावोदिसामग्रीसंकोचे सखि रसाभासः,
मित्यनुसंधेयम् ।

‘ननुर्मर्यादं प्रवृत्तेनाङ्गरसेन बाधितः प्रधानरसो रसाभासः । तदुक्तं
रसार्णवे ।

‘अङ्गेनाङ्गी रसः स्नेह्यावृत्तिवदितसपदा ।

अमालेनाविनीतेन स्वामीवाभासतां मजेत् ॥’

इति । अङ्गरसस्य तृतीयांशानुप्रवेशो मर्यादोलङ्घनम् । तदुक्तं । भाष्यप्रकारे ।

‘मागदयं प्रविष्टस्य प्रधानस्यैकभागतः ।

रसानो दृश्यते यत्र तत्सादाभासलक्षणम् ॥’

इति । तत्र हास्यादिभूयिष्ठाः शृङ्गारादय आयासीभवन्ति । अत्रैवो संम-
शोको ।

देहया भवन्ति । शृङ्गारवीररौद्राद्भुतानां लोकोत्तरनायकाश्रयत्वेन परि-
पोषातिशयः । अत एव, शृङ्गारस्य म्लेच्छादिविषयत्वेनाभासत्वम् ।
तथा चोक्तम् ।

‘ हास्यो जुगुप्सा शृङ्गारहास्यौ शोकभयामकौ ।
भयानको रौद्रवीरौ तथा शृङ्गारविषयौ ॥
बीभर्तकुरुणौ रौद्रशृङ्गारौ च यथाक्रमम् ।
शृङ्गारादीनामविरस्य रसाभासान् वितन्वते ॥’

इति । यद्यप्येवं नवानामपि रसानामाभासत्वं संभवति तथापि कचिद्विशेषमा-
भिव्यक्तुमारभते । शृङ्गारेति । साम्प्रत्याप्युपलक्षणमेतत् । लोकोत्तरनायका-
श्रयत्वेनेति । धीरोदात्तादिनैपकोत्तमविषयत्वेनेत्यर्थः । अत एवोक्तं लोचने ।
‘ धर्मयुद्धवीरप्रधानो धीरोदात्तः । वीररौद्रप्रधानो धीरोद्भूतः । वीरशृङ्गारप्र-
धानो धीरललितः । वानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरशान्त इति चत्वारो नायकाः’
इति । अत्र वीररससमानपोगक्षेमत्वादद्भुतोपादानम् । यदाह मुनिः ।

‘ वीरस्य चैव यत् कर्म सोऽद्भुतः परिकीर्तितः’

इति । विदग्धजनैकविषयो रसपरिपोषविशेष इति भावः ।

विषये विरोधमाह । अत एवेति । इदमत्रानुसंधेयम् । यत्र विभावादिप-
रिपूर्तिस्तत्र मुख्यो रसः । तदुक्तं लोचने । ‘ रसस्तु स एव यो यत्र मुख्यतया
विभावानुभावव्यभिचारिसंयोजनोचितस्यायिप्रतिपक्षिकस्य प्रतिपत्तुः स्थाय्यंशे
चर्यमप्रयुक्त एवास्वादप्रकर्ष’ इति । उदाहरतं च तत्रैव ।

कृष्णानूद्युगं व्यतीत्य मुषिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मभ्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे नित्यन्दतामागता ।
महृष्टिस्तृपितेव संप्रति शनैरास्त्य तुङ्गी स्तनौ
साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रसन्निनी लोचने ॥

इति । अत्र हि नायिकाकारानुवर्ण्यमानस्यात्मप्रतिकृतिपरिग्रितचित्रफलकावलो-
कनाद् वासराजस्य परस्परस्थायश्वरूपो रतिस्यादिभावो विभावानुभावसंचारि-
संयोजनावरोधेन चर्यमाकूट इति । एवं च यत्र विभावादिपरिपूर्णभावस्तत्रातो-

‘एकत्रैवानुरागश्चेतिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि यः ।

योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसामासस्त्रिधा प्रतः ॥’

व्यभिचारिभावानामुदयप्रशम्यद्वयस्थया परस्परविरुद्धरसाश्रितयो-
भांशयोः स्पर्धया संबन्धेनान्योन्योपपदकतया बहूनां समावेशेन च
चातुर्विध्यम् । तथा चोक्तं दशरूपके

‘भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शैवलता तथा ।’

इति ।

पितो रसः । म्लेच्छादौ त्रयाभूतत्वाद्रसाभासत्वमिति भावः । उक्तार्थे संमति-
माह । एकत्रेति । अत्र एवेत्यवधारणेनान्वयानुरागात्यन्ताभावः सुष्यते ।
यथा रावणे सीतायाः । तेन स्त्रीपुंसयोरैकानुरागे जातेऽन्यत्रानुरागप्रागभावे
च विभावाविसंपूर्णसंभावनया नैव रसाभासत्वमिति भावः । अन्यथा प्रयत्न-
मजातानुरागे परस्परान्ते जातानुरागाया रत्नावल्याः पूर्वानुरागस्याभासवत्प्रस-
ङ्गात् । म्लेच्छान्तिरश्चात्रान्तात्तत्वेदगध्यगम्यानामननुभूतविभावादिभावानामभि-
व्यक्त्यापारम्भाप्रविकल्पाः सहोदराः । अतस्तेषां द्वयानामपि समानयोगमे-
मवान् सहोपादानम् । अत एव शृङ्गाराभासस्य त्रैविध्योक्तिरपि । बहुसक्ति-
रनेकानुरागः । अत्रापि मुलान्तरेण समानुरागकलाभावात् विभावाद्यपि-
र्तिरिति भावः । पुंसोऽप्यनेकनायिकांनुरागे रसाभासत्वमिति केचित् । तर्हि
सन्मते दक्षिणनायकानुरागस्य सर्वसंप्रतिपत्तरसमावस्थाभासत्वमसङ्ग इति चेन्मै-
वम् । तस्याप्येकस्यामेव गाढानुरागत्वात् । अन्यत्र तु क्वचिन्मध्यस्थं क्वचिन्म-
न्दत्वमिति निश्चितम् । ‘तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः’ इति लक्षणम् । पुनर्नेकानु-
नायिकास्वनुवृत्तिमात्रपरत्वेन मुख्यत्वपरमिति द्रष्टव्यम् । अत्र पक्षद्वयेऽपि क्रमेण
समानुरागाभावादपिबेकाद्वेकानुरागाच्च रतेरारोपितत्वेन हास्यास्वदावाच्छि-
बन्धनस्त्रिविधोऽयमाभास इति विवेकः । न आरोपितरसाभावात् तिर्यगादिषु
कथं चमत्कार इति चेत् शुक्तिकारजतं गृहीत्वा प्रमोदमानं पृच्छ । प्रभासका-
लीनवाधस्तु प्रपञ्चमत्यत्वाभिमानसमयसांसारिकव्यवहारस्येव तादात्म्यकचन-
त्कारस्य न विरोधाति रसाभासोऽप्युपादेश एवेत्यलं प्रपञ्चेन ।

विभावादिमध्ये व्यभिचारिभावानामुदयापुपाधिबनुदयजन्यचमत्कारवित्ते-
रनिबन्धनं चातुर्विध्यमाह । व्यभिचारीति । अन्योन्योपपदकतयेति । स-

अथ यथाक्रमं स्थायिभावानां स्वरूपमुदाहरणं च ।
तत्र संभोगविषय इच्छाविशेषो रतिः ।

यथा

शृङ्गारैकरसः सरोऽस्तु जगदानन्दैकनिष्पन्दभू-
रिन्दुस्तिष्ठतु विम्रमैकवसतिर्जागर्तुं पुण्याकरः ।
सन्नयन्येऽपि गुणप्रसादितदिशः किं तैरिशोभतो
जातः काकतिवल्लभो मम पतिः कामस्य कामोत्सवः ॥ १ ॥

स्ववाध्यानां बाधकरत्वेनेत्यर्थो वक्ष्यमाणोदाहरणानुसारेण कल्पनीयः । रसाभा-
सादीनामुदाहरणमुत्तरत्र भविष्यति ।

अथ स्थायिभावेपूद्देशकमानुसारेण रतिं लक्षयति । तत्रेति । यूनोरन्वोन्या-
मन्दजनकं दर्शनालिङ्गनादिकं कर्म संभोगः । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

‘कामोपचारः संभोगः कामः स्त्रीपुंसयोः मुक्तम् ।

मुक्तमानन्दसंभेदः परस्परविमर्दतः ॥

उपचारस्तदानन्दकारकं कर्म कथ्यते ॥’

इति । तद्विषय इच्छाविशेषः स्पृहाद्यपरपरायाः प्रमोदायमा मनोकृत्तिविशेषो
रतिरित्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘सम्पन्नैश्वर्यमुखयोरतोपगुणयुक्तयोः ।

नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृतयोः श्रेष्ठरूपयोः ॥

भारीपुरुषयोस्तुल्या परस्परविभाविका ।

स्पृहाह्वया चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥’

इति । स्पृहालक्षणमपि तद्विवेकम् ।

‘आत्मोपभोगकरण स्पृशन्ती प्रियवर्यमना ।

या जहातीतरान् योमान् सा स्पृहेत्यभिधीयते ॥’

इति । उदाहरति । शृङ्गारेति । जगतामानन्दस्यानन्दहेतोरैकस्याद्वितीयस्य निष्प-
न्दस्य मृष्टांशस्य भूः स्थानं गुणैराभिरूपादिभिः प्रसादिताः प्रसन्नोक्ताः इतो
लोकदृष्टो यैस्ते लयोक्ताः । गुणप्रसादितदिश इति पाठे गुणालकृतदिशो दिग-
न्तविधान्तगुणा इत्यर्थः । अन्ये गन्धर्वगीर्वाणादयः । तैरैकैरगुणाभयैः । किं न

१ The heading before my given by T is रसादिस्थाविमानसंभोगादाहरणम्.
२ स्थायिभावानाम् P. ३ M. drops य. ४ विषयः II. ५ प्रसादितरसः II. प्रसा-
दितदिशः P. ६ स्पृहेत्येतो M. ७ तत्रेव ८

विकृतिदर्शनादिजन्यो मनोविकारो हासः ।

यथा

विधाणान् कवरीं धृताजनदशः कृत्वा कुचौ कृत्रिमौ

स्त्रीवेषाभिनि शीकातीन्द्रनगरे प्रच्छन्नरूपान् नृपान् ।

किमपि साध्यमित्यर्थः । अशेषोऽनन्तः सर्वाधिकः । अत्र कामस्यापि कामोत्सव-
काकतिवल्लभो मम प्रेयानभूदिति वागारम्भेण स्वानुरक्तप्रियलाभजनितहर्षानु-
भावेन कस्याश्चिद्व्याधिकाया आलम्बनविभावभूताया प्रमोदता रतिरभिव्यज्यते ।
इयं च निसर्गादिनिमित्तभेदात् सप्तविधा । तत्र मदनैन्दुबसन्तादिवैराग्येण
मिथविषयप्रेम्णा चेत्यभिमानमूलेति वेदितव्यम् । ईदमेव मम प्रिय नान्यदिति
प्रत्यय एवाभिमान इत्याहुः । भेदान्तरोदाहरणप्रपञ्चस्तु रसार्णवे प्रष्टव्यः ।

हासं लक्षयति । विकृतीति । आत्मनः परस्य वा ये वेषभाषाकारविकार-
विकृतालंकारास्त्वष्टभाषणकुल्लवावयः तद्दर्शनश्रवणजन्यो मनोविकारो हासः ।
'स्वनहसोवा' इति विकल्पाद् यम् प्रत्ययः । अपमेव वाष्पाद्यनुभावो निद्रा-
लस्यादिसदृहतश्रव्यमाणो हासे साधुरिति न्युत्पत्त्या हासो भवति । स चोपेक्षा-
विषु त्रिष्वेकैकयुगलक्रमेण पद्विधाः । तदुक्तम् ।

'विकृताकृतिपात्रेपररामनो वा परस्य वा ।

हासः स्यात् परिपोषेऽस्य हासश्चिमकृतिः स्मृतः ॥'

इति ।

'स्मितमिह विरक्तश्रयन् किञ्चिद्व्यद्विजं हसितम् ।

मधुरस्वनं विहसितं साङ्गक्षिरकम्पमुदसितम् ॥

अपहसितं साक्षाक्षं बिक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।

द्वे द्वे हसिते चैषा ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥'

इति ।

उत्तमस्य स्वकीयपरकीयविकारदर्शनात् क्रमेण स्मितहसिते । मध्यमस्य विह-
सितोदसिते । अधमस्यापहसितातिहसिते इति । तत्राधमाध्रयमन्यदीयवेषवि-
कारजन्यं हासमुदाहरति । विधाणानिति । कवरीः स्त्रीजनोचितान् केशा-
नान् । 'जानपदेषु—' इत्यादिना ङीष् । अत्र धन्वीग्राह गृहीतानत एव पला-

१ विकृतं P. २ विकृतो M. ३ कवरी. T. कवरीभूतो M. ४ इदमेवमपि नापदि-
ति. ५ 'चोपेक्षाविषु' १. ६ विधाणि नयनम्. ॥

इष्टा क्षौमपास्य वक्षसि कुचावाकृत्य नीवीस्पृशो

हो हा कष्टमिति त्यजन्ति विपणिश्रेणीषु धूर्त्ता विटाः ॥ २ ॥

इष्टजनवियोगादिनात्मनि दुःखातिभूमिः शोकः ।

यथा

घातनिष्कण्ठोऽसि शिक्षयसि किं वन्यां शरीरस्थितिं

तत्तादृग्बिभवा गृहाः कंजु गताः स्थानं मरुः कल्पितम् ।

हा नाथाः पतिताः प्रतापनृपतिक्रोधाचिपीति द्विपद्-

घोषाणां तदनृपमधुमिरहो जातं स्खलं मारयम् ॥ ३ ॥

शत्रुर्हतापकारेण मनःप्रज्वलनं क्रोधः ।

यनपरतया क्षीयधारिणो वैरिभूयसीन् नीवीप्रदेशाविस्पर्शनेन पुमांस इति
जानतां धूर्त्तविटानामालम्बनविभावानां परुषस्वनस्य हासस्य ह्रीहीत्यनुकरणम् ।

शोकं लक्षयति । इष्टेति । आदिग्रहणादिनिष्पत्तिर्गृह्यते । दुःखातिभूमिः
दुःखप्रकर्षः । आद्यं शोकमुदाहरति । घातरिति । निष्कण्ठो नृशंसः । वन्यां
फलमूलादिरूपम् । तत्तादृग्बिभवा नानाविधभोगोपकरणपरिपूर्णा इत्यर्थः ।
स्थानं मरुरिति विपत्तायां यत्रोदकमपि दुर्लभमित्यर्थः । महारण्ये वा भक्षुभिः
सह मृगमिथुनादिवद्यथाकथंचिद्वृत्तामह इति विचारितेऽपि कथं वा कियान्
वा नो वैवदुर्बिपाकः । ते भर्त्सारोऽपि तत्क्रोधवद्वा स्खलभतामलभन्तेति परिदे-
विते 'हेति' शब्देन सूचयन् आह । हा नाथा इति । अनृतं जलमायम् । अत्र
शत्रुस्त्रीणामालम्बनविभावानां भर्त्तृवियोगराज्यभ्रंशादिजनिता दुःखातिभूमिर्द-
योपालम्बसहितेन रोदनेन सूच्यते । अत्रोर्वान्नुद्वेगोरादनादयोऽनुभावाः ।
दैन्यमोहचिन्ताविषादादयो व्यभिचारिणश्च विरोपेणोपास्थाः कष्टतामापाद-
यन्ति ।

क्रोधं लक्षयति । शत्रुहतेति । शत्रुग्रहणं भृत्यादेरुपलक्षणार्थम् । तादृतेनापः
चारेण यथावज्ञादिना प्रज्वलिता मनोवृत्तिः क्रोध इत्यर्थः । स च त्रिविधः शोच-
कोपो रोषश्चेति । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

१ हो ही P., T. २ श्रेणी R. ३ कुचादिपुन्ये R. ४ 'नान्यदुपलभते' M.
५ 'निष्कण्ठोऽपि' M. ६ कल्पित- M., T. ७ 'नृपतेः क्रोधः' P. ८ 'नान्यदपि'
M., 'वृत्तापवध' M., ९ 'हासदेन' M.

यथा

रे रे शेषेण कस्तवायमनिदंपूर्वोऽद्य गर्वो महा-
 नुत्तीर्णः किल येन गौतमनर्दी प्राप्तोऽसि मृत्योर्मुखम् ।
 एषा काकतिषीररुद्र इति किं नाश्रायि सप्ताक्षरी
 प्रक्षुभ्यत्प्रतिपक्षपार्थिवमहाभूतग्रहांचाटनी ॥ ४ ॥

लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्र उत्साहः ।

‘क्रोधः कोपश्च रोषश्चेत्येष भेदस्त्रिधा मतः ।’

इति । तत्रारगतिवधादिपर्यन्तः क्रूरजनाश्रयः क्रोधः । अभ्यर्थनावधिर्वाजनाश्रय-
 कोपः । स्त्रीपुंसयोरन्योन्यविषयः पत्यायनपर्यन्तो रोषः । तत्रावशामूलं कृपा-
 छम्यनं क्रोधमुदाहरति । रे रे इति । ‘वाक्यादेः—’ इत्यादिना कोपे द्विरुक्तिः ।
 अयं पूर्वो यस्यासाविदंपूर्वः । स न भवतीत्यनिदंपूर्वः नूतन इत्यर्थः । अन्यधि-
 क्षारणात्मोत्कर्षो गर्वः । जुतोऽयं ते महानिद्वान्नीमभूतपूर्वो गर्वः प्रादुरभूदित्यर्थः ।
 येन गर्वेण गौतमननुत्तीर्णेत्ययज्ञाकथनम् । किलेत्यलीके । तेन वार्त्तामात्रमेव
 दिति भावः । तथापि तस्येदं कर्मणः फलमित्याह । प्राप्त इति । अवशानिमि-
 त्तमादाकृते । एषेति । अन्यथा भूतग्रहादिकल्पानां धैरिभूषतीनां कल्याणकाङ्-
 रद्रस्यास्मान्वाभिनः काकतिषीररुद्रस्य नाममात्रमहामन्त्रं निशम्यैव कान्दिष्टी-
 कचरः कथमपीवमुमुक्षुः भवानिति भावः । क्रोधोऽयं विपक्षद्वन्द्वनादिविभक्तः
 कण्ठागर्जनदन्तघट्टनाद्यनुभावो गर्वाभर्षादिष्वभिचारी चर्यमाणः सद् रौद्रो
 भवति ।

उत्साहं लक्षयति । लोकेति । स्थेयानतिस्मिरः । विषक्षितकार्यं विषयमौमुष-
 मेयाग्र स्थेयमिति भावः । ‘अहमेवविध इत्येवंप्राण्येनाभिमानात्मक
 उत्साहः’ इति लोचनकारः । शारदातनयस्तु कार्यमात्रमहोचकार ।
 उदुक्कम् ।

‘उत्साहः सर्वकृत्येषु श्रवरा मानसी क्रिया ।

महत्वाहार्यभेदेन स द्विधा परिकीर्तितः ॥’

यथा

क्षुब्धं ध्वनिषु संध्रमात् त्रिभुवनप्रासेच्छया सर्वतः
सब्रजेष्वपि पर्वतेषु परितो गण्डोपलान् वर्पितुम् ।

शक्ता एव वयं निवारणविधौ क्षुद्रक्षमाभृजये

श्लाघा नः कियतीति काकतिविभोर्गर्जन्ति सैन्ये भटाः ॥ ५ ॥

रौद्रसंदर्शनादिभिरनर्थाशङ्कनं भयम् ।

इति । ववाहरति । क्षुब्धोऽपि । त्रिभुवनप्रासेच्छया कल्पान्तवदिति भावः ।
क्षुब्धेषु क्षुभितेष्वित्यर्थः । अत्र यद्यपि 'क्षुब्धस्वान्त—' इत्यादिना निपातना-
न्मन्यमात्रवाच्यं क्षुब्धशब्दः । तथा क्षुभितार्थत्वं कथंचित्सादृश्यात् कल्पनी-
यम् । समुद्रार्णा मन्थयोगवत् कालवैषम्येऽपि क्षोभसंभवात् । अत एवाह वृत्ति-
कारः । 'कथं क्षुब्धः समुद्रः क्षुब्धा नदीत्येवमादायुपमानाद् भविष्यति'
इति । गण्डोपलान् गण्डशैलान् स्थूलोपलानित्यर्थः । अत्र वैरिभूपालविजयवि-
षयः सहजोत्साहः समुद्रसंक्षोभपर्वतसंनाहनिवारणे वयमेव शक्नुम इति वागा-
रम्भेण व्यज्यते । अत्रात्मश्लाघान्वधिहारादिसंभवाद्भीरोद्धतोऽयं नायकः । तस्य
वीररसेऽपि प्राधान्येनानुपवेशसंभवात् । तदुक्तं लोचने । 'वीररौद्रप्रधानो
भीरोद्धतः' इति । भयमेव प्रतापविनयादिभिर्विभावितः करणायुद्धादिभिरनु-
भावितो गर्वहर्षादिभिर्भावितो वीररसो भवति । स च त्रिविधः । यथाह
मुनिः ।

‘दानवीरं युद्धवीरं धर्मवीरं तथैव च ।

रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधसंमतम् ॥’

इति । धर्मवीरस्थाने दयावीरमुक्त्वा त्रैविध्यमाह धनिकः । तत्र दानवीरो
मल्लिजामदग्नादिः । युद्धवीरो रामादिः । धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः । दयावीरो जी-
मूतवाहनादिः । तत्र प्रस्वेदरक्तास्रत्वाद्यनुभावराहित्ये युद्धवीरः । तत्साहित्ये
रौद्र इति विवेकः ।

भयं लक्षयति । रौद्रेति^१ । आदिग्रहणादौद्रशब्दध्वन्यादयो गृह्यन्ते । तत्र-
न्यमनर्थान्शङ्कनमनश्चाञ्छत्यरूपं भयमित्यर्थः । एतच्च स्त्रीनीचप्रभृतीनां स्वाभा-
धिकमुत्तमानां कृतकमित्याहुर्हेमचन्द्रशारदातनयादयः । शिङ्गभूपालस्तु

यथा

दूरादाकर्ण्य विश्वप्रसृमरमहसो वीररुद्रस्य जैत्र-

प्रस्थानारम्भमेरीनिनदमरिचृपाः पूर्णकर्णज्वरार्ताः ।

आरुह्याद्रीन् विशन्तो गहनमतिमहत् कण्टकाकृष्टकेशा-

स्त्रायध्वं मुञ्चतेति प्रतिनृपतिधिंया पादपान् प्रार्थयन्ते ॥ ६ ॥

अर्थानां दोषसंदर्शनादिभिर्गर्हणा जुगुप्सा ।

यथा

सर्वत्र कृतकमेवेति प्रत्यवदत् । अनेकविधमित्यन्ये । तत्र रौद्रभयजन्यं भयसु-
वाहरति । दूरादिति । विश्वप्रसृमरमहसो विश्वव्यापिप्रतापस्य । सरतेः 'सृ-
स्वदः' इत्यादिना वमरचप्रत्ययः । कर्णज्वरार्ताः कर्णव्याधिपीडिताः व्यथिती-
कृतकर्णा इत्यर्थः । तत्राप्यतिमहत् दुष्पवेशं गहनमरण्यं विशन्तः स्वदिरादिक-
ण्टकाकृष्टकेशाः सन्तः व्याकुलान्तःकरणाः प्रतिपद्युद्धया पादपान् प्रायध्वं
मित्यादिभिर्दीनोक्तिभिः प्रार्थयन्ते । अत्र वैरिभूपालसमवेतो भयस्याविभावो
व्यज्यते । अयं च स्वोचितसामग्रीको भयानको भवति । तदुक्तम् ।

‘ विकृतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।

स्वराङ्गपेधुस्तेदन्तोर्पेवैषण्यलक्षणः ॥

दैन्यसंभ्रमसंमोहप्रासादिन्नासहोदरः ॥’

इति ।

जुगुप्सां लक्षयति । अर्थानामिति । रधिरोद्धान्ताद्यहृद्यपदार्थभयगदर्शना-
दिजन्यो मनःसंकोचो जुगुप्सेत्यर्थः । अयमेव नासापिधाननिष्टीवनाद्यनुभावो
भयापस्मारादिसहकारी बीभत्सो भवति । स च विभावादिभेदात् क्षोभ उद्रे-
गश्चेति द्विधा । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

‘ क्षोभात्मा रुधिरान्त्रादिदर्शनस्पर्शनादिजः ।

उद्रेगात्मा कृमिच्छर्दिर्पूस्तिविष्टादिजो भवेत् ॥’

विष्वङ्मस्तिष्कपङ्के महति निपतितोऽद्भुतमातङ्गदेह-
श्रेणीलैन्धप्रचाराः प्रवहदुरुवसामञ्जरकप्रवाहाः ।
राशीभूतास्थिकूटस्थेषुटितनिकटा निस्सरद्विस्त्रगन्धाः
कुर्वन्त्यायोधनोर्व्यो भयमवनिभृतां वीररुद्रेण सृष्टाः ॥ ७ ॥

अपूर्वार्थसंदर्शनाच्चित्तविस्तारो विस्मयः ।

यथा

और्ध्वं महदन्यदेव महितः कोऽप्येव गम्भीरिमा
काव्यन्या सरणिः प्रतापयशसोरन्यैव बाह्याः प्रथाः ।
सर्वं नतनमेव रुद्रनृपतेर्जाने न तन्निर्यितो
सामग्री चतुराननेन कियती कीदृक्कमा कल्पिता ॥ ८ ॥

इति । वैराग्याधुवतिगर्हासिद्धस्तृतीयो बीभत्स इत्याह धनिकः । तत्र क्षोभण
बीभत्समुदाहरति । विष्वङ्मस्तिष्कपङ्के महति विष्वङ्मस्तिष्कपङ्के सार्वत्रिकमेव -
कर्ममे पतिता गन्तुमशक्या महारैश्चेति भावः । तथा मृतत्वादुद्भूता
विहृदाश्च तेषा मातङ्गानां देहश्रेणीषु लब्ध प्रचारो गोमायुप्रभृतीनां यामु तास्त
थोक्ता प्रवहन्ते प्रकर्षेण स्रजन्त उरयोऽभिका वसादीनां वपादीनां प्रवाहा
श्रोतामि यामु तास्तथोक्ता । राशीभूतैरस्थिकूटैः कीकससमूहैः स्थपुटिता विक
टीकृता निकटा प्रान्तदेशा येषु तास्तथोक्ता । नि सरद्विस्त्रगन्धा उन्नवदाम
गन्धाः । वीररुद्रेण सृष्टा भायोधनोर्व्यो युद्धभूमय सर्वेषां भय कुर्वन्ति ।

विस्मयं लक्षयति । अपूर्वेति । लोकसीमातिवृत्त पदार्थोऽपूर्यार्थं संदर्शना
दिजग्न्यो मनोविस्तारो विस्मय इत्यर्थः । अयमेवाकस्मिकमनोरथजभौतिकदश
नादिविभावो नयनविस्तारसाधुवादाद्यनुभावो हर्षावेगादिसहकृतोऽद्भुतः । उदा
हरति । औन्नत्यामिति । व्याख्यातचरमेतत् । (काव्यप्रकरणे सख्या १५) ।
अत्र किमन्यशब्दाभ्यामलौकिकत्वेन प्रतीयमानौन्नत्यादिविलोकनविभावो वि
स्मय प्रतीयते ।

१ निपतितोऽहं M₁ २ 'वद' M₁ ३ प्रसङ्ग P प्रयत्न M₁ ४ 'रत्नमज्ञा'
II ५ 'स्थपुटिकरिकाट' III ६ 'मनिभृता B = विकारो B, M₁ ८ औन्नत्यं महति
न्यादि B ९ मनोविकारो P १० 'लौकिकवस्तु' १

शमो वैराग्यादिना निर्विकारचित्तत्वम् ।

यथा

किं लब्धं चतुराननेन महतीमायुःप्रयां गच्छता

लब्ध्वा संपदमप्यनन्यसुंगमामिन्द्रेण किं वा कृतम् ।

शमं लक्षयति । शम इति । अत्रादिशब्देनेश्वरानुग्रहस्तत्तन्मादिकं गृह्यते ।
विकारा विषयाभिलाषादयः । तद्रहितचित्तत्वं वैराग्यादिजन्यतृष्णाक्षयाद्यपर-
यांभो निर्वेदाख्यो मनोविकारः शम इत्यर्थः । अयमेव यमनियमाद्यनुभूतो
धृतिनिर्वेदादिव्यभिचारी चर्च्यमाणः शान्तो भवति । उदाहरति । किमिति ।
महतीमायुःप्रयां चतुर्युगसहस्रमेकं दिनमित्यादिक्रमेण संवत्सरशतरूपामनन्य-
सुंगमामसाधारणमित्यर्थः । अस्तान्तरूपप्लवा निरस्वकामक्रोधादयः । दास्यं
चातातपादिजन्यमित्यर्थः । उपप्लवं पीडाम् । अतिदीर्घमायुरायुश्चित्तमैश्वर्यं चेतु-
भयमाशाख्यं सर्वेषाम् । तत्सम्पादकेषु परमावधितया प्रसिद्धीं पितामहपुरा-
णापि कृणाय मन्यमानानां वैराग्यातिभूमिलक्षणः शमः प्रतीयते । ननु 'अथै-
नाद्ये रसाः स्मृताः' इति नियमाप्रबलः शान्तरसो न भवतीति चेत् तर्हि त-
त्त्वं प्रष्टव्याः । किं मुनिना शान्तस्थाविनं पृथानिरूपणात् तदभाव उक्तस्त-
मप्रौढैधुर्यादाहोस्त्रिदशस्थायिवाद्यवान्तर्भावाद्यद्वा पुरुषार्थाभावात् । नाद्यः ।
निर्वेद एव शान्तस्य स्थायिभाव इति मुनिनाङ्गीकृतत्वात् । तद्वानेकरससाधा-
रणस्य व्यभिचारिणः सतोऽप्यमङ्गलप्रायत्वेऽपि सजातीयाग्रगण्यत्वं 'प्राधान्येन
कंचिद्रसविशेषं प्रत्यसाधारणं स्थायित्वं बोधयितुमिति प्रैतिपादनात् । तदुक्तं
काव्यप्रकाशे । 'निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽपि उपादानं व्यभि-
चारित्वेऽपि स्थायित्वाभिधानार्थम् । तेन निर्वेदस्याविभावः शान्तोऽपि नव-
भोऽस्ति रसः' इति । उक्तं च ध्वन्याचार्यैः । 'तृष्णाक्षयसुरस्य यः परिपोष-
लक्षणो रसः प्रतीयत एव' इति । एतद्व्याख्यानव्याजेन लोचनेऽप्युक्तम् ।
'तृष्णानां विषयाभिलाषाणां सिद्धो यः क्षयः सर्वतो निवृत्तिरूपो निर्वेदः स
एव सुखं तस्य स्थायिभूतस्य यः परिपोषस्तस्य चर्च्यमाणताकृतः स एव लक्षणं
यस्य ■ शान्तो रसः प्रतीयत एव' इति । न च निर्वेदस्तृष्णाक्षयात्मा शम-

इत्यास्तां तरुपल्लवाः सुकृतिनो नो जानते बाह्याम-

प्यद्योपप्लवमन्ध्रनाथतिलके विभ्वंभरां विधति ॥ ९ ॥

पर्यायो न सुखरूप इति शङ्कनीयम् । वैयासिकानामविद्यानिवृत्तिवदस्यापि सुख-
रूपत्वसंभवात् । तदुक्तम् ।

‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः पण्डितां कलाम् ॥’

इति । न द्वितीयः । वैराग्यादिसामग्र्याः सुलभत्वात् । तथाहि वैराग्यपरमेश्व-
रानुग्रहप्राचीनकुशलपरिपाकसत्पुरुषसेवावेदान्तविचारादयो विभावाः । यमनि-
यमादयोऽनुभावाः । राज्यधुरोद्ग्रहनादयोऽपि शान्तस्य जनकादेरनुभावा इत्युक्तं
लोचने । मतिस्मृतिचिन्ताधृतिवितर्कादयो व्यभिचारिण इति । न तृतीयः ।
रागद्वेषकलुषितान्तःकरणानामभर्षणीयत्वेनाश्लाघ्यत्वेऽपि वीतरागाणां तदभा-
वात् । यदि कतिपयश्लाघ्यत्वमात्रेण रसत्वात् प्रच्यवेत् तर्हि वीतरागाणामश्लाघ्य
इति शङ्कारोऽपि प्रच्यवताम् । न चतुर्थः । न तावच्छङ्कारादावन्तर्भावः संभ-
वति । भ्रमसत्त्वत्वात् । ननु दानाद्युपाधिना त्रिविधो वीरः । तदुक्तं मुनिना ।

‘दानवीरं युद्धवीरं धर्मवीरं तथैव च ॥

रसं वीरमपि ग्राह्यं ब्रह्मा त्रिविधसंमतम् ॥’

इति । अयं च धर्मप्रधानो वीर एवेति तत्रैवान्तर्भावः शान्तस्य संभावित इति
चेन्न । इत्साहस्राहमेवंविध इत्येवंप्राणत्वेनाभिमानमयो वीरः सर्वाङ्कार-
प्रशमैकरूपः शान्तः । एवमनयोरत्यन्तवैजात्यात् । तर्हि दयावीरेऽन्तर्भाव इति
चेन्न । तस्याप्येवंविधत्वे शान्तस्यैव नामान्तरकरणमनैवंविधत्वे वीरप्रभेद ए-
वेति । एवमन्यन्तर्भावाद्भीकारे सर्वत्रैकरसस्य प्रसङ्गः । नापि पञ्चमः । चतुर्थ-
पुरुषार्थस्य मुक्तेरतदेकसाध्यत्वात् । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

‘सर्वप्रकारैः संपूर्णकामः संतुष्टमानसः ।

प्राप्नोति मुक्तिं चरमे शान्तेनैव रसेन सः ॥’

इति । लोचने चोक्तम् । ‘मोक्षफलत्वेन चायं परमपुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्वरसेभ्यः
प्रधानतमः स चायं शान्तरसः’ इति । तस्मादनैव रसा इति सिद्धम् । वत्स-
लादिरसान्तराणामन्तर्भावादिकमन्यतो द्रष्टव्यम् ।

अथ शृङ्गारस्यालम्बनविभावो यथा ।

लावण्यैकनिधिर्विधातुरचनाशिल्पप्रतिज्ञावधिः

शृङ्गारप्रतिभूर्विलासविपणिः कन्दर्पघण्टापथः ।

नारीणामधिदेवता च तरुणी सेयं किमन्यैर्गुणै-

रस्या मन्मथमन्मथः प्रियतमः श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ १० ॥

उद्दीपनविभावो यथा ।

उरोमात्रोत्सेधं भवदपि विलासैरभिनयै-

र्मृगाद्यास्तारुण्यं त्रिभुवनमिदं व्याकुलयाति ।

विभावानुभावादीनां प्रतिरसमसाधारणतया यथारसमुदाहर्तुमुचितवादादौ
शृङ्गारमुदाहरिष्यमाणस्तदालम्बनमुदाहरति । लावण्येति ।

‘मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥’

इति तल्लक्षणः कान्तिविशेषो लावण्यम् । तस्यैकत्वनिः । कदाचिदपि तल्ल
क्षीयत इति भावः । रचनाशिल्पमङ्गोपाङ्गसौष्टवनिर्माणं तद्विषयप्रतिज्ञाया भ-
वधिः । इतः परं विधाता प्रतिज्ञानुमपि न दास्येति किमुत विधातुमिति भावः ।
शृङ्गारस्य प्रतिभूः ।

‘स्वामिश्रुत्याधमर्णानां व्यवस्थापैरिक्लृपने ।

भन्यो यः क्रियते शिष्टः प्रतिभूः स निगद्यते ॥’

इति सोमेश्वरोक्तलक्षणः । यथा प्रतिभूरधमर्णादनमुदाहरति तथेयमपि वैराग्य-
च्छृङ्गारमिति भावः । विलासानां विपणिः पण्यवीथिकाविलासापेक्षायामनैव
संपाद्या इति भावः । कन्दर्पस्य घण्टापथो विलम्बमविहारभूमिरित्यर्थः । सर्वं
प्रसिद्धा । तरुणी युवतिः । नारीणामधिदेवता च सर्वगुणाधयत्वेनोपास्यत्वादिनि
भावः । यदाहुः । ‘गुणाः पूजास्त्रानम्’ इति । गुणसामग्रीफलस्य प्रेयसो
लाभात् किं गुणान्तरकथनेनेत्याह । किमन्यैरिति । अत्र लावण्यादीनामालम्ब-
नगुणानामुद्दीपनविभावत्वेऽप्यालम्बनोपस्कारार्थमेवोपादानाच्च तद्व्याधान्यम् ।

उद्दीपनविभावमुदाहरति । उर इति । उरोमात्रे उत्सेधं वन्द्यतां यन्निद
ययसि स्नातवालम्ब्यले किंचिदुद्यतमुर इति प्रतीतिर्जायते तदित्यर्थः । स्ननो-

स्तनाभोगस्फीतं यदि किल भवेत् का खलु कथा
भविषी कि चेन्न्यद्विजितमखिलं पुष्पधनुषा ॥ ११ ॥

अनुभावो यथा ।

स्मरस्मेरान् मन्दस्मितप्रधुरसौरभ्यसुभगान्
मनाक् व्रीडाज्जाब्धान् प्रणयरसकल्लोलभरितान् ।
कृतानेकस्कन्धान्मनसिजसदृसाणि सृजतः ।
कटाक्षान् वामाक्षी किरति परितो रुद्रनृपतिम् ॥ १२ ॥

स्तम्भः स्यान्निष्क्रियाद्भ्रतुं रागभीखादिसंभवम् ।

यथा ।

‘काभइपुराडिआ’ ‘पेरखंतीओ’ णरिंदकंदर्पम् ।

राभोगो विस्तारः । स्फीतं समृद्धम् । ‘स्फाय’ स्फी निष्ठायाम्’ इति स्फीभावः ।
इदमेव यौवनं जगन्मोहनं जायते । उदितं परिपूर्णं वा किमु वक्तव्यमिति
भावः ।

अनुभावमुदाहरति । स्मरेति । व्याख्यातमेतत् प्रसङ्गेन काव्यप्रकरणे । एव
रसान्तरसंबन्धिनो विभावानुभावा यथायोगं स्वस्वरसप्रकरणे द्रष्टव्याः ।

सात्विकानां सामान्यलक्षणप्रस्तावे बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वैविध्यमुक्तम् । तत्र
बाह्यानां स्तम्भादीनां स्वरूपोदाहरणे बर्तुं प्रतिजानीते । अथेति । वक्ति । स्तम्भ
इति । विपादयिस्त्रयादिजन्यो जाल्पनिष्कम्पस्वाद्यनुभावो विदग्धचेतनतया चे-
ष्टाविधातः स्तम्भ इत्यर्थः । रागसंभवं स्तम्भमुदाहरति । काभइति । काकति
पुराण्यः पश्यन्त्यो नरेन्द्रकन्दर्पम् । मदनशरोत्कीर्णाः कामवर्णकीलिता इति ।
अत्र परपन्त्यो निश्चलाङ्ग्य इत्यनेन सत्यपि चेतन्ये निश्चेष्टत्वकथनात् स्तम्भ
इति भावः ।

छाया ।

१ काकतिपुराण्यः पश्यन्त्यो नरेन्द्रकन्दर्पम् ।

१ वायद् T. २ स्मरस्मेरान् दस्मितं M ३ T' has before this—सात्विकानां
स्वरूपोदाहरणानि । नय सात्विकानां स्वरूपोदाहरणं च. ४ डिआ P.; डिआ M. ५ अपे-
क्षतीम P.; पेक्षतामो R. M. ६ णरेंद R. 1'. ७ वापं ६.

‘मञ्जसंरक्षिणाओ विञ्ज द्विञ्ज निञ्जलंगीओ ।

प्रलयः सुखदुःखाद्यैर्गोदामिन्द्रियमूर्च्छनम् ।

यथा ।

‘जिअमञ्जसंरक्षिणाओ साहि एसो वीररुद्रनृपचन्दो ।

जं ददुण्णिमञ्जसं मुञ्छामं इदिअग्गामो ॥ १४ ॥

सुखाद्यतिशयाज्जाता रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।

रागरोपभयादिभ्यो वेपथुर्गात्रवेपथम् ॥

प्रलयं लक्षयति । प्रलय इति । सुखमदनिद्राप्रहारादिजन्यं दुःखाभिपन्ना-
द्यनुभावं निश्चेतनतया नष्टचेष्टत्वं प्रलय इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

‘वाक्कायमनसां प्रायः प्रलयो नष्टचेष्टता ।’

इति । सुखमूलं प्रलयमुदाहरति । जिपति । जितमदनरूपसारः सति एव
वीररुद्रनृपचन्द्रः । यं ददुणा निमज्जति मूर्च्छांयामिन्द्रियग्रामः ॥ सर्वाणामिन्द्रियाणि
स्वस्वव्यापारेभ्य उपरतानीत्यर्थः । अत एव निश्चेतनतया नष्टचेष्टत्वमिति भावः ।

रोमाञ्चकम्पयोरुदाहरणलाघवार्थं युगपलक्षणमाह । सुखेत्यादि । मुखोत्सा-
हभयविसयादिजन्यो गात्रसंस्पर्शोलुसनाद्यनुभावो रोमोद्गमो रोमाञ्च इत्यर्थः ।
भयज्वरजरादिजन्यः स्फुरणाद्यनुभावो गात्रकम्पो वेपथुरित्यर्थः । सुखजन्यो

छाया ।

I मदनशरोत्कीर्णं इव स्थिता मिथलाङ्ग्यः ।

II जितमदनरूपसारः सति एव वीररुद्रनृपचन्द्रः ।

यं ददुणा निमज्जति मूर्च्छांयामिन्द्रियग्रामः ॥

१ ‘संरक्षिणाओ M; ‘संरक्षिणाओ T. २ ‘क्षिणाओ P. ३ द्विमात्र P., द्विमात्रो
M. ४ ‘विमिन्द्रियमूर्च्छनम् M. ५ ‘रुम’ P. ६ मुखार P. ७ ‘विक्रिया. M., विक्रिय
M. ८ ‘कम्पनम् M.

द्वयोदहरणं यथा ।

‘द्विआलिङ्गणनिर्भरकंपा वह विओअज्जिणंगी ।
उगिरइ अंतरद्विदेमअणसरे पुलअछम्मेण ॥ १५ ॥

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ।

यथा ।

शृण्वती प्रियसंदेशं प्रेयसः काकतीशितुः ।
सरराज्याभिपिक्तेव स्विन्नाङ्गी वामलोचना ॥ १६ ॥

विपादमदरोपादेर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ।

यथा ।

‘णरणाह चंदधवले तुज्ज गुणे साधु सम्हरंतीय ।
अंगाइ पांडुराइ दंणीं आआइ सांमलंगीय ॥ १७ ॥

रोमाञ्चकम्पयोदहरणमाह । द्विपठति । द्वयितालिङ्गननिर्भरकम्पा च वपुर्वियोगजीणाङ्गी । अत एव । उद्गिरत्यन्तरस्थितमदनशरान् पुलकच्छन्नना । सरे-
ष्वत्र ‘वासेत्’ इत्येत्वम् ।

स्वेदं लक्षयति । वपु रिति । निदाघभ्रमहर्षव्यायामलज्जाभयक्रोधादिजन्यो
भातेच्छान्यजनप्रहणाद्यनुभावो वपुर्जलोद्गमः स्वेद इत्यर्थः । हर्षजन्यं स्वेदमु-
दाहरति । शृण्वतीति । प्रियसंदेशं स्वकुशलप्रेषणम् ।

वैवर्ण्यं लक्षयति । विपादेति । कोपातपशीलभयादिजन्यं कारयंसौन्दर्यवि-
च्छेदाद्यनुभाव भिन्नवर्णत्वं वैवर्ण्यमित्यर्थः । विरहजन्यविपादमूल वैवर्ण्यमुदा-
हरति । णरणाहेति ।

छाया ।

२ द्वयितालिङ्गननिर्भरकम्पा वपुर्वियोगजीणाङ्गी ।

उद्गिरत्यन्तरस्थितमदनशरान् पुलकच्छन्नना ॥

३ नरनाथ चन्द्रपवणान् तत्र गुणान् साधु संस्मरन्त्याः ।

अङ्गानि पाण्डुराणि इतनीं जातानि श्यामलान्म्याः ॥

१ कपावदुमा P., वदुमा M. २ विमज P. ३ जिण्णङ्गी M. ४ अतरी? P.
५ ‘द्विअ’ M., ‘द्विअ’ T. ६ ‘सरार’ M. ७ ‘श्यामदिन’ T. ८ अगाई P., अगाई
M. ९ पांडुराई P., पांडुराई M. १० पद्धि M., T. ११ सागार M., ११.

अश्रुनेत्रोद्भवं वारि दुःखरोपप्रहर्षजम् ।

यथा ।

वीररुद्रनृपाद् भीतं पाण्ड्यं मग्नं पयोनिधौ ।

अन्वेष्टुमिव तद्योपिदश्रुधारापगायते ॥ १८ ॥

भीतं गद्गदभाषित्वं वैस्वर्यं प्रमदादिजम् ।

यथा ।

विभ्रंशमि पिपण समं खामकल्लामाकल्लरं मणंतीय ।

एको मुणइ अणंगो अर्थं बहुभाय भणिआणं ॥ १९ ॥

अथ ध्यभिचारिणां निर्वेदादीनां स्वरूपमुदाहरणं च ।

नरनाथ चन्द्रधवलोल्लव गुणान् साधु संस्मरन्त्याः ।

अंगानि पाण्डुराणि इदानीं जातानि श्यामायाः ॥

यर्णिह इदानीम् । श्यामाया युषतेः श्यामवर्णायाश्च ।

अधूदाहरति । क्रोधहर्षभयतृम्भादिजन्यं नेत्रमार्जनाद्यनुभावं नेत्रजलमभिव्यक्त्यर्थः । दुःखमूलमधूदाहरति । वीरेति ।

वैस्वर्यं लक्षयति । मतामिति । हर्षशोकभयज्वरादिजन्यं स्वरवर्णस्तालिकाद्यनुभावं गद्गदभाषित्वं वैस्वर्यमित्यर्थः । हर्षमूलं वैस्वर्यमुदाहरति । विभ्रंशमीति । विजने मुरतसमये इत्यर्थः । प्रियेण समं क्षामक्षामाक्षरं भजन्त्याः सुखपारवश्यादिति भावः । एको जानात्त्यनङ्गोऽर्थं वच्चा भणितानाम् । प्रायस्तु मे प्राणा अलमलं मा मेत्यादीनां दैन्यप्रेमालम्भधादिसमधानां घटनानामित्यर्थः । मुणइ इत्यत्र जानातेर्मुणादेशः । अत्र गद्गदवाक्यानां कामोदीरकत्वमतिमात्रमभूदिति परमो भावः ॥

संचारिणां स्वरूपोदाहरणे क्रमेणाह । अथेत्यादिना । निर्वेदं लक्षयति ।

छाया ।

१ विजने प्रियेण समं क्षामक्षायत्यरं भजन्त्याः ।

एको जानात्त्यनङ्गोऽर्थं वच्चा भणितानाम् ॥

१ परगद्गद T. २ क्षाम T. ३ स्तम्भाकल्ल M. ४ जानइ P. R. ५ अह P. ६ T. has before this the following heading—व्यभिचारिणामां स्वरूपोदाहरणे.

यथा ।

दुःखेर्ष्यातत्त्ववोधादेर्निर्वेदो निष्फलत्वधीः ।

तत्र चिन्ताश्रुनिश्वासदीनताः संभवन्ति च ॥

यथा ।

‘साहि कपूरेण किं किं कपूररूपं मेलयन् ठाड ।

गुणसिसिरं जससुराहिं आणेहि पञ्चावरुणिभचन्दं ॥ २० ॥

अथ ग्लानिः ।

ग्लानिर्वलस्यापचयो वैवर्ण्यारतिकारणम् ।

यथा ।

‘तेल्लोकं वहइ महीतं धरइ भुजो पञ्चावरुहस्स ।

तं हिअएण धरंती साहसिआ दुब्बलंगेम्हि ॥ २१ ॥

दुःखेति । दुःखादिजनिता निष्फलत्ववुद्धिर्निर्वेद इत्यर्थः । अयं च विभावानु-
भावरसाद्भावेन स्वानन्दयेण बहुधा संभवति । भवतः तत्संग्रहार्थमादिशब्दः ।
अस्यानुभाषानाह । तत्रेति । चशब्दाद्वैवर्ण्यादयो गृह्यन्ते । संचारिणामपि कचि-
दनुभावत्वं संभवतीत्युक्तम् । तत्र प्रियवियोगजन्यादुःखमूलं निर्वेदमुदाहरति ।
संदीति । प्रतापरुद्रं चेति । चशब्दोऽवधारणे । कपूररूपतिरिप्यमानशैत्यसौर-
भ्ययोल्लस्रैव सुलभत्वादिति भावः ।

उदाहरणान्तराण्यन्यतो द्रष्टव्यानीत्युपेक्ष्य ग्लानिं लक्षयति । ग्लानिरिति ।
क्षुत्पिपासानिधुवनदिप्रयासजनितो मलापचयो ग्लानिरित्यर्थः । वैवर्ण्यारतिप्र-
हणं क्षामाहवचनक्रियाद्युपलक्षणम् । सुरतध्रान्तायाः प्रियगौरवोद्बहनप्रयासापा-
दनमुत्कर्षण्माः कस्याश्चिदौर्वल्यमुदाहरति । तेल्लोकमिति । प्रयो लोकाद्भूलोक्यं
विश्वमित्यर्थः । चानुर्वर्ण्यादिवाद् प्यमप्रत्ययः । इदयेन वक्षःस्थलेन साहित्यिकी

ज्ञाया ।

२ सपि कपूरेण कृतं किं कस्तुरिकया मलयजं तिष्ठतु ।

गुणसिसिरं यशःछरभिमानय प्रतापरुद्रनृपचन्द्रम् ॥

३ त्रेलोक्यं वहति महीतां परति भुजः प्रतापरुद्रस्य ।

तं हृदयेन परन्ती साहसिकी दुर्बलाङ्गसिम्हि ॥

१ वैवर्ण्योद्बोधमदीनता M, R. २ किं P.; किं T. ३ कपूररुभा P.
४ मलयजो T. ५ साहसिकं T. ६ सदेति P. सदनकपूरेण इत किं वक्षःस्थलेन ति-
ष्ठतु गुणसिसिरमभिमानिनम् ।

अथ शङ्का ।

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का रोपादिकारणम् ।

यथा ।

‘ण मुणेतु अण्णोत्ति मए हिअए परिचओ पिअस्स किओ ।

किं पअडमिह जणाण सव्वग्गिणेहिं पुलपहिं ॥ २२ ॥

अथासूया ।

परोत्कर्पासहिष्णुत्वयमूया परिकीर्त्तिता ।

यथा ।

‘अहिआईइ गुणेहिं रुवेण अ मज्झ किं मही अहिआ ।

जं त पआयरहो चहुमण्णइ भौअहेअ त ॥ २३ ॥

स्वयं तन्वद्भाति विदित्वापि प्रवृत्त्यादिति भावः । सहसा वलेनाविमृश्य वर्त्तते इत्यस्मिन्नर्थे ‘ओज सहोम्भसा वर्त्तते’ इति उगन्तात् साहसिकताभावात् कलोपे क्षिया नित्यईकारप्रत्यये प्राप्ते साहसिकीति रूपं गौरादौ स्याद्विधानात् । ‘पुसो जातंजंघ’ इति विकल्पस्तु अप्राप्तनीलादिविषय इति साहसिकेत्याकाशान्तपाठ उपेक्षणीयः ।

शङ्का लक्षयति । अनिष्टेति । परक्रौर्यादात्मदुर्गुणयाद्वानर्थप्राप्तेरभ्युहनं शङ्केत्यर्थः । आदिमहणाद्विषयवैस्त्वर्यदिगवलोकनादयो गृह्यन्ते । उदाहरति । ण मुणहिति । न जानात्वन्व इति मया हृदये परिचय प्रियस्य कृतः । किं प्रकटास्मि जनानां सर्वाङ्गीणं पुलके । मुग्धानां गूडानुरागस्य प्राकट्यमेवानर्थ इति भावः ।

असूया लक्षयति । परेति । सर्वद्वैर्जन्यमन्युजन्यं परोत्कर्पासहिष्णुत्वमसूयेत्यर्थः । निन्दावशात्प्रकुट्यादयोऽनुभावाः । उदाहरति । अहीति । अभिज्ञात्या गुणे रूपेण च मत्तं किं मही अधिका । यत्ता प्रतापरुद्रे बहुमन्यते नागध्वं तत् । अभिजाति कुलम् । गुणा दाक्षिण्यादयः । यत्र चतुर्विधभरणपराहियमि तस्मादित्येनेवाभासं तद्रूपम् ।

उया ।

१ न जानात्वन्व इति मया हृदये परिचय प्रियस्य कृतः ।

किं प्रकटास्मि जनानां सर्वाङ्गीणं पुलके ॥

२ अभिज्ञात्या गुणे रूपेण च मत्तं किं मही अधिका ।

यत्ता प्रतापरुद्रे बहुमन्यते नागध्वं तत् ॥

१ जण्ड P २ हिमयपरिचओ XL ३ ‘ओजहिं’ T ४ परिवात्यते M, ५ अभिज्ञात T, अभिज्ञात M ६ जत XL ७ शमदय M ८ जात जति ॥ ९ परति ॥ १० ‘न्ययनर’

अथ मन्दः ।

मदिरादिकृतो मोहहर्षव्यक्तिकरो मन्दः ।

यथा ।

‘मण्डं अ अंसंगदत्थं हसइ अमंदं अ राअभरिअंछि ।

पिअचिंतामइराण परवसा उवह सामंगी ॥ २४ ॥

अथ श्रमः ।

श्रमः त्वेदोऽध्वरत्यादेर्जातः स्वेदातिभूमिकृत् ।

यथा ।

‘आअच्छइ एव्व पिण कीस कंरती गभागवाभासं ।

तंमसि सेअजलेहि सुंदारे लुलिअंगराभासि ॥ २५ ॥

‘ आधेध्वारोप्यविक्षेप्यवधनीयैरभूषितम् ।

यद्भूषितमिवाभाति तद्भूषमिति कथ्यते ॥’

इति लक्षणात् । अधिका किं न भवतीत्यर्थः । तथापि बहुमाने भागधेयमेव निमित्तमित्याह । यदिति ।

मन्दं लक्षयति । मदिरैव । मोहो वैचित्त्यम् । हर्षः प्रसादः । मदिरादि-
जन्यो हर्षमोहसंक्रो मन्द इत्यर्थः । अत्र वागङ्गस्त्रालित्यहसितरवितादयो यथा-
योगमुत्तमादिष्वनुभावाः ।

‘ संमोहानन्दसभेदो मदो मथोपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः दोते मथ्यो हसति गायति ॥

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ।’

इति साहित्यदर्पणे । उदाहरति । मण्डं इति ।

श्रमं लक्षयति । श्रम इति । अध्वसुरतादिजन्यः खेदः श्रम इत्यर्थः । स्वेद-
उपमर्दनादेरुपलक्षकः । उदाहरति । आअच्छइति ।

उपमा ।

१ मणति चासंगतार्थं हसत्यमन्दं च रागभरिताधी ।

प्रियचिन्तामदिराया परवसा पश्यत श्यामाङ्गी ॥

२ आगच्छत्येव प्रिये कस्मात्तुर्वेती गतागतायासं ।

तामसि सेकजडैः सुन्दरि लुलिताङ्गरागासि ॥

१ दम M, R २ व्यक्तिकरो M. ३ दम M, R. ४ अङ्गमप्यप् Tv., अङ्गम-
प्य M. ५ अङ्गली M. ६ मदिराण M. ७ परवसा M. ८ आअच्छइ P. ९ पिमो P.
१० करती M.

अथालस्यम् ।

मन्दोद्यमत्वमालस्यं कर्त्तव्येषु प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

आस्तां मृगाक्ष्या गृहकृत्यघातां

स्याद्भोपचारेष्वपि यत्नमान्धम् ।

कर्त्तव्यमग्रे दयितस्य यत् स्या-

धृत् बलात्कारयति स्मरस्तत् ॥ २६ ॥

अथ दैन्यम् ।

सत्त्वसागादनौद्धत्यं दैन्यं कार्पण्यसंभवम् ।

आलस्यं रक्षयति । मन्देति । गर्वभ्रमादिना प्रयत्नमान्धमाहसमित्यर्थः ।
अत्र कृष्णोपदेशनादयोऽनुभाषा । उदाहरति । आस्तामिति । गृहकृत्यघातां
भूपवासनावितानसविधानाविप्रसङ्गं स्याद्भोपचारेषु मृगमदाशुलेपनमाख्यया-
णमकरिकारचनादिषु बलमान्धं प्रयत्नशीलित्वमुपधारकणं पुनरतिदूरमिति
भावः । अग्रे प्रियागमनसमये यत् कर्त्तव्यं प्रत्युत्तमवरभसाक्षेपप्रियभाषणादिकं
तत् स्मरो बलात् बलमाश्रित्य कारयति । ल्यङ्छोपे पञ्चमी । अत्र मन्दयत्न इति
पाठे विधेयस्य मान्धस्य समासे गुणभूतत्वाद्विमृष्टविधेयात् नाम दोषः स्यात् ।
बन्धेकं सधित्सतोऽपरं प्रच्यवत् इति न्यायेनाविमृष्टविधेयात् परिहरतोऽनुभाषा
नविरोधः स्यात् । 'पूरणगुणः—' इत्यादिना गुणेन पक्षासमामप्रतिषेधाम् इति
चे-मेव मस्या । सज्ञाप्रमाणत्वात् तद्यजगौरव प्रसज्येत चन्दनगन्ध इत्यादि
सूत्रभाष्यकारादिमहापुरुषप्रयोगदर्शनात् सत्त्वगुणेषु प्रतिषेधभावात् पूरण-
मेति प्रतिषेधस्य पटस्य शुद्धं इत्याद्यसत्त्वगुणविषयत्वादिति । प्रपञ्चितं चेतदं
स्मदुपाध्यायैर्घण्टापथे 'न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्' इत्येतद्व्याख्यानावसरे ।

दैन्यं रक्षयति । सत्त्व इति । सत्त्वत्यागो दौर्गत्यादेर्यत्नक्षकः । तेन सत्त्व-

यथा ।

‘आणेउं णरणाहं गओ वसु सैहिणो जणो विलंबेइ ।
मम्मह णमामि चंदं सिंखअ चिरोहि ईसित्ति ॥ २७ ॥

अथ चिन्ता ।

ईष्टानभिगमाद् ध्यानं चिन्ताशून्यत्वतापकृत् ।

यथा ।

‘संणिहिअं विअं गुरुअणं ण अ पेखइ पुछिआ वि णालंयइ ।
एसा वि मग्गइ गइं हिअअस्स पिआणुबंधस्स ॥ २८ ॥

अथ मोक्षः ।

व्यागदौर्गतमादिजन्यं मनसोऽनौद्धत्यं दैन्यमित्यर्थः । कापण्येवचनं देहवचनमा-
लिन्याद्यनुभावानामुपलक्षकम् । उदाहरति । आणेदुमिति ।

आनेतुं नरनार्थं गतः खलु सखीजनौ विलम्बते । मन्मथ नमामि चन्द्रं
शिक्षय चिरय ईपदिति । चिन्तां लक्षयति । इष्टेति । अपेक्षितानवासिमूलं ध्यानं
चिन्तेत्यर्थः । शून्यतानिःश्वासतापाद्योऽनुभावाः । उदाहरति । संणिहिअ-
मिति ।

सखिहितमपि गुरुजनं न च पश्यति शृष्टोपि नाळपति ।

एषापि मार्गतिं गतिं हृदयस्य प्रियानुयन्त्यस्य ॥

अथ प्रथमार्थेन शून्यत्वं द्वितीयार्थेन प्रियानवासिमूलं ध्यानं चोच्यते ।

उप्या ।

१ आनेतुं नरनार्थं गतः खलु सखीनां जनौ विलम्बते ।

मन्मथ नमामि चन्द्रं शिक्षय चिरय ईपदिति ।

२ सखिहितमपि गुरुजनं न च पश्यति पृथपि नाळपति ।

एषापि मार्गतिं गतिं हृदयस्य प्रियानुयन्त्यस्य ॥

१ आनेतु M. २ गतो सु T^v, यओ सु M. ३ सखीजनो T^v, सखि आ यणो M,
४ नम्मह P. ५ सिंखअ M. ६ चिर णइ P. ७ खण्डिअ M. ८ एटमुदिम्य यद
ध्यानम् M. ९ एषानशून्यकृत् B. १० संणिहिअ M. ११ पि P., वि M. १२ एसा P.

मोहस्तु मूच्छनं भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।

यथा

कथमपि गमयित्वा वासरं दीर्घदीर्घं

विरचितनववेषा प्रेषयित्वाथ दूतीः ।

चिरयति हृदयेने प्रांशुभिश्चन्द्रपादै-

रभिहतसंकलाङ्गी मूर्च्छिता कोमलाङ्गी ॥ २९ ॥

अथ स्मृतिः ।

पूर्वानुभूतविषयं ज्ञानं स्मृतिरुदाहृता ।

मोह लक्षयति । मोह इति । भीत्यादिभिर्बेचित्यं मोह इत्यर्थः । 'मोहो विचिन्तता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः । घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्' इति साहित्यदर्पणे । तत्राज्ञानभ्रमोत्थातघूर्णनादर्शनादयोऽनुभावाः । उदाहरति । कथमिति । दीर्घदीर्घं प्रियागमनार्थं कदा वा गमस्त्रिमानस्तमीयादिति प्रतीक्षणेनातिदीर्घमित्यर्थः । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः । वासरं कथमपि क्षणगणनया कथंचित् प्रयत्नगौरवेणेत्यर्थः ।

'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादि कथमव्ययम् ।

कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरवयादयोः ॥'

इत्यभिधानात् । गमयित्वा यापयित्वा । विरचितनववेषा विहितप्रियागमनसंमयोचितशृङ्गार सती । अथज्ञानो विलम्बाभावसूचनार्थः । दूतीः पुद्गानुडर-क्षतया प्रेषयित्वा हृदयेने प्राणनाथे चिरयति विलम्बमाने सति कोमलाङ्गी नत एव प्रांशुभिरायतैश्चन्द्रपादैरिन्दुकिरणैः कशाकल्पैरभिहतसंकलाङ्गी मूर्च्छिता । अनाथा पादैरभिहन्यमाना मूच्छन्तीति ध्वन्यते ।

स्मृतिं लक्षयति । पूर्व्वेति । सदृशादृष्टचिन्ताद्यैः संस्कारोद्बोधे सति पूर्वांशु-तार्थविषयज्ञानं स्मृतिरित्यर्थः । अत्र भ्रूवमनशिरःकम्पादयोऽनुभावाः । स्पष्ट-

यथा

प्रतापरद्रस्य भुजे वसन्त्या
क्षोण्या तपः कीदृशमंजितं स्यात् ।
स्पृष्टं सङ्कयेन मदीयमङ्गं
प्राप्नोति विष्वक् सुखवज्रलेपम् ॥ ३० ॥

अथ धृतिः ।

धृतिश्चित्तस्य नैस्स्पृष्टं ज्ञानाभीष्टागर्पादिभिः ।

यथा ।

वीरद्वन्द्वपतो हृदय त्र्यङ्ग-
बलभे त्रिभुवनैकधुरीणे ।
साधु साधु कृतकृत्यमसि त्व
मन्यसे जगदशेषमसारम् ॥ ३१ ॥

अथ व्रीडा ।

चेतःसंकोचनं व्रीडानन्दरागस्तवादिभिः ।

सुखस्वरणमुदाहरति । प्रतापेति । 'निबिडमुघ्रासेपो वज्रलेप । अत्र कस्यचि-
न्मदङ्गस्य कादाचित्क प्रियकरस्पर्शं सर्वाङ्गीणमविच्छिद्य च सुखं जनयति ।
वीरद्वन्द्वभुजे नित्यनिवासाया भूमे किमु वक्तव्यमिति भावः ।

एति लक्षयति । धृतिरिति । आदिग्रहणात् शस्यादयो गृह्यन्ते । ज्ञाना-
दिभिर्निस्पृहत्वं एतिरित्यर्थः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सपूर्णस्पृहत्वा एति ।

सौहित्यवचनोद्धाससहासप्रतिभादिकृत् ॥

'तैरेव सतोपो एतिरित्यन्ये । अङ्गप्रभावादयोऽनुभावा । उदाहरति । धीरेति ।
हे हृदय प्रयाणां भुवनानां समादारास्त्रिभुवनम् । पात्रादित्वाच्च श्रौत्वम् । तुर व-
हतीति धुरीण । 'सर्वधुराद्' इत्यत्र योगविभागात् खप्रत्ययः । साधुसा-
धित्वाभीक्ष्ये द्विभावं । अत्राभीष्टागमाद् एति ।

ग्रीढां लक्षयति । चेत इति । अनङ्गनिमित्तो रागोऽनन्दराग । स्व स्तो-
त्रम् । आदिग्रहणादाचारप्रज्ञादयः । चेत संकोचनं घाट्यर्गभावः । मदनाभि-

१ 'मज्झिम् P ३ नाना P, R १ 'मज्झिम् P ४ तम् M ५ सर्वाङ्गीणम् T १ 'मद-
राग' R M. २ 'निबिडमुघ्रा' (८९३) :

यथा ।

तथासमालोकनकौतुकानां

मनोरथैरेन्द्रपुराङ्गनानाम् ।

विलोकिते रुद्रनृपे भवन्ति

पर्यस्तपद्माणि विलोचनानि ॥ ३२ ॥

अथ चंपलता ।

चापलं त्वनवस्थानं रागद्वेषादिसंभवम् ।

यथा ।

दृष्ट्वा रुद्रनरेन्द्रं तरलतराक्षी विलासमृदुहासा ।

कलयति मौक्तिकहारं स्पृशति च कर्णोत्पलं बाला ॥ ३३ ॥

अथ हर्षः ।

प्रसत्तिरुत्सवादिभ्यो हर्षः स्वेदाश्रुकम्पकृत् ।

लापादिर्मेघ.संकोचो मीढेत्यर्थः । अग्रान्तर्धानवैवर्ण्याधोमुखत्वादयोऽनुभावाः । उदाहरति । तथेति । अग्रामङ्गेनानिमिषेण च सृष्णानुगुण दृष्ट्वा जन्मनो जीवितस्य नयनानां च साफल्यं संपादयाम इत्यादयोऽभिलाषा मनोरथाः । सर्वैर्दुःखमिश्रथाभूत गाढमालोकनकौतुकं दर्शनोत्कण्ठा यासां तासामङ्गपुराङ्गनानां विलोचनानि रुद्रनृपे विलोकिते सति पर्यस्तपद्माणि सनिमेषाणि भवन्ति दृष्टिमपसारयन्तीत्यर्थः । अथ नृपावलोकनानन्तरमेवानुरागोदयाद्युज्जाभूदिति भावः ।

चापलं लक्षयति । चापलमिति । रागद्वेषमात्सर्यादिमूलमनवस्थानं चापलमित्यर्थः । अग्रानुभावाः भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दचरणादयः । अथ रागमूलं चापलमुदाहरति । दृष्टेति । बाला रुद्रनरेन्द्रं दृष्ट्वा तरलतराक्षी अतिलोलदृष्टीत्यर्थः । विलासमृदुहासा विलासप्रधानमन्दमिता च । भवतीति शेषः । अथ तरलदर्शनादिचेष्टाचतुष्टयमध्ये क्षणमप्येकत्र मनसोऽनवस्थानाच्चापलम् ।

हर्षं लक्षयति । प्रसत्तिरिति । प्रियागमनपुत्रजननाद्युत्सवादिजनितो मनः

यथा ।

यत् पूर्वं सरसीषु पद्ममुकुलन्याजात् तपः संश्रितं
वक्षोजौ युषयोस्तदव्य फलितं जातौ कृतार्थौ युवाम् ।
दत्ता काकतिवल्लभेन भवतोरेषा स्ववक्षःस्थली-
कस्तूरीद्विगुणीभवत्परिमला कन्हारमाला यतः ॥ ३४ ॥

अथावेगः ।

इष्टानिष्टागमाज्जात आवेगाश्रितसंभ्रमः ।

यथा ।

निस्साणध्वनिमाकलय्य सहसा हेलविहायेयतं
द्रष्टुं काकतिवीररुद्रनृपतिं प्रत्यग्रकौतूहलाः ।
अर्षालम्बितमण्डनाः प्रतिपदं व्यत्यस्तभूया जवा-
दारोहन्ति सुवर्णसौधवलभीशृङ्गाणि पौरैस्त्रियः ॥ ३५ ॥

अथ जडता ।

जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टागमोद्भवा ।

प्रसादो हर्ष इत्यर्थः । स्वेदादयोऽनुभावाः । उदाहरति । यदिति । अत्र कामि-
नी कुचौ संबोध्य तयोः प्रियदत्तस्वयंप्रदत्तकन्हारमालालाभजन्यधन्यत्वकथन-
म्याजेन स्वकीयं हर्षमाविष्करोति ।

आवेगं लक्षयति । इष्टेति । प्रियादेरिष्टम्य राजविद्भवात्तवर्षादेरनिष्टस्य चाग-
मात् जातश्रितसंभ्रम आवेग इत्यर्थः । अत्र हर्षलोकरासन्नभादयोऽनुभावाः ।
उदाहरति । निस्साणेति । अर्षालम्बितमण्डनाः एकस्मिन्नेव लोचनेऽङ्गनमेक-
स्मिन्नेव चरणे लाक्षाविलेपनमित्यादिक्रमेणेति भावः । प्रतिपदं प्रतिस्पर्धाम् ।
व्यत्यस्तभूया वैपरीत्येनामुक्ताभरणाः कण्ठादौ काङ्क्षयादिकं कटितटादौ हारादिकं
च धारयन्त्य इत्यर्थः ।

जाड्यं लक्षयति । जाड्यमिति । इष्टानिष्टागमोद्भूतमितिकृतं व्यनतामूढाव जा-
ड्यमित्यर्थः । अत्रानिमेषनयननिरीक्षणनृण्योभावादयोऽनुभावाः । उदाहरति ।

यथा ।

समायाते नाथे प्रेमनसि गृहान् रुद्रनृपतौ
वपुःसौन्दर्यश्रीविजितमैदनोदारयशसि ।
वधूरन्तस्तोषव्यतिकरवशात्रोपचरितुं
पुरस्तादालीनां प्रचलति तथा नो विरमति ॥ ३६ ॥

अथ गर्वः ।

अन्यधिक्रुकरणादात्मोत्कर्षो गर्वो बलादिजः ।

यथा ।

को वा शस्त्रग्रहणसमयो मादशामीदृशानां
कीदृग्वैरं प्रतिधरणिभृत्खेटकीटेष्वमीषु ।
इत्यावेशप्रतिभयभुजाटोपदुर्वारगयाः
संकीडन्ते रणभुवि भटाः काकर्तान्द्रस्य जेतुः ॥ ३७ ॥

समायात इति । सस्त्रीसंमक्षनिमित्तलज्जाभरेणाच्छादितानुभाषो हर्षोऽन्त-
स्तोषः । तस्य व्यतिकरः संबन्धः । अत्र नोपचरितुमित्यत्र नञो न चलति नो
विरमतीत्युभयग्राप्यनुपङ्गः । नेनोभयत्र नैनद्वयेन लज्जासंभावितस्य चलननि-
पेधस्योत्कण्ठासंभावितस्य विरमणनिपेधस्य च निवृत्तिः सूच्यते । यथा
धामनः । 'संभाव्यनिपेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिपेधौ' इति । अत्रोत्कण्ठाप्रतापानां
प्रियोपचारं प्रति प्रवृत्तिनिवृत्त्योद्भवत आकर्षणाद्यायिकायाः सर्वन्यापारप्रतिव-
र्त्तिनी सेयमुभयतः पादा रज्जुरभूदिति भावः ॥

गर्वं लभयति । अन्येति । यटेश्वर्याभिजनलावण्यादिजन्योऽन्यधिकारावशा-
नमविलासाङ्गवीक्षणानुभाष आत्मोत्कर्षाभिमानो गर्व इत्यर्थः । यलमूलं गर्व-
मुदाहरति । क इति । मादशामतिसूरप्रतापानामिति भावः । शस्त्रग्रहणमयः
को वा लक्ष्याभावादायुधग्रहणावसरो नास्तीति भावः । ये पुनः पुरो वर्तन्ते
प्रतिभटमानिनस्तेषु रघोतकस्तेषु वरवर्णनमपि लज्जावहमेवेत्याह । कीदृमिति ।
आवेश आग्रहः । संकीडन्ते नैव प्रयासमनुभवन्तीति भावः । 'स्त्रीदोऽनुसंग-
रिभ्यश्च' इति तच् ।

१ कान्ते M. २ प्रमदाते R. ३ मदनादामयरावे M. ४ न चलति M. ५ 'स्त-
शानां प्रास्ताव' P. ६ इत्याटोप' R, इत्यावेशान् P. ७ प्रतिभट' P. ८ प्रीति' ते P.
९ 'समक्ष' L. १० नद्वयेन L. ११ इति L.

अथ विपादः ।

विपादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावचिन्तनैः ।

यथा ।

‘पेसेमि मणैति मुंदा तं मं मोत्तूण वल्लहे लगं ।

मं उज्झिअ णो गच्छइ मअणो सहि किं णु कादव्व ॥ ३८ ॥

अथौत्सुफपम् ।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापत्वरान्दिकृत् ।

विपादं लक्षयति । विपाद इति । आरब्धकार्यभङ्गापराधपरिज्ञानविघ्नविष-
यादिभयः सखसंक्षयो विपाद इत्यर्थः । अयं चोपायान्वेषणव्यमनसमुत्पन्नोपाय-
नुभावतारतम्यादुत्तमाद्याश्रयत्वेन त्रिविध इत्याहुः । तत्रोत्तमाश्रयं विपादमुदा-
हरति । पेसेमीति प्रेषयामि मन इति मुधा तन्मां मुक्ता वल्लहे लगम् ।
मामुज्झित्वा नो गच्छति मदनः सखि किं नु कर्त्तव्यम् । मन इति । नपुं-
सकत्वेनेदमन्यत्र रिरंसारहितमिति मत्वेति भावः । अत एवोक्तं पूर्वैः ।

‘नपुंसकमिति ज्ञात्वा तां प्रति प्रेषितं मनः ।

तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥’

इति । अत्र किं कर्त्तव्यमित्युपायगवेषणगोचरयागारम्भमूचितया चिन्तया वि-
पादो व्यन्यते ।

भौमुक्त्वं लक्षयति । कालेति । इष्टविहरम्यवस्तुदिरक्षादिजन्यं मनस्तापत्वं-

उपायः ।

१ प्रेषयामि मन इति मुधा तन्मां मुक्ता वल्लहे लगम् ।

मामुज्झित्वा नो गच्छति मदनः सखि किं नु कर्त्तव्यम् ॥

१ उपायापादचित्तने. M. P. २ यथोक्तं T. यथाति M. ३ मुदातं P. ४ मोक्त्वं M.

यथा ।

‘अधउंरभामिणिजणो अंगाइ पसाहिऊण तुंवरतो ।

रुदणोरिंदागमणे विलविअं संहइ किच्छेण ॥ ३९ ॥

अथ निद्रा ।

निद्रा चित्तनिमीलनम् ।

यथा

‘सिंविणे दिट्ठ दइअं बहुआ आलिगिदु केउज्जोआ ।

उंअह दरमीलिगच्छी गमणमि कर पसारेइ ॥ ४० ॥

रानि आसननिद्राद्यनुभाव कालाक्षमत्वमौस्तुक्यमित्यर्थ । उदाहरति । अधति । अन्धपुरभामिनीजनोऽङ्गानि प्रसाध्य स्वरमाण । रुदनरेन्द्रागमने विलम्बित स हते कृच्छ्रेण ॥ भामयत्यवश्यं कुप्यतीति भामिनी । भाम क्रोध इत्यस्मादातोभौ रादिकादावश्यको णिनि । यद्वा स्त्रीणां ललितकोपो भाम इति भोजपञ्च । तद्वती भामिनी । अत्र कृच्छ्रशब्दसूचितैश्चिन्तानवस्थानगात्रगौरवशय्याभिलाषाद्यनुभावे प्रियविश्राविषयमौस्तुक्यं न्यस्यते ।

निद्रा लक्षयति । निद्रेति । चित्तस्य निमीलनं बाह्यग्नियस्यभिरह । चिन्तामैश्चिन्त्यव्यापामादिजन्य जैम्भाङ्गभङ्गनेप्रनिमीलनाद्यनुभाव चित्तनिमीलनं निद्रेत्यर्थ । उदाहरति । सिंविण इति । अत्रास्त्रीकप्रियालिङ्गनोद्योगादनवरत चिन्ताप्रतीतेस्तन्मूलेय निद्रेति भाव । अत एवाहुः प्रशस्तपथवादा । ‘यम धेमास्तश्चिन्तयन् स्वपिति सैव चिन्तासन्वति प्रत्यक्षाकारा संजायत’ इति ।

उपमा ।

1 अन्धपुरभामिनीजनाऽङ्गानि प्रसाध्य स्वरमाण ।

रुदनरेन्द्रागमने विलम्बितं सहते कृच्छ्रेण ॥

2 स्वप्ने दृष्टं दयितं वधूरादिद्रितुं कृतानुगो ।

पश्यत दरमीलितार्थां गमने करो प्रसारयति ॥

1 ‘पुर’ T आन्ध्र M २ भामिणी M ३ अगाह P ४ तुंवरतो T ५ ‘गरदा’ T ६ सहइ T ७ किच्छेण T ८ सिंविणइ M ९ बहुआ M १० दिक्क ना M किदाज्जोमा T ११ उवहरनिमी’ M १२ भामिनी’ T १३ जम्भायङ्ग’ L

अथापसारः ।

आवेशो दुःखमोहाद्यैरपस्मारोऽङ्गतापकृत् ।

यथा ।

दृष्ट्वा स्वप्ने कुपितवचनं काकतीन्द्रक्षितीशं

हा हा रक्षेत्यसकलगिरः संप्रमोत्थानमाजः ।

धावन्त्यन्तर्घणभुवि लुठन्त्याह्वयन्त्यात्मयन्धू-

नाराजूतानपि रिपुगणा व्यस्तनामग्रहेण ॥ ४१ ॥

अथ सुप्तिः ।

सुप्तिर्निद्रासमुद्रकः ।

यथा ।

विश्वैकरक्षानुपि काकतीन्द्रे

निश्चिन्ततां प्राप्तवतो मुरारेः ।

तत्कीर्त्तिचन्द्रातपवर्धितोऽपि

दुग्धाम्युधिर्नैव भिनत्ति निद्राम् ॥ ४२ ॥

अपसारं लक्षयति । आवेश इति । अशुचित्वधातुवैयम्यभूतावशादिजन्मो भूपातभ्रमणभुजास्फोटविकटोक्तिलाङ्घनेनायनुभाव आवेशोऽपसार इत्यर्थः । उदाहरति । दृष्ट्वा इति । कुपितवचनं शुकुट्यादिना भयंकरमुखमित्यर्थः । अन्तर्घणभुवि वनमध्य इत्यर्थः । 'प्रनिरन्तर—' इत्यादिना णत्वम् । आराजूतान् समीपस्थानपि । अत्र भयकार्यमोहमूलोऽपसारो दैन्यधावनप्रभृतिभिरनुभावैर्व्यग्यते ।

सुप्तिं लक्षयति । सुप्तिरिति । निश्चासोऽसनिश्चलत्वेनेत्रनिमीलनाद्यनुभावो निद्रासमुद्रकः सुप्तिरित्यर्थः । उदाहरति । विश्वेव । काकतीन्द्रे विश्वैकरक्षानुपि त्रिभुवनैकप्राणपरायणे सति । जुषेः क्तिप् । निश्चिन्ततां प्राप्तवतः अयतीर्णभारत्वादिति भावः । अत एव मुरारेः पयोधिपुद्गावपि निद्राभङ्गाभावाद् सुप्तिरित्याह । तादृगिति ।

१ आनेनो P २ 'पसारः' R ३ द्वितीया T, M. ४ 'न्यन्तर्घण' M. ५ वीरद्रे M. ६ मुराराट् L = अत्र राज्ञा मयकाय L ७ मुन सप्रयति L ८ मुनमिति L ९ मुनमित्यर्थः L

अथ विबोधः ।

विबोधयेतनावान्निर्जृम्भाक्षिपरिमार्गकृत् ।

यथा

प्रतापहृदे नृपमौलिरत्ने ।

विश्वंभरां रक्षति शिक्षितायै ।

विजृम्भमाणाः परितः प्रजानां

भाग्यश्रियस्तत्क्षणमुन्मिषन्ति ॥ ४३ ॥

अथामर्षः ।

अमर्षः सापराधेषु चेतःप्रज्वलनं मतम् ।

यथा ।

अरे भूषाध्यापान् नमयत शिरांस्युन्नमयत

प्रवृत्ताः स्वस्त्रीणामहमहमिका वीरवरणे ।

त्वरन्ते न खड्गाः प्रतिदलनकेल्यामिति भटा

रणाग्रे गर्जन्ति प्रकटितरूपो यदनृपतेः ॥ ४४ ॥

विबोधे लक्षयति । विबोध इति । शब्दास्पर्शाहारपरिणामादिजन्मा बुद्धे-
श्छेषाद्बुद्धिर्विस्फोटजृम्भणादिविविधवर्धनाद्यनुभावा चेतनावान्निर्विनिवृत्तं विबोध इ-
त्यर्थः । उदाहरति । प्रतापेति । विजृम्भमाणाः विवर्धमानाः जृम्भा कुर्वाणाः ।
उन्मिषन्ति उन्नयन्ति नेत्राण्युन्मीलयन्ति च । अत्रेत्यमर्षद्वयस्याभेदाप्यवमान-
दारोपितचेतनधर्माणां भाग्यसंपदामुद्धिद्वत्त्वप्रतीतिविबोध इति भावः ।

अमर्ष लक्षयति । अमर्ष इति । अधिह्वेषावमानादिना सापराधेषु मतप्रक-
लनमभिनिविष्टत्वं प्रतिचिकीर्षन्ति यायत् । एवविधेऽमर्षे स्वेदतिरकम्पादि-
न्तोपायान्वेषणोत्साहतर्जनादयोऽनुभावा इष्टव्याः । उदाहरति । अरे इति । स्व-
स्त्रीणामप्यरसामन्योन्यं श्रेष्ठाहमित्यभिमानोऽहमहमिका । 'अहमहमिका तु सा
स्यात् परस्परं यो भवत्यहंकारः' इत्यमरः । अहमिति विभक्तिप्रतिरूपक्रमन्ये
निपातितम् । तस्य बीप्तायां द्विरक्तिः । संज्ञायां कन् प्रत्ययः । प्रतिदलनकेल्यां
सम्पदनकीदृश्याम् ।

१ विवेदने R. २ 'वसिष्ठ' M. ३ विप्रति M. ४ ल-लगा M. ५ प्रविदम् T
६ ११८ ७०१ विवराट् L. ७ चननाग्रान्ते L.

अथावहित्था ।

हर्षाद्याकारसंशुभिरवहित्थेति कथ्यते ।

यथा ।

‘गोष्टीय महिलाणं संकेण पआवरुहचंरिआइ ।

आलिहइ ओणंअमुही मुद्धा चलणेण महिपुंठं ॥ ४५ ॥

अथोपपत्ता ।

दृष्टेऽपराधे चण्डत्वमुपपत्ता तर्जनादिकृत् ।

यथा ।

प्रियप्रानीय मानिन्या विरहात्तिर्निवार्यताम् ।

यदेतस्याः कटाक्षोल्लापातैरिन्दुर्मपीकृतः ॥ ४६ ॥

अवहित्थां लक्षयति । हर्षेति । भयभीतार्काटिल्यादिभिर्हर्षोदिकार्याकारगो-
पनमवहित्थेत्यर्थः । अत्र शून्यसितान्यथाकथनमिष्याधैर्यकथाभङ्गादयोऽनुभावा
ऊहाः । उदाहरति । गोष्टीय इति । गोष्ठ्यां महिलानां ध्रुत्वा प्रतापरवचरि-
तानि । आलिखत्यवनतमुखी मुग्धा चरणेन महीपृष्ठम् ॥ अत्र काचन सुन्दरी
प्रसङ्गादात्मनुरागप्रधानानि प्रियवर्तितानि ध्रुत्वा प्रहर्षन्ती लज्जया मुखपिका-
सादिसंगोपनार्थमवमुखी महीमालिखतीत्यवहित्थेति भावः । महिपृष्ठमिति ।
‘दृष्टेऽनुत्तरपदे’ इति नियमेनेत्याभावाद् ‘ऋतोऽम्’ इत्यस्यम् । ‘दिही नि-
धत्स’ इति महीकारस्य द्रुत्वः ।

उपपत्तां लक्षयति । दृष्ट इति । अपराधे पुत्रमिश्रकलयादिद्रोहरूपे दृष्टे सति
तर्जनेन्द्रेजनताडनवश्वनाद्यनुभावं चण्डत्वं क्रीयेमुपपत्तेत्यर्थः । वन्याश्चिद्विरादिष्याः
सखी प्रियं प्रति दूतिकां प्रेषयति । प्रियमिति । अत्र सत्तापजननेन स्वापराध-
सन्दोः कटाक्षन्यालाभिर्मेर्याङ्गणोद्यागादुपपत्तेति भावः ।

प्रस्ता ।

१ गोष्ठ्यां महिलानां ध्रुत्वा प्रतापरवचरितानि ।

आलिखत्यवनतमुखी मुग्धा चरणेन महीपृष्ठम् ॥

१ गोष्ठ्यां P. २ संज्ञाय M. ३ चरिभाई P. ४ अंजयमही M. ५ सुता M.
६ पृष्ठम् T. ७ पिष्ठम् M. ८ लिही मयी इति R. ९ इन्द्राङ्गण M.

अथ मतिः ।

तत्त्वमार्गानुसंधानादर्थनिर्धारणं मतिः ।

यथा ।

‘को संस्रओ महीअले चंदो एव वीररुद्रनरणाहो ।

जस्स करप्पस्सादो अंगाइ मिअंकरण्ति ॥ ४७ ॥

अथ व्याधिः ।

मनस्तापाद्यभिभवाज्ज्वरादिव्याधिरिप्यते ।

यथा ।

प्रतापरुद्रस्य दिशां जिगीषोः

प्रत्यर्थिनारीजनदेहजन्मा ।

स्मरज्वरोष्मा हिमवत्प्रदेशान्

स्मर्त्तव्यनीहारकथान् करोति ॥ ४८ ॥

मतिं लक्षयति । तत्त्वेति । नानाविधशास्त्राध्विनोद्भापोद्भाद्विभ्योऽर्धनिष्पद्यो
मतिरित्यर्थः । अत्र शिष्योपदेशसंशयच्छेदविदग्धम्यवहारमनःसंतोषादयोऽनु-
भावाः द्रष्टव्याः । उदाहरति । को संस्रओ इति । कः संशयो महीतले चन्द्र
एव वीररुद्रनरनाथः यस्य करस्पर्शादङ्गानि शृंगाङ्कुरन्ति ॥ अथ प्रियकर-
स्पर्शोऽङ्गानामिन्दुकिरणसंश्लेषो चन्द्रकान्तानामिव द्रवीभावादयं चन्द्र एवेत्यभ्य-
वसायान्मतिः ।

व्याधिं लक्षयति । मन इति । मनस्तापदोषवैषम्याद्यभिभवाज्जन्मा क्षीतोष्ण-
ज्वरादिस्तीतालुतोष्णालुताद्यनुभावे व्याधिरित्यर्थः । विरहजन्य तापज्वरमु-
दाहरति । प्रतापेति । दिशामिति । श्लेषे पृष्टे । ‘न लोके—’ इत्यादिना कारक-
पृष्टयाः प्रतिषेधात् । अत्रोष्णालुतया हिमवत्प्रदेशवासिनोऽपि शत्रुघ्नीजनस-
हिमापेक्षेति महीयानस्य तापज्वर इति भावः ।

छाया ।

१ कः संशयो महीतले चन्द्र एव वीररुद्रनरनाथ ।

यस्य करस्पर्शादङ्गानि शृंगाङ्कुरन्ति ॥

१ ‘द्वये निर्धाम्’ M. २ संशयो M. ३ चन्द्र P. ४ विम M. ५ अनादि P.
६ मिमकरमणानि T. ७ अथवा M. ८ ‘संशयो मा B. ९ हि वनप्रदाय M.
१० ‘संशयो’ ११ ‘संशयो’ पृष्ठा ६.

अधोन्मादः ।

उन्मादस्तुल्यवर्चित्वं चेतनाचेतनेष्वपि ।

यथा ।

प्रतापस्त्रस्य जयप्रयाण-

भेरीध्वनौ मूर्च्छति दिङ्मुखेषु ।

प्रासाकुला भ्रान्तिमुपेत्य वृक्षान्

पृच्छन्ति मार्गं रिपुभूमिपालाः ॥ ४९ ॥

अथ मरणम् ।

मरणं मरणार्थस्तु मयत्रः परिकीर्तितः ।

यथा ।

‘पिबविरहं असहंती बहुधा निर्भर्जीविभं उवैस्स्र्वती ।

सेव्वइ जौहगं दक्षिणपवणस्स तणुं समपेइ ॥ ५० ॥

साक्षान्मरणस्यामङ्गलत्वाद्बोधाहरणत्वमुचितम् ।

उन्मादं लक्षयति । उन्माद इति । भयसन्निपातेश्चवियोगधननाशादिभिश्चि-
त्तविभ्रान्तिरुन्माद इत्यर्थः । अत्रानिमित्तसितासंभन्धप्रलापनिर्हेतुकधावनोपवे-
शानोत्थानरोदनादयोऽनुभावा भवन्ति । भयमूलमुन्मादमुदाहरति । प्रतापंति ।
स्पष्टमेतत् ।

मरणं लक्षयति । मरणमिति । व्याध्यभिघाताभ्यां देहान्मनसोऽपायो हिक्का-
श्वासाद्यनुभावा मरणमित्यर्थः । धनिकहेमचन्द्रापनुसारेण साक्षात्तदुदाहरण-
स्यामङ्गलत्वात् तदुद्योगोऽत्र विवक्षित इत्याह । मरणार्थ इति । शारदांतन-
यस्तु मरणोऽभिनयो नास्तीत्येतत् काव्ये न पश्यत इत्याह । उदाहरति । पि-
पति । प्रियविरहमसहमाना वधूनिर्भर्जीवितमुपेक्षमाणा । सेवते ज्योत्स्नां दक्षि-
णपवणस्य तनुं समर्पयति ॥ मलीकरणबुद्धयेति भावः ।

छाया ।

I प्रियवरहमसहमाना वधूनिर्भर्जीवितमुपेक्षमाणा ।

सेवते ज्योत्स्नां दक्षिणपवणस्य तनुं समर्पयति ॥

१ ‘प्रयाणम् R २ प्रयत्नस्तु प्रकृत्यते M₁, प्रयत्नः परिकृत्यते M₂, ३ निभं P.
४ ठक्कस्ती M. ५ जोह्द T. ६ दाहिणं P. ७ समपेइ P., समपेहि M. ८ प्रहं I.
९ तनां L. १० कप्यत L.

अथ त्रासः ।

आकस्मिकभयाच्चित्तक्षोभस्त्रासः प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

‘पणअकुविद्याचिरेण वि वहुआ सोऊण घणघणत्थणिअं ।
दइअ सरअसवल्लिआ आलिङ्गइ वेपमाणगी ॥ ५१ ॥

अथ वितर्कः ।

सदेहात् कल्पनानन्तं वितर्कः परिकीर्त्तितः ।

३ यथा ।

गुणेस्तत्रासक्तं मम हृदयमन्यत्र गणितं
सखीभिर्नालोचि क्षितिपतिरसौ दुर्लभ इति ।

त्रास एङ्गयति । आकस्मिक इति । अकसादेवाकस्मिकम् । विनयादिनाय
स्वार्थे ठङ्प्रत्यय । तकारान्तात्वात् ‘इसुमुत्कान्तात् क’ इति कादेशः । अयं
यत्वाट्टिलोपः । तस्मात् भयात् भयहेतोरित्यर्थः । विद्युद्गजितभूकम्पादिजन्य
कम्पगात्रसकोचरोमाब्रमोहाद्यनुभावश्चेतश्चमत्कारस्त्रास इत्यर्थः । गर्जितमूलं त्र
समुदाहरति । पणपति । प्रणयकुपिताचिरेणापि वधू श्रुत्वा घनघनस्तनितम् ।
दयित सरभसवल्लिता आलिङ्गति वेपमानाङ्गी ॥

वितर्क एङ्गयति । सदेहादिति । उपलक्षणं चैतत् । तेन सदेहविमर्शादिब्र
ह्मोऽनेकधासंभावनायाम् भूक्षेपशिर कम्पाद्यनुभावो वितर्क इत्यर्थः । उदाहरति ।
गुणैरिति । गुणर्महाकुलीनतादिभिः । तत्र क्षितिपतौ । अन्यदार्ढ्यादिकं न
गणितं मदीयद्वन्द्वस्य कामाश्रयत्वादिति भावः । सखीभिरिति विवक्ष्यतीति
रपीति भावः । ननु किं गतोदकसेतुबन्धेन इत परं वा प्रियप्राप्तानुपायं चिन्त

ताया ।

१ प्रणयकुपिताचिरेणापि वधू श्रुत्वा घनघनस्तनितम् ।

दयित सरभसवल्लिता आलिङ्गति वेपमानाङ्गी ॥

१ प्रकीर्त्तितं M, २ सादृशं M, ३ ‘प्यणिदं’ M ‘प्यणिम’ T ४ मरुदं T,
सरभसं M सरभसं M, ५ वपमाणगी T, वपमाणगी P, ६ कल्पना ५१ P
७ परिकल्पने R ८ ‘नापापि’ T, ९ इत्यं M, १० ‘संभा वताना’ P.

उपायः को वा स्यात्तदभिगमने मुद्राति मनः

कियान् कोऽयं कीदृक् कियदवधिरन्तर्गतिकरः ॥ ५२ ॥

तत्र सात्त्विकानां व्यभिचारिणां चानेकरससाधारणत्वान्न विशेषमपेक्ष्योदाहरणं कृतम् । तथा हि शृङ्गारे सर्वेषामनुप्रवेशः संभवति । हास्ये ग्लानिश्चमचपलत्वहर्षावहित्यानां संभवः । करुणे मदधृतिर्ग्रीडाहर्षगर्वोत्पुष्पोप्रताभिर्विनान्ये संभवन्ति । रौद्रे ग्लानिशङ्कालस्यैदन्यचिन्ताग्रीडावेगजडताविपादसुमिनिद्रापस्मारावहित्याव्याध्युन्मादशमाः न संभवन्ति । वीरे रौद्राग्निर्वेदोऽधिकः । भयानकेऽसूयामदधृतिर्ग्रीडाहर्षगर्वनिद्रासुप्त्यमर्षावहित्योग्रतामतिभिर्विनान्ये संभवन्ति । यीमत्सेऽद्भुते च चिन्तात्रासादयो यथासंभवमूढाः । शान्ते निर्वेदधृती सभवतः ।

याम इत्युक्ते सांऽपि न प्रनीयत इत्याह । उपाय इति । तत्र हेतुमाह । मुद्राति मन इति । मोहापगमानन्तरमुपायश्चिन्त्यतामित्याशङ्क्य इत्यस्येदं तत्तदेदन्तया वा दुरवगमत्वेन दुष्किन्तित्व मोहमहान्याधेरानन्तर्यमपि दुर्लभमेवेत्याशयेनाह । कियानिति । गच्छता कालेन स्वयमेव मोहशान्तेः किं तथा चिन्तयेत्याशङ्क्य कालावधिरपि दुरवबोध एवेत्याह । कियदवधिरिति । व्यतिकरो व्यसनं विपत्तिर्मोह इति यावत् । एवमत्र सदेहेन कल्पनानन्त्याद्वितर्क इति भावः ।

अनु विभावादिवत् सात्त्विकसंचारिणामपि तत्तदसप्रस्ताव एव किमिति नोदाहरणं कृतमत आह । तत्रेति । व्यभिचारिणामनेकरससाधारणत्वमुपपादयति । तथाहीत्यादिभा ।

भावादयश्चित्तरम्भाः । लीलादयो गात्रारम्भाः । उभयेऽप्यनुभावाः । तदुक्तम् ।

‘अनुभावश्चतुर्धा स्यान्मनोवाक्कायबुद्धिभिः ।’

इति । एतेषां योपिदालम्बनचेष्टारूपाणां यौवनजन्यानामुदीपनविभावत्वमपि प्राचामाध्यायिणां समतम् । अतः संकीर्णस्वरूपाणामनेषां प्रकरणानेयमाभावेन-

[यथा हि M. २ P. drops समयादे. ३ मुष्टि° B, मुष्णि° M. ४ M omits निद्रा. ५ एवमत्रासा न संभवति T', त्रासा न भवति (१ e. राम is dropped) M. ६ रौद्राद्भुत-निर्वेदो M. ७ T' drops अमर्ष ८ धृतिमय M.

अथ शृङ्गारचेष्टा निरूप्यन्ते ।

भाषो हावश्च हेला च माधुर्यं धैर्यमिक्षापि ।

लीला विलासो विच्छिन्निर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ॥

मोहायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ।

कुत्तलं च चकितं विहृतं हास इत्यपि ॥

एवं शृङ्गारचेष्टाः स्युरष्टादशविधा मताः ॥

तैमासां स्वरूपमुदाहरणं च ।

अथ भावः ।

रसाभिज्ञानयोग्यत्वं भाव इत्यभिधीयते ।

यथा ।

‘रहणैरदस्स गुणे गाज्ज रालत्तणम्मि संजिस्संभं ।

लज्जेइ ददुल्लङ्गो जुवडज्जो जाव्यणे गौडं ॥ ५३ ॥

यमेव स्वरूपनिरूपणावसर इत्यभिप्रायेणाह । अर्धुति । परिगणनायैवाहाइती-
भावे जातेऽपि कस्यांश्चिन्मनाभरंभ्येत्यामुच्चारयामसीति गृह्यपिणुम् । उल्ल-
ङ्गमु भोजराजीयादिमन्धेषु दृष्टव्यः ।

तत्र भावे लघयति । दमेति । वास्तव्यापनसंभानुत्पन्नशृङ्गारविषया प्र-
सोऽन्तःकरणविकारां भावः इत्यर्थः । अमुकम्

‘चित्तस्य विवृतिः स्याद विवृते कारणे सति ।

ततोऽस्या विवृतिर्नाशो बाधस्यादिविकारपरः ॥’

इति । उदाहरति । रंहेति । ददनरेन्दम्य गुणान् गावति वाक्ये मरिचकम् ।
लज्जेइ ददुल्लङ्गो जुवडज्जो जावने गानुम् ॥ अत्र यद्यपि इंपदर्थे दातव्योऽ-
भ्यर्पयति प्रियव्रतः तथाप्यवचनान्वयस्य विवक्षितम् । तेन ददुल्लङ्गो दुर्ल-
भमुक्त इत्यर्थः ।

अथ हावः ।

ईपट्टवेकारः स्याद्भावो हावः प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

अत्रैवेपत्तुलिकित इति ।

अथ हेला ।

सुव्यक्तविक्रियो भावो हेलेति प्रतिपाद्यते ।

यथा ।

'मा होतु कस्त वि फकुड इ मुखे कुणोसि वल्लहं हिमप ।

घोसिज्ज इ तुह भावो सत्त्वंगीणोहि पुलपंहि ॥

अथ माधुर्यम् ।

अभूषणेऽपि रम्यत्वं माधुर्यमिति कथ्यते ।

यथा ।

जितत्रैलोक्यलावण्या प्रकृत्या हरिणेक्षणा ।

किं तु भूषयितुं घचे भूषणानीति मे मतिः ॥ ५९ ॥

हावं लक्षयति । ईपदिति । दस्तदस्त मुंत्वार्यविवक्षापामिदमेवात्रोदाहरण-
मित्याह । अत्रैवेपदिति ।

हेलां लक्षयति । सुव्यक्तेति । उदाहरति । मेति । मा भवतु कस्यापि स्फुट-
मिति मुखे करोपि वल्लभं हृदये । घोष्यते तव भावः सर्वाङ्गीणैः पुलकैः ॥

माधुर्यं लक्षयति । अभूषण इति । अत एवोक्तं दशरूपके । 'सर्वास्वप्यव-
स्थास्वनुस्यणत्वं माधुर्यम्' इति । उदाहरति । जितेति । प्रकृत्या स्वभावेनैव
न तु प्रयत्नेनेति भावः । जितं त्रैलोक्यं येन तत् तथाभूतं लावण्यं पूर्वोक्तः का-
न्तिविशेषो यस्याः सा तयोद्या । अत्र स्वाभाविकसौन्दर्यस्य प्रसाधनविधिनि-
स्पृहावान्माधुर्यमिति भावः ।

उपमा ।

१ मा भवतु कस्यापि स्फुटमिति मुखे करोपि वल्लभं हृदये ।

घोष्यते तव भावः सर्वाङ्गीणैः पुलकैः ॥

१ विहास्य भारो M. २ इत्यादि R. ३ परिकीर्त्यते R. ४ इह T. दुष्टम् M. ५ कु-
चमिति T. कृन्ति M. ६ हिम P. ७ वल्लिज्ज P. ८ घाम P. भावो M. ९ 'गी-
कोहि P. १० 'एहि P. M. ११ t. d. १७ दुष्टार्थ.

अथ धैर्यम् ।

शीलायलङ्घनं नाम धैर्यमिसाभिधीयते ।

यथा ।

‘कुलवेदुआणं ण जुज्झइ मैज्जाओलंघनं खुं विसमे वि ।

रुद्धणरिदगुणा उण हिमअहराः किं णु कादव्वं ॥ ५६ ॥

अथ लीला ।

प्रियानुकरणं लीला वाग्भिर्गन्नाथ चेष्टितैः ।

यथा ।

‘पेद्दुह संहिअ एसा लच्छी रण्णो पथायरुहस्स ।

चरिआइ अणुकुणंती रण्णीसु पइव्वआ जाआ ॥ ५७ ॥

धैर्यं लक्षयति । शीलेति । उदाहरति । कुलेति । कुलवधूना न पुन्यते म-
र्षादालङ्घनं सल्ल विपमेऽपि । रुद्धनरेन्द्रगुणाः पुनर्हृदयहराः किं नु कर्तव्यम् ॥
विपमे विपद्यपि ।

लीलां लक्षयति । प्रियेति । उदाहरति । पेच्छहेति । प्रेक्ष्य सख्य एषा लक्ष्मी-
राज्ञः प्रतापरुदस्य । चरितान्यनुकुर्वन्ती राज्ञीपु पतिव्रता जाता ॥ अथ लक्ष्मी-
नाम काञ्चिन्नायिका प्रियचरितानुकरणाच्छीलावती जातैत्यर्थः । तस्याः पतिव्रतत्वे
हेतुत्वमुक्तं सर्वज्ञसोमेश्वरेण ।

‘भुक्ते भुक्ते या पत्नी दुःखिते दुःखिता यदि ।

मुदिते मुदितात्यर्थं प्रोषिते मलिनाम्बरा ॥

मुक्ते पश्चाच्च या शेते पूर्वमेव प्रवृध्यते ।

नान्यं कामयते पिते सा विज्ञेया पतिव्रता ॥’

इति । राज्यलक्ष्मीरपि दानभोगादावत्यन्तमनुकूला राज्ञि विश्रान्ताभूदिति ज्ञायते ।

उाया ।

१ कुलवधूनां न पुन्यते मर्षादालङ्घनं सल्ल विपमेऽपि ।

रुद्धनरेन्द्रगुणाः पुनर्हृदयहराः किं नु कर्तव्यम् ॥

२ प्रेक्ष्य सख्य एषा लक्ष्मी राज्ञः प्रतापरुदस्य ।

चरितान्यनुकुर्वन्ती राज्ञीपु पतिव्रता जाता ॥

१ बहुमात्र M. २ लज्जाभा M. ३ लपण M. ४ ककु P. ५ वाग्भिर्गन्नाथिचष्टे
P. १ पण्ड P. २ सहिओ T, M. ६ चरिआइ P. ७ वृण्णी M. १० एजो म P.

अथ विच्छिन्तिः ।

विच्छित्तिरतिरम्यत्वं स्वल्पैरपि विभूषणैः ।

यथा ।

‘कस्त कप केण किमं काअइपुखंछिआणं सुदेरं ।

साधारणभूसाप पिअसहि तेहोकरमणिज्जं ॥ ५८ ॥

अथ विलासः ।

तात्कालिको विकारः स्याद्विलासो दयितेक्षणे ।

यथा ।

सहेलं पश्यन्त्याः प्रकृतिसुभगं रुद्रनृपति

तैवात्यप्रत्युद्यद्विविधललितादोपमधुरम् ।

रसप्रादुर्भावाद्युपपद्यत्सात्त्विकमहो

भृगास्यास्ताहण्ये कुसुमशरशिल्पं विजयते ॥

अथ विभ्रमः ।

विभ्रमस्त्वरया काले भूयास्थानविपर्ययः ।

‘विलासं लक्षयति । तात्कालिक इति । विलासो नेत्रभूषणकर्मणां विक्षेप इत्यर्थः । उदाहरति । सहेलमिति । व्याख्यातमेतन्नायकप्रकरणे (५९) प्रौढो-
दाहरणप्रस्ताये ।

विच्छिन्तिं लक्षयति । विच्छित्तिरिति । उदाहरति । कस्तसेति । कस्य कृते केन कृतं काकतिपुरन्धीणां सौन्दर्यम् । साधारणभूषया यत्ससि त्रैलोक्यरमणी-
यम् ॥ साधारणभूषया अक्षचन्दनसाम्बूलादिभिर्वि केन कृतमित्यनेन सौन्दर्यस्य विधातृशिल्पवैलक्षण्यं प्रतीयते । कस्य कृत इत्यनेन भोक्ता तदनुस्मरणोपल-
भ्यत इति ।

विभ्रमं लक्षयति । विभ्रम इति । काले त्रियसमागमादिसमये । स्वरया यद-
नावेनादिसंभ्रमेणेत्यर्थः । भूषणां हाराज्जुदादीना स्थानविपर्ययः स्थानव्यत्यास

यथा ।

१ कस्य कृते केन कृतं काकतिपुरन्धीणां सौन्दर्यम् ।

साधारणभूषया त्रियससि त्रैलोक्यरमणीयम् ॥

१ ‘इतिमान्मु देरं T’, ‘इतिमानं मुदेरं M. १ साधारणं M. १ ‘स्मृतिं वि M. ४ ५
‘कस्त T, M. १ ‘तेलोहं T. १ ‘महत्त M. २ ‘तदा तु मनु’ H. ८ ‘तदा तु’ M.
९ In the commentary the order of words is ३ विभ्रम, विच्छिन्ति and वि. ८.

यथा ।

‘सोऊण सहीमुहादो दिवसो विरतोत्ति संभमेण वहु ।

हेरथेसु णेउराई चरणेसु कुणइ चैलआइ ॥ ५९ ॥

अथ किलकिञ्चितम् ।

‘रोपाश्रुहर्षभीसांदेः संकरः किलकिञ्चितम् ।

यथा ।

‘गेण्डेइ णेरणाहे विअणंपि पडंचलं मिअद्धीए ।

धेवइ तणू वि णेच्चइ भुंउडी अंवि गग्गभा चांआ ॥ ६० ॥

अथ मोट्टायितम्

मोट्टायितं स्यादिष्टस्य कथादौ भावमूचनम् ।

इत्यर्थः । उदाहरति । सोऊणेति । श्रुत्वा सखीमुखारिवसो विरत इति सभमेण वहु । हस्तयोर्नूपुरे चरणयोः करोति चलये ॥ श्रुत्वा सखीमुखारिवसो विरत इति प्रियासक्तचित्ततया स्वयं दिवसावसानमपि न जानातीति भावः । ततः सभमेण वहुहस्तयोर्नूपुरे चरणयोर्वलये च करोति ।

किलकिञ्चितं लक्षयति । रोपेति । उदाहरति । गेण्डु इति । गृह्णति नरनाथे विजने पटाञ्चलं मृगाक्ष्याः । वेपते तनुर्विन्दत्यति शुकुष्यपि गद्रदा वाच ॥ अत्र भयादिविकाराणां कम्पादीनां मेलनात् किलकिञ्चितम् ।

मोट्टायितं लक्षयति । मोट्टायितमिति । प्रियगुणकथनादौ स्वाभिलाषप्रकर्ष

छाया ।

१ श्रुत्वा सखीमुखारिवसो विरत इति सभमेण वहुः ।

हस्तयोर्नूपुराणि चरणयोः करोति चलयानि ॥

२ गृह्णति नरनाथे विजने पटाञ्चलं मृगाक्ष्याः ।

वेपते तदपि कृत्यति शुकुष्यपि गद्रदा वाचः ॥

१ दिग्गहो M. २ विरमोति M. ३ हते M. ४ नांकाई M. ५ गुरुराई P. ६ वहु
जेसु M. ७ कुलई P. ८ कुणइ M. ९ वलआई P. १० किलकिञ्चितम् P. ११ गेण्डु
T. १२ भयान्नादिविकारः M. १३ किलकिञ्चितम् P. १४ गद्रदा P. १५ वचनं M.
१६ काकडगाई T. १७ णेरणाहो P. १८ विजणइ P. १९ विउडी P. २० विअ M.
२१ वाचा P. २२ भावमूचनम् M. २३ वलयति L. २४ वचनात् P.

यथा ।

‘मधुरा इह रुदनरपतिचरिमा इ वह्निं सुगन्तीम् ।

तनुगोवणेण पञ्चडो जह भावो ण तह पुलपहि ॥ ६१ ॥

अथ कुट्टमितम् ।

संमर्देऽपि सुखाधिक्यं रतौ कुट्टमितं भवति ।

यथा ।

निर्मयादमनोभवोत्सवकथाविलम्बकणैर्लपै-

रङ्गैर्विस्मितमानसां प्रियसखीमालोभ्य जातत्रया ।

वैपात्यं निजमात्मवल्लभकृतां रगान्वतां जानती

सद्यो नम्रमुखेन्युस्मिन्नुचदना क्षोणीं लिखन्ती स्मिता ॥ ६२ ॥

मोहायितमित्यर्थः । उदाहरति । मधुरा इति । मधुराणि रुदनरपतिचरिताभि
वध्वाः शृण्वत्याः । तनुगोपनेन प्रकटो यथा भावो न तथा पुलकैः ॥ पुलकानां
प्रियगुणस्तुतिजनितमन्मथभावसूचकत्वं भावप्रकाशे ।

‘गुणान् वर्णयति स्त्रैरं वीक्षते भावमन्यरम् ।

रोमाञ्चो गद्गदपदा वाक् स्वेदश्च कपोलयोः ॥

विलम्बकथनं कृत्वा तत्समागमचिन्तनम् ।

एवंगुणस्तुतिभया भावा मन्मथसूचकाः ॥’

इति ।

कुट्टमितं लक्षयति । संमर्द इति । केशाधरादिग्रहे सत्यपि बहिःप्रकोपजन-
कोऽन्तःसान्द्रानन्दत्वं कुट्टमितमित्यर्थः । उदाहरति । निर्मयादेति । निर्मयादो
निर्दयप्रवृत्तो मनोभवोत्सवकेशाधरग्रहादिकामस्त्रीवैव कथापावस्तस्य विलम्ब-
कणैर्लपैरुच्छृङ्खलत्वसूचकैर्नन्दन्तपदादिद्वारेणेति भावः । ‘सम्यक्कर्णयो रमि-
जयोः’ इत्युपपत्त्ये ‘तत्पुरपे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । वैपात्यं
घाट्यम् । आत्मवल्लभकृतां तत्सवभिर्नीमित्यर्थः । करोत्यर्थस्य घात्वर्थसामान्य-
त्वात् विशेषपर्यवसानम् । रगान्वतां विशृङ्खलविहारहेतुभूतमिति भावः ।

छाया ।

१ मधुराणि रुदनरपतिचरितानि वध्वाः शृण्वत्याः ।

तनुगोपनेन प्रकटो यथा भावो न तथा पुलकैः ॥

१ मधुराणि P. २ चरिमाइ P. ३ वह्निं एव (कथा अनु) T. ४ पञ्चडो P.
५ भावो M. ६ तदा P. ७ ‘मयोद्वय’ P. ८ गुणान् न वर्णयति t. ९ वापने for
प्रकोपजनको t. १० ‘द्वारेणि भाव’ t.

अथ विष्णोः ।

मनाक् प्रियकथालापे विष्णोकोऽनादरक्रिया ।

यथा ।

लक्ष्मीः सञ्जनि निर्भरं विहरतां क्षोणीभुजालम्बन-

क्रीडां नैव जहातु किं च सततं वाणी मुखे खेलतु ।

ज्ञातं रुद्रनरेश्वरस्य बहुभिर्विज्ञातपूर्वः प्रिय-

व्याहारैः कृतमेव दूति मदनश्चापाय संनखतु ॥ ६३ ॥

अथ ललितम् ।

सुकुमारोऽङ्गविन्यासो ललितं परिकीर्त्यते ।

यथा ।

पदन्यासक्रीडारणितमणिमञ्जीररंजन

सहेल व्यावल्गत्करवलयनिकेणमुभगम् ।

स्मितज्योत्स्नाधीर्चातरलयचम रुद्रनृपतैः

पुनर्ग्रीणामासदिंनुरहासि सेवाविलसितम् ॥ ६४ ॥

अत्र लितन्तीति वर्तमानापदेशेन तत्कारणभूताया कञ्जाया अविराम. मूर्च्छते ।
अग्राभूतपूर्वसभोगचिह्नसाक्षात्कारेण विस्मयमाना प्रियसखी प्रेक्षाधुना मन्दा
मन्धरत्वेन ज्ञातचरकेनाधरादिमहदु.सतया तादात्म्यमुखातिभूमितुषणाद कुट
मितमिति भावः ।

विष्णोः लक्षयति । मनागिति । उपलक्ष्यमेतत् । तेन गवांभिमानादिना
दयितेऽप्यनादरकरणे विष्णोः इत्यर्थः । उदाहरति । लक्ष्मीरिति । अयि सखि
त्वय्यधिरतकोपाया लक्ष्म्यादिनायिकासु नानाविधविहारैः प्रेयसीवद् लभमानमु
खं पुनर्नावकाशो लभ्यते । प्रियो हि प्रियाणि कथयतीत्येव प्रियप्रेषिताया दूत्या
कथिते मानमन्विमंथितहृदयतया नरणेऽपि कृतसकल्याया अनारुतप्रियकथाया
नायिकाया वचनमेतत् । अत एवायं विष्णोः इति भावः ।

ललितं लक्षयति । सुकुमारोति । उदाहरति । पदेति । अनुगत रहोऽनुगत
मिति प्रादिसमासः । अनुगत रहोऽभिधिति बहुजोहिवेति पदमञ्जीरदृष्ट ।
'अन्ववतसाद्रहसः' इति समासान्तोऽयं प्रत्ययः । अत्रान्धनायकपुनर्ग्रीणने

अथ कुतूहलम् ।

कुतूहलं रम्यदृष्टौ चापलं परिकीर्त्यते ।

यथा ।

धीरुद्धमधिरूढसिन्धुरं द्रष्टुमैन्धनगरीपुरन्धयः ।

कुर्वते रचितसंकमत्वरस्तुङ्गसन्नाशिखराधिरोहणम् ॥ ६५ ॥

अथ चकितम् ।

चकितं भयसंभ्रमः ।

यथा ।

अविज्ञातायातं स्वमकथितमाख्यापि हसितुं

हठादुत्पश्यन्त्याश्चकितचकितोदञ्चितदृशः ।

कान्तसेवायां मंजिमजीरादिशिञ्जितमञ्जुलस्य करधरणविन्यासस्य क्रीडासहेल-
पदाभ्यामालापानां मन्दहासमधुरत्वकथनेन च सौकुमार्यप्रतिपादनाल्लुलित-
मिति भावः ।

कुतूहलं लक्षयति । कुतूहलमिति । उदाहरति । वीरेति । अधिरूढसिन्धुर-
मारूढगजम् । रचितसंकमत्वरः कृतगतिवेगाः । उत्सृष्टलीलागतय इत्यर्थः । तुङ्ग-
सन्नाशिखराधिरोहणं हर्म्यामारोहणं कुतूहलात् कुर्वते ।

चकितं लक्षयति । चकितमिति । उदाहरति । अविज्ञातेति । पश्चाद्ज्ञाने
पादुन्यासमान्येन अज्ञातं प्रियानवगतमायातं स्वस्यात्मनं यस्य तं तथोक्तम् ।
हसितुं परिहसितुं परिहासार्थमित्यर्थः । आख्या सख्याप्यकथितं स्वमात्मानं हठा-
द्यदृष्ट्या उत्पश्यन्त्याः । आसीनैस्तिष्ठन्त ऊर्ध्वमवलोक्यन्त इति भावः । अत एव
चकितचकिताश्चकितप्रकारा लज्जोत्कण्ठाभ्यामसकृदावृत्तनिमीलनोन्मीलिता इ-
त्यर्थः । तथा उदाहिता ऊर्ध्वप्रसारितीपाद्भो दृष्टो यस्यास्तयोक्तायाः । तदुक्तं
भावप्रकाशे ।

‘मीलनोन्मीलिनावृत्तिर्यत्र तच्चकितं विदुः ।

अपाङ्गयोरूर्ध्वभागावलोकनमुदाहितम् ॥’

इति । विज्ञासान् ‘तत्कालिको विकारः स्याद्विज्ञासो दयितेक्षणे’ इत्युक्तलक्ष-

१ परिकीर्तितम् B. २ भयम् B. ३ भयम् P. ४ अथ B. ५ द्युसंभ्रमः B.
६ मर्यादितहसितम् B. ७ मर्यादितहसितम् B. ८ मर्यादितहसितम् B. ९ तापाद्भावात् B.

विलासानुवेलानुदितमदनान् वीक्ष्य सुतनो-
स्तथैव प्रत्येकं पुनरवनिपालः स्पृहयति ॥ ६६ ॥

अथ विद्वत्तम् ।

विद्वत्तं प्राप्तकालस्य वाक्यस्याकथनं हिंसा ।

यथा ।

प्रतापरुद्रस्य भुजान्तरस्थां

कलहारमालाममुना स्पृशेति ।

स्तनद्वये पत्रलिपिं लिखन्तीं

सखीं यदूः पश्यति साभिमानम् ॥

अथ हंसितम् ।

आकस्मिकं तु हसितं यौवनादिविकारजम् ।

यथा

‘जह जह हसइ मिअच्छी जौवणलच्छिंसिस्त्रिभा मधुरं ।

तह तह कुसुमेसुसरा विअसति पिअस्त आसा अं ॥

णान् वीक्ष्य तथैवालिङ्गनादिसत्कारमनुभूयैवेत्यर्थः । पुनः प्रत्येकं गत्वा पुनरागन्तु-
मित्यर्थः । सर्वोऽपि मदनमहोरसवश्रकितमुखस्य पोटद्वीं कलं नाहंतीति भावः ।

विद्वत्तं लक्षयति । विद्वत्तमिति । प्राप्तकालस्यावसरोचितस्यैवार्थः । वदति-
रति । प्रतापेति । भुजान्तरस्थिता वक्षःस्थिताम् । अमुना स्तनद्वयेन स्पृश-
आलिङ्ग्यैत्यर्थः । इतीत्यमाश्लेषमुक्तेति शेषः । साभिमानं सखीवचनस्यैव शब्द-
सदृशमिदमिति । परयति न पुनः किमपि श्रूयते लज्जयेति भावः ।

हसितं लक्षयति । आकस्मिकमिति । यौवनादिविकारजं न तु हास्य-
द्वेषभावादिविकारजमित्यर्थः । अतः प्रयाकस्त्रिभवेत्युक्तम् । व्याख्यातमेतत्
उदाहरति । जहति ।

‘यथा यथा हसति मृगाक्षी यौवनलक्ष्मीं शिक्षिता मधुरम् ।

तथा तथा कुसुमेपुतरा विकसन्ति प्रियस्य आशा च ॥

उपमा ।

1 यथा यथा हसति मृगाक्षी यौवनलक्ष्मीं शिक्षिता मधुरम् ।

तथा तथा कुसुमेपुतरा विकसन्ति प्रियस्य आशा च ॥

१ शब्द B २ जा वणलच्छिंसि T' (यौवनलक्ष्मी), जौ वणलच्छिंसि M, १ सि ३
P. ४ भा M.

अथ शृङ्गारस्यादुरितत्वकुसुमितत्वफलितत्वहेतवो द्वादशावस्था निरूप्यन्ते ।

चक्षुःप्रीतिर्भनःसङ्गः संकल्पोऽथ प्रलापिता ।

जागरः काव्यमरतिर्लज्जायागोऽथ संज्वरः ॥

उन्मादो मूर्च्छनं चैव मरणं चरमं विदुः ।

अवस्था द्वादश मताः कामशास्त्रानुसारतः ॥

केचिद्दशावस्था इति कथयन्ति ।

आस्तां स्वरूपमुदाहरणं च ।

आदरादर्शनं चक्षुःप्रीतिरित्याभिधीयते ।

अत्र यौवनजन्येन मदनोदीपकेन शृङ्गाक्षीहासितेन प्रियमनोरथः पृथुलीभवतीति भावः ।

इत्थं रससामग्रीं निरूप्य शृङ्गारास्पदक्रमनिमित्तभूता द्वादशावस्था निरूपयति । अथेत्यादिना । शृङ्गारस्येति । सामर्थ्यादयोगाख्यविप्रलम्भशृङ्गारस्येत्यर्थः । कामशास्त्रानुसारत इत्यनेन अलंकारशास्त्रे संख्यासंज्ञादौ विशेषोऽस्तीति सूच्यते । अत एवोक्तं भावप्रकाशे

‘ दशधा मन्मथावस्था भवेद् द्वादशधापि वा ।

हृच्छोत्कण्ठाभिलाषाश्च चिन्तास्मृतिगुणस्तुती ॥

वद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ।

जाह्न्यं मरणमित्याद्ये द्वे कैश्चिद्वर्जिते बुधैः ॥’

इति । अन्ये तु

‘ इहमनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशता रतिः ।

ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥’

इत्याहुः । तदेतदाह । केचिदिति ।

आस्तां क्रमेण लक्षणोदाहरणे दर्शयति । आदरादित्यादिना । तत्र प्रत्यक्षचि-

१ वीरा R. २ मूर्च्छना R. ३ कामशास्त्रानुसारिणिः M. ४ केषिन्तु दश P. ५ सरूपं निरूप्यते उदाहरणं च P. ६ विशेषो नास्तीति P.

यथा ।

‘सहि एसो रुद्धिओ णैअणाणमैतकिओत्सओ जाओ ।

प्रभणो च मुत्तिमंतो चंदो विअ मुक्कलच्छणो पुण्णो ॥ ६९ ॥

अथ मनःसङ्गः ।

मनःसङ्गः प्रियतमे निसं चित्तस्य विंश्रमः ।

यथा ।

‘सई मंह मणो विलेगइ रुद्धेणरेदम्मि कीस कुंविआओ ।

तेणाहं वि विमुक्का हेल्लओ तुंहेसु का वत्ता ॥ ७० ॥

ब्रह्ममादौ सादरं प्रियदर्शनं चक्षुःप्रीतिरित्यर्थः । उवाहरति । सहीति । सति एष रुद्रनृपो नयनयोरतर्कितोत्सवो जातः । मदन इव मूर्च्छिमान् चन्द्र इव मुक्कलाम्छनः पूर्णः ॥ अत्र राज्ञो नेत्रोत्सवत्वादिप्रतिपादनेन तद्दर्शनेऽस्यादरः प्रतीयते ।

मनःसङ्गं लक्षयति । मन इति । सर्वदा प्रियविधान्तचित्तत्वं मन इत्यर्थः । उवाहरति । सईति । सदा मम मनो विलगति रुद्रनरेन्द्रे कस्मात् कुपिताः । तेनाहमपि विमुक्ता सख्यो युष्मासु का वार्ता ॥ सइ सदा । ‘इस्स दाविपु’ इति सूत्रेणाग्राकारस्येकारादेशः । कस्मात् कुपिता यूयमिति शेषः । तेनाहमपि विमुक्ता संनिहितापीति भावः । सख्यो युष्मासु का वार्ता अर्वात्तास्त्विति भावः । तस्माच्च मे युष्मदुपालम्भभाजनत्वमिति भावः ।

अथ ।

१ सति एष रुद्रनृपो नयनयोरतर्कितोत्सवो जातः ।

मदन इव मूर्च्छिमान् चन्द्र इव मुक्कलाम्छनः पूर्णः ॥

२ सदा मम मनो विलगति रुद्रनरेन्द्रे कस्मात् कुपिताः ।

तेनाहमपि विमुक्ता सख्यो युष्मासु का वार्ता ॥

१ णिओ M. २ णमणस्स M. ३ मत्तकिं M. ४ ओत्सवो T; उत्सवो M. ५ सजाओ M. ६ च. P. ७ विप्रमः R. ८ सहि P.; सई M. ९ मम P. १० मम M. ११ विलगाइ M. १२ परिदम्मि M. १३ कुंविआसि P.; M. १४ विमुक्ता M. १५ हलाओ M. १६ विओ P. १७ रुद्धु M.

अथ संकल्पः ।

संकल्पो नाथविषयो मनोरथ उदाहृतः ।

यथा ।

'दरदसिअग्निमिआइं सिण्हेसिणिघ्वाइ रागभरिआइ ।
हरणिबविलोइआइं कतं ए म्हेमि णिवदंति' ॥ ७१ ॥

अथ प्रलापः ।

प्रलापः मियंसंश्लिष्टगुणालाप उदाहृतः ।

संकल्पं लक्षयति । संकल्प इति । उदाहरति । दरेति । दरदसितं मन्द-
सितं तद्रभिंतामि संभोगौत्सुक्यसूचकानीत्यर्थः । 'कदाक्षेहोसगर्भेस्तु संभो-
गौत्सुक्यभावना' इति वचनात् । छेहसिग्धानि रागभरितानि । छेहो नामा-
न्तःकरणायम् । तदुक्तम् ।

'मनसो यद्वीभावो विषयेषु ममावतः ।

अयदाङ्गायसानात्मा स एव छेह उच्यते ॥'

इति । तत्प्रकरणं रागः । तदुक्तम् ।

'बुद्धमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रन्यते ।

येन छेहप्रकर्षेण स राग इति कथ्यते ॥'

इति । रुद्रनृपविलोकितानि कदा मयि निपतन्ति ।

प्रलाप लक्षयति । प्रलाप इति । मियगुणस्तुतिः प्रलाप इत्यर्थः । उदाह-

छाया ।

१ दरदसितगर्भितानि छेहसिग्धानि रागभरितानि ।

रुद्रनृपविलोकितानि कथं व मयि निपतन्ति ॥

१ 'दरद' M. २ 'अग्निमिआइ' T. ३ 'सिण्हे' M. ४ 'सिणिघा' P. ५ 'परिआइ' P.
६ 'हरणिबलो' M. ७ 'दाइ' M. ८ 'कदा' T. (कदा तु), का एव M. ९ 'मयमि' T.
१० 'ददि' M. ११ 'संश्लिष्ट' M.

यथा ।

‘तह गिउणो तह महुरो तह सुंहओ तह सोम्मसंभाओ ।
एको रुदणिवो विअ इदि गोष्ठी पोदमहिलाण ॥ ७२ ॥

अथ जागरः ।

जागरस्तु विनिद्रत्वम् ।

यथा

‘गमिअं कंहं वि दिणं चंदावदूसहा गिसा दीहो ।
यमणो वि पुंखिवसरो गिहा वि गिओ वि गो पेइ ॥ ७३ ॥

रति । तदेति । तथा निपुणो विदग्धः कृतवस्तुषु चतुर इत्यर्थः । तथा मधुरः
प्रियदर्शनः प्रियवदो वा । तथा सुभगो गम्भीरगुणो नायकविशेषः । तद्वत्प्रियं
यस्यास्यः । तथा सौम्यस्वभावः सुशील एको रुदनृप एवेति गोष्ठी प्रौढमहि-
लानाम् । सर्वत्र तथावाच्यः पूर्वाभुवपरः । अत्र निपुणादिगुणयोगात् प्रकृत-
रुद एवास्माकमभिगम्य इति प्रौढाङ्गनाः प्रसन्नं कुर्वन्तीति भावः । अत एवाङ्क
भावप्रकाशे ।

‘महोदयो महाभाम्यः कृतज्ञो रूपवान् युवा ।
मानी सुशीलः सुभगो विदग्धो वंशसंभवः ॥
अहर्निहो मधुरवागभिगम्यो भवेत् शिष्येः ॥’

इति ।

तथा निपुणस्तथा मधुरस्तथा सुभगस्तथा च सौम्यस्वभावः ।
एको रुद नृप एवेति गोष्ठी प्रौढमहिलानाम् ॥
रुदणिवो विअ रुदनृप एव । विभवेभ अवधारणे इत्यवधारणार्थं दिवसं
ब्रूयैतौ शब्दौ निपातितौ ।

जागरं लक्षयति । जागर इति । उदाहरति । गमियमिति । गमितं कथं
कथमपि दिनम् प्रियागमनप्रतीक्षणादिभिरिति भावः । चन्दातपदु-सहा निग्रा-

यथा ।

1 तथा निपुणस्तथा मधुरस्तथा सुभगस्तथा सौम्यस्वभावः ।

एको रुदनृप एवेति गोष्ठी प्रौढमहिलानाम् ॥

2 गमितं कथमपि दिनं चन्दातपदु-सहा निग्रा दीपों ।

मद्वोऽपि अह्निगतयो निग्रापि नुवोऽपि नो पति ॥

१ मधुरो M. २ रुद T. ३ यमणो P. ४ यमणो M. ५ एव P. ६ विनिद्रं विनिद्रं-
रुदनृप T. ७ रुद रुद वि (रुदकण्यवि) T. ८ विह विह M. ९ शोदा P. १० निग्रा M.

१० रुद M. ११ गमियमप्येव L. १२ निग्रा L.

अथ काश्यम् ।

काश्यमङ्गस्य तानवम् ।

यथा ।

चन्द्रास्ये कथमङ्गुलीयकमिदं केयूरितं ते सखि

प्रेम्णा प्रेयसि वैभवैः स खलु को भूमेः सपत्नी यतः ।

ज्ञातं मानिनि काकतीयनृपतौ सकासि सत्यं शुभे

इयामाङ्गीं स खलु स्थिरां रमपते त्वां तं च शैलस्तनीम् ॥७४॥

अथारतिः ।

अन्यत्रापीतिररतिः ।

अत एव दीर्घा । मदनोऽपि पुंस्वितशरो नृपोऽपि निद्रापि नोपैति । स्वप्नसमा-
गमस्यापि परिपन्थी जागरहृत्को जागर्त्तति भावः ।

काश्यमाह । काश्यमिति । उदाहरति । चन्द्रास्य इति । अङ्गुलीयक-
मिति । 'जिह्वामूलाङ्गुलेभ्यः' इति छप्रत्यये सार्थिकः कन्प्रत्ययः । केयूरित-
मङ्गदीकृतमित्यर्थः । नायिकाह । सखीति । प्रेम्णा प्रेमादीनां प्रियविषयपरत्यव-
स्थाविशेषाणामित्यर्थः । तदुक्तम् ।

'प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुरागश्च ।

भङ्गुरपल्लवकलिकाकोरकफलभोगभाग्यं क्रमशः ॥'

इति । 'सप्तमी शौण्डैः' इति यदास्येकाग्रः । सखी प्रेमविषयं वृच्छति । स-
खलु कः इति । नायिकोत्तरमाह । भूमेरिति । यत इति । सावन्विभक्ति-
स्तसिः । येनाह भूमेः सपत्नी भवेयं स इत्यर्थः ।

सखी नायिकाभिप्रायमुद्घाटयति । ज्ञातमिति । नायिकाङ्गीकरोति । आ-
लीति । भूकरूपायास्तथापि सर्वथा तद्देवोपभोगो भविष्यति किमेतेन कारय-
नेति सखी नायिकामुपलालयति । शुभ इति । इयामाङ्गीं यौवनयुक्ताङ्गीमन्य-
कृष्णाङ्गीम् । शैलस्तनीं शैलसदृशस्तनीमन्यत्र स्नानायमानशैलामित्यर्थः ।

अरतिं लक्षयति । अन्यदेति । प्रियव्यतिरिक्तविषयवैराग्यमरतिरित्यर्थः ।

यथा ।

‘दूसेह चंदसिंहि णिंदइ मेलआणिलस्स मोहाणं ।
उत्सवपरासुखी सा सुभग तुं किं णु मंतेसि ॥ ७५ ॥

यथ धीढात्यागः ।

यथा

‘लंघिअमहितासमहं तह भणिअं मअणदुब्धिणीदाए ।
जह सोऊण गुरुअणो ओसरइ विलज्जिओ दूरं ॥ ७६ ॥

अथ ज्वरः ।

तापाधिक्यं ज्वरो मतः ।

यथा ।

‘मोहसिसिरोवआरा चंडुआ विरहज्वरेण गंरुण्ण ।
दाणिं रुहंणरेसर फोसइ तुह दंसंणामिअअं ॥ ७७ ॥

उदाहरति । दूसेहिति । दूषयति चन्द्रमृष्टिं निन्दति मलयानिलस्य माहात्म्यम् ।
उत्सवपरासुखी सा सुभग त्वं किं नु मन्त्रयसे । सुभग त्वमिति । सुभगो
नाम नायकविशेषः । तदुक्तम् ।

‘सपत्नीनखदन्तादिभिर्हं यत्र न दृश्यते ।

विस्मयमानमानर्प्यः सुभगः सोऽभिधीयते ॥’

इति । अत एवात्र विषयान्तराद्वैराग्यलिङ्गाभावेन प्रेमास्पदत्वं द्रष्टव्यम् ।

कृज्जालागमुदाहरति । कट्ठिपत्ति । लट्ठिरामहितासमयं तथा भणितं मद्-
नदुर्विनीतया । यथा श्रुत्वा गुरुजनोऽपसरति विलज्जितो दूरम् ॥ लट्ठितमहिता-
समयं गुरतन्मतिरिफकाले लज्जा स्वीतमयः । किं विलम्बयते नुम्बनादिकमि-
हेदानीमेव कर्त्तव्यमित्यादिकं तथाशान्दार्थः ।

ज्वरं लक्षयति । तापेति । उदाहरति । मोहेति । मोपसिंसिरोपचारा व-
विरहज्वरेण गुरणा । इदानीं रुदनरेश्वर कारुक्षति तव दर्शनामृतम् ॥

छाया ।

१ दूषयति चन्द्रमृष्टिं निन्दति मलयानिलस्य माहात्म्यम् ।

उत्सवपरासुखी सा सुभग त्वं किं नु मन्त्रयसि ॥

२ लट्ठितमहितासमयं तथा भणितं मदनदुर्विनीतया ।

यथा श्रुत्वा गुरुजनोऽपसरति विलज्जितो दूरम् ॥

३ मोपसिंसिरोपचारा वधूरिविरहज्वरेण गुरणा ।

इदानीं रुदनरेश्वर कारुक्षति तव दर्शनामृतम् ।

१ इसमह P. २ दिष्टि T. P. ३ दिह T. ४ मयमा P. ५ द्वा P.
माहम् M. ६ परमुदा M. ७ दुय M ८ लज्जत्याग T. ९ समम M. १० द्वा M.
११ गुरण M. १२ नखर P. १३ किंल M. १४ दृष्टनामम T. (५३५२) M.

उन्मादमरणयोः प्रागेवोदाहरणं दर्शितम् ।

अथ मूर्च्छा ।

मूर्च्छा त्वेभ्यन्तरे वृत्तिर्वाहोन्द्रियनिमीलनात् ।

यथा ।

चित्तं वंतिष णरेहं ददुं दिव्यं वंतिष मीमच्छीय ।

करणाह बाहिराहं विसंति अभ्यन्तरं चि सुण्णाप ॥ ७८ ॥

अथ शृङ्गारः । स च द्विविधः । संभोगो विप्रलम्भश्च । 'संयुक्त-
योस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः' इति शृङ्गारतिलके कथितम् ।
संभोगस्य परस्परालोकनसंभाषणालिङ्गनसुखनाशनेकन्यापारमयत्ये-
नानन्त्यादेकविधत्वेन गणना कृता । यथा ।

अवस्थाद्वयं व्यभिचारिप्रस्ताव एवोदाहृतमित्याह । उन्मादेति । स्थायिभाव-
सहकारित्वेनोपाधिना संचारित्वम् । रसास्वादनिमित्तेत्यनोपाधिना अवस्थात्वं
मेति विवेकः ।

मूर्च्छा लक्षयति । मूर्च्छेति । बाह्येन्द्रियाणां चक्षुरादीनां निमीलनं स्वस्व-
विषयग्रहणाभावः । अत एवाभ्यन्तरे अदृष्टिः शून्यान्तःकरणत्वमित्यर्थः । उदा-
हरति । चिन्ततीष इति । शून्यायाश्चिन्तया शून्यान्तःकरणाया इत्यर्थः ।
अत्र मूर्च्छाया मोहास्यसंचारिसमानभोगक्षेमत्वेनोन्मादादिवंदुदाहरणातिवेदा-
हत्वेऽपि दृग्गुदाहरणं घमत्कारविशेषघोटनायेति द्रष्टव्यम् ।

अथ रसविशेषानुदिनोद्देशकमानुसारेण विभागपूर्वकं लक्षणोदाहरणान्यां द-
र्शयति । अथेत्यादिना । तत्र संभोगस्यावान्तरविभागाभावे हेतुमाह । संभो-
गस्येति ।

छाया ।

१ चिन्तयन्त्या नरेन्द्रं द्रष्टुं हृदयस्थितं मृगाश्वाः ।

करणानि चक्षुरानि विज्ञान्ति अभ्यन्तरमपि शून्यायाः ॥

१ कृतम् T. २ त्वाभ्यन्तरी T. ३ चिन्ततीष M. ४ नारिद M. ५ चिन्त P. ६ कर-
णाह P. ७ मुणाय T. ८ P. drops कथितम्. ९ परस्परालोकनं M. १० कथिता for
गणना कृता M. ११ ६ drops वत् १२ ६ drops दिता.

रह प्रत्यासन्ने हृदयदयिते रुद्रनृपतौ

निवृत्ता मानाहा विरलमपि लज्जाविलसितम् ।

किमन्यत्ते गोप्यं बहिर्यबहिरानन्दममृणः

स्मरत्वेदः कोऽपि प्रियसखि नृपेणैकयति माम् ॥ ७९ ॥

विप्रलम्भः पुनरभिलाषेभ्यो विरहर्षवासहेतुकत्वेन चतुर्विधः ।

अभिलापो नाम संभोगाद् प्रागनुरागः ।

यथा ।

अन्योन्यभाषणमनङ्गविलासगोष्ठी

शय्या च सार्धमपदानि मनोरथानाम् ।

उदाहरति । रह इति । रह प्रत्यासन्ने विजयमुपगते हृदयदयिते प्राणव
ह्रमे मान कोपविशेषः । 'लज्जामीप्योक्त कोपो मानोऽन्यासमिति प्रिये' इति
लक्षणात् । तस्याज्ञा तत्परवन्नायमित्यर्थः । लज्जाविलसितमपि विरल निवृत्त
मित्यर्थः । सुरतसमये लीला प्रागन्व्यभूषणवादिति भावः । अत्र विप्रलम्भे
हारविरोधिनीर्लज्जामानयोर्निवृत्तिकथनादुन्मयादौ विमर्दं संपृष्ट इति सूच्यते ।
तत्फलमाह । किमिति । अवलम्ब्य ते नास्तीत्यर्थः । बहिर्यबहिरानन्दममृण वि
रलितवेदान्तरत्नेनापरिच्छिन्नानन्दमय इत्यर्थः । अतः पुनराहोऽपि करावशो
दुर्निश्चयस्वरूप इत्याह । कोऽपीति । किं बहुया । तदानीमावयो सामरस्य सम
जनीत्याह । नृपेणेति । एका करोति एकमिति । एकशब्दाद् 'तत्करोति' इति
ष्यन्तात् 'वर्त्तमानसामीप्याद्दर्शनमात्रम्' इति वर्त्तमानप्रत्ययः । अत्र हृदय
वर्षितपदोदितेनालम्बनविभावेन रह शब्दसूचितैरुद्दीपनविभावैर्माननिवृत्तिव्यङ्ग्य-
रूपेण दिव्यभिचारिभिरनुक्तिसिद्धैः लम्भादिभिरनुभावैश्च परिपोष प्राप्त ईत्यास्य
स्वायंभाव शृङ्गारतामहीचकरोति वेदितव्यम् ।

विप्रलम्भ विभजते । विप्रलम्भ इति ।

तत्रापि लक्षयति । अभिलाष इति । अयोगपूर्वानुरागाद्यपरपर्यायो विप्रल-
म्भविशेषोऽभिलाष इत्यर्थः । उदाहरति । अन्योन्येति । अन्योन्यभाषणमिहा
लापरूप ततोऽनङ्गविलासगोष्ठी नर्मकथाप्रसङ्ग इत्यर्थः । सार्धं शय्या सह शयन-
मित्यर्थः । 'संज्ञाया समजनि—' इत्यादिना कथं प्रत्ययः । अत्र यद्यपि सा

{ इदयानाह्न १ १ पुन पुनर १ } मत्र शास्त्रेण १ ४ ४ नो गारुडपु ५
१ बाधनपराधि ५, { १ पाकस्थायिना ५,

प्रेमानुबन्धमुदयद्रुलानुरागं

लभ्येत रुद्रनुपतेरेवलोकितं वा ॥ ८० ॥

ईर्ष्या नाम नायकस्यान्यासंक्षिभवा चित्तविक्रिया ।

तया विप्रलम्भो यथा ।

सेऽत्रेति अधिकरणस्युत्पत्त्या शक्याशब्दः सङ्गपरो न शयनपरस्तथापि भूत्या-
विशब्दवदप्रापि भावानुवृत्त्या भावार्थैवमाभिमेने कविरित्यनुसंधेयम् । मनोर-
थानामपदान्यस्थानानि भविष्या इत्यर्थः । मनोरथविषयमाह । प्रेमेति ।

‘स प्रेमा यन्मिथो घूनोर्निरुद्धं भावबन्धनम् ।’

इत्युक्तलक्षणेन प्रेम्णानुविद्धं युक्तं तथा उदयद्रुदीप्यमानो द्रुलानुरागो यत्र
तत् तथोक्तम् । ‘रागोऽनुवृत्तो विच्छिन्नमनुराग उदाहृतः’ इति । रतेरेवावस्था-
विशेषः प्रेमादय इत्युक्तं रसार्णवे

‘अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभाग्यं क्रमशः ।

प्रेमा मानः खेहः प्रणयो रागोऽनुरागश्च ॥’

इत्युक्तेः । पृताऽक्षमवलोकितं वा लभ्येत । प्रार्थनायां लिङ् ।

ईर्ष्याविप्रलम्भं लक्षयति । नायकस्येति । स्वमित्रस्यान्यासकभावाद्यापिका-
न्तरासक्तत्वादर्शनध्रुवणानुमानैरुपलब्धादिति शेषः । अन्यथेर्ष्यानुदयादिति
भावः । चित्तविक्रिया ईर्ष्या मानरूपेत्यर्थः । अत एवाकं दशरूपके ।

‘स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि मिथे ।

भुते वानुमिते दृष्टे ईर्ष्याकोपः स उच्यते ॥’

इति । अत एवायमीर्ष्याविप्रलम्भः स्त्रीणामेव न पुरुषाणामिति द्रष्टव्यम् ।
तदुक्तं हेमचन्द्रेण ।

लक्ष्मीर्यस्य विलोचनाब्जवसतिः सेष्या त्वंरालोके
चोक्मस्यापि सरस्वती न सहते साकं त्वया मापणम् ।

लीलाकर्षणविप्रकृत् त्वयि यद्दी वाहुसिता काकति-

क्षोणीन्द्रे न हि कैतवानि सुभगे मानेन किं ताम्यसि ॥ ८१ ॥

विरहो नाम लब्धसंयोगयोर्नायिकानायकयोः केनचित् का-
रणेन पुनः सभागमकालातिक्षेपः ।

यथा ।

अङ्गेषु जीर्णेषु विभूषणानां

व्यत्यासमार्गोऽपि मुहूर्त्तशोभी ।

सख्यस्तदास्तां परिकर्मरीति-

रानीयतां रत्नरूपः किमन्यत् ॥ ८२ ॥

‘हृष्यो मामः स्त्रीणामेव’ इति । उदाहरति । लक्ष्मीरिति । अत्र नेत्राननया-
हुवासिभ्याः स्त्रीणां धरण्यो यथाक्रमं त्वदालोकनसंभारपणलीलाकर्षणानि प्रति-
बभूवन्ति । काकतिनाथोऽयं पुनर्न तथा कितवस्तस्मात् तत्र मानः कार्य इत्यर्थः ।
कैतवाभावोऽत्र नायकविशेषवाचिना सुभगशब्देन सूच्यते । तल्लक्षणमुक्तं
भावप्रकाशे ।

‘सपत्नीनक्षदन्तादि चिह्नं यत्र न दृश्यते ।

विस्मयमानमानेर्ष्यः सुभगः सोऽभिधीयते ॥’

इति । अत एव भारविणाप्युक्तम् । ‘कः प्रिये सुभगमानिनि मानः’ इति ।

विहविप्रलम्भं लक्षयति । विरह इति । नायकयोः स्त्रीपुंसयोः । केनचित्
कारणेनेति । अविद्यमान एवान्वासङ्ग इति भावः । नायकयोर्निर्मितो वि-
भयोऽगः प्रणयमानापरपर्यायो विरहविप्रलम्भ इत्यर्थः । तदुक्तं रसमञ्जरीम् ।
‘परस्परमौल्लोखनं प्रणयमानः’ इति । अयं पुनर्तुयोरपि भवति । तत्र स्त्री-
रहमुदाहरति । अङ्गेष्विति । व्यत्यासमार्गः बहुलीयकादीनां कटकादिस्थानेषु
भारणादिति भावः । मुहूर्त्तशोभी अन्तरमतिरुद्धसंभवेन तत्रापि तेषामन-
वस्थानादिति भावः । परिकर्मरीतिः प्रसाधनप्रकारः । किमन्यदिति कार्यान्त-
रस्य वृथा विलम्बनहेतुत्वादिति भावः । एवं पुनिरहोऽप्युदाहार्यम् ।

१ लक्ष्मीरस्य R, M. २ तदालोके ॥ ३ चोक्मस्यापि P, चोक्मस्यापि M. ४ ‘सदो-
यनायिका’ P. ५ सभागमे M. ६ सख्यस्तदास्तां M. ७ ‘प्रतापहृदये’ ६, ८ ‘एतान्’.

यूनोर्देशान्तरवृत्तत्वं प्रवासः ।

तेन चिप्रलम्भो यथा ।

सेव्योऽस्तु रुद्रनृपतिर्निखिलैर्नृपालै-

रैभ्युत्सवेषु सुलभा न हि बलभा नः ।

इत्थं कलिङ्गसुदृशां विरहासिंताषा-

दङ्गानि यान्ति तनुतां दिवसा युगन्ति ॥ ८३ ॥

रसाभासो यथा ।

प्रासादगर्भचलभीषु कपोतपाल्यां

पारावर्ता रमणजुम्बितचञ्चुकोटिम् ।

आविर्भवत्सुरतकूजितरक्तकण्ठी-

मालोम्य कौकतिविभुः स्मितपातनोति ॥ ८४ ॥

प्रवासविप्रलम्भं लक्षयति । यूनोरिति । उदाहरति । सेव्य इति । निखिलै-
स्तेतरभूपालवद् वीररुदं स्वप्रिया अपि संबन्तां नाम । अर्किचनैरप्यादरणीयेषू-
त्सवदिवसेष्वपि ते मो दुर्लभा अभूवन्निति दूयामहे इत्यर्थः । इत्थमनुलपन्ती-
नामिति शेषः । दिवसा युगन्ति युगकल्पा भवन्तीत्यर्थः । युगप्रातिपदिकादा-
चारकिबन्तार्द्रसंमाने छद । रात्रयस्तु दुरतिवाहा एवेति भावः ।

त्रिधा रसाभास इत्युक्तं तत्र तिर्यग्गतमुदाहरति । प्रासादेति । बलभीषु
गोपानसौषु । कपोतपाल्यां विटङ्के च रमणजुम्बितचञ्चुकोटिमत एवाविर्भवत्सु-
रतकूजितामयसोपन्मणितं रक्तकण्ठीं मधुरस्वनाम् । अत्र तिरश्चोः पारावतयोः
कलाकौशलाभायेन तदीयशृङ्गारस्य विभावादिपरिपूर्वभावादाभासत्वं द्रष्टव्यम् ।
रस एवायं नाभास इति केचित् । तदुक्तं विद्याधरण । 'विभावादिसंभवो हि
रसं प्रति प्रयोजको न विभावादिज्ञानं ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रसः' इति ।
भेदान्तराणामुदाहरणमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

१ प्रवासो नाम यूनोर्देशान्तरवृत्तित्वम् P. २ रैभ्युत्सवेषु M. ३ महिषप्रभा B. ४ निरह-
निपातान् M. ५ पारावर्तोरमणं R. ६ 'कूजितं' R. ७ च द्वन्द्वना T. ८ 'इत्थं' इत्यर्थः ।

भावोदयो यथा ।

मुग्धे कस्तव वर्त्तते हृदि मनोजन्मैव नान्यं शपे
संख्यै तस्य किमत्र कार्यमपरं किं जन्मसन्नादरः ।
कोऽन्यस्तत्प्रातिविम्ब एव निपुणे जानासि कामाधिकः
प्रेयानुद्वनृपस्तवेति कथिता नम्राननाभूद्वधूः ॥ ८५ ॥

अत्र लज्जाया उदयः ।

भावशमो यथा ।

लक्ष्मीस्तव पुरुषोत्तमस्तव पतिः श्रीवीररुद्रो नृपः
सृष्ट्यामन्बुजविष्टरस्य सदृशोप्योगश्रिरात् सभृतः ।
तस्मात् कृत्रिममप्यसाम्प्रतमिद् धां वेदनस्य प्रता-
गित्यालिं प्रणतां विलोभ्य विकसद्वक्त्राम्बुजा मानिनी ॥ ८६ ॥

भावोदयमुदाहरति । मुग्ध इति । मुग्धे सुन्दरीति सयोष्य सखी पृच्छति ।
अथ नायिकोत्तरमाह । मनोजन्मेति । शपथविशेषेण सखीमत्र प्रत्यापयति ।
शप इति । 'शप उपाछम्भने' इत्यात्मनेपदम् । 'वाचा शरीरस्पर्शनमुपा-
छम्भ' इति वृत्तिकारः । 'छाद्यदुःखा—' इत्यादिना सख्या इति सम-
नत्वाद्यनुर्थी । पुनः सख्याह । तस्येति । अथ मनसि । तस्य मनोभुव ।
नायिका प्रतिवक्ति । अपरमिति । जन्मभूमिचेहादन्यत् किमपि नालीत्यर्थः ।
कामलावदालां द्वितीय क इति सखी पृच्छति । कोऽन्य इति । तद्वतिवि-
भ्वादस्य कोऽपि नालीत्युत्तरमाह । तदिति । पुनः सख्याह । निपुण इति ।
जानासि प्रतापप्रकारमिति शेषः । नम्रानना छज्येति भावः ।

भावशान्तिमुदाहरति । लक्ष्मीरिति । मन्बुजविष्टरस्य कमलासनस्य । सरतो
समानयो । तस्माद्वा युवयोर्वैभनस्य मनागल्प कृत्रिम बाह्यमपीत्यर्थः । असांम्रत
मयुक्तम् । यतो 'न पुनरेति गत घनुर घय' इति भावः । इत्युक्तेति शेषः ।
प्रणतामालिं सखी विलोभ्य विकसद्वक्त्राम्बुजा भुक्तिवैवर्ण्यादिकोपानुभावात्
गमादित्यर्थः । कोप शान्त इति भावः ।

१ सफुटस्य P, R. २ जन्मसन्नादरात् M, जन्मपथाकार M, ३ निपुण P.
४ जानासि R. ५ तव M, ६ भावशान्तिपथा M ७ 'विटपथ V

अत्र कोपस्य प्रेशमः ।

भावसन्धिर्यथा ।

प्रतापरुद्रस्य दिगन्तजैत्र-

यात्राप्रभूतैः पटहप्रणादैः ।

प्रियानुलापैश्च तथा भटानां

रोमाञ्चवर्मावृतमङ्गमासीत् ॥ ८७ ॥

अत्र वीरशृङ्गारकृतयोर्हर्षयोः संधिः ।

भावशबलता यथा ।

‘निन्दन्त्वत्र कुलस्त्रियः प्रियतमो लभ्यः सुखं केन वा

भाग्येनानुमतं न किं गुरुजनैः का वा सखी प्रेप्यते ।

किं लोकस्य भवेत् प्रसिद्धमचिरात् स्वच्छन्दमङ्गं कदा

रोस्यामि स्थिरता कदा हृदि भवेद्यातव्य एव प्रियः ॥ ८८ ॥

भावसन्धिर्यथाहरति । प्रतापेति । प्रियाणां प्रेयसीनामनुलापैरनुरागतसङ्गि-
तैस्तत्कालोचितवचनान्नेष्टितैश्च । अत्र परस्परविरुद्धवीरशृङ्गाराश्रितयोर्हर्षयोः स्पर्-
धया सम्बन्धकयनात् भावसंधिरेव चर्चणास्पदमित्यर्थः । तदेतदाह । अत्रेति ।

भावशबलतामुदाहरति । निन्दन्त्विति । प्राप्तकाले लोद । अद्य आरमो-
पसरणावसर इत्यर्थः । अनेन कार्यकारणमूला लज्जा व्यग्यते । प्रियतम इति ।
अत्र प्रियसौलभ्ये किं वा भाग्यं निमित्तमित्यूहकयनात् विमर्शमूलो वितर्कः ।
अनुमतमिति । अत्र किमर्थं वा गुरुजनानुमतिर्नाभूदिति कार्पण्योक्त्या द्वैत-
व्यन्यते । प्रियानवनार्थं का वा सखी प्रेप्यते इति सहायान्नेपणानुभावेन
प्रारब्धकार्यानिर्वहणरूपो विपादो व्यग्यते । किमिति प्रसिद्धमिति स्वर्तुर्विनी-
तत्ववैभवमिति शेषः । अतस्तन्मूलानर्थोत्प्रेक्षा लक्षणा शङ्केयमिति भावः । अचि-
रादिति । स्वः स्वकीयश्छन्दोऽभिप्रायो यस्मिन् कर्मणि तत् स्वच्छन्दं स्वच्छन्देत्यर्थः ।
अङ्गं प्रियस्येति शेषः । अत्र कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं प्रतीयते । स्थिरतेति ।
अत्र हृदयस्यैयांकाङ्क्षया नैस्पृह्यलक्षणा घृतिरवधार्यते । यातव्योऽभिमरणीय
एव प्रिय इत्यनेन तत्त्वनिर्धारणात्मिका मतिरिति । अत्र लज्जादीनानुपहानामपि
भावानामन्योन्योपमर्दकतया समावेशाद् भावशबलतेत्यर्थः । अत्र लज्जा वित-

१ तत्र M. २ खम M₂. ३ तदा R, M. ४ 'हृदययोः' P. ५ 'हर्षाययोः' M₂.
६ निन्दन्त्व T₂, M. ७ 'याचेयनेनानुभावेन' L. ८ 'यूयो' L. ९ 'दुर्वातिरेय' L.

भावोदयो यथा ।

मुग्धे कस्तव वर्त्तते हृदि मनोजन्मैव नान्यः शेषे
सख्यै तस्य किमत्र कार्यमपरं किं जन्मसद्भादरः ।
कोऽन्यस्तत्प्रतिबिम्ब एव निपुणे जानासि कामाधिकः
प्रेयानुद्रुपस्तवेति कथिता नम्राननाभूदधूः ॥ ८५ ॥

अत्र लज्जाया उदयः ।

भावशमो यथा ।

लक्ष्मीस्त्वं पुरुषोत्तमस्तव पतिः श्रीवीररुद्रो नृपः-
सृष्ट्यामभ्युजविष्टरस्य सदृशोर्योगश्रिरात् संभृतः ।
तस्मात् कृत्रिममप्यसाम्प्रतमिदं धां वैमनस्य मना-
गित्यालिं प्रणतां विलोक्य विकसदम्बाम्बुजा मानिनी ॥ ८६ ॥

भावोदयमुदाहरति । मुग्ध इति । मुग्धे सुन्दरीति संबोध्य सखी पृच्छति ।
अथ नायिकोत्तरमाह । मनोजन्मेति । शपथविशेषेण सखीमत्र प्रत्यापयति ।
शप इति । 'शप वपाळम्भने' इत्यात्मनेपदम् । 'वाचा शरीरस्पर्शानमुपा-
लम्भः' इति वृत्तिकारः । 'छाद्यहुस्या—' इत्यादिना सख्या इति संप्रदा-
नत्वाद्यनुर्थी । पुनः सख्याह । तस्येति । अत्र मनासि । तस्य मनोबुद्धिः ।
नायिका प्रतिवक्ति । अपरमिति । जन्मभूमिच्छेदादन्यत् किमपि नालीत्यर्थः ।
कामस्त्रावदास्त्रां द्वितीयः क इति सखी पृच्छति । कोऽन्य इति । तद्वतिवि-
म्बादन्यः कोऽपि नालीत्युत्तरमाह । तदिति । पुनः सख्याह । निपुण इति ।
जानासि प्रहारणप्रकारमिति शेषः । नम्रानना लज्जयेति भावः ।

भावशान्तिमुदाहरति । लक्ष्मीरिति । अभ्युजविष्टरस्य कमलासनस्य । सरतोः
समानयोः । तस्माद्वा युवयोरैवमनसं मनागल्प कृत्रिम वाद्यमपीत्यर्थः । असाम्प्रत-
मयुक्तम् । यतो 'न पुनरेति गतं चतुरं वयः' इति भावः । ह्युश्वेति तेषां ।
प्रणतामालिं सखीं विलोक्य विकसदम्बाम्बुजा भुक्नुवैवर्ण्यादिकोपानुभावाप-
गमादित्यर्थः । कोपः शान्त इति भावः ।

१ सख्येतस्य P., R. २ जन्मसद्भादरत् M; जन्मपत्रावर M. ३ निपुण P.
४ जानामि R. ५ तत्र M. ६ भावशान्तिर्यथा M. ७ 'विष्टरस्य M.

अथ रौद्रवीभत्सयोः संकरो यथा ।

पीत्वा मांसोपदंशं द्विरदगलगलद्रक्तमैरेयधारां ।

मत्तो मस्तिष्कलघैर्दलितनृपवपुःकीकृतैः स्पृष्टदंष्ट्रः ।

विधद्रौद्राचमालां जनितजनभयो भैरवाकारघोरः

संग्रामोर्व्याः कलिद्वैर्वलिविधिमकरोद्गीररुद्रस्य स्रङ्गः ॥ ९० ॥

वीभत्ससंकीर्णं रौद्रमुदाहरति । पीत्वेति । व्याख्यातमिदमपि नादके तृतीयेऽङ्के (पृ० १८१) । अत्रोदाहरणद्वये द्वयोः कर्णरीदयोर्विधान्तिधामत्वेन चर्वणायां प्रथमभावित्वात् प्राधान्येनाङ्गित्वम् । शृङ्गारवीभत्सबोर्लुपुष्कारकत्वेनाङ्गरवमिति विवेकः । अत एवोक्तं भावप्रकाशे ।

‘रसाः कार्यवशात् सर्वे मिलन्त्येव परस्परम् ।

प्रथमं यो रसः ख्यातः स प्रधानो भविष्यति ॥’

इति । नैवयमङ्गभूतो रसः परिपोषमप्राप्तः प्राप्तो वा । नाद्यः । रसत्वप्राप्तात् । न द्वितीयः । उपस्कार्यत्वेनाङ्गत्वभङ्गात् । तस्मादयुक्ता रससंकरवाचोयुक्तिरिति चेन्मैत्रम् । परिपोषकभेदोऽपि कदाचित् कदाचिदुपस्कारत्वेनाङ्गत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तप्रभिनवगुप्ताचार्यैः । ‘संभूतान्यपि रसान्तराणि स्वविभावादिसामग्र्यां स्वावस्थाया यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारलाघत्येव परितुष्यन् न विश्राम्यति किं तु चमत्कारान्तरमनुभावति’ इति । भङ्गाङ्गीभावे सर्वत्रयमेव भङ्ग्यङ्गीकरणीया । तदुक्तमाचार्यैः ।

‘गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानमनुपपज्यते ।

प्रधानसोपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥’

इति । तच्चाङ्गत्वं स्वाभाविक रूपकादिवलादारोपितं चेत्यादिविशेषास्त्वन्यतो द्रष्टव्या इत्याशयेनाह । एवमिति ।

१ M and R drop this line and after having given the two verses R. has अत्र रौद्रवीभत्सयोः संकरः and M. has अत्र रौद्रवीभत्सस्यो संकरः २ एष्ट T. ३ ‘तदुपस्कारत्वेना’ R. ४ अथ P. ५ ‘तमे’ P.

अथौत्सुक्यादीनां शचलता ।

अथ रससंकरस्योदाहरणम् ।

तत्र शृङ्गारकृष्णयोः संकरे यथा ।

आसन्नेऽपि महोत्सवे कथमितस्त्यक्त्वा प्रवासं ग्रंजे-

धिग् धिक् साहसमावयांविघटनं को^१ वा विधिः काङ्क्षति ।

इत्थं स्वप्रनिवारितप्रियतमप्रस्थानबुद्धिस्ततो

बुद्ध्या मूर्च्छति काकतीयनृपते त्वद्वैरिनारीजनः ॥ ८९ ॥

केन बाध्यते तेन्यं विपादेन दाढ्या औत्सुक्येन धृतिर्मत्सेत्येवमन्योन्यबाध्यबाधक-
भावेन इन्द्रशो भवन्ती भावशचलतां ततो गत्वा मतेरेव प्राधान्यनादयाना
परमास्वादस्थानमित्यर्थः । तदेतदभिसंधायाह । अत्रेति । अत्रानादेरप्यौत्सुक्य-
स्यादिवैरोपादानमन्येपामौत्सुक्यजांबितत्वसूचनार्थमित्यनुसंधेयम् । अत्र लज्जा-
दीनामभिसरणविरोधित्वाद्व्याप्यत्वम् । वितर्कादीनां तु तदभावाद् बाधकत्वमिति
विवेकः । ननु 'प्रक्षालनादि पङ्क्त्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेन लज्जा-
दीनां बाध्यानामनुपादानमेव श्रेय इति न शङ्कनीयम् । विरोधिनामपि रसादी-
नामाधिकारिकरसदाढ्यांममङ्गत्वेनोपनिबन्धनवदद्यापि तदुपादानस्य न्याय-
त्वात् । तदुक्तं चन्याचार्यैः ।

‘ विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।

बाध्यानामद्रभावे वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥’

इति । अप्रोक्तभावोदयादीनां राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् कदाचिदङ्गित्वम-
प्यङ्गीक्रियते । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘ मुष्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ’

इति ।

भावमेलनप्रसङ्गादममेलनमप्युदाहर्तुं प्रतिजानीते । अयेति । तत्र दम्भा-
रसंकीर्णं करुणमुदाहरति । आसन्न इति । व्याख्यातमेतद् काव्यप्रकरणे
(पृ० ६२) मध्यकंठिकमुदाहरणे ।

१ नजे P., M., M., M. २ वस्त्रादिति P. ३ काङ्क्षते R. ४ t. drop
वक्त. ५ मध्यमकंठिकमुदाहरणे (काव्यप्रकरणे omitted) L.

तीतौ च स्मृत्याकूटेन तत्तद्योपिद्विशेषेणाहुकार्येण सामाजिकाश्रयत्व-

नेत्यर्थः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । स्मृत्याकूटेनेति । सामान्यप्रतीतो विशेष-
स्मरणमनयोविनाभावमूलमित्यनुसंधेयम् ।

ननु सामाजिकानां श्रूयमाणमालस्यादिविशेषपरिहारेण स्वाभिलषितनायिका-
स्मरणे किं प्रमाणमिति न दाहनीयम् । काव्यादौ विशेषाणामविषक्षितत्वात् ।
न हि महाकविभिर्वास्मीकिप्रमुखैरिव ध्यानदृष्ट्या रामादीनामवस्थाः प्राति-
स्विका निरूप्यन्ते किं तु रामादिकमाश्रयतया परिकल्प्य स्वप्रतिभाप्रभावलब्धाः
सर्वसाधारणा इति । तदुक्तं पदसहस्रीकारेण । ‘एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन
रसा निष्पद्यन्ते’ इति । तर्हि तैरपि विशेषमात्रं विहाय सामान्यमेव किमिति
नोपादीयत इति न बाध्यम् । विशेषोपादानेनैव श्रोतॄणामास्वादसंभवात् ।
तदुक्तम् ।

‘क्रीडतां मृण्मयैर्दृष्टुं बालानां द्विरदादिभिः ।

स्नेच्छा हि स्वदते तद्वञ्श्रोतॄणामर्जुनादिभिः ॥’

इति । योऽगिद्विशेषेणेति । नायकनयनान्तावलोकननिर्वेदादीनामप्युपलक्षणम् ।
योषिन्मात्रेण रसनिष्पत्तेरभावात् । ननु भवन्तु नाम स्मृताः स्त्रीपुंसादयः कथं
तै रसनिष्पत्तिः कथं वा रसस्य सामाजिकाश्रयत्वमिति चेदिदमत्रानुसंधेयम् ।
सामाजिकास्त्यागत् पूर्वं लौकिकनायकानुरागाद्यनुमानेन संस्कृतदृष्ट्याः काव्या-
दिशब्दमहिम्ना रामादीन् सामान्यात्मना स्वसंबन्धित्वेन भावयन्ति । ते च भा-
विता भावकमनोऽङ्गणे वर्तमानवदवभासन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिया ।

‘शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥’

इति । कंसादीनां प्रत्यक्षरूपमिव शब्दोपहितरूपमप्यर्थक्रियाकारीत्यर्थः । न च
सीतारामादीनां स्वस्त्रीपुंसतया भावनादनौचित्यम् । तेषां जनकदशरथतनयरा-
दिविशेषपरित्यागेन स्त्रीपुंसमात्रानुवादिस्वादित्युक्तत्वात् । ते च स्त्रीपुंसादयो
लौकिका एव । काव्याभिनयगुणेन विभाषादिपदाभिधानराज्याभिषिक्तभाव-
कैर्भाव्यमानाः सन्तो मुद्रामुद्रितन्यायेन तदन्तःकरणप्रातिषिद्धिताः सामाजि-
कनिष्ठा भवन्ति । रत्याद्योऽपि लौकिका एतेवविधाः सन्तः स्यापिभावसाम्रा-

येवमन्यदपि यथासंभवमुदाहार्यम् ।

अथ रसो नायकाश्रय एव । यदि परं निपुणनटचेष्टया तथाविध-
काव्यश्रवणवलेन च सामाजिकैः साक्षाद् भाव्यते तदा परगतस्यापि
रसस्य सम्यग्भावनया परत्र निरतिशयानन्दजननमविरुद्धम् । नैयता
मालत्यादिशब्देभ्यो योपिन्मात्रप्रतीतौ रावणादिशब्देभ्यः शत्रुमात्रप्र-

भेदं च रसो लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कदलीरसालादिफला-
स्वादजन्यानन्दसरसः कार्यश्च । इतरो ब्रह्मानन्दसम्यक्चारी नित्यश्च । तत्राद्यस्ता-
श्रयमाह । अत्रेति । रसो लौकिको नायकोऽनुकार्यो रामादिराश्रयो यत् स
तथोक्तः । एषकारः आश्रयान्तरव्यवच्छेदार्थः । यत्तत्र सामाजिकानां पौनःपुन्ये-
नाभिनयावेक्षणकाव्यश्रवणकौतुकमुन्मसचेष्टितं स्यात् । अत आह । यदि पर-
मिति ।

‘क्षिप्तविधायकादीनां तादात्म्यापत्तिभावकः ।

चतुर्धाभिनयाभिज्ञो नटो भौपादिभेदवित् ॥’

इत्युक्तलक्षणस्य निपुणस्य नटस्य चेष्टयाभिनयेन तथाविधस्य गुणलंकारपरिष्क-
तरसौलसितसङ्गार्थसंघटनारमकस्य काव्यस्य श्रवणवलेन समाजः सभा तत्र
समवेताः सामाजिकाः रामादितन्मयीभवनयोग्यमनस्का भावकप्रेक्षकाप्रप-
र्यायाः सङ्गदया इत्यर्थः । संपूर्वादजेः समूहयाचिनो घणन्तात् ‘समवायाद् सम-
वेति’ इति ठकुरप्रत्ययः । तैरपि परं साक्षाद् भाव्यते केवलं स्वसंघभावेनानु-
संधीयते चेदित्यर्थः । तर्हि पुत्राद्यानन्ददर्शने पित्रादिवदप्राप्यानन्द उद्भूतति
भावः । अत एवाकं भावप्रकाशे ।

‘यस्तुष्टौ तुष्टिमाप्नोति शोके शोकमुपैति च ।

शोभे कुट्टो भवे भीरुः स श्रेष्ठः प्रेक्षकः स्मृतः ॥’

इति । न केवलं तत्र तावन्मात्रं किं तु विशेषोऽप्युज्जीत्याह । परगतस्येति ।
भावनाविशेषादानन्दविशेषो युक्त एवेति भावः । अथालौकिकरमस्याश्रयमाह ।
अप्येति । मालत्यादिशब्देभ्य इति । अभिनयवेलायां नटादिममुच्चारितेभ्यो
विशिष्टकाव्यगतेभ्य इत्यर्थः । योपिन्मात्रप्रतीतौ न तु मालत्यादिश्लेषांतरे-

१ एवमन्यदपि प्रत्यय R. २ नायिकाश्रित पत्र R., M. ३ अत एव माला T.
४ शब्देभ्योऽपि T., M. ५ अप्य च P. ६ यागादि P.

‘शृङ्गारधीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ।
रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥’

रसाद्रसोत्पत्तिरपि संमता । तयोक्तं शृङ्गारतिलके ।

‘हास्यो भवति शृङ्गारात् करुणो रौद्रकर्मणः ।
अद्भुतश्च तथा वीराद्वीभत्साच्च भयानकः ॥’

व्यभिचारिभावानां तत्तद्रसादुत्पत्त्यपेक्षं प्रतिपादितं शृङ्गारतिलके ।
तथाहि ।

‘शङ्कासूयाभयं ग्लानिव्याधिश्चिन्ता स्मृतिर्धृतिः ।
औत्सुक्यविस्मयावेगा व्रीडोन्मादौ मंदस्तथा ॥
विषादो जडता निद्राघदित्था चापलं मृतिः ।
इति भावाः प्रयोक्तव्याः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥
श्रमश्चपलता निद्रा स्वप्नो ग्लानिस्तथैव च ।
शङ्कासूयाघदित्था च हास्ये भावा भवन्त्यमी ॥
संक्रासो मरणं दैन्यं ग्लानिश्चैव भयानके ।
अपस्मारो विषादश्च भयं रोगो मृतिर्मदः ॥
वत्साहश्चेति विज्ञेया भावा वीभत्ससंभवाः ।
आवेगो जडता मोहो हर्षणं विस्मयः स्मृतिः ॥
इति भावा निबद्धव्या रसवैरजुते रसे ।
दैन्यं चिन्ता तथा ग्लानिनिर्वेदो जडता स्मृतिः ॥

एकत्र प्रवक्ष्ये वा वाक्ये वा रसविरोधिकम् संमतिव्याजेनाह । शृङ्गारेति ।
प्रसंगाच्छृङ्गारादिभ्यो हास्यानामुत्पत्तिमाह । रसादिति । अत्र वादार्थसवन्धस्य
यथायोगं सत्त्वरजस्तमोऽहंकारसहितस्य मनसो विकारविशेषाः शृङ्गारादयः ।
एतेभ्य एव सत्त्वरजस्तमोऽहंकारेषु यथायोगमावापोद्धारसहितेभ्यो हास्यादय
उत्पद्यन्ते इति न्यायदर्शयः । वास्तुकिभ्यो विज्ञेये, भावप्रकाशे दर्शयः ।

अथ व्यभिचारिभावानां व्यवस्थामाह । व्यभिचारिभावाणामित्यादिना ।

१ मता for समता P., R. २ तथा चेनम् P. ३ T. has तथा हि अत्र शृङ्गारति-
लके. ४ मय P. ५ औत्सुक्यं विस्मयो वेगो R. ६ विस्मयी वेगो M. ७ रतिर्मद R.
८ माहोऽप्रपञ्चम् M. ९ निबद्धव्या M.

मपि न विरुद्धम् । नटस्यानुकरणमात्रपरतया नैव 'रसाश्रययोग्यता ।
तस्य भावकत्वाभ्युपगमेऽपि' सामाजिकत्वमेव । अलुभावादीनां प्रका-
शनं ॥ शिक्षाभ्यासपौष्ट्येनैव घटते । ऐषु रसादीनां परस्परविरोधे-
ऽपि कविप्रौढोक्तिसमाश्रयेणैकत्र समावेशो न विरुद्धः । विरोधक्रमः
शृङ्गारतिलके कथितः ।

ज्यवूर्धोभिपक्ता भवन्ति । तेषां विभावादयः सर्वेऽपि चित्रतुरगन्यायेन सम्य-
ङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणचर्वणादिशब्दवाच्यालौकिकशब्दप्रतीतिवि-
पयत्वालौकिका एव । तन्निष्पाद्यत्वेनालौकिकस्य रसस्य सामाजिकान्तःक-
णप्रतिबिम्बितस्थायिपरिणामत्वाद् सामाजिकाश्रयत्वम् । अस्मिन्नेव वृद्धसवाद-
प्रकरणान्ते वक्ष्यते । तदेतदभिसंधायाह । सामाजिकाश्रयत्वमपि न विरु-
द्धमिति । अपिशब्दः पूर्वोक्तलौकिकपक्षं समुच्चिनोति । न पुनरलौकिकस्यैवा-
श्रयान्तराश्रयमसंभावितत्वात् । आश्रयान्तरमाशङ्कमानस्यावदेकं प्रष्टव्यः । आश्रयः
किमनुकार्योऽनुकर्त्ता वा । नाद्यः । अतीतत्वात् । न द्वितीयः इत्याह । नट-
रूपेति । अनुकरणमात्रपरतयाभिनयाभिनिविष्टचित्तत्वेन । ननु कदाचिप्रामादि-
तादाभ्यानुसंधानात् सामाजिकत्वमनुभवतो नटस्यानन्दपराधीनत्वं कथमाभि-
नयप्रकाशनमत आह । अलुभावादीनामिति । ननु तत्र तत्र रसान्तरसमा-
वेशो न कथं प्रकृतसम्बन्धेनुरत आह । रसानामिति । अपिशब्दोऽविरोधे ।
किन्तु वक्तव्यमिति भावः । प्रौढोक्तिसमाश्रयणेनेति । रसानां मिथोविरोधोऽ-
स्तु मा वा । कस्यचिदङ्गित्वाद्दीकारणैतरेषां परिपोषाभावाच्चान्ति विरोध इति
कविसमयाश्रयणादित्यर्थः । तदुक्तं ध्वन्याचार्यैः ।

‘अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसान्तरे ।

परिपोषं न नेतव्यस्तदा स्यादविरोधिता ॥’

इति । न केवलमविरोधः प्रत्युत तथाविधे विषये सहृदयानां प्रह्लादातिशय
एवेत्यपि तत्रैवोक्तम् ।

१ T' drops अपि. २ 'पाष्टेन पठते M. ३ T' and M. omit अयु ४ रसानात् T'.
५ अपिशब्दादन्तरे ६ ॥ अविरोधो विरोधो वा P. ७ रसप्रद्विनि P.

एतदलंकारसर्वस्ये प्रपञ्चेनोक्तम् ।

‘रसभावतदामासतत्प्रशमननिबन्धने रसवत्प्रेयैर्जोषिसमाहितानि । भावोदयभावशान्तिभावसंधिभावशवलताश्च पृथगलंकाराः’ इति ।

एतेषामुदाहरणमलंकारप्रकरणे भविष्यति ।

गुणालंकारश्रीकृतपरिकरो भावविभवः

स्फुरत्प्रादुर्भावः क्रमगलितवेद्यान्तरप्रतिः ।

अथ प्रतिपत्तिसौकर्याय रसस्वरूपं श्लोकत्रयेण संगृह्णाति । गुणेति । गुणालंकारग्रहणं वृत्तिरित्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । तेषां श्रिया संपत्त्या कृतपरिकरो विशिष्टकाव्यप्रतिपादितविभावाद्यभिब्यक्त इत्यर्थः । अत एव स्फुरद्भुत्पद्यमानः प्रादुर्भावो रसोन्मुखत्वं यस्य स तथोक्तः । भावविभवो रस्याविस्थापिभाववर्गः । प्रथमं तावत् काव्याभिनयाभिनिविष्टस्य सामाजिकस्य रसप्रादुर्भावसमये नटे रामादिप्रतीतिदाढ्यमुत्पद्यते । ततः सामाजिकानुकार्यहृदययोरभेदप्रतीतिः । ततः सामाजिकहृदयं नृत्तगीतादिनानाविधनाट्यधर्मेण मैज्जति । ततो वेद्यान्तरमतिर्विगलति । तदानीमलौकिको रसो योगिवेद्यग्रहानन्दसदृशः स्वयमेव चर्वणास्पर्दं भवति । यदाहुः ।

‘पाठ्यादथ ध्रुवागानात् ततः संपूरिते रसे ।

तदास्वादभरीकामो हृष्यत्यन्तर्मुखं’ क्षणम् ॥

ततो निर्विषयस्यास्य स्वरूपावस्थितो निजः ।

व्यज्यते ह्लादनिप्यन्दो येन तुष्यन्ति योगिनः ॥’

इति । तदेतन् सर्वं मनसि निधायाह । क्रमगलितवेद्यान्तरप्रतिरिति । इयंस्तु विशेषः । ग्रहानन्दानुभवे वेद्यान्तरं किमपि न स्फुरति । रसास्वादे तु विभावादिब्यतिरिक्तवेद्यान्तरनिरास इति । तर्हि विभावादिप्रतीतावलण्डानन्दानुभवः कथमिति चेत् सत्यम् ।

‘द्राक्षामधुकस्त्रैरुकाभ्यर्थैः सह रूपकैः ।

नृत्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम् ॥

पानकं पञ्चसारार्यं दाहन्तृष्णानिवर्तकम् ॥’

इत्युक्तलक्षणानारसकदम्बस्वरूपपानकरसन्यायेनेति श्रुमः । नन्वानन्दमूले श्रृङ्गारदावस्तु नाम सुखास्वादः । श्लोकमूले पुनः कल्पे कथमेतदित्याशङ्कयानु-

१ ‘निज’ चे M. २ ‘प्रेयोर्जोषितु’ P. ३ P. and M. drop मात्रशक्ति. ४ तेषामु M, P. ५ ‘मुल्याद्ये’ ॥ ६ ‘वातुकार्ययो’ P. ७ निमज्जति L

व्याधिश्च करुणे वाञ्छया भावा भावविशारदैः ।
 हर्षोऽसूया तथा गर्व उत्साहो मद एव च ॥
 चापल्यमुग्रता चैव रौद्रे भावाः प्रकीर्त्तिताः ।
 अमर्षः प्रतियोधश्च वितर्कोऽथ मतिर्धृतिः ॥
 क्रोधोऽसूयाय संमोह आवेगश्चोपहर्षणम् ।
 गर्वो मदस्तथोग्रत्वं भावा वीरे भवन्त्यमी ॥
 रसः सर्वोऽपि संपूर्णस्तिरोधत्ते रसान्तरम् ॥'

इति ।

भारतीयोक्तप्रक्रियया यद्यप्येक एव रसस्तथापि महाकविप्रसिद्धा
 रससंकरः स्वीक्रियते ।

तत्र रसादेरप्राधान्ये रसवदाद्यलंकारा भवन्ति । रसनिर्वन्धे
 रसवदलंकारः । भावनिर्वन्धे प्रेयोऽलंकारः । रसाभासभावाभा-
 सनिर्वन्धे ऊर्जस्विदलंकारः । भावशान्तिनिर्वन्धे समाहितमलं-
 कारः । तथा भावोदयादयोऽपि ।

अथ रसवदाद्यलंकारविचारमारभते । रस इति । वाक्यार्थत्वेन प्रधानभूत
 इत्यर्थः । संपूर्णः स्वस्वविभावादिसामग्रीपरिपुष्टः । रसान्तरमङ्गभूतम् । महाक-
 विप्रसिद्धयेति । अङ्गभूतस्य विधान्तिविषयत्वाभावेन रसत्वाभावेऽपि महाक-
 विभी रसात्वेन व्यवहारादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदानीमलंकारत्वमेव रसादीना-
 मपीति भावः । तदेव विविनक्ति । तत्रेत्यादिना । अत्र रसवदलंकारस्योदाह-
 रणं यथा ।

'अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविघ्नंसनः करः ॥'

रणभुवि पतितं भूरिध्रुवस्तो भुजं दृष्ट्वा तद्वेयसीनामयं विलापः । अग्राधिकारि-
 कस्य करुणस्याङ्गभूतशृङ्गारोऽलंकारतामापद्यते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

१ मास वाच्या R. २ चेति P. ३ अमर्षश्च वितर्कश्च प्रतिबोधनरो धृतिः P.
 ४ 'सूया च M. ५ 'ओपमपेणम् R, M. ६ संकरा स्वीक्रियन्ते M. • P. 1m
 अन्त्यादत्वेन before this. ८ निर्वन्धने P. ९ निर्वन्धने P. १० 'माषादिकवने P.
 ११ ऊर्जस्वी मलकार M. १२ 'निर्वन्धने P. १३ उपादिनोऽन्तरा R, M.

ततो भावा पैकक्रमसमुद्दितान्योन्यविभवा

रसोभावं विभेत्त्यथ च पटतां तन्तव इव ॥ ८९ ॥

एवेति प्रतिपादितं काव्यप्रकरणे । अतोऽयं वाक्यार्थो व्यङ्ग्य एवेति वेदित-
व्यम् । अमी रसस्य व्यञ्जका विभावाद्याः पुनः पदार्थाः । यद्यपि विभावादीनां
स्वस्ववाक्यापेक्षया वाक्यार्थत्वं तदुक्तम्—

‘स्थायी वा सात्त्विको वापि संचारी वा क्वचित् क्वचित् ।

भावो वाक्यार्थेतरमेति तत्तज्जावविशेषतः ॥’

इत्यादिना तथापि रसं प्रत्यवान्तरव्यापारत्वान् पदार्थव्यवहारः । एव च पदार्थ-
स्थानीयभावादिप्रतीत्युत्तरकालीनस्फुरणतया रसो वाक्यार्थस्थानीय इति नि-
ष्कर्षः । रसं प्रति विभावादीनामवान्तरव्यापारत्वं निर्वहति । यस्मिन्निति ।
उचितां विश्रान्तिं दधति कारकज्ञापकभाववैलक्षण्येन व्यञ्जनभवननचर्वणचम-
त्कारादिशब्दाच्यरसगोचरज्ञानविशेषोपयोगित्वं भजन्त इत्यर्थः । अत एवोक्तं
लोचने । ‘विभावादिरेव न ज्ञापको नापि कारकः’ । अपि नु चर्वणोपयोगी’
इति । अत एवालौकिकत्वमस्येति भावः । एतच्चाद्यदित्यदनसूचकेन क्लृप्त-
त्वेन प्रोत्पत्ते । अत इति । विभावादिविश्रान्तेरित्यर्थः । भावाः स्थायिभावा
एव क्रमेणाद्भुतकन्दलितपल्लवितत्वादिरूपेण समुद्दिताऽन्योन्यविभवः स्वस्वपरि-
पोषो येषां ते क्रमसमुद्दितान्योन्यविभवाः । यद्यप्यन्योन्यशब्दः कर्मव्यतीहारे
द्विर्भावितस्तथाप्यौचित्यादुक्तार्थं योजनीयः । अथ च विभावादिसनिधानान्तर-
मेवेत्यर्थः । चोऽवधारणे । अनेन व्यङ्ग्यव्यञ्जकयो रसविभावाद्योरस्त्येव क्रमः ।
किं तु शतपत्रपत्रशमव्यतिभेदवद्भानुभावित्वाच्च सलक्ष्यत इति सूचितं भव-
तीति भावः । विश्रान्ति पूर्व वासनानामात्रस्थायिनः स्थायिनो विभावादिमहिम्ना
रसात्मना परिणमन्ति रसादिशब्दप्रतिपाद्यत्वं च भजन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्त-
माह । पटतां तन्तव इति । तदुक्तम् ।

‘यथा हि तन्तवो वेमनुर्यादिक्रियान्विताः ।

पटात्मना परिणता पटवाच्या भवन्ति ते ॥

तथैव स्थायिनो भावा विभावादिभिरन्विताः ।

रसात्मना परिणता रसवाच्या भवन्ति ते ॥’

इति ।

सुखं वा दुःखं वा 'निविडयतु यूनो सहृदये
त्वमन्दानन्दात्मा परिणमति पूर्णो रसमरः ॥ ८८ ॥

रसो वाक्यार्थः सन् विलसति पदार्था पुनरमी
विभावाद्या यस्मिन् किल दद्यति विश्रान्तिमुचिताम् ।

कार्यविषयेयमास्यादवैचित्री न सामाजिकविषयेत्याह । सुखं वेति । अत्रास्य
सूत्रस्य शाटक वयेति न्यायेन भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य लौकिको रत्यादिभाव
श्लेषभङ्ग्या भावविभावशब्देनोच्यते । अयं यूनो स्त्रीपुंसयोः सुखं लौकिक
शृङ्गारादौ दुःखं करणे निविडयतु इदं करोतु । येषां काव्यामुशीलनाभ्यासव
शाद् विशदीभूते मनोमुकुरे यणनीयतन्मयीभवनयोग्यता अत एव हृदयसवाद
भाज सहृदया इत्युक्तलक्षणे सहृदये तु पूर्णं पूर्वोक्ताया विभावादिसमुत्था
सितं सच्चित्त्यर्थः । रसभरस्य पूर्णस्य भारव युक्तमेवेति भावः । अमन्दानन्दम
प्रह्वानन्द इव निरतिशयसुखस्वरूपं परिणमति । ननु यद्ययमानन्दामकं कथं
तर्हि भावकानां करणात्मककाव्यश्रवणे तथाविधाप्रधाराविर्भाव इति चक्षेप
द्वेषः । समोक्तसमये स्त्रीणामधरदसनादौ कृत्रिमदुःखानुभावसीकारवदप्राप्त्युप
पत्ते सुखेऽपि दुःखवदुपचारं कुट्टमितमिति तल्लक्षणात् । यद्यप्यस्यापि सहृदय
दुःखात्मकत्वं स्यात्तु कौऽपि सामाजिकस्तत्र प्रपत्तः । ततश्च करणैकरमाना रामाय
णादीनामुच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्रसान्तरवत् करणस्यापि आनन्दामकमेवेति
निरवधम् । ननु रसात्वादे विशेषाभावात् कथं नवधा विभाग इति चेदं
सत्यम् । यथैकस्य प्रह्वानन्दस्य चन्द्रकान्तसोपानपद्मिप्रतिविम्बितचन्द्रबिम्बगु
णाधिभेदादनेकधा कल्पनं तद्वदत्रापि व्यञ्जकविभावादिभेदाद्वस्तुत एव
नानात्वमिति वेदितव्यम् ।

अथैवविधो रसः काव्यादौ केन कारणेन प्रतीयत इत्याकाङ्क्षायामाह । रसः
इति । वाक्यार्थ इति । कविसरम्भविधान्ते रसस्यैव प्राधान्यादिति भावः ।
तदुक्तम् ।

‘कथेयविक्षया यत्र प्राधान्यं परिकल्प्यते ।

भवेत् स एव वाक्यार्थ इति निर्णयते युधि ॥’

इति । न चास्य पदार्थससर्गादिरूपवाक्यार्थवन्मतभेदेन वाच्यं च रक्ष्यं च न
संभवति । अभिधालक्षणयोरत्रानवकाशात् । तात्पर्यविशेषणं व्यञ्जनान्तर्भूतं

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे रसप्रकरणं समाप्तम् ।

इति । केचिदेतत् सामाजिकाश्रयत्वमारोपितं न तु मुख्यमित्याहुः । तदुक्तं महोपाध्यायनरहरिसूरिणा । ' एवं सामाजिकसमवेतता रसस्याङ्गीकृत्यालौकिकता वर्णिता । परमार्थतः पुनः परिपूर्णखण्डैकरसानन्दरूपपरमेश्वरपर्यायस्यास्य रसस्याधिकारचिन्ता कुतो वा । न सस्यानन्तानन्दात्मके ब्रह्मण्यपि पदमासादयेदिति विचारचतुरैरनादिकविभिरनाधारो रसः सामाजिकैः परं चर्च्यते विभावादिभिः परं व्यज्यते । योगिगम्यत्वमात्रेणेश्वरस्य योगिमनोनिवाससंघादवत् सामाजिकाधिकरणत्वारोपोऽपि सद्यत' इत्यादिभिर्युक्तिभिः प्रतिपादितम् । अनधिकरणत्वमेव सिद्धान्तः । अत एवायं ब्रह्मानन्द एव । इयांस्तु विशेषः । ब्रह्मानन्दो योगिगम्यः । अयं तु विभावाद्यनुसंधानगम्य इति । इदमपि तेनैवोक्तम् । ' सर्वत्रैकैवानन्दव्यक्तिलौकिकं मुक्तमिति व्यवह्रियते । अलौकिकविभावाद्यनिव्यक्त्या कविसमयप्रसिद्धयनुसारादलौकिको रस इति कथ्यते । नाभावविधिविमलकर्मनिर्मलान्तःकरणेषु शमदमादिसाधनसंपन्नेषु भवणमनननिदिध्यासनपरेषु परमयोगिषु निर्विकल्पकसमाध्यनिव्यक्त्या ब्रह्मेति परमात्मैतीश्वर इति शब्दत' इति । उक्तं च स्वात्मयोगप्रदीपे ।

‘ या स्वाधिभावरतिरेव निमित्तभेदा-
पट्टप्रारमुख्यनवनाट्यरसीभवन्ती ।
सामाजिकान् सद्बुद्ध्याद्यट्टनायकादी-
नानन्दयेत् सद्बुद्धपूर्णरसोऽस्मि सोऽहम् ॥’

इति संक्षेपः ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचल-
महिनाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः
पेदपार्यस्यानुजेन कुमारस्वामिसोमपीथिना
विरचिते प्रतापरुद्रायव्याख्याने रत्नाप-
गाख्याने रसनिरूपण नाम
चतुर्थं प्रकरणम् ॥

भावे स्थायिनि वर्धमानविभवे रत्यादिके सिधुवत्

कल्लोला इव संभवन्ति विलयं चायान्ति भावा मुहुः ।

निर्वेदाद्युपभोगमावितनिजास्वादातिरेको रसो

लोके स्यादनुकार्य एव कथितो नाट्ये तु सामाजिके ॥ ९० ॥

अथ निर्वेदादीनां रसपोषकाणामवस्थानक्रममभिधानः प्रतिपत्तिदार्ढ्यं पूर्वोक्तमेव रसस्याश्रयं स्मारयति । भाव इति । वर्धमानविभवे विभावादिभिरिति भावः । यथार्णवे कल्लोला उत्पद्यन्ते विलीयन्ते च तद्वद्रत्यादिस्थापिभावे निर्वेदादयो निमज्जन्त्युन्मज्जन्ति चेति भावः । तदुक्तम् ।

‘मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलाले यथार्णवे ।

तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि ॥

तथा स्थायिनि निर्मग्ना ह्युन्मग्ना व्यभिचारिणः ।

पुष्पान्ति स्थायिनः स्वांश्च तद्वयन्ति रसात्मताम् ॥’

इति । ततः किमत आह । निर्वेदेति । निर्वेदादीनामुपभोगेन चर्वणया भावित जप्तादितः निजः स्वगोचर इत्यर्थः । स्वस्वादभिन्नस्यापि स्वरूपस्य स्वंैव विपरीकरणसंभवात् । यथाहुः । ‘आत्मानमारमन्ववलोकयन्तम्’ इति । तथाभूतः स्वादातिरेकोऽलौकिकचमत्काररसो यस्य स तथोक्तः सन् रसोऽखण्डानन्दरसो भवति । अथ च लोके स्वात् लौकिकश्चेदित्यर्थः । अनुकार्यं रामादावेव नान्यत्र । भाट्ये तु अलौकिकश्चेदित्यर्थः । सामाजिके कथित इति । अत्र रसो नायकाश्रय एवेत्यत्रेति शेषः । अत एवोक्तं लोचने । ‘तु च न व्यतिरिक्तमाधारमपेक्षते किं त्वनुकार्याभिप्रायमते नर्तके आस्वाद्यिता सामाजिकः तेन नाट्य एव रसा नानुकार्यादिषु’ इति । उक्तं च शारदातनयेन ।

‘व्यापारेण च काव्यस्य तदीयाभिनयेन च ।

रसात्मत्वं नीयमानः स्थायी स्वाद्यत्वमेप्स्यति ॥

सामाजिकादिरेवास्य रसस्याश्रय उच्यते ।

रसस्य वर्त्तमानत्वान् नानुकार्यस्य संभवः ॥

अनुकार्यस्य रामादेः कालातिक्रमदर्शनात् ।

नातिक्रान्तानुकार्यस्य रसोद्भावनया कविः ॥

यथाति काव्यं यत् तस्माद्रसः सामाजिकाश्रयः ॥’

योगमात्रप्रयुक्तं यदसमर्थं तदुच्यते ।
 पादगूरणमात्रं यत्तन्निरर्थकमुच्यते ॥
 स्वसंकेतप्रसिद्धार्थं नेयार्थं परिकीर्त्यते ।
 शब्दशास्त्रविरुद्धं यच्च्युतसंस्कारमुच्यते ॥
 संदिग्धं तन्मतं यत् स्यात् संदिग्धार्थप्रतीतिकृत् ।
 तदप्रयोजकं यत् स्यादविशेषविधायकम् ॥
 क्लिष्टं तदथावगतिर्दूरदूरायतो भवेत् ।
 प्रयुक्तमप्रसिद्धार्थं गूढार्थं परिकीर्त्यते ॥
 पौमरव्यवहारैकप्रसिद्धं ग्राम्यमुच्यते ।
 यद्ब्रूविप्रच्युतं नाम तदन्यार्थमुदाहृतम् ॥
 शास्त्रमात्रमसिद्धं यदप्रतीतिकमुच्यते ।
 अविमृष्टविधेयांशं गुणीभूतविधेयकम् ॥
 विपरीतार्थधीर्यस्माद्विरुद्धमतिकृन्मतम् ।
 अश्लीलं यदमाङ्गल्यजुगुप्साव्रीडधीकरम् ॥

मपि कविभिरनाहतमप्रयुक्तमित्यर्थः । योगमात्रप्रसिद्धं शास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः । मात्रशब्देन वाचकशक्तिविरहः प्रतिपाद्यते । स्वसंकेतप्रसिद्धार्थमिति । संकेतमात्राधीनार्थमित्यर्थः । च्युतः संस्कारो व्याकरणकृतो यस्मात् तत् च्युतसंस्कारम् । विशेषविधायकं न भवतीत्यविशेषविधायकम् । दूरदूरा अतिदूरा व्यवहितेत्यर्थः । अप्रयुक्तमिति । यदुभयार्थं सर्वप्रसिद्धार्थं प्रयुक्तं तद्गूढार्थमित्यर्थः । एतदेव निहतार्थमिति केचित् । रूढेः प्रसिद्धेः प्रच्युतं रूढिप्रच्युतम् । अन्यार्थमवाचकमित्यपरे । अविमृष्टः प्राधान्येन निर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तदविमृष्टविधेयांशम् । तदेवाह । गुणोभूतविधेयकमिति ।

१ 'मात्रार्थं तन्निरर्थकं' P. २ 'प्रकृत्यर्थम्' P. ३ 'भिष्यते' B, M ४ यस्मात् मदिग्या R. ५ पानोऽपि यत् प्रायः प्रसिद्धं R; पादरेषु प्रसिद्धं यत् तद्ग्राम्यमनुमपनं V. ६ 'प्रस्थितम्' R. ७ 'प्रयुक्तम्' M; 'प्रतीतं यदप्रती' T. ८ यदप्रतीतं तदुच्यते R; यदप्रतीतमुदाहृतम् M. ९ यदमङ्गल्यं R; तदमङ्गल्यजु' M. १० p. drops मात्र ११ च्युतो यस्मात् m. १२ न प्रसिद्धार्थं m.

अथ दोषप्रकरणम् ।

अथ काव्यजीवितभूतरसनिरूपणानन्तरं तदुपस्कारहेतूनां गुणानां सम्यग्विवेकाय दोषा निरूप्यन्ते ।

तत्र दोषसामान्यलक्षणम् ।

दोषः काव्यापकर्षस्य हेतुः शब्दार्थगोचरः ।

शब्दार्थमयत्वात् काव्यस्य तदपकर्षहेतूनामपि दोषाणां शब्दगतत्वे नार्थगतत्वेन च द्वैविध्यम् । शब्दगतानामपि पदवाक्यगतत्वेन च द्वैविध्यम् । तत्र पदगतदोषाः कथ्यन्ते ।

अप्रयुक्तमपुष्टार्थमसमर्थं निरर्थकम् ।

नेयार्थं च्युतसंस्कारं संदिग्धं चाप्रयोजकम् ॥

क्लिष्टं गूढार्थकं ग्राम्यमन्यार्थं चाप्रतीतिकम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् तथा ॥

अश्लीलं परुषं चेति दोषाः सप्तदश स्मृताः ।

एषां स्वरूपं निरूप्यते ।

यदप्रयुक्तं कविभिरप्रयुक्तं तदुच्यते ।

प्रकृतानुपयुक्तार्थमपुष्टार्थं तदुच्यते ॥

रसनिरूपणानन्तरं तदुपस्कारहेतुभूतगुणालंकारनिरूपणे प्रसक्तेऽपि तदुक्तं ह्यत्र मध्ये दोषनिरूपणं संगमयन् प्रतिजानीते । अथेति । गुणानामित्यलंकाराणां न्युपलक्षणम् । सम्यगिति । अन्यथा विवेकमात्रस्य प्रसङ्गाभावादिति भावः । तत्र दोषसामान्यलक्षणमाह । दोष इति । रसापकर्षद्वारा काव्यापकर्षहेतुर्दोष इत्यर्थः । अत एवौक्तं काव्यप्रकाशे । 'मुख्यार्थनिवृत्तिर्दोषः'—इत्यादिना । शब्दार्थगोचर इत्येतद्विभागपरम् ।

अत्र रसादिप्रतीतिविभावाद्यर्थमूलत्वाद् विभावादेश्च वाक्यार्थानुत्पत्त्या वाक्यानां च पदार्थलक्षणात् प्रथमभाषितया तेषां तद् दोषनिरूपणं प्रतिज्ञां नीते । तत्र पदगतदोषा इति ।

यथोद्देशमेतेषां लक्षणमाह । यदप्रयुक्तमित्यादिना । अभिधानाद्वावाप्रातः ।

१ M. omits मन् २ 'मूतानाम्' M, ३ P drops गुणानाम् ४ 'इतूनां दावा' दने M, P. drops दावापाम् ५ पदगता दोषा M. ६ वि. य. त M. ७ १६५५ M. ८ अथ M. ९ पदगतदोषा M.

अत्र व्यर्थबाहुद्वयानामिति विवक्षितेऽष्टार्थाधिवाहनामित्यनुपयुक्तम् ।
एतदेवाविमृष्टविधेयांशस्योदाहरणम् । बाहुद्वयस्य वैयर्थ्यं विधेये त-
स्योपसर्जनत्वं प्रतीयते ।

असमर्थं यथा ।

विहाय वसुधापेनां चतुस्सुधरावृताम् ।

क तु गन्तव्यमंसाकं मरणेऽप्यसुखा स्थितिः ॥ ३ ॥

अथ जलनिधिपरत्वेनासुधरपदप्रसमर्थम् ।

अनर्थकनेयार्थच्युतसंस्कारसंदिग्धानि यथा ।

विहाय च गृहांस्तान् वै व्यत्यस्तनववृत्तयः ।

कदा भविष्यते वासः कटकेषु महीभृताम् ॥ ४ ॥

अत्र वै इति निरर्थकम् । व्यत्यस्तनवशब्देन वनप्रतीतिः स्वसंकेतमा-
त्रायत्तेति नेयार्थकम् । भविष्यते इति भवतेरात्मनेपदित्थं शब्दशास्त्र-

भीक्ष्वे द्विर्भावः । प्रकृतानुपयुक्तां दर्शयति । अत्रेति । उदाहरणलाघवमाह ।
एतदेवेति । व्यर्थबाहुद्वयानामित्युदाहरेत्यर्थः । अत्र तुर्दशाप्रस्तावे बाहुद्वयेन
विधेयस्य वैयर्थ्यस्यान्यपदार्थप्रधानबहुव्रीहिवर्तिपदार्थत्वेन गुणीभावादाविमृष्ट-
विधेयांशाख्यो दोष इत्यर्थः ।

विहायेति । अत्रासुधरशब्दस्य समुद्रे शास्त्रप्रसिद्धिरेव न तु वाचकशक्तिः ।
अतोऽसमर्थत्वमित्याह । अत्रेति ।

लाघवार्थमनर्थकादिचतुष्टयमेकेन श्लोकेनोदाहरति । विहाय चेति । अत्र
वैशब्दचोत्पत्त्यस्य कस्यचिद्व्यर्थस्यान्वयाभावात् पादपरणनामप्रयोजकत्वेन निर-
र्थको वैशब्द इत्याह । अत्र वै इतीति । अत्र वाक्यसम्भवेकल्पिकत्वादायादे-
शाभावः । यमकेषु निरर्थकं न दोष इत्युक्तं हेमचन्द्रेण । व्यत्यस्तनवैत्यप्र-
वर्णव्यवस्थानेन वनप्रतीतिर्लक्षणेति वक्तव्यम् । तस्यां च कुशलादिपत्र रुडि-
निमित्तम् । नापि गङ्गायां घोष इत्यादिवत् प्रयोजनं किं ॥ स्वसंकेतमात्रमतस्त-
त्राशक्त्य लक्षणोपेक्षणीया ।

निरुद्धा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चित्तैव त्वशक्तितः ॥

इत्याचार्यैस्तस्या निषिद्धत्वात् । अतो नेयार्थमेतदित्याशयेनाह । व्यत्यस्तनवशब्दे-
न वनप्रतीतिः स्वसंकेतमात्रायत्तेति । प्राप्यर्थस्यैव भवतेरात्मनेपदित्थं न
सत्तार्थस्येति वैयाकरणाः । अतोऽस्य च्युतसंस्कारत्वमित्याह । भविष्यत इति ।

१ विधेयांशस्यानुदाहरणम् १, ५. २ मरणापरिणाम्ये ५. ३ जडविपर १. ४ नेयार्थक १

परुषं नाम तद्यत् स्याद्विहितं परुषाक्षरैः ।

अत्र वैन्यवृत्तीनां शत्रुस्त्रीणां वचनेषु दोषा उदाह्रियन्ते ।

अप्रयुक्तं यथा ।

विमुखा दैवताः सर्वे ते नो दुश्च्यवनादयः ।

अरण्यगृहमेधिन्यो यैर्वयं हन्त कल्पिताः ॥ १ ॥

अत्र दैवता इति पुल्लिङ्गप्रयोगः दुश्च्यवन इति चेन्द्रपरत्वेन कवि-
भिर्न प्रयुक्तम् ।

अपुष्टार्थं यथा ।

व्यर्थाष्टार्थबाहूनाममीपामीदेशां दशाम् ।

कथं सहामहे धिग्धिक् कठिनं हन्त जीवितम् ॥ २ ॥

यथायोगमुदाहरति । विमुखा इति । दैवता इति । 'वृन्दारका दैवतानि
पुंसि वा देवता' इत्यमरः । दुःसहः च्यवनो मुनिरस्येति दुश्च्यवनः इन्द्रः ।
गृहेण पत्न्या गृहेषां मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः गृहस्थाः तत्पत्न्यो
गृहमेधिन्यः । 'गृहं पत्न्यां गृहेऽपि च' इति हलायुधः । 'मेध संगमे वे-
त्तस्माद्धातोर्निमित्तत्ययः । अत्र दैवतदुश्च्यवनशब्दयोर्यथाक्रमं लिङ्गानुशासन-
शब्दानुशासनाज्ञातयोरपि कवीनामनादराद् दुष्टत्वमित्याह । अत्रेति । एकैको-
बाह्वर्णविवक्षायां पददोषद्वयमेतत् । समुदायविवक्षायां वाक्यदोषोऽयम् ।
विरोधिनो दुश्च्यवनादिदैवता इत्युक्ते समासदोषः । अप्रयुक्तादीनां प्रविध्यसापि
काव्यप्रकाशकारादिभिरङ्गीकृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवमुत्तरत्रापि यथासंभव-
मूहर्नायम् ।

व्यर्थेति । अष्टार्थां द्वयं तद्विशिष्टा बाहवस्तथोक्ता इति मध्यमपदलोपी
समासः । जीवितमिति धिक्शब्दयोगे द्वितीया । तस्य 'निज्यवीप्सयोः' इत्या-

१ वनवृत्तीनाम् P., M. २ सर्वेऽस्ते R. ३ देवनशब्दपुल्लिङ्गप्रयोग R. ४ प्रयुक्त
R., M. ५ मोदार्थं R. ६ सहिष्यत्वे कथं M. ७ जीवनम् M. ८ m. l. as
before this 'दारेष्वपि गृह- जाया च गृहिणी गृहा' इति विधायकद्वयपुष्पां १. ९ मन्-
पदं m.

अप्रतीतिकं यथा ।

मनुपदेशाः क्व गताः कुलाचार्यैरुदीरिताः ।

अथ मनुशब्दो मन्त्रपरत्वेन मन्त्रशास्त्रप्रसिद्ध इत्यप्रतीतिकम् ।

विरुद्धमतिक्रियया ।

अभिव्यक्तिरमणस्याङ्घ्रिसेवा व्यर्थं भवेत् कथम् ।

राक्षसकार्यमित्राणां विनाशं समुपेयुषाम् ॥ ७ ॥

अत्राभिव्यक्तिरमणशब्दान्मातृसंभोगकौरिणः प्रतीतिः । अकार्यमित्रशब्दादकार्येषु मित्राणीति प्रतीतिः । वियोगदुःखपरतया प्रयुक्ताङ्घ्रिनाशशब्दान्नाशप्रतीतिरिति विरुद्धमतिक्रियम् ।

अमङ्गलव्रीडाजुगुप्साप्रतीतिकरं त्रिविधमश्लीलं यथा ।

अभिप्रेतपदावाप्तः कदा नः संमविष्यति ।

नीचं साधनमेतेषां परोत्सर्गकजीविनाम् ॥ ८ ॥

अत्राभिप्रेतपदावाप्तशब्दात् प्रेतलोकपदावाप्तप्रतीतिरमङ्गलत्वम् । नीचं साधनमित्यनेन तुच्छमहन्नप्रतीतिर्व्रीडाकरत्वम् । परोत्सर्गकजीविनामित्यत्रोत्सर्गशब्दादधोवायुप्रतीतिर्जुगुप्साकरत्वम् ।

अप्रतीतिकमुदाहरति । मनुपदेशा इति । यथा लोकमात्रप्रसिद्धं ब्राह्म्यं तथा शास्त्रमात्रप्रसिद्धमप्रतीतिकमित्यर्थः । कुलाचार्यैरित्यनेन संप्रदायशुद्धिः सूच्यते ।

अभिव्यक्तिरमणस्येति । विनाश वियोगदुःखमित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेत्यादिना । कार्यं विना मित्राणि निरुपाधिकबन्धव इति विवक्षितेऽकार्येष्वनुचितकर्मसु मित्राणीति विरुद्धमतिक्रियेत्याह । अकार्येति ।

अभिप्रेतेति । अभिप्रेतपदमिष्टस्थानम् । एतेषां स्वभर्तृणाम् । नीचसाधनम् । ह्यसैन्यम् । सहामसपत्तिर्गोस्तीत्यर्थः । 'साधनं निर्वृत्तां मदे सैन्ये सिद्धीपथे गती' इति विश्वः । परोत्सर्गः परकर्तृकस्यागः । 'उत्सर्गो वर्जने स्यागे' इति विश्वः । त्रिविधमश्लीलं योजयति । अभिप्रेतेत्यादिना ।

१ व्यपामवत् कथम् M. २ कथं मने P. M. ३ कारिणीति M. ४ M. drops दु ख. ५ प्रयुक्तविनाशमिति शब्दा P. प्रसिद्धादीनाम् M. ६ R. drops न्व ७ R. and M. drop पद ८ 'मङ्गलद्वयम् M. ९ साधनं नीचमि M. १० 'मित्यनेना-भोवायु' R.

विरुद्धमिति च्युतसंस्कृतिः । महीभृतां कटकंषु वास इत्यनेन, राक्षं
सैन्येषु वास उत पर्वतानां नितम्बेष्विति संदेहात् संदिग्धम् ।

अप्रयोजकक्लिष्टे यथा ।

इन्त वत्तामहे वज्रघटनात् प्राक् चलात्मसु ।

नभस्वदशनारातिघ्वजाग्रजविरोधिषु ॥ ५ ॥

अत्र नभस्वदशनाः सर्पास्तेषामरातिर्गरुडः स एव ध्वजो यस्येति
विष्णुस्तस्याग्रज इन्द्रस्तस्य विरोधिषु पर्यतेष्वित्यर्थप्रतीतिरित्युक्त्यात्
क्लिष्टम् । पर्यतेषु वर्त्तनं दुःखावहमिति प्रकृते वज्रघटनात् प्राक् चला-
त्मस्त्विति पर्वतविशेषणस्यानुपयुक्तत्वादप्रयोजकम् ।

गूढार्थग्राम्यान्यार्थानि यथा ।

शोणितशब्दशः कामं क्षामगलुकटिस्त्रलाः ।

विदग्धहृदयाः शोकवह्निना राजकन्यकाः ॥ ६ ॥

अथ शोणितशब्दस्य रुधिरे प्रसिद्धस्य पाटलवर्णपरत्वेन प्रयोगा-
द्गूढार्थम् । गलुकटिशब्दौ कपोलजघनपरत्वेन ग्राम्यप्रयुक्तौ । विदग्ध-
हृदया इति विशेषणं दग्धहृदयस्याधाचकत्वादन्यार्थम्

संदिग्धमभिनीय दर्शयति । महीभृतामिति । अत्र भूपः पालनधारणार्थत्वाद्
शासनम् । 'कटकं वलयं सानी राजधानीनितम्बयोः' इत्यभिधानं च संदेहो-
जमिति भावः ।

हन्तेति । च्युत्क्रमेण लक्षणं योजयति । अग्रेत्यादिना ।

शाणितेति । ग्राम्यप्रयुक्तौ पामरव्यवहारमात्रप्रसिद्धावित्यर्थः । विपूर्वस्य द-
ग्धशब्दस्य निपुणार्थत्वाद्गूढं प्रत्यवाचकत्वादन्यार्थमित्याह । त्रिदशेति ।

{ च्युतसंस्कार T. २ नगरेषु P. ३ P. has अत्र पर्वतेषु वर्त्तन .... प्रया-
जम् । नभस्वदशनाः ..... क्लिष्टम् for अत्र नभस्वदशना ..... क्लिष्टम् ।
पर्वतेषु वर्त्तन ..... 'दप्रयोजकम्. ४ ध्वजे P, ध्वनेषु M. ५ पर्वतेष्वित्यदिहृत्वात् P.
१ गूढार्थं M. २ 'स्यामगल' P. ८ 'कटी' M. ९ 'ददग्ध' वाचकता P, M.

द्वितीयप्रकरणम् ।

अप्रतीतिकं यथा ।

मनुपदेशः ॥ गताः कुलाचार्यैरुदीरिताः ।

अत्र प्रत्यक्षो मन्त्रपरत्वेन मन्त्रशास्त्रप्रसिद्ध इत्यप्रतीतिकम् ।

विरुद्धमतिक्रियया ।

अभिव्यक्तिरमणस्याङ्गविसेवा व्यर्थं भवेत् कथम् ।

राक्षसकार्यमित्राणां विनाशं समुपेयुषाम् ॥ ७ ॥

अत्राभिव्यक्तिरमणशब्दान्मातृसंभोगकौरिणः प्रतीतिः । अकार्यमि-
त्रशब्दादकार्येषु मित्राणीति प्रतीतिः । वियोगदुःखपरतया प्रयुक्तादि
नाशराक्षसाद्व्याप्राप्तीतिरिति विरुद्धमतिक्रियम् ।

अमङ्गलव्रीडाजुगुप्साप्रतीतिकरं त्रिविधमश्लीलं
यथा ।

अभिप्रेतपदावासः कदा नः सम्पदिष्यति ।

नीचं साधनमेतेषां परोत्सर्गकजीविनाम् ॥ ८ ॥

अत्राभिप्रेतपदावासशब्दात् प्रेतलोकपदावासप्रतीतिरमङ्गलत्वम् । नीचं
साधनमित्यनेन तुच्छमेहनप्रतीतिर्व्रीडाकरत्वम् । परोत्सर्गकजीविना-
मित्येतेषां सगर्वाद्वाधोवायुप्रतीतिर्जुगुप्साकरत्वम् ।

अप्रतीतिकमुदाहरति । मनुपदेशा इति । यथा लोकमात्रप्रसिद्धं ग्रन्थं तथा
शास्त्रमात्रप्रसिद्धमप्रतीतिकमित्यर्थः । कुलाचार्यैरुदीरितेन संप्रदायशुद्धिः सूच्यते ।

अभिव्यक्तिरमणस्येति । विनाशं वियोगदुःखमित्यर्थः । उद्वेगं लक्षणं योजय-
ति । अत्रेत्यादिना । कार्यं विना मित्राणि विरुद्धाधिकबन्धव इति विवक्षितेऽ-
कार्येणनुचितकर्मसु मित्राणीति विरुद्धमतिक्रियद्विधा । अकार्येति ।

अभिप्रेतेति । अभिप्रेतपदमिष्टव्याप्तम् । एतेषां स्वभर्तृणाम् । नीचसाधनम्,
ह्यसौत्यम् । सहायसंपत्तिर्नास्तीत्यर्थः । 'साधनं निर्वृत्त्य भवे सैन्ये मिदीपये
गती' इति विश्वः । परोत्सर्गः परकर्तृकत्यागः । 'उत्सर्गो वर्जने त्यागे' इति
विश्वः । त्रिविधमश्लीलं योजयति । अभिप्रेतेत्यादिना ।

१ व्यर्थं भवेत् कथम् M. २ कथं भवेत् P., M. ३ 'कार्यप्रतीतिः' M. ४ M. drops
इ. स. ५ प्रयुक्तजीविनामित्ति शब्दा P. प्रसिद्धाद्विनाशं M. ६ R. drops अत्र ७ R.
and M. drop पद ८ 'एवमुक्त्वा' M. ९ सारन नांवाभिः M. १० 'दित्यनेना-
धोवायु' R.

परूपं यथा ।

कुतः कान्तारवृत्तीनां कार्त्तार्थ्यार्थित्वमस्ति नः ।

अत्र कार्त्तार्थ्यार्थित्वमिति परूपवर्णारब्धत्वम् ।

अथ वाक्यदोषाः ।

शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं विसंधि पुनरुक्तिमतम् ।

व्याकीर्णं वाक्यसंकीर्णमपूर्णं वाक्यगर्भितम् ।

द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूनाधिकोपमे ।

भग्नच्छन्दो यतिभ्रष्टमशरीरमरीतिकम् ॥

विसर्गलुप्तमस्थानसमासं वाच्यवर्जितम् ।

समासपुनरात्तं च तथा संवन्धवर्जितम् ॥

पतत्मकर्षमधिकपदं प्रक्रमभङ्गवत् ।

चतुर्विंशतिरुच्यन्ते दोषा वाक्यसमाश्रिताः ॥

एषां स्वरूपमुदाहरणं च ।

शब्दशास्त्रहतं वाक्यं शब्दहीनं प्रकीर्त्यते ।

यथा शत्रुवाक्येषु

न संशृणुमहे हन्त हितमाप्तेर्निमन्त्रितम् ।

येन काकतिभूमर्तुः सेयां हित्या इता वयम् ॥ ९ ॥

कुतः इति । कार्त्तार्थ्यार्थित्वं धन्यताभिलाषित्वम् । परूपैः करणरसानुगु-
णात्वेन धृतिकटुभिर्वर्णैः सरेफद्वितीयसंयोगादिभिरारब्धमित्यर्थः ।

पददोषानन्तरं वाक्यदोषानुद्देशपूर्वकं लक्षणोदाहरणान्यां दर्शयति । अथे-
त्यादिना ।

नेति । भासेर्निमन्त्रितमुपदिष्टं हितं न संशृणुमहे न समध्रीप्येति वचनान-
सामीप्ये वचनान्तरत्वेन हिताश्रवणराज्यभ्रंशयोरविरामः सूच्यते । ननु प्लुत-
संस्कारस्यैव शब्दहीनमिति संज्ञान्तरं न पुनः पृथग्दोषः । वाक्यगतत्वेन वार्थ-
क्यस्य काव्यप्रकाशकारेण पदद्वये युगपदमाधुत्वामभवेन परिहृतत्वादिनि चेत्
सत्यम् । यद्यप्येकपदमेवासाधु तथापि तदसाधुत्वं पदान्तरसमन्वयसापेक्षमिति
वाक्यदोष पृथाप्यं न पददोषः किं तु कदा भविष्यते वाग्न इत्यत्रापि पदान्तर-

अत्र हितं न संशृणुमहे इति पदद्वयप्रयोगे दोषाविष्काराद्वाक्यमेव दुष्टमिति न पददोषशङ्का । संपूर्वस्य शृणोतेरात्मनेपदत्वे कर्मणोऽनुपादाननियमात् ।

अथ क्रमभ्रष्टम् ।

क्रमभ्रष्टं भवेदार्थः शब्दो वा यत्र नै क्रमः ।

यथा ।

प्रमथे काकतीन्द्राय तुरगान् करिणो यथा ।

उपायनमैकुर्वाणा ययं दैवेन वञ्चिताः ॥ १० ॥

अत्र करिणो यद्वा तुरगानिति वक्तव्ये व्युत्क्रमेणोक्तम् । तुरगापेक्षया करिणामुत्कृष्टत्वात् । अथवा करिण इत्यर्थक्रमभ्रष्टः ।

संनिधानादेव दोषत्वाद्यमाद्वाक्यदोषत्वमेव केवलं भविष्यतेत्यस्य लुटः शत्रादेशे चतुर्थ्येकवचने सत्यसाधुत्वासंभवादिति चेत् सत्यम् । वाक्यस्यैवात्र प्रयोगयोग्यत्वादावश्यकपदान्तरसंनिधाने यत्र वाक्यमात्रनिर्वाहस्तत्र पददोषः । यत्र पदान्तरविशेषसहकृतस्यैवासाधुत्वं यथा प्रकृते तत्र वाक्यदोषः । अन्यथा पददोषस्यैवाभावप्रसङ्गादिति तदेतत् सर्वं मनसि निधायाह । अत्र हितमित्यादि । आत्मनेपदित्वा इति 'समो गम्यच्छि—' इत्यादिनेति शेषः । कर्मणोऽनुपादाननियमादिति । अकर्मकाधिकारादिति शेषः । न च कर्माकाङ्क्षस्य शृणोतेः कथमकर्मकत्वमिति वाच्यम् । अधिवक्षितकर्मकस्यैवात्राकर्मकत्वात् । तदुक्तम् ।

‘धातोरर्धान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥’ इति ।

क्रमभ्रष्टमिति । तत्रार्थक्रमभ्रष्टमुदाहरति । प्रमथ इति । लक्ष्ये लक्षणं योजयति । अत्रेति । दुर्लभत्वात् करिणां सुलभत्वाच्च तुरगाणामिति । ननु यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र पाठक्रमानुपपत्तावय्वेक्रमो यथा स्वीकृतस्तद्वदपि यथायोगमन्वयोऽङ्गीक्रियतामिति चेत् सत्यम् । अपौरुषेये वेदवाक्ये यथा तथा चास्तु पुंवाक्ये तु श्रवणानन्तरमेव प्रयोक्तुस्त्वारतम्याभिज्ञत्वप्रतीतिरन्वयविलम्बासहिष्णुत्वाद् दुष्टत्वमेवेत्यनवयवम् ।

१ पदद्वये P. २ शृणुयानोरात्मनेपदित्वे P. ३ मवेदर्थः P., T'. ४ शब्दो वा P., T'. ५ व्युत्क्रमः P. ६ करिणोऽथवा M., P. ७ भकुर्वन्तो M. ८ भुविः दृष्टत्वात् R., T'. ९ अपवा. १० इत्यत्र क्रमभ्रष्टः M. ११ तुरङ्गानामिति M.

शब्दक्रमभङ्गो यथा ।

का नाम गणनास्मासु कौकतीयस्य भूपतेः ।

यशःप्रतापयोर्मग्नो सूर्याचन्द्रमसावपि ॥ ११ ॥

अत्र यशःप्रतापयोश्चन्द्रसूर्या मग्नाविति शब्दक्रमे उचिते तथा नोक्तम् । यशःप्रतापयोः सूर्याचन्द्रमसौ मग्नाविति समुदायद्वयान्वये यथायोगमर्थान्वये सिद्धे नार्थक्रमविरोधः अपि तु शब्दप्रयोग एव क्रमभङ्गः ।

शब्दः क्रमभङ्गमुदाहरति । का नामेति । सूर्याचन्द्रमसाविति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्गादेशः । तत्र लोकवेदयोरिति प्रसिद्धसाहचर्याणामेव देवतावाचितां द्वन्द्वस्य विवक्षितत्वाच्चन्द्रसूर्यावित्यत्रानङ्गादेशः । व्युत्क्रममभिप्यक्तुमुचितकमानुक्तिमभिनीय दर्शयति । अत्रेति । आद्यभेदसाङ्ख्यं परिहरति । यदा इति । यशःप्रतापयोरित्येकः समुदायः । सूर्याचन्द्रमसावित्यपरः । तदेतत् समुदायद्वयमुदाहृत्यवयवभेदम् । अन्यथा द्विवचनानुपपत्तेः । तस्यान्वये सतीति दोषः । यथायोग्यमर्थान्वये नार्थक्रमविरोध इति । अभिधानक्रमेणाभिधेयक्रमौचित्येऽपि क्विसमयसिद्धोपमानोपमेयभाषानुसारेण वचिपदार्थानां कीर्तनभृवीनां व्युत्क्रमेणापि सबन्धेऽनन्तरोदाहरणवत् व्याधकाभावात् नार्थक्रमभङ्ग इत्यर्थः । कुत्र तर्हि क्रमभङ्ग इत्याकाङ्क्षायामाह । अपि तु शब्दप्रयोग एवेति । यथातथ्यन्यायोहृदनादिति भावः । ननु द्वन्द्वसमासे वचिपदानि प्रत्येकं स्वसहचरितपदार्थान्तराण्यपि युगपदभिदधतीति धात्वेनिकारमतम् । तदुक्तम् । 'युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वः' इति । तन्मते यशःशब्देनापि युगपद्यशःप्रतापावभिधीयते प्रतापशब्देनापि । एव सूर्याचन्द्रमसावित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तथा च मियोऽन्वये शब्दोऽपि क्रमभङ्गो न समवतीति चेन्न दोषः । संबन्धो केवलपदानामेकैकार्यवाचकत्वाद्वचिपदानामपि सतभेदेन तथाभावात् प्रायेण सर्वेषामप्येवमेव व्युत्पत्तिः । अत्राप्यलौकिकानेकार्थवाचकत्वनिवन्धनमक्रमं बाधिशक्रमस्यैव जाभिरूकत्वात् । यदाह पद्मजरीसारः । 'प्राप्ताध्मेत्यादौ युगपदधिकरणवचनताया द्वन्द्वेऽपि क्रमस्य प्रतीतेः स एव नियामकः' इति ।

१ कौकत्याद्वन्द्वमपते M, २ सूर्याचन्द्र P, ३ शब्दक्रमणाचिन M, ४ सूर्याचन्द्र P

५ यथायोग्ये R, ६ सिद्ध शब्दे नापि T, सिद्धाऽप्यत्रावयव M, ७ शब्दक्रमभङ्ग एव P

८ शब्दक्रमभङ्ग M, ९ अन M.

अथ विसन्धि ।

विसंहितो विरूपो वा यस्य संधिर्विसंधि-तत् ॥

यथा ।

शौर्याणि ईदृशान्यासन् पृथ्वैश्वर्यं क वा गतम् ॥

अत्र शौर्याणि ईदृशानीति विसन्धि । पृथ्वैश्वर्यमिति 'संधिवैरूप्यम् ।

अथ पुनरुक्तिमत् ।

शब्दार्थपौनरुक्त्ये तु तद्वाक्यं पुनरुक्तिमत् ।

यथा ।

जीर्णकाननसंकीर्णं विन्ध्ये काननवृत्तयः ॥

अत्र काननसंकीर्णं काननवृत्तय इति पुनरुक्तिमत् ।

अथ व्याकीर्णम् ।

व्याकीर्णं तद्विभक्तीनां व्याकीर्णं च मिथोन्वये ।

यथा ।

सुखार्थिनो महीपाला वर्त्तन्व काकतीशितुः ।

आज्ञामुरसि विभ्राणाः शिरसि क्रोडमुद्रिकाम् ॥

अत्र क्रोडमुद्रिकामुरसि शिरस्पादां विभ्राणा इति 'संवन्धः ।

विसंहित इति । विगता सहिता वर्णानां परस्परसन्निकर्षो यत्र विसंहितः
विच्छिद्य इत्यर्थः । विरूपः कर्णकठोर इत्यर्थः । शौर्याणि ईदृशानि इत्यत्र सवर्ण-
दीर्घाभावाद् विच्छेपः । न चात्र व्याकरणविरोधः वाक्यसंधेर्नैवाक्षिप्यतात् ।
तदुक्तम् ।

'सहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसंगयोः । . .

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥' इति ।

पुनरुक्तमाह । शब्दार्थपौनरुक्त्ये इति । शब्दमात्रपौनरुक्त्ये त्वलंकारत्वमर्थ-
मात्रपौनरुक्त्ये दोषत्वं वक्ष्यति ।

व्याकीर्णमिति । विभक्तीनां विभक्त्यन्तानां पदानामित्यर्थः । संकीर्णपदमे-
कवाक्ये व्याकीर्णमित्यर्थः । सुखार्थेन इति । क्रोडमुद्रिका काकतीयभ्यजवरा-
हमुद्राम् । दासरूपत्वात् तद्वारणस्येति आद्यः । तदुक्तम् ।

१ वैरूप्यम् M. २ पौनरुक्ते P, R. ३ पुनरुक्तम् R, M; पुनरुक्ति M, ४ व R.
५ यथाशुभं मही P. ६ इति न सन्त्य P.

अथ वाक्यसंकीर्णम् ।

वाक्यान्तरपदैः कीर्णं वाक्यसंकीर्णमुच्यते ।

यथा ।

मानेन महतास्माभिर्वने वक्त्रेन तिष्ठताम् ।

विन्ध्यस्य जीवितं तन्नो जातमद्य नृपं कृतम् ॥ १३ ॥

अत्र महता मानेन यन्नृपं वक्त्रेन कृतं तदद्य विन्ध्यस्य वने तिष्ठता
नो जीवितं जातमिति वाक्यद्वयपदानामन्योन्यसंकीर्णता ।

अथापूर्णम् ।

अपूर्णं तद्वेद्यत्र न संपूर्णो क्रियान्वयः ।

यथा ।

शैलेष्वस्माकमावासो वन्यैः सोच्छ्रुसिता वयम् ।

भृगैर्वन्धुमतश्चास्मान् पश्यन् याता प्रमोदताम् ॥ १४ ॥

अत्र शैलवासान् वन्यवृत्तीन् भृगवान्धयान् पश्यन्निति विवक्षितसंयन्यो
न संपूर्णः ।

‘पञ्चमकुलिविष्टेदं वरोधिन्यस्तमक्षरम् ।

तन्नामकरणं चेति दास्यमेतच्चतुष्टयम् ॥’ इति ।

मानेनेति । अत्र वाक्यद्वयपदानां मित्यः संकीर्णत्वाद्वाक्यतकीर्णमित्याह ।
अत्रेति ।

शैलेष्विति । वन्यैः कन्दमूलकलादिभिः । सोच्छ्रुसिताः सप्राणाः । अत्र
वन्धुमतश्चेति चशब्देनास्मदर्थविशेषणतया शैलवासवन्यवृत्ती मनुष्येति । तत्र
दर्शनक्रियाया अस्मदर्थद्वारा वन्धुमत इत्यनेनैव संयन्यो न शैलवासवन्यवृत्ति-
भ्यामिति क्रियान्वयापरिपूर्णावपूर्णाभित्याशयेनाह । अत्रेति ।

१ मानेनास्माभियन्नृपम् M. २ संपूर्णो न P. ३ वन्द्येवावातिना वयम् M. ४ शैल
वन्यवृत्तीन् P. ५ विवक्षितम् R. ६ संयन्योऽपूर्णं M. ७ मानेनेति M. ८ इति ६३
इति ॥

अथ वाक्यगर्भितम् ।

तद्वाक्यगर्भितं यस्य मध्ये वाक्यान्तरं भवेत् ।

यथा ।

ज्ञात्वाप्येन्द्रपुरीन्द्रस्य क्रोधाग्निमतिदुःसहम् ।

यद्वा न लङ्घ्यते दैवं तस्मिन्निपतिता वयम् ॥ १५ ॥

अत्रातिदुःसहं क्रोधाग्निं ज्ञात्वापि तस्मिन्निपतिता वयमिति वाक्य-
मध्ये यद्वा न लङ्घ्यते दैवमिति वाक्यान्तरमनुप्रविष्टमिति वाक्यग-
र्भितत्वम् ।

अथ भिन्नलिङ्गवचने ।

यत्रोपमा भवेद्विभ्रवचना भिन्नलिङ्गका ।

तद्विभ्रवचनं भिन्नलिङ्गं चाहुर्मनीषिणः ॥

द्वयोरुदाहरणं यथा ।

समुद्रा इव गम्भीरं मनो यादवभूभुजः ।

गिरिणोवान्धनृपतिष्वजिन्या कलुषीकृतम् ॥ १६ ॥

अत्र समुद्रा इव गम्भीरमिति विभ्रवचनम् । गिरिणो व अजिन्येति विभ्र-
लिङ्गकम् ।

तद्विति । वाक्येन वाक्यान्तरेण गर्भितं संजातगर्भं वाक्यं वाक्यगर्भितमि-
त्यर्थः । उदाहरणं स्पष्टम् । नन्वत्र वाक्यार्थस्यापि वाक्यान्तरगर्भितत्वेनोभयदो-
षत्वसंभवेऽपि वाक्यार्थमतीतावन्तरङ्गत्वेन प्राधान्याद्वाक्यदोषप्राप्तपाठ इत्यनुसं-
धेयम् । एवमन्यत्रापि यथासंभवमूह्यम् ।

भिन्नलिङ्गविभ्रवचनयोर्लक्षणोद्गोहरणे दर्शयति ।

यत्रेत्यादिना । समुद्रा इव गम्भीरं मन इत्यत्रोपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गत्वेऽपि
मुखं चन्द्र इवेतिवत् सद्वदयानामुद्गोभावाद् विभ्रवचनस्यैवेदमुदाहरणम् । अतः
एवोक्तं दुर्गन्धपाचार्येण ।

‘ न भिन्नलिङ्गवचने न च न्यूनाधिके तथा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्गो न धीमताम् ॥’ इति ।

तदेतन्मनासि निधायाह । अत्र समुद्रा इव गम्भीरमिति विभ्रवचनमिति ।

१ अत्र T'. २ एवमन्तरेन्द्रस्य B., M. ३ तस्मिन् वय निपतिता B. ४ वाक्यगर्भ-
त्वम् P, वाक्यगर्भितम् M. ५ निष्पन्नता M. ६ M. drops यथा ७ नृपतेष्व-
जिन्या M, नापस्य अजिन्या M. ८ उदाहरणम् m. ९ इष्टिना m.

अथाधिकन्यूनोपमे ।

यत्रोपमानमधिकं न्यूनं वा स्याद्विशेषणैः ।

तत्राधिकोपमं पूर्वं न्यूनोपममतः परम् ॥

यथाक्रममुदाहरणम् ।

क्षामक्षाममुखः कान्ताः कानने मौलवेशितुः ।

ग्रीष्मे नद्य इव म्लानपद्मोत्पलविसाविताः ॥ १७ ॥

अत्र क्षामक्षाममुखानां कान्तानामुपमानभूतासु नदीषु म्लानपद्मत्वमात्रं धक्तव्यम् । म्लानोत्पलविसाविता इत्यधिकम् ।

न्यूनोपमं यथा ।

हाराङ्गरागसुभगा नगरेषु यथा वपम् ।

तथैव निर्हाराकीर्णा विभान्ति घरणीभृतः ॥ १८ ॥

अत्र हारस्थाने निर्हारा उक्ताः । अङ्गरागस्थाने किमपि नोक्तमिति न्यूनोपमम् ।

अथ भग्नच्छन्दोपतिभ्रष्टे ।

छन्दोभग्नं वचो यत्र तद्भग्नच्छन्द उच्यते ।

यत्र स्थाने यतिभ्रंशस्तद्यतिभ्रष्टमुच्यते ॥

यन्नेति । अत्रोपमाशब्दः करणश्रुत्युत्पत्त्योपमानवाची । तेनाधिकविशेषणोपमानमधिकोपमं न्यूनविशेषणोपमानं न्यूनोपमम् । तेन साधारणधर्माधिक्येऽधिकोपमं तद्व्यूनत्वे न्यूनोपममिति फलितम् । उभयोदाहरणं सुगमम् ।

छन्दोभग्नमिति । भग्नं छन्दो वृत्तं यस्मिन् तच्छन्दोभग्नम् । यतिविभ्रंश इति च्छान्दसाः । भ्रष्टा यतिर्यत्र तद्यतिभ्रष्टम् । उभयत्र 'वाहिताद्यादिषु'

१ अत्रा° B. २ इयोपेपाकम् T'. ३ मागवेशितुः P. ४ क्षाममुखानाम् R. ५ 'यद्भवम्' B. ६ 'म्लानपद्मोत्पल' P. ७ इति न वक्तव्यम् M. ८ इयं पदा B. ९ वृत्तौ विभ्रंश R. १० न्यूनोपमत्वम् M. ११ 'उपोपमानोपमेयवाची' P.

यथा ।

विन्ध्यारण्यकृतकुटुम्बरक्षणस्य

किं भद्रं भवति जनस्य मादृशस्य ॥

अत्र विन्ध्यारण्येति तृतीयवर्णे यतिभङ्गः । पादान्तवर्णस्य गुरुत्वाभावाच्छन्दोभङ्गः ।

अथाशरीरम् ।

क्रियापदेन रहितमशरीरं प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

हन्त निष्करणो धाता क्रीडितो मणिकुट्टिमे ।

कानने कण्टकाकीर्णे स्थितान् पाण्ड्यशिंशूनमून् ॥ १९ ॥

अत्र क्रियापदं न विहितम् । एतदेवानेन्वयाख्यं दूषणम् ।

इति परनिपातः । विन्ध्यारण्येति तृतीयवर्णं यतिभङ्ग इति । प्रहर्षिणीवृत्ते तृतीयवर्णमवर्णयोर्विच्छेदो विहितः । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे ।

‘ज्ञा ज्ञौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ।’ इति ।

तत्र तृतीयवर्णं तदभावाद्यतिभद्रं पादान्तवर्णस्य गुरुत्वाभावाच्छन्दोभङ्गश्च । ननु कश्चिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यमिति वचनेन पादान्त्यलघोर्विकल्पेन गुरुत्वविधानादपि गुरुत्वाङ्गीकारे न चन्दोभङ्ग इति चेत् सत्यम् । यत्रेन्द्रयज्ञोपेन्द्रवज्रादौ पादान्तवर्णस्य लाक्षणिकगुरुत्वेऽपि धातुभङ्गाभावान्तरं मा भूच्छन्दोभङ्गः । प्रहर्षिणीवैतालौपयसन्ततिलकादौ तु वीपरीत्यादस्त्येव दोष इति प्राचीनाः ।

क्रियापदेनेति । हन्तेत्यनुकम्पायाम् । पाण्ड्यशिंशूनि निति दर्शनक्रियापेक्षया कर्मणि द्वितीया । अत्र दर्शनक्रियानुपादानात् । आख्यातं माध्यमकारकविशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणाभावेन वाक्यत्वस्यैवाभावादशरीरं नाम दोष इत्याशयेनाह । अत्रेति । क्रियापदराहित्येनान्वयाभावाच्चानन्वय इत्यस्यैव नामान्तरं मतान्तरेणेत्याह । एतदेवेति ।

१ P. drops तृतीयवर्णे. २ पदान्त्यवर्णस्य M. ३ ‘शिशूनापि P. ४ निहितम् R. लिखितम् M. ५ ‘नन्वयाख्यं दूषणम् R. ६ अन्यत्र M.

अथारीतिकम् ।

रसाननुगुणा रीतिर्यत्रारीति तदुच्यते ।

अखर्वगर्वदुर्गारदोर्गलनिर्गलाः ।

हा धन्धुवर्गाः सर्वेऽपि कृन्तातातिथयः कृताः ॥ २० ॥

अत्र कैरणेऽनुचितो वर्णाडम्बरः ।

अथ विसर्गलुप्तम् ।

ओत्वलोपो विसर्गस्यासकृल्लुप्तविसर्गकम् ।

यत्र विसर्गो बहुधात्वं लोपं वा प्राप्नोति तद्विसर्गलुप्तम् ।

यथा ।

व्यर्थो मनोरथो योतो जातो वासो ध्रुवो मरौ ।

म्लाना दीर्णा हता जीर्णा वनान्तेष्वीदृशा ययम् ॥ २१ ॥

अथास्थानसमासम् ।

अपदस्थसमासं तत् समासो यत्र नोचितः ।

यथा ।

कुतो वैमुख्यमस्मासु ग्रहणः पुरुषात्मनः ।

इत्युदग्रतरश्चाभ्यङ्गकुटीकुटिलाननाः ॥ २२ ॥

अरीतिकमिति । विरुद्धरीतिकमित्यर्थः । अखर्वेति । अत्र वर्णेपारुष्यदीर्घसमासादिनिबन्धनाया गौडरीतेः करणानुचिताया निबन्धनादरीतिक नाम दोष इत्याशयेनाह । अत्रेति ।

विसर्गलुप्तमिति । लुप्तविसर्गमित्यर्थः । ओत्वमिति । म्लाना इत्यादौ परम्परया विसर्जनीयस्थानिकस्य यकारस्य 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपविधानात् लुप्तविसर्गत्वम् । व्यर्थो मनोरथ इत्यादौ यद्यपि विसर्जनीयस्य सर्ववादितधिकार्यवशाद् गुणे सलोत्वमेव न लोपः । तथापि विसर्गादसंज्ञानालुप्तविसर्गव्यवहार इति द्रष्टव्यम् । यदाहुराचार्याः । 'अदर्शनं लोपः' इति ।

अपदस्थसमासमिति । अस्थानसमासमित्यर्थः । कुत इति । पुरुषात्मनः कठिनद्वयस्य वेधसे कुप्यतामिति 'कुप्यद्बुद्ध' इत्यादिना ॥ प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

१ पत्रादिनिष्पृष्यते R. २ कारुष्ये M. ३ 'अत्र चित्त वर्णाडम्बरं विहितम् P. ४ 'विसर्गं M. ५ जातो यतो वासो ध्रुवो मरौ P. ६ दीर्णा M.

अत्र वेधेसे कृध्यतां नृपाणामुक्तौ न समासः । किं तु कथिवचने समास इत्यपदस्थसमासः ।

अथ वाच्यवर्जितम् ।

नोक्तं स्याद्यत्र वक्तव्यं तदाहुर्वाच्यवर्जितम् ।

यथा ।

दुर्दशां प्रतिपन्नानामस्माकं जीवितं मतम् ॥

अत्र दुर्दशां प्रतिपन्नानामपीत्यपिशब्दो वक्तव्यो नोक्तः ।

अथ समासपुनरात्तकं पतत्प्रकर्षं च ।

समास्य पुनरादाने समासपुनरात्तकम् ।

पतत्प्रकर्षं तत्प्राहुः प्रकर्षो यत्र विश्लथः ॥

द्वयोरुदाहरणम् ।

धावन्मृगेषु सम्भ्राम्यत्करिपूद्यत्तरक्षुषु ।

विन्यारण्येषु तिष्ठाम क्षुभ्यद्भृक्षुकपङ्क्तिषु ॥ २३ ॥

अत्र विन्यारण्येषु तिष्ठामः इति समास्य क्षुभ्यद्भृक्षुकपङ्क्तिष्विति पुनरादानात् समासपुनरात्तकम् । तथा सम्भ्राम्यत्करिपूद्यत्तरक्षुषु धावन्मृगेष्विति वक्तव्ये न तथोक्तमिति पतत्प्रकर्षता ।

न समास इति । कोषव्यञ्जक इति शेषः । किं त्विति । कवे समासव्यङ्ग्यस्य कोषस्याभावादिति भावः ।

दुर्दशामिति । अत्र जीवितस्य हेयत्व विवक्षितं तच्च दुर्दशां प्रतिपन्नानामपीत्यपिशब्दप्रयोग एव छिन्यते नान्यथा । अतस्तद्भावाद्वाच्यवर्जितास्येऽयं दोष इत्याह । अत्रेति ।

समास्येति । समासस्य वाच्यस्य विशेषणद्वारा पुनरादाने समासपुनरात्तकम् । तदयं योजयति । अत्रेति । पतत्प्रकर्षमपि योजयति । अत्रेति । तरक्ष्वो मृगादना । तदपेक्षया करिणा प्रहृष्टत्वात् पूर्वमुपादानम् । मृगाणां पुनरपहृष्टत्वात् पश्चादेवाचितं तथापि मृगानामादापुपादाने प्रकर्षभ्रंशात् पतत्प्रकर्षमिति भावः ।

अत्र वेदवचनतया प्रथमं प्रेक्ष्य चिन्ध्यभूः पुरीत्येकवचनं प्रेक्ष्य-
चष्टम् ।

अपार्थदोषाः ।

अपार्थं व्यर्थमेकार्यं ससंशयमपक्रमम् ।

भिन्नं चैवातिमात्रं च परुषं विरसं तथा ॥

हीनाधिकोपमे स्यातामसद्वक्षोपमं तथा ।

अमरसिद्धोपमं हेतुशून्यं च निरलंकृति ॥

अश्लीलं च विरुद्धं च तथा सद्वचरच्युतम् ।

एवमष्टादश प्रोक्ता दोषा अर्थसमाश्रयाः ॥

एषां स्वरूपमुदाहरणं च ।

समुदायार्थशून्यं चापार्थं तव परिकीर्त्यते ।

ग ।

कुतः शुष्यदपो नयः का यात्तां चोलमण्डले ।

फणा सद्वचं शेषस्य भातः कति कुलाचलाः ॥ २७ ॥

न कश्चिद्वाक्यार्थः प्रतीयते ।

अपार्थदोषाणामुद्देशपूर्वकं लक्षणेदाहरणे दर्शयति । अथेत्यादिना ।

समुदायार्थशून्यं वाक्यार्थशून्यम् । कुत इति । शुष्यदपाः शुष्यजकाः ।
रूपुर— इत्यादिना समासान्ताप्रत्ययः । अत्र द्वाद्वर्गद्विमादिवाच्यवदर्थ-
स्यादपार्थत्वम् ।

[बहुवचनान्तपरतया T २ पदस्य a dropped in R. and M. १ पदमे P.
'वचनात् T. १ अन्यत्र R. १ M. and M. have lost. २ 'वचनात् T.
पदद्वयं प्रतीयते R. यदा १ पदं १-१ M.

यत् प्रयोजनशून्यं स्यात्तद् व्यर्थं परिकीर्त्यते ।

यथा ।

निर्मलं कुलमुद्वेलं शौर्यं चः प्रथितं यशः ।

किमित्यन्ध्रपतेः पादपीठं पाण्डुरैर्न सेव्यते ॥ २८ ॥

अत्र निर्मलं कुलमित्यादिप्रशंसा सेवा कर्त्तव्येत्युपदेशो नोपयुज्यते ।
अथैकार्थम् ।

उक्ताभिन्नार्थकं यत् स्यादेकार्थं तन्निगद्यते ।

यथा ।

विशीर्णं शतधा चेतो मूर्च्छितान् वीक्ष्य बालकान् ।

शिशून् निश्चेतनान् दृष्ट्वा खण्डितं शतशो मनः ॥ २९ ॥

अत्र पूर्वोत्तरार्थयोगमिन्नार्थत्वम् ।

अथ संसंशयम् ।

वाक्यार्थसंशयो यत्र तत् संसंशयमिष्यते ।

यथा ।

करिकुम्भौ स्तनावद्य जपेतां शामतां गतौ ।

लता वपुःश्रियः स्त्रीणां हेसन्तु म्लानतां गताः ॥ ३० ॥

अत्र करिकुम्भयोः स्तनयोर्लतानां वपुःश्रियां च कर्तृकर्मत्वसंशयः ।

अथापक्रमम् ।

यत्र पूर्वापरीभावाविहतिस्तदपक्रमम् ।

निर्मलमिति । अत्र राजसेवाविधार्वाभ्यादिलोभयत् कुलादिप्रशंसया निष्प्र-
योजकत्वाद् व्यर्थमेवदित्याह । अत्रेति ।

उक्ताभिन्नार्थमिति । पुनरुक्तार्थमित्यर्थः ।

करिकुम्भाविति । अनर्घराघवे 'चित्रयेतां रामलक्ष्मणौ कुम्भकर्णमेषनादौ'
इत्यत्र वैरिवाक्ये कर्त्तृकर्मसंदेहेऽपि न दोषः । नायकाभ्युदयमूषकतया तत्रैव
कविसंरम्भविधान्तेः ।

१ स्याद् व्यर्थं तत् P. २ पाठ्यो न मेवने M. ३ देवार्थे च निगद्यते M. ४ विवे-
जनात् P. ५ लक्षणा R. M. ६ संशयः R. ७ मलयपरिष्वने P. M. ८ जानात् M.
९ दक्षति M. १० लतावपुःश्रियाम् M. ११ कर्मणे M. १२ मायाभावात् तदपक्रमम् P.

पथा ।

हन्त व्यादाय वक्राणि निद्रास्त्यन्तर्वर्णं लिपिः ।

तृणैस्तत्पतितैरस्मान् दिक्षयन्त्यस्तथाक्रमम् ॥ ३१ ॥

अत्र निद्रोत्तरकालीनमुखव्यादानस्य पूर्वकालत्वमुक्तमित्यपक्रमत्वम् ।

अथ भिन्नम् ।

संवन्धवर्जितं यत् स्यात् तद्विन्नं परिकीर्त्यते ।

पथा ।

नूनं भालेषु लाटानां न धात्रा लिखिता लिपिः ।

यदस्माकं कुटुम्बानि विपीदन्ति मरुस्थले ॥ ३२ ॥

अत्र मरुस्थलनियामविषादस्य मालगतलिप्यभावस्य च न संवन्धः ।

अथातिमाघम् ।

यत् सर्वलोकातीतं तदतिमात्रं प्रकीर्त्यते ।

हन्तेति विषादे । व्यादाय विवृत्य । वनेष्वन्तर्वर्णम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
'प्रनिरन्तर—' इत्यादिना णत्वम् । तत्पतितैर्वक्रपतितैः । दिक्षयन्त्यस्तथा-
क्रामिति । तृणं प्रसिद्धा भवन्तोऽपि जीवन्वित्यस्मानुपदिशन्त्य इत्येत्यर्थः ।
अत्र निद्रावक्रव्यादानयोलंके प्रसिद्धं पौर्वापर्यं विहृतमितीदमपक्रममित्याह ।
अथेति । पूर्वकालत्वमुक्तमिति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति विहि-
तेन क्लृप्प्रत्ययेनेति शेषः । ननु यत्र व्यादाय स्वपितीत्यत्र व्यादानस्य पूर्वकाल-
त्वाभावात् क्लृप्प्रत्ययानुपपत्तिरिति 'चोदयित्वानन्तरभाविस्त्वभापेक्षया पूर्वका-
लत्वसंभवाच्चानुपपत्तिरिति परिहृतं प्रह्लाभाप्ये । तर्थाथ व्याख्यातं कैयटेन ।
यद्यपि स्वप्नक्षणानां व्यादानात् पूर्वकालता तथापि सद्ग्यादानानन्तरभावि-
स्त्वभापेक्षया व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीति । अतः कथमत्र पौर्वापर्यविहित-
रिति चेत् सत्यम् । व्यादानात् पूर्वकालीनस्वप्नादिभापेक्षया पौर्वापर्यविजाताद-
स्त्येवाप्यत्रमदोषोऽयेति वदयम् ।

भिन्नलक्षणं संवन्धवर्जनं दर्शयति । अत्र मरुस्थलेति । प्रकीर्त्यमानस्तु हेतुहेतु-
मज्ञावो न वास्तव इति भावः ।

१ 'काव्यारिणो शुभ' B. M. २ 'त्यपक्रम' B. ३ 'वित्रम्' M. M. ४ 'तत्पतितम्'
M. M. ५ 'तिनाका विजिता' M. ६ 'निपीदन्ति' M. ७ 'यदस्मत्ते' वासिष्ठादाय P.
८ 'मालगत' P. T. ९ 'विपिनास्य' M. १० 'प्रकीर्तितम्' M. ११ 'वोदयित्वा' M.

यथा ।

मा भूदेकार्णवं विश्वमिति संकोचिताश्रुभिः ।

अरण्ये हृणनारीभिरसंख्या निम्नगाः कृताः ॥ ३३ ॥

अत्राश्रुभिर्जगदेकार्णवमित्यत्युक्तिः ।

अथ परुषम् ।

अतिक्रूरार्थसाहितं परुषं परिकीर्त्यते ।

यथा ।

दावानलेन्यनं सद्यः क्रियन्तामर्मका इमे ।

अत्र फलानि याचमानान् शिशुलुदिश्यातिपरुषोक्तिः ।

अथ विरसम् ।

अप्रस्तुतरसं यत् तद्विरसं परिकीर्त्यते ।

यथा ।

चन्द्राननाः कटाक्षैर्नः पश्यतामृतवर्णिभिः ।

शोचित्वालमिति क्लिष्टाः किरतिश्चोलसुभ्रुवः ॥ ३४ ॥

अत्र पुरुषार्थयोगखिन्नानां स्त्रीणां वनचरैः संभोगप्रार्थनं विरसम् ।

अथ हीनोपमम् ।

हीनं यत्रोपमानं स्यात् तद्धि हीनोपमं मतम् ।

मा भूदिति । एकार्णवमिवाश्रुसकोचेऽपि असंख्या यद्यः प्रवृत्ता इत्यतिमा-
श्राद्धौकिकार्थमतिपादनादशुचिरेवायं शेषो नातिपातयोकिरलंकार इति भावः ।

परुषमुदाहरति । दावानलेति । इमे फलानि याचमाना इत्यर्थः ।

चन्द्रानना इति । शोचित्वालं न शोचितव्यमित्यर्थः । 'अलंखन्तोः—'
इत्यादिना कर्ताप्रत्यय इत्युक्त्वा क्लिष्टा कुंशिताः । क्लिभातेः 'उदितो वा' इति विक-
ल्पात् 'यस्य विभाषा' इति निषेधः । 'क्लिष्टाः सवर्तनदृष्टयोः' इति विकल्पादि-
कभावः । संभोगप्रार्थनं विरसमिति । अनौचित्यप्रवृत्तत्वादिति भावः । तदुक्तं
ध्वन्याचार्यः ।

'अनौचित्याद्वे नान्यद्गुणमद्वयं कारणम् ।' इति ।

हीनमिति । जात्या प्रमाणेन वेति शेषः । एवमधिकमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

१ परपः M. २ विप्रयोगलिङ्गावाम्, ३ R. दावान् स्त्रीणां, ४ लङ् P. ५ हीनोपमा M, R.

पथा ।

शुनकैरिव सारङ्गा भवद्भिर्निहता द्विषः ।

क गतं पौरुषं तद्वः काननैकनिवासिनाम् ॥ ३५ ॥

अत्र शुनकैरिव भवद्भिरिति न्यूनोपमम् ।

अपाधिकोपमम् ।

यत्रोपमानमधिकं तद् भवेदधिकोपमम् ।

पथा ।

अमी पारेसरस्तीरं यका निश्चलमूर्त्तयः ।

महर्षय इवास्माभिरस्य सोपद्रवाः कृताः ॥ ३६ ॥

अत्र यका महर्षय इवेत्यधिकोपमम् ।

अपातुल्योपमम् ।

यदतुल्योपमानं तद् भवेदसदृशोपमम् ।

पथा ।

एष विन्ध्याचलः सान्द्रकुञ्जोचलितनिर्झरः ।

भालेक्षणस्फुरद्बहिर्निजाटोप इवेभ्यः ॥ ३७ ॥

अत्र कुञ्जोचलितनिर्झरस्य विन्ध्याचलस्य भालेक्षणस्फुरद्बहिर्निजाटोपस्य वा मिथो न सादृश्यम् ।

अत एव पूर्वोक्ताभ्यां न्यूनोपमोपमाभ्यामनयोर्भेदः । जातिहीनमुदाहरति । शकुनैरिति । प्रमाणहीनोदाहरणं तु स्फुलिङ्ग इव भानुमानित्यादौ द्रष्टव्यम् ।

जात्यधिकमुदाहरति । अमी इति । पारे सरस्तीरस्य पारेसरस्तीरम् । 'पारे-
मध्ये पट्टया या' इत्यन्यथीभावः । प्रमाणाधिकोदाहरणं तु पातालमिव नाभिल-
इत्यादौ द्रष्टव्यम् । अत्र सर्वत्र साधर्म्येण समस्तकारण्य विवक्षितार्थस्य शकुना-
दिभिः प्रतिपात्तिपरिक्षोभनेन कर्धार्थकिरणान्नीचिलेन दोषत्वमिति भावः । अत
एवोक्तं काव्यप्रकाशे । 'उपमानस्य जातिप्रमाणकृतं न्यूनत्वमधिक्यं वा
सारस्यनुचिताभारं दोषः' इति ।

१ भवद्भिर्निहता T. २ 'अधिकोपमा R. M. ३ 'महर्षेण T. ४ R. omits
पथा. ५ विन्ध्या R. ६ 'मालेक्षणस्फुरद्बहिर्निजाटोप R. ७ न्यूनोपमोपमाभ्यामनयोर्भेदः M.

अथप्रसिद्धोपमम् ।

अप्रसिद्धोपमानं यदप्रसिद्धोपमं मतम् ।

यथा ।

वाष्पाम्बुसिंघनेत्राणि मुखान्यङ्गं मृगीदृशाम् ।

हिमदूषितपत्राणि कुमुदानीव निर्मुदाम् ॥ ३८ ॥

अत्र मुखानां कुमुदान्युपमानतया कैवल्लोके न प्रसिद्धानि ।

अथ हेतुशून्यम् ।

हेतुशून्यार्थकथनं हेतुशून्यं प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

मुधानुधावनं जातं मार्गेऽसिन् मौक्तिकाङ्किते ।

अन्वेष्टुमन्यतो यामि पदवीयं न सुभ्रुवः ॥ ४९ ॥

अथ सुभ्रुवः पदवीयं न, भवतीत्यत्र हेतुर्नोक्तः ।

यदिति । न इत्यत्र विन्ध्यविरूपाक्षयोस्तदर्थेयोश्च वद्विनिर्णयोः सादृश्यप्रसिद्धिरिति । न च धर्मिणोर्धर्मद्वारा सादृश्यं धर्मयोश्च धर्मिद्वारेति वाच्यम् । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । यथाह । ‘ब्रह्मामि कान्यदाशिनं विततार्थरश्मिन्’ इत्यत्र यामनः । ‘तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुरुत्तरः’ इति । तदेतद् सर्वं मनसि निधायाम् । अत्र कुञ्ज इति ।

हेतुर्विधेनेति । हेतुना विनेत्यर्थः । ‘गृध्रग्विना—’ इत्यादिना पञ्चमी । मौक्तिकाङ्कित इति । कण्ठीरवाकुष्ठकरिकुम्भादिगलितमौक्तिकाङ्कित इत्यर्थः । मुधानुधावनमिति श्रियालंकारमौक्तिकाङ्कित इति आन्येति भावः । पदवीयं न भवतीति । अत्रेति शेषः । हेतुर्नोक्त इति । ‘अभ्युद्यता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पञ्चान्’ इत्याशुक्लक्षगपदपद्मचयभावादिरूपो हेतुर्नोक्त इत्यर्थः ।

१ अप्रसिद्धोपमानं यथा B. २ स्पष्टम् T'. ३ 'ङ्कित' T'. ४ M. omits कलिलोक्ते ५ हेतुर्विनाथकथनम् M; हेतु विनाथकथनम् M₁. ६ प्रचलितम् T'; प्रचलते M. ७ मौक्तिकाङ्किते P., B. ८ अत्र पदवीयं न सुभ्रुव इत्यत्र P. ९ पदवी न भवती M.

अथ निरलंकारः ।

अलंकारेण रहितं निरलंकारमुच्यते ।

यथा ।

आघ्राय सुरभैर्योनिमुन्मुखैर्दोषमेहनैः ।

महोक्षैर्लम्बमानाण्डैर्विष्वक्पाकुलितं वनम् ॥ ४० ॥

अत्र न कश्चिदलंकारः । श्लाघ्यविशेषणाभावात् न स्वभावोक्तिः ।

यथाश्लोकम् ।

अश्लीलार्थस्य कथनमश्लीलं परिकीर्त्यते ।

अस्यापि पूर्वमेवोदाहरणम् ।

अथ विरुद्धम् ।

विरुद्धं देशकालादिविरुद्धं बहुधोच्यते ।

यथा ।

दिश्युत्तरस्यां नेदीयानुदेलो लवणार्णवः ।

मरुदेशेऽपि गङ्गा नः पिपासां शमयिष्यति ॥ ४१ ॥

अत्र दिश्युत्तरस्यां लवणार्णव इति दिग्विरोधः । मरु गङ्गेति देश-
विरोधः ।

आघ्रायेति । महोक्षैः पुङ्गवैः । 'अचनुर—' इत्यादिना निपातनाऽसाधुः ।
विच्छित्तिविशेषणाभावादिति भावः । वर्ण्यमानवस्तुस्वभावस्तु ग्राम्यधर्मतया सह-
दयश्चाधानधिरोहान्न स्वभावोक्तिरीजम् । तदुक्तं चक्रवर्तिना ।

'स्वभावोक्तिर्बुधोद्वेगवस्तुस्वाभाव्यवर्णनम् ।' इति । तदेतदाह । श्लाघ्यविशे-
षणाभावात् स्वभावोक्तिरिति ।

अश्लीलार्थस्येति । अश्लीलार्थस्यामङ्गलजुगुप्साघ्रीडपुद्गिजनकत्वेत्यर्थः । तत्र
ग्रीहजुद्गिजनकस्य पूर्वमेवोदाहरणमित्याह । अस्यापीति । अत्र पर्यावैरप्यस्या-
र्थस्य सुवचत्वात् पदविनिमयासहिष्णोः पददोषादश्लीलादमुष्य भेदः । इतरभेदश्च
यस्योदाहरण स्वयमूहनीयम् ।

विरुद्धमिति । देशकालादीत्यादिनान्देन विद्यास्वभावादयो गृह्यन्ते । नेदी-
यानन्तिकतमः । अन्यधोत्तरदेशेऽपि लक्षयोजनव्यवहिते लवणोदस्य संभेदेन
विरोधाभावादिति भावः । ग्रामयिष्यतीति । शुरादिनिच्युपघातुदिः । शमयि-

१ निरुद्धाति P, M २ निरुद्धातिव्यति R, निरुद्धातिव्यति P. ३ बोधहरण
प्रदर्शितम् T ४ त्वन्मात्रम् R ५ शमयिष्यति P. ६ इतरस्या इति R, M

अरण्यमहिषोदप्रविषाणोदरजन्मनाम् ।

महत्पर्येषपि मुक्तानां स्त्रियो गुंआविभूषणाः ॥ ४२ ॥

अत्र महिषविषाणेभ्यो मुक्तानां जन्मेति लोकविरोधः । एवं विरो-
धान्तरमप्युदाहार्यम् ।

अथ सहचरध्वष्टम् ।

मृतं सहचरभ्रष्टमैतुल्यानां निबन्धने ।

यथा

शान्त्या श्रुतं द्विया नारी मन्मथेन रतोत्सवः ।

श्रुतेन धिपणा वन्यवृत्त्या जीवन्ति शाश्वदाः ॥ ४३ ॥

प्यतीति पाठे चन्द्रमते भितात् इत्यः । मरवेश इति देशविरोधः । अरण्येति ।
अर्धे मूल्ये महत्पर्येषपि मुक्तामयानि विभूषणानि यासां ता मुक्ताविभूषणाः । गुंआ-
विभूषणा इति पाठान्तरम् । अथ

‘ करीधुजीमूतवराहशङ्ख-

मत्स्याहिभुक्तयुज्जवपेणुजानि ।

मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके

तेषां तु शुक्तयुज्जवमेव भूरि ॥’

इति वचनाद् गजादीनामेव मुक्ताकरत्वं प्रसिद्धं नान्येषाम् । तस्मान्महिष-
विषाणानां मुक्ताकरत्वं लोकविरुद्धमित्याह । अर्धेति । विरुद्धान्तरं विद्याविरुद्धा-
दिकम् । यथा ।

‘ सदा स्नात्वा निशाधिन्यां सकलं वासरं शुभः ।

नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च द्यूणोति च ॥’

अथ रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रविरुद्धम् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

शान्त्येति । श्रुतधिपणाभ्यां शान्तिधुताल्लङ्घितत्वेन मर्त्येणामत्यन्तोपादेयतया

अत्र श्रुतधिपणाभ्यां नारीरत्नोत्सवयोरपकृष्टत्वात् सहचरमप्यम् । एव
दोषान्तराणि यथा संभवमुद्धानि । रसभावादीनां स्वशब्दवाच्यता
दुष्टैव ॥

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापसूत्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे दोषप्रकरणं
समाप्तम् ।

सर्वोत्कृष्टाभ्यामित्यर्थः । नारीरत्नोत्सवयोर्लज्जामभ्यसमवेतयोः कतिपयोपादेयत-
यापकृष्टत्वादित्यर्थः । अन्यतृत्या जीवन्ति शात्रवा इत्येतत्तु सर्वापकृष्टत्वाद्
सर्वेभ्यः सहचरेभ्यो अष्टमिति द्रष्टव्यम् । रसेति । भावाः संचारिभावाः ।
आदिग्रहणाद् स्थायिभावा गृह्यन्ते तेषां स्वशब्दवाच्यता रसशृङ्गारादिसामा-
न्यशब्दाभिधेयता दुष्टैवेति । रसप्रतीतिर्विभावादिप्रयोगान्वयव्यतिरेकानुविधा-
नादसादिशब्दप्रयोगेऽपि तदप्रतीतिश्च नित्यव्यवहृत्यस्य रसोदेवाप्यखं दुष्टमेवेति
भावः । तदुक्त काव्यप्रकाशे रसदोषप्रकरणे ।

‘अभिचारिरसस्थाधिभावानां शब्दवाच्यता ।’

इति ।

अत्रावाहमनसगोचरस्यापि ब्रह्मानन्दस्योपाधिबलाद् यथातथादिपदवाच्यत्वं
न दोषः । एवं ब्रह्मानन्दसमब्रह्मचारिणो रसस्यापि विभावाद्यनुसंधानानन्तरभा-
विनश्चर्च्यमाणस्य वाच्यत्वानुपपत्तावपि सहकारिवैकल्येऽपि परोक्षतया प्रतीयमा-
नस्य रसस्य शृङ्गारादिशब्दवाच्यत्वे न कोऽपि दोष इति द्रष्टव्यम् ।

इति पदवाच्यप्रमाणपारावारपारीणधीमहोपाध्यायकोलचलमङ्घ्रि-

नाभसूरिसूनुना विश्वजनीनवित्तस्य बिह्वन्मणेः पेह्यार्यस्ता-

नुजेन कुमारस्वामिसोमपीथिना विरचिते प्रताप-

रुद्रीयन्याख्याने रत्नापणाख्याने दोषनिरूपणं

नाम पञ्चमं प्रकरणम् ॥

१ दोषांतरम् M, २ यदादायापि M, ३ यदादायम् M, ४ रसभावानाम् M,
५ R. has इति दोषप्रकरणम् and M. दोषप्रकरणं समाप्तम् before this. ६ T' drops
श्री ६ कतिपयोपादानतया ॥ ७ यदातदादिपद ॥

अथ गुणा निरूप्यन्ते ।

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं तथा कान्तिरुदात्तता ॥

ओजः सुशब्दता प्रेयानौर्जितमथ विस्तरः ।

समाधिः सौख्यगाम्भीर्यं संक्षेपो भाविकं तथा ॥

संमितत्वं तथा प्रौढी रीतिरुक्तिर्गतिस्तथा ॥

एषां मध्ये केषांचिद् दोषपरिहारकत्वेन गुणत्वम् । केषांचिद् स्वत एवोत्कर्षहेतुत्वाद् गुणत्वम् । तत्र ये स्वत एव चास्त्वातिशयहेतवस्त परमुत्कृष्टाः । दुष्टपरिहारहेतूनां गुणत्वं न सर्वसंमतम् । ये तु दोषाभावतया गुणत्वमिच्छन्ति तेषामेव सौकुमार्यादयो गुणत्वेन संमताः ।

श्रुतिकदुरूपदोषनिराकरणाय सौकुमार्यं 'संमतम्' । ग्राम्यदोषनिराकरणाय कान्तिः स्वीकृता । अपुष्टार्थनिराकरणापार्थक्येक्तिर्मता । न्यूनाधिकपदनिराकरणाय संमितत्वं मतम् । अनुचितार्थनिराकरणार्थमुदात्तता स्वीकृता । विसंधिनिराकरणार्थप्रौढित्वं मतम् । पतलप्रकर्षनिराकरणाय रीतिरिति । छिष्टपरिहाराय प्रसादो मतः । अस्त्रीलपटि-

इत्थ यथासंभव दोषान् निरूप्य तद्यतिभटभूनगुणनिरूपण प्रतिजानीते । अथेति । तत्र गुणास्त्रय इति भामहादयः । दशेति घामनादयः । अतुर्विंशतिरिति भोजेराजः । तत्र भोजेराजमतनोद्देशमाह । श्लेष इत्यादि ।

एषां मध्ये केषांचिदोषपरिहारकत्वेन गुणत्वमिति । तथापि केषांचिन्मते उत्कर्षहेतुत्वात् काम्योत्कर्षहेतुत्वादिति भावः ।

को दोषः केन गुणेन परिह्रियते इत्याकाङ्क्षायामाह । श्रुतिकदुरूपेत्वादिना ।

१ 'गाम्भीर्यम्' R. २ 'शेषा नति' M. ३ After this line M. has 'अतुर्विंशतिरेषुगुणा काम्यप्रकाशका' ४ 'प्रेयान्' R, M. ५ 'परिहारद्वारा' M. ६ 'अतिशय' 'पाहन्' M., 'चास्त्वादिहेतवः' R. ७ 'दुष्टपरिहार' 2'. ८ सर्वे समान R., M. ९ 'दोषामात्रतयापि R., 'दोषायावस्थापि' M. १० P. and R. drop रूप ११ मतम् M. १२ 'निवृत्त्यापारम्भ' M. १३ 'व्यापक' समता M. १४ 'निराकरण' M. १५ मनो-चित्तद्वये M. १६ 'निराकरणादौ' R. १७ 'पुष्टसंस्कारपरिहारार्थं' दोषाद्वयम् १८ found before this in P. १८ 'निराकरणादौ' R., M., 'स्वाभावो' M. १९ 'निर्दोष' P. १९ भोज. m. २० भोजपनेना' m.

हारार्थमुक्तिः स्वीकृता । व्युत्संस्कृतिपरिहारार्थं सौशान्यमिष्टम् ।
प्रक्रमभङ्गनिराकरणाय समता मता । परंपदोपनिवृत्त्यर्थं प्रेष्यान् मतः ।
एवं यथासंभवं केषांचिदोपपरिहारकत्वेन गुणत्वम् ।

एषां गुणानां स्वरूपमुदाहरणं च ।

मिथः संश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते ।

यद्गुणानां पदानामेकपदवदवभासमानत्वं सिद्धत्वम् ।

यथा ।

श्रीमत्काकतिवीररुद्रमखिलरूपापालमौलिस्फुरन्-

माणिक्यद्युतिरञ्जिताङ्गिमखिलप्रख्यातशौर्योदयम् ।

विश्वप्राणविनिर्द्रयक्षयगुणज्योत्स्नावितानावृत-

ज्योत्स्नागारमनल्पवैभवममुं स्तोतुं वयं न शक्नुमहे ॥ १ ॥

अत्र पाठसमये पदानांमेकवत् प्रतिभासमानत्वात् श्लेषः ।

अथ प्रसादः ।

भसिद्वार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते ।

यथा ।

प्रतापरुद्रदेवोऽयं भाति लक्ष्मीपतिः स्वयम् ।

येनास्य लोचने फुल्लपुण्डरीकमनोदरे ॥ २ ॥

अत्र शब्दित्यर्थसमर्पकपदत्वात् प्रसादः ।

एषां गुणानामिति । संघटनाश्रयत्वे सति चारुताहेतवो गुणा इति वक्ष्यमा-
णसामान्यलक्षणानामिति भावः । मिथ इति । संश्लिष्टानि मसृणानि पदानि
यस्य तस्य भावस्तथा । निष्कर्षमाह । यद्गुणानामिति । तदुक्तं वामनेन ।

‘यत्रैकपदवद् भान्ति पदानि सुबहुन्यपि ।

अनालक्षितसंख्यानि स श्लेषः परमो गुणः ॥’ इति ।

उदाहरति । श्रीमदिति । अक्षयगुणज्योत्स्नेति । लौकिकवन्दिकाम्यतिरेकः ।
वितानमुल्लोचः ।

प्रसादमुदाहरति । प्रतापेति । शब्दित्यर्थसमर्पकपदत्वादिति । इयमहि
तार्थप्रत्यायकाङ्क्षिणविपर्ययोक्तिः ।

१ ‘संस्कृतं’ P. २ ‘निवृत्त्यर्थं’ R. M. ३ परंपदोपनिवारणार्थं II. परंपदोपनिवारणाय M. ४ ‘नेपो नदः’ M. ५ ‘शब्दित्यर्थे’ R. M. ६ ‘संश्लिष्टपदता’ M. ७ ‘पदत्वेन’
भासमानत्वम् P.; ‘पदत्वेनाभासमानत्वम्’ R. ८ संश्लिष्टत्वम् P. ९ ‘यत्रैकपदवद्’ M. १० ‘सोऽयम्’
M. ११ ‘भेकवदवभासमानत्वात्’ T.; ‘भेकवत् प्रतिभासमानत्वात्’ M. १२ ‘यनोपे’ M.
१३ ‘समर्पणान्’ P.; ‘समर्पणपदवद्’ M. १४ ‘सिद्ध’ =.

अथ समता ।

अवैपम्येण भणनं समता सा निगद्यते ।

यथा ।

वदान्यतरुमञ्जरीसुरभयः श्रवःपारण

गुणा विदधते सतां जगति वीररुद्रप्रभोः ।

सुधामधुरिमाधरीकरणचातुरीचुञ्चवो

वियच्चरतरङ्गिणीविहरदूर्मिमर्मस्पृशः ॥ ३ ॥

अथ पादचतुष्टयेऽपि तुल्यभणनात् समत्वम् ।

अथ माधुर्यम् ।

या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यं प्रकीर्त्यते ।

यथा ।

यशःश्रियः काकतिमूषतेर्दिशां

नितम्यविम्येषु दुकूलरीतयः ।

उरोजयोर्मौक्तिकहारविभ्रमाः

शिरस्सु जातीकुसुमस्रगुञ्जवलाः ॥ ४ ॥

अथ वाक्ये पाठसमयेऽपि पृथक्पदत्वप्रतीतिर्माधुर्यम् ।

अथ सुकुमारत्वम् ।

सुकुमाराक्षरप्रायं सौकुमार्यं प्रतीयते ।

सुकुमारत्वं नाम सानुस्वारकोमलवर्णत्वम् ।

वदान्यतरुः कल्पवृक्षाः । तन्मञ्जर्यं इव सुरभयो मनोहराः । श्रवःपारणं श्रोत्रसन्तर्पणम् । सुधामधुरिमाधरीकरणचातुरीचुञ्चवः असृतमाधुर्यमन्यकरण-चातुर्यविष्ठाः । वियच्चरतरङ्गिणीविहरदूर्मिमर्मस्पृशः मन्दरकिनीकलोलकस्या इत्यर्थः । पादचतुष्टयेऽपि तुल्यवद्भणनादिति । अनेन प्रथममङ्गः परिहृतः ।

यशःश्रिय इति । दिशामित्यनेन स्त्रीप्रतीतेस्त्यासामधोमध्योर्ध्वदेशेषु नितम्य-स्तनशिरोऽध्यवसायो युज्यते । उरोजयोरिति । 'स्तनादीनां द्विवचनिद्वयत्वात् जातिःप्रायेण' इति वामनवचनात् द्विवचनोपपत्तिः । अथ माधुर्यं पृथक्पदत्वं दीर्घसमासाभाव इति वामनः ।

सुकुमार इति । सौकुमार्यमपसरूपत्वमित्यर्थः ।

१ चन्द्रशे R. २ तुल्यवद्भणनात् M. ३ सुकुमारता T. ४ सौकुमार्यं तदुच्यते R; सौकुमार्यपुरीषे M. ५ वर्णवन्धत्वम् P., R. ६ कल्पवृक्षा M. ७ चन्द्र P.

यथा ।

अमन्दानन्दनिव्यन्दसुन्दरीवदनेन्दुभिः ।

नगरे काकतीन्द्रस्य दिवाप्याभाति चन्द्रिका ॥ ५ ॥

अथार्थव्यक्तिः ।

यत्तु संपूर्णवाक्यत्वमर्थव्यक्तिं वदन्ति ताम् ।

यथा ।

भाग्यं मध्यमलोकनिम्नमधुना येनास्य संरक्षिता

जातः खेलति वीररुद्धनृपतिर्निःसीमशौर्योदयः ।

यद्वा श्रीण्यपि विष्टपानि दधते धन्यत्वमंशो हरे-

र्यत् साक्षादवतीर्य काकतिकुले खैरं समुज्जृम्भते ॥ ६ ॥

अथार्थप्रतिपादने वाक्यस्य निराकाङ्क्षतया परिपूर्णत्वादर्थव्यक्तिः ।

अथ कान्तिः ।

अत्युज्ज्वलत्वं बन्धस्य काच्ये कान्तिरितीष्यते ।

अर्थव्यक्तिरिति । तद्वेतौ तत्रोपचारः । तदुक्तम् । 'यथार्थव्यक्तिहेतुत्वं सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ।' इति । भाग्यमिति । मध्यमलोकनिम्नं मध्यलोकाधीनम् । यद्वा त्रिविक्रमावतारस्य काकतिविभोः किमनेन संकोचेनेत्याह । यद्वेति । निराकाङ्क्षतया परिपूर्णत्वादित्यनेन क्रियापदराहित्यात् साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णानामशरीरादीनां दोषाणां प्रत्युदाहरणत्वं दर्शितम् । न चापुष्टार्थ-निराकरणापार्थव्यक्तिरिति पूर्वोक्तविरोधः परिपोषाभावलक्षणयोगेन तेषामप्यपुष्टार्थत्वात् प्रकृतानुपयुक्तार्थत्वलक्षणापुष्टार्थस्य तु निराकाङ्क्षत्वेन परिपूर्णस्य प्रकृतवैपरीत्याभावाच्चास्ति प्रत्युदाहरणत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

अत्युज्ज्वलत्वमिति । यदभावे चिरन्तनचित्रच्छायेव प्रबभूच्छाया भवति तदौज्ज्वल्यं सैव कान्तिरित्यर्थः । तदुक्तम् ।

'औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविपाधितः ।

पुराणाचित्रस्थानीयं तेन बन्ध्यं कवेर्वचः ॥' इति ।

यथा ।

जेतुः काकतिवीररुद्रनृपतेर्जैत्रप्रयाणोत्थिते
क्षोणीरेणुमरे नैमस्यतिभृशं सूविभ्रमं विभ्रति ।
जाता मर्त्यनदी विशंकटतैट्टी दीर्घा विषदीर्घिका
गाढं गूढतमा च गौतमनदी पातालगङ्गायते ॥ ७ ॥

अथौदार्यम् ।

विकटाक्षरबन्धत्वमौदार्यमिष्यते ।

यथा ।

जग्ध्वा भूयांसि मांसान्यहमहमिकया वद्धगाध्यान् संपीत्या-
मस्रस्योद्यैस्तरास्थ्युत्कपणभवकटत्काररौद्राप्रदंघ्रान् ।
संविघ्नाणाः क्षपाटान् द्विपङ्गलितवसानिर्झरान्तर्नदीष्णान्
कुर्यन्त्यापोधनोद्यौ भयमयनिभृतामन्त्रसैन्येन युष्टाः ॥ ८ ॥

जेतुरिति काव्यप्रकरणे व्याख्यातम् ।

औदार्यं नाम विकटाक्षरबन्धत्वं तच्च नर्त्तनमुदधुत्पादकपदविन्यासः । तदु-
क्तम् ।

‘विकटारवं च बन्धस्य कथयन्ति युदारताम् ।

वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यथा शून्याः पदक्रमाः ॥

पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः ॥’ इति ।

जग्ध्वेति । अन्योन्यं प्रति धेष्टोऽहमित्यभिमानोऽहमहमिका । अहमिति
विभक्तिप्रतिरूपकमव्यय निपातितम् । तस्य वीप्साया द्विरुक्तिः । सज्ञायां कन्-
प्रत्ययः । वृषोदरादिरिति सुभूतिचन्द्रः । गर्ध एव गाध्याम् । चातुर्वर्ण्यादित्वादी-
पभ्यादिवत् स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । तद्वदं यैस्तान् वद्धगाध्यान् । समाना पीतिः
सपीतिः । ‘सहपानं सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्’ इत्यमरः । ‘समानस्य च्छन्दसि—’
इत्यादिना समानश्चन्द्रस्य सभावाः । छान्दसत्वेऽपि घाणादिप्रयोगमहिम्ना
लोकेऽपि न विरोध इत्याह दंशटोकासर्वस्वकारः । ‘समानस्य च्छन्दसि—’
इत्यग्र समानस्येति योगविभागसामर्थ्यात् भाषायामपि सपञ्चादिप्रयोगसिद्धि-

१ दातुः M. २ नमस्पृष्टि घृष्ट R. ३ तटा P. ४ ‘औदार्यं वैचित्र्ये नृने II, M,
५ समिन्धा P. ६ पलादान् P., पलादान् M. ७ ‘कलित’ R. ८ ‘धे दंशट्टा T.
९ पदपठे m. १० दशमिका m.

अथौदात्तता ।

श्रान्त्यैविशेषणैर्योगो यस्तु सा स्यादुदात्तता ।

यथा ।

वृंहमाणगजाकीर्णा ह्यमाणहयाकुला ।

संकीडत्स्यन्दनो ह्वेदमय रूद्रविभोश्चमूः ॥ ९ ॥

अर्थज्ञः ।

ओजः समासभूयस्त्वम् ।

यथा ।

उद्दामद्विरदौघदानलहरीसौरभ्यलोमभ्रमद्-

भृङ्गश्रेणिनिवर्द्धं संकृतिकलावाचालितप्राङ्गणाः ।

निःसीमप्रयमानभूमविमवारम्भप्रियंभावुका

मोदन्ते भुवि वीररुद्रनृपतेर्विद्वद्ब्रह्मश्रेणयः ॥ १० ॥

तिर्याह वृत्तिकारः । पद्मञ्जरीकारस्तु 'योगविभागाङ्गीकारे तस्य नित्यत्वात्
समानभातीयदान्दप्रयोगो न स्यात् । अस्ति च प्रयोगः । तस्मात् सपक्षादिशब्देषु
सप्तशर्पस्य सहस्रशब्दस्य पक्षादिभिस्त्वपदाविग्रहे बहुमीही सहस्रशब्दस्य 'घोषसर्ज-
नस्य' इति समावः । आप्यवौक्तिकयोगे योगविभागात् नोपन्यस्तः' इत्यवोचत् ।
यदत्र युक्तं तद् ग्राह्यम् । अस्म्युक्तपणमसिधसंघर्षः । कटल्लोतेऽनुकरणशब्दः ।
क्षपास्वटन्तीति क्षपाटः नक्तचराः भूतवेतालादयः । नद्यां ज्ञान्तीति नदीप्याः
कुशलाः । 'मुपि—' इति योगविभागात् कप्रत्ययः । 'विनदीभ्यां स्नातेः
कौदाले' इति फलम् ।

श्लाघ्यैरिति । श्लाघ्यैरुचितैः बृंहणादीनां गजानामेषोचितत्वादिति भावः ।
वैपरीत्येऽगौचित्यमनेन परिहृतमित्यनुसंधेयम् । बृंहमाणेति चावशान्तोऽयं न
ज्ञानजन्तः । बृह्तेः परस्मैपदित्वात् । क्ष्वेडभतेति पचाद्यजन्तपाठो न क्ष्वेडभतेति
ज्ञानजन्तः । तस्यात्मनेपदित्वादिद्वितीयादिप्रत्यये व्याख्यातं वाचकप्रकरणे द्विती-
येऽङ्के । अनुचितार्थपरिहारकोऽयं गुणः ।

उद्देष्टेति । चान्यत्तानि कृतानि नान्यत्तिनानि चन्द्रशमभानतीत्यर्थः । नृप-
विभवो महिमातिशयः । प्रिया भवन्तीति 'प्रियंभावुकः' । 'कंचरि भुवः क्षिप्यु-
धमुकनौ' इति मुकुन्दप्रत्ययः । अत्र वीररुद्रविदुषां गजान्तलक्ष्मीमांहात्म्यं च
प्रतिपाद्यते ।

यथा ।

जेतुः काकतिवीररुद्रनृपतेर्जैत्रप्रयाणोत्थिते
 क्षोणीरेणुमरे नभस्यतिभृशं भूविभ्रमं विभ्रति ।
 जाता मर्त्यनदी विशंकटतटी दीर्घा वियदीर्घिका
 गाढं गूढतमा च गौतमनदी पातालमङ्गायते ॥ ७ ॥

अथौदार्यम् ।

विकटाक्षरबन्धत्वमौर्यैरौदार्यमिष्यते ।

यथा ।

जग्वा भूयांसि मांसान्यहमहमिकया यद्गार्घ्यान् संपीत्या-
 मस्रस्योद्यैस्तरास्थ्युत्कपणभवकटत्काररौद्राप्रदंघ्रान् ।
 संविभ्राणाः क्षपाटान् द्विपंगलितवसानिर्झरान्तर्नदीप्यान्
 कुर्वन्त्यापोधनोर्व्या भयमयनिभृतामन्ध्रसैन्येन सृष्टाः ॥ ८ ॥

जेतुरिति काव्यप्रकरणे व्याख्यातम् ।

भौदार्यं नाम विकटाक्षरबन्धत्वं तच्च नर्त्तनबुद्धयुत्पादकपदविन्यासः । तदु-
 क्तम् ।

‘विकटखं च बन्धस्य कथयन्ति शुदारताम् ।

धैचिद्र्यं न प्रपद्यन्ते यथा शून्याः पदकमाः ॥

पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वेस्तुनः ॥’ इति ।

जग्वेति । अन्योन्यं प्रति श्रेष्ठोऽहमित्यभिमानोऽहमहमिका । अहमिति
 विभक्तिप्रतिरूपकमन्वयं निपातितम् । तस्य वीप्सायां द्विरुक्तिः । संज्ञायां कन्-
 प्रत्ययः । पृषोदरादिरिति सुभूतिचन्द्रः । गर्ध एव गार्ध्वम् । चानुर्वर्ण्यादित्वाद्यौ-
 पभ्यादिवत् स्वार्थे ध्यञ्जप्रत्ययः । तद्वद् यैस्तान् यद्गार्घ्यान् । समाना पीतिः
 सपीतिः । ‘सहपानं सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्’ इत्यमरः । ‘समानस्य छन्दसि—
 इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः । छन्दसत्वेऽपि चाणादिप्रयोगमहिष्ठा
 लोकेऽपि न विरोध इत्याह देवशटीकासर्वस्वकारः । ‘समानस्य छन्दसि—
 इत्यत्र समानस्येति योगविभागसामर्थ्यात् आपायामपि सपक्षादिप्रयोगसिद्धि-

१ दाहः M₂. २ नमस्तुभ्यं पृष्ठं R. ३ तटा P. ४ भौदार्यं चम्प्यते जुषे R. M.
 ५ समित्या P. ६ पलाटान् P. ७ पल्लवान् M. ८ कश्चित् R. ९ वे-वेचरुष्टा T.
 १० दशमिकां m.

दाक्षिण्यं त्वयि दक्षता त्वयि दया त्वय्युन्नतत्वं त्वयि .
 प्रागल्भ्यं त्वयि पौरुषं त्वयि कला संपत्त्वयि श्रीस्त्वयि ।
 औदार्यं त्वयि धीरेता त्वयि जगद्धौरेयता च त्वयि .
 श्रीमत्काकतिनाथ पालय भुवं वैरिञ्चकल्पान् शतम् ॥ १२ ॥

अधौर्जित्यम् ।

और्जित्यं गाढवन्धत्वम् ।

यथा ।

क्षोणीरक्षणदक्षिणाः क्षतजगत्क्षोमा दुरीक्ष्यक्रमाः
 क्षुद्रक्षत्रियपक्षशिक्षणविधौ प्रोत्क्षिप्तकौक्षेयकाः ।
 उद्दामोद्यमनस्य रुद्रनृपतेर्दोर्दण्डयोश्चण्डयो-
 र्गर्जदुर्जनगर्वपर्वतमिदा दम्भोलयः केलयः ॥ १३ ॥

अर्थं समाधिः ।

समाधिरन्यधर्माणां यदन्यत्राधिरोहणम् ।

यथा ।

पृच्छन्ती दुग्धसिन्धुं कुशलमनुसरन्त्यादराच्छुद्धरात्रिं
 चाद्रुतया मानयन्ती मुहुर्मरनदीं चन्द्रमग्रे हसन्ती ।
 वैधात्रीं यानईसावलिमनुकृपया स्वागतं व्याहरन्ती
 लोकेषु त्रिष्वमीषु प्रभवति महती धीरवृद्धस्य कीर्त्तिः ॥ १४ ॥

और्जित्यमिति । गाढवन्धत्वमिति विसम्भिवैलक्ष्येणेति भावः । क्षोणीर
 क्षणेत्यादि श्लोको व्याख्यातः कान्यप्रकरणे शब्दचित्रे ।

पृच्छन्तीति । अत्र कुशलप्रश्नादेश्वेतनधर्मस्याचेतनायां कीर्त्तवधिरोपणात्
 समाधिः ।

१ बीता P. २ पुष्प R. ३ गाढवन्धत्वमौर्जित्यम् M. ४ गर्जदुर्जनगर्वपर्वतमिदं विदुस्त-
 द्वाङ्गविस्तृतं इत्यादि M. ५ दुर्दण्ड R.; दुर्दण्ड T.; दुर्दण्ड T. ६ In M. and R.
 समाधि is treated after विसार. ७ धर्मस्य T. ८ रोपणम् T. ९ व्याद्धरात्रि R.

अथ सुशब्दता ।

सुपां तिङ्ग च व्युत्पत्तिः सौशब्धं परिकीर्त्यते ।

यथा ।

आशामण्डलकूलमुद्रहकधैरभ्रद्रुपैर्वैभवै

रक्षन् सुप्रजसः प्रजास्त्रिभुवनक्षेमङ्करप्रक्रियः ।

दुष्टानां भुवि निप्रहन्तुमनुलैरद्वयभविष्णुगुणै-

भूम्ना संचरतेऽद्य काकतिकुले रुद्रावतारो हरिः ॥ ११ ॥

अथ प्रेयः ।

प्रेयः प्रियतराख्यानं चादृत्त्या यद्विधीयते ।

यथा ।

सुपां तिङ्गं चेति । सुवन्ततिङ्न्तविशेषाणामित्यर्थः । कूलमुद्रहन्तीति कूलमुद्रहाः कथा यस्यैर्दिगन्तप्रसिद्धैरित्यर्थः । ‘उदि कूले रुजिवहोः’ इति षष्प्रत्ययः । भ्रं कपन्तीत्यभ्रंकपाः । तैस्तृष्टैरित्यर्थः । ‘सर्वकूलान्नकरारेषु कपः’ इति षष्प्रत्ययः । वैभवं वैश्वर्यं । शोभना प्रभा यासां ताः सुप्रजसः । ‘निर्यमसिचम्रजामेधयोः’ इत्यसिचप्रत्ययः । प्रजा रक्षन्निति क्षतृप्रत्ययः । रक्षणेन हेतुनेत्यर्थः । अत एव त्रिभुवनक्षेमंकरप्रक्रियो विश्वजनीनव्यापार इत्यर्थः । ‘क्षेमप्रियमन्त्रे णप्’ इति षष्प्रत्ययः । गुणैः सौयत्तिदिभिः । आत्मो भवतीत्याद्यभविष्णु । ‘कर्त्तरि भुवः’ इति लिप्पुपप्रत्ययः । दुष्टानां निप्रहन्तुम् । ‘जासिनिप्रहन्—’ इत्यादिना कर्मणि षष्ठे । भूम्ना माहिम्ना संचरते । ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ इत्यात्मनेपदम् । इत्थमत्र सौशब्धं नाम गुणः । तस्य व्युत्पत्तिरपरिहारार्थत्ववचनमयुक्तम् । अनभिहितगुणभावेनापशब्दाभावमात्रेण तत्परिहारसंभवात् । अत्र ॥ सकलसंचेतश्चेतश्चमत्कारकारिविशिष्टपदप्रयोगेण चारताहेतुत्वसंभवादस्यैव स्वतन्त्रं गुणत्वमिति ।

प्रेय इति । चादृक्तौ प्रियोक्तौ । दाक्षिण्यं सरलत्वम् । दक्षता क्षिप्रकारिता । धीरेयता धुरन्धरत्वम् । ‘धुरो यदृको’ इति ठक्प्रत्ययः । निप्पुरोक्तिरक्षणरूपमातिपक्ष्यं प्रेयस इत्युक्तम् ।

अथ गाम्भीर्यम् ।

ध्वनिपत्ता तु गाम्भीर्यम् ।

यथा ।

विषं कौक्षेयके गङ्गा कीर्त्तौ दिग्बसनं रिपौ ।

इन्दुमुखे च रुद्रस्य काकतीयस्य दृश्यते ॥ १७ ॥

अत्र शंकरस्य कण्ठे विषं मौलौ गङ्गा कंदिसले दिग्बर्त्तं शिरसि चन्द्र इति ध्वन्यते ।

अथ संक्षेपः ।

संक्षेपार्थाभिधानं यत् संक्षेपः परिकीर्त्यते ।

यथा ।

वंशोऽस्ति काकतीयानां तत्रासन् बहवो नृपाः ।

तेषां भाग्यविचर्त्तौऽयं वीररुद्रो नरेश्वरः ॥ १८ ॥

अत्रातिविस्तरकथनयोग्यार्थस्य संक्षेपोक्तेः संक्षेपः ।

अथ सौक्ष्म्यम् ।

अन्तः संज्ञैल्लक्षणत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यते ।

यथा ।

अध्यधःपरिसंभ्रिष्टाः शार्ङ्गसूधातवः सदा ।

यत्सन्ते काकतीयेन्द्रे कर्त्तर्यन्यत्र कर्मणि ॥ १९ ॥

ध्वनिमत्त्वमुदाहरणे योजयति । अत्र शार्ङ्गरूपेति । वंश इति । भाग्यविचर्त्तौ भाग्यपरिपाकः ।

अन्तरिति । समीचीनो जल्पः संज्ञत्यः विवक्षितार्थः सोऽन्तःकृतो गर्भितो यत्र तद्रूपवमन्तःसंज्ञस्वरूपत्वं सौक्ष्म्यमित्यर्थः । अध्यधःपरिशब्देः संभ्रिष्टाः संबद्धाः प्राक्प्रयुक्ताध्यादिशब्दा इत्यर्थः । एष गतिनिवृत्तौ । नृकृम् करणे । भू सत्तायामित्येते धातवो 'भूवादयो धातवः' इत्युक्तलक्षणाः शब्दविशेषाः शार्ङ्ग-भूधातवः काकतीयेन्द्रे सदा कर्त्तरि यत्सन्ते । कर्त्तृवाचिन एव तिवादिप्रत्ययान् दधतीत्यर्थः । अन्यत्र कर्मणि कर्मवाचिनो यमादिप्रत्ययान् दधतीत्यर्थः । एतच्च

१ कटो P. २ राजा विचर्त्तौयम् M₂, M₄ ३ वीररुद्रनेश्वर R, M₂, M₄
४ संक्षेपेणादि M₁, M₂ ५ सोऽन्तःकृत P. ६ 'मिष्टा भू' P. ७ १ for ३ P₂ इति M₂

अथ विस्तरः ।

समर्थनप्रपञ्चोक्तिरुक्तस्यार्थस्य विस्तरः ।

यथा ।

लोकेषु त्रिषु काकतीश्वरगुणान् स्तोतुं मुहुर्वीक्षितुं
श्रोतुं बह्वभिनिन्दितुं च फणिनामेकः क्षमो नायकः ।
यद्वक्त्राणि सहस्रमस्य कृतिनो यद् द्वे सहस्रे दश-
स्ता एव श्रुतयः फणा दशशतान्यत्यदुतान्दोलने ॥ १५ ॥

अथ संमितत्वम् ।

यावदर्थपदत्वं तु संमितत्वमुदाहृतम् ।

यथा ।

काकतीयनरेन्द्रस्य यशश्चन्दनचर्चनम् ।
दिगङ्गना वितन्वन्ति यतःसंकृततट्टणाः ॥ १६ ॥

समर्थनेति । विस्तर इति समर्थनप्रपञ्चवत्त्य शब्दात्मकत्वेन 'प्रथमे वाच-
शब्दे' इति घनः प्रतिषेधे 'ऋदोश्च' इत्यप् प्रत्ययः । 'स तु शब्दस्य
विस्तरः' इत्यमरः । लोकेष्विति । अभिनन्दितुमनुमोदितुम् । सोत्रादिषु फणि-
पतिसामर्थ्यं समर्थयते । यदिति । यस्मात् कारणादित्यर्थः । अत एवेदं न काव्य-
लिङ्गम् । हेतुवाचकविभक्त्यादेरश्रवण एव तत्त्वोत्थानादिति ।

यावदिति । यावन्तोऽर्था यावदर्थमिति तद्विज्ञानेन विग्रहः । तदुक्तं
हरदत्तेन ।

‘यावदित्यगम्यं चास्ति तद्विज्ञानं च विद्यते ।

अतो नित्यसमासेऽपि तद्विज्ञानेन विग्रहः ॥’ इति ।

‘यावदवधारणे’ इत्यगम्यीभावः । यावदर्थं पदानि यस्य तस्य भावस्त्वयम् ।
अभिधेयापेक्षया यत्रैकमपि पदं न न्यूनं नाप्यधिकं तत्संमितमित्यर्थः । काक-
तीयेति । गतमेतत् ।

१ ये द्वे P. २ अतान्यत्तदुतान्दोलने M. ३ In R, M, and T. the order of
the Gunas after विस्तर is—सौहृद्य, गार्भीर्य, सलोप, ग्रासिक, संवित्त, प्रोक्ति, वि-
श्रुति and गति. ४ कौर्तिचन्दन M. ५ चर्चनम् M, ‘चर्चिकम्’ M.

अथ रीतिः ।

यथोपक्रमनिर्वाहो रीतिरिसभिधीयते ।

पङ् गुणान् सेवते राजा पङ् रिपूनवमन्यते ।

पङ् दर्शनान्युपादत्ते पङ् बलानि च वीक्षते ॥ २२

अथ भाविकम् ।

भावतो वाक्यवृत्तियां भाविकं तदुदाहृतम् ।

यथा ।

स्वामिस्तात कुलोत्तंस वीररुद्र जगत्प्रभो ।

पुत्रिणां धुरमेवोऽहं पुत्रेणापेक्षितस्त्वया ॥ २३ ॥

अत्र प्रेमरूपभाववशात् स्वामिस्तातेति वाक्यवृत्तिः ।

अथ गतिः ।

गतिर्नाम सुरम्यत्वं स्वरारोहावरोहयोः ।

यथा ।

प्रकाश्ये त्रैलोक्ये सततमतुलैः काकतिविभो-

र्महोभिर्निःसंमैर्दिनकरकण्टोपपटुभिः ।

पङ् गुणान् सन्ध्यादीन् । 'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाधयः । पटुणाः' इत्यमरः । पङ् रिपून् कामक्रोधादीन् । पङ् दर्शनानि पाणिनोपप्रवृत्तीन्पुष्कानि । पङ् बलानि मौलादीनि । तदुक्तं मौलेश्वरेण ।

'मौलं भृत्यं तथा मैत्रं क्षीणमादविकं बलम् ।

आमिग्रमपरं पटुं सप्तमं नोपलभ्यते ॥' इति ।

अत्र 'पादचतुष्टयेऽध्यादौ पटुदोषादानाद्यथोपक्रमनिर्वाहेण पतञ्जल्यर्पपरिहारिणी रीतिर्दृष्टव्या ।

भावत इति । भावः प्रेमात्रास्तीति भाविकम् । स्वामिधिति पुत्रं प्रति जनकस्योक्तिः । भाविकं योजयति । अत्र प्रेमेति ।

गतिरिति । अस्मन्ममरोहो हर्षोऽहं प्रपन्नत्वम् । अस्तरोहो वैरैरीत्यम् । प्रकाश्य इति । निःसंमैरिति सूर्यादितेजोव्यतिरेकोक्तिः । वीररुद्रतेजासि विधव्या-

अत्राधितिष्ठत्यधःकरोति परिभवतीत्यन्तःसंज्ञल्लक्षणरूपत्वात् सौम्यं भवति ।

अथ प्रौढिः ।

प्रौढिरुक्तेः परीपाकः ।

यथा ।

वीप्सा पद्मभवस्य चन्द्रमुकुटस्यावृत्तिराप्रेक्षितं
वैत्यारेः प्रतिबिम्बनं सुरगिरेरिन्दोः संमुत्तेजना ।
कर्णादेः पुनरुद्भवः सुरतयोः सर्वस्वमाविक्रिया
स्वर्धनोरपि तर्कयन्ति कवयः श्रीवीररुद्रप्रभुम् ॥ २० ॥

अथोक्तिः ।

विदग्धभणितिर्या स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ।

यथा ।

विदुः कमलासत्ती रण्णो तुह सुहं अचित्तचरितस्स ।
भासन्तो वि तुमं तं कुवलयल्लिच्छ पसाहेसि ॥ २१ ॥

न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमेन केवलधातोः प्रयोगाभावात् 'छः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति प्रत्ययानामेव कर्तुं कर्माभिन्नानन्ददर्शनाच्चेति द्रष्टव्यम् । फलितमाह । अत्राधितिष्ठतीत्यादि ।

प्रौढिरिति । परीपाको वैचित्रीविशेषः । वीप्सेति । वीप्सा द्विर्भावाः । निमित्तर्जनमित्तकयोरभेदोपचारात् । अप्रेक्षितं 'द्विस्त्रिरुक्तम् । प्रतिबिम्बनं प्रतिबिम्बः । संमुत्तेजना ताणोल्लीदृशम् । सर्वत्र द्वितीयब्रह्मादिरूपरवमित्यर्थः । भग्वीररुद्रे विरिञ्चिवीप्साचारोपलक्षणवैचित्रीवशात् प्रौढिः ।

दिष्टेति । कमलासक्तिरेकत्र कमलायामन्यत्र कमलपद्मासक्तिः । कुवलयल्लिच्छा भूमण्डललक्ष्मीमन्यत्रोत्पलसंपदम् । राज्ञश्चन्द्रस्यापि कमलासक्तिः भासतः सूर्यस्यापि कुवलयप्रसाधनमित्येवंरूपायां विदग्धभणित्वावस्थीलं परिह्रियते ।

छाया ।

१ दुष्ट कमलासत्ती राज्ञस्तव सुभगाचित्तचरितस्य ।

भासमानपि त्वं तां कुवलयल्लिच्छां प्रसाधयसि ॥

१ सोमवत् P. २ समुत्तेजनम् P, T, R.; समुत्तेजनात् M. ३ श्रीविराटीन्द्रमुत्तु T. ४ विदुः M. ५ सुपम् M. ६ भासन्तो वि M. ७ कर्तृकमभिमानान्तेन M. ८ दिष्टम् M. ९ समुत्तेजनम् P.

‘यो हेतुः काव्यशोभायाः सोऽलंकारः प्रकीर्त्यते ।

गुणोऽपि तादृशो ज्ञेयो दोषः स्यात्तद्विपर्ययः ॥’

अतो गुणानां संघटनाश्रयत्वमेव युक्तम् ।

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे गुणप्रकरण समाप्तम् ।

अद्वावत्र प्रग्वलत्याग्निरुचैः

प्राज्यः प्रोचबुल्लसत्वेप धूमः ।

इत्यादौ पर्वतोऽभिमानिसादिशुक्लशास्त्रानुकूल्येन काव्यत्वरहितेऽप्योजःश्लेषा-
दिसंभवेनातिव्याप्तिः स्यात् । तस्माद्व्याप्तिः गुणानां तन्मते काव्यशोभाकरत्वम् ।
न च तन्मूलमलंकाराणां तदतिशयहेतुत्वमिति । स्वमतेऽभिमतसंमतिं च दर्श-
यति । यो हेतुरिति । उपसंहरति । अत इति । स्वरूपभेदाभावादित्यर्थः ।
संघटनाश्रयत्वमेव युक्तमिति । भेदकत्वेनेति भावः । एतद्योद्गतादिमतमव-
लम्ब्य श्लेषादीनां माधुर्यादावनन्तर्भावमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु भाग्यहा-
दिमतेनान्तर्भावे श्लेषादिगुणानां रसधर्मत्वम् । अलंकाराणां तु शब्दार्थधर्मत्व-
मिति विद्यत एव स्वरूपभेद इति रहस्यम् । अत एव स्वयमेवोक्तवान् काव्य-
प्रकरणे ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ।

श्लेषादयो गुणास्तत्र शौर्यादय इव स्थिताः ॥

‘आमोत्कृष्टावहा इति ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीजश्रीमहोपाध्यायकोलचछमाहि-

नाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मन्त्रेः पेदयार्थस्या-

नुज्ञेन कुमारस्वामिसोमपीथिना विरचिते प्रताप-

रुद्रीयव्याख्याने रत्नापणाख्याने गुणानिरूपणं

नाम षष्ठं प्रकरणम् ॥

१ R. and M. have इति गुणप्रकरणम् before this. २ T. drops श्री.

३ माधुर्यादावनन्तर्भावमङ्गीकृत्योक्तम् । m.

तमः कृत्स्नं शोकज्वलदनलोचिःपरिचय

दधत्स्वप्युद्वेलत्यैरिन्ममैतस्वेव सततम् ॥ २४ ॥

अत्र पूर्वार्धे दीर्घाक्षरप्रायत्वात् स्वरस्यारोहः । एतेषां गुणानामर्थ-
गतत्वमपि केचिदिच्छन्ति । प्राचामाचार्याणां मतेन सघटनाश्रयत्वमर्थ-
गुणानाम् । तदुक्तमलंकारसर्वस्वे । 'सघटनाधर्मत्वेन शब्दार्थधर्म-
त्वेन च गुणालंकाराणां व्यवस्थानम्' इति । अनयेव भङ्ग्या गुणाल-
काराणां सुनिरूपः स्वरूपभेदः । अन्यथा स्वरूपभेदस्य दुर्निरूपत्वात् ।
काव्यशोभाकरत्वमेव गुणालंकारस्वरूपम् । तदुक्तं रुद्रभट्टेन ।

पिनि तमसो बैरिहृदयान्येवावकाश इत्याह । तम इति । तत्राग्निसन्निधावेऽपि
तमसो न बाध इत्याह । शोकेति । दधत्स्वपीत्यपिशब्दो विरोधसूचकः ।
दुःखिता मुह्यन्तीति परिहारः । उद्वेलति विमृम्भते । अत्र पूर्वार्धे इत्येवो-
त्तरार्धे ह्रस्वाक्षरप्रायत्वादरोह इति द्रष्टव्यम् ।

एतेषां गुणानां मतभेदेनार्थगतत्वलक्षणं विशेषमाह । एतेषामिति । तदुक्तं
वामनेन । 'एत एवाज प्रेसादप्रभृतयोऽर्थगुणा' इति । स्वमतमाह । प्राचा-
मिति । सघटनाश्रयत्वमेवेति । बहूनां पदानामेकपदवदवभासमानत्वादिल-
क्षणे श्लेषावाच्यगतत्वस्य दुर्घटत्वादिति भावः । अलंकारसर्वस्य इति । उद्भटा-
दिमन्त्रानुवादेवेनेति भावः । अनयेव भङ्ग्येति । सघटनाशब्दार्थरूपाश्रयभे-
देनैवेत्यर्थः । अन्यथेति । आश्रयभेदाभाव इत्यर्थः । ननु कथमेतदुपपद्यते
'काव्यशोभायां कर्तारो धर्मा गुणा । तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा' इति वाम-
नेन स्वरूपभेदस्योक्त्यादिति चेत् नैतत् साधीयः । विकल्पासहत्वात् । इदं हि
तद्दर्शनरहस्यम् । रीतिरात्मा काव्यस्य । रीतिश्च गुणवित्तिष्टपदरचना । सा वैद-
भ्यादिभेदेन त्रिविधा । तत्र सर्वगुणवित्तिष्टा वैदर्भी । कतिपयगुणवित्तिष्टा गौडी-
यापाञ्चात्यावित्ति । तत्र सर्वगुणानां ^{१०}मिलित्वा काव्यशोभाहेतुत्वे गौडीपाञ्चात्मी-
त्योरव्याप्तिः । कतिपयानां काव्यशोभाहेतुत्वे

१ परिचयान् M, २ व्याप्य P ३ 'मनस्यव M, M, ४ T' has उत्तरार्धे अवाह
and M, has उत्तरार्धे हृदयान्तरतया स्वरस्यारोहः ५ M, ora is मापि ६ मने
R, T' ७ 'कारणामवस्थानम् P, R. ८ निरूपित T', मुनिरूपित M, ९ हारो
भेद M, १० स्वरूपमुक्त रुद्रभट्टेन R, M, ११ प्रसादादयो m. १२ 'पदरसमत' P.
१३ 'नुमारचने' m. १४ मिलितवान् m.

‘उपस्कुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण संश्रिताः ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥’ इति ।

यथा करचरणाद्यवयवगतैर्वलयनपुरादिभिस्तदलंकारतया प्रसिद्धै-
रवयव्येवालक्षियते तथा शब्दार्थावयवगतैरनुप्रासोपमादिभिस्तत्तद-
लंकारतया प्रसिद्धैरवयवीभूतं काव्यमुपस्क्रियते ।

आश्रयाश्रयिभावेनालंकार्यालंकारभावो लोकरवत् काव्येऽपि संमतः ।
आहृत्यहेतुत्वेऽपि गुणानामलंकाराणां आश्रयभेदाद्भेदव्यपदेशः । संघट-
नाश्रया गुणाः शब्दार्थाश्रयास्त्वलंकाराः ।

तत्र प्रथमं शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यमलंकाराणाम् । अर्थ्यालंका-
राणां चातुर्विध्यम् । केचित् प्रतीयमानवस्तत्त्वः । केचित् प्रतीयमाना-
पम्याः । केचित् प्रतीयमानरसमावादयः । केचिदस्फुटप्रतीयमाना इति ।

सूच्यते । अस्मिन्नेवार्थे वृत्तसंवादमाह । उपस्कुर्वन्तीति । येऽङ्गद्वारेण शब्दाध-
योक्तृकर्षाधानद्वारेण समन्निभं रसं सन्तं विद्यमानमुपस्कुर्वन्तीत्यनेन रसाभावे
चित्रकाव्ये शब्दार्थवैचित्र्यान्नामपयवसायित्वमलंकाराणामिति सूच्यते । तेऽल-
काराः कण्ठादीनामुक्तर्षाधानद्वारेण हारादय इव सयोगवृत्त्या वर्तन्ते इत्यर्थः ।
न केवलमेव सति रसेऽनुप्रासोपमादिभिः स्वाश्रयभूताः शब्दार्था एवोपस्क्रियन्ते ।
किं तु तदवयवीभूतं काव्यमपीत्येतर्लौकिकरूपान्तेनाह । यथेति । आश्रयाश्र-
यिभावेनेति । सयोगमूलेनेति शेषः । लोके मूलभूतः सयोगो मुख्यः । अथ
त्वन्निवत्तत्साधर्म्यादीपचारिक इति भेदः । अर्थालंकारविभागं करिष्यन्नागमदुप-
योगितयोद्भूतादिमतेनोक्तमेव गुणालंकारभेदमनुब्रूयति । आहृत्यहेतुत्वेऽपीति ।

इत्थमलंकारस्वरूपं निरूप्य तद्विभागमाह । तत्र प्रथममिति । शब्दालं-
कारा अनुप्रासादयः । अर्थालंकारा उपमादयः । उभयालंकारा लाटानुप्रासो-
भयसंस्पृष्टादयः । एतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभाहेतुत्वे शब्दार्थोभयालंकार-
व्यवस्थायामाश्रयाश्रयिभाव एव प्रमाणमित्यालंकारसर्वस्वकारः । अन्य-
व्यतिरेकाविति काव्यप्रकाशकारः । रसमावादिर्व्यज्यत इति । गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः ।

१ उपकुर्वन्ति R., M. २ स तत्त्वं P, सन्तम् H. ३ जातुष्वि P. ४ तथैव R, M.
५ ‘स्तदलंकारतया R, M. ६ आश्रयाश्रयिभेदेना’ P. ७ लोके स्तु T. ८ R. and V.
drop अवि. ९ भेदव्यवहार R, भेदाद्व्यपदेश M. १० T has अलंकारविभाग as
healing before न. ११ अर्थालंकारस्य R, अर्थालंकारव्यवहार T. १२ अत्रुत्ताने Dr.

अलंकारस्वरूपनिरूपणम् ।

अथ गुणनिरूपणानन्तरमलंकारा निरूप्यन्ते । अलंक्रियतेऽनेनेति
चास्त्यहेतुरलंकारः । तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे ।

परिशेषादलंकारनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति ।

अग्रैतेऽलंकाराभ्येकानुप्रासवृत्त्यनुपासौ ।

यमकं पुनरुक्तवदाभासो लाटोपलालितः प्रासः ॥ १ ॥

विश्रमयो उपमानन्वयोपमेयोपमास्तरणम् ।

रूपकपरिणामौ द्वौ संदेहभ्रान्त्यपह्नवोद्धेखाः ॥ २ ॥

उत्प्रेक्षातिशयोक्ती तथा सहोक्तिर्विनोक्तिश्च ।

उक्तीः समासवरुक्षभावकव्याजपूर्विका विद्यात् ॥ ३ ॥

मीलनसमानतदतद्गुणाविरोधो विरोधश्च ।

अधिको विभावनाथो विशेषपूर्वोक्तयसंगती स्याताम् ॥ ४ ॥

विधिग्राम्योन्यविषमाः समोऽथो तुल्ययोगिता ।

दीपकं प्रतिवस्तूपमा दृष्टान्तो निदर्शना ॥ ५ ॥

व्यतिरेकः श्लेषपरिकराक्षेपा मृपास्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा च पर्यायोक्तं प्रतीपकम् ॥ ६ ॥

अनुमानं काव्यलिङ्गं न्यातोऽर्थान्तरपूर्वकः ।

यथासख्यार्यापतने परिसंख्योत्तरं तथा ॥ ७ ॥

यार्धचार्यौ द्वौ समाभिर्भाविकं प्रत्यनीककम् ।

व्याघातपर्यायसूहमा उदात्तः परिरुक्तिरु ॥ ८ ॥

हेतुमालैकावली च मालादीपकसारथी ।

संस्तुष्टिसंकरौ चेति पञ्चसप्ततिरीरिताः ॥ ९ ॥

रसवद् प्रेय ऊर्जस्वी समाहितमघोदयः ।

भावस्य संधिः शावत्यं दूयसीतिरिति मेमताः ॥ १० ॥

एतेषामलंकारसंबन्धुत्वात् तत्सामान्यलक्षणलानं मत्वाह । अलंक्रिय-
तेऽनेनेति । अनियमेन रस इति शेषः । 'अकृच्छरि च कारके सशयात्' इति
करणे ध्वप्रत्ययः । एतेनैतेषां गुणानामिव रमोपकारासंभवात् तेष्वो वैलक्षण्यं

उपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानां मेढामेदसाधारणसाधर्म्यमूलता ।
उत्प्रेक्षातिशयोक्तौ अध्यवसायमूले ।

विभावनाविशेषोक्तिविषमचित्रासंगत्यन्योन्यव्याघातातद्गुणभाधिक-
विशेषाणां विरोधमूलता ।

यथासंख्यपरिसंख्यार्थापत्तिविकल्पसमुच्चयानां वाक्यन्यायमूलता ।
परिवृत्तिप्रत्यर्नाकतद्गुणसमाधिसमसंभावोत्पुद्गात्तविनोक्तयोः लोक-
व्यवहारमूलाः ।

काव्यलिङ्गादुपमानार्थान्तरन्यासानां तर्कन्यायमूलता ।
कारणमालेकावलीमालादीपकसाराः शृङ्खलावैचित्र्यमूलाः ।
व्याजोक्तिवक्रोक्तिमीलनान्यपह्वमूलानि ।
समासोक्तिपरिकरौ विशेषणवैचित्र्यमूलौ ।

अथालंकाराणां परस्परयैलक्षण्यं निरूप्यते ।

आरोपगर्भत्वेऽप्यारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगानुपयोगाभ्यां परिणाम-
रूपकयोर्भेदः ।

आरोपविषयस्यारोप्यमाणरूपसंभवासंभवाभ्यामुत्प्रेक्षारूपकयोर्भेदः ।
आरोपविषयस्य संदेहधान्यपह्ववैः संदेहधान्तिमदपह्वयानां परस्परं
भेदः ।

साधर्म्यमूलत्वेऽपि तुल्ययोगितादीपकनिदर्शनाव्यतिरेकदृष्टान्तभ्यः
साधर्म्यस्य वाच्यत्वादुपमानन्वयोपमेयोपमा भिद्यन्ते ।

साधर्म्यस्य वाच्यत्वगम्यत्वाभ्यामुपमेयोपमाप्रतिवस्तूपमयोर्भेदः ।
वस्तुप्रतिवस्तुधिम्वप्रतिविम्वभावाम्भ्यां प्रतिवस्तुपमादृष्टान्तयोर्भेदः ।

अथालंकाराणामत्यन्तविवेकार्थं मिथो वेधर्म्यमाह । अथालंकाराणां परस्पर-
यैलक्षण्यं निरूप्यत इत्यादिना । शिष्टमन्यदुदाहरणमन्त्राय एव स्पष्टीभाविष्य-
सीति नेह विविच्यते ।

१ M. drops निपम २ 'शिविषा' R, M ३ T. drops एरु. ४ 'ग.मा ठा-
न्यापमृता' R, M ५ शृङ्खलावैचित्र्यमूला M ६ 'नीमनि निह्वनून्ते' १
७ 'वेह्व' P. ८ B. drops निरूप्यते ९ 'दपह्वनिव' M १० परह्वनिव R, M
११ मापाण्यवस्य M, R. १२ नवा' ६

समासोक्तिपर्यायोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयातिशयोक्ति-
रिक्काप्रस्तुतप्रशंसालुक्कनिमित्तविशेषोक्तिषु प्रतीयमानं वस्तु काव्यो-
पस्कारतामुपधाति ।

रूपकपरिणामसंदेहध्वान्तिमदुल्लेखोपह्वोत्प्रेक्षास्मरणतुल्ययोगितादी-
पकप्रतिवस्तूपमादृष्टान्तसहोक्तिव्यतिरेकनिदर्शनाभेदेष्वप्युपम्यं गम्यते ।

रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितभावोदयभायसंधिभावशवलतासु रसभा-
वादेर्व्यज्यते ।

उपमाविनोक्त्यर्थान्तरन्यासविरोधविभाजनोक्तगुणविशेषोक्तिविपमस-
मचिन्नाधिकान्योन्यकारणमालैकावलीव्याधातमालादीपककाव्यलिङ्गातु-
मानसारयथासंबन्धार्थापत्तिपर्यायपरिवृत्तिपरिसंबन्धाविकल्पसमुच्चयस-
माधिप्रत्यनीकप्रतोपविशेषमीलनसामान्यासंगतितद्रुणातद्रुणव्याजोक्ति-
धनोक्तिस्वभावोक्तिभाविकोदात्तेषु सहृदयहृदयाहादि स्फुटं प्रतीय-
मानं नास्ति ।

अत्रेत्थमलंकारकक्ष्याविभागः ।

साधर्म्यं त्रिविधम् । भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदभेदप्रधानं चेति ।
उपमानोपमेययोः स्वतो भिन्नत्वाच्छाब्दमेतन्न वास्तवम् ।

रूपकपरिणामसंदेहध्वान्तिमदुल्लेखोपह्वयानामभेदप्रधानसाधर्म्यनिब-
न्धनत्वम् ।

दीपकतुल्ययोगितादृष्टान्तनिदर्शनाप्रतिवस्तूपमासहोक्तिप्रतीयत्यति-
रेकाः भेदप्रधानसाधर्म्यनिबन्धनाः ।

धनुषो विभक्तेष्वलंकारेष्वन्तरविभागं प्रतिज्ञापूर्वकमाह । अत्रेति । इत्थं
चक्ष्यमाणप्रकारेण । कक्ष्याविभागः साधर्म्यविरोधादिमुख्येनालंकाराणां वर्गसो
विभाग इत्यर्थः । एतद्भेदप्रधानत्वं शब्दमरूपितं न घाल्यं न स्वाभाविकम् ।

१ कक्ष्योपस्कारपुष्पानि R, काव्योपस्कारपुष्पानि M. २ 'वापानि' T. ३ मा-
मरे is dropped in R. and M. ४ रसभावादि व्यज्यते R. M. ५ 'गुण-
निभेदविशेषोक्ति' P. ६ 'कक्ष्याविभाग' P. ७ 'विभक्ति' R., M. ८ 'निर्वातन' T.
९ 'रसवत्प्रेय' R. १० 'निदर्शनादृष्टान्त' R., M.

छेकानुप्रासः ।

भवेदव्यवधानेन द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोः ।

आवृत्तिर्यत्र स नुपैच्छेकानुप्रास इष्यते ॥

यथाव्यवहितयोर्व्यञ्जनयुग्मयोर्द्वयोः पौनरुक्त्यं तत्र छेकानुप्रासः ।

यथा

महीमहीनविभवे धत्ते क्षेमंकरे करे ।

राजन्यजन्यविजयी राजा राजद्रुणोदयः ॥ १ ॥

वृत्त्यनुप्रासः ।

एकद्विप्रभृतीनां तु व्यञ्जनानां यथा भवेत् ।

पुनरुक्तिरसौ नाम वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥

यथा ।

धौभयगतत्वेन त्रिविधं पौनरुक्त्यम् । तत्राद्ये केवलस्वरपौनरुक्त्यस्य चारुताहेतु-
त्वाभावाद् व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यम् । स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं च चारुता-
हेतुः । तत्राद्यमपि संख्यानियमे छेकानुप्रासः । वैपरीत्ये वृत्त्यनुप्रास इति सर्व-
स्वकारः । तदनुसारेण छेकानुप्रासं लक्षयति । भवेदिति । रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो
न्यासोऽनुप्रासः । तदुक्तम् ।

‘प्रकृष्टो वर्णविन्यासो रसाद्यनुगतो हि यः ।

सोऽनुप्रासः स च छेकवृत्त्युपाधिगतो द्विधा ॥’ इति ।

गृहचराः पक्षिमृगादयश्छेका इति केचित् । विदग्धा इति सर्वस्वकारा-
दयः । तदुपलालितोऽनुप्रासः छेकानुप्रासः । द्वयोरित्यत्र बीप्ता द्रष्टव्या । तेन
यत्र द्वयोर्व्यञ्जनयुग्मयोरेव्यवधानेनावृत्तिः स छेकानुप्रास इत्यर्थः । वदाहरति ।
महीमिति । महीनविभवे कर्णान्द्रसदृश इत्यर्थः । करे बाहौ । राजन्याः क्षत्रियाः ।
‘राजधसुराद्यत्’ इति यथाख्यः । जन्वं युद्धम् । अत्र पादवचनद्वयेऽपि व्यञ्जन-
युग्मानामव्यवधानानुप्रासेऽनुप्रास इति द्रष्टव्यम् ।

संख्यानियमेन छेकानुप्रासमुक्तवान्यथा वृत्त्यनुप्रासमाह । एकेति । प्रभृति-
ग्रहणात् त्रिचतुरादिसंग्रहः । अत्रैकस्य व्यञ्जनस्य सकृदावृत्तौ वैचित्र्याभावाद्

प्रस्तुताप्रस्तुतानां व्यस्तसमस्तत्वाभ्यां तुल्ययोगितादीपकयोर्भेदः ।

उपमानस्य प्रसिद्धत्वाप्रसिद्धत्वाभ्यामुपमोत्प्रेक्षयोर्भेदः ।

अर्थसाम्यशब्दसाम्याभ्यामुपमानश्लेषयोर्भेदः ।

उपमानोपमेययोर्भेदाभेदाभ्यामुपमानन्वययोर्भेदः ।

उपमानोपमेयभावस्य पर्याययोग्यत्वाभ्यामुपमेयोपमोपमयोर्भेदः ।

अप्रस्तुतस्य वाच्यत्वगम्यत्वाभ्यामप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्तयोर्भेदः ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वे पर्यायोक्तिः । वाच्यस्याप्रस्तुतत्वेऽप्रस्तुतप्रशंसा ।

व्यातिपक्षधर्मताद्यभावात् काव्यलिङ्गस्यानुमानाद्भेदः ।

साधारणगुणयोगाद् भेदानुपलब्धौ सामान्यम् । उल्लेखगुणयोगान्नूनगुणतिरोधानेर्मूलनम् ।

अन्यव्यवच्छेदे तात्पर्याभावात्तुदात्तालंकारस्य परिसंख्यातो भेदः ।

काकतालीयतया कार्यसाधने कारणान्तरोपनिपाते समाधिः ।

अहमहमिकया कार्यसाधने बहुनां कारणानामुद्यमे द्वितीयः समुच्चयः ।

निष्ठवस्य वाच्यत्वगम्यत्वाभ्यामपह्वव्याजस्तुत्योर्भेदः ।

अन्येषां भेदः स्पष्ट एव । यद्यपि व्याजोक्तिचर्कोक्तिर्मूलनसामान्येषु कथंचित् सादृश्यमस्ति तथाप्यविवक्षितत्वात् सादृश्यमूलेषु गणना ।

शब्दालंकारा निरूप्यन्ते ।

अथालंकारस्वरूपविभागानन्तरं शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दस्यार्थं प्रत्यन्तरंगत्वात् प्रथमं शब्दालंकारा निरूप्यन्ते ।

श्रव्यमलंकाराणां षोडशिकां विधाय शब्दालंकारनिरूपणं प्रसीति । अथेति । तत्प्राथम्ये हेतुमाह । शब्दस्येति । अत्र शब्दप्रतीतिपूर्वकत्वादर्थप्रतीतेः शब्दस्य प्रतीतावन्तरङ्गत्वं तेन तस्य प्राधान्यात् प्राथम्यमिति भावः । प्रथमं तावच्छब्दा-

१ प्रस्तुताप्रस्तुत-व्यस्त-वसमस्त-त्वाभ्याम् R. २ उपमानोपमेयोस्तु M., उपमानोपमेयोस्तु J. ३ अन्यो प्रस्तुते R, M. & Before this R. has उल्लेखगुणयोगाद् भेदानुपलब्धौ समम् ५ निमोलम् R, येननम् P. ६ अन्यत्र व्यवच्छेदे II. ७ व्यवच्छेदे M. ८ चन्द्रालंकारस्य M. ९ द्वितीयसमुच्चय R. १० II. and M. drop वर्णोक्तिः ११ प्रतीत्य उल्लेखान् R, प्रतीत्य तद्गम्यत्वात् M.

प्रतापः काकतीन्द्रस्य महामहिमतेजसः ।

भियं दधाति पद्मेष्टमहामहिमतेजसः ॥ ३ ॥

पुनरुक्तवदाभासः ।

यत्रार्थः प्रमुखे किञ्चिद् भासते पुनरुक्तवत् ।

पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः स सतां मतः ॥

यत्रार्थः पुनरुक्तवदाभासते अन्वयबेलायामन्यथा भवति स पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः । अर्थालंकारत्वेऽप्यस्य शब्दपौनरुक्त्याश्रितत्वाच्छब्दालंकारप्रस्तावे लक्षणं कृतम् ।

यथा ।

गतत्वेनानेकविधमित्याह । तस्येति । एतच्च श्लोकार्धपादयमकानामप्युपलक्षणम् । सर्वेऽप्येते भेदाश्चिरन्तरेरेव बहुधा प्रपञ्चिताः । गुरुत्वभीतत्वाच्चेह प्रपञ्चयन्ते । तत्रैकमुदाहरति । प्रताप इति । महान् महिमा आधिक्यं यस्य तेजसो महामहिमतेजसः काकतीन्द्रस्य प्रतापः । पद्मेष्टमहां यथाप्रियोत्सवाम् । अहिमतेजमः इष्णांशोः भियं दधाति । अत्र द्वितीयपादस्य चतुर्थे यमनात् संदृष्टयमकं नाम यमकमेव । तदुक्तमन्यत्र । अत्र यम्यमानयोरुभयोः सार्धकत्वं 'विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः' इत्यत्रेकस्य सार्धकत्वमन्यस्यानर्थकत्वम् । 'कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम्' इत्यग्नौभयोरनर्थकत्वम् । एवं सर्वेष्वपि यमकेषु प्रकारययं यथासंभवं द्रष्टव्यम् ।

शब्दपौनरुक्त्याश्रितानलंकारानभिधायार्थपौनरुक्त्यमूलमलंकारमाह । यत्रेति । पत्रालंकारेऽर्थः प्रमुखे प्रथमं पुनरुक्तवत् पुनरुक्तेन तुल्यमत एव किञ्चित् किमप्यनन्वितो भासते परमार्थतस्तु अन्यथा पर्यवस्यतीत्यर्थः । अर्थपौनरुक्त्यस्य प्ररूढदोषत्वात् तदेतच्चिरूप्य व्याचष्टे । यत्रार्थ इत्यादिना । नन्वस्य शब्दालंकारप्रस्तावे का संगतिरत आह । अर्थेति । अर्थपौनरुक्त्यादेवाध्याश्रितत्वाद्ध्यालंकारे सत्यपीत्यर्थः । शब्दपौनरुक्त्याश्रितत्वादिति । पर्यायशब्दाश्रितत्वादित्यर्थः । आम्नेदितशब्दवत् पर्यायशब्देऽप्यर्थैकत्वसादृश्यादीपचारिकं शब्दपौ-

रे रे क्षुद्रमहोक्षितः क्षणमितः श्रीकाकतिक्ष्मापते-
 र्वीक्षध्वं ध्वजिनां दुर्गस्यसुमटां प्रोक्षितकौक्षेयकैः ।
 योत्स्यध्वे यदि लभ्यमक्षयपदं कान्तारपक्षो वृथा
 क्षमाभृत्कुक्षिचरत्तरक्षुनिकैरपत्तत्रात्परक्षा कुतः ॥ २ ॥

यमकम्

यमकं पौनरुक्त्ये तु स्वरव्यञ्जनयुग्मयोः ।

छेकानुप्रासे ध्वंस्यनुप्रासे च स्वरपौनरुक्त्यमातृपङ्क्तिम् । यमके तु
 स्वरव्यञ्जनयोरावृत्तिः । तस्यादिमध्यान्तगतत्वेन बहवो भेदाः । अत्र
 दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

सामर्थ्यादसकृदावृत्तिलभ्यते । इयोस्तु सकृदेव । अन्यथा छेकानुप्रासः स्यात् ।
 व्यवधाने एवसकृदावृत्तावपि न विरोधः । श्रयादीनां तु सकृदसकृदा व्यवधाने-
 नाव्यवधानेन पावृत्तिर्दृष्टव्या । वृत्तिशब्देन वेदभ्यां दयो विवक्षिताः । तदुपल-
 क्षितानुप्रासो वृथानुप्रासः । उदाहरति । रे रे इति । योत्स्यध्वे इति । यदि ।
 युध संप्रहारे इत्यस्मादातोः कर्मणि लृट् । लभ्यमक्षयपदमिति ।

‘द्राविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिमाद योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥’

इति स्मरणादिति भावः । कान्तारपक्षोऽरण्यनिवासपक्षः । तरक्षुनिकरात् वृणा-
 दनयूयात् दुर्भरणकारणादरण्यनिवासोच्छुभोदकं शुद्धभरणमेव भवे इति भावः ।
 अत्रासकृत्क्षकारावृत्त्या वृथानुप्रासः । एवमन्येऽपि भेदाः सूर्यशतकारो द्रष्टव्याः ।

व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्याध्वपमलंकारद्वयमुक्त्वा स्वरव्यञ्जनपौनरुक्त्याध्वपमलंका-
 रमाह । यमकमिति । ननु महीमहीनविभव इत्यादौ छेकानुप्रासे ‘युधिष्ठि-
 र्वैतवने वनेचरः’ इत्यादौ वेकदा सादृश्यलक्षणे वृत्त्यनुप्रासे च स्वरपौनरुक्त्यसं-
 भवात् कथं तत्र व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यामित्याशङ्क्य परिहरति । छेकानुप्रास
 इति । अनुपङ्गादागतमानुपङ्क्तिम् । अन्याचयविशिष्टमभ्युषय इत्यर्थः । स्वर-
 व्यञ्जनयुग्मयोरित्यत्र स्वरसहितव्यञ्जनेति मध्यमपदलोपो समासो विवक्षित
 इति व्याचष्टे । यमके त्विति । तत्र यम्यमानानां धार्दिकदेशानामादिबन्धमान्-

चित्रालंकारः पद्मवन्धादिः ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ।

आदिग्रहणाच्चक्रवन्धादयः ।

तत्रापृदलपद्मवन्धो यथा ।

याता यस्यासमग्रानतिमिह कनकास्थानसत्कासनाया

यानासत्कासनस्या सुखयतु कमलाभ्याससुज्ञानमाया ।

इति । असौ वीररुद्रसंबन्धिनी । अत्र द्वितीयगुणादिशब्दानामुत्कर्षलक्षणस्याप-
र्यभेदः । 'अत्रावजपन्नयने नयने 'निमील्य' इत्यादौ विभक्त्यादेरपौनरुक्त्येऽपि
शब्दार्थपौनरुक्त्याल्लाटानुप्रासत्वम् । अत एवायं पदाधयः प्रातिपदिकाधयश्चेति
द्वेधा ल्लाटानुप्रास इति सर्वस्वकारः । उद्भटेनाप्युक्तम् ।

‘स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः फलान्तरात् ।

शब्दानां प्रेक्षणीनां वा ल्लाटानुप्रास इष्यते ॥’ इति ॥

ननु युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इवेत्यत्रैकैकस्यैवोपमानोपमेयत्वलक्षणे अनन्वयालंकारेऽपि
शब्दार्थपौनरुक्त्यसंभवाल्लाटानुप्रासत्वमेव किं नेष्यते । सत्यम् । यदप्यनन्व-
येऽर्थपौनरुक्त्यमात्रं लक्षणं तथापि निर्देशप्रतिनिर्देशयोरैकरूप्याभावे पर्यायप्रक-
भदोपपन्नज्ञादानुपपत्तिकं शब्दार्थपौनरुक्त्यम् । अत्र तूभयपौनरुक्त्यमप्यावश्यकमे-
वेति विषयभेदाच्च कोऽपि विरोधः । तदुक्तम् ।

‘अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुपपत्तिकम् ।

असिंस्तु ल्लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥’ इति ।

चित्रं लक्षयति । पद्मेति । न च ध्रावणानां वर्णानां पद्माद्याकारहेतुत्वं न चदत
इति वाच्यम् । वर्णशब्देन तस्मात्कारणां लिप्यक्षराणामाक्षेपात् तेषां मुख्यवर्णा-
भेदेन लोकव्यवहारादस्य शब्दालंकारत्वम् । पद्मादिबन्धेषु कृष्णिकादिस्थानविशे-
षेषु वर्णानां पौनरुक्त्यात् पौनरुक्त्यमूलालंकारानन्तर्यं च द्रष्टव्यम् । यातेति ।
कनकास्थाने सुवर्णमयसमामपडपे सक्त स्थितमासनं सिंहासनमयति प्राप्नोतीति
कनकास्थानसत्कासनाया । १ अयत्ते. कर्मण्यण्प्रत्ययः. २ यत्नेषु. सुस्पर्शादिभ्यास्तत्का-

१ चित्रमिष्यते B. २ यस्या समग्रा M. ३ कनकास्थानं P. ४ निमीलितेत्यादौ L
५ पदाधानां वा L. ६ लोके व्यवहारात् L. ७ कापनत्वर च L.

जिष्णुरिन्द्रः क्षितिभुजां श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

भास्वान् सूर्यस्फुरत्तेजाः काकतीन्द्रो धिराजते ॥ ४ ॥

अथोभयपौनरुक्त्यालंकारः कथ्यते ।

लाटानुप्रासः ।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं यत्र तात्पर्यभेदवत् ।

स काव्यतात्पर्यविदां लाटानुप्रास इष्यते ॥

यत्र शब्दार्थयोस्तात्पर्यभेदमात्रं न स्वरूपभेदस्तत्र लाटानुप्रासः ।

यथा ।

गुणा गुणास्ते गण्यन्ते ये रुदनृपमाश्रिताः ।

नीतिर्नीतिरसौ तस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च कथ्यते ॥ ५ ॥

नरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । उदाहरति । जिष्णुरिति । जयश्रीसो जिष्णुः । क्षितिभुजा-
मिन्द्रो राजाग्रणीः । श्रीपतिः समुद्रः । पुरुषोत्तमः पुरुषधेष्टः । भास्वान् दीप्ति-
मान् । सूर्य इव स्फुरत्तेजाः स्फुरत्प्रतापः । तत्र जिष्णुर्दानामिन्द्रादिपराय-
प्रयोगेण प्रमुखे भासमानस्य पौनरुक्त्यस्योक्तप्रकारेणान्वयवेद्यामन्यथा पदव-
सानात् पुनरुक्तवदाभास इति भावः ।

केचित् पुनरेवमाहुः । ‘भाति सदानस्यागः स्थिरतायाम्’ इत्यत्र सत्पुरुष-
प्रणामेन प्रकाशते स्वयं पर्वतभूत इत्यस्यार्थस्य दानस्यागशब्दपरिवृत्तावसंभवा-
च्छब्दालंकारोऽयम् । ‘तनुः’ इत्यत्र कृशाद् इत्यस्मिन्नर्थे तनुशब्दपरिवृत्तौ नाप-
मलंकार इति शब्दाध्वयत्वं त्रिपुःशब्दविपरिवृत्तौ नालंकारत्वहानिरित्यर्थाश्रयत्वम् ।
अत उभयालंकारोऽप्ययमिति । तदुक्तं काल्यप्रकाशे ।

‘पुनरुक्तवदाभासो विधिब्रालंकारशब्दभाक् ।

एकार्थत्वेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम् ॥’ इति ।

शब्दार्थयोरैकपौनरुक्त्यमूलानलंकारानभिधायोभयपौनरुक्त्यमूलमलंकारं प्र-
तिशापूर्वकमाह । अथेत्यादिना । शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं प्रसूतदोषः तद्वत्-
च्छेदार्थं तात्पर्यभेदवादिति । अनेन यमकन्यावर्तकशब्दार्थयोः स्वरूपभेदाभावः
फलित इति न्यायवष्टे । यच्चति । लाटजनोपलालितोऽनुप्रासो लाटानुप्रासः । न
तु लाटदेशजन्यः कश्चनोपकारः काव्यस्य इति गोपालः । उदाहरति । गुणा

१ ‘निदा M. २ गीपते M., M. ३ ‘विपरीतता’ M. ४ ‘शब्दार्थयोः’ M. ५ ‘विपरिवृत्तौ’ M.

चक्रबन्धो यथा ।

लक्ष्मीवीक्षितवैभवस्य जगतां नाथस्य मद्रश्मिपो
दिश्वारब्धनिजप्रतापजनितां भाकृद्दुरां यच्छतः ।

नित्यं रुद्रजनाधिपस्य जयिनो भाति प्रकाशस्त्रिरा
राजत्पालनमोदितात्मनि भुजे योग्याश्रितत्वाद्धरा ॥ ७ ॥

यागे सक्तः सबद्धा । समृद्धस्यैव तन्नाधिकारादिति भावः । रति स्वविषयाभिरति
भाकिं जानातीति रतिज्ञा । अत एव मुकुटविषये फलितैर्ग्रामसस्यैः कार्यरायत्तौ
महान् भयः शुभावहो विधिर्यस्याः सा तथोक्ता । स्वभक्तानां ग्रामादिसंपादनेन
प्रकृतितस्त्रानुग्रहेत्यर्थः । एवंविधा या लक्ष्मीर्यस्य विभोरासमग्रामतिर्मपूणांमानति
वश्यत्वं याता सा कमला लक्ष्मीलं क्षितिपतितिलक धीरुद्धमिहैव लोके
जन्मनि वा सुखयतु सुखवन्तं करोतु । अयमष्टदलपद्यबन्धः । उद्धारस्तु ।

‘कर्णिकादि छिन्देद्वर्णां कमादिषु विदिषु च ।

सकर्णिकां सप्तविषु विदिषु तु विकर्णिकान् ॥

प्रवेशनिर्गमाभ्यां तु दिषु ते स्पुश्रनुवृत्त ।

व्यवधानेन तानाद्ये दलेऽन्यत्र त्वनन्तरान् ॥’ इति ।

चक्रबन्धमुदाहरति । लक्ष्मीति । कोशागारानियुक्तयेव लक्ष्म्या वीक्षितवै-
भवस्य विचारितैश्वर्यस्य । मद्रश्मियः कल्याणमूर्तेः रित्यर्थः । भास्वरः संचर्धितः ।
भाकृद्दुरां भास्करभावं निजप्रतापेन दिषु सूर्यकृत्यं कुर्वत इत्यर्थः । राजत्पालनेन
सम्यक्संरक्षणेन मोदितात्मनि सर्वैरनुमोदितस्वरूपे भुजे । अत एव योग्या-
श्रितत्वाद् प्रकाशं व्यक्तत्वं स्त्रिरा निश्चितस्यैत्यर्थः । धरा भूमिर्नित्यं भाति ।
उद्धारस्तु

‘बद्धयते पदरं चक्रं प्रत्यरं तच्चवाक्षरम् ।

त्रयाणामपि पादानां दशमं कर्णिकाक्षरम् ॥ १ ॥

आदितः स्वस्वतुर्यारिखयः पादाश्चतुर्थयाः ।

वर्णाः पष्ठान्त्यमारभ्य संपतन्तेऽन्तिमाक्षरैः ॥ २ ॥

मध्ये द्वौ द्वौ विसंवादौ पदरेषु क्रमाद् भवेत् ।

चतुर्थैः सप्तमैर्वर्णैर्वर्णनं कविवर्णयोः ॥ ३ ॥’ इति ।

या मानज्ञा सुसभ्या क्षितिपतितिलकं ज्ञातिरक्ता सगेया
यामे सक्ता रतिज्ञा सुकृतिषु फलितग्रामसस्यायताया ॥ ६ ॥

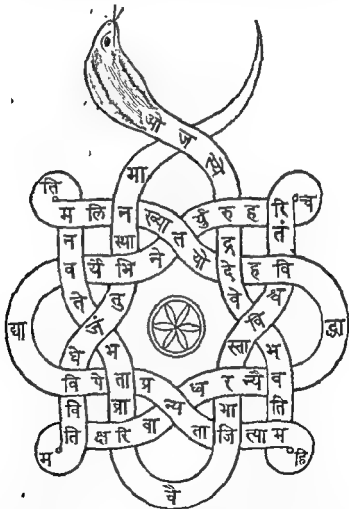
अष्टदलपद्मबन्धोऽयम् ।

न्यासनानि वल्ययनादीनि तत्र तिष्ठतीति यानासकासनस्था । राज्योपकरणेषु
लक्ष्मीरक्षीत्यागमः । अभ्यासेन परिचयेनोपासनयेत्यर्थः । मुखेन ज्ञापते इति
सुज्ञाना । 'कृत्यनुदो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । माया स्वरूपवैवित्री यस्या
सा अभ्याससुज्ञानमाया । अनुपासकानां दुरवबोधस्वरूपेत्यर्थः । मानं पूजं
जानातीति मानज्ञा । सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' इति यप्रत्ययः ।
ते शोभना यस्याः सा सुसभ्या । सम्पन्नस्यैव सभ्याध्यवत्वादिति भावः । जान-
न्तीति ज्ञाः विवेकिनः । 'इगुपध—' इत्यादिना कप्रत्ययः । तत्रातिरिक्ता ।
गोयते इति गेयं गानं तेन सह वचनं इति सगेया स्वनामाङ्कानेक्यतीत्यर्थः ।

वैरिघाता भजन्ते घनमतिमलिनव्यातयो देहविद्धा
घनैरध्वन्यवारि क्षतिमति विविधे जन्तुभिः स्नानभाजः ॥ ८ ॥

नागबन्धोऽयम् ।

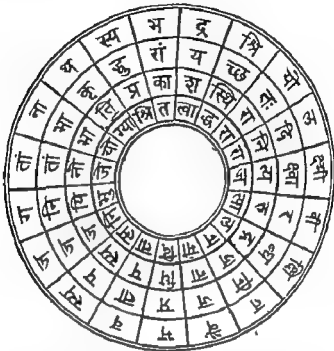

यन्मुदके भजन्ति मरुदेशे इत्यर्थः । 'आप.स्त्री भूभिः पार्वारि' इत्यमरः । स्नान-
भाजः स्नानं प्राप्ताः सन्तो वनं भजन्ते सेवन्ते । उदारस्तु ।

१ समन्ते R. २ व्याप्तो T. ३ क्षतिमति P. ४ विविधे जन्तुभिः P.

अत्र वैजनाथकृति वीररुद्रयश इति प्रतीयते ।

चक्रबन्धोऽयम् ।

नागबन्धो यथा ।

भोजस्ये रुद्रदेवे विभवति महिमत्याजितान्यप्रतापे
विद्यावयंभनेतयुरुहरिचरितं विश्वविस्तारभाजि ।

नागबन्धमुदाहरति । भोजस्य इति । भोजो बलं तत्र साधुराजस्यः प्रबलः ।
यद्वाहर्वाचिनीजस्यभन्देनाहस्करो लक्ष्यते तेन भोजस्ये सूर्यमहो इत्यर्थः ।
'भोजसोऽहनि यत्स्वी' इति यन्त्रयस्य च्छान्दसत्वेऽपि दृष्टादिप्रतापिबदस्य
भाषायां प्रयोगो द्रष्टव्यः । महिमत्याजितोऽन्येषां प्रतापो येन तस्मिन् तथोक्तं ।
विद्याभिर्वेदवेदाङ्गादिभिर्यथे श्रेष्ठे त्वधिकं हरिचरितमभनेतयनुकुर्याति विष्णु-
सदृश इत्यर्थः । 'न लोके' इत्यादिना पर्याप्रतिषेधः । विश्वविस्तारं भर्जो-
यत्वेन भजताति विश्वविस्तारभाजः । तस्मिन् विभवति विभां सति भतिमलिन-
प्यातयो वैरिगताः क्षत्रुसंघा देहविदा रणे विद्रुदेहाः सन्तो बन्धुजन्तुभिर्बन्धो-
लभ्यः सह क्षतिः क्षयः तदति । विविधे नानाविधदुःखभाजन इत्यर्थः । भवा-

१ मन्त्र वे० B. १ मन्त्र चक्र वे० M. २ रत्नापणं M. ३ इति चक्रं M. ४ विष्णुः L. ५ विस्तारं M.

। अथार्थालंकाराः ।

तत्र प्रथममनेकालंकार्याजभूतत्वादुपमा निरूप्यते ।

स्वतः सिद्धेन मित्रेण संयतेन च धर्मतः ।

साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकदोषमा ॥

यत्र स्वतः सिद्धेन स्वतो मित्रेण सहृदयसंयतेनापकृतेन सह प्रकृतस्य धर्मतः सादृश्यमेकदा वाच्यं चेद् भवति तत्रोपमा । स्वतः सिद्धेनेत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । उत्प्रेक्षायामप्रसिद्धस्याप्युपमानत्यसंभवात् यथा

कौत्सः काकतिथोररुद्रनृपतेः सिंहासनाध्यासिन

प्राचां भूमिभुजां यशः पिदधतो कौटोन्दुतुल्यश्रुतिः ।

रक्षादक्षिणराजलामज्जिता मन्दप्रमोदोत्थिता

त्रैलोक्याद्दृढसप्रमेव ककुमां प्रान्तेषु विद्योतते ॥ १ ॥

अत्र प्रमाशब्दो जातिवचनः त्रैलोक्याद्दृढसप्रमायाः कविप्रोदोक्तिः सिद्धत्वात्रोपमाशङ्कावकाशः ।

स्वतो मित्रेनेत्यनेनानन्वयव्यावृत्तिः । अनन्वय एकस्यैवोपमानोपमेयत्वसंभवात् ।

तथा हि

शब्दालंकारनिरूपणानन्तरमवसरप्राप्तत्वादर्थालंकारनिरूपण प्रतिजानीते । अथेति । प्रथममुपमानिरूपणे निमित्तमाह । तत्रेति । अथार्थालंकारेऽप्यित्यर्थः । अनेकालंकार्याजभूतत्वादिति । वाच्यैसम्यानामनन्वयार्थानां सम्यापम्यानां च रूपकादीनामन्येषां च सादृश्यमूलानां मूलनादीनां निदोऽनभूतत्वादित्यर्थः । लक्षयति । स्वत इति । धर्मतो गुणक्रियोरन्यतरेणेत्यर्थः । साम्यमित्यनेन कार्यकारणादिकयोरेकभावात् साधर्म्यादन्यवर्ण्यशब्दयोरुपमानोपमेयार्थस्य दृष्टव्यम् । अत्रानुपपन्नाध्याहारादिभिः शिष्टमद्यं पूरयन् व्याचष्टे । यत्रेति ।

१ P. drops it. २ Portions from यथा कश्चि° to 'एकवकाश', from तथा हि to स्वप्न, from तथा to 'रूपमेवैवम्', from तथा हि to सेव य, from तथा हि to नोपमा, from धर्मोऽथ ॥ to 'रूपमेवोपमा', and from तथा हि to 'त्रोपमाशङ्का' are omitted in P. and M. ३ एक दुर्लभश्रुति M. ४ तत्र M. ५ निदानत्वात् ।

इति धीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोभूषणेऽलंकारशास्त्रे शब्दालं-
कारप्रकरणं समाप्तम् ।

‘रेखाभ्यां चतुरश्राणि चतुष्कोष्ठानि कल्पयेत् ।

रेखाद्वयान्तराले स्याद्ययाकोष्ठे गृहाष्टकम् ॥ १ ॥

विदिक्षु कुण्डलीकुर्यात् तद्रेखाग्रैर्यथाक्रमम् ।

दिग्प्रेक्षाग्राणि याद्यानि योजयेत् दिक्त्रये मिथः ॥ २ ॥

पुनरत्र तु फणापुच्छमेलनं कल्पयेत् तथा ।

अन्तराण्यक्षयोकुर्यात् सन्दशाः स्युर्यथा मिथः ॥ ३ ॥

वर्णावृत्तिस्यलान्यत्र कोष्ठकोणानि पोटन ।

सन्दशानां चतुष्कं च कण्ठश्चेत्येकविंशतिः ॥ ४ ॥

आवृत्तिर्गुणमवर्णानां नेतरेषामिह कथितम् ।

अर्कशानद्दशमहवर्णाः पादचतुष्कगाः ॥ ५ ॥

आवर्त्तरश्मैर्नृताधिकुण्डलेष्वग्रैर्दक्षिणम् ।

यथैवं स्यात् तथा वर्णान् फणातो विन्यसेत् क्रमात् ॥ ६ ॥

त्रिंशद्दृष्टाविंशतिश्च पङ्क्तिरातिरनुक्रमान् ।

षेष्टत्रयितये वर्णाः समाप्तिस्तु गलाक्षरे ॥ ७ ॥

एवमेतद्विधायान्तः संगृहीतं महारमभिः ॥

विदिकृष्यले कुण्डलितं स्वयङ्गं

स्वेन ग्रिरायेष्ट्य विभक्तिभङ्गम् ।

शिखा गले पुच्छमहेः स्थितस्य

पाठ्यः फणातः फणियस्य पृथः ॥ ८ ॥ इति ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधीमहोपाध्यायकोटचलमण्डि-

नाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः पदार्थस्था-

नुजेन कुमारस्वामिमोक्षपायिना विरचिते प्रताप-

रुद्रीयव्याख्याने रत्नापणाख्याने शब्दालंकार-

निरूपणं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥

१ Il. has before this इति शब्दालंकारः and M. इति शब्दान्तरप्रकरणम्. २ २
drop धी. ३ अन्तराण्यक्षय कुर्यात् १. अन्तराण्यक्षय पादुदत्त. ३. ४ पदार्थस्था-
५ पदविभोः १. ६ कुण्डलितस्यमङ्गम्.

स्त्रीपक्षे चन्द्र इव आननं यासामिति समासः । रात्रिपक्षे चन्द्र एवा-
ननं यासामिति शब्दभावसाम्येन नोपमाप्राप्तिः । किं तु श्लेष एव ।

अन्येन वर्ण्यस्य साम्यमित्यनेन प्रतीपालङ्कारो व्यावर्त्यते ।

तथा हि

लोकोऽयमविशेषज्ञः किं कुर्मः कस्य कथ्यते ।

यत् काकतिनरेन्द्रेण सुमेरुरूपमायते ॥ ५ ॥

अत्राप्रकृतस्य मेरोः प्रकृतेन राज्ञा सादृश्यमिति प्रतीपालङ्कारो
नोपमा ।

एकदा साम्यमित्यनेन उपमेयोपमाव्यवच्छेदः । उपमेयोपमायामुप-
मानोपमेययोरनेकधा साम्यप्रतिपादनम् ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरथो धर्म इव स्थितः ।

कामस्ताविव तौ काम इव रुदनरेश्वरे ॥ ६ ॥

अत्र धर्मोऽर्थ इव अर्थो धर्म इत्यनेकदा शब्दद्वयेन धर्मार्थका-
मानां सादृश्य प्रतिपाद्यत इत्युपमेयोपमा ।

वाक्यमित्यनेन प्रतीयमानोपमानां रूपकसद्वैदधान्तिमनुल्लेखापह-

‘सकलकल पुरमेतज्जात सप्रति मुधाशुविम्बमिव ।’ इत्यादिशब्दमात्रसा-
म्येऽपि सा युक्तेति । अलङ्कारसर्वस्वकारः पुनरस्मिन्नेवोदाहरणे गुणाक्रियासा-
म्यवच्छेदसाम्य नोपमाप्रयोजकमपि तूपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतु श्लेष एवावसेय इत्य-
वोचत् । विद्यानाथस्तु सर्वस्वकारभद्रानुतया श्लेष एवाय नोपमेत्याह
अत्रेत्यादिना ।

अन्येन वर्ण्यस्येति । उपमानोपमेयस्येत्यर्थः । लोकोऽयमिति । अत्रोपमा-
नोपमेयभावस्य वेपरीत्वान् प्रतीपालङ्कार इत्याह । अत्रेति ।

धर्म इति । अत्रेकदा साम्यस्य प्रथमार्थमेव प्रत्युदाहरणम् । तावतैवोपमेयो-
पमायाः प्रितार्येत्वात् । द्वितीय पुनरभ्युच्चयः । तदेवाभिप्रेत्येक धर्मार्थकामाना-
मिति ।

१ ‘साम्ये नोपमा’ R २ प्रतीययाति M ३ M adds प्रतीये अन्वयस्यो-
पमानत्वकल्पनान् सादृश्य इत्यते । ४ ‘प्राप्ति P. ५ R. and M. omit उपमेयो-
पमायामु’—प्रतिपादनम् ६ For प्रतीयमानो—नेल्लदम् P. has शब्दोपमरूपकदे-
व्याप्ति and M. has शब्दोपमस्य रूपकदेव्याप्ति .

सन्तु लोके सुवर्णादिरत्नाकरसुधाकरः ।

तथापि वीररुद्रोऽयं वीररुद्र इव स्वयम् ॥ २ ॥

संमतेनेत्यनेन न्यूनोपमादिव्यावृत्तिः ।

यथा

उदन्वानिव गम्भीरः सुवर्णादिरिवोन्नतः ।

दिङ्माहेन्द्र इव क्षौणीधौरेयकाकर्तीश्वरः ॥ ३ ॥

अत्र संमुद्रसुवर्णादिदिग्गजानामुपमानत्वं योग्यमित्युपमैवेयम् ।

धर्मत इत्यनेन श्लेषालंकारवैलक्षण्यम् । ईलेये शब्दसाम्यमात्रमभ्युप-

गतं न गुणक्रियासाम्यम् ।

तथाहि

नीराजयन्त्यन्धपुरीरमण्यः

प्रदीपजालैर्वरवीररुद्रम् ।

चन्द्रानना गोत्रपतिं रजन्य-

स्तारागणैर्मरुपिव स्फुरद्भिः ॥ ४ ॥

अत्र प्रतापरुद्रं पुरस्त्रियो नीराजयन्ति मेरुं रजन्य इवेति नोपमा । गोत्रपतिमिति विशेषणार्थस्य साम्यासंभवात् । राजपक्षे गोत्रशब्देन कुलप्रतीतिः मेरुपक्षे गोत्रशब्देन पर्वतप्रतीतिः । तथा चन्द्रानना इति

व्यावृत्त्यादिकं तु स्वयमेव व्यक्तीकरिष्यते ।

न्यूनोपमादीति । न्यूनविशेषणोपमानं न्यूनोपमम् । भाविमहणादधिकोपमादिसंग्रहः सहृदयसंमतिं दर्शयति । उदन्वानिति । 'उदन्वानुद्धूषी च' इति निपातनात् साधुः । पुरं बहतीति धौरेयो पुरश्वरः । 'धुरो धडूकी' इति इह-
मत्स्यः । क्षौण्या धौरेय इति शिवभागवत् समासः ।

धर्मत इत्यनेन श्लेषालंकारवैलक्षण्यमिति । शब्दसाम्यमूलत्वात् तत्संति भावः । व्यावर्त्य श्लेषमूलमुदाहरति । नीराजयन्तीति । पूर्वविधस्यल्लेखन-
साम्येऽभ्युपमैवेति कान्यप्रकाशकारः । तदुक्तम् ।

१ न्यूनोपमाधिकोपमान्यावृत्तिः M_१, इष्टोपमादिव्यावृत्तिः M. २ क्षौण्या M_१. ३ सुवर्णा-
दिसमुद्रदिगन्तगजानाम् B. ४ श्लेषव्यावृत्तिः P.; श्लेषालंकारवैषम्यम् P. ५ R. om. the
from. केरे the गुणक्रियासाम्यम् ६ साम्याव्यावृत्तिः B., M_१. ७ गोत्रपक्षे राजशब्देन T.
८ T. drops गोत्रशब्देन. ९ शब्दसाम्यं नोपमाप्रयोजकमपि तूपमाप्रतिमोत्पत्तिरेव श्लेष
पराशरेण इत्यनेन च । विधानाथः सर्वस्वकारसिद्धातध्वानुपमा श्लेष इत्यर्थं नोपमस्य ।
अत्रेत्यादिना । L.

अत्र नगर्यां तत्तत्पदार्थतारोपः सादृश्याद्वेत्ते न संभवतीति सादृश्य-
कल्पनादुल्लेखालंकारः ।

वीरैरुद्रस्य मृपालजयहोमं वितन्वतः ।

धूमराजिरियं भाति न चमूरेणुरुत्थिता ॥ ११ ॥

अत्रोत्थितां चमूरेणुमवलोक्य धूमपङ्क्तिरित्यपह्वेनारोपः सादृश्यमूल
पद्येति सादृश्याक्षेपादपह्वः । एवं तुल्ययोगितादिष्वपि सादृश्य-
गम्यत्वात्त्रोपमाशङ्का । अतः सर्वेभ्यः साधर्म्यमूलभ्यां विलक्षणे-
यमुपमा ।

सा प्रथमं द्विधा । पूर्णा लुप्ता चेति । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्य-
प्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगे पूर्णा । एकस्य द्वयेस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।
पूर्णा द्विविधा । श्रौती आधी चेति । साक्षात्सादृश्यप्रतिपादकेनादिशब्दानां
प्रयोगे श्रौती । धर्मिण्यवधानेन सादृश्यप्रतिपादकानां सदृशसंकाशनी-

उपमायाः स्वरूपमुक्त्वा विभागमाह । सा प्रथममिति । पूर्णांमाह । उप-
मानेति । उपमीयते सदृशीक्रियते येनोत्कृष्टगुणेन तदुपमानं चन्द्रादि । उपमी-
यते यदपकृष्टगुणं तदुपमेयं मुक्तादि । साधारणो धर्मो गुण क्रिया वा । साद-
ृश्यप्रतिपादका यथेवादृश्यः । चतुर्णामेतेषां कण्ठोक्तं पूर्णेत्यर्थः । कतिन्यलोपे
लुप्तेत्याह । परुष्येति । लोपे शास्त्रीये स्मृतसिक्के च । तत्राद्यां विभज्यते ।
पूर्णोति । भुक्त्वा सादृश्यप्रतिपादनात् श्रौती । अर्धतत्सवार्थान्वयः । धीर्ता लक्ष-
यति । साक्षादिति । आधी लक्षयति । धर्मिण्यवधानेनेति । सर्वतानिधान-
श्चारेत्यर्थः । ननु यथेवादिस्तद्वन्नां मेदसादिस्तद्वन् सादृश्यविनिर्वाहपरत्वा-
भावात् केवलसादृश्यपरत्वं वक्तव्यम् । तथा नापि मुन्न चन्द्रसादृश्यमित्यर्थः
स्यात् । एवं च दशदाडिमादिवाच्यपदसम्यग्निदं नविष्यतीति चेद् नव्यम् ।

[सादृश्यादिना R. २ वरुद्र महीना कानने ति गने W. १ धूमरेणु
R. ४ सादृश्यस्य R. ५ T. and M. drop चतुर्णां, १ द्विधा R. = B. drop
रुद्राक्षम्, ८ तद्वन्निर्वाहः ६ ९ सादृश्यादि ६]

यतुल्ययोगितादीपकप्रतिवस्तूपमादृष्टान्तसहोचित्व्यतिरेकनिदर्शनानां
वैलक्षण्यम् ।

तथा हि

प्रतापरुद्रनृपतेर्मण्डलाग्रविधुंतुदः ।

अखण्डाविक्रमोद्दामो असते राजमण्डलम् ॥ ७ ॥

अत्र मण्डलाग्रविधुंतुदपदयोः सामानाधिकरण्याप्रयोगान्यथानुपपत्त्या
सादृश्यं लक्ष्यत इति नोपमा किं तु रूपकालंकारः ।

किमेव नवमो हरित्पतिरमन्दसंपत्पदं

किमेव दशमः प्रजापतिरपूर्वसर्गक्रमः ।

किमेव हरिरुवंरोद्धरणचञ्चुरेकादश-

धिरादिति विलोम्यते जगति काकतीन्द्रो जनैः ॥ ८ ॥

अत्र काकतीन्द्रस्य दिगीश्वरादीनां च परस्परामेदप्रतीतेः सदेह-
नियन्धनान्यथानुपपत्त्या सादृश्यमाक्षिप्यते । ततः सदेहालंकारः ।

काकतीर्थापिमोः कीर्त्तिविभवे व्याप्नोदसि ।

दिवापि चन्द्रिकाबुद्ध्या अकोरा यान्ति निर्वृतिम् ॥ ९ ॥

अत्र कीर्त्तिविभवे चन्द्रिकाबुद्धिः चन्द्रिकासादृश्यं विना न संभव-
तीति सादृश्याक्षेपात् भ्रान्तिमदलंकारः ।

लक्ष्मीनिवासगृहमित्यखिला नरन्द्रा

शौर्यान्तिभूमिश्चनिरित्यरिषीरवर्गाः ।

विद्याविहारपदवीति च लब्धवर्णाः

श्रीकाकनीन्द्रनगरीमनिशं स्तुवन्ति ॥ १० ॥

वाच्यव्यवच्छेदतया साधर्म्यस्य गम्यत्वं केपुषिदलंकारेषु दर्शयति । तथाही-
त्यादिना । उदाहरणश्लोका यथायोगं स्वस्वप्रकरणे पूरं व्याख्यास्यन्ते ।

उद्दामोद्यतविक्रमे कृतयुगे वाहौ ययातेर्यथा
 वेतायां रघुनायकस्य महितव्यातां मुजायां यथा ।
 दोर्दण्डे च युधिष्ठिरस्य विलसच्छौरे यथा द्वापरे
 विसेन्धाय कलौ तथैव रमते क्षोण्यन्धर्मचुर्मुजे ॥ १२ ॥

समासगा पूर्णा श्रौती यथा ।

भास्वानिवोद्यद्भुदयादिलम्बी
 मदासनस्यो वरधीररुद्धः ।
 उत्पश्यतामन्ध्रपुरीजनानां
 नेत्राब्जजाड्यं शमयत्यंशोपम् ॥ १३ ॥

अत्र भास्वानिवेति 'इवेन संह नित्यसमासः' इति नित्यसमासः ।
 तद्धितगा पूर्णा श्रौती यथा ।

कूर्मवच्छेद्यवद्गोमगिरिवदिह्महेभवत् ।
 भुजे प्रतापरुद्रस्य धुरीणे भाति मेदिनी ॥ १४ ॥

वाक्यगा पूर्णार्थी यथा ।

'तैस्तैर्महीपालनसंविधानै-
 स्तैस्तैः प्रजारजनवैभवंश्च ।

उद्दामेति । अत्र यथासन्दप्रयोगादियं वाक्यगता श्रौती च ।
 भास्वानिवेति । कथमित्यं समासगेत्याहश्चात्मानाह । 'इवेन संह नित्य-
 समासः' इति । 'इवेन संह समासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्न च'
 इति वार्त्तिकेति शेषः ।

कूर्मवदिति । 'तत्र तस्येव' इति सैत्तमीसमर्थादिवार्त्तं वक्तिप्रत्ययः । अत
 पुर्वेयं तद्वितगा श्रौती । धुरं वहतीति धुरीणे धुरन्धरे । 'खः सर्वधुरात्' इत्यत्र
 'खः' इति योगविभागात्प्रत्ययः । 'गान्भीर्यगदिमा तस्य सत्यं गद्गाभुजद्ववत्'
 इति तस्येवेति वतेरुदाहरणम् ।

तैस्तैरिति । महीपालसंविधानैर्वापांकूपतडागादिनिर्माणैरित्यर्थः । प्रजारजन-

१ वितन्वा हि कलौ M २ शृङ्गरे P. ३ नृजसम् P. ४ P. २०५ B. drop
 सह. ५ नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति P. ६ प्रतापरुद्रस्य मुने B. ७ वाक्यगता पूर्णार्थी
 T. ८ तादृग्महो for तैरेमहो P. ९ वाक्यगा t. १० t. drops सह. ११ समान-
 धर्मापानिप्रत्यय t. १२ विभागादिति P.

काशप्रतीकाशादिशब्दानां प्रयोगे आर्थी । द्वे अपि वाक्यसमासतद्धितग
तत्त्वेन विविधे । एवं पूर्णोपमा पदप्रकारा । लुप्तोपमा एकोनविंश
तिभेदा । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इति सदृशार्थे विहितस्य वतेरुपा-
दाने आर्थी । 'तत्र तस्येव' इतीवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने श्रौती ।
अत एव सादृश्यार्थे विहितस्य वतः प्रयोगे धर्मोपादान एवान्वयसौ-
कर्यादुक्तधर्मा तद्धितगा श्रौती लुप्ता नास्ति । कल्पयादिप्रयोगे
त्वाथ्येव ।

अथोदाहरणानि ।

वाक्यगा पूर्णा श्रौती यथा ।

यथा राशः पुरुष इत्यथ गुणभूतराजविशेषणभूता पक्षी अनुशासनयकादुभय-
निष्ठसंयथमात्रमभिदधानापि तद्द्वारा प्रधानभूतं पुरुषमप्याक्षिपति । तदुक्तं
हरिणा ।

‘द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तन्नाभिधीयमानः सन् प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥’ इति ।

एवमुपमानविशेषणभूता यथेवादयः शब्दाः ध्रुत्वा सादृश्यं बाधयन्तोऽपि
शब्दशक्तित्वाभावात् तात्पर्येण सादृश्यवति यस्मिन् । एवं च यथेवादिशब्दानां
ध्रुत्वा सादृश्यपरत्वात् तत्प्रयोगे श्रौती । सदृशदिशब्दानामर्थान् सादृश्यपात्वात्
तत्प्रयोगे एवार्थीति विवेकः । तयोः पुनः प्रत्येकं त्रिविध्यमाह । द्वे इति । एको-
नविंशतिभेदेति । चक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः । वतिप्रत्ययभेदादुपमाभेद इत्याह ।
तेन तुल्यमित्यादिना । तत्र औत्वा विशेषमाह । अत एवेति । अतोऽसादृशा-
न्वयसंकर्यादिति संबन्धः । कर्मवदित्यादिचक्ष्यमाणोदाहरणे मेदिनीमानस-
पस्य समानधर्मस्योपादान एवान्वयसौकर्यादन्यथा तद्भावाच्च तद्धितगा-
तायां श्रौत्यां धर्मोपादानमावश्यकमिति भावः । कल्पयादिप्रयोगे त्रिवि-
‘ईपदसमासो—’ इति विहितानां कल्पवृक्षस्य देवीयद्रस्ययानां ‘विभाषा मुपः’
इति विहितस्य बहुचप्रत्ययस्य च प्रयोग इत्यर्थः । आच्येवेति । धर्मिण्यवधा-
नेनैव सादृश्यप्रतिपादनादित्यर्थः ।

१ वाक्यगतसमासगततद्धितं T; वाक्यतद्धितसमास R. १ R. has इति after it.
२ R. drops सदृशार्थे विहितस्य. ४ धर्मोपादानेऽप्युपासमशत्रुनुक्तधर्मा तद्धितगा मेदिनी
P. ५ लुप्तापि P. ६ चाथ्येव P., M. ७ तथोदाहरणानि R. ८ सादृश्यपादे वदंते
९ औत्वादिनिश्चये ६ १० प्रयोगेतिवि P.

यथा प्रसूनस्तवके भ्रमर्य-

स्तथा प्रजाः काकतिवीर्ये ॥ १८ ॥

अनुक्तधर्मा समासगा श्रौती लुप्ता यथा ।

प्रतापहृद्देवस्य पादपीडीयनारतम् ।

आराधयन्ति भूपालाः प्रणता देवतामिव ॥ १९ ॥

अनुक्तधर्मा वाक्यगा आर्थी लुप्ता यथा ।

काकतिदमापतेर्जैत्रप्रस्थानपटहध्वनिम् ।

तुल्यं दम्भोलिनिर्घोषैः ध्रुवन्त्यरिमहीभृतः ॥ २० ॥

अनुक्तधर्मा समासगा आर्थी लुप्ता यथा ।

क्षश्वत् पुरीमेकशिलाभिधानां

वैस्लोकसारासदशीमवेक्ष्य ।

नमन्ति भूपा भुवि काकतीय-

राज्यप्रतिष्ठां बहुमन्यमानाः ॥ २१ ॥

अनुक्तधर्मा तद्धितगा आर्थी लुप्ता यथा ।

प्रतापहृदनृपतेर्जगन्मदिततेजसः

कन्दर्पकल्पमाकारं यदयन्त्यन्धपुंरक्षियः ॥ २२ ॥

पैपूदाहरणेषु धर्मस्यानुपादानम् ।

प्रतापेति । अत्र पादपीडीदेवतयोः समानो धर्मः सम्पदस्त्वमनुक्तम् । अनुक्तधर्मा तद्धितश्रौती लुप्ता नान्वित्युक्तम् ।

काकतीयति । दम्भोलिनिर्घोषैरशनिध्वनिभिस्तुल्यं तद्वत् भीषणमिति गम्यते ।

क्षश्वदिति । वस्लोकसारासदशीमलकासमानां वैभव इति नोक्तम् ।

प्रतापहृदिति । कन्दर्पकल्पं कन्दर्पसदृशम् । रूपसपदेति शेषः । ईषदसमाशौ कल्पप्रत्ययः । इयमेकलोपे लुप्ता पञ्चविधा ।

१ पादपीडनारतम् P २ शुक्लस्य दम्भोलित् R, शृङ्गारिभट्टाय P. ३ वस्ले-
कसारा T. ४ काकतीय P. ५ जगन्नादित् R, जैत्रप्रस्थान P. ६ पुंरक्षिय P.
• R. and M. drop पुं-दानम्

विराजते संप्रति काकतीय-

लक्ष्मीपतिर्दाशरथेः समानः ॥ १५ ॥

समासगा पूणार्थी यथा ।

तादृक्पालनसामर्थ्यसंपदा काकतीश्वरः ।

हरिदीश्वरसंकाशः शास्ति मध्यमविष्टपम् ॥ १६ ॥

तद्धितगा पूणार्थी यथा ।

हिमाचलवदौन्नत्ये गाम्भीर्ये क्षीरसिन्धुयत् ।

प्रतापे भानुचद् भाति वीररुद्धनरेश्वरः ॥ १७ ॥

पेपूदाहरणेपूपमेयोपमानसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानि चत्वारि निवेदयन्तीति पूर्णत्वम् ।

अथ लुप्तोपमाया उदाहरणानि ।

अनुक्तधर्मा वाक्यगा श्रौती लुप्ता यथा ।

यथा रुचां स्वामिनि चक्रवाक्यो

यथा च नीहाररुचौ चक्रार्थः ।

वैभवैश्वरादिनिधारणपूर्वके. पालनविशेषैरित्यर्थः । अत्र दाशरथेः समान इति व्यासेन समानशब्दोपादानादार्थोपमा वाक्यगता च ॥

तादृगिति । हरिदीश्वरेण दिक्पतिना सदृशो हरिदीश्वरसंकाश इति नित्य-
समासः । 'स्युद्धतरपदे स्वामी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥'
इत्यमरकोशे निभादिशब्दानामुत्तरपदनिबन्धात् । अत एव समासगतेयमार्थी ।

हिमाचलवदिति । औन्नत्यादौ मेधादितुल्यं भातीत्यर्थः । अत्र 'तेन तुल्यम्—' इति विहितस्य वृत्तेः प्रयोगादार्थोपमा तद्धितगा । पेपूदाहरणेपूपमा-
नादिभ्रतुरन्ननिबन्धनात् पूर्णत्वमित्याह । एतदिति ।

अथ लुप्तोदाहरणेषु प्रथमं धर्मानुपादाने पञ्चोदाहरणानि क्रमेणाह । यथे-
त्यादि । रुचां स्वामिनि सूर्ये । वीररुद्धे वचन्ते इति शेषः । अत्र प्रतापाद्भादसा-
रत्नानां धर्माणामनुपादानम् ।

१ काकतीयो P. २ काकतीयनरेश्वर R. ३ M. drops पेपूदाहरणेषु—पूर्णत्वम्.
४ 'पूपमानोपमेय' II ५ निबन्धनानीति T. ६ चक्रवाक्य M. ७ 'भादसादिमनिशाद' १.

लीलादर्पणदर्शमन्यदमलं तारादिहायवली-

दर्श खेलति वीररुद्रनृपतेः कीर्त्तिर्जगद्व्यापिनी ॥ २५ ॥

अनुक्तधर्मेवादिः कर्त्तृणमुल्लुप्ता यथा ।

नृपेषु शिक्षाविधिदण्डचारं

कान्तासु पुष्पायुधधन्वचारम् ।

प्रजासु चालम्बनयाष्टिचारं

चरत्ययं रुद्रनरेन्द्रस्य हः ॥ २६ ॥

अनुक्तधर्मेवादिः कृपा लुप्ता यथा ।

सुधाप्रवाहति सतामसतां कालकूटति ।

वीररुद्रनरेन्द्रस्य गुणज्योत्स्नाविजृम्भितम् ॥ २७ ॥

इति दशोदाहरणानि । एषूदाहरणेषु द्वयोरनुपादानम् ।

‘उपमाने कर्मणि च’ इति णमुलप्रत्यये कृपादित्वात् सर्वत्र पश्यन्तीत्यनु-
प्रयोगः । अत्रात्मजसख्यादीनामिन्दुनन्दाकिनीमुरयानां चोपमानोपमेयभावे
नैसर्ग्यमेव साधर्म्यमूलमिति गम्यते ।

नृपेष्टिति । शिक्षाविधेदण्डः शिक्षाविधिदण्ड इति तादृश्ये अश्वघासा-
दिवत् पट्टीसमासः । स इव चरित्वा तच्चारमिति ‘उपमाने कर्मणि च’ इति
चकारात् कर्त्तरि णमुल् । कृपादित्वाच्चरत्तेरनुप्रयोगः । अत्र भीषणोदीपनविश्रा-
मभूतित्वानां क्रमेण समानधर्मवमुत्रेयम् ।

सुधेति । गुणज्योत्स्नाविजृम्भितं कर्त्तुं । सुधाप्रवाह इवाचरति सुधाप्रवाहति
तद्वच्छ्लाघ्यमित्यर्थः । कालकूटमियाचरति कालकूटति तद्वदसह्यमित्यर्थः । ‘सर्वप्रा-
प्तिपदिकेत्यः क्तिञ्चाचारे’ इत्याचारे क्तिप्प्रत्ययः । अत्राचारस्य समानधर्मत्वं मन्य-
मानः काठ्यप्रकाशकारस्तदायकस्य कृपः सत्यलोपादियादिलोपाच्च द्विलोपः ।
व्यजादी तु प्रत्ययश्रवणादेकलोप एवेत्याह । विद्यानाथस्तु कर्त्तरि व्यजादावस्तु
नारम धर्मान्तरोद्भावना शक्तौ कथञ्चिदाचारः सामर्थ्यम् । कर्मणि व्यजादी रूप-
मानोपमेयगतौ धारय्यादिरेव समानधर्मो नाचारमात्रं तस्यान्वयमन्वादिति मन्य-
मानः व्यजादावपि द्विलोप इत्याह । एषूदाहरणेषु द्वयोरनुपादानमिति । एत-

१ ‘मन्यद्विलम् P. II २ ‘कर्मण्युना I’ ३ M drops लुप्ता ४ ‘नृपेष्टत्व
M. ५ M. omits लुप्ता ६ The portion from इति दशो’ 1) लुप्तम् a omitted
in P. and M. ७ ‘चरत्यये के’ 1’

अनुक्तधर्मेवादिः कर्मक्यचा लुप्ता यथा ।

दुग्धार्णवीयत्यम्भोधीन् कैलासीयति मूषरान् ।

प्रतापसूत्रदेवस्य यशोवैशद्यवैमचम् ॥ २३ ॥

अनुक्तधर्मेवादिराधारक्यचा लुप्ता यथा ।

क्रीडाद्रीयति गोत्रशैलशिखरेष्वास्थानसंद्रीयति

द्वीपेऽप्यन्धिषु दीर्घिकीयति हरित्स्वेकान्तगेहीयति ।

उद्यानीयति सीमपर्यन्ततटारण्ये सुपर्वाचले

प्रासादीयति वीररुद्रनृपतेः स्फाटः प्रतापोदयः ॥ २४ ॥

अनुक्तधर्मेवादिः कर्मणमुल्लुप्ता यथा ।

पश्यन्त्यात्मजदर्शनिन्दुममरस्रोतस्विनीं संतसरो-

दर्शं क्षीरपयोनिधिं प्रियसुहृद्दर्शं गिरिं राजतम् ।

अथ द्विलोपे लुप्तां क्रमेणोदाहरति । दुग्धार्णवीयतीत्यादिना । अत्र 'व्य-
मानादाचारे' इति वयश्चप्रत्ययः । 'व्यचि च' इतीकारः । धापत्यमत्र साधर्म्यं
गम्यते । अम्भोधीन् दुग्धार्णवानिवाचरतीत्यत्र वाक्ये प्रकान्त कर्मद्वयम् । तत्रो-
पमानकर्मणोऽन्तर्भूतत्वात् तदपेक्षयासावकर्मको धातुः । तदुक्तम् ।

'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसग्रहात् ।

प्रमित्वेतरिवधातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥' इति ।

कर्मान्तरापेक्षया तु सकर्मक एव । यथाह भगवान् भाष्यकारः । 'उं ह्य
कर्मणी उपमानकर्मोपमेवकर्म चेति । उपमानकर्मोऽन्तर्भूतमुपमेवेन कर्मणा तर्क-
मंको भवति' इति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

क्रीडाद्रीयतीति । आस्थानमत्र सभामण्डपः । दीर्घिकाः क्रीडाभरानि ।
सीमपर्यन्तो लोकालोकः । सुपर्वाचलो मेरुः । क्रीडापर्यन्तादिध्विर तुल्यपर्यन्तादिभ्य-
रादिष्वाचरतीत्यत्र मुख्यसाधनत्व साधर्म्यं गम्यते । 'अधिकरणाच्च' इति उच्य-
नात् वयश्चप्रत्ययः । क्रीडाद्रीयतीत्यत्र 'अकृतस्मात्तदनुकरोः' इति दीर्घः ।
अन्यत्र यथायोगं द्विलोपे 'व्यचि च' इतीकारः ।

पश्यन्तीति । आत्मजं पुत्रमिव हृष्टा आत्मदर्शम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

१ पश्यन् R. २ हैमवोरुधियति R. ३ 'ददीदति P., R. ४ दृशयत P., R.
५ 'पश्यन् पुनः I. ६ म. उच्यते M., P., R. ७ द्विलोपः P., R.

अनुक्तधर्मेवादिः कर्तृक्यडा यथा ।

शोपायते महीं वोढुं कल्पशाखायतेऽर्थिनाम् ।

प्रतापस्त्रदोदण्डः कालदण्डायते द्विपाम् ॥ २९ ॥

अनुक्तोपमाना वाक्यगा लुप्ता यथा ।

चदान्यो नान्योऽस्ति त्रिजगति समो रत्ननृपते-

गुणधेणीश्याघापिहितहरिदीशानयशसः ।

समन्तादुद्भूतैर्द्विर्दमदगन्धैः सुरभयः

क्रियन्ते येद्विद्वज्जनमणिगृहप्राङ्गणभुवः ॥ ३० ॥

अनुक्तोपमाना समासगा लुप्ता यथा ।

पुनरपि धर्मेवादिलोपे लुप्तमाह । शोपायत इति । शोप इवाचरति इति शोपायते । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्यये क्त्वादात्मनेपदम् । अग्नोपमानकर्तुरन्तर्भूतत्वादुपमेयकर्त्रो सकर्तृकत्वमिति भाष्यकारः । अत्र महीवह-
नलक्षणस्य साधर्म्यस्योपादानात् कल्पशाखायत इत्यादिकमेवोदाहरणम् । शोपा-
यत इत्येतदेकलोपस्येति विवेकः । अत एवास्य प्रकरणादुत्कर्षः । अत एव कर्तृ-
णमुक्तिं किपि च समानधर्मस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । पुरुष-
व्याघ्र इत्यत्र सामान्याप्रयोग एव सामानाधिकरण्यात् समासः संभवति । तदुक्तं
हरेरिणा ।

‘व्याघ्रशब्दो यदा शीर्यात् पुरपार्थेऽवतिष्ठते ।

तदाधिकरणाभेदात् समासस्यास्ति संभवः ॥

शूरशब्दप्रयोगे तु व्याघ्रशब्दो मृगे स्थितः ।

भिन्नेऽधिकरणे वृत्तेस्तत्र वैवास्ति संभवः ॥’ इति ।

अतोऽत्र धर्मलोपादिवादेरभावाच्चानुक्तधर्मेवादिः समासगा तुसेत्यत्र भेदोऽत्र-
त्यपुस्तकेष्वभावादुच्यते ।

उपमानानुक्ती वाक्यसमासगतत्वेनोदाहरणद्वयं क्रमेणाह । चदान्य इति ।
गतमेतत् । रत्ननृपतेः समो चदान्य इत्युपमेयवाचकसमानधर्मोपादानं प्रयोगः ।
उपमानं नोक्तम् ।

१ कर्तृक्यडा लुप्ता यथा T. २ कल्पशाखमते P. ३ अनुक्तोपमेया P., R.; अनु-
क्तधर्मोपमानवाक्यगा M. ४ अनुक्तोपमेया P., R. ५ p. drops हरिणा. ६ उ नोक्तम् t.

अम्मोधीन् दुग्धार्णवीयतीत्यत्र कर्मक्यचि दुग्धार्णवानिय करोतीति
गोत्रशिखरेषु क्रीडादीयतीत्याधारम्यचि क्रीडाद्विषिव वर्त्तत इति चन्द्र
मात्मजदर्श पश्यन्तीति कर्मणमुलि आत्मजमिव पश्यन्तीति शिक्षा-
विधिदण्डचारं चरतीति कर्तृणमुलि शिक्षाविधिदण्ड इव चरतीति इव-
शब्दोऽन्तर्गत इति तस्य लुप्तत्वम् ।

अनुक्तधर्मोवादिः कर्तृक्यचा लुप्ता यथा ।

ज्योत्स्नीयन्ति सुधीयन्ति चन्दनीयन्ति सर्वतः ।

प्रतापरुद्रनृपतेः शुभाः कीर्त्तर्महोर्मयः ॥ २८ ॥

अत्र कीर्त्तानां स्वरूपमुपमेयम् ।

देव विभक्तिः । अम्मोधीनित्यादि । इवशब्दोऽन्तर्गत इति गम्यमानार्थ इत्यर्थः ।
एतद्यथोदाहरणमसदुद्भादितधावस्यादिसाधारणधर्मस्याप्युपलक्षणम् । तस्य
लुप्तत्वमिति । अत्रयुक्तत्वमित्यर्थः । यदाह कैयटः । 'गम्यमानार्थस्याप्रयोग
एव लोपः' इति । किञ्चोदाहरण तु सर्वसप्रतिपद्यत्वाच्च विवृतमिति द्रष्टव्यम् ।

कचित् त्रिलोपे लुप्तामाह । अनुक्तेति । धर्म समानधर्मोऽस्यास्तीति धर्म
उपमेय तत्त्वेवादिश्रानुक्तौ यत्रासायनुक्तधर्मोवादि । अनुक्तोपमेयवादिस्त्यर्थः ।
धर्मलोपस्तु प्रसिद्धः । कर्तृक्यचेति । यत्र क्यप्रत्यये प्रकृतिभूतस्योपमानस्य
कर्मण कर्त्तव्योपमेय तेनेत्यर्थो द्रष्टव्यः । केवलकर्तृक्यचप्रत्ययस्वभावात् । तने
लुप्तामुदाहरति । ज्योत्स्नीयन्तीति । ज्योत्स्नामिवात्मानमाचरन्तीत्यत्रात्मन उप-
मेयस्येवादे साधर्म्यस्य नैर्मल्यादेश्रानुपादानात् त्रिलोपे लुप्तेयमिति भावः ।
आचारसामर्थ्यवादिना तु द्विलोप एव । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । 'क्यचीदापुप-
मेयी' इति । न च कीर्त्तितर्महोर्मय इत्युपमेयोपादानम् । उपमानापेक्षया निष्प्र-
विभक्तिकत्वात् । न चैतदनुमारेण ज्योत्स्नीयन्तीत्यत्र ज्योत्स्ना इवाचरन्ताति
समानविभक्तिः कृत्वकर्तृपणमुपपद्यते । कर्तृक्यचप्रत्ययस्यानुशासनविरुद्धत्वात् । न
च शुभा इति समानधर्मोपादानम् । तस्याकर्तृभूतकीर्त्तिविशेषणत्वेन तत्रैवोप-
क्षेपित्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

१ गोत्रशेखरेषु M, V, २ 'त्याचारक्यचि M, ३ अनुक्तधर्मोपमेयवादि कर्मक्यचा
लुप्ता यथा P, अनुक्तधर्मोपमेयवादिः कर्मक्यचा यथा M ४ क.णा P, II, पूजा M

भावात् । उपमेयस्याधिक्याविवक्षणाच्च । यत्रोपमेयस्याधिक्यविव-
क्षयोपमानत्वमुच्यते तत्रैव प्रतीपाळंकारः ।

अनुक्तेवादिः समासगा लुप्ता यथा ।

असतामुष्णभानृष्णं सतां शीतांशुशीतलम् ।
प्रतापरुद्रदेवस्य चरितं विश्वमङ्गलम् ॥ ३४ ॥

अनुक्तधर्मेवाद्युपमाना समासगा लुप्ता यथा ।

काकतीन्द्रो रणे भाति भीमसेनपराक्रमः ।
किं त्वदुःशासनाः सर्वे यस्य प्रत्यर्थिपार्थिवाः ॥ ३५ ॥

अत्र भीमसेनस्य पराक्रम इव पराक्रमो यस्य स भीमसेनपराक्रम
इति धर्मेवाद्युपमानलुप्ता ।

‘आक्षेप उपमानस्य कैमर्थक्येन कथ्यते ।

यद्वोपमेयभावः स्यात् तत् प्रतीपमुदाहरतम् ॥’ •

इति लक्षणानुसारेण द्विविधस्यापि प्रतीपस्येहानुप्रवेष्टाभावाच्च तस्माद्व्यंशङ्का-
कलङ्कायकाश इति भावः ।

असतामिति । उष्णभानुरिवोष्णमुष्णभानृष्णमिसत्र वाचकमात्रलोपादेक-
लोपे लुप्ता समासगा । सर्वस्यापि शब्दस्य शब्दान्तरसंघन्धेन विशेषधाचिन्वा-
दुष्णादिशब्दानां तथात्वेन सामान्यवचनत्वाभावेऽपि भाष्योक्तरीत्या समासात्
पूर्वं सामान्यवचनत्वेन ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समासः ।

समासे त्रिलोपमुदाहरति । काकतीन्द्र इति । भीमसेनपराक्रम इव दुःसहः
पराक्रमो यस्यासौ भीमसेनपराक्रमः । अत्र विशेषमाह । किं त्विति । दुःशा-
सनो दुर्योधनानुजः तत्सहिता भीमसेनप्रत्यर्थिनः पीरुद्रचैरिणस्तु तद्रहिता इति
प्रतीतिकोऽर्थः । दुष्करं शामनं स्वविषयं देयां ते दुःशासनाः दुःशाध्याः । ते न
भवन्तीत्यदुःशासनाः । सर्वेऽपि सुसाध्या इत्यर्थः । त्रिलोपं दर्शयति । अत्रेति ।
धर्मेवाद्युपमानलुप्ता इति । धर्मेवाद्योर्गम्यमानार्थत्वालुप्तत्वम् । उपमानस्य तु
वार्तिकादिति भावः । तथा हि ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुमीदृष्याच्च उत्तरपदलो-
पश्च’ इति वार्तिकम् । अस्मार्थः । सप्तम्यन्तं तावदास्ताम् । उपमानं पूर्वपदं

१ ‘स्यापि न रिक्तितम् M_1, M_2 २ ‘यस्यस्यापि न मुच्यते M_2 ३ प्रतीपाळ-
कारात् P. ४ मङ्गलमिवतम् M_2 ५ किं तु दुःशासनाः P. ६ ‘धर्मोन्मादेणादिः P.,
धर्मोन्मादेणादिः M_1, M_2

वीररुद्रसमो राजा नास्ति नास्त्येव भूतले ।

यस्य धर्मानुबन्धेन कलिः कृतयुगोक्तः ॥ ३१ ॥

अनुक्तधर्मोपमाना वाक्यगा लुप्ता यथा ।

लोके काकतिवीररुद्रनुपतेरहामभूमथ्रियः

कीर्त्या कार्तिककोपुदीधवलया तुल्य न किञ्चित् क्वचित् ।

यन्माधुर्यविजृम्भितक्षतविपां ग्रीवां विलोस्याधुना

वण्टालिङ्गनमोशितुर्वितनुते नीरन्ध्रमद्रेः सुता ॥ ३२ ॥

अनुक्तधर्मोपमाना समासगा लुप्ता यथा ।

प्रतापधीतुल्यं क्वचिदपि न भूतं न च भवन्

न भायि ब्रैलोन्यं त्रिमपि जयिनः काकतिविभोः ।

यथा लोकालोकक्षितिधरतटेष्वर्कदृषदः

प्रकाशन्ते नक्तदिवमुदितरोचिपरिचयाः ॥ ३३ ॥

पूर्वोदाहरणद्वये वेदान्येति राजेति शब्दाभ्यां वितरणशीलत्वं प्रज्ञा-
रञ्जकत्वं च साधर्म्यमुक्तम् । अनन्तरं उदाहरणद्वये च धर्मस्याप्यनुपा-
दानम् । एषु चतुर्ष्वुदाहरणेषु न प्रतीपालकारशङ्का । उपमानस्याक्षेपा

वीररुद्रसम इति समासेनापमेयवाचकयोः प्रयोगः । रत्ननाम्नाजेति साध-
र्म्यकथनम् ।

पूर्ववद्वर्मोपमानानुक्तानुदाहरणद्वयमाह । लोक इति । कीर्त्या तुल्यं मधुर-
वस्तु किमपि नाम्नीत्यर्थः । अत एव साधर्म्योपमानयोरनुपादानम् । यन्माधुर्य-
विजृम्भितं यस्या कीर्त्तमाधुर्यातिशयैरित्यनेन साधर्म्योपादानमिति न शङ्कनी-
यम् । तस्य वाक्यान्तरगतस्यात् । किं तु माधुर्यमेव साधर्म्यं विवक्षितं न कौमु-
दीधवलत्वादिकमित्यनेन सूच्यते ।

प्रतापेति । लोकालोकक्षितिधरतटेषु पाश्चात्येष्वपीति भावः । नर्कदृषद-
सूर्यकान्ताः । देशतः कालतश्च परिच्छेदातीतत्वात् प्रतापधीतुल्यं नास्तीत्युप-
मेयवाचकयोरेवोपादानम् । एष्वुदाहरणेष्वप्यप्योरेकलोपमन्त्ययोश्च द्विलोपं विवि-
नक्ति । पूर्व्वेति । अथोदाहरणचतुष्टये प्रतीपालकारसाक्ष्यं वारयति । एष्विति ।

१ 'धमापमेया' P २ 'भूमपृष्ठा' P, 'शुभ्रधिय' M ३ 'विजृम्भितं क्षतं' P ४ 'वर्मो-
पमेया' P ५ 'वदया' नापास्तीति T', M₁, M₂ ६ 'शाल' 'प्रज्ञा' T', M₁
७ 'रञ्जक' 'वसावन्म्यम्' T', M₁, M₂ < T' drops it ८ 'धर्मस्य' 'चतुष्पा' M₁
९ 'उपादानमिति' भद' P.

भावात् । उपमेयस्याधिस्याविवक्षणाच्च । यत्रोपमेयस्याधिस्यविवक्षयोपमानत्वमुच्यते तत्रैव प्रतीपालनात् ।

अनुक्तेवादिः समासगा लुप्ता यथा ।

असतामुष्णभानृष्णं सतां शीतांयुशीतलम् ।

प्रतापरुद्रदेवस्य चरितं विश्वमद्भलम् ॥ ३४ ॥

अनुक्तधर्मेवाद्युपमाना समासगा लुप्ता यथा ।

काकतीन्द्रो रणे भाति भीमसेनपराक्रमः ।

किं त्वदुःशासना सर्वे यस्य प्रत्यर्गिपार्थिवा ॥ ३५ ॥

अत्र भीमसेनस्य पराक्रम इव पराक्रमो यस्य स भीमसेनपराक्रम इति धर्मेवाद्युपमानलुप्ता ।

‘आक्षेप उपमानस्य कैमर्थस्येन कथ्यते ।

यद्वोपमेयभावः स्यात् तत् प्रतीपमुदाहरतम् ॥’ •

इति लक्षणानुसारेण द्विविधस्यापि प्रतापसंहानुप्रवेद्याभावाच्च तासां कुर्यंशङ्का-
कलङ्कायकादा इति भावः ।

असतामिति । उष्णभानुषिषोष्णमुष्णभानृष्णमित्यत्र वाचकमात्रलोपादेक-
लोपे लुप्ता समासगा । सर्वस्यापि शब्दस्य शब्दान्तरसमन्वयेन विशेषवाचिवा-
दुष्णाविशब्दानां तथात्वेन सामान्यवचनत्वाभावेऽपि भाष्योक्तरीत्या समासात्
पूर्वं सामान्यवचनत्वेन ‘उपमानानि सामान्यवचने’ इति समासः ।

समासे त्रिलोपमुदाहरति । काकतीन्द्र इति । भीमसेनपराक्रम इव तु सह
पराक्रमो यस्यासौ भीमसेनपराक्रमः । अत्र विशेषमाह । किं त्विति । तु शा-
सनो दुर्योधनानुजः तत्सहिता भीमसेनप्रत्यर्गिनः पीररुद्रवैरिणस्तु तद्रहिता इति
प्रातीतिकोऽर्थः । रुष्कर शासन स्वविषय देया ते तु शासना दुःसाध्या । ते न
भवन्तीत्यदुःशामना । सर्वेऽपि सुसाध्या इत्यर्थः । त्रिलोपं दर्शयति । अत्रेति ।
धर्मेवाद्युपमानलुप्ता इति । धर्मेवाद्योर्गम्यमानार्थत्वालुप्तत्वम् । उपमानस्य तु
वाचिकादिति भावः । तथा हि ‘ससम्पुपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरास्य उत्तरपदलो-
पश्च’ इति वाचिकम् । अस्यार्थः । ससम्पुपन्त तादृशस्याम् । उपमान पूर्वपद

१ ‘स्याधिस्य न विवक्षितम् M_1 , M_2 २ ‘उपमानस्याविवक्षयमुच्यते M_3 ३ प्रतापल-
कात् P ४ मद्भलान्वितम् M_4 ५ किं उ दुःशासना P ६ ‘धर्मोपमानेनादि P ,
धर्मोपमानं द्रष्टुम् M_5 , M_6

इति लुप्तोपमा ऐकोनविंशतिप्रकारा ।

अथ साधारणधर्मोपादाने द्वेविध्यम् । धर्मस्य सठ्ठुपमानोपमेयगतत्वेन निर्देश । उभयगतत्वेन पृथगुपादानं वा । पृथगुपादानं च वस्तु-
प्रतिवस्तुभावेन विभ्यप्रतिविभ्यभावेन च द्विविधम् । एकस्यार्थस्य शब्द

यस्य समासस्य तस्य शब्दान्तरेण बहुव्रीहि पूर्वसमासावयवस्योत्तरपदस्य च लोप इति । एतेनेदं प्रलितम् । अत्रोपमानशब्देन मुख्योपमानभूतस्य भीमसेन पराक्रमत्याधयो भीमसेनो लक्ष्यते । तत्पूर्वपदस्य भीमसेनपराक्रम इत्यस्य समासस्योपमेयवाचिना पराक्रमशब्देन बहुव्रीहि । भीमसेनपराक्रम इव तु सह पराक्रमो यस्येति । ततः पूर्वसमासावयवस्योत्तरपदस्य मुख्योपमानपराक्रम शब्दस्य लोप इति । तेन धर्मोपाद्युपमानानां लोपात् त्रिलोपवती समासग्या । अत्राय सग्रहः ।

समासगेवादिलोपे स्यादेका वृत्तिवाक्यगे ।

द्वे लोप उपमानस्य वाक्यतद्धितवृत्तिगा ॥ १ ॥

धर्मानुक्तौ पञ्च चैकलोपेऽष्टौ मिलिता भिदा ।

कर्माधारर्षयश्च कर्मकर्त्रोश्च णमुळा क्तिपा ॥ २ ॥

व्यङ्गा कर्तृवृत्तिवृत्त्या चैवादिधर्मयो ।

अनुक्तौ सप्त धर्मोपमानलोपे समासगा ॥ ३ ॥

वाक्यगा च द्विधेत्येव द्विलोपे नव कीर्तिता ।

व्यचोपमानान्यलोपे स्यादेकान्या समासगा ॥ ४ ॥

उपमेयान्यलोपे द्वे स्यातामेव त्रिलोपगे ।

लुप्ताभेदा मिलित्वा स्युरेवमकोनविंशति ॥ ५ ॥

पूर्णाभि सह पङ्क्तिस्तु भेदा स्युः पञ्चविंशति ।

द्वे धौलौ धर्मलोपस्या आर्य्यं सप्तदश स्मृता ॥ ६ ॥

कुत्रचित् कर्तृणमुलि तथाचारकिपि व्यङ्गि ।

एकलोपे विलुप्ता स्यादधर्मोपादानसम्भवात् ॥ ७ ॥ इति ।

समानधर्मोपादाने सर्वभेदसाधारण विक्षेपणमाह । अथेति । द्वितीय द्वेषा विभजति । पृथगिति । तत्राय लक्षयति । परस्म्येति । द्वितीय लक्षयति । द्वयो

१ P has दक्षित for एकोनविंशतिप्रकारा २ उभयगतत्वेन च पृथगुपादानम् P; M, drops उभयगतत्वेन ३ वा द्विधा T. ४ व्यचो ५ वचमवापऽष्टौ मिलिता भिदा ।

द्वयेनाभिधानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । द्वयोरर्थयोर्द्विरुपादानं विम्बप्रति-
विम्बभावः । सकृन्निर्देशो यथा ।

नृपाः प्रणतमूर्द्धानः सेवन्ते काकतीश्वरम् ।

असाधूनां विनेतारं गुरुं शिष्या इवाभितः ॥ ३६ ॥

अत्र नरेश्वराणां शिष्याणां च प्रणतमूर्द्धान इति सकृदेव साधर्म्य-
मुक्तम् । तथासाधूनां विनेतारमिति राज्ञो गुरोश्च तुल्यधर्मत्वं सकृदे-
वोक्तम् ।

वस्तुप्रतिवस्तुभावेन द्विधा निर्देशो यथा ।

वंशोऽयं काकतीयानां वीररुद्रेण भूपितः ।

अन्ववायः ककुत्स्नानां रामेणैव परिष्कृतः ॥ ३७ ॥

अत्र भूपितपरिष्कृतशब्दाभ्यामेकार्थप्रतीतिर्यद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः ।

विम्बप्रतिविम्बभावो यथा ।

स्फुरच्छेतातपत्रश्रीः काकतीयनरेश्वरः ।

हाटकदिरियायाति शूङ्गसङ्कीर्णमुण्डलः ॥ ३८ ॥

अत्र श्वेतातपत्रचन्द्रमण्डलयोः सादृश्येन काकतीन्द्रसुवर्णाचलयोः
सादृश्यमिति विम्बप्रतिविम्बभावः ।

रिति । द्वयोः सदृशयोरिति शेषः । तेन धर्मापेक्षो वस्तुप्रतिवस्तुभावः । धर्म्य-
पेक्षस्तु विम्बप्रतिविम्बभाव इति फलितम् । नृपा इति । अत्र समानधर्मस्य
सकृन्निर्देशो योजयति । अत्रेति ।

द्विधा निर्देश इति । उपमानगतत्वेनोपमेयगतत्वेन चेति भावः । वंश
इति । परिष्कृत इत्यत्र 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' इति मुद्रागमे पठ्यम् । अत्र
संबन्धिभेदेन भूपितपरिष्कृतशब्दाभ्यां समानधर्मकथनाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः ।

स्फुरदिति । अत्र श्वेतातपत्रस्येन्दुमण्डल प्रतिविम्बतया निर्दिश्यते । काकती-
न्द्रसुवर्णाचलयोः स्वरूपतः सादृश्याभावाद्विशेषणसादृश्यनिबन्धनं विशेष्यसादृश्य-
मिति वक्तव्यम् । स एव विम्बप्रतिविम्बभाव इत्याह । अत्रेति ।

१ नृपा P. २ तुल्यत्वम् M. ३ सकृदेवोपात्तम् P. ४ द्विविधो M. ५ रामेणैव M.
६ I'or यथा T. has वस्तुनो विप्रयोस्त्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्याद् द्विविधो वृष.
मुपादानं विम्बप्रतिविम्बभाव इत्यालंकारावसम्भवे । ७ 'सङ्कीर्णमुण्डल' M. ८ t. drops
फलितम् ९ 'मुद्रागमयो' t.

अत्रैकस्योपमेयस्यानेकोपमानदर्शनात् मालात्वम् । उपमायां भेदा-
भेदसाधारणसाधर्म्यस्य प्रयोजकत्वम् । एवं भेदान्तरं यथासंभवमुदा-
हार्यम् ।

अनन्ययालंकारः ।

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः ।

यत्र द्वितीयसंज्ञाचारिनिवृत्त्यर्थमेकस्योपमानोपमेयभावो निरर्थ्यते
तत्र अनन्ययालंकारः ।

‘सन्तु गोकं सुवर्णादिरत्नाकरसुधाकरा’ ।

तथापि वीररजोऽयं वीररज इव स्वयम् ॥ ४२ ॥

उपमेयोपमालंकारः ।

पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन्नुपमेयोपमा मता ।

तस्मिन्नित्युपमानोपमेयत्वपरामर्शः ।

‘सत्राचारे किरप्रलय । साधर्म्यं त्रिभिधम् । भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेद-
प्रधानं चेति । तत्राद्यं व्यतिरेकादौ । द्वितीयं रूपरूपादौ । तृतीयमत्रेत्याह । उप-
मायामिति । यदाह भगवान् भाष्यकारः । ‘यत्र किञ्चित् सामान्यं किञ्चि-
द्विषेयस्तत्रोपमानोपमेये भवति’ इति । ‘अभितिरेयं मतिमंतिरियं चेष्टा चेष्टेय-
कीर्तिः —’ इत्यादिरूपानोपमादिकमन्यतो द्रष्टव्यमित्याह । एवमिति ॥

भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलेऽपमानान्तरं प्रतीयमानवस्तुकरणेकग्राह्याध्या-
मनन्वयं लक्षयति । एकस्यात् । एकस्यैवोपमानोपमेयभावानन्ययादन्वय-
सज्ञा । वाच्याभिप्रायेणोपमेयत्वात् द्वितीयसदृशानृतितलक्षणव्यङ्ग्याभिप्रायेणो-
पमानत्वमन्वेतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे । यत्र द्वितीयेति । उदाहरति । सन्वियति ।
उपमानभावात् किं तिरिति भावः ॥

अनन्ययवैलक्षण्येन वाक्यभेदाध्यायमुपमेयोपमालंकारं लक्षयति । पर्यायेणेति ।
पर्यायो योग्यश्चाभावः । द्वयोरुपमानोपमेययोः । तच्छब्दस्य प्रकृतान्वयपक्ष-
मर्तं धारयति । तस्मिन्निति । द्वयोरुपमानोपमेयभावविनिर्गमे सत्युपमेयोपमालं

अपरमपि द्वैविध्यमस्यालंकारस्य । समस्तवस्तुविषया एकदेशव-
र्त्तिनी चेति ।

यथानुमं द्वयोर्मुदाहरणम् ।

विभाति मूर्धोरिव काकतीन्द्र-

पुरी विराजत्यमरावतीव ।

पौराः प्रथन्ते त्रिदशा इयद्वि-

धत्ते मरुत्वानिव वीररुद्रः ॥ ३९ ॥

एषा समस्तवस्तुविषया ।

एकदेशविवर्त्तिनी यथा ।

द्विपैश्चरद्विधरणीधरैर्वा

तुरङ्गमश्रेणिभिर्भूमिभिर्वा ।

नानाधैर्व्यालजलप्रहैर्वा

बलं त्रिलिङ्गाधिपतेर्दुर्गपम् ॥ ४० ॥

अत्र त्रिलिङ्गाधिपतेर्बलं समुद्र इत्येत्यर्थप्रतीतेरेकदेशविवर्त्तित्वम् ।

मालारूपेणाप्ययमलंकारो दृश्यते ।

यथा ।

कुन्दति कुमुदनि हंसति हारति हरति क्षंपाकरति ।

कैलासति च येशः श्रीवेदायं वीररुद्रस्थः ॥ ४१ ॥

प्रकारान्तरेण विभागमाह । अपरमिति । समन्तानि वस्तून्वयव्यवयवाश्च
विषया यस्याः समस्तवस्तुविषया । अवयवावयविनोरेकदेशो वर्त्तत इत्येकदेशव-
र्त्तिनी । भायामुदाहरति । विभातीति । मरुत्वानिन्द्रः । 'तसौ मरुर्थे' इति
भसज्ञायां षडकार्यं न भवति । 'क्षय' इति मतोर्वत्वम् । इयमनेकेषो-
पमेति केचित् । इवशब्दान्तरप्रयोगे पाणरुत्स्वापत्तेरेकैवात्मामिति विद्याधरः ।

द्वितीयामुदाहरति । द्विपरिति । धरणीधरेर्भेनाकादिभिः । सर्वत्र वायु-
इवार्थे । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' इति विश्वः । त्रिलिङ्गा-
धिपतेरन्ध्रदेशाधीश्वरस्य । नादके व्युत्पत्तिरुक्ता ।

एकस्यैवोपमेयस्य बहुपमानोपादाने मालोपमा । तामुदाहरति । कुन्दतीति ।

१ अ यद् हेति P २ भज ते P. ३ P druy० दृष्टिः, M₁, M₂ नीदारात् ४ कु-
कानि M₁ ५ यथमा वेदचम् M₂ ६ पदना नत्व इ.

संप्रत्यारोपगर्भालंकारप्रस्तावः । तत्रापि प्राधान्यात् प्रथमं रूपकं निरूप्यते ।

रूपकालंकारः ।

आरोपविषयस्य स्यादतिरोहितरूपिणः ।

उपरञ्जकमारोप्यमाणं तद्रूपकं मतम् ॥

अनारोपमूलानां चोपमादीनां व्यावृत्तिः । अतिरोहितरूपिण इत्यनेन संदेहघ्नान्तिमदपह्नुतीनां च व्यावृत्तिः । संदेहालंकारे विषयस्य संदिग्धमानतया तिरोधानम् । अन्तिमदलंकारे भ्रान्त्या विषयतिरोधानम् । अपह्नुत्यलंकारेऽपह्नुतेनारोपविषयतिरोधानम् । उपरञ्जकमित्यनेन परिणामालंकारव्यावृत्तिः । परिणामालंकारे आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वेनान्वयो न प्रकृतोपरञ्जकत्वेन । अतः सादृश्यमूलेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्षणं रूपकम् ।

तस्य प्रथमं वैविध्यम् । सावयवं निरवयवं परस्परितं चेति । साव-

भेदप्रधाना इत्यर्थः । तेषु रूपकस्य सगतिमाह । तत्रापीति । अभेदप्रधानेऽप्यित्यर्थः । प्राधान्यादिति । आरोपमूलालंकारबीजभूतत्वेनेति भावः । तस्य लक्षणमाह । आरोपेति । अन्यत्रान्यज्ञानमारोपः । तद्विषयस्य मुखादेरतिरोहितरूपिणः । अतिरस्कृतस्वरूपस्य । सर्वधनादित्यादिनू प्रसयः । आरोप्यमाणं चन्द्रादि । उपरञ्जक सादृश्यप्रतीतिमात्रजनकम् । आरोपस्ये तत्प्रतिवृत्तिरिति भावः । पुनः परिणामवत् प्रकृतोपयोगान्तमारोपविवक्षेति भावः । यदेवाविधेयं रूपकम् । प्रकृतमप्रकृतेन रूपवत् क्रियत इति लक्ष्यनिरुक्तिः । तदुक्तम् ।

‘ततो विषयिरूपेण रूपवान् विषयो यतः ।

आरोपणेन क्रियते तेनैव रूपकं मतम् ॥’ इति ।

विशेषणकृत्यमाह । अत्रारोपविषयस्येत्यादिना । तस्य विभागमाह । तस्य प्रथममित्यादिना । समस्तवस्तुविषयं लक्षयति । यत्रेति । आरोपविषय-

१ संप्रत्यारोपः P. २ अपह्नुतिप्रमुखाणाम् P, अपह्नुतिमूलानामेवमादीनां च M
३ संदेहालंकारस्य P. ४ M. drops the portion from अतिमद—लो पद्वेनारोप
विषयतिरोधानम् ५ परिणाम R. ६ सर्वेभ्यः सादृश्यमूलेभ्यः R, M. ७ प्रसङ्गमाह L
८ मूलत्वादिति भावः L. ९ अयत्रायमारोप आरोप P, T.

यथा ।

धर्मोऽर्थ इव पूर्णशरीरयो धर्म इव स्थितः ।
कामस्ताविव तौ काम इव रुद्रनरेश्वरे ॥ ४३ ॥
स्मरणालंकारः ।

सदृशानुभवादन्यस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।

यत्र सदृशस्य पदार्थस्यानुभवेन सदृशवस्तुचन्तरपरामर्शो जायते
तत्र स्मरणालंकारः ।
यथा ।

राज्ञा प्रतापरुद्रेण पालितेयं वसुंधरा ।
हरिश्चन्द्रनलादीनां प्राचां स्मरति भूभुजाम् ॥ ४४ ॥

अत्र नलनहुपादितुल्यपालनप्रवीणतया प्रतापरुद्रं रक्षितारं प्राप्तवत्या
मेदिन्याः पूर्वराजस्मरणम् ।

भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यनिबन्धनालंकाराः प्रदर्शिताः ।

कार इत्यर्थः । उपमेयेनोपमा उपमेयोपमेत्यन्वर्थत्वम् । धर्म इति । अत्र वाक्यभे-
देन द्वयोरेवोपमानोपमेयभावात् तृतीयसमस्यचारिनिवृत्तिलक्षणं वस्तु प्रतीयते ।
अत्र पूर्णशरीरिति धर्मस्य साधारण्यं स च वस्तुप्रतिषस्तुनिर्देशेनापि दृश्यते ।

सम्प्रदायान्भोजवदनाः सत्प्रदायवदनामुजाः ।

वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गनाः ॥ इति ।

भेदाभेदप्रधानेषु परिशेषात् स्मरणं लक्षयति । सदृशेति । व्याचष्टे । यंत्रेति ।
अन्यशब्दार्थमाह । सदृशवस्तुचन्तरेति । ‘सदृशादृष्टचिन्ताया स्मृतिबीजस्य
षोडशक’ इति न्यायेन सदृशानुभवात् पूर्वानुभवजनितसंस्कारोद्बोधे सति सद-
शवस्तुचन्तरस्मृतिः स्मरणालंकार इत्यर्थः । सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तात्वेन ‘अनी-
नुगोवं मृगयानिमित्तम्—’ इत्यादौ नायमलंकारः । न चेदमनुमानम् । अविना-
भावाभावात् । उदाहरति । राज्ञेति । भूभुजामित्यत्र ‘अर्थासाध—’ इत्यादिना
कर्मणि पष्ठे ।

अथ वृत्तानुकम्पनपुरःसरं प्रषट्कसङ्घतिमाह । भेदाभेदेति । आरोपणानां

यथा ।

प्रसाधिताशावल्लयान्तरालः

शौर्याकरः काकतिवीररुद्रः ।

चिकस्त्रैर्वासनया त्रिलोकां

गुणप्रसूनैः सुरभीकरोति ॥ ४६ ॥

अत्रावयवानां गुणानां प्रसूनत्वनिरूपणेन नृपतेः कल्पशास्त्रित्वं निरूप्यते । तस्मादेकदेशविवर्तित्वम् ।

यथा वा ।

मथिताद्वैरिवाराशेर्भुजामन्दरभूभृता ।

राज्ञः प्रतापरुद्रस्य कीर्त्तिलोकान् धिनोत्यमून् ॥ ४७ ॥

अत्र वैरिजनस्य वारां राशित्वनिरूपणेन भुजस्य मन्दरादित्वनिरूपणेन च जातायाः कीर्त्तैः सुधात्वमर्यादापतति लोकानाममरत्वं चेत्येकदेशविवर्तित्वं रूपकम् ।

यत्रावयवनिरूपणमात्रे कविसंरम्भविश्रान्तिस्तन्निरवयवं रूपकम् । अवयवनिरूपणमात्रेऽपि तदेव ।

वर्त्तनादेकदेशविवर्तित्वार्थः । उदाहरति । प्रसाधितेति । प्रसाधिताशावल्लयान्तरालः । शौर्याकरः काकतिवीररुद्रः । चिकस्त्रैर्विनासिभिः । “स्थेराभासः” इत्यादिनां वरप्रत्ययैः । अवयवस्वभावाद्यवयवनिरूपणं गम्यत इत्याह । ज्ञेयेति ।

उदाहरणान्तरमाह । मथितादिति । पूर्वोदाहरणे अवयवरूपणादवयवनिरूपणस्य गम्यत्वमत्र अवयवस्यापीति भेदः । ‘निरकासयद्रविमपेतवसु वियदालयादपरदिग्गणिका’ इत्यत्र रविशब्देन विटप्रतीतेरवयवैकदेशमात्रगम्यत्वेऽप्येकदेशविवर्तित्वरूपकत्वं दृष्टव्यम् ।

निरवयवं लक्षयति । यजेति । पूर्वत्रावयवमात्रेऽन्यत्रावयवान्तरे, च रूपणा-

१ प्रसाधिता^० P. २ प्रसूनत्वरूपणेन T', प्रसूनैर्निरूपणेन M. ३ 'देकदेशात्ते R.; 'देकदेशात्ति M.; 'देकदेशवर्त्तित्वम् M₁. ४ यथा च T'. ५ 'भुजी मदभूभृता M₁. ६ वाराशित्वरूपणेन T', वारिवरत्वरूपणेन M₁. ७ रूपणेन T. M₁. ८ सुधात्वरूपणम् M₁. ९ 'वित्तम्' M.

यत् द्विविधम् । समस्तवस्तुविषयमेकदेशविचिं च । निरवयवं द्विवि-
धम् । केवलं मौलारूपं चेति । परम्परितस्यापि श्लिष्टनिबन्धनत्वेना-
श्लिष्टनिबन्धनत्वेन च द्वैविध्यम् । तयोपि प्रत्येकं केवलमालारूपतया
चातुर्विध्यम् । एवमष्टविधो रूपकालंकारः ।

अथोदाहरणानि ।

यत्रावयवानामवयविनश्च सामस्येन निरूपणं निबध्यते तत्
समस्तवस्तुविषयं रूपकम् ।

यथा ।

यात्राप्रावृषि वीररुद्रनृपतेर्निस्साणधाराधरे
वैरिश्मापतिगर्वपर्वतभिदाभीमं मुहुर्गर्जति ।

शत्रुस्त्रीतयनाम्बुवृष्टिरसरुज्जातानया सर्वतो

वर्धन्ते हरिदन्तरेषु जगदानन्दा यशःकन्दलाः ॥ ४५ ॥

यत्रावयवनिरूपणादवयविनो निरूपणं गम्यते तदेकदेशवि-
चिं रूपकम् ।

यदारोप्यमाणानामपि यत्र सामान्येनोपादानं तत् समस्तवस्तुविषयमित्यर्थः । उदा-
हरति । यात्रेति । यत्र यात्राप्रावृषीत्यावयववर्णनम् । यत्र कन्दला

वयविनिरूपणम् । यत्र यशःकन्दला इत्युपाधितसमासः प्राप्नोति कन्दला-
इति रूपकसमासोऽपि । उभयोः साधकबाधकाभावात् सर्वहस्तर-
एवायं तेन रूपकमेवेति कथं निश्चीयते इति चेत् सत्यम् । जगदानन्दा इति
सामान्यप्रयोगोपाधोपमितसमासः किं तु मयूरव्यसकादित्याद्रूपकमाल एव
तेन रूपकमेवेदं नोपमा । एवमुत्तरत्रापि साधकबाधकयोरुद्भावनं द्रष्टव्यम् ।

एकदेशविचिं रूपकं लक्षयति । यत्रेति । उपलक्षणमेतत् । तेन यथायोग-
मवयवावयविनोरेकदेशस्य शान्दत्वार्थवाच्यामेकदेशविचिं रूपकमिति लक्षणं
यथोदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत एव आह काव्यप्रकाशकारः ।

‘श्रीता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविचिं तत्’ इति । एकदेशो विशेषेण

प्रतापवीररुद्रस्य मण्डलाग्रविधुन्तुदः ।

अखण्डविक्रमोहामो व्रसते राजमण्डलम् ॥ ५० ॥

श्लिष्टमालापरम्परितं यथा ।

पद्मोद्भाससहस्रभानुरसकृत्सन्मार्गचर्या बुधः

क्षमाभृत्पक्षमिदाशनिः कुबलयालंकारराकाशशी ।

नित्योद्यत्सुमनोविकाससुरभिः कल्याणसंपत्सुर-

क्षोणीभृद्भुवनश्रयाम्बुधिरयं श्रीवीररुद्रो नृपः ॥ ५१ ॥

अश्लिष्टकेवलपरम्परितं यथा ।

काकतीयस्य दुग्धान्धेर्यशो लीलामहोर्मयः ।

दिक्कूलमुद्भुजाटोपाः खेलन्त्यभ्रकपोच्छ्रयाः ॥ ५२ ॥

इयेति । प्रतापेति । मण्डलामः खण्ड एव विधुन्तुदो राहुः । राजमण्डलं क्षत्रि-
यसमूह एव राजमण्डलं चन्द्रविम्बम् । अत्र मण्डलाग्रविधुन्तुद इति रूपं
राजमण्डलमेव राजमण्डलमिति श्लिष्टरूपके निमित्तमेकमेवेति श्लिष्टकेवलपरम्प-
रितम् ।

पद्मेति । पद्माया लक्ष्म्या उद्भास एव पद्मानामुद्भासः । तत्र सहस्रभानुः
सूर्यः । सन्मार्गः साधुमार्ग एव सन्मार्गो मक्षग्रमार्गः तत्र चर्यायां बुधः सौम्यः ।
क्षमाभृत्पक्षो राजबलमेव क्षमाभृत्पक्षाः । पर्वतपत्राणि तन्निदायामशनिः कुलि-
शम् । कुबलयस्य भूमण्डलस्यैव कुबलयानामुत्पलानामलंकारो राकाशशी पूर्णि-
माचन्द्रः । सुमनोविकासो विद्वदाह्लाद एव सुमनोविकासः पुष्पविकासः तस्य
सुरभिर्वसन्तः । कल्याणसंपन्नमङ्गलसंपत्तिरेव कल्याणसंपदक्षयस्वर्गतमृद्धिः ।
'कल्याणमक्षयस्वर्गे कल्याणं मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । तस्याः सुरक्षोणीभृद्
सुवर्णाचलः । भुवनं लोक एव भुवनमुदकं तदाश्रयस्याम्बुधिः । अत्र वीररुद्र
एव सहस्रभानुरित्याद्यारोपपूर्वकस्य पद्मोद्भास एव पद्मोद्भास इत्यारोपस्य श्लेष-
निबन्धनस्यानेकधा निबन्धनात् श्लिष्टमालापरम्परितम् ।

काकतीयसेति । दिशां कूलमुद्भुजतीति दिक्कूलमुद्भुजः आटोपो यासां तास्त-
थोक्ताः दिगन्तविधान्तसंभ्रमा इत्यर्थः । अत्र कपटीत्यभ्रकपोच्छ्रयो यासां

१ 'विक्रमोद्भुदो' M. २ 'नाप्रयोऽम्बुधि' B. ३ श्रीकाकतीयदुग्धान्धे' P., B. ४ 'मुद्-
ताटोपाः' P. ५ 'खेलन्त्यभ्रकपोच्छ्रयाः' P., B. ६ 'राजमण्डल' B. ७ पर्वतपत्रा ।

तत्र केवलं यथा ।

यात्रारम्भविजृम्भमाणसुभद्रप्रवेदिताग्नेदितै-

निस्साणध्वनिभिः स्फुटं प्रतिदलद्रोदःकटाहान्तरैः ।

क्षुब्धेष्वब्धिषु कम्पितेषु गिरिषु श्रुत्वैव मुञ्चन्त्यसू-

भीताः काकतिवीररुद्रनृपतः प्रत्यर्थिनः पार्थिवाः ॥ ४८ ॥

अत्र येदसः कंटाहत्वं निरूप्यते ।

मालानिरवयवं यथा ।

राज्ञां मौलिविभूषणस्रगमला दिक्पञ्चश्रोत्रयोः

स्फारं चामरभूषणं धरणिभृच्छृङ्गेषु गङ्गासरित् ।

व्योम्नः क्षोभयितानमुज्ज्वलतरं मुक्ताकलापो भुवः

स्फारः काकतिवीररुद्रयशसां जागर्ति विस्फूर्जितम् ॥ ४९ ॥

रूपकहेतुरूपकं परम्परितरूपकम् ।

रूपकद्वयमाध्वन्यवस्थितत्वाच्च समस्तवस्तुविषयेऽन्तर्भावः ।

श्लिष्टकेवलपरम्परितं यथा ।

भावाद्भिरवयवमिति भावः । अत्रैकस्यारोपविषयस्यैकमेवारोप्यमानं चेत् कंटाहम् । अनेकं चेद् माला चेति द्वेधा । तत्राद्यमुदाहरति । यात्रारम्भेति । प्रवेदिताग्नेदितैः सिंहनादावृत्तिभिः । रोदो मङ्गाण्डमेव कटाहः पात्रविशेषः क्षुब्धेषु क्षुभितेष्वर्थः । व्याख्यातमेतद्रसनकरणे ।

द्वितीयमुदाहरति । राज्ञामिति । गङ्गा भागीरथी । विस्फूर्जितं विजृम्भणम् । अत्रैकस्य यशसो माल्याद्यारोप्यमाणानेकत्वान्मालानिरवयवम् ।

परम्परितं लक्षयति । रूपकेति । रूपकं हेतुर्यस्य तत् तथोक्तम् । अत एव परम्परास्य संज्ञाता परम्परितमित्यन्वर्थम् । एकरूपकसापेक्षं रूपकं परम्परितमित्यर्थः । तेनानेकरूपकसापेक्षे समस्तवस्तुविषये नान्तर्भावोऽसंभवाद् । रूपक-

१ 'प्रवेदिता' B. २ 'प्रतिदलद्रो' T. ३ कटाहरूपत्वम् ४ क्षोभं M. ५ 'चामर' M. ६ 'हेतु' रूपक परम्परितमिति बोध्यम् M. ७ 'व्यवस्थितत्वात्' T.

परिणामालंकारः ।

आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम् ।

प्रकृतस्योपयोगित्वात् परिणाम उदाहृतः ॥

आरोप्यमाणं प्रकृतोपयोगात्पुनः सर्वालंकारव्यावृत्तिः । तस्य सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां द्वैविध्यम् ।

सामानाधिकरण्येन परिणामो यथा ।

शश्वत् प्रसाधनविधानकृतामिलापा

नम्रैर्भजन्ति मुकुटैरवनीपवर्गाः ।

रूपकालंकारात् प्रकृतोपयोगित्ववेधन्येन परिणामं लक्षयति । आरोप्यमाण-
मिति । प्रकृतस्योपयोगिण इति विषयसप्तमी । प्रकृतोपयोगार्थमिष्यर्थः । आरो-
प्यमाणं चन्द्रादिकम् । आरोपविषेयात्मतया मुखादिर्तादात्म्येन । मुखचन्द्रेण
तापः शाम्यतीत्यत्र प्रकृतोपयोगान्तमारोपस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतो मुखस्यैव
तापशान्तिनिमित्तत्वेन तादात्म्याभावे चन्द्रस्य प्रकृतोपयोगाभावादिति भावः ।
अतः प्रकृतमनपहुतस्वरूपमेवारोप्यमाणात्मना परिणमतीति परिणामालंकार
इत्यर्थः । एवं च यत्रारोपस्य ताद्रूप्यप्रतीतिमात्रपर्यवसायितया प्रकृतमपहुतस्वरू-
पमप्रकृतरूपापन्न भवति तस्माद्रूपकात् परिणामस्य वैलक्षण्यं दक्षितम् । तदुक्तं
चक्रवर्तिना ।

‘विषयाकारमारोप्य विषयस्थगनं यदा ।

रूपकस्य तदा तत्र रजनेन समन्वयः ॥

यदा ॥ विषयो रूपात् स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।

उपयुक्ते पराकार परिणामस्तदा मतः ॥’ इति ।

अस्य द्वैविध्यमाह । तस्येति । आद्यमुदाहरति । शश्वदिति । प्रसाधन-
विधानमलंकारविधिः । अत्रारोपेण प्रकृतत्वात्तादात्म्यभावज्ञाया अप्रकृतायाः

१ ‘आरोप्य’ M. २ प्रकृतस्योपयोगो स्यात् M. प्रकृतस्योपयोगित्वे Com. ३ ‘व्यवच्छेदः’
M. ४ प्रसाधनविधौ हि P. ५ ‘विषयात्मकतया’ P. ६ ‘तादात्म्येन स्थितम् ।’ L.
७ ‘योगादिति भावः ।’ ८ यथा P.

अश्लिष्टमालापरम्परितं यथा ।

दोराशीविषजिह्वया रिपुवनश्रेणीमहावात्यया

शौर्यैर्यानलधूम्यया जयरमायोपाविलासभुवा ।

सहस्रपद्मरणीविलासशिखिनीसंवासयष्टया जगत्-

प्रासादागलया कृपाणलतया रदो नृप खीडति ॥ ५३ ॥

अश्लिष्टमालापरम्परितं वैधर्म्येणापि संभवति । यथा ।

त्रासान्धकारमध्याह्नाः कैतवातपराप्रयः ।

जयन्ति वीररुद्रस्य रणप्राङ्गणकलयः ॥ ५४ ॥

पञ्चमष्टीयस्यापि वान्यसमासगतत्वेन षोडशरूपकभेदाः संभवन्ति ॥

तास्तथोक्ता । ' उदि कूले रुजिवहो ' ' सर्वकूलाभ — ' इत्यादीनां भयत्र खल प्रत्यय । अत्र यत्नोलीलानां भेदोमित्येव रूपं काकतीयस्य दुग्धार्णवस्वरूपणाधी नमित्यश्लिष्टकेवलपरम्परितम् ।

दोराशीविषेति । वातानां समूहो वात्या । धूमानां समूहो धूम्या । उभयत्र ' पाशाविभ्यो य ' इति यप्रत्ययः । विलासशिखिनी क्रीडामयूरी । अगला- विष्कम्भ । अत्र कृपाणलताया जिह्वाधनेकरूपस्य भुजादीनामाशीविषाधारो- पप्रतीक्षत्यादश्लिष्टमालापरम्परितम् । सर्वत्र चात्र हेतुहेतुमद्भावोऽपमलकारस- वैस्वकारनतेनोक्तः । कान्यप्रकाशकारस्तु विपरीतमवोचत् । यदत्र पुनरु- द्धं प्राहम् ।

व्यतिरेकेणाप्येतत् सभरतीत्याह । अश्लिष्टेति । त्राम गुर भयकारनल मध्याह्ना । दान्तस्य तस्य त्रामासभवादिति भावः । कैतव कपटभेदतपन्नस्य रात्रयः । धर्मयोधित्यात् तत्संलग्नं । एतच्च मुत्तचन्द्र इत्यादौ समासगतं मुत्तनेत्र चन्द्र इत्यादौ वाक्यगतम् । अतः षोडशैते भेदाः । तत्रागरीष्टा भेदा अन्यतो द्रष्टव्या इत्याशयेनाह । परमिति । आरोप्यमाणस्य धर्मित्वादिज्ञानस्य योने- यत्वेऽपि जटापञ्चकालमिरन कपिलादावग्रय इत्यत्रस्य रूपिणमुनेरनेकध्वमनेक- चिपयारोपात् । तदुक्तं च-रारमर्वस्वे । ' अत्र आरोप्यमाणस्य धर्मित्वादा- विष्टलिङ्गसंख्यानेरत्वेऽपि वचिर् स्वतोऽसंभवत् संस्यानोगस्य विषयतस्यान- प्रत्येकमारोपात् ' इति ।

किमेव नवमो हरित्पतिर्यन्दसंपत्पदं

किमेव दशमः प्रजापतिरपूर्वसर्गक्रमः ।

किमेव हरिरुर्वरोद्धरणचञ्चुरेकादश-

श्चिरादिति विलोक्यते जगति वीररुद्रो जनैः ॥ ५७ ॥

निश्चयगर्भा यथा ।

कालादिः किमयं मृणालमृदुलं भोगं स यत्ने पुनः

कालभूकुटिरेव किं नु मुक्त एवोजृम्भते सा पुनः ।

कालोग्रानलधूमपद्मतिरसौ किं सां पुनर्धूयते

वातेनेति विकल्प्यते प्रतिभदै रुद्रस्य कौक्षेयकः ॥ ५८ ॥

निश्चयपर्यवसाना यथा ।

विभागमाह । सेति । आपमुदाहरति । किमिति । हरित्पतिलंकिपालः । प्रजाप-
तिर्गङ्गा । उर्वरोद्धरणचञ्चुः क्षोणीरक्षणवक्षः । अत्र संपदादिसादृश्याद्वीररुद्रलोक-
पालादिकोटिद्वयगोचरस्य संदेहस्य तावन्मात्रपर्यवसायित्वाप्लुद्धोऽयं संदेहनेदः ।
ननु नवमादिपदविरहे केवललोकपालादीनामारोप्यमाणत्वसंभवादस्तु संदेहः ।
नवमादिपदप्रयोगे तु लोकपालादीनां वीररुद्रत्वेन संभावनादुरप्रेक्ष्यं न संदेह
इति चेद् सत्यम् । अस्तु संभावनमारोपो वा । यत्र कोटिद्वयावलम्बित्वं तत्र संदेह
एवेति स्वमतम् । एवंविधस्थले केचिदुत्प्रेक्षाश्रयः संदेह इत्याहुः । उत्प्रेक्षा एव
इत्यन्य इत्यादि सर्वमलंकारसर्वस्वे स्पष्टम् ।

द्वितीयमुदाहरति । कालाहिरिति । भोगं सर्पशरीरम् । कालभूकुटिरन्तक-
भूभङ्गः । कालोग्रानलः प्रलयकालाग्निः । तस्य पदनिर्धूमरेखा । धूयते कम्प्यते ।
अत्र कौक्षेयकं कृष्णसर्पादिरूपतया सदित्वा मुकुमारशरीरादिविशेषादसंनेन सर्पा-
दिनिषेधनिश्चयेऽपि कौक्षेयकनिश्चयाभावाच्चिश्चयगर्भाऽयं संदेहः ।

श्रीवीररुद्रनृपतेः ककुमां विजेतु-

रात्रामयीं स्रजममन्दविलासलक्ष्मीम् ॥ ५५ ॥

वैयधिकरण्येन परिणामो यथा ।

किरीटमाणिक्यमयूखजालै-

र्विधाय पुष्पाञ्जलिमर्चयन्ते ।

फलार्थिनो रुद्रनरेन्द्रपाद-

पीठान्तसोमानमरिक्षितोशा ॥ ५६ ॥

समासोक्तावारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वेऽप्यद्याद्यत्याध् परिणामेऽन्तर्भावः ।

सदेहालकारः ।

विषयो विषयी यत्र सादृश्यात् कविसंमतात् ।

संदेहगोचरौ स्याता सदेहालकृतिश्च सा ॥

सा त्रिविधा । शुद्धा निश्चयगर्भा निश्चयान्ता चेति ।

संदेहमात्रपर्यवसायिनी शुद्धा यथा ।

स्रजो मुकुटधारणात्मकप्रकृतोपयोगात् परिणामालकारः । अत्र विषयविषयिणो समानविभक्तिक्रवात् सामानाधिकरण्यम् ।

किरीटेति । अत्र च पूर्ववत् परिणाम उक्तावनीयः । किं न मयूखजालपुष्पाञ्जलयो विषयविषयिणोभिन्नविभक्तिक्रवात् वैयधिकरण्यमिति विक्षेपः । ननु प्रकृतोपयोगविशेषात् परिणामममामोक्तयो को भेद इत्याशङ्क्यवारोप्यमाणस्योपादानानुपादानाभ्यां भेद इत्याह । समासोक्ताविति ।

आरोपगर्भजनवधारणात्मक सदेहालकारं लक्षयति । विषय इति । कविमतादित्यनेन स्थाणुर्वा पुरयो चेति सदृहस्यालकारता व्याख्येयं । वष्यान्कषार्थं कविप्रतिभोत्थापित प्रकृताप्रकृतगोचर सदृह सदेहालकार इत्यर्थः । तस्य प्रभा

१ R om 1५ परिणामा, R. has ti s verne after यथा—प्रतिपदावगत्याय परिपन्न स्थापयामि प्रलयदहनरुद्धो वीररुद्रप्रनाथ । सप्रज न मुनयोर्व्य वमल्लङ्घ सहाय समानेन्द्र तस्ते साक्षिण । वरन्त्या ॥ अत्र प्रतापमुखावादाय अश्रया वैवमदिरूपेण परिपन्नत कपु विमलवती समलकाय उपयोगमुपगता । २ अत्र द्रा P १ परमाणु १ ४ विमलवती

तस्यास्त्रैविध्यम् । अपहुत्यारोपः आरोप्यापह्नवः छलादिशब्दै-
रसत्यत्वप्रतिपादनं च ।

आद्यद्वयस्योदाहरणं यथा ।

उद्धेलचतुर्णवीकलकलो नायं चमूडम्बरो
नेदं दुन्दुभिगर्जितं त्रिपुरजित्कल्पान्तर्दकारवः ।
इत्थं रुद्रनरेन्द्रघाटिषु महीभारावनम्रीभव-
च्छेषाशेषशिरस्सु विस्मितमथ श्वेष्टं दिगौशैरपि ॥ ६१ ॥

छलादिपदैरसत्यत्वप्रतिपादनं यथा ।

सत्यं काफतिर्धीररुद्रघरणीनाथच्छलेन क्षितिं
पातुं मध्यमलोकपालपदवीं प्राप्तः स्वयंभूः शिवः ।
नैवं चेद्विपमावलोकनकलामात्रेण मस्मीकृतै-
र्जातं वैरिपुरैः कथं कथमवाग्भूतं च भूभृद्गणैः ॥ ६२ ॥

ध्येति । अभ्यारोपे आरोप्यमाणप्रतीतावित्यर्थः । तस्यास्त्रैविध्यं विवर्तितम् ।
अपहुत्यारोप इत्यादि । उद्धेलदित्यारोप्यापह्नवः । नेदं दुन्दुभिगर्जितमित्यपहु-
त्यारोपः । नरेन्द्रघाटिष्यिति । कृदिकारः । तल्लक्षणं तु 'शत्रुदेशावमर्दाय सद्यः
सुभटघोटकैः । विजिगीषोः प्रवृत्तिर्या सा घाटीति निगद्यते ॥' इत्याहुः ।

सत्यमिति । घरणीनाथच्छलेनेत्यत्र छलशब्देन नायं घरणीनाथः किं तु
स्वयंभूः शिव इति राज्ञः सत्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव समर्थयते । नैवमिति ।
विपमावलोकनं विग्रहदृष्टिः । अन्यत्र तृतीयनयनदृष्टिः । वैरिपुरैरसंख्यैः त्रिभिश्च
कर्तृभिर्मस्मीकृतैः कथं जातं जज्ञे । भूभृद्गणैः राजसमूहैः । अन्यत्र भूभृत्ता
कैलासेन गणैः प्रमथैश्च कथमवाग्भूतं न्यग्भूतमित्युभयत्र भावे कः । ईश्वरस्य
गिरीशत्वात् प्रमथाधिपत्वाच्चेति भावः ।

१ 'तदे' P., R. २ यथा is dropped by R., T. ३ 'दृष्टा' M. ४ प्रस्तम्
M. ५ 'रुद्रघरणी' T. ६ 'मवाग्नाम' R. ७ इत्यादिना t. ८ इत्यादि t. ९ भूभृता
कैलासीनां गणे. t.

किं कल्पद्रुममञ्जरीस्रज इमे किं वा पयोराशयः ।
 स्वर्धेनोरथवा किमुज्ज्वलतराश्विन्तामणिस्फूर्तयः ।
 किं वा सिद्धरसोर्मयश्चिरमिति व्यामृश्य निश्चिन्वते
 सन्तः काकतिवीररुद्रनृपतेः स्मेराः कटाक्षा इति ॥ ५९ ॥

भ्रान्तिमदलंकारः ।

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।
 आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥

यथा ।

काकतीयविभोः कीर्त्तिविभवे व्यासरोदसि ।
 दिवापि चन्द्रिकायुद्धया चकोरा यान्ति निर्वृतिम् ॥ ६० ॥

अपह्नुवालंकारः ।

निषिध्य विषयं साम्यादन्यारोपे ह्यपहुतिः ।

तृतीयमुदाहरति । किमिति । सिद्धरसोर्मयः सुधारसकङ्कोलाः । व्यामृश्य
 कल्पद्रुममञ्जरीमास्यादिरूपेण संदिह्य । स्मेराः सितप्रधानाः सानुमहा इत्यर्थः ।
 कटाक्षा इति निश्चिन्वते । अत एव निश्चयान्तोऽयं सदेहः । वीररुद्रकरणावलो-
 कनविषयाः सर्वे समृद्धा जीवन्तीति भावः ।

अयथार्थज्ञानत्वसाधर्म्यात् संदेहानन्तरं भ्रान्तिमन्तं लक्षयति । कर्वाति ।
 पिहितात्मनि आच्छादितस्वरूपे । भ्रान्तिश्चिन्तधर्मोऽस्यास्तीति भ्रान्तिमान् । कवि-
 प्रतिभोत्थापितः प्राकरगिकं प्रत्यप्राकरगिकत्वेनोपलम्भो भ्रान्तिमानित्यर्थः ।
 एतेन सादृश्यमात्रनिबन्धनायाः शुक्तिरजतादिभ्रान्तेर्नालंकारत्वमिति दर्शितम् ।
 दोषमूल्यास्तु किमुतेति भावः । उदाहरति । काकतीयेति । व्यासरोदसि
 व्यासमहाण्डे । अत्र कीर्त्या चन्द्रिकायुद्धात् भ्रान्तिः ।

सादृश्याद्भवन्तरप्रतीतिसाम्यात् भ्रान्तिमदनन्तरमपहुतिं लक्षयति । निषि-

अथाध्यवसायगर्भमलंकारद्वयं निरूप्यते ।

विषयविषयिणोरन्यतरनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः । स द्विविधः । विषयिनिगरणेन विषयनिगरणेन च ।

उत्प्रेक्षा ।

यत्रान्यधर्मसंबन्धादन्यत्वेनोपतर्कितम् ।

प्रकृतं हि भवेत् भांजास्तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥

यत्राप्रकृतगुणक्रियासंबन्धादप्रकृतत्वेन प्रकृतस्य संभावनं सीत्प्रेक्षा । सा द्विविधा । वाच्या प्रतीयमाना च । संभावनाप्रतिपादकानां नून-

अभेदप्रतिपत्तेरविशेषेऽप्यारोपादध्यवसायसोत्कृष्टत्वाच्चारोपमूलानन्तरमध्यवसायमूलालंकारप्रस्ताव इत्याशयेनाह । अथेति । मूलभूतमध्यवसायं निरूपयति । विषयेति । एकतरपरिशेषो मा भूदित्यन्यथा व्याचष्टे । स द्विविध इति । निगरणमसत्यत्वमित्यर्थः । अन्यथा विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसाय इति सर्वसंप्रतिपत्तेन स्वयमपि पूर्वोक्तेनाध्यवसायलक्षणेन विरोधात् । यदा विषयिणोऽसत्यत्वं तदाध्यवसायः साध्यः । यदा विषयस्यासत्यत्वं तदाध्यवसायः सिद्ध इति विवेकः । तथा हि यदा चन्द्रादिविषयगतं माधुर्यादिकं विषयभूते मुखवातुपनिषदं मुखं मुखत्वेन जानन्नेव नूनमिदं चन्द्र इति प्रयुक्ते तदा विषयी चन्द्रो मुखत्वेनासत्यो निर्गोणः प्रतिभाति विषयस्तु परमार्थतः सत्य एव । एवं सत्यासत्ययोरभेदप्रतिपत्तेरभावाच्चूनमादिशब्दैर्विषयिणोऽपि सत्यत्वसमर्थनादध्यवसायः साध्य इत्यत्राध्यवसायप्राधान्यम् । यदा तु मुखपदमनुक्त्वा चन्द्रोऽयमिति प्रयुक्ते तदा वस्तुतोऽसत्यस्यापि विषयिणः सत्यता प्रतीयते । असत्यत्वनिमित्तस्य मुख्यपदप्रयोगस्याभावात् । विषयस्य वस्तुतः सत्यस्यापि अस्यस्तापलापादसत्याभिमतस्य निर्गोणत्वादध्यवसायः सिद्ध इत्यत्राध्यवसायसितप्राधान्यमित्यादि सर्वमलंकारसर्वस्ये तद्व्याख्यायां च संजीविन्यां प्रपञ्चितम् । तत् सर्वमनेनैव गतार्थमिति नेह विस्तरः क्रियते । तत्र साध्यावध्यवसायमूलामुत्प्रेक्षां लक्षयति । यत्रेति । अन्यदप्रकृतं तस्य धर्मो गुणक्रियादिरूपः । तत्संबन्धात् प्रकृतमन्यत्वेनाप्रकृतत्वेनोपतर्कितं संभावितं यत्र भवेत् तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षत इत्यर्थः । तदेतद् व्याचष्टे । यत्रेति । तस्या विभागमाह । सेति । वाच्यां लक्षयति । संभावनेति ।

१ 'इयमुच्यते' M. K. २ 'विषय' R. ३ 'विषयि' R. ४ 'नोपदत्तम्' P. ५ 'प्राचक्षते' M. ६ 'P. drops' यत्र. ७ 'संभावना' M. ८ 'तत्रोत्प्रेक्षा' M.; 'संभावनामुत्प्रेक्षा' P. ९ 'संभाव' P. १० 'रश्मवत्' L. ११ 'L. omits' आदि.

उल्लेखालंकारः ।

अर्थयोगरुचिश्लेषैरुल्लेखनमनेकधा ।

ग्रहीतृभेदादेकस्य स उल्लेखः सतां मतः ॥

रुच्यर्थयोगाभ्यां यथा ।

लक्ष्मीनिवासगृहमित्यखिला नरेन्द्रा

शौर्षातिभूमिखनिस्त्यरिर्वारवर्गाः ।

विद्याविलासपदवीति च लब्धवर्णाः

श्रीकाफतीन्द्रनगरीमनिशं स्तुवन्ति ॥ ६३ ॥

श्लेषेण यथा ।

उग्रः सपत्नेषु गुणेषु भास्वान्

रामः प्रतीकेषु रणेषु भीमः ।

लीलासु लक्ष्म्याः पुरुषोत्तमश्चे-

त्याचक्षते रुद्रनृपं कवीन्द्राः ॥ ६४ ॥

भारोपगर्भेषु परिनेषादुल्लेखं लक्षयति । अर्थेति । अर्थेन प्रयोजनेन योगो-
ऽर्थित्वं लिप्सन्ति वाचत् । रचिरभिरतिः । श्लेषः प्रसिद्धः । पतः समस्तैर्लक्ष्यै-
यथायौगं ग्रहीतृगुणैरेकस्य वस्तुनो नानाधर्मयोगादनेकधोलेखनं निर्धारणमुपे-
खालंकार इत्यर्थः । सर्वालंकारव्यावर्तकेन ग्रहीतृभेदादित्यनेन विषयभेदेऽप्युप-
लक्ष्यते । लक्ष्मीति । शौर्षातिभूमेः पराक्रमातिशयस्य । खनिराकरः । लब्धवर्णा
विद्वांसः । अत्रैकस्याः क्यफतीन्द्रनगर्याः समृद्धादिधर्मयोगाद्येन्द्रादिग्रहीतृभे-
देन रुच्यर्थयोगाभ्यां लक्ष्मीनिवासगृहादिरूपतयानेकधोलेखनादुल्लेखः ।

उग्र इति । सपत्नेषु शत्रुषु उग्रः कपर्दी भूरश्व । गुणेषु भास्वान् सूर्यलंजस्वी
य । प्रतीकेष्वद्वेषु रामो दाशरथिरभिरामश्च । लक्ष्म्या लीलासु पुरुषोत्तमो
विष्णुः पुरुषभेदश्च । अत्र ग्रहीतृभेदाभावेऽपि सपत्नादिविषयभेदात्प्रेनेनाभावा-
यनेकधर्मोलेखनादुल्लेखः ।

प्रतापहृद्रूपतेर्यारे कीर्त्तिसागरे ।

मग्ना दुरीशदुष्कीर्त्तिसंज्ञादिव जगत्त्रयी ॥ ६५ ॥

अत्रोत्प्रेक्षानिमित्तस्य मग्ननस्यानुपादाने सङ्गादिति हेतुत्प्रेक्षा न शोभाप्रापयति ।

यथा वा ।

जयश्रीवासपद्मस्य विकासायेव मालुमान् ।

प्रतिविम्बमिषात् खड्गं प्रविशत्यन्धभूभृजः ॥ ६६ ॥

‘महिलासहस्रभरिणं तुह हिमन्ने सुहृभ सामामन्ती ।

दिभहं अण्णसरणा अंग तणुभं वितणुणं हि ॥’

छाया

महिलासहस्रभरिते तत्र हृदये भुभग सा अमन्ती ।

दिवसमनन्यशरणा अहं तनुकं वितनुते हि ॥

इत्यत्र महिलासहस्रभरिते तत्र हृदये अमन्तीत्युत्प्रेक्षा प्रतीयमाना इवादि-
प्रयोगाभावात् । तस्याभिज्ञतनूकरण निमित्तं यदि नोपादीयेत तदा तस्या निष्प्र-
माणकत्वं स्यादित्यर्थः । प्रकारान्तरेण त्रैविध्यमाह । तथा जात्यादीनामिति ।
यदा जातिस्वरूपमुत्प्रेक्ष्यते तदा तस्य भावाभावरूपतया द्विविधलोपात्तगुण-
क्रियानिमित्तभेदाच्चातुर्विध्यम् । निमित्तानुपादाने तु तत्कृतभेदाभावात् द्वैवि-
ध्यमेव । इत्थं षोडश जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । एवं क्रियागुणद्वय्याणां भेदकल्पने
मिलित्वा चातुर्विंशतिस्वरूपोत्प्रेक्षाभेदाः । हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तोपादाननियमात्
प्रत्येकं चातुर्विध्यमेवेति द्वाविंशत् । प्रतीयमानोत्प्रेक्षायां सर्वत्र निमित्तोपादान-
नियमात् निमित्तानुपादाननिबन्धनभेदादकन्यूनत्वेऽष्टाधत्वारिषाद्वेदाः । एवं
षण्णवतिभेदा इत्याशयेनोक्तम् । बहुविधमिति । वाच्योत्प्रेक्षायामपि हेतुफलो-
त्प्रेक्षयोर्निमित्तोपादाननियममुदाहरणमुखेन हृदयद्वमीकृतुमारभते । तथाहीत्या-
दिना । हेतुत्प्रेक्षायां फल निमित्तम् । फलोत्प्रेक्षायां हेतुनिमित्तम् । एवं च निमि-
त्तनैमित्तिकयोरन्यतरोपादानेऽन्वयपोषाभावादुभयोपादाननियमे निमित्तोपादान
नियतमेवेति भावः । प्रतापेति । अष्टदशस्पर्शने छानस विहित्वादिति भावः ।

जयश्रीत्यादि । स्पष्टम् ।

१ ‘मोघादिव जगत्त्रयी B. २ यथा T, omitted in B. and M. ३ हृदये
अभीकृतु’ t. ४ वाच्योत्प्रेक्षादिना

ध्रुवंप्रायश्चित्येवमादीनां प्रयोगे वाच्या । अप्रयोगे तु प्रतीयमाना । जाति-
क्रियागुणद्रव्याणां चतुर्णामध्यवसायविषयत्वे सा द्विविधा प्रत्येकं चतु-
र्विधा । तेषां भावाभावरूपतया द्वैविध्येऽष्टविधा । अध्यवसायस्य गुण-
निमित्तत्वेन क्रियानिमित्तत्वेन च द्वैविध्ये प्रत्येकं षोडशप्रकारा । निमि-
त्तस्य वाच्यत्वगम्यत्वाभ्यां द्वैविध्यं वाच्योत्प्रेक्षायामेव । प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षायामिवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चाप्रयोगे उत्प्रेक्षया निरवयवत्व-
त्वात् । तथा जात्यादीनां स्वरूपेण फलरूपेण चाध्यवसायविषयत्वे बहु-
विधत्वम् । वाच्योत्प्रेक्षायामपि हेतुफलयोस्तुत्प्रेक्षाविषयत्वे निमित्तस्यो-
पादानमेव । तथा हि । साध्येऽनुपात्ते साधनत्वेन निदेशो नान्वयं
पुष्णाति । तथा साधनेऽनुपात्ते साध्यत्वेन निदेशोऽपि । तयोरन्योन्या-
पेक्षत्वात् । हेतुत्प्रेक्षायां फल निमित्तम् । तस्यानुपादाने कं प्रति हेतुत्वं
संगच्छते । फलोत्प्रेक्षायां साधनं निमित्तम् । तस्यानुपादाने कं प्रति
फलत्वेन संगच्छते ।

यथा ।

अग्रादिशब्देन मन्ये शब्दे ध्रुवमिवादीनां ग्रहेणम् । जातिक्रियागुणद्रव्याणां गौश्च-
रुति शुक्लो हित्य इत्येवमादीनामध्यवसायविषयत्वेनोत्प्रेक्षाविषयत्वेन द्विविधा
वाच्या प्रतीयमाना च प्रत्येकं चतुर्विधेत्यष्टविधा जातेत्यर्थः । तेषां जात्यादीनाम् ।
अष्टविधेति । प्रत्येकमिति शेषः । निमित्तद्वैविध्येनास्या ह्यष्टविधः भेदा भवन्ती-
त्याह । अध्यवसायस्येति । वाच्योत्प्रेक्षायां विशेषमाह । निमित्तस्येति ।
अन्यत्रैतदभावे हेतुमाह । प्रतीयमानेति ।

१ ध्रुवम् is dropped by R. and M २ R. drops तु. ३ P. drops चतुर्णां-
४ विषयत्वेन P. ५ चतुर्धा R. ६ हेतुक्रिया R. ७ प्रकाश R. ८ निरवयव-
नत्वापत्तात् M. ९ वाच्यवसाय P. १० विषयत्वेन R. ११ यथा साध्ये T. १२ साध-
नित्वान् M. १३ फलत्वं संगच्छते P, फलत्वेन संगच्छते M, फलत्वेन संगच्छतम् R. १४ तथा
हि R. १५ संगच्छते L.

उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

कीर्त्तिः काकतिवीररुद्रनृपतेः सिंहासनाध्यासिनः

प्राचां भूमिभृतां यैशः पिदधती राकेन्दुतुल्यद्युतिः ।

रक्षादक्षिणराजलाभजनितामन्दप्रमोदोत्थिता

त्रैलोक्याद्दृढसप्रभेव ककुभां प्रान्तेषु विद्योतते ॥ ६७ ॥

अत्र प्रभाशब्दो जातिवचनः । त्रैलोक्याद्दृढसप्रभायाः कविप्रौढोक्ति-
सिद्धत्वाधोपमाशङ्का ।

उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

वीरस्य रुद्रनृपतेः प्रियवल्लभस्य

राज्याभिषेकसलिलैः सरसीकृतायाः ।

सद्यः समुच्छलितसान्द्रपरागरेखा-

क्षोण्याः प्रमोदपुलकाङ्कुरमञ्जरीव ॥ ६८ ॥

अत्र पुलकाङ्कुरमञ्जरीवेत्युत्प्रेक्षायां सरसीकरणं क्रियारूपं निमित्तम् ।

गुणरूपत्वेनेत्यादि । गुणक्रिययोरिति । न तु जातिद्रव्ययोरिव केवलोत्प्रेक्षा-
विषयत्वमिति भावः । यथायोगमुदाहरति । कीर्त्तिरित्यादि । पिदधती भाण्डा-
दयन्ती । 'वष्टि भागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः । अद्दृहसोऽद्द-
हासः । 'स्वनहसोर्वा' इति पाक्षिकोऽप्रत्ययः । एषा प्रमोदगुणनिमित्ता जाति-
भावस्वरूपोत्प्रेक्षा । अत्राद्दृहासप्रभायाः स्वतः सिद्धत्वेऽपि त्रिलोक्यसंबन्धित्वेन
कविकल्पितत्वात् नोपमावकाश इत्याह । त्रैलोक्येति । अत एवात्रेवशब्दोऽपि
संभावनावचको नोपमावचकः । तदुक्तं चक्रवर्तिना ।

'यदायमुपमानांशो लोकेऽसिद्धिमुच्छति ।

तदोपमेव येनेवशब्दः साधर्म्यसूचकः ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धेः कविकल्पितः ।

तदोत्प्रेक्षेव येनेवशब्दः संभावनापरः ॥' इति ।

वीरस्येति । प्रिया वल्लभा प्रेयसी यस्य प्रियवल्लभस्य । पुलकमञ्जरीवेत्युत्प्रे-
क्षायामिति । जातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षायामित्यर्थः । क्रियारूपमिति । निमित्त-
मिति शेषः ।

अंगोत्प्रेक्षानिमित्तस्य मानुषत्ववेशस्यानुपादाने जयध्रीकमलविका
साधयेति फलोत्प्रेक्षणमसमीचीनम् । अतः स्वरूपोत्प्रेक्षायामेव निमित्त-
स्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यम् । अतश्चेत्थं चाच्योत्प्रेक्षाया भेदग-
णना । उपात्तगुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा । १ । उपात्तगुणनि-
मित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा । २ । उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावस्वरू-
पोत्प्रेक्षा । ३ । उपात्तक्रियानिमित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा । ४ । अनु-
पात्तनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा । ५ । अनुपात्तनिमित्तजात्यभाव-
स्वरूपोत्प्रेक्षा । ६ । उपात्तगुणनिमित्तजातिभावहेतूत्प्रेक्षा । ७ । उपा-
त्तगुणनिमित्तजात्यभावहेतूत्प्रेक्षा । ८ । उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावहे-
तूत्प्रेक्षा । ९ । उपात्तक्रियानिमित्तजात्यभावहेतूत्प्रेक्षा । १० । उपात्तगु-
णनिमित्तजातिभावफलोत्प्रेक्षा । ११ । उपात्तगुणनिमित्तजात्यभावफ-
लोत्प्रेक्षा । १२ । उपात्तक्रियानिमित्तजातिभावफलोत्प्रेक्षा । १३ । उपा-
त्तक्रियानिमित्तजात्यभावफलोत्प्रेक्षा । १४ । एवं चतुर्दश भेदा जात्यु-
त्प्रेक्षा । अनेनैव क्रमेण गुणक्रियाद्वयोत्प्रेक्षापि परिगणनीया । एव च
चाच्योत्प्रेक्षायाः षट्षञ्चाशद् भेदाः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षायास्वष्टचत्वारिं-
शद् भेदाः । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तोपादाननियमात् निमि-
त्तस्य गम्यत्वे गुणरूपत्वेन क्रियारूपत्वेन च चाकृत्वविशेषामाधादेक
एव भेदो गण्यते । गुणक्रियोरुत्प्रेक्षाविषयत्वमुत्प्रेक्षानिमित्तत्वं चाभ्यु-
पगतम् । प्राचामलकारप्रयन्धेषु पण्यतिभेदोत्प्रेक्षेति गणनामात्रम् ।
चाकृत्यातिशयस्तु षट्षञ्चाशत् एव भेदानाम् । तत्र यथासम्भवमुदा-
हरणानि ।

शुद्धिसौकर्यार्थं भेदगणनामाह । अतश्चेत्यादिना । निगदव्याख्यानमेतद् ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया भेदाष्टकन्यूनत्वे निमित्तमाह । अत्रेति । यथा निमित्तस्यो-
पादाने निमित्तभेदाद्वैदस्वथानुपादाने नास्तीत्याह । निमित्तस्येति । गम्यत्वे-
नानुपादानादिति भावः । अत एव तत्र गुणक्रियारूपनिमित्तभेदनिबन्धनस्य
विच्छिन्नविशेषस्यानुपपन्नपुत्रनामकरणरूपत्वात् एक एव भेदो गण्यत इत्याह ।

१ 'यद्योत्प्रे' R १ 'निमित्तस्य' R १ मानुषत प्रवश्यम् M, मानुषत ब्रह्म
वश्यम् R. ४ P has निमित्तक for निमित्त ५ गम्यत T. ६ षट्षञ्चाशद् भेदानाम् P
७ निमित्तयोद्वयुपादाने ८ क्रियाउपादान निमित्त L ९ गम्यत :

उदारकीर्त्या मुजया प्रताप-

रुद्रस्य विश्वैकधुरन्धरस्य ।

विश्वंभरा कोमलशय्ययेव

विस्मारिता गोत्रमहीधवासम् ॥ ७२ ॥

अत्र शय्ययेवेति जातिहेतुत्वम् ।

जात्यभावहेतुप्रेक्षा यथा ।

भूमेरकल्पवृक्षत्वादिति धाता विचिन्तयन् ।

सृष्टवान् काकतीशानां निर्णयजत्यागवैभवम् ॥ ७३ ॥

अत्राकल्पवृक्षत्वादिति जात्यभावस्य हेतुत्वम् ।

जातिफलोत्प्रेक्षा यथा ।

नूनं विश्वंभरामारस्तम्भीभवितुमायतौ ।

वीररुद्रनरेन्द्रस्य भुजावाजानुलम्बिनौ ॥ ७४ ॥

अत्र स्तम्भीभवितुमिति जातेः फलत्वम् ।

जात्यभावफलोत्प्रेक्षा यथा ।

उदारेति । उदारकीर्त्या उदारस्वभावया । गोत्रमहीधवासं कुलपर्वतनिवासम् । विस्मारितेति । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना अप्यन्तकर्त्र्या विश्वंभरायाः कर्मत्वं तस्मिन्निधेये कर्मणि क्तः । 'यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः' इति वचनात् । अत्र शय्ययेवेति जातिभावहेतुप्रेक्षायाः पर्वतनिवासविस्मरणं निमित्तम् ।

भूमेरिति । निर्णयं निरुपाधिकं त्यागवैभवमौदार्योतिशयो यस्य तं तपो-
कम् । काकतीशानं सृष्टवानिति फलं प्रत्यकल्पवृक्षत्वादित्येति जात्यभावहेतुप्रेक्षा ।

नूनमिति । भुजयोराजानुलम्बित्वं पुरुषस्य भाग्यलक्षणम् । तदुक्तं नाटके
तृतीयेऽङ्के । अत्राधारस्तम्भीभवितुमिति जातिभावफलोत्प्रेक्षायामायतरवगुणो
निमित्तम् ।

अनुपात्तनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

प्रतापरुद्रस्य नखेन्दुकान्तिः

प्रणामभाजां पदयोर्दृष्टाणाम् ।

ललाटलम्बा विधिनिर्मिताया

वर्णावलेर्वाचनदोषिकेव ॥ ६९ ॥

अत्र दीपिकेवेति जातिवचनाज्जातिरूपेभ्यते ।

उपात्तगुणनिमित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

प्रतापरुद्रस्य गुणामृतोर्मि-

धौता विराजन्त्यमलीकृताङ्गाः ।

प्रक्षालितागुदतमूमिपाला

सङ्गाम्युभिः स्वेच्छतया भवन्ति ॥ ७० ॥

अनुपात्तनिमित्तजात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

दिशां जेतुर्विभ्रप्रथितपङ्क्तो हृदयपते-

र्जपप्रस्थानोद्यत्करिणुरगसंमर्दजनितम् ।

रंजः कृत्या प्रस्तप्रतियलमसूर्यामिव दिवं

प्रतापक्यानन्यान् दिशि दिशि विपत्ते दिनकयन् ॥ ७१ ॥

अद्यात्सूर्यामिति जात्यभावः ।

जातिहेतुत्प्रेक्षा यथा ।

प्रतापरुद्रस्येति । अत्र वाचनदोषिकेवेति जातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षायां निमित्तं
नोपाचनम् ।

दिशामिति । रजः कर्षु । दिवससूर्यामिव कृतेत्यत्र जात्यभावस्वरूपोत्प्रेक्षा
अनुपात्तनिमित्तम् ।

{ जातिवचनम् is omitted in P. २ जातिवचनम् M. } उपरि रंजः M.
y After the M. has been written इति रंजः १ । १ रंजः १ M.
१ 'प्रस्त' P. = रंजः १ इति रंजः १ H. ८ M. has रंजः १ इति रंजः १
and similar whole expressions further on.

राक्षां गर्वाङ्कुपेद्भेदाः परिस्लाना दिने दिने ।

काकतीन्द्रप्रतापार्कतीवोष्माभिभवादिव ॥ ७८ ॥

अत्राभिभवादिति क्रियाहेतुत्वम् ।

क्रियाभावहेतुत्प्रेक्षा यथा ।

कपोलफलकावस्थाः कथं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृशीं क्षामतां गतौ ॥ ७९ ॥

क्रियाफलोत्प्रेक्षा यथा ।

दम्भोलिसंरम्भमहाजिगोपः

प्रस्थानभेरीनिनदोग्ध्रमर्तुः ।

लीनानिधान्वेषुमरातिवर्गान्

विगाढते शैलगुहान्तराणि ॥ ८० ॥

क्रियाभावफलोत्प्रेक्षा यथा ।

सीमाद्रिकुक्षेषु विहारमाजः

सिद्धाङ्गनाकल्पितचन्द्रिकार्थान् ।

राक्षामिति । परिस्लानत्वमुत्प्रेक्षाफलम् । क्रियाहेत्वभावोत्प्रेक्षायाः प्रतिश-
माश्रमेव नोदाहरणमत्र दृश्यत इत्यन्यतो लिख्यते ।

कपोलफलकावस्थाः कथं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृशीं क्षामतां गतौ ॥

इति । अत्र दर्शनक्रियाहेत्वभावोत्प्रेक्षा क्षामतागमननिमित्ता ।

दम्भोलीति । महाजिर्महायुद्धमन्याभिभव इति यावत् । दम्भोलिसंरम्भमेव
महाजिं गोपयत्याच्छादयतीति तथोक्तः तिरस्कृताशनिष्वनिरित्यर्थः । अन्वेषु-
मिचेति । अन्वेषणक्रियाफलोत्प्रेक्षा गुहान्तरगाहनाक्रियानिमित्ता ।

सीमाद्रीति । सीमाद्रिर्लोकालोकः । कल्पितचन्द्रिकाया इत्यर्थः पूजावि-

१ क्रियाहेतुताभावे R., क्रियाहेत्वभावे T. Com. notices the omission of this
kind of उत्पत्ता. २ 'मीदृशम्' P. १ 'पौष' P., R. ४ 'इमाद्रि' P., M. ५ चन्द्रिकार्थम्
P., चन्द्रिकोपात्त M.

पशूनवध्यानालोक्य शत्रवः काकतीयितुः ।
प्रायेणामानुपत्वाय तृणवृत्तिं समाश्रिताः ॥ ७५ ॥

अत्रामानुपत्वायेति जात्यभावस्य फलत्वम् ।

क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

श्रीकाकतीयनृपतेर्विषदङ्गनानां
भ्रासोर्मिभिः सपदि मर्मरितान्तरालाः ।
तासां निर्वासविधये कृतयाचनानां
प्रत्युत्तराणि दधतीव मरोर्वनान्ताः ॥ ७६ ॥

क्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

यिमुखे सति काकतिक्षितीन्द्रे
धनसीमापि कठोरकण्डकाग्रा ।
चिक्कुरेषु विकर्पन्ति प्रतीशा-
नददानेन निजान्तरप्रवेशम् ॥ ७७ ॥

अत्राददानेति क्रियाभावः ।

क्रियाहेतुत्प्रेक्षा यथा ।

पशूनिति । अत्रामानुपत्वायेति जात्यभावफलोत्प्रेक्षायां तृणवृत्तिसमाश्रय-
क्रिया निमित्तम् । एवमुत्तराग्रपि तादर्थ्यप्रतिपादकचतुर्भ्यांविधवने फलत्वम् ।
मृतीयादिविभक्त्या सामर्थ्येन वा हेतुत्वं चेत्यादिकसूहर्षम् ।

श्रीकाकतीयेति । मर्मरः पर्णेष्वनिः । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वज्रपर्णानाम्'
इत्यमरः । तद्वन्ति कृतान्तरालानि येषां ते तयोका इति गुणनिमित्तकपदं
दानोत्प्रेक्षायाम् ।

यिमुख इति । प्रतीशान् प्रत्यर्थिमूपात् । चिक्कुरेषु केन्द्रेषु । निमित्तात् कर्म-
संयोगे सप्तमी । विकर्पतीति क्रियादानाभापोत्प्रेक्षायां निमित्तम् । एवं निति-
तानुपादानेऽप्युदाहार्यम् ।

१ P. drops this sentence, so does M. २ 'नृपतिरिष' P. ३ निराश्रयिष्वे
M. ४ चिक्कुरे मर्मरकपन्ति प्रतीशा' M. ५ चिक्कुरेषु विकर्पन्ते प्रतीशा' P. ६ निराश्र-
यमाश्र. B, M.; क्रियास्वरूपाभावा. T.

जाता वयं संप्रति वीररुद्र-

नरेन्द्रगम्भीरिमगुल्फदम्भाः ।

इत्यप्रमोदादिव जीवनेषु

मालिन्यमम्भोनिधयो भजन्ते ॥ ८५ ॥

अत्राप्रमोदादिवेति गुणभावस्य हेतुत्वम् ।

गुणफलोत्प्रेक्षा यथा ।

आशिषां विषधून्नाणां नैर्मल्यार्थमिवोत्सुकाः ।

भुजङ्ग्यः काकतीन्द्रस्य गुणान् गतुं सुधामुचः ॥ ८६ ॥

अत्र नैर्मल्यार्थमिति गुणस्य फलत्वम् ।

गुणाभावफलोत्प्रेक्षा यथा ।

अरण्ययासोचितयान्धयासु

मृगीष्ववैरार्थमिवाशरण्याः ।

त्रिलिङ्गदेशेभ्वरवैरिनार्यः

पराङ्मुखा लोचनविभ्रमेपु ॥ ८७ ॥

जाता इति । पार्श्वनिस्तूती पादगम्भीरि गुल्फौ तद्गङ्गास्तत्प्रमाणाः । 'प्रमाणे द्वयस्य—' इत्यादिना दम्भचप्रत्ययः । नरेन्द्रगम्भीरिण्यो गुल्फदम्भाः तदपेक्षया-
तिस्वल्पगाम्भीर्यां इत्यर्थः । जीवनेषूदकेषु वृत्तिषु च मालिन्यं काष्ण्यं क्लिष्टत्वं
च भजन्ते । अत्राप्रमोदादिवेति गुणहेत्वभावोत्प्रेक्षाया न श्रेयो बाधकः किं
त्वन्नमेव । तदुक्तं रुचकेन । 'ऐषार्थोभ्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका कचिद्
दृश्यते' इति । चक्रवर्तिनाप्युक्तम् । 'कचिच्छेपेण धर्माश्रयतेनैषा न बाध्यते'
इति ।

आशिषामिति । विषधून्नाणां विषमलिनानामाशिषां दंष्ट्राणाम् । 'आशीरु-
गदंष्ट्राणाम्' इति विश्वः । गुणगाननिमित्तां गुणभावफलोत्प्रेक्षां योजयति ।
अत्रेति ।

अरण्येति । अरण्ये रक्षणे साधुः शरण्यः । तद्रहिता अशरण्याः अनाथा

१ गुणफलत्वम् P. २ गुणफलाभावो R ३ 'यासां' M. ४ लोचनविभ्रमेपु P.
५ अत्रेति यामपि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुत्वं कचिद् दृश्यते ।

श्रीवीररुद्रस्य यशोविलासान्

गायन्त्यसंस्पृष्टमिवान्धकारम् ॥ ८१ ॥

अत्रासंस्पृष्टमिति क्रियामाद्यस्य फलत्वम् ।

गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

चकास्ति काकतीन्द्रस्य कृपालोकनविभ्रमः ।

प्रकृतिष्वपि सर्वासु प्रसाद इव मूर्त्तिमान् ॥ ८२ ॥

गुणाभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

प्रतापरुद्रस्य महाभिपेक्ष-

ण्यः कणैः शीतलिताखिलाङ्गा ।

प्रशान्तभारार्त्तफणीन्द्रगाढ-

श्वासानिलोष्मेद्य विभाति पृथ्वी ॥ ८३ ॥

अत्र प्रशान्तोष्मेति गुणाभावः ।

गुणहेतुत्प्रेक्षा यथा ।

जयश्रियामाश्रयतामुपैति

श्रीवीररुद्रस्य रणे कृपाणः ।

जयश्रियं वैरिमहीपतीनां

समुत्सुको हर्त्तुमसूययेव ॥ ८४ ॥

अत्रासूययेवेति गुणहेतुत्वम् ।

गुणाभावहेतुत्प्रेक्षा यथा ।

धिर्येषा तान् तथोक्तान् चन्द्रिकासदृशानित्यर्थः । यशोमानस्याभकारासस्पर्शा-
फलम् ।

चकास्तीति । प्रकृतिषु प्रजासु प्रसादगुणस्य मूर्त्तिमद्विशेषणादुत्प्रेक्षा लाभः ।
निमित्तमत्र नोक्तम् ।

प्रतापेति । अन्यत्र धर्मिणि धर्म्यन्तरोत्प्रेक्षा । अत्र मूर्तये धर्मिण्युपप्रसा-
न्तिरूपो धर्म उल्लेख्यते तत्र शीतलाङ्गत्व निमित्तमुपासम् ।

जयेति । निशिष्टवस्तुसंग्रहो लेखतोऽपि तस्यान्यत्रावस्थान न सहत इति
भावः । अतः प्रयोपात्तनिमित्तेय गुणहेतुत्प्रेक्षा ।

१ 'सम्' ॥ २ 'खिलाङ्गा' ॥ ३ 'प्रतीन' ॥ ४ 'मुपैत' ॥ ५ 'वैरि' P. B.
६ 'भायु रिपति' ३६८ M. ७ 'गुणस्य हेतुत्वम्' ॥ ८ 'गुणहेतुत्वम्' ॥ ९ 'सदृश' ॥

प्रतापरुद्रेवेन क्षमाभृत्यक्षविजृम्भितम् ।

समुन्मूलितमामूलादपरेणेव वज्रिणा ॥ ९० ॥

द्रव्याभावहेतुत्प्रेक्षा यथा ।

काकतीयप्रतापोष्पविलीनाङ्गेन मेरुणा ।

असुवर्णाचलेनेव विरिञ्चिर्व्याकुलीकृतः ॥ ९१ ॥

अत्रासुवर्णाचलेनेति हेत्वभावः ।

द्रव्यफलोत्प्रेक्षा यथा ।

दुग्धार्णवशतायेव कैलासाचलकोटये ।

नूनं प्रतापरुद्रेण यशो दिक्षु प्रसारितम् ॥ ९२ ॥

अत्र दुग्धार्णवशतायेति फलत्वम् ।

द्रव्याभावफलत्वोत्प्रेक्षा यथा ।

प्रतापेति । क्षमाभृत्यक्षविजृम्भितं वैरिभूपालबलविजृम्भणमन्यत्रपर्वतपक्षविजृम्भणम् । अत एवापरेणेव वज्रिणेति श्लेषाङ्गा द्रव्यहेतुत्प्रेक्षा । अत्रापरशब्दा-
प्रयोगे शब्दमात्रसाधर्म्याच्छेष एव स्यात् । अथ सामर्थ्ये त्विन्द्रस्य सिद्धतया
प्रतीतेरुपमैव । तत्प्रयोगे तु प्रकृतो राजैवापरवज्रित्वेनाध्यवसीयते तस्यैवशब्देन
साध्यत्वात् प्रतीतावप्युत्प्रेक्षैव । इवशब्दाप्रयोगे तु सिद्धत्वादध्यवसायस्याति-
शयोक्तिः । इवापरशब्दयोरुभयोरप्यप्रयोगे रूपकमित्यादिविशेषा यथासंभ-
वमूहनीयाः ।

काकतीयेति । 'विलीनाङ्गेन द्रवीभूतावयवेन असुवर्णाचलेन सुवर्णाभावे-
नेत्यर्थः । अत्राभाववाचिनो नञः क्रियासापेक्षत्वेनासमर्थस्यापि 'सुदनपुंसकस्य'
इति ज्ञापकात् कचित् समास इष्यते । यदाह कैयटः । 'असमर्थनञसमासस्य
कचित् साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आधीयते' इति ।

दुग्धार्णवेति । नूनमित्येतत् द्वितीयोत्प्रेक्षासाधकम् ।

१ द्रव्यहेत्वभावोत्प्रेक्षा R, T. २ विलीनाङ्गेन T. ३ कैलासाचलकोटये P. ४ द्रव्यस्य
फलत्वम् T. ५ द्रव्यफलभावोत्प्रेक्षा R, उपात्तद्रव्यफलभावोत्प्रेक्षा M. ६ विली-
नाङ्गेनेन P.

अत्रावैरार्थमिति गुणाभावस्य फलत्वम् ।

द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा ।

न नित्यमस्मिन् परिपूर्णतेति

त्यक्त्वा नमः क्षोणितलावतीर्णः ।

आनन्दयस्मिन्दुरिव स्वघाम्ना

विभाति लोके नवकाकतीन्द्रः ॥ ८८ ॥

द्रव्यस्वरूपाभावोत्प्रेक्षा यथा ।

अनन्यसाधारणदानशौण्डे

सद्यःकृतार्थोभवादर्थिसार्थे ।

धीकाकतीन्द्रे भुवि राजमाने

धौः पारिजातेन विनाकृतेव ॥ ८९ ॥

अथ दिवः पारिजाताभाव उक्त्येस्यः ।

द्रव्यहेतुत्प्रेक्षा यथा ।

इत्यर्थः । अवैरार्थमिवेति । विलासविमुक्ता भृगाङ्गना विलासिनीविंशोस्य वैरा-
यन्ते तन्निपेधार्थमिवेत्यर्थः । विभ्रमविमुखत्वमत्र निमित्तम् ।

नेति । अस्मिन् नमसि नवो गुणैरपूर्वः काकतीन्द्रः । अत्रेन्द्रोः क्षोणितलाव-
तीर्णस्य कविकल्पितत्वादुत्प्रेक्षाविषयत्वमेकत्वाद् द्रव्यत्वं च ।

अनन्येति । दानशौण्डो बहुप्रदः । 'स्युर्वेदान्यः स्थूललक्षदानशौण्डा बहु-
प्रदे' इत्यमरः । अस्यानन्यसाधारणत्वमर्थाद् दान इति लभ्यते । उभयोः
खजकुन्जादिवद्विरोपणसमासः । यद्वा तादृशदाने शौण्डो मत्तः निःसीमकित-
रणे निर्दिचार इत्यर्थः । पारिजातस्यावदेक एव तस्य राजरूपतया भूलोके वर्त-
मानत्वाद् कुतो दिवः पारिजात इति भावः ।

१ परिपूर्णमिति M. २ R. omits उक्त्येस्यः ; M. has पारिजाताभावोत्प्रेक्षा- १ क्षोण्डो-
तम. L. ४ दक्षिण इत्यर्थः ६

संबन्धश्चेति । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा त्वनध्यवसायमूल-
त्वाद्व्यतिरिक्तैव । किं तु प्रौढोक्तिमूलत्वादतिशयोक्तिरिति कथ्यते ।

तत्र भेदेऽभेदो यथा ।

स्थाने कल्पतरुजातः काकतीयमहोदधेः ।

लक्ष्मीपतिरसौ चित्रं मर्त्यरूपमहोत्सवः ॥ ९४ ॥

अत्र प्रतापरुद्रकल्पवृक्षयोरभेदाध्यवसायः ।

अभेदे भेदो यथा ।

भौमत्यं महदन्यदेव महितः कोऽप्येष गम्भीरिमा

काप्यन्या सरणिः प्रतापयशसौरन्यैव बाहोः प्रथा ।

सर्वं नूतनमेव रुद्रनृपतेर्जने न तन्निर्मितौ

सामग्री चतुराननेन कियती कीदृक्क्रमा कल्पिता ॥ ९५ ॥

अत्रौन्नत्यादेर्वास्तवभेदाभावेऽपि भेदः कल्पितः । स्वतः सिद्धकविप्रौढो-
क्तिसिद्धयोरौन्नत्ययोरभेदेषु भेदाध्यवसायः ।

मत्स्यतिशयोक्तिभेदस्य संभवात् कथं चातुर्विध्यमित्याशङ्क्याह । कार्यकारण-
योरिति । काव्यप्रकाशकारोक्तैरप्यस्य त्वस्तुपाध्यायैरेकावलीतरले समा-
हितमिति नेह प्रपद्यते । क्रमेणोदाहरति । स्थान इति । कल्पतरुर्दधेरूप-
चिरचिता किं तु लक्ष्मीसौंदर्यसामर्थ्योपयोगिनस्तत्संदमन्युत्तमिति भावः ।

भौमत्यमिति । व्याख्यातमेतत् । अत्र राजभेदादिसंबन्धिनोरौन्नत्याद्योर्बाह-
वाभेदेऽप्यन्यदेवेत्यादिना काव्यनिको भेदः प्रतिपाद्यत इत्याह । अत्रेति । तर्ह-
स्मिन् भेदे नाध्यवसायलक्षणानुगतिरित आह । स्वतः इति । स्वतः सिद्धं यदी-
च्छसं तदेवान्यदेवेति कविप्रौढोक्त्या सातिशयम् । अतः स्वतः सिद्धप्रौढोक्तिसिद्ध-

१ 'मृगा R, 'रुद्रनेऽन्यपरशरुद्रमूलोत्पन्नद्वयानि' P. २ कविप्रौढोक्तौ R. ३ 'कुलो-
दधेः T. ४ चित्रं मर्त्यरूपमहोत्सवः R, मर्त्यरूपो महोत्सवः M. ५ 'वास्तवभेदेऽपि भेदः
कल्पितः । ततः सप्त सिद्धं M, for the whole prose passage P. has 'वास्तवभेदेऽपि
भेदाध्यवसायः । ६ 'सिद्धयोरभेदाध्यवसायः M. ७ 'पौन्ययोरभेदाध्यवसायः T.
< t. droj १ मतः--

वीररुद्रनरेन्द्रस्य जयप्रस्थानसंभवम् ।

रजः पिहितदिग्गोलं निराकाशमिव स्थितम् ॥ ९३ ॥

अत्र निराकाशमित्याकाशाभावाय इत्यर्थः ।

एवं भेदान्तरं यथासंभवमुदाहार्यम् ।

इसौपम्यगर्भालंकारविवेकः ।

अतिशयोक्त्यलंकारः ।

विषयस्यानुपादानाद्विषयुपनिबध्यते ।

यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कविप्रौढोक्तिर्जीविता ॥

यत्र कविप्रौढोक्त्या विषयतिरोधानेन विषयी निबध्यते सातिशयोक्तिः ।
तस्याश्चाहुर्विध्यम् । भेदे भेदः । अभेदे भेदः । संबन्धे संबन्धः । असंबन्धे

वीररुद्रेति । आकाशस्याभावो निराकाशम् । अर्थाभावेऽप्ययीभायः । ततश्च-
तुर्थ्या ' नाभ्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ' इत्यम्भायः ' कस्तूरीतिरुक्कन्ति भाङ्-
फलके देव्या मुल्लाम्भोरहे ' इत्यादाबुपमोपक्रमोपेक्षा । ' यत्रोहसत्फेनवति-
च्छलेन मुक्ताद्दहासेव विभाति शिप्रा ' इत्यादौ सापेक्षयोपेक्षेत्यादिकं तु स्वयमूह-
नीयमित्याह । एवमिति ।

इत्थं साध्याध्यवसायमूलामुपेक्षां निर्णीय सिद्धाध्यवसायमूलामतिशयोक्तिं
लक्षयति । विषयस्येति । यत्र विषयप्रकृतश्चन्द्रादिरुपनिबध्यते प्राधान्येनेति
शेषः । कुतः । विषयस्य प्रकृतस्य मुक्तादेरनुपादानात् विषयिणा निर्गीर्णत्वादि-
त्यर्थः । इदमग्रानुसंधेयम् । अध्यवसाये त्रयं संभवति । विषयो विषयी अध्यव-
सानव्यापारात्मकं स्वरूपं च । तत्र विषयस्य निर्गीर्णत्वेन स्वरूपप्रतिपक्षेणाभा-
वादाध्यवसाये न कुत्रापि प्राधान्यशङ्कावकाशः । नूनमादिशब्दैरध्यवसायेन
व्यापारप्राधान्ये नूतरेखा दर्शिता । नूनमादिशब्दाप्रयोगे विषयिण एव प्राधा-
न्येऽध्यवसायस्य सिद्धत्वादतिशयोक्तिरिति । अत एवोक्तं रुचकेन । ' अध्यव-
सितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः ' इति । इदं रजतमित्यस्यातिशयोक्तित्वा ना भूदि-
त्युक्तम् । कविप्रौढोक्तिर्जीवितेति । विभासमाह । तस्या इति । ननु पञ्च-

१ 'दिकालम् R. २ 'मिथोक्तिम् R. ३ 'व्याकाशमात्र इत्यर्थः P., R. ४ 'इति
महामहोपाध्यायविद्यानायकृतौऽन्यद्वाराख्ये औपम्यगर्भालंकारः । L., M. ५ 'विषयम् P.
६ 'जीवितम् P., R. ७ P. drops the portion from यत्र वति' to 'शयोक्तिः'.
८ 'विलक्ष्य ललाटालंके L. ९ L. drops रुचकेन. १० पञ्चमस्याय' L.

मिथ्या किं नु विकृत्यसे त्रिजगतस्त्राणाय मत्प्रार्थितः

शंभुः क्षमामवतीर्णवानिति कथा जाता हरिप्रहसणोः ॥ ९७ ॥

अत्र हरिद्विद्वज्जगद्विधैर्गोष्ठ्यसंबन्धेऽपि संबन्ध उक्तः । शंभुना सह
काकतीन्द्रस्याभेदाध्यवसायः ।

कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिर्यथा ।

मातः कथं काँकतिनायदृष्टे-

रग्रेसराः कामशराः पतन्ति ।

तद्रूपलावण्यजितः स्मरोऽपि

नूनं गतः किं कर्ताममुष्य ॥ ९८ ॥

अत्र कार्यभूतस्य स्मरशरपातस्य कारणभूतात् प्रियदृष्टिपातात् पूर्व-
कालत्वमुक्तम् ।

क्रिया जगत्सर्वनाधिकारः । विष्णुर्विरिञ्चिकथनमन्यया करोति । मिथ्येति ।
अग्रालौकिकीश्वत्यादिगुणयुक्तमेनं ब्रह्मापि निर्माणं न शक्नोतीति भावः । असं-
बन्धे संबन्धं योजयति । अग्रेति । पूर्ववद्भेदाध्यवसाय इत्याह । शम्भुनेति ।

पञ्चमं भेदमुदाहरति । मातरिति । कामशरपीडामसहमानायाः कस्याश्चि-
न्नाग्रा सह पचनम् । तस्य काकतीन्द्रस्य । अभूपणेऽपि भूपितवज्रायमान
आकारो रूपं लावण्यं कान्तिविशेषः । अनयोर्लक्षणमुक्तम् । अमुष्य काकती-
न्द्रस्य । कारणं पूर्वमपरं कार्यमिति सर्वत्र नियमः । कविर्ग्राहोक्षया तद्विपर्य-
योऽलंकार इत्याशयेनाह । अग्रेति ।

‘अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपमुरभिपनयातः ।

अयमागच्छति कालो हन्त इताः पथिकमोहिन्यः ॥’

इत्यादि कार्यकारणयोगपक्षमपि पौर्वापर्यविपर्ययं पृथेति द्रष्टव्यम् ।

मिथ्या किं नु विकृत्यसे त्रिजगतस्त्राणाय मत्प्रार्थितः

शंभुः क्षमामवतीर्णवानिति कथा जाता हरिग्रहणोः ॥ ९७ ॥

अत्र हरिर्त्रिजगत्तरेवंविधगोष्ठ्यसंबन्धेऽपि संबन्ध उक्तः । शंभुना सह काकतीन्द्रस्याभेदाध्यवसायः ।

कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिर्यथा ।

मातः कथं काकतिनाथदृष्टे-

रयेसराः कामशराः पतन्ति ।

तद्रूपलावण्यजितः स्मरोऽपि

नूतन गतः किं कर्ताममुष्य ॥ ९८ ॥

अत्र कार्यभूतस्य स्मरशरपातस्य कारणभूतात् प्रियदृष्टिपातात् पूर्व-
कालत्वमुक्तम् ।

क्रिया जगत्सर्जनाधिकारः । विष्णुर्विरिञ्चिकथनमन्यथा करोति । मिथ्येति ।
अग्नौलौकिकौष्ठ्यादिगुणयुक्तमेतं ब्रह्मापि निर्मातुं न शक्नोतीति भावः । असं-
बन्धे संबन्धं योजयति । अत्रेति । पूर्ववदभेदाध्यवसाय इत्याह । शैम्भुनेति ।

पञ्चमं भेदमुदाहरति । मातरिति । कामशरपीडामसहमानायाः कस्याश्चि-
न्मात्रा सह वचनम् । तस्य काकतीन्द्रस्य । अभूषणेऽपि भूषितवद्भासमान
आफारो रूपं लावण्यं कान्तिविशेषः । अनयोर्लक्षणमुक्तम् । अमुष्य काकती-
न्द्रस्य । कारणं पूर्वमपरं कार्यमिति सर्वत्र नियमः । कविप्रौढोक्त्या तद्विपर्य-
योऽलंकार इत्याशयेनाह । अत्रेति ।

‘ अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिचनवातः ।

अयमागच्छति कालो हन्त इतः ययिकगेहिन्यः ॥ ’

इत्यादि कार्यकारणयौगपद्यमपि पौर्वापर्यविपर्यय एवेति द्रष्टव्यम् ।

अथोक्तिसाम्यालकारनिरूपणेऽतिशयोक्तिहेतुका सहोक्तिर्निरूप्यते ।

सहोक्त्यलकारः ।

सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः ।

कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरितीष्यते ॥

यत्र भेदेऽभेदरूपतया कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपया चातिशयोक्त्या एकस्य प्राधान्येनान्वयेऽपरस्य सहार्थेन सवन्धे उपमानोपमेयभाव कल्प्यते तत्र सहोक्तिः । प्राकरणिकाप्राकरणिकविपर्यत्वादुपमानोपमेयभावस्य संहार्थसवन्धेन द्वयोरपि प्रकृतत्वाच्च तदात्मता ।

कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूला सहोक्तिर्यथा ।

अन्ध्रक्षमाभृतसुमटासिधाय

रणेषु नीलोत्पलपत्रभास ।

सहोक्ते सगतिमाह । अथेति । लक्षणमाह सहार्थेनेति । सहशब्दस्यार्थो यत् तेन सहार्थेन तत्पर्यायेण चेत्यर्थः । ‘अनेन सार्धं विहराम्युरागौ’ इत्यादौ सहोक्तिमात्रस्यालकारता भा भूदियुक्तमतिशयोक्ति इति । अत्राकाशविषमशमभ्याहारादिभिः पूरयन् व्याचष्टे । यत्रेति । एकस्य प्राधान्येनान्वय इति । तथा पुत्रेण सहागतः पितृत्वादी पितुरागमनादिना शब्द सवन्धस्तद्वदिति भावः । अपरस्य सहार्थेन सवन्ध इति । तत्रैव पुत्रादिवदिति भावः । उपमानोपमेयभाव कल्प्यत इति । ‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ इत्यप्रधाने तृतीया विधानात् तदन्तस्य गुणभावादुपमानत्वम् । अर्थादितरस्य प्राधान्यादुपमेयत्वञ्च कल्प्यत इत्यर्थः । अतः पूर्वत्र भेदप्रधानं साधम्यमिति द्रष्टव्यम् । सह शास्त्रया प्रस्तर प्रहर्तृतीत्यत्र प्रहर्णे शास्त्राग्रन्तरयोरिव शब्द एवाम गुणप्रधान भावो न वास्तवः । पित्रा सहागतः पुत्र इत्यपि सुवचवात् । उपमानोपमेयभावश्चात्र कात्पनिको न वास्तव इत्यत्र निमित्तमाह । प्राकरणिजेति । तदामता अप्रकृतरूपता । उदाहरति । अन्ध्रेति । अत्र दिव्यमाख्यानीयं रत्नधारा कण्डू

१ ‘निरूपणातिशयोक्तिः’ M २ ‘रूपया तत्पर्याया’ T ३ प्रकल्प्यते P ४ (कल्प्यते) R, M ५ सहार्थेन सवन्धेन M ६ अत्र M ७ अपाकं सप्तः L ८ सप्तं सप्तम् L

पतन्ति कण्ठेष्वरिभूपतीनां

साकं सुरस्त्रीजनमुक्तमाल्यैः ॥ ९९ ॥

अत्र कृपाणपतनोत्तरकालभाविनो दिव्यमाल्यपतनस्य सहकालत्व-
मिति पौर्वापर्यविपर्ययः ।

भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिमूलाश्लेषगर्भाभेदाध्यवसायरूपा चा-
रुतातिशयहेतुर्यथा ।

दिने दिने रुद्रनराधिपस्य

प्रतापलक्ष्मीरुदयं प्रयाति ।

प्रकाशिताशेषदिगन्तराला

विवस्वता सार्धमनिन्द्यभासा ॥ १०० ॥

अत्रोदयं प्रयातीति श्लेषेणोदयपर्वताभ्युदययोरभेदाध्यवसायः ।

अथ सहोक्तिप्रतिपक्षरूपा विनोक्तिर्निरूप्यते ।

पतन्तीत्येवं प्रतीयमानस्योपमानोपमेयभावस्य द्वयोः प्राकराणिरुत्वात् वैवक्षि-
त्यम् । कण्ठपतनसाधर्म्यस्य भेदप्रधानत्वं चोपमानोपमेययोः सहार्धप्रयुक्तगुण-
प्रधानभावनियन्धनं चेत्साधुज्ञेयम् । अत्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिश-
योक्तिमूलत्वेमुपपादयति । अत्रेति ।

दिने दिन इति । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायोऽत्र सहोक्तिमूलमित्याह ।
अत्रोदयमिति । 'उमुददलेः सह संप्रति विघटन्ते चक्रवाकमिधुनानि'
इत्यत्र श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायो मूलम् । अत्र विघटनं संबन्धिभेदाद् भिद्ये न
तत्पिष्टत्वमित्याह सर्वस्वकारः । 'उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः' इत्यादी
द्वयं मालयापि हरयते । अत्र कर्मसाहित्यात् सहोक्तिः पूर्वत्र कर्तृसाहित्यादिति
भेदः ।

१ दिव्यमाल्यपतनस्य R. २ 'कायःसमुत्पति' R. ३ 'रूपशेषगर्भा' P. ४ 'रूपा-
तिशयोक्तिमूला यथा P. ५ 'रूपातिशयोक्तिमूला M. ६ 'रूपातिशयोक्ति' M. ७ अत्रेति L

* अत्र श्रुतानेति L

विनोक्त्यलंकारः ।

विना संबन्धि यत् किञ्चिद्यत्रान्यस्य पराभवेत् ।

अरम्यता रम्यता वा सा विनोक्तिरिति स्मृता ॥

यत्र कस्यचिदसंनिधानाद्वस्तु रम्यमरम्यं वा भवेत् सा विनोक्तिः ।
सा द्विविधा अरम्यता रम्यता चेति ।

अरम्यता यथा ।

प्रतापरुद्रेवस्य गुणवर्णनया विना ।

कीदृशी काव्यरचना संशृणुष्व कवीश्वराः ॥ १०१ ॥

अत्र प्रतापरुद्रेवस्य गुणवर्णनं विना काव्यार्थियोऽशोभनत्वमुक्तम् ।
अनेन काव्यशोभामिच्छद्भिः कविभिः प्रतापरुद्रगुणा वर्णयितव्या इति
विधिरेव प्रकाशयते ।

रम्यता यथा ।

विनोक्तेः संगतिमाह । अयेति । लक्षणमाह । विनेति । यत्र संबन्धि यत्
किञ्चिद्वस्तु विनाम्यस्य प्रतिसंबन्धिनो रम्यता शोभनत्वमरम्यताशोभनत्वं वा
पराभवेद्विचर्त्त सा विनोक्तिरित्यर्थः । फलितं व्याचष्टे । यत्रेति । रम्यमरम्य-
तारहितमरम्यं रम्यतारहितं वेत्यर्थः । व्याख्यानोक्तं व्युत्क्रमं परिहरन् विभजति ।
सेति । रम्यताभावः अरम्यताभावश्चेत्यर्थः । कस्मिंश्चित् सति कस्यचिद्वस्तुत्व-
मरम्यत्वं वेति विधिमुखेनापि विच्छिन्नविज्ञेयो नास्तीत्येवमेभिधानमिति द्रष्ट-
व्यम् । तदुक्तम् ।

‘सदसत्त्वनिवृत्तिश्रेष्ठिवृत्त्याम्यस्य वर्णयते ।

तदा द्विधा विनोक्तिः स्याद्विधिरत्र फलं भवेत् ॥’ इति ।

भाष्यमुदाहरति । प्रतापेति । कीदृशी रम्या न भवतीत्यर्थः । संशृणुष्व
व्याख्यातम् । अलंकारफलं विधिमाह । अनेनेति ।

१ परापतेत् P., M. २ रम्यतारम्यता वा स्यात् सा विनोक्तिरिति स्मृता ॥ T. ३ ‘रनुस्मृता
M.; ‘विनोक्त्यताम् P. ४ अरम्यतया M. ५ ‘रुद्रगुणवर्णनेन R., M. ६ ‘विधा-
मशोभनत्व’ T., M. ७ ‘कवीश्वरे’ R., M. ८ प्रतापरुद्रेव R., M. ९ प्रकाशयते R.,
M. १० ‘रम्यता’ M. ११ ‘मविदधानमिति P.

कलापूर्णं नित्यं जयति जगतीन्दौ त्रिजगतौ

चपुष्पत्यानन्दे विमलविभवे रुद्रनृपतौ ।

विना लक्ष्मणास्या प्रतिदिवसपूर्णं निजतलं

प्रकाशः स्यादिन्दुर्यदि दिवि भवेत् सोऽपि सुभगः ॥१०२॥

अत्र प्रतापरुद्रे प्रकाशमाने चन्द्रमसः कलङ्केन विना शोभनत्वमुक्तम् । सकलगुणशालिनः प्रतिपक्षस्य पुरस्तात् तादृशगुणवत्तयैव रम्यता नान्यथेति ।

समासोक्त्यलंकारः ।

विशेषणानां तौल्येन यत्र प्रस्तुतवर्त्तिनाम् ।

अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे सा समासोक्तिरिष्यते ॥

यत्र प्रकृतविशेषणसाम्यादप्रस्तुतं गम्यते सा समासोक्तिः । तत् त्रिविधम् । श्लिष्टविशेषणसाम्यं साधारणमौपम्यगर्भं चेति ।

श्लिष्टविशेषणेन यथा ।

द्वितीयमुदाहरति । कलेति । जगतीन्दौ भूलोकचन्द्रे रुद्रनृपतौ कलापूर्णत्वादिविशेषणैः प्रतीयमानेन चन्द्रादुत्कर्षेण जयति सति इन्दुः कलङ्कराहित्येन नित्यं पूर्णः प्रकाशः इति प्रकाशः प्रकाशमानो दिवि यदि स्याद्भूलोके त्वेतरसंनिधानेन तथाविधोऽपि न शोभत इति भावः । स चन्द्रोऽपि सुभगो भवेदित्यशोभनत्वाभावकथनं तदेवाह । अत्रेति । सहोक्तिविनोक्तयोः सहार्थविनार्थयोरभावेऽपि तदर्थविवक्षायामुदाहरणमलंकारसर्वस्वादी द्रष्टव्यम् ।

उक्तिसाम्यात् समासोक्तिं लक्षयति । विशेषणानामिति । स्पष्टम् । समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः । विशेषणसाम्यं विभजते । तदिति । यत्र सकृदुच्चारितशब्देनार्थद्वयं प्रतीयते श्लिष्टम् । यत्रोभयप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत् साधारणम् । यत्रौपम्यगर्भसमासविशेषाश्रयणं तदौपम्यगर्भम् । तेन समासो-

१ प्राप्य M. २ चन्द्रस्य विना कलङ्केन R. ३ वज्रना R. ४ 'साम्यसाधारणा' R. ५ 'विशेषणसाम्यं यथा T', 'विशेषणं यथा M. ६ तत्रेति । ७ प्रतिपाद्यते । ८ तत्त्वेषु ६.

अत्र शृङ्गारमयानकसाधारणविशेषणवलाद् भीत्या समालिङ्गिता
इति नृपाणां नायकत्वप्रतीतिः ।

औपम्यगर्भविशेषणेन यथा ।

भृतात्मगुणरत्नौघैः पूर्णः सौजन्यवारिणा ।

प्रतापरुद्रनृपतिर्धत्ते विश्वंभराधियम् ॥ १०५ ॥

अत्रेति । ग्रीडव्यथादिधर्मसमारोपोऽत्र निमित्तम् । ‘घामालिलिङ्ग मुखमाशु
दिशां चुचुम्ब ’ इत्यग्रेक्षणाग्नौ युवनायकव्यवहारारोपे भालिङ्गनादिकार्यसमारोपः
कारणम् । साधारणविशेषणसाम्ये धर्मकार्ययोरन्यतरारोपं विना व्यञ्जनध्यापारोक्षे-
दनेनाप्रकृतप्रतीतेरसंभवात् । एवं च द्विविधो भेदो द्विविधो जातः ।

तृतीयमुदाहरति । भृतात्मेति । गुणा रत्नानीवेत्युपमितसमासस्य गुणा एव
रत्नानीति रूपकसमासस्य च साधकबाधकाभावात् संदेहसंकरः । ततो गुण-
सदृशै रत्नैरिति मध्यमपदलोपी समासः । एवमुत्तरत्रापि । इत्थमौपम्यगर्भ-
विशेषणसाम्येन प्रतापरुद्रे समुद्रव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः । यत्रोपमासमासे
साधकमस्ति यथा

दन्तप्रभापुष्पचिता लोलाक्षी चारुहासिनी ।

केशपाशालिबुन्देन सुवेपा हरिणैक्षणा ॥

इत्यत्र सुवेपत्यं तत्रोपमासमासानन्तरं मध्यमपदलोपिसमासो द्रष्टव्यः । तथा च
तृतीयभेदस्यापि द्विविध्यं सिध्यतीत्येवं पञ्चप्रकारा समासोक्तिः । तदुक्तमलंकार-
सर्वस्ये । ‘तदेवं छिष्टविशेषणसमुत्थापितैका । साधारणविशेषणसमुत्थापिता
धर्मकार्यसमारोपाभ्यां द्विधा । औपम्यगर्भविशेषणसमुत्थापिता तूपमामङ्करसमा-
साभ्यां द्विभेदा ’ इति । यत्र ‘निरीक्ष्य विद्युच्चयनैः पयोद ’ इत्यादौ निरीक्षणादिकं
रूपके साधकमस्ति तत्रैकदेशचिवात्तिरूपकमेव न समासोक्तिरित्यादिविशेषा अपि
तत्रैव द्रष्टव्याः ।

अत्र समासोक्तौ सर्वत्र व्यवहारसमारोप एव जीवितम् । स चतुर्विधः । लौकिके वस्तुनि लौकिकव्यवहारसमारोपः शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपश्चेति द्विविधः । तथा शास्त्रीयवस्तुनि शास्त्रीयव्यवहारसमारोपः लौकिकव्यवहारसमारोपश्चेति । एवं चतुर्विधः ।

यथाक्रममुदाहरणानि ।

सैताङ्गस्फुरद्बुद्धामदानलक्ष्मीविराजितः ।

प्रतापसूत्रो भद्रात्मा तनुते सार्वभौमताम् ॥ १०६ ॥

विशेषान्तरमाह । अत्रेति । व्यवहारसमारोप एवेत्येवकारो रूपसमारोपस्य वच्छेदार्थः । तथा हि यदा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतं प्रस्तुतविशेष्यत्वेन प्रतीयते न तु प्रयुज्यते तदा निष्प्रतियोगिकत्वेनापरित्यक्तस्वरूपस्य प्रस्तुतस्य राजादेर्विशेषणसाम्यावगमितेनाप्रस्तुतसमुद्भत्वादिधर्मेण विशिष्टतया प्रतीतेः व्यवहारसमारोपः । यदा त्वप्रस्तुतमपि विशेष्यं प्रयुज्यते तदा तत् प्रस्तुतमधं स्वेन रूपेण रूपवन्तं कृत्वा न्यग्भवति । प्रस्तुतमपि स्वरूपं परित्यज्याप्रस्तुततादृश्यमुपगृह्णाति भतस्तत्र रूपकसमारोप एव । तदुक्तम् ।

‘अप्रस्तुतं प्रतीतं चेद् भेदकांशैकसान्प्रतः ।

व्यवहारं समारोप्य प्रस्तुते न्यग्भवत्यर्थः ॥

तेनाप्रस्तुतवृत्तान्तारोपेणाप्रस्तुतं स्वयम् ।

संक्षेपेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरियं तदा ॥

स्याद्विशेष्योक्तिसाम्यं चेत् प्रस्तुताकाररूपितम् ।

भवेदप्रस्तुतं वेद्यं रूपकालंकृतिमदा ॥’ इति ।

अत्राप्रस्तुतस्य प्रतीयमानत्वाद् व्यवहारसमारोप एवेति भावः । तं चतुर्थी विभजति । इति । वस्तुनि आत्मादौ । क्रमेणोदाहरति । ससाङ्गेति । स्वाम्वात्मात्सुखलोचराद्बुद्ध्युदयलानि ससाङ्गानि तत्रोचरया दानलक्ष्म्या त्याग्यभवेन विराजितः । अद्वयमस्य किमपि नास्तीति भावः । अन्यत्र ससाङ्गानि करादीनि तत्र स्फुरन्त्या सवन्त्या दानलक्ष्म्या मदर्वभवेन विराजितः । तदुक्तम् ।

‘करात् फटाम्यां मेदूचं नेत्राम्यां च मदधुतिः’ इति षालकाव्ये । करान् नासारन्ध्राम्यामित्यर्थः । भद्रात्मा मङ्गलमूर्तिः । अन्यत्र भद्रजातिः । सलक्षणं

अत्र लौकिके प्रकृतवस्तुनि लौकिकस्य सार्वभौमनामधेयस्य दिग्ग-
जस्य व्यवहारप्रतीतिः ।

तथा ।

गुरुप्रमाणेन निजेन सद्य-

स्तिरसृज्योद्यत्प्रतिपक्षहेतौ ।

प्रतापरुद्रस्य समित्युदग्ने

खड्गे महत्खण्डनपण्डितत्वम् ॥ १०७ ॥

अत्र लौकिके खड्गे तर्कशास्त्रप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः ।

तथा ।

मत्तज्ञ इति प्रतीयते । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । 'तस्येश्वरः' इत्यण्प्रत्ययः ।
अनुशतिकावित्वात् उभयपदवृद्धिः । तत्तां चक्रवर्तित्वम् । अन्यत्र सार्वभौमत्वं
दिग्गजविशेषत्वं तनुते । अत्र छिद्यविशेषणैः प्रकृतप्रतापरुद्रेऽप्रकृतमग्नगजव्यव-
हारसमारोपः ।

लौकिके वस्तुनि शास्त्रीयव्यवहारसमारोपमुदाहरति । गुर्विति । गुरुणा
श्रेष्ठेन प्रमाणेन ध्वजादिशुभायविशिष्टप्रमाणेनेत्यर्थः । आयुधानां ध्वजाद्याया
जयावहा इति तद्विदः । अन्यत्र प्रमाणेनानुमानेन तस्यैव कथासाधनत्वात् । गौरवं
चास्य व्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यनिबन्धनं द्रष्टव्यम् । प्रतिपक्षस्त द्यमोः प्रतिवा-
दिनश्च । हेतीरायुधं हेतुरनुमानं चेति । इकारयोकारयोः श्लेषः । उद्यदिति ।
शोभा प्रयोगप्रारम्भ एवानयोः पराम्ब इति लभ्यते । समिति युद्धे सभायां च ।
खण्डनपण्डितत्वं विदारणकौशलम् । अन्यत्र दूषणनैपुण्यम् । अत्र विशेषणसा-
म्याद्वैतण्डिकः प्रतीयते ।

१ दिग्गजस्य प्रतीतिः R. २ लौकिकखड्गे R. ३ तर्कशास्त्रे प्रसिद्धं M. ४ व्यवहार-
समारोपः M. ५ सार्वभौमतां R. ६ शास्त्रीयवस्तुव्यवहारं R. ७ गुर्विति p. ८ मायुधेषु R.
९ नवधर्मप्रयोगं R.

अपूर्वार्थस्याद्यागुरुभाणितिसारस्यपदवी

श्रुतिग्राह्यं तत्त्वं किमपि कलयन्ती प्रतिपदम् ।

प्रबन्धश्रीधोरक्षितिभुजि कवीनां विजयते

बुधश्रेणी यस्यां निपुणपधिकर्तुं प्रभवति ॥ १०८ ॥

शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयव्यवहारसमारोपमुदाहरति । अपूर्वेति । अपूर्वस्या-
नुमित्येतत्सार्थस्य श्लाघया कथनेन गुरुणां श्लाघ्यानां भाणितानां वाक्यानां यत्
सारस्यमभिमुखीकरणयोग्यत्वं तस्य पदवी स्थानमित्यर्थः । पदे पदे प्रतिपदम् ।
श्रुतिग्राह्यं श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यम् । किमप्यनिर्वचनीयम् । तत्त्वं माधुर्यरूपम् । कलयन्ती
धारयन्ती । श्रुतिकृद्वादिदोषराहित्येन श्लेषादिगुणसाहित्येन च । स्ववासुधाम-
धुरशब्दार्थशरीरेत्यर्थः । प्रबन्धश्रीः काव्यनाटकादिप्रबन्धलक्ष्मीः विजयते । यस्यां
बुधश्रेणी विदग्धपरिपत् निपुणमधिकर्तुं रसमास्वादयितुं प्रभवति । अधिकारस्य
फलस्वाम्यलक्षणत्वात् सहृदय एवात्राधिकारी तान्त्र इत्यर्थः । अपूर्वाणामर्थानां
चोदनैकमधिगम्यत्वेन प्रमाणान्तरागोचराणामभिहोत्रादीनां श्लाघया कथनेन
गुरुणां श्रेष्ठानां भाणितानां विधिवाक्यानां यत् सारस्यमर्थवादप्रयुक्तं प्रवर्त्तनी-
यमुत्पन्नं तस्य पदवी स्थानं विद्यादिविचारसधीचीनेत्यर्थः । श्रुतिशब्देन श्रुत्येक-
देशो गृह्यते । तेन श्रुतिग्राह्यं लिङ्गादिप्रत्ययवेचनत एव किमप्यलौकिक तत्त्वं
श्रेयःसाधनतारूपं धर्मम् । अत एवोक्तमाचार्यः ।

‘ श्रेयःसाधनता श्लेषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्माद्रेन्द्रियगोचरः ॥ ’ इति ।

पद्यते गम्यते प्रामाण्यादिकमेभिरिति पदानि न्यायाः । प्रतिपदं सहस्रेणापि
न्यायैरित्यर्थः । कलयन्ती इतिकर्त्तव्यतारूपेण प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । मीमांसेति
गम्यते । तदुक्तमाचार्यः ।

‘ धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥ ’ इति ।

यस्यां मीमांसायां बुधश्रेणिः निगमनिरुक्तादिविधानिष्पातविद्वत्सत् एवा-
धिकर्तुं प्रभवति तस्यैवात्राधिकारतदिति भावः । तदुक्तं ब्रिजसागराचार्यः ।

अत्रालंकारशोस्त्रीये वस्तुनि तन्त्रशास्त्रप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः
तथा ।

सालंकारा लसद्वर्णा सुगुणा रसनिर्भरा ।

मावानुबन्धिनी भाति भारती काकतीश्वरे ॥ १०९ ॥

अत्रालंकारशोस्त्रीये वस्तुनि भारत्याख्ये लौकिकनायिकाव्यवहारस-
मारोपः ।

‘जिज्ञासैकोपनीतस्य द्वितीया पठितश्रुतेः ।

ज्ञातविद्यान्तरस्याम्या या मीमांसा पुरस्सरी ॥’

इति । अथवा मतान्तरणार्थान्तरं तु क्रियादिव्यतिरिक्तं स्थायिकार्थं प्रमाणान्तर-
गोचरमपूर्वम् । तदुक्तं शारिकानाथेन ।

‘क्रियादिभिन्नं यत् कार्यं वेद्यं मानान्तरैर्न तत् ।

अतो मानान्तरापूर्वमपूर्वमिति गीयते ॥’ इति ।

तदेवार्थो वाक्यार्थः । प्रधानत्वात् । तदुक्तम् ।

‘कार्यस्यैव प्रधानत्वाद्वाक्यार्थत्वं च युज्यते ।’ इति ।

एवमादेः श्लाघा कथनम् । तत्प्रधानानां गुरुभणितानां निबन्धनविवरणादिप्र-
भाकरग्रन्थानां यत् सारस्यं प्रसन्नगम्भीरत्वं तस्य पदवी स्थानं तथाविधग्रन्थयु-
क्त्यर्थः । श्रुतिग्राह्यं लिङादिवाच्यम् । एवं कार्यारम्भके क्षेते न्युत्पद्यन्ते लिङादय-
इति शारिकोक्तेः किमप्यलौकिकं तत्त्वम् ।

‘कार्यत्वेन नियोज्यं च स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ ।

नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते ॥’

इत्युक्तलक्षणनियोगापरपर्यायं धर्मं प्रतिपदं कलयन्तीत्यादि पूर्ववत् । लक्ष्ये
लक्षणं योजयति । अत्रालंकारेति । तन्त्रशास्त्रमत्र भाट्टं प्रभाकरं चैत्युभयं
विवक्षितम् ।

शास्त्रीये वस्तुनि लौकिकव्यवहारसमारोपमुदाहरति । सालंकारेति । अलंकार-
रूपमादिभिः । कटकादिभिश्च सहिता सालंकारा । लसद्वर्णा मपुराक्षरा मनोज्ञका-

१ ‘शास्त्रीयवस्तुनि R, P.; R. drops अत्रालंकारं २ पठित P., R. ३ सालं-
कारलसद्वर्णमुं P. ४ ‘शास्त्रीयवस्तुनि P. ५ माताप्यलौकिकव्यवहारं R. ६ वस्तुनि-
गद्यम् for धुनिप्रसन्नम् ६ ७ वाक्यार्थत्वं ८ तर्पणं ९ न्युत्पद्यति ६

समासोक्तौ विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरुपादानाभावाच्चेपादिशेषः ।

अन्येषामप्यलंकाराणामुक्तिसाम्येऽपि श्लेषगर्भत्वविशेषाद् वक्रोक्ति-
रुच्यते ।

वक्रोक्त्यलंकारः ।

अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काका श्लेषेण वा भवेत् ।

अन्यथा योजनं यत्र सा वक्रोक्तिर्निर्गद्यते ॥

यत्र कयाचिद् विवक्षया केनचित्प्रयुक्तस्य वाक्यस्योन्येन विवक्षया-
न्यथा योजनान्या क्रियते सा वक्रोक्तिः । उक्तिवक्रत्वे कथंचित् समय-
स्यप्येवंविधलक्षणाभावात् सर्वालंकारेभ्यो भिद्यते ।

न्तिश्च । सगुणा श्लेषादिगुणयुक्ता गाम्भीर्यादिगुणयुक्ता च । रसेन शृङ्गारा-
दिनानुरागेण च । निर्भरा पूर्णा । काकतीश्वरे विषये । भावोऽभिप्रायः प्रेमा च ।
तत्त्वानुबन्धो विच्छेदाभावः । तद्वसी भारती वाणी । नायिका तु गम्यते । ननु
यत्र श्लेषविशेषणसाम्यं तत्र श्लेष एवालंकारः कस्माच्च भवतीत्याह । समासो-
क्ताविति । अप्रकृतविशेष्यस्यापि पृथगुपादाने श्लेषः । तदभावादत्र न श्लेषत्व-
मिति भावः ।

वक्रोक्तेः संगतिपूर्वं लक्षणमाह । उक्तिसाम्य इत्यादिना अन्यथोक्तस्येति ।
केनचिदिति शेषः । अन्यथा योजनमिति । अपरेणेति शेषः । तदेतद् व्याचष्टे ।
यत्रेति । सर्वेभ्यो भेदमाह । उक्तीति । वक्रत्वे वैचित्र्यम संभवत्यपीति ।
सर्वालंकारेष्विति शेषः । विच्छिन्नमात्रवाचिनो वक्रस्तद्वस्योक्तिविशेषे पर्यवसानात्

१. अन्येषामलंकाराणाम् = omitted in R. २. निर्गद्यते T', M. ३. केन-
चिदुक्तस्य P., केनचित्प्रयुक्तं M. ४. R. om. is न-येन. ५. अन्यथाविशेष्यया P.,
M. ६. M. drops अ-या. ७. वैचित्र्यम् M.

काका यथा ।

‘यदुवल्लहो खं यथा सदि तस्स सिंरिमि णिंभरासत्ती ।

पेणा सिरिपविं तुमं अप्पाणं किं णु लड्डुप्पसि ॥ ११० ॥

अत्र त्वमपि श्रियो न्यूनगुणा न भवसि । अतस्त्वय्यपि नृपतिरा-
सक्त एवेति किमित्यात्मानं लघूकरोपीति काका प्रतीयते ।

श्लेपेण यथा ।

कस्ते सुन्दरि वर्त्तते हृदि सदा राजा किमिन्दुर्न हि

क्षोणीभूत्तिलकः सुमेरुरपि किं नो रुद्रदेवो विभुः ।

ईशः किं सखि सत्यमात्य सुमने त्वं गोप्रसारोद्भवे-

त्याल्यां खल्वपहासयाचि विरहं किञ्चिद्वधूष्यस्मरत् ॥ १११ ॥

सर्वविलक्षणत्वमिति भावः । काकुमूला बभ्रोकिमुदाहरति । बह्विति । अप्पाण-
मित्यत्र ‘आत्मनि पः’ इति सूत्रेणामशब्दे युक्तवर्णस्य पकारादेशः । अत्र प्रथ-
मार्धे नायिकया संभावितस्वामन्यूनत्वस्य द्वितीयार्धे संप्रियां श्रियो न्यूनत्वञ्च
काका निषेधयोजनाद् बभ्रोकिः ।

श्लेपमूलामुदाहरति । क इति । अत्र सखीनायिकयोरकिम्युक्तितया नव
वाक्यानि योजनीयानि । राजा नृपश्चन्द्रश्च । क्षोणीभूत्तिलको राजभेषः पर्वतो-
त्तमश्च । रुद्रदेवः प्रतापरुद्रो रुद्रश्च । सत्यमात्य मूपे । गोप्रसारोद्भवा सत्कुल-
प्रसूता पर्वतराजपुत्री च । अपहासप्रधाना वाचो यस्यास्यस्वामपहासवाचि
विरहं वियोगदुःखं किञ्चिद् व्यस्मरत् ।

पाया ।

१ बहुवचनः सद्य राजा सखि तस्य श्रियां निर्भरासक्तिः ।

न्यूना श्रियोऽपि त्वमात्मानं किं नु लघूयसि च

१ सनु P. २ रामो M. ३ निरिप M. ४ निमिष P. ५ नूना T. ६ नि यं
M. ७ किं पु P. ८ त्वमपि न्यूना न भवसि M. ९ स मेरु R. १० लघुपदात् P.
११ सख्या । १२ प्रशुद्धिना च ।

अथ स्वभावोक्तिः ।

स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम् ।

यत्र चारुतया वस्तुनो यथावद्वर्णनं निबध्यते सा स्वभावोक्तिः ।

यथा ।

मदभ्युता नर्तितकर्णताल-

मुद्धूतमूर्ध्ना त्रिपदस्थितेन ।

लोलाग्रहस्तेन गजेन ज्ञातो

नित्योत्सवः कौकतिवीररुद्रः ॥ ११२ ॥

व्याजोक्त्यलंकारः ।

अथोक्तिसाम्याद् व्याजोक्तिरुच्यते ।

व्याजोक्तिः सा समुद्धूतं वस्तु यत्र निगूह्यते ।

यत्र प्रकाशं वस्तु साम्यगर्भतयेन निगूहनाहंर्यात् केनचिद् व्याजेन प्रच्छाद्यते व्याजोक्तिः ।

वक्रोक्तिविपर्ययेण स्वभावोक्तिः लक्षयति । स्वभावेति । यत्र चाह साम्यग-
ग्राम्यम् । यथावदभ्युनातिरिक्तेण वस्तुनो वर्णनक्रियासंस्थानरूपस्य वस्तुस्वभा-
वस्य कविप्रतिर्भङ्गोचरस्य वर्णनमसौ स्वभावोक्तिः । अत एवेदं ग्राम्य नालंकार-
इत्युक्तं दीपप्रकरणे । उदाहरति । प्रदेति । मदभ्युता मदस्ताविना नर्तितकर्ण-
ताल यथा भवति तथा । उद्धूतमूर्ध्ना कम्पितकुम्भस्थलेन । त्रिभिः पदः स्थितं
स्थितिर्यस्य तेन त्रिपदस्थितेन । अग्र चासौ हस्तश्चेत्यवयवावयविनोरभेदविषयायां
विशेषणसमासः । यदाह वामनः । ‘हस्ताग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभे-
दात्’ इति । अत्र द्वितीयास्वभाववर्णनम् । एवं वर्णनसंस्थानयोर्द्वयाहार्यम् ।

व्याजोक्तेः सगतिमाह । उच्यते । लक्षणमाह । व्याजोक्तिरिति । व्याप्यते ।
यत्रेति । प्रकाशं निगूह्य च कृतश्चिन्मितात् प्रकटमित्यर्थः । अत्र पस्यन्तर-

क्षोणीपाणिग्रहणसमये संमदाद्रोमहर्षे

सर्वाङ्गीणे नृपतितिलकः काकतीयान्वयेन्दुः ।

धीरोदात्तः शिशिरसलिलैः किं नु राज्याभिषेकः

कच्चैव्यः स्यादिति मृदु हसन् वीक्षते मन्त्रिवृद्भान् ॥११३॥

अत्र क्षोणीपाणिग्रहणजनितं रोमहर्षं धीरोदात्ततया प्रतापरुद्रदे-
वेन महाभिषेकसलिलशैत्यव्याजेन प्रच्छादयता मन्त्रिणो वीक्षन्ते ।

मीलनालंकारः ।

व्याजोत्तयुत्तरं किंचित्साम्यान्मीलनमुच्यते ।

मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम् ॥

यत्र वस्तुना वस्त्वन्तरं प्रच्छादितं भवति स मीलनालंकारः । स,
द्विविधः । सहजेनागन्तुकतिरोधानमागन्तुकेन सहजतिरोधानं च ।

यथाक्रममुदाहरणम् ।

उग्रैः काकतिधीरुद्रनृपतेर्दोर्दण्डविस्फूर्जितै-

र्युद्धमाङ्गणवर्जितेषु पतिषु कापि प्रलीनात्मसु ।

विष्यक्तीव्रतरसरज्जरज्जुपामङ्गे द्विपद्योपितां

सैक्रान्तोऽपि न लक्ष्यते पथि महान्पद्मा चिरं मारवः ॥ ११४ ॥

प्रक्षेपरूपस्य ध्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिरित्यर्थः । उदाहरति । क्षोणीति ।
सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणः । 'तत्सर्वादेः' इति सप्रत्ययः । अत्र
निगूढः क्षोणीपाणिग्रहणजन्यो हर्षो रोमहर्षेण प्रकाशितः । सलिलशैत्येनाच्छाद्यत
इत्याह । अत्रेति । धीरोदात्ततया गाम्भीर्येणाच्छादितस्यापि हर्षस्य मृदुहासेन
पुनः प्रकाशनं लक्षणान्तर्पातीति रहस्यम् ।

मीलनं सगमयति । व्याजोक्तीति । लक्षयति । मीलनमिति । रुद्रवस्तु-
नापकृष्टवस्तुनिगूहनं मीलनमित्यर्थः । अत एव गुणसामान्यनिबन्धनात् सामा-
न्यादस्य भेद इति द्रष्टव्यम् । सहजेनागन्तुकतिरोधानमुदाहरति । उग्रैरिति ।
दोर्दण्डविस्फूर्जितैः । युद्धमाङ्गणवर्जितेषु वर्जितयुद्धमाङ्गणेष्वि-
त्यर्थः । 'वाहिताश्यादिषु' इति परनिपातः । लक्षणं योजयति । अत्रेति ।

१ 'पद्मसमपजनितम्' T, 'परिग्रहणजनितम्' M. २ 'रोमहर्षणम्' T. ३ 'व्याजोक्त्या'
किंचित्साम्यान् M ४ T. and M. omit it. ५ 'मुदाहरणे' P. ६ 'तस्मिन्पु R.
७ संक्रान्तो न हि P. ८ 'तिरोधानं लक्षयति' L

अत्र सहजेन रिपुकामिनीगतेन स्मरणलोप्यणा मार्गवशादागन्तुको
मरुप्मा तिरोधीयते ।

तथा ।

प्रतापरुद्रस्य भुजप्रभावा-

दन्तर्भयाद्भूमिभुजाभजसम् ।

स्वेदाधुकम्पाधुदयेऽप्यनङ्ग-

गोष्ठ्यां स्त्रियः प्रेम्णि न विश्वसन्ति ॥ ११५ ॥

अत्र भयजनितेन कम्पादिनागन्तुकेन सहजस्य प्रेमजनितस्य कम्पा-
दैस्तिरोधानम् ।

सामान्यालंकारः ।

सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता ।

यंत्र कस्यापि वस्तुनो गुणसाम्येन वस्त्वन्तरैकात्म्यं भवति स
सामान्यालंकारः ।

यथा ।

कैलासदुग्धारणवयानहृसे-

प्वलक्षितेष्वन्धनरेन्द्रकौर्त्ता ।

भागन्तुना सहजतिरोधानमुदाहरति । प्रतापेति । भुजप्रभावात् पराक्रमात्
भयहेतोः । अन्तर्गतं भयमन्तर्भयमाकारगोपनेनाभिभ्यक्षमित्यर्थः । तस्माद्धेतोः
भूमिभुजां संबधिनि प्रेम्णि विषये न विश्वसन्ति । प्रेममूढानामपि स्वेदादीनां
भयानुभाववशाद्व्येति भावः ।

मीलनसाध्यम्यात् तदनन्तरं सामान्यं लक्षयति । सामान्यमिति । यत्र
गुणसाम्यात् प्रस्तुतस्य वस्तुनोऽप्रस्तुतवस्त्वन्तरैकात्म्यं निबध्यते तत् सामान-
गुणसंबन्धात् सामान्यमित्यर्थः । कैलासेति । प्रथमे पुमांसः शिवकेशववि-

त्रयः पुमांसः प्रथमे स्मयन्ते

स्वसेवकान् संभ्रमतो विलोक्य ॥ ११६ ॥

अत्र प्रतापरुद्रकीर्त्या जगत्सु विजृम्भितायां कैलासप्रभृतीनां विम-
लवस्तूनां तदैकात्म्यम् ।

तद्गुणालंकारः ।

इतरगुणसंनिधानातिशयसाम्यात् तद्गुण उच्यते ।

तद्गुणः स्वगुणसागादन्योत्कृष्टगुणाद्वृत्तिः ।

यत्र न्यूनं स्वगुणं विहाय संनिहितवस्तुनः सकाशादुत्कृष्टगुणः
स्वीक्रियते स तद्गुणालंकारः ।

यथा ।

प्रतापरुद्रदेवाद्भिन्नसज्ज्योत्स्नाविजृम्भितैः ।

नममृपतिमाणिक्यमौलयः शुचयः वृत्ताः ॥ ११७ ॥

अत्र प्रणमतां भूपतीनां पद्मरागपुकुटाः स्वां शोषप्रभां मुक्त्या काकि-
तिवीररुद्रपदंनसज्ज्योत्स्नागतं धवलिमानमुदहन्ति स्म ।

अतद्गुणालंकारः ।

रिधाः । संभ्रमतः संभ्राम्यतः क्वचिदप्यनवतिष्ठमानान् अयन्ते मन्दं हसन्ति ।
लक्षणं योजयति । अप्रेति ।

तद्गुणं सगमयन् लक्षयति । तद्गुण इति । मीलने वस्तुवन्तरनिगूढनम् । इह
पुनरनिगूढितस्यान्वगुणेनोपराग इत्यनयोर्भेद इति संर्घस्वरूपद्वयम् । तस्या-
प्रकृतस्य गुणोऽप्राप्तीति तद्गुणः । उदाहरणं स्पष्टम् ।

- १ ययस्य देशः प्रथमम् R. २ कैलासादिप्रियतमस्तूनाम् P. ३ तारात्म्यम् R.
४ 'गुणप्रह' M. ५ 'भौक्तिका' R. ६ भूमिपतीनाम् T. ७ 'पारुतल' R.
८ 'न्यात्स्नाप' इत्यनेन भगवति P. ९ 'स्फटयस्य' L. १० वतिरुदयम् ।

तत्प्रातिपक्ष्यादतद्गुणो निरूप्यते ।

सति हेतावसद्रूपस्वीकारः स्यादतद्गुणः ।

अत्र संनिधानरूपहेतौ सत्यप्यन्यगुणस्वीकारो नास्ति असावतद्गुणालंकारः ।

यथा ।

ईशानं समया जगत्यदति तल्लीलाटहासोज्ज्वले

वैत्यारिं परितस्तदङ्घ्रिलसन्नीलद्युतिद्योतिते ।

ब्रह्माणं निकषा च तत्तनुमिलत्स्वर्णप्रभाभांस्वरे

गुणान् रुद्रनरेन्द्रकीर्त्तिविभवः स्वामैव शुभ्रांछविम् ॥११८॥

अत्र हरिहरविरिञ्चीनां समीपवर्त्तिषु जगत्सु तत्तन्नानाप्रभासमप्रेष्वपि निरन्तरं विहरमाणस्य प्रतापरुद्रयशसो निरङ्कुशः स्वकीय एव धवलिमा विजृम्भते ।

विरोधालंकारः ।

अतद्गुणे किञ्चित् प्रक्रान्तत्वाद् विरोधस्य विरोधालंकारो निरूप्यते ।

आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंक्रुतिर्मता ।

यत्र प्रथममाभासतया प्रतीतो विरोधः पर्यवसाने परिह्रियते स विरोधालंकारः । तत्र जातेर्जात्यादिना सह विरोधे चत्वारो भेदाः । क्रियायाः क्रियागुणद्वयैः सह विरोधे त्रयो भेदाः । गुणस्य गुणद्व-

अतद्गुणमाह । तत्प्रातिपक्ष्यादित्यादिना । ईशानमिति । अघेशानादि-समीपवर्त्तिनि तत्तद्गुणविशिष्टे जगति कीर्त्तिविभवः स्वर्णमजहदेवाटतीत्यर्थः । अत एवातद्गुण इत्याह । अत्रेति । ईशानमित्यादौ 'अभितः परितः—' इत्यादिना द्वितीया ।

विरोधं संगमयति । अतद्गुण इति । विरोधस्य सत्यपि सन्निधानेऽन्यगुणस्वीकाराभावलक्षणस्येत्यर्थः । लक्षयति । आभासत्व इति । न्याचेष्टे । यत्रेति । अत्र विशेषतो विभागमाह । तत्र जातेरिति । क्रियायास्त्रयो भेदा इति ।

१ हेतावसद्रूपस्वीकारे B, P. २ रूपे इतो B. ३ चानित P. ४ चतुर्गुणमिलत् M. ५ भासुरे P. ६ इत्यारि T. ७ अतद्गुणेन T. ८ विरोधामात्र इत्यते P. ९ P. drop वर्ति.

व्याभ्यां विरोधे द्वौ भेदौ । द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोधे एको भेदः ।
एवं दश विरोधाः ।

जातेर्जात्या क्रियया च यथा ।

पद्माकरोऽपि विलसति नितरामजडाशयोऽयमुद्योतः ।

विमलतरवारिधाराप्यासोद्गिरिश्चितीशतापकरः ॥ ११९ ॥

अत्र पूर्वार्थं जात्योर्विरोधः । कमलाकरोऽप्यजडाशय इति विरो-
धात् । उत्तरार्थं जातिक्रिययोर्विरोधः । विमलतरवारिधारायाः संताप-
करणविरोधात् । अत्र श्लेषमूलो विरोधः ।

जातेर्गुणद्रव्याभ्यां विरोधो यथा ।

अमदः सार्वभौमोऽपि भास्वानपि कलानिधिः ।

वीररुद्रनरेन्द्रोऽयमद्भुतानां विहारमूः ॥ १२० ॥

अत्र सार्वभौमोऽप्यमद इति जातिगुणयोर्विरोधः । भास्वानपि कला-

जात्या सहैतस्या विरोधस्य जातेरेतया विरोधेन गतार्थत्वादिति भावः । एवं
यथोत्तरमेकैकन्यूनता द्रष्टव्या । अत्रायं संग्रहः ।

‘कमाजातिगुणद्रव्यक्रियाणां तत्तदादिभिः ।

विरोधे दश भेदाः स्युश्चतुस्त्रिद्वयेकभेदतः ॥’ इति ।

पद्माकर इति । पद्माकरः सरोऽप्यजडाशय इति लङ्घ्योरभेदाज्जडाशयो जल-
स्थानं न भवतीति विरोधस्य लङ्घनीनिवासोऽयममन्दबुद्धिरिति परिहारः ।
विमलतरा भतिनिर्मला वारिधारापि तापकरोति जातिक्रिययोर्विरोधस्य तरवा-
रिरायुधविशेषस्य धारा कोटिरिति परिहारः । सर्वत्रापि शब्दो विरोधघोतकः ।
नायमीदृशानामपि विरोधवाधकः श्लेषः किं तु श्लेषविरोधयोरङ्गादिभावेन संकर
इत्याशयेनाह । अत्र श्लेषमूलो विरोध इति । उत्तरार्थाप्येवंविधोदाहरणेष्वेव-
मेव विरोध इति द्रष्टव्यम् ।

अमद इति । सार्वभौमो दिग्गजोऽप्यमदो मदरहित इति जातिगुणयो-
र्विरोधः सर्वभूमीभूतोऽपि निरङ्कार इति परिह्रियते । भास्वान् सूर्योऽपि कला-

निधिरिति जातिद्रव्ययोर्विरोधः । कलानिधेरेकत्वाद् द्रव्यत्वम् । अत्रापि श्लेषमूलता ।

क्रियायाः क्रियाविरोधो यथा ।

धर्मद्विपामर्थमुपां च मङ्ग-

मुत्पादयन् काकतिवीररुद्रः ।

त्रिवर्गसाधारणगोचरोऽपि

करोति कामद्विपि भावमाद्रम् ॥ १२१ ॥

अत्र त्रिवर्गसाधारणवृत्तेर्धर्मार्थविरोधिषु मङ्गकरणं कामारौ स्नेह-
करणं च विरुद्धम् ।

क्रियाया गुणद्रव्याभ्यां विरोधो यथा ।

एष जिष्णुविहारेऽपि गोत्रवात्सल्यलालसः ।

करोति कमलोद्भासं राजाप्यन्धनरेभ्यः ॥ १२२ ॥

अत्र जिष्णुविहारस्य गोत्रवात्सल्यमिति क्रियागुणयोर्विरोधः । कम-
लोद्भासं कुर्वन्नपि राजेति क्रियाद्रव्ययोर्विरोधः । अत्रापि श्लेषमूलतैव ।

गुणस्य गुणेन विरोधो यथा ।

निधिश्चन्द्र इति जातिद्रव्ययोर्विरोधः तेजस्वी चतुःपाटिकलाकुशल इति परि-
द्विष्यते ।

धर्मद्विपामिति । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः । 'त्रिवर्गो धर्मका-
मार्थः' इत्यमरः । त्रिवर्गः साधारणो वैषम्यरहितः गोचरः सेव्यत्वेन विषयो यस्य
स तथोक्तः । 'न बाध्यतेऽस्य त्रिगुणः परस्परम्' इति भावः । कामद्विपि
कामपुरुषार्थद्वेपिणि स्मरहरे च । अत एव क्रिययोर्विरोधः समाधीयत इत्याह ।
अत्र त्रिवर्गेति । पूर्वत्र द्वयोरपि विरोधिनाः श्लिष्टत्वमत्र गुनरेकस्येति विशेषः ।

एष इति । जिष्णोरिन्द्रस्य विहार इव विहारो व्यापारो यस्य स तथोक्तः ।
तथापि गोत्रवात्सल्यलालसः पर्वतानुरक्त इति क्रियागुणो विरुद्धः । जयन्ती-
लज्ज्यापारः कुलानुकूलश्चेति समाहितौ । राजा चन्द्रोऽपि कमलोद्भासं करो-
तीति विरोधस्य क्रियाद्रव्यगतस्य नृपतिर्लङ्घनीविलासमिति परिहारः ।

१ रज्जतो भुवणमिदं राजेति जप संलाहणिजो सि ।

रुद्र णरिंद कंहं सौ रत्ता वि अ पंडुरा जाआ ॥ १२३ ॥

अत्र रक्तत्वपाण्डुरत्वयोर्विरोधः ।

गुणस्य द्रव्येन विरोधो यथा ।

ज्वलत्प्रतापरौद्रोऽपि काकतीयनरेश्वरः ।

भूत्वा जैवातृको भाति शश्वद्विश्वप्रियंकरः ॥ १२४ ॥

अत्र प्रतापरौद्रोऽपि जैवातृक इति गुणद्रव्ययोर्विरोधः ।

द्रव्यस्य द्रव्येन विरोधो यथा ।

विभाति काकतीन्द्रोऽयं रुद्रोऽपि चतुराननः ।

तथा च विष्णुरित्येव कथ्यते पुरुषोत्तमः ॥ १२५ ॥

एवं दश भेदा दर्शिताः ।

अयमश्लेषेणापि भवति यथा ।

रज्जन्त इति^१ । 'न्तमाणौ शतृशानचोः' इति शतन्तादेशः । 'सलाह-
णिजोसि—' इत्ययं 'अः दमाश्लाघयोः' इति श्लाघाशब्दे युक्तवर्णस्य विभक्त्यर्थः ।
पूर्वस्वाकारयुक्तता चेति वेदितव्यम् ।

'ज्वलदिति । प्रतापरुद्रोऽपि जैवातृकश्चन्द्र इति गुणद्रव्ययोर्विरोधः । जैवा-
तृक आयुष्मानिति परिहारः ।

विभातीति । रुद्रोऽपि चतुराननो ब्रह्मेति विष्णुरिन्द्रोऽपि पुरुषोत्तमो विष्णु-
रिति च द्रव्ययोर्विरोधो रुद्र इति नामादिभिः प्रसिद्धैरर्थान्तरैः परिह्रियते ।

प्राया ।

१ रज्जयन् भुवनमिदं राजेति यथा श्वापनीयोऽसि ।

रुद्र नरेन्द्र कथं सा रक्तापि च पाण्डुरा जाता ॥

१ सलाह^२ P. २ सा रत्ता P. ३ पंडुरा P. ४ & has before this रज्जयन् भुवनमिदं &c.

स्वभावशिशिरा दृष्टिरपि काकतिभूषते ।

सर्वाङ्गतापिनी जाता प्रतिपक्षमहीभृताम् ॥ १२६ ॥

अत्र स्वभावशिशिरापि तापिनीति विरोधः ।

विशेषालंकारः ।

अथ विरोधगर्भालंकारा निरूप्यन्ते ।

आधाररहिताधेयमेकं चानेकगोचरम् ।

अशेषवस्तुकरणं विशेषालंकृतिसिद्धिः ॥

यन्नाधारमन्तरेणाधेयो निवध्यते स एको विशेषः । एकस्यानेकगो-
चरत्वे द्वितीयो विशेषः । प्रकृतादशब्दवस्त्वन्तरकरणे तृतीयः ।

यथान्तममुदाहरणानि ।

नलनहुपदिलीपधर्मपुत्र-

प्रभूतिनरेभ्वरसंश्रिता यशश्रीः ।

अवदिनमधुनाप्युपेत्य मैत्रीं

विलसति काकतिवीररुद्रकीर्त्या ॥ १२७ ॥

अथ पात्रां भूषतीनामाधारभूतानां विरोधानेऽप्याश्रितायाः कैर्त्तर-
धस्यानम् ।

स्वभावेति । सौम्यसन्तापयोगुणयोरल्लिख्योर्विरोधो विषयभेदेन परिदृश्यते ।

विरोधमूलेष्वनेकभेदं विशेषमाह । आधारेति । प्रसिद्धाधाररहितमाधेयमेकं
परिमितं वस्तु युगपदेवानेकगोचरं तथा किंचिद् वस्तुकारभमाणस्तेनैव यत्नेना-
शक्यवस्त्वन्तरमारभत इति त्रयो विशेषभेदाः । श्रमेणोद्गहरति । नलेति ।
अधुनापि नलादीनामभावसमयेऽपीत्यर्थः । नलादिसदृशकृत्तिरयं राजेति भावः ।
योजयति । अत्रेति ।

१ 'मृगः R, M. २ 'पहो जितम् R. ३ 'वानेकं R. ४ 'प्रकृताप्याधाय' R.
५ 'संश्रिता R. ६ 'अधुनाप्युपेति R. ७ 'वतिपा मयस्वानम् M.

[यथा च ।

पश्यन्तो भयविह्वलाः प्रतिनृपाः पश्चात् पुरः पार्श्वयो-

रप्यन्तर्वाहिरन्ध्रपार्थिवपतिं शोक्षितकौशेयकम् ।

निःसीमोलवणधावनव्यतिकरप्रक्षुब्धोरायुधाः

शैलाच्छैलमटन्ति कम्पविगलद्गाम्भीर्यशौर्यत्रियः ॥१२८॥

अत्र भयभ्रान्तानां शत्रुनृपतीनां प्रतापदृढनृपतिरेकोऽप्यनेकत्र प्रतीयते ।

तथा च ।

अपारकरुणानिधेः सदसि धीरुद्रप्रभोः

प्रसादमधुरक्रमा लगति यत्र दृष्टिर्जने ।

अतीन्द्रमतिकिंनराधिपमशेषलोकोन्नतं

न किं किमधितिष्ठति त्रिभुवने स सर्वाधिकः ॥ १२९ ॥

अत्र साधारणो जनः प्रतापदृढदृष्टिप्रसादपार्श्वलुतः किं किं न लभत इत्यशक्यवस्त्वन्तरकरणम् ।

अधिकालंकारः ।

आधाराधेयवैचित्र्यादधिकालकारो निरूप्यते ।

आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः ।

पश्यन्त इति । धावनव्यतिकरः पलायनसम्बन्धः । कम्पेति । कम्पेन विगलन्त्यौ मूर्च्छद्रव्यवत् पतन्त्यौ गाम्भीर्यशौर्यधियौ तेषां ते तथोक्ता इत्यतिशयोक्तिः । योजयति । अत्रेति ।

अपारेति । सदस्यास्थाने यत्र जने साधारणे प्रसादमधुरक्रमा प्रसन्नैत्यर्थः । दृष्टिर्लगति स जनः सर्वाधिको लोकोत्तरः सत्रलौकिक वैभवमनुभयतीत्यर्थः । अत्र पृथग्जनेऽपि प्रसादमारभमाणा दृष्टिरदृष्ट्यविशिष्टतामारभते किं किमुत विशिष्टे जन इत्यर्थापत्तिर्व्यज्यते ।

संगतिपूर्वकमधिकं कथयति । अपारेत्यन्तिना । सत्र द्वेषा विभक्तमाह ।

१ यथा M, तथा च R. २ 'कौशेयके' T. ३ शैला शैल M. ४ 'विलम्ब' T.
५ 'धौर्ध्र्या' P., M. ६ P. drops शत्रुनृपतीनाम्. ७ 'रूप्याभावप्रधिको' R.
८ 'विशिष्टता' विभते L.

यत्राश्रयाश्रयिणोरानुरूप्यं नास्ति सोऽधिकालंकारः । स द्विविधः ।
आश्रयस्याल्पत्वमहत्त्वाम्ब्याम् ।

प्रथमो यथा ।

स्तोके ब्रह्माण्डखण्डे विपुलतरतया स्वरसंचारहेला-

संकोचादेकराशीर्भवदुलरुचौ काकतीन्द्रस्य कीर्त्तौ ।

एतैः प्रालेयपृथ्वीधररजतगिरिस्वर्णदीर्घतिमातु-

क्षीरान्भोटाग्निमुखैः प्रकटितमधुना तद्वनीभावरूपम् ॥१३०॥

अत्राश्रयस्य शोधः कुहरस्याल्पत्वम् । आश्रितस्य प्रतापसूद्रयशसो
वैपुल्यम् ।

द्वितीयो यथा ।

कापि कापि कलिङ्गपालवमहापाद्मान्नयन्नादयो

भूपास्तादृशसैन्यवैमयसमाक्रान्ताखिलाशान्तराः ।

लीनाः काकतिवीररुद्रनृपतेर्गृहपपञ्चश्रिया

निःसीमे वलवारिणौ विवधते पूर्त्तिं न कोणेऽप्यहो ॥ १३१ ॥

स इति । आपमुदाहरति । स्तोका इति । स्वरसंचारस्य स्वेच्छाविहारस्य
हेलाया विवग्भस्य संकोचात् । प्रालेयपृथ्वीधरादिभिरुद्वनीभावरूपं प्रक-
टितम् । भग्नाधारे ब्रह्माण्डेऽल्पतमे आश्रयायाः कीर्त्तिराधिक्येन संचारसंकोचात्
तत्र तत्र पिण्डीभूताः कीर्त्तिखण्डा एवामी न तु हिमाचलग्रभृतय इत्यनयोरा-
नुरूप्याभावः ।

द्वितीयमुदाहरति । कार्पीति । गृहानां मकरादिसंज्ञितानां सेनासंनिवेश-
विनोषाणां प्रपञ्चस्य श्रिया समृद्ध्या निःसीमे उद्वेगे वलवारिणौ कलिङ्गपालवा-
दिसेनाः सेवार्थमागताः सरित इव समुद्रे यत्र कुत्रापि कोणे विलीयन्त इत्यर्थः ।

१ १३० T. २ १३१ B. ३ १भवदुलरुचः M. ४ रोद कुहरस्य M. ५ १३१-
यसो B. ६ १श्रियो M. ७ १श्रियाम् B.

अत्राश्रयस्य प्रतापरुद्धसैन्याम्बुधेर्वैपुल्यम् । आश्रितानामङ्गवङ्गके-
लिङ्गप्रभृतिराजकानीकिनीनामल्पत्वम् ।

अथ विभावनाविशेषोक्तिश्च ।

कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद् विभावना ।

तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते ॥

यत्र प्रसिद्धकारणपरित्यागेन कार्यस्योत्पत्तिर्निगद्यते सा विभावना ।
यत्र कारणसाफल्ये सत्यपि कार्यस्यानुत्पत्तिः सा विशेषोक्तिः ।

यथा ।

प्रतापरुद्धेण पराजितानां

प्रत्यर्थिनां विन्ध्यगुहागतानाम् ।

तमांस्पराग्नीणि समुद्भवन्ति

तेजांसि घस्तेऽपि नोद्भवन्ति ॥ १३२ ॥

अत्राधारस्याधिक्यमाधेयस्याल्पत्वं च न प्रमाणविरुद्धं किं तु महोदयमध्ये
भिक्षाकवल इव नानुरूपम् । अत एवोक्तम् । आधाराधेययोरानुरूप्याभाव
इति ।

अत्रामुरूप्यसारूप्यादधिकानन्तरं विभावनां तद्विपर्ययरूपं विशेषोक्तिं बोदा-
हरणलाघवार्थं युगपलक्षयति कारणेनेत्यादिना । यदि कारणमात्रेण विना
कार्योत्पत्तिरुच्यते तदा विरोधो दुष्परिहारः स्यात् । कारणान्वयव्यतिरेकानुवि-
धायित्वात् कार्यस्येत्यतस्तत्परिहारार्थमाह । प्रसिद्धेति । अत एव घातित्वेन
कार्यस्य भावनाद् विभावना । साफल्य इति । कारणानाभिति शेषः । अत्रादि-
विरोधपरिहारार्थं सामग्रीविशुण्यमुख्यम् । विभावनायां कार्योत्पत्तौ विरोधः
विशेषोक्तिः कारणसंज्ञायामित्युभयविरोधानुप्राणिताद्विरोधादेर्कविराधानुप्राणि-
तयोरनयोर्भेदः । उदाहरति । प्रतापेति । अविद्यमाना रात्रिः प्रसिद्धकारणं येषां
तान्स्पराग्नीणि । तमांस्पराग्नीणि मोहाश्च । घस्तेषु दिनेष्वपि । तेजांसि प्रकाशा

१ माधयस्य P. १ R. droj कलिङ्ग. २ 'प्रभूतानाम्' P. ४ 'पञ्चानांकिनी' R.
५ 'स्योत्पत्तिस्तु' P., M. ६ यत्र च कारणे P., M. ७ नो भवति M. ८ प्रति-
विरोधः L. ९ 'तानानामि' L.

अथ तमः प्रादुर्भावस्य प्रसिद्धकारणं सन्निः । तथा विनापि तस्योत्पत्तिर्निवद्धा । अप्रसिद्धं कारणं शोकाद्यस्त्येव । तथाहस्तु कारणेषु सत्स्यपि तेजसोऽनुत्पत्तिरिति । निष्प्रतापत्वादिनिमित्तमस्त्येव ।

असंगत्यलंकारः ।

कार्यकारणविरोधप्रस्तावादसंगतिरुच्यते ।

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सखसङ्गतिः ।

यत्रैकदेशवृत्तिनोरापि कार्यकारणयोर्भिन्नदेशस्थितिनियेध्यतेऽसावसंगत्यलंकारः ।

यथा ।

विभ्रत्युर्वाधुरां गुर्वां वीररुदनरेश्वरे ।

मयन्त्यतितरां शंभुश्रमाः सामन्तमौलयः ॥ १३३ ॥

अथ रंक्षि मूभारः शंभुषु नमनमिति ।

विविचालकारः ।

विरोधप्रस्तायाद्विचित्रं निरुच्यते ।

विचित्रं स्वविरुद्धस्य फलमाप्त्यर्थमुद्यमः ।

विवेकाश्च । योजयति । अग्रेति । अत्र तमसां द्विविधेऽप्यभेदाभ्यवसायादंकरत्न-
तिशयोक्त्या । सा चास्यामन्यभिचारिणीति न तदाधेनास्या उरधानम् । अपि तु
तदनुप्राणितत्वेनेत्यादिविशेषा अवान्तरभेदाश्च सर्वस्ये द्रष्टव्याः ।

असंगतेः संगतिपूर्वकं लक्षणमाह । कार्येत्यादिना । भूमाशयोरित् कार्यकार-
णयोः समानदेशत्वं न्यायसिद्धं तदन्यभाकृतं चेदुचितसंगतिनिवृत्तेरसंगतिना-
मालंकारः । उदाहरति । विभ्रतीति । स्पष्टम् ।

विचित्रं संगमयन् लक्षयति । विरोधेत्यादि । स्वस्य हेतोर्विरुद्धस्य विपरी-
तस्य फलस्याप्त्यर्थमुद्यम उक्ताहो 'विचित्रालंकारः । न 'चेदं विपमाद्यभे-

१ तथाह तु एविविरेषु साक्षपि T. २ अथ निष्प्रताप^० T., M. ३ 'निगद्यते R.
४ चाप्ये नद्या. T. ५ एको T. ६ अथय तु नमनम् R; अथय एतत् नमन-
मिति T., M. ७ 'विपनिष्ठमालि L. ८ विचित्रम् L. ९ चादम् L.

यत्र स्वविरुद्धफलप्राप्त्यर्थमुद्योगः क्रियते तत्र विचित्रालंकारः ।
यथा ।

प्रतापस्त्रनृपतेरेव दूराक्षरेश्वराः ।

अवरोहन्ति हस्तिभ्यस्तानारोदुमनर्गलम् ॥ १३४ ॥

अत्रारोदुमवरोहन्तीति विपरीतफलप्राप्त्यर्थं प्रयत्नः ।

अन्योन्यालंकारः ।

अथान्योन्यं निरूप्यते । तस्यापि विरोधमूलता ।

तद्वन्योन्यं मिथो यत्रोत्पाद्योत्पादकता भवेत् ।

यत्र परस्परं क्रियाद्वारकमुत्पाद्योत्पादकत्वं तद्वन्योन्यालंकारः ।
यथा ।

आरोहता रुद्रनरेश्वरेण

विराजते काकतिराजपीठम् ।

आरुह्य तेनोज्ज्वलरत्नभाजा

राजापि लक्ष्मीमधिकां विभक्तिं ॥ १३५ ॥

अत्र प्रतापरुद्रभद्रासनयोरन्योन्यालंकारालंकार्यत्वम् ।

विपमालंकारः ।

अथ विरोधमूलो विपमालंकारः कैष्यते ।

वेऽन्तर्भवति । इह हि स्वनिषेधो विपरीतं गमयति । विपमे तु व्यत्यय इति
भेदस्य रुचकेनोक्तत्वात् । उदाहरति । प्रतापेति । योजयति । अत्रेति ।
अन्योन्यं निरूपयति । अथेत्यादिना । विरोधमूलतेति सगतिकथनम् । क्रिया-
द्वारकमिति साक्षात् परस्परजन्यजनकभावस्य विरुद्धत्वादिति भावः । आरो-
हतेति । अत्रालंकारद्वारा रुद्रभद्रासनयोरन्योन्यजनकभाव इत्याह । अत्रेति ।

१ प्रात्ययः M. २ लंकारं वक्ष्यते P. ३ राजपीठम् M. ४ पीठ. P. ५ M.
omit. वक्ष्यते.

विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् ।

विरूपधटना चासौ विपमालकृतिस्त्रिधा ॥

यत्र कारणाद्विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिस्तदेक विपमम् । अकार्यमूतस्या-
नर्थस्योत्पत्तिर्द्वितीयम् । विरूपयोर्वस्तुनोः सघटने तृतीयम् ।

प्रथमं यथा ।

राक्षः काफतिवीररुद्रनृपतेः खड्गात् तमालप्रभा

तुङ्गतां शरदिन्दुकान्तिधवलां कीर्त्तिश्रियं पश्यताम् ।

लोकानां मूर्खैरिपादकमलाज्जातां वियन्निन्नगां

श्रुत्वा सप्रति विस्मयाद्विरमति प्राप्तानुभाव मनः ॥ १३६ ॥

अथ नीलवर्णात् खड्गादिन्दुधवलस्य यशसः समुत्पत्तिः ।

द्वितीयं यथा ।

मास्तां जयाशा रिपुभूषतीनां

सग्रामसीमानमुपागतानाम् ।

प्रतापरुद्रस्य विलोकनेन

भ्रमयन्ति जीवैः सममायुधानि ॥ १३७ ॥

अत्र संमरोदोगफलस्य न केवलं रजपस्यानुत्पत्तिर्यावज्जीवितघ्नश-
रूपानर्थोत्पत्तिरपि ।

सगतिपूर्वकं विपमं लक्षयति । विरुद्धेति । कारणविरुद्धकार्यस्येत्यर्थः ।
अनर्थस्य चेति । उत्पत्तिरिति शेषः । आयमुदाहरति । शस्त्रं इति । अनुगतो
भावो दाष्टान्तिकधर्मो यस्यासावनुभावो दृष्टान्तः प्राप्तानुभावमनुभूतदृष्टान्त-
लोकानां मनो विस्मयात् विरमति । अद्वितीयमेव वस्तु विस्मयावहं न पुनः सदि-
तीयमिति भावः । ‘तुगुप्साविराम—’ इत्यादिना विस्मयादिति पत्रमी ।
योजयति । तत्रेति ।

द्वितीयोदाहरणं स्पष्टम् ।

१ हा P २ स्तथा B ३ स्थोपतो B ४ वर्तीय विपमम् M ५ दन्तता B
६ P om ७ इदं ८ फलस्योत्पत्तौ न कवत् M, सगराद्यामस्य पलस्य न कवलम् B,
समरोदोगद कवलम् P ९ विजयं B, M, १० त्रुपति किं त्रापुषायावत् ११ B

तृतीयं यथा ।

क भूपालास्तादृग्विमवमहनीयप्रकृतयः

क चेयं कान्तारस्थितिपशिववृत्त्येकनिलया ।

इति प्रेक्षं प्रेक्षं वनभुवि रिपून् रुद्रनृपतेः

प्रतापं श्लाघन्ते शवरपुरवीराः प्रतिदिशम् ॥ १३८ ॥

अत्र महानगरनिवासयोग्यानां राज्ञामाशिवानां वनप्रदेशानां विरूपाणां संघटनम् ।

यत्वं विरोधगर्भालंकारा निर्णीताः ।

समालंकारः ।

अधुना विपमवैधर्म्यात् समं निरूप्यते ।

सा समालंक्रितोर्योगो वस्तुनोरनुरूपयोः ।

यत्रान्योन्यातरूपपदार्थसंघट्टना कियते स समालंकारः ।

यथा ।

विज्ञाओ संअलाओ लच्छीए समं पैआवरहमि ।

संघट्टिऊण मुसरिसं होइ कैअच्छो समं बह्या ॥ १३९ ॥

तृतीयमुदाहरति । केति । अशिववृत्तानाममङ्गलचरितानामेकनिलयः । प्रेक्षं प्रेक्षं पुनः प्रेक्ष्य । आभीक्ष्ये णमुळि द्विर्भावः । दिशि विशि प्रतिदिशम् । यथा-र्थेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाशरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तः ।

अथ विरोधगर्भालंकारान् निर्गमयन् समालंकारं संगतिपूर्वकं लक्षयति । एवमित्यादिना । विपमवैधर्म्यादिति । विपममृतीयमभेदवैधर्म्यादित्यर्थः । अयं चालंकारः संयन्ध्यमानवस्तुनोः श्लाघ्यत्वाश्लाघ्यत्वाभ्यां द्विविध इत्यनुसंधेयम् । विज्ञाओ इति । 'क्षियां शस इदोतौ' इति स्त्रीलिङ्गे विद्याशब्दे वर्त्तमानस्य

छाया ।

१ विद्याः सकल्य लक्ष्म्या समं प्रतापद्वे ।

संपटप्य सुसदृशं भवति कृतार्थः स्वयं बह्या ॥

१ यथा omitted in R. २ समालंकारो निरूप्यते T'. ३ विज्ञा P ४ सुमलार P. ५ पभावइहेमि P. ६ मुसरिसं M. ७ कमय्यो M. ८ निरूपयन् t.

अत्र प्रतापरेन्द्रे सैकलविद्यानां लक्ष्म्याश्च योगः ।

तुल्ययोगितालंकारः ।

अथ गम्यमानौपम्यालंकारवर्गप्रस्तावः ।

प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥

यत्र केवलप्रस्तुतानां केवलप्रस्तुतानां वा समानधर्मसंयन्धादौपम्यं गम्यं सा तुल्ययोगिता ।

प्रस्तुतानां यथा ।

भद्रासनाध्यासिनि वीररुद्रे

तत्कीर्त्तयश्च द्विपदङ्गनाश्च ।

अनारतं भ्रान्तिविशेषभाजः

प्रतिक्षणं पाण्डुरतां भजन्ते ॥ १४० ॥

अत्र कीर्त्तिनां द्विपदङ्गनानां च प्राकरणिकत्वम् । पाण्डुरतां भजन्त इति समानधर्मः ।

अप्राकरणिकानां यथा ।

शत ओदादेशः । अत्र श्लाघ्ययोः उक्ष्मीसरस्वत्योर्योगः । अभ्लाघ्ययोस्तु ' धारा निम्बफलास्वादे काकलोको हि कल्पितः ' इत्यादौ द्रष्टव्यः ।

गम्यौपम्यालंकारान् प्रक्रीयति । अथेति । तत्र प्रस्तुताप्रस्तुतव्यासाधरां तुल्ययोगितामाह । प्रस्तुतानामिति । केवलमित्युभयत्र संयोज्य व्याचष्टे । यत्रेति । तुल्यस्य योगोऽस्यां संजात इति तुल्ययोगितेत्यर्थः । सा च प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां च प्रतिस्वं गुणेन क्रियया च संबन्धे चतुर्विधा । तत्र केवलप्रस्तुतविषयां गुणाध्यामुदाहरति । भद्रासनेति ।

१ विद्रेण M. २ R- drops सक्त. ३ प्रस्तावना M. ४ प्रस्तुतानां केषामप्रस्तुतानाम् M. ५ गम्यते T. ६ उत्तीतयत्य M. ७ अनारतभ्रान्ति T. ८ पाण्डुरताम् M.

कूर्मेन्द्रपद्मगांधीशा हरित्करिकुलादयः ।

मिथो नि सारतां प्राप्ताः काकतीन्द्रे महीभृति ॥ १४१ ॥

अत्र कूर्मेन्द्रपद्मभृतीनामप्राकरणिकत्वम् । नि सारतां प्राप्ता इति समान-
धर्मः ।

अत्र गम्यमानौपम्यं वैवाक्षिकं न वास्तवम् ।

दीपकालङ्कारः ।

अथ दीपकम् ।

प्रस्तुताप्रस्तुताना तु सामस्ये तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते ॥

यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां समस्तानामेव समानधर्मसंबन्धेनोपम्यं गम्यते
तदीपकम् । तस्य धर्मस्यादिमध्यान्तगतत्वेन वैविध्यम् ।

आदिदीपकं यथा ।

अन्योदाहरणमाह । कूर्मेन्द्रेति । हरित्करिणो दिग्गजा । एवमुभयत्र क्रिया
श्रयत्वेनाप्युदाहार्यम् । ननु प्रस्तुताप्रस्तुतविषयस्यौपम्यस्य कथमत्रोपपत्तिस्तत्राह ।
अत्रेति । केवलप्रस्तुतेषु कस्यचिदुपमानत्वस्य केवलाप्रस्तुतेषु कस्यचिदुपमेय-
त्वस्य कल्प्यमानत्वादिति भावः ।

अथ प्रस्तुताप्रस्तुतसमाधय दीपकमाह । प्रस्तुतेति । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां
सामस्यमत पृथौपम्यं वास्तवमिति तुल्ययोगितातो विशेषः । गम्यत्व पुनरस्य
पूर्ववदत्रापि इवाद्यभावात् । प्राकरणिकाप्राकरणिकमप्ये कुत्रचिन्निविष्ट समानो
धर्मः प्रधर्धानुष्ठितः प्रयाजादि पुरोडाशस्येतेतराशस्योपकरोति । अत एव दीप-
सारण्यात् दीपकमित्युच्यते । 'संज्ञायां च' इतीवार्थः कर्तृप्रत्ययः । तत्र विशेष-
माह । तस्येति । आदिमध्यान्तगतत्वेन आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वेनेत्यर्थः ।

‘भाद्र णलेण केअजुअं रहुउलदीवेण सोरिणा तेता ।

दावारो तवजणिणा कैलिजुअं वीररुद्रेण ॥ १४२ ॥

अत्र नैलरामधर्मपुत्रैः कृतत्रेताद्वापाराः शोभन्ते तथा वीररुद्रेण कलि-
युगं शोभत इत्यौपम्यं गम्यते ।

मध्यदीपकं यथा ।

‘भाईरहिप जलणिही रांमइ जोण्हाइ पुणिमाअंदो ।

सुत्तोप कमलभंबो किंचेयि पयावरुदो वि ॥ १४३ ॥

अत्र भागीरथ्यादिभिः समुद्रादयो यथा तथा कीर्त्या प्रतापरुद्रो
राजत इत्यौपम्यं गम्यते ।

अन्तदीपकं यथा ।

भाईति । रंहुकुलदीपेन रामेण । तपसो जनिरूपतिर्यस्य तेन तपोजनिना धर्म-
पुत्रेण । अत्र भातीति समानधर्मस्यादिवाक्यगतत्वादादिदीपकम् ।

भाईरहिप इति । अत्र राजत इत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वात्मध्यदीपकम् ।

छाया ।

१ भाति मलेन कृतपुगं रहुकुलदीपेन शौरिणा त्रेता ।

द्वापारस्तपोजनिना कलियुगं वीररुद्रेण ॥

२ भागीरथ्या जलनिधी राजते ज्योत्स्नया पुणिमाचन्द्रः ।

श्रुत्या कमलभवः कीर्त्या प्रतापरुद्रोऽपि ॥

१ किमजुअं M. २ तेदा M. ३ कव्यजुअं M. ४ यथा नत् R. ५ पुणिहिरेः
R. ६ १४३ M. ७ रेहं P. ८ जोण्हा P. ९ चदा T, M. १० १४३ M.
११ किती P. १२ विपज्ज M. १३ मध्यदीपकम् T. १४ t. has before
this मादि नेलेन &c. १५ Before this t. has भागीरथ्या जलनिधी &c.

‘सुरलोभं सुरणाहो नरलोभं वीररुद्रेणणाहो ।

फणिलोभं फणिणाहो रक्खइ गिरुपदवोज्जेअ ॥ १४४ ॥

अत्र यथा सुरलोकफणिलोकौ सुरनाथफणिनाथाभ्यां रक्षितौ तथा वीररुद्रेण नरलोको रक्षित इत्यौपम्यं गम्यते ।

अथ पदार्थगतालंकारद्वयानन्तरं वाक्यार्थगतमलंकारद्वयं निरूप्यते ।

प्रतिवस्तूपमालंकारः ।

यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग्वाक्यद्वये यदि ।

गम्यौपम्याश्रिता सा स्यात् प्रतिवस्तूपमा मता ॥

सुरेति । अत्र रक्षणस्यान्तर्वाक्यगतत्वादन्तर्दीपकम् । एतदाहरणेऽन्येनैककारगतत्वेनैकक्रियादीपकम् । एवमनेकक्रियागतत्वेनैककारकमपि दीपकमस्ति । यथा ।

‘साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महारमणां धोतुम् ॥’ इति ।

अनन्तरालंकारयोः संगतिमाह । अथेति । समानधर्मस्य पदार्थगतत्वात् । दीपकतुल्ययोगिते पदार्थगते । तद्विरूपणानन्तरं तद्वारब्धवाक्यार्थमूलालंकारद्वयमुच्यते इत्यर्थः । तथापि पूर्वोक्तरीत्यान्तरद्वयस्तुभावमूलां प्रतिवस्तूपमामाह । यथेति । फलतो व्याचष्टे । यच्च चस्तिवति । गम्यौपम्ये इवाद्यप्रयोगादिति भावः । अन्यथेयमुपमेय स्यादिति हृदयम् । तेन प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा

छाया ।

१ सुरलोभं सुरनाथो नरलोभं वीररुद्रनरनाथः ।

फणिलोभं फणिनाथो रक्षति निरुपद्रवोद्वेगम् ॥

१ नरनाथ. P. २ निरुद्ररुद्रोभ M. ३ T. omits अ. ४ फणिम्यात् P. ५ रक्षत T. ६ रुद्रेण M. ७ द्वयमुच्यते B. ८ Before this l. has सुरलोक सुरनाथो &c.

यत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावेन सामान्यं वाक्यद्वये निर्दिश्यते तत्र गम्यौ-
पम्या प्रतिवस्तूपमा । सा साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधा ।

प्रथमा यथा ।

मन्यनाचल एवैकः क्षमः सिन्धुविलोडने ।

प्रतापरुद्र एवैकः शक्तः शत्रुविलोडने ॥ १४५ ॥

अत्र यथा समुद्रविलोडने मन्यनाचलः क्षमस्तथा शत्रुविलोडने
प्रतापरुद्रः शक्त इत्यौपम्यं गम्यते ।

द्वितीया यथा ।

प्रतापरुद्र एवैकः पटीयान् जनरञ्जने ।

चन्द्रारते क्षमो नान्यश्चक्रोरपरितोषणे ॥ १४६ ॥

अत्र चन्द्रेण यथा चक्रोरपरितोषः क्रियते तथा वीररुद्रेण जनरञ्जनं
क्रियते इति वैधर्म्येणापम्यं गम्यते ।

दृष्टान्तालंकारः

अथ दृष्टान्तः ।

यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते ।

सामान्यधर्मो वाक्यद्वैतः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥

यत्र विम्बप्रतिविम्बभावेन सामान्यं वाक्यद्वये निर्दिश्यते स दृष्टा-
न्तालंकारः । सोऽपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधः ।

आद्यो यथा ।

सामान्यं यस्यां सा प्रतिवस्तूपमा इत्यन्वयैर्यमञ्जलि । तस्या द्विविध्यमाह ।
साधर्म्येति । साधर्म्येणोदाहरति । मन्यतेति । अत्र सरस्वतिभेदेन क्षमशक्त-
शब्दाभ्यां समानधर्मस्य कथनाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः ।

वैधर्म्येणोदाहरति । प्रतापेति । पटीयानतिपटुः ।

दृष्टान्तं लक्षयति । यत्रेति । द्वयोः सदृशयोरर्थयोरुपादानं विम्बप्रतिविम्ब-
भाव इत्युक्तम् । अत्रापीत्राशुपाश्रुते, पूर्वेत्युपाश्रुते, म्यादिति, दृष्टव्यम् । दृष्टोऽन्तो

१ R. and 1' drops अत्र २ यथा च दृष्टे R, M ३ 'प्रतिवस्तु' 1'.
४ दृष्टा नालंकार T'. ५ वाक्यद्वय R ६ साम्यम् M.

क्षोणीं विभ्रतु मूभृतः कतिपये कापि प्रतिष्ठा पुनः

स्पर्णाद्रिर्दिग्धीशवासनगरीसंदिग्धकुञ्जथियः ।

राजानो जनरञ्जनं विदधतां श्रीवीररुद्रप्रभोः

कोऽप्यन्यो महिमा जगत्त्रयधुराधौरेयदोःशालिनः ॥१४७॥

अत्र प्रतापरुद्रस्य मेरोश्च विम्बप्रतिविम्बभावादौपम्यं गम्यते ।

वैधर्म्येण यथा ।

काकतीन्द्ररूपादृष्टिमात्राज्जाग्रति संपदः ।

तावदञ्जानि निद्रान्ति पावन्नोदेति भानुमान् ॥ १४८ ॥

अत्र यथा भास्वदुदयमात्रेण पद्मानि समुन्मिलन्ति तथा प्रतापरुद्र-
दयाविलोकनमात्रेण संपदः संभवन्तीति वैधर्म्येण विम्बप्रतिविम्बनम् ।

निदर्शनालंकारः ।

अथ गम्यमानौपम्यप्रस्तावान्निदर्शनालंकारो निरूप्यते ।

असंभवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः ।

प्रतिविम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निदर्शना ॥

यत्रोपमानधर्मस्योपमेयगतत्वेन निवद्धस्यान्वयासंभवात् तत्संव-
न्धार्थं विम्बप्रतिविम्बकरणमाक्षिप्यते सैका निदर्शना । तद्विपर्यये
द्वितीया निदर्शना ।

निश्चयो यत्र स दृष्टान्त इत्यर्थः । साधर्म्येणोदाहरति । क्षोणीमिति । मूभृतः
पर्यन्ताः । दिग्धीशानाभिन्द्रादीनां वासनगरीत्येन संदिग्धाः संदेहविषयीकृताः
कुञ्जथियो यस्य तस्य तथोक्तस्य । तत्र कुञ्जेष्वेव नगरशुद्धिरुदेतीति भावः ।
संपूर्वको दिक्षिः सकर्मकोऽपि दृश्यते । यथा ' नानुपलब्धेन निर्णीतेऽर्थे न्यायः
प्रयस्यते अपि तु संदिग्धे ' इति । जगत्त्रयधुरायां धौरेयाम्नां धुरन्धराभ्यां
दोभ्यां शालते साच्छीत्येन तथोक्तस्य । धौरेयदानो व्याख्यातः ।

वैधर्म्येणोदाहरति । काकतीन्द्रेति ।

निदर्शनायाः संगतिमाह । अथेति । अत्र विम्बप्रतिविम्बभायोऽभ्युच्चयः ।
लक्षणमाह । असंभवदिति । उपमानधर्मस्योपमेयगतत्वेनोपमेयधर्मस्योपमानग-
तत्वेन चा संवन्धासंभवादसंभवद्वाक्यार्थसंवन्धा निदर्शना द्विविधेत्यर्थः ।

१ प्रतापरुद्रमारविशोक्तं B., प्रतापरुद्रावलोक्तं M. २ वैधर्म्यं M. ३ अत्र P.

४ जोगीधन. ६

प्रथमा यथा ।

रिपुतिमिरमुदस्यन् रत्नसिंहासनस्थ-

स्त्रिभुवनमहनीयः काकतीयक्षितीशः ।

वहति मुचनविंशोत्तासलीलामभिख्या-

मुदयशिखरिचूडाचुम्बिनस्तीव्रमानोः ॥ १४९ ॥

अत्र तीव्रमानोरभिख्यायाः प्रकृतेऽसंभवादभिख्यासदृशीप्रभिरूपां वहतीति प्रतिविम्बकरणाक्षेपः ।

उपमेयधर्मस्योपमानेऽसंभवाद्यथा ।

वीररुद्रनरेन्द्रस्य यशोवैराद्यसंपदः ।

लक्ष्यन्ते क्षीरचाराशिलीलादर्पणमण्डले ॥ १५० ॥

अत्र यशोवैराद्यस्य दुर्ध्वार्णवेऽसंभवात् सादृश्योपगमेन विम्बप्रति-
विम्बनं गम्यते ।

कचिन्निपेधवशादाक्षिप्तया प्राप्त्या विम्बकरणाक्षेपो यथा ।

काकतीन्द्रप्रित्कान्ता धायन्त्यः प्रतिकाननम् ।

पदुभ्यां मुञ्चन्त्यलाक्षाभ्यां स्थले रकोत्पलश्रियम् ॥ १५१ ॥

अत्र मुञ्चतीति निपेधान् पूर्वं रकोत्पलश्रीप्राप्तिराक्षिप्ता ।

व्यतिरेकालंकारः

अथ व्यतिरेकः ।

व्याचष्टे । यत्रेति । तद्विपर्यय इति । उपमेयधर्मस्योपमानगतत्वेनेत्यर्थः । रिपु-
तिमिरमिति । उदयशिखरिचूडाचुम्बिनः प्राचीनपर्वताप्रवासिनस्तीव्रमानोर्वि-
श्वोत्तासिलीलां लोकानन्दिस्वरूपामभिख्यां शोभा वहति । योजयति । अत्रेति ।

वीररुद्रेति । अत्रोपमेयधर्मस्योपमानेऽसंभवात् प्रतिविम्बक्रियाक्षेप इत्याह ।

अत्र यश इति ।

अत्र च विशेषान्तरमाह । कचिदिति । काकतीन्द्रेति । अलाक्षाभ्यामल-
ककरहिताभ्याम् । पूर्वं रीन्यसमम् इत्यर्थः । संभवात्कथार्यसंभवापीयमन्यै-
रङ्गीकृता । तदुक्तम् ।

१ काकतीय क्षितीश P २ 'विषादासिलीला' T'. ३ 'लम्बिन' R, T'. ४ दुर्ध्वार्ण-
वारायसंभवात् T ५ तन्सादृश्यो M. ६ विमुञ्चतीति R, M. ७ उपमानवमस्यो-
पमयगतवचनपथ. p. ८ रत्नापणायामित्यप ६

भेदप्रधानसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।

आधिक्याल्पत्वकथनाद् व्यतिरेकः स उच्यते ॥

यत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्येन न्यूनत्वेन वा प्रतिपादनेन भेदप्रधानं साधर्म्यमवगम्यते स व्यतिरेकालंकारः ।

यथा ।

दिनकृति कुमुदैर्धृतो न रागः

शशिनि पेरञ्चि परं सरोरुहाणि ।

‘अभवन् वस्तुसंबन्धो भवन् वा यत्र कल्पयेत् ।

उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा निदर्शना ॥’ इति ।

उदाहरणं तु

‘सूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।

सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥’ इति ।

अत्र चक्रवर्ती व्याचष्टे । ‘बोधयन्निति कारीयोऽग्निरभ्यापयतीतिवद् गिरिगृहमेधिनो बोधनक्रियासमर्थान् करोतीति तत्समर्थोचरणे निचः प्रयोगात् संभवति वस्तुसंबन्धः’ इति । तत्सत्सदृशबोधनाक्षेपः । सैषा सर्वापि पदार्थवृत्तिः । साक्ष्यार्थवृत्तिर्यथा ।

‘तैत्तिरीयसंहारानां यदलककमार्जनम् ।

इदं धीलण्डलेपेन पौण्डुरीकरणं विधोः ॥’ इति ।

न चायं दृष्टान्तः । अत्र वाक्ययोः सापेक्षत्वात् । यत्र निरपेक्षवाक्यद्वये विभ्वप्रतिविभ्वभावः स दृष्टान्तः । यत्र सापेक्षवाक्यद्वये सोऽसौ निदर्शनेति महाननयोर्भेदः । अत्र मालावैचित्र्यमपि दृष्टव्यम् ।

अथ गम्योपगम्यप्रस्तावाद् व्यतिरेकं लक्षयति । भेदेति । भेदो वैलक्षण्यं तत्प्रधानं सामर्थ्यं सम्यत इत्यभ्याहृत्य व्याचष्टे । पुत्रेति । उदाहरति । दिन-
धृतीति । रागोऽनुरागः । परञ्चि प्रतिकूलानि । अर्थं तु कुवत्येन भूमण्डलेन

१ पराविराट् M. २ व्याचष्टे L. ३ तत्प्रादुर् L. ४ पण्डितं P. ५ तत्प्रादुर् L.
६ भूमण्डलेन is dropped in L.

कुवलयकमलादृतप्रकाशः

प्रभवति विश्वसुहृत् प्रतापरुद्रः ॥ १५२ ॥

अत्र रविशशिनोरंसमवेन सर्वप्रियकरत्वेनोपमेयभूतस्य प्रतापरुद्र
स्यापिम्य कुवलयकमलादृतप्रकाश इति श्लेषसमुत्थापितो व्यतिरेकः ।

श्लेषालंकारः ।

अथ श्लेषालंकारो निरूप्यते ।

प्रकृताप्रकृतोभयगतमुक्तं चेच्छब्दमात्रसाधर्म्यम् ।

श्लेषोऽयं श्लिष्टत्वं सर्वत्राद्यद्वये नान्त्ये ॥

यत्र केवलप्रकृतयोः केवलाप्रकृतयोश्च श्लेषः कथ्यते तत्र प्रकारद्वये
विशेषणविशेष्यश्लिष्टता । प्रकृताप्रकृतविषयेऽन्त्यभेदे विशेषणमात्रश्लि-
ष्टता । विशेषणविशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वे शब्दशक्तिमूलध्वनिप्रसङ्गात् । के-

कमलया लक्ष्म्या च अभेदाध्यवसिति कुवलयकमलैरादृतप्रकाश इत्युपमानादुप-
मेयस्याधिक्यकथनं श्लेषमूलम् । उपमानादुपमेयस्याल्पत्वपक्षे सद्दद्यामधिरो-
द्वाद्वादरणं नोक्तम् । भेदद्वयलक्षणं तु सर्वस्वकारानुसारादिति रहस्यम् ।
तदीयोदाहरणं तु काव्यप्रकाशकारः समदूषयत् । तत्प्रकारो व्यतिरेकः प्रप-
ञ्चश्च तत्रैव द्रष्टव्यः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव ॥' इति तत्तत्क्ष-
णमेव साधीय ।

व्यतिरेकस्य श्लेषगर्भत्वात् तात्प्रसङ्गानन्तरं श्लेषः प्रतिज्ञापूर्वकं लक्षयति ।
अथेति । यत्र केवलप्रकृतयोः केवलाप्रकृतयोः प्रकृताप्रकृतयोश्च शब्दमात्रसाध-
र्म्यमुक्तं चेच्छ्लिष्टप्रदोपनिबन्धं कृतश्चेदित्यनेनोपमाध्यवच्छेदः । अथ श्लेषालंकारः ।
अत्राद्यद्वये केवलप्रकृतश्लेषे केवलाप्रकृतश्लेषे चेत्यर्थः । सर्वत्र श्लिष्टत्वं विशेषणेषु
विशेष्येषु च श्लेष इत्यर्थः । अन्त्ये उभयश्लेषे न सर्वत्र श्लिष्टत्वं किं तु विशेषणे-
ष्वेवेत्यर्थः । विशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वे शब्दशक्तिमूलध्वनिप्रसङ्गः । तदेतदाह ।
अत्रेति । ननुभयश्लेष एव विशेष्यश्लिष्टत्वे ध्वनिशङ्का नेतरभेदद्वय इत्यत्र किं

चलप्रकृतयोः केवलाप्रकृतयोश्चैकशब्दगोचरत्वेन न ध्वनिशङ्का । तत्रार्थ-
द्वयप्रतिपादनेऽप्रस्तुतत्वेन प्रस्तुतत्वेन वा चैवम्याभावादभिधैव समर्था ।
प्रस्तुताप्रस्तुतविषये तु अभिधायाः प्रस्तुतैकपरतन्त्रत्वादप्रस्तुतार्थप्र-
तिपत्तिर्व्यञ्जनव्यापारायैव । तथा चोक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगादौ रवाच्यार्थधीकृद् व्यापृतिरञ्जनम् ॥’ इति ।

तदेवं शिंघा श्लेषः ।

तत्र केवलमाकरणेकयोरेव ।

नियामकमव आह । केवलप्रकृतयोरिति । आद्यभेदद्वये विशेष्ययोरपि श्लिष्टत्वे
अर्थद्वयस्य प्रस्तुतत्वाविशेषादप्रस्तुतत्वाविशेषाद्वा अभिधाया अनुष्ठितसंचा-
रित्वाद् प्रस्तुताप्रस्तुतौ द्वावप्यर्थौ वाच्यौवेव । अतो नाद्यभेदद्वये ध्वनिशङ्केति
भावः । उभयश्लेषे कथं ध्वनेरपकाश इत्याकाङ्क्षायामाह । प्रस्तुताप्रस्तुत-
विषये त्विति । प्रकरणादिकं प्रस्तुतार्थं युवाभिधौ नियच्छति नाप्रस्तुतार्थं ।
अतस्तस्य न वाच्यत्वमिति भावः । ननु मा भूद् वाच्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं तु कुतो
लभ्यते इत्यत आह । अप्रस्तुतेति । अर्थान्तरस्य व्यञ्जनैकव्यापाराविषयात्वे वृद्धसं-
मतिमाह । अनेक इति । अनेकार्थस्याक्षादिशब्दस्य संयोगादौः ‘संयोगो विप्रयो-
गश्च—’ इत्यादि वाच्यपदीयोक्तैरर्थनिश्चायकैर्वाच्यत्वे नियन्त्रिते प्रस्तुतपरत्वेन
नियमिते सति अवाच्यार्थधीकृद्वाच्यान्तरप्रतीतिकृद् व्यापृतिरञ्जनं व्यञ्जनव्यापार
इत्यर्थः । तदेवमिति । प्रकृताप्रकृतौभयगतत्वेनेत्यर्थः । अयं च श्लेषः प्रकारा-
न्तरेणापि शिंघिषः । तथा हि जनुकाष्टन्यायेन समञ्जपदः शब्दश्लेषः । एकना-
लावलम्बिफलद्वयन्यायेनामञ्जपदोऽर्थश्लेषः । उभयनिबन्धे तुभयश्लेष इति ।
काव्यप्रकाशकारः पुनरिममर्थश्लेषं शब्दश्लेषमेवोक्तवान्यथार्थश्लेषमयोचत् ।

१ ‘श्लेषादौ’ R. २ ‘गोचरत्वे तु न’ R., T. ३ ‘नकारे’ T. ४ ‘प्रतिपादनेन’
M. ५ ‘विधि’ T., M. ६ ‘तन्त्रादिशेषाव’ अभिधाया । ७ ‘व्यापारत्वात्’ । ८ ‘प्रमा’
प्रतीति । ९ ‘प्रकरणादौ’ । १० ‘व्यापृतिरञ्जनम्’ । ११ ‘प्रमा’ ।

राज्ञः पूजाविधिं धत्ते सकललोमाध्वेतिथिः ।

नीलकण्ठकलापाङ्गे स्फुरदञ्जमणित्विपि ॥ १५३ ॥

अथ पूजाविषयतया हरिहरयोः प्राकरणिकत्वम् ।

अप्राकरणिकयोर्यथा ।

सदृशः काकतीन्द्रोऽयं महाकुलमहीभृताम् ।

शिरोगृहीतसन्मार्गस्फुरत्कटकसंपदाम् ॥ १५४ ॥

अथ महाकुलानां हरिश्चन्द्रप्रभृतीनां कुलपर्वतानां चोपमानत्वेनाप्राकरणिकत्वम् ।

प्राकरणिकप्राकरणिकयोर्यथा ।

सद्विवेकस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । केवलप्रकृतिभ्लेषमुदाहरति । राज्ञ इति । नीलकण्ठकलापाङ्गे मयूरपिच्छचिह्ने स्फुरन्ती अञ्जमणेः कौस्तुभस्य त्विह यस्य तस्मिन् माधवे सकलतिथिः प्रतिपदादिः राज्ञः पूजाविधिं धत्ते । नीलः कण्ठो यस्यासौ नीलकण्ठः । कलाः षोडश पातीति कलापश्चन्द्रोऽङ्कः दोसरो यस्य ह तथोक्तः । उभयोर्विशेषणसमासः तस्मिन् स्फुरन्ती अञ्जमणेश्चन्द्रकान्तस्य त्विहिव त्विह यस्य तस्मिन्माधवे सकलतिथिः पूजाविधिं धत्ते । 'तदाद्यास्त्रिषोडशोऽङ्गोः' इत्यमरः । सर्वेष्वपि तिथिषु हरिहरौ पूजनीयावित्यर्थः । सकललोमाध्वेतिथिरित्यत्र सभङ्गपदवाच्यद्वन्द्वभ्लेषत्वम् । अन्यत्राभङ्गपदत्वादर्थभ्लेषत्वं च यथासंभवं द्रष्टव्यम् ।

केवलाप्रकृतभ्लेषमुदाहरति । सदृश इति । शिरसा गृहीतो गौरवेण स्वीकृतः सन्मार्गः साधुमार्गो येषां ते तथोक्ताः । स्फुरन्त्यः कटकानामलङ्काराणां संपदो येषां ते तथोक्ताः । उभयोर्विशेषणसमासः । महत् कुलं येषां ते महाकुलाः । ते च ते महीभृता राजानो हरिश्चन्द्रादयः पर्वताश्च । शिरोभिः शिखरेगृहीतः सन्मार्गो नक्षत्रमार्गो येषां ते तथोक्ताः । स्फुरन्त्यः सानुसंपदो येषां तेषां महतां कुलमहीभृतां कुलपर्वतानां च सदृशः ॥

विजितारिपुरे मूर्त्तौ विलसत्सर्वमङ्गलः ।

राजमौलिः प्रतापाङ्गरुद्रो रुद्र इव स्थितः ॥ १५५ ॥

अत्र प्रतापरुद्ररुद्रयोःप्राकरणिकाप्राकरणिकत्वम् ।

परिकरालंकारः ।

विशेषणमूलवैचित्र्यमूलत्वात् परिकर उच्यते ।

यत्राभिप्रायगर्भा स्याद्विशेषणपरम्परा ।

तत्राभिप्रायविदुषामसौ परिकरो मतः ।

यत्र विशेषणानि साभिप्रायाणि निबध्यन्ते स परिकरालंकारः ।

यथा ।

राज्ञो यादववंशपार्थिवमणेः प्रख्यातशौर्यश्रिय-

स्त्वङ्गुत्तुङ्गतुरङ्गसैन्यमहतो मानैकचित्तस्य च ।

सद्यो रुद्रनरेन्द्रनायकचमूनाथेन केनाप्यधि-

क्षितस्याचरितानि सेवणपतेर्जानाति सा गौतमी ॥ १५६ ॥

अत्र राज्ञ इत्येवमादिविशेषणान्यभिप्रायगर्माणि ।

उभयश्लेषमुदाहरति । विजितेति । विजितारिपुरो निर्जितशत्रुनगरस्त्रिपुरा-
न्तकश्च मूर्त्तौ विलसन्ति सर्वाणि मङ्गलानि विलसन्ती सर्वमङ्गला पार्वती च
यस्य सः । राजमौली राजक्षेत्रश्चन्द्रशेखरश्च । अत्र रुद्रप्रतापरुद्रयोर्विशेष्य-
योः पृथगुपादानमत उभयश्लेषः ।

संगतिपूर्वकं परिकरं लक्षयति । विशेषणेति । अभिप्रायगर्भा व्यङ्ग्यगर्भा ।
व्यङ्ग्यस्य वाच्योन्मुखत्वेन वाच्यातिशायित्वाभावात् परिकर इत्यन्ययोऽलंकारः ।
उदाहरति । राज्ञ इति । राज्ञो न तु यस्य कस्यचित् । यादववंशपार्थिवमणे-
र्महाकुलीनस्य न म्लेच्छस्य । प्रख्यातशौर्यश्रियोऽनेकधा विहितपराक्रमस्य न
त्वनाप्रातरणगन्धस्य । त्वङ्गुत्तुङ्गतुरङ्गसैन्यमहतो नैकाकिनः । मानैकचित्तस्य न
तु अपर कश्चिद् प्राणपरामर्शस्य । सेवणपतेः केनाप्यन्धचमूनातिशय अक्षितस्य
सतः । आचरितान्यायुधसन्ध्यासादौनि । सा कवलितसेवणपतिसर्वसा गौतमी
जानातीत्येवं साभिप्रायविशेषणत्वम् । उपासगर्भाप्यभिप्रायगर्भाणीत्यर्थः ।

आक्षेपालंकारः ।

अथाक्षेपालंकारः ।

विशेषबोधायोक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा भवेत् ।

निषेधाभासकथनमाक्षेपः स उदाहृतः ॥

यत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोर्निषेधाभासः कथ्यते स आक्षेपः । उक्तविषये वस्तु वा कथनं वा निषिध्यते । वक्ष्यमाणविषये कथनमेव निषिध्यते । तत्रापि सामान्यरूपेण प्रतिक्षा विशेषरूपेण निषेधः । अंशोक्तावशान्तरस्य वा निषेधः । एवं चतुर्विधोऽयमाक्षेपः । क्रमेणैषामुदाहरणानि ।

नरेन्द्रमौले न वयं तेव संदेशहारिणः ।

जगत्कुटुम्बिनः कश्चिन्न शत्रुरिति कथ्यते ॥ १५७ ॥

अत्र राजसन्धिविग्रहकारिणामुक्तौ न वयं संदेशहारिण इति वस्तुनिषेधः । स चानुपपद्यमानः सन्धिविग्रहकालोचितकैतव्यवचनपरिहारेण तत्त्ववादित्वे पर्यवसितः । सर्वजगत्पालकस्य तय शत्रुभावेन नालोकीया राजानः किं तु भृत्यरूपेण संरक्षणीया इत्येवमादिविशेषमाक्षिपति ।

गम्यत्वप्रस्तावान् परिकरानन्तरं विशेषगम्यत्वाध्वयमाक्षेपं लक्षयति । विशेषेति । यत्रोक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्राकरणिकत्वेन विधानुमिष्टस्य भूत एव निषेधानर्हस्य यो निषेधो विशेषबोधार्थमभिधीयमानः सन्नाभासी भवति स आक्षेप इत्यर्थः । तस्य चतुर्धा विभागमाह । उक्तविषय इत्यादिना । यत्रोक्तवस्तुविषयनिषेधमुदाहरति । नरेन्द्रेति । अज्ञातशत्रोः किमर्थं सन्धिविग्रहकारिण इति भावः । वस्तुनिषेधं योजयति । अत्रेति । तत्फलं विशेषमाह । स चेति । संदेशहारिषु तत्त्वनिषेधोऽनुपपद्यमानः सन्नसादीया राजानो भृत्यरूपेण भरणीया इत्यादिविशेष बोधयतीत्यर्थः ।

कथननिपेधो यथा ।

वयमशरणा इत्येषोक्तिः कथं घटते जगत्-
त्रितयशरणे त्रायस्वासानिति स्फुटमन्नता ।
सकलजनतारक्षादक्षे त्वयि प्रणता इति
त्रिभुवननमस्कार्ये सिद्धं प्रतापमहीपते ॥ १५८ ॥

अत्र वयमशरणा इत्येवमात्मोक्तिकथननिपेधादाभासरूपादवश्यं पै-
रिपालनीयत्वादिविशेषः प्रतीयते ।

वक्ष्यमाणविषये सामान्यं प्रतिज्ञाय कथननिपेधो यथा ।

विज्ञापयामस्ते किञ्चित् काकतीपकुलोद्भव ।
विज्ञाप्यते किमयवा सर्वक्षे रक्षके त्वयि ॥ १५९ ॥

विज्ञापयाम इति सामान्यं प्रतिज्ञाय कथननिपेधाभासात् सर्वथा
वयं रक्षणीया इति विशेष आक्षिप्यते ।

अंशोक्तावशान्तरस्य निपेधो यथा ।

प्रतापरुद्रः स्वयमिन्दतेजा
दैवं च तद्विक्रमदत्तहस्तम् ।

कथननिपेधमुदाहरति । वयमिति । सर्वेषां नाथे रक्षके नमस्कार्ये च त्वयि दीप्य-
माने सर्वान्तर्भूतानामस्माकमशरणास्त्रायस्व प्रणता इत्यादीनि वचनानि ध्यर्था-
नीत्यर्थः । योजयति । अत्रेति । वयमशरणा इत्येवमायुक्तिभिः यः कथननिपे-
धस्तस्मादाभासरूपादविषयप्रवृत्त्या निपेधस्य प्ररोहाभावादाभासत्वमिति भावः ।

वक्ष्यमाणविषये सामान्यं प्रतिज्ञाय विशेषनिपेधमुदाहरति । विज्ञापयाम
इति । अत्र प्रथमार्धे सामान्येन प्रतिज्ञा यत् द्वितीयार्धे वयं रक्षणीया इति
विशेषबोधार्थं विशेषकथननिपेधाद्विशेषः ।

अंशोक्तावशान्तरनिपेधमुदाहरति । प्रतापेति । इन्दतेजाः समृद्धप्रतापः ।

१ इत्यायुक्तिकथनं ॥ २ ०दवश्यपरि० R. ३ परिपालकत्वादि० P. ४ सामान्य-
प्रतिज्ञया विशेषनिपेधो यथा R. ५ कुलोद्भव R., महापत M. ६ अत्र विज्ञापयाम R.
• कथनसामान्यप्रतिज्ञया R.

यूयं च तूलोपमसारभाज-

स्तद्युक्तमेवं यदि वा किमुक्तैः ॥ १६० ॥

अत्र प्रतापरुद्रो महीयान् यूयमल्पा इत्यशोक्त्या यदि वा किमु-
क्तैरित्यंशान्तरनिषेधाभासेन सर्वथा प्रणामैः प्रसादनीयोऽयं न तु
प्रातिपक्ष्यमवलम्बनीयं युष्माभिरिति शत्रुस्त्रीवचनप्रख्याया विशेष
आक्षिप्यते ।

समानार्थतयाऽनिष्टविध्याभासोऽप्याक्षेप ईसभ्युपगम्यते ।

यथा चेष्टनिषेधस्यानुपपद्यमानतयाभासत्वं तथानिष्टविधेरप्यनुप-
पद्यमानतयाभासत्वम् ।

यथा ।

नाथ प्रतापरुद्रस्य सेवां त्यजसि चेत्त्यज ।

अरण्यगृहमेधिन्या रीतिरभ्यस्यते मया ॥ १६१ ॥

अत्रानिष्टभूतं प्रतापरुद्रसेवात्यजनं तद्विपुलामिन्या विधीयते । स
विधिरनुपपद्यमान आभासे पर्यवस्यति । अरण्यगृहमेधिन्या रीतिरभ्य-
स्यत इत्यनेन विध्याभास एव उपबृंहितः ।

व्याजस्तुत्यलंकारः ।

अथ गम्यप्रस्तावाद् व्याजस्तुतिरुच्यते ।

दत्तइक्षमनुकूलम् । तूलोपमसारभाजो नि सारा इत्यर्थः । तदेव युक्तमित्यशोक्त्या
किमुक्तैरित्यंशान्तरनिषेधः । तस्य व्यङ्ग्यं विशेषमाह । सर्वधेति ।

आक्षेपान्तरमुपक्षिपति । समानेति । समानार्थतया समानन्यायतयेत्यर्थः ।
तदेवाह । यथा चेति । अनुपपत्तिवशादिष्टनिषेधस्येवानिष्टविधेरप्याभासत्वा-
दाक्षेपत्वमिति भावः । उदाहरति । नाथेति । अनिष्टविध्याभास योजयति ।
अत्रेति ।

अथ गम्यप्रस्तावाद् व्याजस्तुतिरुच्यते ।

१ T. omits तु. २ प्रातिपक्ष्येणावलम्बनीय P, R. ३ समपतया R ४ अनुप-
गम्यते P. ५ तत्रानिष्ट M. ६ प्रतापरुद्राक्षेप M, प्रतापरुद्रस्य पादक्षेप T. ७ स
च विधि T.

निन्दया वाच्यया यत्र स्तुतिरेवावगम्यते ।

स्तुत्या वा गम्यते निन्दा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥

यत्र निन्दाकथनमुखेन स्तुतिर्गम्यते एका सा । यत्र स्तुतिमुखेन निन्दा गम्यते सा द्वितीया व्याजस्तुतिः ।

क्रमेण यथा ।

काकतीयविभोः कीर्त्या किं वाच धवलीकृतम् ।

यत्तदीयारिवक्त्रेषु हरयते कालिमा महान् ॥ १६२ ॥

स्तुत्या निन्दा यथा ।

पतापरुद्रनृपतेरहो साहसिका द्विपः ।

यद्विशन्त्युदधीन् शैलानारोहन्ति समन्ततः ॥ १६३ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ।

अथ गम्यत्वप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसोच्यते ।

अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं यत्र गम्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसेयं सारूप्यादिनियन्त्रिता ॥

यत्र सारूप्येण सामान्यविशेषभावेन कार्यकारणभावेन वाप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतप्रतीतिस्तत्राप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीति-

निन्दयेति । यत्र निन्दया स्तुत्या वा वाच्यया प्रमाणान्तराधितस्वरूपया यथा-क्रमं स्तुतिनिन्दावगम्यते सा व्याजेन व्याजरूपा वा स्तुतिरिति द्विविधाप्यन्वर्था व्याजस्तुतिरित्यर्थः । काकतीयेति । विशेषविषये शेषाम्यनुज्ञानमिति म्यायेनारिवक्त्रातिरिक्तं विश्वं कीर्त्या धवलीकृतमिति निन्दया स्तुतिर्गम्यते ।

प्रतापेति । अत्र दायूणां साहसप्रशंसया भीरुवं व्यन्यते ।

स्तुतिप्रसङ्गाद्व्याजस्तुत्यनन्तरमप्रस्तुतप्रशंसामाह । अथेति । यद्यप्यप्रस्तुतमप्रस्तुतत्वादेव न कथनीयं तथापि प्रस्तुतार्थप्रतीत्यर्थत्वादविरोधः । तत्र गम्यगम्ययोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्नियामकं संबन्धमाह । सारूप्येति । आदिग्रहणात् सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावश्च गम्यते । तेषामेवार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वात् तेन सामान्यं विशेषः कार्य कारणं सस्य च प्रस्तुतं स्वस्वप्रतियोगिनोऽप्रस्तुतस्य

१ R. and M. drop सा. २ निदाप्रतीति सा M. ३ कीर्त्या P. ४ सारूप्यादे नियन्त्रिता R. ५ वा M. ६ 'प्रतीति एव' P. ७ शब्देन t.

रित्यनेन समासोक्तेर्व्यावृत्तिः । न च कार्यात् कारणप्रतीतावदुपमान-
विभांयशङ्का । अनुमानालंकारे प्रत्याय्यप्रत्यायकयोर्द्वयोरपि प्राक्करण-
कत्वाभ्युपगमात् । अनेन पर्यायोक्तस्य व्यावृत्तिरपि । न चायं ध्वनिः ।
प्रतीयमानस्य वाच्यसिद्धयङ्गत्वात् ।

तत्र सारूप्येण यथा ।

आशासु प्रशमितवासनोदयेभ्यः

किं लब्धं भ्रमरगणैर्जरत्तरुभ्यः ।

पुत्रागो नवनयसौरभप्रसूनै-

रामोदं दिशति निवासमारमध्वम् ॥ १६४ ॥

अत्र भ्रमरवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन सर्वानसंपूर्णविभवानुर्वीश्वरान् विहाय
संकलगुणपरिपूर्णः सर्वजनानन्दी प्रतापख्द एक एव सर्वेषां विदुषां
सेव्य इति प्रस्तुतं प्रतीयते ।

सामान्याद्विशेषप्रतीतिर्यथा ।

कथनाव प्रतीयत इति पञ्चाप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः । न चेयं समासोक्तिः । तद्वि-
पर्ययेण प्रवृत्तेरित्याह । अप्रस्तुतादिति । कार्यात् कारणप्रतीतिभेदस्यानुमा-
नेऽन्तर्भावं वारयति । न चेति । अत एव पर्यायोक्तव्यावृत्तिरपीत्याह । अनेनेति ।
तत्राप्युभयोः प्रकृतत्वादिति भावः । व्यङ्ग्ययन्त्रालंकार्यमत आह । न चेति ।
तत्र हेतुमाह । प्रतीयमानस्येति । वाच्यसिद्धयङ्गत्वात्प्रस्तुतस्य वाच्यत्वमेवा-
युक्तमिति कृत्वा प्रस्तुतं प्रतीयमानं तत्ताभनत्वेनोपकरोतीति वाच्यसिद्धयङ्ग-
नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यं न प्रधानमर्थं न ध्वनिरिति भावः । तत्र सारूप्येणो-
दाहरति । आशास्थितिः । प्रशमितवासनोदयेभ्यो निवर्तितपरिमलप्रचारेभ्यो
जरत्तरुभ्यो जीर्णवृक्षेभ्यः । अत्राप्रस्तुतभ्रमरवृत्तान्तेन प्रस्तुतप्रतापख्दप्रवृत्तान्तः
सारूप्येण प्रतीयते । साधर्म्येणैवमुदाहरणम् । वैधर्म्यादिनिवृत्त्यास्तद्व्यत्यो-
दध्व्याः ।

यशस्विनी पद्मभवस्य सृष्टि-
रूपादयित्री नृपशेखराणाम् ।

तत्पालनाल्लालनभाग्ययोग्यो

जातश्चिरान्मध्यमलोक एषः ॥ १६५ ॥

अत्र प्रतापरुद्रस्य गुणमहत्त्वे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् ।

विशेषात् सामान्यप्रतीतिर्यथा ।

^१ द्रुमणा वि ण पेक्खइ ण भणइ वत्तुं संकोऊहला वि ।

परिस्तासभा वि णं प्पसइ वणिआप कीरिसी सिङ्गो ॥ १६६ ॥

अत्र मुग्धानां संगमे महतो लज्जेति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।

कार्यात् कारणप्रतीतिर्यथा ।

गाथा इवार्णवा जाता नीचा इव महाद्रवः ।

महीमवतरत्यस्मिन् काफतीयकुलेश्वरे ॥ १६७ ॥

अत्रार्णवादीनां गाधत्वादिभिः कार्यभूतैरप्रस्तुतैः कारणभूतं प्रतापरुद्र-
गाम्भीर्यादि प्रतीयते ।

यशस्विनीति । अत्राप्रस्तुतराजसामान्यवृत्तान्तवर्णनया प्रस्तुतराजविशेषप्र-
तापरुद्रगुणमहिमप्रतीतिः ।

द्रुमणावीति । अत्र दर्शनाद्युत्कण्ठायामप्यदर्शनादीनामप्रस्तुतानां लजा-
विशेषाणामुक्त्या प्रस्तुतलज्जासामान्यप्रतीतिः । लज्जाकार्पाणां लजात्वसौपचा-
रिकम् ।

गाथा इति । अत्राप्रस्तुतार्णवगाधादिकार्यवर्णनया प्रस्तुतप्रतापरुद्रगाम्भीर्य-
प्रतीतिः ।

छाया ।

१ द्रुमणा अपि न पश्यति न भणति वत्तुं सक्कुद्धयापि ।

स्पर्शशयापि न स्पृशति वनितायाः कीदृशी मृष्टिः ॥

१ नृपशेखराणि R, नृपशेखरस्य P. २ प्रतिपत्तिर्यथा P. ३ प्रक्खइ P. ४ वत्तुम्
M. ५ सहोदहला वि M. ६ पप्पसमा वि ण वीइह M. ७ णा व्जिइ P. ८ सिङ्गो
P. ९ कुलोदरे M. १० Before this t, has द्रुमणा अपि &c.

कारणात् कार्यप्रतीतिर्यथा ।

प्रतापरुद्रनृपतेर्धरित्रीकल्पशाखिनः ।

जाता मयि कृपादृष्टिः किं वा विसयसे सखे ॥ १६८ ॥

अत्र कथमीदृशविभवभाजनमधुना भवसीति कार्यं पृच्छते सविस-
धाय सुहृदे कारणमूना प्रतापरुद्रकृपादृष्टिरभिहिता ।

वाच्यसंभवासंभवोभयरूपतया यथासंभवं भेदाः स्वयं द्रष्टव्याः ।

पर्यायोक्तकालकारः ।

गम्यत्वप्रस्तावात् पर्यायोक्तमुच्यते ।

कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात् कार्यवर्णनात् ।

प्रस्तुतत्वेन संवद्धं तत् पर्यायोक्तमुच्यते ॥

यत्र प्रस्तुतस्यैव कार्यस्य वर्णनात् प्रस्तुतमेव कारणं गम्यते तत्
पर्यायोक्तम् ।

यथा ।

प्रतिभूपालशुद्धान्तदीर्घिकास्वाजिधूसराः ।

प्रक्षालयन्ति गात्राणि काकतीयचमूचराः ॥ १६९ ॥

अत्र रिपुनगरीदीर्घिकावारिविहारेण प्रतापरुद्रचमूचरकर्तृकेन कार्य-
भूतेन समरप्रारम्भ एव स्वंपुराणि विहाय पलायिताः प्रतिनृपा इति
कारणं प्रतीयते ।

प्रतापेति । अत्राप्रस्तुतकारणवर्णनात् प्रस्तुतकार्यप्रतीतिं योजयति ।
अत्रेति । अत्र वाच्यस्य संभवाद्युपाधिवशाद् भेदाम्तराणि स्वयमूहनीयानीत्याह ।
वाच्येति । वाच्यस्य संभवे प्राचीनान्येवोदाहरणानि । असंभवे तु 'कस्यं भोः
कथयामि देवहूतकं मां विद्धि शाखोटकम्—' इत्यादावचेतनेन सह प्रभोस-
रिकानुपपन्नेति वाच्यस्यासंभवः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

कारणगम्यत्वप्रस्तावात् पर्यायोक्तं लक्षयति । कारणमिति । प्रस्तुतमित्येत-
दप्रस्तुतप्रशंसावच्छेदार्थम् । पर्यायेण कार्याविहारा प्रतीयमानस्य कारणस्य
वर्णनं पर्यायोक्तमित्यर्थः । उदाहरति । प्रतिभूपालेति । शुद्धान्तदीर्घिकास्वन्तः-
पुरकीडापुष्करिणीषु । अत्र प्रस्तुतकार्यकथनात् प्रस्तुतस्यैव कारणस्य प्रतीतिं
योजयति । अत्रेति ।

प्रतीपालंकारः ।

अथ प्रतीपम् ।

आक्षेप उपमानस्य कैमर्थक्येन कथ्यते ।

यद्वोपमेयभावः स्यात् तत्प्रतीपमुदाहृतम् ॥

यत्रोपमेयस्य लोकोत्तरत्वादुपमानाक्षेपः कियते तदेकं प्रतीपम् ।
यत्रोपमेयस्योपमानत्वं कल्प्यते तद् द्वितीयम् ।

आद्यं यथा ।

कीर्त्तौ प्रतापरुद्रस्य विलसन्त्या दिगन्तरे ।

किमर्थमुदयस्येप निर्लज्जः शशलाञ्छनः ॥ १७० ॥

द्वितीयं यथा ।

काकतीयकुले लक्ष्मीपतिरेव न संशयः ।

अनेन कथमल्पज्ञैः सुमेरुरुपमीयते ॥ १७१ ॥

अनुमानालंकारः ।

अथ तर्कन्यायमूलालंकारः कथ्यन्ते ।

साध्यसाधननिर्देशस्त्वनुमानमुदीर्यते ।

स्फुटप्रतीयमानानन्तरमस्फुटप्रतीयमान प्रतीपालंकारं लक्षयति । आक्षेप इति । उपमेयेनैवोपमानकार्ये सिद्धे किमर्थमुपमानमित्याक्षेपः एकं प्रतीपम् । यत्र सिद्धोपमानस्य निरूपार्थमुपमेयत्वमुपसिद्धिर्द्वितीयम् । उभयप्राप्त्युपमेयस्योपमानप्राप्तिकल्पत्वात् प्रतीपप्यपदेशः । कीर्त्ताविति । अत्र कीर्त्तरेव चन्द्रभारोद्बहनाद् व्यर्थश्चन्द्र इत्यर्थः ।

काकतीयेति । अत्रोपमानत्वेन प्रसिद्धस्य सुमेरोर्निरूपार्थमुपमेयत्वं कल्पितम् । काकतीन्द्रस्योपमानत्वे विवक्षा प्रयोजिका ।

अथानुमानालंकारवर्गमधिकरोति । अथेति । उत्रापि प्राधान्यादनुमानमादौ लक्षयति । साध्येति । व्यापकस्य धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदः साध्यम् । पक्ष-

१ प्रतीप M. २ कैमुत्यस्येति कथ्यते M., कैमप्यादि II, M. ३ उपमेयोक्तपंथो वास्योपमेयत्वकल्पनात् P, यद्वोपमपस्याद्यत्वं तद्व्यापमुदाहृतम् IV. ४ निरूप्यते IV.

रूपकहेतुत्वेन तर्कानुमानबैलक्षण्यम् ।

यथा ।

रजोधूमः सेनाव्यतिकरर्भवो यत् प्रसरति
स्फुलिङ्गा दृश्यन्ते मण्डघटितकौक्षेयकभुवः ।
ततो मन्थे यान्नायुचिसमयजो रुद्रनृपतेः
प्रभूतः कोपाग्निर्दहति रिपुभूपालनङ्गरीः ॥ १७२ ॥

काव्यलिङ्गालकारः ।

अथ काव्यलिङ्गम् ।

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ।

यत्र हेतुर्वाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वा प्रतिपाद्यते तत् काव्यलिङ्गम् ।
यथा ।

प्रतापरुद्र इत्येषा कापि पञ्चाक्षरी शुभा ।
दृदिस्थां विभ्रतो भूपा वशीकुर्वन्ति संपदः ॥ १७३ ॥

अत्र वाक्यार्थगतो हेतुः ।

धर्मत्व सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद् व्यावृत्तिरित्येतद्रूपप्रयसहितो हेतु साधनम् ।
यत्र साध्यप्रतीतये साध्य निर्दिश्यते सोऽनुमानालकार इत्यर्थः । तर्कानुमान-
बैलक्षण्यं दर्शयति । रूपकहेतुत्वेनेति । उदाहरति । रजोधूम इति ।
यान्त्रव शुचिसमय आपादभासो म्रिप्ति इत्यर्थः । अत्र कोपाम्नी साध्ये रजोधूमः
स्फुलिङ्गाश्च लिङ्गम् । सर्वसंप्रतिपक्षा रूपत्रयसम्बन्धयोर्भूमादयो रूपक-
गर्भत्वादनुमानालकारत्वम् ।

अनुमानप्रसङ्गादनन्तरं काव्यलिङ्गमाह । हेतोरिति । वाक्यार्थहेतुकं विशेषण-
गत्या पदार्थहेतुकं वा काव्यलिङ्गं द्विविधमित्यर्थः । काव्यग्रहणं तर्कबैलक्षण्यार्थम् ।
तेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वादयो न क्रियन्त इति सूचकः । अत एवानुमानादस्य
धैर्यमिति लभ्यते । प्रतापेति । अत्र सपदवशाकरणे वाक्यार्थे प्रतापरुद्र-
पञ्चाक्षरीप्राप्तस्यलक्षणो वाक्यार्थो हेतुः ।

पदार्थगतो यथा ।

म्लानापि भूमृतां भाललिपिरुच्छसिता पुनः ।

प्रतापरुद्रदेवाङ्गिनप्रज्योत्स्नामृताक्षिता ॥ १७४ ॥

अत्र पूर्वं परिम्लानाया भूपाललिपेः पुनरुच्छासे प्रतापरुद्रनरेन्द्रचरणनखचन्द्रिकासेचनं हेतुः । तस्य विशेषणगतत्वात् पदार्थगतत्वोक्तिः ।

अर्थान्तरन्यासालंकारः ।

अथार्थान्तरन्यासः ।

कार्यकारणसामान्यविशेषाणां परस्परम् ।

समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः ॥

यत्र कार्यकारणभावेन सामान्यविशेषभावेन वा प्रकृतसमर्थनं क्रियते सोऽर्थान्तरन्यासः ।

म्लानेति । अत्र शत्रुभूपालभाललिपेः पुनरुच्छासे नरेन्द्रनखज्योत्स्नामृतोक्षितत्वपदार्थो हेतुः । यत्र नखज्योत्स्नामृतोक्षितत्वादिति स्वतलादिशिरस्कतया पदार्थस्य हेतुत्वेनोपादाने वाक्यार्थहेतुके हेतुत्वप्रतिपादकयच्छब्दादिप्रयोगे च भालंकारः । तथाहेतुहेतुमद्भावस्य लोकिकत्वेन निश्चितिविशेषाभावात् । यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वं यथोदाहृते विषये तत्र न कश्चिद्विशेष इति सर्वस्वरहस्यम् । तदेतन्मनसि निधायाह । तस्य विशेषणगतत्वात् पदार्थगतत्वोक्तिरिति ।

क्वचित्काव्यलिङ्गसाम्यात् तदनन्तरमर्थान्तरन्यासं लक्षयति । कार्येति । व्याचष्टे । यत्रेति । प्रकृतसमर्थनमिति । समर्थनाहंत्वेनाभिहितस्य प्रकृतस्य यत् समर्थनमुपपादनं न त्वपूर्वत्वेन प्रतीतिरित्यनुमानव्यवच्छेदः । समर्थ्यसमर्थकभावे समानेऽपि तादस्येन हेतुत्वात् काव्यलिङ्गाद् भेदः । ननु तादस्येन हेतुत्वं सामान्यविशेषभाव एव न तु कार्यकारणभावे । अतस्तत्र का गतिरिति चेत् लक्षणांतरमस्तु यथायोगमन्यत्र वान्तर्भवतिरिति समाधेयम् । तदुक्तं चक्रवर्तिना ।

१ म्लाना मदीभूताम् M. २ मृतादिता R. ३ नखज्योत्स्ना T. ४ संरता M. ५ विशेषणयोग्यत्वात् R. ६ पदार्थगतत्वं P. ७ मुपादान t. ८ p. ५७७६ न तु कार्यकारणभावः.

कार्यकारणभावेन यथा ।

भूपाः प्रतापरुद्रस्य नता भवत नोधताः ।

उन्नतान् नमयत्येव नतानुंघ्रमयत्यसौ ॥ १७५ ॥

अत्र फलरूपेणौघ्रत्येन नम्रत्वकारणं समर्थितम् ।

सामान्याद्विशेषसमर्थनं यथा ।

उद्वेजिता रुद्रनरेश्वरस्य

रणापदानैः प्रतिपक्षभूपाः ।

विभ्रत्यमी विभ्रमचेतनेभ्यो

भीतस्य सर्वं भयकारि नूनम् ॥ १७६ ॥

अत्र भीतस्य सर्वं भयकारेति सामान्यमचेतनेभ्यो विभ्रभूपा विभ्र-
तीति विशेषं समर्थयति ।

विशेषात् सामान्यसमर्थनं यथा ।

दुष्टोऽपि महतां संग्राहवत्येष हि सञ्जनः ।

प्रतापरुद्रमभ्येत्य कलिः कृतयुगायते ॥ १७७ ॥

अत्र प्रतापरुद्रसंगतिमहिम्ना कलिः कृतयुगसदृश इति विशेषेण
सामान्यसमर्थनम् ।

‘अप्रतीतप्रतीता स्यादनुमानव्यवस्थितिः ।

पदार्थाद्वाथ वाक्यार्थाच्चिर्दने सति हेतुतः ॥

समर्थनं प्रतीतस्य काव्यलिङ्गद्वयं मतम् ।

भवेदयान्तर्द्वयसंसादस्थे हेतुभावतः ।

कार्यकारणभावे तु तस्योक्तं लक्षणान्तरम् ॥’

इति । उदाहरति । भूपा इति । कार्येण कारणसमर्थनं योजयति । अत्रेति ।

उद्वेजिता इति । रणैरेवापदानैरुन्नतकर्मभिः । सामान्येन विशेषः समर्थनं
इत्याह । अत्र भीतस्येति ।

दुष्टोऽपीति । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं योजयति । अत्र प्रतापेति ।

कार्यकारणभावेऽपि कारणात् कार्यसमर्थनं काव्यलिङ्गेऽन्तर्भूतमिति तन्नोक्तम् । अतः प्रकारत्रयमर्थान्तरन्यासस्य ।

तर्कन्यायमूलालंकारानन्तरं वाक्यन्यायमूलालंकारा निरूप्यन्ते ।

यथासंख्यालंकारः ।

उद्दिष्टानां पदार्थानां पूर्वं पश्चाद्यथाक्रमम् ।

अनूद्देशो भवेद्यत्र तद्यथासंख्यमिष्यते ॥

यत्र येन क्रमेणोद्दिष्टाः पदार्थास्तेनैव क्रमेणानुद्दिश्यन्ते तत्र यथासंख्यालंकारः ।

यथा ।

गाम्भीर्यमौन्नत्यमनर्गलत्वं
प्रतापद्वे समवेक्ष्य धाता ।
भम्भोनिधिष्वत्रिषु दिग्गजेषु
सृष्टिं प्रयासैकफलामर्मस्त ॥ १७८ ॥

अर्थापत्यलंकारः ।

अथार्थापत्तिः ।

कारणेन कार्यसमर्थनं काव्यलिङ्गेऽन्तर्भूतत्वाच्चोदाहृतमित्याह । कार्येति । वैधर्म्याश्रयणे पदं भेदा द्रष्टव्याः ।

तर्कपरिशुद्धबुद्धेरेव मीमांसायामधिकारात् तन्मूलानन्तरमेतन्मूलानां प्रस्ताव इत्याह । तर्कति । यथासंख्यं लक्षयति । उद्दिष्टानामिति । पूर्वं निर्दिष्टा उद्दिष्टाः । पश्चाच्चिद्देशोऽनूद्देशः । तेनात्र पूर्वपश्चात्पदे स्फुटार्थं । व्याचष्टे । यत्रेति । आग्नेयादीनामग्नेरहं देव अन्ययेत्याद्यनुमन्त्रणमन्त्रवच्चत्रोद्दिष्टक्रमेणानूद्देशः स यथासंख्यालंकार इत्यर्थः ।

गाम्भीर्यमिति । समुद्रादिभ्योऽधिकमस्य गाम्भीर्यादिकमिति भावः । गाम्भीर्याद्युद्दिष्टक्रमेण समुद्रादीनामनूद्देशाद्यथासंख्यालंकारः । क्रमालंकारोऽयमिति केचित् ।

एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यदापतेत् ।

कैमुत्यन्यायतः सा स्यादर्थापत्तिरलंक्रिया ॥

यत्र कस्यचिदर्धस्य निष्पत्तौ तत्समानन्यायात् कैमुत्येनार्थान्तर-
मापतति सोऽर्थापत्तिरलंकारः । न चात्रानुमानशङ्का । कैमुत्यन्याय-
संबन्धरूपत्वात् ।

यथा ।

समन्तादुद्वेलैर्विविधहयघाटीकलकलै-

र्जगत्यां कामन्नन्यजनि विधुरः सेवणपतिः ।

मनाक् क्रोधोदञ्चत्सुकुटिकुटिलं स्त्रनृपतौ

नृपाणामन्येषां विफलितरूपां कैव गणना ॥ १७९ ॥

अपि च ।

त्रैलोक्यसारोऽपि सुवर्णशैलः

प्रतापरुद्रेण नृपेण तुल्यम् ।

तुलां समारोढुमपूर्ण एव

महीभृतां का गणनेतरेषाम् ॥ १८० ॥

वाक्यविदामर्थापत्तिश्च न्याय इति कृत्वा संग्रहार्थापत्तिं लक्षयति । एकलेति ।
यत्रैकस्य वस्तुनः कस्यचिदर्धस्य भावाद्यपत्तेः । किमुतत्र कैमुत्यम् । चातुर्य-
पर्यादिवात् स्वार्थे व्यनप्रत्ययः । तन्न्यायतोऽन्यद्वस्तु यत्रान्तरमापतेत् सार्था-
पत्तिः स्यादित्यर्थः । व्याचष्टे । युष्मेति । यथा दण्डभक्षणोदपूपभक्षणमर्थाप-
त्तितं तद्वत् कस्यचिदर्धस्य निष्पत्तौ तत्सामर्थ्यरूपात् समानन्यायादर्थान्तरमाप-
तति सोऽर्थापत्त्यलंकार इत्यर्थः । अत एव सर्वस्वसूत्रं 'दण्डादपि कदापिान्तरा-
पतनमर्थापत्तिः' इति । अनुमानान्तर्भावो जायते । न चेति । वदहरति ।
समन्तादिति । अत्र प्राकरणिकः सेवणपतिरुत्तान्तो नृपान्तररुत्तान्तममाकर-
णिकमाक्षिपति ।

त्रैलोक्येति । तुलां सादृश्यम् । महीभृतां राज्ञामद्रीणां च । अत्राक्षेप्याक्षेपक-

अथ प्रतापसूत्रापेक्षया मेरावप्यसारेऽन्येषां महीभूतामर्यादसारत्वं कैमुत्यादापतति ।

परिसंख्यालंकारः ।

अथ परिसङ्ख्या ।

एकस्य वस्तुनः प्राप्तौ वनेकत्रैकदा यदि ।

एकत्र नियमः सा हि परिसङ्ख्या निगद्यते ॥

यदेकं वस्तु युगपदेकत्र संमान्यमानमेकत्रैव नियम्यते सा परिसङ्ख्या । सा प्रथमं प्रश्नपूर्विका तदन्यथा चेति । तयोर्द्वयोर्ध्वजनीयस्य शाब्दवार्थत्याग्यां द्वैविध्ये चातुर्विध्यम् ।

तत्र ।

शाब्दवर्जनीया मश्वपूर्विका यथा ।

किं मण्डनं भैलोभ्याः कारुतितिलको न हाटकक्षितिभृत् ।

स्तोतव्यः कः मुधियां रुद्रनरेन्द्रो न मन्दारः ॥ १८१ ॥

आर्थवर्जनीया मश्वपूर्विका यथा ।

योरुभयमहीभृद्दृष्टान्तयोः प्राकरणिकस्य । महीभूतामित्यत्र रूपो विशेषः । एवमप्राकरणिकस्य प्राकरणिकाक्षेपेऽप्युदाहार्यम् ।

परिसङ्ख्यां लक्षयति । एकस्येति । एकस्य वस्तुनोऽनेकत्रैकदा युगपदप्राप्तवन्वतो निवृत्तवर्धनेकत्र नियमनं परिसङ्ख्येत्यर्थः । एतेन

‘विधित्वन्तमप्राप्ते नियमः पालिकं सति ।

तत्र चान्यथ च प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयते ॥’

इति नीमांसोक्तनियमपरिसङ्ख्ययोर्नेदो नालकारिकैरङ्गीकृत इति द्रष्टव्यम् । परिपत्रेणैव कस्यचिद्वर्जनेन कुत्रचित् सङ्ख्यायान् वर्जनीयत्वेन गणनं परिसङ्ख्येत्यन्यर्थेऽप्यम् । तस्या विभागनाह । सेवि । तयोरिति मश्वपूर्विकाप्रश्नपूर्विकयोरित्यर्थः । कनेनोदाहरति । किमिति । अत्र मण्डनत्वेन प्राप्तयोः कारुतीन्द्रकनकाचलयोः कनकाचल कण्डोभ्यां वर्जयित्वा कारुतीन्द्रे नियमनात् शाब्दवर्जनाया मश्वपूर्विका परिसङ्ख्येत्यर्थः । एवमुच्यते इति द्रष्टव्यम् ।

किं वा क्षौमवितानं लोकानां काफ्तीयकुलक्रीतिः ।
किं सौख्यं वसुमत्या रुद्रनेन्द्रस्य भुजवासः ॥ १८२ ॥

अप्रश्नपूर्विका शान्दवर्जनीया यथा ।

रागो धर्मे न विषयमुखे संगतिः सत्सभायां
न स्त्रीगोष्ठ्यां व्यसनमनिशं नीतिशास्त्रे न चाक्षे ।
क्षीर्या नित्यार्जनचतुस्ता नार्थजाते विनोदो
विद्याभ्यासे न च परिजने रुद्रदेवस्य राघवः ॥ १८३ ॥

आर्थवर्जनीया अप्रश्नपूर्विका यथा ।

भूरेव भुवनं देवः स्वयंभूरेव पार्थिवः ।
प्रतापरुद्र एवैकशिलैव नगरो शुभा ॥ १८४ ॥
क्षोणी रुद्रनराधीशे रक्षति क्षर्तविक्षिपि ।
यलिसन्न्यहिभयं त्रिदिवे गोत्रभित्कथा ॥ १८५ ॥

अलंकारस्यास्य श्लेषेण चाद्यत्यातिशयः ।

उत्तरालंकारः ।

उत्तरात् प्रश्न उन्नेयो यत्र प्रश्नोत्तरे तथा ।

बहुधा च निर्वध्येते तदुत्तरमुदीर्यते ॥

किं चेति । अप्रश्नवर्जनीयस्य चन्द्रिकादेशार्थत्वम् ।

राग इति । अक्षे घूते । अत्र विषयमुखादि वर्जनीयं शाब्दम् । प्रश्नस्तु नास्ति ।

भूरेयेति । न स्वर्गादिरित्यार्थवर्जनीया प्रश्नरहिता परिसङ्ख्या ।

क्षोणीमिति । यलिसन्ननि पाताले । अहिभयं सर्पभयं । स्वपक्षप्रभवं भयं
च । 'महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभव भयम्' इत्यमरः । त्रिदिवे गोत्रभित्कथा
इन्द्रप्रसन्नः कुलधातुकप्रसन्नश्च । अत्राभ्युद्यममाह । अलंकारस्येति ।

परिसङ्ख्यायाः प्रश्नप्रसङ्गात् तदनन्तरमुत्तरं लक्षयति । उत्तरादिति । यत्रो-
त्तरादुपनिबध्यमानः प्रश्न उन्नीयते तदेकमुत्तरम् । न चेदमनुमानम् । पक्षधर्म-
त्वादितिर्देसाभावात् । तथा प्रश्नपूर्वकं लोकोत्तरमुत्तरं बहुधा निर्वध्येते तदप-

यत्रोत्तरात्रिवध्यमानात् प्रश्न उन्नीयते तदेकमुत्तरम् । चाहत्वार्यम-
सकृल्लोकोत्तरं प्रश्नप्रतिपादनपूर्वमुत्तरं द्वितीयमुत्तरम् ।

क्रमेण यथा ।

किमद्य व्युत्पत्तिस्तव सुजनलोकव्यवहृता

यदद्य ज्ञातव्यं प्रभवति यदा रुद्रनृपतिः ।

तदारभ्योन्मूर्धा जयति विशदो धर्मविभवो

महीदेवाश्चोपद्विविधविभवारम्भमुदिताः ॥ १८६ ॥

अथ प्रतापरुद्रो यदा भवति तदारभ्य पूर्णा धर्मप्रतिष्ठा महीदेवा
अपि तथाविधसंतोषमाजः । किमधुना पृच्छसीत्युत्तरात् प्रतापरुद्रराज्ये
किं धर्मप्रतिपालनमस्ति किं सुखिनो भूसुरा इत्युन्नीयते प्रश्नः ।

द्वितीयो यथा ।

१ किं नु धनं कुलविज्ञा को लाहो सज्जणेण सहवासो ।

का णभरी एअशिला को रांभा वीररुद्धणरणाहो ॥ १८७ ॥

रम् । सकृच्चाक्षवं नास्तीति बहुधा ग्रहणम् । नेयं परिसङ्ख्या । तद्वदत्र व्यव-
च्छेदव्यवच्छेदकभावसाविवक्षितत्वात् । क्रमेणोदाहरति । किमद्येति । सुजन-
लोकव्यवहृता साधुजनप्रसिद्धा व्युत्पत्तिर्धार्मिकत्वादिविज्ञानं तवाद्य किं यदद्य तव
च ज्ञातव्यं भवतीति शेषः । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह । प्रभवतीति । प्रभुर्भ-
वतीत्यर्थः । उन्मूर्धा परिपूर्णः । विशदो निर्मलः निरुपाधिक इत्यर्थः । महीदेवा
प्राहणाश्च उपनिर्विविधैर्विभवारम्भैरैश्वर्यविभूतभर्गमुदिताः । अत्रोत्तरात् प्रश्नो-
त्तरयनं योजयति । अत्रेति ।

द्वितीयमुदाहरति । किं पितृति । अत्र व्यवच्छेदव्यवच्छेदकभावमपि विज्ञितः ।
बहुधा प्रश्नोत्तरनियन्धनादुत्तरालंकारः ।

छाया ।

१ किं नु धनं कुलविज्ञा को लाभः सज्जनेन सहवासः ।

का नगरी एकशिला को राजा वीररुद्धनरनाथः ॥

१ व्युत्पाद्य तत्र P. २ 'विधिधारण' M. ३ तदाप्रभृति M. ४ धर्मप्रतिष्ठा पूर्णा P.,
M. ५ किम् is dropped in TV. ६ इति प्रश्नद्वयप्रश्नोत्तरे B; इति मत्र उन्नीयते M.
७ रामो M.

विकल्पालंकारः ।

बोध्यन्यायप्रस्तावादिकल्प उच्यते ।

विरोधस्तुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता ।

यत्र तुल्यप्रमाणानुशिष्टयोर्विरुद्धयोर्द्वयोर्युगपत्प्राप्तौ एकस्यासंभव-
स्तत्र विकल्पः । औपम्याच्चारुत्वम् ।

यथा ।

मूर्धालाः कियतां मूर्ध्ना धनुषां वा विनम्रता ।

पादच्छायाद्ब्रूनाथस्य विन्ध्याद्वेर्वा निपेक्ष्यताम् ॥ १८८ ॥

अत्र प्रतापरुद्धे प्रभवति राक्षां संधिप्रहाभ्यां तुल्यप्रमाणाभ्यां शिरो
नमनधनुर्मने युगपदेव प्राप्ते तयोर्विरुद्धत्वाद्योगपद्यासमवे विकल्पः ।

समुच्चयालंकारः ।

विकल्पप्रतिपक्षभूतः समुच्चयो निरूप्यते ।

गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय उदाहृतः ।

यत्र गुणानां वैमल्यादीनां क्रियाणां च दर्शनादीनां युगपदवस्थानं तत्र
समुच्चयालंकारः ।

विकल्प सगतिपूर्वकं लक्षयति । चाप्युपमायेत्यादिना । तुल्यप्रमाणविकल्प-
त्वानुत्पन्नबलयोरेकत्र युगपत्प्राप्ता विरुद्धत्वाद्यौगपद्यासमवे विकल्प इत्यर्थः ।
लौकिकविकल्पाद्वैलक्षण्यं दर्शयति । औपम्याच्चारुत्वमिति । मूर्धाला इति ।
पादच्छाया चरणच्छाया । अन्यत्र प्रत्यन्तपर्वतच्छाया । अत्र श्लेषो विशेषः । लक्षण
योजयति । अत्रेति ।

समुच्चयस्य सगतिमाह । विरुल्लेपेति । लक्षणमाह । गुणेति । व्याघटे ।
यत्रेति । यत्र गुणानां क्रियाणां च व्यवस्थाना समस्तानां वा युगपदवस्थानं समु-

१ वाप्युपमायैत्यादिना R, वाप्युपमायैत्यादिना M २ शिरो तुल्य? T.
३ औपम्यागमत्वा? M. ४ मूर्धाला M ५ चापि वा नहि R ६ संधिप्रहाभ्यामप्या
M, P ७ P. droj ८ तुल्यप्रमाणाभ्याम्, P. has तुल्यप्रमाणाभ्याम् ९ समवेन E
१० समु T

यथा ।

प्रतापरुद्रनृपतौ मद्रासनमुपेयुषि ।

सतां प्रसन्नं हृदयमसतां कलुषं मनः ॥ १८९ ॥

क्रियासमुच्चयो यथा ।

पेच्छइ इमां णरिन्दो पविसइ मअणो अं गलइ माणो अ ।

धुण्णइ मणो अं सुण्णं किं पदं उवह सहिआओ ॥ १९० ॥

एते भिन्नविषये उदाहरणे ।

एकविषयत्वे यथा ।

त्रैलोक्यप्रैथमानकीर्तिर्महितश्रीवीररुद्रप्रभोः

सेवार्थं चिरयत्सु काकतिपुरे भूषेण तद्योषितः ।

द्वारं यान्ति विलोकयन्ति पुरतो निश्वासमातन्वते

शुष्यन्ति प्रलपन्ति यान्ति तद्वतां मुह्यन्ति मूर्च्छन्ति च ॥ १९१ ॥

अर्थालंकार इत्यर्थः । विषयभेदेन गुणसमुच्चयमुदाहरति । प्रतापेति । तथैव क्रियासमुच्चयमुदाहरति । पेच्छइति ।

विषयभेदाभावेन क्रियासमुच्चयमुदाहरति । त्रैलोक्येति । तद्योषितः प्रोषितभर्तृकाः श्लक्ष्ण्यया द्वारं यान्ति पुरतो विलोकयन्ति यावद्दृष्टिः प्रसरतीति भावः । निश्वासमातन्वते प्रियमदृष्ट्वा चिन्तयेति भावः । ज्वरेण शुष्यन्ति मुह्यन्ति जडीभवन्ति इति कर्तव्यतामूढमनसो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मोहमूर्च्छयोः संचार्यवस्थाभेदेन भेदः । अत्रावस्थानामविवक्षितः क्रमः ।

छाया ।

१ प्रेयते इमां नरेन्द्र प्रविशति मदनश्च गलति मानश्च ।

पूर्णति मनश्च शून्यं क्रमेतन् पश्यत सख्यः ॥

१ पञ्ज P.; पेच्छइ R. २ इन T.; अम M. ३ P. drops अ ४ अनुण P.
५ 'प्रथमान' R. ६ 'महनः' M. ७ & After this t. has प्रेयते इमां नरेन्द्र. &c.
८ विश्राम' t.

गुणक्रियासामस्त्येन यथा ।

देवे काकतिर्वीरस्त्रनृपतो जेज्रपयाणोन्मुखे
माद्यहन्तिचैलत्पदातिविचलद्वाजिप्रधावद्रथम् ।
विच्छायांननमाकुलाक्षमुदयत्कार्पण्यमाविर्भवत्-
कम्पं भ्राम्यति सर्वतः प्रतिवन प्रत्यर्थिभूभृङ्गणः ॥ १९२ ॥

द्वितीयः समुच्चयः ।

खलेकपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने ।
कारणानां समुद्योगः स द्वितीयः समुच्चयः ॥

यत्रैक कार्यं साधयितुमहमहमिकया बहूनां कारणानामुद्यमः सोऽपि
समुच्चय एव । युगपदनेकेषामवस्थानात् ।
यथा ।

गुणक्रिययो सामस्त्येन समुच्चयमाह । देव इति । माद्यहन्तीत्यादीनि चत्वारि
प्रमाणक्रियाविशेषणानि । अत्र कम्प क्रिया । अन्ये गुणा ।

समुच्चयत्वसाम्यात् द्वितीयसमुच्चय एवक्षयति । खलेरुपोतेति । पुरा किल कुत्र
खले लुब्धकेन प्रसारिते जाले चित्रग्रीवो नाम कश्चित् कपांतराज सपरिवारो
धान्यलोभाशायस्य बद्ध परस्पर मन्त्रयित्वा सर्वऽपि मभूय जालेन सहोद्वाय
लुब्धकाद्व्यता गत्वा कुत्रचित् प्रदेशे हिरण्यकनाम्ना मूर्धिराजान्मित्रात् पाश
च्छेद लब्ध्वा सपरिवार स्वगृहं प्रविष्ट इति पञ्चतन्त्रकथा मनसि निधायाह ।
खलेरुपोतन्यायेनेति । यथा पाशच्छेदं प्रति सर्वथा उपोतानामुद्यम एव
कस्यचित् कार्यस्य साधने बहूनां कारणानामुद्यमे सोऽपि समुच्चय एवति । व्याच-
ष्टे । यच्चेति । अहमहमिका व्याख्याता । समुच्चयत्वे हेतुमाह । युगपदिति ।
अस्यैव तत्करमिति संज्ञान्तरम् । तदुक्तम् ।

शुभ्रं यशः शौर्यमहच्च वृत्तं
विद्यानद्यद्या विमलं कुलं च ।

प्रतापस्त्रस्य नरेश्वरस्य

लोकोत्तरां 'येतिमुदञ्चयन्ति ॥ १९३ ॥

अत्र यशःप्रभृतीनां लोकोत्तरकीर्तिसंपादने प्रत्येकं हेतुत्वेऽपि युगप-
त्फलैक्योत्पत्त्यायसंबन्धः ।

समाध्यलंकारः ।

अथ समाधिरुच्यते ।

एकस्मिन् कारणे कार्यसाधनेऽन्यत् परापतेत् ।

काकतालीयनिर्यतः स समाधिरुदीर्यते ॥

यत्रैकस्मिन् कारणे कार्यसाधनाय प्रवृत्ते कारुतालीयतयान्यत् कार-
णप्रागत्य तत्कार्यं सुकरं करोति स समाध्यलंकारः ।

यथा ।

‘तस्मिन्निहेतायेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं भवेत् ।’ इति । उदाहरति । शुभ्र-
मिति । सद्योगे चेदमुदाहरणम् । शुभ्रत्वेन शोभनस्य यशसो लोकोत्तररीतिसंपा-
दने शौर्यमहत्तादिना शोभनैकवृत्तादिभिः समुच्चयात् । ‘दुर्चाराः सरमार्गणाः
प्रियतमो दूरे मनोऽप्युत्सुकम्—’ इत्यादौ सरमार्गणानां दुर्चारत्वेनाशोभनानां
तादृशैरेव प्रियतमादिभिः समुच्चय इत्यत्रासयोगः । प्रियतमादीनां स्वतः शोभन-
त्वेऽपि विराहविषयत्वेनात्राशोभनत्वं ज्ञेयम् । ‘शशी दिवसधूमरो गलितपीयना
कामिनी’ इत्यादौ शशिनः शोभनस्यापि दिवसधूमरत्वादशोभनत्वेन मदसत-
त्तादृशैरेव कामिनीप्रवृत्तिभिः समुच्चय इति सदसयोगोऽथ द्रष्टव्य इति श्रि-
धोऽयं समुच्चयः ।

तत्करसादृश्यात् तदनन्तरं समाधिं लक्षयति । एकस्मिन्निति । व्याचष्टे ।
यत्रेति । केनचिदारब्धस्य कार्यस्य कारुतालीयन्यायेन कारणान्तरेण समाधानात्
समाधिरित्यर्थः । काकतालीयति धृतिविषये काकतालशब्दो कारुतालमपरेत-
क्रियावाचिनी । तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमितावार्थे ‘समा-

रणाङ्गणे रुद्रनरेन्द्ररोप-

शमाय राज्ञा विहितस्तुतीनाम् ।

वक्त्रेषु यद्वायुवशात् पतन्ति

तृणानि देवस्य स पक्षपातः ॥ १९४ ॥

अत्र प्रतापरुद्रनरेन्द्रक्रोधशान्त्यर्थं रणाग्रे प्रकान्तस्तुतीनां राज्ञां वक्त्रेषु वायुवशात् काकतालीयतया पतितैस्तृणैः कोपशान्तिलक्षणकार्यमुक्तरत्नम् ।

अथ लोकन्यायमूलालंकारा निरूप्यन्ते ।

भाविकालकारः ।

अतीतानागते यत्र प्रसङ्गे इव लक्षिते ।

असद्भुतार्थकथनाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥

साद्य तद्विषयात् ' इति ज्ञापनात् सुप्सुपेति समासः । उभयत्रोपमेय क्रमणोभयत्र देवदत्तागमन दस्यूपनिपातश्च तेन देवदत्तदस्युसमागम काकतालीयमागमसदृश इति लभ्यते । ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्यं ' समा साद्य तद्विषयात् ' इति उपस्ययः । यथा पतन्ता तालपत्रेण काकपक्षस्तद्वदुपनिपतितैर्दस्युभिर्देवदत्तस्य यथ इत्यर्थः । यदाह भगवान् भाष्यकारः । ' एव तर्हि द्वाविधार्षां काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालः काकतालमिव काकतालीयम् ' इति । तच्च व्याख्यात कैयटेन । तत्र काकागमन देवदत्तागमनस्योपमान तालपतन दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य यथ स देवदत्तस्य दस्युना यथस्योपमानमिति यथादि काकतालीयादिशब्दवाच्य सपक्षतः ' इति । तेन वाकतालीय नामातर्कितोपनत चित्राकरणमुच्यत इति वृत्तिकारः । एव चानुपवृत्तिकारणान्तरस्य समाधेः समप्रधानसर्वकारणान् समुच्चयाद् भेद इति द्रष्टव्यम् । उदाहरति । रणाङ्गण इति । अत्र क्रोधशान्तौ स्तुति प्रधानकारणम् । वक्त्रेषु वायुवशात् तृणपतन काकतालीयमिति समाधिः ।

लोकन्यायमूलेषु चमत्कारातिशयनिदानं भाविकं लक्षयति । अतीतिरिति । अत्यद्भुतार्थकथनादिति । तथाविधशब्दसदृर्भवेति शेषः । व्याचष्ट । यन्नति ।

१ 'कापथा' प५३ M २ 'कापस्य' सुकर३म् B ३ 'अतीतानागत' प५ B ४ 'अत्यद्भुत' मिव ल५त B ५ 'क्रेण' द५दताः ।

यत्राद्भुतचरितोपवर्णनेन भूतभाविनोर्वस्तुनोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भवति
स भाविकालंकारः । न च भूतभाविनोः प्रत्यक्षवदवभासो विरुद्धः ।
अत्यद्भुतवस्तुवर्णनया भाविकानां हृदि भावनोदयात् । तथा च भावनया
पुनश्चेतासि निदर्शनात् प्रत्यक्षायमाणत्वं घटत एव । यथा पान्थस्य
कामिनीभावनया तस्याः प्रत्यक्षायमाणत्वम् । न चेयं स्वभावोक्तिः ।
तस्यां वस्तुस्वभावस्य यथावद्वर्णनया प्रत्यक्षायमाणा । इह त्वस्याद्भु-
तत्वेन । नापि रसचदाद्यलंकारः । तत्र विभावानुभावाद्यनुसंधानेन रसा-
देर्भावित्वम् । न त्वत्यद्भुतत्वेन । न चेयमुत्प्रेक्षा । अतीतानागतयोः प्रत्य-
क्षत्वेनाध्यवसायाभावात् । न चायं भ्रान्तिमदलंकारः । भावनाया अभ्रा-
न्तिरूपत्वात् । अतः सर्वोत्तीर्ण एवायमलंकारः ।

भाष्यः कवेरभिप्रायः श्रोतरि प्रतिबिम्बितत्वेनास्तीति भाविकम् । ननु संबन्धो
वर्तमानं च गृह्यते क्षुरादिना इति न्यायेन भूतभाविनोः प्रत्यक्षवदवभासो
विरुद्ध इत्याशङ्क्य परिहरति । न चेति । तत्र हेतुमाह । अत्यद्भुतेति । भावि-
कानां सहृदयानां भावनोदयात् संस्कारोद्बोधात् । न चेदमयुक्तमित्याह । तथा
चेति । भावनायाः पुनरिति भावनाविषयाणामत्यद्भुतवस्तूनामित्यर्थः । चेतसि
सहृदयहृदये निदर्शनाद्वितरां दर्शनात् आदरप्रत्ययेन धार्यमाणत्वादित्यर्थः ।
प्रत्यक्षायमाणत्वं घटत एवेति । यथा लौकिकानामिन्द्रियैर्वर्तमानसंबन्धार्थ-
साक्षात्कारः यथा वियोगिनामैकाग्र्यलक्षणया भावनयातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारः तथा
कान्त्यतत्त्वविदां कान्त्यतत्त्वगततात्यद्भुतत्वानुसंधानप्रयुक्तया भावनयातीतानागता-
र्थसाक्षात्कारो युज्यत एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । पान्थस्य पथिकस्य
विरहिण इत्यर्थः । 'पथोष्णं नित्यम्' इति णप्रत्ययः । कामिनीभावनया कामि-
नीप्यानेन तस्याः कामिन्याः प्रत्यक्षायमाणत्वम् । तदुक्तम् । 'साक्षिगतस्साक-
लिकोऽयमद्वैतवाद' इति । न चेदं स्वभावोक्तावन्तर्भवतीत्याह । न चेति ।
कुत इत्याकाङ्क्षायामुभयोर्वैषम्यमाह । तस्यामिति । वस्तुस्वभावस्य लौकिकव-
स्तुगतसूक्ष्मधर्मस्येत्यर्थः । यथावदन्यूनातिरिक्तत्वेन वर्णनया प्रत्यक्षायमाणा
साधारण्येन हृदयसंवादिप्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः । इह भाविके स्वत्यद्भुतत्वेन

१ 'चरितोपवर्णनाद्भुत' P. २ भाविकश्चेति P. ३ अप B. ४ पुनः पुनश्चेतासि P.
५ निरस्य M. ६ कामिनी T. ७ 'भावाद्भुतप्रापित एव P. ८ न च भ्राति' P; न चेयं
भ्रान्तिमदलंकारोक्तिः M. ९ R. omits एव.

यथा ।

ध्वजाग्रे काकतीन्द्रस्य भाति क्रोडाकृतिर्हरिः ।

मृद्धिन्दुरिव दृष्टाग्रे यस्यालक्ष्यत मेदिनी ॥ १९५ ॥

अत्राष्टादशद्वीपयुक्ताया मेदिन्या दृष्टाग्रे मृद्धिन्दुरूपतेति अत्यद्भुतवर्णनया तथाविधभावनया प्रत्यक्षवत् प्रतीतिसंभवः ।

प्रत्यनीकालंकारः ।

अथ प्रत्यनीकालंकारः प्रतिपाद्यते ।

वलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे ।

यस्तदीयातिरस्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥

लोकोत्तराणां वस्तूनां स्फुटतया तादस्थेन प्रतीतिरिति भेद इत्यर्थः । अत एव रसवदादीं नान्तर्भाव इत्याह । नापीति । तत्र हेतुमाह । तत्रेति । विभावानुभावाद्यनुसंधानेन परमाद्वैतज्ञानवन्मर्मवेते शत्रोरेवेते तादस्थस्यैवेत इत्यादिविशेषपरिहारात् साधारण्येन सहृदयमवादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । रसादेर्भावस्य स्वाद्यत्वमित्यर्थः । न त्वत्यद्भुतत्वेनेति । यथा भाषिके भूतभाविनोरत्यद्भुतार्थयोः संधंजवत् तादस्थेन प्रतानिर्न साधारण्येन तद्वदत्र न भवतीत्यर्थः । नन्वत्र भूतभाविनोरप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसायादिवादेरभावाच्च प्रतीयमानोऽवेक्षा कुतो न स्यादत आह । न चेद्यमुत्प्रेक्षेति । तत्र हेतुमाह । अतीतेति । न ह्यप्रत्यक्ष प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसायते । किं तर्हि कान्यार्थविद्धि प्रत्यक्ष इत्यत इति नोत्प्रेक्षेति भावः । ननु भूतभाविनोः प्रत्यक्षत्वे भ्रान्तिमदलंकारः किं न स्यादत आह । न चायमिति । तत्र हेतुमाह । भावनाया इति । कान्यतत्त्वविदा भूतभाविचस्तुमाक्षान्त्कारसामग्री भावना तस्या अभ्रान्तरूपत्वात् । भ्रान्ति रूपयति । जनयतीति । भ्रातिरूपा तस्या भावसात्वम् । तदभावाद् भ्रान्तिजनकत्वाभावादित्यर्थः । भूतभाविविषयवेऽपि भावनामहिम्ना न प्रत्यक्षत्वहानिरिति भावः । कण्टकनोधनमुपमहरति । अत इति । यदन्यदवशिष्टं तत्सर्वप्रलंकारसर्जस्ये द्रष्टव्यम् । वदाहरति । ध्वजाग्र इति । क्रोडाकृतिर्वराहाकृतिः । योजयति । अत्रेति ।

लोकन्यायमूलप्रस्तावात् प्रत्यनीकं लक्षयति । वलिन इति । प्रतीकार इति । 'उपमगस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः । व्याचष्टे । यत्रेति । अनीकस्य

प्रेवलस्य यत्र प्रतिपक्षस्य प्रतीकारसामर्थ्यात् तदीयतिरस्कारो
भवति तत् प्रत्यनीकम् ।

यथा ।

काकतीयपतिशौर्यमहोष्म-

न्यकृतस्वमहिमा वडवाग्निः ।

तद्गभीरमसनाभिमज्जसं

याधते निधिमपां वहिरन्तः ॥ १९६ ॥

अत्र सादृश्यहेतुकं तदीयत्वमित्यलंकारत्वम् ।

व्याघातालंकारः ।

अथ व्याघातः ।

येन यत् साधितं वस्तु तेनैव क्रियतेऽन्यथा ।

अन्येन तदलंकारो व्याघात इति कथ्यते ॥

यद्वस्तु येन केनचित् कर्त्ता येन साधनेन साधितं तद्वस्तु तेनैव सा-
धनेनान्येन कर्त्ता यदन्यथाक्रियते स व्याघातः ।

यथा ।

काकतीयाभिजातोऽयं नाभिजातौघिकस्थितिः ।

दोभ्यां लब्धोदयान् भूपांस्ताभ्यामनुदयान् सृजन् ॥ १९७ ॥

सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकं तनुव्यवस्थादिदमपि प्रत्यनीकमित्यर्थः । प्रतिपक्षप्रा-
पत्यप्रख्यापनमत्र प्रयोजनम् । काकतीयेति । तस्य काकतीयस्य गभीरिणा
गाम्भीर्येण सनाभि सहृदयं 'ज्योतिर्जनपद—' इत्यादिना समानशब्दस्य
समावः । अस्या अलंकारत्वमाह । अत्रेति ।

पूर्वैयं संगत्या व्याघातं लक्षयति । येनेति । येनोपायेन यद्वस्तु साधितं
केनचित् कर्त्रेति शेषः । तेनैवोपायेनान्येन कर्त्ता तद्वस्वन्यथा क्रियते चेन् स
व्याघातोऽलंकार इत्यर्थः । काकतीयेति । काकतीयाभिजातः काकतीयकुलोद्भूतो
नाभिजातो ब्रह्मा ततोऽधिका स्थितिर्यस्य स तथोक्तः । दोभ्यामीश्वरवाहुभ्यां लब्धो-
दयान् भूपान् राजन्यान् 'वाहु राजन्वः कृतः' इति श्रुतेः । ताम्यां दोभ्यां-

१ कतिनः P, प्रवृत्तिप्रतिपक्षप्रतीकारः B, M. २ व्याघातालंकारः T. ३ तापिका स्थितिः
P. ४ 'मनुदयं वहन् P.

येषां मुखे निजवधूसविधे नृपाणां
शौर्योक्तयः समभवन्निमानगर्भाः ।
तेषां प्रतापनपवीक्षणकातराणां
तत्रैव दीनवचनानि समुद्भवन्ति ॥ १९९ ॥

सूक्ष्मालंकारः ।

अथ सूक्ष्मालंकारो निरूप्यते ।

असंलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशः सूक्ष्म उच्यते ।

विदग्धमात्रज्ञेयस्वार्थस्य यत्राकारेक्षिताभ्यां प्रकाशनं स सूक्ष्म-
लंकारः ।

दृष्ट्वा पश्यसि केवलं न मनसा वाचा प्रियं भापसे
नो मावेन भुजान्तरं प्रकटयस्यसे न चाभ्यन्तरम् ।
ज्ञातं काकतिनाथ भूस्तव परं प्राणेभ्वरी व्यापतो
मादक्षेषु बिडम्ब्यनैव तदलं व्यर्थैर्वहिःसंघमैः ॥ २०० ॥

यथा वा ।

येषामिति । निजवधूसविधे योपिन्मध्ये । अभिमानगर्भा गर्वगुम्फिताः ।
तत्रैव मुखे दीनवचनानि प्रायस्वेत्यादिवाक्यानि समुद्भवन्ति । अत्रैकस्मिन् मुखे
शौर्योक्तीनां दीनवचनानां च क्रमेण वृत्तिः ।

एकग्रानेकवृत्तिप्रसङ्गेनैकस्य संलक्षितत्वासंलक्षितत्वसंबन्धात् पर्यायानन्तरं
सूक्ष्मं लक्षयति । असंलक्षितेति । असंलक्षितस्य सूक्ष्मबुद्धीनार्थवेद्यस्य सूक्ष्म-
स्वेक्षिताकाराभ्यां तीक्ष्णबुद्धिसंवेद्यस्वार्थस्य प्रकाशो विदग्धं प्रति प्रकाशनं यत्र
स सूक्ष्मालंकार इत्यर्थः । व्याचष्टे । विदग्धेति । इक्षिताकारयोर्लक्षणमाह
चक्रवर्त्ती ।

‘आकृतिव्यजिताश्लेषा इक्षितं बुद्धिकारिताः ।

आकारः पुनराग्रातस्तथा एवाबुद्धिकारिताः ॥’

१ P. drops आकारेक्षिताभ्याम् २ दृष्ट्वा पश्यसि up to यथा वा is dropped in R.
T., M. and M., ३ M. drops from यथा वा to इति प्रकाशितम्. ४ पश्येदस्य इ.

‘गुरुअणसविहम्मि चहु ददुण णेरदपेसिवां दूई ।
सव्वंगेसु सहासं कंठूरीविलेपणं कुणइ ॥ २०१ ॥

अथ कस्तूरीविलेपनेन तिमिरसमयः संकेतकाल इति प्रकाशितम् ।
उदात्तालंकारः ।

अथोदात्तालंकारः ।

तस्यापि लौकन्यापमूलतैवानन्तर्यकारणम् ।

तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते ।

यत्र महासमृद्धिशालिनो वस्तुनो वर्णनं कियते तत्रोदात्तालंकारः ।
यथा ।

तथा

‘तारापुटभूट्टयादेर्विकारानिहितं विदुः ।

आकाराः सप्तजा भावा भाषा बुद्ध्यापरेऽन्यथा ॥’

इति । उदाहरति । श्रुयिंति । अथ दूष्याः संकेतसमयजिज्ञासायां तदार्थेन
भूभङ्गादिनेहिवैरोपलभ्य प्रगल्भबध्वा रात्रिसमयः संकेतकाल इति कस्तूरीविले-
पनेन प्रकाश्यते ।

‘यस्यस्निग्धोदविन्दुप्रबन्ध-

ईष्टा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुरुवं तन्मया व्यञ्जयन्ती वयस्या

सित्वा पाणौ स्रज्जलेसां लिलेत ॥’

इत्यत्र स्वेदविन्दुनिमित्तकुङ्कुमभेदलक्षणाकारसूचितं पुरुषावितं पाणौ
कृपाणलेखनेन पुरुषैकयोग्येन प्रकाश्यत इत्याकारनिबन्धनः सूक्ष्मः ।

उदात्तमाह । अथेति । तस्य संगतिमाह । तस्येति । लक्षणमाह । तदिति ।
व्याचष्टे । यत्रेति । महासमृद्धिशालिनः कविप्रतिभाप्रासङ्ग्यशालिन इत्यलौकिक-

उपमा ।

१ गुरुजनसत्रिणे वरुणुष्टा नरेन्द्रयेपितां दतीम् ।

सर्वाङ्गेषु सहासं कस्तूरीविलेपनं करोति ॥

१ णरिद T. २ कन्धुरि P. ३ विलेपण P. ४ काल. R. ४ कालं वर्ण्यते T. ४ लोका-
पण्य पत्र वारणम् P., लोकापण्यतेन कालम् M. ५ t. drop इति तेन.

रम्यामेकशिलाभिधाननगरीप्रासेदिवांसो बुधाः
सौवर्णेषु गृहेषु रत्नरेचितद्वास्तोरणेषु स्थिताः ।
आरुह्याङ्गणमेदिनीषु कलमान् कीडोत्सुकानर्भकान्
मोदन्ते यदवेक्ष्य रुद्रनृपतेस्तत्यागलीलायितम् ॥ २०२ ॥

कत्वकयनादलंकारत्वमिति । रम्यामिति । आसेदिवांसः प्राप्ताः । कलमान्
बाहुगजान् । मोदन्त इति यत् तत् त्यागलीलायितं त्यागलीला । लोहितादि-
क्यपन्ताद् भावे कः । अङ्गभूतमहापुरुषचरितं बोधात्तम् । यथा ।

‘तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥’

अग्रारण्ये वर्णनीये रामचरितमङ्गवेन वर्णितमिति मतान्तरानुसारेण सर्व-
स्वकारः । तथा हि यत्र रसादयो वाक्यार्थभूतास्तत्र रसवदादयोऽलंकारा इत्य-
लंकारमाग्ररसिका भामहादयः । तन्मते यथा वाक्यार्थभावादङ्गभूतो रसादिः
तथाङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनारमको द्वितीयोदात्त उपपद्यते । ध्वनिदर्शने तु
कान्यारमनो रसादेः प्राधान्यदत्तायामलंकार्यत्वादलंकारभावो नोपपद्यते । तदुक्तं
ध्वन्याचार्यैः ।

‘रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्वनेरात्माङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥’ इति ।

यत्र रसस्वरूपे वस्तुमात्रेऽलंकारतावौग्ये वाक्यार्थभावेन प्रधानेऽङ्गभूता
रसादयस्तत्र रसवदाद्यलंकारा एव । तदपि तैरेवोक्तम् ।

‘प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गत्वं रसादयः ।

कान्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥’ इति ।

तदा द्वितीयोदात्तस्य विषय एव नास्तीति सर्वस्वद्वयम् । अत एव ध्वनि-
दर्शनानुसारी विद्यानाथोऽपि द्वितीयमुदात्तं नाङ्गीचकारेति रहस्यम् । नन्वेवं
तर्हि रसवदादयः किमिति नाङ्गीक्रियन्त इति चेन्मैवम् । रसप्रकरण एव
तत्स्वरूपनिरूपणात् । किं तदाहरणमलंकारप्रकरणे भविष्यतीति प्रतिज्ञाय
केन चाभिप्रायेणेह नोदाहृतम् । अस्माभिस्तु तत्रैव दिङ्मात्रमुदाहृतमिति नेह
पुनः प्रयत्यते ।

परिवृत्त्यलंकारः ।

अथ समानन्यायात् परिवृत्तिर्निरूप्यते ।

समन्यूनाधिकानां च यदा विनिमयो भवेत् ।

साकं समाधिकन्यूनैः परिवृत्तिरसौ मता ॥

समन्यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परिवृत्तिः । समेन समपरिवृत्तिर्न्यूनेनाधिकपरिवृत्तिरधिकेन न्यूनपरिवृत्तिश्चेति ।

समेन समपरिवृत्तिर्यथा ।

सुधारसमुच्चो वाचो दत्त्वा काकतिमूमुजे ।

अतो लभन्ते कयपः सहस्रं गन्धसिन्धुरान् ॥ २०३ ॥

अत्र यचसां सिन्धुराणां च समत्यम् ।

न्यूनेनाधिकपरिवृत्तिर्यथा ।

उपायनं गजाभ्वादि कृत्वा सर्वेऽपि मूमुजः ।

प्रतापरुद्रदेवस्य लभन्ते सुस्विरां कृपाम् ॥ २०४ ॥

अत्र त्यज्यमानादुपायनादेर्दीधमानस्य प्रतापरुद्रकृपाविलसितस्यैवाधिक्यम् ।

अधिकेन न्यूनपरिवृत्तिर्यथा ।

प्रतापरुद्रस्य रणे जिताः प्रत्यर्थिमूमुजः ।

दत्त्वा मूपां कियतेभ्यो लभन्ते बल्कलादिकम् ॥ २०५ ॥

समृद्धिकार्यत्वात् विनिमयस्य तद्रूपां परिवृत्तिमुदात्तानन्तरं निरूपयति । अथेति । समानन्यायात् लोकव्यवहाररूपात् । समेति । किंचित् दत्त्वा कस्यचिदादानं विनिमयः । समस्य समेन न्यूनस्याधिकेनाधिकस्य न्यूनेन विनिमय इति त्रेधा परिवृत्तिः । समेन समपरिवृत्तिमुदाहरति । सुधेति । अतः काकतीन्दात् । गन्धसिन्धुरान् गन्धराजान् । लक्षणमुक्तं नाटकप्रकरणे ।

न्यूनेनाधिकपरिवृत्तिमुदाहरति । उपायनमिति ।

अधिकेन न्यूनपरिवृत्तिमुदाहरति । प्रतापेति ।

अत्र त्यज्यमानादाभरणजातादादीयमानस्य वस्त्रकलादेर्न्यूनत्वम् ।

कारणमालालंकारः ।

अथ शृङ्खलान्यायमूलालंकारा निरूप्यन्ते ।

पूर्वं पूर्वं प्रति यदा हेतुः स्यादुत्तरोत्तरम् ।

तदा कारणमालारूपमलंकरणमुच्यते ॥

यदा पूर्वं पूर्वं क्रमेणोत्तरोत्तरं प्रति हेतुतां भजते स कारणमाला-
लंकारः ।

यथा ।

विद्यया विनयोत्कर्षो विनयेन गुणार्जनम् ।

गुणैः प्रजानुरागश्च क्रमोऽयं काकतीश्वरे ॥ २०६ ॥

यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात् पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमात् ।

विशेषणत्वकथनमसावेकावली मता ॥

यत्र पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणोत्तरोत्तरं विशेषणत्वं भजते स एकावली-
लंकारः ।

यथा ।

अनन्तरालंकारचतुष्टयस्य संगतिमाह । अथेति । कारणमालां लक्षयति ।
पूर्वपूर्वमिति । प्रतिशब्दो भिन्नक्रमः । तेन पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारण-
मालेत्यर्थः । तथा व्याचष्टे । यदिति । विद्ययेति । विद्यादयो विनयादीन् प्रति
हेतवः ।

ईपदेतद्वैपरीत्यादेकावलीं लक्षयति । यच्चेति । पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेष-
णत्वं स्थापनेनापोहनेन च द्वैविध्यमनुभवतीलेकावलीं द्विधा करोति । आद्यमु-

१ 'जाताद् दीयमानस्य P. २ वस्त्रकलादेरन्यत्वम् T. ३ यदा यदा T. ४ गुणार्जनम्
M. ५ पूर्वपूर्वपरिक्रमादुत्तरो M.

प्रतापरुद्रनगरी सुजनैरुपशोमिता ।

सुजनाः स्फीतविभवैर्विमवाः सूर्यशालिनः ॥ २०७ ॥

पतत्स्थापनेनोदाहरणम् ।

अपोहनेनापि भवति ।

यथा ।

न तद्राज्यं प्रजा यत्र न भयन्त्यूर्जितश्रियः ।

न ताः प्रजाः प्रभुर्यासां न स्वयं काकतीश्वरः ॥ २०८ ॥

मालादीपकालंकारः ।

यदा तु पूर्वपूर्वस्य संभवेदुत्तरोत्तरम् ।

मत्युत्कर्षावहत्वं तन्मालादीपकमुच्यते ॥

यत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वं स मालादीपकालंकारः ।

यथा ।

भाग्यभूमा महीं प्रातः काकतीन्द्रभुजं मही ।

भुजः प्रतापमनुलं प्रतापश्च जगत्त्रयम् ॥ २०९ ॥

सारालंकारः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारालंकार उच्यते ।

यथा ।

जगत्सु वसुधा भाति तस्यामेकशिलापुटी ।

काकतीयान्वयस्तत्र तस्मिन् रुद्रनरेश्वरः ॥ २१० ॥

दाहरति । प्रतापेति । अत्र नगर्यादेः पूर्वपूर्वस्य सुजनाद्युत्तरोत्तरं स्थापनेन विशेषणत्वं भजते ।

द्वितीयमुदाहरति न तद्राज्यमिति । अत्र राज्यादेः पूर्वपूर्वस्य प्रजाद्युत्तरोत्तरमपोहनेन विशेषणत्वं भजते ।

पूर्वं पूर्वं मत्युत्तरोत्तरस्योत्कर्षहेतुत्वेनैकावलीमुत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्योत्कर्षहेतुत्वे मालादीपकमाह । यदेति । भाग्येति । अत्र भाग्यातिशयादिभिर्मालादीनामुत्कर्षः क्रमेण विधीयते ।

परिशेषात् सारं लक्षयति । उत्तरोत्तरमिति । जगत्स्त्विति । अत्र जगद-

सकलभुवनसारभूतं प्रतापरुद्रं विषयीकुर्वतश्चिरादस्यालंकारस्य
सारत्वमित्यन्वर्थाभिधानम् ।

इति श्रीविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रयशोग्रूपणेऽलंकारशास्त्रेऽर्थालंकार-
प्रकरणं समाप्तम् ।

पेक्षया वसुधाया उत्कर्षः । उदपेक्षया एकशिलाया इत्यादिकमेणोत्कर्षो रुद्रन-
रेश्वरे विधायति ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीजश्रमिहोपाध्यायकौलचलमहि-

नाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः पेदार्यस्या-

नुज्ञेन कुमारस्वामिसोमपीथिना विरचिते प्रतापरुद्री-

यन्याख्याने रत्नापणाख्याने अर्थालंकारनिरूपणं

नाम अष्टमं प्रकरणम् ।

अथ मिश्रालंकारप्रकरणम् ।

अथ संसृष्टिसंकरौ निरूप्येते ।

यथा लौकिकानामलंकाराणां द्विरण्मयानां णणिमयानां च पृथक् सौन्दर्यहेतूनामन्योन्यसंबन्धेन चारुत्वातिशयो दृश्यते तथैव काव्यालंकाराणां रूपकादीनां मिथः संबन्धेन सौन्दर्यातिशयः प्रतीयते । स च संबन्धो द्विविधः । संयोगरूपः समवायरूपश्चेति । संयोगे तिलतण्डुलन्यायः । समवाये क्षीरनीरन्यायः । तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिः । क्षीरनीरन्यायेन संकरः । अनयोः पृथक्चारुत्वातिशयहेतुत्वादलंकारयुरन्धरत्वम् । न नु पूर्वोक्तालंकारशेषता । तत्र प्रथमं संसृष्टिर्निगद्यते ।

संसृष्टिः ।

तिलतण्डुलसंश्लेषन्यायाद्यत्र परस्परम् ।

संश्लेष्येयुरलंकाराः सा संसृष्टिर्निरूप्यते ॥

यत्र तिलतण्डुलन्यायेन परस्परसंबन्धा रूपकादयो भवन्ति सा संसृष्टिः । सा त्रिविधा । शब्दालंकारगतत्वेनार्थालंकारगतत्वेनोभयालंकारगतत्वेन च ।

एकैकालंकारनिरूपणानन्तरं मिश्रालंकारनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । उक्तानामलंकाराणां क्वचित् सहभावे किं पार्थक्येन पर्यवसानमुत्तालंकारान्तरत्वमिति विचार्य लौकिकालंकारन्यायेनालंकारान्तरत्वं सिद्धान्तयति । यथेति । द्विरण्मयानां सौवर्णानाम् । 'दाण्डिनायन—' आदिसूत्रेण निपातनात् साधुः । शुषङ् मिथः संबन्धाभावेऽपि सौन्दर्यहेतूनां मिथः संबन्धे चारुत्वातिशयस्यैव रूपकादीनामित्यर्थः । सौन्दर्यातिशयहेतोरसंबन्धस्य द्वैविध्यमाह । स चेति । उत्कटभेदः संयोगरूपः । अनुत्कटभेदः समवायरूप इत्यर्थः । आद्ये तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिः । द्वितीये क्षीरनीरन्यायेन संकरः । अनयोः पृथगुपादानं न पूर्वोक्तपरत्वमित्यर्थः । तत्र प्रथममुत्कटभेदनिबन्धनां संसृष्टिः लक्षयति । तिलेति ।

१ संयोगो मिश्रतिलतण्डुलन्यायेन P. २ समवायस्तु मिश्रक्षीरनीरन्यायेन P. ३ P. has संबन्धे before संसृष्टि. and संकर ४ रूपता T. ५ निगद्यते P. ६ परस्परम् B. ७ P. drops .

शब्दालंकारसंस्पृष्टिर्पथा ।

शुम्भत्संभ्रमगन्धसिन्धुरघुयनिर्दारितोर्वीतला-

स्त्वङ्गचुङ्गतुरङ्गमप्रतिभया द्राक्ष्यन्दनस्यन्दनाः ।

तीव्रारम्भसमुद्यदुद्भटमटाटोपस्फुरद्विक्तटा

निःसीमाः प्रसरन्ति रुद्रनृपतेर्जैत्रप्रयाणोद्यमाः ॥ २११ ॥

अत्र च्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संस्पृष्टिः ।

अर्थालंकारसंस्पृष्टिर्पथा ।

कौकतीयचमूर्धत्ते महिमानमुदन्वतः ।

यसते धा द्विपद्भ्यजिनीस्तटिनीरिव ॥ २१२ ॥

अत्र निदर्शनोपमयोः संस्पृष्टिः ।

उभयसंस्पृष्टिर्पथा ।

प्रतापरुद्रदोर्दण्डो मण्डलाग्रेण मण्डितः ।

दृश्यते समरे वीररुत्फणः फणवानिव ॥ २१३ ॥

अत्र वृत्त्यनुप्रासोपमयोः संस्पृष्टिः ।

तस्यापेक्षा त्रिभागमाह । सेति । शब्दालंकारसंस्पृष्टिमुदाहरति । शुम्भदिति । शुम्भत्संभ्रमा दीप्यमानसंभ्रमा ये गन्धसिंधुरा गन्धगजाः सधुरया तद्ग्रेण निर्दारित निर्भिन्नमूर्धालं येषु ते तथोक्ताः । त्वङ्गदि । घुरमानंस्तुङ्गतुरङ्गमैः प्रतिभया भयंकराः द्राक्ष्यन्दना शीघ्रधावनाः स्यन्दना रथा येषु ते तथोक्ताः । अत्र घुरधुरा भटभटव्यत्र च्छेकानुप्रासोऽन्यत्र वृत्त्यनुप्रासश्च सम्स्पृष्टे ।

अर्थालंकारसंस्पृष्टिमुदाहरति । कौकतीन्द्रेति । उदन्वतो महिमानं धत्त इत्यप्रासभेदमयोगेन प्रतिविम्बकरणाक्षेपाभिदर्शना । तस्यान्वटिनीरिवेत्युपमायाश्च परस्परनैरेपेक्ष्यात् संस्पृष्टिः ।

उभयसंस्पृष्टिमुदाहरति । प्रतापेति ।

अथ संकरो निरूप्यते ।

क्षीरनीरनयाद्यत्र संबन्धः स्यात् परस्परम् ।

अलंकृतीनामेतासां संकरः स उदाहृतः ॥

यत्र नीरक्षीरन्यायेनालंकाराणां मिथः संबन्धो भवति स संकरः ।
तस्याङ्गाङ्गिभावेन संदेहेनैकवाचकात्प्रवेशेन च त्रैविध्यम् ।

तत्राङ्गाङ्गिभावसंकरो यथा ।

उद्यदुद्धितगर्जितौर्द्विपद्यटाकादम्बिनीसंभ्रमैः

क्षोणीभृत्कटकोपरोधपटुभिः प्रावृद्धिद्वारा इव । *

शत्रुस्त्रीयेहलाश्रुवृष्टिशमितश्माचक्रतापोदया

यात्राः काकतिवल्लभस्य जगतामानन्दमातन्वते ॥ २१४ ॥

अत्र यात्राः प्रावृद्धिद्वारा इत्येत्थुपमालंकारेण गजघटाकादम्बिनीत्य-

संकरं लक्षयति । क्षीरेति । यत्रालंकाराणां क्षीरनीरन्यायादनुक्तभेदः
सम्बन्धः स संकर इत्यर्थः । तस्य त्रेधा विभागमाह । तस्येति । क्रमेणोदाहरति ।
उद्यदिति । क्षोणीभृत्कटकानां वैरिभूपालराजधानीनामन्यत्र एवंतमितम्भानामु-
परोधपटुभिर्निरोधनसमर्थैः । 'कटकं वलये सानौ राजधानीनितम्बयोः' इति
विश्वः । शत्रुस्त्रीयेहलाश्रुवृष्टयेव शमितः श्माचक्रतापोदयो भूमण्डलसंतापाति-
शयो यासु तास्तथोक्ताः । वृष्टनिग्रहेण भूभारोऽवतरतीति भावः । सजातीय-
संकरं योजयति । अत्रेति । उपमा प्रसाध्यत इति । रूपरूपे द्विपद्यटरूपवि-
षयस्वर्गने कादम्बिनीरूपोपमानं सैवास्य विशेषणत्वं नोपमेयस्य । अतोऽधिको-
पमं नाम दोषः स्यात् । तस्यादुपमा प्रसाध्यत इति भावः । यात्राः प्रावृद्धिद्वारा
इवेत्यस्यानुप्राह्यावादस्त्वम् । द्विपद्यटाकादम्बिनीत्यस्या अनुप्राहकत्वादङ्गत्वम् ।
अतोऽङ्गाङ्गिभावेन संकरः । अन्योन्यं चमत्कारहेतुत्वाध्वयणेऽतिरामणीयक द्रष्ट-
व्यम् । तर्हि द्विपद्यटाकादम्बिनीत्यत्र केन समासेनोपमा लभ्यत इत्याकाङ्क्षा-

शेषमा प्रसाध्यत इति सजातीययोरङ्गाङ्गिभावः । कादाम्बिनीचद्विषय-
देति समासाश्रयणात् । क्षोणीभृत्कटकपरोधेत्यत्र शेषमूलातिशयोक्तिः ।

विजातीयसंकरो यथा ।

प्रतापहृदस्य कृपाणधारा

प्रत्यर्थिभालेषु पतन्त्यमन्दम् ।

प्रक्षालनापेक्ष कृतस्य घात्रा

तद्वर्त्तिनो दुर्लिपिकल्मषस्य ॥ २१५ ॥

अत्र प्रक्षालनापेक्षेत्युत्प्रेक्षया दुर्लिपिकल्मषस्येत्यत्र रूपकं प्रसाध्यत
इति विजातीययोरङ्गाङ्गिभावः ।

एकवचनानुप्रविष्टसंकरो यथा ।

विजितारिपुरो मूर्त्तौ विलसत्सर्वमङ्गलः ।

भुवि शंभुरिवाभाति काफतीयनरेन्दरः ॥ २१६ ॥

यामाह । कादाम्बिनीच द्विषयदेति । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः ।
अभ्युषयमाह । क्षोणीभृदिति । क्षोणीभृत्कटकशब्देन शत्रुराजधानीपर्वतमित-
म्भयोरभिधानार्थेऽपमूलातिशयोक्तिरित्यर्थः । इयं च द्विषयकादाम्बिनीत्यग्रे-
पमाया अङ्गं तेनातिशयोक्त्यनुगृहीतया तथा यात्राः प्रावृद्धिद्वारा इवोपमानु-
प्राप्यत इति कलितम् ।

विजातीयसंकरमुदाहरति । प्रतापेति । कृपाणस्य धारा कोटिरदकधारा च ।
अमन्दमनस्यम् । तद्वर्त्तिनः प्रत्यर्थिभालवर्त्तिनो दुर्लिपिरेव कल्मषं पङ्क्तं तस्य
क्षालनापेक्षेति फलोपेक्षा । अथ क्षालनयोग्यस्य कल्मषस्य प्राधान्यं रूपकेणैव
लभ्यते नान्यथेत्युपप्रेक्षया रूपकं प्रसाध्यत इति रूपकोपेक्षयोर्विजातीययोरन्यो-
न्यसापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।

एकवचनानुप्रविष्टं संकरमुदाहरति । विजितेति । योजयति । अत्रेति ।

अत्र विजितारीत्याद्यर्थसाम्यादुपमाविलसत्सर्वमङ्गल इति शब्दसाम्यात् श्लेषश्च शम्भुरित्येकस्मिन्निवशब्देऽलुप्रविष्टौ ।

संदेहसंकरो यथा ।

जातः प्रतापरुद्रेन्दुः काकतीयान्त्रयाम्बुधौ ।

धत्ते जनचकोराणां प्रसादज्योत्स्नयामृतम् ॥ २१७ ॥

अत्र काकतीयकुलाम्बुधौ इत्यादौ रूपकोपमयोः संदेहसंकरः । धैर्यवय एवाम्बुधिः काकतीयान्वयोऽम्बुधिरिवेति समासद्वयसंभवात् । न चान्न साधक बाधकं वा प्रमाणमन्यतरस्यास्तीति सदेह एव पर्यवस्यति । साधकबाधकसमये तु सदेहनिवृत्तिः । अत्र साधकं यथा ।

प्रतापरुद्रनृपते पारिजातात् समुद्रधाः ।

वतंसयन्ति दिङ्नायों मधुरा कीर्त्तिमञ्जरी ॥ २१८ ॥

विजितारिपुर इत्यत्र शब्दपरिवृत्तिसहिष्णुत्वादर्थसाम्यम् । विलसत्सर्वमङ्गल इत्यत्र तदभावाच्छब्दसाम्यम् । तावुपमाश्लेषावेकस्मिन्निवशब्देऽनुप्रविष्टौ । तस्योभयोपकारित्वादिति भावः ।

सदेहसंकरमुदाहरति । जात इति । बोधयति । अत्र कुशास्त्रुधावित्वादौ समासद्वयसंभवादिति । मयूरव्यसकादीनां चावृत्तिगणः प्रादूपकोपमितसमासद्वयसंभवादित्यर्थः । नन्यत्रामृतदानस्य चन्द्र एव प्रसिद्धत्वात् प्रतापरुद्र एवेन्दुरिति रूपकमेव नोपमेति चेन्मैवम् । औपचारिकस्यामृतदानस्य प्रतापरुद्रेऽपि संभवात् । उपमाया बाधकाभावात् । तेनात्र रूपकोपमयो सदेह एव पर्यवस्यतीत्याह । न चेति । साधकमनुकूल बाधकं प्रतिकूलम् । तत्सद्भावे सदेह एव निवर्तते इत्यर्थः । तर्हि कुत्र साधकं कुत्र वा बाधकमित्याकाङ्क्षाया क्रमेण दर्शयति । प्रतापेति । प्रतापरुद्रनृपतिरूपात् पारिजातात् । वतंसयन्तीत्यत्र 'वष्टि भागुरिरुहोपमवाप्योरपसर्गयो' इत्यकारलोपः । अत्र वतसीकरणं मञ्जी-

अत्र कीर्तय एव मञ्जर्य इति रूपकालंकारे वतंसयन्तीति साधकं प्रमाणम् । अथतंसीकरणेनाभेदप्रतीतिः ।

बाधकं यथा ।

काकतीन्द्रस्य निःसाणध्वनौ दिक्षु विजृम्भिते ।

व्याकुलीकृतसत्त्वोऽभूत् प्रतिपक्षबलार्णवः ॥ २१९ ॥

अत्र प्रतिपक्षबलार्णव इत्युपमाया व्याकुलीकृतसत्त्व इति बाधकं प्रमाणम् । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इत्यनुशासनेन सामान्यप्रयोगस्योपमाबाधकत्वात् । अतः पारिशेष्याद्रूपकालंकारः ।

एवं यथासंभवमन्येषामलंकाराणां संसृष्टिसंकरौ बोद्धव्यौ तत्र तत्र प्रसन्धेषु ।

रेव्हेवानुगुणमिति रूपकपरिग्रहे साधकमित्याह । अत्रेति । तत्रोपद्रवकमाह । घतंसीकरणेनाभेदप्रतीतिरिति । न पुनरुपमायामिव भेदाभेदप्रतीतिरिति भावः ।

बाधकं दर्शयति । काकतीन्द्रस्येति । दिक्षु निःसाणध्वनौ विजृम्भिते व्याप्ते सति प्रतिपक्षबलमेघार्णवो व्याकुलीकृतानि क्लृप्तीकृतानि सत्त्वान्यन्तःकरणानि प्राणिनश्च यस्य स तथोक्तः । बाधकं योजयति । अत्रेति । प्रतिपक्षबलमर्णव इत्युपमितसमासस्य व्याकुलीकृतसत्त्व इति सामान्यप्रयोगत्वस्य बाधकत्वाद् परिशेषाद् रूपकमेवेत्यर्थः । अलंकारान्तरसंकरसंसृष्टिप्रपञ्चः प्रवृत्तान्तरेषु द्रष्टव्य इत्याह । एवमिति । विवेकिनामेतावतैवेतरदपि सुबोधमिति विस्तरभीहभिर्-
स्माभिरुपरम्भत इति सर्वमवदातम् ।

अगति निःसिलविघासिषुमुष्टिधयानां

परभणितिपरीक्षा युज्यते सञ्जनानाम् ।

तदिह मम निबन्धे दूषणं भूषणं वा

भवति यदि विदुषैस्तद्वचनं विमृश्यम् ।

१ वतंसीकरणकर्मभेदप्रतीतिः P. २ प्रतिपक्षिः R. ३ अलंकारेषु T. ४ R. has at the end विद्वानापकृतो वरहहस्तकीर्तिमन्त्रिनः । अलंकारप्रयोगार्थं द्रष्टव्यं सर्वेषु लिपिः । ५ p. drops अस्माभिः ५ विवक्षा T. ६ रूपण T.

इति धोविद्यानाथकृतौ प्रतापरुद्रीयशोभूपणेऽलंकारशास्त्रे मिथालं-
कारप्रकरणं समाप्तम् । प्रतापरुद्रीयं नामालंकारशास्त्रं समाप्तम् ।'

इति पदवाक्यप्रमाणपाराचारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमल्लि-
नाथसूरिसूनुना विश्वजनीनविद्यस्य विद्वन्मणेः पेह्यार्यस्या-
नुज्ञेन कुमारस्वामिसोमपीथिना विरचिते प्रताप-
रुद्रीयस्यास्याने रत्नापणाद्याने मिथालंकार-
निरूपणं नाम नवमं प्रकरणम् ॥

१ ध्यातव्यं साधनेनेर्द्वाव्यञ्जनम् ।

तच्च परिच्छिन्नु सद्वचनपुराणः ॥ P.

१ महात्माः विद्वान् ॥ R, विद्वान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

प्रतापरुद्रीयव्याख्या रत्नशाणः ।

वन्दे हयग्रीवमहं चलक्षं

यत्रावदुस्रोच्चसद्रामिपेण ।

अन्योन्यमन्तर्मिलितावशिष्टः

प्रालम्बते शुभ्रकलाकलापः ॥ १ ॥

चलक्षघर्णोज्ज्वलितस्वरूपो

विज्ञानदानैकनिदानमूतः ।

सदेहशास्त्रौघ इवाश्ववक्रः

सारस्वतं मे दिशतु प्रबोधम् ॥ २ ॥

आचार्यमभिवाद्याहमातनिष्ये यथामति ।

विद्यानाथकृतेर्व्याख्यां सन्तस्तन्वन्स्वनुग्रहम् ॥ ३ ॥

न शब्दशाले न च तर्कशाले

न चान्यशालेष्वपि विश्रुतोऽहम् ।

प्रतापरुद्रीयमनोज्ञपद्य-

व्याख्यां तु कुर्यामतिसाहसेन ॥ ४ ॥

रत्नापणे विस्तरसाध्वसेन

मुक्त्वा पदं कोमलमन्यदेव ।

व्याख्याय शङ्कापरिहारमार्गः

प्रदर्शितः प्राक्तनपण्डितेन ॥ ५ ॥

ततो मया थालवियोधनाय

प्रतापरुद्रीयसुपद्यपङ्केः ।

प्रकाशयते सर्वपदान्वयोऽत्र

न संभ्रमोऽन्यत्र ततः पृथङ् मे ॥ ६ ॥

विद्यानाथः कथमपि बहोराकराच्छास्त्रजालात्

संजग्राह प्रकृतिकठिने रत्नजालं करण्डे ।

विद्वद्गोष्ठीहृदयरमणे रत्नशाणेऽधुनास्मि-

धन्तर्गूढदुतिविलसितं तत् समुत्तेजयामि ॥ ७ ॥

‘तौ युतावञ्जलिः पुमान्’ इत्यमरः । अहमिति शेषः । अलंकारशास्त्रसर्वस्वं सर्वधनभूतं रसादिप्रमेयं तत् संगृह्यते संक्षिप्यते येन स तयोक्तः । अलंकारशास्त्रप्रतिपाद्यमानं रसादिप्रमेयं संक्षिप्य प्रतिपादको ग्रन्थस्तं सम्यक् वक्ष्ये ।

ननु रसादीनामप्येतच्छास्त्रविषयत्वात् कथमस्यालंकारशास्त्रत्वमिति न शङ्कनीयम् । छत्रिन्यायेनालंकारत्वव्यपदेशात् । यद्वा प्रमाणादिपदार्थप्रतिपादकशास्त्रस्य न्यायप्राधान्याद्यथा न्यायशास्त्रत्वं तयालंकारप्राधान्यादलंकारशास्त्रत्वमिति बोध्यम् ।

शास्त्रसर्वस्वसंग्रह इत्यत्रोक्तं रसादिप्रमेयं विमज्जते । रसेति । रसः शृङ्गारादिः प्रधानं येषां ते रसजीविता इत्यर्थः । शब्दार्थाः शब्दा वाचकादिरूपेण त्रिविधाः । ततो द्वन्द्वः । गुणाः प्रसादादयः । अलंकारा उपमादयः । वृत्तयः कैशिक्यादयश्च । त्रयाणां द्वन्द्वः । रीतयो वैदर्भ्यादयश्च । इयती पृतावती । काव्यपद्धतिः रामायणादिकाव्यमार्गः । शास्त्रस्यालंकारशास्त्रस्य प्रमेयं विषयः प्रतिपाद्यमित्यर्थः । काव्योपयोगिरसादिकमनेन ग्रन्थेन निरूप्यत इति सात्पर्यार्थः ।

संप्रति स्वग्रन्थस्य लोकोत्तरनायकलाभेनातिशयमाह । चिरेणेति । काव्यस्य ये अलंकारास्तेषां संग्रहः संग्राहको ग्रन्थः । चिरेण चिरस्य चरित आचरितोऽर्थः फलं यस्य स तयोक्तः सफलोऽभूत् । चरितार्थतामेव व्यनक्ति । प्रतापेति । येनालंकारसंग्रहेण प्रतापरुद्रदेवस्य प्रतापरुद्रस्य कीर्तिर्यशः प्रकाशयते प्रकटीक्रियते । प्रतापरुद्रकीर्त्तिप्रकाशनादस्य सफलतेति भावः ।

पूर्वग्रन्थानामपकर्षमाह । यदापीति । प्राचां पूर्वमहाकवीनां प्रबन्धेष्वलंकारशास्त्रेष्वसौ काव्यपद्धतिः साधु सम्यक् निरूपिता यद्यपि निरूपितैव । यद्यपि ते शङ्कानुत्पाद इति संग्रदायः । किं तु परं तु तथापीत्यर्थः । एतस्याः काव्यपद्धतेः प्रबन्धस्येत्यर्थः । सदृशमुदाहरणं नादत्तमनादत्तम् । काव्यानुरूपोदाहरणाभावात् पूर्वग्रन्थेष्वपकर्ष इति भावः । तर्हि कीदृशमुदाहर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षां जनयति । किं त्विति ।

उदाहर्यमाह । पुण्येति । पुण्येन सुरुतेन श्लोक्यते श्लाघ्यत इति पुण्यश्लोकः । सकलविद्यासुकृतशाली महापुरुषस्त्वस्य चरितं व्यापारः । उदाहरणमुदात्तमुद्दिश्यादिति । स इव इत्यत इति तादृशः सुरुती कत्रन एमान् पूर्वैः

प्राचीनकविभिः प्रबन्धस्य स्वग्रन्थस्याभरणीकृतो न । अभूदिति शेषः । एतेन प्रबन्धवृणामपकर्ष उक्त इति न पौनरुक्त्यम् ।

सञ्चरितनिबन्धने प्रबन्धप्रबन्धवृणामुत्कर्षमाह । प्रबन्धेति । विषयभूतस्य प्रतिपादनीयस्य नेतुर्नायकस्य गुणनिरूपणं दानदाक्षिण्यादिगुणोदाहरणं प्रबन्धानां ग्रन्थानां प्रबन्धवृणामपि तन्निर्मातृणां वचीनां च स्वीचिर्यदा प्रतिष्ठा चिरावस्थानं तयोर्मूलं कारणम् ।

अत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । रामस्य दानवैरिणानां वर्णनम् । रामायणं काव्यम् । बल्मीकाज्जन्म यस्येति बल्मीकजन्मं बाल्मीकि । तयोर्महाप्रतिष्ठाया कारणं यथा भवति तथैव मूलमिति पूर्वग्रन्थस्य । 'काव्यालपाश्च वर्जयेत्' इति प्रतिषेधपरिनिर्णीयमाह । महापुराणस्योत्तमनायकस्य गुणवर्णने प्रबन्धस्थितिः प्रबन्ध-निर्माणं त्रेयासि करोतीति श्रेयस्करी । 'काव्यं यदासेऽर्थकृते' इत्याद्यालकारिकं वचनप्रामाण्यादस्य श्रेयसाधनत्वम् । निषेधस्यसत्काव्यविषय इति तात्पर्यम् । काव्यस्य पुरुषार्थसाधनत्वं सदृष्टान्तमाह । यथेति । वेद उक्तिः । शास्त्रेति । शास्त्रं स्मृतिः पुराणानि चादिव्यस्य ग्रन्थस्य तस्मात् । आदिशब्देन गुरुप-देशादिविवक्ष्यते । हिते कर्त्तव्ये प्रवृत्तिरद्वेगाऽद्विताग्रवृत्तिश्चानुद्वेगश्च यथा तथा सत्तुत्तमनायक आश्रयोऽप्यर्थेन यस्य तस्मान् काव्यादपि हितप्रवृत्तिर-हितनिवृत्तिश्च भवतीत्यर्थः । ननु वेदादेरेव पुराणार्थसिद्धिः किं काव्येनेत्याशङ्क्य काव्यस्य विशेषमाह । पान्य इति । काव्ये इयान् एतावान् विशेषो भेदः । अस्तीति शेषः । काव्यादिति हेतुः पञ्चमी । कर्त्तव्यतायाः कर्त्तव्यत्वे धीशुद्धि-सरसा रससहिता भवति । कर्त्तव्यार्थं काव्यादिच्छया प्रवर्तते । अन्यत्र वेदादीं तथा न सरसा भवतीत्यर्थः । अकरणे प्रत्ययाभिप्रायः प्रवर्तते न तु सत्तुष्ट-प्रवर्तते । अयमेव विशेष इत्यर्थः । तथा हि । अयमेवार्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

यदिति । प्रभुणा राज्ञा समितः समः । 'समितः समः' इत्यमरः । तस्मा-च्छब्दः प्रधानं प्रयत्नकं यस्य तस्माद्वेदात् । यद्विष्टं कर्त्तव्यकर्त्तव्यरूपमभाष्टम् । अधिगतं ज्ञातम् । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति नियमात् । चाङ्गात्रेण प्रभुरिव वेदोऽपि विधिनिषेधवलेन हितेषु पुनः प्रवर्तयति निवर्तयति पारुष्येभ्यः । विषये राज्ञा दण्डमिव वेदः प्रत्ययाय जनयति । अतः शब्दप्रधान्यमिति भावः ।

अत्रार्थस्य प्राधान्यमात्रत्यागो न स्वरूपतः । तथात्वे तून्मत्तवाक्यवद्देवत्याप्र-
वर्त्तकत्वेव स्यात् । अतोऽध्ययनं फलवदर्थोद्गोहनपर्यन्तमिति वेदितव्यम् ।
अर्थः प्रवणः प्रधानं प्रवर्त्तकं यस्य तस्मात् । अत एव सुहृत्संमितात् मित्रतु-
ल्यात् पुराणवचनाच्च चिरं विचारापेक्षिततया कृच्छ्रेणेत्यर्थः । यदिष्टमधिगतम् ।
अर्थप्रधानं पुराणम् । एवं कुर्यान्नैवं कुर्यादिति विधिनिषेधबलेन प्रवर्त्तकं वा न
भवति । किं तु पूर्वपुरुषचरितस्तुतिनिन्दामुखेन रागद्वेषावुत्पाद्य मित्रवत्प्रवृत्ति-
निवृत्तिहेतुभूतम् । अतः पुराणमर्थप्रधानं सुहृत्संमितं चेति वेदितव्यम् । यत्तदो-
र्नित्यसंयन्धाद् तस्मिन्नित्यध्याहारः । तस्मिन् कर्त्तव्ये कार्ये कान्तासंमिततया
कामिनीतुल्यया यथा काव्यश्रिया काव्यसंपदा सरसतां सरसत्वमुत्कण्ठामित्यर्थः ।
आपाद्य ज्ञपाद्य । पुष्पो विद्वान् पुमान् कुतुकी कौतुकवान् विरचितः । अर्कत-
व्येऽकुतुकी च च्छेदः । अर्कसंख्ये अहिते अकुतुकी विरचितः । कर्त्तव्ये कुतुकी-
त्यनेन हितप्रवृत्तिः । अर्कसंख्ये इत्यनेनाहितनिवृत्तिश्चोक्तेति बोध्यम् । यथा
'कामिनी फटाक्षवीक्षणादिविलासैरेव कामिनमावर्जयन्ती सर्वं कार्यं कारयत्येवं
काव्यश्रीरपि व्यञ्जनाभ्यापारेणैव रामादिवद्वर्त्तितव्यं न रावणादिमदित्यर्थं द्योत-
यन्ती पुंसः कर्त्तव्ये प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति चाकर्त्तव्यादिवतीदं काव्यं कान्तास-
मितम् । अतोऽस्याः सरसतापादनेन प्रवर्त्तकत्वाद्वायानुनयपूर्वकं प्रवर्त्तकाभ्यां
वेदपुराणाभ्यां विशेषोऽस्तीति बोध्यम् । अतः काव्यनिर्माणाय प्रयत्नामह
इत्याह । तस्यै काव्यश्रिये स्पृहामिच्छां कुर्महे । वयमिति शेषः ।

तत इति । वेदाद्युपदेशाद्विशिष्टत्वादेतोः काव्यं दृष्टव्यार्जादेरदृष्टस्य कीर्त्यादेः
फलस्य प्रयोजनस्य जनकतयोत्पादकतया बद्धधिकं यथा तथोपयुक्तमुपयोग्युपा-
देयमित्यर्थः । अत्र गृह्यसंवादमाह । काव्यप्रकाशे ग्रन्थे । तथा च तथोक्तम् ।
अस्माभिर्यथोक्तं तथोक्तमित्यर्थः । काव्यं यदासे कीर्त्यं । अर्थकृते अर्थप्रयोजनार्थ ।
अर्थार्थमित्यर्थः । व्ययहारस्य विदे ज्ञानाय । शिवेतराणामनुभवात् क्षतये नाशाय
सयस्तदानीं परनिवृत्तय उल्कृष्टमुत्पाद्य । कान्तासमिततया कान्तानुल्यत्येनोप-
देशयुजे योगाय । उपदेशार्थमित्यर्थः । भवतीति शेषः ।

प्रसिद्धमिति । महाप्रयत्नेषु प्राचीनोत्कृष्टग्रन्थेषु । एतन् काव्यस्य कीर्त्या-
दिताधकत्वं प्रसिद्धं च प्रसिद्धमेव । परिचङ्कृति । छाया । विज्ञानं परिवर्धते

यद्बहुनास्त्राद्यलोकनादिति भावः । यद्वा कीर्तिं सभाज्यत उत्पद्यते । गुणा सोशील्यादयोऽज्यन्ते सपाद्यन्ते । सुपुरुषस्य पुण्यश्लोकस्य चरितं व्यापारं श्रूयते येन कारणेन काव्यस्यालापा रचना न हरन्ति । मन इति शेषः । मनोहरा न भवन्ति । तत्कारणं किं किमस्ति । नास्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तफलसाधनत्वात् काव्यालापा मनोहरा एवेत्यर्थः । अतः काव्यमुपादेयमिति तात्पर्यार्थः ।

‘काव्यालापाश्च वर्जयेत्’ इति निषेधस्मृतेर्गतिमाह । यत्रेति । यत्र पुनर्यस्मिन् काव्ये तूत्तमं श्लोक्यत इत्युत्तमश्लोकस्तस्योत्तमोत्तमस्य चरितं न निवध्यते नोदाह्रियते तत्काव्यं परित्याज्यं परित्यक्तुं योग्यमेव । अत्र स्मृतिरस्तीत्याह । तदिति । स्मृतिश्च मुनिषत्तममपि तदसत्काव्यं मूलं कारणं विषयो यस्यासा । असत्काव्यविषया स्मृतिमनुबदति । ‘काव्यालापाश्च वर्जयेत्’ इति । अन्यथा रामायणादेरप्युच्छित्तिरित्यादिति भावः । काव्ये कैमुत्यन्यायेनोत्तमपुरुषगुणवर्णनस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयितुं शास्त्रेष्वपि सत्पुरुषगुणवर्णनमेवावश्यकमित्याह । फेचलमिति । काव्यजातस्य केवलं काव्यसमूहस्यैवायं ग्रन्था सत्पुरुषगुणवर्णनरूपमार्गो न भवत्यपि तु किं तु शास्त्रजातस्यापि सकलशास्त्राणामपीत्यर्थः । सत्ता सद्गुणानामाश्रयेणावलम्बनेन प्रतिपादनेन महानुकृष्टौ लोकानां जनानामादरो यथोक्तार्था यथा स्पष्टो भवेत्तथोच्यत इत्यर्थः । वैशेषिकादेर्विशेषपदार्थयादिनो वैशेषिकास्तेषां शास्त्रं वैशेषिकं तदादिर्यस्य तस्य । ईश्वरस्य ब्रह्मण प्रतिष्ठापकतया साधकतया । जगति लोके पूज्यता पूज्यत्वम् । अहुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटयदित्यादि नवानुमानरिति भावः । महाभारतमादिर्येषां तेषां भितिहासानामपि । महापुरणस्य धर्मराजादेर्गुणानां वर्णनं परं प्रधानं येषां तेषां भावस्तत्ता तयैव हेतुना विश्वातिशायित्वम् । यद्बहुना किम् । यद्बहुभिर्भ्योऽप्युपनिषदर्थप्रतिपादका ग्रन्था अपि ब्रह्मणस्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ज्ञानादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मण प्रतिपादकतयैव हेतुना परमत्यन्तमुत्कृष्यन्त उत्कृष्टा भवन्ति ।

अथेति । अथातो धर्मं जिज्ञासेति सूत्रमिति शेषः । उपरममाज्येनोपक्रमं कुर्वता सूत्रकृता सूत्रकारेण महर्षिणा जेमिनिनापि पुरुष महापुरुषमाश्रितस्य गुणश्रेष्ठस्य गुणोत्तमस्य धर्मस्य धर्मगुणस्य ज्ञानमिच्छा जिज्ञासा तद्द्वारेण महापुरणस्य पुरु-

षोत्तमस्य गुणवर्णनमेव शास्त्रस्य प्रामाण्यात् प्रमाणत्वादावश्यकत्वादित्यर्थः ।
तत्तदिति । नीयते प्रतिपाद्यत इति न्यायः स स न्यायस्तत्तद्विषयः ।
तस्य निरूपणं परं प्रधानं यस्य तत्कथाप्रतिपादकस्यापीत्यर्थः । प्रबन्धराशेः काव्य-
जातस्य महापुरुषगुणवर्णनं हेम्नः सुवर्णस्य परमाभोद इवोत्कृष्टगन्ध इव । ततश्च
महापुरुषगुणवर्णनस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ।

प्रतापेति । प्रतापरुद्रदेवस्य गुणान् शौर्यादीनाभित्यावलम्ब्यायमलंकारप्र-
बन्धो निर्मितो रचितः । हे सन्तः सजना वो युष्माकं कर्णोत्सवः श्रोत्रयो-
रसवोऽस्तु । आनन्दकरो भूयादित्यर्थः ।

इयता ग्रन्थेन प्रतिपाद्यमहिम्ना प्रबन्धस्योत्कर्षमुक्त्वा स्वग्रन्थस्य विशेषमाह ।
काकतीयेति । काकतिर्नाम दुर्गाशक्तिरेकाशिलानगरेभराणां कुलदेवता सा
भक्तिर्भजनीया अस्येति काकतीयः । स चासौ नरेन्द्रश्च तस्य यशः कीर्त्तिं भूष-
यितुमलंकर्तुमियं चिकीर्षिता विद्यानायस्य कवेः कृतिः काव्यं स्वयं च स्वयमेव
तेन यशसा विभूष्यत अलंकियते । अत्र कीर्त्तिग्रन्थयोरन्योन्यं भूष्यभूषणभाव-
सन्नाधावुत्कर्ष इति भावः ।

प्रबन्धमहिम्ना प्रतिपाद्यमहिम्ना वृद्धसंवादमाह । दण्डिनेति । दण्डिना
कविनापि प्रतिपादितम् । प्रबन्धमहिम्ना प्रतिपाद्यमहत्त्वमिति शेषः । तदेवाह ।
आदीति । आदिराजानां नलनहुपादिपूर्वपुरुषाणां यशोविम्बं कीर्त्तिमण्डलं
वाङ्मयं वाङ्मयपञ्चमेवादृशं दर्पणम् । व्यस्तरूपकम् । कर्म प्राप्य तेषां नृपाणाम-
सन्निधानेऽपि स्वयं न नश्यति । वाक्यार्थः कर्म । अत्र नलाद्यसंनिधानेऽपि तय-
शोविम्बावस्थितेः प्रबन्धाधीनत्वोक्तेः प्रबन्धमहिम्ना प्रतिपाद्योत्कर्ष इति भावः ।
अतः कीर्त्तिभूषणं स्वग्रन्थ इति सात्वर्थम् ।

इतः परं प्रतिपाद्यमहिम्ना प्रबन्धमहत्त्वमाह । सूक्तैवेति । प्रतिपाद्यस्य वर्ण्यस्य
महिम्ना सामर्थ्येन प्रबन्धस्य काव्यस्य महत्त्वोत्कर्षः सूक्ता सुष्टूक्तैव । प्राचा
प्राचीनेन भामहेन । तत् पूर्वोक्तं प्रबन्धमहत्त्वमुक्तम् । उपश्लोक्यस्य वर्ण्यस्य
माहात्म्यादतिशयात् काव्यसंपत् काव्यसंपत्तिरुज्ज्वला अतिशयिता । इत्येवमुक्त-
मिति पूर्वोक्तान्वयः ।

उद्भटेन च तन्नामकेन काव्यकृता च प्रतिपादितम् । गुणेति । गुणाः प्रसादादयः । अलंकारा उपमादयः । तैश्चास्त्वं रुचिरत्वं तेन युक्तमपि काव्यम् । आश्रीयत इत्याश्रयस्तस्य वर्ण्यस्य संपत्त्या माहात्म्येनेत्यर्थः । अमरदुमः कल्पवृक्षः मेरुणा सुमेरुणोवाधिकोज्ज्वलमत्युज्ज्वलम् ।

रुद्रदेवेनापि केनचित् कविना कथितम् । उदारोति । उदारस्य महतः । 'उदारोदावृमहतोः' इत्यमरः । तस्य चरितस्य निबन्धनाद्वर्णनात् प्रबन्धस्य प्रतिष्ठा स्थितिरतिशयो वा कथितेति पूर्वणान्वयः । साहित्यमीमांसायां च तन्नामकग्रन्थे च प्रपञ्चितमुक्तम् । नायकेति । नायकस्य गुणाः शौर्यादयः । अत एव गुणाः सूत्राणीति श्लिष्टरूपकं तैर्ग्रयिता गुम्फिताः सूक्त्य एव निर्दोषवचनान्येव स्रजो मालिकाः । सुकृतमेपामस्तीति सुकृतिनस्तेषां सुभगानाम् । आकल्पं कल्पपर्यन्तम् । आकल्पन्ते घेपायन्त अलंकारायन्ते । 'आकल्पघेपो मेपथ्ये' इत्यमरः ।

निरूपितं च भोजराजेन । भोजराजेन निरूपितं च प्रतिपादितं च । कथेरिति । लोकोत्तरेः लोकश्रेष्ठैरनन्यमुलभैगुणैरुत्तरः श्रेष्ठे नायको वर्ण्येत यदि प्रतिपाद्येत चेत् । अल्पापि गुणालंकारादिभिर्न्यूनानपि वाग्बुद्धिर्वाग्म्यापारः प्रबन्ध इति यावत् । विदुषां पुधानां कर्णायतंसति श्रोत्रालंकारो भवति । अतः स्वयं तेन विभूष्यते इति सारपर्यम् । एवमवश्यं काव्ये लोकोत्तरगुणो नायको वर्ण्य इत्युक्तम् ।

ते गुणाः क इत्याकाङ्क्षायामाह । तत्रेति । तत्र लोकोत्तरगुणेऽप्येत अत्रत एव वक्ष्यमाणलक्षणा नायकस्य वर्ण्यस्य गुणाः । तन्नामान्वेषाह । महाकुलीनतेति । स्वग्रन्थे प्रतिपाद्यमानानां प्रतापरुद्रगुणानां विशेषमाह । पूर्वैति । पूर्वशास्त्राणां साहित्यमीमांसादिशास्त्राणां अनुसारेण कतिचित् क्रियन्त एवमे गुणाः कथिता उक्ताः । प्रतापरुद्रदेवस्य गुणाः शौर्यादयो वाचां चचनानामगोचरा अविषया वष्टुमशय्या इत्यर्थः ।

अथेति । अथ गुणोद्देशानन्तरं तेषां गुणानां स्वरूपं लक्ष्यमुदाहरणं च उद्भयं च । उच्यते इति शेषः । तत्राद्यं लक्षयति । महाकुलीनतेति । महत्पुरुषेण कुले वंदो संभवत् उत्पत्तिर्महाकुलीनता । नामेति प्रसिद्धा । उदाहरति । यथा ।

यथा स्पष्टं भवति तथोच्यत इत्यर्थः । तादृगिति । स एव दृश्यत इति तादृक् । अनिर्वाच्यमित्यर्थः । मध्यमलोकस्य मूलोकस्य यद्भाग्यं तस्य विभवादतिशयाद्धेतोः । 'भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' इत्यमरः । क्षोण्यां भूमौ क्रीडितुमिच्छुमिरिन्द्र आदित्येपां तैर्वृन्दारकैर्देवैः । 'वृन्दास्का देवतानि' इत्यमरः । चिरतरं बहुकालं यथा तथा संप्राप्तिः पद्मभूर्धवा । अर्केन्द्रोः सूर्याचन्द्रमसोः कुलयोर्विशयोः प्रशस्तिं प्रशंसां प्रतिष्ठामतिक्रान्ति इति तथोक्तम् । यं काकतीयानामन्वयं घंशमसृजत् सृष्टवान् । तस्मिन्नन्वये लक्ष्मीपतिविष्णुः संप्रतीदानीं वीरहृदयवपुषा प्रतापरुद्ररूपेण जागर्ति जागरूको भवति । अवतरतीत्यर्थः । सूर्येन्दुकुलातिशायित्वादस्य कुलस्य महत्त्वम् । तत्रावतीर्णत्वात् प्रतापरुद्रस्य ना विष्णुः पृथिवीपतिरिति न्यायात् लक्ष्मीपतिरेवासापित्युक्तमिति वेदितव्यम् । सन्वत्र क्षोणीविहरणेच्छुभिर्देवैर्वाचितो प्रह्ला सकुलं सृष्टवान् । तत्र प्रतापरुद्रेण विष्णुस्वतीर्णं इत्युक्तम् । तथा च देवानां क्षोणीविहरणेच्छा कथं घटत इति चेदुच्यते । विष्णवतारं विना तेषामवलम्ब्याभावात् क्षोणीविहरणं न संभवति । तद्वतारो तु यथेष्टविहरणं संभवतीति तद्वतारो वर्णित इति । तथा च प्रतापरुद्रसंयन्धिनां वेषांशसंभूतत्वं व्यज्यते । अत्र पद्मभुव इन्द्रादिप्रार्थनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ।

अथ महाकुलीनतानिरूपणानन्तरमौज्ज्वल्यं नाम गुणः । निरूप्यत इति शेषः । पूर्वमेवाथ महाभाग्यमित्यादावप्यन्वयो बोध्यः । रूपेति । रूपेणाकारविशेषेण संपन्नः संपूर्णो देहो यस्य स तस्य भावन्तत्त्वम् । लाघण्यामिति यावत् । तदौज्ज्वल्यं नाम गुण इति परिकीर्त्यते । उदाहरति । सुरारोरिति । यः कामो मग्नमथः पूर्वं पूर्वकाले सुरारोः श्रीकृष्णात् जलनिधिसुतायां रुक्मिणीरूपधीदेव्यामुदभवदुत्पन्नः ।

‘राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि’

इति विष्णुपुराणाद् रुक्मिण्या जलनिधिसुतात्वम् । स कामो जगत्या भूमेर्भाग्यविभवाद् भाग्यातिशयात् पुनर्भूयो महादेवाच्छामशान्महाराजात् । अवनीभृद्बुधितरि राजपुत्र्याम् । ईशरात् पार्वत्यामिति च ध्वन्यते । जात उत्पन्नः । अत एव वपुष्मान् प्रशस्तशरीरः सन् स्वयं साक्षादयं प्रतापधीरुद्रः प्रतापधीर्विशिष्टरुद्रः प्रतापरुद्रः । मध्यमपदलोपे समासः । प्रतापरुद्रो भूत्वा जयति

सर्वोर्ध्वेण वर्तत इति । एवं मृगारतां खीणां मनीषा बुद्धिः । भवतीति शेषः । अत्र साक्षाद् काम एवायमित्युपेक्षया रूपसंपत्तिरुच्यते ।

अथ महाभाग्यम् । महश्च तज्ज्ञायं च महाभाग्यम् । लक्षणमाह । यद्विश्वं-
भराया भूमेराधिपत्यमधिपतित्वं तत् महाभाग्यमिति धितोषः । उच्यते । यथा
संपेति । सेवायां जग्राणां प्रणतानां नरेन्द्राणां राज्ञां नीलपु किरीटेषु विडसद्भिः
स्फुरद्भि रत्नांशुभि रत्नकान्तिभिर्नीराजितं गीराजनां प्रापितम् । राज्यधियो
राज्यलक्ष्म्याः प्रथमापत्तास्य प्रथमप्रवेदास्य पदवीं मार्गभूतम् । सिंहासनस्य
राज्यलक्ष्मीप्रथमचिह्नत्वादिति भावः । भद्रासनं सिंहासनमारुह्य । तत्र स्थित्ये-
त्यर्थः । गुणानां दानदाक्षिण्यादीनां निधिराकरः धीवीररुद्रो नृपः प्रतापरुद्र-
नृपतिः । प्रत्यर्थिभूध्वीपतीनां शत्रुभूषालानां श्लाघाया उल्कपंस्य लङ्घने जाद्विके-
जैह्मया चरन्तीति जाद्विकाः शीघ्रगामिनस्तैः समर्थैरित्यर्थः । अत एवानुपमैः
साहस्यरहितैर्विक्रमैः पराक्रमैः क्षोणीं भुवं रक्षति । कुशनिग्रहशिष्टपरिपालनाभ्यां
निखिलभूमण्डलसंरक्षणादस्य महाभाग्यमिति भावः ।

अधीदार्यम् । लक्षणमाह । यदिति । तस्मिन् शीलं स्वभावो यस्य स तच्छी-
लस्तरस्तस्य भावस्तच्छील्यं तापरायमासक्तिरिति यावत् । विधागने वितरणे
ताच्छील्यमिति शिष्यभागवतपद्व समासः । यत् तदीदार्यं निगद्यत उच्यते ।
यथा । यदान्य इति । गुणधेणीनां गुणगणानां श्लाघयोत्कर्षेण पिहितमाच्छा-
दितं तिरस्कृतं हरिदीशानामिन्द्रादिदिरूपतीनां यशः कीर्तियेन स तस्य ह्वनृपतेः
समस्तुल्यः । अन्यो वदान्योऽपरो दाता त्रिजगति त्रिलोके । लोकत्रयेऽपीत्यर्थः ।
नास्ति । अथ हेतुमाह । यद्यस्मात् कारणाद् विद्रांस इति जनो विद्रज्जनस्तस्य
मणिगृहाणां मणिमयमन्दिराणां प्राङ्गणभुवोऽङ्गणभूमयः । समस्तात् सर्वत्रोद्भूतै-
रुल्लसितैर्द्रिदरानां गजानां मदगन्धैर्दानगन्धैः सुरभयो वासिताः क्रियन्ते । अग्रे-
श्वरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनात् काव्यलिङ्गालङ्कारः ।

अथ तेजस्विता । लक्षणमाह । जगदिति । यज्जगतां प्रकाशकरं प्रकाशका-
रित्वं तत् तेजस्वितामुच्यते । उदाहरति । सदेति । जयिनो जयशीलस्य काक-
तिविभोः काकतिदेवतोपासकविभोः । मध्यमपदलोपी समासः । प्रतापरुद्रस्या-
रिश्माभृत्कान्तानां शत्रुभूषाङ्गानां चिकुरः कुन्तला एव तिमिरं तस्याहङ्क-
रितमहंकारं मुष्ण्यतीति तन्मुषि तस्मिन् तथोक्ते । तेजः प्रताप एव भानुः

सूर्यस्तास्मिन् सदा सर्वदा स्फुरति सति । जरन्ति जीर्णान्युद्गमान्युत्कटानि तमांसि यासां तासाम् । कुतः । न सूर्यं पश्यन्तीत्यसूर्यपश्यास्तासां सूर्य-प्रकाशरहितानामवधिगिरेश्चक्रवालस्य पश्चात् भवाः पाश्चात्यास्तासां इपदां शिलानां प्रकाशस्थालोकस्य व्युत्पत्तिर्विशेषेणोत्पत्तिः संभवो भवति । अत्र सूर्यप्रकाशरहितयोरपि देशकालयोरतिबेलप्रकाशजननादस्य तेजस्वित्वं लोकोत्तर-मिति भावः । रूपकालंकारः ।

अथ वैदग्ध्यम् । लक्षणमाह । कुर्येति । कृत्यवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु चातुर्यं चतुरत्वं वैदग्ध्यं परिकीर्त्यते । यथा । उदाहरति । चातुर्यमिति । गुणनिधेः श्रीवीररुद्रप्रभोश्चातुर्यं किमु वर्ण्यते । अशक्यत्वात् किमपि न वर्ण्यत इत्यर्थः । अशक्यत्वमेव विशदयति । यत्रेति । यत्र विद्या न तत्र धीर्यं धीर्न तत्र विद्येति न्यायादन्योन्यं परस्परं विरुद्धयोरपि वाणीधियोः सरस्वतीलक्ष्म्योर्यत्र प्रतापकृत्रे महदाजवभृजुत्वमेकत्रावस्थापनशक्तिरिति यावत् । अस्तीति शेषः । पूर्वोक्तन्यायस्तु निर्गुणजनविषय इति भावः । किं चाभ्यां सह धीवाणीभ्यां सहशैः स्वोचितैरुपचारैः साकारविशेषैर्ललितां दृष्टामित्यर्थः । इमां भुवं ते तादृशा अनुपमास्तैरुत्सवैर्हर्षोत्पादकव्यापारैः । ‘उत्सूते हर्षमित्येव उत्सवः परिकीर्त्यते’ इति भावप्रकाशे । दिशां जित्वरो जयशीलः न नृपतिः । समानः पतियन्त्याः सा सपत्नी तस्या भावः सापत्न्यं विरोध इति यावत् । नि.साप-त्न्यमविरोधं यथा तथा धत्ते दधाति । आभ्यामित्यव्याप्रधाने तृतीयाविधानेऽपि द्वाब् एषोपसर्जनभावो न त्वार्थः । सह शास्त्राप्रस्तर प्रहरतीत्यग्रेव समप्रधा-नभावोपपत्तेः । अन्यथानौचित्यादिति बोध्यम् । अत्र मिथो विरुद्धानामे-तासामन्योन्यानुरागजननेन वशीकरणाद्वैदग्ध्यमुक्तम् । वितरणविद्वद्बोद्धोष्टीप्रजा-नुरञ्जनाभिः धीवाणीधरणीर्निर्विरोधं पोषयतीति भावः ।

अथ धार्मिकत्वम् । लक्षणमाह । धर्मसौकर्यं मुख्यं यथा तथा आयत्त-मधीनं चित्तं यस्य तस्य भावस्त्वं धार्मिकत्वमुदीर्यत उच्यते । उदाहरति । यथा । परिहास इति । काकतीन्द्रः परिहासेऽपि विहस्य वचनेऽप्यनीचित्य-मौचित्याभावं स्वमेऽप्यन्यवध्याः कथां गोष्ठीं शत्रौ रिपावप्यगुणस्य दुर्गुण-स्यारोपं न मृष्यति न सहते । अरयो नामासतो धर्मस्य स्थापनम् । परिहा-सादावप्यनौचित्यादिकमसहमानस्यास्य धार्मिकत्वं किमु वक्तव्यमिति भावः ।

महाकुलीनतेत्यादि गुणोद्देशश्लोके आदिशब्दग्रहणादादिशब्दस्वीकारान्महामहिमा पाण्डित्यं च प्रभृतिरादिर्येषां गुणानां ते तथोक्ता । निरूप्यन्त इति शेषः ।

तत्र महामहिमलक्षणमाह । तदिति । देवता आत्मा अधिष्ठान यस्य तस्य भावो देवतात्मता या देवाशसभूतत्वं तन्महामहिमत्वम् । उच्यते इति शेषः । उदाहरति । कौसल्येति । विष्णोः प्रथमजनन्यादिमाता कंसस्यासीत् । देवकी द्वितीया मातासीत् । किं चेति चार्थः । तदनु पश्चान्महिता पूज्यमाना मुम्मदिम्या इति राज्ञी सैव प्रतापरुद्रमाता तृतीया माताभूत् । तमेवार्थं विज्ञापयति । य इति । यो विष्णुस्तेताया त्रेतायुगे रघुपति श्रीरामोऽभूद् द्वापरे युगे शोरि श्रीकृष्ण आसीत् । स विष्णुः कस्य युगे वीररत्नस्यावतारो यस्य स रत्नरूपेणावतीर्णं सन् जयति । अतो विष्णोर्मातृत्रयं सिद्धम् । महामहिमत्वं स्वयमेव विज्ञापयति । अत्रेति श्लोके गरुडध्वजात्मकतया विष्णवतारत्वेन महामहिमतोक्ता ।

सर्वेति । सर्वाभिविद्याभिरधिकत्वं यत्तत्पाण्डित्यमुदाहृतमुक्तम् । उदाहरति । यथा गोष्ठीभिरिति । श्रीवीररुद्रो नृपः पण्णा दर्शनानां समाहारः पद्मदर्शनी ।

‘पाणिनेर्जैमिनेश्चैव व्यासस्य कपिलस्य च ।

कणादस्त्राक्षपादस्य दर्शनानि पठेव हि ॥’

इत्याहुः । सा सीमा गोचरो यासां ताभिन्वधोक्तभिर्गोष्ठीभिः शास्त्रप्रसंगैर्बुधगणान् विद्वत्समूहान् ससदि सभायां परितोपयन् सतः श्रेष्ठस्य सारस्वतमार्गस्य कवितामार्गस्य दर्शनेन विस्तर्तदर्शनचर्णदर्शनसमर्थं सूक्ष्मं सुभाषितं कवीन् प्रीणयन् सतोपयन् । संगीतोपनिषद् नाट्यवेदान्तस्य रहस्यपिण्डनिर्ममसूक्ष्मकं रातोद्यस्य ततादिचतुर्विधवाद्यस्य योग्यैश्चितैः क्रमैः परिपादिभिः । ‘ततः वीणादिकं वाद्यमानदं मुरजादिकम् । यशादिकं तु सुपिर कास्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं चादित्रातोद्यनामकम् ॥’ इत्यमरः । वैणिकान् वीणावादनकान् धिन्वन् प्रीणयन् सन् विहरति । तत्र विभो सर्वविद्याविशारदत्वादल्लण्ड पाण्डित्यमिति भावः ।

अथेति । अथेत्यारम्भे । ‘मङ्गलानन्तरारम्भपद्धत्यात्स्न्येव्यवधौ ५५’ इत्यमरः । प्रथममेव नायकगुणनिरूपणानन्तरं नायकस्वरूपं निरूप्यते । लक्षणोदाहरणाभ्यामिति शेषः । महापुरुषगुणवर्णनेत्यादिना गुणवर्णनस्यैव प्रबन्धो कर्पायदृष्टव्योक्तः

त्वात् प्रथमतो गुणनिरूपणमिति वेदितव्यम् । लक्षणमाह । यशः कीर्तिः ।
कोशदण्डजं तेजः प्रतापस्ताभ्यां सुभगो धर्मकामार्थेषु तत्पर आसक्तो धुरन्धुरः
समर्थो गुणैः कुलीनत्वादिभिराढ्यः पूर्णश्च । पुमानिति शेषः । नायकः परिकी-
र्तितः । यद्यपि गुणाढ्य इत्यनेनैव यशःप्रतापधर्मादीनामुपादानं भवति तथापि
पुनरुपादानं तेषामावश्यकत्वद्योतनाय । उदाहरति । यशःप्रतापाभ्यां सुभगत्वं
यथा । धर्मेति । काकतिवीररुद्रनृपतेः स्फारं प्रभूतं यशोमण्डलं कीर्तिमण्डलं
त्रिभुवनस्य त्रिलोकस्य धर्म एवालम्बो दण्डस्तेन समुच्छ्रितामुद्धतामेकातपत्रस्या-
द्वितीयच्छत्रस्य ध्रियं शोभां धत्त इति निदर्शना । प्रतापमाह । छायेति । कुवल-
यद्यामेन्द्रीवरनीलेयं परिदृश्यमाना नभस्थस्याकाशस्थस्यस्य छत्रस्यातपत्रस्य
छायावातप इव लोच्यते दृश्यते । अत्र यदिति शेषः । उत्तरवाक्ये तच्छब्दप्रयो-
गात् । यद्यस्मात् कारणादालोच्यते तत्तस्मात् कारणात् तस्य छत्रस्योपरि भागे
प्रताप एव तपनः सूर्यो नियतं यथा तथा द्योतते प्रकाशत इति मन्ये त्रिभुवनोपरि
कीर्तिस्तदुपरि प्रताप इति महती यशःप्रतापसंपत्तिरुक्ता । धर्मकामार्थतत्परत्वं
यथा । धर्म इति । रुद्रनरेश्वरे धर्मः पुण्यसंपादको गुणः सोऽर्थ इव द्रव्यरूपपुरु-
षार्थ इव पूर्णः श्रीर्वस्य स तथोक्तः स्थितः । अर्थो धर्म इव पूर्णश्रीः स्थितः कामो
विषयेष्वभिलाषस्ताविव धर्मार्थाविव पूर्णश्रीः समृद्धः । तौ धर्मार्थौ काम इव
कामः पुरुषार्थ इव पूर्णध्रियौ स्थितावित्यन्वयः । अत्र धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि
समृद्धस्ववर्णनेन मुदयवृत्तिर्त्वं द्योतितम् । अत्र त्रयाणां परस्परसादृश्यवर्णनेनोप-
मेयोपमालंकारः । धुरीणता धुरन्धरत्वम् । यथा गायन्तीरिति । काकतिवीररुद्र-
नृपतौ दोष्णा पाहुना विश्वंभरां भुवं विभ्रति वहति सति शेषोऽनन्तो गायन्तीः
स्वभर्तृभारावतरणात् । प्रतापस्त्रकीर्तिमिति शेषः । अद्येदानीमेवेति भावः । निज-
वधूः स्वजायाः शिरसां कम्पनैः क्लाघनैरनुमोदत अनुसृत्य तुष्यति । कच्छपपति-
रादिकूर्मावतारो हरिरपि वक्ष्यस्या दर्शनात् । आलिङ्गनार्थमिति भावः । लक्ष्मीं
ध्रियं प्रीणयते संतोषयति । दिङ्गागाश्च दिग्गाजाश्चानुव्रज्यया सुरतार्थमनुधावनेन
क्रेणूनामिभीनां शुचं विरहजं दुःखम् । 'मन्युशोकौ तु शुक्लं स्त्रियाम्'
इत्यमरः । अपाकुर्वन्ति परिहरन्ति । शेषादिभिर्भरणीयां विश्वंभरामयमेक एव
विभर्तीति विश्वादिनाविधुरन्धरत्वमस्योक्तम् । मुखैरिति । ऋणीति सामान्यवा-
चकस्य विशेषपर्यवसानात् शेष इत्यर्थः । सहस्रेण मुखैः सहस्रसंख्याकमुखै-

रित्यर्थः । सहस्रेणेत्यत्र 'विशत्याद्या सदैकत्वे सख्या सरयेयसख्ययोः' इत्यपर-
वचनादेकवचनत्वम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । काकतिदेवताको वश काक-
तिवशः । तद्भर्तुर्गुणान् शौर्यादीनिति सर्वत्र सवध्यते । वदेच्चेदूयाद्यदि । तथा
विवस्वान् सूर्यं सहस्रेण करैरशुभिरेव हस्तैरिति श्लिष्टरूपकमस्य लेखनसाधनत्वा-
शोगाद्विलिखेत् । हरिरिन्द्रश्च । 'इन्द्रो दुष्यवनो हरिः' इत्यमरः । सहस्रेण
नेत्रं पश्येच्चेत् । स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे साप्रत स्थाने' इत्यमरः । दोषादय
एव प्रतापरद्रगुणस्तुत्यादिकं कुर्युश्चेद्युक्तम् । समर्थत्वात् । अन्ये तु कर्तुमुद्यत्ताश्चे-
दयुक्तमिति वाक्यार्थः ।

अथ नायकसामान्यनिरूपणानन्तरम् । उदात्तेति । उदात्त उद्धतो ललितः
शान्त इति चत्वारः । धीरो धीरशब्दः पूर्वं आदिर्येषां सै तथोक्ता । इम उवा
त्तादयो नायका स्मृता उक्ता । अत्र धीरशब्दपूर्वत्वमुदात्तादिशब्दानामेव न तु
नायकानाम् । तथापि शब्दपरेणाप्यर्थलक्षणेति 'देवपूर्वं गिरिम्' 'धनुस्त्वपदमसौ
वेदम्' 'हिरण्यपूर्वं कशिपुम्' इत्यादौ मल्लिनाथेन व्याख्यातम् । वैयादीना
पादपूरणादपूरणार्थत्वं द्रष्टव्यम् । श्लोकार्थं कविः स्वयमेव व्याकरोति । तत्रेति ।
तत्र नायकस्वरूपप्रकटनप्रस्तावे । सर्वरसानां शृङ्गारादिनवरसानां साधारणा
समाना धीरोदात्तादीनां सकलरसानुगुणत्वमनुकूलादीनां चतुर्णां तु नास्तीत्या-
शयेनोक्तम् ।

क्रमेण चतुर्णां लक्षणान्याह । महदधिकं सत्त्वं सत्त्वगुणौ यस्य स तथोक्तः
क्रोधाद्यनभिभूतान्तःकरणोऽतिगम्भीरोऽगाधचित्तः कृपावान् परदुःखप्रहरणेच्छुः
रविकल्पेन आत्मस्तुतिरहितो धियः रात्यादधातीति धीरो वासल एवगुणको यः
प्रतापरद्रवत् प्रतापरुद्रतुल्यं वर्धते स धीरोदात्तो धीरोदात्तनामको नायकः
समतः । सदिग्ध इति । त्रैलोक्यमतिशयेन कीर्त्यो मुभय मुन्दर धीवीररद्रो
नृपः । एतोऽसि यज्ञ येन सः । कृपया मृदुः न कातर्येणेत्यनेन महासत्त्व-
तोक्ता । क्षणमल्पकालमेवारीन् । पुरः स्थितानिति शेषः । इन्नु सदिग्धे सदेह
गच्छति । क्षणमित्यनेन धैर्यमुक्तम् । पुर इत्यनेन न तु पलायितानिति धार्मिकत्व-
मुक्तम् । वन्दिषु स्थावकेषु शौर्यभिर्यां शौर्यसंपत्तौ प्रणयः प्रेमाश्च प्रतापरद्रमय
न्धिने प्रदासन्त इति तथोक्तेषु सः । नमन्ती भूर्यस्य स तथोक्तः तद्विति
लज्जानुभाषः । लज्जते लज्जितो भवति । स्थावकस्तुतावेन लज्जितस्यात्मस्तुतिर्-

रापास्तेत्यविकथनत्वमुक्तम् । सुखस्येष्टानुभवजन्यानन्दस्य रोपस्यामर्पस्य हर्षस्ये-
ष्टलभजन्यमनःप्रसादस्य च पिशुनान् सूचकान् । 'पिशुनौ खलसूचकौ'
इत्यमरः । आकारान् अक्षिनिमीलनादीन् चक्रे मनागीपदपि न धत्ते न विभर्ति ।
एतेनातिगम्भीरतोक्ता ।

दर्पेति । यो नायको दर्पः शौर्यादिमदो मात्सर्यमसह्यं ताभ्यां भूयिष्ठः
प्रभुरः । चण्डा तीक्ष्णा वृत्तिर्व्यापारो यस्य स विकथन आत्माक्षाघारः ।
मायावी केवलवद्भक्तः । सुलभः क्रोधो यस्य सः । स नायको धीरोदत उच्यते ।
रे इति । रे रे इति हीनसंवोधनम् । 'हीनसंवोधने तु रे' इत्यमरः । रे रे
इति सर्वत्र संवध्यते । रे रे घूर्जरदेशाधिपते । एवं देशवाचकलम्पाकादीनामपि
तदधिपतयो वाच्याः । समरे युद्धे जर्जरः त्रिपिलगात्रोऽसि । हे लम्पाक किं
किमर्थं कम्पसे वेपसे । हे बङ्ग मुघा किं किमर्थं खड्गसि खड्गनमूर्ध्वोच्चलनं
करोपि । हे कोङ्कण यलस्य चतुरङ्गस्य रजसा परागेण काणोऽन्धोऽसि किम् ।
हे हूण प्राणाः परायणं प्रधानं यस्य तथोक्तो भव । महाराष्ट्र अपगतं राष्ट्रं यस्य
स तथोक्तोऽसि । एतत् सर्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः । अमीति हस्तनिर्देशो-
न्नामदर्शनेन दुर्जयत्वं सूचितम् । वयं योद्धारो युद्धकारिण इत्युक्तरीत्यान्ध्रक्ष-
माभूत् आन्ध्रदेशनायकस्य प्रतापरुद्रस्य भटा योधा अरिन् परिभवन्ति तिरस्कु-
र्वन्ति । अग्रे रे रे इत्यादिना दर्पादिगुणप्रकाशनाद् भटानां धीरोद्धतत्वं ।

निश्चिन्त इति । कलामु गीतादिष्वासक्तः सुखी भोगप्रवणो सृदुः सुकुमा-
राकारो निश्चिन्तः सुतादिनिक्षिप्तयोगक्षेमतया चिन्तारहितो नायको धीरललित
उच्यते । शौर्येति । शूरस्य युधि निर्भीकस्य भावः शौर्यं तस्योष्मा तापः । प्रताप
इति यावत् । निर्गतोऽवग्रहः प्रतिबन्धको यस्मात् सः । यद्यपि 'वृष्टिर्पे तद्वि-
धातोऽवग्रहावग्रही समौ' इत्यमरकोशादवग्रहस्य वर्णप्रतिबन्धकवाचकत्वं तथापि
'विन्वोर्केर्वेकतद्वाप्तिसां परोक्षैः' इत्यादिमाध्याख्याने विशेषवाचकस्यापि
सामान्यवाचकत्वमिति निर्णीतं मल्लिनाथेन । तथैवात्रापि विशेषवाचकस्य सामा-
न्यवाचकत्वं ध्येयम् । प्रतिनृपाः शत्रवः सर्वेऽपि नग्नरीकृता वसरीकृताः । इयं
भूभूमिः पातिघ्नं पवित्रतात्वं पशुर्वेदं वदत्वमुपैति प्राप्नोति । सर्वापि भूमि-
वंशीकृतैत्यर्थः । अयं स्वयंभूः स्वयंभूनामकः शिवो नाथः परिपालक एकशिलायां
कश्चन शिवालयोऽस्ति । तस्य शिवस्य नाम स्वयंभूरिति । अ एव रक्षक इति ।

धीर धैर्यवानय युवराज श्रीवीररुद्र एव सर्वो धुर राज्यभार वहति । नान्य
इत्येवकारार्थः । इत्येव विभु समर्थं श्रीकाकतीन्द्र काकतिकुलज्येष्ठ प्रतिकुल
प्रतिक्षणमनुमोदते सतुष्यति । अत्र शौर्यादिभिर्दवानुकूल्येन युवराजधुरधरत्वेन
च निश्चिन्त सदा सुखमनुभवतीति काकतिकुलज्येष्ठो धीरललितः ।

धीरो विवेचकः क्लेशसहिष्णुर्धा धीरः । शान्तः शान्तिप्रधानः । अतः प्रसन्न
आत्मान्तःकरणः यस्य सः । द्विजादिकः पुमान् धीरशान्तः इत्युच्यते । आदि-
शब्देन वणिक्सचिवौ विषयशिक्षौ । धीरमिति । एष सत्यावता पण्डितानां
गणः समूहो धीरः प्रत्यग्र यथा तथा प्राप्त उदयोऽभिरुद्धिरुदयाचलश्च येन तम् ।
नृपालरत्नमभितः प्रतापरुद्राभिमुखः यथा तथेत्यर्थः । अञ्जाकरः कमलाकरस्ता-
मरसम् । पूषा सूर्यः । 'विकर्त्तनार्कमासंण्डमिहिरारणपूषणः' इत्यमरः ।
तमिव निर्जः स्वार्थविकासैरुसवादिभिर्दलविश्रुपैश्चोन्मीलन्याः कमलायाः सपत्नेः ।
अन्यत्र लक्ष्म्याः । विहारवसतिः जेलिस्थानं भूत्वा विश्वस्य प्रपन्नस्यामोदः सतोषः
गन्धविशेषः चोदयन् वर्धयन् दोषाणां पापानामवसानं भन्ते नाशे । जसुकोऽन्यत्र
दोषायां शत्रोरवसानं भन्ते प्रभातः जसुकः सन् मोदते । अञ्जाकरस्याप्यन्त-
संज्ञासंज्ञावादीत्युक्त्यः वर्त्तते चेतनत्वादित्यया बुद्धिक्षयासम्भवादिति । 'अन्त-
संज्ञा भयस्येते सुखदुःखसमन्विताः' इति मनुपचनः पः । अत्र प्राप्तोदयमि-
त्यादिश्लेषापुराणितः पूषणमिवेयुपमालङ्कारः । एकरस्यैव नायकस्य धीरोदात्ता-
विशब्दवाच्यत्वं मारावस्थाभेदनति वेद्यम् ।

अथ सर्वरससाधारणनायकरूपणानन्तरं शृङ्गारस्य प्रथमरसस्य विषया
गोचराः । उद्दिशति । अनुकूलः इति । स्मृतः इति प्रत्येक सप्त-दः । अन्यथा
यहुबचनापत्तः ।

उद्देशक्रमेण चतुर्णां लक्षणान्वाहः । एवावत्त एरुस्याः नायिकायामानन्दो-
ऽधीनः । एकासक्तः इति वा पाठः । अमुमेवाहमाह । एरुस्यामिति । नायि-
कान्तरसंज्ञावशीति भावः । किमिति । नायिका सरसामाह । हे सखि किं नाम
किमभिधानं तपः भुवा भूदेत्याः नायिकया चाचरितं कृतम् । भूतपः प्रभेः हेतु-
माह । धीरो रत्ननृपो यस्याः भुवः पतिर्भर्ता । इतीति शेषः । गीयते उच्यते ।
भूतपोनामग्रहणे तत्तपोऽहं करिष्यामीति तात्पर्यम् । इदानीं तव भाग्यात्तस्य
पत्नी भवेत्याकाङ्क्षायामाह । क्वेति । तत् सुचरितं मुहूर्तं क्व कुर्यात्ति । नास्ती-

त्यर्थः । यतः सुचरितात् तस्य प्रतापरुद्रस्य प्रिया स्यां भवेयं तत् कैत्यन्वयः ।
सख्याह । जाने । प्रियसंघटनोपायमिति शेषः । हे मानिनि मा विपीद विपादं
मा गच्छ । त्वां रत्नानामाकरः खनिस्त्याभूता मेखला काञ्ची यस्यास्ताम् ।
भूपथे ॥ रत्नाकरः समुद्र एव मेखला यस्यास्ताम् । स्थिरां स्थैर्यवतीं भुवं च ।
पुरतः । अस्मति शेषः । प्रत्याप्याप्याय नृपं सदा त्वयि रक्तमनुरक्तं विधास्ये
करिष्ये । 'रसा विश्वंभरा स्थिरा' । 'भूतधान्यब्धिमेखला' इति चामरः ।
लक्ष्ये लक्षणानुगतिं दर्शयति । अत्रेति ।

द्वितीयलक्षणमाह । तुल्येति । अनेकज्ञानेकासु नायिकासु तुल्यस्तुल्यवृत्तिर्द-
क्षिणः । अमुमेवार्थमाह । अनेकास्त्विति । उदाहरति । नर्मेति । मया काचिन्
प्रिया अरकला मन्मथविधास्ता एव कैत्यः मुरतःक्रीडेत्यर्थः । तासु विषये ।
अग्रान्य इष्टजनाद्यर्जनरूपः परिहासो नर्म तत्सहितमुक्तं वचनम् । भावे कः ।
तेन निमन्त्रिता आहूता स्वाकृतेन स्वाभिप्रायेण तत्सूचकैरेत्यर्थः । विलोकनेन
कसैचित् नायिकार्यै हृदयं मन अभिलाष इत्यर्थः । आविष्टतं प्रकटितम् । वृत्त्याः
कौण साधनेन प्रसाधनविधिः प्रतिकर्मविधानमाभरणजातमिति यावत् । 'प्रति-
कर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः । कस्याश्चिन्नायिकायाः प्रहितः प्रेषितः । क वा नु कुत्र
वा गच्छाम्यविलम्बेन गमिष्यामि । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानव्यत्ययः । तत्तदु-
चितव्यापारेणानेकत्र भावप्रकाशनेनैकत्र गमनमनुचितमित्यनुचित्तयैव विचारे-
णैव न तु गमनेनेत्येवकार्थः । नृपते राज्ञो निशा रात्रिः प्रभाता प्रभातप्राये-
त्यर्थः । आसीदित्यन्वयः । वीररुद्रस्यापि दक्षिणनायकत्वं चक्रमुदाहरणान्तर-
माह । वाणीमिति । वाणीं सरस्वतीं नायिकां च । मुखेन वक्त्रेण लक्षणया
सहायेन । अन्यत्र नेत्राभ्यां ध्रियं लक्ष्मीं नायिकां च । दोष्णा वाहुका । मेदिनी
भुवं प्रियां च । मानयन् यद् मानयन् रुद्रनरेश्वरस्तासु वाणीश्रीमेदिनीषु तिसृषु
नायिकासु च तुल्यतां तुल्यवृत्तित्वं धत्ते । अत्र महाभाग्यवतोऽस्य स्वमुखादिषु
वाण्यादिसद्भाववर्णनेन वाण्यादिगतस्त्रीलिङ्गाक्षिप्तनायिकासु तिसृषु सहापाव-
लोकनहस्तावलम्बनैस्तुल्यानुरागप्रकाशनादस्य दक्षिणत्वम् ।

ष्टलक्षणमाह । व्यक्तेति । यो व्यक्तोऽपराधो यस्य सः । गतभीर्निर्भीरुश्च
॥ नायको षट् इति कथ्यते । राज्येति । राज्यध्रियो राज्यलक्ष्म्यास्तत्राम्या
नायिकायाश्च परिभागमुपभोगं संभोगं च संसर्ताति तथोक्तम् । हे राजन् भव-

तत्त्व सर्वाङ्गं सप्ताङ्गानि समस्तद्वारिं च । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि
च । राज्याङ्गानि' इत्यामरः । आलोक्यते दृश्यते । तत्र दर्शनेऽविनयो दौष्ट्यं कः
कीदृशो । नास्तीत्यर्थः । तस्या राज्यश्रियः सपत्न्या नाम मय्यर्प्यते निक्षिप्यत
इति । यत् इदमर्पणं साहसं न केवलं तत्संभोगसूचकावयवदर्शनं प्रत्युत तन्नाम्ना
ममाङ्गानं कियत् इत्यतिसाहसमित्यर्थः । अहं त्वां बह्व्यो बहुभाः प्रियतमा यस्य
तं तथोक्तं जाने । बहुबलुभस्वमेव व्यनक्ति । किमित्यादिना । ततोऽपरमन्यद्व-
क्तव्यं वाच्यं किं किमस्ति । नास्तीत्यर्थः । वयमस्या दरिद्राः । या वसुमती नाम
वसुमतीति प्रसिद्धा भूः । 'वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा' इत्याद्यमरकोशादिना ।
नायिका तु वसुमती धनवतीति प्रसिद्धा तस्यां तव प्रेम स्नेहः । अधिकजल्पि-
तैर्वाक्यैः किम् । आपितसाध्यं नास्तीत्यर्थः । प्रतापरुद्रस्यैकपत्नीमतस्य नायिकान्तरसं-
भोगवर्णनानौचित्यात् राज्यलक्ष्म्यादिषु स्त्रीलिङ्गमहिम्ना नायिकान्तरत्वं परिक-
ल्प्योद्ब्रियत इति बोध्यम् । अत्र परिभोगप्रकाशनात् योग्यस्वलनाच्चापराधा-
भिष्यक्तौ तत्तत्काशगमनाधिर्भीकृत्वमित्यस्य द्रष्टव्यम् ।

छाठलक्षणमाह । गूढेति । गूढमन्यैरविज्ञातं यथा तथा विप्रियमपराधं
करोतीति गूढविप्रियकृत् यः स शठः शठनायकः । दृष्टुपेति । दृष्टया केवलं
दृष्टव्येव पश्यसि मनसान्तकरणेन न पश्यसि वाचा प्रियं मनोहरं वचनं भापसे ।
भावेनाभिप्रायेण नो भापसे न वदसि । किं भुजाम्तरं वक्षस्थलमग्रे पुरतः
प्रकटयसि । आश्रयन्तरमन्तस्थितचित्तव्यापारं न च प्रकटयसि । हे काकतिनाथ
ज्ञातम् । तव हृदयमिति शेषः । प्यायतोऽन्तरालोचयतस्त्वव प्राणेश्वरी प्रेयसी
भूः परं भूरेव मादृशेषु । जनेष्विति शेषः । विडम्बनैव अनुकरणमेव । तत्
तस्मात् कारणाद् व्यर्थेनिरर्थकैर्वहिःसंभ्रमैर्वाङ्मसंदर्भैरलं पर्याप्तम् । वाङ्मसं-
भ्रमान् मा कार्षीरित्यर्थः । अत्र दर्शनभाषणयोश्चक्षुर्वागिन्द्रिययोरभावे असंभ-
वादेव पश्यसि भापस इत्यनेन चारितार्थ्यं दृष्टया वाचेति पुनरुपादाने तात्पर्य-
निपेधार्थमिति न पीनस्वत्वम् । अत्र नायिकामात्रविदितभावशून्यदर्शनादिवि-
धानादयं शठः । वीररुद्रगुणवर्णनप्रतिज्ञामङ्गं परिहरति । अत्रेति । रे रे चूर्णर
शौर्योष्मा नमोक्तेनेत्यादिषु धीरोद्धतत्वात् तथायकविशेषत्वेन काकतीश्वरापुदा-
हरणे वीररुद्रस्यैव वर्णनम् । तेषामन्योत्कर्षाबहत्वादिति भावः ।

पीठमर्दादिनायकानुकूलनसहायलक्षणान्याह । किञ्चिदूनो न्यूनः पीठमर्दः ।
एका विद्या यस्य स एकविद्यो विदः । सन्धाने नायिकानायकयोः संघटने कुश-
लश्रेष्ठः । हास्यकार्यनुवाक्यवेषविकारादिना परिहासको विदूषकः । स्मृत इति
सर्वत्र संबन्धः ।

शृङ्गारप्रधाना नायिकाः शृङ्गारनायिकाः । ता उद्दिशति । स्वाधीनपतिके-
त्यादि । तथाभिसारिका स्नेह्यन्तेन । क्रमादुद्देशक्रमालक्षणं तासामिति शेषः ।
उच्यते । प्रियेति । नित्यं प्रियेणोपलालिता या सा नायिका स्वसिद्धधीन
आयत्तः पतियंस्याः सा स्वाधीनपतिका भवेत्यन्वयः । उदाहरति । प्रियामिति ।
सर्वं सहत इति सर्वसहा तां प्रियां नायिकां प्रियामिष्टां भुवं च तस्मैविशेषैर्वा-
सोऽङ्गरागादिभिः सारकरणादिभिश्चोपलालयन् लालनं कुर्वन् प्रतापरुद्रनृपतिः
प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे भवेक्षते । अवेक्षत इत्यनेनासन्नायत्तरमणत्वप्रतीतिः सर्वस-
हायाः स्वाधीनपतिकात्वम् ।

प्रियेति । प्रियस्यागमनवेलायामागमनसमये मुहुर्मुहुः केलिगृहं तथात्मानं
स्वशरीरं च मण्डयन्त्यलंकुर्वती या सा नायिका वासकसज्जिका । वासके निवा-
सस्थाने सज्जा सज्जदा सैव वासकसज्जिकेत्यन्वयसंशयः । 'स्त्रीणां वासस्तु वासकः'
इति वचनात् । वासके वारे दिवसे सज्जयति सज्जिकरोति केलिगृहमिति वा ।
अमुमेव पक्षमवलम्ब्योदाहरति । स्येति । प्रधानागारं प्रधानगृहं स्वतेजसा
स्वप्रकाशेन परिष्कृत्यालंकृत्योत्कयोन्मनसोत्कण्ठितया भिया रान्यलङ्घ्या नायि-
कया चाभिप्रेकवेलायां पट्टाभिप्रेकसमये वीररुद्रः प्रतीक्ष्यते निरीक्ष्यते । अत्र
प्रीडागारपरिष्कारादिभिरियं राज्यलक्ष्मीर्वासकसज्जिका ।

चिरयतीति । अव्यलीक इति शेषः । अनपराधे प्रिये कान्ते अधिकमत्यन्तं
चिरयति सत्युन्मना उत्कण्ठिता । नेति । वाद्यगुणानामनिर्वचनीयगुणानां
परिमलः प्रकाशो यस्य तस्मिन् रुद्रनृपतावन्या शङ्कान्याह्वनासक्तिरूपो पितृकः ।
नास्तीति शेषः । कया वा गोष्ठ्या केनचित् संगीतादिप्रसङ्गेन चिरयति ।
अतोऽसौ वीरललित इति बोध्यम् । सखीभिर्वयस्याभिः सुखेन लभ्यत इति
मुलभः सुखेन लभ्यः । न हि । मदन सर त्वं समानेतुं व्रज । अहं यद्वोऽङ्ग-
लियं या सा । नमस्करोमीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । यतो यस्मात् कारणात् तव
प्रियससध्वद्गो विष्वक् समन्ततोऽब्रन्ति गच्छन्तीति विष्वग्व्यग्रः । तान् सर्वतो-

दिक्कान् किरणान् किरति चिच्छति ततस्त्वां नमस्करोमि कान्त समानय ।
अन्यथा चन्द्रकिरणा दु सहा इति भाव ।

क्वचिदिति । क्वचित् कुत्रचित् स्थले सङ्केत मर्यादामावेद्योक्त्वाथ पश्चात्
दयितेन वञ्चिता वञ्चनां प्रापिता सती या स्मरेणार्त्ता सा विप्रलब्धेति सूरिभिः
पण्डिते परिकीर्त्तिता । गच्छेति । हे सखि त्वमग्रे पुरो गच्छ । आगमनसमय
इवाधुना स्वयं पुरो गन्तुमशक्यत्वादिति भाव । प्रियस्यागमस्यागमनस्य कथा
कथं का कीदृशी । इत् पर नागमिष्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । निशीथोऽर्धरात्र
परमत्यन्त प्राप्त । कालातिक्रमाद्यागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा प्रियागमकथा कीदृशी ।
न कायत्यर्थः । निशीथ पर निशीथ एव प्राप्तो न तु प्रियः । हे सकेतालय भो
सकेतस्थान त्वं मोक्ष्यस । मयेति शेषः । मोक्ष्यस इति भविष्यन्निर्देशेनप
नाद्यापि मोक्ष दाकोर्ताति द्योत्यते । मम वृथा व्यर्थः । साध्याशाभावादिति
भावः । अश्रुभिर्नेत्रजलैर्न नु मुरतश्चमज्जलादिना पङ्क्तिः सभूतपङ्क्तौ जातः । न
थाय तत्रापराध किन्तु बहुबलभे त्वय्यासत्ताया ममैवेत्याशयेनाह । यद्वेति ।
यद्वेति पक्षान्तरे । प्रियागमनातिरिक्ते पक्ष इत्यर्थः । राज्याश्रित्य प्रियतमे
भारत्या सरस्वत्या वल्लभे भुयो दयिते रुद्रनरेश्वरे विषये प्रायः प्राप्नुय्य कृत
पदं व्यवसितं समागमयन्तो याभिस्तां वयं विप्रलब्धाः । नाहमेकैष वञ्चितापि
तु कारका सर्वस्य सखाद्याऽपीति द्योत्यितुं वयमिति बहुवचनम् । राज्य-
श्रित्य इत्यादिषु क्षीलिङ्गाक्षिप्तास्त्रिस्तोऽपि नायिका ध्येयाः ।

नीत्येति । अन्यत्र स्थलान्तरे निशा रात्रिं नीत्वा गमयित्वा प्रातः प्रातः काले
प्राणवल्लभ आगते सत्यन्यस्या समोगस्य चिह्नैरङ्गरागादित्क्षणेयां नायिका
कुपिता सा खण्डिता मतोक्तव्यथ । काचिन् गृहमागतं प्रियं प्रत्याह । रात्रि-
रिति । रात्रिर्यमत्रयेण परिमिता परिच्छिन्ना । आद्यन्तयामयोरर्धेयोरकुण्डितस-
चारत्वेनारात्रित्वाभिमानात् प्रियामेति व्यवहारः । ते तव वल्लभा प्रेयस्य
सहस्र सहस्रसख्याकाः । सन्तीति शेषः । मार्गस्यासत्था प्रत्यासत्त्या ममापि
गृहं प्रातरेव प्रभात एव न तु रात्रवित्येवकारार्थः । आगतोऽसि । त्वप्रेय-
सीसहस्रसदृशैर्नगमनमार्गेणैतस्य मत्सन्दर्शनमप्राप्तये प्राप्तवन्तः । अतस्त्वापराधो
मास्तीति प्रात्यातिकार्यः । आ प्रभात त्वप्रेयसीगृहेषु चरित्वा विहारानुचितकाल
अत्रागमनं मद्वदनार्ययति तारयथांथ । कथंन्य किं किमस्ति । नास्त्यत्यथ । यद् कुत-

नृपतिभी राजभिः सर्वा वक्ष्यमा वीक्षणीया द्रष्टव्या हि । सर्वा द्रष्टव्या इत्यनेनेतराभिः सह स्वस्यापि दर्शनाहंत्वेन न तु तासामिव संभोगार्हतेति चोत्पत्ते । दोषो वा दोषोऽपि कः । नास्तीत्यर्थः । अहं पुनरहं तु तव काममत्यन्तमायासाधिष्ठयायास-कारिणी । प्रत्युत ममैव दोषो यतो ध्वजेण मार्गेण गत्वा मद्रूपपर्यन्तमतिश्रमेण त्वदागमनहेतुत्वान्ममेति हृदयम् । अत्र प्रातरागतस्य प्रियस्यान्यासंभोगविह्व-दर्शनात् कुपितेतीयं खण्डिता । यकोक्त्या कोपप्रकाशनात् ।

कोपादिति । कान्तं कोपात् पराणुष निष्कास्य प्रियनिर्गमनानन्तरं या तापसमन्विता सा सूरिभिः कलहान्तरिता नामेति प्रसिद्धा परिक्षीर्षिता । काचित् स्वहृदयमुपाळभते । तद् तद्देति । छयैव न्याय्यायते । हे हृदय रोप-फलपेण कोऽक्षुभितेन त्वया तथा तथा तेन तेन प्रकारेणानुनयन्ननुनयं कुर्वन् प्रियोऽवधीरितस्तिरस्कृतः । राजेति स्वतन्त्र इत्यर्थः । न ज्ञातम् । भावे कः । ज्ञानं नास्तीत्यर्थः । वियोगे या वेदना पीडा तां सहस्र । अनेन महासंतापो चोत्पत्ते । वेदोति ।

‘कथाभिः कमनीयाभिः कान्यैर्भोगैश्च सर्वथा ।

उपचारैश्च रमयेद्यः स कान्त इतीर्यते ॥’

इत्युक्तलक्षणे कान्ते देशान्तरगते सति स्त्रिया खेदयुक्ता या सा प्रोपितभर्तुका । प्रोपितो देशान्तरगतो भर्ता यस्याः सेवन्वयसंज्ञा । त्रैलोक्येति । त्रैलोक्ये प्रथमानया वर्धमानया कीर्त्या महतः श्रीधीरहृद्ग्रभोः सेवार्थं सेवार्थं भूपेषु काकतेर्देवतायाः पुरे काकतेपुरे एकशिलायां चिरयत्सु चिरं स्थितेषु सत्सु तेषां भूपाना योपितो द्वारेष्वासका लम्बा इतो दृष्टो याता ता सत्यः । दिवसान् वासरान् नयन्ति गमयन्ति । तेषां पतीना ध्यानेनाविच्छिन्नस्थस्या प्रतिबुद्धा उत्पन्नाः सान्द्राः पुलका रोमाञ्चा एव व्याकीर्णा व्याप्ताः कामस्थेपवो धाणा घासा तास्तथोक्ताः सत्यः व्युष्टं प्रभातं तत्राशया क्षपा रात्रीर्नयन्तीत्यन्वयः । अत्र चिन्ताजागरणादिप्रतिपादनात् स्त्रिचत्वेनेयं प्रोपितभर्तुका ।

कान्तेति । कान्तस्य कर्मणोऽभिसरण अभिगमन उद्युक्ता । कुतः स्मरार्ता या साभिसारिका । संभ्रमैरेति । कान्ताभिसरणाय करेणुमानयेति वदन्तीं नादिकं प्रति सखीवचनमेतत् । अर्थं जानातीत्यस्यै मुग्धे संभ्रमैर्गजानयनादिसंभ्रमै-रलम् । संभ्रं मा कुरु । महतः कान्तस्य सकाशं कथं निकृष्टावतूमिष्यामीत्या-

शङ्कयाह । महीपती राजा प्रेयान् कान्तोऽस्तु । अभिसारिकां कोणस्थ्यां गजा-
रोहिणीं न पश्यामि न शृणोमि च । कान्तमाहात्म्येनाभिसारिकायाः प्रकटा-
मनसुचितमिति भावः । दूत्य इति । दासी कर्मकरी । सखी स्नेहनिबन्धना ।
कारु रजक्यादिः । धात्रेयी उपमानमुता । प्रातिवेशिनी प्रतिवेशोऽभिगृहं
तत्रत्या । लिङ्गिनी परिवाजिका कापालिका । शिल्पिनी चित्रकारस्त्री । स्वा
स्तीया श्रान्धवस्त्रीत्यर्थः ।

‘ भगिनी स्यालिका वापि मानुलस्याथवा मुता ।

पता भवन्ति दूत्यस्तु श्रान्धवस्त्रीति संज्ञिताः ॥ ’

इति सोमेश्वरेणोक्तत्वात् । दूत्यः संधानकारिण्यः सहायाः परिकीर्तिताः ।
एतल्लक्षणोदाहरणादिकं पश्चिन्यादिजातिभेदश्च विस्तरभयाच्चोच्यत इत्याशयेनाह ।
एतासामित्यादि जातिविशेषा इत्यन्तेन ।

सक्षेपो नाम विविच्य वक्तव्यार्थस्य संकोचेनोक्तिः । तेन नायिकानां श्रेवि-
ध्यम् । तदेवाह । मुग्धेत्यादिना क्रमेण लक्षणोदाहरणानि । उदयतुदयद् यौवनं
यस्याः सा लज्जया प्रपया विजितोऽभिभूतो मन्मथो यस्याः सा । या सा
नायिका मुग्धेति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजना । अथबोदयघौवना लज्जाविजित-
मन्मथा च स्त्री मुग्धेति लज्जामन्मथयोर्मध्यतीति तथोक्ता मुल्यलज्जास्मरैत्यर्थः ।
उदितमुत्पन्नं यौवनं यस्याः सा नायिका मध्यमा । स्मरेण मन्द्रीकृता मीढा
यस्याः सा । संपूर्णं यौवनं यस्याः सा नायिका प्रौढा ।

क्रमेणोदाहरणानि । मुग्ध इति । हे मुग्धे यदिष्टं मनसोऽपि किमुतान्यस्येत्य-
पिशब्दार्थः । गोप्यं गोमुं योग्यं तन्मद्यमावेधते । एतावत्पर्यन्तमिति शेषः ।
अहं या काचिदनासा किम् । नेत्यर्थः । भवद् गृहि । इदित्यमिति शेषः । हे
प्रियसखि प्रच्छाद्यानुक्त्वा किं किमर्थं ताम्यसि दूत्यसे । आच्छादने परितार्प-
यिना न किञ्चित् फलमस्तीति भावः । तवासक्तिर्विरुद्धनृपती प्रतापरुद्र आशा-
स्यत अभिलष्यत उद्भूत इत्यर्थः । मयेति शेषः । पुनस्तदभिप्रायं ज्ञानुं पृच्छति ।
किं भवेदित्यास्यां सस्यां प्रणयेन विसम्भेणैका मुख्या वाक् यस्यां तस्यां
सत्याम् । शोभनं तनुयस्याः सा मुग्धा मीढया दत्तमुत्तरं प्रतिवाक्यं यया सा
तथोक्ता । अभूदिति शेषः । प्रतापरुद्रगताभिलाषप्रभेन मीढोत्पत्ती प्रत्युत्तरेणैव
मीढयैव तदासक्तिर्जातेत्यर्थः ।

लीलेति । पूर्वरङ्गो नाम रङ्गप्रसाधनाख्यः नाट्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः । तदुक्तम् ।

‘यन्नाख्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविश्लेषशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स कीर्तितः ॥’

इति । लीलानायासस्तया विभ्रमा विलासा अत्यन्तसिद्धविलासा इत्यर्थः । ता एव पूर्वरङ्गो यस्य तत् । उदितमुत्पन्नं तारुण्यं तदेव रङ्गस्थलमिति गम्यते । अत एवैकदेशवर्ति रूपकम् । एतत् प्राप्य त्रयैव नेपथ्यं विहारसदृशयवनिका तस्यान्तरे आभ्यन्तरे विम्बिताः प्रतिफलिताः प्रकाशमानाः स्वरकला मन्मथविकारास्ता एव लास्यप्रपञ्चस्य नृत्तविलारस्य श्रियः संपदो यस्यास्तस्याः । अस्या इति हस्तनिर्देशनोक्तेः । तरले भुवा यस्यास्तस्याः स्त्रियः काकतीयनृपती भावस्य रत्याख्यस्यानुबन्धेनाविच्छेदेनोज्ज्वलः । भावानुबन्धेन व्यापारविशेषानुबन्धेनेत्यन्यत्र ।

‘वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्मुञ्जरागोपशोभितैः ।

भावयच्चान्तरं भावं व्यापारो भाव इष्यते ॥’

इति । अत एव कोऽप्यनिर्वचनीयः शृङ्गार एव नाट्यं तस्य क्रमो विजयते । हे सख्यः पश्यतेति वाक्यार्थः । अयमर्थः । यथा रङ्गप्रसाधनपूर्वकं रङ्गस्थलं गत्वा यवनिकान्तरे दृश्यमाननृत्तायाः पाठ्या अभिनयोऽज्ज्वलः साध्यक्रमः प्रकाशते तथा विलासपूर्वं यौवनमेव श्रीढामिश्रितमन्मथविकारवत्यां प्रेमोज्ज्वलः शृङ्गारक्रमो विजयत इति ।

सहेलमिति । प्रकृत्या स्वभावेन न स्वलंकारैः सुभगं रङ्गनृपतिम् । हेला नाम व्यक्तशृङ्गारसूचकोऽन्तःकरणविकारः । तत्सहितं यथा तथा पश्यन्त्या शृङ्गाक्ष्यास्तारुण्ये यौवने । तदात्वे तत्काले । प्रियदर्शनसमय इत्यर्थः । प्रत्युप-
न्युत्पद्यमानानि विविधानि ललितानि कर्णकण्ठयनकुचविमर्दनादिकोमलाङ्ग-
विन्यासाः ।

‘मुकुमाराङ्गविन्यासो ललितः परिकीर्तितः’

इति लक्षणात् । तेषामाटोपेनाङ्गरेणेति स्तरमन्दीकृतवीडत्वमुक्तम् । रसस्य शृङ्गारस्य प्रादुर्भावादुदयाद् युगपदेकदैवोदयन्तः सात्विका यस्मिंस्तत् कुमुम-
धारस्य मन्मथस्य शिल्पं कलाकौशलं विजयते । अहो इत्याश्रयं । सुभगदर्श-

नादेव भृगादया ललितसात्त्विकादिजननेन स्वरकोशलमत्याश्रयंकरमिति भावः ।
भेदान्तरं स्वीयात्वादिकं यथायोग्यमुदाहार्यम् । ग्रन्थान्तरेष्विति शेषः ।

इत्थं प्रसक्तानुप्रसक्तं नायकादिस्वरूपनिरूपणं परिसमाप्य प्रकृतं पुण्यभो-
कगुणवर्णनमुपप्लवघ्नपसंहरति । गुणेति । रसैः शृङ्गारादिभिर्महत्पुञ्जवले काव्ये
गुणानां प्रसादादीनामलंकाराणामुपमादीनां विलसितं विलासः । भावे क्तः ।
विजयते । तदपि गुणादिविलसितमपि स्फुरद्भ्यां शब्दार्थाभ्यां हृदयमानन्द-
यतीति तथोक्तं मनोहरं भवति । स्रवद्वृत्तमाधुर्यवत् सुभगो मनोहरः स्रवभ-
धुरामृतसुभग इत्यर्थः । भावानयने द्रव्यानयनमिति न्यायात् । तयोः शब्दार्थ-
योक्तृमेवो विकासोऽपि परमुत्कृष्टम् । पुण्यः श्लोको यशो यस्य तच्चरितं चरित्र-
मनुवद्भन् वर्यते विजयते । उत्तमनायकचरितस्यैवोदाहर्तव्यत्वेन नायकस्वरूप-
निरूपणम् । तद्वत्तया नायिकास्वरूपनिरूपणं च कृतम् । ततः स्वचिकीर्षि-
तशास्त्रविषयाणामलंकाराणामाश्रयभूतकाव्यस्वरूपनिरूपणमिति सर्वमवदातम् ॥

इति श्रीप्रतापरदीपव्याख्याने रत्नशाणाख्याने

नायकप्रकरणम् ॥,

अथ काव्यप्रकरणम् ।

अथ काव्यप्रकरणं व्याख्यायते । अथेति । अथ नायकस्वरूपनिरूपणानन्तरं काव्यस्य कविकर्मणः शब्दार्थसदर्थरूपस्य स्वरूपं निरूप्यते । लक्षणादाहरणाभ्यां स्पष्टांक्रियते । काव्यलक्षणमाह । गुणेति । गुणैः प्रसादादिभिरलंकाररूपमादिभिः सहितौ दोषवर्जितौ शब्दार्थौ दोषरहितौ शब्दार्थौ कर्म काव्यविदो विद्वांसः काव्यं विदुः । तदिति शेषः । तद् काव्यं गद्यपद्योभयमयम् । गद्यमयं पद्यमयमुभयमयं गद्यपद्यात्मकं चेत्यन्वयः । एककारिकायां काव्यसामान्यविशेषलक्षणसद्भावाद् । तत्र सामान्यलक्षणं ग्रन्थरूपेण व्याख्यातपदोपाचिन्त्यादिना ।

काव्यसामग्र्याः कामिनीसाम्यं वर्णयति । शब्दार्थाविति । काव्यसंपदः काव्यलक्ष्याः शब्दार्थौ भूतिः शरीरमाख्यातायुक्तौ । व्यङ्ग्यवैभवं व्यङ्ग्याविशयो जीवितमात्मा आख्यातम् । एवमुच्चरन्नापि छिन्नदिविवरिणामेनान्वयः । अलंकारा उपमादयो हारादिवद् मुक्ताहारादिप्रायाः । तत्र शब्दार्थशरीरे श्लेषः श्लेषाभ्यो गुण आदिर्दोषा ते तथोक्ताः । गुणाः शौर्यादय इव शौर्यादितुल्याः स्मृताः । आत्मनः काव्यस्य जीवितस्य चोत्कर्षावहा अतिशयसंपादका रीतयः रीत्याख्याः शब्दसङ्घटनाधर्माः स्वभावाः प्रकृत्यपरनामका आत्मधर्मास्तत्तुल्याः । आहार्यकीं कृत्रिमां शोभां प्राप्ता वृत्तयः कैशिक्यादयो वृत्तयो यथा वसन्तानीव । शौर्यादिशोभायाः कृत्रिमत्वमर्थविशेषोत्पाद्यत्वम् । लोकवर्त्तनशोभायाः कृत्रिमत्वं स्वजात्युपयोगि यागादिजन्यत्वमिति बोध्यम् । पदानां शब्दानामानुगुण्ये विनिमयासद्विष्णुव्ये विभ्रान्तिः विभ्रमो यस्याः सा पदविनिमयासद्विष्णुत्वरूपा । शय्या नाम शब्दधर्मः । अन्यत्र पदानां व्यवसितानां संभोगादिच्यापाराणामानुगुण्येनानुकूलत्वेन हेतुना विभ्रान्तिः सौख्यं यस्याः सा शय्येव शयनीयमिव संमता । रसस्य शृङ्गारादिर्यस्य । आख्यायते अनेनेत्यास्वाद्गो गम्भीरिमा तस्य प्रभेदा विशेषरूपाः पाकाः । अन्यत्र रसस्य मधुरादेशास्वाद्गो रश्मिस्तस्य प्रभेदा येषु ते । पच्यन्त इति पाका अन्नानीव स्थिताः । एवं काव्यसंपद इयं सामग्री शब्दार्थादिसाधनसामग्री लोकवञ्चकस्येव कामिन्या इवेत्यर्थः ।

तस्या एव हारशब्दादयश्चमत्कारकारकाः । अत एव काव्यसंपद इति स्त्रीलिङ्गत्वेन निर्देशः कृतः कविना । प्रख्याता प्रसिद्धा ।

भादौ काव्यशरीरभूतशब्दार्थयोर्मध्ये शब्द विभजते । वाचकेति । शब्दानां जात समूहः । वाचकलक्षकम्यञ्जकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन व्यञ्जकत्वेन च । त्रिविधः त्रिप्रकारम् । अर्थे विभजते । अर्थानां जातमपि वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन वाच्यत्वेन लक्ष्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च त्रिविधम् । इन्द्रान्ते श्रूयमाणो भावशब्दः प्रत्येकमभिसर्धीयत इत्यत्र भावशब्दो भावार्थकशब्द इति सप्रदायः । ननु तात्पर्यार्थ इति चतुर्थेऽर्थे स्थितेऽर्थस्य कथं त्रिविध्यं तत्राह । तात्पर्यणाभिप्रायविशेषेण गम्योऽर्थस्तत्तात्पर्यार्थः । स च व्यङ्ग्यान्तर्गत एव । व्यङ्ग्यान्तर्भूत एव । एवकारेण लक्ष्यमैवार्थं कण्ठतो निपेधति । न पृथग्भूत इति । पृथग्भूतो न भवति । तात्पर्यमिति व्यञ्जनाया अपरं नाम । तदर्थः, स्वर्थः । नान्य इति व्यञ्ज्याच्चार्यं कृतम् । 'यस्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दार्थाभ्यां प्रकाश्यते तद्वदति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाश्यमानम्' इति । यथा चक्षुरादीन्द्रियेण घटाद्यर्थज्ञाने सयोगादिसमन्धोऽपेक्षितस्तथा शब्देन त्रिविधेनार्थबोधने सबन्धोऽपेक्षितः । स च सयन्धोऽभिधादिरूपः । अतस्तद्विभजनं करोति अभिधा लक्षणा व्यञ्जने स्याद्व्यायासां ता शब्दवृत्तयः शब्दधर्मास्तिष्ठन्निप्रकारा इत्यर्थः । अभिधावीना शब्दधर्मत्वं वाच्यानामाकाङ्क्षादिमत्त्वमिति वेदितव्यम् । वाचकशब्दोऽभिधावृत्त्या वाच्यार्थबोधकः । लक्षकशब्दो लक्षणावृत्त्या लक्ष्यार्थबोधकः । व्यञ्जकशब्दो व्यञ्जनावृत्त्या व्यङ्ग्यार्थबोधकः इति विवेकः । गौणी वृत्तिरिति वृत्त्यन्तरवादिनां मतम् । निराकरोति । गौणवृत्तिगुणनिमित्ता पैद्गव्यादिगुणनिमित्ता वृत्तिलक्षणाया प्रभेदविशेष एव न वृत्त्यन्तरमित्येवकारार्थः । तत्र हेतुमाह । सयन्धेति । सबन्धोऽनुपपत्तिश्च मूलकारणनिमित्तयस्यास्तस्या भावस्तत्त्व तस्मात्लक्षणाया अपि तथात्वात् तत्रैवान्तर्भाव इति भावः । उभयोः सबन्धानुपपत्तिरग्निरित्यग्राहि । गौणवृत्तिमूलत्वमुदाहृत्य दर्शयति । यथेत्यादिना । भाणवको बहुतिस्तुदाहरणे सादृश्येनाभिगतपैद्गव्यादिसाम्येन विशिष्टस्य भाणवकस्य प्रतिपत्तिविवक्षिता वस्तुमिष्टा । तथैव गङ्गायां गङ्गाप्रवाहे घोषपङ्क्तिं प्रतिवसति तिष्ठतीत्यग्राहिन् लक्षणावृत्त्युदाहरणे गङ्गासयन्धस्य विशेषणभूतस्योपलक्षणत्वे यथाकथञ्चिद्विद्यमानत्वे घोषयतस्य ध्वनिप्रवादेऽर्थमस्यासिद्धे ।

तथा चोपलक्षणत्वं नाङ्गीकार्यम् । अङ्गीकारे तूभयोर्भेदः सिध्यति । तथा हि काकवेदेवदत्तगृह पश्येत्यत्र गृहविशेषणस्य काकस्य यथाकथंचिद्विद्यमानत्वं तथा गङ्गासंबन्धस्य यथाकथंचिद्विद्यमानत्वे गौण्यां विशेषणस्याग्निसादृश्यस्य यथाकथंचिद्विद्यमानत्वसंभवात् । संबन्धस्य तथा विद्यमानत्वे गौणी । यथाकथंचिद्विद्यमानत्वे लक्षणा च संभवति । अनुपपत्तावित्येवं व्यवहारो माणवके पैङ्ग-
प्यादेर्वेषे परिश्रत्यादेः सिद्ध्यर्थं तदसिद्धिरेव बाधिकेत्यलमनया शास्त्रियोप्यप्र-
क्रियया । अत एव उभयोरभेदादेव हेतोः । सादृश्यं निमित्तं यस्याः सा सादृश्य-
निबन्धना । संबन्धान्तरमन्यसंबन्धानिवन्धनं यस्याः सा चेत्येवंरीत्या लक्षणा द्वे
विधे प्रकारी यस्याः सा द्विविधा । अग्निर्माणवक इत्यादौ सादृश्यनिबन्धना ।
गङ्गायां घोष इत्यादौ संबन्धान्तरनिबन्धना इत्यवगन्तव्यम् । द्वितीयां विभजते ।
संबन्धान्तरनिबन्धना जहत् परित्यजद् वाच्यमर्थो यस्याः सा जहद्वाप्या । भजह-
वपरित्यजद् वाच्यं यस्याः सा भजहद्वाप्या चेति द्विधेत्यर्थः । सादृश्यनिबन्धना
सारोपनिबन्धना आरोपसहिता साध्यवसाना अभ्यवसानसहिता चेति द्विविधा ।
एवंरीत्या लक्षणा चतुर्विधा । आरोपाध्यवसानयोर्लक्षणे कविरत एव वक्ष्यति ।

एवं शब्दार्थादुद्दिश्य ततः शब्दवृत्तीरभिधादीर्शद्विषयार्थवृत्तीनां कैशिक्यादी-
नामुपेक्षं करोति । कैशिक्यारभदी भारती सात्वती चेति चतस्रो वृत्तयो रसाय-
नुगुणत्वेनोचिता अभ्यव्यापारा रचना पदसन्दर्भमाधिताः । कर्त्तरि क्तः । तत्तेन
हेतुना रसायस्यानस्य शृङ्गाराद्यवस्थानस्य सूचका ज्ञापकाः । कोमलवर्णशब्द-
रचनायां शृङ्गारो वर्णितः । परपवर्णपदरचनायां रौद्रो वर्ण्यते इत्यनुमीयत
इत्यर्थः । ग्रन्थान्तरसंवादमाह । तदुक्तमिति । कारिकार्थस्तु स्पष्ट एव । रमसू-
चकत्वं कुमोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह । रचनाया अपि सन्दर्भस्यैव रसन्यङ्गकत्वं
प्रसिद्धम् । प्राचीनग्रन्थेष्विति शेषः । रसस्यावनुगुणा भवनुकृता वर्णा येषां
शब्दानां तेषां शब्दानां रचनाया द्रोपकत्वं दुष्टकत्वमुक्तम् । एवमन्यव्यतिरे-
काभ्यां रचनाया रसन्यङ्गकत्वमिति बोध्यम् । वैदर्भी प्रभृतिरादियांसां ता
रीतिभेदाः वृत्तिषु कैशिक्यादिषु नान्तर्भूताः ।

अथाभिधादीनां लक्षणोदाहरणे दत्तव्यं । अत्राभिधादिग्रन्थे सक्तेनोऽम्ना-
पठ्यदाद्यमर्थो बोद्धव्य इतीधरनिर्णीता शक्तिः मोक्ष्य संजातः स चामावयंश्च
तद्वोचरः तत्प्रतिपादकः प्रकृतार्थपर्यवसार्थात्यर्थः । शब्दव्यापारः शब्दधर्माभिधा

अभिधेत्युच्यते । तां विभजते । रुदिरधकर्णादिपदे अवयवार्थाभावेन समुदाय-
सिद्धिः पूर्विका प्रधानं यस्या साः रुदिपूर्विका । योगः पीताम्बर इत्यादिपदे-
ऽवयवार्थसिद्धिः पूर्विका यस्याः सा चेति साभिधा द्विविधेस्तन्वयः । आद्यामु-
दाहरति । तप इति । प्रजानां प्रथितैः प्रसिद्धैस्तपोविशेषैः कृच्छ्रवान्द्रायणा-
दिभिर्जंगतीमहिष्याः भूकान्तायाः शुभैर्भङ्ग्यैश्चरित्रैः पुरन्धीसार्वर्ग्यगौरीवतादि-
भिरस्य भुवनस्य मध्यमलोकस्य प्रभूतैः प्रचुरैर्भागीरथैरष्टपरिपाकैश्च वरवीरह्वो
राज्यं विभर्त्तति । अग्रासिन् श्लोके सर्वे प्रजाविशब्दा रूढाः । अवयवार्थाभा-
वेन समुदायार्थवाचिनः । यद्यप्यत्र प्रजायन्त इति प्रजा इत्यवयवार्थो लभ्यते
तथापि पङ्कजादिपदानामिवात्र रुदिरवेति बोध्यम् । द्वितीयामुदाहरति ।
राज्ञीति । रञ्जयतीति राजा तस्मिन् रुद्रनराधीशोऽस्त्रिहाः प्रजा रञ्जयति सति
भूर्वस्वस्यास्तीति वसुमती । रत्नानि गर्भे यस्याः सा रत्नगर्भा । स्थिरा शाश्व-
तीत्यादिष्युत्पत्त्यान्वर्था सार्थनाम्नी । अभूदिति शेषः । लक्ष्ये लक्षणसंगतिं दर्शयति ।
अष्टैस्त्रादिना । इत्येवं पदमेवमादिर्येषां ते शब्दा योगिका योगेनावयवार्थ-
कामेनार्थबोधकाः ।

लक्षणाऽलक्षणमाह । याच्येति । याच्यार्थस्य मुख्यार्थस्य स्वसंयन्धिनि संब-
न्धवत्पारोक्षिको निवेदिताः शब्दव्यापारो लक्षणाः । गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षकं
गङ्गापदम् । लक्ष्यार्थस्त्रीरम् । गङ्गाशब्दनिष्ठव्यापारो लक्षणेति ज्ञातव्यम् ।

अत्र लक्षणासु जहल्लक्षणासुदाहरति । जेतुरिति । जेतुर्जयशीलस्य काक-
तिभूभक्तुः पटहृष्वनि भेरीध्वनिमाकर्ण्य सामन्तानां शत्रूणां नगराणि पुराणि सम-
न्तन्त उर्वस्तरमाक्रोशन्ति । अत्रोदाहरणे नगराण्याक्रोशन्तीत्येतद्रूपस्य याच्यार्थ-
स्याचेतनानां नगराणामाक्रोशासंभवादन्वयानुपपत्तिः । नगरशब्देन तत्रत्यजना
नगरस्यजना आक्रोशन्तीत्यर्थः । संबन्धस्वाधाराधेयभावः । प्रयोजनं प्राणिमात्रस्य
भयप्रतीतिः । पुररूपमुख्यार्थस्यात्यन्तं विरुद्धत्वादियं जहल्लक्षणा ।

द्वितीयामुदाहरति । पत्युरिति । मौलयः किरीटाः परयुनाथस्य कर्कशतना-
भस्य पादपीठं सिंहासनान्तिरुस्थितमल्पपीठं स्फुरद्गी रत्नप्रभाणां जालैः समूहैर-
मारुतं सदालं कुर्वन्ति । 'सततानारताभ्रान्तसन्तताविरतानिभम्' इत्यमरः । अत्र
श्लोकेऽलंकरणसिद्ध्यर्थं मौलिभिराध्रयभूताः किरीटाधारभूता नृपतयो लक्ष्यन्ते
लक्षणयोध्यन्ते । अत्र श्लोके मौलिशब्दो नगरवच्च स्वार्थं हित्वा साधारणभू-

तिबोधकः । किं तु स्वार्थेन सहैव तदर्थबोधकः । परस्परं विना परस्परस्यालं-
करणाशक्तत्वात् । तस्मादियमजहद्वाच्या । अत्रापि संबन्धादिकमूहम् ।

अथ सादृश्यनिबन्धनां सारोपां लक्षणासुदाहरति । मन्थानेति । मन्थाना-
चाचलो मन्थदण्डभूताचलो मन्दराद्रिः । 'मन्थानं मन्दरं कृत्वा योक्तं कृत्वाथ
वासुकिम्' इति विष्णुपुराणात् । तस्य मूलेषु या मेचकशिलाः श्यामलशिलाः ।
'कालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । तासां संघट्टनं चन्द्रोत्पत्तिसमये तन्मण्डलसं-
घर्षणं तेन श्यामिका नैल्यं तदाकारं तद्रूपम् । मन्थदण्डमूले नवनीतवन्मन्दरा-
द्रिमूले चन्द्रमण्डलस्य लक्षणाद्विशिष्टशिलासंघर्षणं संभवतीति भावः । यत्रैत-
मिति शेषः । तुहिनं हिमं युतिर्यस्य तस्मिन् चन्द्रे । 'तुषारस्तुहिनं हिमम्'
इत्यमरः । स्फुरति प्रकाशते तच्चैल्यं सारङ्गं कुरङ्गमाचक्षते धवन्ति । मुधेति
शेषः । इहास्य वीररुद्रनृपतेः कीर्तिश्रिया पद्मस्तम्पदा निर्जित इन्दुस्तस्य
नृपतेर्मुद्रा अङ्गं लक्षणं यस्य स चासौ वराहश्च तं तन्मुद्राङ्गवराहमुरसा
पक्षस्थलेन विभ्रव् दधत् सन् समुज्जृम्भते । समुज्जृम्भणं प्राप्नोति खलु ।
इति वाक्यार्थः कर्म । मन्ये तर्कयामोति संयन्धः । अत्र लोके कुरङ्गस्यैव रूपं
पस्य स कलङ्कस्तस्मिन् वराहवमारोप्यते निर्धार्यते । लोके निर्जितो जेतुश्चिह्नं
यिभर्त्ति । प्रस्तुतयशसा जितश्चन्द्रः केतुभूतरुद्रवराहं विभर्त्तिस्युल्लेखा । मन्य
इति तद्वाचकशब्दः । कुरङ्गरूपे कलङ्क इति । कलङ्कस्य वराहस्य च साद-
र्योक्तिः । अतः सादृश्यनिबन्धना सारोपलक्षणेति भावः ।

आरोपाध्यसानबोर्लक्षणे आह । विषयविषयिणोः प्रकृताप्रकृतयोरभिहितयोः
स्वशब्दाभ्यामुल्लसितयोरभेदप्रतिपत्तिरभेदुद्दिशारोपः । अत्र कलङ्कवराहौ विष-
यविषयिणावभिहितावित्यारोपलक्षणसपत्तिरस्तीति बोध्यम् । अनुपदमेराध्यव-
सायप्रसक्त्या तदुक्तमाह । विषयस्य प्रकृतत्वा निगमणेन परित्यागेन स्वशब्दे-
नानुत्पयेत्यर्थः । नभेदप्रतिपत्तिर्विषयिण इत्यर्थः । विषयिणोऽभेदुद्दिश्यव-
सायः । प्रकृतं विहायाप्रकृतमाग्रमुद्गोमयोरभेदे वर्ण्यमानेऽप्यवसाय इत्यर्थः ।
साध्यमाना अप्यवसानसाहिता च सा लक्षणा च । सा यथा । कार्त्तायेति ।
कार्त्तायानां तुल्यमेवाम्भोधिस्तस्मादयं चन्द्रमाः प्रभवति ज्ञापते । उदयं वृद्धि-
मुदयपर्यन्तं चोपेयुषा प्राप्तयता । येन चन्द्रममा को भवम् । 'गोप्रा कुः
पृथिवी पृथ्वी' इत्यमरः । यत्तयं मण्डल तस्योद्भासो विकासः कृतः । कुल-

यानामुत्पन्नानामुत्थास कृत इत्यन्वयः । अत्रोदाहरणे प्रतापरुद्रश्चन्द्रतयाष्-
वसीयतेऽध्यवसायमभेदः प्राप्यते । नन्वेव इत्यस्य पुरोवृत्तिवाचकत्वेनेतच्छब्देन
प्रतापरुद्र एवोच्यते । अतो विषयनिगारणं कथमिति चेदुच्यते । सर्वंगमश-
ब्दानां सामान्यवाचकत्वेन विशेषणत्वमेव न तु विशेष्यत्वम् । तथा च प्रकृत-
विशेष्यभूतप्रतापरुद्रवाचकपदाभावात् विशेषणभूताया एतत्ताया प्रकृतविशेष्ये
चन्द्रमस्यैवान्वयोऽगत्याङ्गीकरणीयः । ततश्चैतच्छब्दस्य प्रतापरुद्रवाचकत्वाभावात्
विषयनिगारणं सम्भवति । अत एवोक्तं साहित्यरत्नाकरे—‘सिंहोऽयमित्यत्रा-
ध्यवसायं सिंहो देवदत्त इत्यत्रारोपश्च’ इति । काकतीयकुलाम्भोधेरित्यत्रा-
रोपस्तल्लक्षणसद्भावादिति भावः ।

अथ व्यञ्जनावृत्तेर्लक्षणमाह । अन्वितेषु इति । पदानां शब्दानामर्थेषु वाच्या-
र्थेष्वन्वितेषु निर्वाचनमन्वयः प्राप्तेषु सन्तु वाक्यार्थस्य काव्यरूपस्योपकारार्थम् ।
अन्योऽर्थोऽर्थान्तरं वाच्यलक्ष्याभ्यामन्योऽर्थो व्यङ्ग्य इत्यर्थः । तद्विषयं शब्दव्या-
पारो व्यञ्जनावृत्तिः । अभिधया प्रकृतार्थे नियमिते यथा व्यङ्ग्यरूपोऽप्रकृतार्थः
प्रसीयते सा व्यञ्जनेत्यर्थः । अत्र शब्दव्यापार इत्यर्थस्याप्युपलक्षणम् । अयंस्यापि
व्यञ्जकवाङ्गीकारेण व्यञ्जनायास्तस्यापि धर्मत्वात् । शब्दव्यञ्जकत्वेऽर्थस्य सहका-
रित्वम् । तस्य व्यञ्जकत्वे शब्दस्य सहकारित्वमिति ज्ञेयम् । ता विभजते ।
शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन । शब्दशक्तिमूलत्वेनार्थशक्तिमूलत्वेनोभयशक्तिमूलत्वेन
॥ सा व्यञ्जना त्रिविधा । तत्र त्रिविधाया वृत्तौ शब्दशक्तिमूला यथा । वाहिन्य
इति । सर्वतोमुखः सर्वस्याप्यप्रतिहत इति यावत् । तादृशः स भ्रम आचोपो
यासा ता । काकतीन्द्रस्य वाहिन्यो ब्रजिन्यः । प्रतिपक्षबलमेवार्णव इति रूप-
कसमासः । यद्यद्विर्नेदद्वि कथन्धरपमूर्धंकलेर्वरराज्यं प्रभुः कुर्वन्तीति प्रकृतार्थः ।
अप्रकृतार्थस्तु सर्वतोमुखमुदकम् । ‘कवन्धमुदकं पाथः पुच्छरं सर्वतोमुखम्’
इत्यमरः । तस्य स भ्रमो यासा ता वाहिन्यः सद्यः प्रतिपक्षबलार्णवमुदता कव-
न्धेनोदकेनाद्य पूर्णं कुर्वन्तीति । लक्षणानुगतिं दर्शयति । अत्रेति । अत्रोदाह-
रणे अर्थः प्रयोजनम् । प्रकरणं प्रस्तुतत्वं तदादिर्यस्यार्थनिर्णायकस्य तेन सैन्य-
सवव्यापित्वलूनमल्लकदेहं परं प्रपातमयां येषां तेषां वाहिन्यादिशब्दानां वाच-
कत्वे नियमिते निबद्धे निर्णयति सति शब्दशक्तिमूलं यस्या मा । नदीत्रलयो-
प्रतिपक्षिर्वाधा यथा वृत्त्या जायते सा वृत्तिर्व्यञ्जना । अर्थप्रकरणादीनां लक्षणो-

दाहरणादिकं काव्यप्रकाशादौ द्रष्टव्यम् । विस्तरभयादुपरम्यते । नन्वाभिधा-
लक्षणयोरन्यतरैवात्र वृत्तिरस्तु किं व्यञ्जनारूपेण व्यापारान्तरेणेत्याशङ्क्य तदु-
भयदूषणद्वारा व्यञ्जनां द्रवयति । प्राकरणिकेति । प्राकरणिकेऽर्थे प्रकृतार्थे पर्यव-
सिता पर्यवसानं प्रापिताभिधाप्राकरणिकार्थस्याप्रकृतार्थस्य प्रमितिं प्रतीतिं कर्तुं
न शक्ता । नन्वप्रकृतार्थप्रतीतिर्मास्तु वदर्थं व्यापारान्तरकल्पनमित्याशङ्क्य
तस्यावश्यकत्वे युक्तिं वदति । अप्राकरणिकार्थस्यापि वाक्यार्थोऽप्रकृतार्थस्तस्य
शोभार्थं वक्तुः कवेर्विवक्षितत्वाद् वक्तुमिष्टत्वाद् । अन्यतोऽन्यस्माच्छब्दव्याति-
रिक्तात् प्रमाणात् प्रमितिकरणात् प्रतीतिसाधनात् तस्य प्रकृतार्थस्याप्रतीतेरस्फूर्तः
शब्दस्यैव व्यञ्जनाख्यं व्यापारान्तरं कल्प्यते । लक्षणां च निषेधति । नेति ।
अत्राप्रकृतार्थप्रतीतौ लक्षणा च वाक्यार्थानुपपत्त्यभावाच्च संभवति । लौकिक-
वाक्यानां वेदव्यतिरिक्तपौरुषेयवाक्यानाम् । प्रयोक्तुः कवेः । वक्तुमिष्टा विवक्षा ।
तत्परतन्त्रत्वात्तदधीनत्वात् । अत्र बाहिन्य इत्याद्युदाहरणे व्यापारद्वयेनार्थस्य
प्रतिपादनं उक्तो वाक्यभेदः । अभिधया प्रकृतार्थप्रतिपादकमेकं वाक्यम् । व्यञ्ज-
नयामप्रकृतार्थप्रतिपादकमेकं वाक्यमिति भेदो न भवति । एवं च दोषाभावा-
दितरव्यापारासंभवाच्च व्यञ्जनाङ्गीकर्त्तव्येति भावः ।

अर्थशक्तिमूलं यस्याः सा व्यञ्जनावृत्तिर्यथा । श्रुत्येति । काकतिभूभर्तुः
क्षोण्याः पाणिग्रहो विवाहः पट्टाभिषेक इत्यर्थः । तमेवोत्सवं श्रुत्वा भूपा नता-
ननाः सन्तः पादपीठमकुष्ठेनालिखन् । अत्रोदाहरणेऽर्थशक्त्या मुखनमनरूपया
भूपा विषण्णाः खिन्ना इत्यर्थो व्यज्यते । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यनुमाने धूम-
रूपहेतुना वह्निर्व्यज्यते एवमत्र नग्नाननत्वरूपहेतुना तत्कारणभूतो विपादो
व्यज्यते । तदत्रानुमानमेवेत्याशङ्क्य निषेधयति । नेति । अर्थशक्तिमूलं यस्य
तस्मिन् व्यञ्जने प्रतीताद्यनुमानशङ्कानुमानं प्रमाणमिति संदेहः । न च कार्येति ।
व्यङ्ग्यं विपादो व्यञ्जको नग्नाननत्वरूपार्थः । तयोरविनाभावः साहचर्यं तस्या-
भावात् न कार्येति पूर्वेणान्वयः । धूमानुमाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरेव धूमन्तत्रा-
ग्निरिति साहचर्यमस्ति । प्रकृते तच्चास्ति । अत्र हेतुमाह । नग्नाननत्वमादिर्यस्य
तत्तस्य कार्यस्य । अनेकानि कारणानि यस्य तदनेककारणकं तत्वात् नग्नाननत्वं
न विपादमात्रकार्यं किन्तु लज्जादेरपीति भावः । सार्हि विपादरूपविवक्षितकारण-
प्रतीतिः कथमिति । अत्राह । नियतस्य विवक्षितस्य कारणस्य प्रतीतिर्यत्कुमिच्छा

विवक्षा शब्देनार्थप्रकाशनेच्छा । अनेन शब्देनायमर्थः सिध्येद्वितीच्छेत्यर्थः । त्रयानुगृहीतवत् तत्सहायकत्वात् शब्दादेव भवति । दूषणान्तरमाह । किं चेत्यादिना । एकस्मादेव व्यञ्जकात् शब्दादर्थान्नां तेषां तेषां व्यङ्ग्यार्थानामित्यर्थः । प्रतीतिर्वक्तुर्वाक्यप्रयोगोक्तुर्विवक्षाया अर्थप्रकाशनेच्छाया अनुसारेणानुवृत्त्या भवति । अत्रायं भावः । अस्तमेति गमस्तिमानिति केनचिदुक्ते तच्छ्रुत्वा मुनीनां सन्ध्यावन्दनकाल इत्यर्थः प्रतीतः । स्त्रीणां सभोगायालंकारकाल इत्यर्थः प्रतीत इति चोराणां चौर्यादेरिति चार्थः प्रतीतः । तदेतत् सर्वं व्यङ्ग्यजातं वक्तुन्तारप-
र्यानुसारेण जातमिति चेत् किमित्यग्राह । एकेन हेतुनेति शेषः । अनेकव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरनुमानस्य प्रमाणस्य परिपाठ्या मर्यादाया विरुद्धा विरोधिनी । एकेन हेतुनैकव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरनुमानमर्यादा शास्त्रे । काव्ये त्येकस्माद्व्यञ्जका-
दनेकार्थप्रतीतिरङ्गीकृता हेतोरनैकान्तिकतायामपि स्वापेक्षितार्थप्रतीतिः स्वविव-
क्षानुसारेणैव भवति । अतो नानुमानशङ्केति भावः । व्यङ्ग्यार्थेऽप्यभिधैव प्रवर्तते इति मीमांसकमतम् । तन्निराकरोति । न चेति । अभिधावृत्तिर्न च व्यङ्ग्यार्थे प्रवर्तते । कुत इत्युक्ते सत्याभिधायाः संकेतितार्थः एव प्रकृतार्थ एव परिचयः प्रवृत्तिर्न व्यङ्ग्यार्थ इत्येवकारार्थः । गम्यत ज्ञायतेऽनयेति गमनिका । इत्येवताचतीति । अभिधादिज्ञानसाधनभूतोऽङ्गो ग्रन्थः संक्षेपरूप एतावानित्यर्थः ।

उभयोः शब्दार्थयोः शक्तिर्मूलं यस्याः सोभयशक्तिमूला । तामुदाहरति । विजितेति । विजितान्यरिपुराणि शत्रुपुराणि त्रिपुराणि च येन सः । मूर्त्तिं शरीरे । 'मूर्त्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः । विलसन्ति सर्वमङ्गलानि शुभानि शुभकरसामग्रीकचिद्धानि वा यस्य सः । अन्यत्र मूर्त्तिं विलसती सर्वमङ्गला पार्वती यस्य सः । 'शर्वाणी सर्वमङ्गला' इत्यमरः । राज्ञां मौलिः किरीटः किरीटभूतो मुख्य इत्यर्थः । राजा चन्द्रो मौली जटाजूटे यस्य स इत्यमरः । 'राजा प्रभी नृपे चन्द्रे ।' 'मौलिः किरीटधम्मिली' इति चामरः । जगतां पतिरसौ रुद्रदेवः प्रतापरुद्रः शिवश्च भाति । अथ श्लोके विजितरिपुर इत्य-
प्रार्थशक्तिमूलत्वम् । शत्रुपुर इत्यपि प्रयोग उभयार्थभिदेरिति भावः । विलसत्सर्वमङ्गलो राजा मौलिरित्यत्र शब्दशक्तिमूलत्वम् । सर्वमङ्गलादिपदाप्रयोगेन सर्वभा-
पुर इत्याद्यन्यपदप्रयोग उभयार्थसिद्धरभावादिति भावः । इत्येवमुभयशक्तिमूलः ।

प्रतापरुद्रशंकरयोः प्रकृताप्रकृतयोरुपमालंकारस्य ध्वनेः प्रतीतिर्भवति । नन्वर्थ-
शक्तिमूलोदाहरणे नतानना इत्यत्राभिधया वाच्यार्थबोधः । व्यञ्जनया विपण्णा
इति व्यङ्ग्यार्थबोधः तदुक्तमुभयशक्तिमूलोदाहरणेऽभिधया विशिष्टप्रतापरुद्र-
बोधः । व्यञ्जनयोपमालंकारादिव्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः । विशिष्टशिवरूपाप्रकृतार्थः कथा
धुर्या स्फुरतीति चेदुच्यते । अप्रकृतायेस्योपमालंकारादिव्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जना-
धुर्या सहैव स्फुरणम् । तथा चोभयोरपि व्यङ्ग्यत्वम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।
'सर्वशक्तिमूले तु निमग्न्येनाभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलंकारस्य च
निर्विकारं व्यङ्ग्यत्वम्' इति ।

अभिधादिनिरूपणानन्तरं कैशिक्यादीनां स्वरूपं निरूप्यते । अत्यन्तसुकुमा-
रस्याप्तिसूदोरर्थस्य शृङ्गारादेः संदर्भो रचना यस्याः सा वृत्तिरिति श्लेषः । कैशि-
क्येष्टा कैशिकी । कैशिकीवृत्तेरत्यन्तसुकुमारार्थसंदर्भत्वं कक्षणम् । अत्युद्ध-
तेति । अत्युद्धतस्यात्युग्रस्यार्थस्य रौद्रादेः संदर्भो यस्याः सा वृत्तिरारभती स्मृता ।
इंपन्सूदोरुपसूदोरर्थस्य हास्यादेः संदर्भो यस्याः सा वृत्तिर्भारतीप्यते । इंपद्मौ-
वस्य किञ्चिदुद्धतस्यार्थस्य वीररसादेः संदर्भो यस्याः सा वृत्तिः सात्वतीप्यते ।

अत्यन्तसुकुमाराद्यर्थान् विशदयति । अश्वेत्यादिना । शृङ्गारकण्ठौ द्वौ रसा-
प्रत्यन्तसुकुमारौ मतौ । रौद्रधीमत्सावत्युद्धतरसौ परिकीर्तितौ । हास्यशान्तानु-
सरताः किञ्चित्सुकुमाराः शृङ्गारादिवद्भात्यन्तसुकुमाराः किं त्वीपन्सूदवः ।
वीरभयानकावीरप्रीदी समाख्याती । वृत्तीनां रसावस्थानसूचकत्वात् शृङ्गारा-
द्यत्यन्तसुकुमाराद्यर्थानुगुणेनात्यन्तसुकुमारादिना संदर्भेण भवितव्यम् । तथा
च रचनाभेदेनार्थः सूच्यत इत्याशयेनाह । यश्वेत्यादिना । यत्र श्लोके शृङ्गार-
कल्याणवतिकोमलेन संदर्भेण रचनया वर्ण्यते तत्र कैशिकी कैशिक्याख्या वृत्तिः ।
यत्र श्लोके रौद्रधीमत्सावतिप्रौढेन संदर्भेण प्रतिपाद्यते तत्रारभती वृत्तिः । यत्र
नातिसुकुमारा अनतिसुकुमारा हास्यादयो नातिसुकुमारेण संदर्भेण वर्ण्यन्ते
तत्र भारती वृत्तिः । यत्र वीरभयानकावन्तिप्रौढेन संदर्भेण प्रतिपाद्यते तत्र
सात्वती । तथा च रसानुगुणसंदर्भेण रससूचका वृत्तिरिति योष्यम् ।

कैशिकीमुदाहरति । जितेति । जितो मदनस्य विलासः सौन्दर्यातिशयो-
येन तं काकतीयानामन्वयस्त्येन चन्द्रं नरपतिं प्रतापरुद्रम् । अनिमेषं निम-
परहितं यथा तथा द्रष्टुमांसं सिनीमांसं सावतीनां प्रार्थयमानानामद्भुतावां यधु-

विशेषाणाम् । 'विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना' इत्यमरः ।
अपाङ्गः कदाक्षैः कुवलयदामवप्रीलोत्पलसगिव श्यामला तोरणस्य धोः शोभा
दिव्याकाशे विरचिता कृतासीत् । अत्र शृङ्गाररसोऽतिकोमलसंदर्भेण धर्मि-
तोऽतः कैशिकी वृत्तिः ।

आरभटीमुदाहरति । एतद्वेति । आयोधने युद्धे । 'युद्धमायोधनं जग्यम्'
इत्यमरः । चलानां रणभीतानां मर्त्यानां गण्डः स्थूलोपलम्बद्वाराशकः । यत्र
कुत्राप्यस्य पराजयाभावात् चलमर्त्यगण्ड इत्यभीरुतोपलम्बिधः । तदुपलक्षितस्य
नृपतेः प्रतापवृद्धस्येति मध्यपदलोपः । कोप एवाग्निः स्वर्णघातेन एतन्महारेण
निकृतेभ्यः स्नात्रयक्षिरोभ्यो निष्कृता निर्गता रक्तच्छटा रक्तधारा एव उग्रा
येषां तैः । अत्र निष्कृतेत्यत्र गौणार्थत्वात् ग्राम्यतादोषः । तदुक्तं वृषिष्ठना ।

‘निष्कृतोद्गीर्णवाम्नादि गौणवृत्तिव्यपारधयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षा बिगाहते ॥’ इति ।

उद्धटा उद्धताः दाहपहनभयाः परस्परतस्माच्चातजाताः रक्ताराः रक्षिताः
रक्तुलिङ्गोद्धरा अक्षिकणसमूहा येषां तैः । अर्धनोपलक्षितं पित्तितं मांसमर्क-
पित्तितम् । स्वामं धनीभूतमर्कपित्तितं येषां ग्राम्यस्थिरगण्डानि तत्त्वशकला-
न्येव विकटा पक्वाः रूक्षाः पृथुला उग्रगला जात्यस्यमाना ध्वारावा अग्निग-
ण्डाक्षैरुपगण्डः मध्यगण्डाद्वयः । अयतीति शेषः । अत्र कोपव्यापिनी रीदोऽपु-
द्धतसंदर्भेण धर्मित इत्याहभटी ।

आरभटीमुदाहरति । आश्रयमिति । रङ्गनृपतेर्महर्षद्वयमन्यदेव । लोकनि-
र्माणकारणगानिर्माणव्याप्तसं निष्क्रमेव । महितः पूज्योऽत एव कोऽप्यनिर्माणस्य पृथ-
प्रतापवृद्धस्यैव गम्भीरिमा गाम्भीर्यम् । अन्य इति लिङ्गभेदेन पाठना ।
प्रतापवृद्धतायाः काव्यनिर्माणस्य तरणिर्नामोऽस्या । बद्धा प्रया प्रसिद्धिर्भवेत् न तत्र
संदेह इत्येवकारार्थः । अत्रः सर्वमेवाश्रयःदिकार्येणैव नूतनमेव नवीनमेव ।
कारणगानिर्माणनूतनगानिर्माणकमेवेदमश्रयत्वादिकार्यनूतनगानिर्माणस्येनाह । जान
इति । तस्मिन्निर्मा प्रतापवृद्धनिर्माणे अनुमानेन बद्धा किञ्चित् किञ्च-
रिनामा कंठसी कर्मा यस्याः सा तथोच्यते । तामप्री कारणमाम्री कश्चित्
मरादिनेति वाक्यार्थः कमे । न जाने । अत्राङ्गारमोऽन्विषुङ्गमात्रेण सन्दर्भेण
कर्मिण इति आरभटी ।

सात्वतीमुदाहरति । दूरादिति । विश्वे प्रपञ्चे प्रसूमरं व्यापनशीलं महः प्रतापो यस्य तस्य वीररुद्रस्य प्रस्थानारम्भे जैत्रयात्राप्रारम्भे यो मेरीनिनदस्तं दूरादेवाकर्ण्य पूर्णेन कर्णज्वरेण कर्णपीडयार्त्ता अरिन्नुपा अद्रीनारुह्यातिमहद् गहनं काननं विशन्तोऽत एव कण्टकैराकृष्टाः केशा येषां ते तथोक्ताः सन्तः प्रतिनृपतिधिया शत्रुराजबुद्ध्या प्रतापरुद्रभटा एवागत्य केशेष्वार्कषन्तीति भ्रान्त्येत्यर्थः । त्रायध्वं मो रक्षत मुञ्चतेति पादपान् प्रार्थयन्ते । अत्र भयानकरसोऽनतिप्रौढसंदर्भेण वर्णित इति सात्वती ।

अथ मतान्तरसिद्धमखिलरससमानं वृत्तिद्वयमाह । मध्यमेति । मध्यमारभटीति । अन्या पूर्वोक्तारभटीभिश्चा वृत्तिस्तथा यथा मध्यमारभटी तथा मध्यमकैशिकी वृत्तिः । अस्तीति शेषः । उभे इमे पूर्वोक्ते वृत्ती मध्यमारभटीमध्यमकैशिक्यौ सर्वरसानां नवरसानां च साधारणे समाने भवे । एतद्वृत्तिद्वयेन सर्वेऽपि रसा वर्णनीया इत्यर्थः ।

मध्यमकैशिक्या लक्षणमाह । मृद्विति । मृद्वर्थे अतिसुकुमारशृङ्गाराद्यर्थे विपथेऽप्यनतिप्रौढः धन्धः संदर्भो यस्याः सा मध्यमकैशिकी । सुकुमारार्थस्य प्रौढसंदर्भेण वर्णनं दोष इत्याशङ्क्य वारयति । नेति । अतिसुकुमारयोः शृङ्गारकरुणयोः धन्धोऽल्पं यथा तथा प्रौढः संदर्भो न दुष्यति दुष्टो न भवति । तर्हि कीदृशो दुष्यतीत्याकाङ्क्षा जनयति । किं त्विति । अतिप्रौढः संदर्भः प्रतिकूलमर्थाननुगुणं वर्णनं संदर्भस्तद्रूपस्य दोषस्यापत्तेर्हेतोर्नैष्यते नेष्टः ।

मध्यमारभटीलक्षणमाह । प्रौढार्थे विषये नातिसूदुरनतिमृदुः क्रमो यस्याः सा वृत्तिर्मध्यमारभटी । अतिप्रौढयोरपि रौद्रभीमसयोरीयन्मृदुरनतिमृदुयन्धो न दुष्यति । तत् किं त्वित्यर्थः । अतिमृदुसंदर्भो विरुद्धः । अत्रापि पूर्वोक्त्यैव प्रतिकूलेत्यादियुक्तिविवक्षितं भवति ।

मध्यमकैशिकीमुदाहरति । आसन्न इति । महोत्सव आसन्ने सत्यपि त्यक्त्वा । महोत्सवमिति शेषः । इतः सकलसौभाग्यनिधेर्निवासात् प्रवासं प्रयाणं कथं प्रवेगेच्छेः । सादसं हठादुत्सवपरित्यागरूपसाहसं धिक् । धिगिति निन्दायाम् । ‘धिङ्भिर्त्सननिन्दयोः’ इत्यमरः । आभीक्ष्ण्यं निन्दार्हमित्यर्थः । आभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः । आवयोस्तथ मम च विघटनं वियोगं को वा विधिः किं वा देवं काङ्क्षतीच्छति । न कोऽप्रीत्यर्थः । इत्यमेवं प्रकारेण हे काङ्क्षतीयनृपते स्वप्ने मुस-

विज्ञाने निवारितस्य प्रियतमप्रस्थानस्य बुद्धिर्मतिर्यस्य तस्य । त्वद्वैरिनारीजनसद्व
गनुखीजन । त्वया वियोजितमर्तृक इति शेष । ततः पश्चाद् बुद्ध्या प्रबोध
प्राप्य मूर्च्छति । अत्रेपत्थौदसदर्भेण शृङ्गारसकीर्णं करणरस प्रतिपादित इति
मध्यमकैशिकी ।

मध्यमारभटीमुदाहरति । मांसेति । देशवाचिनाश्रब्देन तदधिपति प्रता-
पहृद्रो लक्ष्यते । तस्य सुभटैर्योधैर्बुद्धिबुध समरभूमयो मासैः कीकसैरस्थिभिः ।
'कीकस कुत्थमस्थि च' इत्यमरः । सकीर्णो व्याप्त प्रसरन्त्यो रुधिरापगा
रक्तनद्यो यासु तास्तथोक्ता वसया हन्मेदसा कर्दमिता सजातकर्दमा कृता ।
अत्रेपन्मृदुसदर्भेण बीभत्सरस प्रतिपाद्यत इतीय मध्यमारभटी । एव रीत्या
मध्यमकैशिकी मध्यमारभव्यो रसान्तरेष्वप्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

अथ रीतीनां स्वरूपोदाहरणे प्रदर्शयिष्यस्तासां वृत्तिभ्यो भेद निरूपयति ।
वेदभ्यांदिरीतीनां शब्दगुणा माधुर्यादयस्त्वानाश्रितानां तत्परतन्त्राणामित्यर्थः । ननु
माधुर्यं नाम सहृदयहृदयाह्लादकशृङ्गारादिधर्मं ओजश्रिचविस्ताररूपो दीप्ति-
जनको रौद्रादिधर्मं प्रसाद शुष्केन्धनानलवदमलालयद्वा यथायोगं सहसा
सहृदयहृदयभ्यापी सर्वरसधर्मः । कथमेतेषां शब्दगुणत्वमिति चेत् सत्यम् ।
आत्मधर्मस्य शौर्यादेराकारधर्मत्वमिव रसधर्मस्य माधुर्यादेः शब्दधर्मत्वमपचा-
रिकम् । तदुक्तं ध्वन्याचार्यः । 'शब्दधर्मस्य वैषामन्याधितशरीराश्रितत्वमिव
शौर्यादीनामिव' इति । रीतीनां माधुर्यादाश्रितत्वं काव्यप्रकाशे कथितम् ।

‘माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णरपनागरिकोच्यते ।

ओज प्रसादर्वर्त्तस्तु परुषा क्रोमला परैः ॥

केपाधिदेसा वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः' ॥ इति ।

तासां वेदभ्यांदिनां भेदभीप्रभृतीनामर्थविशेषे शृङ्गारादीं निरपेक्षतया अपेक्षा-
हिततया केवलमेक सदर्थस्य सौकुमार्यं ग्राह्यत्वं च यत् तद्विषयत्वात् कैशिक्या-
दिभ्यो वृत्तिभ्यो भेदः । वेदभ्यांदिनां रसाश्रितमाधुर्यादिशब्दधर्मपरत्वम् । कैशि-
क्यादीनां तु साक्षादेव रसव्यञ्जकत्वमिति महान् भेद इति भावः । तदुक्तं
ध्वन्याचार्यः ।

‘शब्दतत्त्वाध्याया काश्चिदर्थतत्त्वाध्याया पराः’ । इति ।

सदर्थसौकुमार्यादिकं विज्ञेयमिति । सदर्थस्येति । सदर्थस्यातिगृह्यत्वं नामास-

युक्तानां संयुक्तव्यतिरिक्तानां कोमलानां वर्णानां बन्धः संबन्धो यस्य तस्य भाव-
स्वरूपम् । असंयुक्तकोमलवर्णपदसंदर्भोऽतिमृदुरित्यर्थः । अतिप्रौढत्वं नाम परुष-
वर्णानां विकटो बन्धो यस्य तस्य भावमन्तत्त्वम् । विकटपरुषवर्णपदसंदर्भोऽति-
प्रौढ इत्यर्थः । संयुक्तमृदुवर्णेष्वीपन्मृदुत्वं भवति । अविकटपरुषवर्णबन्धेष्वीप-
त्प्रौढत्वम् । संयुक्तत्वं नाम स्वरहितव्यञ्जनानां संयोगः वर्णानां । कोमलत्वपरु-
षत्वे तु

‘ टवर्गवर्जिताः स्पर्शाः स्वस्ववर्गान्त्यशेषराः ।

लघुरेफणकारौ च कोमलाः परिकीर्तिताः ॥

रेफेण यस्य कस्यापि योग आद्यतृतीययोः ।

‘ स्त्रोत्तराभ्यां तुल्ययोर्वा परुषाक्षरकौ शपौ ॥ ’ इति ।

कोमलपरुषवर्णपदसंग्रहोक्तरीत्या ज्ञातव्ये ।

अथ रीतिनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । अथ कैश्चित्क्यादिनिरूपणानन्तरं
रीतीनां स्वरूपं लक्षणमुदाहरणं चोच्यते इति शेषः । रीतिसामान्यलक्षणमाह ।
रीतिरिति । रीतिर्नाम गुणाश्लिष्टा माधुर्यादिगुणविशिष्टा पदसंघटना पदरचना
मतेष्टा । तां विभजते । सेति । वैदर्भी विदर्भदेशीया विदर्भजनपरिगृहीता
रीतिः । गौडदेशीयपरिगृहीता गौडी । पाञ्चालदेशीयपरिगृहीता पाञ्चाली ।
इत्येवं सा रीतिर्त्रिविधा ।

वैदर्भोलक्षगमाह । चन्द्रेति । चन्द्रस्य पारुष्यं दुःसन्निभकृतपरस्परं तद्वहिता
शब्दस्य काठिन्यं परुषवर्णारब्धत्वं तद्वर्जिता नातिदीर्घा अनतिदीर्घाः समासा
यस्याः सा चासौ रीतिर्वैदर्भीष्यते ।

उदाहरति । काकतीयनेन्द्रस्य कीर्तिरेव चन्दनं मलयजं तस्य
चर्चितमालेननम् । भाषे कः । दिशः पञ्चानां पतंसीहता अतंमीहतामस्य
नृपतेर्गुणाः शौर्यादयो यासां ताः सस्याः पितन्यन्ति कुर्वन्ति ।

‘ तथा च यथा पूर्वोदाहरणं तथैवोदाहरणान्तरमित्यर्थः । विनरपेति । विनरं
दानं तदेव गुणः स एव लीला क्रीडा तथा तोषितोऽतोषलोको येन सः । पूतेन
पितरं लीलाप्रायवाचिर्चन्द्रपूर्वकं न भवतीति व्यज्यते । काकतीपानामन्य-
मस्येन्द्र । चन्द्रे नरनाम्ने विभवति प्रभौ सतीये क्षितिभुरा माह्वजान् एव जनता

जनसमूहः सुरतरुगणनायां कल्पतरुकयायां कामधेनोः प्रसङ्गे गोष्ठ्यां वीतम-
पगतं कौतूहलं यस्याः सा आसीत् । प्रतापहृदे सकलाभीष्टप्रदातरि सति वैयर्थ्यात्
कल्पवृक्षादावासकिर्नाभूदित्यर्थः । अत्रोदाहरणद्वयेऽपि कोमलवर्णैरल्पसमासै-
र्मृदुयन्त्रेण च कीर्त्यादायोदीपनविभावनव्यङ्ग्यशृङ्गारगतोद्दीपकत्वलक्षणमा-
धुर्यप्रतिपादनाद्वैदग्ध्यं रीतिः । ननु कीर्त्तिचर्चयादौ रेफसंयोगस्तोपिताशेषेत्यादौ
शचर्णपकारौ चेत्यनेकरूपवर्णसंभवात् कथं कोमलवर्णत्वमिति चेन्न ।

‘ शपो च रेफसंयोगः टवर्गश्चापि भूयसा ।

विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णो रसश्रुताः ॥ ’ इति ।

ध्वन्याचार्योक्तेर्भूयसेत्युक्तत्वाच्च कोमलत्वभङ्गः । एवमुत्तरत्राप्युहनीयम् ।

गौडीमुदाहरति । भोजः समासभूयस्त्वं कान्तिकृन्नरूपदत्त्वं त एव गुणौ ताभ्यामु-
पेता या रीतिः । सेति शेषः । गौडीप्यते । उदाहरति । प्रच्छण्डेति । प्रच्छण्डतरेण
दोर्वण्डेन बाहुदण्डेन खण्डितमरातीनां शत्रूणां सण्डलं येन स समर्थः । आग्ने-
भूपतिर्गुर्वामलम्भीमुखीपुरां भूभारं विभर्ति । भुरेति समासान्त आकारः ।

तथा च । उदाहरति । उद्यता दोःस्तम्भे यः खड्गसेन निमित्तेन श्रुततां दलता-
मरिमुकुटानां शत्रुकिरीटानामाटोपेनादम्बरेण संजाता या राहुरिति भ्रान्तिस्तया
अश्यतो भयात् पलायमानस्य पतङ्गस्य सूर्यस्याभयस्य करणेन विक्षोऽभयकर-
णचणः हकारो नासीरस्य सेनामुखस्य संवन्धी रेणुः परागो यस्याः सा तथोक्ता ।
आग्नेहमाभर्तुराधिका विलुता रणधरा युद्धभूमिभिद्येभ्यो दलितेभ्यो मत्तेभकु-
म्भेभ्यः प्रोद्यद्भिरुल्लवद्भिर्मुक्तीषा एव तारानिकरास्त्रैः परिवृता परिवर्णिता
स्वर्बभूवक्राण्येव चन्द्रा यस्याः सा आसीत् । अत्र खड्गनिकृन्तनोत्पत्तदरिमुकुटेषु
राहुभ्रमेण कान्दिशीकस्य भानोः नासीरेणुकर्तृकाभयप्रदानसामर्थ्योपेक्षया
सूर्यास्तमयप्रतीतिजनकसूर्यावरणं व्यज्यते । विदलितमत्तेभकुम्भोद्यतमुक्तानां
तारात्वेन विवरणोत्सुकतया समागतस्वर्बभूवक्राणां चन्द्रत्वेन च रूपणाद् रण-
धराया रजनीत्वं च गम्यते । गजानां मुक्ताकरत्वं गजायुर्वेदे । ‘ करीन्द्रजो-
मूतवराह ’ इत्यादिना । न चात्रानेकनिष्ठाकरकथनं दोषावहम् । प्रमिद्वन्द्व-
स्थानेकत्वासंभवेऽपि यभूमिचन्द्राणामनेकत्वसंभवात् । अत्र परवर्णसंदर्भेण
समासभूयस्त्वेन च रौद्ररसगतोद्दीपकत्वलक्षणोद्भूतः प्रतिपादनम् गौटी ।

पाञ्चालीमाह । पाञ्चालीति । वैदर्भी गौडीति च ये पूर्वोक्ते रीती तदुभयमात्मा स्वरूपं यस्याः सा । पाञ्चालानां संबन्धिनी रीतिः पाञ्चालीत्यर्थः । पूर्वोक्तोभय-
रीत्यात्मकत्वं पाञ्चाल्या लक्षणमित्यर्थः । उदाहरति । जेतुरिति । जेतुः काकति-
वीररुद्रनृपतेजैत्रप्रयागेपृथिते क्षोणीरेणुभरे भूपरागपुञ्जे नभसाकाशेऽतिभृश-
मत्यन्तं भ्रूविभ्रमं भ्रूविलासं विभ्रति सति वियद्दीर्घिकाकाशगङ्गा । विशंकटाभ्यां
पृथुलाभ्यां तटाभ्यां दीर्घातिदीर्घां सती मर्च्यनदी भागीरथी जाता । गाढं दृढं
गूढतमा पराञ्छादनादप्रकाशमाना गौतमनद्यपि गोदावरी तु पातालगङ्गायते
भोगवतीव भासत इत्यर्थः । अत्र नभसि स्वर्नद्यां सत्यां भागीरथी पाताल-
गङ्गेति कथनं युक्तम् । तद्विहाय गौतमनदीत्युक्तं किं तु गाढं गूढतमापि जहु-
तनयेति पाठपरिकल्पने जहुतनया भागीरथीत्युक्तिः समञ्जसेति प्रतिभाति ।

स्थाने इति । हे चक्षुर्मर्षगण्डनृपते त्वत्स्वप्न एव भोगी सर्पो द्विपतां प्राणैः
प्राणवायुभिः सततं परितोषमेति प्राप्नोतीति यत् तत् संतोषोपगमनं स्थाने
युक्तम् । 'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । सर्पस्य वायुना नृस्युपगमनं
नाश्वर्यकरं वाताशनत्वादिति भावः । तर्हि किमाश्वर्यमित्याकाङ्क्षा जनयति ।
किं तु परं तु त्वालङ्गभोगिपतिनाम्यवहतेन पीतवर्णेन च प्रतिपक्षपार्थिवानां
शत्रुनृपाणां यश एव क्षीरं पयस्तेन गौरत्वपि शुभ्रकान्ति त्रिलोकभरितां लोक-
त्रयपूर्णां त्वत्कीर्त्तिं लक्ष्मीरेव सुधा तां संवर्धयतीति यदेतत् सुधासंवर्धनमस-
द्भुतं महच्चित्रम् । 'ययःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवृद्धये' इति लोकप्रसिद्धिः ।
खड्गभोगी त्वरियश-क्षीरं पीत्वा कीर्त्तिमुधां वर्धयति । कीर्त्तिमुधाजननरूप-
कार्यं मरुपादानकारणीभूतपीतवर्णारियशःक्षीरेण साधनेन गौरवर्णकीर्त्तिमुधा-
रूपं कार्यं जनयतीति च महद्भुतमिति भावः । अत्रोदाहरणद्वये पूर्वोक्तरीति-
द्वयसाङ्ख्येणाद्भुतरसप्रतिपादनात् पाञ्चाली ।

अथ रीतयश्चेयतीत्यत्र चकारसंग्रहयोः शय्यापाकयोर्मध्ये शब्दधर्मत्वसाम्यात्
शय्यां निरूपयति । येति । परमुत्कृष्टा पदानां सुसिद्धन्तानां यान्योन्यमैत्री ।
अत्र मैत्री नाम संहितासमये यत्समीपे स्थितस्य पदस्य तेनैवान्वयः सेति शेषः ।
सा मैत्री शरयेति कथ्यते । उदाहरति । दातुः काकतिवंशस्य मण्डनमणेर्नि.सी-
मविधाणनस्य निर्मर्यादं विसरणस्य स्थाययोत्कर्षेण लङ्घितातिश्रान्ता कलरपा-
दस्य गुणानां दानादीनां प्रौढिः प्रौढिमा येन तस्यागाधं गम्भीरमोजः प्रतापो

यस्य तस्य धीरुद्रस्य संवन्धि शारदकौमुद्याः शरत्कालचन्द्रिकायाः परिमलं
सौभाग्यं बिभ्रद्यशः प्रायशः प्राचुर्येण सामन्तसीमन्तिनीनां पतिवियोजितारि-
स्त्रीणां गण्डाभोगेषु यः पाण्डिमा तदुरां पाण्डिसभारं घत्ते तद्वद् भातीत्यर्थः ।

अवशिष्टस्य पाकस्य लक्षणमाह । अर्थेति । अर्थस्य शृङ्गारादेर्गम्भीरिमा-
स्वाद्यता पाकः । इत्युच्यते इति शेषः । स पाको द्विधा द्विप्रकारेण हृदयंगमो
मनोहरो द्राक्षापाको नारिकेलपाकश्चेति प्रस्फुटमन्तरं भेदो ययोस्तौ । भवत
इति शेषः । ‘अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्यं’ इत्यमरः ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टस्य द्राक्षापाकस्य लक्षणमाह । द्राक्षापाक इति । यः पाको
वहिः पठनसमयेऽन्तरार्थविचारसमये च स्फुरन् स्फुरमाणो रस आस्वादो मनो-
हरत्वं यस्य ॥ द्राक्षापाक इत्यन्वयः ।

उदाहरति । स्मरेति । विषयमात्रविभ्रान्तिविरहेण निश्चलवृत्तित्वमन्द-
म्बरत्वादिगुणशीलाः स्मेराः । तदुक्तं भावप्रकाशे ।

‘अपरिच्छिन्नविषयं मद्मन्थरमीलितम् ।

स्फुरद्भूषकमतायुक्तं तत् स्मरभित्ति कथ्यते ॥’

स्मरप्रधानाश्च ते स्मेराश्च स्मरस्मेरास्तान् मन्दं स्थितं येषां ते । मधुराः संताप-
हराः सौरभ्येण पद्मिनीजातिस्वादस्य स्थितनिमित्तेन परिमलेन सुभगास्तान्
तथोक्तान् ।

‘कटाक्षैर्हासगर्भेस्तु सुभगैरमुख्यभावना ।

प्रीतलीक्रियते तापो येन तन्मधुरं स्मृतम् ॥’ इति ।

चोक्तेर्नायिकायाः प्रीढत्वात् मनागल्पं प्रीडाग्राह्यं येषां ते तथोक्ताः । अत एव
स्वानुकूल्यप्रकाशकाः । तदुक्तम् ।

‘सप्रीडालोकेनैव स्वानुकूल्यप्रकाशनम्’ इति ।

‘विस्मये परमां काष्ठामारुढे दर्शनादिभिः ।

येनान्तरङ्गं द्रवति स स्नेह इति कथ्यते ॥’

इत्युक्तलक्षणः स्नेहः प्रणयप्रबन्धेन विवक्षितः स एव रमो द्रवद्रव्यं तस्मान्तरङ्गे
याम्बव्यस्य कलोलैर्महातरङ्गैः ‘महत्सुलोलकलोलानि’ इत्यमरः । भरिताः
प्रेमदायिन इत्यर्थः ।

‘द्रवीभूतं मनो यत्र दर्शने प्रेमदायिनः ।’ इति ।

लक्षणात् । कृतानेकस्कन्धाः प्रकाण्डास्तरङ्गा यैस्ते प्रियदृष्टिप्रतिघातेनौत्सुक्यभरेणौत्सुक्यभरेण च यथाक्रममासारप्रसाराम्यामङ्गीकृततरङ्गभङ्गीका इत्यर्थः । अत एवैते तरङ्गिताः सोऽमुकाश्च । तदुक्तम् ।

‘सोत्सुकं तद्यदालोक्य भूयो भूयोऽवलोकनम् ।

कलोल इव यत् कान्तेर्विच्छेदस्तत्तरङ्गितम् ॥’

मनसिजानां स्मरणां सहस्राणि सृजतो विरक्तस्यापीति भावः ।

‘यद्दर्शने विरक्तोऽपि भ्रुभ्यते तत्समन्मथम् ।’ इति

लक्षणात् । कटाक्षान् वामे रम्ये आक्षिणी यस्याः सा वामलोचना हृद्रूपतिं परितः सर्वतः किरत्ति क्षिपति । कटाक्षलक्षणं तु

‘यद्वृत्तागतविभ्रान्तिवैचित्र्येण विवर्चनम् ।

तारकायाः कलाभिज्ञास्तं कटाक्षं प्रचक्षते ॥’ इति ।

अत्रैवं सम्मर्दसहिष्णोः शृङ्गारस्य पाठसमयेऽप्यास्वाद्यमानत्वाच्चदन्तव्यं हि द्विष्ट स्फुरणं द्रष्टव्यम् ।

नारिकेलपाकलक्षणमाह । य इति शेषः । अन्तर्गूढः अन्तर्लीनः रसोदयो यस्य ■ पाको नारिकेलपाकः । उदाहरति । लीलेति । नायकप्रकरणे मध्यमाप्रस्तावे श्लोकोऽयं व्याख्यातः । अत्राक्षिन् श्लोके द्राक् शीघ्रमर्थस्य शृङ्गारस्य प्रतीतिः स्फुरणं न भवति । अतोऽत्र नारिकेलपाक इति बोध्यम् । द्राक्षापाके शीघ्रमर्थप्रतीतिर्नारिकेलपाके विलम्बेनार्थप्रतीतिः । तदुभयमुदाहृतमनतिद्रुता-नतिविलम्बितार्थप्रतीतिभाजः कदलीरसालादिपाकाः स्वयमेवोद्भा इत्याह । एवं प्रकरणे वस्तुनोऽलंकारस्य प्रतीतावप्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । पाकान्तराणि कदल्याद्यन्यपाकाश्च यथासंभवमुदाहराणि ।

एवं काव्यसामर्थ्यं निरूप्य काव्यविशेषनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेत्यादि । अथ वृत्त्यादिनिरूपणानन्तरं काव्यविशेषाः । निरूप्यन्त इति शेषः । व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यं वाच्यार्थमतिशय्य चमत्कारकारित्वम् । अप्राधान्यं वाच्यार्थानतिशयेन वाच्यपरं चमत्कारकारित्वं ताभ्यामस्फुटत्वेनास्फुरणेन च काव्यं त्रिविधम् । त्रैविध्यमेवाह । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं उत्तमं काव्यम् । यत्र वाच्य-

तिशायि व्यङ्ग्य सदुत्तमं काव्यमित्यर्थः । ध्वनिध्वनिकाव्यमिति व्यपदिश्यते
व्यवह्रियते । अप्राधान्येन मध्यमं काव्यं गुणीभूतं वाच्यानतिशायित्वादप्रधा-
नभूतो व्यङ्ग्यो व्यङ्ग्यार्थो यस्मिन् तत्तथोक्तमिति गीयते । अस्फुटत्वेऽनभि-
व्यक्तौ अधमं काव्यं चित्रमिति कथ्यते । शब्दार्थवैचित्र्याद्व्यङ्ग्यानभिव्यक्तौ
चित्रप्रायत्वात् चित्रमिति तात्पर्यम् ।

ध्वनिनामकमुत्तमं काव्यमुदाहरति । स्वामिधिति । स्वामिन् ब्रह्मन् अधुना
गोत्रमहीधरान् नीचैरनुव्रतान् ह्रस्वान् विधत्ते किम् । अम्बुनिधीन् गाधानुता-
नान् कुतो हेतोः करोषि । दिक्पतीन् दिगीशानल्पकानल्पान् कुरुषे किम् ।
इत्थमखिल पार्श्वचराणामनुजीविनामनुलापं मुहुर्भाषाम् । असकृत्कथनमिति
यावत् । न्यक्कृत्य धिक्कृत्य धर्मेणिना केवलपरेण पद्मभुवा ब्रह्मणा गुणानामौ-
न्नत्यादीनामेकवसतिरेकालयं श्रीवीररुद्रो नृपं सृष्टुं उत्पादितः । अत्र व्यङ्ग्यस्य
वाच्यातिशायित्वं स्वयं विशदयति । अत्रेति । अत्रोदाहरणे कुलशैलानतिशेते
इति तथोक्तम् । समुद्रतत्त्वमौन्नत्यम् । अतिसमुद्रं समुद्रातिशायिं गाम्भीर्यम् ।
लोकपालेभ्योऽप्यधिकमैश्वर्यं च व्यज्यते । तथा कुलशिखरिलोकपालानां निर्माणे
यः सरम्भः साधनसामग्रीसपादनारम्भस्तदतिशायी काकतीवस्य निर्माणसामग्र्या
विभवं सर्वविलक्षणं इति व्यज्यते । तथा च वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थ-
स्यैव चमत्कारकारिण्यात् वाच्यातिशायित्वमितीदं ध्वनिकाव्यमित्यर्थः ।

मध्यमकाव्यमुदाहरति । प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रमभिनयः यथा तथा प्रसरता
व्यामुवता प्रतापविभवेन व्यासृज्यमान्तरमखिलाशानां सकलदिशामन्तरं येन
तस्मिन् विश्रवस्य त्रातरि रक्षके वीररुद्रनृपतीं सिंहासनमध्यास्य इति तस्मिन्
तथोक्ते सत्याख्यानं पट्टाभिपेक्षशालां समापतेनृपतिभिस्तास्तां नानाविधा इत्यर्थः ।
चेष्टा न्यापारा इत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेणानिर्वाच्यमित्यर्थः । दक्षिता प्रका-
शिता याभिश्चेष्टाभिरमुष्य काकतिविभोर्दंष्ट्रि कृपया आर्द्राकृता रसवती । अत्रो-
दाहरणे प्राप्ताभिपेक्षमहोत्सवस्य प्रतापरद्रव्याग्रे पुरोभागे शरणार्थिना शरणं
प्रार्थयमानानां पार्थिवानां तथाविधकार्पण्येन कृपणत्वेनोपलक्षितोक्तिं कार्प-
ण्योक्तिं पुनः पुनः प्रणामं प्रार्थनं चादिर्यस्य तच्च व्यङ्ग्यं तास्ताश्चेष्टा इति
वाच्याद् वाच्यायादनतिशायीति हेतोर्गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यस्य तस्य भावस्रज्जा
तथा च दं मध्यमं काव्यमिति भावः ।

अवशिष्टं चित्रं विभजते । चित्रमिति । चित्रं काव्यं त्रिविधम् । त्रैविध्यमे-
वाह । शब्देति । शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रमिति । त्रिविधमिति पूर्वैर्गान्ध्याः ।

शब्दचित्रमुदाहरति । क्षोणीति । क्षोणीरक्षणे दक्षिणा उदाराः । समर्था इति
यावत् । 'दक्षिणे सरलोदारौ' इत्यमरः । क्षतो जगतां क्षोभो याभिस्ता दुरी-
क्ष्योऽभ्यासलाघवातिशयेन दुरवबोधः क्रम आयुधप्रयोगपरिपाटी यासु ताः
क्षुद्रक्षत्रियाणां पक्षस्य बलस्य शिक्षणस्य विधौ विधाने प्रोक्षिप्त उद्धतः कीक्ष-
यकः करबालो यासु ताः । युद्धायोद्दामोद्यमनस्योद्धृष्टलाटोपस्य रुद्रनृपतेक्ष-
ण्डयोर्दोदण्डयोः केलयः क्रीडा गजंतां हुजंनानां गर्वं एव पर्वतः तस्य मिदायां
भेदने दम्भोलयोऽशनयो भवन्ति । 'दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । अत्र
केलिषु दम्भोलित्वरूपणं गर्वं पर्वतत्वारोपणे हेतुरिति परम्परितरूपकम् । अत्रा-
नुप्रासेन शब्दचित्रता । यद्यप्यत्रार्थालंकारस्य रूपकस्य सद्भावादुभयचित्रत्वं
तथापि कविविवक्षायाः केवलानुप्रास एव पर्यवसानात् शब्दचित्रत्वमिति भावः ।
शुद्धशब्दचित्रं तु मदीये हेमन्ततिलकभाणे । 'चाद्वारावमपास्य चाखिल-
दिशा अभ्यास्य वाचावलीभेद्याकाश...कोशिसुररादपद्यालिसंमोदितः । पद्यालीः
क्षण्यन् प्रसर्पदबलावघाति भूपारवैः स्वाद्यानेकफलायमै रघुपतिः स्वोद्यानवादी-
कुटीः ॥' इति ।

अर्थचित्रमुदाहरति । खड्ग इति । युद्धविजृम्भिते खड्गे विन्यतं, रिपुमही-
नाधानामञ्जलिं युतकरद्वयम् । 'सौ युतावञ्जलिः पुमान्' इत्यमरः । पश्यन्तो
विज्ञानिनो विद्वांसो मन्यन्ते मन्वते । अहं तु पूर्वोक्तिविशिष्टाञ्जलिं घोरप्रताप-
रुद्रविभोर्जन्येषु युद्धेषु पुनः पुनरपि सृष्ट्यै सर्जनाय रिपुजीविनानि ग्रहीतुं
संग्रहीतुं यातस्य समागतस्य विधेर्विश्वसृजः पीठाम्बुजं मन्ये । 'विरिञ्चिः
कमलासनः' । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा' इति चापमरः । अत्रोच्चरार्थे छन्दोभङ्गस्तु
प्राकृतानुसारिच्छायात्त्वप्रयुक्त इति न दोषः । पाठान्तरकल्पनं साहसमिति
योध्यम् । अत्रापि यथाकथंचिदनुप्राससंभवेऽपि कवेरर्थचित्र एव तात्पर्यात्
तस्यैवोदाहरणम् । शब्दचित्रं त्वप्रधानमिति भावः ।

उभयचित्रमुदाहरति । विद्येति । शुद्धमर्थचित्रं तु मदीये हेमन्ततिलकभाणे ।

'आदृतवसुः प्रतीच्या भानुः क्षिप्तोऽपराग्निजलमप्ये ।

कथमपि पूर्वाग्निगतो धु...मुनो भुवनानाम् ॥'

एकभद्रे मुख्यशुभे । जितानि वैरिणां भद्राणि येन तस्मिन् । धृता शौर्यमुद्रा
येन तस्मिन् । रक्षायां विनिद्रे निद्रारहिते । अनलस इति यावत् । गुणैर्धमादि-
भिराद्रे प्रतापरुद्रे पृथ्वी कान्ता जाया रमते रज्यति इव । अत्रानुप्रासोपमाभ्यां
शब्दार्थधर्माभ्यां चित्रता काव्यस्येति शेषः । नन्वत्रोदाहरणेषु यथायोगं विभा-
वानुभावविशेषकथने वीरशृङ्गारयोः पर्यवसानात् कथमधमत्वमिति चेत् सत्यं
शब्दाधोलंकारयोरेव कविविवक्षाविषयत्वाद्विद्यमानोऽपि रसो दिवा चन्द्रप्रका-
शवच्च प्रसीयते । तदुक्तं काव्यलोचने ।

‘ रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलंकारनियन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥ ’ इति ।

एवं त्रिविधमपि काव्यं सामान्यतो निरूप्य तत्रोत्तमं काव्यं प्रपञ्चयितुं प्रति-
जानीते । अथेति । अथ काव्यसामान्यनिरूपणानन्तरं ध्वनिविशेषा उत्तमका-
व्यभेदा निरूप्यन्ते । तानेव विभजते । अत्रेत्यादिना । अत्र ध्वनिप्रलावे ध्वने-
रत्तमकाव्यस्य लक्षणा चाभिधा च ते भूले कारणे यस्य तस्य भावस्तत्वेन
हेतुना प्रथममविवक्षितं व्यङ्ग्येन न्याग्भूतं वाच्यं यस्य सोऽविवक्षितवाच्यः ।
अन्यत् वाच्याद्व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं परं प्रधानं यस्य तद्व्यङ्ग्यं विवक्षितमन्यपरं सत्
वाच्यं यस्य स विवक्षितान्यपरवाच्योऽन्यपरत्वेन विवक्षितवाच्य इत्यर्थः । सी
इत्याख्या ययोस्तौ द्वौ भेदा । अविवक्षितवाच्यध्वनिलक्षणा मूलः । विवक्षिता-
न्यपरवाच्यध्वनिरभिधामूल इति बोध्यम् । अविवक्षितवाच्यध्वनेरर्थान्तरसंक्रमितं
चात्यन्ततिरस्कृतं च वाच्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता तयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यतयात्यन्त
तिरस्कृतवाच्यतया चेत्यर्थः । अर्थान्तरे लक्ष्यार्थं संक्रमितं प्रवेशितं वाच्यं यत्येति
न्युत्पत्त्यायमजहलक्षणा मूलः । अत्यन्ततिरस्कृतं शृङ्गं न्याग्भूतं वाच्यं यत्येति
न्युत्पत्त्यायं जहलक्षणा मूलः । एवं द्विविधस्य ध्वनेर्वाक्यपदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन
पदगतत्वेन च द्वैविध्ये सति चतस्रो विधा यस्य तस्य भावभ्रातुर्बोध्यम् । तेषां
संख्याक्रमस्त्वग्रे कविनैव प्रकृष्यत इत्युपरम्यते । अभिधामूलध्वनिं विभजते ।
विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यः स्फुटसंवेद्यः क्रमो व्यङ्ग्यन्यजकयोः
परिपाटी यस्य तत् तथाभूतं व्यङ्ग्यं यस्य स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । असंलक्ष्यो-
ऽस्फुटवेद्यः क्रमो यस्य तदसंलक्ष्यक्रमं व्यङ्ग्यं यस्य सोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । यत्र
व्यङ्ग्यस्य विभावादेव्यङ्ग्यस्य रसादेवियमानोऽपि क्रमो निश्चितयुक्त्या शतपत्र-

पञ्चवेधवशाभुभावित्वाच्च संलक्ष्यते सोऽसंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या-
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतया तत्त्वेन हेतुना द्वौ भेदौ । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरसंलक्ष्यक-
मव्यङ्ग्यध्वनिश्चेत्युभौ भेदौ । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन
त्रैविध्यं सिद्धवत्कृत्वाह । संलक्ष्येति । शब्दशक्तिमूले संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये वस्त्व-
लंकाररूपतया वस्तुजातिगुणाद्यर्थस्तद्रूपत्वेनालंकार उपमादिस्तद्रूपत्वेन च वस्तु-
ध्वनिरलंकारध्वनिरिति च त्रैविध्ये सति वाक्यपदगतत्वेन चातुर्विध्यम् । अर्थ-
शक्तिमूले संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येऽर्थस्य मूलभूतस्य व्यञ्जकस्येत्यर्थः । स्वतो लोकतः
संभवतीति स्वतःसंभवो तत्त्वेन लोकसिद्धत्वेन कवेः प्रौढोक्त्या प्रतिभाजन्योक्त्या
सिद्धत्वेन कविनिषदेषु कविसमयसिद्धेर्ष्वर्थेषु वक्तुर्विरच्यमानप्रकृतकृतिकर्तुः
प्रौढोक्त्या सिद्धत्वेन च त्रैविध्यम् । त्रिविधस्यार्थशक्तिमूलस्य प्रबन्धवाक्यपद-
गतत्वेन प्रबन्धगतत्वेन वाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन त्रैविध्ये सति पञ्चुत्तरा त्रिंशत्
पदत्रिंशत् तावत्संख्याका प्रकारा यस्य स तयोक्तोऽर्थशक्तिमूलेऽनुरणनं घण्टादेः
प्रथमस्वरानन्तरभावित्वनोऽनुरणनं तत्सादृश्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिविधोऽप्य-
नुरणनध्वनिर्घण्टादेः स्वरानुसारी स्वनोऽनुरणनम् । व्यञ्जकानुसारि व्यङ्ग्यम् ।
तथा च साम्येन हेतुनास्य ध्वनेरप्यनुरणत्वमिति बोध्यम् । तृतीयमाह ।
उभयस्य शब्दार्थरूपस्य शक्तिर्मूलं यस्य स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्वाक्यगतत्वेन
हेतुर्नैकविध एव । एवमुक्तरीत्या संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरेकोत्तरचत्वारिंशत्सं-
ख्याका भेदाः । एवमुत्तरत्र समाप्तो द्रष्टव्यः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसादिः ।
आदिशब्देन भावादिर्विवक्षितः । तस्य ध्वनिस्तत्प्रधानं ध्वनिकाव्यमित्यर्थः ।
प्रबन्धगतत्वेन वाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन पदैकदेशगतत्वेन रचनान्तत्वेन वर्ण-
गतत्वेन च पञ्चविधः । प्रबन्धादिपदानां गतपदेन प्रत्येकं संबन्धः । एवमुक्तरीत्या
विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेरभिधामूलध्वनेः सप्तचत्वारिंशद्भेदाः । चतुभिरविव-
क्षितवाच्यस्य लक्षणांमूलध्वनेर्भेदः सह संख्याने प्रथममादां शुद्धा मिधन्यति-
रिक्ता एकपञ्चाशद्भेदाः । तेषां शुद्धानां प्रत्येकमेकैकस्य पदगतार्थान्तरसंक्रमितावि-
वक्षितवाच्यध्वन्यादेरेकैकेन वाच्यगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वन्यादिना
सह संबन्धे सति प्रथमभेदस्य पदगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनेः पञ्चा-
शद्भेदाः । अथ स्वस्य स्वेनापि संबन्धे एकपञ्चाशद्भेदा इति बोध्यम् । द्विती-
यस्य वाक्यगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनेः पञ्चाशद्भेदाः । तृतीयस्य

वाच्यगतात्यन्तरिरसकृताविवक्षितवाच्यध्वनेरेकोनपञ्चाशद्भेदा । अनेन क्रमेण पूर्वोक्तरीत्योत्तरस्य प्रथमभेदाद्वितीयमुत्तर तस्यादुत्तर तृतीयम् । एव द्वितीयादेरेकैको भेदः । द्वितीयस्य पञ्चाशदित्युत्तरीतिको भेदस्तस्य परित्यागे सति यदुत्तरा विंशतिः पूर्वोक्तित्युत्तर शतत्रय तदधिक सहस्रमिति सरया येषां ते तथोक्ता मिश्रभेदा भवन्ति । ननु वाच्यगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वने पदगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वने सवन्धे यथैको मिश्रभेदस्तेनैव पदगतार्थान्तरसंक्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिसवन्धे अन्यो मिश्रभेदस्तथा चैकपञ्चाशतो भेदानां विचार्यमाण एकोत्तरशतपङ्क्तिसहस्रत्रयसंख्याकमिश्रभेदसंभवे पृक्तन्यूनताक्रमेण न्यूनसंख्याकमिश्रभेदकल्पनमनुचितमिति चेत् सत्यम् । भेदद्वयेऽपि प्रथमस्य द्वितीयेन सवन्धो द्वितीयस्य प्रथमेन सवन्ध इति सवन्धित्रयवन्धिनोद्धारणव्यत्यासमात्रं न पुनश्चमस्कारविशेषः । अतस्तेषां यथायोग्यमिषोऽन्तर्भाव एवेति युक्तम् । अमुभेदाभिप्रायं ज्ञेयम् । अविवक्षितान्यपर्याच्यध्वनिसवन्धे यो भेदस्तस्मिन् भेदे एव विवक्षितान्यपर्याच्यस्याविवक्षितवाच्यध्वने सवन्धोऽन्तर्भूतः । पृथग्भूतो न भवति । अनेनैव क्रमेणोक्तरीत्या वस्तुध्वनेरलङ्कारध्वनिना सवन्धो भेदाऽपि । अपिशब्दः समुच्चयायं । अलङ्कारध्वनेवस्तुध्वनिसंभवाच्च पृथग्भूतः किं नु तथान्तर्भूत इत्यर्थः । विषयव्याख्यार्थमुक्तस्यात्र पुनरुक्त्या । इत्युक्तरीत्या पूर्वपूर्वस्य वाच्यगतार्थान्तरसंक्रमितवाच्यदेरुत्तरशतसवन्धे पदगतत्यन्तरिरसकृताविवक्षितवाच्यदिसवन्धे ण्कैकभेदस्य द्वितावध्वन्यादन्यूनता न्यूनसंख्याकता ज्ञेया । तस्य पूर्वोक्तस्यापि मिश्रस्य सङ्कीर्णध्वनिसंज्ञाणि रूपाणि यस्य तेन मकरैर्णकरूपया सकारवदुपाधिभेदाभावादेकविधया समृष्टा च पुनर्भूयश्चतुर्धा चतुर्विध योजने मयन्ध सति चतुरशर यच्छतत्रय तदधिकानि पञ्चसहस्राणि भेदाः । मकरस्य त्रिरूपस्य कथमित्याकाङ्क्षायांमाह । अनुगृह्यत इत्यनुमासमनुप्राण्यम् । अनुगृह्णातीत्यनुमाहकमनुप्राणक तयोर्भायोऽङ्गाङ्गिभावाः । सदेह इति दक्षणं नाम यस्य सकारस्य म च । 'छात्रं नाग्निं चिद्धे च' इति पिभ्यः । एकस्य त्रिकऽनुप्राणवेदाह । एते पूर्वोक्तान्मु मकरस्य भेदाः ।

न्यूनधिकमव्याख्ययच्छेदार्थमुक्तमेव मस्यां गणिमर्पाद्व्या प्राङ्गिरव्याह । गुप्ता इति । अङ्गानां चकृतो गतिरिति गतिनशास्त्रम् । पुनर्कं विन्यसनस्य व्याख्यानं भेदा विधेयत्वात् । उद्धारणं तु लौकिकं न त्वा गुप्ता अगङ्गाणां पर्वान-

भेदाश्चन्द्र (१) शराः (५) । तथा च प्रथममेकं पङ्क्तं लिखित्वा पश्चात् पञ्च पङ्क्तं विलिख्य ऋजुरीत्योच्चारण एकपञ्चाशद्भेदा इति सिद्धं भवति । पूर्वमुत्तर-
त्रापि द्रष्टव्यम् । मिश्राः संकीर्णा ऋतु (६) नेत्र (२) अनल (३) इन्दु (१) १३२६ । संस्पृष्टेः संकरस्य चायत्तास्तु तदधीनास्तु तत्प्रयुक्तभेदवन्त इत्यर्थः । ध्वनयस्तु अट्टिः (४) खं शून्यं विन्दुरित्यर्थः अग्निः (३) शराः (५) ५३०४ पदसंख्याका भेदाः सिद्धा इत्यर्थः । तत्र ध्वनिभेदेषु शुद्धानामसं-
कीर्णानामेकपञ्चाशतो भेदानां नामधेयानि कथ्यन्ते । प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमित्यर्थः । पदगतत्वादिना ध्वनिरित्यन्तेन । तत्रार्थविचारो नास्तीति सर्वं विस्पष्टम् ।
नास्त्रामप्येकपञ्चाशद्भेदानां मध्ये कतिपयोदाहरणप्रदर्शनेऽपीह कुशलानां भेदा-
न्तराणि सुबोधनीत्यभिप्रायेणाह । तत्र ध्वनिषु विद्वाग्रमल्पमाद्यमुदाह्रियते न
त्वेकपञ्चाशद्भेदा इति भावः ।

चतुर्विधेष्वविधक्षितवाच्यध्वनिषु पदवाक्यगतत्वादिभेदान् विहायाधर्मांतरसं-
क्रमिताविवक्षितवाच्यध्वनिमुदाहरति । मूर्धान्त इति । हे मूर्धानो यूयमास्माका
अस्माकं संवन्धिनः । किमिति केन हेतुना । औद्यत्यमुद्यतत्वमिच्छथ इति ।
मनसि वदन्त इति शेषः । प्रतिपार्थिवाः प्रतापरुद्रस्य प्रणताः प्रणाममकुर्वन् ।
अत्रास्माका इत्यस्मासंवन्धित्वं वाच्यम् । तत्प्रकृष्या सिद्धतयानुपपन्नं सवसद्वर्धन
सहैव राजसु सर्वदैव्यविधान्तिभूमित्वरूपाधर्मांतरे सक्रमति । तस्मादजहलक्ष-
णामूलोऽधर्मांतरसंक्रमितवाच्यध्वनिः । व्यङ्ग्यं तु प्रतापरुद्रवैरिणां तदग्रे गरु-
डाग्रे पद्मगानामिव युद्धवैमुख्यम् । तत् सर्वं मनसि निधायाह । अत्रेति ।
अत्रोदाहरणे सर्वदैव्यस्य विधान्तिभूमयो विधामस्थानभूता दीनतयेत्यर्थः ।
पयसीदशानां दीनतमानामस्माकं संवन्धिन इति रीत्या । अधर्मांतरे दैव्यरूपा-
न्यार्थं संक्रमितं वाच्यमस्माकत्वरूपं यस्य तस्य भावस्तथा ।

द्वितीयमुदाहरति । विज्ञादिमेति । विज्ञादिज्ञा धावक्येन चिडितं कृतलेपनं
व्याप्तमित्यर्थः । विषदाकाशं यैस्ते तयोक्ताः । धवलजिह्वा परिपूरिता भवित्वा
आशान्ता दिगन्ता यैस्ते । गौराः शुभ्राः काकतीन्द्रस्य यक्षमां पूराः परम्यरा
विहरन्ति विद्रुम्भन्ते । अत्र चिडितेत्यत्र मूर्धंन्द्रज्योक्षितस्य चिडलेपनस्यामूर्त्तं
वियत्यसंभवात् स्वार्थपरित्यागेनोपरज्जनातिशयस्वाकाशे लक्षितत्वादत्यन्ततिरस्कृ-
तवाच्यत्वमिति मनसि निधायाह । अत्रेति । अत्र विज्ञादिमविज्ञादिवियदिति-

स्थल अत्यन्ततिरस्कृतमतिन्यग्भूत वाच्य विलेपनरूप यस्य तात्त्वम् । विषयभेदा-
द्विज्ञादिमधवलेशोर्न पौनरुक्त्यम् । अनेन पूर्वोक्तेनेव क्रमेण वाच्यगतत्वेनाप्यु-
दाहार्यम् । एतेनोदाहृत पदगतमिति सूचितम् ।

अर्थशक्तिमूलानां ध्वनीनां बाहुल्यात् तानेवादावुदाहरति । अद्भानिति ।
काकतीयस्य रिपुस्त्रिय ऋतून् विनाब्दान् सवत्सरान् । 'सवत्सरो वत्सरोऽब्दो
हायन' इत्यमरः । शुक्रपक्षान् धिना मासान् रात्रीर्विना तिथीन् दिवसाश्चेत्यर्थः ।
आकाङ्क्षन्ते । अत्र वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्योतिशायित्वं विशदयति । अत्र ऋतुप्र-
भृतीनां भवनस्योद्दीपकत्वात् तेषामृतुप्रभृतीनामभावो रिपुस्त्रीभिराकाङ्क्ष्यते
प्राप्येत इति प्रतीयते । अत्र ऋत्वभावाकाङ्क्षायां वाच्यत्वम् । ऋतूनामुद्दीपकव-
व्यङ्ग्यम् । तेन व्यङ्ग्येन तासां स्त्रीणां प्रियवियोगरूपं वस्तु व्यज्यते । अत्र
वस्तुशब्दो वाच्याद्यर्थयोरन्यतमार्थवाचकः । अनेन प्रियवियोगरूपवस्तुना प्रता-
परुद्रस्य सर्वं शत्रवो निहता इति प्रतीयते इति वाच्याद्वाच्यार्थादतिशयः ।
व्यङ्ग्यार्थस्येति शेषः । इदमेव यस्तुद्दीपकवस्तुभेदेन भिन्नमित्यभिप्रायेणाह ।
तथेति । तथा प्रियविरहेण विधुरा कष्टा शत्रुस्त्रिय कतिपयेषु वत्सरेषु जीवि-
ताशया प्रथममादौ नृगूनामभावो वाञ्छन्ति । अनन्तरं तान् सवत्सरान् गम-
यितुं नेतुमशक्ता कतिपयमासेषु प्राणान् धारयितुमुद्युक्ताः सत्यो ज्योत्स्नावता
पक्षाणां विनाशो वाञ्छन्ति । अनन्तरं मासान्प्यपनेतुमपारयन्त्योऽसमर्था कतिपय-
तिथिषु जीविताशया रात्रीणामप्यभावमेव समभिलषन्तीति रत्न्या बहुवस्तुना
ऋत्वाद्युद्दीपकवहुवस्तुना बहुवस्तुभेदप्रयुक्तवाद्बहुविधं त्रिविधमिति यावत् ।
ज्योत्स्नारत्रिरूपोद्दीपकसामग्र्यास्त्रियिषत्वादिति भावः । वस्तु शत्रुनिहतिरूपं
व्यज्यते । ऋत्वाद्यभावाकाङ्क्षारूपेण वस्तुना वाच्यार्थेन वस्तुना यस्तुष्वभिरिती-
दमुत्तमं काव्यम् ।

दृष्टेति । काकतिवीररुद्रनृपतेर्जगन्ति व्याप्नोतीति तथोक्ता कीर्त्तिं दृष्ट्वा शत्रु-
शिवः । अत्र कीर्त्तौ वस्तु स्थातुं वाञ्छति । अत्रेति सर्वत्र सवध्यते । एदमी-
पति ध्रियः पति शयितुं शयनं कर्तुं काङ्क्षति । दिव्यानां नारदादिमुनीनां गण-
ध्यातुं ध्यानं कर्तुं धावति त्वरया गच्छति । वार्धयः सामराः सर्वाधितुं वृद्धिं
गन्तुं चेष्टन्ते यतन्ते । अत्रशुरैरावतभावादि सविष्टास्त यथा तथा दानं द्रष्टुमी-
हते इच्छति । 'इच्छाकाङ्क्षासृष्टेदान्दान्धारिप्सा' इत्यमरः । अत्र शिवादीनां

क्रमेण कैलासक्षीराब्धिमन्दाकिनीचन्द्राभ्रमातङ्गभ्रान्तिरिति भ्रान्तिमदलंकारो
व्यज्यत इत्याह । अत्रेति । अत्र हरस्य कैलासभ्रान्तिर्हरेः क्षीराण्वभ्रान्तिरिति
रीत्या भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते । नन्वत्रालंकारस्य न्यङ्ग्यत्वं तस्य प्राधान्ये
सत्यलंकार्यत्वमेव न ध्वनिकाव्यत्वमिति चेन्न । ब्राह्मणस्य भ्रमणत्वे तस्य भ्रमण
इति व्यवहारे ब्राह्मणत्वहानिर्यथा न संभवति तथा प्रधानभूतव्यङ्ग्यार्थस्यालंका-
रव्यपदेशो न ध्वनिकाव्यत्वमङ्ग इति । एवमन्यत्राप्यलंकारध्वनौ द्रष्टव्यम् ।

प्रतापेति । रणे सद्यः समुद्यता स्रवता रुधिरैणाकुम्भध्रीयस्य स प्रतापरुद्रस्य
कृपाणः खड्गो रोपेण कपायितस्यारुणीकृतस्य काल्याः काल्याख्यदेवतायाः कटा-
क्षस्य हृष्टेर्विजृम्भितानि विजृम्भमाणानि । भावे कः । आलम्बते प्राप्नोति ।
भत्रालम्बत इति वाच्येन निदर्शनालंकारेण सकलरिपूणां क्षयो नाशः क्षणात्
कृत इति वस्तु व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ।

काकतीयेति । काकतीयविभोः कीर्त्तिरेव पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्मिन्
विजृम्भिते विकसिते सति तमालवच्छ्यामलं नभो मधुकरस्य क्रीडां शोभां भ्रजे ।
अत्र कीर्त्तिपुण्डरीकं मधुकरक्रीडां धत्त इति निदर्शनालंकारेण वाच्येनाश्रया-
श्रयिणोराधाराधेययोरनानुगुण्यमानुगुण्याभावस्तदेव रूपं यस्य सोऽधिकालंकारो
व्यज्यते । आनुगुण्याभावः कथमित्यत्राह । आश्रयस्य कीर्त्तिपुण्डरीकस्य वैपुल्यं
भ्रमरेण सह सादृश्यप्रतिपादनात् नभसोऽस्पृश्यत्वं प्रतीयते । अत आनुगुण्याभा-
वादधिकालंकारप्रतीतिरिति भावः । एषूदाहृतध्वनिषु स्वतःसिद्धार्थस्य शक्तिर्मूलं
यस्येति तत्त्वम् ।

अथ कविप्रीढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमुदाहरति । श्रावं
ध्रावमिति । गुरलिर्महादिसाधनशाला । भाषान्तरे सा मुगरली । तत्र विहरतः
कार्तिकेयस्य स्कन्दस्य इपुणा शरेण जातं यच्छिद्रं रम्भं तस्य छत्र कपटं यस्य
तस्य श्रवणस्य श्रोत्रस्य पद्भ्यां मार्गे चरतीति तथोक्तम् । कुतः । चारुणाना-
मोघैर्धृन्दैः शब्दद्गीतां भुवनानां माहितां पूज्यमानाम् । वर्त्तमाने कः । काकतीयस्य
कीर्त्तिं श्रावं ध्रावं पुनः पुनः श्रुत्वा श्रीब्रह्माभृत् चक्रवालाचलो महतो विपुलात्
विस्मयाग्निध्वलं निभृतमङ्गं यस्य स तथोक्तो भवति । पुराकिल् परशुरामस्पर्धया
स्कन्दो बाणेन श्रीयाद्रिं ददारेति प्रसिद्धिः । अत्र श्रीयाद्रेर्निबलाङ्गत्वे विस्मया-
दिति हेतोरुद्ग्रेष्ठाण्युद्ग्रेष्ठाव्यङ्ग्यप्रयोगाद्गम्यता । एवमलंकारप्रतीत्यापि श्रीब्र-

क्षमाभूदिति वस्त्वेव कीर्त्तिस्त्वावरविषयकारित्वरूपं वस्तु व्यनक्तीति वस्तुना वस्तुध्वनिरेवेति सात्पर्येणाह । अत्रेति ।

वीररुद्रेति । रणे जयलक्ष्म्या जयश्रिया कान्तया च वृतान् वीररुद्रस्य भटान् योधान् दृष्ट्वा कानने कण्टकिद्रुमाः कण्टकयुक्तद्रुमा अरिवधूनां केशान् । प्रतापरुद्रस्येति शेषः । कर्पन्ति । आलिङ्गनार्थमिति भावः । अत्र जयश्रिया समा-
लिङ्गितान् वीररुद्रभटान् दृष्ट्वा समदना इव मदनयुक्ता इव कण्टकिद्रुमाः शत्रुव-
धूकेशान् कर्पन्तीति वाच्येन वस्तुना समदनत्वोत्प्रेक्षा व्यज्यत इत्यलंकारध्वनिः ।

अपसरतीति । शिथिलो नष्टो मानः । 'स्त्रीणामीप्याकृतः कोपो मान इत्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणो यस्यास्तस्या बन्धा लज्जाया मनो हरतीति तद्योक्ते वृथिते पत्यौ साविधे समीपं गते सति आत्मनः स्वस्य ग्रहणे यत्नं तेनैव स्त्रीभिः समं सहापसरति । सख्यो लज्जा च गतेत्यर्थः । अश्रोतप्रेक्षया भवेनेवेति हेतूपप्रेक्षयालिङ्गनमादिर्यस्य तत्तथोक्तं वस्तु व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ।

अभयमिति । वनमरण्यम् । अभयं रक्षणं आचमानानां काकतीये-
न्द्रस्य विदिषां रिपूणां संरन्धि संरक्षां शाखानां प्रकम्पनैर्नाङ्गीकरोतीव ।
यथा शिरःकम्पनरूपसंज्ञया नाङ्गीकारं प्रकटयति तद्वदिति भावः । अत्र नाङ्गी-
करोतीवेत्युत्प्रेक्षया प्रतापरुद्रशत्रुभ्यो रक्षणं कर्तुं वनमपि विभेतीवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते
इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः । यद्यप्यभयमिति श्लोको वस्तुनालंकारध्वन्युदाहरणा-
नन्तरमेवोद्देशक्रमेण व्याख्येयत्वापि दृश्यमानमूलपुस्तकलेखनक्रमेण व्याख्यातो
रत्नापणे व्यक्त एवेति चेदितन्म्यम् ।

कविनिबद्धवन्नृप्रीदोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूळामुदाहरति । यथा तथेति । तायकं
प्रति दूतीवाक्यमेतत् । आर्या मस्त्रामिनी यथा तथा या मारशावस्था वा
भवतु । तदवस्थाया अस्पृत्वानस्पृत्वविचारो मा भवत्वित्यर्थः । हे नरनाथ
शशिनिधन्द्रस्य रक्षणं कुरु । तस्य का वाधेत्यत्राह । यद्यस्मात् कारणात् तयार्यया
तं चन्द्रं मपीकर्तुं दग्धुं कटाक्षा एवोल्का निर्गतज्वाला आक्षुताः प्रेषिता इत्यर्थः ।
चन्द्रमपीकरणात् पूर्वमेव स्वयागन्तव्यमित्यर्थः । अत्र विरहेणातां पीडिता
आर्या चन्द्रिकामसहमाना सती रोषज्वलितया कटाक्षोल्कया चन्द्रं मपीकरोति
स रक्षणीय इत्यनेन वस्तुना वाच्येनेतः परं भञ्जीजितुं प्राणान् धारयितुमशक्य
अपुनैव त्वया समागन्तव्यमिति व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

क इति । इदं पद्य चक्रवालप्रतापरुद्रयशसो प्रभोत्तररूपम् । तत्रादौ चक्रवालस्य प्रभ । त्वं क शुभ्र धवलमखिलाद् यस्य स सन् चरति । तत् कीर्तैरुत्तरम् । ननु हे चक्रवाल । 'प्रभावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । अहमिति शेषः । वीररुद्रस्य सबन्धि यशो वर्त्त सचरामि । दीप्त प्रकाशमानो देहो यस्य त्वं ते तव परिसरे स्फुरति प्रकाशते । प्रकाशमान क इति गिरिप्रभ । मम सुहृत् मित्रम् । एकजन्यत्वादिति भावः । तस्य राज्ञ प्रतापः प्रभावः । 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कौशदण्डजम्' इत्यमरः । अवशिष्टं वाक्यं प्रच्छाद्य स्वस्वरूपमिति शेषः । अलं प्रच्छादनं न कर्तव्यमित्यर्थः । स्फुरन्नविकसन्नि कुमुदे सरसिजेश्च । वो युष्माकम् । पूज्यत्वबुद्ध्या बहुवचनमिति ज्ञेयम् । स्वरूपं ख्यापितमनुमितमित्यर्थः । हे सोमाकौ चन्द्रसूर्याविति स बोधनम् । वा युवयोः स्वागतं शोभनागमनमिति काकु । स्वागतं किमित्यर्थः । स्वस्वरूपं कथयति । अवधीति । वामवधिगिरिश्चक्रवालाचलो निर्गतं तमो यस्मात् स निस्तमस्को विहितं कल्पितं कृतं । सूर्यप्रकाशरहितो बहिर्भागेऽपीति-भावः । अनेन प्रभोत्तररूपेण वस्तुना वाच्येनात्र प्रतापरुद्रयशः प्रतापयो सोमा-कैसादृश्यप्रतीतेरुपमालङ्कारो व्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ।

पदयतेति । इदं वधूमुद्दिश्य सखीनां सल्लापवचनम् । हलेति सखीसबो-धनम् । 'हले हण्डे हलाह्वाने नीचा चेटीं सखीं प्रति' इत्यमरः । तथा रुढलो-प्रकारेणोत्पन्नोऽत एव निर्भरो वध्वा नायिकाया भानो नृपते समागमेन यं सन्नमस्तन्द्रा तेन सजातं भयं यस्य स तथोक्तं इवापसरति निर्गच्छतीति । अत्र सजातभयं इक्षेयुःक्षया प्रियप्रार्थनं विनैव भानिन्या मनः प्रसन्नं कोपरहितमिति विभावनालङ्कारः कारणं विना कार्योत्पत्तिरूपो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ।

अप्राप्येति । इदं नायकं प्रति सखीवचनम् । हे नाथ नायकं कान्ताभिर्वृ-त्तस्य ते तव सेवयामवसरमप्राप्य अनेकप्रासङ्गतत्वात् उवेति भावः । श्यामा नीला योवनवती च । वधूस्तव कीर्तिं सेवमानेव सर्वेष्वङ्गेष्ववयवेषु पाण्डुरा धवला भवताति शेषः । धवलकीर्तिसेवनाद्गङ्गावल्यमिति भावः । अत्र सेवमानेपेत्यु-त्प्रेक्षया सर्वथा स्वीकार्यत्वमङ्गीकार्यत्वमादिव्येस्य तद्रूपं वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । एव प्रबन्धादिगतत्वेन यथासंभयमुदाहरणानि दृष्टव्यानि । ग्रन्था-न्तरोन्विति भावः । कुतोऽवशिष्टा ध्वनयो नोदाह्रियन्त इत्यसाह । विस्तरोति ।

‘स तु शब्दस्य चिन्तरः’ इति भावः । इति केषात् शब्दप्रपञ्चात् भयं तस्माद्वेतोरहि
प्रयन्धे नोदाहृतानि । उक्तोदाहरणेषु सावधानचित्तानामुदाहरणान्तरागम्यत्वस्य
मुलभत्वात् पुनस्तदुपादानं ग्रन्थगौरवमेवावहेदिति विस्तरशब्दप्रयोजनमात्यर्थम् ।

तथार्थशक्तिमूलध्वनिनिरूप्यते । स च स तु शब्दशक्तिमूलध्वनिर्वस्तुगतत्वे
नालङ्कारगतत्वेन च द्विविधः । स्वोक्तौ वृद्धसवादमाह तथा । यथास्माभिरुक्तं च
पूर्वरिति शेषः । यत्र श्लोके शब्दालङ्कारोऽथ अथवा यस्त्वेव वस्तुना अयभागतं
व्यज्यत प्रधानत्वेन शब्दप्रधानत्वेन । एतेनार्थस्वाप्ताधान्यम् । शब्दशक्त्या
उद्भव उत्पन्नः स ध्वनिर्द्विधा वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिरिति द्विविधो नयतीत्यर्थः ।

अङ्कारध्वनिमुदाहरति । एष इति । नाविदा प्रति सङ्गीताभ्यम् । एष
मृदुतः प्रतापश्च पुरोपती राजानृपतिध्वम् । एष श्यामा खलु यौवनमध्यस्था
खलु रात्रिध्वम् । येत् किमित्याकाङ्क्षायामाह । द्वयोर्युंययोः समागमः सगतिः ।
युज्यत इति दोषः । तद्दि किं न युज्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । किं पुन किं पु
मृदुतो दोषो मानादिभ्यस्तथा पाषाणि न हरयते प्रदोषो रजनागुणैस्तस्य
कथा प्रसङ्गिर्पात्यम् । एतत् खलु प्रदोषावर्जनमेव भाधर्व चित्रम् । चन्द्रराधयोः
समागमे रजनीमुखरूपप्रदोषप्रसङ्गिहिति । राजश्यामयोर्युंययोः समागमे प्रदोष-
प्रतिनिर्नालति चित्रनिनि भाष । अत्र श्यामराजशब्दराज्ययोः कान्तागुण-
योः प्रकृतनिशाचन्द्राभेदाभ्यपमायेन प्राप्तस्य प्रदोषस्य रजनीमुखरूपस्य प्रतिपेयेन
विरोधः प्रतीयते । तदुद्योतकमाधर्वपद परिहारस्तु दोषनिषेधादिति विरोधान्नयः ।
अत्र करणेन मृदुतायेन कान्तानृपयाचकाभ्यां श्यामराजशब्दाभ्यां निशाचन्द्र-
तीर्तैर्दोषरमा व्यभ्यो । अनेकाङ्गैरङ्गुलैर्नमहिद्रा कर्षोर्वयक्षिप्रमेतायांन्तर
प्रतीपने । तस्यामकथाभ्यन्तरहासाय मृदुतेर्नायस्य कञ्चनायम् । तेन व्यङ्ग्यदश-
पमालकारस्य किञ्चनशब्दज्ञापे प्रतीतिशब्दभ्यां एवप्रतीतिरिति हेतोरथ ध्वनिः
शब्दप्रतिभुज इति नयः ।

यस्तुभ्यनिमुदहर्षि । इन्तिारेनि । हे नरेभ्यः कल्पारवाग्देवाह्वयदमेव
सतता सततं यत्ना । दूरमिति मेव । द्विवादप्यहं ह्यममद्वयं । यत्
पुनरित्यादिनामिति मेव । अमुना राजादमेव । अकारद्विगुणेशी चन्द्रादि
रामेशी चन्द्रादिवत् । अमुनश्चन्द्रादिवत्तया यत्नायिवाह्वयत्तया सतता
ह्वयत्तया भावः । अकारद्वयं अहं भाव्यं सतताय इति तस्य भावः ।

अत्र राजपादसेवामिति शब्दशक्त्या प्रकृतस्य प्रतापरुद्रस्य प्रतीतिः प्रकरणात् प्रकृतत्वाज्जायते । अनेनार्थेन प्रतापरुद्रसेवा कर्तव्या । अरण्यवासेन किं किमर्थं संताप इति वस्तु व्यज्यते ।

उभयशक्तिमूलध्वनिमुदाहरति । जिष्णुरिति । भुजस्तम्भे जृम्भमाणमद्भुतं तारतम्यादिना विचित्रं पर्वतेष्वप्यकुण्ठितत्वाद्विचित्रमित्यन्यत्र । आयुधं खड्गादि वज्रायुधं च यस्य स एष प्रतापरुद्रो जयशील इन्द्रश्च । अतो हे इमाभृतो राजानः पर्वताश्च निजपक्षस्य युद्धमेव कुर्म इति स्वगतस्य स्वगस्तां चेत्यन्यघ्न । विजृम्भितं जृम्भणं मुञ्चत स्वगत । वज्रिणः पुरतः पर्वतगरुद्विजृम्भण-
वत् प्रतापरुद्रस्य पुरतो भवतां विजृम्भणं व्यर्थमिति भावः । तथा चोपमा व्यङ्ग्यम् । तदुभयशक्तिमूलमित्याह । अत्रेति । इमाभृत इत्यादिषु शब्दशक्तिमूलता । इमाभृदादिशब्दान् विहाय नृपादिपदप्रयोगे अन्यार्थ-
प्रतीतिर्न भवति । एवं चोपम्यं न प्रतीयते तत्प्रयोगे प्रतीयते । तस्याच्छब्दशक्ति-
मूलत्वमिति भावः । भुजस्तम्भे विजृम्भमाणे त्वित्यत्र तत्सर्वं विहाय 'कारस्तम्भ-
विलसच्चित्रहेतिकः' इति प्रयोगेऽप्यन्यार्थप्रतीतिरर्थस्यैव शक्तिर्यादर्थशक्तिमूलत्व-
मिति भावः ।

एवं संलक्ष्यक्रममुदाहृत्यावन्तिष्टमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यमुदाहरति । असंलक्ष्ये-
त्यादिना । असंलक्ष्यक्रमं व्यङ्ग्यं यस्य स रसादे रसभावादेर्ध्वनिः । वृद्धसंवाद-
माह । तथा चेति । शृङ्गारतिलके तथा अस्मदुक्तरीत्या । उक्तं च रसादी रस-
भावादिर्योऽलंकारस्तस्माद्भिन्नः । अक्रमोऽसंलक्ष्यक्रमो रसाः शृङ्गारादयोः ।
भावान्तदाभासाः रसाभासा भावाभासाश्च भावशान्तिश्चादिर्यस्य ध्वनेः स ध्वनिः ।
आदिशब्देन भावोदयादि गृह्यते । अलंकार्यमलंकारार्हं काव्यमित्यर्थः । तत्तथा
काव्यस्वरूपेण स्थितः । रसादीनामद्भुते अलंकारत्वं प्रधानत्वं काव्यत्वमिति
भावः । रसभावानामुदाहरणस्य प्रपञ्चो विस्तरो रसप्रकरणे अभिव्यज्यते । तत्राव-
श्यकत्वाद्वा विस्मृतिमिति भावः । एवं चोत्तमकाव्यं व्यङ्ग्यप्रधानं चतुरन्तरशत-
त्रयाधिकपद्यसहस्रमेदमिदमिति बोध्यम् ।

अथ मध्यमकाव्यनिरूपणं प्रतिजानीते । गुणीभूतेति । गुणीभूतमप्रधानं
वाच्यानतिशायि व्यङ्ग्यं यत्र तद्गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यं मध्यमम् । तन्मध्यम-
काव्यम् । अष्टौ विधायस्य तदष्टविधम् । पूर्वशास्त्रमनुवदति काव्यप्रकाशो तथा

उक्तं च । अगूढमिति । अगूढं यत्र व्यङ्ग्यं शीघ्रं प्रतीयते तत् कान्यमगूढम् । यथापरस्परसादे रसादिरङ्गं भवति तदपरस्याङ्गम् । वाच्यस्य वस्तुवादेयां सिद्धिस्तस्या यदङ्गं तदाप्यसिद्धयाङ्गम् । यत्र व्यङ्ग्यं विलम्बेन प्रतीयते तदस्फुटम् । यत्र वाच्यार्थं व्यङ्ग्यार्थं च वानयविधान्तौ सदेहस्तत् सदिग्धम् । वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोश्च तुल्यता तत्तुल्यप्राधान्यम् । काका कावुस्वरेण यत्र व्यङ्ग्यमाक्षिप्यते तत् काक-
क्षितम् । यत्र वाच्यस्यैव चारुतातिशयो न व्यङ्ग्यस्य तदसुन्दरम् । एवमष्टविधम् । व्यङ्ग्यस्य द्रुतविलम्बितप्रतीतो मध्यमकान्यम् । मध्यप्रतातावुत्तमकान्यमिति तापयम् । अगूढस्य मध्यमकान्यत्वं सहेतुकमाह । कामिनीति । कामिनाकुचक-
लशषडुत्तरीयावृत्तस्तिनवत् गूढस्यैव चमत्कारित्वादिति । मनोविकारजन्योऽनुका-
रयाचकभ्रमदेव चमत्कारस्तत्कारित्वादेतोरगूढे व्यङ्ग्ये मध्यमकान्यमिति ।

उदाहरति । ओष्ठस्य त्वदुच्चतस्य वर्णयते यदि मयेति शेषः । शिखरिणो गिरयो नञ्चै कृता वामनीकृता । पराजिता इत्यर्थः । त्वदीच्चतस्य ततोऽप्यधिकावावृत्तिभावः । गाम्भीर्यं कीर्त्यते यदि जलधयो गाभीकृता उक्तानी-
कृता सन्त क्षुब्धन्ति शोभयन्ति तत् तस्मात् गिरिकोपाद्रिक्षोभरूपादेतो सत्वा वर्णयितुं विभेति । भीतिपक्षं विहाय तदभावपक्षमवलम्बते । यदि चेति । यदा गुणा एव रसानि तेषां रोहणगिरे उत्पत्तिस्थानभूतपर्वत श्रीवीररुद्रप्रभो त्वपार्श्वं क्षणस्त्यो जात कुम्भसम्भवो भवन् स्थितोऽस्मि । अत्रागत्यो वामनी-
कृतविषयं परिपीतसमुद्र इति प्रसिद्धिः । तथा च तज्जेतृत्वादास्तस्य कुम्भ-
सम्भवा भूत्वा स्थितोऽस्मि । तत्रापि त्वत्पार्श्वं इत्यनेन तेभ्यो न विभेतीति व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थप्राप्य इत्यगूढमित्याह । अत्रेति । नन्वत्र कुवेर्दिग्ध्यमात्रा-
भिभाविन कुम्भसम्भवस्य स्वरूपप्राप्तावपि सकलपर्वतेभ्यो भयनिवृत्तिं कथ-
मिति चेत् सत्यम् । अखिलपर्वतशायिविम्बभूषणस्य विन्ध्यस्याभिभवेनेव सर्वेऽपि पर्वता अभिभूता एवेति कुवेरगस्त्यत्वे तद्विवृत्तेरावश्यकत्वादिति ।

द्वितीयमुद्दिशति । अपरस्याङ्गमिति । तल्लक्षणमाह । यत्रेति । यत्र कान्ये रसा-
देभ्योऽन्यथादे रसादि शृङ्गारादिरङ्गं साधनं भवति तदपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव ।
उदाहरति । वीतेति । काकतिमहानाथ एव स्मरते मन्मथस्तेनोद्देजिता पीडिता
'उदेगस्तिमिते क्लेशे भये मन्थरगामिनि' इति विश्वः । भूपा सप्तभूपा व्रीडा
त्रया यस्मिन् तत् । एकत्र वैस्वर्पादन्यत्र प्रागल्भ्यादिति भावः । नपास्तो निरस्तो

मानः कुलाद्यभिमान ईर्ष्याकृतकोपश्च यस्मिंस्तत् । अत्रापि पूर्ववदेव हेतुद्वयं
 योध्यम् । विकृतस्वरो विस्वरस्तस्य भावो वैस्वर्यम् । वदयद् वैस्वर्यं गह्वदभापित्वं
 यस्मिन् कर्मणि तत् । आविर्भवन् स्वेदो यस्मिन् कर्मणि तत् । निर्भरः पूर्णो
 गात्रवेपथुरङ्गकम्पो यस्मिन् कर्मणि तत् । भिलन्ती मूर्छा शून्येन्द्रियत्वं यस्मिन्
 कर्मणि तत् । गलन्वाणो यस्मिन् कर्मणि तद्गलद्वाण्यकम् । संजातः प्रलयो
 नष्टचेष्टता यस्मिन् कर्मणि तत् । इत्येतदृष्टकर्मालिङ्गनाक्रियाविरोपणम् । एकत्र
 स्वेदादयः साध्वसतुःस्नातयादिजन्या अन्यत्र सात्त्विकभावाः । तद्वक्ष्यति कविरेव
 वक्ष्यति । 'स्तम्भः प्रलयरोमाञ्चः स्वेदो वैवर्ण्यवेषध् । अभ्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ
 सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥' इति । भीत्या भयेन क्षीलिङ्गाक्षितया कयाचित् प्रौढा-
 हनया च । तद्यथा मुग्धामभ्यसयोः म्रियकर्मकालिङ्गनासंभवादिति भावः ।
 समालिङ्गिताः सम्यग्युक्ताः । अन्यत्र गाढालिङ्गिताः सन्त इत्यर्थः । शैलगुहासु ।
 अत्रापिशब्दाभ्याहारोऽर्थसौकर्याल्लभ्यते । शैलगुहास्वपि विजनं जनरहितं
 देशं यान्ति । एकत्र प्राणपरित्यागार्थमन्यत्र रन्तुमिति भावः । अत्र प्रस्तुत-
 क्रियाविशेषणसामर्थ्याद्प्रस्तुतनायकवृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिः । अत्र भयानक-
 रसस्य प्रधानत्वादङ्कित्वं तस्य प्रतीयमानः शृङ्गाररसोऽप्रधानत्वाद्दङ्गं भवतीत्याह ।
 अत्रेति । शृङ्गाररसस्य भयरसं प्रत्यहत्वं भयरसाहत्वम् । भयानकरसस्य
 प्राधान्यमङ्कित्वम् । भयानकरसस्य प्राधान्यं कुत इत्यत्राह । अत्र श्लोके प्रताप-
 रुद्रस्याधिपत्यं प्रतिपाद्यं तच्च प्रतिपादनं च शङ्कणं भयप्रतिपादनैव न तु
 शृङ्गाररसेनेत्येवकार्थः । संभवतीति हेतोः प्राधान्यमिति पूर्वणान्वयः ।

तृतीयमुदाहरति । कराल इति । करालस्तीक्ष्णः काकतीन्द्रस्य करवालः खड्ग
 एव नवाम्बुदो नवमेघ उग्रमुखबलं द्विषां प्रतापमेव ज्वलनमग्निं धारा कोटिः सैव
 जलधारेति छिष्टरूपकम् । शमयति नाशयतीत्यर्थः । अत्र जलधारारूपो
 व्यङ्ग्यार्थः करवालनवाम्बुद इति वाच्यस्य रूपकस्य निर्वाहक इति वाच्यसि-
 द्धयङ्गम् । ननु करवालो नवाम्बुद इवेत्युपमितसमासः कथं न भवतीति चेदुच्यते ।
 'वाच्येत्सप्तोपमितसमासस्य अनुपपन्नस्य चेतोऽन्तरपदार्थे प्रधानरूपरूपकसमासाध्यपे
 जलधारायाः प्राधान्यम् । तथा च तदनुसारेण मेघस्य प्राधान्यसिद्धयर्थं तत्रापि
 रूपकमेवोचितम् । ननु 'उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' एवोपमितस-
 मासाङ्गीकारेणातः कराल इति समानधर्मस्य सत्त्वात् तस्यैव रूपकनिर्वाहकत्वं

न तु जलधारारूपव्यङ्ग्यार्थस्येति चेत् सत्यम् । मध्यमकाव्यनिरूपणप्रस्तावे व्यङ्ग्यार्थस्य जलधारारूपस्य प्रतिपाद्यमानरूपकनिर्वाहकत्वे कविविवक्षा न ॥ समानधर्मस्य तन्निर्वाहकत्वे । कविविवक्षानुसारेणैवोदाहरणं द्रष्टव्यमिति शब्द-
चित्रांदाहरणस्थले दर्शितम् । किं च जयिनः काकतीन्द्रस्येति पाठे समानधर्मानु-
पादानेन जलधाराया रूपकनिर्वाहकत्वं निर्विवादमित्यलमतिप्रसङ्गेन । वाच्य-
सिद्धयङ्गत्वं लक्ष्ये कथयति । अत्रेति । अत्र जलधारा व्यङ्ग्या प्रतीयमाना ।
अभिधाय प्रकरणात् खङ्गधाराया निर्वाहकादिति हेतोर्गुणभूतव्यङ्ग्य मध्य-
मकाव्यम् ।

अस्फुटमुदाहरति । वीरेति । वीररुद्रकृपाणस्यानङ्कुशोऽङ्कुशरहितः स्वतन्त्रो
महिमा कोऽप्यनिर्वाच्यः । कुत । यः कृपाणं द्विपदसद्गुदं शत्रुरधिरप्रवाहं पीत्वा
कीर्तिरेव गङ्गा तां प्रसूते । अङ्गुगङ्गा पत्न्या गङ्गामेवाजीवन्तः । खङ्गस्तु रक्तदर्पा
पीत्वा गङ्गां सूत इत्युपमानादुपमेयस्याधिक्यरूपव्यतिरेकः । कवेराविष्करण-
विना बुद्धयारोहाभावादित्यन्वेन प्रतीयते । ततोऽस्फुटं मध्यमकाव्यमित्याशयेनाह ।
अत्रेति । अत्र कृपाणस्य जङ्गपक्षवाधिक्यप्रतिपादनाद्द्वयतिरेकोऽलंकारः । परमस्य
न्तमस्फुटो विलम्बित इति यावत् प्रतीयते ।

पञ्चममुदाहरति । फाकतीति । काकतिश्चापतेरनुरागेण तरङ्गिता सजातरङ्गा
तरङ्गवत् पुनः पुनः प्रेयमाणेत्यर्थः । इष्टिस्तुत्रे वक्ष्याः कुचद्वये कङ्कारमालेख-
सौगन्धिकमालेख एवम् । 'सौगन्धिकस्तु कङ्कारम्' इत्यमरः । अत्रालिङ्गनेच्छा-
दिरूपस्य व्यङ्ग्यार्थस्य चमत्कारकारित्वात् प्राधान्यं योत वाच्यस्य वेति सदेहात्
सद्विधं प्राधान्यमत्रेत्याशयेनाह । अत्रेति । अत्रालिङ्गनेच्छाया वाक्यस्य विधा-
न्तिर्विधमप्यवसानमथयति स्तनमण्डलस्यावलोकनं एव वाक्यविधान्तिरित्य-
न्वयः । इति सप्तमः ।

षष्ठमुदाहरति । नृपा इति । हे नृपा प्रतापरुद्रस्य षडाम्बुजे पादपद्मे निपे-
क्ष्य सेवां कुरुष्वम् । अन्यथा सेवायां तादृग्यादाक्षिण्यादिगुणवत्तया निरुपम-
प्रसन्नं सदा कालुष्यरहितमस्य राज्ञो मनः कलुषायते कलुषीभवति । अत्र
प्रतापरुद्रस्य पादसेवां त्यज्यते यदि तदानीं यो नगरेषु वासो वसतिर्दुर्लभ इति
यो व्यङ्ग्यार्थस्तस्य वाच्यस्य मनः कालुष्यस्य च समप्राधान्यम् । सर्वत्र कविना
व्यञ्जनैकप्रमाणेन भवितव्यम् । अत्र तु वाच्यस्य व्यङ्ग्येन सह समप्राधान्यस-
पादनादुपानुभूतव्यङ्ग्यत्वमिति भावः ।

अगूढमित्यादिकारिकोक्तक्रमो पैवाक्षिको न तु पौर्वापर्यकृत इति सूचयितुं सप्तममुलङ्घ्याष्टममुदाहरति । एकशिलायामिति । एकशिलायां पुर्यां या महिषा वनितास्तासाम् । 'वनिता महिला तथा ।' इत्यमरः । नरेन्द्रसंदर्शनेन य आमोदः संतोषस्तं श्रुत्वा गुरुजनेन संवादिना नियन्त्रिताया निवारिताया वध्वा वदनं श्यामलं मलिनं नृपानवलोकनविषादेनेति भावः । अत्र नरेन्द्रदर्शनं निमित्तं कारणं यस्य तं संतोषमपश्यन्त्या अननुभवन्त्या इति यावत् । वध्वा मुखं श्यामलमिति याच्यस्यैव चारुत्वम् । गुरुजननिधयन्निताहं नरेन्द्रं द्रष्टुं न गतवत्यस्मीति व्यङ्ग्यार्थस्य चारुत्वं चमत्कारकारित्वं नास्तीति शेषः ।

अवशिष्टमुदाहरति । यत्र काव्ये काका काकुस्वरेणार्थान्तरमाक्षिप्यते आकृष्यते तदपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव । उदाहरति । हे प्रियसखि कथय । प्रत्युत्तरमिति शेषः । क्षोणी लक्ष्मीः सरस्वती च मत्तः । अस्मच्छब्दात् पञ्चम्यर्थं तत्तत् । अधिकैति । प्रत्येकमन्वयोऽन्यथा बहुवचनप्रसङ्गात् नाधिकेत्यर्थः । अधिका इति वा तथैतास्तस्मिन् इत्यध्याहारेणान्वयः । गुणविशेषान् जानातीति गुणविशेषज्ञः स नरनाथः यां बहुमनुते अधिकां मनुते अत्रोत्तरं कथयेति पूर्वणान्वयः । अत्राधिक्यनिषेधस्य वाचकाभावात् केवलवाच्यसामर्थ्यलभ्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वं तस्य च काकुस्पर्शात् गूढत्वकृतचारुतातिशयभङ्गेन गुणीभूतत्वमेवेति सर्वं मनसि निधायाह । अत्रेति । अत्र क्षोणी मदधीनेति काकुरूपनया काकुस्वरावलम्बनेनाधिका न भवतीति व्यज्यते ।

अथ चित्रकाव्यस्य शब्दार्थोभयगतत्वेन पूर्वं प्रैविध्यं प्रदर्श्य संप्रति शब्दार्थालंकारैश्चित्र्यादनेकविधत्वमस्तीत्याह । चित्रं त्विति । चित्रं काव्यं तु शब्दालंकारा वृत्त्यनुप्रासादयः । अर्थालंकारा उपमादयः । तैश्चित्रतया बहुविधं शब्दालंकारा यावन्तस्तावद्विधं शब्दचित्रम् । अर्थालंकारा यावन्तस्तावद्विधमर्थचित्रम् । उभयचित्रं त्वेकविधम् । तेषां शब्दार्थालंकाराणां वंशो विस्तारोऽलंकारप्रकरणे व्यक्तीभवित्यसि ।

एवं काव्यसामान्यं निरूप्य महाकाव्यादिनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेति । अथ काव्यसामान्यनिरूपणानन्तरं महाकाव्यमादिर्येषां ते तथोक्ताः प्रबन्धा निरूप्यन्ते । नगरोति । नगरस्थानं यस्य शैलस्य नतोर्वसन्तादेश्चन्द्रार्कयोरुदये वर्णनं वर्णनाद्वयोक्तिः । उद्याने सलिले च श्रीरा मधुपानं रतोत्सवश्च तेषां द्वन्द्वः ।

विप्रलम्भो वियोगो विवाहः कुमारोदयस्य वर्णनं च मग्नः पर्यालोचनं घृतं च
 प्रयाणमाजि युद्धम् । नायकाभ्युदयः प्रतिनायकोत्कर्षश्च इत्येतान्यष्टादश यत्र
 कान्ये वर्ण्यन्ते तन्महाकाव्यमुच्यते । अत्र यद्यपि स्थूलद्वये वर्णनशब्दप्रयोगात्
 वर्ण्यन्त इत्यनेन पौनरुक्त्यं प्रसज्येत तथापि कवीनां निरङ्कुशत्वादविवक्षितमिति
 सोदध्यम् । यद्वा उभयत्रापि वर्णनं यद्भवतीत्यन्वयः विधाय एतानीत्यनेन तदितर-
 सग्रहं कृत्वा वर्ण्यन्त इत्यन्वयो बोध्यः । एवं पूर्वोक्तानामष्टादशानां मध्ये वै
 कैश्चिन्मूनां रहितमपि काव्यं महाकाव्यं महाकाव्यमिष्यते । तन्महाकाव्यं गद्यमपि
 पद्यमप्यमुभयमप्येव चेत्येवप्रकारेण त्रिविधम् ।

गद्यादिरक्षणान्माह । अषाद् इति । अषाद् षादराहितं पदसंघातं पदसमूहो
 गद्यम् । पद्यं चत्वारि पदानि पादा यस्य तत् पद्यम् । कादम्परी आदिर्यस्य
 तत् पद्यकाव्यम् । पदकाव्यं रामायणादि । असर्गबन्धः सर्गबन्धराहितम् । तदपि
 तत्पद्यकाव्यमुदीर्यते । असर्गबन्धः सूर्यशतकादि । गद्यपद्यमप्यगद्यपद्योपमयमप्य
 काव्यं चम्पूरित्याभिधीयते । भोजरामायणादि । वक्त्रं वक्त्रनामकं वृत्तम् । अपर-
 वक्त्रं तन्नामकं च वृत्तम् । भेदकं स्वर्गादिवत् परिच्छेदकम् । उच्छ्वासः उच्छ्वासा-
 दिवद्विच्छेदकस्तेन सहितः सोष्णसः सत्त्वं सोऽऽसत्त्वं सक्षेत्रमुच्छ्वास इत्यर्थः ।
 एतानि यत्र कान्ये वर्ण्यन्ते असावाख्यायिकाः । कारिका ग्रन्थरूपेण व्याख्याति ।
 अर्थः स्पष्टः । श्रीहर्षचरिताद्याख्यायिकाः ।

महाकाव्यनिरूपणानन्तरं क्षुद्रकाव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते । अथेत्यादि ।
 येनेत्याद्येकं प्रकरणम् । ग्रन्थस्य अकृतेऽपि व्याख्याने विस्तराद्विभ्यता कविना-
 युवाङ्गतत्वाच्च स्फुटतरोऽर्थः प्रतीयते । ततोपि स एव यथामत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

इति प्रतापकट्टीयन्याय्याने रत्नशाणाख्याने काव्यस्वरूपनिरूपणं
 नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥

NOTES.

NĀYAKA-PRAKAṢANA.

४. पूर्वस्यो नामदादिभ्य —Bhāmaha is one of the old *Alankārikas* and is quoted in many works as can be seen in the foot-notes on his work given in one of the Appendices. His name is similarly mentioned first in Rājīnakaruyaka's *Alankāra-sarvasva*—'इह हि तद्वद्रामहोद्भूतप्रभृतयभिरुत्तमालकारकाय मतीपमानमथ बाध्योपस्कारकतयालकारपक्षनिर्दिष्टं मन्यन्ते ।' p 3

चिरेण चरितार्थोऽभूत्—It will be seen that the *Ratnas'ūna* gives this verse after the next verse सप्रमाना वन्दार्था &c.

१६ यद्वेदान् प्रमुसमितादविगतम्—वेद is called प्रमुसमिन् (like a lord), पुत्रम्, सुखसमिन् (like a friend) and कान्तसमिता (like a beloved) on account of the authoritative, friendly and delicate manner in which they advise people to secure good and avoid evil cf. the following from Vidyādhara's *Lhāvālī*.—

शब्दप्रधान वेदाख्य प्रमुसमितमुच्यते ।

ईपरपाठान्यथापाठे प्रत्यवायस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

इतिहासादिकं शास्त्रं मितसमितमुच्यते ।

अस्यार्थवादरूपत्वात् कथ्यतेऽर्थप्रधानता ॥ ५ ॥

ध्यानिप्रधानं यम्य ॥ कान्तसमिन्मितीरितम् ।

शब्दार्थौ गुणता नीत्वा व्यञ्जनप्रवणं यतः ॥ ६ ॥

परिवृत्त विष्णोः—This is a stanza quoted from सेतुबन्धमहाकाव्य of प्रवरसेन p. 9. It is also quoted by Mallinātha in the *Turāṇa* on the *Lhāvālī* of Vidyādhara. *Vide my* edition of the work in the Bombay Sanskrit Series p. 17.

विट्पति is the reading in the सेतुबन्ध instead of पति पति. विट्पति means अन्पते, i. e. are obtained. 'अवेरिद्वय' ८११२११, Hemachandra's *Prākṛita Grammar*. For अन्पते three forms are given by Hemachandra —विट्पद, विट्पिज्जद and अजिज्जद cf.

जेहि विट्पदं कित्ती विट्पिज्जदं जेहि उज्जलं भाण ।

अजिज्जदं जेहि सिरी सज्जेहि वि तेहि सायन्ना ॥

That is,

यैः अर्ज्यते कीर्तिः अर्ज्यते यैः उज्ज्वल ज्ञानम् ।

अर्ज्यते यैः धीः सर्वैरपि तैः ध्यातव्या ॥

The adjective ध्यातव्या refers to युग्मदेवी that manifested herself to Kumārapāla *Vide* कुमारपालचरितम् (B. S. Series) p 253, Canto VII. verse 88

११. आदिराजपरोविष्णु &c., is from Dandin's Kāvyaṇḍarśa, 1st Parichchheda, 5th verse.

उपसोत्पत्य पाद्मत्प्यान् &c. is given as a verse of Bhāmaha. It is not, however, found in the manuscript copy of Bhāmaha with me.

गुणालकारचरितमयुक्तम् &c. is not found in उद्भटालकारचरितग्रन्थ with the commentary of प्रतीहारेंद्रराज of which there is a manuscript in the Deccan College collection. It must be in a bigger work composed by him or in his commentary on Bhāmaha.

Udbhata was Sabhāpati of Jayāpīṭha, King of Kāśmīra who was son of Vappya and who learned grammar from Kshirābḍhi. *cf.* Rajatarangini by Kalhana.

‘क्षान्तेऽयं समापनीते कनीयान् ध्वनियत्नजः ।

राजा श्रीमान् जयापीठः प्राप राज्यं तत् क्रमात् ॥’ ४ तरङ्ग ४०२ श्लो.

‘देवान्तरादागमस्य व्याचक्षाण क्षमापतिः ।

प्रावर्त्तयत विच्छिन्नं महाभाष्यं स्वमण्डले ॥

क्षीराभिधाच्छब्दविद्योपाध्यायान् समृत्तधृतः ।

कुपे सह ययौ रुद्धिं स जयापीठपण्डितः ॥’ ४-४८८-४८९

विद्वान् दीनारलक्षेण प्रत्यहं कृतवेतनः ।

भयोभूद्भूतस्तस्य मूमिर्भूत् समापतिः ॥’ ४-४९५.

Udbhata has composed a commentary on Bhāmaha's work, called Bhāmahavivaraṇa to which reference is made by Pratihārendrarāja in his commentary called Udbhatālan-kāraśraṣaṅgrahalaḡhuvṛtti as under.—

‘स्तिष्ठापिच्छन्ने क नामहृदिदरणे भट्टोद्भटेन रजदेवसम्पदस्य व्याख्यातो रजदेवस्याभि-
निरूपितः ।

रुद्रभट्टेनापि कथितम्—Rudrabhatta is different from Rudrata author of Kavyâlanakara. Rudrabhatta is the author of Srîngârâtilaka

प्रपञ्चितं च साहित्यमीमांसायाम्—साहित्यमीमांसा is a work on Alankara quoted by Râjanaka Râjjaka in his Alankâra-sarvasva as under:—

पया (उत्प्रेया) च समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेषु ह्यपञ्चितवाक्यैकं साहित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदर्शयद्वा । इह तु प्रथमिस्त्रयमात्रं प्रपञ्चिता । p. 61 अलङ्कारसर्वस्व

१२ महाकुलमनोगेज्जन्मम् &c —The author enumerates a few of the qualities of the Nâyaka or hero. Different authors give different lists of his qualities

Daśarupaka of Dhanañjaya has the following in the 2nd Prakāsa —

‘नेता विनीतो मधुरस्स्यागो दक्षः प्रियवद् ।
रक्षलोकं शुचिर्बाह्वा रुटवशः स्विरो युवा ॥ १ ॥
बुद्धपुत्साहस्यतिप्रज्ञारुलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेनस्त्री शाल्वचश्रुश्च धार्मिकः ।
भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्ताद्भूतैरयम् ॥ २ ॥

Bhoja in his Sarasvatikanthabharana enumerates twelve qualities as under—

महाकुलमनोर्तादायै महामाग्यं कृतज्ञता ।
रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसीमाग्यसपदः ॥
मानितोदारवास्यत्वप्रदस्त्रिगुणगता ।

द्वादशेति गुणानाहुनायकध्वनिपामिग्रन् ॥ 2th Part ver 23 24

Viśvanatha in his Saṁvādarpana gives eight Sūttika qualities as under —

शोभा विलासो मातुर्यं गम्भीरं धैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वज्ञा पौरुषा गुणा ॥ 3rd Part ver 89.

Also

स्वामी कृती कुलजः सुधीश्चैव रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरक्षलोऽस्तेजोवैदग्ध्यशालवान् नेता ॥ 3rd Part ver 64

Rudrata gives the following sixteen qualities essential to a Nāyaka —

रत्युपचारे चतुरस्तुङ्गकुले रूपवानरुद् मानी ।

अग्राम्योज्ज्वलवेषोऽनुत्पल्लवचेष्ट स्थिरप्रकृति ॥

मुभय कलासु कुशलस्तरुणस्त्यागी प्रियवदो दक्ष ।

गम्यासु च विलम्बी तत्र स्यान्नायक क्ख्यात ॥ काव्या० १२-७-८.

११ आपालङ्घनजाद्विकैगुणनिवि श्रीनारदो नृप —

The same expression आपालङ्घनजाद्विक occurs in the following —
शागो कीर्णमिशोऽज्ज्वलकुति पद बभोऽधनाराधर—

आपालङ्घनजाद्विको दिवि लतोद्भिनेव चार्थादिति ।

and also in

विशोऽङ्गुलजाद्विकी वितनुते कीर्ति विषते त्रियम् ।

See my edition of Vidyanātha's Ekāvalī pp 18 and 16.

१२ महासत्त्वोऽतिगम्भीर —

Vidyanātha's definition runs as under.—

अविक्रयन क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्व ।

स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढमत. वयित ॥ ३।६६

Dhanabjaya's definition is exactly similar —

महासत्त्वोऽतिगम्भीर क्षमावानविक्रयन ।

स्थिरो निगूढहृदयो धीरोदात्तो दृढमत ॥ दशरूप २।४

१३ दर्पमात्सर्यभूयिष्ठ —

cf मायापर प्रवण्ड-वलोऽद्वारदर्पभूयिष्ठ ।

आत्मभ्रष्टानिरतो धीर्भीरोद्भूत वयित ॥ साहि० द० ३।६७

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायालज्जपरायण ।

धीरोद्भूतस्त्वह्वरी चल-वण्डो विक्रयन ॥ दश० २-५

निश्चिन्ता धीरललित —

निश्चिन्तो मृदुरनिश कलापरोधारगीश्वर स्यात् ॥ साहि० ३।६८

निश्चिन्ता धीरललित कलासक्त मुखा मृदु । दश० २-२

२३ धार शात —

cf सामान्यगुणैर्न्यान् दिनादिको धीरप्रशान्त स्यात् । साहि० ३।६९

सामान्यगुणयुक्तलु धारशान्तो द्विजदिशु । दश० २।३

The definitions of the four varieties of the hero of a poetic composition given in the text are, as will be seen, almost similar in language to those of Dhananjaya in the Daśarūpa.

Bharata states that the श्रीरोद्धत hero is generally a god, the श्रीललित, a king, the श्रीराक्षस, a commander or a counsellor and the श्रीप्रशान्त, a brāhmin or a banīā:—

देवा श्रीरोद्धता देवाः स्युर्धोरललिता नृपाः ।

सेनापतिरालायाध श्रीरोद्धताः प्रधीर्तिताः ॥

ब्राह्मणा चणिजथैव प्रोक्ता श्रीप्रशान्तश्च ॥ नाट्यशा० २४४-५

On these verses of Bharata the following gloss of Hemachandra given in his Kāvyaṇuśāsana and the remarks of Dhanika in his Avaloka on Daśarūpa which seem to have been copied by Hemachandra making slight changes like श्रीरोद्धतादि for श्रीललितादि are worth noting :—

देवा श्रीरोद्धता इति । अत्र हि 'श्रीरोद्धत जयति चरित एमनाब्जविष्णोः' इत्यादेर्दधना-
ज्जनकप्रभृतीनां एतादीनां च न श्रीललितत्वात्पुनित्वमिति श्रीललितत्व एतत् पर वचनाप-
नाप्यस्य । सेनापत्यमात्ययोर्श्रीरोद्धतत्वेन विनाशनां श्रीप्रशान्तत्वमेवेत्येवपर व्याख्येयम् ।
कान्यानुयाचन 7 lb मरुपाप.

'श्रीललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणतयातोषितास्त्वामिवापिनोऽस्मात्प्रमहोत्तादिवत् ना
त्या कश्चिदशस्तिरूपो ललितादिरस्ति । तत्त्वे हि महाकविप्रशङ्गे विद्वानेक-
रूपाभिमानमत्तगमने स्वाग्मानेनपायित्वात् । तथा च मरुभूतिवैक ११ जामदग्न्य

प्राप्नोतिरुमल्लयो भवतामेव भूतव ।

जानदभ्यथ दो निरुमन्वया दुर्मनायते ॥

रक्षादिना एतच्च प्राप्ति श्रीरोद्धतत्वेन ।

केन्द्रसोद्धारसाधने भुवनवित्रयैर्विल्लनिष्पातदोषाः

पीलस्त्वस्यापि हेत्येवदृतरणमदो दुर्दमः कर्तृकर्म्यः ।

यस्य क्रोधान् पुत्ररमविपटितमहास्कन्धबन्धस्थः शत्रो-

दोःशाखादण्डमुग्धस्तरिव विहृतः कुल्यच्छन्दः पुण-भूत् ॥ महा० १। २। १६

इत्यादिभिः एतादीन् प्राप्ति प्रपञ्च श्रीरोद्धतत्वेन पुन-

पुण्या प्राप्नोतिरुमन्वयगुनः शास्त्र चरित च मे

येनेकेन हृत्तन्वमूले हस्ता ये तन्वमन्वयगुणः ।

एक. सप्रति भूरीदेनगहन क्षेत्र्य त्वच प्रेरता

कृत नाभचवसुतेन दानितः सेनय दर्शनम् ॥ मरु० ४। २२

इत्यादिभिश्च धीराणां तत्वेनोपवाणित । न चावस्थांतरमिवावमनुचितम् । अङ्गभूत
नायकानां नायकांतरपेक्षया महासत्त्वोद्भव्यवस्थितत्वात् । अङ्गिनस्तु रामादेकप्रवचो-
पातान् प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरापादानमन्याप्यम् । यथादातवामि
मतस्य रामस्य छन्दना वालिवधादमहासत्त्वतया स्वावस्थापरित्याग इति । वक्ष्यमाणानां
च दक्षिणाद्यवस्थानां 'पूर्वा प्रमन्यया हत ' (10 'दक्षिण शठो धृष्ट पूर्वा
प्रमन्यया हत ') इति नित्यसापेक्षवेनाविभावादुपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरमिवावमनुचित-
विशदम् ॥ अवलोक ०१ दशरूप ११९

अथ गृह्णारविषया — The four varieties of the hero might repre-
sent all the poetic sentiments. When they exhibit the *śṛṅ-
gāra* or the erotic sentiment they are each farther divided
into four sub-varieties, अनुकूल, दक्षिण धृष्ट and शठ The following
definitions of these sub-varieties represent their characteris-
tics clearly —

एव स चतुर्धा म्यादनुकूले दक्षिण शठे धृष्ट ।
तत्र प्रेम्ण स्त्रीयादनुकूलोजन्यरमणीक ॥
रञ्जयति न पूर्वस्या सद्भाव गौरव भय प्रेम ।
अभिजातोऽन्यमना अपि नार्यो यो दक्षिण सौम्यम् ॥
वक्ति प्रियमभ्यधिक य कुरुते विप्रिय तथा निवृत्तम् ।
आचरति निरपराधवदसरलचेष्ट शठः स इति ॥
कृतविप्रियोऽन्यशङ्को य स्यामिर्भविष्यतोऽपि न विलक्ष ।
प्रतिपादितेऽपि दोषे वक्ति च मिथ्येत्यसौ धृष्टः ॥

रुद्र's काव्यालङ्कार १२१५—१२.

३७. विचित्रून पीठमर्द — The assistance of a hero in securing a
mistress are पीठमर्द, विट, चेट and विदूषक. Of these पीठमर्द is a little
short of a hero in his qualities. He is the hero of minor
incidents in the plot of a drama, a पताकनायक as he is
called. Viṣṇuśaṭha defines him as under —

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिरुते तु ।
विचित्रदुग्धहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दोऽह्य ॥ साहि० ३१७६

Makaraṇḍa in the *Malatimādhava* and Sūrya in the *Rām-
ayana* are such subordinate heroes.

विट and विदूषक are defined as under —

सभोगहानसपद् विटस्तु भूतं कट्येकदेशतः ।
वेशोपचारकुक्ष्यौ चाम्नी मधुरांश्च नृमतो गोष्ठ्याम् ॥

कुसुमवसन्तासमिध कर्मवपुर्वेपभापायै ।

हास्यर वलहरतिर्विदूषक स्यात् स्वकर्मज्ञ ॥ साहि० ३।७८-७९

Rudrata describes पीठमद, वि० and विदूषक as three नयसचिव's or assistants in amorous sports. Agnipurana also describes them similarly. —

पीठमदो विदूषैव विदूषक इति त्रय ।

शृङ्गारे नर्मसचिवा नायकस्यानुनायका ॥

The sixteen varieties and sub-varieties of a hero are further sub-divided into उत्तम, मध्यम and अधम by Visvanatha. There are thus 48 divisions of a hero according to him —

एषा च त्रैविध्यात् सर्वपासुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकमेदाद्यकारिणश्च तथापि च ॥ साहि० ३।७५

११ कामशास्त्रप्रसिद्धा पद्मिनीचित्रिणीप्रभृतयो जातिविधया —

पद्मिनी, चित्रिणी, राक्षिणी and हस्तिनी are defined as under in रतियङ्गरी —

भवति कमलनेना नासिखध्वज्रन्त्रा

अचिरलकुचयुग्मा चारुकेशा कृशाङ्गी ।

मृदुवचनमुद्गीर्णा गीतवाद्यानुरक्ता

सकलतनुमुक्तेया पद्मिनी पद्मगन्धा ॥

भवति रतिरसज्ञा नातिस्वर्वा न दीर्घा

तिलकुसुममुनासा क्षिग्धवीलोत्पलाक्षी ।

घनकटिनकुचाद्या सुन्दरी धृद्धशीला

सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥

दीर्घातिदीर्घनयना वरमुन्दरी या

कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।

रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा

सभोगधेलिरसिका किल राक्षिणी सा ॥

स्थूलाधरा स्थूलनितम्बधिम्बा

स्थूलाङ्गलिः स्थूलकुचा मुद्गीर्णा ।

कामोत्तुका गाढरतिप्रिया च

नितान्तभोवन्ती खड्ग हस्तिनी स्यात् ॥

इत्यादिभिश्च धीरश्च तत्वेनोपवर्णितः । न चावस्थांतरमिधानमनुचितम् । अङ्गभूत नायकानां नायकात्तरपेक्षया महासत्त्वोदरव्यवस्थितत्वात् । अङ्गिनस्तु रामादोक्तप्रबोधोपात्तान् प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्याप्यम् । यथोदात्तत्वानि मतस्य रामस्य छन्दना बालिवनादमहासत्त्वतया स्वावस्थापारित्याग इति । वश्यमागानां च दक्षिणाद्यवस्थानां 'पूर्वा प्रत्ययया हतः' (10 'दक्षिण शठो धृष्ट पूर्वा प्रत्ययया हतः') इति नियमापेक्षान्वेनाविर्भावोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरमिधानमङ्गाङ्गिनोत्पेक्षिरुद्धम् ॥ अवलोक on दशरूप ३१५

अथ शुद्धारविषयाः—The four varieties of the hero might represent all the poetic sentiments. When they exhibit the *śringāra* or the erotic sentiment they are each further divided into four sub-varieties, अनुकूल, दक्षिण, धृष्ट and बट. The following definitions of these sub-varieties represent their characteristics clearly —

एव स चतुर्धा स्यादनुकूले दक्षिण. शठो धृष्टः ।
तत्र प्रेम्ण स्वर्वादनुकूलेऽन्यरमणीक ॥
क्षण्डयति न पूर्वस्या सद्भाव गौरवभय प्रेम ।
अभिजातोऽन्यमना अपि नार्यो यो दक्षिण. सोऽन्यम् ॥
वक्ति द्विजमभ्यधिक य. कुरुते विप्रिय तथा निश्चतम् ।
अचिराते निरपराधवदसरलचेष्ट शठः स इति ॥
कृतविप्रियोऽन्यशत्रो य स्यान्निर्भोस्तितोऽपि न विवक्ष ।
प्रतिपादितोऽपि दोषे वक्ति च मिथ्येत्यसौ धृष्टः ॥

रुद्र's काव्यालङ्कार १२१५—१२.

२७. किंचिद्भूत पीठमर्ह—The assistance of a hero in securing a mistress are पीठमर्ह, विट, चेष्ट and विदूषक. Of these पीठमर्ह is a little short of a hero in his qualities. He is the hero of minor incidents in the plot of a drama, a पताका नायक as he is called. Viśvanātha defines him as under —

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिहृते नु ।
किंचित्तदुपहृनः सहाय एवस्य पीठमर्ह इत्य. ॥ साहि० ३१७६

Makaranda in the *Mālatimādhava* and Sugriva in the *Rāmāyana* are such subordinate heroes.

विट and विदूषक are defined as under —

समोमहानमपद् विटस्तु भूते बलेच्छेदशत्रु ।
वेशोपचारकुशले वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठयाम् ॥

सुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवर्षेयभाषावैः ।

हास्यकरः कलहरतिविदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥ साहि० ३।७८-७९

Rudrata describes पीठमर्दं, विट and विदूषक as three नर्मसचिव's or assistants in amorous sports. Agnipurāna also describes them similarly :—

पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रयः ।

शृङ्गारे नर्मसचिवा नायकस्यानुनायकाः ॥

The sixteen varieties and sub-varieties of a hero are further sub-divided into वृत्तम, मध्यम and अथम by Visvanātha. There are thus 48 divisions of a hero according to him :—

एषो च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाद्यः पारिशत् तयाथैव ॥ साहि० ३।७५

११ कामशास्त्रप्रसिद्धा पद्मिनीचित्रिणीममृतघो जातिविशेषा—

पद्मिनी, चित्रिणी, शङ्किनी and हस्तिनी are defined as under in रतिमञ्जरी.—

भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुरन्त्रा

अविरलकुचयुग्मा चक्षुःशो कृशाङ्गी ।

मृदुवचनमुशीला गीतवाद्यानुरक्ता

सबलतनुमुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥

भवति रतिरसज्ञा नातिखर्वा न दीर्घा

तिलकुसुममुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी ।

घनकठिनफुवाल्या मुन्दरी बद्धशीला

सकलगुणविचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा ॥

दीर्घातिदीर्घनयना वरमुन्दरी या

कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।

रेखात्रयेण विभूषितकण्ठदेशा

समोदग्रेखिरमिका विल्ल शङ्किनी स्यात् ॥

स्थूलापरा स्थूलनिताम्बबिम्बा

स्थूलाक्षुर्लः स्थूलकुचा मुशीला ।

कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च

निवान्तभोक्त्रो खलु हस्तिनी स्यात् ॥

वदयद्योवना मुग्धा—

The following are the definitions explaining fully the characteristics of मुग्धा, मध्या and प्रौढा—

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविक्रम रतौ वाया ।

वर्धिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥

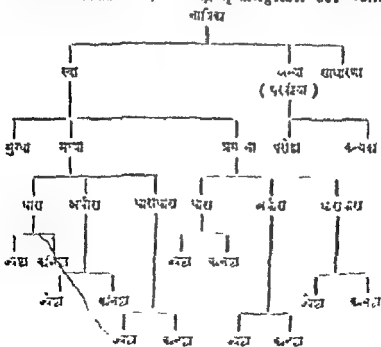
मध्या विवित्रमुरता ग्रहदस्मरयौवना ।

इष्टप्रणभवचना मध्यमरीढिता मता ॥

स्मरान्ध गार्हताक्ष्या समस्तरतर्कविरा ।

भावेनता दर्शना प्रणभावान्तनायका ॥ सार्द्धं ६० ३ १९ १०१

The following tree represents the sixteen divisions of a नायिका. These sixteen varieties are each sub-divided into eight sub-varieties, according as they are रसशीनवर्तिना, वामक, मण्डिता, विरहो र्द्विधा, विद्रुग्धता, लज्जिता, कण्ठाश्लेषा, प्रीतिप्रवृत्ति and अभिप्रायिका. Thus there are eight times sixteen or one hundred and twenty-eight varieties, each of which is again sub-divided into उत्थ, मध्य and अवय, making up altogether 384 varieties.

The following definitions show the characteristics of मध्या धारा and other sub-varieties —

धारा सोप्रासवमोक्त्या मध्या साधु कृतागमम् ।

खेदवद्भावेन कोपादधारा पर्यायशब्दम् ॥ ८० ॥ १ । १६

Thus when the hero is guilty, the middling patient heroine would pain him by her joking and ironical speeches, the middling impatient heroine, by harsh words through anger, while the middling heroine who is at once patient and impatient would pain the hero by her joking and ironical words accompanied by tears

सावद्विधादर्शोदास्ते रता धारेतरा कुधा ।

सन्तर्ज्ये ताडयन्मध्या मध्याधीरेव त वदेत् ॥ ८० ॥ २ । १८

The same idea is expressed more clearly by the following —

प्रगल्भा यदि धारा स्याच्छनोपाकृतिस्तदा ॥

उदास्तं सुरतं तत्र दर्शयन्त्यादरान् यदि ॥

धाराधीरा तु सोऽदृष्टभाषितं खेदवदमुम् ॥

तजयेन् ताडयदन्त्या—साहि० ८० ॥ ३ । १०-४-५

Thus the mature patient heroine disguises her anger, shows outward courtesy and remains indifferent about amorous sport, the mature impatient heroine goes to the length of scolding and beating the hero, while the mature heroine who is at once patient and impatient acts like the middling heroine who is at once patient and impatient and simply pains the hero by her ironical speeches

३८ एष सप्रहसोक —This refers to the verse गुणालङ्काराणां रसमहति कान्यं विलसितम् &c which summarizes what is mentioned before

४० मुक्ता स्तनरश्मस्य महती मान प्रतापाकुल —Another reading is पला प्याकुल which is undoubtedly the better of the two readings. It is not adopted because it was found only in T, the text printed in Telugu characters. It is found in one of the Mss also, secured after the text was printed

पञ्चविधजनमुखादनायक न धन—स्तत्र सिद्धापाद वन्दन नायकद्विष्यमपि सनतम् —

A काव्य is divided into उत्पाद्य and अनुत्पाद्य according as it is partly or wholly the poet's own creation or is founded upon a mythological or historical basis

सन्ति द्विधा प्रयन्था काव्यकथाव्यायिकादयः काव्ये ।

उत्पाद्यानुत्पाद्या महद्बहुत्वेन भूयोऽपि ॥

तत्रोत्पाद्या येषां क्षरीरमुत्पादयेत् कविः सकलम् ।

कल्पितयुक्तोत्पात्तिं नायकमपि कुत्रचित् कुर्यात् ॥

पञ्जरमितिहासादिप्रसिद्धमखिलं तदेकदेशं वा ।

परिपूरयेत् स्वभावा यत्र कविस्ते स्वानुत्पाद्या ॥ काव्यालङ्कार १६।२-४

Thus when the poet takes up a well known hero and creates his history by his own imagination as in *Māghakāvya* or when he creates the hero also as in *Kadambari*, the poem is उत्पाद्य. But when he takes a mythological story wholly or partly and describes it in his own language, enlarging upon it, as in *Kirātārjunīya*, the poem is अनुत्पाद्य.

A hero also is similarly called उत्पाद्य and अनुत्पाद्य or स्वप्रसिद्ध according as he is the poet's own creation, or a mythological or historical character

KĀVYAPRAKARANA

४४-४९ गौणवृत्तिरपि लक्षणाप्रसङ्गपर—The *Mīmāṃsākas* look upon गौणी as a separate power of words, while the *Naiyāyikas* look upon it as a variety of लक्षणा. 'लङ्कितव्याम्यादिदिति गौणी वृत्तिरिति ममासरा । सा च तदतिरिक्ता न न वैयर्थिका आह ।' वायसिश्वात प्र० प्र०, अग्निभागवत, which means *Mānava*, characterised by yellowness, brilliancy and other qualities of fire, is an instance of गौणी, while गङ्गायां घोर, which means a shepherd's hut on the bank of the Ganges, is an instance of लक्षणा. *Vidyānātha* proves that गौणी is not a separate वृत्ति, but a variety of लक्षणा, for both are based upon सन्तर्पण or connection of the principal meaning with the secondary or implied meaning and अनुवपत्ति or inapplication of the primary sense. In अग्निभागवत the primary sense of अग्नि is inapplicable, for *Mānava* is

not fire. In गङ्गायां घोष similarly the primary sense of गङ्गा viz., the current of the river, is inapplicable, for there can be no hut on it. Thus in गौणी and लक्षणा both there is अनुपपत्ति or मुह्ययापवाय. In both there is स्रवच or मुह्ययापवाय. In अग्निर्माणिक्यक अग्नि means अग्निमाहस्याविशिष्ट, characterised by the similarity of fire, similarly in गङ्गायां घोष गङ्गायां means गङ्गास्रवचविशिष्ट-तीरे, or on the bank characterized by the connection of the Ganges. If, on the contrary, we understand गङ्गायां to mean गङ्गास्रवच-घोषलक्षिततारे, that is, on the bank marked (not invariably characterised, but marked now and then as Devadatta's house by a crow), the purity, coolness &c., suggested by implication in the hut, on account of the bank being always characterized by the connection of the Ganges will not be proved and then there would be no difference between गङ्गायां घोष and गङ्गातीरे घोष. But a difference there undoubtedly is between the two expressions, for in the first the तीरे is identified with the गङ्गाप्रवाह and the idea of purity, coolness &c. of the hut is suggested. While in the second no such idea is suggested. Therefore गङ्गायां घोष does not mean गङ्गास्रवच-घोषलक्षित तीरे पाय, but गङ्गास्रवचविशिष्टतारे घोष. Thus in गौणी and लक्षणा both, there is स्रवच or rather विशेषणवैशिष्ट्यस्रवच and consequently there is no difference between लक्षणा and गौणी.

काकन देवदत्तगृहम् is an instance of उपलक्षण प्रयोगकाले एवै काकान्तरेऽपि यदाकदाचित् काकसमवधानाऽपि पूर्वोपस्थितकाकस्मरणेन देवदत्तगृहं विज्ञापते इति काकस्योपलक्षणत्वमिति वाच्यम्। या० को० p 101 In this sense उपलक्षण is synonymous with तत्स्यलक्षण or that property of a thing which is distinct from its nature or by which it is recognized. A crow is not always found on the house of Devadatta, and is not thus its distinguishing characteristics, but the house is recognized, because the crow is remembered to have been seen there.

५२-५४ बाहिय कावनी द्वय—लैकिकवाक्यानाम्-

When in a verse notwithstanding that words have their expressed (वाच्य) sense restricted by context (परिचय) and other restricting agents of which a list is given by Hari in

in the verses 'सद्योमे निमद्योम स हृष्ये निरोधिता' &c another sense is conveyed by them, it is the suggested (-यद्वा) sense and the verse, an instance of शब्दशक्तिमूलध्वनि In the verse वाहिनी काकनीद्रस्य the sense of वाहिनी and कबज is restricted by context to an army and a headless trunk respectively Another sense, however, namely a river and water comes out This is due to another power of words called व्यञ्जना, and is this power in this case depends upon the very words वाहिनी and कबज and would cease to exist with the substitution of synonymous words like नदी and जल the व्यञ्जना or ध्वनि is शब्दशक्तिमूल The expressive power of words (अभिवा) stops or ends when the sense bearing on the context is conveyed It is not competent to convey the sense that has no bearing on the context and this sense is intended by the speaker to be conveyed to give a charm to the sentence What then is the power that conveys this अप्रकृतिक sense? It is not अभिवा, as we have seen, for though it is competent to convey more than one meaning, स्यात्, or some other restricting agent limits the word to one particular sense Nor can this power be called implication (लक्षणा), for there is no मुक्तार्थवाच or inapplication of the primary or expressed sense The power therefore is व्यञ्जना Nor can it be objected that because two powers अभिवा and व्यञ्जना are at work in conveying two senses, वाच्य and -यद्वा, there are two different sentences unconnected with each other, for all human sentences or sentences other than the Vedas which are superhuman (अलौकिक) are dependent upon the desire of the speaker and the desire of the speaker is to convey the suggested sense

The difference between शब्दशक्तिमूलध्वनि and शब्द is dealt with in the अलङ्कारप्रकरण According to Vidyānātha शब्द is either प्रकृत विषय, or अप्रकृतविषय, or उभयविषय That is, the two meanings conveyed are either both प्रकृत, or both अप्रकृत, or one of them प्रकृत and the other अप्रकृत The last variety viz, when one of the two meanings is प्रकृत and the other अप्रकृत, is not accepted by Mammata, Vidyādhara and others as a variety of शब्द

Vidyādhara says, ' किं चास्मिन् वाच्यत्वं विशेष्योस्तुन्ययोरत्र ' (*Vide* Ekavali p 259) This is regarded by them as *स्योपमा* Ruyyaka accepts this kind of *शेष* and Vidyānātha follows Ruyyaka Mallinātha in his *Tarala* criticizes Ruyyaka as under —

‘ ननु विशेष्ययो रूपादिदेशे विशेषणमात्रसाम्ये प्रकृतप्रकृतस्येव इयं येषकं किं नेष्यते । तत्रोपमादापकायलकारा तत्रात्रापि शेषस्य प्रतिभासमानसत्त्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यवच्छेद साम्यमुपमायां प्रयोजकमपि रूपमाप्रतिमोत्पत्तिहेतु शेष एवायम् । अपथात्रापि विविक्तविषयात्मात् सवन्नेवास्य बाध स्यात् ततो निरवकाशात् तत्र सशलकारापवादोऽप्यपि त्यज्यतस्त्वंस्त्रकार इति चेन्न । पूर्वात्तमेदद्वयस्यावकाशात् । न च तथापि तुल्ययोगितायङ्गावकारा तत्र विशेष्यशेषाभावात् । तस्माद् द्विविध एव शेष इति सिद्धम् ॥ ’

Jagannātha also accepts the third variety of *शेष*, viz *प्रकृताप्रकृतशेष*. The difference between the third variety of *शेष* and *श-दशक्तिरूपव्यञ्जना* is that in the latter the *विशेष्य* is also *सिद्ध* and there is no expressed *उपमा*

Compare

विजितारिपुरो मूर्तां विलसत्सर्वमङ्गलम् ।

राजमौलि प्रतापाङ्करो ह्रस्व इव स्थित ॥

and

विजितारिपुरो मूर्तां विलसत्सर्वमङ्गलम् ।

राजमौलिरघौ भाति ह्रस्वदेवो जगत्पति

The first verse is an instance of *प्रकृतप्रकृतशेष* and the second is an instance of *श-दशक्तिरूपव्यञ्जना*. The first adjective *विजितारिपुर* of the second illustrates *अवशक्तिरूपव्यञ्जना* also as shown further on in the text

५८ अवयवमुक्तमार्यसदृशा केचिन्नी मता—In regard to *Vrittis* and *Ritis* the reader is referred to my notes on the *Ekavali* pp 358-7 and 481-3. *Vrittis* are styles of dramatic composition and may be included under *Anuprāsas* of different sorts and are favourable to the development of different sentiments. They are like movements of the body in acting rendered artificially beautiful or graced by dress, ornaments, decorations &c — ‘सौभाग्यादायर्कं प्राप्ता इत्यो इत्यो यथा’ as Vidyādhara states. Their origin is explained as under by Bharata in his *Nāṭyaśāstra* —

Once when Vishnu was asleep in the ocean on the snake, restraining all the worlds within himself by his Mâyâ, the demons Madhu and Kaitabha challenged him to fight, reviling him by their speech. Brahman, hearing their speeches of different kinds and their menaces, said, 'Has dramatic acting commenced with speech? Kill him.' Hearing what Brahman said, Vishnu replied, 'Oh Lord! this speech is created by me with a purpose. Let them go on speaking; this speech will increase and become Bharatî. I shall kill the demons to-day.' Saying so, Vishnu fought with the demons, jesticulating his body in various ways. When Hari placed his feet on the ground, the earth felt a great burden (भार) and thus Bhârâtî was created there. By his movements brilliant, powerful (वर्णमय) and unconfused, Sâtvatî was created. The various sportive movements by which he tied his hair (कुश), gave rise to Kausîkî and his diverse modes of fighting, abounding in vehemence (वैराग्य) led to the creation of Ârabhatî. The movements of Vishnu were worshipped by Brahman with prayers suitable to them. When Madhu and Kaitabha were killed by Vishnu, Brahman said to him, 'Oh Lord! you have killed the demons by diverse, beautiful and clear movements of your body. Therefore in the discharge of all weapons, this mode of fighting in the world will be known as Njâya. Because fighting was conducted by movements based on Njâya, and arising from Njâya, it will be called Njâya.' Then Brahman placed the Vṛttis in the Vedas. Again in dramatic representations these were chosen, accompanied by various feelings and were called Vṛttis. Produced from the Nāṭya-veda and accompanied by vocal representations, they were thrown by me (Bharatamuni) in dramas at the command of Brahman for the purpose of the composition of poetry. (*Ide Nāṭya-sāstra*, Ch. XI)

Vṛttis were thus movements of the body originally and then became movements of speech or styles of dramatic composition which are represented by such movements. The

following verse describes how the Vrittis arose from the different Vedas —

ऋग्वेदाद्भारती वृत्तिर्मुवेदात्तु सात्त्विकी ।

कौशिकी सामवेदात्तु क्षेपा चाव्यव्याज्या ॥ २०—२४

Kōshikī derives its name from कौशिक, the sentiment of love, or केशिन् Krishna, भारती from भारम् which has the sense of सरम् or vehement beginning, क्षेपणी from क्षेप or strength and भारती, from its being dear to मरुत or actors. The following definitions from the Nāṭyaśāstra of Bharata explain their characteristics with derivations —

या ऋक्षणेपथ्यविशेषचित्रा क्षीमयुता वा बहुनृत्तगीता ।

कामोपभोगप्रभवापचारा ता कौशिक्यं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥

प्रस्तावपातद्रुतलङ्घितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।

चित्राणि युद्धानि च यत्र निच सा तादृशीभारभट्टी वदन्ति ।

भारभट्टप्राययुगा तर्धव घट्टकपटवचनेपेता ।

दम्भानृतवचनवती त्वारभट्टी नाम विज्ञेया ॥

या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन वृत्तन समन्विता च ।

हर्षोत्कट्य सहतश्चोक्तभावा सा सात्त्वता नाम भवेत्तु वृत्ति ॥

या वाक्यप्रधाना पुरुषप्रयाज्या क्षीवर्णिता संस्कृतवान्ययुक्ता ।

स्वनामधेयैर्भरते प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्ति ॥

The Vrittis in the above do not refer to mere dramatic style, but they also refer to dramatic machinery and representation of events on the stage

६२-६३ वेदव्यादित्तीनाम्—This shows the difference between Vrittis and Ritis. The former reside in sense, while the latter in words. The former go to develop various sentiments, while the latter residing in words independently of sense, simply bring about delicacy or arrogance of style. Both refer to styles of composition, but the Vrittis develop poetic sentiments, while the Ritis reside in Ganas and simply make the style soft or harsh by their nature, by particular kinds of letters and their arrangement and by particular kinds of constructions of words. Ritis bring about different kinds of poetic qualities or Ganas and are thus said to reside in them.

६१ औज कातिगुणपता—Kānti is freedom from vulgar expressions used by rustics. It is defined as 'औजस्व्यम् काति' ३।२।२६ by Vāmana. Mammata explains औजस्व्यम् as आम्यपदापठितम्.

६७ वापदानां परायोपमैव—शब्दाः ■ the repose of words in their mutual favourableness like the repose of the body in a bed. The mutual friendship of words, so close that they cannot be replaced by their synonymes, constitutes what is called शब्दाः. It is thus the unchangeableness of words. In the stanza दातुं काकतिवसमण्डनमण &c the arrangement of words is such that their change would spoil the beauty of the poem. This therefore is शब्दाः.

In the *Tarāla* on the *Ekāvālī*, Mallinātha thus explains the word —

पदानां परिशक्तवैश्वस्य विनिमयासहिष्णुत्वम् । पदव मैत्री शब्दाति चाट्यापत । पदास-
दायकाक च द्वादशवर्णन ।

निशङ्करस्वस्वामिशया निर्दृतात्मना ।

अमा स्तम्भादया भावा व्यज्यन्त रज्यमानया ॥

अत्र निशादपदस्थाने श्वादिपदात्तमेष पदानां परस्परैवापद्रुः ॥ (*Vide my edition of the Ekāvālī pp. 22 and 23*)

Mandāramaranda of S'rikrishnakavi gives the following definition of शब्दाः —

सा शब्दा कर्तिता मैत्री या पदानां परस्परम् ।

दाता जेता रणे प्राक्का भीतना भात भूषति ॥

In *Agnipurana* शब्दाः ■ taken as synonymous with मुद्रा which is given as one of the *śabdāṅkārās*

शब्दात्परास्मात्पुस्तान् कव्यमासास्य विद ।

छया मुद्रा तयोक्तिश्च युक्त्युम्भनस्य सह ॥

अभिप्रायविधयेण कवचकि विवृण्वी ।

मुद्राशयना सा मुद्रा सर्व शब्दाप नो मन ॥ अग्निपु० १४३-१९, २६

The definition is very indefinite. No instance is given to show clearly what ■ meant.

अतिकान्तेन कुत्रापि यदर्थं वर्णयोः क्वचित् ।

वाक्यार्थे वाक्ययोः कापि प्रवर्णना च दृश्यते ॥ सं० क० २-५४ ५५

Bhoja in his *Sarasvatikanthābhāraṇa* defines it as under —
He also considers it as *Sabdalankāra* —

शब्देत्याहुः पदार्थानां घटनायां परस्परम् ।

सा प्रकान्तेन कस्मिंश्चिदप्रकान्तेन कुतचित् ॥

Ratnesvara in his *Ratnadarpaṇa* explains it as under —

किंचिदकं वस्तु बुद्धौ समाधाय तदधिकारप्रवृत्तपरचनायाभावेकस्यात्तत्तत्प्रकृते योजना
शक्या ।

Bhoja in his *Sarasvatikanthābhāraṇa* explains it clearly,
giving almost the same definition as the *Āgaṇiparāṇa* —

साभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसो विनिवशानम ।

मुद्रा ता मुद्रदायित्वान् कञ्चमुद्राविको विदुः ॥ सं० क० २-४०

Ratnadarpaṇa on this is very good —

यद्यपि संपूर्णमेव काव्ये वक्ताभिप्रायमतिष्ठेदकमूतं वक्तुं च 'वक्ताभिप्रायं सूचयेयुः'
इति तथापि नास्मिन्नितरसाधारणतया वाक्यापगोचरमभिप्रायमात्रदपत्यैव काव्यमनापाकरण-
समवक्ताभिप्रायविशेषप्रतिरूपकं पददेशनिवेशो दृश्यते । अतः पञ्चालीयादिमुद्रैव मुद्रैरुच्यते ।
मुद्रैव पदादिप्रकाशयन्निष्पन्नव्यवहारभूमिरप्ययम् ।

Thus according to Bhoja *शक्या* means the mutual arrange-
ment of *प्रस्तुत* and *अप्रस्तुत* objects. It is brought about by the
arrangement of *प्रस्तुत* with another *प्रस्तुत* matter, or of *अप्रस्तुत*
matter with *प्रस्तुत* matter, or by the formation of what is past
by the power of memory, or by the formation of a word from
letters, or of a sentence from sentences, or by the formation
of matters of a mixed character, not existing in one place or
at one time.

The following is given as an instance of *प्रकाशयन्* —

स तथेति प्रतिज्ञाय विमृज्य कथमप्युग्रम् ।

ऋषीज्यातिर्मयान् सप्त सत्स्रार स्मरज्ञान ॥

येषु सप्तौज्यामागमनस्य प्रकाशयन् पञ्चा ।

अप्रकाशयन् is illustrated as under —

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निपादस्य च सवादमृपेः सवरणस्य च ॥

सेयमप्रकाशस्य निपादसवरणसवादस्य घटनादप्रकाशतपटना ।

The following is an example of अनिका-तपटना —

तस्य चक्रुश्चमत्करं व्यतीतसमया अपि ।

स्मिताद्रिमुकुलोद्भवाः कदम्बचनराजयः ॥

इयमनिकाशतपनापि कदम्बचनराजिनामाद्रमुकुलोद्भवास्य विराहिमनश्चमत्कारकाणि रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिका-तपटना ।

पदपटना and वाक्यपटना are illustrated as under:—

छिमेन पतन्ना बहौ यन्मुखेन हठात् कृते ।

स्वेति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत् सैष रावणः ॥

इयं स्वेति हेति वणाम्ना स्वाहेति पदस्य घटितत्वात् पदपटना ।

हस प्रयच्छ मे वान्ता गतिरस्यारुचया हता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदाभियुज्यते ॥

इयं पूर्वशालनिवहस्योत्तरार्धस्य तदधानुपयापिनापि प्रस्तुतायां विरह्येन पूर्वार्धनिका-वाक्यपतयैव घटितत्वाद् वाक्यपटना ।

Finally प्रकीर्णपटना is beautifully illustrated by the following instance:—

एविहिं अच्छिहिं सावणु अण्णहिं भइवउ

माहुउ महिअलसत्थारि गण्डत्थल सरउ ।

अह्महिं गिह्म मुह्मच्छिउ तिलवण मग्गसिह

मुद्धिहिं मुह्मपइअसरि आवासिउ सिंसिह ॥

[एवस्मिन्नक्षिणं थावणोऽन्यामिन् भाद्रपदः

माधवो महीतलस्यस्यरे गण्डस्थले शरत् ।

अहं मीधः सुखासिक्खं तिलवने मार्गशीर्षः

मुग्धाया सुखपइअसरसि आवासितः शिधिरः ॥]

अत्र भ्रातृणादीनामवगणपद्भाविनेन विप्रकीर्णना घटनादियं प्रकीर्णपटना ॥

It will be seen that the style as understood by our author Vidyānātha is less artificial and more charming than that of Bhōja. The last division, प्रकीर्णपटना, is according to later writers on rhetoric a kind of *Atisāyokti* (अथाग्रेष्वपि योग्यशयना अनिवार्यम्),

अथगम्भीरिमा पाक —पाक is depth of sense. It is of various sorts and these varieties are brought about by different tastes of different poetic sentiments like varieties of food.

Vidyādhara describes it as under —

पाकस्तु रसोचिन्मन्दापनिवचनम् । अवनमवास्यादिनी पदव्युत्पत्ति पाक इत्यपे ।
पदानां परिवर्तित्वेमुच्य पाक इत्यपरे । (*Idē* my edition of the *Ekāvalī*,
p 22). The last alternative पदानां परिवर्तित्वेमुच्यम् constitutes *श्रव्या*
according to Vidyānatha

Bhoja calls it श्रौढि and enumerates it as ३ शब्दगुण. Ho defines it as under —

उक्ते श्रौढः परीपाकः श्रौच्यते श्रौढिसत्तया । स० क० १-७७

नालिकरीपाक is thus explained by Ratnesvara in the *Ratna-*
darpana —

नालिकेरक्त पकं त्वचि कठिन शिरास्वविश्रुतकोमलमाप कपालिकायां कठिवतः तथा
वक्षिन् सदमां मुखे कठिनश्चदनं तर मृदुमापयन्त कठिवतरो नालिकेरीपाक इत्युच्यते ।

मृद्वीकापाक or ब्राह्मपाक is explained as under by the same com-
mentator —

यथा ब्राह्मकले स्वच आरम्य कोमलमतरा द्वित्रिचतुष्टयसिध्दपादित किञ्चित्काठिन्यमेव
कश्चिद् सदमं उपकमापसंहारापो कायल पत्र मध्ये कठिन पत्र । सयोगदर्पस्वरमात्रकृतमनाङ्कठोर-
माशे मृद्वीकापाक इत्युच्यते ।

These explanations refer to श्रौढि ३ ३ a शब्दगुण The पाक in
the text is connected with depth of sense This kind of पाक
is described by Bhoja at the end of the fifth Parichchheda as
under —

पाकमलिङ्गादावशङ्कते स्वाङ्ग मृद्वीकापाकः । भावतयो स्वाङ्ग नालिकरीपाकः ।
५-२५१-२५२

पाकात्तयाणि यथासंभवमुद्गाणि—Ratnesvara mentions one such पाक,
viz. सहकारपाक and explains it as under —

यद्वन्न पलिने सहकारस्यास्मादेव कोमलमरयति तु कस्याप्यन्यदप्यपर सदमो मुखादा
रम मृदुरतरे कठिनतर सहकारपाक इत्युच्यते । यथा

कम्पानि पुसत ते मुप्रभात रथाङ्गा

कुमुदिनि पुनारन्दादृत त्व रमेध ।

ससि रजनि गतासि ॥ ततो जीर्णमुच्चै-

रिति तरलितपक्षः पक्षिणो व्याहरन्ति ॥

सुप्रतिव्युत्पत्तिलक्षणस्तु चार्वाकपाकः कैश्चिदुक्तः स तु सुशब्दतालक्षणगुण एव ।

कविकल्पलताकारादिभिर्लुको नीलवपित्थपाको नास्ति ।

Therefore he says, तेऽपि त्रय एव शुद्धपाकः च्यतिकरज्ज्वानस्तु भूयांसः ।

अथ चनेतल्लक्षणाभिवाच्यत्वेना^०—वाक्यगतोभययुक्तिमूलो ध्वनि —

For the different divisions of ध्वनि and their explanation the reader is referred to my notes on the subject in my edition of the *Ekāvalī* pp. 413-419 and pp. 452 and 457-58 and pp. 464-5

Vidyādhara has divided असलक्ष्यकमव्यङ्ग्यध्वनि into रस, भाव, रसभास, भावभास, भावशान्ति, भावोदय, भावसधि and भावसञ्चलता Vidyānātha calls असलक्ष्यकमव्यङ्ग्यध्वनि रसादिध्वनि, that is, रसध्वनि, भावध्वनि and so on and subdivides each into six varieties according as the ध्वनि is found in प्रपञ्च, वाक्य, पद, पदैकदेश, रचना or वक्त्र

There are, as shown and enumerated in the text, 51 varieties of शुद्धध्वनि In regard to मिश्रध्वनि, it is said that these 51 divisions should be connected with each other. The first with itself and with each of the following 50 divisions leads to 51 mixed varieties, the second with itself and each of the following leads to 50 mixed varieties, the third to 49 mixed varieties and so on. The first mixed with the second and the second with the first and so on lead to the same mixed varieties. These sub-divisions are therefore disregarded Thus there are in all 1,326 sub-divisions and each of these sub-varieties being again sub divided into four classes by सृष्टि and स्वर of three kinds (by सदेह, अनुगच्छानुग्राहक and एकव्यञ्ज-वाद्भवेन), the total comes 5,304

Mammata, however, does not consider the sub-varieties omitted by Vidyānātha (such as the combination of the first of the 51 pure varieties of ध्वनि with the second and the combination of the second with the first and so on) to be worth omitting He has therefore $51 \times 51 \times 4$ or 10,404 varieties of ध्वनि in all. Pradīpa on this is worth reading It is as under.—

‘अत्रावार्चना—“ गणनेयमपुका । अग्निमाग्निमेदस्य योजने एकेकमेदहासात् । तथा हि अर्धात्तरसन्ननिवाच्यस्यात्यन्तानिरस्तनवाच्येन योजने यो मेदः ॥ एतात्पततिरस्तनवाच्यस्याधन्तरसन्ननिवाच्येन योजनायाम् । एवमयवापि । तस्मान्

‘एषे राशिर्द्विधा स्याप्य एकमेकाधिकं कुरु ।

समार्पेनासमो गुण्य एतत् सकलितं लघु ॥’

इत्युक्तं तथा द्विपञ्चाशदर्थेन पार्द्वित्वा एकपञ्चाशत्तु गुणयेत् । तथा च ‘सदस्ताग्निमेदि-
न्य’ इति वयोदेयगतानि पार्द्वित्वाविकानि जायन्ते । योमञ्चप्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु
‘वेदाग्रदहनपत्र’ इति पञ्चसहस्राणि चतुर्ष्वेकं यतश्च सकीर्णमेदा इत्येव व्याप्य”
इति वदन्ति ।

अनं ह्यमः—अनुमशसिदौ तावत् पुङ्गवादीभिरुत्सेधिव ध्वनिव्यपि हृदयानिष्ठयानुगुणौ ।
तथा चाधत्तरसन्ननिवाच्यस्य यनानिष्ठयसन्नात्यन्तानिरस्तनवाच्येन तदोजनम् । यत्र तु
तद्वैपरीत्यं तत्रात्यन्तानिरस्तनवाच्यस्येतरेण योजनमिति व्यपद्यते । एवमयवान्पुङ्गवः । एतदेव
प्राग्व्याप्याद्य गणना सौत्री । नन्वेव योमपास्तुज्यमव चास्तु तत्र मेदाग्रदहनपत्रे व्याप्येति । मैत्रम् ।
अपकशमावस्थापित्यपदेन विवक्षितत्वात् तत्रोपयमेदसकरस्वीकारात् । एतादृशे चास्थाने पदा-
लम्बनमात्रेण महत् पौष्ट्यानेति रुदयभावनात्पापात्पावन्यथिति ।

९० तपाचोक्तं शृङ्गारतिलके—

S'ringāratilaka is a work on poetics by Rudrabhata. There is a commentary on it called Rasataranginī by Gopāla-
bhata, mentioned in the commentary on p. 93.

९१. नगराण्येकेल्लतुषडाकोदयवचनम्—

Vidyānātha in describing a महाकाव्य follows Dandin as will
be seen from the following description of it given in the
Kāvyaśāstra:—

सर्गग्रन्थो महाकाव्यमुच्यते तस्य सक्षणम् ।

आशीर्षमरिक्कया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥

इतिहासकयोद्धतमितरद्वा सदाश्रयम् ।

चतुर्भेगभ्रष्टोपेत चतुरेदात्मनावधम् ॥

नगराण्येकेल्लतुषडाकोदयवर्गम् ।

उद्यानसलिल-मिहानुपानरसेत्सवे ॥

विप्रलम्भाविरादैश्च पुमाणेदयवर्गम् ।

मन्त्रदूतप्रयागाजिनायकान्युदयेवपि ॥

बलवृत्तमसिद्धि रसभासनिस्तम् ।

सर्गेरतावस्तीर्षं श्रव्यते मुखध्वनि ॥

सर्वत्र भिन्नान्तरूपेण लोकरग्रहम् ।

अन्य कल्पान्तरस्थापि जायेत सदृशति ॥

काव्या० १-१४ १९

A comparison of the text with the above quotation will show clearly to what extent Sanskrit authors are open to the fault of plagiarism.

मध्यममयागादे,° though not adopted in the text, being found only in one or two Mss out of the Mss. consulted when the text was settled, is a better reading than the one adopted in the text, as it is the reading in the Kāvyādarśa. It appears to be the reading intended by the author, since he shows further on that he has enumerated 18 topics of description and this number cannot be made up unless भागि is adopted as the reading.

पतेराग्रह दद्यात् काव्यानि वै कैश्चिद्वचनमपीष्यते—

cf what is said by Dandin —

न्यूनमप्यत्र वै केचिदङ्गे काव्यं न द्रुष्यति ।

चतुर्धातोषु सप्ततिराश्रयति तद्विद ॥ काव्या० १-२०

गद्यवचनम् &c

Champu is an artificial composition in which the same subject is continued through prose and verse भोजचम्पू or चम्पूराभाषण attributed to Bhoja, भारतचम्पू or चम्पूभाषण by Anantakavi, मलचम्पू, दमयन्तीचम्पू or दमयन्तीकथा by Trivikramabhatta are some of the Champus.

The following are some of the varieties of a काव्य enumerated by Ānandavardhana in his Dhvanyāloka —

‘यत् काव्यस्य प्रमेदा मुक्तं मरुतप्रकृतापभ्रानिबद्धं सदात्मिकविशेषस्वरलापककुलकानि पयायन्य परिकथा खण्डकथासकलकथे सगर्भधोभिनेयापमाख्यायाधिकारकथे इत्यत्र मादय । ध्वया० १-७

Of these मुक्त is a single stanza complete in itself. The stanzas of Amaravata are instances of मुक्त. In Āgaur it is thus defined —

‘मुक्तं श्लोक एवैकधर्मस्वरक्षमं सताम् ।’ अग्नि० ११७-१६.

मुक्तक is also one of the four varieties of गद्य thus defined by Vis vanātha —

वृत्तगन्धोज्झित गद्य मुक्तक वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्तलिकप्राय चूर्णक च चतुर्विधम् ॥

भाष्य समासरोहित वृत्तमागव्युत परम् ।

अन्यदीपसमासाश्च तुर्यं चाल्पसमासकम् ॥ साहि० द० ६-३३०-३२.

When two stanzas are connected grammatically, they form सदातनिक and three, four and five such stanzas form respectively विशेषक, कलापक and कुलक. Other writers call two stanzas forming a grammatical whole युग्म and three such stanzas सदातनिक

द्वाभ्यां तु युग्मक सदातनिक त्रिभिरिष्यते ।

कलापक चतुर्विध पद्यभिः कुलक मतम् ॥

कुलक is the name given to five or more stanzas forming grammatical wholes. Some writers, however, use different words as under —

एक श्लोके मुक्तक स्याद् द्वाभ्यां युगलक स्मृतम् ।

त्रिभिर्गुणवती प्राक्का चतुर्विधस्तु प्रभदरम् ॥

षाणावली पद्यभिः स्यात् पद्विंशतु करहाटक ॥

(Vide commentary on Kavyādarśa by Premachandraśaravāṇa, which is a good commentary

Stanzas on one topic form पद्यापवधन—अथा तद्यक्याप्तमात्रावपि वसतः
वचनाद्येकवचनमोक्षेन प्राप्त पद्यापवधन 'लोचन on ध्वन्यालोक

परिष्ठा—A continued description in various ways regarding one of the four ends of existence—'एक च पञ्चादेष्टव्यस्य मुद्रित्य प्रहारे विन्ययानतातातवतनमसाय परिष्ठा' लोचन on ध्वन्या०

पर्यायेण बहूनां यत्र प्रतियोगिना कथा कुच्यते ।

श्रूयन्ते श्रद्धावज्जगतीषुभिः परिख्याता तु ॥

This is परिष्ठा according to Hemachandra. Vide कान्यावुदासन 8th Aṭhyāya at the end in his gloss

सङ्कथन is a short tale forming a portion of the entire description as a लघुकाव्य is a short poem, while सङ्कथन is a com-

plete tale—एकदेश्यमप्यत्र खंडरूपा । सपरिकरगततिष्ठितमप्यत्रा सकलरूपा । तयोपि
मातृलप्रसिद्धत्वात् वृत्तान निर्देश । सोचन on ध्वजः०

Hemachandra defines it as under —

प्रधान्तरप्रसिद्ध यस्यामिति रूतमुच्यते विदुषे ।

मय्यादुपान्ततो वा सा स्रष्टव्यं यथेन्दुमती ॥ *Vide 8th Adhyā-*
ya, gloss at the end.

Vāmana divides मय into इतगधि, पूर्ण and ककलिकामाय 'पातात्मा-
सुतलासेषु दानेषु' is given as an instance of इतगधि, because a part of
चतुर्दशिता metre is recognized in it. पूर्ण is defined as अनादिमूलनि
परम् which means having delicate words and no big com-
pounds 'अभ्यासी हि कमनी कौशलमावृति । न हि सकृन्निपातमात्रेणोदहि दुष्टे प्राणि
निद्रनानाद्वाति' ककलिकामाय is the reverse of पूर्ण कुलिशविह्वलरत्नप्रपञ्च
यम्यङ्गद्वयेगयादितमस्तमातङ्कुमुष्मरप्लवगल मदच्छगप्युरितबाहकेसरभास्मानुरमुखे केसरिणि'
is given as an instance of it. See कल्पः ३९ of वामन ११११-२५.

भास्यादिका and कथा are explained in different ways by different writers — भाष्यप्रिया कथ्यासदिना वस्त्रापरवस्त्रादिना च युक्ता । कथा तद्विहिता । कमपोपि गच्छन् वस्त्ररूपतया हृदयेन निर्देशः । लोचनं च भाष्या०

कथायां सरस वस्तु गद्यरेख विनिर्मितम् ।

अचिदत्र भवेदार्थो वचिद्वत्तापवत्प्रके ।

आदौ पर्यन्तमस्कार खल्यदेशतकीर्तनम् ॥

यथा कादम्बर्यादि ।

आह्वयविक्र कथावत् स्यात् कवेर्विशालीर्धर्तनम् ।

अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं पद्य क्वचित् क्वचित् ॥

कशशानां व्यवच्छेदः आश्वास इति वक्ष्यते ।

भार्यावक्त्रापक्त्राणां छन्दस्ता येन केनचित् ।।

अन्यापदेशेनाश्रितमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा हृषीकेशादि । आदि० द० ६-३३२-३६

In Agnipurāṇa the following is the description of माकपायिका and कपा --

कर्णवशप्रशसा स्याद् यत्र गणैः विस्तरात् ।

कन्याहरणसप्राप्तविप्रलम्भविपत्तयः ॥

भवन्ति यत्र दीक्षाश्च रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः ।

उच्चप्रसैध परिच्छेदो यत्र या चूर्णकोत्तर ।

वक्त्रं चापरवक्त्रं च यत्र आख्यायिका स्मृता ॥

श्लोकैः स्ववशं संक्षेपात् कविर्यत्र प्रशंसति ।
 मुख्यस्यार्थवताय भवेद् यत्र कथान्तरम् ॥
 परिच्छेदो न यत्र स्याद् भवेद्वा लम्बकैः क्वचिन् ।
 सा कथा नाम तदर्थे निबन्धीयाच्चतुष्पदीम् ॥ ३३७-१३-१६.

Dandin criticises writers who make divergent distinctions between आख्यायिका and कथा and is of opinion that they both belong to the same class of prose compositions.

अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ।
 इति तस्य प्रभेदो द्वौ तयोराख्यायिका किल ॥
 नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।
 स्वगुणाविष्किया दोषो नात्र भूतार्थसाधिनः ॥
 अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यद्वीरण्यात् ।
 अन्यो वक्ता स्वय वेति कीदृक्वा भेदलक्षणम् ॥
 वक्त्रापरवक्त्र च सोच्छ्रयस्तत्र च भेदकम् ।
 चिह्नमाख्यायिकायाथेन प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥
 आर्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्तयोः ।
 भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्रयसो वास्तु किं ततः ॥
 तत् कथाख्यायिकेभ्यो जातिः संज्ञाद्वयाद्विता ।
 अर्थावन्तर्मेव विभज्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ काव्या० १-२३-२८.

Thus according to Dandin कथा and आख्यायिका are synonymous and varieties such as खण्डकथा, परिकथा, कथायिका (‘मयानक सुखपर गर्भे च कहणो रस । अट्टोऽस्ते मुकृतार्षा नोदाता सा कथानिका ॥’ अग्निपु० ३१७-२०) and such other divisions are to be disregarded.

Dandin seems to be criticizing Bhāmaha as will seem from the following from Bhāmaha's work:—

प्रकृतानाङ्गुलश्रव्यशब्दार्थपदश्रुतिना ।
 गद्येन युक्तोदात्तार्था सोच्छ्रयसाख्यायिका मता ॥
 वृत्तमाख्यायते तस्यां नायकेन स्ववेष्टितम् ।
 वक्त्रा चापरवक्त्र च काले भाव्यर्थसाधे च ॥
 कवेरभिप्रायकृतैः कथानैः कश्चिद्विद्वित् ।
 कन्याहरणसप्रामविप्रलम्भोदयान्विता ॥
 न वक्त्रापरवक्त्राभ्यां युक्ता नोच्छ्रयसवलपि ।
 संस्कृता संस्कृता चेष्टा कथापत्रदभाक् तदा ॥

अन्ये स्वचरितं तस्यां नायकेन तु नेच्यते ।

स्वगुणाविष्कृतिं कुर्यादभिजातः कथं जनः ॥

१७ रेन केन्द्रवि तालेन—Udaharana is a sort of pauegyric, part in prose and part in verse, beginning with the word जयति, composed in the Mahini and other metres and abounding in alliteration. It opens with a charming verse in Mahini and other metres. Then follow eight sentences in all the cases including the vocative, abounding in Anuprāsas and with a proper beat of time and winding up with an account of the poet's production.

The word is used by Kālidāsa in his Vikramorvasiṃ—
'भारणेभ्यस्तदीयं जयोदाहरणं भुत्वा' and in the Raghuvamśa—जयोदाहरणं
बाह्वागं पयसासि किन्नराय ।

१८ भागावली—The word is used by Māgha in his Śiśupālavadha 5-57 as under—

स्पष्टं बहिः स्थितवतेऽपि निवेदयन्त-

क्षेत्रावदोपमनुजीविजनाय राक्षसम् ।

वैतालिकाः स्फुटपदप्रकट्यभमुच्चै-

र्भागावली कलमिराश्वसरेषु प्लुः ॥

वर्णयमानाङ्गुविस्दवणनमप्रचुरोऽग्वला-

Darpanakāra defines विस्द as गद्यपद्यवर्णां राजस्वार्तिविस्दमुच्यते ॥
साहि० ६० ६-११०

१९ ताराणां सख्यया पद्यैर्युक्ता-

Mandāramaranda of Kṛishṇa has the same definitions of वदाहरणं, चक्रवालकं, भागावली, विस्दावली and तारावली as are found in the text. Further, it mentions विधावली, रत्नावली and पञ्चाननावली and describes them as under—

विवेपां सख्यया पद्यैर्युक्तो विश्वोदयो मतः ।

स्तनानां सख्यया पद्यैर्युक्ता रत्नावली मता ।

पद्यैश्च पद्यभिर्युक्ता प्रोक्ता पञ्चाननावली ॥ 11th शे० वि० of म० म०.

The same work has the following remarks as regards the style to be adopted in these varieties of prose works—

आख्ययिष्यया शृङ्गारेऽप्युद्धता रचना मता ॥

कथायां नाटकादौ च न रीदेऽप्यधिकोद्धता ।

अन्येषु च प्रबन्धेषु रचना स्याद्यथोचितम् ॥

NĀṬYAKAPRAKĀRANA

१०० अतर्पितैरभिनये—Nāṭya is the imitation of the conditions of heroes, (Dhīrodatta &c) and others by four kinds of representations, gestural (आङ्गिक), vocal (वाचिक), extraneous (आहाराय १. e., by dress, ornaments and decoration) and internal (सात्त्विक, १. e., by the manifestation of the eight feelings called सात्त्विकभाव's described in the verse स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वप्नद्वोऽथ वेपथुश्च वैराग्यमथ प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका स्मृता) and is full of poetic sentiment. It is full of वाक्यार्थभिनय or representation of the meanings of sentences; for poetic sentiments are found in sentences and not words. It abounds in सात्त्विक अभिनय Nāṭya is full of feelings known as भाव and of पदार्थभिनय, because feelings can be represented by words. It abounds in आङ्गिक अभिनय Nāṭya is simple dancing without any representation, attended by ताल and लय, time in music ताल is beating time in music लय is either द्रुत (quick), or मध्य (middling), or विलम्बित (slow).

Dhananjaya thus distinguishes between नाट्य, नृत्य and नृत्त —

अवस्थानुवृत्तिर्नाट्य रूपं दृश्यतयोच्यते ।

रूपक तत्समारोपाद् दशभेव रसाधयम् ॥

अन्यद् भावाश्रय नृत्य नृत्तं ताललयाधयम् ।

आय पदार्थभिनयो मार्गो देशी तथा परम् ॥ दश० १-७, ९.

Dhanika's Avaloka on it is worth reading—काम्योपनिबद्धी रोदासाद्यवस्थानुकारभ्रजविभिनयेन तादात्म्यापत्तिर्नाट्यम् । तदेव नाट्यं दृश्यमानतया रूपमिदमुच्यते नीलादिरूपवत् । नटे रामाद्यवस्थारोपेण वर्तमानत्वाद्वृत्तक मुखचन्द्रादिवर्तित्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य इह प्रवृत्तश्च एक इतिवत् प्रवृत्तिर्निमित्तभेदो दधितः । रसानाभित्यवर्तमान दशमकारकम् । ... .. । रसाश्रयानाट्याद् भावाश्रय नृत्यमप्यदेव । तत्र भावाश्रयमिति विषयभेदान् नृत्यमिति नृतेभावविभेदापत्तेर्नाट्यकवाङ्मयत्वं तत्कारिषु च नतकव्यपदेशोऽङ्गोऽपि चात्र प्रेक्षणाय कमिनि व्यवहारोऽत्राटकादेरयन्नृत्यम् । ... नाटकादि च रसाविरयम् । रसस्य पदार्थभिनयविभेदादिकमसर्गोऽयमकवाङ्मयाद्येनैकत्वाद् वाक्यार्थभिनयमकत्वं रसाधयमित्यनेन दर्शितम् । नाट्यमिति च नट अवस्य दन इति नटं किञ्चित्प्रवृत्तार्थत्वात् सात्त्विकं वाङ्मयम् । अत्र पर तत्कारिषु नटव्यपदेशः । यथा च भावविशेषार्थेने समानेऽनुकूलान्तरकत्वेन नृतादयन्नृत्य तथा वाक्यार्थभिनयात्मकात्राट्यात् पदार्थभिनयात्मकमप्यदेव नृत्यमिति । ताल-ध्वजानुनादि । लयो द्रुतादि । त नाभापेक्षोऽङ्गविशेषोऽभिनयशूयो नृत्तमिति । नृत्य पदार्थभिनयात्मक मार्ग इति प्रसिद्धम् । नृत्त च देशीति ॥

अभिनय is thus explained by Bharata:—

अभिपूर्वस्तु णीन्धातुः पुरा मुख्यार्थनिर्णये ।

यस्मात् प्रयोगं नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।

शास्त्राद्भोक्तृसमुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ नाट्य०-८-६-७.

Jestural representation (भाङ्गिकाभिनय) is called *रात्वा*. It is subdivided into *शारीरं*, *मुख्यं* and *चेष्टाकृतं*. The six *अङ्ग*'s and the six *उपाङ्ग*'s are enumerated in the following stanza:—

तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकट्योपादतः पङ्क्तानि ।

नेत्रभ्रूनासाधरकपोलचिजुहान्युपाङ्गानि ॥

सात्त्विक भाव's are perspiration, and others, enumerated above. They are so called because they are produced in a sympathetic heart by the complete oneness of the mind of the action with that of the character represented. Bharata thus explains it.—

किमये भावाः सत्त्वेन नाभिनयिते येनैते सात्त्विका उच्यन्ते । अत्रोच्यते—इह हि स-
खं नाम मनःप्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते । मनःसमाश्रयाच्च भूयो निवृत्तिरिति ।
तस्य योऽसौ स्वभावो रोमाञ्छाश्रवादिभूतः स न शस्यतेऽप्यमनसा कर्तुमिति । लाकृत्वमा-
वातुकरणाच्च नाट्यस्य सत्त्वमीप्सितम् । को ह्यस्त्वत् । इह हि नाट्यवममवृत्ता मुखमु-
खकृतो भावास्तथा सत्त्वविशुद्धा कार्या यथा सरूपा भवन्ति । तुल्यं नाम रोदनात्मकं तत्कथम-
वृत्तिनेन मुखे च प्रदर्शनात्मकं तत् कथं तु त्वितेनानिनेयम् । एतदेवमस्य सत्त्वं यद्वा त्वितेन मुखेनेन
वाभ्युपेक्षाच्च दशमित्यप्यभिहितं कृत्वा सात्त्विका मत्वा इत्यभिव्याख्या ।

It is similarly explained by Dhanika also. See my notes on the ' *Ekāvalī* ' pp. 422-23. The *Ratnâpana* also explains it in the same way. The word is similarly explained in the text itself p. 223.

१०४ सविनोमेकं प्रयोगेनेनान्वितानाम्—

The plot of a drama is divided into five parts called *sandhis*, so named because they are like the joints of the dramatic body. It is defined as the connection of parts of the dramatic story joined together by their tending towards the same end, with an intermediate end. There are five leading sources of the accomplishment of the grand object in a drama. They are called *अपप्रवृत्ति*'s, origins of the accomplishment of the grand object in a drama. There are five such sources, namely

बीज, बिन्दु, पताका, प्रकरी and कार्य बीज is the source of the principal object in a drama, it is a means for the accomplishment of the final aim, put forth a little, but developing in various ways, like a seed developing into a tree, while बिन्दु is the source of an intermediate object. It is the sudden development of a secondary incident and supplies important elements in the development of the plot. When the main object of the drama seems cut off as it were by intermediate objects, बिन्दु is the cause of its continuity. It spreads through the whole plot like a drop of oil in water. पताका and प्रकरी are episodical incidents inserted in a drama to explain what follows. They form प्रातङ्गिक वस्तु or subsidiary and occasional plot, of these पताका is a long and continuous episode such as the history of सुग्रीव in the Rāmāyana, while प्रकरी is a small episode that has no continuity, as the story of S. ravana in the Rāmāyana.

प्रातङ्गिक परार्थस्य स्वाथा यस्य प्रसङ्गतः ।

सानुबन्ध पताकाख्य प्रकरी च प्रदेशमाक ॥ दश० १-१३.

यद्वत्त हि परार्थं स्यात् प्रधानस्योद्धारकम् ।

प्रधानवत्त कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥

फलं प्रकल्प्यते यस्या परार्थं केवलं बुधे ।

अनुबन्धविहीनं स्यात् प्रकल्पमिति निर्दिशन् ॥ नाट्य० १९-२३, २८.

कार्य is the denouement of a drama.

These five origins of the grand object are joined respectively with five conditions, viz., those of commencement, effort, hopefulness, certainty of success and the accomplishment of the end and thus arise five *Sandhis*, मुख प्रसिद्ध गम, विमर्श and निश्चय. In the मुख sandhi the seed of the dramatic action is laid, it grows and the growth leads to manifold objects and the representation of poetic sentiments. In the Ratnavali, for instance, the union of Vatsaraja with Sagarika is the grand object of the drama and its seed is the love of Vatsaraja and Sagarika. In the first act we have मुख sandhi, for the seed is laid and developed. In the प्रसिद्ध sandhi the seed manifests itself in such a way that it is partly seen and partly not seen. We have the representation of प्रसिद्ध sandhi, for instance, in the

second Act of the Rātnāvalī. The seed of dramatic action, viz., the love between Vatsarāja and Sagarikā, put forth in the 1st Act, is partly seen, having been known to Susangalā and Vidushakā and partly unseen, being inferred by Vasavadatta by the incident of the picture-tablet. The seed which has thus manifested itself and is lost has to be searched often and often. It is at one time secured though under great obstacles, it is then lost, again obtained and again lost. Thus it has to be searched frequently. There is no certainty of securing it, though there is every hope for it. This constitutes what is known as *वृत्ति*. It may or may not contain *वृत्ति* or episodical incident. But it must show hopefulness of securing the end. It is so called, because it contains the fruit as it were within itself (*वृत्तिर्यथावत्तमम्*). As in the Rātnāvalī a hope of meeting Sagarikā is engendered in the king's heart. It is, cut off, however, by the appearance of Vasavadatta. There is again hope and again disappointment. She was sought often and often, and though there is no certainty of getting her, still there is every hope for it. In the fourth or *चतुर्थ* Sandhi there is a determination to secure the end somehow or other, the means of accomplishing the grand object are more developed than in the *प्रथम* Sandhi. There are however obstacles like the curse of a sage as in the Śākuntalā or the fear of some one as the fear of Vasavadatta in the Rātnāvalī, but there is a determination to secure the end and a deliberation as to how to do it. For instance, in the 4th Act of Śākuntalā the curse of Durvāsas is an obstacle in the way of the accomplishment of the great aim of the play, and the whole account from the curse to her recognition by the king constitutes *चतुर्थ* or *चतुर्थ* Sandhi. In the Rātnāvalī Vatsarāja shews his determination of having Sagarikā at any risk even by falling into the flames to save her. In the last or *अष्टम* Sandhi the seeds scattered here and there are focussed together and lead to the accomplishment of the great object of the drama. It is the final denouement, the last stage in which the action of the play is brought to a head.

The following are the notes of Dhanika on अर्थपद्धति's and अर्थसूत्रः—

अथप्रकृतयः प्रयोजनासिद्धिहेतवः । स्तौकोद्दिष्टः कोपसाधकः पुरस्सादनेकप्रकारः विस्तारो हेतुविशेषो भीमवद्वीजम् ।

यथा रत्नावल्याः कस्तुराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदेवो यौगन्धरायणव्यापारो विष्कम्भकं व्यस्य । यौगन्धरायणः । 'क सदेहः । द्रुपदः यस्मादसि पठति' इत्यादिना 'प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ' इत्यन्तेन । वेणुसिंहारि द्रौपदीनेसमयमनहेतुर्भीमकोपोपचितमुक्तिरौत्साहो भीममिति । तत्र महाकायापान्तरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति ।

अवाप्तराजस्य सञ्चान्तरमाह 'अवाप्तरार्थविच्छेदे विदुरश्चेदकारणम्' ।

यथा रत्नावल्यामवाप्तरप्रयोजनानङ्गूलापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सत्यनन्तरकायहेतुः 'उद-
मनस्येन्दोरिवोद्गीसते' ।

सागरिका । (श्रुत्वा) क्व पक्षे सो वदयन्परिदो जस्त अहं तादेव दिग्धा ' इत्यादि । विदुजले तैलविदुश्च प्रसारित्वान् ।

इह यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका मुद्राणादितात्पर्यम् । पताकेवासाधारणनायकविदुश्च तदुपकारित्वात् । यदल्पं सा प्रकरी श्रवणादिश्रुतात्तवन् ।

तस्येतिवृत्तस्य किं फलमित्याह—'कार्यं निवर्गस्तत् शुद्धमेकानेकानुवर्ति च' । वमार्थ-
कामा फलम् । तत्र शुद्धमेकैकमेकानुवर्ति इत्यनुवर्ति वा ।

अवस्थापञ्चकमाह ॥ ('अवस्था पञ्च' इत्यादिना) । इदमहं सप्तपदात्मैक्यव्यवस्था-
यमात्रमारम्भ इत्युच्यते ।

यथा रत्नावल्याः

'प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ
देवे चेत्थ दत्तहस्तावलम्बे ।'

इत्यादिना हाविशयतिसिद्धेः कस्तुराजस्य कायारम्भो यौगन्धरायणमुत्तेन दर्शितः ।

तस्य फलस्याप्राप्तादुपाययोजनादिरूपश्रेष्ठविशेषः प्रपन्नः ।

यथा रत्नावल्यामलेख्यामितेजसनादेकस्तुराजसमग्रमोपायः 'तद्वति जतिष्य मन्त्रो दसशुक्ल-
वर्त्ति जहा तदा आलिङ्ग्य जया सर्मादिभं करिस्स' इत्यादिना प्रतिपादितः ।

उपायस्यापामयशुद्ध्याश्च वावादनिवारितैकान्ता फलप्राप्तिः प्राप्त्याया ।

यथा रत्नावल्याः नृनर्षेऽङ्गे वेपथिवतामिसरजादौ सभागमोपाये सति वासवदत्तालङ्घना-
पापशुद्ध्या 'एव जादे अमालवादाली विअ आम्बिअ अम्बदे य यदस्सदि वासवदत्ता'
इत्यादिना दार्शिकत्वादनिवारितैकान्ता सभागमफलप्राप्तिरुक्ता ।

अपायामवादनिवारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियतासिद्धिः ।

यथा रत्नावल्याः विदूषकः—'सागरिका दुद्धर जीविसिदि' इत्युपक्रम्य 'किं न वपायं
चित्तेति ।' इत्यनन्तरं राजा—'वयस्य देवप्रसादान् मुक्त्वा नात्रापाय पर्यायः' इत्यनन्तरपादार्थ-
विदुजानेन द्रौपद्युत्साहायस्य प्रसादनेन निवारणत्रिपता फलप्राप्तिः सूचितम् ।

फलयोगमाह—'समग्रफलमतति फलयाया यथोदितः ।'

यथा २ नावल्यां २ नावलाभमचक्रवर्तिव्याप्तमिति ॥

१०८ मुखे नाजसमुत्पात्त —The definition of मुख Sandhi is exactly the same as in Das arupa, 1st Parichcheda, 23rd Kārīkā

११० गभस्तु ह्यनष्टस्य &c —Dhanika explains this very clearly in the following

प्रतिमुखसंघी लक्ष्याऽभ्यरूपनया स्तोकोद्भिन्नस्य बाजस्य सविशेषाद्भूतपूर्वकं सान्तगयो लोभ पुनर्विच्छेद पुन प्राप्ति पुनर्विच्छेद पुनश्च तस्येवावषण वारवारं साऽनिवारितैका त फलप्राप्ताशाप्रको गमसि-य इति ।

यथा रनावल्यां तृतीयोद्भेद सराजस्य बासवदत्तालक्षणापायेन तद्वपपरिमहसागरिकाभि सरणापायन च विदूषकचक्रा सागरिकाप्राप्त्यासा प्रथम पुनर्वातवदत्तया विच्छेद पुन प्राप्ति पुनर्विच्छेद पुनरपायनिवारणापायावषण नास्ति इवाप्रसादन मुक्त्वाय उपाय ' इत्यनेन दर्शितमिति ॥

१११ बाजवतो मुखाद्यथा —The definition of निवहण Sandhi given in the text is exactly the same as in the Das arupa

११५ इत्तवर्तिष्यमाणानाम्—The definitions of विष्कम्भ and चूडिका in the text are exactly in the wording of those in the Das arupa.

११६ भङ्गातपानिरङ्गास्यम् &c —भङ्गास्य or भङ्गमुख is where characters at the end of a preceding Act suggest the events that are to come in the succeeding Act. Visvanātha follows Dhanajaya in explaining भङ्गास्य 'भङ्गातपानिरङ्गास्यं विज्ञाद्वस्वाधसूचनात्' इत्य० १-५५ That is, characters at the end of the act cut short the story and suggest the introduction of another Act Just as in the Viracharita at the end of Act II Sumantra cuts off the story of Salananda and Janaka and introduces the story of the next Act.

Visvanātha explains it differently. He takes it to mean that part of an Act which intimates the subject-matter of all the Acts. It describes the germ as well as the end.

यत्र स्यादङ्ग एवमभिनयाना सूचनाखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहुर्वीजार्थव्यापकं च तत् ॥ सा० द० ६-५९ ६०

As in the Malatīmādhava in the beginning of the 1st Act Kamandakī and Avalokitā suggest what part Bhuriyasu and other characters are to play and the arrangement of the plot of the play

यत्र स्याद्वत्तराद्वार्यं—Where the incidents described in two Acts are not interrupted by Vishkambhaka or such other cause, but where they are connected together and where the entrance of characters is not suggested, that is, where the same actors are found in both the Acts, there we have अद्वावतार Vis'va-nātha defines it as under—

अद्धान्ते सूचित पात्रैस्तदद्वास्याविभागत ।

यनाद्वावतारस्येपोद्वावतार इति स्मृत ॥

That is, the next Act has its incidents suggested by characters at the end of the preceding Act and it comes down as it were as a special component part of the preceding Act. The instance given there is the sixth Act of Sakuntala which is suggested by actors at the end of the Fifth Act and which therefore comes down as it were as a special component of the Fifth Act.

Dhanuṣajaya calls the preceding Act as अद्वावतार or leading to the following —

अद्वावतारस्य अद्धान्ते पातोऽद्वास्याविभागत । दृष्टं १-५६

That is, where the succeeding Act falls into the end of the last Act without any break.

The instance given there is the end of the 1st Act of the Malavikāgnimitra of Kālidāsa. There the examination of the musical teachers, Haradatta and Ganidasa, suggested at the close of the 1st Act is carried on in the 2nd Act, thus the thread of events is unbroken and the 2nd Act falls as it were as a part of the 1st Act.

Kāṭyavāṣaṇa, a commentator on the Mālavikāgnimitra, thus comments upon it—अत्र नृपदत्तनिश्चयाने प्रथमाद्वार्यं समाप्तेऽपि तमसमाप्त्येवोत्तराद्वार्यं विष्कम्भादी प्रतिपादयति समावर्चनाया अत्र नृपदत्तनाद्वार्यकरणे नामापापवपकमुक्तं भवति । तथा चोक्तम्—अद्वावतारस्य अद्धान्ते पात्रैर्नाट्यस्य सूचनात् इति ।

In his commentary on the Malatīmādhava Jagaddihara quotes a similar definition of अद्वावतार—

अद्वावतारो यत्रैव भाविनाद्वास्या सूच्यते ।

वस्तुवीजमुपोद्धार्य साद्वावतार इत्येते ॥

Vide Act I. तद्वच मयवती कामदकी न शरणम् ।

११९ स्वनिवृत्तसम वाक्यमथ वा—The प्रस्तावना or Introduction in an Act is according to Vidyānātha who follows Dhanañjaya, of three kinds, कथोद्घात, प्रवृत्तक and प्रयोगातिशय. In the first an actor takes up either the very words of the Sutrādhāra or their sense agreeing with the story of his life and enters the stage. In the second, called प्रवृत्तक in the Dasārūpa, the entrance of an actor is suggested by the description of the qualities of the season of the year then prevalent. In the third an actor's entrance is suggested by the words of the Sutrādhāra, such as 'एषोऽयम्' (Here this one). The Sutrādhāra goes out, hinting the entrance of a character and thus performing a part of an actor at the same time that he is performing his own.

The definitions of कथोद्घात and प्रयोगातिशय are the same as those in the Dasārūpa.

The notes of Dhanañjaya on this are as under —

कथोद्घात — वाक्यं यथा रत्नावल्याम्—यौगं वरायण — 'द्वयादयस्मादपि—' इति । वाक्यार्थं यथा वेणीसहारे

श्रीम — निशान्वरिदहना मशमदरीणाम् — 'इत्यादि । ततोर्ध्वेनाह श्रीम — 'राक्षस-
हान्तविदासभामवेशे' इत्यादि ।

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सुविनयान्नप्रवेश प्रवृत्तकम् । यथा

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रदास

प्राप्त शरसमय एव विपुलकान्त ।

उत्खाय गाढतमस घनशालमुप

रामो दशास्यमिव सश्रुतबन्धुजीव ॥

तत प्रविशति यथानिर्दिष्ट राम ।

अथ प्रयोगातिशय । 'एषोऽयमि-युपश्लेषात्' इत्यादि ।

यथा 'एष राजव दुष्यन्त' इति ।

१२० गुणवचनप्रमाणालोकेष्व—प्रकृतकार्यसिद्धिर्वा—

उद्घात or उद्घातक is of two kinds. In the first there is a dialogue which contains a series of words of which the sense is concealed and then their synonyms. In the second there is a series of questions and answers. Dasārūpa has the same definition —

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य के ।

यत्रान्योन्यं समावापो द्वेषोदात्तं तदुच्यते ॥

Dhanika explains it as under:—

गूढार्थं पदं तत्पर्यायश्रुत्येव माला । प्रश्नोत्तरं च त्वेव वा माला । द्वेषोदालिप्रत्युक्तौ तद् द्विवे-
पमुद्रात्पक्षम् । तत्राय विक्रमोक्त्या यथा—

विदूषकः—भो वञ्चस्व को एषो वामो जेण तुम ति दूमिञ्चसे । सो किं पुरिसो
आहु इत्थिअत्ति ।

राजा—मनोज्ञातिरनाधीना मुखेष्वेव प्रवर्तते ।

जेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः—एव पि ण जाणे ।

राजा—वयस्य इच्छाप्रभवः सः ।

विदूषकः—किं ज्ञो ज इच्छदि सो त कामेदित्ति ।

राजा—अयं किम् ।

विदूषकः—ता जाणिद जह अहं सुअआरसात्पण भोक्षण इच्छामि ।

द्वितीयं यथा पाण्डवानदे—

का श्लाघा गुणिना क्षमा परिभव. को य. स्वकुल्यैः कृतः

किं दुःखं परसधयो जगति कः श्लाघो य आभीयते ।

को मृत्युर्व्यसनं शुचं जहति के यैर्निजिता शत्रवः.

कैविशालमिदं विराटनगरे छन्नम्यितैः पाण्डवैः ॥

उद्गात्यक is considered as one of the varieties of प्रस्तावना by Vis'vanātha. It is also given as one of the parts of दीर्घा. His definition, which is the same as Bharata's, is—

पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

स्योत्रयन्ति पदरन्ध्रैः स उद्गात्यक उच्यते ॥

The instance given there in the following passage from the Māndārāśhasa in which Sutrādhāra's speech is construed differently by Chāṇakya as he shews by the speech with which he enters the stage.

कुप्यहं स केतुषन्दमसपूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिप्रविष्टमिच्छति बलात्—

is the Sutrādhāra's speech on hearing which Chāṇakya utters the following behind the curtain and enters the stage—

भयः क एष मयि जीवति च द्रुमुत्तममिदमिच्छति ।

मरलगत is also of two sorts:—I. Doing one thing under the pretext of another as in the Uttara-rāmācharita when Sītā is sent to a forest under the pretext of satisfying her desire in pregnancy, Rāma's real object being to free himself from public slander. II. Accomplishment of the object aimed at while doing another thing. Dhanika gives the following instance for the second sort:—

द्वितीयं यथा कलितरागे—

रामः—कश्मलं तातवियुक्तमयोध्यां विमानस्थो नाहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्थं गच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनास्थायः स्थितः पादुकायोः पुरः ।

जयाजयक्षमाती च चामरी च विराजते ॥

इति भरतदर्शनकार्येणोद्दिष्टः ।

Viśvanātha considers मरलगत also as one of the varieties of प्रसङ्गना besides considering it as a part of वीथी. His definition which is the same as Bharata's is:—

यत्रैकं समावेक्ष्यन् परममन्दं प्रगाध्यते ।

प्ररोधे सत्तुं तज्ज्ञेन नास्तीत्युक्तिरुच्यते ॥

This instance is

यथा पादुकाय—एकवारो मदीं प्रति 'तस्मिन् भीरुत्वात्' इत्यादि । ततो एतत् प्रवेष्टुं ।

प्रपञ्च—The definition found in Śāhityadarpaṇa is 'विशेषात्पद-मन्तव्यं प्रपञ्चो ऽस्ति' । The instance given there is the dialogue between Rāma and Sītā in the Vikramorviśya Act. II.

विग्रह—Viśvanātha gives the following instance from the Vikramorviśya.—

यथा:—

संयतिनिवृत्ता नापि तया मरुदमुदरी ।

यन्ना स्म्य वनात्नेदस्मिन् मया विरहितं तया ॥

(नेदस्मिन् मया विरहितं) एतत्—यथा तदा ।

Here the question is construed as an answer.

उक्तम्—The following is from the Viśvambhāra is the instance given in the Daśarūpa and the Śāhityadarpaṇa —

कथं पृच्छन्तानां अनुवचनं तान् । संयतिनिवृत्ता

तया दुःखमनादेयानुवचनं तदा गम्यते ।

कृष्णाकेनोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत पुष्ट्या द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥

वाक्येति—Sport in words is of two kinds, when a sentence is left incomplete as in Vāsanti's speech in the *Uttararāmacharita* the sentence त्व जीवित त्वमासे मे हृदय द्वितीयम् &c. इत्यादिभिः प्रियशब्दे-
रनुपपन्नं शुभं तावेव is left incomplete by the words वास्तव्यथा किमिहोत्तरेण
and when in a dialogue there are two or three speeches in which there is a pun upon words as in the following dialogues between *Vidushaka* and *Madanikā*—

विदूषकः—भोदि मधुनि, एद चचरिअ म पि शिक्खावेय ।

मदनिका (विदुस्य)—हदास ण ह्मादि एसा चचरी ।

विदूषकः—ता किं वलु एदं ।

मदनिका—हदास दुबदीखड वरु एद ।

विदूषकः (सहर्षम्)—किं एदिणा खडेण मोअभा करीअनि लुआ वा ।

मदनिका (विदुस्य)—हदास ण हि ण हि पटीअदि वरु एद ॥

Viśvanātha explains it somewhat differently According to him when in a dialogue there are two or three replies such as would cause laughter, it is an instance of वाक्येति The following is the instance given by him.—

मिश्रो मासविषेवण प्रकुस्ये किं तेन मय विना

मय चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराहनाभिः सह ।

मेश्याप्यर्धरुचि कुतस्तव धन युतेन चौर्येण वा

चौर्यगूतपरिमहोऽपि भवतो नष्टस्य वान्या गतिः ॥

He gives other acceptations also of वाक्येति—केचित् 'प्रनामना-
व्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निश्चितवाक्येति' इत्याहुः । अथ च 'अनेकस्य प्रसङ्गेकमुत्तरम्' ।

मधिरुचम्—*Daśarūpa* gives the following instance.—

यथा वेणीसहो

अर्जुनः—

सह्यरिपुत्र्यासा यत्र चद्रा मुतस्ते

तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधागुतस्य

प्रणमति पितरौ वा मध्यम. पाण्डुपुत्र ॥

इत्युपक्रमे

राजा—अरे नाह भवानिव विरूथनाप्रगल्भः । किं तु
 दृश्यन्ति न चिरान् सुप्त वान्धवास्त्वो रणाङ्गणे ।
 मद्रदाभिनवशोर्जस्थवेणिकामङ्गभीषणम् ॥
 इत्येतेन भीषदुर्योशनयोरेनो यथाक्यस्याभिष्योविरथिवलम् ।

गण्ड—It is an unexpected combination of words in which the following speech is syntactically connected with the preceding and gives an opposite sense : The following are the instances —

रामः—इय मेहे लक्ष्मीरियममृतवत्तिर्नयनयोः—
 निमस्या न प्रेयो यदि परमसहस्रं विरह ॥

प्रतीहारी (प्रविश्य)—देव उभरिवदो ।

रामः—अयि क. ।

प्रती०—देवस्म आसण्णपरिचारओ दुम्महो ।

or in the Mudrārākshasa —

राक्षस —तदपि नाम दुरात्मा चानन्यदु ।

दौवारिकः—(उपमृत्य) जेदु ।

राक्षसः—आतिसभातु शन्य स्याव ।

दौवा०—अमचो ।

or in the Venisamhāra

राजा—

अभ्यासितु तव विराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव जरभोह मयोद्युगमम् ॥

कञ्चुकी (प्रविश्य पटाक्षेरेण सभ्रान्)—देव भग्न भग्नम्—

(सर्वं क्षातं पश्यति)

राजा—केन ।

कञ्चुकी—भीमेन ।

राजा—आः किं प्रतपसि ।

कञ्चुकी (सभयम्)—देव वययामि सर्वम् ।

अत्र भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

अवस्थादितम्—Explaining in another way what is said under the influence of sentiments. Das arupa defines it as under:—

एवमस्यापि पथा व्याख्या यथावस्थादितं हि तद्वत् । Dharmika's notes are:—

यथा गलितरामे

सीता—आद कल्ल वधु तुम्हेहिं अनुज्झाए गन्तव्वं । तहिं सो रामा विणएण
णमिदब्बो ।

लवः—अय्य किमावय्या राजोपजीविभ्या भवितव्यम् ।

सीता—आद सो वधु तुम्हाण पिदा ।

लवः—किमावयो रघुपतिः पिता ।

सीता (सायद्रुम्)—आद ण वधु पर तुम्हाण सअलाए जेव पुहवोए हति ।

नालिका—*Nālika* is *Praheḷika*, in which the sense is concealed with a fun or jocular air about it. It is a sort of enigma or a conundrum. Das'arapa defines and illustrates it as under:—

सोपदासा निगूढाया नालिकैव प्रहेलिका । यथा मुद्राराक्षसे ।

चरः—ह हो वन्नाण मा कुप्प किं पि तुह उअज्झाओ जाणादि किं पि अम्हारिआ
जणा जाणन्ति ।

शिष्यः—किमस्मदुपाच्यायस्य सर्वज्ञत्वमपहर्तुमिच्छसि ।

चरः—यादि दे उअज्झाओ सव्व जाणादि ता जाणादु दाव कम्म चन्दो
अणमिप्पेदोति ।

शिष्यः—किमनेन ज्ञातेन भवति

इत्युपक्रमे

चाणक्यः—चन्द्रगुप्तादपरकान् पुरुषान् जानामि

इत्युक्तं भवति ।

Vis'raṇṭha defines it in the same way.—

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ।

प्रहेलिका is a riddle, an enigmatic answer to a question, सर-
णवायुत्तरम् as *Vis'raṇṭha* puts it. प्रहेलिका इति सा ज्ञेया वचः सहाविकारि
यत्—अभिप्रेतायमवरणकारिवचनविधाया प्रहेलिकेति साना पल्लवणम् । *Praheḷika*
is thus enigma used with the object of exciting pleasure and
laughter or that which conceals what the speaker wishes to
conceal. The following is the instance given in the *Sāhitya-*
Darpana—

यथा एतावन्त्याम्—

सुसगता—सहिं जस्स किदे तुम आअदा सो इध जेव चिट्ठिदि ।

सागरिका—कस्स चिदे अह आअदा ।

सुसगता—ण वधु चित्तफलअस्स ।

अन त्व राज्ञः कृतं आगतेत्यर्थः सरतः

Vidagdhamukhamandana of Dharmadâsa mentions two kinds of Prahelikâ—Ârthi and S'âbdi. The former, also called Bahirâpika, is illustrated as under:—

तदप्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलग्नाश्रितः ।

गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति सुदुर्महः ॥

The answer is इषदूनजलपूजकुम्भ

S'âbdi Prahelikâ or Antarâpikâ is thus illustrated:—

सदारिमध्यापि न वीरियुक्ता

नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम् ।

यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती

वा नाम वान्तेति निवेदयाद्यु ॥

The answer is सारिका

Dandin mentions sixteen kinds of correct Prahelikâ and states that as the Doshâs are innumerable he has not thought it proper to give fourteen kinds of गुरु प्रहेलिका. The Prahelikâs are used in assemblies of learned men with the object of sport or creating pleasure or showing cleverness, or with the object of concealing what is intended to be concealed.—

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञेराक्षिप्यमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोग्ये प्रहेलिका ॥

Mandâramaranda explains नात्रि as under:—

सोपहासनिगूढार्थमालिङ्ग्य नालिङ्ग्य मता ।

अन्तर्लंघ्या वदिलंघ्या चेत्यत्र द्विविधा मता ॥

प्रवह्निता च ता केचिन् केचिद्भुजः प्रहेलिकाम् ॥

Bhoja divides प्रहेलिका into six kinds such as प्युतात्ता, दत्तात्ता, व्युत्तात्ता and so on. Vide Sarasvatikanthâbharana, 2nd Parichchheda

The word प्रहेलिका is derived from हिरु to suggest some thing. प्राहिलानि अभिप्रायं सूचयन्तीति प्रहेलिका.

असम्बन्धः—It consists mostly of irrelevant or incoherent speech caused by childhood, dream, madness and sentimentalism. Dâsarupa defines it as under.—

असंबद्धकथाप्रायोऽसम्बन्धो यथोत्तरः ।

Dhauli comments upon it as under:—

ननु चास्यद्वार्यत्वेऽस्यतिर्नाम शक्यदोष उक्त । तत्र । उक्तव्यापितमदोषादप्येवमस्तिनाम-
स्यद्वार्यत्वापितैव विभाव । यथा

आर्चयन्ति विदार्य वषकुहराभ्यामृजतो वायुके-
रक्षत्या विपकुर्वन् गणयत. सस्पृश्य दन्ताङ्गुरान् ।
एक त्रीणि नवाष्ट सप्त पञ्चति प्रथस्तस्ययाकमा
वाच. कौत्सरिपो. शिगुत्वविकला भेयसि पुष्पान्नु व. ॥

यथा च

इस प्रयच्छ मे कन्ता.... . इत्यादि ।

यथा वा

भुक्ता हि मया गिरवः स्नातोऽहं वह्निना पिकामि वियत् ।
हरिहरहरण्यगर्भा मत्पुत्रास्तेन नृत्यामि ॥

Beneficial speech uttered before a thoughtless person
who does not accept it is also असञ्जल्प according to Viś'vanātha—

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वच ।

यथा वेण्या दुर्योधनं प्रति गान्धारोवाक्यम् ।

व्याहार—It is humorous and enticing speech for the sake of
another. Dhananjaya thus defines it—अयर्थमेव व्याहारो हास्यलोपक
वच । Dhanika's comment on it is as under —

यथा मालविकाग्निमित्रे (लास्यप्रयोगावसानं मालविका निर्गन्तुमिच्छति) विदूषक —
मा हाव उच्यतेमुद्रा गमिष्यसि (इत्युपक्रमे) गणदास — (विदूषक प्रति) मार्यं उच्यते
पक्षवया क्रममेदो लतिन । विदूषक — पश्य पश्यते कम्पनस्त पूमा मोदि सा तप लङ्घिहा ।
(मालविका स्मरते) इत्यादिना नायकस्य विभ्रम्भनायिकादर्शनमप्युक्तेन हास्यलोपकारिणा
वचनेन व्याहारः ।

परव—Representing merits as demerits and demerits as
merits.

Dhananjaya's definition of it is as under —

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मुदय हि तत् ।

The following are the instances given by Dhanika —

मेदःउदकशोदरं लघु भव शुल्बानयोष्य वपु - इत्यादौ मृगपादोषस्य गुणविकारः ।

यथा च ।

सततमनिर्गृह्यमानसमायाससहस्रसंकुलकृष्टम् ।

गतानेदमविश्वाम जीवति राजा जिघोषुरयम् ॥

इति रात्रिगुणस्य दोषीभावः ।

उभयं वा

सन्त सचरितोदयव्यसनिन प्रादुर्भवेच्छ्रणा

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जावान्त दुःख सदा ।

अव्युत्पन्नमपि कृतेन न सता नैवासत्ता व्याकुलो

युक्तयुक्तव्यवेक्षण्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

{२२} आधिकारिकश्चतुर्वर्त्तु—It means the plot. It is also called इतिहास or कथा. It is divided into आधिकारिक or principal and प्रासङ्गिक or subordinate occasional. प्रासङ्गिक plot is either पताका or पदवी according as it is a long and continuous episode or a small one. Each of these kinds of plots, viz. आधिकारिक, पताका and पदवी, is subdivided into three kinds कथा or historical, कल्प or created by the poet and सङ्काप or mixed. वस्तु is otherwise divided into सूच्य or suggestible and असूच्य or not suggestible. सूच्य is further divided into श्राव्य and अश्राव्य and असूच्य into अश्राव्य, दृश्य and श्राव्य. Of the three sub-varieties अश्राव्य is a speech to one's self. It is generally introduced in dramatic works by words like स्वगतम् or आत्मगतम्. दृश्य is full of रस and भाव put forth in a charming manner and श्राव्य is either सर्वश्राव्य, (fit to be heard by all), introduced by प्रशङ्गम् or निषतश्राव्य (fit to be heard by restricted persons), or आकाशभाषितम्. निषतश्राव्य is introduced by अनातिवक्त्रम् or अपरस्मितम् according as the communication is warded off from others by placing the hand with the अनामिका finger bent on the cheek or in a simple way without such a preparation. आकाशभाषितम् is a speech in the air as it were. It is a question addressed by a character on the stage to a character not on the stage and the reply to it is supposed to be given by the character which is not on the stage and is introduced by words like किं कथयसि or किं वदसि. It is a device to prevent the introduction of a fresh character on the stage and is very largely used in Bhuna.

{२३} भाषा—Dhanika's note on it is as under—

युक्तभेदोक्तकाव्यसौख्यं चरितं यदेक एव । इति सङ्कतं पदव्यं वाचकव्यमिति न भवति । इतिरात्र वदामः । प्रकृत्य च निष्प्रयुक्त्य आकाशभाषितव्यसङ्कतं इति भवति । अत्र दृश्यं चरितं च रीतिं सौख्यं वाचकव्यं नदा सुखनामि ।

विट is a companion of a prince in assisting him to secure his beloved. He is skilled in singing, music and poetry and is on nearly as familiar terms with his associate as विट्पक

१२६ प्रहसनम्—A kind of low comedy Vis'vanātha's definition is as under —

भाषवन् सधिमध्यङ्गलास्याङ्गाद्वैर्विनीमितम् ।

भवेत् प्रहसनं रूतं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

वृत्तम्—Another reading is लास्याङ्ग The Vrittis in माग and प्रहसन १९ भारती and its parts are the following —

भारती सस्कृतप्रायो चाग्न्यापारो नराश्रय ॥

तस्या प्रयेचना वीथी तथा प्रहसनामुप ।

अङ्गान्यनान्मुपरीवारं प्रशसात प्रयेचना ॥ साहि० ६० ११९-३०.

मेघपद स्थितपात्र्यमासान् पुष्पगण्डिका ।

प्रच्छन्नमृगिगूढं च सैन्धवाय द्विगूढकम् ॥

उत्तमान्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमव च ।

लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥ साहि० ६० ६-२११-१४

For their explanation see the same work

१२७ विम् —Hemachandra's note on the word is —'दिना विम्बो विद्वद् इति पयसास्वद्यायादयं विम्बः ' कात्यायनासने p ३२६

१२८ ९ सप्तवक्त्रम्—The time for dramatic action in the three acts of this kind of composition is in other works measured by 'Nālika' which is equivalent to two 'Ghatis' or 48 minutes

द्विसन्धिरङ्गं प्रथमं कार्यं द्वादशनालिकं ।

चतुर्दशनालिकं तृतीयं नालिकं घटिगूढयम् ॥ दश० ३-५९.

चतुर्दशनालिकाभिनिष्पाद्य प्रथमाङ्कम् ।

द्वितीयोऽङ्के चतुर्भिर्द्विभ्यामङ्के तृतीयकं ॥ साहि० ६० ६-२३८-९.

११० अङ्कम्—It is called अङ्कम् by some Vis vanātha's note on it is as under —

इह च कविर् ' नाटकाद्यत पायङ्गुपरिच्छदायम् स्याटकाङ्कनामानम् ' नाट्कम् । अये तु 'अङ्कात्ता विलोपरूपा स्याटयने मुत्स्याटकाङ्कम् यथा—यन्निष्पादयति ।

१११ रासुम्—According to the definition in the text the hero and his antagonist should be invariably mortal and celestial मर्त्य and दिव्य are not to be taken respectively with नायक and प्रतिनायक. The line is to be understood to mean that both the hero and his antagonist might be mortal or both might be divine or one of them a mortal and the other divine. But they should not be other than mortals and divines. The reading in the Das'arupa is नरदि-याचनियम प्रत्यक्षप्रतिनायकौ' Vis'vanātha's reading is also the same —' नरदिव्याचनियनी (व १ 'चनियनी) नायकप्रति नायकौ' Mandaramaranda has the same reading as in the text.

१४१ एव विव स्तोत्ररूप प्रपद्य—प्रपद्य as generally understood and as defined by the author himself on p 120 मतदूत विप सोत्र प्रपद्य is mutual praise which is objectionable, it being the praise of another's wife. Here it is the praise of the husband by his wife and of the wife by her husband. So this sort of praise is not दुष्ट or vicious. The author thus gives an instance of प्रपद्य which does not conform to its definition given by him.

१४२ नटीकृतकभुवाज्ञानप्रतिज्ञावचन—

Sātradhāra's whole speech is नवियमुपकम्पते ध्रुवा नाट्यविद्या. Nati, however, does not stop to listen to the end, but having heard the speech up to ध्रुवा, she says कहं अज्जो पुम गाभर. This is an instance of गण्ड in which the following word ध्रुवा which is syntactically intended to be connected with नाट्यविद्या is connected with the preceding उपकम्पते and gives an opposite meaning. In verse 9 Sātradhāra has mentioned the promise given by Nati to sing Dhruva (पदेहे कलकण्ठनादमधुर गस्पामि गतिं ध्रुवाद्). ध्रुवा was thus to be sung by the Nati while Sātradhāra is understood by her to mean नवियमुपकम्पते ध्रुवा मया. This is thus a sudden statement opposed to what is mentioned and thus satisfies the definition of गण्ड (सहस्रोदित प्रस्तुतविशति गण्डम्) given by Vidyānātha.

Dhruva is fully treated in the Nāṭyaśāstra of Bharata in the 32nd chapter.

ध्रुवासङ्गानि तानि स्युर्नारदप्रमुखोद्भिजै ।

गतावानोद् रवाणि विनियुक्तान्यनेकश ॥

या ऋच. पाणिक गायः सप्तस्थाङ्गमेव ॥

सप्तस्थाङ्गमात्रं च तद्भवेत्यभिप्रेक्षितम् ॥

वाक्यवर्णो ह्यलङ्कारो यतः पाणयो लयाः ।

ध्रुवमन्योन्यसंबन्धा यस्मात् तस्माद्भुवा. स्मृताः ॥

१४१ इदमेव गुणवर्णनम् प्रवर्तकम्—The author departs a little from his own definition of प्रवर्तकम् *Vide* p. 119 and the notes there-on. Here we have a description of the merits not of the season of the year then prevalent, but of the Nayaka himself.

पतत् प्रस्तुतेऽपयोगिप्रतिपञ्चयाचरणादभूताहरणम्—अभूताहरण is a subdivision of गमसाधे. It is utterance of unreality, an utterance based on fraud, अभूताहरण उच्यते as Dhanañjaya defines it. Kings who retreat from the battlefield, vanquished by Pratâparndra, propitiate him to save their lives, by making marks of boars on their chests as a sign of subjugation. The marks of boars made on their breasts are not really speaking such marks, but they are marks of subjugation in disguise. Kings thus practise fraud which is however useful to the action of the play which is meant to raise Pratâparndra to ascendancy. The instance of अभूताहरण given by Dhanañjaya is the fraud practised in the Ratnâvali by Sâgarikâ who goes to meet her lover Yatsarâja in the disguise of his queen Vâsavadattâ. Dhanañjaya's note on the word is as under —

यथा रत्नावल्याम् ।

साधु रे अमञ्च वसतम साधु । अदिसिद्धो तव अमञ्चो जोग पराक्रमो इमाप सन्निविगद-
चित्ताप इत्यादिना प्रवर्तकेन गृहीतवाक्यवद्वत्तात्पर्याया सामरिकार्याया वत्सरागाभिसरण उच्यते विदूषक-
मुसगतानुसक्तकञ्चनमालानुवाददारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ।

Visvanatha illustrates it by the fraud practised by Yodhishtira in the Venisambhara —

‘अश्वत्थामो हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा

स्वैर शेषे गज इति पुनर्व्याहृत सत्यवाचा ॥

१८० एष सचिन्त्यमानापप्राप्तिरूपं वक्ष्ये—कम् is a division of गमसाधे consisting in the acquisition of an object when it is being thought of. The king was thinking of the victory of Pratâparndra when news actually came to him, declaring his complete victory.

P. and T". कलिङ्ग has already been conquered. *Vide* युद्धाय समनन्त कलिङ्गाः स्फुटपौरुषा p. 182.

१८६ अन्धोपसम्भवचनरूप तोटकम्—तोटक or नेटक as some put it is an angry and violent speech. Bharata defines it as सम्भवचनप्राप्य तोटकं निति सज्जनम् The instance given by Dhanika is a scene from the Ratanavali where Vāsavadattā having clearly perceived the king's attachment to Sīgariikā orders her maid-servant Kāūchanumālīkā to bind Vidushaka and Sīgariikā in fetters and to take them away

यथा रत्नावल्याम्—

वासवदत्ता (उपसृत्य)—अञ्जकतं जुतमिणं सरिसमिण । (पुनः सरोयम्)—मञ्जकतं वृत्तादि । कञ्चनमाले पदेण जेव पासेण बन्धितं आणेदि पन दुदुक्कणम् । एदं वि दुदुक्कणम् अगदी कोदि—

इत्यनेन वासवदत्तासम्भवचनं सागरिकासमागमन्तत्पम्बनेनानियतप्रातिक्करणं तोटकम् ।

Another instance is given from the Venisamhāra, viz. the angry speech between As'vatthāman and Kṛpā, shewing hope of conquering the Pāṇḍavas.

यथा च वेणीसहारे—

प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरस्य शेषे निग्राम्

इत्यादिना

शृतायुधो यावदहं तावदन्यैः क्षिमायुधैः ।

इत्यनेन अयो-यै कर्णावत्यादौ सम्भवचनं सेनाभेदकारिणा पण्डितैरन्यथाभ्यासात्किञ्च तोटकमिति ।

१८७ उक्तं प्रतपतोपयोगित्वेन वचनादभिवक्तम्—अभिवक्त is a part of गर्भसंज्ञि. It is a deception practised on others with the purpose of accomplishing the object in hand. Kings who had concealed themselves through the fear of Pratāparudra are found out by his men who assume the dress and speak the language of those kings with the object of inspiring them with confidence and thus detecting them.

अभिवक्त is defined by Bharata as ' कथनेनानिषेधान् दुष्टेऽभिवक्तं बुद्धिः'.

Dhanika gives the following instance from the Ratanavali:—

Das arupa mentions another kind of मम under.—

भावज्ञानमथापरे ।

Dharmika's note on this is as follows —

यथा र नावश्याम् ।

राजा (उपसृ य) प्रिय सागरिके

शीताशुर्मुखमुत्पले तव दशौ पञ्चानुसारं करो

रम्भागर्भेनिभ तवोदयुगल बाहू मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकरासगति रभसान् नि शङ्कमात्रिङ्गं मा-

मद्गानि त्वमनङ्गतापविधुसण्णोहि निर्वापय ॥

इत्यादिना 'इह तदप्यस्यैव विम्बापरे' इत्येतेन वाच्यदत्तया वत्सरजभासस्य ज्ञानं प्राप्तं ममात्तमिति ।

Thus मम here consists in Vatsaraja's love for Sagarikā having been known to Visavadattā.

Visvanatha has a similar definition of क्रम—भावतत्त्वोपलक्षितं मम इति । The instance given by him is from Sakuntala where Dashyanta comes to know the reality of Sakuntalā's love to him while she is composing a love-song—

यथा शकु तले—

राजा—स्थानं खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । तथा हि

उत्तमिर्तव नृत्तमाननमस्या पदानि रचयन्त्या ।

पुनराद्यतेन वक्ष्यति मन्त्रनुसारं वपेलन ॥

सामदानाचने समद—साम=sweet words, प्रियवचनं सामं समद इति । समद is taking some person on one's side, winning him over by the use of sweet words and gifts. The two messengers who brought news of Pralaparudra's victory are won over, induced to describe the victory in detail by the use of sweet words and gifts.

Dharmika gives the following instance of it —

यथा रत्नवन्द्यम्—

सायु वयस्य त्रायु दद ते पारतोर्विह स्तुत दशमीत्याभ्यां समदानाभ्यां विदुषस्त्य सागरेयान्नामकारिण समदान् समद इति ।

१८१ य नदाव—I am वति मय पुनर ए दे ह्यमन्त्रितं वति व ।

१८२ तत्र इव इह विदुषां वयस्य नव—Most of the Mes have this reading, but वयस्य seems wrongly inserted. It is not found in

P and T'. कलिङ्ग has already been conquered *Vide* युद्धाय समनद्यत कलिङ्गा स्तुषीकषा p 182

१८३ एतद्रोषसम्भवचनरूप तोष्कम्—तोष्क or त्राष्क as some put it is an angry and violent speech Bharata defines it as सम्भवचनप्रायं तोष्कं त्विति सञ्चितम् The instance given by Dhanika is a scene from the Rāṭnavālī where Vasavadatta having clearly perceived the king's attachment to Sagarika orders her maid servant Kauchanamābhā to bind Vidushaka and Sagarika in fetters and to take them away

यथा रत्नावल्याम्—

वासवदत्ता (उपसृप्य)—मज्जकतं दुत्तमिणं सरित्तमिणम् । (पुनः सरोपम्) मज्जकतं वट्टदि । कञ्चनमाले पदेण ज्ञेयं पापेण विविमं आगदि एव दुदुक्कणम् । एदं पि दुदुक्कणम् भागदो करिदि—

इत्यनेन वासवदत्तासरस्ववत्सः सम्परिकासमायसात्तापमनानियतमासिक्करणं ताट्कमुक्कम् ।

Another instance is given from the Venisambhara, viz the angry speech between Anantthaman and Karṇa, showing hope of conquering the Pandavas

यथा च वेणीसंहारे—

प्रथमपरिवोचितं स्तुतिमिरय शेषे निशाम्

इत्यादिना

पृतायुधो यावदह तावदन्यै किमायुधै

इत्यनेन अथा ये कणाक्षश्चामो सरस्ववत्सः सेनाभेदकारिणा पाण्डवविजयमाप्त्यायाचितं तोष्कमिति ।

१८४ एतद् प्रह्णोपयागिनेन वचनाद्विबलम्—मन्त्रित्व is a part of मन्त्रसञ्चि. It is a deception practised on others with the purpose of accomplishing the object in hand Kings who had concealed themselves through the fear of Pratāparudra are found out by his men who assume the dress and speak the language of those kings with the object of inspiring them with confidence and thus detecting them

मन्त्रित्व is defined by Bharata as ' वपेनाभिषयान् दुश्चेष्टित्वं युगाः'.

Dhanika gives the following instance from the Rāṭnavālī.—

RASAPRAHARANA.

For the full and clear explanation of रस, भाव, रसभास, भावभास, विभाव, अनुभाव, व्याधिचारी or सचारीभाव &c, the reasons why they are so called and the different theories of रस the reader is referred to my notes on the Ekavali on the third Unmesha in which the subject is dealt with by Vidyâdhara

१२०-१ भावस्य स्थायित्वं नाम—स्थायीभाव उदाहृत —

The following quotation from Bharata shows the mutual relation of रस and भाव in dramatic representation —

अत्राह—किं रसेभ्यो भावानां निमित्तिरुताथ परस्परसम्बन्धेयामभिनिमित्तिरिति । इत्यते हि भावम्यो रसानामभिनिमित्तिन रसेभ्यो भावानाम् ।

नानाभिनयसयद्भान् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात् तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोकृभि ॥
न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।
परस्परकृता सिद्धिस्तयोरभिनये भवेत् ॥
व्यञ्जनौपधिसयोगो यथात्र स्वादुता नयेत् ।
एव भावा रसाथैव भावयन्ति परस्परम् ॥
यथा बीजाद्भवेद्दृक्षा वृक्षात् पुष्पं फलं यथा ।
तथा मूलं रसा सर्वं ततो भावा व्यवस्थिता ॥

स्थायीभाव—The following is another verse which explains the nature of permanent feelings.—

विरुद्धा अविरुद्धा वा य तिर्येधातुमक्षमा ।
आनन्ददुःखरुन्दोऽसी भावः स्थायीति सङ्गितः ॥

The love of Naravâhanadatta for Madanamânjushâ, which remains as strong as ever, with its vigour undiminished by his love for other heroines, as described in the Brihatkathâ and the love of Mâdhava for Mâlâtî described in the Mâlâtîmâdhava to have been as strong as ever, undiminished in the least by opposite feelings even in the cemetery are given by Dhanika as instances of स्थायी भाव.

यथा वृद्धकषायी नरवाहनदत्तस्य मदनमञ्जुषायामनुपगमस्तत्तदा तत्तानेकेनाधिकानुपगमि रतिरुद्धत स्थायी । यथा च मालतामाधवः शरानाङ्कुरमिच्छेन मालत्यनुपगमस्यातिरस्करो 'मम हि प्राक्तनोपलम्भसमावितामजमन संस्कारस्यानवरतप्रबोधान् प्रनायमानस्तदिदं दरी

प्रत्ययातीरतिरस्कृतप्रवाहं विषयमास्मानिप्रत्ययोत्पत्तिस्तानस्तमपमित्र करोत्यतश्चित्तसम्पत्-
भेदयन्' इत्यादिनोपनिबद्धः ।

२२१ अप रसविशेषा —

शृङ्गार, रौद्र, वीर and वीभत्स are the poetic sentiments which lead to the remaining sentiments as Bharata describes in his Nāṭyaśāstra.—

शृङ्गारादि भवेद्दास्यो रौद्राच्च कृष्णो रसः ।

वीराश्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः ॥

शृङ्गारानुहृतिर्यो तु स हास्यस्तु प्रकीर्तितः ।

रौद्रस्यैव च यन् कर्म स द्वेयः कृष्णो रसः ॥

वीरस्यापि च यन् कर्म सोऽद्भुतः परिकीर्तितः ।

बीभत्सदर्शनं यच्च द्वेयं स तु भयानकः ॥

२२८ एकत्रैवानुपगम्ये—According to Vidyānātha, Viśvanātha and other writers on poetics, feelings in animals do not constitute poetic sentiments. Vidyādhara in his *Elāvalī* criticizes this view as under —

अपरे तु रसमात्रं नियम्य प्रचक्षते तत्र परीक्षाजन्तुः । तेष्वपि विभाव्यादिनमगन्तुः । विभाव्या
विज्ञानशूयास्तिर्यङ्मो न माननं प्रकृतुमर्हति रसस्येति चक्षत्र । मनुष्येष्वपि केचुचित्प्रामाण्ये
रसविरचयमात्रानावदमङ्गलम् । विभाव्यादिसम्प्रदाये हि रसं प्रति प्रयत्नो न विभाव्यादिज्ञानम् । तत्र
निरभामप्यस्यैव रसः ॥

Mammata's view appears to be the same as that of Vidyādhara. His definition of रसमात्रं and मावसात्र is तदावसात्र मनी
चित्तव्यवहितिः । प्रीतिमङ्गाभिरात्र मुद्रानुवति स्पन्दने दत्तादृष्टि &c is given by him
as an instance of भयानकरसः.

२२२ अप व्यभिचारिणां निर्वेदादीनां स्वरूपमुदाहरणं च—Feelings (भावः)
are divided into permanent (स्थायी) and evanescent (संचारी or
व्यभिचारी) Those which leave a permanent impression in the
mind even when they disappear are permanent. While those
which are temporary and which disappear without leaving a
permanent impression as soon as their causes disappear, are
evanescent.

The following quotation from Hemachandra's *Kāvya-
śāstra* well illustrates the nature of these feelings.—

भावयन्ति चित्तवृत्तयः पञ्चलौकिका वाचिकाद्यभिनयप्रक्रियारूढतया स्वात्मानं लौकिकदशायामनास्त्राद्यभ्यासश्च कुरति । यद्वा भावयन्ति व्यामुञ्चति सामाजिकानां मन इति भावाभ्यासिनो व्यभिचारिणश्च । तत्र स्थायित्वमेवावनामेव (रत्यादीनामेव) । जान एव हि जहति यतीभिः सविद्धि परितो भवति । तथा हि दुःखद्वेषा मुखास्यादनलालसः सर्वा रिरसया व्याप्तः स्वात्मानं युक्तप्रेमानिनया परमुपहसति । उक्तार्थापयशङ्कया शोचति । अपायं प्रति कुम्पति । अपायहेतुपरिहारे समुत्सहते । विनिपाताद्विमेति । किञ्चिदयुक्तयाभिमतमानो जुगुम्सते । ततश्च परकतन्त्रैर्विचित्र्यदशनाद्विरम्यते । किञ्चिज्जिह्वामुस्तत्र वैराग्यात् प्रथमं भजते । न ह्यतश्चित्तवृत्तिरासनाशूय प्राणी भवति (Dharmadāsa well says—निर्वासनास्तु रङ्गान्तरेण कुश्यामसनिभा) । केवलं कस्यचित् काचिद्विका भवति चित्तवृत्तिः काचिदूना । कस्यचिद्विचित्तविषयनिवृत्तिना कस्यचिदपथा । तत् काचिदेष पुरुषार्थापयोगिनीत्युपदेशः । तद्विभागइतश्चोत्तमप्रकृत्यादिव्यवहारः ।

ये पुनरमी धृत्यादयश्चित्तवृत्तिविशेषास्ते समुच्चिन्विमात्रमावाञ्छाममध्ये न भवत्येवमिदं व्यभिचारिणः । तथा हि रसायनमुपयुक्तवत्तत्वात्तात्पर्यप्रथमप्रभृतयो न भवत्येव । यस्यापि वा मयि विमर्शकत्वं तस्यापि इत्युपक्रमे क्षीपमाणा संस्कारशेषतां नावश्यमुपपन्नति । रसादयस्तु सपादितस्वरूपतया प्रलीनकल्पा अपि संस्कारशेषतां नातिवन्ते ते । वस्तुतया विषयस्य रत्यादिरक्षणान्न । यदाह पतञ्जलि — 'न हि चैत पञ्चस्यां वियां विरक्त इत्ययमु विरक्त' इत्यादि । तस्यात् रसादिरूपचित्तवृत्तिसूत्रस्यूता पञ्चमी स्वाभावानुदयास्वभाववैशिष्ट्यशतसहस्रवर्माणप्रतिलभमाना स्थायिनः चित्तवृत्तयः सति प्रतिभासत इति व्यभिचारिण उच्यन्ते । तथा हि क्लान्तोऽपि युक्तो कुल इति हेतुः श्रेयास्थापिनास्य सूच्यते । न तु राम ब्रह्मादृशानिमानि यत्र हेतुप्रभवाद् । अत एव विमर्शास्त्रोद्भासका सत स्वरूपोपरस्वरूपविदधाना रसमुत्साहादकचित्तवृत्तित्वमात्रमात्रवृत्ति न तु तदभावे ते सर्वत्र निरुपाक्या । वासनात्मना सज्जतूनां तन्मयत्वेनोक्तत्वात् । व्यभिचारिणां तु स्वविभावाभावे नाप्यपि नास्ति ।

In fact, व्यभिचारिणः are like the waves in the ocean of स्थायिभावः—'स्थायि-युग्मानिमग्ना बहोन्म इव वारिधौ' while the स्थायिभावः are feelings not cut off by other feelings, consistent or inconsistent, but standing predominant and reducing other feelings to their own nature —

‘विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिन्ने न यः ।

आत्मभाव नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥’

Jagannatha distinguishes between the two Bhavas under —

तत्र जा प्रवृत्तिरित्यादयश्च भावानां रसायिणम् । न च चित्तवृत्तिरुपाणादेवामायु विनाशित्वेन रिरात्वं दुर्लभं वासनारूपतया रिरात्वं तु व्यभिचारिण्यनिप्रसक्तमिति वाच्यम् । वासनारूपानामभावात् सुदुर्मुहुरभिव्यक्तत्वं रिरापदोक्तं वा । व्यभिचारिणां तु नैव तदभिव्यक्तिर्युद्धान्मायवत् ।

Bharata's note on this is also worth reading —

यदा यो याथसम्पूनेर्बिभावानुभावव्यञ्जितैरेकान्यञ्जायता (८ स्थायिभाव+८ सात्विकभाव+३३ व्यभिचारिभाव) भावे सप्तायगुणपायेनाभिनिष्पद्यत रसास्तत्कथं स्थायिन एव भावा रसत्वं प्राप्नुवति । उच्यते—यथा हि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदर-ज्जिरा समानाङ्गप्रयद्वा कुलविष्टाकर्मशिलाविश्वभषादाग्नवन्माप्नुवति तत्रैव चायम्पञ्चदशस्थापमानुचय मन्ति तथा विषावा-नुभाव-व्यभिचारिण स्थायिभावानुपलभ्यतां भवन्ति । बह्वक्षयवान् स्थामिमां स्थायिना भावा । तद्वरानायपुष्टयगुणमूला अपि भावास्तान् गुणतयाश्रयत परेजनमूला व्यभिचारिणो भावा । यथा नर-द्रो नहुनपरिश्रमस्य स एव नापि समते नाय-मुपहानवि पूरयस्थ विभावानुभाव-व्यामचारिपरिष्कृत स्थायिभावे रसतां समते ।

यथा नराणां नृपतिं शिष्याणां च यथा गुरुः ।

एव हि सर्वभावानां भावः स्थायी मद्भानिह ॥

Such are the स्थायिभावः while the व्यभिचारिभावः disappear as soon as their function of nourishing the स्थायिभावः is discharged—

ये तूपरतुंमायान्ति स्थायिन रसमुत्तमम् ।

उपहृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥

Viide note on स्थायीभावः p 50

निर्वेद—निष्फलता = Consciousness of one's being useless. It is equal to स्वावमानम् (contempt of one's self) Dhanaunjaya's definition of निर्वेद is

तत्त्वज्ञानापदाप्यादेर्निर्वेदः स्वावमानम् ।

तत्र चिन्ताश्रुतिश्चासर्ववर्थाद्युपसदीनता ॥

Dhanika gives the following instances —

तराहानानिर्वेदो यथा—

प्राप्ता भियः सकलव्रमदुषास्ततः विम् ६८

मायरो यथा—

यज्ञो विपद् च-गुविद्यागदु ११

दशच्युतिर्दुग्मममार्गयद

आस्वदतज्या कटान्धलाया

फलं मयन्तु चिरजीविताया ॥

इष्यातो यथा—

स्वमारो ह्यथमेन न यदरयस्तत्राप्यर्मा तापसः ।

सोऽप्यर्धन निहान्त रागमनुल जीत्यहं यवण ॥ ६८

वीरगृङ्गाख्योर्व्यभिचारी निर्वेदो यथा—

ये चाहवो न युनि वीरकटोरकण्ठ—

पीयेच्छलद्रुधिरराजिविराजितासाः ।

नापि प्रियापृथुपथेधरपत्रभङ्ग—

सकान्तकुङ्कुमरसाः खलु निष्फलस्तौ ॥

रसानङ्ग स्वत-वो निर्वेदो यथा—

कस्व भोः कथयामि दैवहतक मा विद्धि शास्त्रोदकं

वैराग्यादिव वशि साधु विदित कस्माद्यतः धूयताम् । &c.

विभावानुभावरसाङ्गानङ्गभेदादनेवशाजो निर्वेदो निदर्शनीयः ।

१४९ धृति—It is satisfaction obtained either through knowledge or acquisition of the desired object or power. The text gives an instance of the second kind. The following are the instances of the first and the third kinds.—

वयमिह परितुष्टा बल्ललैस्त्व च लक्ष्म्या

सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।

स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला

मनासि च परितुष्टे बोध्यैवान् को दरिद्रः ॥

राज्य निर्जितवानु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनपालिता प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रद्योतस्य सुता वसन्तमनसस्त्व चेति नात्रा धृति

क्षम. व्रतमुपैवय मम पुनमन्ये महानु-सवः ॥

१५१ आरेग—Hurry and excitement arising from various causes most of which are well enumerated with their Anubhāvas in the Dasārūpa and the Sāhityadarpana:—

आवेगः सभ्रमस्तत्र हर्षजे पिण्डताङ्गता ।

उत्पातजे सस्तताङ्गे धूमायावुलतामित्रे ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादे. स्तम्भचम्पादि पास्त्रायावुलतानिलान् ॥

इत्यद्वर्षाः शुचोर्ध्वनियज्जेत्याद्यान्ये यथायथम् ॥ साहि-द-१११४८-८६

१५५ अपस्मार—Loss of memory. अगस्त्यवसि स्वर्ण लोचयतीति अपगन स्वर. स्मरण दग्नाद्वा अपस्मारः. Dharmika and Vis'vanātha give the following instance from Megha in illustration of it:—

आश्लिष्टभूमिं रसितारसुचै-

लोलद्रुजाकारवृद्धतरङ्गम् ।

फेनायमान पतिमापगाना-

मसावपस्मारिणमादाशङ्के ॥

Jagannātha defines it as वृद्धावेतादेवोत्पन्नो व्याधिर्विरोधोऽप्यध्वार and states that the same disease and no other serves as a transient feeling in the sentiments of disgust and terror, while in other sentiments other diseases may serve as transient feelings व्याधित्वेनास्य कथनेऽपि विरोधाकारेण पुन कथन क्षिप्तमयानरूपयोरस्यैव व्यापरेकत्वं नाप्यस्येति स्फोरणात् । विमलम्ने तु व्याप्यन्तरस्यास्यापि च । The following is the instance given by him:—

हरिमागतमाकर्ण्य मधुरामन्तश्चन्तवम् ।

कम्पमानः श्वसन् कसो निपपात मद्येतले ॥

अथ मय विभाव । कथानि श्लासपतनादयोऽनुयाया ।

२६१ शुद्धारचष्टः—What Vidyānātha calls amorous jestures is designated by Dhanika and Vis'vanātha as ornaments of ladies (योषिदलकारा). They are thus described by Dhanahjaya:—

यौवने सत्त्वजाः स्त्रोणामलक्षरात्सु विंशतिः ।

भावो ह्यवध हेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमिहंते सप्त भावा अयलजाः ॥

लीलो विलासो विचित्रित्विर्विभ्रमः स्मिन्निश्चितम् ।

मेघायित कुट्टमित विन्वोक्ते ललित तथा ।

विहृत चेति विज्ञेया ददा भावाः स्वभावजाः ॥

Vis'vanātha enumerates the following eight additional ornaments:—

मद, तपन, मौष्प्य, श्लेष, कुतूहल, हसित, चकित, वेल्लि.

Bhoja calls these ornaments Vilāsas and defines and enumerates them as under:—

स्मृतीच्छयलज्जन्नानो मनोकवृद्धयसध्रयाः ।

विलासा ये वरस्योणा ग्रेथ त्येत्प्रदयन्तु ते ॥

त्यल्य विलसो विचित्रित्विर्विभ्रमः स्मिन्निश्चितम् ।

मेघायित कुट्टमित विन्वोक्ते ललित तथा ॥

विहृत क्रीडित कैलिरिति स्त्रीणां स्वभावजा ।
 हेला हावदयथान्ये द्वेया स्त्रीपुंसयोरपि ॥
 उपसख्यानमतेषामनुभावेषु मन्यते ॥

Further on चट्टा s are enumerated as under.—

हेला हावथ भावथ व्याजो विस्मम्भापणम् ।
 चाटु प्रेमाभिसन्धान परिह्रास कुतूहलम् ।
 चकित चेति निर्दिष्टद्वेष्टा काश्चिद्विलसिनाम् ।
 शेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविष्यति ॥

In the Mandaramaranda of Srikrishna these youthful graces are thus enumerated —

भावो हावथ हेला च कान्ति शोभा प्रगल्भता ।
 लीला क्लृप्तो विच्छित्तिर्बिभ्रम किल्बिषितम् ॥
 मोहयित कुट्टमित विष्वाको ललित तथा ।
 चकित विहृत हासो दासिर्धैर्यं कुतूहलम् ॥
 माधुर्यं च तथौदार्यमिति श्र्यधिक्यविशति ।
 कामिनीनामलसारा यौवने परिकीर्तिता ॥

भाव—It is the first change worked in the mind by the sentiment of love. निर्विकारमकान् सत्त्वाद् भावश्चादयविक्रिया is the definition given in the Das'arupa. The following is an illustration of it —

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्य—
 धन्द्रोदयारम्भ इवाभ्युदासि ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥

It is thus capability of the mind to recognize a feeling. It is the first change brought about in the mind by the feeling of love. It is just like a sprout that has germinated. When the change becomes a little perceptible, it is हाव, and when it is clearly perceptible, it is हेला

शून्येनादिविकारैस्तु सभाषेच्छप्रसन्नक ।
 भाव एवाल्पसलक्ष्यविकारे हाव उच्यते ॥
 हेलात्यन्तसनालक्ष्यविकारः स्यात् स एव ॥

माधुर्यम्—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्य
मलिनमपि हिमाद्रोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोहा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

is an instance of माधुर्य given in the *Dasarupa* and the *Sabityadarpana*.

१६४ रीत्यं—

उवल्लु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलं शशी &c.

is a very good instance of it from the *Malatimādhava* in which *Malati* shews her firm resolution not to cross the bounds of chastity of conduct

१६५ विच्छित्ति—Gracefulness brought about even by a small ornament, or attire, or decoration

Dhananjaya defines it as

आकल्पवचनात्पि विच्छित्तिं कान्तितपोपहृत् ।

The following is an instance given by *Dhanika* —

कणार्पितो रोध्रकण्ठमस्थे
गोरोचनाभेदनितान्तगोरे ।
तस्यां कपोले परभागलाभाद्
बबन्ध चक्षुषि यवप्रराह ॥

विलास—Graceful changes in the body and its actions brought about simultaneously by the play of love at the sight of the lover

Dhananjaya's definition of it is

तात्कालिष्ठे विशेषस्तु चित्तसौन्दर्यादिषु ।

The following is an instance given by *Dhanika* from the *Malatimādhava* —

अद्यान्तरे किमपि कम्पिभवादिहृत्—
वचिःश्रमुदसितविभ्रममायताक्ष्य ।
तद् भूरिस्तस्मिन् वदन् वदन् वदन् वदन्—
मन्त्रायैक विजयि मन्त्रयमावरासीत् ॥

Jagaddhara's note on this verse is:—

इह श्लोके विग्रह उक्तः । यदाह—

दयितानलोकनादौ विशेषोऽङ्गक्रियासु च ।

शृङ्गारचेष्टासहितो विलासः समुदीरितः ॥

विग्रह—The definition of विग्रह in the text is precisely the same that is given in the Das'arupa.

२६६ किलकिञ्चितम्—It is amorous agitation, a fusion of anger, weeping, joy, fear and other feelings. The following from Naishadhacharita is a verse where the word is used —

त्वयि वीर विराजते पर

दमयन्तीकिलकिञ्चित किल ।

तस्मिन् एव दीप्यते

मणिहारवलीरामणीयकम् ॥ २-४४

The following instance is given in the Sarasvatikāṇṭha-bharapa of Bhoja:—

पाणिपद्मविधूननमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः ।

योपिता रहसि गद्गदवाचा मम स्तनमुपव्युर्मुदनस्य ॥

In Act VII. of the Mālatīmādhava Madayantikā manifests perspiration and other changes caused by love at the mention of Makaranda. Jagannātha calls this किलकिञ्चित and quotes the following definition of it:—

यदन्तर्निहितस्यार्द्रः सन्यापारैर्मनोभुवः ।

सर्वीशविष्कृतिः क्षीणा तदाहुः किलकिञ्चितम् ॥

मोक्षयितम्—Silent and involuntary suggestion of love when a lover is talked of It is thus defined by उज्ज्वलनीलमणि—

घनतस्मरणचर्चादौ हृदि तद्भावभावतः ।

प्रोक्तव्यमभिलाषस्य मोक्षयितमुदीरयेत् ।

It is thus manifestation of love on the part of a woman in the absence of her lover when he is remembered or talked of.

सप्रविलासमयं सोऽप्यनितीर्यस्या

सप्रत्यभिज्ञमिव यामकयेत्य तस्या ।

अन्योन्यमावचतुरेण सखीजनेन

मुक्तस्तदा स्मितमुष्णमधुराः कटाक्षा ॥

Jagaddhara's note is.—प्रविलास्येत्यनेन मोहापितमपि कटाक्षितम् ।

Mālatī's eagerness to hear an account of Mādhava from Lavangīkā and her manifestation of love in an instance of मोहापित as Jagaddhara remarks—मिथकभाषणत्वे मोहापितभाषेऽप्य । पदाह—

श्रुत्वा कथां प्रियजनस्य सखीमुखेभ्यः

कर्णेन्द्रस्थितचलत्तनुतर्जनीकम् ।

यन् साहसमिह भृन्मितमग्न्याना

मोहापित तदुदित कविभिः पुराणै ॥

१९८ विनोक्त—Affectation of indifference towards a lover when he is talked of. Māgha has used the word in the sense of amorous jestures, dissociating from it the idea of indifference—

किं तावत् सरसि सरोजमेतदाद्य—

दाहोस्निग्धसुखमवभासते युवत्या ।

ससद्य क्षणमिति निश्चिन्तय कश्चि—

द्विज्वादेवैरुसहवासिनां परोक्षः ॥

Mallinātha explains वि-नोक्त here by विलास and observes as under —

यद्यपि 'विनोक्तोऽनादरक्रिया' इत्युक्तं तथापि विनियथापिना सामान्ये लक्षणेऽपरोक्षः ।

ललित=Gracefulness of the use of limbs. Dhanika gives the following instance—

सम्भ्रमश्च कर्तुमशक्यतावर्तनं शल्यन्ती

सा पश्यन्ती ललितललित लोचनस्यासत्तेन ।

विन्दस्यन्ती चरणद्वन्द्वे लीलया स्वीक्यते—

नि सदातं प्रथमवदसा नर्तिता पदुजाक्षी ॥

१९९ विद्वन्—Keeping silence through shame even when there is a proper occasion for speech.

वक्तव्यताऽप्यवकाशताया विद्वन् वदन् । is the definition given by Vis'vanātha. His instance is —

दरागतेन कुशलं पृथं नोवाच सा मया विंचित् ।

पर्यश्रुती ॥ नयने तस्याः कथयावभूवतुः सर्वम् ॥

२०१ चक्षुःप्रीतिर्भन सद्ग &c.—

Vidyānātha describes twelve conditions of love. Ten conditions are generally described by writers on poetics. Bharata omits the first two and gives the rest as under:—

अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मनः ।

दश स्थानानि कामस्य काममन्ताविंसर्पतः ॥

अभिलाषोऽन प्रथमे द्वितीये चिन्तन तथा ।

अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणस्तीर्तनम् ॥

उद्वेगः पञ्चमे हेयो विलसः षष्ठ उच्यते ।

उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद्वयाभिस्तथाष्टमे ॥

नयने जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥

Bhartrihari seems to accept the first two conditions mentioned by Vidyānātha as the following verse uttered by Kāmandakī shows —

पुरश्चक्षुरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरा

तनुग्लानिर्यस्य त्वयि समभवद्यश्च च तव ।

युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने मुखं जडतां

विधातुर्वैदग्ध्यं विलसतु सद्यमोऽनु मदनः ॥

Jagaddhara's note on the condition of love mentioned in the verse is as under —

इह चक्षुरागादिकं कामावस्था । पदाह ।

चक्षुःप्रीतिर्भनः सद्ग सक्त्पोत्पत्तिरेव च ।

निद्राच्छेदस्तनुत्व च व्यावृत्तिर्विषयान्तरात् ॥

लज्जाप्रणाश उन्मादो मूर्छा मरणमेव च ॥

These verses omit मलापिता and मन्त्र mentioned in the text, like the verse इदमन सद्गसक्या जागर इत्युतापि quoted in the commentary.

Mandāramaranda makes up the number ten in another way, i. e. by omitting मलापिता and मन्त्र as under —

अथ शङ्करादुरादिहेतवस्या दश भवेत् ।

चक्षुःप्रीतिर्भन सद्ग सक्त्पोत्पत्तिः प्रजगरः ॥

अरतिः सञ्जरः कस्य लज्जात्यापो भ्रमस्तथा ।

ततश्चात्मजिह्वासा स्युस्त्रियनद्दशा दश ॥

Bhoja in his *Sarasvatikanthābharaṇa* mentions the same twelve conditions of love that are mentioned in the text—

चक्षुःश्रोत्रिर्मनसङ्गः सारूप्योत्पत्तिसतति ।

ग्रन्थो जागरः कस्यमरुतिर्विषयन्तरे ॥

लज्जाविसर्जनं व्याधिहन्मादो मूर्छनं मुहुः ॥

मरणं चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥ ५ पार० १९-१०१.

Dhananjaya states that the conditions of love are really speaking endless—

दशावस्थात्वमाचार्यैः प्रायोदृष्ट्या निदर्शितम् ।

महाविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनन्तता ॥

२७७ अथ गृह्यार ॥ ४ च द्विविध —

The word गृह्यार is derived as follows by Vis'vanātha:—

शून्यं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शून्यार इष्यते ॥ साहि० ३-१८३.

गृह्यार or the erotic sentiment is first divided into सम्योग or enjoyment of love when the lover and the object of love are united and विप्रलम्भ or love in separation. Dhananjaya gives three divisions—अयोग, विप्रयोग and सम्योग. विप्रलम्भ is thus defined by Vis'vanātha:—यत्र तु रतिं प्रकृष्टा नापेक्ष्यते विप्रलम्भोऽयम्. It is subdivided into अभिलाषविप्रलम्भ, इष्याविप्रलम्भ, विरहाविप्रलम्भ and प्रसक्तविप्रलम्भ. अभिलाषविप्रलम्भ is the same as अयोग or प्रसक्त of other writers. When the lovers are not united even though they desire mutual union, we have अभिलाषविप्रलम्भ. अयोग is thus defined:—

तन्नायोगेऽनुरागेऽपि नवयारेऽवचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येन देवदत्ता विप्रकार्यदसङ्गः ॥

प्रसक्त may be answering as between रति and मोक्ष in which case it is called नेत्रेण, i. e. love as unchangeable as indigo or outward (इन्द्रियेण), comparable to the colour of safflower, or as durable as the colour of madder (मधिरङ्गम्) — इष्याविप्रलम्भ is separation of lovers caused by jealousy. It is called रति by

other writers and subdivided into इष्यामान and प्रणयमान : इष्यामान is caused by the jealousy of the beloved through her suspicion that her lover is attached to another lady. It is found in the beloved only and not in the lover. Dhanañjaya describes it as under —

स्त्रीणामीर्ष्याकृतो मान कोपोऽन्यासद्भिनि प्रिये ।

ध्रुते बालुमिमे रष्ट्रे धुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥

उत्स्वप्रायितभागाङ्गोत्रस्खलनमस्ति ।

त्रिभानुमानिक्य दृष्ट साक्ष्यदिन्द्रियगोचर ॥

Anger through jealousy arises in three ways, when the faithlessness of the lover is (1) either heard of by the beloved through her friends, or (2) inferred by her through her dreams or marks of enjoyment observed on the person of the lover or the lover's mistake in the utterance of the name of his beloved, or (3) seen with her own eyes. प्रणयमान or love-anger arises in both the lover and the beloved and lasts till anger is over. Dhanañjaya notes on it as under —

मेवदूतको वलीकृत प्रणयमङ्गुली मान प्रणयमान । यद्वपनायकपोमयः । तत्र नापश्य पथोत्तरमचरित —

अस्मिन्नेव स्तादृक् स्वभयम्भयार्गदत्तेक्षण

सा दमे दृष्टर्धनुष्य विस्मृतादासीर्धमे ।

आयान्वा परिदुर्भवावतिनिव त्वी पीत्य बद्धस्तत्र

यत्तद्वदयम्भदृष्टमग्निना मुप्य जगन् ॥

Similarly it may be through anger arising in the beloved or in both

प्रशमयितव्य may be caused by the lover going out on business or through confusion or curse. The first, viz., प्रणयम विषय, may refer to the present, the past, or the future going of the lover and is thought of as forced (५५३१४) Confusion may arise from a calamity or human affliction and separation though it is unexpected (५५३१५) Dhanañjaya describes it as under —

स च भावो भवन् भूतस्त्रिधाद्यो बुद्धिपूर्वकः ।

द्वितीय सहस्रोत्पन्नो दिव्यमानुषविश्रवात् ॥

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छ्रपञ्च. सनिधावपि ।

The following are the illustrations of वर्त्तमानप्रवास, भूतप्रवास and पविष्यप्रवास —

प्रस्थानं धलयै कृत प्रियसरोरसैराजस गतं

धृत्या न क्षणमासित व्यवसित चित्तेन गन्तु पुरः ।

यातु निधितेवतासि प्रियतमे सर्वे सम प्रस्थिता

गन्तव्ये सति जावत्त प्रियसुहृत्सार्थ. किमु त्यज्यते ॥

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य शीर्षा

मद्गोत्राङ्क विरचितपद गेयमुद्रातुसामा ।

तन्त्रीमाद्री नयनसलिले. सारयित्वा कथचिद्

भूयो भूय स्वयमपि कृता मूर्च्छना विस्मरन्ती ॥

याम सुन्दरि याहि पान्थ दयिते शोकं कृथा मा कृथाः

द्योऽस्ते गमनं बुतो मम ततो यथा कथं मुनसि ।

शीघ्रं न प्रजसीति मा गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा

भूयानस्य सह त्वया जिगामयोजावस्य मे सध्रम ॥

Dhanika's note on सध्रमप्रवास is as under —

कपातनिपातवतादिन पविष्यगत् परचन्द्रादिन पविष्यगत् बुद्धिपूर्वकत्वादक रूप एव सध्रम प्रवास । यथाशरीरपूरकवतादिन पविष्यगत् । यथा च कपातकुण्डलापहृताया मादव्या मालतामावयो ।

Another kind of विप्रलम्भ, not described by Vidvānātha is कल्पविप्रलम्भ, separation caused by the death of the lover or the beloved expected to be united in another birth. It is defined by Vidvānātha as under —

यूनोरेकतरस्मिन् यतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदेकमदा भवेत् कल्याणवत्प्रलम्भादत्र. ॥

यथा कारभर्या पुण्डरीकप्रदायतादृशम्.

This is considered by some to be कल्पप्रवास in the beginning and प्रवासप्रलम्भ after a hope for union is caused by भ्रमशयनी as Dhanika says — कारभर्या एव प्रलम्भ आद्यायते तत्रात्र प्रलम्भः प्रलम्भः प्रलम्भः ।

॥ भावा मवन् भूतत्रिधाद्यो बुद्धिपूर्वकः ।

द्वितीयं सहसात्पत्रो दिव्यमातुषविद्यात् ॥

स्वरूपान्यत्वरणाच्छ्रमपत्र सनिधावपि ।

The following are the illustrations of वर्तमानप्रवास भूतप्रवास and भविष्यत्प्रवास —

प्रस्थानं वलयं कृतं प्रियसखैरसैरजसं गतं

भूत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

यद्यपि निश्चितचतसि प्रियतमे सर्वं समं प्रस्थिता

गन्तव्यं सति जायते प्रियमुद्दत्तार्थं किमु त्यज्यते ॥

उत्सन्ने वा मलिनवसनं सौम्यं निक्षिप्य वीणां

मद्गन्ताङ्कं विरचितपदं मेयमुद्गतुक्षमा ।

तन्मयीमादां नयनसकलं सारयित्वा कथंचिदं

भूया भूय स्वयमपि कृत्वा मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥

याम् सुन्दरि याहि पान्थं दक्षितं शोकं दृष्ट्वा मां कृपा

शोकले गमनं कुतो मम ततो दण्ड्यं कथं मुखासि ।

शीघ्रं न प्रजसाति मां गमयितुं कस्यादियं तं त्वयं

भूयानस्व सह त्वया जिगामषाजावस्य मे सध्रमः ॥

Dhanika's note on सध्रमप्रवास is as under —

अपाननिपातशान्तादयः यावत्पुत्रात् परचन्दादनयविद्वशाद्वाग्नात्रपुत्रकत्वात्वरूपं परमं
मनः प्रवासः । यथाक्रीडुरुरसार्थिक्यावयाम् । यथा च कपालकुण्डलापहृतायां मातृयां
मल्लतामावययो ।

Another kind of separation not described by Vidyānātha is

the nature of the separation and other writers on poetical
separation caused by the death of the lover or the
beloved expected to be united in another birth. It is defined
by Vidyānātha as under —

दूराद्वर्तमानं गतवति लोकांतरं पुनरैव ।
किमन्ये संकल्पं मेकं करणव्यग्रमस्य ॥

यथा कदापि पुनरीक्यासात्पुनः

This is considered by some to be दूरप्रवास in the
and प्रत्यक्षप्रवास after a hope for union is conceived
as Dhanika says — वादस्यात्तु दूरं कथं

In प्रवामनिप्रलम्भ the नायिका is मोक्षितमवका, while in विरहनिप्रलम्भ the नायिका is विरहा कण्ठिता

The heroic sentiment is divided into दयावीर, युद्धवीर, दानवीर and धर्मवीर according as the heroism arises from mercy, warlike powers, charity or religion जीयूतवाहन, रामचन्द्र, परशुराम and युधिष्ठिर are the heroes representing the four varieties in order

Jagannāth is not in favour of these divisions—वस्तुतस्तु बहवो वीररसस्य शृङ्गारस्यैव प्रकारा निरूपयितुं शक्यन्तः । तथा हि प्राचीन एव 'सपदि विलयमनु' इत्यादि पद्ये 'मम मतिन मनामपैतु सत्यात्' इति चरमपादययासन पद्यांतरता प्रापिते सत्यवासेत्यापि समवात् । न च सत्यस्यापि धर्मात्गततया धर्मवाररस एव तन्नास्तेष्वप्यतमाव इति वाच्यम् । दानद्वययोरपि तद्वत्गततया तन्नास्तेष्वपि धर्मवारात् पृथग्गणनानीचिपात् ।

Jagannātha mentions similarly पाण्डिपवार, लम्बावार and बलवार.

२८२ भावादय - On the meanings of मार भावोदय, भावसिद्धि and भावव्यवहता the reader is referred to my notes on the Elāvali p p 443-451

२८६-८८. अत्र रसो नायकाश्च एव -विश्राम्यासपादयेनैव पठने - Sentiment is either natural such as is seen in the world (लौकिक), or super natural, such as is not generally seen (अलौकिक) Natural sentiment resides in the hero of a work and none else If, however, the appreciative audience (साधारणिक) feels the sentiment directly by the acting of a very clever actor or by hearing a poem which is full of sentiment, they though the sentiment resides in the hero, as it is very well and enjoyed, there is no inconsistency in its producing arising natural joy in the audience or the reader. - This savours of the theory of Bhatta Lollata or the पञ्चिनादिना, i e, those who hold that sentiment is produced in the hero (अनुकार्य) who is represented on the stage by the actor

Vidyānātha, being dissatisfied with this theory, introduces another by अपवा मारुपादिर्यदेव्य &c or Malati, Śitā and such other words in dramas and poems are to be understood as representing women in general and Ravana and such other words are also to be taken as implying enemies in general That is to say, the विमान s, the अनुमान s and the अपविचरिमाव s are understood in the general form (the विमान Malati is not under-

stood in the specific form of *Malati*, but in the general form of कविनी) and without specific connection, as belonging to ourselves, or to our enemies, or to those who are neither friends nor enemies, as ममेवेते, शत्रवेते, तस्मैस्वेते, or न ममेवेते, न शत्रवेते, न तस्मैस्वेते and are thus relished by the audience or the reader. Though the sentiment is really relished by a particular person, still at the time of relishing it he does not think that it is relished by himself alone (अहमेव आस्वादयिता ममेव विभाषादय परतया आस्वादयाना) on account of the force of the रियास &c taken in their general character, but feels that it is relished by all persons of poetic sensibility. It is supernatural (भौतिक), because in the world causes of joy and grief produce respectively joy and grief; while here all causes produce joy, the reader or the spectator feels joy even from seeing or reading the representation of the sentiment of grief (करुणस्य) ' लोके ह्ययकारुणात्मनो हृदयोकारश्च द्वि जायते । अत्र पुन सर्वेभ्य एव तेभ्य मुखाभियन्ताकिञ्चनम् । ' ' भौतिक लौकिकतामग्रीयन्ति । लौकिकतामग्रीयन्तस्तु परस्परं मुखाप तस्यापि पयं न वत्स्यायेवति बोध्यम् । '.

Thus the poetic sentiment resides either in the hero of the poem or the play, or in the audience of the play, or the reader of the poem, but never in the actor who simply represents it. If it is held that he represents the sentiment so very well that he actually enjoys it, then he ceases to be an actor and becomes a spectator (सामिक). Though sentiment does not arise in him, still he is able to represent it very well because of the skill obtained by constant practice.

Vijayānātha has not described the nature of the poetic sentiment so well as Viśvādhara and other writers on poetics. The theory of the poetic sentiment accepted by the learned is the one propounded by Abhinavagñita which is thoroughly dealt with in the *Kavyaprakāśa* and in the *Āṅgavallī*. See my notes on the *Āṅgavallī*.

१८८-८९ वृत्त १८ श्रुति परम्परानुसार- १ (नो) वि-Of the poetic sentiments, some are consistent, while others are inconsistent. It is thus described their consistency and inconsistency.

पुनश्च परस्पर कैरपि सहाविरोध कैरपि विरोध । तत्र वीरतृष्णारयो शृङ्गारहास्ययो वीर
द्रुतयो वीरहीद्रयो शृङ्गारद्रुतयोश्चाविरोध । शृङ्गारवाग्द्वयो शृङ्गारवद्वयो वीरमयानन्दयो
यान्तरहीद्रयो यान्तशृङ्गारयोश्च विरोध ।

If two opposite poetic sentiments are to be described as existing together, then they should be so described that their opposition may disappear. Thus though the sentiments of heroism and fear are opposed to each other, they may be so dealt with that their opposition might disappear. For instance, the hero (नायक) may be described as actuated by valour, while his antagonist (प्रतिनायक) may be described as actuated by fear. Or the opposition of sentiments might be removed by placing a friendly sentiment between them. This is what is called a bold assertion of the poet (कविजीडोविममप्रय) in the text Jagannātha says, 'यदि तु विरहयोऽपि रसयोरेक सभाष्य इष्यते तदा विरोधे परिहृत्य त्रिय । तथा हि विरोधस्तद्वद्विषय स्थितिर्विरोधो ज्ञानविरोधश्च । आद्यस्तदधिकरणाद्विज्ञानरूप । द्विनायकज्ञानप्रतिपक्षज्ञानकत्वलक्षण । तत्राविवरणादपि विरोधिन स्थापने प्रयत्नो निवर्तते । यथा नायकगतत्वेन वीररसे वज्रवीधे प्रतिनायके मयानन्दस्य । रसातलस्याविरोधिन सविकतुरित्वात्तत्त्वस्थापने द्विर्नपिोपि निवर्तते । यथा मन्त्रि-
मिनायकामाज्यादिकायां कथाभगवत्स्य श्वेतकलाभद्वय शान्तिरसप्रधाने वचन प्रस्तुते "किमिह-
मनाकालिनपूर्य रूप कोऽयमयानवीरवी वचनरचनाया मयुरिमा' इत्युक्त्या तत्रस्थापनेन
वर्षणिर्निर्गम्यमुरागवचने ।'.

Jagannātha says that when the opposition of रस's is talked of, the word रस is to be understood in the sense of स्थाविमम since when a रस is enjoyed the mind is lost in supernatural happiness as at the time when the Supreme Being (पर ब्रह्म) is contemplated and it knows nothing else (विगन्तिनवधारतः). Moreover, रस never resides in the hero or his antagonist but resides always in the appreciative audience or reader (सामाजिक) 'रसपदेनाह प्रकरणे तद्व्याप्ति स्थितिममो गृह्यते । रसस्य सामाजिकप्रतिबन्ध नापराधार्थं तत्र द्विर्नपिानन्दमयत्वानिवारणात्'.

२२१ गुणालंकारभ्रातृनपत्तिर — The splendid Bhāvas, the permanent feelings of the mind (स्थाविमम), attended by their causes (विधा), effects (अनुधा) and transient subordinate feelings (व्यभिचारिमात्र), and graced with a splendid paraphernalia of poetic merits (Gunas) and poetic ornaments (Alankaras), whose develop-

ment into poetic sentiment (Rasa) is budding forth, may cause happiness or misery to young men, but to the expectative they develop themselves into a full poetic sentiment which is enjoyed in such a way by them that the mind is wholly absorbed in them, feels excessive joy (even when the sentiment of grief is represented) and knows nothing else at the time than this enjoyment as on the occasion of the contemplation of the Supreme Being (परब्रह्म). Thus the relish of the poetic sentiment is like the bliss of the contemplation of the Brahman, the only difference being that the former is acquired by the investigation of Vibhāvas &c. (विभावानुसंधान) while the latter by concentration of the mind (योग). Though the Vibhāvas &c. precede their development into Rasa and though there is thus a sequence (क्रम) between the Vibhāvas &c. which are suggesters of Rasa (व्यञ्जक) and Rasa which is suggested (चक्षुष्य), yet it is imperceptible as the perception of the Vibhāvas &c. so very quickly leads to the perception of the Rasa that the lapse of time and the sequence are not felt at all as in the case of a hundred leaves of a lotus, pierced by a needle. Though the leaves are not pierced at the same time, yet the difference of time is too small to be felt. Thus though there is a precedence of the Vibhāvas &c. to the Rasa, the perception of the Vibhāvas &c. and the Rasa follows so quickly that the sequence is not felt at all and the poem becomes an instance of असंख्यकालव्यञ्जन.

२११-२१ राशे वाग्यार्थं सरं विलसति—The poetic sentiment shines forth like the sense of a sentence, in which the Vibhāvas &c. are like the senses of words. As the senses of words have a proper termination in the sense of a sentence, so the Vibhāvas &c. end in the development of poetic sentiments. Thus the Vibhāvas themselves turn into poetic sentiments like threads turning into a piece of cloth and their mutual splendour is manifested by their successive development, and though there is a sequence between the Vibhāvas &c. and the Rasa, it is imperceptible = described above.

ततो माया एकव्यसस्तुदितान्योन्यविमता—Though this reading is adopted in the text owing to its being found in the majority of manuscripts, ततो माया एव व्यसस्तुदितान्योन्यविमता is a better reading. It is found in M. also in T. and in the commentary Ratnāpapa.

१९४ माये स्थायिनि वर्तमानविमते—

In the permanent conditions of the mind, such as those of love and others, with their grace enhanced by the Vibhāvas &c., the transient attendant feelings (न्यविचारिमत्ता) often arise and disappear, just as waves repeatedly burst forth and are absorbed in the ocean. Thus the permanent conditions of the mind are like the ocean and the transient feelings are like waves in them; and as waves are transformed into water, so do transient feelings turn into the state of the permanent feelings by their development. The poetic sentiment of which the relish is greatly increased by the enjoyment of self-disparagement (निर्वेद) and other transient feelings is found in the world in the hero that is represented, but in dramas and poems it is found in the appreciative audience or reader.

DOSHAPRAKARANA.

२९६ दोष काव्यापकर्षस्य हेतु शब्दार्थगोचरः—For the nature of Dosha and its divisions see my notes on the *Ukavali* pp 484-85.

२९८ अप्रयुक्त—When a word is used, which, though sanctioned by a dictionary, is not sanctioned by the usage of poets, it constitutes the poetic defect, called अप्रयुक्त (not used by poets). Manumata explains it as तत्प्राप्तमपि कविभिर्नास्तिम्. It is a *Pada-dosha* or word-defect, because it is connected with a word by positive and negative concomitance (अन्वय and व्यतिरेक), existing as long as the word exists and disappearing when the word disappears. The word देवता though sanctioned by Amara, is not used in this masculine form by poets. Similarity दुश्चरन is not used by poets in the sense of Indra.

Mammata remarks that though this poetic defect may come under असम्यक्, it is treated separately in accordance with the usage of previous writers (यद्यप्यसम्यक्सर्वैरप्युक्तोऽयं केचन भेदात्प्राप्य वैतलकारिभिर्भिन्नानेन प्रदर्शिता इति भेदप्रदर्शनेनोदाहृतव्या इति च निम्नोक्ता)

The defect अप्रयुक्तत्व is अनित्य (inconstant), for in the figures स्नेह and यमक they cease to be defects. ‘अप्रयुक्तनिर्द्वयार्थो, ‘केपादावदुष्टौ’ काव्ये म० ३० ०

अविमृष्टविषयात्—The reader is referred to my notes on the *Ekavali* for this defect

अवृत्तार्थ—Words of which the sense is not useful to the subject in hand constitute this defect. Instead of using पादुदय, अष्टारवित्रादु is used. Though there is nothing wrong with the whole sense, there is no propriety in using अष्टारवित्रादु for it. The word अष्टारवित्रादु is not at all useful to the subject in hand and hence the defect is called अवृत्तार्थ. words of which the sense is not developed or appropriate

२९९ असम्यक्—Vidyāsāhitya defines असम्यक्ता as a defect arising from a word being used in an etymological sense (वैयक्याय) which has not the sanction of usage. अत्रयत् is never used (रुद्र) in the sense of the ocean though it has that sense by etymology.

Mamata explains it thus—यत्तदपि पश्येन न तत्रास्य यकि Though हृन् is given in the Dhātupāṭha in the sense of going (हन हिंसागत्योः) it is not used in that sense मुरलीनदिनीमेष इति सप्रति सादरम् is therefore an instance of असम्य पदोप The root हृन् has the sense of going in words like पदति, जन and नह्, but not in other cases.

Namisaḍha mentions four kinds of असम्यक्—1 A root with a preposition used in a sense which it has without it, e g पश्य in the sense of रय, 2 A root used in a sense, which, though sanctioned by a dictionary, is not sanctioned by usage; e g हृन् in the sense of going, 3 A word used in a sense which, though etymological, is not sanctioned by usage, e g जलम् in the sense of शरिर्, and 4 A word of which the sense is not clear, e g देवज्जिमास्त्रोद्भासम्, where it is said that the sense is not clear as a cloud has many colours The last case however falls under सद्विज्ञा The reverse of the first case, a root used in a sense which it conveys only when joined with a preposition, also constitutes the same defect as वृत् used in the sense of वृत् The first case is called अशक्य by Mamata.

नयार्थम्—A secondary power of words (लक्षणा) is resorted to when there is रुचि (usage) or प्रयोजन (reason or object for assuming the secondary power) sanctioning the implied sense. When it is resorted to in a case other than this, there is a poetic defect called नेपावका Mamata explains नेपावकम् in निविद्ध साहित्यिकम् In the instance विहाय च गृहास्तत्र वै ॐ व्यपशन्नवदय has the sense वनवदय which is arrived at by reversing the letters of the word नव and using the word so formed (वन) with वदय The sense of वन from the word व्यपशन्नव is not साहित्यिक, but based upon the poet's own convention The defect is therefore नेपावका नेप वापपरिवर्तन करे साव्यदा परिवर्तनाय अव पश्यतु

Bhāmaha defines it as under —

नेपार्थं नायते युक्ता सत्यार्थं वृत्तिर्भवेत्तान् ।

साव्यन्था अनुप-रुद्धः कथञ्चित् स्वार्थमर्थयति च

Bhāṣya's definition is स्वसंज्ञाप्रकृतौ नववर्णनि वदय । His instance is

मुख्यशब्दमास्थाय विमुक्तपशुपङ्क्तिना ।

यद्युत्थयेकजनानामप्रतुष्टं जित उद्धवजित् ॥

Here मुख्यशब्दम् means हनुमन्तम् पशु means गो and through it, arrow. पङ्क्ति is equal to ten अनेकजन=दिन, a word अनेकजनानाम=चक्र, तद्व=रप The whole means दशरथ तनुका=Lakshmana

ध्रुतसङ्गति or solecism, grammatical defect, is called प्रदसस्कार in Mandārīmaranda by Srikrishna and असाधु by Bhoja.

Bhoja's instance is —

भूमिभारभराकान्त बाधते स्फुट्य एष ते ।

तथा न बाधते स्फुट्या यथा बाधते बाधते ॥

१०० द्विष्ट—This defect is found when the comprehension of sense is distant and the composition laboured or elaborate

अप्रयोजक—When there is no propriety in the use of a word वज्रपटनान् प्राक् चलाममु as applied to परशु has no propriety

There seems not much difference between अप्रयोजकता and अप्रयोजकता as in both the defects, the sense is not useful to the subject in hand (प्राक्त अनुपयुक्त) In the first defect, the sense of an adjective (as of अष्टाध्यायी) is not entirely useless, but the particular words to convey it in a roundabout way are not required Vidyānātha follows Bhoja whose definition of अप्रयुक्त is —यत्तु तुच्छाभिप्रेय स्यादप्रयुक्तं तदुच्यते His instance is —

शतार्धपञ्चाशदभुजो द्वादशार्धमिलचन ।

विंशत्यर्धमूर्ध्नी च पुनस्तु सदनान्तक ॥

अत्र दशबाहु मिलाचन, पञ्चवक्त्र शरी तुच्छाभिप्रेयमित्येवमप्युच्यते इति विप्रशयम् ।

Ratnadarpana says—स्यादप्रयुक्तमित्यर्थं बहुवारं बहुवारं इत्येत्यर्थः (अप्रयुक्तमित्यर्थः)

In the second, however, the sense of an adjective (चलाममु in the instance) is entirely useless

गूढार्थ—When a word is used in an obscure sense, we have the defect called गूढार्थता Mammata calls it निहनायना He explains निहना as यदुपपाद्यमप्रसिद्धं प्रयुक्तम् which is the same as the definition of गूढार्थ given by Vidyānātha who follows Bhoja गूढार्थमप्रसिद्धार्थं प्रयोगं कुर्वते इति (गूढार्थः)

Ratnes'vara says — यस्य पदस्य शाश्वती सिद्धभाविदम तद्वदमसिद्धे प्रपुञ्ज
सदा गूढाभम् ।

अयार्थ—It is defined as रुद्धिमभ्युत—dropped from the conven-
tional use Bhoja's definition is the same—रुद्धिमभ्युत पद यनु तद्वयार्थ
मिति भूतम् । It is thus almost the same as असमर्थ Mammata calls
it अशक्यक A word is असमर्थ when it is not able to express the
intended sense except by योग (etymology) It is अयार्थ when
it conveys the intended sense by etymology, but has another
sense viz conventional जन्मन् or अभ्युत्तर cannot express the
intended sense of a cloud except by etymology It has how-
ever no other sense It is therefore असमर्थ विदग्ध in the sense
of 'greatly burnt' is अयत्न It can convey this sense only by
etymology, but it has another sense which is conventional, viz
'clear' Bhoja's instance is —

विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते प्रियम् ।

भावहन्ति न त दुःख प्रसमयन्ति न य प्रियम् ॥

१०१ अमतीतक called अमतीत by Mammata is a word used in
a technical sense, as यनु used in the sense of यन्त्रालय or आश्रय in
the sense of वासना

१०२ परशम्—It is the same as अतिकटु (harsh to the ear)
of Mammata and other writers

शब्दहीनम्—It is the first of the defects in a sentence (वाक्यदोष),
enumerated by Vidyanātha In enumerating वाक्यदोष's and
defining them, Vidyanātha follows Bhoja हिन न सङ्गुणमहे is a
violation of grammar, according to which सङ्गु is Atmanepath
only when it is used intransitively Mammata thinks that
अनुसङ्गक असमर्थ and अनर्थक are only पददोष's and that they can
never be वाक्यदोष's

अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थ निरर्थकम् ।

काव्येषु दोषा सन्त्यते पदस्याशेषि कचन ॥ काव्य प्र० ७-५२

१०४ क्रमभङ्गम्—This defect arises from a break in the se-
quence of sense or words प्रमथे काकतीद्वाप्य &c is an instance of
the first sort Here presents should be named in order of
their value, a more valuable one being named before a less

valuable one. Elephants should be therefore mentioned before horses. The instances का नाम गगनास्तासु illustrate violation in the sequence of words. The moon has sunk in the ocean of Pratāparudra's glory and the sun in the ocean of his greatness चन्द्रस्यो is therefore the proper word instead of सूर्योचन्द्रायतो. When the groups यत्तत्तयो लो and सूर्याचन्द्रमसो are connected together grammatically, connection of sense is established according to appropriateness. There is thus no violation of the sequence of sense. But there is a violation of the sequence of words, because when groups containing the same number of words are connected together, words in each are generally to be taken in order (यथासक्यमनुदेशं सजानाम्). Bhoja's definition and treatment of this Dosha is the same.—

क्रममष्ट भवेदर्थः शब्दो वा यत्र तत्क्रमः ॥

पुराणमथ मातङ्ग प्रकृत्यस्मै मशालसम् ।

कान्तिप्रतापं भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ ॥

This Dosha corresponds to the Arthadosha called पुष्प by Mammata (e.g. विभागय दृक्मे मलङ्कारं वा मशालसम्). Mammata's Vāhyadosha called अक्रम arises when a word is used in a place other than where it should be used 'अक्रमवर्धमानः कस्यै पत्रं तत् । यत्पदान्तरं यत्पदोपादानमुचितं ततोऽप्यत्र तदुपादानं यथेत्यर्थः । प्रदीपः ॥ ६ ॥ द्वयं गते समति शोधनपिता समानमप्रापनया कपालिनः । कला च सा कश्चित्पती कलावतस्त्वमस्य लोकरय च नेत्रकौमुदी ॥ In this च च is the proper arrangement of words 'एव चाम् दोषो निपातविषयः । यथा अपसर्गाणां पातो पूर्वमेव पर्यायः । एवेत्यादीनां व्यत्ययेनान्तरं पुनर्यादीनां व्यतिरेक्यादनन्तरमिशादीनमुपमानादनन्तरम् । एव च 'बद्धादुक्तिं दामनः' इत्यादावप्यमेव दोषः । आदीनां समुपेयादनन्तरम्' इत्येव

१०१ विधिवि—सन्धिः १३ उद्दिता, i. e. close proximity of letters (वर्णानादतिशयितं सन्धिः). When letters are very close, they generally combine themselves into a new formation. Sometimes they remain as they are without combining. Grammar sanctions certain cases in which combination does not take place. They are cases of प्रथम vowels (i. e. ending ई, ऊ, ए of dual forms of nouns and verbs, ई of अर्ध, ending ए of the Vedic form भवि, one vowel of indeclinables except आह, ओ of भदो, ending भो of

vocative forms followed by the classical इति, the indeclinable च followed by इति, the last two cases being optional. 'इदुदेद्विचनं प्रगल्भम्', 'अदसोमात्', 'शे', 'निपात एकानमाद्', 'ओत्', 'सबुद्धौ शाक्यस्येतानार्थ' and 'उद्य', of पुन vowels, and of vowels which coming together by the optional dropping of य् and व् are not united as the dropping is असिद्ध (as in हरे+पदि=हर पदि or हत्येदि and similar instances of ऐ ओ and औ, and दश+इह=देशपिह or देश इह and देव+इह=देवपिह or देव इह. In those cases the dropping of य् and व् is असिद्ध by the Sutra पूर्वसिद्धम्. In other words the सौप is to be supposed as not having taken place and so there is no combination of vowels.)

विसृति means the ugliness of Sandhi. It is brought about in three ways—(1) When there is no Sandhi, (2) When the Sandhi gives rise to the implication of an indecent idea and (3) When the Sandhi is harsh to the ear. 'विसृति सप्तैकं प्यम्—विशेषोऽस्मिन्नव कश्चिच्च'. The first case, viz., विशेष, non-combination, is either वैच्छिक (brought about by the will of the speaker according to the verse 'साहित्येकपदे नित्या' &c given in the commentary or आनुशासनिक (sanctioned by the rules of grammar as the non-combination of पुन and प्रगल्भ vowels or the non-combination of vowels by the dropping of य् and व्, which is असिद्ध). The आनुशासनिक विसृति is thus of two kinds, (1) प्रगल्भदुक्त and असिद्धिदुक्त. The वैच्छिक non-combination, even if it occurs once in a verse, constitutes the defect called विसृति, because being based only on the wish of the speaker it has no authority to stand upon and is thus unpleasant to the appreciative heart. The आनुशासनिक non-combination, being authoritative, causes disgust to the appreciative reader only when it is repeated and thus causes च ऋषोर्विष्य (looseness of construction). Vidyānātha illustrates वैच्छिक non-combination by योयानि इरयानि and विरूप or वट सवि by पूर्वैषयम्. The latter constitutes a defect by its harshness. The author does not give instances of आनुशासनिक non-combination or असिद्ध combination. Instances of these are given in the Kāvya-prakāśa.

राजन् विभान्ति भवतश्चितानि तानि
 इन्दोर्धृतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः ।
 धीदोर्वले अतितते अचितानुवृत्ती
 आतन्वती विजयसपदमेव भात ॥

Here even the single non-combination of vowels in तानि and इन्दो which is ऐच्छक constitutes the defect विसृष्टि, while the repeated non-combination of vowels in धीदोर्वले and अतितते, and अचितानुवृत्ती and अचितानुवृत्ती and आतन्वती which is आसुरासनिक constitutes the same defect. Similarly the same defect occurs when vowels are repeatedly not combined after the optional dropping of य and वृ. 'सहितान् करोमीनि स्वेच्छया सज्जदपि दोष प्रशम्यादि शैलकले स्वसङ्गत्' काव्य प्र०.

१०५—३ व्याकीर्ण, वाक्यसकीर्ण and वाक्यगर्भित—Of these, the first defect, व्याकीर्णता, arises when the grammatical connection of nominal or verbal forms is confounded. In the verse सुवार्तिनो महीपाला the intended grammatical connection is आज्ञा शिरसि विभ्राणा and क्रोडमुद्रिकासुरसि विभ्राणा, but it is confounded on account of improper arrangement of words. The second defect arises when words of one sentence are found mixed up in another sentence—'पञ्च वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशति' काव्य प्र०. When a whole sentence is introduced, mixed up in the midst of another sentence, the defect गर्भितत्व arises—'यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति' काव्य प्र०. Bhoju's definitions are—

व्याकीर्णं तस्मिन् यस्मिन् विभक्तीनामसंगतिः ।
 वाक्यान्तरपदार्थस्य सन्निर्णयमति तद्विदुः ।

and वाक्यान्तरसर्गं यत् उदाहृतवाक्यगर्भितम्

अव्युपगता—It is a defect arising from incomplete grammatical connection of a verb. In the instance शैलकलेऽन्तः, अस्मात् is the object of पश्यन्. It has a qualifying attribute अव्युपगता used after पश्यन् shews that there are other attributes of अस्मात्. They are supplied by the first line but not given in such a form as can be connected with अस्मात् and hence with पश्यन्. शैलकलेऽन्तः and वाक्यान्तर would be proper attributes that can

be connected with अस्मान् and hence with पश्यत्. As it is, there is no वियाख्य or connection with a verbal form of the words in the first line and hence the defect अपूर्णता

अप्रच्छन्ता and यतिश्रुता correspond to हतात्तता of Mammata who explains it as under —

‘ हत लक्षणानुसरणेऽप्यन्यम्, अप्राप्तगुणमावन्तलघु, रसानुगुणं च हतं यत्र तत् हतात्तम् ’

The first case constitutes यतिश्रुता, and the second अप्रच्छन्ता. The third case of हतात्तता where the metre is opposed to the poetical sentiment is illustrated by the following:—

हा नृप हा धुध हा वविग्न्धो
विप्रसद्वत्समाश्रय देव ।
मुग्धविदग्धसभान्तररत्न
वासि गत इ वयं च तवेते ॥

The metre here is दोषक which is suited to हास्यरस and not कर्णरस which is the poetic sentiment represented in the verse

‘ कर्णे यदाकातापुष्पिताग्रादीनामेवानुगुणम् । गृहारादौ पुष्पीकगारादीनां वीरादौ धिक्किरीणां तारुणिकीकितानामानुगुणम् । हास्ये च दोषरस्य प्रतिपदाः कथ्यन्ति तेनानुगुणमिति ।’

Bharata's note is —

गुर्वक्षरप्रायवृत्तं बीभत्से कर्णे तथा ।
वदचिद्वीररीडाभ्या यदा धयणज भवेत् ॥
रूपदीपनयुक्तं नार्थोद्धतसमाश्रयम् ।
शृङ्गारे तु रसे कार्यं काव्यं स्यात्प्रतिश्रुतम् ॥
उत्तरोत्तरसयुक्तं तारे काव्यं तु यद्वयम् ।
जगत्यातिजगत्या वा सत्कृत्या नीणि याजयन् ॥
तथैव युद्धसफेदौ प्रह्लां सप्रथोजितौ ।
वह्ने शत्रुं च तथा चतिर्हन् सृष्ट्वा ॥
यद्गौरे कर्त्तव्यं छन्दस्तद्रे सग्राह्यम् ।
दोषाणामर्थज्ञानेन छन्दः कार्यं तथा रस ॥ नाट्य० १६-१०५-१०९.

११० अपूर्णता—It corresponds to अनिष्टरसम् of Mammata's.

Bl. J's definition is:—

गुणानां दृश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्ययः ।
अरीतिमदिते प्राहुस्तत्त्रिधैव प्रचक्षते ॥

His treatment of this is long.

विसर्गलुप्तम् corresponds to उपहृतलुप्तविसर्गम् of Mammata.

अस्थानसमासम्—In अपदस्यसमासम्, पद is equal to स्थान. When a compound is used in an inappropriate place, the defect is called अस्थानसमासता.

Mammata mentions another defect called अपदस्यपदता which arises when a word is used in an inappropriate place, e. g. जग न काचिविग्रही. This implies न काचिन् किं तु तत्र while the intended sense is काचिन् न विग्रही. न therefore should succeed काचिन् and not precede it.

१११ वाच्यवर्जिनम् corresponds to अनभिहितवाच्यम्. 'कथपरावल्लभ मयि पश्यसि' is an instance of this defect. Here अपि is omitted. 'अथप्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र' काव्य प्र०.

पतत्प्रकर्षम्—The defect called पतत्प्रकर्षता occurs, according to Vidyānātha, where the excellence of the objects described drops down by their improper arrangement. In the verse वायुमृगेषु &c., elephants should be mentioned first and deer last. But this order is not preserved, excellence of these objects has therefore dropped down. Hence this defect.

According to Mammata this defect arises when the excellence of style falls down. The instance given in the Kāvya-prakāś'a is the following:—

कः कः कुत्र न शुर्वुरायितघुरीचोरो दुरीत सूकरः
कः कः किं कमलाकर विक्रमलं कर्तुं कवी नोयतः ।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूल्येयुर्यतः
सिद्धोत्प्रेक्षितविलसद्वसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥

The style here instead of rising and becoming more formidable by gradation in accordance with the gradation of boars, elephants and buffaloes, falls. Hence this defect.

११२ सन्ध्यावर्जितम्—When the intended grammatical connection does not come about, we have सन्ध्यावर्जितम् or अश्वयत्तयोगम् it is designated by Mammata Vidyadhara calls it वाच्यारवत् in the Ekāvali. In the instance मद्रासनानि and उपाणि are intended to be grammatically connected with बुद्धयसाये with which, however they cannot be connected, as it forms a subordinate part of a compound

अधिकपदम्—This defective sentence is one in which there is a superfluous word. In रक्तिककृतमिलित, भाक्ति is superfluous. Similarly रूपम् is superfluous in the instance given in the text.

Mammata mentions the opposite of this defect, viz., शून्यपदम् which arises by the want of a word in a sentence. In तवाभूना दृष्टा मृषसदाशे पाञ्चाउननया वने व्यावे सार्य सुचिरमुपित वक्त्रनरे &c अस्यापि is wanting and so इत्य in the last line—गुह खद खित्रे यदि भजति नाशायि कुह्यु

मानपक्रमम्—For the nature of the defect मन्त्रमन्त्र the reader is referred to my notes on the Ekāvali pp 490 99

१११ अपर्यम् &c—Bhoja enumerates almost the same Doshas, the only difference being that Vidyānātha has तद्वत्पुन and तद्वत्पुन which are not given by Bhoja

११४ अपर्यम्—Mammata calls it अशुभाये

वकापम्—This corresponds to पुनस्तथाप्य of Mammata

अपक्रमम्—Vidyānātha like Bhoja designates a defect in sense arising from a break of sequence अपक्रम Mammata calls it पुनम् Bhoja's definition is —वाच्य वत्तु कर्मण्य तदप्यवत्तुपदे. His instance is

कराविक्रम सतर गमउत्थ मखिआ अ विमिओ अ ।

अवसतसिदिस्तर जोसिम पुच्छिउ चनेम ॥

Here the sequence of knowing the day, getting one's self shaved bathing and eating is broken.

११५ विग्रम्—Some MSS read विग्रम् Bhoja also has विग्रम् and not विग्रम् as one of the Arthaślohas. But this definition

of it is जाल्यावृत्तवर्णनं स्त्रियमाहुर्महाविपः. It means that a particular sort of description, shewing the nature of an object and so on, is not carried through. Ratnes'vara thus explains the significance of the term:—व्यक्तनिर्वाहयको लोके स्त्रिय इत्युपदे.

११६ दक्षय—The instance given by Bhoja illustrates the Dosha very appropriately:—

खादि विसं विअ मुलं निज्जयु मारीअ पडउ दे वज्जम् ।
दन्तवस्त्राण्डिअधणअ खिअरुअ सुअं सवई माअ ॥

' This is the language used by a mother to her child that hurts her breasts by its teeth while sucking.

११८ हेतूपमम्—It corresponds to निर्हेतु of Mammata.

१२० सद्वचनम्—It corresponds to सद्वचनम् of Mammata.

Rasadoshās are only slightly hinted in the text. They are fully treated in the Kāvya prakāśa's.

GUNAPRAKARANA.

३११ शेष प्रसादः समती &c.—The definition of Gunas in general is:—

ये रसस्याद्भिर्नो घर्मा स्त्रीर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचल्यस्थितयो गुणाः ॥

Rasa is the soul of poetry and Gunas are the properties of Rasa as bravery and other qualities are of the soul. They reside there by intimate relation and are the causes of its excellence.

For the difference between Gunas and the Alaṅkāras and the division of Gunas according to different authors the reader is referred to my notes on the *Ekāvalī* on the *Guṇa Unmesha*.

Bhāmaha accepts only three Gunas and deals with them as under.—

माधुर्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादं च सुमेधतः ।
समासवन्ति भूयासि न पदानि प्रयुञ्जते ॥
केचिदोत्रोपनिधित्सन्तस्समस्यन्ति बहुव्ययि ।
यथा मन्दारकुसुमरेणुपिञ्जरितालका ॥
भव्य नातिसमस्तावै काव्य मधुरमिष्यते ।
आविद्वद्वनावातप्रतीतार्थे प्रसादवत् ॥

Bhāmaha and Vidyādhara also accept only three Gunas. On this Uḍyotakūra's note is worth reading:—

“शेष प्रसादः समती मातुर्वै मुकुमारता । अथव्यविस्तरत्नमोत्र कातिसमावयः ॥ इति वैदभ्यागेश्य प्राणा दस्य गुणा मताः ॥” इति वाग्मनीना दस्य अष्टगुण्य अष्टगुणा नैत्यर्थः । यत सामानिकानां नक्षत्रमन यास्तिर्सांजस्याः दुनिर्वर्तारो विकासप्रति । तत्र गुङ्गारङ्ग-यात्मेयो दुनिधितस्य वैरौद्रिकीनसम्यो विश्वरसस्य इत्यादुनययानवस्था विकास इति । विकासश्च हास्ये वदनस्य अङ्गुन नयनरद मयानकं दुनापत्तत्वरूपो मयनरद । स च हास्य-द्वया वविद्विस्तारण च युक्त विमलवैषिष्यन् । प्रसादश्च सर्वैरान्तरिक्यकारिष्यवस्थानवरूप-वापर्विष्यनियामकतया कारणवयमेव कल्प्यते कारणवैषिष्यण प्रपाद्यावत् स्पृष्टमुपनमः ॥ ३११ ॥ गुणानतद्वाद्भिर्नोपनिधित्सन्तस्समस्यन्ति त्पादरगुत्वाजति मताः ।

There are, it is thus said, only three conditions of the mind, generated by nine poetic sentiments. They are *द्रुति* (melting of the mind), *विस्तार* (expansion or firing up of the mind) and *विकास* (blooming or agitation of the mind). *द्रुति* is explained as *गलितत्वमिव* the melting, the dissolution as it were of the mind—'यौषकोऽग्राहितदीप्तत्वं विस्फुटतासाद्यद्दिनविशेषपरिव्यागेन चित्तस्या-
द्रताक्योनेनादुपुष्कादिमात्रिके वर्तित्वेति' . *विस्तार* is expanding or firing up of the mind. It is explained as *दग्नि* 'दीप्तिद्रव्यविन्यासहेन द्रुतिविरुधौ कश्चन वम सैव विस्तृति । विन्यस्यापि सामानिकाचित्तस्य हेतुत्वात्विशेषविशेषसपक्रणोऽनृता यथा सूयकातस्य सूयस्मिन्सर्वेन ।' *विकास* is the budding forth of the mind in the sentiments of Humour (हास्य) and Wonder (अद्भुत) and its agitation in the sentiment of Terror (भयानक). These states are sometimes mixed up and lead to various conditions of the heart. These are too many and too indistinct to be considered as basis for new Gunas. There are therefore only three Gunas. The rest are either absence of Doshas or included in these three Gunas.

१२१ शेष—This Guna (Fusion of Words into one) is found according to Vamana and Bhoja in a composition where many grammatical forms (पद's) look as one owing to the imperceptibility of Sandhi as it is not harsh to the ear and to the letters belonging to the same organs of pronunciation 'एकपदवद्भासनं सन्धिसौकुशलदक्षस्थानावर्णोपयासात् ।' 'अस्युत्तरस्यां दिशि देवताया &c' and 'इमौ यदि व्याघ्रि प्रपक्ष्महाताकाशगङ्गापयस पतेताम् &c are given as instances of this Guna. This according to Mammata is included in *औन्न* (Florridity).

प्रसाद—प्रसाद or lucidity arises when words selected in a composition are such as lead to the intended sense at once. Mammata's definition is —

श्रुतिमात्रेण सम्यक्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

साधारण समग्रणात् प्रसादा गुणो नतः ॥

It is common to all poetic sentiments and all constructions (समग्रानां एतानां सपरानां च साधारण) 'श्रुतिमात्रेणावर्णोपयासात् सः १२१ अनादय

प्रसादगुणस्य व्यञ्जका ' . It does not thus require particular letters like मायुर्यं.

३२४ समता or uniformity of style is not accepted as a Guna, because it is simply absence of defect . It is no excellence. Moreover, it sometimes becomes a defect, when uniformity of style is preserved even though a change is required in it owing to the nature of the speaker or the object described. Mammata says—' मार्गान्देरुपा समता कचिद् दोषः । तथा हि

मातङ्गा किमु घलितं किमपलैराढम्बरं जम्बुकम् ,
सारङ्गा ! महिषा ! मद व्रजध किं शून्येषु शूरा न के ।
शेषादोषसमुद्भूतोऽकटसयनोदरेभारे पुर
सिधुष्वानिनि हुङ्कते स्फुरति यत् तद्गर्जित गजितम् ॥

इत्यत्र सिद्धाभिधाने प्रसूयमागम्यागो गुणः ' .

मायुर्यम् or sweetness is defined by Vidyānātha as consisting of grammatical forms appearing distinct on account of absence of Sandhi. The author follows Bhoja in thus defining it Bhoja's definition is the same —या पृथक्पदता वास्ये त मायुर्यमिति स्मृतम्. पदेषु संहिताभावात् पृथक्पदत्वेन मायुर्यम् is the explanation given by Bhoja. Mammata's definition is —' आङ्गादकं मायुर्यं शृङ्गारे द्वितिवारणम् ' . The Vritti runs as follows —शृङ्गारे समाने । द्वितिवारितवमिह । अन्वयः प्रनरोज-प्रसादयोरेपि । and also पृथक्पदस्वरूप मायुर्यं मट्टया साराङ्गापतम् . Sweetness is thus that property which pours delight into the mind and melts it as it were in the erotic sentiment. अन्वयः, sweetness to the ear, the definition of मायुर्य by Bhāmaha, is not proper as it is found in मोक्षम् and प्रसाद also

सौकुमार्यम्—It is delicacy of expression . A poem abounding in gentle letters has this merit. Delicacy of letters is explained as having gentle letters with Anusvara . According to Mammata it is simply absence of a poetic defect called कष्टः (Difficulty of Comprehension) or ग्राम्यः (Vulgarism). ' कष्टः ग्राम्यः स्यादुद्धतमिवावतन्निवृत्तवर्णनाभास्यरूपं सौकुमार्यम् ' .

३२५ अपर्ययः (Clearness of sense) consists in a sentence being complete in all its limbs . Vidyānātha follows Bhoja

in thus defining it वाग्यार्थैव सपृची &c is the instance given by Bhoja. Vāmana's definition is—अर्थव्यक्तिदेतुत्वमर्थव्यक्ति. According to Mammata it is included in the Svabhāvokti Alankāra. 'अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलंकारेण वस्तुस्वभावस्तुल्यरूपा अर्थव्यक्ति स्वीकृता'

काति is a merit arising from the gracefulness of style which comes from its being free from vulgarisms. Ratnesvara thus explains औजस्य which is given as a synonym of काति—अमहतपदैरागम्. सदमस्यैव काति तद्यथा—कुसुमस्य धनुरिति महत कौसुममित्य महतम् । जलनिधाविनि प्रहतमधिजलधौत्यमहतम् । गुह्यमिति प्रहतं गौत्रमित्यमहतमित्यादि । अत एव महतशब्दा । चमत्कारित्वं तु सदस्याद्वाङ्मयम् । अस्ति हि तुल्येऽपि वाचकत्वे पदानां कश्चिद्व्यतिरेकं विधेयो यमधिकृत्य किञ्चिदेव प्रयुज्यते महाकवयो न ह्य सर्वम् । यथा पञ्च इति वक्तव्ये किल्लपमिति कतिवक्तव्ये कानेति कमलमिति वक्तव्ये राजीवमित्यादि । एतदेव महान्वितिरूपेयते । According to Mammata it is included in either a *dhvani* or *gunīmat*-*madhvy* poem.

३१६ औदार्यम्—When a sentence is arranged with words which read with stoppages, proceeding as if they are dancing, it constitutes औदार्य Ratnesvara's note is—विकटानि विद्यालानि । ममूतानाति यावत् । तथाभूता यवराणि दीवानुस्तरादिरूपाणि सख्यसखेदनीयानि । अत एव नृपवृत्त्यता । यथा हि नृप्येऽङ्गानामङ्गस्यादीनामाकुञ्चनप्रसारणक्रमेण रञ्जकत्वं तथावापि । According to Mammata it is included in आजम्.

३१७ उदात्तता—The definition is the same as that given by Bhoja. It consists in having praiseworthy adjectives. It is thus the absence of a defect called अनुचितार्थ

३१८ सौख्यम्—Elegance of nominal and verbal forms Bhāmaha says —

मुपा तिङो च व्युत्पत्तिं वाचा वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ।

तदेतदाहुः सौख्यं नार्यव्युत्पत्तिरीदृशी ॥

It is thus freedom from व्युत्पत्तिरहित

मेघ—Dandin and Bhāmaha consider this as an Alankāra. Dandin's definition is almost the same—मेघं प्रियतराव्यानम्' It is the reverse of the defect called परम

३१९ औचित्यम्—It is compactness of construction. It is also freedom from a defect called विसर्ग. Bhoja's definition is the same.

समाधि —It consists in attributing the properties of one object to another In the example वृक्षो जीवति इव &c. the properties of an animate object are attributed to an inanimate object The author follows Bhoja whose definition is the same Vamana's definition is different It is आरादावरोहनिमित्तं समाधिराख्यायत It is thus slackness and closeness of style so arranged as to be charming Mammata includes it in ओजस

१२० विस्तर —A detailed corroboration of what is said constitutes विस्तर Bhoja's definition is व्याख्यानिस्तु विस्तर । Ratnesvara's note on it is —‘यत्र स्तुतिरपि वाच्ये वचनपद्धतमत्कारोऽपि तत्र स एव गुणकलापिराङ्गसम इति गुणेषु युक्तो विस्तृत एवार्कित विशिष्टतया निर्दिशति ।

समितत्वम् —If a sentence contains just the necessary terms to convey the intended sense, neither less nor more, in other words, where there is equipoise of words and sense, it constitutes the merit called समितत्वम् Bhoja's definition is the same. His instance is —

‘केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वानि न वस्तुनि ।

वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥

अनाथस्य पदानां च वृत्तादि इतश्च वक्ष्यत्वेन समित्वम्

१२१ सक्षेप —A short description sometimes adds charm to a poem It then constitutes a merit, called सक्षेप Bhoja's definition is —

‘समासेनाभिधानं यत् स सक्षेप उदाहृत ।’

The following is the instance given by him —

‘स मारुतिसमानीतमक्षौपधिहृतव्यथ ।

रुद्धास्त्रीणां पुनश्चक विलापाचार्यक दारै ॥

अत्र कथावस्तरमानीतपदस्यार्थस्य महत्समायसविच्छेदाद्युपा साहायमानयोक्तव्यत्वं सक्षेप । Ratnesvara's note is —अस्ति ‘कश्चिद्विषयो यत्र वाच्यसत्ता च महती च तीवरोऽन्यमत्कारणम्’

सीम्पम् —Brevity or subtlety of sense Ratnesvara's note is —यथा कालुष्यादिरूपवाणां पाषाणखिलादाविव्यस्यमवशिष्टौ मूर्ध्नि तपो शब्दानां भ्रममाणानामपि । The instance given by Bhoja is —

‘केवल दधति कर्तृवाचिनः

प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।

धातवः सञ्जातिसहस्रास्तय

स्तौतिरन विपरीतकारकः ॥

अत्र धृतावगतवाचयार्थस्य सञ्जाति-सहरति-शास्ति-स्तूयते इति शब्दानामन्त सङ्गपरूपेण सूक्ष्मतया सूक्ष्मत्वम्’

प्रौढि — It is maturity of sense पाक and some of its varieties are described in the Kāvyaaprakaraṇa *Vide* notes on पाक there.

उक्ति — Cleverness of speech. Bhoja's definition is—‘विशिष्टा माणितियां स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः । His illustration is —

‘कुशल तस्या जीवति कुशल पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् ।

पुनरपि तदेव कथयामि मृता नु कथयामि यः श्वसिति ॥

अत्र कुशल तस्या इति पृष्ठे कुशलमकुशल चेति वचन्ये घोष्य जीवतीत्याहुक्तिमङ्गम्य जीवितमात्रोपताप्रतिपादनप्रकारः स काव्ये शब्दगुणेष्वुक्तिज्ञा समते ।’

११४ तदुत्तमलंकारसर्वस्वे—The quotation is not found exactly as it is given in *Alankārasarvasva*, but the following occurs there.—

वदन्तादिभिस्तु गुणालकाराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम् । विषयमात्रेण भेदप्रतिपादनात् सपटनाशमेवेन चेष्टे । तद्वैमलकाय एव काव्ये प्रयानमिति प्राच्यानां मतम् ।

As for the difference between the *Gonas* and the *Alan-*
lāras, the reader is referred to my notes on the *Ekavālī*
pp. 472-475.

ŚABDĀLĀKĀRAFRĀHARĀYA.

१३० अपस्कुवति त सतम् &c —This verse, quoted from the Kāvya-prakāśa, gives the characteristics of Alankāras as opposed to those of the Gunas which are given in the preceding verse in the same Ullāsa (8th) by Mammata, viz

ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्योदय इवात्मन ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्वितयो गुणा ॥

Vidyānātha in explaining the verse अपस्कुवति त सतम् &c. takes the अवयवी (the soul) to be काव्यम् (the poem), and does not explain the sense of न सतम् तम् here stands for रस (the poetic sentiment) which is the real soul of poetry as Mammata himself says in the preceding verse giving the nature of the Gunas (रसस्याङ्गिन) and not for काव्यम् as Vidyānātha seems to take it Mammata's own gloss (रति) on the verse अपस्कुवति त सतम् is as under —

य वाक्यवाचकलक्षणाद्वातिसापमुखेन मुख्य रस सम्बन्धमुपस्कुवति ते कण्ठाद्यङ्गानाम्
स्वर्वाधानद्वारेण शरीरजोऽपि उपकारका हारादय इवात्कार । यव इ नादिन रसस्तज्जाकरैश्च
इयमात्रपयवत्तायेन । काव्यं सतमापि नोपकुवति ।

रतिता seems to be the reading of Vidyānātha as it is found in almost all the Mss : जातुचि however in the reading of Mammata as his शत shews Similarly सत instead of त सतम् may have been the reading of Vidyānātha, though it is found only in R त सतम् however, is the correct reading as Mammata's own gloss shews

The difference between Gunas and Alankāras as given by Mammata may be summarized as under —

Gunas

Alankāras

१ गुणा रसस्य धर्मा ।	अलंकारा न रसस्य धर्मा ।
२ गुणा रस विना न अवतिष्ठते ।	अलंकारा रस विना अवतिष्ठते ।
३ गुणा अवयव रसमुपकुवति ।	अलंकारा अवयव नोपकुवति ।
४ गुणा रस साक्षादुपकारका ।	अलंकारा अद्भुतारेण रसे उपकारका ।

Gunas are thus the properties of Rāgas As, however, Rasa is suggested by words and their sense, the Gunas may

in a secondary sense be called *सन्धगुण's*. Letters, words and constructions are the suggesters of *Gunas*. मोका सन्धगुणाश्च ये, वना सवसोश्चना तेषां -यञ्ज-कृतमिता । It is therefore that Vidyānātha calls them *सपटनाध्या*, i. e. reading in constructions

१४१-१४४ For the full treatment of अनुप्रास and यमक and their divisions, the student is referred to my notes on the *Ekāvalī* pp 511-510.

उक्तानुप्रास is the repetition of two or more pairs of consonants without any intervening consonant.

इत्यनुप्रास is the repetition of one or more consonant. If only one consonant is repeated, it should be repeated more than once, if two are repeated, they may be repeated only once or more than once with intervening consonants, and if three or more consonants are repeated, they might be repeated once or more with or without intervening consonants.

शब्दानुप्रास is the repetition of the same word in the same sense, but with a different import : Though in *मनन्वय*, there is a similar repetition of word and sense, the object of the poet is simply to shew that the *व्यपन* and the *व्यपेय* are the same, while he has no such object in *शब्दानुप्रास*

यमक is the repetition of a number of letters (two or more) in the same order, without a meaning or having different meanings.

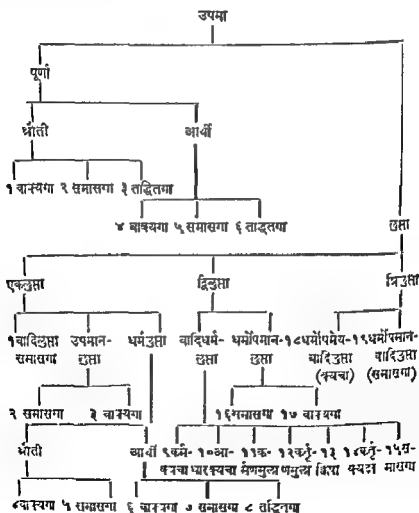
प्रत्यक्षवदामास is the semblance of the repetition of sense which is really different. It is an *Arthalankāra* according to Vidyānātha, Vidyādhara and Rājānakarṇyaka, but is given under *Śabdālankāras* according to the practice of old writers on poetics. According to Mammata, it is *S'abdalankāra*, *Arthalankāra* or *Ubhayalankāra* according as it is connected with words, sense or both by invariable positive and negative concomitance (*सन्ध* and *व्यतिरेक*)

चिह्न—For the characteristics of this figure, its divisions (*आकारचिह्न*, *गतिचिह्न*, *स्थानचिह्न* &c.) and the reason why it is called a verbal figure, see my notes on it in my edition of the *Ekāvalī* pp 510-522

ÂRTHÂLANKÂRAPRAKARAṆA.

351 The classification of Arthâlankāras according to Vidyânātha and Vidyādhara is given in my notes on the Ekāvālī (Vide pp. 526-527).

The following are the divisions of Upamâ according to Vidyânâtha:—

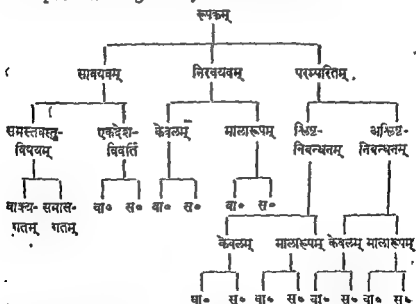

१५० इवेन सह नित्यसमाप्त—According to Udyotakāra the insertion of नित्य in the Vārtika is an interpolation. *Vide* my notes on the *Ekāvalī* p. 539.

१६० दुग्गण्येवोपत्यम्भोवीन्—The वादिभवंतुतोपना when कर्मव्यच्, भाषार-
व्यच् or क्यङ् is affixed is considered by Mammata, Vidyādhara
and other ancient writers on poetics as वादिलुप्त, भाषार or acting
like some one which is included in the sense of क्यच् or क्यङ्
being taken as the common property. On this the reader is
referred to Jagannātha's criticism on it given on pp. 542-43
of my notes on the 'Ekāvalī'.

१६१ रायेनेव परिष्कृत—रायेनेव is the correct reading, though
found only in M. and T' given in the Appendix I.

१०१ आलोपरिषयस्य—The following tree shews the divisions
of Rūpaka according to Vidyānātha:—

१०० आलोपरिषयः &c.—On the Paripāma Alankāra the
reader is referred to my full notes on it in my edition of the
Ekāvalī pp. 452-456 and pp. 558-560.

In the instances given in the text, राधेनसाधनविराजन्तुमिलाया &c.
and किरित्याणिकयमयुज्जाले &c. the definition of Paripāma as given

by Vidyānātha cannot be applied correctly unless प्रकृतोपयोगिः or usefulness of the superimposition (आरोप) to the subject of description (प्रकृतविषय) is taken to be the subjugation of kings and their obeisance to Prataparudra. Unless the विषयिन् or आरोप्यमाण, in the two instances, सन and पुष्पाञ्जलि respectively, assume the form of the आरोपविषय, राजा and प्रभूत्वज्ञान, they cannot serve the main purpose in hand, viz., kings' subjugation and obeisance.

The commentator explains the verses so as to apply the figure Parināma in the sense 'अन प्रकृतमनपहुतस्वरूपमेवरोन्वयमाणान्तरा परिणमताति परिणामालङ्कार इत्यर्थः' (Vide commentary p 377) This however, is the sense in which Parināma is explained by Vidyādhara and not Vidyānātha, unless we take आरोपविषयामतया स्थितम् as not connected with प्रकृतस्योपयोगिन्ने or 'ज्ञान, but simply qualifying आरोप्यमाणम् and explaining its nature (आरोप्यमाण कीदृशम् । आरोपविषयामतया स्थितमारोप्यमाणम्), in which way of interpretation the adjective आरोपविषयामतया स्थितम् becomes अप्रुष्टम्.

Instances given by Jagannātha and Appaya Dīkshita who accept Parināma are very clear

‘विषयी यत्र विषयामतयेव प्रकृते प्रकृतोपयोगी न स्वतन्त्रेण न परिणामः ।

अन च विषयामेदो विषयिण्युपयुज्यत । रूपके तु नैवमिति रूपकोर्द्वैत्य भेदः ।

अपारे ससारे विषयविषयारण्यसरणी

मम भ्राम भ्राम विपलितविश्रम जडमते. ।

परिथान्तस्थाय तरुणितनयातीरनिन्दय

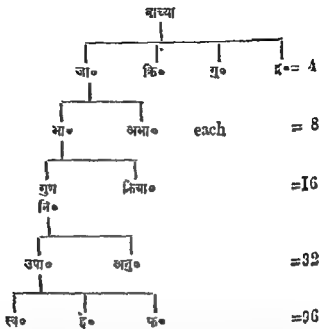
समन्तान् सताप हरिणवतमाल्यस्तिरयतु ॥

अथवात्मन्यैव तमालस्य ससारतापनिवृत्तकामत्वम् । भाग्यमानजनसतापहृत्कारवाद्भ्रमणीयस्योपाहारवाच्च तमालो विपलितसोपातः ॥' ए० प. 248

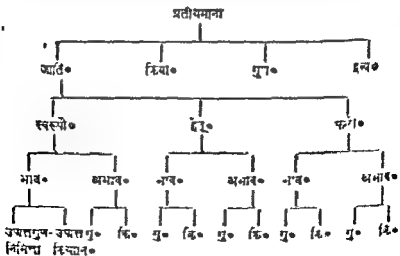
Vide also quotation from the चिन्मयीमात्र on 'प्रकृतेन दृग्भूतं चिह्नं बहिरेकता' the instance of परिणाम given by Appadīkshita in my edition of the Ekavālī ॥ 404

१८१ यथाशब्दसंज्ञकः—On the meaning of लक्ष्यवस्तु and its two varieties as well as on the nature of the figure अलङ्कार, the reader may refer to my notes on this figure in my edition of the Ekavālī pp 576-585.

Of these 96 divisions, 56 alone are charming and the division of अनुपातनिविता into गुणनिविता and विधानिविता is not logical. Therefore the text says — 'वाक्यवाच्यपक्षे पदव्याख्ये पर मर्यादा'.

Similar 12 divisions of क्रियाविषया, गुणविषया and द्रव्यविषया व्यवज्ञा, in all 48 divisions of प्रतिपमानोद्येज्ञा

४१३-४ For the distinction between मीलित or मीलन and सामांय the reader is referred to my notes on the Ekāvali pp. 697-699.

४१९ कार्यकारणसामांयविशेषणम्—Vidyānātha follows Rājānaka-
rayyaka in taking the cases where the cause is supported by
the effect or the effect by the cause as those of Arthāntara-
nyāsa. Really speaking, however, they belong to Kāvyaṅga
as Jagannātha and Udyotakāra, Mammata and Vidyādhara
take. Vide my notes on this figure in my edition of the
Ekāvali pp. 632-636. The distinction between this figure
and Kāvyaṅga and between this figure and Drishtānta is
explained in the same note.

My note on the Kāvyaṅga figure in my edition of the
Ekāvali pp. 676-682 also explains the difference between
अवतत्प्राप्ते and काव्यलिङ्ग and also between काव्यलिङ्ग and अनुमान

४१८ लक्षणेकपोतवायेन—For the difference between the second
kind of Samuchchaya otherwise designated Tatkar, and
Samādhi the reader is referred to my notes on the Ekāvali
pp. 692-694.

MIS'ĀLANKĀRAPRAKĀRANA-

४२४ उपदृष्टितयनि — This verse is given as an instance of अद्वाहिमावसर or fusion of figures standing in the relation of principal and subordinate यात्रा प्रादुर्दिष्टा इव उपमा and it makes us decide that त्रिपयटाकादम्बिनी is to be taken as उपमा and not रूपक. If the compound is taken as मयूरव्यसकादि and dissolved as त्रिपयग एव कादम्बिनी, the figure is रूपक, and if it be dissolved as त्रिपयटा कादम्बिनी, it is उपमित समाज and the figure is उपमा. If there is साधकसाधकामाव or absence of what proves the figure to be उपमा or रूपक (उपमासाधक or रूपकसाधक) or disproves it to be either of them (उपमासाधक or रूपकसाधक), the figure is designated संदेहकर. In the present instance, however, Upamā प्रादुर्दिष्टा इव proves that त्रिपयटाकादम्बिनी is to be taken as Upamā, for if it be taken as Rupaka, कादम्बिनी becomes the predominant word in the compound and त्रिपयटा becomes subordinate to it, the word can in that case be construed only with प्रादुर्दिष्टा, that is, with the उपमान and not with यात्रा or the उपमेय यात्रा प्रादुर्दिष्टा इव is the principal (अङ्गी) Upamā and त्रिपयटा कादम्बिनी is the subordinate (अङ्गी) Upamā, and as they are similar figures, we have fusion of similar figures standing in the relation of principal and subordinate

Read lines 7 and 8 of the commentary as under.—

रूपकत्वे त्रिपयटारूपविषयस्यपक्षे कादम्बिनीरूपोपमानस्यैव सविशेषणत्वं नापदेयस्य.

T has the following reading

रूपकत्वं त्रिपयटारूपविषयस्यपक्षे कादम्बिनीरूपोपमानस्यैव सविशेषणत्वं नापदेयस्य.

This however, is not so good as the above which is the reading of M.

On the whole subject of Alankaras and their varieties and sub-varieties, their points of similarity and dissimilarity and the opinions of different writers on poetics there-on the reader is referred to my notes on the Ekāraṇī, Unmesha VII. and VIII. where the treatment is full.

APPENDIX I.

Readings of T' and T'' as compared with the text,

- 4 l. 4 प्रसापते T'' for प्रवादयते.
 „ l. 6 रीतयन्नेत्यमी सप्त प्रवेश काव्यपद्वति T'.
 „ l. 8 एतस्या सदस्य किन्तु T' for तथाप्यस्या सम वेत्.
 5 l. 5 तथा महापुरुषगुणवचनेन हि T' for महापुरुषगुणवचनेन.
     तदा महापुरुषगुणवचनेन हि T''
 „ l. 6 वेदशास्त्रपुराणादिर्हितं T'' and T''' for वेदशास्त्रपुराणादिर्हितं.
 „ l. 7 तदा सदानयात् काव्यादायै T'' for तथा सदाश्रयात् काव्यादायै.
 „ l. 8 काव्यप्रदितिकृतव्यतापी T' for काव्यात् कृतव्यतापी.
 6 l. 3 दृष्टार्थकलननकनया T'' for दृष्टार्थकलननकतया.
 „ „ तत्रोक्त T' for तथा चोक्त
 „ l. 8 विसृप्यदि T'' for विसृप्यति.
 „ l. 9 किं त जेण T' and T'' for किं तज्जेण.
 „ „ इति T'' for इति.
 „ „ After कव्यालोक T'' has नून इति शेषः.
 8 l. 1 तथा च स्मृति T'' and तन्मूल्य च स्मृति T''' for तन्मूला वेदं स्मृति.
 „ l. 2 काव्यस्याय पन्था T'' for काव्यगतस्याय पन्था.
 „ „ किं तु शास्त्रगतस्यापि T' and T'' for शास्त्रगतस्यापि.
 „ l. 2-3 सदाश्रयेण T'' for तदाश्रयेण.
 „ l. 3 यथा T'' and T'' for तथा हि.
 10 l. 1 'प्राश्रितगुणश्रेष्ठस्य T'' and T''' for 'प्राश्रितस्य गुणश्रेष्ठस्य.
 „ „ निज्ञाकारणेण T' for निज्ञाकारात्.
 „ 2 शास्त्रस्य प्राण T'' and शास्त्रस्य प्रमाण T'' for शास्त्राणां.
 „ 2 इत्युपनिषत् T' for इत्युपनिषत्.
 „ 4 प्रतापवदस्य मुखात् पूज्यानां प्रत्यक्ष निर्दिष्ट T''.
 „ 5 सना कर्मानुशोध्य व T'' for सतः कर्मानुशोध्य व.
 11 l. 1-3 T' and T'' have the portion from दण्डिद्वारा मतिपादितम्
     नश्यति after मुद्रितेनानामप्यमरवर्त्तत.
 „ l. 5 काव्यपद्वति T' for काव्यपद्व.
 „ l. 9 द्युरेवेनैव T' for द्युरेवेनैव.

- 11 l II 'माह्वयति T' and T'' for 'माह्वयति.
 „ l 14 'मुणाभय T'' for 'मुणोत्तर
 „ l 15 'महानायकमुणा T'' for 'नायकमुणा.
 12 l 2 'मना T'' for 'मुना.
 13 l 1 'मायविमरन् T'' for 'मायविमरे.
 14 l 4 'मिपते यदिदञ्जन T'' and T''' for 'मिपते तदिदञ्जन.
 „ l 6 'मचउने T''' for 'तकुचते.
 „ l 12 'विदरता T''' for 'विदध्यम्.
 16 l I 'ललितैः T''' for 'ललिताम्.
 „ l 2 'महीम् T'' for 'मुम्.
 „ l 7 'मुप्यते T'' for 'मुप्यति.
 „ l 12 'गुम्भम्मा नृपीया T'' and 'मुम्भदीया नृपीया T'' for 'मुम्भदी या
 तुपीया
 17 l 3 T'' and T''' Omit अय पाठित्यन्
 „ l 8 'मागवदनचणैः also is noticed by T'' for 'मागदशनचणैः
 17 l 10 'विजयते T' and 'विहरति T''' for 'विहरते.
 18 l 6 T'' notices हर also for 'हारम्.
 19 l 4 'धर्म इव त्वयि T'' for 'धर्म इव स्थितः.
 „ l 6 'धुरचरता T'' for 'धुरीणता.
 20 l 2 'वके T'' for 'मुले.
 „ „ 'वदेन् कणी चेत् T'' for 'कणीवदेत्.
 21 l 2 'सतां मत T' for 'स समत
 „ l 4 'मृदु T'' and T'' for 'मृदु and 'पुट T'' and T''' for 'पुट.
 „ l 5 'नतधू T'' for 'नमद्.
 „ l 6 'मुत्तरोपहयपिथुनाम् T''' for 'मुत्तरोपहयपिथुनाम्
 „ l 7 'कीर्तिमाहित T'' for 'कीर्तिमुमग T' notices कीर्तिविध also.
 „ 'श्रीरुद्रदेवो T'' for 'श्रीरुद्रदेवो.
 22 l 1 'सवसामप्य T''' for 'दर्पमाःसप T'' notices दपसामप्य also.
 „ l 4 'पुम्बर T'' for 'गुर्जर
 „ „ 'जडरोपसि T'' and T'' for 'जडरोपसि
 „ l 5 'बलरज काणोपसि T'' and T''' for 'बलरज कीर्णोपसि.
 „ l 6 'प्राणपरायणो T'' for 'प्राणपरायणो.

- 22 l. 9 मुलैकम् T' and T'' for मुली मूढ
 23 l. 1 वारोऽय T' for वारेऽय
 „ l. 2 वृष T'' for विष्णु
 „ l. 3 द्विजो सत T' and T'' for द्विजार्क .
 „ l. 8 ॐनिकले T''' for ॐनिरले
 „ l. 10 इमे is dropped in T' and T''.
 „ l. 11 स्पृन T' and T'' for स्पृना..
 24 l. 2 तत्र पक्रायतो T' for पक्रायतो
 „ l. 3 ॐकुलनायक T' and T' for ॐकुलो नायक.
 „ l. 6 यस्य प्रिया T' for तस्य प्रिया
 „ l. 9 वषा T' and T'' for वषा
 25 l. 2 कस्याभिदाविभूतम् T' for कस्यैषिदाविभूतम् T' notices कस्यै-
 चिदा' also.
 „ l. 6 यथा वा T' for तथा च
 26 l. 2 कञ्चित्प्रवेनयोऽनेन T' for कस्तथावेनयोऽनेन.
 „ l. 6 ॐविदिनामिषकारी यथनायक T'
 „ l. 10 प्राणेशरी T' for प्राणेशरी
 27 l. 1 तत्तन्नायकपरतया T' for तत्तन्नायकविषयतया
 „ l. 3 ॐविदूषकनामान T' for विदूषक
 „ l. 5 हासप्रायो T' and हास्यकारी T' for हास्यप्रायो
 29 l. 10 सकेनालयनीलसे नम इया जायाधुमि पङ्क्तिम् is also noticed by T'.
 30 l. 2 मारत्या त्रिनिनायके T' and T'' for मारत्या दयिते मुर..
 „ l. 8 नृपनिनि प्रेक्षणीया T' for नृपनिनिप्रेक्षणीया
 31 l. 4 अणुणयतो T' for अणुणयतो and विपो T' for विमो
 „ l. 5 मुनिम T' for मुनिमो
 मोहीरिभो T' for अवहीरिभो
 „ „ रायते T' for रायति.
 „ „ विह्वलवेमय is also noticed by T' for च मुनिम रायति.
 „ l. 8 ॐकीर्तिमदत्त T' and T'' for ॐकीर्तिमदत्त..
 33 l. 1 आता T' and T' for पताता
 „ l. 2 दूनी दाही छली चैव पादेयां प्रतिवेष्टिनी T' and T''.
 „ l. 4 पषा T' for पताता.
 „ l. 4-5 विविधीपदनामपुनयो T' and T'' for पदिनीविनिनीमपुनयो.
 „ l. 5 विषा T' for विविषा.
 34 l. 3 किं वा कणभदह T' for किं वा कणभदह
 T' notices वद also for तद
 पुष्पावि T' for पुष्पाव.

- 34 : 4 'वालस्यते T' for 'वालस्यते
 " 1 6 मध्यमा T' and T' for मध्या
 " 1 7 तारण्यमव प्रपा is also noticed by T' for तारण्यमव प्रपा
 35 'ललितापाङ्गमधुरम् T' for 'ललितापाङ्गमधुरम्
 36 यथासमवमूढम् 1 for यथासमवमुदाहृतम्

Appendix to नायकप्रकरण pp 38-41 is found in T'.

- 38 L 17 दिगन्तरे T' for दिगन्तरम्
 " L 19 लालालोकाचलनगानी 1 for लालालोकाचलनगानी
 39 L 1-2 काकतापकुलः श्वनार T' for काकनीयकुले वतते
 " 1 3 काव्यमाश्रित्य T' for काव्य समाश्रित्य
 " 1 4 सहृदयदृष्ट्यादि T' for सहृदयदृष्ट्यादि
 " 1 5 प्रोक्तं यस्याश्चर T' for प्रोक्तं यस्याश्चर इत्यर्थः
 39 L 6 तत्र शब्दस्फुरणम् T' for तत्र शब्दस्फुरणम्
 " 1 8 'लोभा दुःखिकम्मा T' for 'लोभादुःखिकम्मा'.
 " 1 12 'मध्यमे T' for 'मध्यमे
 " 14 'विजुमिष (विलिखित) T' for विनिमित्तम्
 " 16 जयलक्ष्मि T' for जयलक्ष्मि
 " 17 रिपुजगत्त्रास T' for रिपुजगत्त्रास
 " 19 'गर्हिते करिष्यते' T' for 'गर्हिते करिष्यते'
 " 20 स्फुरदिवनटे T' for स्फुरदिवनटे
 " 22 'अमर्त्यमिगच्छ' T' for 'अमर्त्यमिगच्छ'
 40 L 2 ईदृशपुष्पमोक्षक्यात्तानुवर्णनम् T' for पुष्पमोक्षक्यात्तानुवर्णनम्
 " L 6 गुणम् बहुम् T' for बहुम् गुणम्
 " 1 7 'वर्णनम् for कथनम् is also noticed in T'.
 " 1 8 'मुदाहरणम् T' for 'मुदाहरणम्
 " 1 9 मस्यान्वय T' for मस्यान्वय
 " L 16 पलाय्यकुल T' for पलाय्यकुल
 " L 17 पर वणनम् पादो नायक T' for परविधिवर्णनम् पादनायके
 " 1 20 परविश्रुत सिद्धि वा पादवर्णनम् T' for परविश्रुत सिद्धि वा पादवर्णनम्
 " 1 21 तत्र च T' for तत्र
 41 L 2 बहुधा भवेत् T' which notices बहुधा भवेत् also for बहुधा भवेत्
 " 1 3 यथावर्णनम् T' for यथावर्णनम्
 " L 4 'पुचिनम्मा T' for 'पुचिनम्मा
 " 1 5 वातनम् T' for वणनम्
 " 1 6 मुदाहृतानुवर्णनम् T' for मुदाहृतानुवर्णनम्
 " 1 7 तद्विषयम् T' for तद्विषयम्

41 L 7-8 °मतिशयास्त्रदत्वम् T for °मतिशयास्त्रदत्वम्

T' has at the end of the additional portion the following—इति यद्-
प्राप्त्याद्विद्यानाशकृतौ प्रतापस्त्रदेवयोम्यनेऽलकाराच्चे नायकप्रकरण समाप्तम्।

- 42 l 4 काव्यस्य सामांय° T' for काव्यसामांय°
 „ l 11 पदानुगुण° T' for पदानुगुण°
 43 l 2 तात्पर्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यात्तर्गति एव T , and T' has व्यङ्ग्यार्थगत एव
 45 l 1 सवन्तमुपपत्तिमूलकत्वत T and T'
 „ l 3 घोष प्रतिवस्तोत्यत्र T and T' for घोष इत्यत्र.
 46 l 2 T' and T' omit द्विविध
 „ l 2-3 साध्यवसाना T' and T' for साध्यवसाया.
 „ l 3-4 मारुतीमारुती T' for सारुतीमारुती
 „ l 5 तथा चोक्त T' and T' for तपोक्त
 47 l 3 T' and T drop इति
 „ l 4 इतिशेषात्तृता T' for न इतिश्च तृत°
 „ l 5 अत्र T for तत्र
 „ l 6 रुदियथा T' and T for रुदियुक्तिश्च यथा
 48 l 2 शुभेश्वरि° T' for शुभेश्वरि°
 „ l 4 नरवीरस्त्र T' for नरवीरस्त्र°.
 49 l 9 पादपीठ° T' and T' for पादपीठ°.
 51 l 1 अङ्गुष्ठाद् आरोप्यते T for वराहत्वमारोप्यते
 „ l 4 साध्यवसानलक्षणा T' and T' for साध्यवसानलक्षणा.
 „ l 7-8 °रित्यारोप T' for °रित्यारोपश्च
 52 l 4 विधा T' for विविधा
 53 l 1 °कञ्चेति शब्दानां T' for °कञ्चस्त्रदत्तानां
 „ „ शुद्धप्रकरणादिना T' and T' for अभ्रप्रकरणादिना
 „ l 3 नदीनलप्रवाहविषया जायते T' for नदीनलप्रतिपत्तिपंथा जायते.
 „ l 4 °विप्रासक्ति T for °विप्रा.
 „ „ °प्रनाति T and प्रमिति T' for प्रतिपत्ति.
 „ l 6 लक्षणा T' for लक्षणाश्च
 54 l 3 °लौकिकशब्दानाम् T for °लौकिकवाक्यानाम्
 55 l 1 अपार्थक्यकिमुक्त T' and T' for अपार्थक्यकिमुक्ता.
 „ l 3 पादपीठ T for पादपीठ°.
 56 l 1 विषयणा जाना इय° T' for विषयणा इय°.
 „ l 3 °कारणस्त्र T' and T' for °कारणकत्वात्.
 „ „ °कारणप्रतिपत्ति T' for कारणप्रतीति°.
 „ l 4 उत्तमप्रतिपत्तिर्द्विविधा T and T' for उत्तमप्रतिपत्तिर्द्विविधा°.

- 57 l. 1 इतिमती गमनिका T and इनीयताति गमनिका T' for इति गमनिका
 58 l. 2 राजमौलिराममति T and T' has राजमौलिराम मति for राजमौलि-
 रमो मति
 „ l. 3-4 राजमौलिराममति T' for राजमौलिरिति
 „ l. 4 'राक्षिगूट T and 'राक्षिगूट T .
 „ l. 4 T and T' omit अत्र
 59 l. 3 अनतिप्रोदेन T and T' for नातिप्रोदेन
 60 l. 2 'साद्रक्षुलिङ्गोत्तरे T' and 'सारक्षुलिङ्गोत्तरे T' for 'सामरक्षु-
 लिङ्गोत्तरे T also not ces 'साद्रक्षुलिङ्गोत्तरे .
 „ l. 10 चतुराननेन T' and T' for चतुराननस्य
 61 l. 1 'प्रसुमरमदसो T and T' for 'प्रसुमरमदसो T' notices
 'प्रसुमरमदसो also.
 „ l. 5 प्रतिवृत्तिविषया T and T' for प्रतिवृत्तिविषया
 „ l. 7 स्मृते T' for स्मृते
 „ l. 9 'रूपप्रोदसदर्थो T' and T' for 'रूपप्रोद-
 „ l. 12 दुष्यति T and T' for दूष्यते.
 62 l. 3 T drops द्रष्टव्यम्
 63 l. 3 'षीयसद्वर्णनम् T' for 'षीयसद्वर्णनम्
 „ l. 3 अविकटपदस्य 'अविकट' T' for अविकटपदस्य 'अविकट',
 „ l. 7 विविधा T and T' for विधा
 64 l. 4 'वचिकम् T' for वचनम्
 65 l. 6 प्रवृत्तमभूति T and T' for प्रवृत्ता भूतिपति
 „ l. 7 किं च T and T' for यथा च
 „ l. 10 'अभ T and T' for आभ
 „ l. 11 'परिवृत्तस्य 'वृत्त' च T' and T' for 'परिवृत्ता स्य 'वृत्त' च 'वृत्त'
 66 l. 3 'प्रमाणो सदे for प्रमाणो विने is also noticed by T
 „ l. 4 नमस्यानभूते T and T' for नमस्यानभूत
 „ l. 7 तथा च T' and T' for यथा च
 „ l. 11 निष्क्रामद्विती T' and T' for निष्क्रामद्विती
 67 l. 7 गण्डामोमनिगूट T' and T' for गण्डामोमनिगूट
 68 l. 3 नारिकरपाकः T' and T' for नारिकरपाक
 „ l. 10 'सदाहाप्यति T' and T' for सदाहाप्यति
 70 l. 1 T and T' have निरूप्यते after च-यनितथा.
 „ l. 4 T' has का-य after मध्यमे
 „ „ T' has व्यपदिष्टने for गीयते
 „ l. 5 कथ्यते T and T' for गीयते
 71 l. 1 कुम्भस्य T' for कुम्भस्य
 „ l. 3 सधिरिष्टच T and T' for सधिरिष्टच.

- 77 l 3 काकतीयने द्विमाण° T' for °काकर्तापनिर्माण°.
 " " T' and T' drop च
 " l 10 प्रतापद्वेदेवमहाराजस्याग्रे T'' and T' °
 " l 11 °कापण्याकि T'' and T'' for °कापण्योकि°
 " " प्रणामप्रार्थनादि T''' for प्रणामादि
 79 l 7 °विअभिय T' for विजिअभिय
 " " रिउमदाणादजलि T' for रिउमदाणादाजलि
 " l 10 रिउजीविआइ T' for रिउजीविआइ.
 78 l 2 विजितारिमग्रे T' for जितवेरिमग्रे and जितवेरिरुग्ग is T' for the same
 74 l 1 चिचिपता T' for चिपता
 " l 8 तत्र T' and T' for अत्र
 " l 6-7 सलस्यासलस्यक्रमयङ्ग्यतया द्वी भेदौ T'
 75 l 2 करिनिक् बोकिंसिद्धत्वं T' and T' for आक्षिनिर्वद्धाकिंसिद्धत्वेन
 77 l 1 यङ्गविश्वतुर° T' for यङ्गविश्वतुर
 " l 3-4 °स्याविवक्षितसङ्घो न पुण्यमूत् T' and °स्याविवक्षितसङ्घसङ्घ-
 भरो न पुण्यमूत् T''
 " l 4-5 T' drops the sentence अनेनैवक्रमेण—पुण्यमूत्
 " l 6 Before निरुपेण संकरेणे° T' has तस्यापि विभ्रणस्य सदृशस्पदत्वे
 नानुप्राधानुप्रादिकभावेन एकव्यञ्जकानुप्रसरेण च
 " " °नेकरूपतया T' for °नेकरूपया
 " 14 वाक्पयताय ततिरस्तुताविवक्षितम्नि T'.
 79 l 1 12 T' has °निक् बोकि° for °निक् बोकि°
 " l 17 वाक्पयतोभयशक्तिमूलो रसादिभ्यनि T

Between Divisions 44 and 45 l. 12 13 T' has पक्षमपक्षकिमूलपर्वविश्वकार ।

यश्चयकिमूलभ्रतुर्विष । उभयपक्षनिमूलो वाक्पयतत्वेन एकविधपर । एव सलस्यकर्मयङ्ग्यतया-
 नेकव्यञ्जकविश्व-भेदा । and after Division 48 l 15 T' has एव विवक्षितायपरसङ्घ-
 भवेन सप्तसत्त्वारिद्यद्भेदा अविवक्षिततायैवभ्रतुर्वि सह एकव्यञ्जकविश्व-भेदा अत्र दिदमानवृद्धाद्वयने ।
 पदगतार्पोतरसकमितानिवक्षितवाच्यव्यनिर्णया &c.

- 80 l 1 वयमीदृशामस्याक T'' and T' for वयमीदृशानामस्याक
 " l 2 इयथातरसममिताविवक्षितवाच्यता T' and T'
 " l 3 पदगताय ततिरस्तुताविवक्षितम्नि T'.
 " l 4 मयुरिमपरिपूरिता° T'' and T' for भवलिमपरिपूरिता°. T' notices
 मयुरिमपरिपूरिता° also
 " l 5 °वाच्यत्वम् T'' and T' for °वाच्यम्
 81 l 1 T' drops अय and T'' has पदगतत्वेन सिद्धयथाकिमूलो वस्तुना
 वस्तुभविष्य

- 81 l 2 तिथी T and T' for तिथीन्
 " l 3 कौटिलि T and T' for कौटिले
 , l 6 7 T notices प्रियविशेषविशेषा also
 " l 7 कतिपयवसरजातिनाशया T for कतिपयवसरान् जातिनाशया
 82 l 2 मासान् व्यपनेत् T' for मासान् व्यपनन्
 " l 3 'ममृष्टि समभिलष ताति T' and 'ममृष्टि वाच्यताति T for 'ममृष्टि
 मभिलष ताति
 " l 6 T' notices लक्ष्मणापतिशम्भने also
 " l 9 'भ्रातिदिव्यनापसादानां भ्रातिरिति T
 " l 16 अथ कृपाण कारककर्मस्य विजृम्भितायात्मन्त इति &c T'.
 83 l 2 मधुकरकांक्षी T for मधुकरांक्षी
 " l 8 T drops अथ and has 'शक्तिमूलो यथा
 " l 10 'श्रवणविधरे चारिणी T for 'श्रवणपदवीचारिणी
 " l 12 'स्माभूद्वदति T' for स्माभूद्वदति
 84 l 1 प्रतापद्वद्वदति T' and T' for प्रतापद्वद्वद्वदति कार्ति
 स्मयकारिणी T for विस्मयकारिणी.
 " l 1-2 वस्तुना वस्तु व्यप्यते T and T' for वस्तु व्यप्यते
 " l 6 जयलक्ष्मीसमाह्वानं T' which notices जयलक्ष्मीसमाह्वानं also.
 " l 7 कथंतीयुमसा T and T' for कथंतीयुमसा
 " l 10 'मण-व T' for मण-व
 " " मणहरे T for मणहरे

In the छाया of the Prākṛita verse ओसरत् &c दक्ष is explained as देवे
 or दक्षिणे

- 85 l 1 'यानिहनादिरूप T and T' for यानिहनादि
 " l 5 'शत्रुणां T for 'शत्रुणो
 " l 7 कविनिषयासिद्धार्थशक्तिमूलं यथा T and कविनिषदापशक्तिमूलं
 यथा T .
 " l 8 वा होतु T for वा होतु
 " l 9 ज तीव T for ज तीव
 " " कडावुद्धा T for कडावुद्धा
 " l 12 तया गतयमिति T' for तया मनाग तयमिति
 86 l 3 दामदेह T' and T' for दामदेह
 " " दामदेहस्तत्र परिसरे T' for दामदेह स्तुति परिसरे
 " l 4 आच्छादित T and T' for आच्छादित
 " " वा स्वरूप T' for वा स्वरूप
 " l 8 इत्तामो T' for इत्तामो
 " l 9 'सजादयमो व T' for 'सजादयमो व

- 87 l. 4 सौवकात्तातस्य T''' for सावकात्तातस्य.
 88 l. 3 तत्रालकार T' and T''' for तत्रालकार.
 „ l. 5 ण पदोस T' for ण पदोस
 89 l. 1 सृणुष्व हितार्थेन. T'', सृणुष्व हितानि व is also noticed by T'.
 91 l. 2 व्यन्ते T' and T''' for कीर्त्यन्ते.
 92 l. 1 शृङ्गारस्य T' and T''' for शृङ्गारस्य.
 „ l. 8 इत्यस्य T' and T'' for इत्यस्य
 „ l. 6 शुणीयन्त्यङ्गम् T' and T'' for शुणीयन्त्यङ्गम्
 93 l. 2 कोऽप्यनलक T' and कोऽप्यस्य T''' for कोऽप्यनलक.
 „ l. 9 स्नमण्डलालोक पथेति T' and T'' for स्नमण्डलालोक पथेति.
 94 l. 2 समप्राप्तवत् T' and T'' for सम प्राप्तिवत्.
 „ l. 4 सोऽण T' for सोऽण.
 „ „ णारदस्यमोद T' for णारदस्यमोद.
 „ l. 5 गुरुभर्षाणिपत्तिमात्र T'.
 „ l. 9 मयापि T' for तदपि.
 95 l. 1 अत्रिमा T' for अत्रिमा.
 „ „ मन्त्रे T' for मन्त्रे.
 „ „ जायो बहु T' for जा बहु.
 „ l. 5 शृङ्गालकाचिन्नया T' for शृङ्गालकाचिन्नया.
 96 l. 5 मन्त्रवृत्तप्रयाणानिवाक्यामुरया अपि || T' and T''.
 „ l. 7 T' drops व्यन्ति and has ये. केभिश्चूनमपीप्यते.
 „ l. 18 चापु T' for चापु.
 „ l. 14 सोऽप्यास पञ्चभेदकम् T' for सोऽप्यासत्तं च भेदकम्.
 97 l. 3 धुदप्रवत्वा T' for धुद्राः प्रवत्वा.
 „ l. 5 जयेत्युपक्रम T' for जयेत्युपक्रम
 „ l. 7 यत्रादौ जयेत्युपक्रम T' for तत्रादौ जयेत्युपक्रम.
 99 l. 2 अथेतेषां T' for अपेसां
 „ l. 4 विद्यानाथकृते T' for श्रीविद्यानाथकृते T' has श्रीविद्यानाथ-
 विद्यानाथकृते.
 100 l. 3 पूर्वके T' and T''' for पूर्वके.
 101 l. 1 तालस्याभ्यम् T' for तालस्याभितम्
 „ l. 2 दम्बरूपकोचप्रक्रिया T' and T''' for दम्बरूपकोचा प्रक्रिया.
 „ „ वृत्तनृतयो T' and T''' for वृत्तनृतयो.
 102 l. 3 T' notices व्यायोगसमवायौ द्वौ also for व्यायोगसमवायौ.
 „ „ अपि T' for इति.
 „ l. 6 पुन T' for मन्
 „ l. 7 इति is dropped in T' and T''.
 103 l. 2 मिश्र चोद्रे T' for मिश्र.

- 103 । 3 शृङ्गारवीरयो^२ T for शृङ्गारवीरस्ययो^२
 „ । 5 शृङ्गारसस्यैव^२ T for शृङ्गारस्यैव
 „ । 7 पाप^२डतापसप्रभृतयो T for पाप^२प्रभृतयो
 „ । 8 हास्यरसस्य प्रावायम् T for हास्यरस प्रधानम्
 „ । 8 9 °पिशाचराक्षसादयो T and T for °राक्षसपिशाचादयो
 „ 9 वीराद्वननायकास्ते T and T for वीरोद्धता नायकास्ते
 „ रौद्ररसस्य प्राधा यम् T for रौद्ररस प्रधानम्
 „ वीररसस्य प्राधा यम् T for वीररस प्रधानम्
 „ , समवाक रे T and T for समवाक रे
 „ , द्वादशविधा T for द्वादश
 „ 12 प्रधान T' for प्रधानम्
 „ 13 T drops वीराद्धतो नायक
 104 । 1 कङ्कणो रस T and T for कङ्कणरस
 „ 7 °मैकेनैव T for °मैकेन
 „ , प्रयोजनन सन्ध T for °प्रयाननसंश्ल
 106 । 6 °दि छदो T for °दिच्छदे
 107 । 1 °कथाङ्गवान् पताका T for °कथाङ्ग स्यात्
 109 । 3 परिभाषना T for परिभाषनम्
 „ । ५ पतयो स्वरूपं निरूप्यते T for यथाक्रममेव स्वरूपं निरूप्यते
 „ । 6 बहुवरण T for बहुपकरण
 „ । 1० विन्दुप्रय^२नानुगुणायङ्गा यस्य श्रयोदश T विन्दुप्रय^२नाभिगमायङ्गा यस्य
 श्रयोदश T
 110 । 3 निरोध T for विरोध
 „ । 7 विद्वन्म T and T' for विद्वन्
 „ । 9 प्रगम T and T for प्रगमनम्
 „ , निरोध T for विरोध
 „ 10 प्रनिमुल^२ T and T for प्रमुल^२
 „ 12 प्रगम^२ T' and T' for प्रगमन^२
 „ 15 अभाषाया^२ T for अस्याभाषाया^२
 111 । 1 °रङ्गानि द्वादश T for °रङ्गानि
 „ । 4 उद्देश सप्रमानयो T for उद्देशसप्रमात्रेपात्
 „ । 7 °प्रतिपादन वाक्य T and T' for °प्रतिपादनवाक्य
 „ । 8 समाधानवाक्य T and T for °सामदानवाक्य
 112 । 1 °रूप्यते T for रिच्यते
 „ । ३ °रङ्गादस्य T' and T' for °रङ्गाय
 „ । 4 समदो T for सम
 „ । ५ विरूपनम् T' and T for निरोधनम्

- 112 l. 6 प्ररोचना T'' and T''' for प्ररोचनं.
 „ „ च T'' and T''' for च.
 „ l. 8 समेदः T'' for संपेदः.
 „ „ पदवन्वादिकं T'' and T''' for पदवन्वादिकं.
 „ l. 10 अयमानचलनम् T'' and T''' for अयमान चलनम्.
 „ l. 11 विरोचनम् T'' and T''' for निरोचनम्.
 „ l. 12 प्ररोचना T'' and T''' for प्ररोचनम्.
 113 l. 2 कृतिर्माषोपगहनम् T'' and T''' for कृत्वाषाषोपगहनम्.
 „ l. 5 गोमोपगमनं T'' and T''' for गोजोपगमनं.
 „ „ विरोः कार्यमार्गणम् T'' and T''' for कर्ष्यमार्गणं विरोधः.
 „ l. 9 वाक्यार्थो T''' for काव्यार्थो.
 „ l. 13 अमिनव T'' and T''' for अमिनप.
 „ „ चमत्कारकारित्वम् T'' and T''' for चमत्कारित्वम्.
 114 l. 2 श्राव्य चेति T'' and T''' for श्राव्य च.
 „ „ सूचनामानकम् T''' for सूचनाक्रमः.
 115 l. 4 स च द्विविधः T'' and T''' for स द्विविधः.
 „ „ केवलं T'' and T''' for केवल.
 116 l. 6 नाच्यन्ते T''' for नाच्येद्दे.
 „ l. 7 नीचपात्रप्रयोजकः प्रवेष्टकः स चाच्येद्दे न पुनः T''.
 117 l. 1 अमाङ्क T'' and T''' for तनाङ्क.
 „ l. 3 सविधानसमाश्रयः T'' and T''' सविधानसमाश्रयः.
 118 l. 4 प्रवृत्तकम् T'' and T''' for प्रवर्तकम्.
 „ l. 5 प्रवृत्तकम् T'' and T''' for प्रवर्तकम्.
 120 l. 2 उद्गात्यका T''' for उद्गात्यका.
 „ l. 3 मेषेष्टकद्वित T'' and T''' for मेषस्त्यन्दित.
 „ l. 5 पक्षेया T'' and T''' for पक्ष.
 „ l. 8 अन्यप्रसङ्गान् T'' and अन्यत्र सङ्गान् T'' for अन्यत्राप्रसङ्गान्.
 121 l. 1 पूर्वोद्वेगं नरादिभिः साम्यादेनकारणयोजनं विधत्तम् T'' and T'''.
 „ l. 4 उद्वेगप्राप्त्यानयनवत्कद्वितम् T'' and उद्वेगप्राप्त्यानयनवत्स्यादि-
 तम् T'''.
 121 l. 5 निमूढाग्रं प्रहेलिका T'' and T''' for निमूढाग्रप्रहेलिका नालिका.
 122 l. 1 लोमकरवचनं T'' and T''' for लोमकर वचनं.
 „ l. 2 कतिचन T'' and T''' for कानिचन.
 „ l. 3 प्रतिमुखैर्गमं T'' for प्रतिमुखगमं.
 „ l. 6 पूर्ण T'' for पूर्ण.
 „ „ कृतिस्तु T'' for कृतिस्तु.
 124 l. 1 पक्ष विहित T'' for पक्षिन पक्ष.

Before वेणीसहारे &c. T^m has the following additional matter—
किं च रङ्गप्रसादन नादी ।

नदी वृष. कोऽपि महेषस्य रङ्गत्वमादौ किल खे जगाम ।

तद्गङ्गादिभ्य कृता व पूजा नन्दीति तां नाट्यविदो वदन्ति ॥

124 । ॥ नाट्या. T' for नाट्या

„ । ३ After नाट्युपगत T^m has—कालिदासेन वाच्यार्थे पद्मेनाङ्गीकृत ।

भाकु तलः प्रपदा ।

„ । 6 प्रसाद्य T' for प्रसाध्य

„ । ॥ इति is dropped in T'

125 । 8 सुखनिर्वाहो T' for सुखनिवाहो.

„ ॥ ससङ्गम् T' for स संगत .

126 । ॥ 'नृत्याङ्ग' T' for 'नृत्यङ्ग'.

„ । 5 'चेटचेटीविटाकुलम्' T' for 'चेटाचेटसमाकुलम्'
T^m has 'नटचटीविटाकुलम्'

127 । 1 विहृतम् T^m for वैहृतम्

„ । 2 कामुकानां वचावधे T' for कामुकादिवचावधे .

„ । ३ विहृत T^m for वैहृत

„ । 5 समाकीर्ण T^m and T' for समाकीर्ण.

„ । 8 यम यमम् T' for देवयमम्.

„ । 12 महेन्द्र T' and T' for मायेन्द्र

128 । 6 यत्रायुल T' and T^m for यत्रायुल

129 । 1 'स्त्रियु' T^m for 'स्त्रियु'

„ । 2 'देशाधिकृत' T^m and T^m for 'देशाधिकृत'.

„ । 5 निवद्व्या T^m for निवद्व्या.

130 । 4 उद्गृह्यका T^m for उद्गृह्यका.

„ । 8 'कुसुम' T^m for 'कुसुम'

131 । 6 'प्रतिपानुसारेण' T' for 'प्रतिपानुसारेण'.

132 । 1 द्वारिचतुषदा T' for द्वारिचतुषदा-

„ । 2-3 'राग्यलक्ष्मी' T^m for 'लक्ष्मी'

„ । ३ सुचिना T' for सुच्यते

„ । 4 जीवात् सिद्धयहालक्ष्मी T' for देवान् निर्द्धि मदात्समा?

134 । 4 T^m notices प्रकाशपति also for प्रकाशपति

„ । 5 वाच्यार्थ T' for वाच्यार्थ.

„ । 6 T^m drops वृत्ति

135 । 2 यम्युत्तर T' for यम्युत्तर.

„ । ३ T' and T^m drop सर्व

„ । 9 न श्रेयसो T' for तद्गङ्गाश्रेयो which is also noticed by T^m.

„ 9-10 प्रवानशृङ्गाटक T^m for प्रवाज शृङ्गाटक

- 135 l. 11 T'' has भुला after इति.
 " 12 अरिम् T'' for अस्मिन्.
 136 l. 8 नापाति T'' for चिरपाति.
 " l. 9 सया T' for सहाय.
 " 9-10 सर्गादमुर्द्धं वा T'' for सर्गाभमुर्द्धं वा.
 " l. 10 'मुञ्च' T'' for 'तूर'.
 137 l. 1 'प्रयोजनरूपं' T'' and T''' for 'योजनरूपं'.
 " l. 2 T'' omits अज.
 " l. 6 T'' has रम्य for नात्वं.
 " l. 7 प्राणि T''' for प्राणि.
 " l. 8 'रपालम्बाच्छलम्' T'' and T''' for 'रपालम्बाच्छलनम्'.
 " l. 9 नष्टसमग्री T'' for नष्टसामग्री. T'' notices सामग्री also.
 " " सज्जीकादु T'' for समग्रीकादु.
 " " सज्जीकया T'' for सज्जीकिया.
 " 10 तु T'' for कतु.
 " " इयन् ' ' for इत्यण.
 " " उवच्छमोभदु T'' for उभच्छमीभदु.
 138 l. 1 नन्विष्य T'' and नन्विष्येव T''' for नन्विदयेव.
 " l. 3 'स्वर्पायहरयो' T' for पपायहरयो.
 139 l. 1 छम्माण T'' for छोभाज.
 " l. 5 'मणहर' T'' for 'मणोहर'.
 " " तु T'' for कतु.
 " l. 5-6 पम्मावोवदकिद T'' for पम्मावोवदकिर्ज.
 " l. 11 'विशेकविद्यस्य' T'' for 'विशेकवीरस्य'.
 140 l. 1 कण्णजुअलमाअपेण T'' for कण्णजुअलस्स माअपेण.
 " l. 1-2 मुणिअदि T' for मुणिअदि.
 " l. 3 अग्निजिअइ T'' for अग्निजिअइ.
 " l. 4 प्रकृतकार्यावलम्बना T'' for प्रकृतकार्यालम्बना.
 " l. 7 लोके यवसो T'' for लोकयवसो.
 " l. 8 प्रतापाङ्गं रुद्रस्य चरितं शुभम् T''.
 " l. 8 'मुद्रत्वम्' T'' for 'मुद्रात्यवम्'.
 " l. 10 अजअपरिअणेण T'' for अजअपरिवट्टणेण.
 " " सपटिअदि T'' for सपटिअदि.
 141 l. 2 'महच्छ' T'' for 'महच्छ'.
 " " 'अरिदम्भि' T'' for 'अरिअ'.
 " " अदिअम्भ T'' for अदिअरिअम्भो.
 " l. 2-3 कइणो T'' for कइणो.

142	1	‘सल्लापरूपा 1" and T" for ‘सल्लापरूपा.
"	2	होदि T" for होइ
"	3	सद्वेष 1" for सद्वेषेण.
"	4-5	ये नाट्यविद्या 1" and T" for मन्नाट्यविद्या.
"	5	कीदृश्या 1' for कीदृशी
"	6	उत्तेलिज्झाई T" for उत्तेलिज्झाइ
"	"	‘जाणवत् 1' for ‘जाणवत्त.
"	7	आरोहेडु अम्मो T" for आरोहेडु अम्मी.
"	10	‘गीति 1 for ‘गान
143	1	अम्मो 1" for अम्मी
"	2	1" has सावधानम् before the speech.
"	"	वरया T' for वरत.
"	4	ते खन 1' and 1" for तत्र खेत
"	"	सगोत्रवत् T" and T' for गति.
"	6	सत्पुंससिद्धिमात्रलिखितमुपपत्तया 1' (सम्पत्ति सत्पुंससिद्धिमात्रलिखितमुपपत्तया)
"	7	‘वृत्तलपं T" for ‘वृत्तलमं.
144	5	सु T' for सु.
"	"	अम्मस T' for अम्मस.
"	6	‘वत्तपं 1' for वत्तपं which is also noticed by T".
"	"	सहई 1' for सहइ
"	11	गुणव रोपणं 1' and T' for गुणव रोपणम्
"	12	अम्मो 1' for अम्मी.
145	4	‘अवगच्छादुत्त 1, T' and 1" for ‘अवगच्छादुत्त.
"	5	वहइ T" and T' for वहइ
"	7-8	‘अवगच्छादुत्त 1' and T' for ‘अवगच्छादुत्त.
"	"	‘मिहानिन्दते 1' for ‘मिहानिन्दते
"	"	महावत् T" for महावत्
146	8	अवगच्छादुत्त 1' for अवगच्छादुत्त.
"	4	‘अवगच्छादुत्त 1' for ‘अवगच्छादुत्त.
"	9	गुणव रोपणं T' for गुणव रोपणम् which is also noticed by T".
147	5	वहइ is also noticed by T" for वहइ
"	8	वहइ 1' for वहइ.
148	2	‘अवगच्छादुत्त 1' and 1" for ‘अवगच्छादुत्त.
"	5	महावत् 1' for महावत्.
"	8	‘अवगच्छादुत्त 1' and T' for ‘अवगच्छादुत्त.

- 143 L 10 महोत्सवे T'' and T''' for महे.
 " " मत्पमण्डल^१ T'' and T''' for महीमण्डल^२.
 " l. 14 प्रपतिष्यावहे T'' and प्रतीक्षत T''' for प्रतीक्षावहे
 " l. 15 T'' and T''' have परिक्रम्य before निष्कर्मता.
 " l. 16 विष्क्रम्य T'' and T''' for विष्क्रमक.
 149 L 1 यथानिर्दिष्टो T'' and T''' for यथानिर्दिष्टवेषो
 " l. 3 तदद्य T''' for तमद्य.
 " l. 7 तादृशमहामहिमो T'' and T''' for तादृशमहिमो.
 " l. 8 हितोपदेशम् T'' for हितोपदेशम्.
 " l. 12 T'' drops अ-यथा
 " l. 13 गणपतिना महाराजेन T'' and T''' for गणपतिमहाराजेन.
 " l. 14 अग्निरस्पातुमावस्य सद्यः पुत्र इति व्यवहारः कृतः T''
 I' has अग्न्यः तस्यानुमावसादिम् सदग्नयः पुत्र इति व्यवहारः कृतः.
 150 l. 4 साक्षिनिर्दिष्टं T'' and T''' for साक्षिनिर्दिष्टं
 151 l. 2 वपुषाह नमस्कृत्य T'' and T''' for वपुषा त नमस्कृत्य.
 " l. 3 काकर्तस्थानो T'' and T''' for काकर्तस्थानो.
 " l. 4 सिन्धिरपि वि T'' for सिन्धिरपि वि.
 " l. 7 ततः T'' and T''' for ततस्ततः
 152 l. 2 'एतन्मतस्य is also noticed by T'' for 'एतन्मतस्य adopted by it..
 " l. 8 स्वयमाहुर्वपुषालिताम् is also noticed by T'.
 153 l. 13 सप्तमकृतीनाम् T'' and T''' for सप्तमनाम
 154 l. 7 मुवागमः T' for मुवागमेन
 " l. 9 'अथ ममत्रलोका^१ T'' for 'अथमत्रलोका^२.
 " l. 10 'स्वोपदेशस्याङ्गीकारात् T' for 'स्वोपदेशाङ्गीकारात्.
 155 l. 1 'रक्षात्मे बाहुपरिचे T'' for 'रक्षात्मनाहुपरिचे.
 " " 'रिति च विवाद^१ T'' for 'रिति विवाद^२.
 " l. 4 'सुहृन्नेव T'' for 'सुहृन्नेव.
 " " एव T'' for एव.
 " l. 11 काकर्तयपरिभर T' and T'' for परिभर.
 " l. 13 सज्जीक्रियता T'' for सज्जीक्रियता
 " l. 14 'समाप्तः T'' for समाप्तः
 " l. 16 रक्षा T'' for सप्तपार्थिवानां.
 156 l. 5 सज्जीमतामि T'' and T''' for सज्जो मवादि
 " l. 6 वीजानुमरणारम्भरूप T'' for वीजानुगुणारम्भरूप.
 157 l. 5 माय्याद्धर्का क्रियाम् T' and T'' for माय्याद्धर्को क्रिया.
 " l. 8 T'' has इति before यथाञ्चिन and drops परिक्रम्य.

157 l 9 इति = dropped by T'.

" " T''' closes the first Act as under—

इति विद्यानाथकृतौ प्रतापसूत्रयशोभूषणेश्वरशास्त्रे कल्याणस्वामी नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

158 l 4 'महाभिषेकोत्सव' T' for 'महाभिषेकमहोत्सव'.

" l 7 पुनरवमशो बिडु T' and T' for पुनरवमशोद्विडु.

" l 8 गत्या च T and T'' for गत्याप.

" l 12 T'' has कटाक्षै for मवाक्षै which is also noticed by it.

" l 13 प्रतापसूत्रगमनाभिलाषा T' for प्रतापसूत्रगताभिलाषा

159 l 1 अञ्ज T' for अञ्ज

" l 3 काकतीभरेण T'' for रुद्रनेत्रेण

" l 5 तन्नामानुगुण T'' for स्वनामानुगुण.

" l 6 सपादोपसग्रहण T' for सपादोपग्रहण.

" l 7 अञ्ज T' for मञ्ज

" " अणुगुह T' for अणुगुह

" l 8 दिगन्तविजयो T for दिभतजयो.

" l 9 सपत्न्य T' and T''' for परतपः

" " वीर विष्णो T' and T''' for विष्णो

" 12 'यात्रोद्यमनेना' T' and T'' for यात्रोद्यमेना.

160 l 3 काञ्च T'' for काञ्च.

" l 5 रुद्र T' for बिडु

" l 9 T' and T''' drop प्रवेशक.

162 L 1 राक्षेज्जिलासद्विपुननम् T''

" l 2-3 पुरवर त्वा T' for त्वा पुरवर.

" l 5 स्वयम्भूदेवेन T'' for स्वयंमुखा.

" " गुप्ते T' for गुप्ते.

" 6 'शिथिलो धर्म' T' for शिथिलधर्म.

" 7 महीधुर T' for महीधुर

" l 8 For प्रताप T' has रुद्र (भानुदेवम्).

" l 9 सदा T' for सदा

163 l 2 काक T'' for काक.

" l 2-3 धर T'' for धर

" l 3 राजपुत्रो T' for राजपुत्रो.

" l 6 'निन्दुर' T' for 'निन्दुर'.

" l 8-9 'बहो' T' for 'बहो'

" l 11 वचनोत्पा T' and 'अवचनोत्पा T'' for वचोत्पा.

" l 13 राजलक्ष्मीन विलम्ब सहते T'' for राजलक्ष्मीन विलम्ब न सहते.

164 L 1 विद्यावद्वपरेण T' for विद्यावद्वपरेण

- 161 l. 1 पित्राणि T' for पितृणि.
 " " पणयं T' for पणयं.
 " l. 2 सद्गु T' for सद्गु.
 " l. 4 'मुक्त्या' is also noticed by T' for 'मुक्ता'.
 " l. 7 प्रयमन् T' for प्रयमः.
 " l. 8 T' drops एतो and has मृहसो for मृहसो.
 " l. 11 मन्त्रुला T' and T'' for मन्त्रुला.
 " " समरापदानतोपितस्यामिन् T' and समरापदानादिपितृमिन् T''.
 165 l. 1 एतन्मन्त्रिनिष्ठवचनानुरूपं वचनं T' and T''.
 " l. 2 चमत्तयो T' for चमत्तयो.
 " l. 5 सेनापतिवि सम T' for सेनापतिवि.
 " l. 7 तदनुपादपात्रना T' for तदनुपादपात्रना.
 " l. 10 T' drops राजपुत्र.
 166 l. 1 विलोचयता T' for आलोचयता.
 " l. 2 'सामन्तविजयस्थानं' T' for 'सामन्तविजयस्थान'.
 " l. 3 मन्त्रगजादेह T'.
 " l. 5 रुद्रदेवो T' for रुद्रदेवो.
 " l. 7 विद्योपक-वचन T' for विद्योपक-वचन.
 167 l. 6 समप्रतिपदे T' for समं प्रतिपदे.
 " l. 7 'सदापे' स्वला is also noticed by T'.
 " l. 9 'मुनमात्रनास्वराणां' T' and T'' for 'मुनमात्रनास्वराणां'.
 " l. 10 तिलगमुद्राणामुप्यहो T'.
 168 l. 2 'स्वैरोर्ध्व' T' and T'' for 'स्वैरोर्ध्व'.
 " l. 3 समप्रतिपद्यासः T' and T'' for समप्रतिपद्यासः.
 " l. 4 मुक्तापः T' for मुक्तापः.
 " l. 5 तुलामनराणां T' for तुलामनराणां.
 " l. 6 'स्ताडनापे' T' and T'' for 'स्ताडनापे'.
 " l. 7 सार्वभूता T' and T' for सार्वभूता.
 169 l. 2 मन्त्रवचनो T' and T'' for मन्त्रवचनो.
 " l. 5 'निधिनं' T' for 'निधिनं'.
 " l. 6 'उपपन्नं' T' and T' for 'उपपन्नं'.
 170 l. 4 स्वैरुत्पद्यः T' and T'' for स्वैरुत्पद्यः.
 171 l. 2 समप्रोदं T' for समप्रोदं.
 " " 'मन्त्रोक्तपति' T' and T' for 'मन्त्रोक्तपति'.
 " l. 5 यदादिपति T' and T' for यदादिपति.
 " l. 10 'मुद्रा' T' and T' for 'मुद्रा'.
 172 l. 4 'मन्त्रोक्तपति' T' and T' for 'मन्त्रोक्तपति'.

- 172 l. 7 तान् गृहीत्वा T' and T''' for गृहीत्वा.
- 173 l. 1 प्रपति° T'' for प्रसति°.
- „ l. 5 ब्राह्मणादिचतुर्वैणनिर्वर्णनादृण° T'.
- „ l. 8 विजय° T'' for विजय°.
- „ „ समयादिष्णा T'' for समअदिष्णा.
- 174 l. 9 T'' drops यथोचिर्न परिक्रम्य.
T''' winds up the Second Act as under—
- इति विद्यानाथकृतौ प्रतापकट्टनाटकपकरणे विजययात्रात्रिंशो नाम दिनायोऽङ्कः ॥
- 175 l. 1 लेखकहस्तौ T'' and लेखिकहस्तौ T'' for लेखहस्तौ.
- „ l. 4 सानुस्रानाश्रयम् T' for सानुस्रानाश्रयम्.
- „ „ महिमामदानुभाष° T'' for महिमानुभाष°.
- „ l. 5 द्वयेषामपि T' which also notices द्वायानामपि of the text.
- „ l. 5-6 T' has समाकुली भूतानि सर्वेषामपि T'' and T''' व्याकुलीकृतानि
after कटकानि.
- 175 l. 2 यद्वज्रकवचीयति T' for यद्वज्रकवचायति.
- „ l. 11 T' has च after पुरोऽवलोक्य.
- „ l. 14 पाठयति T' and T'' for पाठयन्तीव
- 176 l. 1 T''' has सर्व before सम्यङ्.
- 177 l. 1 T'' has 'लिलित' for 'विरचित'
- „ l. 5 T' has तेस्ते for ते and drops च after 'दनुमान.
- „ l. 6 'कुतूहलिना T'' for 'कुतूहलिता
- „ l. 6-7 यथावदनुसरति T' for यथावदनुसरति.
- „ l. 7 प्रश्नमालाविषय° T' for प्रश्नमालाविषया°
- „ l. 9-10 'कामयेनो T'' for 'कानरेनु.
- „ l. 1 'भामिनो° 3T'' for 'कामिनो°.
- 178 l. 8 तथावामपि T''' for तदावामपि.
- „ l. 8-6 प्रतिपालयिष्यावहे T''
- „ „ परिक्रम्य निष्कस्यती T' for परिवान्त .
- „ l. 13 'प्रियकरणे° T' T''' for 'प्रियकरे°.
- „ „ 'वाक्यामृते T' and T''' for 'वाचामृते .
- „ l. 14 'कथयन्तरूपो° T' and प्रस्तुतोक्तपदयन्तरूपो° T'' for 'चर्यरूपो
- „ l. 15 कथमयं च T' for कथमय
- „ l. 16 'भारिनिष्ठानि T'' and T''' for 'भविष्येति.
- „ „ 'मनुसपायि T'' for 'मुपसपायि
- 179 l. 2 T'' adds विजिगीषु before प्रस्थित .
- „ l. 3 T' drops स after विनृपत.
- „ l. 5 T' and T'' have कस्यापनिमित्तानि for कस्यापनि निमित्तानि.

- 170 l. 7 प्रदहन्ते T'' and T''' for प्रदुहते.
 „ l. 8 काकइ T''' for काकइज.
 „ l. 12 सविनयसंग्रमं T'.
 „ l. 13 प्रपणं T'' and T''' for प्रपाणं.
 180 l. 2 T' and T'' have निरूपयन्ति.
 „ l. 5 यथादियन्ति मन्त्रिण. T'' and T'''.
 „ l. 6 T'' drops पुनः.
 „ l. 8 हि क्रमः T''' for विक्रमः.
 „ l. 9 आलोक्य T'' for अवलोक्य.
 „ l. 10 पनताम्या T'' and T''' for पगताम्या.
 „ l. 10 ताम्या T'' before महार्थ.
 „ „ महार्थं T'' for महार्थ.
 „ „ महयंयो T'' for हयंयो.
 „ l. 11 परिग्रहं T'' for पाणिग्रहणं.
 „ l. 13 यथाज्ञापयति T'' for यदाज्ञापयति देवः.
 „ „ T' drops इति before मोरिक्.
 „ „ T''' has मौतिकं for मोरिक्.
 „ l. 14 T'' has सामदानरूप. and T''' सामदानाचरणरूपः.
 „ l. 15 T'' has सप्रपन्नप्रमाण for सप्रमाणं.
 181 l. 1 विजयस्तत्तातमहोत्सवाः T'' for विजयविद्वतयः
 „ l. 4 सन्निपमानस्य for सन्निपमानस्य.
 „ l. 9 प्रासाः T'' and T''' for प्रासात्.
 „ l. 11 चमसन्नमो T'' for चमूहस्वरो.
 182 l. 1 पुरोधाः T'' for पुरोचसः.
 „ „ मन्त्रचमूपतीनामोनापितम् T'' and T'''.
 „ l. 4 नामिमुखायान्तं T'' and T''' for नमिमुख यान्तं.
 „ l. 7 विजित्य T'' and T''' for निर्मित्य.
 „ l. 9 चलति T'' and T''' for प्रचलति.
 „ l. 11 पराक्रमने T'' for पराक्रमने.
 „ l. 14 दान्त्रवाली T'' for दान्त्रमाला.
 „ „ धैरवाकाशीः T'' for धैरवाकाशपोर.
 183 l. 3 शयाभयम् T'' for शयाहुनम्.
 „ l. 5 कादन्वं T'' for किदन्वं.
 „ l. 6 काकइ T'' for कामइ.
 „ „ पसति T'' for व्यसति.
 „ l. 7 कर्म T''' for क्रिम.
 „ l. 8 समोदगद्गद T'' and T'''.
 15

- 183 l. 10 मित्रो T' for मित्रो.
 " „ प्रतिमय T' and T'' for प्रतिमय.
 " l. 11 रेणुवन्वा T' for रेणुवन्वा.
 184 l. 2 मकर T' and T'' for निकर.
 " „ परित T' for परित.
 " l. 11 सोद्यासा T' for सोद्यासा.
 " l. 12 वारस्त्र T' for वारस्त्र.
 " l. 13 प्रतिचलित T' for प्रचलित.
 185 l. 5 रेणुवन्वा T' for रेणुवन्वा.
 " l. 7 प्रस्थानारम्भजन्य निज निखिलमुजाडम्भकण्डविडम्भ.
 " l. 11 गजानुवन्वा T' and T'' for गजानुवन्वा.
 " l. 13 T' and T'' drop कलिङ्ग and rightly as explained in notes.
 " l. 14 प्रादुरभवन् T' for प्रादुरभवन्.
 186 l. 4 परापतन्ति राजकानि T' and T'' for आपतन्तीषी राजकानि
 " l. 9 योद्धारो वयमभसै यमुमद्रा प्रत्यर्थिदावानला T'.
 " l. 10 सवन् T' for सवन्.
 T' has द्रोपसप्रमदचन and notices द्रोपसवचन.
 " l. 11 हरिस् T' for पद्
 " भणी T' for भणिज.
 " l. 11-12 उवक्न T' for उवक्न.
 187 l. 5 वचना T' for वचना.
 " l. 8 सुपागता T' for सुपगता.
 " l. 9 भरवदण सम्प्रववाभरतण T'.
 188 l. 1 कान्तत्वमिति T' and T''.
 " l. 2 समरभीर्वाचोपरापाकुला T' for समरभीर्वाचो पलायकुला.
 " l. 4 तनवो T' for वपुधो.
 " l. 5 T' has सिद्धाभ and notices सुद्धाभ of the text, also.
 " l. 7 काम्भोजा T' and T'' for काम्भोजा.
 " l. 8 भामाङ्गुणा रिङ्गुणा T' for भामाङ्गुणा कोङ्गुणा.
 " l. 9 परिलसद्वाविङ्गुला T'.
 " l. 10 कनाटा T' for कर्णाटा.
 " l. 13 गुजरा T' for गुर्जरा.
 " l. 15 T' notices काम्पिण्या and कापान्ता also.
 189 l. 1 T' has also सार्वर्ष्य as stage direction after परि.
 " „ द्विवर्णाणि T' for मुवर्णाणि.
 " „ उद्गापदाणाणि T' for उद्गापदाणाणि.

- 189 l. 5 आसूयमूलं T' for आयूलचूडं.
 " l. 8 तैस्तेः सपक्षे T' for सपक्षे
 189 l. 11 साप्रत T' for सप्रति.
 " l. 12 'मौलि' T' for 'मौल'.
 " " T' has पूत्रा after परिभ्रुः
 " " T' has स्वय for स्वै.
 " l. 16 म्यापितव्यात् T' and T'' for म्यापित्वान्.
 190 l. 1 तदचिरादेव T' for तदचिरमेव.
 " l. 4 दूरं दूरम् T' and T'' for दूरम्.
 " l. 6 विपात्य T' and T'' for विपात्य
 " l. 7 वेगोत्पानित T' for वेगोत्पटित.
 " l. 8 पति T' for पुर.
 " l. 9 'प्यमन्दरमसा T' and T'' for 'प्यमन्दरमसः
 " " करिमादिषो T' for करिमादिषी.
 " l. 12 नरेन्द्रोपायानां T' and T'' for नरेन्द्रोपायनानां.
 " l. 13 गन्धानिलाय T' and T'' for गन्धानिलेय.
 " " 'दन्ती T' and T'' for 'दन्ती.
 191 l. 3 गम्यमानेवीजो T' and T'' for गम्यमानो.
 " l. 4 द्वा प्रसाद T' and T'' for द्वाप्रसाद.
 " l. 5 T' drops परिकल्प.
 " l. 6 T' has इति before वीरस्त्र and T'' winds up the Act thus
 'इति विद्यावधूती वीरस्त्रनिर्गमो नाम वृत्तीमोऽङ्कः ॥'
 192 l. 3-4 'महत्वाद् मूतणाद् कतो चोरिमाद् T'.
 " l. 4 मुनिम् T' for जाणिम्.
 " " पुतीम् T' for वतीम्.
 " l. 4-5 समलाओ दिसाओ जेवण T'
 " l. 7 अनुकृतेण T' for अनुकृतेण.
 " l. 7-8 अन्तरिक्षम् T' for अन्तरिक्षम्.
 " l. 8 T' drops परिमणस.
 " " अम्मुअमअद्वारागहिसेओ T'.
 " l. 9 पम्माद्वि T' for पम्माद्वि.
 " " मोत्तूण वहि पत्तिदा T'
 193 l. 2 'दपरादोऽयम् T' for 'दपरादोऽयम्.
 " l. 3 सहदि T' for सहस.
 " l. 4 पटचलेण T' for पटचलेण.
 " l. 4-5 पटिमस्तेषु T' for पटिमस्तेषु.
 " l. 5 इति सावगाह निर्दिष्टि T'.

- 193 l. 6 सभेद T' and T''' for सवेद .
 " l. 7 सहावा पव T'' for सहावेव
 " l. 7 कोइणी T'' for कोविणी.
 " " होदि T'' for होदी.
 " l. 9 कम्पम् T'' for कम्पनम्
 " " वकमीलदुङ्गलिदे T''
 194 l. 1 मन्दीउण T'' for मन्दिउण.
 " " करेहि T'' for करेमि.
 " l. 3 रक्खिहि रक्खिहि T''.
 " l. 4 पुत्तिआप T'' for अत्तिआप.
 " " हिंरिक्खिस्सालप T''.
 " l. 5 देव T'' for देव.
 " " पसादयतिर ताप विलक्खि किं करेहि T''.
 " l. 7 हिंरिक्खिआउपगउसेलेमु किंति मत्थअ ताडिअदि मदमाअणीप T''.
 195 l. 4 हस्सावलम्ब T'' for हस्सावलम्बन.
 " " तत्थहोदि T'' for तत्तहोदि.
 " l. 6 णिग्गदो T'' for णिग्गओ
 " l. 7 मंगलणीराअणादीवपरिओलि णिवत्तेड्डमच्चतर पविसेमि T''.
 " l. 9 इति निष्कात्ता सर्व T''
 " l. 11 प्रतीहारक T'' for प्रतीहार .
 " l. 12 T'' drops कुल.
 196 l. 7 जना T'' for परिजना .
 " l. 8 सणुण्व T'' for शृणुव.
 " l. 9 सम्पट्टतापाभिरे T' and सम्पट्टुनायाभिरे T''' for सम्पट्टना
 यो चिरे.
 " l. 14 मारम्वे T'' and T''' for मारम्वम्.
 197 l. 3 कुरङ्कहथम् T'' and मृगहथम् T''' for कुरङ्गहथम्.
 " l. 5 T'' and T''' drop तत्.
 " l. 6-7 भो भो मूपा यथावकाशमाध्वम् T'' and T'''.
 " l. 10-11 त्तिनिक्खिना T'' and T''' for त्तिनिष्पना
 " l. 15 मरेरे T'' and T''' for मरे.
 " l. 16 महोत्सव दिद्विमाणा T'' and T''' for महोत्सवदिद्वि
 " l. 17 मतिहार T'' and T''' for प्रतीहार.
 198 l. 4 T''' drops द्वार.
 " l. 7 यथादिट् T'' for यथानिर्दिट्.
 " l. 10 ह्यमी T'' and T''' for सत्यमी
 " l. 17 मात्यदस्ताब्धपरीना T''.

- 198 l 18 'रिति कुवाणे T' and T'' for रविकुवाणे .
- 199 l 1-2 'नरेक्षरम्याविष्टिन T'' and T''',
- " l 2 च दामन स्वदभिरुहण T'''
- " l 3 'सप्रद्वणरूपं T''' for 'सप्रद्वरूपं .
- " l 4 रद् T'' and T''' for प्रतापं
- " l 5-6 'मिच्छति T'' for 'मिच्छति
- " l 9 प्रतिपालयाम T' for परिपालयाम .
- " l 10 रद् T'' and T''' for प्रतापं
- " " यदा T'' and T'' for यथा .
- T'' winds up the Fourth Act thus इति विद्यानाथकृती प्रतापसद्रे नाटकप्रकरणे
स्वर्गितमहोत्सवो नाम चतुर्षोऽङ्कः ॥
- 200 l 2 त्वरन् त्वरन् T'' for त्वरन्
- " l 12 'मुत्सवप्यादि T'' and T''' for 'सम्प्रादि'
- " l 15 'रस्याभिनन्दन T''' for 'रप्यभिनन्दन
- 201 l 2 मृतसरणी T'' for मृतसरणि
- " " देवता T'' and T''' for देवता
- " l 3 श्रेय प्रसव T'' and T'' for श्रेयप्रसव
- " l 6 तन् सत्वरमेव T''' for तदपमेव
- 202 l 1 मार्गणाद्विरोध T'' and T''' for मार्गणाद्विरोध
- " l 3 वीररद् T'' and T''' for प्रतापरद्
- " l 8 'मेवोपगम्य T'' and T'' for 'मेव गत्वा
- " l 9 रद् T'' for प्रतापरद् T' drops मन्विणम्
- " l 10 T'' drops अप्रतो मृत्वा
- 203 l 2 T''' has भूपता before कुलामास्या
- " l 11 कृतैव T' and T'' for धृतैव
- 204 l 2 सप्तम सविषयमुपसृत्य T'' and T' .
- " l 2 'समुचितवेष T'' and T''' for वेष
- " l 3 वरदेवमहाप्राणपयाय T'' and T' for प्रतापरद् । देव महाराजपयापेय .
- " l 5 रद् T'' and T' for प्रतापं
- " l 9 समोद T' and T'' for समोद
- " " 'कणक् T'' for 'कणक्
- " l 10 'रस्मीति T' for रसित विभ .
- " " महोदोव T'' for महोदो विभ .
- " " 'विरिण T' for 'विरिण .
- " l 10 11 चक्रदोल T'' for चक्रपते विभ .
- " l 12 T'' has इद before महासन्म .
- " l 14 रद् T'' for प्रताप .

- 204 l. 12 T'' drops कुल.
- 205 l. 5 T'' drops कीलक.
- „ l. 7 T'' has स्वेला for स्वेडा.
- „ „ T'' and T''' drop कोलाहल.
- „ l. 8 शसिन T'' for प्रशसिन.
- 206 l. 2 सति T'' and T''' for वर.
- „ l. 3 वलभि T''' for वलभी.
- „ „ स्वेर T'' for स्वच्छन्द.
- „ l. 16 सम. T'' for समय.
- 207 l. 6 वरण T'' and T''' for चरण.
- 208 l. 3 मदिमा T'' and T''' for मरिमा.
- „ T'' for कः.
- „ l. 6 पतत् सचांतिशायित्वमुखेन T''.
- 209 l. 6 परिरक्षणम् T'' and T''' for परिक्षणम्.
- „ l. 13 विरस्पञ्जलि T'' and T''' for विस्सञ्जलि.
- 210 l. 15 पद्माद्वाचेश T'' and T''' for पद्माद्वाचन.
- „ l. 16 ममादीक्षते T'' and T''' for ममादीक्षते.
- 211 l. 6 वरानुकल्पितानां T'' and वरानुकूलानां T''' for मोगाकुलानां.
- „ l. 7 यत् काकतीपक्षत्रिपक्षुल वदन्ते T'' and T''' for काकतीपक्षुल मद्दन्ते.
- „ l. 9 भागवेयानां काकतीपक्षिपक्षुलः T'' and T'''.
- „ l. 14 प्रतिहारभावे T'' and T''' for प्रतीहार.
- 212 l. 1 यथाज्ञा T'' and T''' for यदाज्ञा.
- „ l. 6 स्वयम्देवस्य T'' and T''' for स्वयम्.
- „ „ प्राप्ति T'' and T''' for प्राप्ते.
- 213 l. 3 द्वितीयोऽभवः T'' for द्वितीयोऽभवत्.
- „ l. 4 प्रतिकलस्फर T'' and T''' for प्रतिकल स्फार.
- „ l. 5 मंजपनीषरमूयः T'' and T''' for मंजपनीषराः मूयः.
- „ l. 8 T'' and T''' drop देश.
- „ l. 12 प्रतिदिश T'' and T''' for प्रतिदिन.
- 214 l. 1 स्वामिन् T'' and T''' for राजन्.
- „ „ ते ■ dropped by T'' and T'''.
- „ l. 3 शीघ्रनामाशीवेचनममः (इति यथोचितं सवांनुपवेशयन्ति) T'' and T'''.
- „ l. 4 T'' and T''' drop सोडास.
- 215 l. 1 T'' and T''' drop मद्गणया.
- „ l. 10 यथापचान T'' and T''' for यथाप्रमां.
- „ l. 1 महाहानि T'' and T''' for महाघानि.
- „ l. ■ विरुषोपायनानि T'' and T''' for विरुषरूपानुपायनानि.

- 215 L. 14 कृतसहाया T'' and T''' for कृतसहाय्या.
 „ L. 15-16 these lines are omitted in T'.
 217 L. 9 परः सहस्रप्रसादोन्मुखः T'' and T'''.
 „ L. 10 'मुदाहृतु' T' and T''' for 'मुपकरोतु.
 „ L. 11 वाक्यापे° T'' and T''' for वाक्प°
 218 L. 1 'राज्यपुराया' T'' and T''' for 'पुराया'.
 „ L. 10 T' has simply पञ्चमोऽङ्कः in place of इति प्रमाप°.....ङ्कः }
 219 L. 3 समुल्लसित T'' and T''' for समुल्लसित°
 221 L. 2 सजातीयविजातीयै° T'' and T'''
 „ L. 5 'करुणरौद्रे' T'' and T''' for 'करुणा रौद्रे'.
 „ L. 7 स्थायीभाषा प्रकीर्तिता. T'' and T'''.
 „ L. 9 स्थायीभाषाः T'' and T'''.
 222 L. 7 तटस्थाभेति विज्ञेयाभ्युच्चैर्होपनव्याः T''.
 „ L. 9 'भावद्वादिवा यता T''
 223 L. 1 मावितान्त कारणत्वं T'' and T''' for मावितान्तद्वरणं.
 225 L. 6 'प्यवहित्व' T'' for 'प्यवहित्व°
 228 L. 2 योषिता T'' and T''' for योषिते.
 „ L. 3 'मुदयेन T'' and T''' for 'मुदय°.
 „ L. 4 T' drops भावयोः
 229 L. 1 स्थायीभावानां T'' and T'' for स्थायीभावानां.
 „ L. 5 सन्त्ये च गुणप्रसावितदिरः T'' and T'''.
 230 L. 1 विहृत° T'' and T''' for विहृति°.
 „ L. 3 कषीर्भूताञ्जन° T''.
 231 L. 2 ही ही T'' and T''' for हा हा.
 „ L. 3 दुःखातिशयः T'' and T''' for दुःखानिमित्तः
 „ L. 6 कल्पितः T'' and T''' for कल्पितम्.
 „ L. 9 'परायेन T'' and T''' for 'पकारेण.
 232 L. 2 सेवण T'' and T''' for शेवण.
 „ L. 3 'मुत्तीर्णां किल येन मोतनदी T'' and T'''.
 233 L. 2 सत्वं T'' for सत्तत्त्वं.
 234 L. 2 वीरसदस्येभि पूवोचसात्ततीरुपराद्वरणम् T''.
 235 L. 2 प्रवहदुष्ट° T'' for प्रवहदुष्ट°.
 „ L. 3 'निकटा T'' for 'निकटम्.
 „ L. 5 चित्तस्य विस्तारो T'' for चित्तविस्तारो.
 „ L. 7 भौक्त्ये महद्वन्द्वित्वादि T''.
 236 L. 4 'मूलमा° T'' and T''' for 'मूयमा°.
 238 L. 8 विमुनमापे T'' for विमुनमापेद.

- 239 I 1 यदि खलु मरेत का किलकथा T'
 „ I 4 स्मरस्मरान्-इत्यादि T
 T and T have the following heading before स्मर स्मरानि° &c —
 अथ साविकानां स्वरूपमुदाहरणं च.
- „ I 10 काकडपुरइधिमामो पेच्छंतामो T'.
 240 I 1 मअणसर° T for मअणसर°.
 „ „ द्विआआवि T for द्विआ
 „ I 5 मुच्छाप T for मुच्छाअं
 241 I 2 बहुआ T for बहु
 „ „ खिण्णया T for खिण्णगी.
 „ I 8 'द्विअ' T for 'द्विइ'
 „ I 4 'अमदिअ T for 'अमदादि
 „ I 11 पाण्डुराइ T for पाण्डुराइ.
 „ „ पहि T for दाणी
 „ I 11 समाण T for समलगीर
 242 I 5 मदगद्वद° T and T for मते गद्वद°
 „ I 8 पको T for पको
 „ „ इयपि T for बहुआण
 243 I 1 T omits धपा
 „ I 6 पआवइअ T for पआवइअवद
 „ I 11 दुम्मलगाणि T for दुम्मलगाहि
 244 L 4 हिअअपरिअओ T
 „ „ कओ T for किओ
 „ L 5 पअआइ T' for पअइहि
 „ I 9 अहिआईअ T' for अहिआईइ
 „ I 10 माअपेअ T for माअइअ
 245 L 4 मणइअसगअअप T'
 „ „ राअपरिअच्छी T'
 „ I 9 आगच्छइ T for आअच्छइ
 „ „ करती T' for करेती
 „ I 10 'अआसि T for 'आआसि
 246 I 5 मअपन T for धनपअअम्
 247 L 1 लु T for वलु
 „ „ सदिआनणा इत्थदि T
 „ I 3 चिर प इ T for चिर हे
 „ L 7 सअपाइइअ T' for सअपिहिअ विअ
 249 I 7 प्याना T for जाना°

- 250 L. 2 तणमियालोकन^० T^{iv} for तणमियालोकन^०.
 „ L. 12 स्वेदादिक्कम्पकृत् T^v and T^{iv}.
 251 L. 11 अर्धालम्बन^० T^v for अर्धालम्बित^०.
 252 L. 3 मदनोद्दम्पयसि T^v and T^v.
 „ L. 5 न चत्ति तथा नोपरयति T^{iv}.
 253 L. 2 व्यापापापचित्तनैः T^v and T^{iv}.
 „ L. 4 मणति T^v for मणति.
 254 L. 7 सिविणम T^v for सिविणे.
 „ „ बहु आलिमिदे T^v for बहुआ आलिमिदु.
 „ L. 8 कर वसरेइ T^v for करे पसारेइ.
 255 L. 4 चिरीइ T^v and T^{iv} for चिरीये.
 „ L. 6 इहन्वा^० T^v for सुहन्वा^०.
 256 L. 5 विप्रति T^v for सिद्धति.
 „ L. 11 ँवाप T^v and T^{iv} for भावाप.
 257 L. 4 चरिमाइ T^v for चरिमाइ.
 258 L. 4 चरणाओ T^v for चरणाओ.
 „ L. 6 मिमेकरमणति T^v (छ० मुगाहुरलत्ति.)
 259 L. 11 पिज्जमिअ उवस्सेनी T^v.
 „ L. 12 जोह्म T^v for जोह्म.
 260 L. 4 बहु T^v for बहुआ.
 „ „ पुण्णपणत्तपिअ T^v for चण्णपणत्तपिअ.
 „ L. 5 इवइ सरममवलीमा T^v.
 261 L. 2 कीहक् कोप्प T^v for कोप्प कीहक्.
 „ L. 7 आसा न मवत्ति T^v and आसा न संमवत्ति T^v for सदा न संमवत्ति.
 262 L. 11 किलिकिच्चित्तम् T^v and T^{iv} for किलिकिच्चित्तम्.
 „ L. 11 चरिदस्स T^v for चरिदस्स.
 „ L. 12 दपुलओ T^v for दपुलओ.
 „ „ गादु T^v for गादु.
 263 L. 2 प्रकीर्तितः T^v and T^{iv} for प्रकीर्तितः.
 „ L. 8 पुटं इदि T^v for मुट्ट इदि.
 „ „ कुणसि T^v for कुणोसि.
 „ L. 9 पोसम्भइ T^v for पोसम्भइ.
 „ „ माओ T^v for माओ.
 „ „ सन्धीवेहिं पुत्तहिं T^v.
 „ L. 11 माधुपंथिइ T^v for माधुपंथिइ.
 264 L. 4 चहुम्भ T^v for चहुम्भ.
 „ „ तम्भामान्पण T^v for तम्भामान्पण.

- 264 l. 5 हिममहता T' for हिममहताः.
 „ l. 7 गत्या च T' for गत्याप.
 „ l. 9 पेचलह T' for पेच्छह.
 „ „ सहिओ T' for सहिम.
 „ l. 10 रण्णि खु T' for रण्णीमु.
 265 l. 4 कम् T' for किम्.
 „ „ इत्तिमाणं T' for इत्तिमाणं.
 „ l. 5 साधारणमसार वि अ सहि T' (साधारणपूषयापे यत् सखि)-
 „ l. 9 सहेल पयन्त्याः प्रकृतिमुमयम्—इत्यादि.
 266 l. 3 दिमहो विरमोत्ति T' for दिवसो विरतोत्ति.
 „ l. 3 चत्तपेसु T' for चरणेषु.
 „ „ वलमाह T' for वलमाह.
 „ l. 4-5 किलिकिञ्चितम् T' for किलकिञ्चितम्.
 „ l. 7 भेष्वते T' for भेष्वत्.
 „ l. 8 तप् तप्पवि T' for तप्पवि.
 „ „ मुग्गिहि T' for मुग्गी भवि.
 267 l. 2 चरिमाह T' for चरिमाह.
 „ „ बह पम् T' for बहृप.
 „ l. 3 मावो T' for मामो.
 268 l. 9 मुकुमाराङ्गविशेषो T' which notices मुकुमाराङ्गविशेषो also.
 „ l. 11 ररामा T' for ररामं.
 „ l. 14 ररुरहससेवा T' for ररुरासे सेवा.
 269 l. 5 चकमत्तरा T' for चकमत्तरा.
 270 l. 13 जोज्जललच्छीर सिक्खिमा महुरे T'.
 271 l. 1 स्थापु रितत्त पणवित्तत्तकुम्भितत्त T'.
 272 l. 2 रदणिवो यमणा च अतस्सिद्धसवो T'.
 „ l. 3 ममणो च T' for ममणो च.
 „ „ चदो च T' for चदो विम.
 „ „ विमुक्कलज्जणो परिपुण्णो T'.
 „ l. 5 विप्रम् T' and T' for विभवम्.
 „ l. 7 मण T' for मणो.
 „ „ विलम्पई T' for विलम्प.
 „ „ चरेदम्मि T' for चरेदम्मि.
 „ l. 8 तेष अह वि विमुत्ता T'.
 273 l. 4 चरिमाह T' for चरिमाह.
 „ l. 5 रदणिवपुत्तदाह (कमा) वाप पु यम्मि विवदनि T'.
 274 l. 2 मुरवो T' for मुरमा.

- 274 l. 2 तद् अलोमसम्भावो T^{'''}.
 „ l. 3 एको T^{''} for एको.
 „ „ इणिवो न T^{''} for इणिवो विम.
 „ l. 3 T^{''} drops इदि.
 „ „ गोटीय योदमहिलाणं T^{'''}.
 „ l. 5 विनिद्रत्वं विरहादिसमुद्राय T^{''} and T^{'''}.
 „ l. 7 किह किहवि T^{''} for कइ वि.
 „ „ चदाभव^२ T^{''} for चदादव^२.
 „ l. 8 णिवो T^{''} for णिवो.
 „ „ वेइ T^{''} for पेइ.
 275 l. 5 सुमे T^{''} and T^{'''} for सुमे.
 „ l. 6 एक मनस्वे शुमे noticed by T^{''}.
 „ l. 7 तां तां T^{''} for तां तां.
 276 l. 8 सुहप T^{''} for सुहम.
 „ l. 6 समभ T^{''} for समह.
 „ l. 11 बहुभा T^{''} for बहुभा.
 „ l. 12 कजइ सुह दसणामभ T^{''}.
 277 l. 3 स्वप्नतरी वृत्ति^२ T^{''} for स्वप्नतरे वृत्ति^२.
 „ l. 5 चित्ततीय गरिद T^{''}.
 „ „ हिमभट्टिभ T^{''}.
 „ l. 6 करणाई T^{''} for करणाइ.
 „ „ विस्सति T^{''}.
 „ l. 7 स द्विविधः T^{''} for स च द्विविधः.
 „ l. 9 परस्परालोकन^२ T^{''} and T^{'''} for परस्परालोकन^२.
 279 l. 1 मेमादुबद्ध^२ T^{''}.
 „ l. 8 नायकस्याप्यासक्तमावाञ्छितस्य विक्रिया ईष्यां T^{''}, T^{'''} has चित्तविक्रिया.
 280 l. 1 लक्ष्मीरस्य T^{''} and T^{'''} for लक्ष्मीरस्य.
 „ l. 2 वक्त्रयापि T^{''} for वाक्त्रयापि.
 „ l. 4 धोर्णत्वेण T^{''} for धोर्णत्वे न.
 281 l. 1 चित्तत्वं T^{''} and T^{'''} for चित्तत्वं.
 „ l. 5 विरहानिपाता^२ T^{''} and T^{'''} for विरहानिपाता^२.
 282 l. 5 सङ्घे T^{''} and T^{'''} for सङ्घे.
 „ l. 4 मुग्धे T^{''} for निपुणे.
 284 l. 4 आसत्रे मङ्गलसङ्घे—इत्यादि
 काकर्तापत्रपतेः प्रत्यर्पिनापीजनः इति वेदः T^{''}.
 285 l. 5 श्लेषापोवनोर्वा विमुचनत्रयिनो वीरसूत्रस्य सङ्घः T^{''}.
 285 After l. 5 T^{''} has अत्र श्रेष्ठोपसङ्घोः संकरः.

- 286 l. 2 नायकाधित T' for नायकाग्रय.
 „ l. 4 अत एव T' for अथवा.
 „ l. 11 °शब्देभ्योऽपि T' for °शब्देभ्यः.
 287 l. 1 T' drops च
 288 l. 2 T' drops अपि-
 „ l. 3 T' has °पाटवे न घटने for °पाटवेनैव घटते.
 „ „ रसानां T' for एषु रसादीनां.
 289 l. 2 वैरिणो T' for वैरिणी.
 „ l. 8 °भयस्तानि T' for °भय ग्लानि.
 „ l. 9 औत्सुक्य विस्मयो वेगो T'.
 „ l. 17 मघेण T' for हवेण.
 290 l. 9 महाकविप्रसिद्धो T' for महाकविप्रसिद्धा.
 „ l. 12-13 रसाभासनिबन्धे रसस्पर्शकारः.
 „ l. 13-14 समाहितोऽलकारः T'.
 291 l. 2 °प्रथमानां निबन्धे T' and °प्रथमानां निबन्धने T' for °प्रथम-
 निबन्धने.
 „ „ °मेव रसैरिव T' for °मेवोक्तैरिव.
 „ l. 3 भाषोदयभावसंनिभावशक्ति T'.
 „ l. 5-6 भावविभवस्तुत्प्रादुर्भावः T'.
 292 l. 1 निविडपति T'.
 „ l. 4 ददति T' for दपति.
 293 l. 1 अतो T' for ततो.
 „ „ एव T' for एक.

T' winds up the Prakarsa thus:—

इति रसप्रकरण समाप्तिमगमन्. and T' has प्रतापस्तस्य रसो &c.

- 296 l. 2 T' drops नन्.
 „ l. 7 पदगतशब्दपगतत्वेन T'.
 „ l. 9 °मसमर्थमनपञ्च T'.
 297 l. 4 °विस्मयं हि च्युतं T' and T'.
 „ „ °मिष्यते T' for °मुच्यते.
 „ l. 9 पापेषु प्रसिद्ध यत्तद्भाष्यमनुसृत्य T'.
 „ l. 11 शब्दभाष्यमर्थात् यदमर्थात् तदुच्यते T'.
 „ l. 14 आर्थात् तदमर्थात् T'.
 298 l. 1 यस्याविद्धिने T' and T' for यन् स्याद्विद्धिने.
 „ l. 4 मरुते T' and T' for ते नो.
 „ l. 6 दुःखवचनादय इति-प्रत्ययेन च बहिर्दिष्टं T'.
 „ l. 9 °मर्दयौ T' and T' for °मर्दयौ.

- 203 L 2 °विनेयां हस्याप्युदाहरणम् T'.
- „ L 6 क तु कन्तव्यमस्माभिरप्येवमुखा स्थितिः T'.
- 300 L 10 °ग्राम्यार्थान्पापानि T' and T'.
- „ L 11 कामक्षाम° T' for काम क्षाम°.
- „ L 12 रषिरप्रसिद्धस्य T' for रषिरे प्रसिद्धस्य.
- 301 L 3 मन्त्रशास्त्रावप्रसिद्ध T'.
- „ L 8 प्रसिद्धा° T' for प्रमुखा°.
- „ L 14 अत्र प्रेतपदावासरम्भन् प्रेतलोकावासरप्रतीतेऽमङ्गलत्वम् T'
- „ L 14-15 सावन नीचमित्यनेन T'.
- „ L 15 नौदाकरम् T'.
- 302 L 3 परस्परवर्णान् परस्परम् T' and T' for परस्परवर्णांस्परस्परम्.
- „ L 4 वाक्यदोषः T' for वाक्यदोषा.
- „ L 5 विसर्गः T' for विसर्गि.
- „ L 14 तदुच्यते T' for प्रकीर्त्यते.
- 303 L 2 शुभार्तो° T' for शुभोत्ते°.
- „ L 5 मवेदर्थे सवे वा T' for मवेदार्थ° सवेदो वा.
- „ L 8 °मकुर्वन्तो T' and T' for °मकुवावा.
- „ L 9 यथा तुरगा इति T' for यथा तुरगानिति.
- 304 L 5-6 यथायोग° T' for यथायोग°.
- 305 L 1 विस्मयः T' for विसर्गि.
- „ L 4 पुन्यैश्वर्य T' for पुन्यैश्वर्य.
- „ L 5 विसर्गः T' for विसर्गि.
- „ „ पुन्यैश्वर्य क वा गतिमिति वैरूप्यसंविः T'.
- „ L 7 °पीनरुके T' for °पीनरुक्के.
- „ L 8 पीनरुक्कम् T' for पुनरुक्कम्. T' also notices पुनरुक्कम् which is the reading of T'.
- „ L 10 तु T' for व.
- „ L 12 मुखार्थाना T' for मुखार्थिनो.
- „ L 14 T' drops क्रियावा.
- 306 L 5 जातमस्य T' and T' for जातमय.
- „ L 6 मानेनस्माभिर्भुत् &c T'.
- „ L 13 शैलाग्रामम् T' for शैलाग्राम.
- „ L 14-15 विवक्षितः सर्वोपनसंयुक्तः T' for विवक्षितसर्वो न सर्वः.
- 307 L 2 यत्र T' and T' for यस्य.
- „ L 4 °प्यभवेत्तस्य T' and T' for °प्यभपुत्तिद्वय.
- „ L 6 तस्मिन् वय पतिना इति T' and T' for तस्मिन्निपतिता वयमिति.
- „ L 9 अथ विजयचनम् T' for अथ विजयिद्वयचने.

- 307 l. 10 मित्रलिङ्गिका T'' for मित्रलिङ्गक।
 „ l. 12 T'' drops यथा.
 308 l. 3 तनोपमाधिक T'' and T''' for तन्नाधिकपम्.
 „ l. 8 म्लानोत्पलविषा इत्यधिकम् T''.
 „ l. 10 वय यथा T'' for यथा वयम्.
 „ l. 13 न्यूनोपमत्वम् T'' for न्यूनोपमम्.
 „ l. 14 T'' has यथा after मन्त्रच्छन्दोपातिभटे.
 309 l. 3 विन्ध्यारण्य इति T''.
 „ l. 11 लिखितम् T'' and T'' for लिखितम्.
 310 l. 5 ऋषिनाम् वणादम्बरम् T''
 „ l. 12 T' omits अपास्थानसमाप्तम्.
 „ l. 13 अपदस्य T' for अपदस्य
 311 l. 1 ब्रह्मणे कुन्यता T'' for वेधसे कुन्यता
 „ l. 7 T'' drops वक्तव्य
 „ l. 8 अथ समाप्तपुनरास्तम् T'.
 „ l. 9 पुनरादानं T'' for पुनरादाने.
 „ l. 13 ऋद्धं T'' for ऋद्धम्.
 „ l. 15 पुनरादानेन T' for पुनरादानम्.
 312 l. 6 सितवेनोके T' for सित वेनोके.
 „ l. 10 गृहं T'' and T''' for गृहम्.
 „ l. 12 मृगयुपाङ्गुरा इत्येनावना T''.
 „ l. 14 मन्त्रमन्त्रम् T'' for मन्त्रमन्त्रम्.
 „ l. 15 मन्त्रमन्त्रिणीभ्यते T''.
 313 l. 1 अत्र बहुवचननया प्रकये विन्ध्यमूर्तिदेववचन क्रमभट्टम् T', T' has
 the same reading with this difference विन्ध्यम् पुरि.
 „ l. 7 निरालङ्घनि T'' for निरालङ्घनि.
 „ l. 11 तदपार्थ T'' and T' for चापार्थ तद्.
 „ l. 13 शुभदपा नद्य T''.
 314 l. 5 न्युपदेशान्नोपपुन्यने T''.
 „ l. 6 T'' drops अथेवाप्यम्.
 „ l. 10 विषयनाम् T'' for विषयनाम्.
 „ „ लक्षणा T'' for लक्षणे.
 „ l. 13 तद् संसृष्टदिभ्यते T''.
 „ l. 16 हसन्ति T' for हसन्.
 „ l. 17 स्तनयाम् T'' for स्तनयो-
 315 l. 4 निद्रानरुहान्मणिना T'' for निद्रानरुहान्मणिना
 „ l. 8 पालयु T' for पालयु

- 315 L. 9 निर्वादिति T'' for विधीदिति.
 „ L. 10 °निवासविषादस्य T'' for °निवासविषादस्य.
 „ „ फल° T'' for माल°.
 „ „ °लिपिमावस्य T'' for °लिप्यमावस्य.
 316 L. 13 चन्द्रानना T'' for चन्द्राननाः.
 „ L. 14 मिष्टा. T'' for क्रिष्टाः.
 „ L. 15 स्त्रीणां वचनैः समोमप्रार्थनं विरसा T'';
 स्त्रीणां वचनराजां समोमप्रार्थनं विरसम् T'',
 317 L. 3 वधः T'' for तद्व.
 „ L. 4 गुनकैरिव साक्षात् T'' for गुनकैरिव.
 „ „ हिनोपमा T'' for °पूत्रोपमम्.
 „ L. 8 अमीषां सरसस्तति T''.
 „ L. 10 °त्यधिकोपमा T''.
 „ L. 11 T'' drops अथाहुकोपमम्.
 „ L. 15 फले T'' for माले.
 „ L. 16 विन्ध्यस्य फलेऽङ्गोऽसद्वक्त्रेतिशरस्य च T''.
 318 L. 1 अग्रसिद्धोपमानं यथा T''.
 „ L. 6 T'' drops कवि.
 „ L. 7 T'' drops अथ हेतुसूच्यम्.
 „ L. 8 हेतोर्विनार्थकपनं हेतुसूच्यं प्रचक्षते T''.
 319 L. 1 निरलङ्कारम् T''.
 „ L. 2 निरलङ्कारं कथ्यते T''.
 „ L. 7 T'' drops अथाङ्गीकृतम्.
 „ L. 9 अस्यापि पूर्वमुदाहरणं प्रदर्शितम् T''.
 „ L. 10 T'' drops अथ विरसम्.
 „ L. 15 कतारस्यां दिशि T'' for अथ दिव्युत्तरस्यां.
 320 L. 3-4 एवं विस्तरान्तरमुदाहरणम् T''.
 „ L. 6 निरूपणम् T'' for निरूपणे.
 „ L. 9 राशयः T'' for शानयः.
 321 L. 2 °मुदाहरणानि T'' for °मुद्रानि.
 „ „ रसमासादीनां T'' for रसमासादीनां.
 „ „ °वाच्यतापि T'' for °वाच्यता.
 T'' winds up the Prakaraṇa thus:—
 इति दोषप्रकरणं समाप्तम्.
 322 L. 5 संकेतो T'' for मलेपो.
 „ L. 9 न चैव° समतम् T'' for न चैवसमतम्.
 „ L. 11 मेलम् T'' for समतम्.

- 322 L 12 संमता T'' for स्वीकृता.
 „ L 13 षडदोषनिराकरणाय T'' for T' for षडनिराकरणाय.
 „ „ निराकरणाय T''' for निराकरणार्थम्.
 323 L 1 च्युतसरकरः T'' for च्युतसरकृतिः.
 „ „ परिहाराय T'' for परिहारार्थः.
 „ L 2 निवृत्त्यर्थे T'' for निराकरणार्थः.
 „ „ पश्यन्निवृत्त्यर्थे प्रेषो मतम् T'''.
 „ L 4 स्वरूप निरूप्यते उदाहरणं च T'''.
 „ L 6 मेकवदव्यासमानत्व T'''.
 „ L 12 मेकपदवत् T'' for मेकवत्.
 „ „ भासमानतया T''.
 „ „ भिद्यम् T''' for सेशः.
 „ 18 अत्र द्वादिपञ्चमसर्पणपदत्वान् मसाद् T'.
 324 L 4 अत्र पारणा T'' for अत्र पारण.
 „ L 8 तुल्यवद्गणनात् समत्वम् T''.
 „ L 10 मातुर्ध परिकोत्पन्ने T'' for तन्मातुर्ध प्रकृतियते.
 „ L 18 सोकुमार्यपुरोर्यते T'' and सोकुमार्यतकुच्यते T'' for सोकुमार्य प्रकीर्त्यते.
 325 L 1 निष्पद् T'' and T''' for निष्पद्.
 „ L 5 यत्र T'' and T''' for यत्.
 326 L 3 जेतुः काकतिवीरव्रतपतेरित्यादि T''.
 „ L 7 षष्ठ्यसमोदायं वेप्यते बुधे T''.
 327 L 2 यत्र T'' for यस्तु.
 „ L 11 भूमिः T'' for भूमः.
 328 L 2 भुज्यक्तिः T'' for भुज्यति.
 „ L 4 मुद्रहरये T'' for मुद्रहरके.
 „ L 6 निष्पद् T'' for निष्पद्.
 „ L 9 चादौ T'' for चादव्या.
 329 L 3 वीरता T'' for वीर्या.
 „ L 6 व-भता T'' for व-भत्वम्.
 „ L 8 लोर्णमलणद्विजेत्यादि T''.
 „ L 13 र-यधर्मस्य T'' for र-यधर्माणां.
 „ „ विरोपणम् T'' for विरोधणम्.
 330 L 2 समर्थेन T'' for समर्थन.
 „ L 4 स्तोत्रार्थम् T'' for स्तोत्रं मुहुः.
 „ L 9 यत् T'' for तत्.
 „ L 11 काकलीपनरेन्द्रस्येत्यादि.
 331 L 6 दिग्गहन T' for दिग्गह.

- 331 l. 9 परिकीर्तन T'' for परिकीर्त्यते.
 „ l. 11 काकनीषाख्यस्तत्रा T''^o.
 „ l. 12 वीरस्त्रनेश्वर T'',
 „ l. 13 योपस्थाथस्य T''^o.
 „ „ सक्षेपाकि T' for सक्षेपोक्ते.
 332 l. 1 सज्ज्वरूपत्वं तस्मान् सौहर्म्य (T'' has सूर्यम्) भवति T' and T''^o.
 „ l. 7 विन्ध्याद्रेः T'' for दैत्यारेः.
 „ l. 9 श्रीकाकनीद्रममुष् T'',
 „ l. 13 मुमभ' T'' for मुहभ'
 „ l. 14 पसादेति T'' for पसादेति
 333 l. 2 यथाक्रमेण निबोद्धो T'' for यथापक्रमनिबोद्धो.
 „ l. 4 षड् दशनापुपादाने T'' and षड् दशनापुपासते T''^o.
 334 l. 3 स्वरारोह T' for स्वरस्पारोह
 „ l. 8 काव्ययोगाकरत्वमेव गुणालकाराणां स्वरूपमुक्तमुद्गदेन T''.

T'' winds up the Prakaraṇa thus —

इति गुणप्रकरणं समाप्तम्

- 337 l. 1 सर्वे T'' for सन्त.
 „ l. 4 तपेव T'' for तथा.
 „ „ स्तदलकारतया T'' for स्तत्तदलकारतया.
 „ l. 6 काव्ये T'' for काव्येऽपि
 „ l. 7 त्रिषा अपदेशः T'' for मेदव्यपदेश
 „ l. 8 लकारवर्गस्य T'' for लकारवर्गाणां
 338 l. 11 भावानि T'' for भुवयानि.
 „ l. 6 T'' drops भावमपि.
 „ l. 8 विभावनोक्तिनिमित्तविशेषोक्तिः T'' for विभावनोक्तगुणविशेषोक्तिः
 „ l. 8-9 T'' drops सम and has विविध for चित्त
 „ 9 कारलि' T'' for कारली'.
 „ 10 निदर्शनादृष्टात् T'' for दृष्टान्निदर्शनात्.
 „ „ प्रतीपमहोक्ति' T'' for सहोक्तिप्रतीप'
 339 l. 8 आसास्त्रक्यायमूला T''.
 „ l. 12 मत्रा' T'' for मत्रा'.
 „ l. 15 वैलक्षण्यम् T' for मद्.
 „ l. 19 प्रात्यपद्धतीनां T' for प्रातिमदपद्धताना.
 „ l. 20 साधारणवैषम्यस्य T'' for मावर्षम्यस्य
 340 l. 4 उपमानोपमेययोश्च मेदा' T''.
 „ l. 5 भुवपदेयपमान रयसामेद T'.
 „ l. 7 T' has उपमा before मस्तुतत्

- 340 l. 14 द्विविधं T'' for द्विविधः
 „ l. 16 °मपङ्कति° T'' for °मपङ्कत°.
 „ l. 17 व्याजोक्तिमीलितप्रायायेषु T''.
 „ l. 20 21 प्रत्यन्तरङ्गत्वेन T'
 341 l. 6 °भ्रमणे T'' for °विमणे.
 342 l. 2 दुरीक्ष° T'' for दुरीक्षय°.
 „ l. 6 घौनरुक्ते T'' for घौनरुक्ते
 „ l. 7-8 यमके तु समक्षरयोर्व्यञ्जनसमुदाययोपपत्ति T''.
 343 l. 2 पद्येषु T'' for पद्येष्ट°.
 344 l. 3 °घौनरुक्पलकार T' for °घौनरुक्पालकार.
 „ l. 7 मुच्यन्ते T' for गच्यन्ते
 „ l. 8 गीयते T' for कच्यते
 345 l. 5 °समप्रा नति° T' for °समप्रा नति
 348 l. 1 विद्यानापङ्कति T'' for वैमनापङ्कति.

T winds up the Prakaraṇa thus —

इति शब्दालकारप्रकरणम्

- 351 l. 7 तत्रोपमानस्य कविकल्पितत्वेन लोकसिद्धाद्यभावात् T' इत्येवाप्यप्रसि-
 दस्या समवायु
 „ l. 8-14 Lines 8 to 14 are dropped in T'.
 „ l. 17 and p. 352 l. 1-3 are dropped in T''.
 352 l. 5 रिङ्गस्य च कोणीधीरेष काकतीक्षर T'.
 „ l. 11 नीरागपच्यम्भुरिरिमच्य इत्यादि T'.
 353 l. 11 भर्गोऽथ च पूज्यभारित्यादि T''.
 354 l. 10 °द्वारजकुम्भु° T'
 „ l. 12 परस्परभेदेऽप्रतीत T'' for परस्परभेदप्रतीतिः.
 „ l. 16 17 न सपट इति T'' for न समपति इति of the text which is also
 noticed by it.
 „ l. 17 साहचर्याख्ये T'.
 355 l. 3 धीरुद्रमहोपस्य अपहोय त्रितयत्वं T''.
 „ l. 6-7 साहचर्यस्य गम्यत्वा° T' for साहचर्यगम्यत्वा°.
 „ l. 13 भर्मन्यवधानेन T'' for धर्मिन्यवधानेन.
 „ „ सप्तसप्तकाद्यकारादिशब्दानां T'.
 357 l. 3 शोरःशय T' for दाहः च.
 „ l. 10 अथ साहचर्यानिवर्ति इत्येव सद्यः निव्यसमाह. T''.
 „ l. 15 तैस्तेष्वहोरात्रिकनसविधाने T'.
 358 l. 11 वक्षोक्त° T'' for वक्षोक्त°.
 360 l. 9 अथचमुखा यथा T'.

- 360 l. 10-11 सत्तलीदत्तं T' for सत्तलेदत्तं.
- 361 l. 3 कर्तृगमुत्ता T' for कर्तृगमुत्ता.
- " l. 8 T' drops लुत्ता.
- 362 l. 1 T' drops इति of the करोति.
- " l. 2 योत्रशैलशिलरोषु T' for योत्रशिलरोषु.
- " l. 6 T' drops लुत्ता.
- " l. 8 शुभाः T' for शुभाः.
- 363 l. 1 कर्तृगमुत्ता यथा T' for कर्तृगमुत्ता यथा.
- " l. 5 वदन्त्यो मान्योऽस्तीत्यादि T'.
- 364 l. 4 'मृत्' T' for 'मृत्'.
- " l. 6 यन्मातृपुत्रं विदुर्मतेः कृतविषा T'.
- " l. 8 अत्रुक्तवर्गोपयोगा T' for अत्रुक्तवर्गोपयोगा.
- " l. 13 वदन्त्यो नात्योऽस्ति राजेति शुभाया T'.
- " l. 14 T' drops च before साकर्ण्यमुक्तम् and च of the अनन्तरोद्धारणद्वये
- 365 l. 1 अप्येयस्यापिक्व न विवर्तितम् T' for अप्येयस्यापिक्वविवर्तितम्.
- " l. 2 तत्र T' for तत्रैव.
- " l. 10 'पुपमानं लुप्तम् T' for 'पुपमानं लुप्तम्.
- 366 l. 2 'धर्मोपादानैर्द्वैविध्यम् T'.
- " l. 4 T' drops द्विविधम्.
- 367 l. 10 रामेणैव T' for रामेणैव.
- 368 l. 9 एकदेशवर्तिनी T' for एकदेशवर्तिनी.
- " l. 10 विषेर्माद्वि T' which notices विषेर्माद्वि.
- " l. 15 'रेकदेशवर्तितम् T' for 'रेकदेशवर्तितम्.
- " l. 18 शास्ति नीहारति क्षपाकरति T'.
- 369 l. 1-2 भेदाभेदसाधारणस्य धर्मस्य-
- " l. 4 अथान्वयः T' for अन्वयान्तरा-
- " l. 6 'भेदस्यैवोपमानोपमेयभावः T'.
- 370 l. 2 धर्मोऽथ ॥ पूर्णश्रुतिरित्यादि.
- " l. 5 सदृशानुमानादन्यस्मृतिः T'.
- " l. 6 सदृशपदार्थस्य T'.
- " l. 13 निश्चयना अन्वयान्तरा दार्ष्टान्त्याः T'.
- 371 l. 6 अथारोपविषयस्यैवनेनाभ्युपगममंस्योद्देशादेवरोपमानानुपपादोना
न्यायितः T' for अनारोपवृत्तना चोपपादोना न्यायितः.
- " l. 7 T' drops च.
- " l. 10 परिणामे T' for परिणामात्कारे.
- " l. 11 सर्वेष्व. सादृश्यमुत्प्रेक्ष्यः T' for सादृश्यमुत्प्रेक्ष्यः सर्वेष्वः.
- " l. 12 विज्ञापयामिदं रूपकम् T'.

- 372 1 1 'मेकदेशवर्ति 1' for 'मेकदेशविवर्ति'
 " 1 2 'सिष्टासिष्टनिवृत्तत्वेन द्विविधं T' for 'सिष्टनिवृत्तत्वेनासिष्टनिवृत्त-
 त्वेन च द्विविधम्'
 " 1 9-10 'धापारैवेरि 1' for 'धापारै वेरि'
 373 1 6 'प्रसूननिरूपणेन T' for 'प्रसूनत्वनिरूपणेन.'
 " 1 7 'वर्तित्वम् T' for 'विवर्तित्वम्'
 " 1 10 'जाना 1' for 'ज्ञा'
 " 1 11 'वारिभिस्वरूपणेन T' for 'वारि रातिरूपनिरूपणेन.'
 " 1 11 12 'मदराद्रित्वरूपणेन T' for 'मदराद्रित्वनिरूपणेन'
 " 1 13 'वर्ति 1' for 'विवर्ति'
 " 1 14 'यत्रावयवनिरूपणमात्रे T' for 'यत्रावयवनिरूपणमात्रे.'
 " 1 15 'अवयवमात्रनिरूपणेऽपि तथैव T' for 'अवयवनिरूपणमात्रेऽपि तथैव'
 374 1 2 'प्रक्ष्वेलिता 1' for 'प्रक्ष्वेलिता'
 " 1 3 'द्रोष 1' for 'द्रोष्ट'
 " 1 11 'स्वार 1' for 'स्वरा'
 " 1 12 'रूपके हेतुरूपकं परम्परितम् 1'
 " 1 13 'पयवशिष्टत्वाद्दृश्य न समस्तवस्तुविषयेऽतमाव. T'
 375 1 7 'लोणीभूद्रवना 1' for 'लोणीभूद्रवना'.
 " " 'रसा 1' for 'रस'
 376 1 3 'योषेद्विज्ञासधुना T' for 'योषेद्विज्ञासधुना'.
 377 1 1 'परिणाम T' for 'परिणामालम्बन'
 378 1 2 'विनासकर्मम् T' for 'विनाशकर्मणि'
 " 1 5 'मन्वन्तः 1' for 'मन्वन्ते'
 " 1 8 'महतापयाम् 1' for 'महतापयामि व'
 379 1 3 'द्वरणशुभ्रम् 1' for 'द्वरणशुभ्रम्'.
 380 1 2 'भित्तमण स्तूपम् 1' for 'भित्तमणस्तूपम्'.
 381 1 7 'उपरागात् 1' for 'उपरागिस्मृ'
 382 1 7 'विहापदव 1' for 'विहापदव'
 " 1 11 'कम् 1' for 'कम्'.
 383 1 3 'उपयनियमन विप्रदिनियमन च T'
 " 1 7 'महत्तममात्रमुपेक्षा 1' for 'महत्तममात्रमुपेक्षा न प्रेक्षा'
 384 1 2 'मध्यमापविषयम् 1' for 'मध्यमापविषयम्'.
 " 1 9 '1 has यथा after नय'ट'
 " 1 10-11 'रयापानिर्वाहम् T' for 'रयापानिर्वाहम्'.
 " 1 11 'वर्तित्वम् 1' for 'वर्तित्वम्'.
 " 1 12 'कम् 1' for 'कम्'.
 " 1 13 'कम् 1' for 'कम्'.

- 385 l 5 यथा T' for यथा वा
- 386 l 1 इत्युच्येष्टानिर्वित्तस्य मानुमत T'' for अत्रोत्प्रेक्षानिर्वित्तस्य मानुमत°
- „ l 2 स्वरूपोत्प्रेक्षयापा° T' for स्वरूपोत्प्रेक्षयापा°.
- „ l 15-16 प्रतीपमानात्प्रेक्षा तद्वत्स्वरूपोत्प्रेक्षा T'.
- 387 l 3 मृमिमुतां T' for मृमिमुतां.
- „ l 4 राज्ञ्य° T' for राज्ञ्य°
- „ l 7 ज्ञापमाथङ्गावकाश T' for ज्ञापमाथङ्गा
- „ l 11 समुच्चसित° T'' for समुच्चसित°
- 388 l 11 स्वङ्गाम्बुभि सपति वीरवपा T''.
- „ l 13 प्रसृत् T'' for प्रसृत्
- 389 l 10 उपात्तगुणनिमित्तग्राहिमात्रकलोत्प्रेक्षा T' for ज्ञानिपलोत्प्रेक्षा
- „ l 14 उपात्तक्रियानिमित्तजल्पमात्रकलोत्प्रेक्षा T' for जल्पमात्रकलोत्प्रेक्षा
- 390 l 4 उपात्तगुणनिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा T' for क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा.
- „ l 9 उपात्तक्रियानिमित्तस्वरूपमात्रोत्प्रेक्षा T' for क्रियामात्रस्वरूपोत्प्रेक्षा.
- „ l 14 क्रियाया अपाव. T' for क्रियापाव.
- „ l 15 उपात्तक्रियानिमित्तक्रियाहेतुत्प्रेक्षा T' for क्रियाहेतुत्प्रेक्षा.
- 391 l 4-6 Lines 4 to 6 are omitted in T''
- „ l 7 उपात्तक्रियानिमिता क्रियाहेतुमात्रोत्प्रेक्षा T'' for क्रियात्रलोत्प्रेक्षा
- „ l 8 द्योतितसाम्यमद्विगीतु T'
- „ l 12 उपात्तक्रियानिमित्तक्रियामात्रकलोत्प्रेक्षा T' for क्रियामात्रकलोत्प्रेक्षा.
- „ l 14 चिद्विज्ञापान T' for चिद्विज्ञापान.
- 392 l 1 यद्योक्तिकारण T' for यद्योक्तिकारण
- „ l 4 अनुपात्तनिमित्तगुणस्वरूपोत्प्रेक्षा T'' for गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा
- „ l 7 उपात्तगुणनिमित्तगुणस्वरूपमात्रोत्प्रेक्षा T' for गुणमात्रस्वरूपोत्प्रेक्षा.
- „ l 13 उपात्तक्रियानिमित्तगुणहेतुत्प्रेक्षा T' for गुणहेतुत्प्रेक्षा
- „ l 14 मुपेत T' for मुपेत.
- „ l 17 समुमुक्त T' for समुमुक्त
- „ l 18 उपात्तक्रियानिमित्तगुणहेतुमात्रोत्प्रेक्षा T'' for गुणमात्रहेतुत्प्रेक्षा.
- 393 l 6 उपात्तक्रियानिमित्तगुणकलोत्प्रेक्षा T' for गुणकलोत्प्रेक्षा
- „ l 10 उपात्तक्रियानिमित्तगुणमात्रकलोत्प्रेक्षा T'' for गुणमात्रकलोत्प्रेक्षा
- „ l 11 अल्पव्ययमिति वा चामु T'
- 394 l 2 अनुपात्तनिमित्तद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा T' for द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षा
- „ l 6 विमाति लोकानिह वाक्यान् T''.
- „ l 7 अनुपात्तनिमित्तद्रव्यस्वरूपमात्रोत्प्रेक्षा T' for द्रव्यस्वरूपमात्रोत्प्रेक्षा
- „ l 12 व्येष्टये T' for व्येष्टये
- „ l 13 उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्यहेतुत्प्रेक्षा T' for द्रव्यहेतुत्प्रेक्षा
- 395 l 3 उपात्तक्रियानिमित्तद्रव्यहेतुमात्रोत्प्रेक्षा T' for द्रव्यमात्रहेतुत्प्रेक्षा

- 395 l. 4 काकतीन्द्र T' for काकतीप.
 " l. 7 अपातक्रियानिमित्तद्रव्यफलोत्प्रेक्षा T' for द्रव्यफलोत्प्रेक्षा.
 " l. 8 दुग्धार्पणशतेनैव T' for दुग्धार्पणशतापेव.
 " l. 11 अपातक्रियानिमित्तद्रव्यफलाभाषोत्प्रेक्षा T' for द्रव्यामावफलोत्प्रेक्षा.
 396 l. 2 निराकारमिश्रोत्पत्तिम् T'.

T' winds up the treatment of उत्प्रेक्षा as follows—इति श्रीविद्यानाथजी

प्रतापसूत्रेऽनकारशब्दे औपम्यमार्गलंकाराः for इत्यौपम्यमार्गलंकारविवेकाः.

" l. 6 अथातिशयोक्तिः T' for अतिशयोक्त्यलंकारः.

" l. 8 जीवना T' for जीविता.

397 l. 1 विपर्ययरूपत्वेनाप्यवसायः T' for विपर्ययरूपावनप्यवसायः.

" l. 5 मर्यादालोकमहोत्सवः T' for मर्यादरूपमहोत्सवः.

" l. 8 औन्नत्य महत्स्यदेवेत्यादि T'.

" l. 12 वास्तवाभेदेऽपि भेदः T' for वास्तवभेदाभावेऽपि भेदः.

" " कथितः T' for कथितः.

" " T' drops कवि after इतः-सिद्ध and T'' has ततः before
 इतः-सिद्ध.

399 l. 3 हरिबिरिञ्चयोः T' for हरिबिरञ्चयोः?

" l. 5 T' drops पौरुषपर्य.

400 l. 5-6 वाचिष्योरुपा T' for वाचिष्योरुपा.

" l. 7 परिकल्प्यते T' for कल्प्यते.

401 l. 3 T' drops कथं before पाविनो.

" l. 5-4 सहस्रसंज्ञासुविनि T' for सहस्रकालविनि.

" l. 5-6 भेदेऽप्येदरूपानिष्ठयोक्तिः क्षेत्रगत्यो वास्तवातिशयहेतुवर्णा T'.

" l. 10 मन्त्रमाला T' for मन्त्रिमाला.

402 l. 2 परापतत् T' and परापतेन् T'' for परापतेन्.

" l. 3 रम्यतारम्यना वा स्यात् T' for अरम्यतारम्यना वा.

" l. 3 ऐतुष्टुता T'' for ऐति स्तुता.

" l. 4 रम्यतमरम्यनम् वा T' for रम्यमरम्यं वा.

" l. 5 अरम्यना रम्यता चेति is dropped in T'.

" l. 8 रम्यगुणवर्जनेन T' for रम्यस्य गुणवर्जनं.

" " काव्याभियामशेषतः T' for काव्याभियामशेषतः?

" l. 9 कथं चरेः T' for कथं चरे.

403 l. 3 प्राप्य T' for प्राप्या

" l. 6 तादृशगुणवर्तते T' for तादृशगुणवर्ततेव.

" l. 3 Before the Kārikā T' has अप स प्राप्तोक्तिः.

" l. 10 मम्यन्त T' for मम्यन्ते.

" l. 12 विरोधवशात्पि सिद्ध T' for विरोधवशात्पि.

- 404 l. 1 विश्वमेखला T'' for विश्वमेखला.
 " l. 3 समीक्षिताः परं T''.
 " l. 4 विश्वमेखला T'' for विश्वमेखला.
 " l. 9 मीतरीरमपास्तमोनमिन्यद्दे T''.
 405 l. 1 मीतिसयालिङ्गिता T'' for मीत्या सयालिङ्गिता.
 " l. 4 भूतत्मा T'' for भूतान्म.
 406 l. 1-2 स च चतुर्विधः T'' for स चतुर्विधः.
 " l. 2 लौकिकवस्तुनि T'' for लौकिके वस्तुनि.
 " l. 3 शास्त्रीये वस्तुनि T'' for शास्त्रीयवस्तुनि.
 " l. 4 समारोप इति T'' for समारोपभेति.
 407 l. 3 यथा T'' for तथा.
 " l. 9 यथा च T'' for तथा.
 408 l. 2 यथा च T'' for तथा.
 410 l. 2 अन्येषामलकाराणां as dropped in T''.
 " l. 7 कदाचित् T'' for कदाचित्.
 " l. 7-8 अथवा विश्वया योगना कियते T'' for विश्वयावया योगनाया कियते.
 " l. 9 वेत्तव्ये T'' for विद्यते.
 411 l. 2 सिरोर T'' for सिरीमि.
 " " निम्नजारासतो T'' for निम्नजारासती.
 " l. 3 पूष T'' for पूषा.
 " " सिरीपति T'' for सिरीपति.
 " l. 4 गूना गूनागुणा यवसि T'' for गूनागुणा यवसि.
 " l. 5 एव T'' for एवेति.
 " l. 8 मुमेरुपि T'' for मुमेरुपि.
 412 l. 1 अथ सभाभोक्तिनिरूप्यते T''.
 " l. 8 यथाश्रुत्यवर्जनं T'' for यथाश्रुत्यवर्जनं.
 " l. 6 त्रिपदि स्थितेन T'' for त्रिपदस्थितेन.
 " l. 10 T'' drops अथ.
 " l. 11 यत्र वस्तु T'' for यत्र वस्तु.
 " l. 12 यत्र यथाश्रुत्यनिर्गुणावर्जनं केनचिद् व्याजेन T''.
 413 l. 1 T'' has यथा before the verse.
 " l. 8 व्याजोक्त्या विचित्राव्याजिपतिनमुच्यते T''.
 " l. 10 प्रच्युत T'' for प्रच्युत.
 " l. 11 T'' drops च.
 " l. 13 चित्प्रतिः T'' for चित्प्रतिः.
 " l. 14 चित्प्रति T'' for चित्प्रति.
 414 l. 1-2 दाम्पत्यकारणेन T'' for दाम्पत्यकारणेन.

- 114 l 7 प्रिय T' for प्रिय .
 „ l 12 यत्रैकस्य T' for यत्र कस्यापि
 415 l 3 प्रतापस्त्रनेत्रकीर्त्या T'' for प्रतापस्त्रकीर्त्या
 „ l 13-14 काकतीद्रपादनत्वयोत्थागत T'' for काकतिविरहद्रपदनत्वयोत्थागत.
 „ l 14 T' drops स्य
 416 l 3 यत्र T' for यत्र.
 „ „ रूपे हेतौ T'' for रूपहेतौ
 „ l 8 भासुरे T' for भासुरे.
 „ l 11 प्रतापस्त्रनेत्रयसतो T' for प्रतापस्त्रयसतो.
 „ l 17 विरोधेन T' for विरोधे
 417 l 2 विरोधमेदा T for विरोध
 „ l 3 T' has विरोध before यथा
 „ l 6 कमलाशयो? T for कमलकरो?
 418 l 5 भापादयन् T'' for मुपादयन्
 „ l 15 गुणेन गुणस्य विरोधो यथा T'.
 419 l 1 मुवणमिम T' for मुवणमिम
 „ „ जम्भ T for जम्भ
 „ „ सिलाहणिज्जो T for सिलाहणिज्जो
 „ l 2 जाया T for जाया.
 „ l 5 काकतीद्र? T' for काकतीय?
 420 l 1 भूमज T' for भूपते-
 „ l 2 महीभुजम् T' for महीभुजम्
 „ l 9 प्रकृतस्याशक्त्य? T' for प्रकृतादशक्त्य?
 „ l 13 भूपत्य T for भूपेत्य
 421 l 8 यथा च T' for तत्र च.
 422 l 5 दन्तुक्षौ T for दन्तुक्षौ
 „ l 8 दन्दुक्ष? T' for दन्तुक्ष?
 „ „ दन्दुक्ष? T' for दन्तुक्ष?
 423 l 1 मन्तुक्ष? T' for मन्तुक्ष?
 „ l 3 भूमिनी राजका? T' for भूमिनीराजका?
 „ l 3 अथ विमानान्तर T'.
 424 l 1 T' drops अथ
 „ l 2 T' has अप्रमिद्वारणं T' for अप्रमिद्वारणं.
 „ „ तथा पञ्चदशम् T' for तथादशम्
 „ l 3 T' has अथ before विमानान्तरादि?
 „ l 15 तद्विद्वत् T' for तद्विद्वत्
 „ „ तद्विद्वत् T' for तद्विद्वत् .

- 425 l. 5 प्रात्यर्षः T' for प्रात्यर्ष.
 „ l. 9 तत्रायोर्या T' for तदयोर्या.
 „ l. 12 रात्र्यपीलम् T' for रात्रपीलम्.
 „ l. 15 रयोर्यमलकार्पांलंकारकत्वम् T'.
 426 l. 3 विरुद्धकार्योत्पत्तिः T' for विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिः.
 „ l. 10 विचयस्या T' for नयस्या.
 427 l. 3 इत्यैकनिलया T' for इत्येकनिलया.
 „ l. 4-5 इन्द्रपतिप्रताप T' for इन्द्रपते. प्रताप.
 „ l. 8 निरूपिताः T' for निर्णाना..
 „ l. 15 सपट्टिङ्ग T' for सपट्टिङ्ग.
 „ „ सरितं T' for मुसरित
 427 l. 15 कमल्यो T' for कमल्यो.
 428 l. 1 प्रतापद्वये T' for प्रतापद्वे.
 „ l. 7 गम्यते T' for गम्य.
 430 l. 1 किञ्चिज्ज T' for कमञ्चिज्ज.
 „ „ तेता T' for तेता.
 „ l. 2 दोवारो T' for दावारो.
 „ l. 3 मत्र यथा मत् T' for मत्र मत्.
 „ l. 6 मार्गहीण T' for मार्गरहित.
 „ „ रायः T' for राभः
 „ „ पुष्पिमाचदो T' for पुष्पिमाचदो.
 „ l. 7 म T' for नि.
 „ l. 10 अत्यः T' for अन्तः.
 431 l. 3 T' drops अत्र.
 „ l. 4 ररयते T' for रुदितः
 „ l. 5 रुच्यते T' for निरुच्यते.
 432 l. 1 तेन T' for तत्र.
 „ l. 11 मध्व चन्द्रेण T' for मत्र चन्द्रेण यथा.
 433 l. 8 अत्रेति is also noticed by T'.
 „ l. 17 T' drops निदर्शना.
 434 l. 3 काकतीरः T' for काकतीर्य.
 „ l. 4 मरुति T' for मृग
 „ l. 11 T' drops निम्ब
 „ l. 12 निम्बप्रतिनिम्बहरणाक्षेपो T' for निम्बहरणाक्षेपो.
 435 l. 1 मेदप्रधान साधर्म्यं T' and मेदप्रधानं साधर्म्यं T'.
 „ l. 3 T' has वा before पूनत्वेन.
 436 l. 3 T' drops केवलाग्रहणयोध.

- 436 l. 11 विशेष्ययोरपि T'' for विशेषणविशेष्ययोरपि.
 " " निमित्तत्वे T'' for सिद्धत्वे.
 437 l. 2 T'' drops दूय
 " l. 4 तथोक्त T'' for तथाचोक्त
 " l. 6 सयोगादे? T'' for सयोगाद्ये?,
 " l. 7 विविचः T'' for विधा.
 438 l. 1 'सममार्ग' T'' for समार्ग.
 439 l. 5 विशेषणवैचित्र्यमूलत्वात् T''.
 " l. 14 'स्युः' शासकमाणि T'' for 'न्यमि' प्रापकमाणि.
 440 l. 9 क्रमेण यथा T'' for क्रमेणैवायुदाहरणानि.
 441 l. 6 इत्येवमाशुक्तिकथननिषेधाभासरूपादत्राप्यपरिपालनीयत्वाद्विशेष प्रतीयते T''
 " l. 8 सामान्यप्रतिज्ञया विशेषकथननिषेधो यथा T''.
 " l. 11-12 अत्र विज्ञापयाम इति कथनसामान्यप्रतिज्ञया विशेषकथननिषेधाभासरूप
 सवधा रक्षणीया इति विशेष आक्षिप्यते.
 442 l. 4 T'' drops तु
 " l. 7 इत्युपगम्यते T'' for इत्यभ्युगम्यते.
 " l. 12 आरण्य° T'' for अरण्य°.
 " l. 13 प्रतापरुद्रस्य पादसेवाव्यजन T'' for प्रतापरुद्रसेवाव्यजन.
 " l. 14 आभासत्वे T'' for आभासे.
 " l. 17 गम्यत्व° T'' for गम्य°.
 443 l. 3 सा एका T'' for एका सा
 " l. 4 निन्दाप्रतीति T' for निन्दा गम्यते.
 " " T'' drops व्याजमुनि .
 " l. 7 'चक्रे' T'' for 'चक्रे'पु.
 " " T'' notices 'वर्गे'पु also.
 444 l. 1 समासोच्चिन्याहृति T'' for समासोच्चिन्याहृति.
 " l. 1-2 'वनुमानान्तर्मा'वशङ्का T'' for 'वनुमानादिमा'वशङ्का.
 " l. 3 पयोपोक्तिन्याहृतिरपि T'' for पयोपोक्तस्य न्याहृतिरपि.
 445 l. 7 'पेच्छ' T'' for मेरुलङ्का.
 " " सकोदूला T'' for सकोदूला.
 " l. 8 पस्मोमुमा T'' for पस्मोसभा.
 " " पुष्प T'' for प्पुष्प.
 " l. 9 नवसगमे T'' for सगमे.
 " l. 13-14 प्रतापरुद्रस्य व्यास गान्धीयादि T'' for प्रतापरुद्रगान्धीयादि.
 446 l. 5 कर्तव्यमूनप्रताप° T'' for कर्तव्यमून प्रताप°.
 " l. 6 वाच्यस्य समवा? T' for वाच्यसमवा?.
 447 l. 11 प्रतीय '1' for प्रतीय.

- 447 l. 12 ॐपगीयते T' for ॐपगीयते.
 448 l. ॥ कोवाग्रि° T' for कोपाग्रि°.
 " l. 10 वाक्यार्थगतत्वेन T'' for वाक्यगतत्वेन.
 " " पदार्थगतत्वेन T'' for पदगतत्वेन T''.
 449 l. 3 रिपुस्तानाया T'' for परिस्तानाया.
 " " मूपात्तमाललिपे: T'' for मूपात्तलिपे.
 450 l. 10 रिपुपतयो T''' for रिपुपू.
 451 l. 13 T'' notices अनेनि also for अपसन्न.
 452 l. 1 ॐपया पतेत् T'' for ॐपदा पतेत्.
 " l. 13 श्रुत्याम् T'' for श्रुत्यम्.
 453 l. 5 परा T'' for यदि.
 " l. 7 यदेक T'' for यदेक.
 " " निययते T'' for नियमयते.
 " l. 8 T'' has दिग् after मयम्.
 " " तदयम् चेति T'' for तदयम् चेति.
 " l. 14 आर्थिकवर्जनीया यथा T'' for आर्थवर्जनीया प्रश्नपूर्विका यथा.
 454 l. 18 राक्षि बद्धनराधीये रक्षके शिकितद्विधि T''.
 455 l. 4 विम्रसि T'' for विमय.
 " " ॐप्यवहती T'' for ॐप्यवहता.
 " l. 8 मयवति T'' for यवति.
 " " T'' has पूर्णं after चर्मप्रतिष्ठा.
 " l. 9 इति प्रश्न उन्नीयते T'' for इत्युन्नीयते प्रश्न.
 456 l. 3 विरोधे तुल्य° T'' for विरोधतुल्य°.
 " l. 4-5 यत्र तुल्यप्रमाणविशिष्टतलपोयुगपद्माद्यौ द्वयोर्विकल्प औपम्यद्वय-
 काङ्क्षात्मन् T''.
 " l. 10 T'' drops तयो.
 " l. 14 दयनादीनां is dropped in T''. T'' has व for तत्र.
 457 l. 3 कृत्यार्थकृत् T'' for कृत्य प्र.
 " l. 5 नरदो T'' for नरिन्दो.
 " l. 6 मण T'' for मणो.
 " l. 7 मित्रविषयते T'' for मित्रविषये.
 458 l. 10 T'' has द्वितोय before समुच्चय.
 459 l. 4 कीर्ति° T''' for रीति°
 " l. 6 ॐपायेन संवत् T'' for ॐपायसंवत्.
 460 l. ॥ T'' drops नरेन्द्र
 461 l. 4 पुनपुनभेदासि दयनम् T'' for पुनभेदमि निदयनम्.
 " l. 6 श्वनाशयपात्रार्थेनया T'' for श्वनाशय पात्रार्थेनया.

- 461 l. 6-7 इह लघुद्रुतवन T for इह न्यस्याद्रुतवन.
 " l. 7 ऋपसधानेन T for ऋपसधाने
 " l. 7 8 रसवदवसासवस्व T for रसादमान्यवम्
 462 l. 4 अद्रुतवणनया T for अयद्रुतवणनया
 l. 5 भावनायां T for भावनया
 463 l. 1 यत्र प्रबलप्रतिपक्षस्य T for प्रबलस्य यत्र प्रतिपक्षस्य.
 " l. 14 यदा यथा T for यद्यथा
 464 l. 1-2 लोक यापमूलालकार निरुध्यते T'
 " l. 7 अत्र तु कमेण T' for अत्र क्रमेण
 " l. 8 T has वत्ते before स द्वितीय पयाप
 " l. 9 तस्यानकत्रा T for तत्राप्यकत्रा
 " " T' has अत्र तु कमेण after युगपत्तनम्
 " l. 11 कुहनाकिरे T for कुहनाकटे.
 " l. 16 द्वितीया यथा T' for द्वितीय.
 465 l. 9-13 The verse दृष्ट्वा &c is dropped in T'.
 466 l. 1 गर्दिपेतिभ T for गर्दिपासभा
 " l. 2 कतूरावलवण T for कतूरावलवण.
 468 l. 7 T drops समेन
 " l. 18 मज्जने T for लभते
 469 l. 1 जातादीयमानस्य T for जातादादीयमानस्य
 " " रूपायम् T' for रूपायम्
 " l. 6 T has प्रति after पूर्व पूर्व
 " l. 6-7 कारणमात्रालकार T for कारणमालालकार.
 470 l. 2 मुञ्जना रश्मि T'
 " " विमवा रश्मि T
 " l. 14 प्रताप च T for प्रतापम्
 " l. 19 काकतापकुल तत्र T' for काकतीपान्वयस्तत्र
 471 l. 1 भिराप तस्या T' for भिरादस्या
 " l. 2 अह इत्य T for अह वसिम्
 " l. 3 T drops श्री
 " " अलकारशब्दे प्रतापस्त्वयशोभ्यते T
 " l. 4 समासिमगमत् T for समासम्
 472 l. 2 सकरा निरुध्यत T' for सकरौ निरुध्यते
 " l. 9 लकाररूपना T for लकारवचना T has पूर्वाङ्गरूपना
 " l. 10 निरुध्यते T for निगद्यते
 473 l. 2 निवारिनी T' and निवारिता T for निवारिनी
 " l. 1 दीनारम्भरम्भमुद्गमगाप T'.

- 473 l. 9 दिषद्वपान् T'''.
- 474 l. 2 अलङ्कृतीनामेवासां T''.
- „ l. 5 °द्वाङ्गीमावेन एकवाचकानुप्रवेशेन सदेहेन च वैविध्यम् T''.
- „ l. 6 °द्वाङ्गीमाव T''
- 475 l. 1 °द्वाङ्गीमाव T''.
- „ l. 2 °परोष इत्यत्र T''.
- „ l. 9 °द्वाङ्गीमाव T''.
- 476 l. 1 अत्र विजिनारिपुर इत्यत्रा° T''.
- „ l. 11 T'' has तो after °नुप्रविष्टौ.
- „ l. 5 जने चकोराणां T'' for जनचकोराणां.
- „ „ प्रसादग्योत्स्निकमृत T'' and प्रसादग्योत्स्नया मुदम् for प्रसादग्योत्स्न-
यामृतम्.
- „ l. 7 काकतीपान्वय पशाम्बुविः अम्बुधिरिव काकतीपान्वय इति समासद्वय-
समवात् T''
- „ l. 9 सायकवाचकप्रमाणे सदेहनिश्चिती T''.
- „ l. 11 तत्र T'' for अत्र
- „ l. 10 परिज्ञानम् T'' for पारिज्ञानम्
- 477 l. 6 अत्र मनिपसबला-दर्णव इत्युपमायां व्याकुली°. T''.
- „ l. 8 T''' has वत् after °द्रुपकालकार .
- T'' winds up the chapter as under —
- इति श्रीमन्महोपाध्यायविद्यानाथकृती प्रतापहरद्वयशोभूषण नामालकारशास्त्रं संपूर्णम् ॥

APPENDIX II.

Giving variations in reading in V. as compared with the text

- 4 l. 8 एतस्या सहस्र किं तु for तथाप्यस्या सम नेह .
6 l. 10 °रुतमसाकचरितं
10 l. 2 राग्यप्राप्ताप्यमित्युरीकृतम्
11 l. 11 °भाकरूपेन इति
12 l. 2 मता for गुणा
18 l. 6 धत्ते काकतिवशमण्डनमणे .
21 l. 2 कदादत्त for स समत
24 l. 3 नायक is dropped.
" l. 10 स्नेहमकेटन
27 l. 1 तत्तत्राप्यकविशेषतया.
28 l. 9 प्रतीक्ष्यते
33 l. 4 एतासां स्वरूपमुदाहरणं च कामशास्त्रे प्रतिपादितम् । मञ्जिना पाणिनीप्रभृ-
तया जानिविशेषाभत्वार ।
41 l. 7 °नायकनिशायित्वादीरोदात्तस्य.
45 l. 3 षोड प्रविजमतीत्यञ्च
" l. 4 °पविश्रवादिभिर्हि
47 l. 3-4 °रचनाया अपि दीपत्वमुक्तम्.
49 l. 6-7 °मानोदासमवात् तत्रत्या जना इत्यर्थे
53 l. 8 अयत्त प्रमाणात्तदग्रन्थे.
58 l. 7 अत्यन्तमुक्तुमारार्थे
77 l. 8 After भदा V has अनुप्रासानुप्रादिकमार सदेहलक्षणम् एकवचनका
नूपरेतम् पने ॥ सकरभदा and then शुभाभद्रया ५०
80 l. 1 सवदेयविधातिभूमयो
81 l. 1 अथ स्वतस्विष्टावयविकृत्ये
90 l. 9 चमत्कारवत्वात्
92 l. 1 After the first line V has मयानकरसस्याद्वित् प्राधा य तन्मदप
रदस्यादिक्य प्रतिपाद्य तच्छ्रुणा मयप्रतिपादनन वा ।
97 l. 2 यथा ह्यक्षरिनादि
98 l. 4 पादे for वाक्ये
101 l. 1 ताललयाभ्यसम् ।
103 l. 2 रसेभेदम् for नायकमेवम्
" l. 6-7 शुद्धाक्षरसप्तो मूचनाभावरसना
109 l. 7-8 श्रीनानुक्तप्रयोजनसप्तविचारो युक्ति.

- 116 l. 3 यत्र पूर्वाङ्गगतपावे.
 119 l. 3 विधा मत for दि वैव स.
 " l. 7 पात्रप्रयोगो यत्राप.
 120 l. 8 अन्यत्र सङ्गात् for अन्यकार्यसङ्गात्.
 121 l. 1 नटादिसङ्गाप प्रस्तावनायां साम्या.
 125 l. 6 सूच्यते वीरशृङ्गारो.
 126 l. 4 प्राकृत for वैकृत
 " l. 5 ँचट्चेटीविटाकुलम्
 132 l. 4-6 The portion from देयात् to विधिलक्षणा is dropped in V.
 " l. 7 सप्रार्थनम् for सहर्षम्
 135 l. 8 लोचनयो प्रधान
 136 l. 1-7 मनसि वर्तते । एषा प्रसन्नयाम्भुलीकरणरूपा &c.
 " l. 9 (पुरोऽवलोक्य) अहो सर्वं मुच्यते विज्ञाया । यतः.
 सभास्वयम्भूरनेश्वरस्य.....कवेधवाचः ।

नदी—(ससृष्टम्)—किं भारद्वाज &c.

- 137 l. 7 निष्पूकमेव त्वया
 140 l. 8 ँद्वस्य चरित शुभम्
 146 l. 3 साङ्गा for समगाङ्गा
 154 l. 9 सप्रसादातिशयं मामवलोक्य
 178 l. 17 अहमुपसर्पामि for तदहमुपसर्पामि.
 190 l. 11 प्रथम for पुरुष
 192 l. 9 कर्हि for वह
 195 l. 7 ँदीपपङ्क्ति for ँदीपरिञ्जोक्ति.
 196 l. 7 कुलमात्यवर्गा
 200 l. 17 स्वत सिद्धस्य for प्रसिद्धस्य.
 203 l. 7 निर्णीत for निर्णय
 264 l. 9 पश्यत for प्रेष्य.
 265 l. 4 किण्व for केण.
 " " " for केन कृत V. has किं न कृत in the छाया.
 286-7 l. 5 V. drops रावणादिसन्देश्य शत्रुमात्रप्रतीनी
 289 l. 10 चापल धृति
 298 l. 10 सहिष्यध्वे कथं
 299 l. 1 ँबाहुनामित्यपुष्टम् ।
 307 l. 13 मालवमूयज.
 317 l. 9 महपय इव धुदेत्य.
 322 l. 7 Before एषा मन्वे &c V has the line
 चतुर्विंशतिरेते स्युगुणा काव्यप्रकाशका ।

- 324 1. 4 अमस्यतर्हि for वदन्त्यतर्हि.
 334 1 3 Before एतेषां गुणानां &c. V has उत्तरार्धे च्छेदनादयस्मात्
 परोक्षः ।
 337 1 7-8 शब्दसंघटनाश्रया गुणाः .
 338 1 17 Before this line V has अलङ्काराणां परस्परवैलक्षण्यं निरूप्यते ।
 353 1 7 अत्र प्रकृतस्य
 354 1 6 सामानाधिकरण्यस्य प्रयोगादयथा?
 „ 1 12 परस्परभेदप्रतीतिः
 386 1 16-17 निमित्तस्य सम्पत्तेन.
 395 1 11 द्रव्याभावतत्त्वमेता यथा
 403 1 6 पुरस्तादादिगुणवत्तथैव.
 407 1 2 व्यवहारसमारापः
 431 1 5 पदार्थगततालक्षणनिरूपणानन्तरं
 442 1 17 गण्यत्वप्रस्तावाद्
 456 1 2 वाक्य-वाचकमूलकप्रस्तावाद्
 457 1 8 पदविषय-वे यथा क्रियात्मकश्रवणं .
 474 1 5 पदवाचकानुसंगेन संदर्शनं
-

- 50 I 15 तत्सहितायस्य.
 117 18 V drops मयाचल-
 I 19 कृत्वा वामुकिम्
 I 20 इति पुराणात्
 51 I 18 पकत्वन for पेकास्येन
 I 19 लक्षणा तरामगे.
 52 I 9 10 वाक्यार्थ प्रतायत इत्यथ
 „ 12 °द्वयशक्तिविधुत्वादित्यपि.
 I 13 कायशरीरस्य
 53 I 20 व्यङ्ग्यरहितस्य शक्यस्य.
 54 I 7 सहोपमादिक
 „ 113 14 °मध्यातरामिधानं
 „ 123 24 ध्वनिशङ्कानलङ्कारकाय
 „ 24 25 व्यङ्ग्यत्वादि युच्यते
 „ I 26 निर्विकार for निर्विशद
 55 I 9 कोऽवत्र
 „ I 12 यद्यत्र for यद्
 „ I 23 °परीक्षमेव
 56 I 7 विशेषार्थ एव
 „ I 7-8 शब्दशक्तिनियमनापेक्षान्
 „ 9 स्थायिभावस्य °प्राप्तिवारिणावयवविभाजनमात्रं.
 „ I 25 °मनुमेयमनिपाद्यस्य
 57 I 6-7 °घनकेवायप्रतीतिं
 „ I 14 V drops पदार्थं
 „ I 15 V drops मन .
 „ I 23 V drops अस्य
 58 I 17 पदार्थमात्रा?
 59 I 20 V drops कायनीनां
 60 119 20 किमयमव्याप्यनिवर्त्तनीयत्वलोकोत्तरप्रतिपादकनयेव रद्वयते &c
 63 I 13-14 °नित्यनित्यत्वादित्यथ
 64 I 18 जनपदा तात्
 „ I 23 °चच यादौ
 „ „ °यद्यत्र
 „ 22 23 °त्यजमकय
 65 I 12 मांशायामुदाहरते ।
 „ I 16 V drop अस्य after तन
 „ I 19 तद्वन्निवर्त्तता

- 93 115-16 'रस्फुत्त्वमित्याह
 " 1 24 दुर्विदग्धै for उद्धतै.
 97 1 19 सन्निधि for पक्षे
 " 1 24 नवमश्लेषादिशिरोषाणां
 98 1 15 गृह्णन्तितावन्तपदमित्यर्थः ।
 100 1 12 अत्र पूषापरपदार्थः
 1 24-25 अनियतत्वाद्बन्धस्थानमेतेषां
 1 25 न सहजम् for न जानितम्.
 101 1 18 'परिमाणान्तरदेक
 103 1 22 किञ्चिद्भूतत्वमारम्भ
 107 1 16 जटापुष्पम्यादिशतान्तरूपा-
 108 1 14 कामसाम्यकृन्
 1 18 तन्त्रसंज्ञानुगतिरपि
 111 1 18 व्यसनादिभि
 114 1 7 तस्यादृष्टफलविषयत्वात्.
 120 1 15 तदपरपदार्थः
 124 1 13 निरूपयन् for निवारयन्
 1 23 वाच्यार्थसूचनसूत्रधारश्चवाग्रपणयो.
 " " 'वैपरीत्य for 'वैरूप्य.
 126 1 10 लास्याङ्गं सवलं चान्.
 1 11 भावप्रज्ञासक्त्याये ह.
 127 1 17 विग्रहादादि
 128 1 11 'मि-द्रजालविधि स्मृतः ।
 132 1 1-3 'महामहे द्रमभूतिभि रेलैर्देवैश्च व्याता
 " 110-11 सितिकण्टमालायां for श्रीकण्टमालाय
 " 128 24 इदमनुपदमवादा रङ्ग प्रसाध्य.
 133 1 9 शब्दानां वाक्यविशेषाणां
 " 1 24 मुग्धुदीया for मुग्धुदग्धा.
 134 1 9 'वाच्यत्वाभावाद्दे-
 138 1 20 पत्रिकाभ्य
 139 1 13 स्यप्रकाशमहत्वात्
 140 1 18 मिय स्नात्रिमवि
 144 1 18 बहून् ग्रन्थान् प्रदायविधिं यत्नम्
 " 1 21 अत्र पक्ष for तत्र पक्ष
 150 1 15 रजनिमयं गोविन्दमोदी (मेव) दत्तं
 153 1 19 प्रत्यक्षपत्तिश्च यत्नानि
 161 1 16 आदि-यत्नपक्ष.

306	1	21	त्रिषापरिपूरणा?
310	1	21	हाल सर्वेषामानि लोपविज्ञानान्
334	1	14	अन पञ्चैत्र &c for एत पञ्चैत्र
335	1	9	तत्त मते कायशामाकरत्वम्
"	1	10	स्वमतप्रतिमति
336	1	7	चित्रमथाप्युपमा?
"	1	11	मीलनसामायतद्रुणानद्रुणवितोषो
"	1	16	पयायोक्त मदीपकम्
"	1	27	रसापस्कारवसमवात्
338	1	21	विमलज्ज्वालकारेण?
342	1	11	अपवधाने त्वल्लुदाहृत्यपि
343	1	11	वाग्यगुरुवभूत्वा?
347	1	21	व्यहारस्तु वक्ष्यते
"	1	23	विनश्येत् for वदधने
"	1	25	वर्णा वृष्टीशमारम्भ
350	1	4	गृहादिकम्
"	1	15	विशद्याष्टाविंशतिभि
351	1	20	अनकालकारवाजवान्
353	1	10-17	इत्याद शब्दसाम्यप्रश्न
355	1	17	स्वारासने वा
362	1	28	कनूषपञ्चम यस्यस्यामावात्
"	1	24	तस्य कनूषनविशेषवचन
363	1	14-15	अन कनूषमात्र
365	1	25	वार्तकवर्थादिनि भाव
366	1	13	कृतिवाक्यगा
369	1	16-17	कश्चित् वस्तुविशेष
372	1	18	अथवा सप्तकवारकप्रमाणमावात्
376	1	15	जिह्वाघनकारणस्य
"	1	16	मार्थी वषादवापं प्रति विमलवान्
"	1	20	शतस्य तत्रासासम्भवप्रदान भाव ।
"	1	24	काप'अदृष्ट
377	1	12	वस्तुनाद्वयं प्रति मुखस्यैव
380	1	23	सदृशवस्तुनघनतममभ्यम्
387	1	19-20	अन पञ्चवैत्रशब्द समान्यता?
"	1	22	मापम्यवाचक
391	1	23	वर्धनप्रकारद्वयवाप
393	1	15	नरुणस्वप्रमाणा इयव-

- 398 l. 12 स्वत सिद्धकविप्रौढोक्तिः.
 401 l. 14-15 गुणप्रधानमात्रनिवृत्तत्वं च.
 " l. 19-20 न तु भिद्यतः.
 403 l. 15 चन्द्रमुत्कर्षेण जयति सति.
 " l. 22 प्रतिपाद्यने for प्रतीपदे.
 404 l. 20 यत्र मात्रविकारः.
 " l. 22 खड्गलनापाम्पित्यु च.
 406 l. 17 तेनप्रसूतवृत्तान्तातोपेण प्रसूतं स्वयम् ।
 407 l. 15 व्यापधानां व्यापधानां व्यापदा-
 408 l. 9 भुनक्तिदुस्त्वादिः.
 " l. 16 भुनक्तिमाद्यो लिङादिप्रत्ययवेद्यः.
 409 l. 9 अथावयवान्तरेणापान्तरं तत्तन्निर्मादः.
 412 l. 15 यथावद्वृत्तान्तरिक्तेण.
 " l. 23 धिक्किष्णुविरिञ्चयः.
 417 l. 22 उत्तरवायेवविरिञ्चयोदाहरणेभ्यः.
 420 l. 18 विरोधमूल्यनेकभेदः.
 423 l. 20-21 अत्रापि विरोधपरिहारार्थः.
 426 l. 18 संगतिर्गर्भं विद्यमः.
 438 l. 16 हरिहरौ पूजयन्त्यप्यर्थः.
 439 l. 22 न तु स्तेयस्य.
 449 l. 13 अत्र for यत्र.
 453 l. 15 'विज्ञातयोः' माहानिबन्धम् ।
 454 l. 23-24 यथांतरावुपनिबद्धमानादनुपनिबद्धमानः प्रप्रः.
 455 l. 16 साधुजनस्यस्वाधिनः.
 459 l. 19 लुब्धकस्यदाहनां गताः.
 463 l. 21 मस्यान्तेहिहस्तमहः.
 469 l. 20-21 विरोधमूल्यनेकभेदः.
 " l. 21 वा for च.
 472 l. 24-25 दृष्टमुपादानं दृष्टविरोधोक्तनर्थः.

APPENDIX III

An alphabetical list of the Karikas and the Verses occurring in the Pratāparudriya

अ.

अखर्वगर्वदुवार° 310
अग्रपरस्पाङ्ग 10
*अङ्कान्तपाचैरङ्कास्य° 116
अङ्गा सङ्गरभावे 188
अङ्गेषु जाणेषु विम्° 980,
अङ्गुष्ठिताथसपत्ति° 39
अतिचूराथसहित 316
अतीतानामते यत्र 460
अत्यर्थसङ्कमारुथ° 98
अत्यन्तछङ्कमारौ द्वौ 58
अत्युज्ज्वलस्त्व कन्धस्य 320
अथवा प्रतिपद्यस्य 10
अथावय काकति° 198
अथप परिस्मिता 331.
अनयसागराणदानार्थं 391
अनिष्टाभ्यागमोत्पन्ना 244
अनुकूलो दक्षिणश्च पृष्ठ 23.
अनेकाथस्य शब्दस्य 437
अन्त सजलपरूपस्य 331
अन्तर्गन्निजासत्त्वै° 115
अपङ्कमामिगणो° 1
अभ्रमामुमुग्गा 400
अन्यत्राप्रतिरसति 27
अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य 410
अन्यधिकृतरणादात्मो° 202.
अयापमापणमनङ्क° 78
अपदस्थतमास तन् 310
अपाद पदसपातो 36
अपारकहानिने 121
अपार्थ व्यथमेकार्थ 313
अपूर्णं तद्भवेद्यत्र 306
अपूराभ्याम् 104

अप्रयुक्तमनुष्ठाय° 296
अप्रसिद्धोपमानं द° 318
अप्रस्तुतस्य यत् 316
अप्रस्तुतस्य कथनाद् 113
अप्राप्य सशायमरं 87
अन्दावृत्तं दिना मासाश्च 81
अपय याचमानानां 85
अभिमतपदाशय 301
अभूतावरण मार्गो 111
अभूषणऽपि रम्यत्वं 263
अम्बापत तारमितो 170
अमद साधर्म्यमाप्र 417
अम दानं दानिष्यद् 325
अमर्षं सागराथेषु° 6
अमी परोत्तरेस्तार 317
अभिव्यक्तिरमणस्याद् प्र° 301.
अरण्यमाहोदय° 320
अरण्यवासाविवि° 393
अरं मूपाभापान् 206
अर्थगर्भारिमा पात्र 67
अर्थत शब्दतो यापि 100
अथप्रहनय पञ्च 100
अथवागदचिह्नप° 382
अलकारेण रक्षित 313
अलकारोऽयं वस्तुव 88
अवनति वारश्चे 38
आवशानायात् 63
अवैषम्येण भणन 24
अस्ती च विरुद्ध च 313
अथु नत्रोद्भवं वारि 19
अष्टादशस्य रथन 19

अपेक्ष्यस्य माहात्म्या 11.

अपस्कुवन्ति त सत 337

अपायन गजाश्वादि 468

उपायापायशङ्काम् 106.

अरोमात्रोत्मेव भवदपि 238.

अवह इत्य बहुभाष 86.

ए.

एअसिलामहिलाण 94

एकमेवानुरागभेत् 228.

एकद्विभृतीनां तु 341.

एकस्मिन् कारणे कार्यं 459.

एकस्य वस्तुनः प्राप्तौ 458.

एकस्य वस्तुनो भवाद् 452.

एकस्यैवोपमानोप 869.

एकायतोऽवबुद्धः स्यात् 24.

एष जिष्णुविहारोऽपि 418

एष विध्याचल सान्द्र 317.

एषोऽयमित्युपशेषात् 119.

ओ.

ओजः कान्तिगुणोपेता 65.

ओजः समासभूयस्त्वं 327.

ओजस्ये रद्रदेवे 848.

ओजः सुशब्दता प्रेषान् 329.

ओत्वलोपो विसर्गस्या 310.

ओसरइ सहीदि सम 84

औ.

औत्तुङ्ग्यमावमारम्भः 105.

औत्तुङ्ग्य महद यदेव 60, 235, 397.

औत्तुङ्ग्य यदि वयंते 61.

औत्तुङ्ग्य गाढवन्धत् 329.

क.

कधमपि गमयित्वा कसर 248.

कदाचित् कल्याणे रजनि 150.

कपोलाब्जवास्या 391

कराल काकर्त्ताद्रस्य 92.

करिकुम्भो रत्नावय 314.

करोद्रेणे महसा 166.

कलहान्तरिता चैव 27.

कलापूर्णे नित्य 403.

कल्पितेनेतिष्टतेन 125.

कल्याणी सकलापि 201.

कविसमतसादृश्याद् 380.

कवेरन्यापि वामुक्ति 11.

कस्ते सुन्दरि वतंते हृदि 411.

कस्य शुभाखिलाङ्गभ्रात 86.

कस्य कप केण किम 265.

कार्त्तुप्रवृत्तिमा 239

कार्त्तुविशेषपतञ्जैव 359.

कार्त्तुनिष्पत्तेरष्टि 93.

कार्त्तुवृत्तुपादष्टि 433.

कार्त्तुवृत्तुद्विषत्काता 484.

कार्त्तुवृत्तुस्य नि साण 477.

कार्त्तुवृत्तुवो रणे मानि 365.

कार्त्तुवृत्तुकुलाम्भोपे 51

कार्त्तुवृत्तुकुले लक्ष्मी 447.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 473

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 64.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 158.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 330.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 10.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 468.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 395.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 175.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 83

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 360, 354.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 443.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 375.

कार्त्तुवृत्तुवृत्तुवृत्तुवृत्ते 463.

का नम गणनास्यामु 304.

कान्ताभिसरओपुवा 32.

कान्तावसमनता 89.

काशुनादिरचावेपैः 127.

काश्याग छनङ्गि 168.

कारणं गम्यते यत्र 416.

कारणान्तर्य कार्याणि १३५.
कारणेन विना कार्ये ४२३.
कार्यकारणयोर्विधिः ४२४.
कार्यकारणसामान्यः ४४९.
कार्यभूतोऽनुभावः स्यात् २२२.
कार्यैर्मध्यस्थ तान्वयम् २७५.
कालाधमत्वमौल्यस्वर्यं २५३.
काळादि किमपि ३७९.
कान्तिकात्र निषीद २१०.
कान्यं यशसेऽथङ्गवे ६.
किं राज्येन शकोमुख १६०.
किं स्वप्न चतुरन्नेन २३६.
किं लोकधरप्रोभाये १४०.
किं वा धीमतिमान् ४५४
किं वक्त्रप्रमथच्छरीजम् ३८०.
किंचित्पूर्वः पीडमर्हः २७.
किं शुभं कुलविद्या ४५५.
किं नामाचरितं तप २४.
किञ्च न्युत्पत्तिलब्ध ४५५.
विदेशं नामो द्विरप्यति ३५४, ३७९.
किं मण्डनं प्रेक्षास्या ४५३.
किराटमाणिक्कमपूज्यज्ञाते ३७८.
कीर्तिं काकतिवीरश्चन्द्रपते ३५१, ३८७.
कीर्तीं प्रतापरद्रस्य जित्मन्त्र्या ४४७.
कीर्तीं प्रतापरद्रस्य विद्वत्त्या ३८.
कुल कानारातीना ३०२.
कुल गुण्यदा नव ३१३.
कुलदलं च धरितं २६२.
कुलदलं रम्यरदो २६९.
कुन्दनि बुन्दनि हमनि ३६८.
कुलदृष्ट्या न पुञ्जा २६४.
कुलाधारयत्नी १०.
कुमारध्वजरोषः ३५७.
कुमार्ध्वजपाशां ४२३.
कुलपदस्तुत आतुर् १३.
कुलनमुभाजनपान ४१४.
कुलोत्तं प्रियं पराजुप्त ३१.
कुलो वा ध्वजदहनयो २५२.

को सप्तमो षष्ठीज्जे 258.
 कौस्तुभ्यास्मिन् प्रथमजननी 16.
 कम्पभट भवेदार्थः 303.
 कर्मणैकमनेकस्मिन् 164.
 क्रियापदेन रहित° 309.
 कीर्तिरपि मोक्षपेल° 360.
 क्रोधाऽसुखाद्य समीहः 290.
 द्विष्टं यद्यप्येकं धान्य° 296.
 द्विष्टं वरधावगति° 297.
 कचिन् संकेतमावेय 29.
 क मृपातास्तादृग्वय° 427.
 क्वापि क्वापि कलिङ्ग° 429.
 क्षयक्षयमुखा जाता 308.
 क्षीरनीरनयायत्र 474.
 क्षुब्धेष्वादिषु संभ्रमत् 233.
 क्षीणीपाणिङ्गप्रवृत्तसमये 113.
 क्षीणी विभक्त मूत्र 433.
 क्षीणी इन्द्रवापी° 454.
 क्षीणीरक्षणदक्षिणा 39, 72, 329.
 छ.
 छान्दं बुद्ध्याविधिषिष 39, 72.
 छद्वापतविकृत° 60.
 छलेपपोतन्यायेन 458.
 ग.
 गच्छामि स्तुति 29.
 गतिर्नाम परम्परां 333.
 गन्धपद्मपं वाच्यं 96.
 गमिअ कइ मि दिव 274.
 गमेलु रचनस्थ 110.
 गर्भसङ्गो प्रसिद्धस्य 111.
 गार्हतिङ्गनमर् 144.
 गात्रा इषावरा जना 443.
 गार्भीयप्रीत्ययन° 451.
 गार्हन्तिनुमदे 19, 206.
 गुणद्विधावैगुणपं 416.
 गुणा गुणक्षे मन् 1314.
 गुणादगार्हन्ति° 11.
 गुणत्वेदधी° 291.

गुणालंकारसहितौ 42.

गुणलकाराणां 36.

गुणैस्तन्नामक 260.

गुहमणसविहगि 466

गुहप्रमाणेन निजेन सद्य° 407.

गुहा गुहाणि श्वरा 312.

गुहविमियकृच्छ 26.

गेल्लह गरणाहे 266

गोद्वीप महिलाण 257.

गोष्ठीभि परितोपयन् 17.

ग्लानिर्वलक्ष्यापद्यो 243.

ख.

खवासि काकतीद्रस्य 392.

खकितं भयसंभ्रम. 269.

खक्षु प्रीतिमन सङ्ग 271.

खसुविषैरमिनये° 100

खत्वारोऽङ्कुराः संययश्च 127.

खानना कटाक्षेन° 316

खद्रास्ये कथमङ्गुलीपक° 275.

खाद्यं किमु वयते 15.

खापठं त्यनवस्थानं 250.

खापण्यमुप्रता खैव 290.

चित्तभतिर शरेह 277.

चिरपत्यापिरं कान्ते 29.

चिरेण चरितार्थोऽभूत् 4.

चिद्गन्धस्य पदाब्जयो. 217.

चेत संकोचनं मीमा° 249.

छ.

छन्दोभग्नं वचो यत्र 308.

छिन्नोदहेतिरि° 183.

ज.

जगरप्रशान्तत्वं यत् 14.

जगन्नु वसुधा मानि 470.

जम्बा मृगालि मीमा° 326.

जयप्रियामाभ्यतमुपैति 332.

जयप्रियासपक्ष्य 385.

जह जह हसह 270.

जह तह व होडु 85.

जागरस्तु विनिद्रत्वं 274.

जामर्तुं राजराजोऽथ 215.

जाव्यमप्रतिपत्तिः स्यात् 251.

जात प्रतापस्त्रेन्दु 476.

जाता वय समिति वीररुद्र 398.

विभ्रममण्यरुवसारो 240.

जितवेलोक्त्यलावण्या 263.

जितमदनविलास 59.

जित्वा प्रतीचीमथ 185.

जिष्णुरिन्द्र क्षितिमुनां 344.

जार्णकाननसकीर्णं 305.

जेष्ठ. काकतिमूर्धु 49.

जेष्ठ काकतिवीर° 66, 326.

जेष्ठा काकतिवीररुद्र° 177.

ज्ञात्वाप्यन्धपुरीद्रस्य 307.

ज्यांस्त्रीयति मुधीयति 362.

ज्वलन्प्रतापरोद्रोऽपि 419.

ण.

ण मुण्डु भजोति 244.

णरणाह चदधत्ते 241.

त.

तं मुगान समुद्रादप 189.

तत्रापवादः संकेतो 112.

तत्त्व मस्य पर प्रमानवनरो 40.

तत्त्वमागानुसधाना° 258.

तथास्मात्कोवनकीटकानां 250.

तद्वन्योन्यं मिथो यथे° 425.

तदुरातं भवेद्यत्र 466.

तद्रुणः स्वगुणत्यागा° 415.

तद्भाष्यमभिहितं यस्य 307.

तन्महामहिमत्वं स्यात् 16.

तथाविशेषः प्रथितैः 48.

तह पिठणो तह मद्रो 274.

तात्कालिको विचारः स्यात् 265.

तादृक्पाल्पसामर्थ्य° 358.

तादृक्पल्पमत्ताभाष्य° 12.

नाथ प्रतापस्वरूप 442.
 निद्रा चित्तनिमीलनम् 254.
 निन्दत्वम कुलक्षियः 283.
 निन्दया वाच्यया यत्र 443.
 निर्मयादमनोभवेत्सर्वकथा 267.
 निमल कुलमुदेल 314
 निर्वेदगुणनिशङ्कारूपा 225
 निश्चिन्तो धीरलडित 22.
 निषिध्य विषयं साम्या 380.
 निस्साणभनिमाकलम् 251.
 नीत्वान्मय निशां 30
 नीरजपन्थ-प्रपुती 210 352
 नून मालधु लाटानां 315
 नून विश्वमरामा 389.
 नृपुराद्वदहादि 222.
 नृपा प्रणतमूखान 367.
 नृपा प्रतापस्वरूप 98.
 नृपेषु शिक्षाविधिदण्डचार 361.

प.

पणमकुविआचिरेण 260.
 पतत्प्रकर्षमधिक 302.
 पत्यु काकतिनाथस्य 49.
 पदयासकीरा 268.
 पदे पदे स्वतन्त्र म 158.
 पद्माकरोऽपि विलसति 417.
 पद्मायाफारहेतुत्वे 345.
 पद्मोद्भाससहस्र 375.
 परिवृत्त विष्णवा 6.
 परिहासेऽन्यनीचित्यम् 16
 परोत्कर्षासहिष्णुत्व 244.
 पयापेण द्वयोस्तस्मिन् 369.
 पयनेनामुकूलेन 171.
 पशुनक्षत्रानलोक्य 390.
 पश्यन्तो मयविद्वला 421
 पश्यत्यात्मजदश 360.
 पाश्चात्ती रीतिर्वैदर्भी 66.
 पामरव्यवाहरेक 297.

पाश्चात्यानां भजेषु 185.
 पापण्डविप्रप्रभृति 126.
 पित्रासहि असहती 259.
 पित्रासहि कहेहि भदिआ 95.
 पित्रा स्वयम्भूतिनोपदिष्ट 190.
 पीत्वा माभोपदय 182 285.
 पुण्यश्लोकस्य चरित 5.
 पुरोधरणाग्र्यादि 129.
 पूर्वभाषावसारेण 12.
 पूर्वं पूर्वं प्रति यदा 469.
 पूर्वावभूतविषय 248.
 पूर्वम्यो भामहादिभ्यः 4.
 पूर्वेषां काकतीयानां 211.
 पूर्वे काकतिवधने 190.
 पृच्छन्ती दुर्गसिन्धु 329.
 पृच्छ इमां परिदो 457.
 पृच्छह सदिभ गसा 264.
 पेसेमि मणति मुद्रा 253.
 प्रकार्ये त्रैलोक्ये 333.
 प्रहृताप्रहृतीभय 436.
 प्रकान्तनियमत्पातो 312.
 प्रमातमुदीपति 203.
 प्रकृतोत्पादमिश्रत्व 102.
 प्रचण्डतरदोदण्ड 65.
 प्रताप काकतीरस्य 343.
 प्रतापस्वरूप इत्येषा 448.
 प्रतापस्वरूपैक 432
 प्रतापस्वरूपस्य गुणवर्णनया विना 102.
 प्रतापस्वरूपस्य गुणानाभितय 10.
 प्रतापस्वरूपस्य पादपार्श्वे 359.
 प्रतापस्वरूपस्य 415.
 प्रतापस्वरूपस्य 395.
 प्रतापस्वरूपस्य 323.
 प्रतापस्वरूपस्य 473.
 प्रतापस्वरूपस्य 470.
 प्रतापस्वरूपस्य काकतीरस्य 205.
 प्रतापस्वरूपस्य 425.
 प्रतापस्वरूपस्य 385.

भावे स्थापिनि वध° 294
 भावो हावश्च हेला च 262.
 भास्वानिवोद्य नुदपाङ्गि° 357.
 भूतप्रेतपिशाचाद्याः 127.
 भूपाला कियतां मूर्धा 456.
 भूपा प्रतापदृश्य 450.
 भूपा सन्तु चिराय 214
 भूपुत्रात्महादेवी 133.
 भूमेरकस्पर्शत्वादिति 389
 भूस्तु सपन्नसमस्तसस्या 218.
 भूरेव भुवन देव 454.
 भूतात्मगुणरत्नोपे 405.
 भेदप्रधानसाधर्म्य° 485.
 भोजा व्यधमुजायुषा 188.

म.

मते सहचरभट्ट° 320.
 मत गङ्गदभाषित्व 242
 मपिताद्वैरिवाराद्ये° 378.
 मदभ्युता वर्तित° 412.
 मदिराविकृतो मोह° 215.
 मधुरोद्धतमेदेन 101.
 मध्यमारभडी त्वन्या 61.
 मध्यमारभडी प्रौढे 61
 मनस्तापायभिभवा° 258.
 मन सङ्गः प्रियतमे 272.
 मनारमियरुधाढापे 268.
 मनूपदशा क गता 801.
 मन्थनाचल पर्वक 432.
 मन्थानापलमूल° 50.
 मन्दोद्यमत्वमाहस्यं 246.
 मरणं मरणार्थस्तु 259
 महाकुडीनता नाम्न 12.
 महाकुडीनताञ्जल्यं 12.
 महासत्त्वोऽतिगम्भीर 21.
 मही महीनविम्वे 341
 महोदय इदगदह° 267.
 मासिकः कससर्वाणां 62.

मातः कथ काकति° 399.
 मातमारति वत्स 141.
 मानेन महतास्माभि° 306.
 मामुदेकार्णव विश्व° 316.
 मा हांडु कस्तवि पकुड 263.
 मिथ संश्लिष्टपदता 323.
 मिश्रमीहामृते वृत्तं 131.
 मुक्त प्रतिमुख गभ 104
 मुखं योजनमुत्पत्ति. 108.
 मुखै सहस्रेण फणी 20
 मुखे कस्तव वर्तने 282.
 मुखे यमनसोऽपि 34.
 मुधानुवादन जात 318.
 मुनी लोषामुद्रामुद्रादि 181.
 मुरारेय पूर्व 12
 मूर्च्छां त्वभ्यन्तरे वृत्ति° 277.
 मूर्धानो यूपमास्माका 79.
 मूर्धयेऽप्यनतिप्रौढ° 61
 मोह्यायितं दुष्टमितं 262.
 मोह्यायितं स्याद्विष्टस्य 266.
 मोहसिस्त्रिवावारा 276.
 मोहस्तु मूर्च्छनं भीति° 218.
 म्लानापि मूर्धनां माल° 419.

य.

यत्काकनीयत्प° 208.
 यत्तु संपूर्णवाक्यत्व° 325.
 यत्तज प्रतिपलमूपविहरद्° 40.
 यत्तूर्यं सत्त्वेषु पद्ममुकुल° 251.
 यत्र ख्यातेतिष्टत् स्यात् 128.
 यत्र पूर्वोपरीभाव° 314.
 यत्र भाष्यरदङ्गानां 130
 यत्र वाक्यद्वये विश्व° 432.
 यत्र वृत्तं प्रसिद्धं स्यात् 127.
 यत्र संध्यङ्गद्वयङ्ग° 126.
 यत्र सामान्यनिर्देशः 431.
 यत्र स्यादुत्तराङ्गार्थः 116.
 यत्राधिकपदादि. स्यात् 312.

यत्रान्यधर्मसम्बन्धाद् 388
यत्राभिप्रायगर्भा स्याद् 439
यत्रार्थे प्रमुखे किञ्चिद् 343
यत्रेतिवृत्त प्रख्यात 130
यत्रोत्तरोत्तरेषा स्यात् 469
यत्रोपमानमधिकं तद्भवे 317
यत्रोपमानमधिकं न्यून वा 308
यत्रोपमा भवेद्विन्न 307
यत्सर्वतोकातीत 315
यथाश्रुत माटकवत् 128
यथा रक्षा रक्षामिनि 358
यथोपक्रमनिर्वाहो 333
यथा तु पूर्वपूर्वस्य 470
यद्गृहे कलकण्ठनाद 137
यद्यप्यसौ प्रबन्धेषु 4
यद्विश्वाणनताच्छीत्य 13
यद्वीप्यङ्गैः समाकीर्णैः 127
यदेदात प्रमुत्तमिता 5
यदुत्तरोपमान तद् 317
यदप्रयुक्तकविभिः 296
यमक पौनःपुन्ये तु 342
यथा प्रतापसुभगो 18
यथास्वनी पद्म 445
यथा श्रिय काकात् 324
यक्षत्रामवदाहव 186
यस्यद्वात्रमहतरस्य 213
यस्मिञ्जगमङ्गल 135
याता यस्यासमग्र 345
यात्रा प्राप्ति वीर 372
यान्नात्ममदेष्टव्यमधिक 181
यात्रात्मवितृम्भमाण 374
या पदाना परान्योन्य 67
या वृथारूपदत्ता जाक्ये 324
यावदर्थपदत्व तु 330
युद्धाय समनश्च 182
युवराज न मरता 198
येन केनापि तालेन 97
येन यत्साधितं यस्तु 463

यथा सुख निजवत् 465
यैर्देशविभिरेष 213
योगमात्रप्रयुक्त यदसमर्थ 297
योऽय जातखिलाकी 146
या रक्षा रजताचले 147
या इष्ट कायशामया 330
र
रङ्ग प्रसाध्य मधुरै 124
रजोष्म सनायातकरमवो 448
रज्जतो मुक्तामित्र 419
रणाकृण रत्नरत्नराय 460
रतिर्दासश्च शोकश्च 221
रथा सरसप्रभम् 169
रथेनाभिमुख या तु 182
रम्यामकणिलभिधान 467
रसप्रधाना शब्दार्था 4
रसमावृतदामास 10
रसाननुगुणा रीति 810
रसाभिज्ञानयन्त्यस्य 262
रसास्वादप्रवेश स्युः 42
रसास्वादन तरला 144
रसा वाङ्मय सन् 202
रह प्रपासने 78
रागो भवे न विषय 151
राक्ष काकतिवार 426
राक्ष पूजाविधि धत्त 438
राक्ष प्रतापस्वरूप 370
राक्षा गवाक्षुः 391
राक्षा यौकिकविषय 374
राज्ञि रत्नराभावे 48
राज्ञा यादवदत्त 439
राज्यधर्मापरिवोगसंज्ञि 26
राज्यधर्मपरिवर्तिनि 3
रिपुनिमिरमुदस्यन् 434
रीतिर्नाम गुणाच्छिष्ट 63
रक्षणरक्षक गुण गाम् 62
रूपसम्बन्धे 12

रे रे धुद्रमर्हाक्षित 342
 रे रे गुजर जजरोऽसि 22, 186.
 रे रे शेषण कस्तवामनिद° 232.
 रोपाधुहर्षभीत्यादे. 266.

ल.

लक्ष्मिभमहित्तासमद्वै 276.
 लक्ष्मीनिवासगृह° 354, 382.
 लक्ष्मीः सद्यनि निमर 268
 लक्ष्मीपेस्य विलोचनगञ्ज° 280.
 लक्ष्मीर्वाक्षितनैभवस्य 347.
 लक्ष्मीस्त्व पुरुषोत्तम° 289.
 लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य 109.
 लक्ष्मीतरस्तर्षअधवलम्° 143.
 लावण्यैकानैवि° 238.
 लीलाभिन्नमूर्ध्वरङ्ग° 34, 69.
 लोकालोकगिरिन्द्र° 156.
 लोक काकातिर्वासरुद्रनृपते° 364.
 लोकेषु त्रिषु काकतीश्वरगुणान् 330.
 लोकोऽपमविशेषज्ञ 353.

घ.

वशोऽय काकतीयानां वीरस्त्रेण 367.
 वशोऽस्ति काकतीयानां तयासन् 331.
 वक्त्रे चापरवक्त्रे च 36.
 वदायनरुद्रजरी° 324.
 वदान्यो नान्योऽस्ति 14, 363.
 वपुर्जलोद्गमः स्वेदो 241.
 वपुषा त नमस्कृत्य 151.
 वषट्कारेण इत्येवमेकः 441.
 वर प्रतापरोऽय 212.
 वर्षाभानाङ्कविन्द° 98.
 वाग्नेत्यधिकले गण्ड° 120.
 वाक्यान्तरपदैः कीर्ण 306.
 वाक्यार्थसंग्रहो यत्र 314.
 वाणी मुखेन नेत्राभ्यां 25.
 वाहिय वाहनन्द्रस्य 52.

विजणामि पिपण समं 242.
 विकटाक्षरबन्धत्° 326.
 विचित्रं स्वविच्छेदस्य 424.
 विच्छित्तिरतिरम्यत्वं 265.
 *विजितारिपुत्रे मूर्त्तौ 439.
 *विजितारिपुत्रे मूर्त्तौ 475.
 *विजितारिपुत्रे मूर्त्तौ 58.
 विज्ञाओ सञ्जलाओ 427.
 विज्ञावहृण अदिभ 164.
 विज्ञापयामस्ते किञ्चित् 441.
 वितरणगुणलीला° 64.
 विदग्धमणितियां स्पष्ट 332.
 विद्यया विनयोत्कर्षो 469.
 विद्याकेरवकौमुदी 1.
 विद्यासमुद्रे मुक्तेनैकमुद्रे 73.
 विना संवन्धि यत्किञ्चित् 402.
 विष्णारण्यकृतकुटुम्ब° 309.
 विषरीतार्थार्थस्माद् 297.
 विप्रलम्भो विवाहश्च 96.
 विमर्द्दलक्ष्मपादमुद्धरे° 202.
 विबोधधेतवतावाप्ति° 206.
 विमानि वाक्योद्देश्यम् 419.
 विनाति मूर्च्छादि 368.
 विभायः कथ्यते तत्र 222.
 विभावेनुभावे 219.
 विमु स्वर्गमूर्तद° 152.
 विभक्तस्वरयाकाळे 265.
 विमुक्ता वृद्धप्रेता 312.
 विमुक्ता देवता सर्वे 298.
 विमुखे सति वाक्निमित्तीद्रे 300.
 विरुद्धं देशकालादि° 319.
 विरुद्धार्थस्योत्पत्ति° 426.
 विरोधस्तुन्यवच्छेदो° 456.
 विलासः परिसर्पे 110.
 विश दिग्बिम्बितियनो 80.
 विशीर्णं अनन्तं चनो 314.

शेवायते मर्ही वोदु 363.
 शैलेष्वस्माकमावासो 306.
 शोणिताञ्जदृश काम 300.
 शोभामाहार्यर्क्षी प्राप्ताः 42.
 शौपाणि ईशान्यासन् 305.
 शोषोष्मा निरवग्रह 22.
 श्रमभ्रपलता निद्रा 289.
 श्रम खेदोऽध्वरत्यादे 245.
 श्राव श्राव खुरलिदिहत् 83.
 श्रीकाकतीयनृपते 390.
 श्रीमत्काकतिशारद्व 323.
 श्रुत्वा काकनिर्मृतुं 55.
 श्रूयते बहवो मत्वा 208.
 श्लाघ्यैर्विशेषजैर्योगो 327.
 श्लेष प्रसाद. समता 322.
 श्लेषादयो गुणास्तत्र 42.

य.

यद् गुणान् सेवते राजा 333.

स.

सः मह मनो विलगद् 272.
 संकल्पो नाथविषयो 273.
 सन्निस्तर्थाभिधानं यत् 331.
 सज्जतीदैवितानादै 221.
 सणिदिभ विभ गुरुमण 247.
 सति हेतावसदृश 416.
 सत्य काकतिर्वाहेद् 381.
 सच्चत्वागादनौदृत्यं 246.
 सदा तेजोमानो स्फुरति 14.
 सद्य काकतीद्रोष्य 438.
 सदशानुमश 370.
 सद्यो विसर्प 404.
 स मारिवेल्पाकः 62.
 सवासो मरण 289.
 सदित्ते वृषपा 21.
 सदेहात् कल्पनानन्त्यं 260.
 सधिर्विरोधो घपन 113.
 सन्तु डाके 352, 369.

सनकाश्चमुपाहरध्व 208.
 सताजसुर 406.
 सया स्वयम् 136.
 समतादुद्वेगै 452.
 समन्यूनार्थिकाना 468.
 समधनप्रपञ्चो 330.
 समाविरत्य 329.
 समाप्य पुनरादाने 311.
 समापाते नाथे 252.
 समुद्रापर्यन्तं 313.
 समुद्रा इव गर्भादि 307.
 सवधवर्जित तत् 312.
 सवधवर्जित यत् 315.
 सवोपनविभक्त्या यत् 98.
 सभ्रमैरलमल्पज्ञो 32.
 समर्द्धेऽपि मुखा 267.
 सम्यक्कामयवध 176.
 सर्वविद्याधिकत्वं यत् 17.
 सर्वाङ्गविलसत् 145.
 सशशी पलविभक्तैक 212.
 सहायैरान्ययो 400.
 सहि पतो 272.
 सहि कपूरेण 243.
 सेहल परम्परा 36, 265.
 साङ्गैर्धुसप्रतिपुष्प 122.
 साध्यसाधनविदेश 447.
 सामान्य गुण 414.
 सालज्जरा सप्त 409.
 सा समालङ्घनियोगो 427.
 साहस्यसमवेद 214.
 विविधे दिदु 254.
 सविद्विदुघ्नेषु 391.
 मुकुमरचर 524.
 मुकुमारोऽह 268.
 मुखाऽनिरयाज्जाना 240.
 मुत्सार्थिनो मर्हापाला 305.
 मुवाप्रवृत्ति 361.

- मुधारसमुच्चो 468.
 मुपा विडा 328.
 सतिर्विबोधोऽमर्षश्च 225.
 सतिर्निद्रासमुद्रेकः 255.
 मुरलोभ मुरणादो 431.
 सुप्यकविक्रियो 263.
 मूत्रधारो नदीं ब्रूते 118.
 सुपसाम्यावया 198.
 मेवान्ननेत्रं 13.
 सेव्योऽस्तु रत्नं 281.
 सेवोमा चेति 149.
 सोऽज्ज सदीमुद्गारो 266.
 सोमाकांभिजन 149.
 स्तम्भ. प्रलपरोमाञ्चो 224.
 स्तम्भ स्यान्निष्किया 239.
 स्तोके ब्रह्माण्डसङ्घे 422.
 स्तोकोरिष्टः कार्यहेतुः 106.
 स्थाने कल्पतरु 397.
 स्थाने तत्रलमर्तिगण्ड 66.
 रज्जुर्ध्वेनातपमन्त्री 367.
 स्मरस्मेरात् मन्द 68, 239.
 स्वत सिद्धेन भिन्नेन 351.
 *स्वतेजसा परिष्कृत्य 28.
 *स्वतेजसा परिष्कृत्य 164.
 स्वनेऽभ्यासवितामाज्ञा 200.

- स्वभावविक्षिपित दृष्टि 420.
 स्वभावोक्तिरसौ चारु 412.
 स्वयम्स्तात इत्येत 162.
 स्वसंकेतप्रसिद्धार्थ 297.
 स्वामिन् गोत्रमदीवरान् 70.
 स्वाधीनपतिका चैव 27.
 स्वामिस्तात कुलोत्तम 333.
 स्वीकृते पुत्रमात्रेण 153.
 स्वेतिद्वसमं वाक्य 119.

ह.

- इत्त निष्कृष्टो चाना 309.
 इत्त वर्तमाने वत् 300.
 इत्त व्यादाय वक्ताणि 315.
 इर्ष्याकाकारसंगुति 257.
 इराक्करागमुमगा 308.
 हास्पशान्ताद्गुताः 58.
 हास्यादीनां तथान्येषां 41.
 हास्यो भवति युक्तात् 289.
 हिमाचलवदौन्नत्ये 358.
 हीनं यत्रोपमानं स्यात् 816.
 हीनाधिकोपमे स्यात् 818.
 हेतुग्रन्थार्थकथनं 318.
 हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे 448.
 हे लोकाः पिबत अत्र प्रसृतिभिः 205

APPENDIX IV.

Names of works and authors and other proper names worth noting, occurring in the Pratāparudriya alphabetically arranged.

अथर्व 91.	गौर 188.
अङ्ग 185, 188, 210, 422, 423.	गौतमनदी 66, 232, 326.
अनघराय 124.	गौतमी 139.
अन्ध 22, 65, 164 &c.	चलमूर्तिगण 60, 66, 148, 210.
अभिनयदर्पण 135.	चोल 188, 313, 316.
अमरावती 868.	तिलङ्ग 167.
अलकारसर्व 291, 334.	त्रिलिङ्ग 163, 187, 197, 213, 368, 393.
अद्भुत 11.	दक्षिण 11.
पक्षिण 185, 214, 359, 454, 455, 467.	दशरूप 46, 101, 102, 104, 105, 114, 124, 181, 219, 221, 228.
कण 882	दायणि 358.
कणाद 188.	दिलीप 420.
कलाण्व 185.	डु शवन 365.
कलिङ्ग 182, 188, 210, 281, 285, 422, 423	देवकी 16.
काकतिविमु 14 &c.	धर्मपुर 420, 430.
काकतीयनरेन्द्र 10, 12 &c.	नल 370, 420, 430.
काम्पिष्य 146.	नङ्ग 370, 420.
काम्पिष 188.	नीलकण्ठ 438.
कान्ची 188.	नेपाल 188.
काव्यप्रकाश 6, 90, 225, 336.	पाञ्चाल 188.
काव्यालोक 73, 437.	पाण्ड्य 184, 185, 188, 210, 309, 314.
काशमीर 188.	प्रतापसूत्र 1, 10, 12, 13, &c.
वीकट 188.	प्रतापसूत्रकल्याण 139.
केरल 188.	बलि 454.
कोङ्कण 22, 186, 188, 210.	बालराजायण 124.
कौसव्या 16.	बरन 290.
मङ्गा 319.	मार्गारथी 186, 430.
गणपति 149, 196, 203.	मामह 4, 11.
गणपेश्वर 213.	मीम 382.
गुनर 22, 186, 188, 312.	मीममेन 365.
गोदावरी 159.	मोव 188.

भोजराज 11.
 मरु 231, 315, 319.
 महाभारत 8.
 महाराष्ट्र 22, 186, 422.
 मालव 185, 188, 210, 308, 422.
 मुन्मुही 16.
 मुरधैरि 426.
 मेरु 352.
 ययाति 357.
 यादव 439.
 युधिष्ठिर 357.
 यमुनायक 357.
 राम 5, 214, 367, 382, 430.
 रामायण 5.
 रत्नरूपति 14.
 रत्नमह 11, 334.
 रेवा 185.
 लक्ष्मी 206.
 लम्पाक 22, 186, 188.
 लाट 188, 315.
 वज्र 22, 185, 188, 422, 423.

वर्माकजन्मन् 5.
 विद्यानाथ 10, 138.
 विष्णु 305, 309, 311, 312, 313,
 317, 423, 456.
 वीररुद्र 12, 13, &c.
 वेणीसहार 124.
 गृद्धरतिलक 90, 222, 277, 288, 289.
 शेवण 232.
 शेष 206, 357.
 साहित्यरामायण 11.
 सैवण 40, 188, 210.
 सेवणपानि 439, 452.
 सोमा 149.
 सिद्धलाः 188.
 मुद्रा 188.
 हनुमत् 160.
 हर 438.
 हरि 217, 438.
 हरिश्चन्द्र 370, 438.
 हिमराज 358.
 हृण 22, 186, 188, 313.

APPENDIX V.

Quotations in the Pratāparudriya arranged alphabetically.

- १ अगूढमपरस्याङ्ग वाच्यसिद्धयङ्गमस्तुम् । &c. 90.
- २ अथातो धर्मजिज्ञासा 9.
- ३ अनेकाधस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । 437.
- ४ अर्धप्रकृतय पञ्च पञ्चावस्थासमन्विता । &c. 105.
- ५ अलङ्कारोऽपि वस्तुष्वैव शब्दाद्यभावमासते । &c. 88
- ६ आदिराजयशोविम्बनादर्श प्राप्य बाह्यमपम् । &c. 11.
- ७ आलम्बनगुणभेद तत्रेष्टा तदलङ्कृतिः । &c. 222
- ८ आलम्बनगुणो रूपयौवनादिरुद्वृत्त । &c. 222.
- ९ इति भावा निरुद्धव्या रसजैरुद्भूते रसे । &c. 289.
- १० वत्सादभ्रेति विशेषा भावा बीभत्ससमवा । &c. 283.
- ११ उदात्तैरितनिबन्धना प्रबन्धप्रतिष्ठा 11.
- १२ उपमित व्याप्रादिभि सामान्याप्रयोगे 477.
- १३ उपसोक्त्यस्य माहात्म्यादुज्ज्वला काव्यसपद । 11.
- १४ उपस्तुर्वन्ति त सन्त येऽङ्गद्वारेण सञ्चिता. &c. 337.
- १५ एकत्रैवानुरागभेदं तिर्यङ्मलेऽप्यमृतोऽपि वा &c. 228.
- १६ कवरेष्वापि वाग्मतिर्विद्वत्कणां वतसति । &c. 11.
- १७ कारणाप्यथ कायमणि सहकारीणि यानि च । &c. 225.
- १८ काव्यं यशसेऽप्यकृतं व्यग्रहमविदे धिर्वतरसनये । &c. 6.
- १९ काव्यालापार्थं वजयन्तु 8
- २० कैशिकपारमटी चैव सारवती भारती तथा । &c. 47.

१ का० प्र० ५३.	१५ Quoted in the त० on the पकार० of विद्याप० p 103.
२ पू० मी०.	१६ By भान०.
३ का० प्र० २१४.	१७ का० प्र० ४४ (विमारा अनुवाचालं कल्पन्ते is the reading there)
४ ६० ऊ० ११२१.	१८. का० प्र० ११२.
६ का० २० ११४.	१९ Quoted by Mallanātha in his अवन- गुणिषा or introduction to commen- taries on the Mahākāvya.
७-८ शृ० ति० of इ०.	२० ६० ऊ० (not found in the printed edition of the हररूपक, though ascribed to it in the text,)
९-१० शृ० ति०.	
११ By इ०.	
१२ By पाणि०.	
१३ By भास०	
१४ का० प्र० (उपकुर्वति and आनुजिन् for सञ्चिता are the readings there.)	

- ११ श्लोकोऽप्याथ समोह आवेगघोषद्वयम् । &c. 290.
 २२ गुणालंकाराणां पुनश्च पुनश्च विकीर्णत्वम् । &c. 11.
 २३ चापल्यमुपमा चैव रीति माया प्रकीर्तिता &c 290
 २४ नायकगुणप्रतिता सृष्टिसूत्र मुकृतिनामालम्ब्यमाकल्पन्ति 11.
 २५ न्युगाद्वरहाणां तदलंकरण मतम् । &c 222.
 २६ परिबृद्ध विष्णुण समामिच्छद् जसो निमग्न्यति गुणा । &c 6
 २७ मलयतोत्पाद्यमिश्रत्वमेदान् सन्निविष्ट मतम् । 102
 २८ बनिविष्टुपमाकारुपप्रकटीकार्यस्थाना । &c 105.
 २९ भावस्य शान्तिरुद्य सवि श्रवत्ता तथा । 228
 ३० मधुरोद्धतमेदेन तद् रूप दित्ति पुनः । &c 101
 ३१ सुख प्रतिमुखे गर्भ साधमशौभस्यति । 104
 ३२ यो हेतु काव्यरोमाया सोऽलंकार प्रकीर्त्यते । &c 335
 ३३ रङ्ग प्रसङ्ग मधुरे श्लोके काव्यार्थसूचकै । &c 134
 ३४ रसभावतदाभासमावशात्पादिरुक्म । &c 90
 ३५ रसभावतदाभासप्रसन्ननिश्चयने रसवत्प्रेयोर्नित्यसमाहितानि । भावोदपभावशान्ति
 भाससुधियावत्प्रसन्नतां प्रपगलकारा । 291
 ३६ विभावैरुपायैश्च सान्त्विकं न्यमिच्छामिः । &c 219
 ३७ विवादो जयता निद्रावह्निषा चापत धृति । &c 289.
 ३८ विष्कम्भशूलिकाङ्गुस्वप्रवेशाङ्गुलतारणे । 114
 ३९ व्याधिश्च कुरुणे वाच्या भावाभावविरादै । &c 290
 ४० शङ्कासुषामय न्दानिर्व्याधिश्चिता स्मृतिप्रति । &c 289.
 ४१ शृङ्गारवर्णनसौ तथा कीममानकौ । &c 289
 ४२ सप्तकपोस्तु समोहो निप्रलम्भो विपुक्तयो । 277

२१ शृ० ति०.	३१ By ह्रस्वः.
२२ By वृद्ध०.	३२ द० रु० १४.
२३ शृ० ति०.	३४ शृ० ति०
२४ सा० मी०.	३५ अल० स० p p 18., 190 (तत्रयमाना निबन्धन and 'प्रेषजर्जस्वि' भावोदयो भावसन्निविष्टश्रवत्ता च प्रपगलकार)
२५ शृ० ति०	३६ द० रु० ४१ (रसवत्ता)
२६ सेव० of प्र० से० p. १	३७ शृ० ति०.
२७ द० रु० ११५ (येभावि तत् विधा)	३८ द० रु० ११२ (शङ्कास्वाङ्गुलतारणे)
२८ द० रु० ११५ ११८	३९ शृ० ति०.
२९ Ascribed to दशरूपक in the text, but not found there.	४० द० रु० ११२ (शङ्कास्वाङ्गुलतारणे)
३० द० रु० ११०.	४१ शृ० ति०.
३१ " " ११२ (मुलप्रतिमुखे reading there).	४२ " "

- ४३ सजार्तायैर्विजातीयैरतिरस्कृतभृतिमान् । &c. 221.
 ४४ सवासो मरणं दैन्यं म्लानिक्षेपं मयानके । &c. 289.
 ४५ सघटनाधर्मत्वेन शब्दार्थधर्मत्वेन च गुणालकाराणां व्यवस्थानम् । 334.
 ४६ हास्यो भवति मृदायात् कर्षणो रौद्रवर्मणः । &c. 289.
-

४३ २० ६०.

WY गृ० नि०.

४५ अल० स० p. 7. What is given there is — षड्रयादिभिस्तु गुणालकाराणां मापछं साम्यमेव व्युत्पत्तिम् । विवक्ष्यमानेन भेदमतिपादनात् । सघटनाधर्मत्वेन चेदे ।

४६ गृ० नि०.

APPENDIX VI

Names of authors and works found in the Ratnâpana
alphabetically arranged.

<p>अ. अडपाद 1, 17. अनपराध 314 अभिन्नगुताचार्य 52, 56, 97, 145, 219, 221, 285 अनर 20, 22, 28, 49, 76, 87, 140, 155, 167, 169, 170, 172, 182, 192, 194, 199, 202, 218, 256, 298, 326, 330, 349, 358, 390, 394, 418, 454. अलकारचूडामणि 46. अलकारसर्वस्व 134, 334, 376, 379, 383, 408, 405, 462 अलकारसर्वस्वकार 54, 387, 353. आ आचाप 47, 107, 150, 285, 310, 408 आदिप्रणाल 161. आनन्दवचनाचार्य 64. आपस्तम्ब 132, 215. इ. इत्यम्परिमलकार 185. इरणनाचार्य 44 इद्वट 384, 385, 397, 345. ए. पकारली 50, 146, 397. क. कणमुन 1 कणाद 17. कर्पिल 17. कविकल्पद्रुमकार 170. कात्यायन 32.</p>	<p>काव्यप्रकाश 44, 46, 53, 54, 55, 57, 63, 75, 81, 92, 236, 234, 296, 317, 321, 344, 362, 437. काव्यप्रकाशकार 77, 94, 302, 337, 352, 361, 372, 376, 396, 436. कान्यादश 96 कुमुदाञ्जलि 44. कैपट 315, 362, 395, 460. कोहल 105 ग. गोपाल 344. घ. गण्यप 246 च. चक्रतिरि 54, 319, 377, 387, 393, 398, 435, 449, 465. चन्द्र 320. ज. जयादि 86 जैमिनी 9 त. तन्त्रवाचिक 50 तरल 50, 146, 397. त्रिविक्रम 8, 262. द. दण्डिन 2, 10, 42, 60, 97, 307. दण्डीकाव्यस्वकार 218, 326. दशरूपक 17, 20, 101, 108, 123, 125, 131, 263, 279. दशरूपककार 118. देवदत्तवचन 150, 152.</p>
---	---

घ.

धनिक 29, 47, 128, 130, 221, 233,
235, 259.

ध्वनि 4

ध्वनिकार 56

ध्वन्याचार्य २४, ४६, ५४, ५६, ६३, ७५,
२३६, २८४, २८८, ३१६, ४०७.

च.

चरसुरि २२४.

चरहरिसुरि २९५.

चाटकप्रकाश ११३.

चारद २८९.

निबन्धनविवरण ४०९.

चासोद्योत २६.

छ.

छन्दपादिका ९.

पदमञ्जरीकार ६७, १७४, २०२, २६८, ३०४,
३२७.

छन्नग १.

छाणिनि १७, ६७.

छालकाव्य ४०६.

छुप्पसारसुधानिधि १५२.

छेदधार्य २.

छमाकर ४४, ४०९.

छशस्त्रपद्यवाद २५४.

छाभाकर १०, ५७.

झ.

झाण ३२६.

झादरायण १२३.

झुहत्कथा २२०.

झुहस्पतिमत १५१, १५३.

झ.

झड़गोपाल ९३.

झड़नायक २१३.

झड़मञ्ज १७०, २१९.

झड़हरि २८७.

झा १०, ५७, ४०९.

भाषा ११, ३२२, ३३५, ४०७. "

भास ८.

भासि २८०.

भाषप्रकाश १२, १५, ४४, ६८, १०२, १०५,
१०६, ११८, १२१, १२७, १२९, १३९,
१४३, १४५, २१९, २२३, २२६, २२९,
२३१, २३४, २३७, २६७, २६९, २७१,
२७४, २८०, २८५, २८६, २८९.

भाषप्रकाशकार १०८.

भाषप्रकाशिका १२६.

भाष्य २९, ३२७, ३६५.

भाष्यकार २, ३, १५, ७२, ७६, २४६, ३६०,
३६३, ३६९, ४६०.

भाष्येश्वरलख २१३.

भाषराज ८, १०४, ११५, १५२, २५४,
२६२, ३२२.

भ.

भगु १५९, २०८.

भक्तिनाथ १, १४६.

भट्टाचार्य १६०.

भट्टाचार्य ३१५.

भट्टाचार्य २०.

भट्टिमन ५६.

भाष ९.

भानसोदास १७०, १७३, २०६, २१०, २१५.

भालतीयाधर २२०.

भुनि २२७, २३३, २३६, २३७.

भौतेश्वर ३३३.

र.

रत्नरूपण २२४.

रत्नमञ्जरी २८०.

रत्नगव २२६, २३०, २७९.

राधायण ८.

रत्नक ३९३, ३९६, ४२५, ४४८.

ल.

लोचन ४, ८, ४७, ५६, ९४, २२७, २३३,
२३६, २३७, २३८, २३९.

लोचनकार २३२.

व.

- वराहमिहिराचार्य 201.
 वराहसंहिता 176, 184, 185.
 वसन्तराजोप 173.
 वसिष्ठ 207.
 वाक्यपदीय 45, 53, 437.
 वामन 60, 63, 133, 252, 318, 322,
 323, 324, 334, 412.
 वार्तिक 327, 357, 365.
 वार्तिककार 304.
 वास्तुशास्त्र 199.
 विदग्धमुखनन्दन 122.
 विद्याधर 44, 281.
 विद्याविनाय 2.
 विद्यानाथ 2, 353, 361.
 विश्व 23, 24, 134, 171, 175, 203,
 301, 368, 375, 393, 474.
 विष्णुपुराण 50.
 शतरत्नाकर 97, 309.
 श्रुतिकार 29, 152, 157, 168, 233,
 282, 327, 460.
 श्रद्धासिद्ध 203.
 श्रद्धासिद्धसंहिता 201.
 शैवयन्त्री 168, 169, 170.
 श्याम 1, 17, 162, 215.

श.

- शबरस्वामिन् 67.
 शान्तिपर्वन् 160.
 शारदानन्द 107, 180, 232, 233, 259,
 294.
 शारिका 409.
 शारिकानाथ 409.
 शाङ्गदेव 137.

- शिशुमूल 223.
 शृङ्गारप्रकाश 114.
 शृङ्गारप्रकाशकार 221.
 शौनक 180.
 श्रीकण्ठलीला 132.
 श्रावस्तु 219.

प.

- पटसहस्रीकार 287.

स.

- संगीतप्रहाराणि 35, 100.
 समीपलोक 69, 114, 124, 188.
 संजीविनी 26, 32, 152, 388.
 सर्वद्वेषा 9, 32.
 सर्वेश्वर 424, 449, 452, 467.
 सर्वस्वकार 341, 343, 353, 415, 486,
 467.
 साहित्यचिन्तामणि 97.
 साहित्यदर्पण 245, 248.
 सिद्धाञ्जन 50.
 मुधानिधि 44.
 मुग्धनिचन्द्र 326.
 सुप्रसन्न 342.
 मूर्धसिद्धान्त 161.
 सोमेश्वर 33, 217, 238, 264.
 स्कन्दपुराण 133, 213.
 स्मृतिरत्नावली 152.
 स्वामिन् 2.

इ.

- हरदत्त 22, 83, 330.
 हरि 356, 363.
 इत्ययुष 298.
 इमचन्द्र 46, 75, 224, 233, 259, 279,
 299.

APPENDIX VII

Quotations in the Ratnāpana, alphabetically arranged

- १ अकतरि च कारके सञ्ज्ञायामि यत्र प्रास्यत इति प्राप्त । ॥ 168
- २ अन्ते रथाङ्ग आधारे । p 170
- ३ अङ्गम्यतरावि बमङ्गास्याङ्गावतारयो ।
भवेदङ्गुलहिर्मावो विष्कम्भे च प्रवेशक ॥
वमयं चूलिकायां तु यथायागमिति स्थिति ॥ p. 116
- ४ अङ्गुरपञ्चकलिकाप्रसूनफलमागय क्रमशः ।
प्रभा मान ग्रह प्रणयो रागोऽत्र रागश्च ॥ p 279
- ५ अङ्गानामुचिते देश हरण सविलासकम् ।
अनेककरणोत्पाद्यमङ्गुहारोऽभिधीयते ॥
यद्वा हारो हरस्याप्यमयोगोऽङ्गैरिति स्मृत ॥ p 158
- ६ अङ्गानां चाङ्गुलं द्योतत् दृष्टं द्योतं प्रयोजनम् । p 114
- ७ अङ्गानं वदामन्तारो योमोता यायवित्तर ।
पुराण धर्मशास्त्रं च विद्या द्योताधनुदय ॥ p. 3
- ८ अङ्गनाङ्गी रसं स्वेच्छातिवर्धितसपरा ।
अमायेनाविनीतेन स्वामीवामसतां ब्रजेत् ॥ p. 226
- ९ अजयममृगाङ्गुनाङ्गुलीरा
झषवणिजी च दिवाकरादितुङ्गा ॥ p 201
- १० अतो ध्वयाङ्गुलतत्पणमभ्यमान्वत स्वत ।
काव्ये रत्नालकिमादवाक्यार्था मवत स्मृतम् ॥ p. 44
- ११ अतिका मगिनी श्रेष्ठा ।
- १२ अत्र चारोप्यमाणस्य धर्मिणादाविहलिकृतस्यानेकत्वमपि किञ्चित् स्वतोऽभमवत्सक्या-
योगस्य विषयसक्यानं प्रत्येकमायेपात् । p. 376
- १३ अत्रानुमोदं दृग्गयानिमित्तम् p. 370
- १४ अत्राभ्यपन्ननयने नयने निग्राह्यम् p. 345
- १५ अथ प्रकरणं कृतमुपास्य लोकसम्यग् ।
अमायदिप्रवणिजायकं कुर्याच्च नायकम् ॥
भरिप्रसक्त सापाय धमकामाप्तत्वरम् ।
येषु नाटकवन् सधिप्रवचनरसादिकम् ॥ p 125.
- १६ अथ मर्मर । स्वनिते वक्ष्यमाणम् । p 390

१ By इति० २ वैज० ४ रसा० ६ शृ० प्र० ८ रसा० ९ By व० मि० १० मा०
म० ११ अम० १।०।१५ १२ अल० स० p. p. 39-40 (दाविहलिकृतमपि and विषयस-
क्यान्), १३ र० व० १४ १५ (मृगयानिस्त is the reaping there) १५ र० व०
१।३५-१६ १६ अम० १।६।२१ १४.

१० अश्वत्थ प्रवृत्तस्यप्रिखेः

प्रवृत्तः प्रोषत्रुत्तस्येव धृमः । p. 335.

१८ अर्धानो निम आपत्तः । p. 28.

१९ अथवसितपाषाण्ये स्वतिस्योकिः । p. 336.

२० अथः प्रवृत्तयेद्यप दीपमूर्ध्व प्रवृत्तयेत् । p. 209.

२१ अनन्वये च शब्देक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।

अस्मिन्नु त्वादानुपाते सातदेव प्रयोगकम् ॥ p. 345.

२२ अनन्वितोऽर्थोऽभिहितत्वे पदार्थान्तराभावेचान्वितस्त्वन्विताभिधानेऽन्यत्रित्विद्येवतत्त्व-

वाच्य पदेत्युपपत्तेश्चपदार्थे एव वाक्यार्थः । p. 58.

२३ अनुगत स्तोत्रनृहसमिनि प्रादिसमाहः । अनुगत स्तोत्रमिनि वदुवादिवा । p. 268

२४ अनुग्रहे निग्रहे च दाने चादानकर्मण्ये

ग्रहतो च निवृत्तो च ग्रहणे मोक्षणे तथा ॥

एव समर्थो यः शोभं राजा साक्षा निर्वेष्टा ॥ p. 215.

२५ अनुसारप्रवृत्तौ स्वामनोवाह्यतुद्विभिः । p. 261.

२६ अनुत्पत्त्याद् व्युत्पद्य विवर्तितम् ।

व्युत्पद्यस्यापत्तावेच्छेदः काव्ये कुत्रापि नेष्यते ॥ p. 44.

२७ अनेन सार्धं विद्वत्तनुग्रहेः p. 400.

२८ अनौचित्यादते नाप्यद्वयमवृत्त्य कारकम् । p. 316.

२९ अन्तेऽनुग्रहमार्था वा कविहृत्वाक्यपयवितम् ।

कुर्वाणाऽनुग्रहमात्रमयं साधारणं विधिः ॥ p. 98.

३० अपताके निवेशः स्फाद्विद्वद्विषय वा कृषित् । p. 105.

३१ अपदीपनैव विगुणस्य गुणः । p. 9.

३२ अपरिच्छिन्नविषय मदमन्त्रमार्गितम् ।

स्फुटद्वयमन्त्रं यत् तत् स्मेरिनि कम्पते ॥ p. 68.

३३ अपूर्व ॥ वागादेशवत्तत्त्वापारः शक्तिः । p. 10.

३४ अपूर्वतत्त्वप्रतीति स्फादनुग्रहमन्त्रविधिः ।

पदार्थाप वाक्यार्थान्तरदेशे एव हेतुतः ॥

समर्थन प्रतीतस्य काव्यलिङ्गव्यप्यम् ।

मवेदार्थान्तरन्यासस्तारस्य हेतुमात्रतः ।

कार्यकारणभावे तु तस्योक्त सङ्गतात्मकम् ॥ p. 450.

३५ अपूर्वतत्त्वप्रतीति चेद् मेदकरीकृतस्यतः ।

व्यवहार समारोप्य प्रत्युत्पन्नमन्त्रवत् ॥

10 It is found in the Tarala on the Ekavall p.146 and in का० प्र० ८.
 16 अथ० ॥१॥११. १९ By इष०. २१ अत० व० p. 24. २२ व० प्र० १०
 ('त्युपपन्नये') २३ ह०. २४ मान०. २६ अत० प्र०. २७ १० व० ११०. २८ अ० प्र०
 p. 145. ३० मा० प्र०. ३१ शि० व० १॥१२. ३२ मा० प्र०. ३३ By मा०. ३४ अत० मा०
 स० by शि० च० (कान्दविज्ञानयो मतः). ३५ अत० व० स० ०१ ११० व० ११०
 अथ० ॥१॥११. १९ By इष० and मेव for वेव ॥

- तेनाप्रस्तुतशतान्तारोपेणाप्रस्तुत स्वयम् ।
 मध्येपेणोच्यते यस्मात् समासोक्तिरियं तदा ॥
 स्याद्विशेष्यशसाम्पत्तं चतुः प्रस्तुताकाररूपितम् ।
 भवेदप्रस्तुतं वक्ष्ये रूपकालकृतिस्तदा ॥ p. 406.
- १६ अमवन् वस्तुसम्बन्धो भवन् वा यत्र वक्ष्ययेत् ।
 उपमानोपमयत्य कथ्यते सा निश्चयना ॥ p. 435.
- १७ अमियम्यगुणेषुको धीरोदात्त भूतापवात् ।
 कीर्तिकामो महात्माहस्यव्याख्याता महापति ॥
 प्रख्यातवरो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायक ।
 तत् प्रख्याति विधातव्य इत्तमत्राधिकारिकम् ॥
 यत्तत्रानुचित किञ्चिज्जायकस्य रसस्य वा ।
 विस्मयं तत् परित्याज्यमयथा वा प्रकल्पयेत् ॥ p. 123.
- १८ अमिपूर्वस्तु धीमत्पुत्राभिमुख्यापनिणये ।
 यस्मात् पदाभाजयति तस्मादमिनयः स्मृत ॥ p. 100.
- १९ अमिष्यञ्जन् दिग्भाषानुमाणादान् नाटकाभ्यपन्न ।
 कथादयन् सददये रसज्ञान निरन्तरम् ।
 अनुकर्तुरिषतो योऽर्थाऽमिनयः सोऽभिधीयते ।
 आङ्गिको वाचिकश्चैव सात्त्विकादायकाविति ॥
 स चतुर्धा कृतस्तज्जैराङ्गिकोऽङ्गक्रियोप्यते ।
 रागाद्युपज्ञे यद्वाच्य नाभ्य तद्वाचिक स्मृतम् ।
 सत्त्वक्रिया सात्त्विक स्यादाह्वार्या मूषणादिकम् ॥ p. 100.
- ४० अम्पुलना पुरस्तादवगाढा जपनगीरवात् पश्चात् । p. 318.
- ४१ अमदाम्भवसापो हि फलेऽतिशयवादिह ।
 न पुनः कलिगैरन्य भेदभेदो न सिध्यति ॥ p. 338.
- ४२ अयं स रश्मिः कर्षी पीनस्तनविमर्दन ।
 नागपूरनपनस्पृशी नीर्वाहिसन कर ॥ p. 290.
- ४३ अर्धशतपुद्गलोऽन्यथो व्यञ्जकः समीचीनः ।
 प्रीदोक्तिमात्रात सिद्धो ॥ कवेस्तेनोद्दिष्टस्य वा ॥
 वक्ष्ये बालकृतिर्वैति षट्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ।
 वस्त्वलकारमथवा तेनार्थं ज्ञादयाम्भक ॥ p. 75.
- ४४ अथा तराभावे ससर्गं एव तात्पर्यात् तत्तद्भावे तत्रैव प्रतीतिविश्रान्ते स एव तात्पर्यात्
 न ससर्ग ॥ p. 44
- ४५ अपोपपत्तेपक्षे मूढ्य पञ्चमि प्रतिपादयत् । p. 115.

१० द० ६० ३।२०-२२ ६० म० ६ ना० शा० ८।६ (पूरा मुद्र्या?, प्रयोग नपनि).
 १९ संगी० पू० ३० ४० अमि० शु० १ ४१ म० ६ सर्व० सजी० ८। १० च० ६ (सायाऽपि
 and 'सायाभेदे भेदो न बाध्यत'). २१ Quoted in का० प्र० ५. ४१ का० प्र० ४।१९-११
 ('तेनोद्दिष्टस्य वा') २५ द० ६० १।१२

- ४१ अवश्य कस्यापि तन्मासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमनूपपन्नानि
मुक्तानीति । p 15.
- ४२ अवस्था यच्च कायस्य प्रारब्धस्य फलार्थिनि । p 105.
- ४८ अवस्थिनाधिर चित्ते सत्त्वाबाधुरान्विति ।
वर्धिता ये रसात्मानस्यो स्मृत्वा स्थापिनो बुधे ॥ p 221.
- ४९ अविभाव्यताएकमदृष्टहिम—
धुनि विन्ममस्तपितमानु नय ।
अवसरतापमनमित्तममा—
दपदोपनैव विमुपस्य गुण ॥ p 9.
- ५० अविरोधिलोलजलद. कुट्यादुनवीपमुपयिक्नवात ।
अपमागच्छन्ति कालो हस्त इना पपिकनेहिम्बः ॥ p 399.
- ५१ अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि रसातरे ।
परिपोष न नेनत्यस्तदा स्वादविरोधिता ॥ p 288.
- ५२ अतिमध्यवृत्तिवा माधुर्यं पटना तथा । p 64.
- ५३ अव्यङ्ग्यमपर स्तम् । p 44.
- ५४ अशानां तु गतिपत्रा विमित्रा सा च पञ्चधा । p 169.
- ५५ अष्टौ नाव्यो रसा धृता । p 236.
- ५६ असत्त्वव्यवर्धेषु योज्यपत्रार्थे प्रयुज्यते ।
तन्नामपगतित्वन समुदाय प्रसिध्दति ॥ p 48.
- ५७ असद्रूप विध स्तोत्र प्रपञ्चो हस्तपङ्कमन । p 121.
- ५८ असतोऽप्रमोदश्च मदो रागोऽप्रताप्तता ।
एतमोऽप्रमिमानश्च समुदेवश्च सर्वत ॥
पापे पाप्मनिराविष्ट राग्य त्वमिकादृष्टति ॥ p 161.
- ५९ असमपन्नसमाप्तस्य कश्चित् छात्रुलक्षणायां न पुनरुत्पत्तेरिति प्रसङ्गशक्तिर्वा आभी
यते । p 395.
- ६० अस्तिभवति पराऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति । p 15.
- ६१ अस्मानिमित्तसमागो जायदम्पयजयो यथा । p 128.
- ६२ अस्ममत तादृशयव्यापारार्थेन न भवति । p 44.
- ६३ अस्यां प्रायेण लास्यानुदशक योजयेत्त वा ।
सामाया परकीया वा नायिकावास्तुमिणी ॥
दीप्यद्ग्रायवस्तुलात्रोक्षिता कुलपालिका ।
लक्ष्यमस्यास्तु विज्ञेय माधवीवोषिकादिकम् ॥ p 130.
- ६४ अहमहमिवा सा तु स्यात् परस्परं यो मक्यदहकार । p 256.

४१ महाभा० ४० द० ह० ११८ ४२ विष्णु० १० ९-१२ ५३ ध० लो० ३१२
५४ का० प्र० ११५ (अव्यङ्ग्यं त्वरं स्मृत्वा) ५५ वैज० ५५ मा० ०० म० शा० ६१५
५६ By भावाय. ५७ द० ह० ३१५ (असद्रूपस्य ६८) ५८ म० मा० शा० ५०.
५९ By वैज० ०० महाभा० ६० महाभा० ६२ अहं भुवां ६३ अम० २१०१ (३ सा)
२३

- ११ अहमेवविध इत्येवप्राणत्वेनाभिमानात्मकं असाह. । p. 232.
 ११ अ इमाभाषयो । p. 419.
 १० आकारादनुपपदान् कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन । p. 23.
 १८ आकृतं तद्यच्च मात्रं सोऽप्यमीशो विभाव्यते । p. 25.
 १९ आकृत्यव्यभिचितत्वेष्टा इहिनं बुद्धिकारिता ।
 आकारं पुनराभातस्या पञ्चबुद्धिकारिता ॥ p. 465.
 ७० आक्षेप उपमानस्य कैमयक्येन कथ्यते ।
 यदोपमयमात्रे स्यात् तत् प्रतीपमुदाहृतम् ॥ ॥ 365.
 ७१ आख्यायिकोच्छ्वासादिना वक्तापरवक्तादिना युक्त । कथा तु तद्विरहिता । p. 97.
 ७२ आज्ञारूपेण या शक्तिः सर्वेषां मूषानि स्थिता ।
 प्रमुशक्तिर्हि सा ज्ञेया प्रभाववहितोदया ॥ p. 206.
 ७३ आत्मोपभोगकरणं स्पृष्टं तो म्रियवर्त्तना ।
 या जहातितरात् भोगात् सा स्पृष्टेत्यभिधीयते ॥ p. 229.
 ७४ मानं दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति तद्वर्गः । p. 9.
 ७५ आनुकूल्यायकं प्राप्तिम् । p. 172
 ७६ भाष्यं श्री भूमि चर्चः । p. 349
 ७० आमिरूपकताठि-यमज्ञाना चादिमाईवम् ।
 पञ्चमादिगुणावस्था प्रथमं यौवने भवन् ॥ p. 34.
 ७८ आत्मानमात्रं यत्लोकय तम् । p. 294.
 ७९ आलोको बहिर्मायवम् । ॥ 203
 ८० आवेधपारोप्यवित्तव्यवधानीयेरमूषितम् ।
 यद् मूषितमिवाभाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥ p. 12 and p. 245
 ८१ आशिषो वचनं कृत्वा पूजयेच्च सुरात् पितृन् ।
 आयुधानि च पशू च विप्रान् गन्धादिनाचयन् ॥ p. 203.
 ८१ आशीर्स्वर्गदर्शयाम् । p. 393.
 ८१ आशीर्नमस्कृत्या वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् । p. 2.
 ८४ आत्मवपन् गुणान् ननु कवेरापि च वस्तुन ।
 रत्नप्रसाधनमीडः सुवचनं इहोदित ॥
 चतुराताचभेदज्ञा तत्कलामु विचारता ।
 करणाभिनयज्ञा च सवभाषाविचक्षणा ॥
 नटानुपोज्ञी कृत्येषु नटस्य गृहिणी नटी ।

१५ छेप० p. 177 (असाहो अहमेवविध इत्येवप्राण इत्यर्थः) - १० By कात्या०. १९ अल० सर्व० सजी० of विज्ञापकवर्तिन (व्यञ्जिता चेष्टा, इहितं बुद्धिकारतः आकारं अन्वयप्राप्तस्या पञ्चबुद्धिकारतः) ७१ छेप० p. 141 (च युक्तं, तु २४ dropped.) ७१ मान० ७४ पञ्च० ७५ अयम् ११४४ ७६ अयम् ११०११. ७९ विच० ८१ इ० वशि०. ८१ विच० ८१ का० ८० ११४४. ८४ मा० म०.

- मलेनाविर्गतं यो भावं नानरसाश्रयम् ॥
 परिष्करोति पार्थस्य स मन्त्रे पारिपार्थिकः ।
 तदात्वप्रतिभो नमश्चतुर्थेदप्रयोगवित् ॥
 वेदविनयवादी यो नेतु स स्वादिदृषकः ॥ p. 118.
 ८५ मासकदिनं धीरितकं पेषितं वक्ष्यत पुनम् ।
 यतयोऽमृतः पञ्च धरा ॥ p. 169.
 ८६ आद्यापामिनयो नात्योषितालकारधारणम् । p. 100
 ८७ इदमेव मयं प्रिय नाप्यदिनि प्रत्यय पत्राप्रिमान् । p. 230.
 ८८ इत्यस्य विमिश्रितिवद्वा । p. 84.
 ८९ इति च नित्यसमासः । p. 357.
 ९० इत्यदादिषु । p. 272.
 ९१ इत्यस्मीत्यस्यैवान् ब्रह्मकेतु प्रदीप्यते ।
 येन सा पक्षिपुक्तेन दानं तद्विपक्षं विभक्तं ॥ p. 315.
 ९१ इत्यर्थे इत्यस्योप्ययम् । p. 263.
 ९२ इत्या मानं लीलायेव । p. 280
 ९४ इतिहसं सङ्गं कौटिल्यस्य पुनर्हते । p. 401.
 ९५ अथवा निरिषेव प्रथमं दशनादिभिः ।
 इदानीमात्रमात्रेन शृङ्गारं विविधं स्यात् ॥ p. 36.
 ९६ अथातदौचादिर्विवाजिनेऽङ्गि नराधिपानावनिषेक इष्टः ।
 मूलनि कोणस्य एवैवाभिप्राय इति चेन्नैवं तद्व्यस्ये ॥
 शुभे विलम्बे सन्तः प्रदे-इति दिशति तत्त्वम् विप्लवम् च वर्तिते ॥ p. 201.
 ९७ अस्मादि सत्काम्येति सङ्कटकृते । p. 170.
 ९८ अस्मात्तौ वर्तने पद्ये । p. 302
 ९९ अथैव इत्यस्यैव अस्मत् परिकीर्तितः । p. 16.
 १०० अथैव च मुनेनैव सयनात् कुमुनायोग्यतमप्रवृत्तिरिति ।
 इदानीं सतामिषं सयनात् पुनरप्युनि मथितं निमलमिति ॥ p. 184.
 १०१ अथातः केचनोऽङ्गानामप्ययम् सादरा ।
 यथायननसङ्कारपरिचरुणितम् ॥ ॥ 29.
 १०२ अथैव च तावदयम् । p. 44.
 १०३ अथैव पादयः प्रत्येयानि कारिका वा प्रासङ्गिका वा प्रयोग्या यथा सन्देह्य सोवादे
 मवति । p. 113.
 १०४ अथवातो यथासत्तं लीलाप्रयोगे इत्यदः ।
 महात्मन्यप्य मुक्तो नैव गुणिको मन्त्रः ॥ p. 15.
 १०५ अथानन्तरं जानिप्रमाणकृतं न्यूनत्वविक्रमा वा तद्व्यवस्थावर्धनं दोषः । p. 317.

८९ अम० १५५४८-४९. ८९ वार्तिक. ९१ B५ न्या०. ९१ B५ वि० ९१ इ०
 व० १८ वि०. १०० व० स०. १०१ कुमु० ०१ इ०. १०१ ना० ५०. १०४
 पा० ५०. १०५ का० ५० १० (जानिप्रमाणकृतं न्यूनत्वविक्रमा वा तद्व्यवस्थावर्धनं दोषः)

- १०६ उपमानाद्यद्वयस्य व्यतिरेकः स एव सः । p 436
 १०७ उतो लग्नं वदनं च पुलां निस्तीणमर नितय प्रशस्तम् । p 176
 १०८ कनोऽन् । p 257
 १०९ एककायादिभ्यश्च कथशेषु प्रयोगतः ।
 अत्रातरैककायस्य सवन्ध सधिरिष्यते ॥ p 104
 ११० एकपात्रप्रयोगेऽस्यैव कृपादाकाशमाश्रितम् ।
 अ यनानुक्तमप्य यो वच भुवेव यद्वदन् ॥
 इति किं मणसीयेद् भवेदाकाशमाश्रितम् ।
 लस्याद्दशकं चात्र योग्य मेघपदगदकम् ॥
 भावप्रकाशिकाद्यु तप्रपञ्च परीक्ष्यतम् ।
 अत्रोपरम्यतेऽस्याभिरतिवस्तरभीष्टम् ॥ p 126
 १११ एकानककृतं शुद्धं सकीर्णो नाचमभ्यस्यै । p 110
 ११२ एको ह दोषो गुणसानपाते निमज्जतो दोः किरणेष्विवाहू । p 42
 ११३ एतं परीज प्रसादप्रभृतयोऽथगुणा । p 334
 ११४ एदोतो क्वचिन् स्वरूपेण नृद्वेव । p 186
 ११५ एवमत्र सामान्यगुणयोगन एता निष्पद्यत । p 287
 ११६ एवं तर्हि द्वाविधार्थो काकागमनमित्रं तालपतनामव काकनाशमव काकनालीयम् । p 160
 ११७ एवमादिनि देवर्षी पार्थे पितृरधोमुखी ।
 लालकमलपत्राणि गणयामास पावती ॥ p 56
 ११८ एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः प एषिधन ।
 तानानयद्वेषे सवन्त सामादिभिरुपक्रमे ॥ p 208
 ११९ एव सामाजिकसम्बन्धेना रसस्याङ्गीकृत्या गैरिकता वर्जिता । परमायन पुन परिपूर्णं
 स्वैक्यैकरसान् द्रुपदपरमेश्वरपयोपस्यास्य रसस्याविकाराश्रिता कुतो वा । न सत्या
 न तानन्दामकं ब्रह्मण्यपि पदमासादयोदाति विचारचतुरैरनादिकविमरानारा रस
 सामाजिकै पर चर्पत विमावादिभि पर व्यञ्ज्यते । योगिनस्य वमाधनश्वरस्य
 योगमना निवाससदृशदवन् सामाजिकाधिकरणं आरोपोऽपि सद्यते । p 230
 १२० एवार्थाश्रयाणि धर्मावयवे सिद्धशब्दहेतुका क्वचिद् द्रश्यते । p 338
 १२१ ओज प्रभृतयो वरगुणा । p 63
 १२२ ओजसोऽसरसो नित्यम् । p 174
 १२३ ओज शब्दो इतिविषये तद्वति कर्तते । p 174
 १२४ ओजस्विपदमुपिष्ठमाद्यनाली समीकृतम् ।
 चतुर्धा बाह्ये इत चकवाल प्रचलते ॥ p 98.

१०६ का० प्र० १० १०७ व० सं० १११ दश० ११५३ ११२ कु० म० ११३
 वाम० ४ काया० सू० १११ (त एवैव प्रभृतयोऽथगुणा s the इति) ११४ By प्रसह०
 ११५ महामा० ११० Quoted in च० लो० p 102 ११६ मनु० ७११० वर for
 वरे) ११९ By नर० म० १२० By इध० १२२ वाम० ४ अल० सू० ११४४ (ओज-
 मसांशेषकमनासमाविमापुप्येसीकुमार्योदारतार्थं याकना नयो वन्धगुणा) १२३ By द०

१२१ औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुण गुणविपश्चितः ।

पुराणावस्थानीय तेन वन्द्य कनेरचः ॥ p. 325.

१२६ कटक बलये मानी राजधानीनितम्बयोः । p. 175, p. 300, p. 474.

१२७ कटाक्षैर्हास्यार्थेस्तु समोमौस्तुत्र्यमावना ।

सैतलीकिपते तापो येन तन्मयुर स्मृतम् ॥ p. 68, p. 273.

१२८ कथं श्रुत्वा- समुद्र- श्रुत्वा नदीत्येवमादावुपमानाद् भाविष्यानि । p. 233.

१२९ कथार्थ- कर्मनीयाभिः काम्यैर्भौतिकैः सर्वदा ।

अपचारैश्च स्वयेव स कान्त इतिरितः ॥ p. 81.

१३० केनिकदम्बमुचं ममाग्रे वर्षो निहवेतु । p. 202.

१३१ कपटस्य स्वरूपं तु प्रयो मोहात्मकं स्वरः । p. 129

१३२ क- मिये सुमगमाविनि मान । p. 280.

१३३ कटान् कटाभ्यां मेघाञ्च नेत्राभ्यां च यदनुति । p. 406.

१३४ करिणां घटना पटा । p. 182.

१३५ कटीश्रुमोमन्वराहस्यस्स्यादिशुभमुद्रवशेजुजगति ।

सुकाफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुभमुद्रवशेव मूरि ॥ p. 320.

१३६ कर्णिकादि लिखेद्व्यान् ममारिषु विदिषु च ।

सकलिकाल सप्तदिषु विदिषु तु विकर्णिकार ॥

मवेशनिर्गमाभ्यां तु दिषु ते शुभमुद्रय ।

अवधानेन तानाद्ये दलेऽप्यत्र त्वन्तरात् ॥ p. 347.

१३७ कर्मसाधनस्यैव भक्तिमार्गस्य विपादिपाठो न भावसारनस्य । इदमचिरित्यादी तु

भारसान्तत्वात् कश्चिदिरोष । p. 152.

१३८ कल्प रथमुद्रणमनेकलयम् । p. 343.

१३९ कल्याणमक्षयस्वर्णे कल्याण मन्त्रेऽपि च । p. 375.

१४० कवेर्दिश्रुत्या एव प्रापत्य परिकल्पते ।

मनेन स एव शक्यार्थ इति निर्णीयते कुत्रे ॥ p. 292.

१४१ कस्तूरीनिलकृति मालफलके देव्या मुद्राभ्योक्तौ । p. 396.

१४२ कस्तु भो- कथयामि देवहनकं मां विद्वि साधोदकम् । p. 446.

१४३ बाहुयोजनायां सर्वत्र गुणीयून्यद्वयस्यैव । p. 94.

१४४ कामनां वतु निपुण- कुक्षानुनयस्त्रेविदः । p. 31.

१४५ कामोपचार- समीग- काम- लीलुप्तयोः सुखम् ।

सुखमानन्दसमेद परस्परविमर्दन ॥

उपचारस्तद्गानद्वाराकं च यथ्यते । p. 229.

१४६ कार्णेऽपि कथं तर्क विनये सपटुद्रवे । p. 133.

१४७ कार्मुकं तु चतुर्हस्तम् । p. 168.

१४८ By वि० ११८ By इतिवा०. १४९ मा० म०. १५० पल०. १५१ म०
१५२ १००. १५३ By म०. १५४ लिख० व० ग० १५५ वि० १५६ Quoted in का०
म० १० and १०० १. १५७ लो० p. 212. १५८ मा० म०. १५९ मा० म०. १६० दे०.

- १०० क्षिप्रैर्दृष्ट ॥ p. 144
 १०१ क्षेमकरोऽरिहताति शिवताति शिवकर ॥ p 202.
 १०२ क्षेडा वृ सिंहाद स्यात् ॥ p 170
 १०३ क्षोमात्मा इधिरात्मादिदशनस्पर्शनादिज ।
 उद्देगात्मा कृमिच्छादिपतिविष्ठादिजो भवेत् ॥ p. 234.
 १०४ गच्छ प्रस्तुतसन्धि मित्रार्थ सहस्रोदितम् ॥ p 121.
 १०५ गति पुल्ल चतुष्का च तद्व्यमथ्यगता परा ।
 पूजवेगा तथा चा यो पञ्च धारा प्रकीर्तिता ॥
 पक्षैका त्रिविधा धारा ह्ययिधिविधौ मता ।
 लघ्वी मध्या तथा दाया ज्ञानेना याजयेत् क्मात् ॥ p 169
 १०६ गम्यमानापस्याप्रयोग पञ्च लप ॥ p 362
 १०७ गमनिभिन्नबीजापसंयन्धो -पसनादिज ।
 विचारनिणयो यस्तु स विमल इति स्मृत ॥ p 111
 १०८ गुण कृतामसस्कारः प्रधानमनुपज्यते ।
 प्रधानस्योपकारे हि तथा भूपति वतने ॥ p 285.
 १०९ गुणात् वणयति श्वैर वीर्यते भावम परम् ।
 रौमाच्चो गद्गदपदा वाक् स्वेदध नपल्लयो ॥
 विसृग्मकपन दूया त समानमचितनम् ।
 पञ्चगुणस्तु निमगा भावा ममथसुचका ॥ p 267
 ११० गुणा पूजस्तान गुणिषु न च लिङ्ग न च वय ॥ p 147. p 238.
 १११ गुह खद सिन्धे मापि मजति नाद्यापि कुरुषु ॥ p 94
 ११२ गुह पण्या गृहेऽपि च ॥ p 238.
 ११३ गौर्गौ कामशुषा सज्जि ॥ p. 11
 ११४ चक्राभ्यपरशुनेरणसत्पिपु कुम्भसनिमा रेखा ।
 कुर्वति चमूनाथ मकरध्वजसन्निभा महापालम् ॥ p. 176.
 ११५ चक्रासिचापवत्राभा रेखा कुर्वति भूपतिम् ॥ p 217
 ११६ चदनगन्ध ॥ p. 246
 ११७ चन्द्रनामाङ्किता भायो मङ्गलाद्यपदोग्गता ।
 भाराननारिक्क्या वस्तुनिर्देशो वा प्रकल्पने ॥ p. 124
 ११८ चितानिवासलेदाभुवैन्दःतन्मयभूजै ।
 मुक्ता पठन्त्या इ चाये श्रीयोग्यरूपमहापति ॥ p. 32.
 ११९ चित्तस्याविकृते सत्त्व विकृते कारणे सति ।
 ततोऽत्रया विकृतिभांशो बीजस्यादिविकारस्तु ॥ p. 262.
 १२० चित्तपय्यतीका ॥ p. 29

१०१ अथ १०२ अथ ११८१००. १०३ मा० म०. १०४ १० ६० p. 118. १०५
 केप०. १०६ By माचार्य Quoted in the का० म०. end of 7th Ullase, also quoted
 in सोहन p. 171 (प्रतिपद्यते for अनुपपद्यते) १०७ तत० ॥ १०८ वचनसूत्र-
 १०९ By हम्प०. १०४ व० ॥ १०५ व० म० १०६ १० ६० १११ (१५५४, ६ ३)

१९१ चूडामणिपदे घते यो देव राजमागतम् ।

सता कार्यातिथयीति बोधयन् गृहमयिन ॥ p 435

१९२ ज्ञा दसत्वऽपि ज्ञाणादिप्रयोगमहिम्ना लोकऽपि न विरोध । p 326

१९३ जलकाम्पपायन समझपद शब्दशेष । एकनालावशात्फलद्वयव्यापेनामङ्गलशेष
मय । उभयनिर्वाचनमयशेष । p 437

१९४ जिज्ञासैकापनीतस्य द्वितीया पठितश्रुत ।

ज्ञातविद्या तत्स्थाया या म मातापुरस्सरी ॥ p 409

१९५ ज्ञानहेतुवत्त्वयामप्यादि कथमव्ययम् ।

कथमदि तथस्य ते य नगौरववादयो ॥ p 248,

१९६ ज्ञानाभीष्टागमांशेषु संपूज्यहता धृत ।

सीह पञ्चनाडासहासप्रतिमादङ्ग ॥ p 949

१९७ ज्ञापमानतया यत्र विभावो भावपोषणम् । p 222

१९८ दशगर्वजिता स्थरा स्वस्वव्याप्त्यल्लरा ।

लपुत्रेकणकारी च कोमला पारकीर्तिता ॥

देकेन यस्य कस्यापि योग आद्यतुताययो ।

स्वोत्तराभ्यां तुभ्यपार्वा पश्चाद्व्यग्न्य श्रुतौ ॥ p 63

१९९ ततः कृता महापूजासादृश्य कुलदेवताम् ।

चेदु मूर्ति द्विरप्य च विप्रस्यो विधिनर्पयेत् ॥

तदाशेष समादाय नैराजितहृदयिण ॥ p 173

२०० ततो विधयिरूपेण रूपवान् विधयो मत् ।

अप्येवमनःकृतं तेनैतद्रूपक मत् ॥ p 371

२०१ तत्कथाख्यायिकेयेका ज्ञाति संज्ञाद्वयाद्भूता । p 97

२०२ त कानीनो विधेस्तु विलासोऽङ्गाभ्यादिषु । p 36

२०३ तत्प्रहरकयो वै रामेष्टकालाभाभि श्रुते ।

समस्तमेव विद्यालय गामन् वैतात्रिको मन्त्रि ॥ p 146

२०४ तत्र काकागमन दन्तागमनस्योपमान तात्रपतन दस्यूपनिपातस्य । तालन ह यः

काकस्य वय स देवदत्तस्य दस्युना वस्योपमानमिति वधादः काकतालीवगाद

शब्दव्याख्य सप्तत । p 460

२०५ तदस्यमपि आपश्य कालो दुष्ट कथयन् ।

स्थाद्वय मुदरमपि । ध्वजकेन पुमगम् ॥ p 42

२०६ तदादास्तिथया द्वयो । p 438

२०७ तदिदमरण्य परिसर दशरथवक्त्रमनुपालयन् पत्नी ।

नवसर बाहुसहायश्चकार खलस्य राम ॥ p 167

१९१ Quoted in अल० सं० and other works १९२ दश० सङ्० १९९ मान०

२०० अल० सं० सजी० of वि० सङ्० (यत for मत and प्रयया for कियने)

२०१ का० द० ११८ २०६ मा० प्र० २०७ By कै० on महाभ० १०५ वा० २०१।०

२०६ अथ० ११३१ २०७ Quoted in का० प्र० १०

२०८ तदुत्सर्गमात्रमपि स्वच्छन्दतो मुहुर्दृक्काच्चादयतीति स्वच्छन्दव्यवहारो लक्ष्यते ।
p. 150.

२०९ तदेवमित्येतावन्प्रदोषो दुर्लभः । p. 318.

२१० तत्पत्नीरिव प्रसज्येत । p. 67.

२११ तदेव भिन्नविशेषणसमुत्पापितैका । साधारणविशेषणसमुत्पापिता धर्मकार्यसमारो-
पाय्या हिवा । औपम्यवर्गविशेषणसमुत्पापिता तूपवासकरसमासाय्या त्रिमेदा ।
p. 405.

२१२ तदिव परमपति जनाः सोऽयं स एव स्वयमानस्यविवाहान् पश्यति । p. 29.

२१३ तस्मात् पदेरभिहिते-पदपेक्षंलक्षणा वाक्यायैः प्रतिपाद्यते । p. 57.

२१४ तन्नीमूलसलग्नः कुञ्चिताङ्गुष्ठको मवेत् ।

पटाकः सहताकारः प्रसारिततलाङ्गुलिः ॥

स एव त्रिपताकः स्वादृक्त्रिजालिकाङ्गुलिः ॥ p. 115.

२१५ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 459.

२१६ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 44.

२१७ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 44.

२१८ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 29.

२१९ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 101.

२२० तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 76.

२२१ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 73.

२२२ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 228.

२२३ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 236.

२२४ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 236.

२२५ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 108.

२२६ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 160.

२२७ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 114.

२२८ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 114.

२२९ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 418.

२३० तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.

२३१ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.

२३२ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.

२३३ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.
२३४ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.
२३५ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.
२३६ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.
२३७ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.
२३८ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.
२३९ तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.
२४० तावन्निवेदितार्थेकस्मिन् यत्रान्यत् तत्करं मवेत् । p. 125.

२१० व्यययश्च विद्या विविधा । तामधीते वेति वा त्रैविद्य. । न तु तिस्रो विद्या मधीत इत्यण्प्रत्ययनिमित्त. 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समासः । अत एवाण्प्रत्ययस्य लुगभावः । p. 3.

- २११ त्वत्पादनसुरत्नानां यदलङ्कारमार्जनम् ॥
इदं श्रीलङ्कारलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥ p. 435.
- २१२ दशस्यारामम् मित्वाद् ब्राह्मणमोषमिर्वीर्यते । p. 213.
- २१३ दक्षिणाक्षिपरिस्पन्दान् दक्षिणस्थं मुनस्य च ।
मनसश्च प्रसादेन स्वानुकूलानिलेन च ॥
एव निमित्तैर्निश्चित्य विजयं भूपतिर्ब्रजेत् ॥ p. 171
- २१४ इन्तप्रभापुष्पचिता लोलसीं चारुहासिनीं ।
केरापाशासिन्देन सुवेषा हरिणेक्षणा ॥ p. 405.
- २१५ दशधा मन्मथावस्था भवेद् द्वादशधापि वा ।
इच्छोत्कण्डामिलापाश्च चिन्तास्पृतिगुणस्तुती ॥
छद्मेगोऽथ प्रलाप स्यादुन्मादो म्यापिरेव च ।
जाज्य धरणमित्याद्ये द्वे कैश्चिद्वर्जिते बुधैः ॥ p. 271.
- २१६ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तदा सार्वत्रिकं मतम् ॥ p. 216.
- २१७ दाता महीभृतां नाथो होता देवश्चतुर्मुखः ।
वरं पशुपतिः साक्षात् कन्या विश्वारणिस्तथा ॥ p. 132.
- २१८ दानवीरं युद्धवीरं धर्मवीरं तथैव च ।
एतं बीजमपि माह ब्रह्मा त्रिविधसमतम् ॥ p. 233, p. 237.
- २१९ दारां पुंसि च मूल्येव । p. 3
- २२० दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहापदिनेच्छत । p. 131.
- २२१ दिव्यैर्युक्तं पुरुषे रोषैरभ्यैः समन्वितं । p. 130.
- २२२ दिव्यं मिथं स । p. 72, p. 257.
- २२३ दुःखमध्यविकं चित्ते मुखत्वेनैव रज्यते ।
येन स्रेहप्रकर्षेण स राग इति कथ्यते ॥ p. 273.
- २२४ दुर्वारां स्मरमार्गणां प्रियतमो हरे मनोऽप्युत्तमः । p. 459.
- २२५ दूराश्चान्न वयं युद्धं राज्यदेशादिविस्तृतम् ।
सरोध्रं भोजनं सानं मुरजं चानुलेपनम् ॥
भ्रमरप्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।

२१० महामा०. २११ Quoted by राजानकस्यक and नागोजिमह. २१२ स्क० पु०. २१३ मानसो०. २१५ मा० म०. २१६ By व्यास २१७ श्रीक० ली०. २१८ ना० शा० of मर० २१९ जय० २१६ (पुष्पि दात). २२० द० ह०. २२१ By शार० त० २२२ By शङ्कर, quoted in का० म० १०. २२५ The first part is similar to दशरु० २-२१-२२.

- नामिकारिवधः क्वापि स्यान्व्याकथयक न च ॥
 भविकारिवधस्यापि क्वचित् स्यात् कल्पनादयः ।
 भर्माकं प्रकृतात् स पुनः प्रत्युज्जीविष्यते यदि ॥
 नायकस्य चंद्रकाहचरितप्रतिपादकः ।
 एकप्रयोजनमस्मिष्टस्तत्रैवास्त्रनायकः ॥
 विदूषकादिभिः पात्रैर्वर्ण्यविचित्रैरपि ।
 समस्तपात्रनिष्ठास्त्रनायकानोद्भूतेभिर्जीयते ॥ p 117.
- २४६ दृश्येन सङ्गसकल्या जायते. कश्चादस्ति ।
 चरितदातो मादस्य ता इत्यनङ्गदशा इव ॥ p 271.
- २४७ दृश्यतिरेवेरवादिषु कीर्त्यपदलस्याविकसितत्वात् स्यादेवम् । p 152.
- २४८ देव सुरे पते राक्षि । p 134.
- २४९ देवताश्च हिता गात्र पितरौ तिष्ठिनस्तथा ।
 एवदन्ति नरे श्रेमे तत्तथैव विनिदिष्टम् ॥ p. 154.
- २५० देवाऽपि देवीनामोभय सलज्जा हिमरोक्त्याम् ।
 न तुयस्ति गतायाङ्गी सा च देव इवभजनम् ॥ p. 132.
- २५१ दोषा गुणा गुणा दोषा यथ स्पृष्टव्यं हि तत् । p 122.
- २५२ दोषा रतिमुले रात्रावमानस्ययमन्यधी । p 23.
- २५३ नागाविलिङ्ग सुखमासु दिव्यां तुष्टुम् । p. 403.
- २५४ द्वीपेषु मनो पञ्च दधमे त्रेमदमिन । p. 68.
- २५५ ब्राह्मणभूकसर्वैरुक्तान्वये सद्यः कथके ।
 उच्यते कल्पितं पृथु शीतं कर्पूरवासितम् ॥
 पानकं पञ्चमस्य दानं नृणां निवर्तकम् ॥ p. 291.
- २५६ दारिद्र्यं दुःखो लोके सुखमन्वलयति नो ।
 परिहाह योगमुक्त्वा रणे चाग्निमुखो हतः ॥ p. 342.
- २५७ दिविचो हि विषयः शुभदानमुपेयः प्रतिपाद्यः । p 57.
- २५८ दिशोऽप्यमी पार्श्वेभ्यः गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
 तत्राभिधीयमानः सन् प्रयत्नेऽप्युपगच्छते ॥ p. 356.
- २५९ देवः कर्मणी उपमानं कर्षोपवेणकर्म चादि । उपमानकर्मतस्तुमुपवेणैव कर्म
 सत्कर्तव्यं भवति । p. 360.
- २६० धर्मपुत्रसंभवनो पीठीदायः । वीरवीर्यवानो पीठीदायः । वरगुणप्रधानो पीठ-
 दायः । दानधर्मवीर्यात्मकप्रधानो वारदायः इति चार्यो नायकाः । p. 237.
- २६१ धर्मो प्रवर्धयामो हि वदेन कल्याणम् ।
 इति कृतवन्तावाम् दीपिताः प्रमिष्यति ॥ p. 308.

२४६ Quoted by Mallinikha on विष्णु १०-१८. २४७ By धर्मशास्त्र.
 २४८ विष्णु २४९ बृहत् ५०. २५० श्रीमद् ३११ द० क० १११८ २५१ विष्णु.
 २५८ By मद्भट्ट. २५९ लोचनं p. 138 (चरितदायः). २६१ By भाष्य.

- १६१ धर्म्ये धर्मनि सस्थाप्य प्रजा वर्तत धर्मवित् ।
पुण्यसकामितधीश्च बने धर्म्येन वृत्तयेत ॥ p. 162.
- १६१ धातारधोन्तरे धृतेर्धाधर्म्येनोपसग्रहात् ।
प्रसिद्धेऽविवक्षात कमणोऽकारिका क्रिया ॥ p. 89, p. 303, p. 860.
- १६४ धावा निम्नपलाश्याद काकलोको हि कश्चित् । p. 428
- १६५ ध्रुवा पञ्च प्रयोक्तया रसाभिनयविद्यये । p. 143
- १६६ धृतातपन शुभशुक्लवासा पुष्पापिर्तध्दनचर्चिताङ्ग ।
विम शिखावत् कृतभोजनश्च ददाति दृष्ट पापे सर्वसिद्धिम् ॥ p. 173
- १६७ न केरल भूयमाणैव क्रिया निमित्तं कारकमावस्थ अपि तु भ्रम्यमानाऽपि । p. 26.
- १६८ न च न स्वीकृतमथगौरवम् । p. 246
- १६९ न च हयात् स्थलरुद्ध न क्लीव न कृताञ्जलिम् ।
न मीतं न पराङ्मत सता धर्ममनुस्मरन् ॥ p. 187.
- १७० न तत्र सूर्यो भाति न च द्रवतारकम् । p. 9
- १७१ मनमययुतेयं मालिनी भोगिलोकै । p. 97.
- १७२ न पुनरेति गत चतुरे वय । p. 282
- १७३ नपुंसकमिति ज्ञात्वा तां प्रति प्रेषित मन ।
तत्तु तत्रैव रमते हता पाणान्ना वयम् ॥ p. 253
- १७४ न बाष्पतेऽन विगुण परस्परम् । p. 418
- १७५ न भिन्नलिङ्गवचने न च युनाधिके तथा ।
उपमादूषणायाल यत्रात्रेयो न क्षमनाम् ॥ p. 307
- १७६ नवमामाश्वयुज्यमासे कार्तिकायामपि वा ।
हस्तिनीराजनं कुर्याद्वाजा जनसमुद्दये ॥
लक्ष्मीराजनं कुर्यादधानां दितकाम्यया ।
तद्वज्रेवाश्वयुज्यमासे पूर्वपक्षे नृपोत्तम ॥ p. 180
- १७७ न बाध्यसो दातादी । p. 85
- १७८ न विदुता न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिमनस कलौ । p. 161
- १७९ नाटकेऽङ्का न कर्तव्या पञ्चायूना दशाधिका । p. 124
- १८० नास्तुपलम्भ न निर्णीतार्थे न्याय प्रवृत्ते अपि तु सद्विधे । p. 438
- १८१ नाम प्रकारयसंभाषकु साम्युपगमेषु च । p. 24
- १८१ निरकासयद्रविमपतवमु विग्रहालयादपटादग्निका । p. 873
- १८२ निरीक्ष्य विपुत्रयनै पयोद । p. 405
- १८४ नरुद्धा लक्षणा काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियते साम्प्रतं काश्चित् काश्चित् च वक्ष्यते ॥ p. 299

१६२ By व्या० १६६ वस० नाव्य० which is quoted by Mallanātha on
शिशु० व० २८ १६० व्यासो० १६९ मनु० ७९१ and ९१ (halves) १७५ काव्या०
१५९ (न लिङ्गवचने मित्रे न हानाधिकतापि वा) १७६ By सौनक १८० A व्याप
१८१ विष० १८२ शिशु० ९ १० १८४ Quoted in लोचन p. 53.

- १८५ निर्वेदस्यामङ्गलयावस्य प्रथममुपादेयत्वेऽपि व्युत्पत्तिर्वाच्यतेऽपि स्थापित-
विधानार्थम् । तेन निर्वेदस्यापि वा सातोऽपि नवमोऽस्ति रस । p. 237.
- १८६ निहृत्तोऽङ्गीणवात्तादि गौणवृत्तिव्याप्यम् ।
आतिमु रस यत्र ग्राम्यकल्या विग्राहते ॥ p. 60.
- १८७ नारम्भा तत्र कतव्या भित्ति यवनिर्वाहमा ।
अपरे द्वे यवनिर्वाहे नोद्वारावलोपे ॥
मेघकाणां वित्तवाना नृपवान् दकं दत्तम् ।
नेपथ्यान्तरिता मूला नेतकी वृत्ताधरेत् ॥ p. 35.
- १८८ नीरवोऽनुचितस्तत्र सङ्ख्यो बलवित्तर ।
हरयस्त यवरोदात्तसमावन्तिर ॥ p. 114.
- १८९ तमाणां यत्स्थानयो । p. 419
- १९० पञ्चो लोहद्वयो पस्तीकृत्य भूरोपम । p. 168.
- १९१ पताकानापकस्त्व य पीठमर्धो विचक्षण ।
तस्यैवानुचरो मङ्ग किञ्चिद्वनस्त तद्वचै ॥ p. 37.
- १९२ पदयो भविष्य । p. 73
- १९३ पद्मकुलविन्देऽपि करोवि यस्तमङ्गलम् ।
तमापकरण चोते दास्येदतश्चक्षयम् ॥ p. 177, p. 306
- १९४ पद्म पात्र मुलङ्गला केवल विवाहये । ॥ ॥
- १९५ पर अतादास्ते येषां पर सङ्ख्या यतादिकम् । p. 218.
- १९६ परस्परमाङ्गलङ्गल प्रणयमान । p. 280.
- १९७ परस्य मुलङ्गल सविस्तुमानेन चेतस ।
आप्यतेनानुकुर्येन येन तद्वाक्यमनम् ।
यत् सत्त्वं तेन निवृत्ता आर्विका इन्दुरीरिता ।
अनुपावत्तवाप्ये अत्यप्येषां पुण्यकथा ।
लक्षण सत्त्वगत्यादि ते च सङ्ख्यादयः सङ्ख्या ॥ p. 223
- १९८ पामाभ्येत्पादौ युगपदधिकरणवचनतायां इत्येवम् अस्मिन् वतति स पद्म विपामक ॥
p. 304.
- १९९ पाञ्चादथ प्रवामानां तत् सङ्गति रसे ।
तदाश्वादर्माकाग्रो दृष्यन्तमुक्त खणम् ॥
ततो निर्वाचयस्यास्य स्वरूपावस्थितो निज ।
आप्यते ह्लादनिष्पदो येन दृष्यति योनि ॥ p. 291.
- १९० पादाभ्युक्त मवत् यो विजयाय मङ्गलङ्गीरिधिहितमोदप्यप्रियाया ॥ p. 73.

१८५ का० म० २ (निर्वेद स्थापिमावोऽस्ति सातोऽपि नवमो रस) १८६ काव्यादर्श
१९५ (ग्राम्यकल्या) १८० समी० खण० १८८ दृष्ट० १९९ १९० खण० १९५
अम० १११५५ १९६ १० म० १९८ प० म० १०० Quoted in का० म० १०

- १०१ पुनरुक्तवदामासो विविजाकारशब्दवाह ।
एकपदेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरप्यम् ॥ p. 844.
- १०२ पूर्णकुम्भे तथादर्शे दग्धि मये तथामिधे ।
मग्निं शङ्गे ध्वजे च्छवे चामरे बाहयोविधि ॥
चापे मृगे भरवाने फलपुष्पाद्यतेषु च ।
वृषमे समदे नागे सितवाहे द्विजोत्तमे ॥
मुक्तेर्णे दिव्यरत्ने च वाणायां पटवेऽपि च ।
बदे चैकपथी दृष्टे पात्रा भवति सिद्धिदा ॥ p. 172.
- १०३ पूर्वोक्त विषयादौ ध्वजपारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्वदपर काव्यायै स्थापयेन्नट ॥
द्विप्यमार्त्ये स तद्वपो मिश्रमयतरस्तयो ।
सूचयेद्वस्तु बीजे वा मुख पात्रपथापि वा ॥ p. 119.
- १०४ प्रहोऽनुत्तरपरे । p. 257.
- १०५ प्रकटिनरामाम्भोजः कोशिकशान्तस्मयान्धौ ।
मुरचापनमनहेतोरपमवतीर्णः शरत्समयः ॥ p. 119.
- १०६ प्रकाशानन्दचिद्रूपी रसतां प्रतिपद्यते ।
प्रकृष्यमाणो यो भावः स स्थायीति निर्गद्यते ॥ p. 219.
- १०७ प्रकृष्यो वर्णविधासौ रसावनुगतौ द्वि यः ।
सोऽनुमासः स च च्छेकार्युपाधिगतो विधा ॥ p. 341.
- १०८ प्रकृष्यमाणो यो भावो रसतां प्रतिपद्यते ।
स एव भावः स्थायीति भरतादिनिश्च्यते ॥ p. 220.
- १०९ प्रज्ञात्मनसि पङ्क्तस्य दूरदस्पर्शनं वरम् ॥ p. 284.
- ११० प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्मिन्पापो न बुध्यते ।
एन विद्विष्ठे वेदेन तस्मादेतस्य वेदता ॥ p. 5.
- १११ प्रत्ययोऽधीनरूपधनानविधासहेतुषु । p. 199.
- ११२ प्रधानं फलसदृशि तत्सम्बन्धमिष्यते । p. 107.
- ११३ प्रधानेऽप्यत्र वाक्पार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः । (यत्राङ्गत्वं p. 467.)
कान्ये तस्मिन्नलकारो रसादिरिति ये मतिः ॥ p. 467, p. 90.
- ११४ प्रथस्तमत्तमातङ्गवपुर्भूषणं मृतपः ।
भ्रममाणो बने तस्मिन् नीडा स्वीकृतवान् विष्णु ॥
तामालोक्य महादेवी महेशेच्छानुवर्तिनी ।
करिणीरूपमास्वाप्य तेन सा विचचार ह ॥ p. 138.
- ११५ प्राप्यपिरप्य सदेहसादृश्ययोः सहृदय एव प्रमाणम् । वन्दतेत्यप्यापि वक्तुं शक्यत्वान् ।
p. 93.
- ११६ प्रेक्षकासु-मुखीकारः प्रस्तुतार्थप्रथमया प्रत्येचना ॥ p. 136.

१०१ का० प्र० २ ('शब्दवाह एकपदेव'). १०३ द० क० १११-१ ('कान्यमास्या-
पयेन्नट, मार्त्ये'). १०६ भा० प्र०. ३०९ A न्याय. ३१३ अम० ३१३/१४०. १११ प०
लो० p. 71. ११४ द० क० पु०. ३१५ B y म० गोपा०.

- ११० प्रेमा मालः प्रणयः खेदो रागोऽमृतमयः ।
अदुरपञ्चकलिकाकोरकफलमोगमामयः कथयः ॥ p. 275.
- ११८ फले विवर्गस्तच्छुद्धमेकानेकानुवर्ति च । p. 104.
- ११९ फले प्रधाने विच्छिन्ने बाजस्याश्वत्थीः फलेः ।
तस्याविन्दोदको हेतुर्विन्दुत्वाद् कोहलः ॥ p. 106.
- १२० वध्यते पट्टर एक प्रत्यर तत्रवाक्षरम् ।
त्रयाणामपि पादानां दृष्टमं कर्णिकाक्षरम् ॥
आदितः स्वस्वतमारेवयः पादाभ्युपगमाः ।
वर्णाः पञ्चात्यमास्य सप्ततयेऽप्रतिमाखरैः ॥
मय्ये द्वौ द्वौ विसंवादी पट्टरेषु क्रमाद् मवेत् ।
चतुर्थैः सप्तदशैर्वर्णानं कविवर्णयोः ॥ p. 547.
- १२१ श्रमाणि काव्यराशिनि विलसार्पणमिह । p. 318.
- १२२ बाहुराज्यः कृतः । p. 463.
- १२३ बाह्यार्थवत्त्वस्य यथायोगः सत्त्वजस्तमोऽङ्गकारसहितस्य मनसो त्रिकारविशेषाः शृङ्गा-
रादयः । एतेष्वपि पञ्च सत्त्वजस्तमोऽङ्गकारेषु यथायोग्यभाषायोगात्सहितस्यो हास्यादयः
कल्पयन्ते । p. 283.
- १२४ बाधस्तु सन्त्यादयः शरीरचमोऽनुवागतास्ते चान्तपालिकाश्च भाषाश्च गमयन्तः परमा-
र्थतो रतिविशेषादिगमका इति स्थितम् । p. 224.
- १२५ मणिनी स्वालिका वार्धः मातुलस्यापरा मुखा ।
पता मरुति दूत्यस्तु चान्तवर्णाति सञ्चिताः ॥ p. 33.
- १२६ मणितिरिच चेष्टा चेष्टेय कर्तिः । p. 369.
- १२७ मद्रभीहरितालमुमुक्षुश्लगन्धोऽप्रतिहृषी रणे ।
नानाशकनिपातैर्गसहनः क्षुब्धैः क्षयिषः ॥ p. 166.
- १२८ मातृद्वय प्रविष्टस्य प्रधानस्यैकमागतः ।
रसानां दृश्यते यत्र तत्पदादमासलक्षणम् ॥ p. 226.
- १२९ माति सहान्तपागः स्थितायाम् । p. 344.
- १३० मारुती सङ्कतप्राप्ते शान्त्यापारो नृवामयः ।
अमुलीकरणं तत्र प्रसन्नतः प्रोषणा ॥ p. 118.
- १३१ मार्गी जायाप पुंशुभिः दामः । p. 140.
- १३२ मुक्ते मुक्ते वा पत्नी इति कुर्विता पत्नी ।
मुदिते मुदितार्थं प्रोषिते मलिनाम्बा ॥
मुक्ते पद्मानु प्रा श्येते पूर्वमेव प्रवृत्त्यते ।
नान्यं काव्यते चित्ते वा विशेषा पतिव्रता ॥ p. 264.

११९ या० म०. १२१ वा०८ काव्या० सू० ४१२/११ इति (यमानि). ११९ का०
या० ८१ इम० p. 100. (सञ्चिकान् यावत् for यावत्). १२९ B१ संक्षे०. १२८ या०
म०. १३१ अम० २१/१६. १३१ B१ संक्षे०.

- १११ मृमिकाभिरनेकामि वमंयामपुचेष्टिते ।
यथा प्रकृतिमन्धानकुशलास्ते कुशीलवाः ॥ p. 145.
- ११२ मृषिष्ठा ते नमस्कृते विषेय । p. 3.
- ११५ भूविशेषकटाक्षदिविकारो हृदयस्थितम् ।
मार्गं व्यनक्ति यः सोऽग्रमनुयाय इतिरितः ॥ p. 223.
- ११६ मध्यममहमश्च ऋषी । p. 95.
- ११७ मङ्गलादांनि मङ्गलमभ्यानि मङ्गलां तानि याचाणि प्रपाते । p. 2.
- ११८ मन्त्रान्ध निमग्नतः बहोलास्ते यथापथे ।
तस्योक्तेषु वित्तवन्ति याति तद्वपनामपि ॥
तथा स्थापिनि निमग्नः शुभमा व्यभिचारिणः ।
पुष्पति स्थापिनि (स्थापिनि p. 234.) एवमिदं पति (तमपति p. 294)
इति-मन्त्रम् ॥ p. 225, p. 234.
- ११९ मनसो यद्वर्द्धमाना विषयेषु समन्वय ।
मप्यलङ्कारमायाया म पयः सन्तु कथये ॥ p. 273.
- १२० म धानं मरुतं कृ-वा नेत्रं कृ-वा च वासुदेवम् । p. 30.
- १२१ मरुतमन्त्रयो नास्तीत्यन-व-यं न पश्यत । p. 259.
- १२२ मरुतं मरुतमन्त्रिं तु हृदि मन्त्रं मरुतं मन्त्रमासी ।
मरुतं मन्त्रमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ॥ p. 265.
- १२३ मरुतं मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ।
मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ॥ p. 274.
- १२४ मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । p. 456.
- १२५ मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ।
मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ॥ p. 152.
- १२६ मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ।
मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ॥ p. 63.
- १२७ मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । p. 226.
- १२८ मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ।
मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ॥ p. 217.
- १२९ मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । p. 220.
- १३० मरुतमन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । p. 66.

- १९२ मीलनोर्मिलनातिर्येन तत्रकित विदुः ।
अपाङ्गयोर्द्वयमावावलोकरमुदाचितम् ॥ p. 259.
- १९३ युक्तश्लेषु अवायास्तत्त्वविवाङ्मया ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्व्यवस्थामिहोच्यते ॥ p. 238.
- १९४ मुद्रयापनिहतिर्दोषः । p. 296.
- १९५ मुद्रये रसेषु तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवति कदाचन । p. 284.
- १९६ मुद्रुषी स्याद् दास्ययी वृत्ताय कलिवतिता । p. 168.
- १९७ मुद्रुः पथिमपादाम्बां पुत्रि स्मिताप्रपादयो ।
अरि श्रेण्या रक्षानवधानां पुंस्व स्मृत ॥ p. 168.
- १९८ मोक्षश्रुतेन चाप परमपुरुषार्थनिष्ठात् सर्वश्रेष्ठं पराननयः स चापं यातिरहः ।
p. 237.
- १९९ मोक्षो विचितता भीतिदुःखवेदानुचिन्तने ।
पूर्णनागावपननप्रवपाददर्शनादिहम् ॥ 1. 248.
- २०० मौल मुनं मुद्रुष्येणी विषदाटविकं बलम् । p. 155.
- २०१ मौल मूल तथा मौल छिपयाटविकं बलम् ।
आमित्रमपरं यश्च सतमं नोपलभ्यते ॥ p. 333.
- २०२ मौ जी गतिदशयति प्रहर्षिणीयम् । p. 309.
- २०३ मय काममुत्तमं श्रेष्ठं मय दिव्यं मयमुत्तमम् ।
वृष्णावयमुत्तमस्यैतं नाहंत योऽर्थो कलाम् ॥ p. 237.
- २०४ मयुर्वेदे विव्रति मयुः । p. 157.
- २०५ मयते राजा मयुमिर्विविधयस्तद्विधौ । p. 205.
- २०६ मयतिप्रायविशेषरूपं व्यङ्ग्यं शब्दार्थम्पां प्रकल्पते तद्वदति विव्रितं तावप्येन
प्रकाशयामास ॥ p. 43.
- २०७ यत्र किंचित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये पठत । p. 369.
- २०८ यत्र वस्तुतः वस्तुतस्तद्व्युपपद्यते स मौपोऽयः । यत्र न तथा स तत्रैव इति शिरोः ।
p. 46.
- २०९ यत्र यत्नव्यापारोऽस्ति तत्र यन्त्रकर्मिणो वस्तुव्यविकेंद्रम्य । p. 134.

१९१ मा० प्र०, १९२ का० प्र० ० (मुद्रयापनिहतिर्दोषः). १९३ का० प्र० ४. १९६ वै० २९० लो० प. 178 (निष्ठितत्वात् for निष्ठात् and स चापमसदुपाध्यायमद्वैतैतेन काव्यकौतुके अस्माभिः सङ्ग्रहणे बहुतरङ्गनिर्णयं दृश्यते सिद्धांत रूपेण बहुधा. Of य, however, the reading in the footnote there is the same as in the text viz, स चापं याती रसः). १९८ मा० द० १९९ अम०. १९० By मौल०. १९१ व० रत्ना०. १९२ व० लो० p. 176. १९३ मुद्रुः १९४ मा० लो० p. 199. १९५ माव्य Quoted also in अम० स० pp. 25-26 with स विषयं सद्व्यवस्था. as r. L. १९६ अम० पृ० ७० वा० लो० ७१ द० प. 25.

१६९ यथार्थव्यतिरेकेण सोऽर्थव्यति स्मृतो मुच । p 325.

१७० यथैकपदवद्भाति पदानि मुच्यन्त्यपि ।

अनालक्षितसन्धीनि स भ्रंश परमो गुण ॥ p 323.

१७१ यथोद्गमन्यन्ततिच्छलेन मुच्यद्दामैव विभाति लिप्ता । p. 326.

१७२ यथा कामोपयोगमत्र शृङ्गाणे दृश्यते रस ।

अ रसप्रेमी शीरेऽस्याद्रौद्रोऽपि स्यात् कश्चिद् कश्चिद् ॥

रसारूपेण धर्मार्थापयोगी कश्चो मनेत् ।

अद्भुतोऽपि मन प्रीतिप्रदत्वात् कामसाध्यद्वन्द्वम् ॥

ते मयानकबीमसदस्या काव्येषु योजिता ।

तत्तन्नेवमनोऽतिवशात् प्रापन्निरवगमा ॥ p 108.

१७३ यथास्थानमुपविशवाचारस्यायाम् । ॥ 132.

१७४ यथा हि तन्तवो वैमृतादिभिर्ययाविता ।

पटारमना परिणता पटवाच्या मवन्ति ते ॥

तथैव स्थायिर्नो भावा विभावादिभिरन्विता ।

रसात्मना परिणता रसवच्या मवन्ति ते ॥ p. 293.

१७५ यदद्वा कुरुते कर्म मजा धर्मेण पालयन् ।

दशवर्षसदृशानि तस्य भुङ्क्ते महन् पलम् ॥ p. 161.

१७६ यदापमुपमानारौ लोकेत सिद्धिमृच्छति ।

तदोपमेव धनेवशब्द साधय्यमूचक ॥

यदा घनरय लोकादसिद्धं कविकल्पित ।

तदोत्प्रेक्षैव धनेवशब्द समाननापर ॥ p. 387.

१७७ यद्भुतागतविभ्रान्तिवैचित्र्येण विवर्तनम् ।

तारकाया कलाभिज्ञास्त कटाल प्रचक्षते ॥ p 69.

१७८ यद्दशने विरक्तोऽपि क्षुप्यते तन् सममथम् । p 68

१७९ यद्यपि रसभावादिरथो ध्वन्यमान एव भवति न वाच्य कदाचिदपि तथापि न सर्व-
प्रलक्ष्यजनमस्य विषय । p 56

१८० यद्यपि स्वप्रलणानां व्यादानात् पूर्वकालता तथापि तद्व्यादानानन्तराविविस्मयक्रियापेक्ष-
व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्ति । p 315.

१८१ यद्यप्यङ्गमिन् भूषासि पूर्वद्वयस्य नाटके ।

तथाप्यवश्य कर्तव्या नादी विप्रोपशान्तये ॥ p 123.

१८२ यत्राद्यवस्तुन पूर्व रङ्गविप्रोपशान्तये ।

कुशिलवा प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्ग ॥ कर्चितः ॥ p 34, p 123

१७३ भा०प्र० १७३ भा०प्र० १७६ अल० सव० सजी० by कि० चक्र० (दृतिद्व)

१७७ सगी० रत्ना० १७९ लाच० pp 102-03 (सर्वाप्रलक्ष्यजनमस्य &c) १८१ By

बाद० १८२ वसन्तराजीय quoted by Mallinātha on भाष २१८.

- ३८१ यमकेषु निरर्थक न दोष । p. 299
 ३८४ यम्यथादत्तश्चित्तमन् हवपिति सेव चित्तास्तति प्रत्यक्षाकार सभाषते । p. 254
 ३८५ यस्तुष्टो क्षुष्टिमाप्नोति शोके शोकमुपैति च ।
 शोके मुष्टो मपे मीह स श्रेष्ठ प्रेसक स्मृत ॥ p. 286.
 ३८६ यस्त्वलक्ष्यकमव्यहृष्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु ।
 वाक्ये सप्तनायां च स प्रत्यक्षेपि दीप्यते ॥ p. 47.
 ३८७ यस्म प्रतीतिमावाप्तुं लक्षणा समुपाह्वयते ।
 फले राब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनानावरा क्रिया ॥ p. 81.
 ३८८ याददित्यन्यथा चास्ति तद्वितान्तश्च विचरे ।
 मतो नित्यसमासेऽपि तद्वितान्तेन विग्रह ॥ p. 330.
 ३८९ या स्वादिमावातिरेव निमित्तमेव-
 च्छृङ्गारमुख्यनवनाद्वरसीमवती ।
 सायागिकान् सदृशपात्रटनायकादी-
 मान हयेत् सहजपूरारसीस्त्रि सौक्ष्म्य ॥ p. 295.
 ३९० पुकिमुक्त वचो ब्राह्म न तु पूरुसगौरवात् । p. 78.
 ३९१ पुत्रपदधिकरणवचने इह । p. 304.
 ३९२ पुत्रिष्ठि रैतवने वनेष्वर । p. 312.
 ३९३ पुष्पादि गुरावेकेषाम् । p. 86
 ३९४ योगविद्यागाङ्गीकारे तस्य निष्पत्त्यात् समानजातपिशब्दप्रभाषी न स्यात् । अस्ति च
 प्रयोग । तस्मात् सपञ्चादिसन्ध्येषु सहजापस्य सहयम्बस्य पञ्चादिमिरस्वपदविग्रहे
 बहुव्रीही सहस्रम्बस्य 'नोपसर्जनस्य' इति समाज । साध्यपदविक्रयोऽत्र योगादि
 मागी नोपयस्त । p. 327.
 ३९५ रणक्लेश । p. 167.
 ३९६ रतेवोवस्वविशेषा प्रेमादय । p. 272.
 ३९७ रसते स्वादन्तर्धन्वाहस्पत इति ते रसा । p. 219
 ३९८ रसस्तु स पत्र यो यत्र मुक्यतया विमलानुष्माव्यामिचातिषोभनोचितस्वापेक्ष्यते
 पत्रिकस्य प्रतिपत्तु स्पाप्यते चत्रयप्रपुक्त एवास्तादप्रकर्ष । p. 227.
 ३९९ रसमात्रतदामासमावशात्पादिकम् ।
 ध्वनेरात्महिमावेन ग्रासमानो व्यवस्थित ॥ p. 467.

३८१ का० या० of हेम० p. 136 (यवकादौ निरर्थकत्वं न दोष इति चेद्विद्)
 ३८४ म० प० वा० ३८५ या० प्र० ३८६ ध्व० लो० ११२. ३८७ का० म० २.
 ३८८ By हरत ३८९ स्वा० यो० प्र० of अम० यो० ३९१ By वातिककाट ३९२ का०
 ११२. ३९३ By जपा० ३९४ हर०. ३९५ म० ११३८ (रण क्लेशे) ३९६ रसा०
 ३९७ मा० म०. ३९८ लोच० p. 67 (रसनिष्ठ योऽत्र, 'संशोभनादिव' ह्यव्ययवर्ग-
 भाषयुक्त). ३९९ ध्व० लो० २३ (तत्प्रगल्भ्यादि)

- ४०० रसभावादिविषयविश्लेषावित्ते सति ।
मलकरनिबन्धो यः ॥ चित्रविषयो यतः ॥ p. 79.
- ४०१ रसस्य रसादिरोपायः शून्यनीचियमेव च । p. 47.
- ४०२ रसाः कार्यवस्तान् सर्वं मिलित्येव परस्परम् ।
प्रथमं यो रसः कृयात् स प्रधानो भविष्यति ॥ p. 285.
- ४०३ रसाद्गुणगुणत्वेन व्यवहारोऽपराधयोः ।
बौधिन्यवान् यस्ता एव वृत्तयो द्विविधा स्थिता ॥ p. 48.
- ४०४ रसानामङ्गप्रदानामङ्गिनो वा रसस्य च ।
न चातिरसतो दूरं वस्तु विच्छिन्नतां नपत् ॥
रसः वा न तिरोद्वेष्टाद् वस्तुलकारलक्षणे ॥ p. 117.
- ४०५ रागाऽभ्युत्थो विच्छिन्नमनुरागः कदाङ्कतः । p. 279
- ४०६ रागाः कालस्य कारणम् । p. 205
- ४०७ राज्ञः पुरजनस्यापि मङ्गलाचारशसिनः ।
मायैमागधिकारीतिमागधा इयुर्दलिता ॥ p. 176.
- ४०८ राज्ञाः नवाङ्गुल्यामो मध्येऽष्टाङ्गुलविस्तृतः ।
चतुरङ्गुलविस्तारार्धं स्वर्णमयः शुभः ॥
महः पञ्चशिखो राज्यप्रतापीव्यसृष्टये ॥ p. 207
- ४०९ रामाद्याभितुष्टा आदेरनुमत्तस्तदात्मनः ।
सामाजिकस्य मनसो भावस्तद्भावभावनम् ॥ p. 223
- ४१० रुचिरेण सुवर्णेन निर्मितः रत्नरञ्जितम् ।
अष्टमि रत्नाङ्गैः सिद्धैर्मूर्तिस्तत् सुविराजितम् ॥
अथ काञ्चनविस्तरानवदिवपाञ्चितम् ।
आस्थानमण्डपे राज्ञाः सिंहासनमदः परम् ॥ p. 210
- ४११ रूपकं पूर्वसाक्षिणं क्षेत्रमुत्पापयेच्छदि ।
तदा रूपकमेव स्यादयथा श्लेष इष्यते ॥ p. 54.
- ४१२ रूपयौवनशालिन्यो गायन्त्यो गान्धर्व मताः ।
आशुपशुपस्वनयश्चतुराभ्युत्थिताः ॥ p. 187.
- ४१३ रेखाभ्यां चतुरभ्यां च चतुष्कोष्ठानि करुणम् ।
रेखाद्वयांतराले स्याद्यथा कोष्ठे गृहाष्टकम् ॥
* * * * *
- पिदिकूपले कुण्डलितां स्वमङ्ग
स्तेन विराजेश्च विषङ्गिभङ्गम् ।

४०० पृ० लो० (called काव्यालोक by the commentator) p. 221. ४०१
पृ० लो० ११९. ४०२ मा० पृ० ४०३ पृ० लो० २१११ (यस्ता यता and विविधा)
४१० मान० ४११ मल० सर्व० सनी० of विद्याचक्रवर्तिनः ४१२ By शार्ङ्ग०.

विष्वा गते पुच्छमहेः शितस्य

पाठ्यः कणातः कविबन्ध एव ॥ p. 330.

४१४ लक्ष्मा तु सन्ध्यायाम्भिरुपार्जितान्ध्याविभुक्तिरुपशुटीणत्वादन्यपरकल्पनतरमादिशेत् ।
p. 52.

४१५ लघुमर्षं तृतीयार्थो नवार्थो दादशार्थकः ।

त्रिंशदर्थेति बहुव्रीहः क्रूरवीर्यवत्ताद् विधा ॥ p. 201.

४१६ लाटनोपलालितोऽनुमासो लाटानुमासः । न तु लाटदेशजस्य कश्चनोपकारः कान्यस्य ।
p. 344.

४१७ लास्यं तु मुकुमारार्द्धं मकरजन्मवर्षकम् । p. 137.

४१८ लिङ्गनिधिष्य लोकाधपत्वादिङ्गस्य । p. 76.

४१९ लक्षि सोम्यासवकोक्त्या धीरमथ्या कृतावसम् । p. 30.

४२० लक्ष्मिदिश्वेदविभुमन्त्रे-

हंता मित्रं कुटुम्बं कामि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तस्या व्यनयन्ती वयस्या

स्मिता पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥ p. 466.

४२१ लक्ष्मा नाभात्रयी स्पृष्ट्वाभ्येयोऽनुष्टुमि स्यात्तत् । p. 97.

४२२ लक्ष्मिष्य कक्षी नक्षत्रासिकास्य

कृकादिका चेति बहुव्रीह्यानि ॥

हनुलोचनबाहुनासिक स्मनयोत्तरमत्र पञ्चमम् ।

अतिदीर्घमिह तु पञ्चकं न मन्त्रेण नृणामभूतान् ॥ p. 176.

४२३ लक्ष्मभूतगोल्कवर्धभावाका वदिनः स्मृता p. 203.

४२४ लक्ष्मि मागुरिच्छोवमवाप्योरुपसर्गयो p. 64, p. 387, p. 476.

४२५ लक्ष्मैर्दत्तादीनामनुगुण्येन योजयेत् ।

विवक्षितोऽथ नाङ्गानां क्रम इत्येव निर्णयः ॥ p. 113.

४२६ लक्ष्म पत्न्याः स्पर्शः प्रसन्नस्य शरीरं कृत्तिकल्पितम् ।

इतिवत् तदेवाहुर्नाम्यामिन्यक्रोविदा ॥ p. 102.

४२७ लक्ष्मस्वभावकपटः क्रूरस्वभादिसमकः ।

दैविकः कपटो बहुवर्धभावादिसमकः ।

शामुनः कपटस्त्वत्र संग्रामादिसमुद्भवः ॥ p. 129.

४२८ लक्ष्मकामनसा प्रायः प्रलब्धो नष्टचेतता । p. 240.

४२९ लक्ष्मस्त्वामिन्यैर्मुखागोपयामिहे ।

माययन्ततर माय न्यापाशे ॥ इत्येव ॥ p. 35.

४३० लक्ष्मा शरीरस्पर्शनमुपाश्रयः । p. 262.

४१४ लो०. ४१६ By गोपा०. ४१८ भाष्य. ४२३ १० रत्ना०. ४२१ १० सं०.

४१४ Quoted by भट्टोजिदीक्षित in his सि० की०. ४२६ या० म०. ४२७ भा० म०.

४३० इतिहा०.

४३१ वाच्यसामर्थ्यास्ति इति भेदव्यव्यापक सामायलक्षणम् । p. 56.

४३२ वा सख्यामामि हलहल । p. 86.

४३३ वा समासे । p. 73

४३४ वासोऽङ्गनागामरणमाख्यस्य्यासनादिषु ।

यत्र यत्र स्पृहा तत्तद्देशकालानुकूल्यत ॥

व्यापारेण सत्कार उपधार इतीति ॥ p. 15.

४३५ ॥ स्याद्विकल्पोपपन्नयोरेवार्थेऽपि समुच्चये । p. 368.

४३६ विअवेअ व्यवधारणे । p. 274

४३७ विकटत्वं च बाधस्य कथयन्ति ह्युदात्तात् ।

वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यथा शया पदक्या ॥

पश्चादिव गतिश्च पुरस्तादिव वस्तुनः ॥ p. 326.

४३८ निकृतस्तरसत्त्वादेषमेषावौ भयानक ।

स्वराङ्गवेपथुस्तेदयोपवैरप्यलक्षण ॥

द्वैपसध्रमसमोद्भासादिस्तत्सहोदर ॥ p. 234.

४३९ विहृताकृतिवाग्नेपैरात्मनो वा परस्य वा ।

हास स्यात् परिपापेऽप्य हास्यलिप्रकृति स्मृतः ॥ p. 230.

४४० विच्छित्तिरोभिनेकन भूषणनेत्र मामिनी ।

पदधात्येन मुकश्चनिनः भावि मारतो ॥ p. 75.

४४१ विजयेनां रामलक्ष्मणौ कुम्भकण्ठमेषनादौ । p. 314.

४४२ विजित्यन्तस्मात्ते त्रिपम पालिके सति ।

तत्र चायत्र च प्राप्ति परिमर्षयति गीयते ॥ p. 453

४४३ विनावादिष्व न सापको नापि कारकः । अपि तु चर्चणोपयोगी । p. 233.

४४४ विभावादिसमर्थो द्वि रस प्रति मयोरको न विभावादिसान ततश्च तिरश्चास्यस्य त्व । p. 281.

४४५ विभावैरप्यनुभाव स्यादनुभावोऽपि भाववत् ।

तौ पुनर्भारिणी स्यातां ते च तौ स्यु परस्परम् ॥ p. 226.

४४६ विरुद्धैरविस्मृतैर्वा यवैर्विच्छिद्यते न य ।

आत्मभाव नयनयान् शयार्थं लज्जाकर ॥ p. 220.

४४७ विशक्तिं रसे लभ्यप्रतिष्ठ तु विरोचिनाम् ।

बाध्यानामद्भाव वा प्राप्तानामुत्तिरच्छला ॥ p. 284.

४४८ विद्यारूप बाध्याधमपदार्थमयीच्छना ।

व्यतिरिक्तभिरगतोऽव्यावर्तिहान्त्वपदादिना ॥ p. 57.

४४९ विरोधादादिमुक्तयेन चरतो व्यतिचरिणः ॥ p. 225.

४५० विज्याङ्गमरोष्य विषयस्थमने यदा ।

४३१ लाघ०. ४३५ विष०. ४३० व० ल० p. 130 ४३६ म० ए० ४. ४४६ लो० ४४४ च० ४० p. 106 ४४५ म० म० ४४६ द० व० ४४२ (च एपायी). ४४७ व्या०. ४४९ द० व० ४४६. ४५० म० व० ४४० म० ४५ वि० च० (म० ४५).

- रूपवत् तदा तत्र रञ्जनेन समव्य ॥
 यदा तु विषयो रूपात् स्वभावादप्युक्तो भवेत् ।
 अप्युक्ते पराकार परिष्कारादा मत् ॥ p. 377.
- ४५१ विस्मय परमां काष्ठाभास्ते दर्शनादिभि ।
 येनातरङ्ग इवति स स्नेह इति कथ्यते ॥ p. 68.
- ४५२ विहगा कदम्बसुरभाविह मा । p. 313.
- ४५३ विहगाया सदैवत्वे सख्या (सर्वा p. 30) सख्येयसख्ययो । p. 20, p. 80.
- ४५४ वीरौद्रमवानो धीरोद्धत- । p. 238
- ४५५ वीरस्य चैव यत् कर्म सोऽङ्गत परिकीर्तित । p. 227.
- ४५६ इतज्जो भवेद्भूयो इतलिङ्गो भवेद्धनी । p. 176
- ४५७ इदाराका देवनामि प्रामि वा देवता । p. 398.
- ४५८ वैराग्यपदयेवरात्रुग्रहप्राचीनकुशलपरिपाकसत्पुरुषसेवावेदा तर्विष्णुरादयो विनाश- ।
 यमनियमादयोऽनुभावा । राजवपुरोद्वहनादयोऽप्री यातस्य जनकादेरनुभावा ।
 p. 237.
- ४५९ वैराग्याश्रयतिमर्हसिद्धस्तृतीयो बीमत्स । p. 325
- ४६० व्यक्तीकृत्य कर्मपर्ये स्वरूपाभ्य गोपनात् ।
 यत्र भाष्यतत्तावयौ कथ्येते मा प्रहलिका ॥ p. 132.
- ४६१ व्यञ्जनीपथितयोगो यथात्र स्नादुता नयेत् ।
 एव नपन्ति रसतामिले स्थापित भिता ॥ p. 219.
- ४६२ व्यत्यस्तपायिता कायमुपसग्रहण गुरो ।
 सन्नेन सव्य स्मृत्यो इतिपेन तु दक्षिण ॥ p. 159.
- ४६३ व्यापिषातिरसस्वाभिभावात् शब्दवाच्यता । p. 321.
- ४६४ व्याप्यसन्दो यदा रोपात् पुरुषार्थेऽतिष्ठने ।
 तदाधिकरणभेदान् समासपार्थिव समव ॥
 शब्दस्ययोगे तु व्याप्यसन्दो द्युते स्थित ।
 भित्तिपिकरणे इतिस्त्वत्र नैवास्ति समव ॥ p. 363.
- ४६५ व्यादानस्य पूरकालत्वाभावात् अवाप्यपयात्रुपपत्तिरिति चोदयित्वा तस्याविश्रमापेक्षया
 पूरकालत्वसमवायादुपपत्ति । p. 315
- ४६६ व्यापे सद्भावित विष्ये इत बन्धलपारिभि । p. 312
- ४६७ व्यापारेण च काव्यस्य तदीमाभिनयेन च ।
 रसात्मन् नोपमान रसाया स्वायत्वमेव्यति ॥

४५२ मिश्र० न० ११३ ४५३ अम० रा० ८३ ४५४ By मत ४५५ अम०
 ४५६ This is the substance of what is found in रा० ५० p. 177
 (तस्य च मवि रस्यस्य प्राक्तनकुशलपरिपाकरूपमेवरात्रुग्रहप्राचीनकुशलपरिपाकसत्पुरुषसेवावेदा तर्विष्णुरादयो विनाश-
 लनादिमिदमवैरितीयदेव व्यापिषातिरसस्वाभिभावात् शब्दवाच्यता ।) ४६० मि० मु० म. ४६२
 म० २०१ (च for इ) ४६३ का० म० ० ४६४ By मत० ४६५ भाष्य.
 ४६६ By रा० ८०

सामानिकादिरेवास्य रसस्याश्रयं वक्ष्यते ।

रसस्य वर्तमानत्वात् नानुकार्यस्य समवः ॥

अनुकार्यस्य रामादेः कालातिक्रमदर्शनात् ।

नातिक्रान्तानुकार्यस्य रसोद्भावनया कवि ॥

वक्ष्याति कान्यं यत् तस्माद्वसः सामानिकाश्रयः ॥ p. 294.

४१८ ब्रजेददिवरिवासोम्यो निगिरज्जरिवाहिनीः ।

शूताणां सिंहनादेभ्य हेधारवैभ्य वाजिनाम् ।

महारथमहाव्यनैर्मातङ्गधनगजिते ॥ p. 171.

४१९ शकुनस्तु शुभाशमिनिमित्ते शकुनं खगः । p. 171.

४२० शत्रुदेशावमर्दाप सद्यः सुभटपोटकैः ।

विजिगीषोः प्रवृत्तिषां सा धाटीति निगद्यते ॥ p. 181, p. 381.

४२१ शब्दस्तथाश्रया काभिदर्पनत्वाश्रया परा । p. 63

४२२ शब्दधर्मतः चैवामन्दाभितत्वेऽपि शरीराभितत्वमिव शीर्षादीनाम् । p. 63.

४२३ शब्दशक्तिमूले तु अभिधाया निपन्त्रणेनानभिधेयस्यापत्तिरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यवहृतम् । p. 54.

४२४ शब्दोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कसादीन् साधनत्वेन मयते ॥ p. 287.

४२५ शयीं दिवसभूतरो गलितपीवना कामिनी । p. 459.

४२६ शयी च रेफसंयोगवर्गभाषि मूयसा ।

विरोपिनः स्युः शृङ्गारे तेन वणा रसच्युता ॥ p. 64.

४२७ शस्येत् । p. 241

४२८ शास्त्रवत्कलसहिता दश । p. 221.

४२९ शास्त्रवज्रमष्टौ रसाः । p. 221.

४३० शास्त्रत्यागः साहसम् । p. 22.

४३१ शिवकरशब्दश्च दस्येव न भाषायाम् । p. 202.

४३२ शुद्धमन्याम्बरभूतः प्राह्मुलस्य महीपतेः ।

परं शित्तिं वक्ष्णीयात् सिंहासनगतस्य च ॥ p. 207.

४३३ शोभा विलसो मातुर्यं गाम्भीर्यं स्पेयंतेनही ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सात्त्विका पीरुषा मुणाः ॥ p. 18.

४३४ शृङ्गारः पक्षः पञ्च रसः । p. 221

४३८ मान० ४३९ विष०. ४३१ एव० लो० ३१५३ (अपनःपुत्रोत्तरा).

४३२ एव० लो० ४३३ का० प्र० ५ ४३४ By मर्त०. ४३५ By मर्त०. ४३६ एव०

लो० ३१३ (शयोः सरेफसंयोगो द्विवर्गभाषि मूयसा । and रसच्युतः). ४३९ By धनि०

४८० By हर०. ४८१ By हर०. ४८२ By धनि०. ४८३ द० क० २१९ (स्पेयंतेनही

and हरवत्). ४८४ By म० प्र० ५४

- ४८९ शुद्धारसमृग्निहेपारिभावतश्चेत्ते ।
 अङ्गैर्यद्भवति रोमातिशयशालिने ॥
 अन्वितो नृत्तमदो यस्तद्वाप्यमिति कथ्यते ॥ p. 35.
- ४९० शुद्धारहास्वविधुरे रसेदोतीर्निस्त ॥ p. 127.
- ४९१ शुद्धारखनुमदयोग्यतया यदात्मन सन्ध स भावः । p. 220.
- ४९२ भूमिमात्म्यादनेकार्पण्योत्पन्ने विपत्तिं विह ॥
 वेदादिभित्तपालाप पूर्णहे तदिष्यते ॥ ॥ 121.
- ४९३ श्रेय साधनता यत्र द्रव्यादौ विधितो मन्त्रे ॥
 तस्यैव धर्मता श्रेया धर्मस्तसाधन यत् ॥ p. 9.
- ४९४ श्रेयसाधनता श्रेयां निरूप्य वेदात् प्रतीयते ।
 तादृश्यां च धर्मत्व तस्यान्नेद्विषयोचर ॥ p. 408.
- ४९५ श्रोता आभांश्च ते यस्मिन्नेकदेशविधितिं तत् ॥ p. 372.
- ४९६ सत्यं यद्द्रव्यं तस्यैव योऽस्याद्भूलावेस्तुतम् ।
 शार्चिश्चद्रव्यत्वात् धीरदासमुद्रवम् ॥
 यथाङ्गित मन्त्रे मन्त्रपीठ स्वधर्मकमणि ॥ p. 193.
- ४९७ शुद्धगो भवति सदा शुभान्धधर्ममुद्रवः शुभम् ।
 पापसमुत्पत्त्यस्तस्याद्वाद्वास्तु सौम्यपुत्रम् ॥ p. 201.
- ४९८ व्यञ्जः धित्वाणादीकारो बहुलम् । p. 60 p. 133.
- ४९९ सयोगो विप्रयोगश्च साधव्यं विरोधिता ।
 नर्पं प्रकरणं लिङ्गं शुद्धस्याप्यस्य सन्निधि ॥
 साधव्यमौचित्यं देव कालो व्याप्ति स्तद्वत् ॥
 शुद्धापर्यायान्वयेदे विरोधस्तुद्धितेन ॥ p. 23, p. 437.
- ४९९ संहितैकपदे क्रिया निरूप्य भाष्यसंगयो ।
 निरूप्य स्याते भाष्ये तु सा विप्रधानपेक्षते ॥ p. 305
- ४९९ सकलकल पुरमेतज्ज्ञानं भवति सुवर्णविभक्तिम् । p. 353
- ४९८ सकलकलपमो न धार्मिक । 16
- ४९९ सगीतशैबुने मर्त्य नायके प्रेक्षके स्थिते ।
 प्रविश्य रङ्गमूर्तिं ते शिष्टं साधनायिका ॥ p. 124
- ५०० सद्राम्यनिवर्तिनं धनानां चैव पालनम् ।
 शुभ्रया द्रव्यगणां च राज्ञां श्रेयस्कर परम् ॥ p. 208
- ५०१ स च न व्यतिरिक्ताधर्मपेक्षते किं ननुकायाभिजायिते नतके आत्मदयिता
 सप्ताधिक तेन नाप्य एव रथा नात्रुकायादिषु ॥ p. 234

४८९ वि सं० पृ० ११०. ४८८ द० रु० p. 117. ४९० By माधव ४९१ व०
 प० १०. ४९२ By मा० शा०. ४९३ द० रु० सं० ४९४ व० प० ४९५
 By पृ० १० द० रु० प० ४९६ By इतिहास. ४९७ सम्मोहनाकार ५०० व० पृ० ४८८.
 ५०१ पृ० १०.
 26

५०२ सच्छायाभोजयदना सच्छायवदनाम्बुजा ।

वायोऽङ्गना इवाभाति यत्र वाप्य इवाङ्गना ॥ p. 370.

५०३ सता हि सदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्त करणप्रवृत्तयः ॥ p. 150.

५०४ स तु शब्दस्य विस्तरः । p. 87, p. 330.

५०५ सत्यशगाजवतिरुपकुर्वन् प्रिय वदन् ।

भजत य इव प्रीत प्रियः ॥ भवति स्त्रियाः ॥ p. 31.

५०६ सस्य प्रिय च वचन यत् तत् स्रुतमूष्यते । p. 151.

५०७ सदसत्त्वनिवृत्तिश्चेन्नित्यस्यान्यस्य वर्ण्यते ।

तदा द्विवा विनोक्ति स्याद्विधिवत् फल भवेत् ॥ p. 402.

५०८ सदा क्रात्रा निशीथिण्यां सकल वासरं नृप ।

नानानिवानि रात्राणि व्याचष्टे च गृणोति च ॥ p. 320.

५०९ सहशरदृष्टिं तादा स्मृतिबीजस्य बोधकाः । p. 370.

५१० सद्रूपोद्भासना माया स्वन एवासनं पुरा ।

अथवाप्यपदार्थानामन्यथा कृतिरेव वा ॥

अदेशकालपारोक्ष्य परोक्षस्यैव वस्तुन ।

मन्त्रीय रादिभिः सोऽप्यभिद्रुमाल इतीरितः ॥ p. 128.

५११ सपत्नीनखदन्तानि चिह्नं यत्र न दृश्यते ।

विस्मापमानमनेष्यं शुभं सोऽभिधीयते ॥ p. 280, p. 276.

५१२ सपानि श्रीं वृक्षपानम् । p. 326

५१३ सप्तसुपमानपूषदस्य वदुर्गादिशेष्य उत्तरपरलोपश्च । p. 365.

५१४ स प्रेमा तमिवो यूनोनिहृड भाववचनम् । p. 279.

५१५ सदनैश्चमुनिपारशेनगुणमुचयतः ।

नरयोवनयोः स्नाध्यप्रकृत्यो श्रेष्ठरूपयोः ॥

मारीपुरुषयोस्तुल्या परस्परविभक्तिः ।

इत्यादया चित्तानीं रतिरित्यभिधीयते ॥ p. 229.

५१६ संभाव्यनिषेधनिवृत्तये ईं प्रतिषेधो । p. 252.

५१७ समूहस्यापि रसजनराणि स्वविभावादिमामग्रां स्वावस्थायां पद्येपि लक्ष्यपरिपोषणी

चमत्कारगोचरतां मतिपक्षेने तथापि स चमत्कारस्यावस्थां पद्येष्वप्यत्र न विभक्तिः

म्याति किं तु चमत्कारांतरमनुवाचति । p. 285.

५१८ संमोहानन्दमर्षदा मदीं मदापयोगज ।

अमुना चोत्तम रोने मध्यो हसति गायति ॥

अचमप्रकृतिभावि पश्य वक्ति रोदिति ॥ p. 245.

५१९ सरित् पुलिनं वेला कान्तारारामरूपरा ।

लज्जामृदाणि विरज्यं शय्या विमलपाञ्चिता ॥

दिश विहारदेवाः स्फुः ॥ p. 157.

- ५१० सर्वत्रैकैवानन्दव्यक्तिर्नास्ति सुखमेति व्यवहियते । अलौकिकविभावाद्यभिव्यक्त्या
कविमयप्रसिद्धचनुमःसदलौकिको रस इति कथ्यते । नानाविधविपलकयानिमलान्तः-
करणेषु रामदमादिसाधनसपक्षेषु श्रवणमननानिर्दिष्टासनपरेषु पामयोगेषु निर्दि-
कल्पकसमाध्यभिव्यक्त्या ब्रह्मोनि परमाब्जेतीषर इति शब्दने ॥ p. 295.
- ५११ सत्यकारेः संपूर्णकथं सतुष्टमानम ।
प्रानोति मुक्तिं चरणे शान्तेनेव रसेन स. ॥ p. 237.
- ५१२ सवम्यादित इत्यं प्रजादनमपेक्षते । p. 90.
- ५१३ सर्वश्रव्यं त्रकाशं स्यादश्रव्यं स्वगतं मतम् ॥
विपदाककरेणान्यपवायांतरा कथाम् ।
अप्योयामनशं यत् स्यातजनान्ते जनान्तिकम् ॥
रहस्यं कथ्यतेश्यस्य पराश्रयापकारितम् ॥ p. 114.
- ५१४ सशब्दुदकपूर्णानि द्रव्यानि । p. 215.
- ५१५ सर्वोत्तमन्तरा वदतुस्मादिवशकविता ।
अन्तरा सा भुवा ज्ञेया नाव्यामिनयराजिनी ॥ p. 149.
- ५१६ सर्वास्वन्यवस्थास्वनुस्वनस्य माधुर्यम् । p. 263.
- ५१७ सर्वो ब्रह्मो विमलप्रपञ्चवद्वति । p. 76.
- ५१८ सरोजालोकनेनेव रशनुकल्पप्रकाशम् । p. 68.
- ५१९ सहकारित्वेकैकालं सपटानायाभिव्यादो सप्तर्षिनिर्देश । p. 47.
- ५१० सह शालपा प्रस्तरं प्रहरति । p. 16.
- ५११ साक्षिगतः साक्षिकोऽप्यमद्वैतवादः । p. 461.
- ५१२ साहचर्यमात्रं सामान्यं द्विष्टं कैमिन् प्रतीयते ।
गुणभेदोऽप्यभेदेन द्विष्टित्वा विवक्षितम् ॥ p. 45.
- ५१३ साधनं निर्दोषं मदे मेन्ये सिद्धीपने मती । p. 301.
- ५१४ साधूनामुपकर्तुं सप्तर्षीं द्रष्टुं विहापसा गच्छन् ।
न कुतूहली कस्य मतमिति च महत्त्वना श्रोतुम् ॥ p. 491.
- ५१५ सामान्यगुणपुलस्तु पौरुषात्ते द्विष्टादिकः । p. 23.
- ५१६ सिद्धिदादूलनायासाः पुमि श्रेष्ठार्थभाषणः । p. 134.
- ५१७ मुकुटप्राप्तिक्रियासो ललितं परिवर्त्तयते । p. 36.
- ५१८ मुवदुःखादिभिर्योगैर्वास्तव्याभावकम् । p. 220.
- ५१९ मुगधपुष्पावकपूणकुम्भः शक्रवज्र-जन्मदीपनीनम् ।
उद्दिष्टं शेषमुद्गुणानां मित्रिनादशेषुप्राप्तनीनम् ॥
मुशनापाञ्चजलेमहीणां मर्यादात्यागवशदानम् ।
सदशनं श्रेष्ठमुचितं स-व रसेन मृतानां च सुषोडितं तन्त्रम् ॥ p. 151.

भस्मोदयवेलायां दद्यादेन फल भवेत् ।

गोविन्दजनकलायां सद्यः स्वप्नफल भवेत् ॥ p. 151.

१५९ स्वभावोक्तिबुद्धौ ज्ञेयवस्तुस्वभाव्यवगणनम् । p. 319.

१६० स्वरूपाभावशेषप्रति पुनरुक्ति फलान्तरात् ।

शब्दानां प्रकृतीनां वा त्वदानुप्रास इष्यते ॥ p. 345.

१६१ स्वा या साधारणा चैव मुग्धा मध्या प्रमत्तिका ।

आद्यैरुक्ता विज्ञान्ये द्वे धीराधीरोमयात्मना ।

अद्वैतकनिष्ठाभेदेन ते पञ्च द्विविधे पुनः ।

अध्या परा परोक्षा ॥ वेश्या त्वेकेति बोद्धव्यम् ।

* * * * *

अतुपञ्चाशदधिकत्रिंशत्पासां तदा भवेत् ॥ p. 37.

१६२ स्वात्मिभूत्यावर्णानां व्यवस्थापरिकल्पने ।

अन्यो यः कियते शिष्टः प्रतिभू स निगद्यते ॥ p. 238.

१६३ स्वार्थयोगे समानेऽपि सद्यः तेनायलक्षणा ।

यत्रेयमजहत्स्वायां जहत्स्वाया त त विना ॥ p. 50.

१६४ स्वेदे वारमले शुभाशुभकर गन्ध मुषीलस्येत्

सेव्यो मूकहलाजपाटलघृतप्ररूपः प्रशस्ताह्वयः ।

पतस्मादपरः शुभोऽयमुदितः सत्त्वेन रूपेण यो

मुक्तः सोऽपि मतकृजः समुचितः कल्याणः स्तुष्यते ॥ p. 166.

१६५ सौ ज्ञानावात्मनि स्व विद्यात्मये स्वोऽन्वितां घने । p. 33

१६६ हृजे हृजे हलाह्वाने नीचां चेटां सर्वां प्रति । p. 192.

१६७ हस्ताग्रप्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् । p. 412

१६८ हातादिदलकारास्तेऽनुमानीपमादयः ।

भेदादयो गुणास्तत्र शीवादय इव स्थिता ॥ p. 335.

१६९ हास्यो जुगुप्सा शृङ्गारहास्यो योऽक्रमयानकौ ।

भयानकौ रोद्रभीरी तथा शृङ्गारविस्मयो ।

वीरसकृदणो रोद्रशृङ्गारी च यथाक्रमम् ।

शृङ्गारादीनामप्यविद्यः रसामासन् विवर्तते ॥ p. 227.

१७० हीनसंवाचने तु रे । p. 22.

१७१ हुलः द्विफलपत्रात्मन् । p. 168.

१७२ हेयते नृपतेऽपानां वृहतीति च । p. 170.

१५९ अतः सद्यः सद्यो by १० वक्रः १६० By २२०. १६१ By मये १६२
तरः ०० पक्षपक्षः p. ॥ 8 and सिद्धा ०० तः वा by प्रति. १६५ अतः १११०.
१६६ अतः ११११. १६८ हा ५० १०० अतः. १०१ हे १०. १०२ By ५० ५०.

The following are the names of works and authors quoted in the Ratnas'āṇa:—

अमर.	मञ्जिनाथ.
काव्यप्रकाश	विश्व
काव्यलोचन (1 & लोचन on ध्वन्यालोक).	विष्णुपुराण.
दण्डिन.	साहित्यरत्नाकर.
ध्वन्याचार्य.	संमिश्र
भावप्रकाश.	हेमन्ततिलकभाषा by the author of the
भाष्यकार.	रत्नराज himself.
मनु	

Abbreviations.

अ० रा०=अनघराषव.
 अमि० रा०=अभिज्ञानशाकुन्तल.
 अम०=अमरकोश
 अम० यो०=अमरानन्दयोगीन्द्र.
 अल० सर्व०=अलकारसर्वस्व.
 अल० सर्व० सजी०=अलकारसर्वस्वसजीवनी
 अल० सु०=अलकारसुधानिधि.
 आप०=आपस्तम्ब
 उत्त० रा०=उत्तररामचरित.
 उत्प० परि०=उत्पलपरिमल.
 उद०=उदयनाचार्य.
 उद्ग०=उद्गट.
 एकाव०=एकावली
 काव्या०=काव्यायन.
 कालि०=कालिदास.
 का० प्र०=काव्यप्रकाश.
 का० द०=काव्यादर्थ.
 का० छ० सू०=काव्यालकारसूत्र.
 का० शा०=काव्यानुशासन.
 कु० स०=कुमारसम्भव.
 कुमु०=कुमुदाञ्जलि.
 कैप०=कैपट.
 गोपा०=गोपाल.
 जया०=जयादित्य, author of the first
 four Adhyāyas of काशिकावृत्ति, the
 rest being finished by वामन.
 त० वा०=तन्त्रवार्तिक.
 तर०=तरल.
 त्रिवि०=त्रिविक्रम, a lexicographer.
 द० रू०=दशरूप.
 दश० सव०=दशद्वीकासकव
 देव० वज्र०=देववज्रवृद्ध by नीलकण्ठ or श्रीपाति.
 ए० लो०=ए० लो० यालोक.
 नर० सू०=नरहरसूत्रि.
 नाट० प्र०=नाट्यप्रकाश.
 ना० रा०=नाट्यराम.

व्यासो०=व्यासोद्योत.
 पञ्च०=पञ्चपादिका, a commentary on
 शरीरकसूत्रमाष्य by पादपद्माचार्य.
 प० प्र०=पदमञ्जरी, a commentary on
 काशिकावृत्ति by हरदत्त.
 पाणि०=पाणिनि
 पाल०=पालकाव्य (गणविक्रित्ता).
 पु० सा० सुवा०=पुष्पसारसुधानिधि.
 पू० मी०=पूर्वमीमांसा.
 प्र० स०=प्रवरसेन
 प्ररा० प० वा०=प्ररत्नपयवाद.
 वाद०=वादरायण.
 म० गोपा०=महर्गोपाल, author of रसिक-
 रञ्जिनी, a commentary on रत्नमञ्जरी
 म० प्र०=महम्मद, author of आख्यात-
 चाण्डिका and कियप्रतिपद.
 बृह० प्र०=बृहस्पतिमत.
 भर०=भरत.
 भर्तृ०=भर्तृहरि.
 भाष०=भाषव.
 मा० प्र०=मातृप्रकाश, a work on अलकार
 by शारदातनय.
 मोज०=मोतराज.
 मञ्जि०=मञ्जिनाथ.
 म० मा०=महामारत.
 महाभा०=महाभाष्य.
 मान०=मानसोद्गात or अभिव्यक्तिरहित-
 यणि, an encyclopedia by मन्मथमल्ल
 सोमेश्वरदेव who is said to have
 reigned 1127-1138.
 मोल०=मोलेष्वर
 र० व०=रघुवत्.
 र० प्र०=रत्नमञ्जरी.
 रमा०=रामाज by सिंहमहापति, nominal
 author, a Tanjore prince of the
 last century.

र० घ०=रघुक
 लोच०=लोचन
 व० मि०=वराहमिहिराचार्य
 व० स०=वराहसंहिता or बृहत्संहिता of वराह
 मिहिर
 वस० नाव्य०=वसंतराजपीयनाव्यशास्त्र (वस-
 न्तराज being king of कुमारगिरि
 and patron of काट्यवेम quoted by
 माह्वनाथ on माघ 2-8)
 वसि०=वसिष्ठ
 वा० प०=वाक्यपदीय.
 वाम०=वामन
 वा० शा०=वास्तुशास्त्र
 वि० मु० प्र०=विदग्धमुखमण्डन, enigmati-
 clogy by the Buddhist धर्मदास
 वि० चक०=विद्याचक्रवर्तिन्
 विश्व०=विश्वकोष of महेश्वर
 वि० पु०=विष्णुपुराण
 वृ० रत्ना०=रत्नरत्नाकर
 वृत्तिका०=वृत्तिकार
 वृ० वसि०=वृद्धवसिष्ठ
 वैज०=वैजयन्ती by पाद्मवट्ट
 ग्या०=ग्यास
 शा० प०=शांतिपर्वण.
 शार० त०=शारदानवय
 शारि० ना०=शारिकानाथ.
 शाई०=शाईदेव

शिशु० व०=शिशुपालवध.
 शृ० ति०=शृङ्गारतिलक by रुद्रभट्ट.
 शृ० प्र०=शृङ्गारप्रकाश
 श्रीक० ली०=श्रीकण्ठलीला
 षट्सह०=षट्सहस्री quoted by Dhanika
 in his अवलीक on Dhananjaya's
 दरारूप
 षड्वि० ज्ञा०=षड्विंशब्राह्मण
 सगी० चूडा०=सगातचूडामणि
 सगी० रत्ना०=सगातरत्नाकर by शाईदेव.
 साहि० द०=साहित्यदण.
 साहि० मी०=साहित्यमीमांसा by रघुक.
 सिद्धा०=सिद्धाञ्जन
 सू० सि०=सूर्यसिद्धांत by भास्कराचार्य.
 ताम०=ताम्रेश्वर
 से० व०=सेतुबन्ध
 स्क० पु०=स्कन्दपुराण.
 स्पृ० रत्ना०=स्पृतिरत्नावली
 हरा० यो० प्र०=हवात्मयोगप्रदीप, a com-
 mentary on हवात्मयोग by अमरानन्द-
 योगीन्द्र
 हर०=हरदत्त
 हला०=हलापुत्रकोष
 हेम०=हेमचन्द्र, pupil of देवचन्द्रगिरि,
 teacher of कुमारपाल, author of
 काव्यानुशासन and many other
 works (A. D. 1092-1173).

APPENDIX VIII.

Containing Bhāmaha's work on poetics, based upon two Mss., one deposited in the Mahârâjâ's Sanskrit Library, Trivandrum, and the other which seems a transcript of the Ms. at Trivandrum is deposited in the Government Oriental Ms. Library, Madras. The former is designated T. It is written on palm leaves and is about five hundred years old. The ends of the palm-leaves are in many cases worn out. The latter is designated M. T. begins thus—इति । प्रीत्यपवने नमः । महीपतिः । श्रीमद्भारविप्रदेश्यो नमः ॥ M. has अतिप्रसङ्ग in the beginning.

श्रीः । मायहालकारः ॥

प्रपन्नं साई सर्वं मनोवाङ्मयकर्मभिः ।
 काम्याङ्गकार इत्येव यथावुद्धि विधास्यते ॥ १ ॥
 १ प्रमोदकाममोक्षेयु वैचक्षण्यं कण्ठं च ।
 प्रीतिं करोति कीर्तिं च साधुकाव्यविद्वन्धनम् ॥ २ ॥
 अपनस्येव हानुसई क्रीडत्येवात्र कौशलयम् ।
 अहरेव प्रमत्तमत्तमकवेः शालदेवनम् ॥ ३ ॥
 ३ दिनयैव विना का भीः का निशा कविना विना ।
 रदिता सत्कवि-नेन कीदृशी वाग्विरचिता ॥ ४ ॥
 युक्तपदेमादितुं शालं जडपियेऽप्यतम् ।
 काम्यं तु जायते जातु काम्यविद् प्रतिपादितः ॥ ५ ॥
 ५ उपेक्षामयि दिः सतिरन्वविद्यापिनाम् ।
 भास्त एव निरातर्कं कान्तं काम्यमयं वपुः ॥ ६ ॥
 रणदि शोदसी चास्य यावत् कीर्तिरन्वसी ।
 तावत् क्लृप्तमव्यास्ते सङ्गती वैकुण्ठं पदम् ॥ ७ ॥
 अतोऽभिव्यञ्जिता कीर्तिं स्पष्टसीया धुरा स्थितेः ।
 परानो विदितवेपथु विवेकः काम्यकण्ठः ॥ ८ ॥

1 This verse is found in मय्यालोहमेव. quoted without the author's name on p. 12. The reading there is साधुकाव्यनिरचनम् विद्वन्धनम् is also noticed in the foot-note as found in C. and M.

२ Found, quoted without the author's name, in विरनीपति p. 83.

३ Found, quoted without the author's name in लेख्य p. 12.

शब्दश्चन्दोऽभिधानार्थो इतिहासाभयाः कथाः ॥

छोको युक्तिः कलाधेति मन्तव्या काव्ययैवंशी? (मन्तव्या काव्ययैवंमी?) ॥ ९ ॥

शब्दाभिधेये विज्ञाय कृत्वा तद्विदुपासनाम् ।

विलोकयाम्यनिबन्धोश्च कार्यैः काव्यक्रियादयः ॥ १० ॥

सर्वथा पदमप्येकं न निगाथमवयवत् ।

विलक्ष्मणा हि काव्येन दुःसुनेनेत्र निन्यते ॥ ११ ॥

अकवित्वमथर्मम व्यापये दृष्टनाय वा ॥

कुक्कवित्वं पुनः साध्यान्मृतिमाहुर्मेनीषिण ॥ १२ ॥

रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहु रोदितः ।

न कान्तमपि निर्भूषे विभाति चनितामुखम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं वाद्यमाचक्षते परे ॥

रेसुपां तिस्रं च व्युत्पत्तिं वाचां वाण्डन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥

तत्रैतद्वहुः सौम्यं पार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।

शब्दाभिधेयालंकारभेदादिदं द्वयं तु न ॥ १५ ॥

शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्ये पर्यं च तद् द्विधा ।

‘अकयुतं?’ (संस्कृतं?) प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥ १६ ॥

पटतदेवादिचरितरांसि चोत्पापवस्तु च ।

कलाशास्त्राभयं चेति चतुर्यो भिद्यते पुनः ॥ १७ ॥

सर्गबन्धोऽभिनेयार्थं तथैवाख्यापिकाकथे ।

अनिबद्धं च काव्यादि तत् पुनः पञ्चधोच्यते ॥ १८ ॥

सर्गबन्धो महाकाव्यं महतां च महश्च यत् ।

अग्राम्यशब्दमर्थ्यं च सालंकारं तदाश्रयम् ॥ १९ ॥

दमश्चदूतप्रयाणाजिनायकाम्पुश्यैश्च यत् ।

पञ्चभिः संभिभिर्गुणैः नातिव्याख्येयमृदिमत् ॥ २० ॥

१ Quoted with Bhāmaha's name in लोचन p. 10. The different readings are शब्दश्चन्दोऽभिधानार्थः and शब्दश्चन्दोऽभिधानार्थः. Only the 1st Pāda is quoted.

२ Verses 13, 14 and 15 are quoted without the author's name in the 6th Ullāsa of the Kāvya-prakāśa. (V. I. there वनितामुखम्).

३ This half and the first half of verse 15 are quoted by Śrī Prema-chandra Tarkavāgīśa on Kāvya-darsa. Vide p. 11 of his edition.

४ cf. प्राकृतं महकृतं चैतदपभ्रंश इति त्रिधा । quoted without name by नमिसिन्धु on काव्यलंकार of वट्ट २-११.

५ Quoted with the name of Bhāmaha in the commentary on वट्टलंकारसंग्रह by श्रीहरेन्द्रराज.

६ M. has मन्त्र

- चतुर्वर्गाभिधानेऽपि मृगसाधोपदेशकः ।
 पुच्छं लोहस्तमावेत रत्नेषु सकलैः प्रयुक्तम् ॥ २१ ॥
 नायकं प्रत्युपनय्य वंशवीर्यसुतादिभिः ।
 न तस्यैव वर्षं कृयादन्धोत्क्रपाभिधितया ॥ २२ ॥
 यदि कान्धशरीरस्य न स न्यापितयेष्यते ।
 न चाम्बुदयभाङ्गं तस्य मुधादौ ग्रहणं स्तवे ॥ २३ ॥
 नाटकं द्विपदीशम्प्राप्तकलकम्बकादि यत् ।
 वक्तं तदभिनयार्थं प्रकोऽन्यैस्तस्य विस्तरः ॥ २४ ॥
 - १ प्रकृतानाङ्गं श्रम्यसन्दर्भपरवृत्तिना ।
 मयेन पुष्कोदातार्थो सोच्छ्रुतास्तुत्यायिका मता ॥ २५ ॥
 हतमालरायते तस्यां नायकेन स्वचेष्टितम् ।
 वक्तं चापरवक्तं च काले श्रम्यपर्यवसति च ॥ २६ ॥
 फलेऽभिप्रायकृतैः कथा (य^१) वै कैमिद्विदिता ।
 कन्याहरणसंघामविप्रतन्त्रोद्गमिता ॥ २७ ॥
 न यथापरवक्तव्यां शुक्ला नोच्छ्रुतास्तस्यपि ।
 संस्कृतं संस्कृता घेरा कथापथसभाङ्गं तथा ॥ २८ ॥
 श्रम्यैः स्वचरितं तस्यां नायकेन नु नोच्यते ।
 स्वगुणाविष्कृतिं कुर्यादभिजातः कथं जनः ॥ २९ ॥
 - अनिदन्तं पुनर्गोषाश्लोकमात्रादि तद् पुनः ।
 ✓ पुच्छं वक्त्रभाजोक्तं सर्वमवैतदित्यते ॥ ३० ॥
 वैदर्भमप्यदस्तीति मन्यन्ते सुषियोऽपरे ।
 तदेव च किल उपायः सर्वमपि वापरम् ॥ ३१ ॥
 गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति किं प्रयुज् ।
 गतद्विगतिरस्यायानास्तुल्येयमवेयसम् ॥ ३२ ॥
 ननु चारमकर्मशादि वैदर्भमिति कथ्यते ।
 कर्म तथास्तु प्रायेण संज्ञेऽज्ञातां विधीयते ॥ ३३ ॥
 अगुह्यार्थमवकीर्तिं प्रत्यक्षभृजुः कोमलम् ।
 भिन्नं गेयमिवेदं तु केवलं श्रुतेपेक्षलम् ॥ ३४ ॥
 अलंकारवदयाम्यमर्थं न्याय्यमनाकुलम् ।
 गौडीयमपि सार्थं वा वैदर्भमिति नम्यथा ॥ ३५ ॥

१ T. notices प्रयुज् also-

२ M has तदा

३ This distinction between नायकायिका and कथा given by नामद is criticized by दक्षिण in his वाग्पादश १-२१-२८. *False my notes on the Kavya-prakarasa pp. २९-३६*

- न नितान्तादिमात्रेण जायते चारुता गिगम् ।
 ✓ १५ काभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाच्यमनङ्कृतिः ॥ ३६ ॥
 नेयार्थं द्विष्टमन्यापमवाचकमपुक्तिमत् ।
 गदशब्दाभिधानं च कत्रयो न प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥
 नेयार्थं नीयते युक्तो यस्यार्थः कृतिमिर्वलात् ।
 शब्दस्यापातुपास्तः कथंचित् स्वाभिसंभिना ॥ ३८ ॥
 मायेव भदेति यथा सा चासाध्वी प्रकल्पना ।
 वेणुदाकेरिति च तान् नयन्ति वचनादिना ॥ ३९ ॥
 द्विष्टे व्यग्रहितं विद्यद्व्यर्थविगमे यथा (द्व्यर्थं विगमे यथा ?)
 विजिह्वस्तस्य ताः शोकं कीडायां विह्वं च तत् ॥ ४० ॥
 १ हिमापहामित्रपरैरभ्यासं व्योमेत्युवाचकम् ।
 साध्याद्वर्गं वाच्येऽर्थे नाभिधानं प्रतीयते ॥ ४१ ॥
 अपुक्तिमयथा दूता अजलभूमात्रके च ? (मारुतेन्दवः ?) ।
 तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकपुष्पादयः ॥ ४२ ॥
 अवाचो व्यक्तवाच्यं दूरदेशविचारिणः ।
 कथं दूत्यं प्रपयेराजति युक्त्या न युज्यते ॥ ४३ ॥
 यदि चात्कण्ठया यत्तदुन्मत्त एव भाषते ।
 तथा भवतु भूम्नेऽस्मै योभिः प्रयुज्यते ॥ ४४ ॥
 गृहगृह्याभिधानं च न प्रयोज्यं कथंचन ।
 छेपियामपि नैवेदमुपकाराय कल्पते ॥ ४५ ॥
 ४ भसितनिर्गुणाद्रिच्छित्स्त्व धितापातिरद्विदुः ।
 अमिद्विः शुभद्वद्वैद्विषी ज्ञीयिषीष्ट वः ॥ ४६ ॥

१ Found, quoted in अभिनवगुप्तः लोचन on व्याख्यालोक p. 208

१ हिमापहामित्रपरैरभ्यासं व्योम is found in Dandin's *Kavyādhāra*'s 3-120.
 (latter half)

१ M has जलभूमात्र (४१) तेषु च ।

४ Given as an instance of a कठोर composition by योग in his *सरस्वती-
 कण्ठाभरण*, १-११— सोकुप्रायविषयमात्रं कठोर उपजायते । यथा अक्षितति &c. । अत्रा-
 ति कठोरत्वादसौकुमार्यं मृगशीतमेव ।

Ratnes'vara's commentary on the verse is as under:—

अमिद्वितीति । 'क यतो' इति चतुर्नुमापहृतिरन्त्यम् । अक्षितः कृष्णः कनिष्ठः यस्य
 कृष्णवत्त्वा बहिःस्य तुल्यफलम् । अद्रिच्छित्तिरिति बौद्धदार्शन्यात् । स्वर्गं जियति निवर्तति
 ये देवास्तेषां पतिः सेवनीयम् । अद्रिष्टादशलोचनत्वात् । स पश्यन्तो भगवन् बुभुक्ष-
 म्पिद्विरीकरो ऋते शुभद्वद्वैद्विषीतिरिति, सम्भवेति, मारुते, सारदामारुतेत्येवम्, नयना-
 त्तथाभावे जातिर्नो युष्माकं द्विष्टः शुभं ज्ञेयं प्रीयिषीष्ट । अ. यत्तं पुन पुनर्वा वप्यादिपथः । इत्यर्थं
 प्रीयावे आर्थाभिलेखि रूपम् । दृष्टान्तस्य पदम् । पुनिकृता पददोषः । इह तु पदानामप-
 मात्रं निद्रिष्टि इत्यादिना वप्यानां परस्परमनित्यत्वे पश्येव नश्येत्याह । अप्रातिशयादिति ।

श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च कल्पनादुष्टमित्यपि ।
 श्रुतिकृष्टं तथैवाहुर्वाचां दोषं चतुर्विधम् ॥ ४७ ॥
 विद्वच्चोविद्वितक्लिन्नश्छिन्नवान्तप्रवृत्तयः ।
 प्रचारपर्यितोद्गारविसर्गहृदयं वृत्ताः ? (यन्त्रिताः ?) ॥ ४८ ॥
 हिरण्यरेताः संबाधः पेलवोपस्थिताण्डजाः ।
 वारुकादवादयश्चेति श्रुतिदुष्टा मता गिरः ॥ ४९ ॥
 अर्थदुष्टं पुनर्क्षेपं यत्रोक्ते जायते मतिः ।
 भसभ्यवस्तुविषया शब्दैस्तद्वाचिभिर्दया ॥ ५० ॥
 इन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तम्भस्य (स्तम्भस्य ?) विवरैषिणः ।
 पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥ ५१ ॥
 पदद्वयस्य सन्धाने यदनिष्टे प्रकल्पते ।
 तदाहुः कल्पनादुष्टं सञ्जीर्णभरणो यथा ॥ ५२ ॥
 यथाजिह्वदस्त्रादि श्रुतिकृष्टं च ताद्विदुः ।
 न तद्विच्छिन्नं कृत्तिनो गण्डमद्यपरे किञ्च ॥ ५३ ॥
 संनिवेशविशेषात् दुर्लभमपि लोभते ।
 नीलं पलाशमारदमन्तराले सज्जामिव ॥ ५४ ॥
 किञ्चिदाभयसौन्दर्यादते शोभामसाध्यापि ।
 कान्ताविजयनम्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम् ॥ ५५ ॥
 आपाण्डुगण्डमेतत्ते वदन् वनजेषु ।
 संगमात् पाण्डुशब्दस्य गण्डः साधु यथोदितम् ॥ ५६ ॥
 जनयान्यदपि श्रेयं दिक्षा युक्तमसाध्यापि ।
 यथा विद्विन्नगण्डानां करिणासुदवार्तिभिः ॥ ५७ ॥
 मरुक्लिन्नकपोलानां द्विरदामां चतुःशती ।
 यथा तद्ददसाधीयः साधीयश्च प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
 एतद्वाच्यं सुरभिकुसुमं ग्राम्यमेतन्निधेयं
 धत्ते शोभां विरचितामिदं स्थानमस्येतदस्य ।
 मालाकारो रचयति यथा साधु विज्ञाय माला
 योज्यं कान्येष्ववहितभिषा तद्देवाभिधानम् ॥ ५९ ॥
 इति मामहात्कारे प्रथमः परिच्छेदः ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

माधुर्यमभिव्याज्यन्तः प्रसादं च सुमेधसः ।
 समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुज्यते ॥ १ ॥
 केचिदोजोऽभिधितन्तः समस्यन्ति बहुवच्यपि ।
 यथा मन्दारदुष्मरेण्यपि अरितालका ॥ २ ॥

१ भव्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते ।
 आविद्वद्भूतानालप्रतीतिार्थं प्रसादवत् ॥ ३ ॥
 अनुयासः समयको रूपकं दीपनोपमे ।
 इति वाचामलंकाराः पञ्चैवान्यैरुदाहृताः ॥ ४ ॥
 २ सरूपवर्णविन्यासमनुयासं प्रचक्षते ।
 किं तथा चिन्तया कान्ते नितान्तेति यथोदितम् ॥ ५ ॥
 प्राग्यानुयासमन्यतु मन्यन्ते सुधियोऽपरे ।
 ॥ लोलमाखानीलाडिकुलकुलमलो वरुः ॥ ६ ॥
 नानार्थवन्तोऽनुयासा न चाप्यसदुदाहराः ।
 पुस्त्यानिवा मध्यमया जायन्ते चारवो गिरः ॥ ७ ॥
 छादीपमप्यनुयासमिदेष्वन्यपरे यथा ।
 दृष्टिं दृष्टिसुखा पेहि चन्द्रधन्वमुखोदितम् ॥ ८ ॥
 आदिमध्यान्तयमकं पादाभ्यासं तथावली ।
 समस्तपादयमकमित्येतत् पञ्चधोच्यते ॥ ९ ॥
 संश्लेषरुसमूहैरेवैवान्तर्गतिमता ॥
 आदौ मध्यान्तयोर्वो स्यामि (?) ति पञ्चैव तथथा ॥ १० ॥
 साधुनासाधुना तेन राजताराजता भूता ।
 सदितं सदितं कर्तुं सङ्कतं सङ्कतं जनम् ॥ ११ ॥
 साधुस्तंसाशक्तिभ्यदस्मादसारात्
 कृत्वा हेतुान्तं याति वस्त्रं प्रशान्तम् ।
 ज्ञानिं व्याधीनां दुर्दयानामपीनां
 वाञ्छन्त्या यस्त्वे छिन्धि मुक्तानयस्त्रयम् ॥ १२ ॥
 न ते धीर्धिर भोगेषु रमणीयेषु संगता ।
 सुनीलपि हरस्त्येते रमणीयेषु सङ्कता ॥ १३ ॥
 सितासिताधीं सुपयोपराधरां
 सुसम्भदा व्यकमदा ललामदाम् ।
 धनाधना नीलपदाधनाल्लङ्गां
 प्रियामिमामुत्तुङ्गयन्ति यन्ति च ॥ १४ ॥

१ Found in the Sarvapathin, Mallinātha's commentary on Bhāṭṭi-
 kāvya C. XI. l. The reading there is भव्य for श्रव्य. It is also found
 in Jayamangalā on the same verse. The readings there are श्रव्य and
 काव्ये. Found quoted with Bhāmaha's name in his Tīkā on the Jayamangalā
 saṁśodh p 201 "तेन "श्रव्यं नातिसमस्तार्थं मधुरमिष्यते" इति वाचामलंकारेन
 भव्यत्वं यद्गमयेत्तत्र पुनर्मित्यर्थः ।".

२ The first half of the verse is found quoted in the Jayamangalā
 on Bhāṭṭi X. l.

भवी नृपा इत्यसमग्रशासनाः
 फदाचिदप्यप्रतिबद्धशासनाः ।
 कृतागसां मार्गभिदां च शासनाः
 पितृकामाप्यसिततदुत्थानना ॥ १९ ॥
 भनन्तरेकान्तरयोरेवं पादान्तयोरपि ।
 कृत्स्नं च सर्वपादेषु दृष्ट्वत् साधु तादृशम् ॥ १९ ॥
 (तुल्यश्रुतीनां मिथ्यात्वमभिप्रेयैः परस्परम् ।
 वर्षाणां यः पुनर्वांशो यमकं तत्रिगद्यते ॥ १७ ॥
 प्रतीतसन्दर्भो नस्ति सुखिष्टपरसन्धि च ।
 प्रतापे स्वभिधानं च यमकं वृत्तिनां क्षतम् ॥ १८ ॥
 नावापास्वर्धमग्न्याय यमकस्यपदेयिनी ।
 मदेयिता वा सुदिता रामशर्माज्युतोत्तरे ॥ १९ ॥
 नेकाग्राम्यपि यस्मिन्नि व्याख्यामग्न्यानि शाखवत् ।
 असवः सुप्रियामेव इत्यत इमेपस्ये इत्याः ॥ २० ॥
 इत्यमानेन यत्तत्समुपमेयस्य रूप्यते ।
 गुणानां क्षमतरं दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ २१ ॥
 समस्तवस्तुविषयमकदेशविवर्ति च ।
 द्विषा रूपकसुरिद्यमेतमर्थोप्यते यथा ॥ २२ ॥
 श्रीकृष्णमोमद्वयस्तुक्ता जलद्वयनित्यं ।
 नियन्तो मदयन्तमि शक्रकर्म ककारणम् ॥ २३ ॥
 तदिदं त्वय कक्षाणां वल्लभाभाउभारिणाम् ।
 परामुखां धनिर्धारी इतीति मम वां प्रियाम् ॥
 १ भाविमप्यान्तनिर्णयं विधा दीपकमिष्यते ।
 एकस्यैव अग्रस्थत्वादिति तद्विद्यते विधा ॥ २१ ॥
 अमुनि कुर्वतेऽन्यार्थमस्याख्यामर्थोपपन्नम् ।
 विभिनिर्दिष्टवैभवं विधा निर्दिश्यते यथा ॥ २३ ॥

१ Found, quoted in the Jayamangalā on the Bhāṭṭi-kārya X. 1 without the author's name. The reading there is यमकं तत्रिगद्यते.

२ cf. व्याख्यामप्यविदं कल्पयन्तवः सुप्रियामस्य । इत्या इमेपस्यमग्न्यानि विज्ञानिपत्रमा मयः ॥ पृष्ठे २२-२४.

३ Found in the Jayamangalā on the Bhāṭṭi-kārya X. 25 and also in the Agniparvā without the author's name. The reading there is इति विदुः for पत्राम्.

४ M. संवत् ७.

५ Found in the Lochana p. 35 without the author's name.

१ मदो जनयति प्रीतिं भ्रान्तं मानभङ्गुरम् ।
 ॥ प्रियासगमोत्कण्ठां सासङ्गां मनसः शुचम् ॥ २७ ॥
 मालिनीरंशुकभूतं त्रियोऽलं दुहते मधुः ।
 हारीतशुकवाचश्च भूषणाभ्युपत्यकाः ॥ २८ ॥
 २ वीरीमतीररण्यानी खरितं शुष्यन्मसः ।
 प्रवासिनां च चेतांसि शुचिरन्तं निनीयति ॥ २९ ॥
 ३ विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।
 उपमेयस्य यत् साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥ ३० ॥
 यथेव शब्दौ सादृश्यमादितुर्व्यतिराकिणौः ।
 इवांकाण्डमित्रं दयामं तन्वी १ दयामलता यथा ॥ ३१ ॥
 विना यथेव शब्दाभ्यां समासाभिहितापरा ।
 यथा कमलपत्राधी शशाङ्कवदनेति च ॥ ३२ ॥
 वतिनापि क्रियासाम्यं तद्वद्देशाभिधीयते ।
 द्विमातिवद् गीतेऽसौ गुरुवचावुशास्ति नः ॥ ३३ ॥
 समानवस्तुन्यासेन प्रतिवस्तूपमोपपत्तेः ।
 यथेवानभिवानेऽपि गुणसाम्यप्रतीतितः ॥ ३४ ॥
 साधुसाधारणत्वादिर्युगोऽत्र व्यतिरिच्यते ।
 स साम्यमापादयति विरोधेऽपि तयोर्पथा ॥ ३५ ॥
 कियन्तः सन्ति गुणिनः साधुसाधारणभिर्यः ।
 स्वादुपाकफला नद्याः कियन्तो वाध्वशास्त्रिनः ॥ ३६ ॥
 यदुक्तं विप्रकारस्त्वं तस्याः कैश्चिन्महात्माभिः ।
 निन्द्याप्रशंसाचिह्नयासाभेदादत्राभिधीयते ॥ ३७ ॥
 सामान्यगुणनिर्देशात् त्रयमप्युदितं ननु ।
 मालोपमादिः सर्वोऽपि न ज्यायान् विस्तरौ यथा ॥ ३८ ॥
 हानतासंभवो लिङ्गवच्छेदो निर्वर्णयः ।
 उपमानाधिकृत्य च तेनासदृशतापि च ॥ ३९ ॥

१ Found in the Lochana p. 40, quoted without the author's name.

Found in the Jayamangalā with the name of the author, Bhatti C. X. 21. The readings there are प्रीतिमान्द & यद्वयासत्रयोःकाण्डासङ्गा. Vāmana also quotes a portion of it, though wrongly as मानङ्ग मानभङ्गुरम्. Vide the note on ५१३१८.

२ सान्तं M.

३ चरीमती M.

४ Found quoted with the author's name in the Jayamangalā on Bhatti X. 30. (V. I. गुणशेषेण).

५ रयाना M.

त एत उपमादोषाः सप्त शिष्यादिनेदिताः ।
 सोदाहरणलक्षणो वर्णन्तेज्ज च ते पृषद् ॥ ४० ॥
 स मारुतकम्पितपीतयासा
 विप्रत् सलीलं शशिभासमन्त्रम् ।
 यदुग्रवीराः प्रपृहीतशार्ङ्ग-
 स्तेन्द्रायुधो मेव इयामासे ॥ ४१ ॥
 ब्रूचापग्रहादय दक्षिते किं कर्षुर्कम् ।
 वामःशङ्खलपादनाडीनमित्यभिधीयते ॥ ४२ ॥
 सः सर्वेण सरूप्यं नास्ति भास्य कम्पचिद् ।
 यथोपपत्तिवृत्तिभिरुपमा समुत्पन्ने ॥ ४३ ॥
 अरण्यमण्डल, केन्दुः क कान्ताननमगुति ।
 यत्किञ्चित्कान्तिसामान्यश्चक्षिर्नोपमीरते ॥ ४४ ॥
 किं च फलपानि नेपानि लक्षणेन महात्मनाम् ।
 दृष्टं वा सर्वसारूप्यं राज्ञमिमे यथोदितम् ॥ ४५ ॥
 रम्यापुलकंमीलितलोचनेषु
 दीनेषु पद्मनिठनिर्मदेषु ।
 लाळवः स्वमेहोपि भर्तृहीनाः
 केना शत्रिकेष्टः शिलिमां मुखे ॥ ४६ ॥
 रनिनेतुसत्यादिन तस्य दीप्ताः
 यथा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
 जायत्यमाना इव वारिपारा
 दिनार्धभाजः परिवेष्टिणोऽर्काः ॥ ४७ ॥

शायवर्धनस्य

१ नेपाविन् or नेपाविट्ट is named and quoted by नमिसातु in his commentary on इन्द्रो काःपाटकार L. 1 and XL. 24 Medhaviya gives seven details of Upanis:— शिङ्गावनेदी हानातिशयमनयो शिष्याःप्रादुर्भावोऽसौ उपमादोषाः १ ।

२ From, quoted by नमिसातु on अष्टाध्याय XI. 24. कश्चिन्मि शङ्खः । is the reading there and is correct as appears from वल्लुङ्गानुवर्तनादिवान-विरीयते । ४२.

३ From, quoted, without the author's name in the 17th and 18th editions of the text. (V. 1) 'निमलेषु and नन्देषु निर्मदेषु' are read in the 17th and 18th editions. ४ From, quoted in the 17th and 18th editions. ५ From, quoted in the 17th and 18th editions. ६ From, quoted in the 17th and 18th editions. ७ From, quoted in the 17th and 18th editions.

४ शिङ्गाः M.

५ From, quoted in the 17th and 18th editions (V. 1, 24) ६ From, quoted in the 17th and 18th editions.

७ From, quoted in the 17th and 18th editions. ८ From, quoted in the 17th and 18th editions.

परानां मानि भीमानि शिशिरोर्न तत्र पृथग ॥
 मातुः सभातु वायामि पुंसां पादनाभयं संसति ॥ ७२ ॥
 दिग्भेदापि देवार्थप्रयत्नादुच्यते ॥
 अयमभान्तस्त्वयमः सुतस्य पृथग्वते यथा ॥ ७३ ॥
 गहनं गिरयो मेघान् व्युपेतान् गुरुनरि ॥
 गरीयानेव हि गुरुन् विभर्ति प्रणयामतान् ॥ ७४ ॥
 इयमानवतोऽभयं यद्विभेषनिर्गन्म ॥
 व्यतिरेकं तमिज्जति शिरोपापादनायथा ॥ ७५ ॥
 गितासिते पद्मप्रती मेघे ते तावराजिनी ॥
 एकान्तमुपश्याम नु पुण्डरीकासितोत्पले ॥ ७६ ॥
 क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ॥
 ज्ञेया विभावनेऽसौ समाधौ सुलभे सति ॥ ७७ ॥
 अपीतमत्ता शिपिनो दिशोऽनुत्पठितादुत्थाः ॥
 नापांश्चिच्छिन्नपुष्पभिरुपश्लेषं जलम् ॥ ७८ ॥
 अत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्प्रमाणविशेषणः ॥
 सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्ताभनया यथा ॥ ७९ ॥
 रुक्मप्रानृजुरव्यालः स्थिरोऽनेरुमहाफलः ॥
 जातमृतरये चोषेः पातितथ नभस्वता ॥ ८० ॥
 निमित्ततो वचो यत् लोकातिशान्तगोचरम् ॥
 मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया यथा ॥ ८१ ॥
 स्वपुष्पच्छत्रिहारिण्या चन्द्रभासा तिमिरहिताः ॥
 भव्यमीयन्त भृङ्गालिवाद्या समच्छदद्रुमाः ॥ ८२ ॥
 अपा यदि त्वक् शिथिलं व्युत्ता स्यात् फणिनामिर ॥
 तदा युष्मांशुकानि स्पृष्ट्वैश्वर्यमसि योषितम् ॥ ८३ ॥

१ Found, quoted, with the name of भामह in जयमङ्गला on मटि X. 39 (V. 1 विशेषोत्पादनायथा).

२ Found, quoted, with the name of भामह, in जयमङ्गला on मटि X. 40 (V. 1. प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावना & सावयव कथ्यते यथा for समाधौ सुलभे सति) वट्ट's definition of विभावना is exactly the same as भामह's.

३ Found, quoted with the name of भामह, in जयमङ्गला on मटि X. 41 (V. 1. यत्रोक्तमप्यते and रुदिता for रुदिता) अग्निपुराण has the same definition as is given in जयमङ्गला but has बुद्धे. for यथा Also quoted without the name of भामह in अक्षयलोचनेन p. 35 (तत्प्रमाणेऽतिशेषे. V. 1.).

४ सतिमार्थं यथा तथा M.

५ Found, quoted without the name of भामह in जयमङ्गला on मटि X. 12. (V. 1. यत्र वचो) वट्ट has यत्तु वचो and युधाः for यथा.

- इत्येवमादिरदिता गुणातिशयोक्तः ।
 सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्क्येत् तां यथागमम् ॥ ८४ ॥
 १ सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरन्याथो विधान्यते ।
 यत्तोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥ ८५ ॥
 रदेतुश्च सद्यो लेखोऽथ चालंकारस्तथा मतः ।
 सद्युदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥ ८६ ॥
 रगतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पद्मिणः ।
 इत्येवमादि किं कथ्यं वातमिनां प्रचक्षते ॥ ८७ ॥
 यथासंख्यमपोत्प्रेक्षामलंकारद्वयं विदुः ।
 संख्यामिति मेधाविनोत्प्रेक्षामभिदिता कचिन् ॥ ८८ ॥
 ४ भूयसासुपदिष्टानामर्थानामसचर्मणाथ ।
 क्रमयो योऽनुविद्ध्यो यथासङ्ख्यं तदुच्यते ॥ ८९ ॥
 पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्गपुष्कोरुललापिव ।
 वक्रान्तीक्षणमतिवाणीवतैस्त्वया जिताः ॥ ९० ॥
 ५ अविश्रितसामान्या किञ्चिदोपमया सह ।
 अतद्रूपकियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ ९१ ॥

१ Found, quoted with the name of मम्मट in चण्डीक pp. 207-8 (V. l. सर्वं for सर्वैव. सर्वैव however seems to be the reading of अभिनवगुप्त *Indu* लोचन). Found, quoted also in the काव्यप्रकाश X (V. l. सद्यः) Also quoted by मेघचन्द्रनर्कवागीश on काव्यादशे ११२१० (V. l. लेख सद्यः). Also found, quoted by Hemachandra in his *Ṭīkā* on the *Kāvyajñānaśāstra*, p. 267 (सेवा सर्वैव).

२ Found, quoted, with मम्मट's name on कव्यादशे २१२१५ by मेघचन्द्र-नर्कवागीश (V. l. सूत्रमलंकारे च, यथा सद्युदायाभिधेयस्य).

३ Found, quoted, in मेघचन्द्र's काव्यानुशासन p. 17. Found also quoted without मम्मट's name in जयमङ्गल on मृष्टे X. 43 (V. l. 'मदिर', 'मेरा'). Also see काव्यादशे २१२१४ where the first half is found. Also given by मम्मट in the काव्यप्रकाश 7 to indicate varieties of the व्यङ्ग्य according to the nature of the वक्र and the बोद्ध.

४ Quoted without the author's (मम्मट's) name in the जयमङ्गल on मृष्टे X. 43 (V. l. 'सुपदिष्टानां कियाणानय वधमान्'). वक्र has the same definition as मम्मट.

५ Quoted, without मम्मट's name in the जयमङ्गल on मृष्टे X. 11, (V. l. 'वामपदान्, 'विपारोपादुमेवा').

अर्जुनि कर्णेन यथा पार्थस्य पुनरागतः ।
 द्विः संदधाति किं कर्ण- अत्येत्यहिरपाकृतः ॥ ७ ॥
 रीपयोर्योक्तं यदन्येन प्रकृरेणाभिधीयते ।
 उवाच रत्नाहरणे चैत्रं गार्हपत्यं यथा ॥ ८ ॥
 अष्टह्येष्वयं वा नाचं भुज्जमहे य (८) भीतिनः ।
 न भुज्जते द्विजस्तत्र रसदाननिवृत्तये ॥ ९ ॥
 समाहितं राजमित्रे यथा ध्विययोषितम् ।
 रामप्रसक्त्यै यान्तीनां पुरोऽनुद्यत नारद ॥ १० ॥
 उदात्तं अक्षिमान् रामो गुरवाङ्गयामुपेक्षकः ।
 विद्वापापवनं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥ ११ ॥
 अतश्चोपरेऽन्येन व्याख्यानेनाम्यथा विदुः ।
 नानारत्नादिषुक्तं यत् तत् क्रियोदात्तमुच्यते ॥ १२ ॥
 चायङ्गयो नक्तमुपयानन्दनीतिगृहं यथा ।
 प्राचीकान्तोपलब्धं विवेदं परसा मयै ॥ १३ ॥
 उदपमानेन यत् तत्त्वमुपमेयाय साध्यते ।
 गुणक्रियाभ्यां नास्ति च स्थितं तदभिधीयते ॥ १४ ॥
 लब्धं रूपकेऽपीदं लभ्यते काममत्र तु ।
 इदः प्रयोगो युगधुपमानांपमेययोः ॥ १५ ॥
 शीकराम्भोमदमृजस्तुहा जलदन्तिनः ।
 इत्यत्र मेघकरिणा निर्देष्टः कियते संमम् ॥
 ईषादेवार्थवत्संसारम्य च कियते भिदा ॥ १६ ॥
 अतः स होतुपमादेतुनिर्देशात् कामयो यथा ।
 छायायन्तो गतः शला स्वागोहा फलदायिनः ॥ १७ ॥

1 Quoted in the Jayamangalā on Bhamā X. 49 without
 Bhamā's name.

2 I found, quoted with मयह's name in चण्वालीकलोचन p. 40 (V. I.
 शीतिनी विमल न मुञ्चते)

3 I found, quoted without मयह's name in the जयमङ्गल on मङ्गि X. 32.
 V. I. वातपार्थना यथा, नानारत्नादिषुक्त and नानारत्नादिषुक्त)

4 Quoted without मयह's name in the जयमङ्गल on the मङ्गि X. 51
 मेपागुणाम्या V. I.)

5 Quoted without मयह's name in जयमङ्गल on मङ्गि X. 51 (विदने for
 पते and इद for इद).

6 Quoted without मयह's name in जयमङ्गल on मङ्गि X. 54 (V. I. वचने-
 य कामयो for विविन)

7 I found with मयह's name in the commentary on अष्टाङ्गसंज्ञासमूह
 १ म-१६१८-३८५

- यद्वद्विमतमर्थादाश्रयन्ती १ विभूषा इति ॥ २७ ॥
 ॥ अभिस्मारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।
 अपस्तुतप्रशंसेति सा चैवं कथ्यते यथा ॥ २८ ॥
 प्रीणितप्रणवि स्वाद् काले परिणतं बहु ।
 विना पुरुषकारेण फलं पश्यत आसिनाम् ॥ २९ ॥
 अद्वयिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यताम् ।
 किञ्चिद्विचित्तोषो निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥ ३० ॥
 राम सप्तभिन्तु सायान् गिरिं कौञ्जं भृगुतम ।
 गताशेनापि भवता क्रि तशो सदुत्तं कृतम् ॥ ३१ ॥
 ॥ निपयैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् ।
 जेषा निदर्शना नाम उपेववतिभिर्विना ॥ ३२ ॥
 ॥ अयं मन्दयुक्तिर्भोस्वानस्तं प्रतिपिशासति ।
 वदय पतनयति श्रीमतेो बोधयन् मरान् ॥ ३३ ॥
 ६ उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य साधयत् ।
 या वदतुपमानेतदुपमारूपकं यथा ॥ ३४ ॥
 सधयमगनापाममानदण्डो रथाङ्गिण ।
 पादो जगति सिद्धर्क्षमुलेन्दुनवदर्पण ॥ ३५ ॥
 ७ उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ।
 उपमेयोपमा नाम युवते ता यथोदिताम् ॥ ३६ ॥
 सगान्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।
 अभोजमिव वर्कं ते त्वशस्यमिव पङ्कजम् ॥ ३७ ॥

१ विभूषा M.

२ I found, quoted in the *व्यपदेशकलोचन* p. 42 ('प्रशंसा सा विदधा परि कीर्तिना) It may have been quoted from some other work, as मायह's *अप्रस्तुतप्रशंसा* = not of three kinds

३ Found, quoted, without मायह's name in the *उपमङ्गल* on the मंदि X. 39 (नृस्यन्त, विभिरस्य)

४ I found, quoted, without मायह's name, in the *उपमङ्गल* on the मंदि X. 62 (तदर्थस्य विशिष्टस्यो, and इष्टा for जेषा).

५ Found, quoted with मायह's name by प्रनन्दरेड्डयान in his commen- tary on *वद्वालकारसारसमूह* . Also found quoted in *व्यपदेशकलोचन* p. 209.

६ Found, quoted without मायह's name, in the *उपमङ्गल* on the मंदि X. 60 (उपमानस्य, रूपयत् for साधयत्, यो for या)

७ Found, quoted, without मायह's name, in the *उपमङ्गल* on the मंदि X. 61 (पोर for नाभ)

१ तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रये ।
 पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा भता यथा ॥ ३८ ॥
 द्विमपाताविलदिशो गाढालिङ्गनहेतवः ।
 द्वाद्विमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभि सह ॥ ३९ ॥
 २ विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ।
 अर्थान्तरन्यासवती परिच्छित्तिरसौ यथा ॥ ४० ॥
 प्रदाय वित्तमर्थिन्य स यद्योषनमादित ।
 सता विश्वजनीनानामिदमस्खलितं धनम् ॥ ४१ ॥
 ३ उपमानेन तत्त्वं च भेदे च वदतः पुनः ।
 सत्सन्देहं वच्य स्तुत्यै सत्सन्देहं विदुष्या ॥ ४२ ॥
 किमयं शरी न स दिवा विराजते
 कुसुमागुधो न धनुरस्य कौस्तुभम् ।
 इति निस्मयाद्विभूततोऽपि मे मति-
 न्त्ययि वीक्षते न लभतेऽर्थनिग्रयम् ॥ ४३ ॥
 ४ यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
 भसादृश्यविश्रुतास्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ ४४ ॥
 ताम्बुलरामप्रलयं स्फुरद्दशनदीपिति ।
 इन्दिराभनयनं तत्रैव वदन् तत्र ॥ ४५ ॥
 ५ छिद्यस्याधेन मंशुकः किंपिदुरेधयान्वित ।
 रूपकाधेन च पुनर्यत्रैवाययवं यथा ॥ ४६ ॥
 ६ तुल्योदयावसानत्यादृतेऽस्त प्रति भास्वति ।
 वासाय वासर शान्ता विशतीव तमोगृहम् ॥ ४७ ॥

१ Quoted without मामह's name in the जयमङ्गल on the मङ्गि X. 65
 (तुल्यकालक्रिये, 'समाश्रिते, वाच्येनैकेन for पदेनैकेन).

२ Quoted without मामह's name in the जयमङ्गल on the मङ्गि X. 66.

३ Quoted without मामह's name in the जयमङ्गल on the मङ्गि X. 67. (उप-
 मानोपमेयस्य तत्त्वं च वदतः पुनः । सत्सन्देहवच्यं स्तुत्यै) Also quoted in अष्टा-
 लोचन p 107.

४ Quoted without मामह's name in the जयमङ्गल on the मङ्गि X. 68 (साद-
 र्यस्याविरक्षणं)

Also quoted with मामह's name in the चित्रमंशस्य p 14 ('विश्रुतातो
 वदन्ति) and without मामह's name in the अलङ्कारकौस्तुभ p. 23 of विशेषपरिचय
 ('विश्रुतातो वदन्ति)

५ Found, quoted without मामह's name in जयमङ्गल on मङ्गि X. 69
 ('किंपिदुरेधयः')-

६ Found quoted in अष्टालोचन p 41 (तमोगृहम्).

त्वत्तेजसा दग्धसमस्तशोभा

द्विपां पुरः पश्यतु राजलोकः ॥ १६ ॥

गिरामलंकारविधिः सविस्तरः

स्वयं विनिश्चित्य विद्या मयोदितः ।

अनेन वागर्थविदामलंकृता

विभाति नारीव विदग्धमण्डला ॥ १७ ॥

इति मामहालंकारे तृतीया परिच्छेदः ॥

अथ चतुर्थं परिच्छेदः ।

१ अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्वमम् ।

शब्दहीनं यतिश्रेष्ठं भिन्नवृत्तं विसन्धि च ॥ १ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

२ प्रतिशब्देन दुष्टान्तहीनं दुष्टं च नेप्यते ॥ २ ॥

अपार्थमित्यपेक्षार्थं स चार्थः पदवाक्ययोः ।

अर्थवान् वर्णसंघातः सुश्रुतिहन्तं पदं पुनः ॥ ३ ॥

पदानामेव संघातः सापेक्षाणां परस्परम् ।

निराकाङ्क्षं च तद्वाक्यमेकत्वस्तुनिवन्धनम् ॥ ४ ॥

क्रमशस्तिपु वर्णेषु सहातादि न गृह्यते ।

शुद्धौ तु संभवत्येतदन्यत्वेऽपि प्रतिश्रवणम् ॥ ५ ॥

धीरन्त्यशब्दविषयास्तत्तवर्णाद्विस्तृप्तिः ।

वाक्यमित्याहुरपरे न शब्दाः ध्वनन-वराः ॥ ६ ॥

अत्रापि बहु वक्तव्यं जायते तत्तु नोदितम् ।

गुरुभिः किं विवादेन यथाप्रकृतमुच्यते ॥ ७ ॥

३ सञ्चदायार्थशून्यं यत्तदपार्थक्यमिष्यते ।

दादिमानि दशपूपाः पटित्यादि यथोदितम् ॥ ८ ॥

विरुद्धार्थं मत्तं व्यर्थं विरुद्धं रूपदिश्यते ।

पूर्वापरार्थव्याघाताद्विपर्ययरुदं यथो ॥ ९ ॥

मति मानं प्रिये वेदि उपुत्तामस्य मा गुणः ।

भर्तुश्छन्दस्तुतिर्नित्यः प्रेम प्रप्ति न हि प्रियः ॥ १० ॥

उपासितगुरुत्वान् त्वं विजितेन्द्रियशत्रुषु ।

श्रेयसो विनयागनमपुना तिष्ठ केवलम् ॥ ११ ॥

यदभिप्रायमन्योन्यं तदेकार्थं प्रचक्षते ।

पुनरुक्तभिर्दे प्राप्नुवन्त्ये शब्दार्थभेदतः ॥ १२ ॥

१ The first verse and the first half of the second is exactly the same in the Kāvya-lāra's of Dandin. 3-125-126.

२ The line प्रतिशब्दः is quoted by Premachandraśārkavāgīśa in his commentary on the Kāvya-lāra's 3-127.

३ Found in Dandin's Kāvya-lāra's 3-128. (नदपार्थविनोप्यते).

न शब्दपुनरुक्तं तु स्थौल्यादत्रोपवर्ण्यते ।
 कथमाश्रितचित्तः सञ्चुक्तमेवाभिधास्यते ॥ १३ ॥
 भयशोकाभ्यमुयासु हर्षविस्मययोरपि ।
 यथाह गच्छ गच्छेति पुनरुक्तं न तद्विदुः ॥ १४ ॥
 अत्राप्युनरुक्तं यतदेवैकार्यमिष्यते ।
 उक्तस्य पुनराख्याने कार्यसंभवतो यथा ॥ १५ ॥
 तामुत्क्रमनसै नूनं करोति ध्वनिरम्भसाम् ।
 सौधेषु घनस्रक्तानां प्रणाडीमुखपातिनाम् ॥ १६ ॥
 श्रुते सामान्यधर्माणां विशेषस्यादुदाहृतेः ।
 अप्रतिषं यदेतज्ज्ञानं (यदेकत्र तज्ज्ञानं ?) संशयं विदुः ॥ १७ ॥
 ससंशयमिति प्राहुस्ततस्तज्ज्ञानं वचः ।
 इष्टे निश्चितये वाक्यं न वेलायेति (?) तद्यथा ॥ १८ ॥
 १ व्यालवन्तो दुरारोहा रत्नवन्तः फलाम्बिता ।
 विपमा भृशतस्तेभ्यो भयमासु प्रमादिनाम् ॥ १९ ॥
 यथोपदेशं कथ्यतो निर्देशोऽत्र कमो मतः ।
 तदपेतं विपर्यासादित्याख्यातमप्यमम् ॥ २० ॥
 विद्यानां किरीटिन्दु इयमाभ्रदिममच्छर्वी ।
 रथाङ्गच्छते विधानौ पातां वः शंभुनाङ्गिणौ ॥ २१ ॥
 सूत्ररुत्पादकोरुप्रयोगाद्योऽन्वया भवेत् ।
 तमाप्तभायकाः सिद्धे शब्दार्थान् विदुर्मेधा ॥ २२ ॥
 मूर्खस्तद्विद्वद्विनो विततान्भोगरीयसः ।
 तेनस्तिरयतः सौर घनान् पदय दिग्भित ॥ २३ ॥
 यतिदण्डोनिःशब्दानां शब्दानां वा विचारणा ।
 तदपेतं यतिभ्रष्टमिति निर्दिश्यते यथा ॥ २४ ॥
 रिशुत्वन्तस्तमाकासितवक्षुष रमे वारिराहा इत्यन्ति ॥ २५ ॥
 गुरोर्दोषो यणस्य योऽस्थाने रचनाविधिः ।
 तज्ज्ञानाधिकता वापि भिन्नवृत्तमिदं यथा ॥ २६ ॥
 भवति भयरमाला काननेष्टमदासौ
 त्रिराहतरमजीकोर्द्ध ...त्यय गन्तुम् ॥ २७ ॥
 कान्ते इन्द्रशिरोरत्ने आश्रयाने दर्शननी ।
 पातां वः शंभुनाङ्गिणौ प्रादुर्गमिष्यतः ॥ २८ ॥
 या देये द्रव्यमभूनिगपि वा नोपार्हयते ।
 तत्तद्विरोधि विज्ञेय मन्त्राणां तदर्थमिष्यते ॥ २९ ॥

मलये रुन्दरोपान्तरुद्रकागस्तुमे ।
 सुगन्धिकुसुमा नम्रा राजन्ते देवदारव ॥ ३० ॥
 पण्णामृतता भेदन काठ पोटेन भियते ।
 तद्विरोधकृदित्याहुर्विपर्यासादि यथा ॥ ३१ ॥
 वददगिशिरासरान् पाटपण्णान् नभस्वत ।
 उल्ला सुरभयन्तामे चूता काननशोभिन ॥ ३२ ॥
 कला सक्तना प्रेक्षा शिल्पान्यस्याऽ गोचर ।
 विपर्यस्त तथैवाहुस्तद्विरोधकर यथा ॥ ३३ ॥
 ऋषभात् पञ्चमात् तस्मान् सपद्मज धैवत स्मृतम् ।
 अय हि मध्यमग्रामो मध्यमोत्पीडितप्रेम ॥ ३४ ॥
 इति सा धारित मोहादन्यथैवावगच्छति ।
 अन्याप्यपि ऋगस्वेरमभिधेया विरोधिता ॥ ३५ ॥
 स्थास्तु जङ्गमभेदेन लोक तत्त्वविदो विदुः ।
 स च तद्व्यवहारोऽत्र तद्विरोधकर यथा ॥ ३६ ॥
 तेषा कटतटभेदेर्गजाना मदविन्दुभिः ।
 प्रावर्तत नदी धारा हस्त्यश्चरथवाहिनी ॥ ३७ ॥
 धावता सैन्यवाहना केनारि सुखच्युतम् ।
 चकार जानुदघ्रापान् प्रतिदिङ्मुखरामधनः ॥ ३८ ॥
 न्याय शस्त्र त्रिवर्गोक्तिर्दण्डनीति च ता विदुः ।
 अतो न्यायविरोधीष्टमपेत यत् तया यथा ॥ ३९ ॥
 विजिगीषुमुपन्यस्य वत्सेष्ट वृद्धदंशनम् ।
 तस्येव कृतिनः पश्चादभ्यधापा (बा?) रदन्यताम् ॥ ४० ॥
 भन्तयैर्विशपानीर्णं सारङ्गद्वयननेत्र इम् (?) ।
 तथाविध गजच्छयनाशासात् स स्वभूगतम् ॥ ४१ ॥
 यदि वापक्षित तस्य सच्चिदै स्वार्थमिदये ।
 अहो नु मन्दिमा तथा भक्तिरा नास्ति भतरि ॥ ४२ ॥
 शरा वृद्धधनुस्तु मन्थुमन्त्रिरातिभिः ।
 ममाणि परिहृत्यास्य पतिष्यन्तीति शत्रुमा ॥ ४३ ॥
 हतोऽनेन मम धाता मम पुत्र पिता मम ।
 मातुलो भागिनेयश्च रुपा सरस्वचेतस ॥ ४४ ॥
 अत्यन्तो विप्रिधान्याजानापुधान्यपराधिनम् ।
 एकारिणमरण्यान्वा न हन्त्युर्बेदक कथम् ॥ ४५ ॥
 नमोऽस्तु तेभ्या निद्रद्भ्यो येऽभिप्राय इवमिम् ।
 शाश्वताभावपात्यैव नयन्ति नयवेदिन ॥ ४६ ॥
 मचेतमो प्रेभस्य चर्मणा निर्मितस्य च ।
 विशय वेद बालोऽपि कष्ट हि नु यथ नु तत् ॥ ४७ ॥

आगमो धर्मशास्त्राणि लोकसीमा च तत्कृता ।
तद्विरोधि तदाचारव्यातिव्रमणतो यथा ॥ ४८ ॥
भ्रूयता पीतसोमाना न्याय्ये वर्त्मनि तिष्ठताम् ।
अलकरिण्युना वश गुरो सति जिगीयुषा ॥ ४९ ॥
अभायोदेन सत्कारमन्तरेण द्विजन्मना ।
नखाहनदत्तेन वेद्यावान् निशि पीडित ॥ ५० ॥

न दूषणायायमुदाहृतो विधि-
न चाभिमानेन किमु प्रतीयते ।
कृतात्मना तत्त्वदृशा च मादृशो
जनोऽभिसापि क इवावभोत्स्यते ॥ ५१ ॥
इति मामहात्मकारे चतुर्थ परिच्छेद ॥

अथ पञ्चम परिच्छेद ॥

अथ प्रतिज्ञाहेत्वादिहीन दुष्ट च वर्ण्यते ।
समासेन यथान्याय तन्मात्रार्थप्रतीतये ॥ १ ॥
प्रायेण दुरोधतया चाप्राद्विभ्यस्त्यमेधस ।
तदुपच्छन्दनायेप इतुन्यायः (उबोषय ॥ २ ॥
स्त्वादुक्तान्यरसोन्मिश्र चात्रमण्युपपुञ्जते ।
प्रथमाष्टादमधव पिबन्ति नृद भेषजम् ॥ ३ ॥
देन स चन्द्री न स्तद्वाच्य न स न्यायो न सा वरा ।
जायत यत्र काव्याङ्गमहो भारा महान् क्व ॥ ४ ॥
सत्त्वादय प्रमाणाभ्या प्रत्यक्षमनुमा च स ।
असाधारणसामान्यविषयत्व तया किल ॥ ५ ॥
प्रत्यक्ष स्वरूपापेक्षे ततोऽर्थादिति केचन ।
स्वरूपा नाम जात्यादियोगना प्रतिजानते ॥ ६ ॥
समासप विज्ञेयान् सदर्थात्म्येन च तद् ।
जात्यापवादे ऽस्ति क क विशेष द्रुतश्च स ॥ ७ ॥
तदपवादश्च तथा मित्रा सा पुदिगोचरा ।
अस्त्वस्व चेद्विषय प्रत्यक्ष तत्त्वज्ञान द्वि ॥ ८ ॥
ग्रामपादवभेदेन विज्ञानाज्ञा मता यदि ।
विज्ञानमय सादृश्याद्विषयो स (स्य) विषयना ॥ ९ ॥

१ 'नजो' M

२ Q. read with मन्त्र's name in अष्टावक्र-पञ्चम p. 182 (रायचन्द्रगुप्तजी).

३ Quoted without भामह's name by Hemachandrasaheb Tika
on the Karyānusthāna p. 7 (कन्याश्रम-नियम-पुत्र-करी)

४ 'स्त्वस्व' M.

अर्थादेवेति रूपादेस्तुत एवेति न्यायतः ।

१ अन्यथा घटविज्ञानमन्येन व्यपदिश्यते ॥ १० ॥

त्रिरूपाहिङ्गतो ज्ञानमनुमानं च केन च (केचन ?) ।

तद्विदो नान्तरीयार्थदर्शनं चापरं विदुः ॥ ११ ॥

विदिषास्पदधर्मेण धर्माकृतविशेषणः ।

पक्षस्तस्य च निर्देश प्रतिश्लेष्यभिधीयते ॥ १२ ॥

तदर्थहेतुसिद्धान्तसर्वागमविरोधिनी ।

२ प्रसिद्धधर्मा प्रत्यक्षवादेयिनी चेति दुष्यति ॥ १३ ॥

तथैव हि तदर्थस्य विरोधकरणं यथा ।

यतिर्मम पिता बाल्यात् सुदुर्गत्याहमौरसः ॥ १४ ॥

४ अस्यात्मा प्रवृत्तिर्वेति श्रेया हेत्वपवादिनी ।

धर्मिणोऽस्याप्रसिद्धत्वाच्च १४ मोऽपि न संत्स्यति ॥ १५ ॥

शाश्वतोऽशाश्वतो वेति प्रसिद्धे धर्मिणि ध्यमौ ।

मायते भेदविषयो विवादा एवादिनोर्मिथ ॥ १६ ॥

स्वमिद्धान्तविरोधित्वाद्विश्रेया तद्विरोधिनी ।

कृष्णभक्षो यथा शब्दमाचक्षीताविनशरम् ॥ १७ ॥

सर्वशास्त्रविरुद्धत्वान् सर्वोपमविरोधिनी ।

यथा मुक्तिस्तुर्थाणि प्रमाणानि (न ?) सन्ति वा ॥ १८ ॥

आहुमास्मत्संदिग्धधर्माहितविशेषणा ।

प्रसिद्धधर्मेति मता श्रोत्रयात्यो ध्वनिर्यथा ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षवादिनी तेन प्रमाणेनैव बाध्यते ।

यथा शीतोऽनलो नास्ति ७ रूपमुष्णः क्षपाकरः ॥ २० ॥

सन् द्वयोः सदुभे सिद्धे, व्याटतस्तद्विपक्षत ।

हेतुविरुद्धाणो ज्ञयो हेत्वाभासो निपर्ययात् ॥ २१ ॥

सन् द्वयोरिति यः सिद्धः स्वपक्षपरपक्षयोः ।

अभिरुद्धाण पक्षः फलभेदादयं द्विधा ॥ २२ ॥

परपक्षादुपादानं तद्वत्तेश्चावुदाहृतौ ।

कथमन्यतरासिद्धहेत्वाभासव्यवस्थिति ॥ २३ ॥

साध्यधर्मादुपगत सद्गुणस्तत्र यद् सन् ।

अन्योऽप्यसावेक इव सामान्यादुपचर्यते ॥ २४ ॥

विपक्षस्तद्विस्तृप्तौ व्यावृत्तस्तत्र यो घसन् ।

इति द्वयैराविर्गतिन्यायनिर्लेभ्यसाधुना ॥ २५ ॥

साध्यसाधनधर्माभ्या सिद्धो दृष्टान्त उच्यते ।

तद्विपर्ययो वापि तदाभस्तद्विचिन्तः ॥ २६ ॥

१ अन्यथा T. २ विरुद्धधर्मा T. ३ वादिनी M. ४ अस्यात्मा T. ५ तदर्थस्य M.
६ वादिनी निपः M. ७ रूप M.

साध्येन विज्ञातमितिस्तदभावे च नास्तिता ।
 स्थाप्यते येन दृष्टान्तः स किलान्यैर्द्विष्यते ॥ २०३ ॥
 दूषणान्मताशुकिर्नूनं हेत्वादिनाथ च ।
 तन्मूढत्वात् कथायाश्च न्यूनं नेष्टं प्रतिज्ञया ॥ २०४ ॥
 जातयो दूषणाभासास्ता साधर्म्यसमाधय ।
 तासां प्रपञ्चो बहुधा भूयस्त्वादित् नोदितः ॥ २०५ ॥
 अपरं वक्ष्यते न्यायलक्षणं काव्यसंभयम् ।
 इदं तु शास्त्रगर्भेषु काव्येष्वभिहितं यथा ॥ २०६ ॥
 अप नित्याविनाभावि दृष्टं जगति कारणम् ।
 कारणं चेन्न तावित्यं नित्यं चेत् कारणं न तत् ॥ २०७ ॥
 लक्ष्मप्रयोगदोषाणां भेदेनानेकवर्त्मना ।
 सन्धादिसाधनं सिद्धयै ज्ञानेपदितमन्यथा ॥ २०८ ॥
 तज्ज्ञैः काव्यप्रयोगेषु तत्प्रादुर्भूतमन्यथा ।
 तत्र लोकाभये काव्यमागमास्तत्त्वदर्शिनः ॥ २०९ ॥
 असिसङ्काशमाकाशं शब्दो दूरातुपात्यम् ।
 तदेव वा (+पि!) सिन्धूनामहो स्थेमा महार्चिप ॥ २१० ॥
 रूपादीनां यथा द्रव्यमाभयो नञ्चरति या ।
 इष्टकार्याभ्युपगमं प्रतिज्ञां प्रतिजानते ॥ २११ ॥
 धर्मार्थकामकोपानां संभवात् सा चतुर्विधा ।
 जरायेप विभर्मीति प्रतिज्ञाय पितुर्पथा ॥
 तथैव शुरुणाभारि सा स्यादर्मनिबन्धनी ॥ २१२ ॥
 उपलब्ध्यै स्वयं सीतामिति भर्तुनिदेशतः ॥
 हन्मता प्रतिज्ञाय सा ज्ञातेत्यर्थसंभवा ॥ २१३ ॥
 आहरिष्यान्यभूमय महासेनात्मजाभिति ।
 कृत्वा प्रतिज्ञां वत्सेन इतेति मद्रनाभया ॥ २१४ ॥
 चातुर्चातुर्व्यमुन्मध्य पास्याम्यस्यासृणाहवे ।
 प्रतिज्ञाय यथा भीमस्तचकारावधो रुपा ॥ २१५ ॥
 कार्याऽन्यत्र प्रतिज्ञायाः प्रयोगो न कथंचन ।
 परित्यागस्य कर्तव्यो नासां चतसृणामपि ॥ २१६ ॥
 प्राप्नोष्वेषाय यथा प्रतिज्ञाय सुयोधन ।
 राज्याय पुनरुत्तस्थात्रिति धर्मविरोधिनी ॥ २१७ ॥
 आहूतो न निवर्त्तेऽहं दूतायेति शुचिष्ठिरः ।
 कृत्वा संधां शङ्कुनिना दिदेवैत्यर्थसाधिनी ॥ २१८ ॥
 अयारभ्य निवत्स्यामि मुनिवद्वचनादिति ।
 पितुः प्रियाय या भीष्मशक्ने सा कामवापिनी ॥ २१९ ॥

अत्याजययथा राम सर्वेश्वरवचाश्रयाम् ।
 जामदग्न्य युधा जित्वा सा ज्ञेया कोपवाधिनी ॥ ४४ ॥
 अथाभ्युपगमप्राप्तिं सन्वाभ्युपगमाद्विना ।
 अनुत्तमपि यत्रार्थादभ्युपैति यथोच्यते ॥ ४५ ॥
 निमिन्द्रियद्विषा? अयं को निराकृतयेऽरिभिः ।
 को वा गत्वरमार्थिभ्यो न यच्छति घनं लघु ॥ ४६ ॥
 निमित्त्यपि तु यं क्षेपं सौकर्यं दर्शयत्यसौ ।
 हेतुत्रिलक्ष्मेव मत्तं काव्येष्वपि सुमधसाम् ॥ ४७ ॥
 अन्वयव्यतिरेकसौ हि केवलव्यर्थसिद्धये ।
 यथाभितो वनाभोगमतदास्ति महत्सरः ॥ ४८ ॥
 कृत्रिणात् कुरराणां च वमलानां च सौरभात् ।
 अन्यधर्मोऽपि तस्तिद्धिं सवन्धनं करोत्ययम् ॥ ४९ ॥
 धृमादभङ्गपात् साग्रे प्रदशस्यानुमामिव ।
 अवृधत्तृतास्योऽपि हेतुधात्र प्रतीयते ॥ ५० ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विनैवार्थगतियथा ।
 दीप्रदीपा निष्ठा जले व्यपवृत्तदिवारया ॥ ५१ ॥
 हेतुप्रदीपदीपत्वमपवृत्तो रयेरिह ।
 तस्यापि छिधियामिष्टा दाया प्रागुदिताखयः ॥ ५२ ॥
 अज्ञानसम्यग्ज्ञानविपर्ययवृत्तो यथा ।
 वाशा हरन्ति हृदयममी कुक्षमसौशेरभात् ॥ ५३ ॥
 अपामन्यणवर्चित्वादेते ज्ञया शराख्ये ।
 असौ शुद्धान्तनेत्रत्वान्नरोर इति गृह्यताम् ॥ ५४ ॥
 तुल्यजातावदृष्टत्वात् साध्यस्यचचोरताम् ।
 अत्र स्यार्थस्य दुष्टान्तं प्रतिबिम्बनिर्देशेनम् ॥ ५५ ॥
 तन्मरमानममेवास्तु न हेतुनभिधानतः ।
 साध्यसाधनयोरुक्तिरुक्तादन्यत्र नेप्यते ॥ ५६ ॥
 सुखं पश्यमित्यत्र किं साध्यं किं च साधनम् ।
 इति प्रयोगस्य यथा कलाचपि भवानिह ॥
 श्रयान् वृद्धाश्चिष्टत्वात् पुनं वाचंशुगे यथा ॥ ५७ ॥
 यत्र दुष्टान्तमात्रेण व्यज्यते साध्यसाधने ।
 तमाहुः शुद्धदुष्टान्तं तन्मात्राविष्कृतेर्यथा ॥ ५८ ॥
 भरतस्त्वं दिवापस्त्व त्वमर्वेण गुरुत्वा ।
 त्वमेव वीर्यगुणस्त्वमेव मरणादन ॥ ५९ ॥
 कथमेवपदनैव व्यज्येरस्य तं गुणा ।
 इति प्रयुजते सन्तं कचिद्विस्तरर्भाख्य ॥ ६० ॥

पदमेकं परं साधु नार्वाचीननिबन्धनम् ।
 वैपरीत्याद्विपर्यासं कीर्तयति करोति तत् ॥ ६१ ॥
 अद्वयमसुभिर्भेदं रसवत्त्वेऽप्यपेक्षलम् ।
 काव्यं कपित्थमाम्रवत् (?) केपाचित् सदृशं यथा ॥ ६२ ॥
 प्रजाजनश्रेष्ठवरिष्ठभूम्भ-
 च्छिरोर्विताङ्घ्रेः पृथुकीर्तिपिण्य ।
 अहिप्रपयस्य जटारिपात्र-
 स्तवैव नान्यस्य सुतस्य वृत्तम् ॥ ६३ ॥
 भङ्गुमन्निश्च मणिभिः फलनिश्चैव शालिभिः ।
 कुल्लैश्च कुसुमैरन्यैश्चोऽलङ्कुरुते यथा ॥ ६४ ॥
 शुभमरकतपद्मरागजिह्वे-
 सफलसपङ्खवभूरिचारुते ।
 बहुकुसुमविभूषिते स तस्यै-
 चुरसुनिसिद्धयुते सुमेरुपृष्ठे ॥ ६५ ॥
 तदेभिर्हैर्भूष्यन्ते भूषणोपवनसजः ।
 वाचां वकार्यशब्दोक्तिरलङ्काराय कल्पते ॥ ६६ ॥
 विरुद्धपदमस्वर्थं बहुपूरणमाकुलम् ।
 कुर्वन्ति काव्यमपरे व्यापताभीप्सया यथा ॥ ६७ ॥
 एकातकोटनामस्कूटचकुलताचन्दनस्पन्दनाम्भ-
 मृकाकर्पूरचक्रागरुमनमिलाध्यामरूपाप्रतीर ।
 शङ्खवाताकुलान्तस्तिमिमकरकुलानीर्णवीचीप्रतानां
 दधे यस्याम्बुराशिः शशितुमुदसुधाशीरगुह्यं सुसौन्दर्यम् ॥ ६८ ॥
 इति निगदितास्तास्ता वाचांमलङ्कृतयो मया ।
 बहुविधकृतीर्दृष्टान्येषां स्वयं परितर्क्य च ।
 ग्रथितवचसः सन्तोऽभिज्ञाः प्रमाणनिहासरे
 , गुरतरयियामस्वाराधं मनोऽवृत्तशुद्धिभिः ॥ ६९ ॥
 इति मायहालकारे पञ्चम परिच्छेदः ।

अथ षष्ठ परिच्छेदः

सुब्राम्भसं पदावर्तं पारायणरसातलम् ।
 धानूणादिगणघटं ध्यानगडवृहद्वनम् ॥ १ ॥
 र्थरैरात्योक्तप्रान्तममेषोभिरसृष्टितम् ।
 सदोपभुक्तं सर्वाभिरन्यवियाकरेणुभिः ॥ २ ॥
 नापासयित्वा दुर्गापमशुं व्याकरणाण्यम् ।
 शब्दरत्नं स्वयंगममलकनुमयं जन- ॥ ३ ॥
 नस्य चाधिगमे यत्नः कार्यः काव्य विधिस्तथा
 परप्रत्ययतो यत्नु किमते तेन का रतिः ॥ ४ ॥

वक्रवाचां कवीनां ये प्रयोगं प्रति साधयः ॥
 प्रयोजं ये न युक्ताश्च तद्विवेकोऽयमुच्यते ॥ २१ ॥
 नामयुक्तं प्रयुज्जीत चेत्तः संगोहकारिणम् ।
 तुल्यार्थत्वेऽपि हि व्याप्तौ को हन्ति गतिवाचिनम् ॥ २२ ॥
 श्लोकादि न तु दुर्बोधं न दुष्टादिमपेक्षम् ।
 ग्राम्यं न पिण्डीशरादि न द्वित्वादिमपार्थक्यम् ॥ २३ ॥
 नाप्रतीतान्यथार्थत्वं धात्वनेकार्थतावशात् ।
 न लेख्यापकाकृष्टसंहति ध्याति वा यथा ॥ २४ ॥
 न शिष्टैरुक्तमित्येव न सन्त्रान्तरसाधितम् ।
 छन्दोवदिति चोत्सर्गात् चापि च्छान्दसं वदेत् ॥ २५ ॥
 कमागतं स्तुतिस्तुल्यं शब्दमप्यमुदीरयेत् ।
 अतिशेते झलंकारमन्यं व्यञ्जनचारुता ॥ २६ ॥
 सिद्धो यथोपसंख्यानादिष्टया यथोपपादितः ।
 तमाद्रियेत प्रायेण न तु योगविभाजनम् ॥ २७ ॥
 इयं चन्द्रमुखी कन्या प्रकृत्यैव मनोहरा ।
 अस्यां सुवर्णालंकारः पुष्पाति नितरां भियम् ॥ २८ ॥
 वृद्धिपथं प्रयुज्जीत संक्रमेऽपि मृजेर्यथा ।
 मार्जन्यवरारामं ते पतन्तो बाष्पविन्दवः ॥ २९ ॥
 सरूपछेपं तु पुमान् प्रिया यत्र च शिष्यते ।
 यथाह वरुणाविन्दो भवो शर्वो मृदाविति ॥ ३० ॥
 यथा पटयतीत्यादि णिच् प्रातिपदिकात्तत ।
 णादिष्ववदित्वा च तथा वक्ष्यतीत्यपि ॥ ३१ ॥
 प्रयुज्जीताव्ययीभावमदन्तं नाप्यपञ्चमी ।
 तृतीयासप्तमीपथे नादुन्विपयमानयेत् ॥ ३२ ॥
 तिष्ठतु प्रभृतौ याच्यो न चंदिरमगोपरो ।
 यथा विद्वानपीतेऽसौ तिष्ठतु च वहतु च ॥ ३३ ॥
 शिष्टप्रयोगमात्रेण न्यासकारमतेन वा ।
 वृत्त्या समस्तपङ्क्तिं न कथंचिदुदाहरेत् ॥ ३४ ॥
 मृज्जपक्रमात्रेण वृत्तहन्ता यथोदितः ।
 अकेन च न कुर्वीत वृत्ति तदृमको यथा ॥ ३५ ॥
 पञ्चराजीति च यथा प्रयुज्जीत द्विगुचियाम् ।
 नपुंसकं तत्पुष्टं पुरद्वतसर्धं यथा ॥ ३६ ॥
 सर्वेभ्यश्च भृशदिभ्यो वदेत्पुनर्हलं यथा ।
 प्रियोन्मनायते सा ते किं भद्राभिमानायसे ॥ ३७ ॥
 इतिर्येकरश्चः पद्यमामन्तं च वदेत् किपि ।
 यथोदितं सगभिरा सुहृच्चं रिगुतामिर ॥ ३८ ॥

असन्तमपि यद्वाक्यं तत्तथैव प्रयोजयेत् ।
 यथोच्यतेऽम्भसां भासा यशसामम्भसामिति ॥ ४१ ॥
 पुंस्त्रियां च कस्वन्तभिच्छन्त्यच्छान्दसं किल ।
 उपेयुषामपि दिवं यथा न व्येति चारुता ॥ ४२ ॥
 इभकुम्भनिभे वाटा दधुपी कन्तुके (?) स्तनौ ।
 रतिलेदपरिश्रान्ता जहार हृदयं नृणाम् ॥ ४३ ॥
 शबलादिभ्योऽतितरं भाति निज्विहितो यथा ।
 वलाका पश्य सुश्रोणि घनाब्जवलयन्त्यम् ॥ ४४ ॥
 शिशिरासारकाणिका सद्गशस्ते तुरुङ्गवत् (?) ।
 संवीजयति सुश्रोणि रतिलेदालसेक्षणाम् ॥ ४५ ॥
 एव णिच प्रयोगस्तु सर्वत्रालंकृति परा ।
 डिङ्गत्रयोपपन्नं च ताच्छीत्यत्रिपयं णिनिम् ॥ ४६ ॥
 तस्या हारी स्तनाभोगो वदनं हारि सुन्दरम् ।
 हारिणी तनुरत्यन्तं क्रियन्न हस्ते मनः ॥ ४७ ॥
 ताच्छील्यादिषु चेष्यन्ते सर्वे एवात्र नाश्य ।
 विशेपेण च तत्रेष्टा युक्कुरज्ज्वरजिष्णुच ॥ ४८ ॥
 क्षिप्रन्तं च प्रयुज्जीत संगतिं संहतिर्यथा ।
 शकारौ जागृरिष्टौ च जागयां जागरा यथा ॥ ४९ ॥
 उपासने तिचपुचं नित्यमासे प्रयोजयेत् ।
 लुपटे च कर्तुमिष्यं देवनी रमणो यथा ॥ ५० ॥
 अणन्तादपि दीविष्टो लक्ष्मी पौरन्दरी यथा ।
 अण्महारजनाहाधरोचनाभ्यां तथा च ठह ॥ ५१ ॥
 आनुविष्टं च कुसुदागयेयं भू कुसुदती ।
 ठह व्यापि तेन त्रयस्तन्याधिक क्षात्रिको यथा ॥ ५२ ॥
 हितप्रकरणेऽर्णं च सर्वशब्दात् प्रयुज्जते ।
 १ ततच्छमिष्टया च यथा सारं सर्वथा इत्यदि ॥ ५३ ॥
 वदेदिमनिजन्तं च पटिमा लक्षिमा यथा ।
 विशेपेणयसुत्रिष्टो ज्यायानाप कनीयसीम् ॥ ५४ ॥
 द्वयमज्दप्रचारिष्टौ प्रमाणमिष्यौ यथा ।
 जातुदग्री मणिप्रारी नितम्बद्वयमं सर ॥ ५५ ॥
 मनुष्प्रकरणे ज्योत्स्नातमिमादृङ्गिणादुय ।
 इनच फलवर्हभ्या फलिनो बहिणो यथा ॥ ५६ ॥
 इनि प्रयुजः प्रायेण तथा ठंश्च मनीषिभि ।
 तत्रापि मेसलामात्ताभयानां सुतरा मत्ता ॥ ५७ ॥
 अभ्यस्ताज्जेरदादेसे दधतीतादयोऽपि च ।
 रोदितित्वपिर्तीत्यादि सहेय सारं गतुमम् ॥ ५८ ॥

अभ्यस्तेषु प्रयोक्तव्यमदन्तं च विदे श्रुतु ।
 असौ दपदलंघनं स्रजं विषयं शोभते ॥ ५९ ॥
 ... ..रं योगिनं वदेत् ।
 यथैतच्छास्यमाप्नोति वनं वनजलोचने ॥ ६० ॥
 नैकत्रौकारभूषणं गतो यातो हुतो यथा ।
 साधुर्ध्यावत्सयोभस्य श्रुत्यावान्ध्र पदते ॥ ६१ ॥
 साधुतुल्यमयमेतदनुक्रम्य
 को वद्वतीति विगतोऽहमतो विष्णुरात् ।
 जन्मदार्णवस्य यदि कश्चिद्रूपेति पारं
 भोमाम्भसश्च जलधरेति विस्मयोऽसौ ॥ ६२ ॥
 विष्णोर्नाम सततमपाधयोऽपराध
 तासुहो न च निरपह्नि काश्चिदर्थान् ।
 श्रेयं जगति मते हि पाणिनीयं
 माध्यस्थ्याद्रवति न कस्यचित् प्रमाणम् ॥ ६३ ॥
 भवत्येक्य मतानि सत्कर्तृना-
 मवागम्य स्वधिया च काव्यवक्ष्य ।
 द्वात्रिंशदध्याय भागहेन
 ग्रथितं शस्त्रकिलगोमिसुनुनेरम् ॥ ६४ ॥
 इति भाष्यहासकारे पष्ठ परिच्छेदः ।
 पष्ठ्या शरीरं निर्मीतं शतपठ्या त्वउं कृति ।
 पञ्चासता दोषदृष्टि सप्तत्या न्यायविर्णय ॥
 पष्ठ्या धनद्वयं शुद्धिः स्यादित्येव वस्तुपञ्चकं
 उक्तं पदभिः परिच्छेदेर्भाष्येन क्रमेण च ॥
 श्रीदाशरथिपदेभ्यो नमः ॥

Addenda and Corrigenda

to

The Prātisāradīya, the Ratnāṣṭaka, and the Ratnasāṅga.

Incorrect.	Correct.
p. 1 l. 3 काव्यप्रकरणम्	नावकप्रकरणम्
Headings from p. 3 to p. 37 should be	नावकप्रकरणम् for नौव्यप्रकरणम्.
p. 2 l. 21 गीमासा न्यायविस्तरः	गीमासा न्यायविस्तरः
p. 3 l. 28 कारणमतम्	कारणमतम्
p. 4 l. 24 m.	M.
p. 6 l. 8 गुणाः	गुणा
p. 8 l. 3 लकारः	लकारः
p. 15 l. 16 अस्तिमन्वतिपरो	अस्तिमन्वतिपरो
p. 16 l. 12 तदनुमाहिता	तदनुमाहिता
p. 25 l. 16 करोषु-	करोषु
p. 26 l. 4 वसुमतीया	वसुमती या
" l. 16 न्यासोद्योतवचनात्	न्यासोद्योतवचनात्
p. 32 l. 6 शुणोम्यभिसारिकाम्	शुणोम्यभिसारिकाम्
p. 38 No. 4 marked for the form should be No. 6.	
p. 35 l. 5 मृगान्ध्या	मृगान्ध्या
p. 39 l. 17 पतस्य	पतस्य
" l. 20 मर्तगण्ड T.	मर्तिगण्ड T, P.
p. 44 l. 23 प्रमाकराः	प्रमाकराः
p. 47 l. 5 तत्र अकेतितार्थोपरः &c. should be in another para.	
" l. 18 अचोदितप्रमादुपारेणाभिधानं कृणुमाह should be in another para.	
p. 53 l. 5 वतुविगठितत्वात् ।	वतुविगठितत्वात्
p. 55 l. 20-21 विरोप्यस्यापि	विरोप्यस्यापि
p. 58 l. 17 पदापान्तरभाषेणानितं	पदापान्तरभाषेणानितं
p. 70 l. 23 कुलापलादोपप्रेषिणा	कुलापलादोपप्रेषिणा
p. 72 l. 5 मिदा दम्भोत्पन्नः	मिदा दम्भोत्पन्नः
p. 72 l. 23 पतस्येति	पतस्येति
p. 73 l. 6 वृत्तं	वृत्तं
p. 76 l. 8 एकावयव एवति	एकावयव एवेति
p. 77 l. 7 पुनश्चाप्युपप्रेषे	पुनश्चाप्युपप्रेषे
p. 83 l. 4 नमोऽभिरक्षीः	नमोऽभिरक्षीः

II.

Addenda and Corrigenda

Incorrect.	Correct.
p. 86 l. 11 °वाक्य	°वाक्यम् ।
" l. 19 भिवतिवविबन्ल	भिवतिवविबन्ल
p. 89 Before l. 1 the heading वस्तुचनिर्यपा should be inserted.	
p. 91 l. 21 नटचेतता	नटचेष्टता
p. 92 l. 15 इत्युक्त ।	इत्युक्त
p. 98 l. 2 विमुक्त°	विमुक्त°
" l. 7 °प्रचुरोञ्जला	°प्रचुराञ्जला
p. 100 l. 7 नीम्पाद°	नीम्पाद°
p. 101 l. 7 नृत	नृत्य
" " नृत्य	नृत
" l. 10 नृत्य°	नृत्य°
" l. 13 परिमाणावच्छेद ।	°परिमाणावच्छेदः
p. 106 l. 1 मान्पादाकाव°	मान्पादा कर्त्तव्य°
" l. 7 समव ।	समव
" l. 8 समानाप्रति°	समाना प्रति°
p. 107 l. 1 पताकान्यापिनी	पताका व्यापिनी
p. 108 l. 9 Put in inverted commas from तेनावि° to नीनरवमिति.	
" l. 17 तन्न should be struck off.	
p. 110 l. 9 छयनाद्विता°	छयना द्विता°
p. 111 l. 16 °जयो	°जयो
p. 118 l. 8-9 °रूपगहनम्	°रूपगहनम्
p. 121 l. 3 °प्रयुक्ति°	°प्रयुक्ति°
p. 126 l. 12 Complete the inverted commas	
p. 127 l. 11 क्षत्वारोऽद्वा	क्षत्वारोऽद्वा
p. 128 l. 17 नामदन्धनयोयथा	नायदन्धनयो यथा
p. 128 l. 20 °पदिष्टा मुला°	°पदिष्टामुला°
" " °धनमुल	°धनमुल
p. 129 l. 5 कथायाम्°	कथा याम्°
p. 131 l. 3 °प्रतिनायकै	°प्रतिनायको
p. 133 l. 11 व्यङ्ग	व्यङ्गः
p. 134 l. 8 पने	पने
p. 136 l. 10-11, 23-24 Read किं मारुप &c. as a verse.	
p. 140 l. 7-8 मयल° and मयल	मङ्गल° and मङ्गल
p. 142 Heading °समन्वित	समन्विते
" l. 10 °कनूक प्रवा°	°कनूकप्रवा°

Addenda and Corrigenda

III.

Incorrect.	Correct.
p. 143 l. 2 त्वरा	त्वर।
" l. 7 कुण्ड ॥	कुण्ड ॥ १५ ॥
" l. 8 तदर्थोक्तमेव	तदर्थोक्तमेव
" l. 29 तदर्थोक्त एव	तदर्थोक्त एव
p. 147 l. 16 तास्मिन्	तास्मिन्
p. 150 l. 16 स पुनरिति	स पुनरिति
p. 151 l. 19 यामे	यामे
p. 157 l. 10 सरित	सरित
p. 166 l. 1 प्रस्तूपयति	प्रस्तूपयति
" l. 12 "गुग्गुलु"	"गुग्गुलु."
p. 168 l. 20 ओद्बुद्धदण्ड	"लोद्बुद्धदण्ड
" l. 31 "हुल" t.	"हुल" p.
p. 176 l. 19 "बह्वनप्रभृतिषु	"ह हनुप्रभृतिषु
p. 177 l. 17 "विच्छेदमुक्तो"	"विच्छेद मुक्तो"
p. 178 l. 13 "वातामृतै	"वातामृतै
p. 179 l. 23 T.	प्रदुहते T.
p. 180 l. 19 शौनकेन	शौनकेन
p. 183 l. 16-17 "प्रसक्ति"	"प्रसक्ति"
" l. 25 प्रसक्ति"	प्रसक्ति"
p. 185 l. 13 Drop कलिङ्ग	
p. 187 l. 8 पादभूतमव	पादभूतमेव
p. 192 l. 15 प्रत्यासत्त्या	प्रसत्या
" l. 21 मधुसूक्तं	मधुसूक्तं
p. 198 l. 9-10 Read युवराजनेन मङ्गल-कल्याणिणो ययम् ॥ as a remark.	
" l. 28 P.	T.
p. 199 l. ॥ विहितं	विहितं
p. 200 l. 17-18 "यमपनयनम्	यमपनयनम्
p. 201 l. 13 अथाहं	अथाहं
" l. 28 वेपति	वेपति
p. 202 l. 11 विजम्बादां	विजम्बादां
p. 206 l. 7 शिर कम्पने	शिर कम्पने-
p. 207 l. 13-14 तप्तपुष्यमपति	तप्तपुष्यमपति
p. 208 l. 21 यत्न	येप्रय
" l. 25 After युक्तानपनविनय. insert केतिरभ्यपञ्चनविनयः	
" l. 26 द्विपदम्	द्विपदम्
p. 209 l. 13, निरस्य	निरस्य

Incorrect.	Correct.
p. 211 l. 17 सौवर्ण°	सौवर्ण°
p. 212 l. 6 एष	एतत्
" " रूपगूहनम्	रूपगूहनम्
p. 214 l. 7 पूर्णाङ्क°	पूर्णाङ्क°
" l. 18 महदनुग्रहस्य	महदनुग्रहस्य
p. 218 l. 14 सक्रयाः	सक्रया
" " शतादिकात्	शतादिकात्
p. 223 l. 1 °मुखा°	°मुखा°
p. 224 l. 19 °न्यक्त च लक्षण°	°न्यक्तचलक्षण°
p. 227 l. 8 °द्विशेषम् ।	°द्विशेषम्—
p. 228 l. 20 लक्षणम् । पुन°	लक्षणं पुन°
p. 229 l. 23 योगान्	भोगान्
" l. 26 °प्रसादित°	°प्रसाधित°
p. 230 l. 7 प्रमोदता	प्रमोदात्मा
p. 231 l. 23 तत्कृतेनापः	तत्कृतेनाप-
" l. 24 क्रोधः	क्रोध-
p. 232 l. 9 परयापन°	प्रयापन°
p. 233 l. 2 क्षुब्ध°	क्षुब्ध°
" l. 9 तथा	तथापि
" l. 11 समुद्रः	समुद्रः
p. 237 l. 1 इत्यास्तां तह°	इत्यस्तां तह°
" l. 6 °मुखस्पैते	°मुखस्पैती
" l. 15 तपव	तपेव
p. 238 l. 20 पण्यवर्षिका	पण्यवर्षिका ।
p. 239-40 l. 10 कामह° &c. is a verso.	
" l. 14 एष	एष
" l. 19 काकति	काकति—
p. 242 l. 1 अशुनेत्रो°	अशु नेत्रो°
p. 243 l. 10 महीदं	मही त
" l. 26 महीनां	मही तां
p. 244 l. 4 अप्णोति	अप्णोति
p. 247 l. 5 चिन्ताशून्यत्वं	चिन्ता शून्यत्वं
p. 248 l. 23 प्रति°	प्रति°
p. 251 l. 2 उचित	उचितं
p. 256 l. 15 शब्दा°	शब्द°

Incorrect.	Correct.
p. 260 l. 2 चित्	चित्
p. 262 l. 18 चित्तस्य विवृतिः	चित्तस्याविवृतिः
p. 264 l. 16 मियचिन्ता	मियचिन्ता
p. 267 l. 21 कपावाद	कपा वाद
p. 268 l. 2 मनाह् मिष	मनाकमिष
„ l. 4 सोमोमुना	सोमो मुना
„ l. 14 भासादि	भासादि
p. 271 l. 21 कृतता रतिः	कृततारतिः
p. 272 l. 8 विमुक्ता	विमुक्ता
p. 275 l. 12-13-14 Put-at the end of each line.	
„ l. 18 वदाद्यर्थ	वदाद्यर्थ
p. 278 l. 5 म्यां चित्	म्यां चित्
p. 287 l. 2 विद्येय	विद्येय-
„ l. 15 कथ	कथ
p. 288 l. 24 तत्रैकोऽयम्	तत्रैकोऽयम्
p. 292 l. 11 अमदान्दाल	अमदान्दाल्मा
p. 296 l. 6 शब्दगतले	शब्दगतले-
p. 297 l. 7 द्रष्टव्यो	द्रष्टव्यो
p. 298 l. 12 देवता	देवताः
p. 300 l. 17 वल्लय	वल्लय
„ l. 20 योषितेति	योषितेति
p. 303 l. 2 पदले	पदिले
p. 306 l. 2 कीर्ण	कीर्ण
„ l. 4 वक्त्रे	वक्त्रे न
„ l. 6 तिष्ठता	तिष्ठता
„ l. 9 संपूर्ण	संपूर्णः
p. 312 l. 17 गुहागुहाणि	गुहा गुहाणि
p. 316 l. 18 मियायु	मियायु
p. 319 l. 4 मुखे	मुखे
p. 321 l. 1 पर	पर
„ l. 15 वाच्यत्व	वाच्यत्व
p. 326 l. 4 तदी दीर्घ	तदी दीर्घ
„ l. 23 उपपत्तिः । 'सद्वान् स पतिः	सर्पतिः सद्वान् । 'सर्पतिः
p. 327 l. 3 रोदध्या	रोदध्या
p. 328 l. 2 निदा	निदा
„ l. 6 निन्दन्	निन्दन्
p. 329 l. 11 निदा दम्बोदयः	निदादम्बोदयः

Incorrect.	Correct.
p. 335 l. 4 गुणप्रकरण	गुणप्रकरण
p. 340 l. 5 'पमेयोपमोपमयो'	'पमेयोपमानन्वययो'
p. 347 l. 13 सकर्णिका	सकर्णिकात्
" l. 17 मूर्तेः रित्यर्थः	मूर्तेरित्यर्थ
p. 350 l. 8 सदशा	सदशाः
p. 351 l. 11 'जनिता मन्द'	'जनितामन्द'
p. 352 l. 19-20 'दधिकोप मादिसग्रहः	'दधिकोप-मादिसग्रह ।
p. 353 l. 21 उपमानोप'	उपमानेनाप'
p. 355 l. 21 After मुख insert च द्र इत्येव मुख	
p. 356 l. 1-2 At the end of the lines put -	
p. 361 l. 1 तारादिद्वारावली-	तारादि द्वारावली-
" l. 22 सवलोप'	सवलोपा'
p. 366 l. 11 कर्तुः	कर्तुः
p. 373 l. 2 प्रमाप्तिता'	प्रमाप्तिता'
" l. 11-12 Put - at the end of the lines.	
p. 375 l. 9 'यथो लीला'	'यथोलीला'
p. 376 l. 24 कपिलादावग्रय	कपिला दावाग्रय
p. 378 l. 15 'विषयिणो	'विषयिणोः
" l. 18 अलपो विषय'	'अलपोविषय'
p. 381 l. 18 राज्ञ सत्यत्व	राज्ञोऽसत्यत्व
p. 385 l. 22 घणवतिभेदा	घणवतिर्भेदा
p. 386 l. 16 After नियमान् put ।	
p. 395 l. 12 'मन्वपपवत'	'मन्वप पर्वत'
p. 404 l. 17 परतथा	परतथाः
p. 406 l. 26 पालकाव्ये	पालकाव्ये
p. 407 l. 15 श्वजाद्याया	श्वजाद्या या
p. 409 l. 9 Put - at the end of the line.	
" l. 22 प्रमाकर्त	प्रमाकर्त
p. 410 l. 16 इत्यादिना	इत्यादिना ।
" l. 18 वैचित्र्यम्	वैचित्र्यम् ।
p. 411 l. 13 मर्यादा	मर्यादा
p. 414 l. 3 तथा	तथा
p. 419 l. 4-8 द्रव्येन	द्रव्येण
" l. 10 विष्णु	विष्णु
p. 420 l. 7 अक्षेप'	अक्षेप'

Incorrect.	Correct.
p. 426 l 16 °ग्रय-	°ग्रय-
p. 427 l 21 सवण्य	सवण्य°
” l 22 इदोतौ	उदोतौ
p 430 l 3-16 वापरा°	वापरा°
p. 431 l 14 strike off ; at the end of the line	
p. 433 l 21 नानुपलब्धेन	नानुपलब्धे न
p. 434 l 16 मुञ्चतीति	मुञ्चन्तीति
p. 438 l. 15 सकलतीथिः and °स्तिषयोद्वयो	सकला तिथि °स्थितयो द्वयो.
p. 448 l 16 साध्य	साधन
” l. 19 °समतिपत्रा रूप°	°समतिपत्ररूप°
p 450 l 8 विप्रत्ययौ	विप्रत्ययौ
p. 455 l 13 एमशिला	एमशिला
” l. 21 °मायमविवक्षित°	°मायस्याविवक्षित°
p 456 l 14 युगपदस्थान	युगपदस्थान
” l 22 Insert स after युगपदस्थानं	
p 459 l 22 °त्काविनी	काविनी
p. 462 l. 22 प्रातिरूपा	प्रातिरूपा
p. 463 l. 20 °शब्दस्थ	°शब्दस्थ
” l 13 भावो°	भावो°
p. 466 l 11 तारापुटभू°	तारापुटभू°
p. 469 l. 10 Put the Heading पञ्चाक्षरफलकार° before the line.	
p. 472 l 22 °हेतोरसवधस्य	°हेतोरसवधस्य
p. 474 l 11 °कादम्बिनी°	°कादम्बिनी°
” l. 18 प्रसाध्यत	प्रसाध्यत
” l. 19 After °स्थगने read कादम्बिनीभिरुपमानस्यैव सविशेषणत्व or कादम्बिनीरूपोपमानस्यैव सविशेषणत्व *	
p 475 l. 1 कादम्बिनीरदिप°	कादम्बिनीर दिप°
p. 476 l. 1 °दुपमाशिलसत्°	°दुपमा शिलसत्°